Utrecht University Library
Partner in Science
Universiteit Utrecht

Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw

https://hdl.handle.net/1874/363581

Bibliothèque
Nationale
R.F.

A qu.
192

Acc 192. 1943
diss Utrecht qm 1943
Mee

LETTERKUNDIG LEVEN IN ZEELAND IN DE ZESTIENDE EN DE EERSTE HELFT DER ZEVENTIENDE EEUW

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT
0108 7869

LETTERKUNDIG LEVEN IN ZEELAND IN DE ZESTIENDE EN DE EERSTE HELFT DER ZEVENTIENDE EEUW

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR IN DE LETTEREN EN WIJSBEGEERTE AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT OP GEZAG VAN DE RECTOR MAGNIFICUS L. VAN VUUREN, HOOGLERAAR IN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE, VOLGENS BESLUIT VAN DE SENAAT DER UNIVERSITEIT TE VERDEDIGEN TEGEN DE BEDENKINGEN VAN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE OP VRIJDAG 9 JULI 1943, DES NAMIDDAGS TE 3 UUR,

DOOR

PIETER JACOBUS MEERTENS
GEBOREN TE MIDDELBURG

1943
N.V. NOORD-HOLLANDSCHE UITGEVERS MAATSCHAPPIJ
AMSTERDAM

Promotor: Prof. Dr. C. G N. DE VOOYS

AAN MIJN OUDERS

Nu ik, bijna een kwarteeuw nadat ik mijn universitaire studie begon, deze met een proefschrift voltooi, gaat mijn dank in de eerste plaats uit naar U, Hooggeleerde De Vooys, hooggeschatte Promotor. Dat ik onder Uw leiding heb mogen studeren en thans, nu gij aan het einde staat van Uw universitaire loopbaan, onder Uw auspiciën kan promoveren, vervult mij met gevoelens van grote dankbaarheid. Ik beschouw het als een voorrecht dat ik ook na mijn eigenlijke studietijd het persoonlijke contact met U vrijwel nooit heb verloren, en dat ik ook in de toekomst in ambtelijk verband, naar ik hoop nog vele jaren, met U zal mogen samenwerken. Wat gij voor Uw leerlingen zijt geweest is bij onderscheidene gelegenheden zo dikwijls gezegd, dat ik daarvoor op deze plaats niet veel woorden behoef. Voor Uw belangstelling en medeleven ook in het persoonlijke leven van Uw leerlingen wil ik ook hier mijn dank uitspreken.

Hooggeleerde Kernkamp, dat gij, sinds bijna tien jaar rude donatus, de verschijning van dit proefschrift nog beleeft, stemt mij vooral daarom tot zo grote voldoening, omdat het mij de gelegenheid biedt U, al is het maar met enkele woorden, dank te zeggen voor Uw ongemeen boeiend onderwijs en de leiding, die gij ook aan mij bij mijn studie hebt weten te geven. Stellig zal geen van Uw leerlingen ooit de indruk vergeten, die Uw bezielde en bezielende colleges op hen hebben gemaakt. Dat ik mij ook in engere zin als Uw leerling beschouw, hoop ik in een nabije toekomst te bewijzen.

Hooggeleerde Oppermann, ook naar U gaat mijn dank uit voor Uw colleges in de Nederlandse geschiedenis der Middeleeuwen. Zij schonken mij een dieper en klaarder inzicht in het verleden van ons volk, waarvoor ik U steeds erkentelijk zal blijven.

Met weemoed schrijf ik de namen neer van mijn overleden leermeesters Frantzen en Niermeyer en in 't bijzonder die van Schrijnen. Zijn colleges in de algemene taalkunde en de Oudchristelijke kultuurgeschiedenis herdenk ik met evenveel erkentelijkheid als de gesprekken, waarin hij mij inleidde in de studie der volkskunde. Dankbaar blijf ik voor het contact, dat ik ook na mijn studietijd met hem heb mogen bewaren.

Hooggeleerde Van Ginneken, dat gij tezamen met mijn Promotor mijn proefschrift ter opneming in de Verhandelingen van de Nederl. Akademie van Wetenschappen hebt willen aanbieden, vervult mij met grote erkentelijkheid. Dankbaar ben ik U ook voor de gesprekken, die ik met U mocht voeren over enkele onderdelen van de inhoud; zij hebben mijn werk wezenlijk verrijkt. Hoewel niet Uw leerling in eigenlijke zin, heb ik gedurende de laatste tien jaar zoveel met U verkeerd en gesproken, dat ik mij toch in meer dan één opzicht als Uw leerling beschouw. Ik blijf mij bij voortduring in Uw belangstellende vriendschap aanbevolen houden.

Weemoedig stemt het mij dat zovelen van hen, die vóór en na hun belangstelling in de totstandkoming van dit proefschrift deden blijken, de verschijning daarvan niet meer mogen beleven. Ik denk daarbij in de eerste plaats aan de Zeeuwse archivarissen De Kruyter, van Goes, Hollestelle, van Tolen, en Adriaanse, van Hulst, en vooral aan mijn oude, eerst voor kort gestorven vriend De Vos, in wiens hoofd alles was gevaren wat Zieriksee en Schouwen betrof.

Een woord van hartelijke dank gaat uit naar al de levenden, die mij bereidwillig inlichtingen gaven, zo dikwijls ik een beroep op hen deed.

Ik noem van hen in 't bijzonder mr. A. Meerkamp van Embden, Rijksarchivaris in Zeeland, en dr. W. S. Unger, archivaris van Middelburg. De laatste was als conservator van de „Zelandia Illustrata" mij ook behulpzaam bij de illustratie van deze studie.

Dankbaar ben ik ook mijn vrienden Johanna Daan en A. J. M. Baljet, die zich de moeite hebben gegeven de drukproeven van mijn proefschrift door te lezen. Hun op- en aanmerkingen zijn dit werk ten goede gekomen. Mej. Daan heeft bovendien de niet geringe taak op zich genomen, het personenregister op te stellen, waarvoor ieder, die ooit dit boek zal raadplegen, haar erkentelijk zal blijven.

In de laatste, maar zeker niet de minste plaats, dank ik de beambten van de vele bibliotheken en archieven hier te lande en in het buitenland, op wie ik vrijwel nooit tevergeefs een beroep heb gedaan. Wanneer ik van hen allen alleen de naam noem van de heer P. Oosterbaan, hoofd van het uitleenbureau van de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek, vat ik in deze bijna dagelijkse medewerker van mijn wetenschappelijke arbeid alle archief- en bibliotheekambtenaren samen, zonder wier voorbeeldeloze hulp en bijstand wel nooit een wetenschappelijk werk van de pers zou kunnen komen.

INHOUD

WOORD VOORAF, 1—2.

I. INLEIDING, 3—23.

Begrenzing van het onderwerp naar plaats en tijd, 3—4. — *De Zeeuwen*, 4—5. — *Historisch-economische ontwikkeling*, 5—8. — *Middelburg*, 8—13. — *Vlissingen*, 13—14. — *Vere*, 14—15. — *Zieriksee*, 15. — *Brouwershaven*, 15—16. — *Goes, Reimerswaal, Tolen*, 16. — *Sint-Filipsland en Noordbeveland*, 16—17. — *Zeeuws-Vlaanderen*, 17. — *Economische toestand omstreeks het begin der zeventiende eeuw*, 17—19. — *De sociale structuur van Zeeland*, 19—23.

AANTEKENINGEN, 24—26.

II. WETENSCHAPPELIJK EN LETTERKUNDIG LEVEN ONDER INVLOED VAN HET HUMANISME, 27—56.

Wetenschappelijk leven in de kloosters, 27—29. — *Het Humanisme*, Invloed van Erasmus, Middelburg als centrum van Humanisme, 29—30. — *Maximiliaen van Bourgondië*, abt van Middelburg, 30. — *Gerardus Geldenhauer*, 30—31. — *Joannes Becar Borsalus*, 31. — *Hadrianus Cordatus*, 32. — *Augustinus Vincentius Caminadus*, 32—33. — *Simon van Wissekerke, Joannes Valladolid*, 33. — *Jacobus Valladolid*, 33—34. — *Sandenburg* als centrum van Humanisme, 34. — *Jacobus Battus*, 34—35. — *Adolf van Bourgondië*, 35—36. — *Petrus Zutpenius, Reinier Snoy*, 36. — *Hubertus Barlandus*, 36—37. — *Jan Gossaert van Mabuse*, 37. — *Maximiliaen van Bourgondië*, heer van Vere, 37—38. — *Zieriksee* als centrum van Humanisme, Franciscus Zandicus, *Wilhelmus Sagarus, Andere Zierikseese geleerden*, 38. — *Jason Pratensis, Lieven Anthonisz. Blocxs*, 39. — *Levinus Lemnius*, 39—40. — *Jacob Suys*, 40. — Invloed van *Hadrianus Barlandus*, 40—41. — *Zeeuwse Humanisten buiten Zeeland*, 41.

NEO-LATIJNSE DICHTERS, 42—46.

De neo-latijnse poëzie, Janus Secundus, 42. — *Jason Pratensis*, Nicolaus de Conflita, 43. — Bartholomaeus Caversinus, 43—44. — *Jacobus Eyndius*, 44—45. — *Zeventiende-eeuwse dichters*, 45. — *Petrus Stratenus*, 45—46.

BOEKDRUKKUNST, 46—47.

Pieter Werrecoren, 46—47. — Zeeuwse drukkers-uitgevers in de vreemde, 47.

HET ONDERWIJS VóóR DE REFORMATIE, 47—50.

Toestand van het onderwijs, 47—48. — *Nicolaes van Broekhoven*, 48—49. — *Levinus Linius*, Wilhelmus Sagarus, Nicolaes van de Put, Schooldrama's, 49. — *Zeeuwse studenten*, 49—50.

HISTORIOGRAFIE, 51—53.

Melis Stoke, Cornelis Battus, 51. — Gerardus Geldenhauer, 51—52. — Hadrianus Barlandus, Levinus Lemnius, 52. — *Jan Janssen Reygersberch*, 52—53. — Amandus van Zieriksee, 53.

SCHILDERKUNST, 53—54.

Jan Gossaert van Mabuse, 53. — *Marinus Claesz. van Reymerswael* (Marinus de Zeeuw), 53—54. — *Gijsbrecht Thomasz*, Hubert Goltzius, Zeeuwse schilders in de vreemde, 54.

BOUWKUNST, 54—55.

Vlaams-Brabantse invloeden, 54—55. — De Keldermansen, 55.

MUZIEK, 55—56.

Henricus de Zelandia, Livinus van Middelburg, 55. — Jacobus Clemens non Papa, 55—56. — Ghisilinus Danckerts, 56.

AANTEKENINGEN, 57—70.

III. DE REDERIJKERS, 71—130.

Ontwikkeling der rederijkerskamers, 71. — Hun invloed en hun aandeel aan de Hervorming, 71—72. — *Bestrijding door overheid en kerk*, 72—75. — Rederijkersleven te *Middelburg*, Het „Bloemken Jesse", 75—89. — *„Den Boom der Schriftueren"* 77—79. — *Adolphus van Lare*, 80. — *„De legende van den Geusen troubele"*, 80—81. — Medewerking der kamer aan landjuwelen, 82. — *Hendrik (van) Cannenburgh*, 83—84. — *Willem Wijnants*, 84. — *Samuel Bollaert* 84—85. — Wedstrijd van 1680, „Nieuw-jaers-gift aen Mittels Reden-hof", 86. — *Arent Roggeveen*, 87—88. — *Pieter van Goetthem*, 88—89. — Rederijkersleven te *Vlissingen*, De „Blaeu Acolye" 89—97. — *Jeronimus van der Voort*, 90—93. — *Landjuweel van 1641*, 93—94. — „Vlissings Redens-lust-hof", 94. — *Vincent Mathijsz*, 94—95. — *Joos Claerbout*, 95—96. — Wedstrijd van 1672, *„Ne'erlandts vallende oorsaeck"*, 96—97. — Rederijkersleven te *Vere*, „Missus Scholieren" en „Sint Anna's Kinderen", 97—104. — *Adriaen Valerius*, 98—100. — Pieter H. Spoormaker, Johannes Tomijs Rompel, 100. — Matthijs van Eepen, 100—101. — *Cornelis Hendricksz. Udemans*, 101—104. — Rederijkers te *Arnemuiden*, 105—106, te *Domburg*, 106, te *Goes*, De „Nardusbloem" en de „Edele Castanienbloem", 107—111. — *Pieter Lenaerts van der Goes*, 109—111. — Rederijkers te *Reimerswaal*, 111—112, te *Kapelle*, 112—113, te *'s-Gravenpolder*, 113—114, te *Wemeldinge*, 114, te *'s-Heer-Arendskerke*, 114—115, te *Heinkenszand*, 115, te *Zieriksee*, 115—116, te *Brouwershaven*, 116—117, te *Haamstede*, 117—118, te *Renesse*, te *Dreischor*, 118, te *Oosterland*, 118—119, te *Ouwerkerk*, te *Nieuwerkerk*, *Job Gommersz*, 119—120. — Rederijkers te *Tolen*, te *Sint-Maartensdijk*, 120, te *Oud-Vosmeer*, 120—121, te *Sint-Annaland*, te *Poortvliet*, 121, te *Scherpenisse*, 121—122. — *Jasper Bernaerds*, 122. — Rederijkers in *Zeeuws-Vlaanderen*, 122—129, te *Hulst*, 122—124, te *Zaamslag*, 124, te *Aksel*, 124—128. — *Jacob de Hont* en Anthonis Stalin, 125—126. — *Aksel op het Gentse landjuweel*, 126—128. — Rederijkers te *Sluis*, 128—129, te *Hengsdijk*, 129. — *Algemene beschouwingen*, 129—130.

AANTEKENINGEN, 131—154.

IV. GODSDIENSTIG LEVEN NA DE REFORMATIE, 155—197.

Reformatorische stromingen, 155—156. — *Het Anabaptisme en Mennonisme*, 156—157. — *Het Calvinisme*, 157—161. — *Immigratie der Zuidnederlanders*, 161—162. — *Marnix' verblijf in Zeeland*, 162—163. — *De Rooms-Katholieken*, Anti-papisme, 163—165. — *Bestrijding van de Mennonieten*, Jacobus Kimedoncius, 166—167. — Johannes Seu, Johannes Tay, Herman Faukeel, 167.

— *Andere sekten*: Voetwassers, Brownisten, Martinisten of Luthersen, 167—168. — *Het Piëtisme*, Invloed in Zeeland, 168—171. — *De Teelincks*, Cornelia Teelinck, 171. — *Eewoud Teelinck*, 171—172. — *Willem Teelinck*, 173—178. — *Godefridus Cornelisz. Udemans*, 178—181. — *Andere Piëtisten*, 181. — *Josias van Houten*, 181—182. — *Maximiliaen Teelinck*, 182—184. — *Johannes Teelinck*, 184—185. — *Reformateurs*, 185. — *Adam Boreel*, 186 — 187. — *Bestrijding der Remonstranten*, 187—188. — *De Sabbatsstrijd*, 188—189. — Jacob Burs, 188. — Willem Apollonius, 188—189. — *Gerson Bucerus*, 189. — *Zeeuwse Bijbelvertalers*, Hermanus Faukelius, 189—190. — Joos van Laren, Carolus de Maets, 190. — *De Grallenstrijd*, 190—192. — *Vaderlandsliefde* der Zeeuwen, 192—194. — Cornelis Beukelaar, 193—194. — Johannes van Heyst, Martinus Bruynvisch, *Oranje-verering* der Zeeuwen, 194. — *Het kulturele leven na de Reformatie*, Invloed en betekenis van de predikantenstand, 195—197.

AANTEKENINGEN, 198—216.

V. LETTERKUNDIG LEVEN NA DE REFORMATIE, 217—370.

DE „ZEEUSCHE NACHTEGAEL", 217—239.

Ontstaan van de bundel, Kulturele achterstand van Zeeland ten opzichte van Holland, 217—219. — *Constantijn Huygens en Zeeland*, 219—220. — *Anna Roemers Visscher in Zeeland*, 220—221. — Naam en indeling van de bundel, 221—222. — *Johanna Coomans*, 222—225. — *De Schotte's*, 225. — *Apollonius Schotte*, 225—226. — *Jacob Schotte*, 226—228. — *Simon van Beaumont*, 228—230. — *Jacob Cats*, 230. — *Adriaen Hoffer*, 230—231. — *Philibert van Borsselen, Adriaen Valerius*, 231. — *Johan de Brune*, 231—232. — *Jacob Luyt*, 232—233. — *Abraham van der Myl*, 233. — *Leonart Peutemans*, 233—234. — *Jacob Hobius, Nicolaes Antonisz. van der Deelen*, 234. — *Adriaen van de Venne, Johannes de Swaef, Pieter van Meldert*, 235. — *Pieter de Vos*, 235—236. — *Johannes Rogiers*, 236—237. — *Anonieme bijdragen*, 237. — *Algemene beschouwingen*, 237—239.

HET „TAFEREEL VAN SINNE-MAL", 239—242.

ADRIAEN VAN DE VENNE, 242—244.

Levensloop, 242. — Illustrator van Cats, 243. — Letterkundige arbeid, 243—244.

JACOB CATS, 244—299.

Afkomst en levensloop tot 1623, 244—250. — *De Middelburgse vriendenkring*, 250—252. — *Cats als emblemata-dichter*, 252—254. — *„Sinn'- en minne-beelden"*, 254—258. — *„Maechden-plicht"*, 258—260. — *„Harders-clachte"*, 260—261. — *„Aenmerckinghe op de tegenwoordige steert-sterre"*, 261—262. — *„Self-stryt"*, 262—266. — *„Tooneel van de mannelicke achtbaerheyt"*, 266—267. — *„Houwelyck"*, 267—281. — *Het Zeeuwse element bij Cats*, 281—283. — *Zijn bronnen*, 283—285. — *De vrouw bij Cats*, 285—286. — *Zijn geloofsleven*, 286. — *Strijd tussen geest en zinnen*, 286—288. — *Piëtistische trek in zijn werk*, 288—289. — *Verstechniek*, 289—290. — *Invloeden*, 290—292. — *De strekking van Cats' dichterschap*, 292—294. — *Cats als dichter*, 295—299.

SIMON VAN BEAUMONT, 299—306.

Levensloop, 299—301. — *„Horae succisivae"*, 301—306.

JOHAN DE BRUNE, DE OUDE, 306—315.

Levensloop, 306. — *Theologisch-filologische werken*, 306—307. — *„Grond-*

steenen", 307—308. — „*Emblemata*", 308—310. — „*Nieuwe wyn in oude le'erzacken*", 310. — „*Siel-gerechten*", 310—311. — „*Bancket-werck*", 311—312. — *De Brune naast Cats en Huygens*, 312—315.

PHILIBERT VAN BORSSELEN, 315—326.

Levensloop, 315. — „Dianae lied", 315—316. — „*Strande*", 316—319. — „*Den Binckhorst*", 319—322. — Contact met de kring van Van Mander, 323—324. — Invloed van Du Bartas, 324. — Van Borsselen als dichter, 324—326.

ADRIAEN HOFFER, 326—334.

Levensloop, 326—327. — Album amicorum, 327. — Vertalingen en kleinere werken, 327—330. — „*Nederduytsche poëmata*", 330—333. — Hoffer als dichter, 333—334.

ABRAHAM VAN DER MYL, 334—340.

Levensloop, 334—335. — „Den slach van Lepanten", 335—336. — Medewerking aan de „Nederduytschen Helicon", 336—337. — „Lingua Belgica", 337. — Van der Myl als filoloog, 337—338, en als theoloog, 338—340.

PETRUS HONDIUS, 341—354.

Levensloop, 341—342. — Hondius als kruidkundige, 342. — Album amicorum, 342—343. — „*Moufe-schans*", 343—354.

CORNELIS LIENS, 354—364.

Levensloop, 354—355. — „*De kleyne werelt*", 355—360. — *Marinisme, Gongorisme en Euphuïsme*, 360—364.

ROCHUS HOFFER EN ZIJN VRIENDEN, 364—369.

Marcus Zuerius Boxhorn en zijn betrekkingen tot Zeeland, 364—365. — *Rochus Hoffer*, Levensloop en werk, 365—366. — Zijn vrienden: Kaspar van Kinschot, 366, Nicolaes Heinsius, 366—367, Johannes de Vliet, 367, Henrick Bruno, 367—368. — *Herman Anthonisz. de Huybert*, 368. — *Rochus Mogge*, 368—369. — *Jacobus Baselius*, 369.

MICHIEL VAN BAARLANT, 369—370.

Levensloop, 369. — „De uytmuntende Dorimena", 369—370.

AANTEKENINGEN, 371—417.

VI. WETENSCHAP EN KUNST NA DE REFORMATIE, 418—455.

Opbloei van het kulturele leven in Zeeland na de Reformatie, 418.

BOEKDRUKKUNST EN UITGEVERIJ, 418—421.

Drukkers en uitgevers te Middelburg, 418—421. — Vlissingen, Zieriksee, Goes, Hulst, Sluis, Tolen en Vere, 421.

HET ONDERWIJS SINDS DE ZESTIENDE EEUW, 422—434.

Lager onderwijs, 422. — Schrijvers van schoolboeken, 423—424. — Louis Porquin, Jeronimus van der Voort, Pieter de Berd, 423. — Herman Faukeel, David Roelants, 424. — *Johannes de Swaef*, 424—426. — „De geestelycke queeckerye", 425—426. — *Samuel de Swaef*, 427. — *Abraham van Over-*

beeke, 427—428. — *Latijnse scholen* te Vlissingen, Arnemuiden, Zieriksee, Goes en Middelburg, 428—430. — *Schooldrama's*, 430. — *Zeeuwse studenten* buitenslands, 430—432. — *De Illustre school te Middelburg*, 432—434.

NATUURWETENSCHAPPEN, 435—441.

Wiskunde, 435—436. — Marten Wentsel, Johan Coutereels, Zacharias de Hoorebeke, 435. — Cornelis Eversdijck, 436. — *Kosmografie*, Philips Lansbergen, 436—437. — Arent Roggeveen, 437. — *Cartografie*, 438. — *Natuurkunde*, *Isaac Beeckman*, 438—439. — *Jacobus Gruterus*, 439. — *Alchemie*, Theobald van Hogelande, 439—440. — *Biologie*, Botanie, Willem Jasperse Parduyn, Matthias de l'Obel, Tobias Roels, Caspar Pelletier, 440. — *Entomologie*, Johannes Goedaert, 440—441. — *Geneeskunde*, Joachim Hubrechts van Bieselingen, 441.

RECHTSWETENSCHAP, 442.

Antonie de Jonge, Cornelis Cau, 442.

TAALWETENSCHAPPEN, 442—443.

Adriaen Willemsz, Lodewijk de Dieu, Johannes Boreel, 443.

HISTORIOGRAFIE, 443—447.

Marcus Zuerius Boxhorn, 443—444. — *Jacobus Eyndius*, 444—445. — *Jean Françoys le Petit*, *Adriaen Valerius*, 445. — *Jacob van Grijpskerke*, 445—446. — *Andere kronieken*, 446—447. — *Historieschrijvers van Zeeland:* Pieter Cornelis Bockenberg, Petrus Cunaeus, Matthaeus en Isaäc Vossius, Nicolaes Blanckaert, 447.

BEELDENDE KUNSTEN, 447—453.

Schilderkunst, 447—452. — Schilders te Middelburg: Adriaen van de Venne, François Venant, Daniël van den Queborne, Ambrosius Bosschaert, Balthasar van der Ast, Adriaen van Stalbempt, François Rijckhals, Philip Angel, Laurens Craen, Jochem Langnouwer, Karel Slabbaert, Hendrik Berckmans, Zacharias Blijhooft, Matheus Molanus, Johannes Goedaert, Daniël de Blieck, Hendrik van Schuylenburgh, 448—450. — Dirck van Deelen te Arnemuiden, 450. — Melchior Wijntgis, schilderijenverzamelaar, 450—451. — Kunsthandelaren: Jan Pietersz. van de Venne en Laurens Bernaerts, Adriaen Georgius Verdoel te Vlissingen, David Finson te Vere, 451. — Jacob van Loo te Sluis, 451—452. — Cornelis en Willem Eversdijck te Goes, *Grafische kunsten:* Joannes Barra, Johannes Sarragon, Johannes Looff, 452. — *Bouwkunst:* Vlaamse Renaissance-stijl, Utrechts-Amsterdamse richting, Zuidhollandse Renaissance-stijl, 452—453.

MUZIEK, 453—455.

Adriaen Valerius, 453—454. — Pieter Lenaerts van der Goes, *Kerkorgels*, 454. — *Klokkenspelen*, 454—455. — Klokkenisten, klokkengieters, 455.

AANTEKENINKEN, 456—474.

VII. SLOTBESCHOUWING, 475—478.

Karakteristiek van het letterkundig leven in Zeeland, 475—477. — De schilderkunst in Zeeland, 477—478. — De natuurwetenschappen in Zeeland, Zeelands betekenis voor het geloofsleven van ons volk, 478.

LIJST VAN AANGEHAALDE WERKEN

Van der Aa — A. J. van der Aa, Biographisch woordenboek der Nederlanden. Voortgezet door K. J. R. van Harderwijk en G. D. J. Schotel, I—XII (de folio-uitgave) (Haarlem, 1852—1878).

A. D. B. — Allgemeine Deutsche Biographie, herausgegeben durch die historische Commission bei der Königl. Akademie der Wissenschaften, I—LVI (München u. Leipzig, 1875—1912).

Allen, Opus epistolarum — Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami denuo recognitum et auctum per P. S. Allen (et H. M. Allen), I—IX (1484—1532) (Oxonii, 1906—1938).

Archief Z. G. d. W. — Archief. Vroegere en latere mededeelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland, uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, I—VIII (Middelburg, 1856—1902). — (Nieuwe serie) 1903—... (Middelburg, 1903—...).

B. B. — Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas (publiée par Ferd. van der Haeghen et R. van den Berghe, avec la collaboration de V. van der Haeghen et A. Roersch) (Gand, 1880—...).

Biogr. wdb. v. Protest. godgel. — Biografisch woordenboek van Protestantsche godgeleerden in Nederland, onder redactie van J. P. de Bie en J. Loosjes, I—... ('s-Gravenhage, 1912—...).

B. N. B. — Biographie nationale des sciences, des lettres et des beaux-arts, publiée par l'Académie Royale de Belgique, I—XXVII (Bruxelles, 1866—1938).

Boxhorn, Chroniick — Marcus Zuerius van Boxhorn, Chroniick van Zeelandt, I—II (Middelburch, 1644).

D. N. B. — Dictionary of national biography, edited by Leslie Stephen (and S. Lee), I—LXIII (London, 1885—1901). — Supplement I—III (1901). Index and epitome (1903). 2nd Supplement I—III. Index and epitome (1912—1913).

Ermerins, Eenige Zeeuwsche oudheden — Jacobus Ermerins, Eenige Zeeuwsche oudheden, uit echte stukken opgehelderd en in het licht gebragt, I—VIII (Middelburg, 1780—1794).

Fokker-De Man — Levensberichten van Zeeuwsche medici, bijeengebracht door Adr. A. Fokker, hier en daar bijgewerkt door J. C. de Man (Middelburg, 1901).

Foppens — J. P. Foppens, Bibliotheca Belgica, I—II (Bruxellis, 1739).

Kalff, Geschiedenis — G. Kalff, Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde, I—VII (Groningen, 1906—1912).

Kesteloo, Stadsrek. — H. M. Kesteloo, De stadsrekeningen van Middelburg, I, 1365—1449 (Archief Z.G.d.W., V (1883), 2de stuk, blz. 171—330); II, 1450—1499 (VI (1888), 1ste stuk, blz. 43—172); III, 1500—1549 (VI (1888), 3de stuk, blz. 257—426); IV, 1550—1600 (VII (1894), 1ste stuk, blz. 1—182); V, 1600—1625 (VIII (1902), 1ste stuk, blz. 1—40); VI, 1626—1650 (VIII (1902), 3de stuk, blz. 1—98); VII, 1650—1675 (VIII (1902), 4de stuk, blz. 1—82); VIII, 1675—1700 (VIII (1902), 4de stuk, blz. 83—136); IX, 1700—1810 (VIII, 5de stuk, blz. 1—260.

Molhuysen, Bronnen — Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit, uitgegeven door P. C. Molhuysen, I—VII (R.G.P., nos. 20, 29, 38, 45, 48, 53, 56) ('s-Gravenhage, 1913—1924).

Nagtglas — F. Nagtglas, Levensberichten van Zeeuwen, I—II (Middelburg, 1890—1893).

N. N. B. W. — Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek, onder redactie van P. C. Molhuysen en P. J. Blok (en Fr. K. H. Kossmann), I—X (Leiden, 1911—1937).

Oudheden en gestichten van Zeeland — (F. van Heussen), Oudheden en gestichten van Zeeland ... Uit het Latijn vertaald, en met aantekeningen opgehelderd, door H. v(an) R(ijn), I—II (Leiden, 1722).

Pamflet Broekema — J. Broekema, Catalogus van de pamfletten, tractaten enz. aanwezig in de Provinciale Bibliotheek van Zeeland, I (Middelburg, 1892).

Pamflet Knuttel — W. P. C. Knuttel, Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek, 1486—1853, I—IX ('s-Gravenhage, 1889—1920).

Pamflet Petit — Louis D. Petit, Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten. Verzamelingen van de bibliotheek van Joannes Thysius en de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden, I—III, 1500—1800 ('s-Gravenhage, 1882—1925). — IV, Supplement, bewerkt door H. J. A. Ruys (Leiden, 1934).

Pamflet Van Someren. — Pamfletten (in de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht), niet voorkomende in afzonderlijk gedrukte catalogi der verzamelingen in andere openbare Nederlandsche bibliotheken, beschreven door J. F. van Someren, I—II (Utrecht, 1915—1922).

Pamflet Tiele — P. A. Tiele, Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten. Eerste afdeeling. Verzameling van Frederik Muller, 1500—1702, I—III (Amsterdam, 1858—1861).

Pamflet Van der Wulp — J. K. van der Wulp, Catalogus van de tractaten, pamfletten, enz. over de geschiedenis van Nederland, aanwezig in de bibliotheek van Isaac Meulman, 1500—1713, I—III (Amsterdam, 1866—1868).

De la Rue — Pieter de la Ruë, Geletterd Zeeland[2] (Middelburg, 1741).

De la Rue, Staatk. en heldh. Zeeland — Pieter de la Ruë, Staatkundig en heldhaftig Zeeland (Middelburg, 1736).

Tafereel van sinne-mal — A. va(n) (de) Venne, Tafereel van sinne-mal (Middelburgh, 1623) (achter de „Zeeusche Nachtegael" gebonden).

Unger, Bronnen — Bronnen tot de geschiedenis van Middelburg in den landsheerlijken tijd, uitgegeven door W. S. Unger, I—III (R.G.P., nos. 54, 61, 75) ('s-Gravenhage, 1923—1931).

Valerius Andreas — Bibliotheca Belgica. Editio renovata et tertia parte auctior (Lovanii, 1643).

De Vos, De vroedschap van Zierikzee — P. D. de Vos, De vroedschap van Zierikzee van de tweede helft der 16de eeuw tot 1795 (Middelburg, 1931).

De Wind — S. de Wind, Bibliotheek der Nederlandsche geschiedschrijvers, I (970—1648) (Middelburg, 1835).

Te Winkel, Ontwikkelingsgang[2] — J. te Winkel, De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde, 2de druk, I—VII (Haarlem, 1922—1927).

Zeeusche Nachtegael — Zeeusche Nachtegael, ende des selfs dryderley gesang (Middelburgh, 1623).

Zel. Ill. — Zelandia Illustrata. Verzameling van kaarten, portretten, platen enz., betreffende de oudheid en geschiedenis van Zeeland, toebehoorende aan het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. Beschreven door M. F. Lantsheer en F. Nagtglas, I—II (Middelburg, 1879—1880).

OPMERKINGEN

Bij verwijzingen naar biografische woordenboeken is, voor zover bekend, achter de bladzijden de naam van de bewerker van het bewuste artikel gevoegd.

Bij die verwijzingen is doorgaans volstaan met de biografische woordenboeken van De la Rue en Nagtglas, het N.N.B.W. en het Biogr. wdb. v. Protest. godgel. Andere woordenboeken zijn doorgaans slechts genoemd, wanneer de betreffende schrijver niet in het N.N.B.W. voorkomt. Zonder dat daarnaar verwezen wordt, vindt men dus vele schrijvers ook nog bij Valerius Andreas, Foppens en vooral bij Van der Aa behandeld.

* vóór een boektitel geplaatst, betekent dat het bedoelde boek alleen bij name bekend is.

Cursivering van eigennamen in de tekst betekent dat de bedoelde personen op die plaats als Zeeuwen worden besproken, en dat zo mogelijk in de bijgevoegde noot de literatuur over hen wordt opgesomd.

Van de boeken van Zeeuwse schrijvers, die tot het hier behandelde tijdvak behoren, zijn de titels volledig opgenomen; van andere boeken daarentegen meermalen slechts in verkorte vorm.

De vindplaats van boeken, waarvan de volledige titelbeschrijving is opgenomen, is alleen dan genoemd, wanneer het zeldzame boeken betreft.

De Middelburgse huisnummers zijn volgens de oude nummering (naar wijken) aangegeven, die in 1937 door een moderne nummering is vervangen. Ik deed dit o.a. uit de overweging dat vele oude Middelburgers beter vertrouwd zijn met de oude dan met de nieuwe nummering.

WOORD VOORAF

In hoofdzaak zijn het overwegingen van locaal-patriottische aard geweest, die tot het ontstaan van dit boek aanleiding hebben gegeven. Geboren en getogen Zeeuw, uit een geslacht dat van vaderszijde geheel, van moederszijde voor de helft sinds drie eeuwen en langer in Zeeland gewoond heeft, heb ik mij van kindsbeen af in bijzondere mate aangetrokken gevoeld tot de geschiedenis van het land, dat mijn voorouders bewoonden, „'t vruchtbaer Zeeusche rijck, mijn lieve vaderland", zoals Philibert van Borsselen het noemde, het land waar ik de eerste twintig jaar van mijn leven heb doorgebracht, en van het volk, waaruit ik ben geboren. Deze liefde tot mijn geboorteland leidde er toe, toen ik een onderwerp moest kiezen voor mijn proefschrift, daarvoor een deel, en wel het oudste, van de geschiedenis der Zeeuwse letterkunde te nemen. Ik ben er mij ten volle van bewust dat er belangrijker onderwerpen zijn, ook in de geschiedenis van onze letterkunde, en niets is mij meer vreemd geweest dan de literatuur van het Zeeuwse volk een hogere plaats in ons geestesleven toe te kennen dan waarop zij recht heeft. Men beschouwe deze studie dan ook in de eerste plaats als een dienst, die een toegewijd zoon van zijn land aan dat land bewees, een daad van piëteit, die met liefde en toewijding werd verricht.

Eveneens ben ik er mij van bewust, dat de uiterlijke vorm van dit boek er bij gewonnen zou hebben, indien ik terwille van deze vorm enkele concessies had gedaan aan de inhoud. De behoefte aan een zo groot mogelijke volledigheid — de psychologie spreekt in dit geval van een Vollständigkeitszwang! — is enerzijds oorzaak dat de verschijning van deze studie zo lang mogelijk werd uitgesteld, anderzijds dat ook het heel weinig belangrijke en het onbelangrijke werd meegedeeld met een uitvoerigheid, die vooral de meer op het aesthetische ingestelde lezer bij tijd en wijle zal ontstemmen. Toch heb ik gemeend, in dit opzicht geen concessies te mogen doen aan de aesthetica, uit de overweging dat deze studie de plaats diende te zijn waar de belangstellende lezer de gegevens betreffende het letterkundig leven in Zeeland tot op het midden van de zeventiende eeuw zo volledig mogelijk bijeen kan vinden. Overigens is dit streven naar volledigheid in ernstige mate geschaad door de oorlogstoestand, die o.a. het verkeer met het buitenland en het bezoek aan en gedeeltelijk zelfs de briefwisseling met buitenlandse bibliotheken onmogelijk maakte. Tot overmaat van ramp gingen in Mei 1940 de Provinciale Bibliotheek van Zeeland, het gemeente-archief van Middelburg, het archief van de Nederl. Hervormde kerk van Middelburg en een groot deel van het Rijksarchief in Zeeland door brand verloren. Wel bleven de Zeeuwse boeken van de Provinciale Bibliotheek grotendeels bewaard, maar tot op het ogenblik waarop dit proefschrift verscheen waren ze voor het merendeel nog onvindbaar. Aldus moest deze studie onder wel heel ongelukkige omstandigheden voltooid worden.

Maar ook afgezien hiervan blijft het altijd een teleurstellende taak, een enigszins uitgebreider tijdperk van onze kultuurgeschiedenis te behandelen, aangezien de bewerker bij zijn onderzoek telkens weer op boeken stuit, die met geen mogelijkheid te vinden zijn. Uiteraard doet dit euvel zich, hoe verder men in de tijd teruggaat, des te sterker gelden. Van de

stand van het letterkundig en wetenschappelijk leven in het voorreformatorische Zeeland kunnen we ons dan ook, bij gemis van bronnen, slechts een gebrekkige en zeker zeer onvolledige voorstelling vormen. Vele geleerden zijn voor ons weinig meer dan een naam, en als we hun werken al kennen, dan blijken deze in verscheiden gevallen onvindbaar. In mindere mate geldt ditzelfde ook voor latere tijden. Wellicht houden Noord- en Zuidnederlandse kloosterbibliotheken, doorgaans moeilijk of in het geheel niet toegankelijk, nog het een en ander verborgen, wellicht ook schuilt er in Spaanse bibliotheken en archieven nog materiaal aan boeken en handschriften, dat op menig terrein van onderzoek, ook voor het geestelijk leven in Zeeland, nieuw licht zou kunnen werpen of althans het beeld, dat we ons van het verleden gevormd hebben, gaver zou kunnen maken. Het is een troostrijke gedachte dat, hoeveel er telkens weer door allerlei rampen van brand en oorlog verloren gaat, er toch telkens weer nieuwe en dikwijls verrassende vondsten worden gedaan. We kunnen slechts hopen dat ook Zeeland daarvan in de loop der tijden voordeel zal mogen trekken.

Het is misschien niet ondienstig, er vooraf op te wijzen dat deze studie het letterkundig leven *in* Zeeland behandelt, niet dat *van* de Zeeuwen. Dit verklaart waarom enkele Zeeuwse auteurs uit het hier besproken tijdvak hier niet ter sprake zullen komen. Het zijn de Zierikseeënaren Reinier Telle (1558 of '59—1619), Anthony de Hubert (1583—na 1643) en Cornelis Boy (1612—1665); verder Johanna Hobius (± 1614—± 1643) van Brouwershaven en Pieter van Gelre (1622—1668) van Tolen. Hun werkzaamheid ligt zo al niet geheel, dan toch grotendeels buiten Zeeland; zij allen hebben hun geboortestad en -land vroeg verlaten en slechts zijdelings aandeel gehad aan het letterkundig leven in Zeeland. De beide laatstgenoemden besprak ik al elders; over de eerste drie hoop ik te zijner tijd korte monografieën te publiceren, die al geschreven werden.

Het ligt in mijn bedoeling, in afzienbare tijd een tweede deel op deze studie te laten volgen, waarin het letterkundig en geestelijk leven in Zeeland tot ongeveer het einde der negentiende eeuw zal worden behandeld. De bouwstoffen daartoe bracht ik reeds goeddeels bijeen.

I. INLEIDING

Begrenzing van het onderwerp naar plaats en tijd

Wie zich tot taak heeft gesteld een, zij het dan ook onvolledige en misschien slechts voorlopige geschiedenis te schrijven van het letterkundig en geestelijk leven in Zeeland, zoals zich dat ontwikkeld heeft tot op het hoogtepunt van onze Gouden Eeuw, neemt daarbij als praemisse een zelfstandig landschap Zeeland aan, een landschap dat een eigen karakter vertoont, met een bevolking die eigen karaktertrekken bezit en zich bewust is van een saamhorigheidsgevoel, en die als het pas geeft stelling neemt tegen de andere bevolkingsgroepen, hoezeer ze zich ook vooral sinds de zestiende eeuw deel voelt van de grotere volksgemeenschap der Nederlanden. Inderdaad is Zeeland, in de tijd waarin de oudste sporen van wetenschappelijk en letterkundig leven liggen, geografisch en politiek een vastomlijnd begrip. De Zeeuwse eilanden, die met Goeree en Overflakkee nog altijd een geografisch geheel vormen, als gevolg van hun natuurlijke ligging, heeft men al vroeg als bij elkaar behorend en één gebied vormend beschouwd. „Tusschen Caesant (Kadzand) ende Greveninghe (Grevelingen)", zo formuleert een keur uit 1290 het [1], „alle die gront, die hiertusschen ghelegen is, die men hiet Zeelant". Zeeuws-Vlaanderen maakt in deze tijd nog geen deel uit van Zeeland, waartoe het eerst na de veroveringen van Maurits en Frederik Hendrik zal gaan behoren. Het in de eerste decenniën van de Opstand goeddeels verwoeste en ondergelopen land werd hoofdzakelijk door Zeeuwse kapitalisten in de beginjaren der zeventiende eeuw ingedijkt en opnieuw bevolkt, ten dele door boeren uit Walcheren en Zuidbeveland. Dit Generaliteitsland werd, evenals Noordbrabant en Limburg, als een soort wingewest beschouwd en in overeenstemming daarmee behandeld. Kerkelijk behoorde Zeeuws-Vlaanderen, toen nog Staats-Vlaanderen genoemd, echter tot de classis Walcheren, en ook al daarom behoort de enige letterkundige die in het hier besproken nareformatorische tijdvak in dit land gewerkt heeft, Petrus Hondius, de predikant van Terneuzen, ten volle tot de Zeeuwse letterkunde.

De geschiedenis van het letterkundig leven in Zeeland wordt hier in haar ontwikkelingsgang beschouwd tot omstreeks het midden van de zeventiende eeuw. De Zeeuwse handel en nijverheid hebben omstreeks 1640 hun hoogtepunt van bloei bereikt; ongeveer van deze tijd af begint, maar voorlopig haast onmerkbaar, langzamerhand het verval. Omstreeks 1650 eindigt het handelstijdperk in de Zeeuwse geschiedenis, en begint opnieuw, als vóór de overgang van Middelburg in 1574, een agrarische periode. Ook in het letterkundig leven van het gewest treedt in deze zelfde tijd een stilstand in. Van de dichters van de „Zeeusche Nachtegael" leeft omstreeks 1660 alleen Cats nog, die echter sinds lang zijn geboorteland verlaten heeft. Het merendeel van de rederijkerskamers is verdwenen of staat op het punt om te verdwijnen; om deze reden is hun geschiedenis tot het einde toe beschreven, ook voor die kamers, die hun bestaan langer wisten te rekken. Een enkele op zichzelf staande dichterfiguur als Petrus Stratenus en Michiel van Baarlant, beiden te Goes, daargelaten, is alleen in Zieriksee omstreeks het midden van de eeuw opnieuw een kleine kring van letter-

kundig leven gevormd, waarvan de burgemeester Rochus Hoffer het middelpunt was, een kring die overigens van zeer geringe betekenis is geweest. Zo stelde de historie zelf het tijdstip vast, waarbij de geschiedschrijver van het kulturele leven in Zeeland halt mag houden. De zeventiende eeuw eindigt, eveneens in Zeeland, al enkele tientallen jaren voor het einde — strikt naar de tijd gerekend — en ook hier begint de achttiende al omstreeks het derde kwart van de eeuw.

De Zeeuwen

Van oudsher zijn de Zeeuwse eilanden bewoond geweest door een alpien ras, dat zich kenmerkt door donker haar, bruine ogen, rondhoofdigheid en een middelmatige lengte [2]. Waarschijnlijk hebben de in Zeeland binnengedrongen Friezen zich op de eilanden — met uitzondering van Zuidbeveland — met de oorspronkelijke Keltische bevolking tot een vrijwel homogeen geheel vermengd. Gedurende de gehele periode dat Zuidbeveland van een komplex van schorren zich ontwikkelde tot een meer aaneengesloten geheel, hebben de bewoners van deze streken door onderlinge huwelijken hun raskenmerken zuiver weten te bewaren. Op Walcheren daarentegen hebben de Friezen vaste voet gekregen, maar ook hier heeft eerst na 1500 rasvermenging met de oorspronkelijke bevolking plaatsgevonden. Deze samensmelting van het alpine ras met het teutonische — ce mariage de la neige et du soleil, zoals de Belgische schilder Rops het uitdrukte — heeft het aanzijn gegeven aan een zeer gemengde bevolking, die groter verscheidenheid in gelaatsvorm en physiognomische uitdrukking vertoont dan enige andere volksgroep in ons land, en die vooral door de combinatie van het bruine oog met het lange, ovale gezicht niet alleen als de schoonste van Nederland, maar als een der schoonste van geheel Europa mag worden beschouwd.

Al eeuwen vóór de godsdienstwisten der zestiende eeuw en de val van Antwerpen (1585) een stroom van Zuidnederlandse emigranten naar de Zeeuwse eilanden voerden, moet het Vlaamse bestanddeel van de Zeeuwse bevolking er aanzienlijk zijn geweest. Vlamingen immers waren het, die een groot deel van Zuidbeveland en tal van polders op de andere eilanden bedijkten en van deze nieuwbedijkte landen de eerste bewoners werden. Hun taal, hun zeden en gewoonten, hun rechtsgebruiken hebben in de Zeeuwse ziel een Vlaams merkteken ingeprent, dat na eeuwen nog altijd waarneembaar is. Het Zeeuwse dialect draagt een duidelijk Vlaams karakter, de gehele Middeleeuwen door heeft Zeeland, zij het met enkele afwijkingen, Vlaams recht gehouden, Vlaams waren de privileges van Westkapelle en Domburg, Vlaams was ook de organisatie van de Middelburgse koopmanshanze, en Vlaams georiënteerd was de middeleeuwse heiligenverering in Zeeland.

De gesteldheid van de bodem en de aard van het landschap hebben beide hun invloed uitgeoefend op de psyche van dit Vlaams-Zeeuwse volk. De oudste berichten over aard en eigenschappen van de Zeeuwen stempelen hen tot een ruw, koppig en krijgszuchtig volk, grillig als de zee die hun eilanden bespoelde. In de zestiende eeuw schijnen zij zich door een zekere schranderheid, die ook een element van listigheid inhield, van de bewoners der naburige gewesten te hebben onderscheiden [3]. De geschiedschrijver Emanuel van Meteren noemt hen nog „wat vernufter ende behendiger" dan de Hollanders. De eeuwigdurende strijd met de zee heeft hun volharding en doorzettingsvermogen geleerd, hun wil gestaald en hun ondernemingszin opgewekt. Maar ook heeft de zee de bewoners van deze landen met die vrijheidszin begiftigd, die van geen vreemde dwang wilde

weten; op de Zuidhollandse en Zeeuwse eilanden stak het verzet tegen Spanje het eerst zijn vanen op, en van hier uit verbreidde de opstand zich over de andere gewesten.

Bovendien heeft de wisselvalligheid van de zee de Zeeuwen als gepraedisponeerd tot een grote ontvankelijkheid voor Calvijns leer der voorbeschikking. Zo werd, almee door de invloed van de talrijke Vlaamse emigranten, die in het laatste kwart der zestiende eeuw naar Zeeland uitweken, het Calvinisme er een macht in kerk en staat, die hier van ongemene betekenis zou blijken. Een kenmerkende trek van het geloofsleven der Zeeuwen is, nog altijd, het mysticisme, dat nauw samenhangt met hun sectarisme. Nieuwe richtingen en stromingen in het godsdienstig en kerkelijk leven hebben in Zeeland van ouds gerede ingang gevonden, in de twaalfde eeuw het Tanchelinisme, in de zestiende de Reformatie met haar talloze sekten, in de zeventiende het Piëtisme of Puritanisme en even later het Labadisme.

Het is verleidelijk, ook de sterke zin voor de realiteit, die de Zeeuwen kenmerkt, in verband te brengen met hun strijd tegen het water. Het gemis aan werkelijkheidszin zou voor de Zeeuwen de ondergang van hun land betekenen. Deze nuchterheid kenmerkt ook hun letterkunde; Cats is er het bekendste en duidelijkste voorbeeld van. Het didactische element neemt er een overwegende plaats in; de stichtelijkheid staat voorop, eerst daarna komt de schoonheid. Wat er aan renaissancistische invloed binnendringt, wordt sterk beteugeld door het Calvinisme; voor het lied is er na de Hervorming zomin plaats als voor het toneel. De Calvinist en didacticus Huygens telt in Zeeland vele vrienden, de libertijnse aestheet Hooft geen enkele.

Kenmerkend voor de Zeeuwse politiek is haar aristocratisch karakter. Met de Opstand verloor de adel, die er in de Middeleeuwen grote invloed had bezeten, zijn positie geheel, maar in zijn plaats ontstond een regentenpatriciaat, dat zich door onderlinge huwelijken nauw aaneensloot en steeds groter macht en aanzien kreeg. De officiële Zeeuwse letterkunde is bijna uitsluitend tot deze kringen beperkt, met uitzondering van enkele predikanten, die door hun stand en wetenschappelijke opleiding de maatschappelijke grenzen, waartoe zij krachtens hun geboorte behoorden, wisten te verbreken. Geen der Zeeuwse steden heeft in de Middeleeuwen die democratische woelingen gekend, die elders in deze gewesten voor de stedengeschiedenis kenmerkend zijn. Van de aanvang af vertoonden de stadsbesturen van Middelburg en Zieriksee het aristocratisch karakter, dat zij tot het eind der Republiek zouden behouden. De voornaamste kooplieden en enkele vertegenwoordigers van de adel hadden er het heft in handen, en van een talrijk proletariaat of een kleine burgerij, sterk genoeg om hun eventuele verlangens kracht bij te zetten, was nergens sprake. Nimmer hebben hier, als in Dordrecht, Groningen of Utrecht, de gilden een belangrijk aandeel in de regering gehad; nimmer ook blijkt, dat zij dit gewenst hebben [4].

Historisch-economische ontwikkeling

De geografische gesteldheid van dit kleine eilandenrijk bevatte alle factoren voor zijn economische ontwikkeling. De Schelde en haar vertakkingen tussen de eilanden maakten het tot een middelpunt van visserij en koopvaart. Men mag aannemen dat de meeste plaatsen in Zeeland, die aan het water lagen, als vissersdorpen zijn ontstaan. In de twaalfde eeuw verplaatste de haringvangst zich naar het Zeeuws-Zuidhollandse eilandengebied. Met de visvangst hield de zoutnering nauw verband, en op ver-

scheidene plaatsen in Zeeland werd dan ook vanouds uit de darink zout gewonnen. Sinds de dertiende eeuw was dit darinkdelven een der belangrijke bronnen van bestaan voor de Zeeuwen. In de volgende eeuw werd het transitoverkeer van betekenis voor de schippers; vooral Middelburg en Zieriksee werden centra van vrachtvaart, die zich aanvankelijk vooral op Engeland en de Oostzeelanden richtte en sinds het begin der vijftiende eeuw ook op Portugal.

De vruchtbare gesteldheid van de Zeeuwse eilanden bevorderde er landbouw en veeteelt. Zeeland werd het eerste gebied in de Nederlanden, dat bij uitstek geschikt was voor de graanbouw en in 't algemeen voor de akkerbouw. De Zeeuwse tarwe stond al in de Middeleeuwen bekend als de beste uit deze landen. „Het landt is hier seer vet ende vruchtbaer tot alle landtbouwinghe:" schrijft Guicciardini omstreeks het midden van de zestiende eeuw [5], „maer besonderlijck wordt hier het schoonste, edelste ende beste koren ghewonnen, dat men schier met ooghen mocht aensien, soo dattet rijs schijnt te wesen". Daarnaast was ook de veeteelt van betekenis. De Walcherse paarden waren al in de elfde eeuw beroemd [6]. In de Middeleeuwen behoorde de grond, als vrijwel overal elders, vooral aan de adel en de kerk; sinds de zestiende eeuw belegde ook de rijke burgerij een deel van haar kapitaal in grondbezit. De boeren, die dus pachters waren, hadden het in de late Middeleeuwen tot een betrekkelijke welvaart gebracht, al waren ze uiteraard onderhevig aan de wisselingen van de tijd, waardoor op vruchtbare perioden jaren van overstroming, van droge zomers en harde winters, en dientengevolge van misgewas volgden.

De omstandigheid dat Zeeland nooit afzonderlijke vorsten heeft gehad, is oorzaak geworden dat het eeuwen lang, in de periode waarin de oudste documenten van geestelijk leven vallen, een twistappel is geweest tussen Holland en Vlaanderen. Deze strijd ging voornamelijk om het bezit van Zeeland Bewesten-Schelde: de eilanden die tussen de beide Schelde-armen gelegen waren, en die in 1012 of 1018 aan de graaf van Vlaanderen waren opgedragen. Omstreeks het midden van de elfde eeuw nemen deze twisten een aanvang: de graven van Holland, die met Zeeland waren beleend, hieven als ze maar enigszins konden de onmiddellijke invloed van de Vlaamse graven op, wat hun te gemakkelijker viel omdat deze in dit vrij afgezonderde gebied hun macht moeilijk konden laten gelden. Een factor van betekenis in deze strijd was, dat de Zeeuwse adel, uit afkeer van de Hollandse suprematie, Vlaamsgezind was [7]. Eindelijk kwam, in 1323, een vrede tot stand, die Zeeland voorgoed onder de graven van Holland bracht. Voortaan treden beide gewesten, in één adem genoemd, gezamenlijk naar buiten op. Wel blijven de Zeeuwen ook na deze staatkundige vereniging nog altijd, dank zij hun geïsoleerde ligging, een vrij grote maatschappelijke zelfstandigheid bewaren, zoals die in geen ander deel der Nederlanden, Friesland uitgezonderd, gevonden wordt, maar niettemin blijven zij op een samengaan met Holland prijs stellen. Maar al te goed hebben zij beseft, hoezeer het gemis van een geografisch overheersend middelpunt in dit eilandenrijkje voor een zelfstandig, krachtig naar buiten optredend gewest, geen plaats liet.

Is Zeeland dus, sinds de veertiende eeuw, met uitzondering van het tegenwoordige Zeeuws-Vlaanderen, onverbrekelijk met Holland verbonden, deze band verhindert allerminst dat in meer dan één opzicht de Vlaamse invloed zich ook op politiek gebied in het vervolg van tijd heeft laten gelden. Wanneer tegen het eind van de Middeleeuwen de staatkundige macht der burgerij meer en meer toeneemt, wat op kultureel gebied zijn uitdrukking kreeg in de oprichting der rederijkerskamers, kiest de

burgerij zowel in Holland als in Zeeland in de Hoekse en Kabeljauwse twisten de zijde van de Kabeljauwse graven van Vlaanderen uit het huis van Bourgondië. Als in 1351 de strijd tussen beide partijen metterdaad gestreden gaat worden, en hertog Willem voorlopig de overwinning behaalt, staan Wolfert van Borselen en Middelburg al dadelijk aan de zijde der Kabeljauwsen, tegenover het grootste deel van de Zeeuwse adel en de overige Zeeuwse steden, met Zieriksee aan het hoofd, die dan nog de zijde van Margaretha houden. Wanneer in het zoëven genoemde jaar de vloot der gravin op de Maas wordt verslagen, gaat Zeeland echter voor de Hoeksen verloren, en tal van Zeeuwse edelen trekken in ballingschap. Bij de zoen van Bergen (1354) staat Margaretha Zeeland aan haar zoon Willem V af, en de verbannen edelen kunnen op hun goederen terugkeren.

Met de regering van Philips de Goede, de eerste vorst uit het Bourgondische huis, begint voor Holland en Zeeland een periode van rijke bloei en welvaart. Philips vond in Zeeland een groep van machtige en onafhankelijke edelen tegenover zich, die nimmer een krachtig gezag boven zich hadden geduld. In korte tijd heeft deze groep zich aangepast aan de veranderde omstandigheden en de wijste partij gekozen; weldra werd de Zeeuwse adel een trouw aanhanger van het nieuwe gezag. De erkentelijkheid der Bourgondische vorsten voor deze loyaliteit kwam herhaaldelijk aan het licht: Zeeuwse edelen werden zowel aan het Bourgondische hof als in Holland in hoge ambten en waardigheden geplaatst. Frank van Borselen, de weduwnaar van Jacoba van Beieren, werd rentmeester van Zeeland Bewesten- en Beoosten-Schelde, en in 1445 met de orde van het Gulden Vlies begiftigd, tegelijk met Adriaen van Borselen, heer van Brigdamme en Soeburg. Aan Jan van Cruyninghen viel dezelfde eer in 1491 ten deel. Een der bastaards van Philips, Philips van Bourgondië (1464—1524), vertoefde meermalen op zijn slot te Soeburg; zijn neef Maximiliaen van Bourgondië (1486—1535), een van Philips' kleinzoons, was van 1518 tot zijn dood abt van Middelburg. Zelfs verbonden de Bourgondische vorsten zich door huwelijken met de Zeeuwse adel; Philips' bastaarddochter Anna trouwde in 1457 of daaromtrent de zojuist genoemde Adriaen van Borselen, waardoor zij in het bezit van aanzienlijke Zeeuwse goederen kwam, en een halve eeuw later trad Philips' bastaardkleinzoon en naamgenoot in het huwelijk met Anna van Borselen, vrouwe van Vere. Geen van deze beide verbintenissen heeft echter blijvend tot een Zeeuws-Bourgondische dynastie geleid; het huwelijk van Anna van Bourgondië bleef kinderloos, en kinderloos ook stierf, in 1558, de laatste der Veerse heren van Bourgondië.

Het beeld, dat de Bourgondische geschiedschrijvers der vijftiende eeuw ons van Holland en Zeeland afschilderen, is voor beide gewesten alleszins eervol. De tijd dat zij door het rijke en machtige Vlaanderen en Brabant als weinig meer werden beschouwd dan armzalige landen, woonplaats slechts van schippers en boeren, was voorbij, en al was noch in Holland, noch in Zeeland ook maar één stad te vinden, die zich kon vergelijken met de vorstelijke koopsteden van de Zuidelijke Nederlanden, toch werd hun scheepsmacht al vrij spoedig een factor in de Westeuropese politiek. Jouffroy spreekt van de Hollanders, de Zeeuwen en de Friezen als van „volken, die floreren door hun rijkdommen, hun groot getal, door de schoonheid en menigte hunner steden, vooral door de verwonderlijke uitrusting van hun vloot, en die in land- en zeekrijg niet te verachten zijn" [8]. En Chastellain zingt van hen:

Peuple hollandois, fière gent maritime,
Zélandois forts, robustes et terribles,

A juste droit et équité divine
Tu les submis en ta franche saisine
Par long travail en armes très-pénibles,
A quoy pluseurs rois, nations horribles,
Ont contendu en y quérant victoire,
Dont nul jamais fors toy n'eust celle gloire [9].

Het belang dat Holland en Zeeland voor de Bourgondische macht bezaten, werd niet miskend; in 1425 gaf Philips zijn Franse politiek om hunnentwil op. Beide landen stonden in de reuk van een bijzondere verknochtheid aan het Bourgondische huis [10], een loyalisme dat zich zelfs in de namen der huizen weerspiegelt [11]. Nog getuigt de Middelburgse vlag met haar wit, geel en rood, de Bourgondische kleuren, van de hechte band die in deze eeuw tussen het Bourgondische huis en Zeeland heeft bestaan, een band die ook toen, tegen het eind der eeuw, de Bourgondische eenheidsstaat tot mislukken scheen gedoemd, niet verbroken werd.

De zestiende eeuw is voor Zeeland in alle opzichten een tijdperk van grote beroeringen geweest. Niet alleen hebben de staatkundige en kerkelijke omwentelingen hun stempel gedrukt op het Zeeuwse volk en tot in de meest verborgen hoeken van het gewest hun invloed doen gelden, maar bovendien is in deze jaren ook de uiterlijke gesteldheid van het land zozeer veranderd als nergens elders in de Noordelijke provincies het geval is geweest. Tal van watervloeden, waaronder vooral die van 1511, 1530 en 1532 hevige verwoestingen aanrichtten, hebben overal in Zeeland grote stukken land verzwolgen; indijkingen hebben nieuw land aan het oude toegevoegd, en terwijl op de ene plaats dorpen en steden tijdelijk of voorgoed door het water werden overspoeld, verrezen op de andere nieuwe dorpen. Op Schouwen verdwenen Zuidkerke en Borrendamme na 1530, Reimerswaal ging in de tweede helft der eeuw zogoed als te gronde, zoals na de vloeden van 1530 en 1532 het gehele eiland Noordbeveland met Kortgene, Kats en Emelisse, dat tot het einde der eeuw drijvende zou blijven.

Middelburg

De geschiedenis van Middelburg is in deze tijd en later zozeer met die van geheel Zeeland verweven, dat het beeld der stad dat van het gewest getrouw weerspiegelt. Beide vertonen de gehele zestiende eeuw door het wisselspel van voor- en rampspoed, van welvaart en tegenslag. Sinds Vasco da Gama in 1498 de zeeweg naar Indië had ontdekt, was een drukke vrachtvaart ontstaan, waarin de Zeeuwen ruimschoots aandeel hadden, en die vooral hun hoofdstad welvaart en rijkdommen aanbracht. Na de achteruitgang van Brugge, Damme en Sluis waren de brede en diepe stromen rond Walcheren, — „nostre mer de Zélande", zoals deze wateren in de grafelijke charters genoemd worden, — het middelpunt geworden van een ontzaglijke scheepvaart. Vooral het Diep voor Arnemuiden, dat als ankerplaats voor Antwerpen dienst deed, was het toneel van een druk scheepsverkeer. In driedubbele rijen lagen de schepen van alle natiën er soms bijeen, en haar werven leverden de grootste schepen af die destijds werden gebouwd. Het is niet te verwonderen dat Arnemuiden in deze jaren pogingen aanwendde, zich aan het oppergezag van Middelburg te onttrekken, en tot zelfstandigheid te komen, waartoe de stad dan ook een rechtsvordering instelde. Toen de eis werd afgewezen, wendde zij zich zelfs met een verzoek tot de keizer van Duitsland, die het echter eveneens van de hand wees. Om minder afhankelijk van

Arnemuiden te worden liet Middelburg in de jaren 1532—1535 een haven aanleggen, die het direct met de zee verbond.

De dertiger jaren der eeuw brachten Middelburg intussen weinig geluk. Wanbeheer van ambtenaren wikkelde de stad in financiële moeilijkheden; in 1535 was haar schuldenlast tot 80.000 gulden gestegen, en bovendien was zij haar krediet kwijt. Vele grote kooplieden verlieten de stad en vestigden zich op het platteland. In 1530 [12] en 1532 teisterden geweldige watervloeden Walcheren en de andere Zeeuwse eilanden. De mond van de Arne verzandde zodanig, dat de voor Middelburg bestemde schepen aan de haven van Arnemuiden gelost moesten worden; ook om deze reden was het noodzakelijk, dat Middelburg zelf een haven bezat. Grote duurte en voedselschaarste, pestepidemieën, nieuwe belastingen en beden drukten op alle standen en verdreven de welvaart. Verwonderlijk snel echter wisselen in deze eeuw voor- en tegenspoed elkaar af, en omstreeks het midden der zestiende eeuw weerspiegelt Middelburg in haar welvaart weer de bloei van geheel Zeeland. In deze voorspoed delen ook de andere Zeeuwse koopsteden, met name Vlissingen en Vere; alleen Zieriksee en Reimerswaal ging het minder voor de wind, en de laatste stad, steeds meer door overstromingen geteisterd, telde in deze tijd al niet meer dan een duizend inwoners. Dezelfde overstromingen, grotendeels te wijten aan „de onnutheyt, ende eyghen baetsoeckinghe van die, welcke het opsicht ende de sorghe over de dijcken bevolen was" [13], teisterden ook het platteland van Zeeland, maar niet in die mate of de boeren — voor het overgrote deel pachtboeren — wisten het welvaartspeil, dat zij in de vorige eeuwen hadden bezeten, ook in deze eeuw van woeling en gisting te handhaven en zelfs nog op te voeren. Hongersnoden als die van 1521, 1526, 1531 en 1565 deden hun invloed meer in de steden dan op het platteland gevoelen. Over 't algemeen kan men aannemen, dat het de Zeeuwse boeren in deze tijd niet onvoorspoedig is gegaan, wat o.a. ook daaruit blijkt, dat menige boerenzoon met zijn geld naar de stad, hetzij Middelburg, Zieriksee of Goes, trok en het daar in weinig tijd tot welvaart en aanzien bracht. De vader van de drie gebroeders Schotte, zoon van eerzame landlieden onder Soeburg en zelf vóór de alteratie van Middelburg te Rittem woonachtig, is een van de vele voorbeelden.

Ten opzichte van het centrale gezag, waartegen het verzet der Nederlanden in de zestiende eeuw zich eerst en vooral richtte, stond Zeeland al evenzeer in zichzelf verdeeld als de overige gewesten van het Noorden. De Zeeuwse adel koos de zijde van de edelen, die in 1565/66 het compromis sloten [14]. Ook op het platteland van Walcheren, het enige der Zeeuwse eilanden met een vergevorderde economische ontwikkeling, woedde in hetzelfde jaar de beeldenstorm met tamelijke heftigheid. Middelburg daarentegen stond aan de zijde van de wettige regering, waartoe verscheidene factoren het hunne bijdroegen. Als zetel van de hoofden van het wereldlijke zowel als het geestelijke gezag bezat de stad als van nature een zekere neiging tot conservatisme, al was noch de overheid, noch de burgerij in haar gehele omvang koningsgezind. Dit bleek o.a. hieruit, dat de Raad van Beroerten in 1568 een honderdtal Zeeuwse burgers o.a. ook uit Middelburg, verbande en hun goederen verbeurdverklaarde; de meesten van hen waren echter al eigener beweging uitgeweken. Een andere factor was wellicht — maar dit is voor Middelburg nooit bewezen — dat ook hier, als te Amsterdam, een deel van de stedelijke regenten van hun regeringsambten leefde [15]. Het bewind van Alva, de invoering van de tiende penning, de inquisitie, de Allerheiligenvloed van 1570, dit alles verbitterde meer en meer de stemming van de bevolking, en in de gedenkwaardige Aprilmaand

van 1572 zijn Vlissingen, Vere en Arnemuiden de eerste plaatsen, waar de zaak van de Opstand zegeviert.

Middelburg heeft hun voorbeeld niet gevolgd; het bleef, als andere grote mercantiele steden (Antwerpen, Amsterdam, Groningen) de koning getrouw. Al in Mei 1572, kort na de overgang van Vere, begonnen de Geuzen een min of meer georganiseerde belegering van de stad [16], waar een maand later al gebrek aan brandstof, ammunitie en andere onmisbare zaken begon te ontstaan. Gedurende de tweede helft van 1572 en het hele volgende jaar werd van weerszijden met bitterheid en felheid om de stad gestreden, die door Mondragon met grote moed werd verdedigd. In December 1573 kwam de Prins zelf naar Zeeland om Middelburg te veroveren. Toen op 29 Januari 1574 de hoofdmacht der Spaanse vloot door de Geuzenvloot onder Boisot en De Moor bij Reimerswaal werd verslagen, was het lot der stad onherroepelijk beslist. Op 18 Februari capituleerde zij; drie dagen later verlieten de Spaanse troepen, de geestelijkheid en de koningsgezinde burgers de stad, waar de volgende dag, 22 Februari, de troepen van de Prins hun intocht deden.

Middelburgs overgang bezielde de opstandelingen met nieuwe moed; al hing van Zeelands hoofdstad niet dadelijk het lot van het hele gewest af, zolang zij in de handen van de Spaansen was, kon Zeeland toch niet met recht Prinsgezind heten. Aan de vreugde, die de Staatsen bezielde over deze nieuwe parel aan Prins Willems kroon, gaf het Geuzenlied uiting:

Wilt nu, ghy Nederlanden,
Te samen zijn verblijt,
Middelburch is in handen
Des Princes, nu ter tijt [17].

De verovering van Middelburg door de opstandelingen was niet alleen een slag voor de koningsgezinde regentenburgerij, maar allereerst voor de juridische positie van de stad als zodanig. De overwegende plaats, die zij op Walcheren en in geheel Zeeland sinds eeuwen had ingenomen, was met haar overgang plotseling geëindigd. Vóór de Opstand was geheel het platteland aan de wereldlijke zowel als de geestelijke jurisdictie van Middelburg onderworpen geweest; thans deelde zij dit voorrecht met Vlissingen en Vere, en zelfs met Arnemuiden, dat tot stad werd verheven. Bovendien verloor zij haar recht van voorlading op de zgn. Engelse rede en het stapelrecht van de Westerse wijnen. De oude regenten, die gemeend hadden dat de regeringsverandering allerminst nadelige gevolgen zou meebrengen, en die daarom in de stad gebleven waren, werden in hun verwachtingen wel bitter teleurgesteld.

Tevergeefs heeft Middelburg door een weinig tactische sabotagepolitiek getracht, haar privileges hersteld te krijgen. De aanvankelijk ontgoochelde regenten ondervonden echter al spoedig, dat de nieuwe situatie economische voordelen meebracht, waarvan men onder het oude bewind nooit gedroomd had. Ook Middelburg kon thans immers, nu het de Staatse zijde had gekozen, aandeel krijgen in de niet te versmaden winsten, die de oorlog aan Vlissingen en Vere al eerder had gebracht. Aldus opent het verdrag van Februari 1574 een nieuw tijdperk in de geschiedenis van de stad en van het eiland, een tijdperk van voorspoed en welvaart, van stoffelijke en kulturele opleving, van bloei allerwegen.

Alleen het begin van deze bloeiperiode is somber en triest. Twintig maanden aaneen was de stad belegerd en de binnen haar muren opgesloten bevolking uitgehongerd; de „Legende vande Geuse troubele", opgesteld door een Middelburger, die al deze stoffelijke nood aan den lijve had ondervonden, hangt een allertreurigst beeld op van de ellende, die de belegerden

hadden moeten doorstaan. Wie deze ellende overleefd had, zag zich beroofd van al het nodige. De handel was verlopen, scheepvaart en nering hadden bijna twee jaar lang stilgelegen, en zij die iets te verliezen hadden waren vóór het beleg de bedreigde stad ontvlucht. Twintig maanden van strijd en ontbering hadden het uiterlijk der stad geteisterd en misvormd; de abdij was verwoest, de bisschop gestorven, alle kerken beroofd van haar altaren, haar beelden en andere versierselen, de straten waren vervuild, de huizen goeddeels verwoest. Honger en pest volbrachten tezamen hun vernielend werk; in de eerste twee maanden van 1574 stierven binnen de belegerde stad niet minder dan 1568 personen [18].

Maar ook buiten de muren van Middelburg had de oorlog zijn vernielende werking getoond. Westhove, de lusthof der Middelburgse abten, was tot een bouwval en een wildernis geworden, Popkensburg had zwaar onder het beleg te lijden gehad, het kasteel van Soeburg was verbrand. Vele dorpskerken droegen de sporen van het oorlogsgeweld maar al te duidelijk; die van Welzinge en Nieuwerve waren zozeer verwoest, dat ze niet meer opgebouwd konden worden. Het nonnenklooster Zoetendale bij Serooskerke, dat tijdens de Beeldenstorm al geplunderd was, had men tijdens het beleg van Middelburg in brand gestoken. Koudekerke en Westkapelle gaven maar al te zeer blijk, dat zij het toneel van een woelige strijd waren geweest. De dijken waren doorgestoken en de zee had het al zo zwaar geteisterde land overstroomd, de oogst weggespoeld, huizen en hofsteden verwoest. Sinds de overvallen der Noormannen in de negende eeuw had Walcheren niet een zo troosteloze aanblik geboden.

Met grote energie en taaie volharding heeft de bevolking van de stad zich in weinige jaren van al deze onheilen weten te herstellen. Zes weken na Middelburgs overgang treft een spion van de Spaansgezinde stadhouder er alweer „grand nombre de peuple de toutte nation" aan, zodat de stad weer „samble ungne ville d'Anvers". Er is opnieuw voorraad van allerlei koopwaar, de levensmiddelen zijn er vrij goedkoop, er is overvloed van Franse wijn. Men begint de landerijen te beploegen en te bezaaien, de dijken worden hersteld, en met grote ijver bouwt men zowel te Arnemuiden als te Middelburg de verwoeste huizen weer op [19].

Wel was Requesens er in 1576 in geslaagd, een wig tussen Holland en Zeeland te drijven door zich in het bezit te stellen van Schouwen en Duiveland, maar niet langer dan vier maanden (ofschoon verschrikkelijke maanden) bleven de Spaanse troepen meester van Zieriksee; begin November behoorde de stad alweer, en ditmaal voorgoed, aan de Prins. Even later, in Maart en April van het volgende jaar, gingen Goes en Tolen met haar eilanden bij een satisfactieverdrag over. Daarmede had Zeeland in zijn geheel de zijde van de Opstand gekozen, en was het centrale gezag er de laatste resten van zijn invloed kwijtgeraakt. In 1583 boden de Zeeuwen aan de Prins en zijn erfgenamen hun graafschap in eigendom aan, o.a. op deze voorwaarde, dat Zeeland steeds een afzonderlijk graafschap zou uitmaken: een duidelijk bewijs hoezeer men een al te sterke band met het steeds machtiger wordende Holland vreesde en wilde verhinderen.

Toen Middelburg in 1585 de naaste erfgenaam van Antwerpen werd, waarvan het immers in zekere zin een voorhaven was geweest, en waarmede het sinds eeuwen een druk verkeer had onderhouden [20], begon daarmee een nieuwe bloeiperiode voor de stad en het gewest: naast de hoofdstad deelden hoofdzakelijk Vlissingen, en in geringere, ofschoon toch nog belangrijke mate Vere, Arnemuiden en Zieriksee daarin. Reeds in de onmiddellijk aan Antwerpens val voorafgaande jaren was trouwens al een deel van de handel der Scheldestad aan de Zeeuwse steden gekomen, in de eerste plaats

aan Vlissingen, dat de Schelde voor Antwerpen immers kon afsluiten, en de wereldhandel van deze stad zo al niet vernietigen, dan toch met gevoelige slagen treffen. Op 19 Mei 1581 voeren op eenmaal tweehonderd zwaar beladen schepen uit Zeeland naar alle oorden van Westeuropa uit [21], om straks weer volgeladen terug te keren. Van deze tijden van voorspoed en welvaart zou, een mensenleeftijd later, Valerius zingen:

Waer datmen sich al keerd of wend,
,End' waermen loopt of staet,
Waer datmen reyst of rotst of rend,
End' waermen henen gaet,
Daer vintmen, 'tsy oock op wat ree,
D'Hollander end' de Zeeuw;
Sy loopen door de woeste zee
Als door het bosch de leeuw [22].

Al in 1582 kreeg Middelburg de „subsidiary court" van de Merchant Adventurers binnen haar muren. Een merkwaardig bewijs van de Engelse invloed in deze jaren, en tegelijk ook van de betekenis der stad in het kulturele leven van deze tijd, is het grote aantal Engelse boeken, dat in het laatste kwart der zestiende eeuw in Middelburg van de pers is gekomen [23]. In 1598 werd de Court omgezet in de grote, algemene Court der Fellowship op het vasteland.

Onder de vele vluchtelingen, die zich in Middelburg neerzetten, behoorde Balthasar de Moucheron [24], wiens vader Pierre de Moucheron er al van 1530 tot 1545 zaken had gedreven. Op zijn aansporen sloten 24 kooplieden in 1589 een vereniging, het Consulaat of College der consuls, ter bescherming van de door Spanje bedreigde navigatie. Tegenover deze emigranten stond de partij van de magistraat-kooplieden, waartoe o.a. Adriaan Hendriksz. ten Haeff, de Boudaens, de Van de Perre's, de Godins, de Bommenée's en de Boreels behoorden, maar de scherpe wedijver tussen de beide partijen, die het Middelburgse handelsleven in deze tijd beheersten, kwam de handel en de stad slechts ten goede. Aan de zijde van De Moucheron stond o.a. Simon Jasperse Parduyn, de nestor van de Middelburgse handel, terwijl Jacob Valcke, de tresorier-generaal van Zeeland, hem zijn morele steun schonk.

De Middelburgse regenten waren al lang en rijkelijk getroost over het verlies van hun privileges, en na 1585 houden de sabotagepogingen, die zij aanvankelijk te baat hadden genomen, dan ook geheel op. In het vervolg behoort Zeelands hoofdstad tot de regeringsgetrouwe steden, die naarmate zij toenamen in welvaart en bloei, het voorgoed afgesloten verleden meer en meer vergeten.

In hetzelfde jaar 1582, waarin de Merchant Adventurers hun subsidiary court in Middelburg vestigden, werd een nieuwe handelsbeurs in de stad geopend [25], waarvoor men al spoedig makelaars te kort kwam, zodat er in 1597 niet minder dan veertien tegelijk uit Antwerpen als poorter werden ingeschreven. Toen na de behouden thuiskomst van een voorspoedige reis naar de Kaap de Houtmans in het laatstgenoemde jaar terugkeerden, en overal nieuwe compagnieën verrezen, ontstonden ook te Middelburg twee nieuwe rederijen, een onder leiding van Ten Haeff, de andere onder die van De Moucheron. De laatste liet op de scheepstimmerwerven van Arnemuiden de Leeuw en de Leeuwin bouwen, die al in Maart 1598 onder Frederik en Cornelis de Houtman koers zetten naar Indië. In 1600 verenigden de beide compagnieën zich tot de „gemene reders op Oost-Indiën in Zeeland". Het was ook De Moucheron, die in 1597 de vaart op het Turkse

rijk begon. Toen hij, omstreeks 1598, naar Vere verhuisde, hadden zijn zaken een dusdanige omvang genomen, en beschikte hij met zijn compagnie over een zo machtige handelsvloot, dat hij zich bij contract met de regering der stad kon verbinden, om jaarlijks uit haar haven te doen „uutreeden, laden, innecomen ende lossen" de 18 à 20 schepen, waarmee hij destijds van Middelburg uit de vaart onderhield op Oost- en West-Indië en andere landen.

Omstreeks 1600, bij het begin der zeventiende eeuw, nam het handelsvertier in Middelburg als het ware van jaar tot jaar nog toe. Al in de jaren tussen 1578 en 1591 had de stad een uitbreiding ten oosten van het tegenwoordige dok ondergaan; de nieuwgebouwde wijk werd vooral het middelpunt van de wijnhandel. Enkele jaren later, tussen 1595 en 1598, werd de stad opnieuw uitgelegd, ditmaal buiten de Segeerspoort, waardoor zij haar tegenwoordige vorm verkreeg. In 1600 werden er een wisselbank en een assurantiekantoor opgericht; de eerste werd in 1616 in een stedelijke instelling omgezet [26]. De stad, zo zal Cats, die er in 1603 kwam wonen, later in zijn autobiografie verzekeren,

> De stadt om dese tijt, als wonder wel gelegen,
> Was toen van alle kant met veelderhande zegen
> Verrijckt, door groot beslag en neering uyt de zee,
> Veel winckels in de stadt en schepen op de ree [27].

Men vond er de tapijtfabriek van Laurens de Maecht [28], de lakenweverij van Jan Roelants, een caffaweverij, een suikerraffinaderij, de klokkengieterij van de familie Burgerhuys, enkele glasblazerijen, waaronder de grote glasfabriek van Govert van der Haghen, een Antwerpenaar, die Middelburg tot een belangrijk middelpunt van de glasindustrie maakte. Ook woonden er de eerste fabrikanten van de zgn. Hollandse kijkers, waarop Sacharias Jansen en Hans Lipperhey in 1608 octrooi vroegen [29]. Maar vooral de Oost-Indische Compagnie en sinds 1621 ook de West-Indische Compagnie brachten er welvaart en vertier; de eerste vestigde zich aan de Rotterdamse kaai in het bekende gebouw, dat tegelijk vergaderruimte en pakhuis was, en dat met zovele andere monumenten van Middelburgs grootheid de 17de Mei 1940 in vlammen opging, de tweede nam haar intrek in het prachtige, omstreeks 1520 gebouwde huis op de hoek van de Lange Delft en de Sint-Jansstraat, waar tevoren de Engelse court haar zetel had gehad, en dat al vóór zestig jaar onder de handen van de sloper spoorloos is verdwenen.

Vlissingen

Naast Middelburg trad tegen het eind der zestiende eeuw haar zusterstad Vlissingen meer en meer als haar rivaal op [30]. Als bezitting van de heren van Borselen van der Vere, wie er alles aan gelegen was om de stad ten koste van Middelburg te bevoordelen, had Vlissingen, dat in 1315 van Willem III stadsrechten had gekregen, sinds de vijftiende eeuw steeds meer gedeeld in de winsten, die het toenemende handelsverkeer aan ondernemende zeesteden opleverde. Sinds de dagen van Floris V was de haringhandel, vooral op Engeland en Frankrijk, er de voornaamste bron van welvaart; daarnaast werd handel en vrachtvaart op deze en de Oostzeelanden gedreven. Terwille van haar belangrijke haven noemde Karel V de stad al „koningin en sleutel van Nederland". Met succes had Middelburg zich weten te verzetten tegen de aanleg van een nieuwe haven, waartoe de laatste heer van Borselen, Maximiliaen van Bourgondië, omstreeks het midden der eeuw het initiatief had genomen; zijn dood, in 1558, maakte

voorlopig een einde aan alle plannen in deze richting. Koning Philips, door aankoop eigenaar geworden van de stad, bestemde de voor deze haven aangewezen gronden voor het bouwen van een citadel, wat er mede toe bijdroeg dat Vlissingen als de eerste stad in de Nederlanden op 6 April 1572 eigener beweging de zijde van de Prins koos. Willem van Oranje wist deze toewijding te belonen; niet alleen schonk hij haar een aantal belangrijke voordelen, o.a. de jurisdictie over een deel van Walcheren, maar natuurlijk stond hij haar ook toe, een nieuwe haven aan te leggen. In 1581 werd hij door koop eigenaar van de stad, die intussen de zetel van de Zeeuwse admiraliteit was geworden en haar handel steeds meer in betekenis zag toenemen. Tussen 1580 en 1590 onderging zij een belangrijke uitbreiding; het stadhuis, in 1594 op de Grote Markt gebouwd [31], naar het model van het Antwerpse, weerspiegelde in zijn pracht de steeds toenemende welvaart der stad. Koningin Elisabeth schonk Vlissingen, van 1581 tot 1616 een der Engelse pandsteden, in 1594 het stapelrecht van het Engelse koren. Ook hier vestigden zich sinds de tweede helft der zestiende eeuw vele ondernemende kooplieden uit de Zuidelijke Nederlanden, o.a. Jan Lampsins uit Oostende, wiens zoons Adriaan en Cornelis het handelshuis van hun vader tot grote bloei brachten. Zowel in rijkdom als in aanzien stonden de Lampsinsen onder de regentenfamilies, de Imansen, de Lambrechtsens, de Hubrechtsens, de Schorers, de Ingelsen en de De Maechts, bovenaan.

Tussen 1609 en 1613 werden de haven en de stad opnieuw uitgebreid, waardoor nieuwe scheepstimmerwerven en lijnbanen konden ontstaan. Zowel in de O. I. C. als in de W. I. C. was Vlissingen vertegenwoordigd, en in 1617 trad zij tot de Noordse Compagnie toe, nadat al eerder twee Vlissingse rederijen de walvisvangst in het hoge Noorden hadden uitgeoefend. Vooral de kaapvaart, euphemistisch de „vrije neringhe" genoemd, bracht er in deze tijd welvaart onder de vlottende bevolking. Niet minder dan 3500 manschappen waren nodig om de vloot van kaperschepen, die Vlissingen in zee kon brengen, te bevolken. Uit dit ruwe volkje, versterkt door vissers en boeren van Westkapelle en Zoutelande, kwamen scheepsbevelhebbers en zeekapteins voort als Ewout Worst, zijn zwager Bouwen Ewoutz, Joost de Moor, Jan Evertsen [32] en zijn vijf zoons, Marinus Hollare, Maerten Thijssen, Michiel de Ruyter en anderen, wier naam op alle zeeën schrik verspreidde en roem behaalde.

Ook toen al was Vlissingen wat het nog steeds is: een stad meer van daden dan van dromen. In tegenstelling tot Middelburg bezat het geen enkele letterkundige van enige betekenis. Petrus Hondius en Petrus Cunaeus, die er geboren werden, vertrokken naar elders vóór hun literaire gaven zich geopenbaard hadden, en overigens concentreerde het letterkundig leven er zich in het rederijkersgilde, waarvan de voornaamste figuur, Jeronimus van der Voort, bovendien nog een uitgeweken Zuidnederlander was.

Vere

Naast Middelburg en Vlissingen was Vere, oorspronkelijk Kampvere geheten (wegens het veer op het Noordbevelandse Kamperen), de belangrijkste stad van het eiland. In de dertiende eeuw opgekomen, kreeg het misschien nog in deze, maar in elk geval vóór het einde der volgende eeuw stadsrechten. Op het einde der dertiende eeuw kwam het aan de heren van Borselen, gedurende de Middeleeuwen het machtigste adellijke geslacht in Zeeland, dat in het kasteel Sandenburg bij Vere zijn stamslot had. Het huwelijk van Wolfert VI van Borselen met Maria Stuart, dochter van Jacobus I van Schotland, in 1444 gesloten, legde de grondslag van de handel die de Schotten sindsdien op Vere dreven [33]. Toen de stad zich in

1572 voor de Prins verklaarde, trokken de Schotten alleen maar in naam naar Brugge, in werkelijkheid bleven zij te Vere, waar de stapel omstreeks 1575 alweer als voorheen gevestigd was. In 1578 verleende Jacobus VI haar het werkelijke monopolie. Wanneer Jacobus I in Engeland aan de regering komt, verliest de nauwe betrekking van de stapel tot Schotland aan betekenis, maar het gelukt de stad in 1612 door een nieuw verdrag de stapel aan zich te verbinden. De nu volgende periode is de bloeitijd van de Schotse stapel in Vere, maar zij is kort van duur; ook Vere werd weldra door Rotterdam overvleugeld. In de loop der zeventiende eeuw werd de stapel bovendien een anachronisme; vrijere opvattingen over de handel braken zich een ruime baan, en het stapelrecht van Vere, dat eerst in 1799 werd opgeheven, bestond al lang tevoren alleen nog maar op papier. Toch heeft de stad in de eerste decenniën der zeventiende eeuw nog ruimschoots van dit recht profijt getrokken.

In de zestiende eeuw was Sandenburg een tijdlang een der drie humanistische middelpunten van Zeeland. Even later woonde er de kroniekschrijver Jan Janssen Reygersberch. In het begin der zeventiende eeuw schreef Valerius, notaris en schepen en lid van de rederijkerskamer, er zijn „Nederlandtsche Gedenck-clanck", in dezelfde jaren dat de geleerde Gerson Bucerus er predikant was. Wat later woonde er de dichterlijke smid Cornelis Udemans.

Zieriksee

Van oudsher was Zieriksee de tweede stad van het gewest, in rang onmiddellijk volgend op Middelburg. In de elfde of twaalfde eeuw ontstaan, dankte deze plaats haar opkomst aan de zoutnering, die de gehele Middeleeuwen door een van haar hoofdbronnen van bestaan bleef. Het eerste stadsrecht is wellicht van Floris III (1157—1190) afkomstig; de oudste bekende grafelijke keur dateert van 1248. In de veertiende eeuw, vooral in de tweede helft, beleefde Zieriksee een periode van grote bloei, waartoe naast de zoutnering de haringvangst, maar vooral ook de koophandel bijdroegen. Deze bloeiperiode strekte zich ook over de volgende eeuw uit; in 1454 begon men met de bouw van de Sint-Lievensmonstertoren, die de hoogste van de gehele wereld moest worden, maar de tegenspoed, die de stad weldra trof, verhinderde zijn voltooiing en liet hem tot op de huidige dag als een tors van kolossale afmetingen verloren in het landschap staan. De zestiende eeuw was voor Zieriksee al bijzonder rampspoedig: pest, watersnood en brand, en niet het minst ook het beleg door de Spaanse troepen, van October 1575 tot Juli 1576, teisterden de stad hevig. Pas in het begin der zeventiende eeuw begint een nieuwe bloeiperiode; de visserij en de koopvaart brengen er nering en vertier, en de statige koopmanshuizen langs de Oude Haven getuigen er nog altijd van de kapitalen, die het patriciaat hier in onze Gouden Eeuw wist te verwerven. Hadden in de zestiende eeuw geleerden als de medici Jason Pratensis en Levinus Lemnius de naam van Zieriksee tot ver buiten de grenzen van ons vaderland verbreid, in de eerste helft der volgende eeuw zijn de namen van theologen als de Teelincks en Udemans, van letterkundigen als Telle, Liens, de beide Hoffers, de De Huberts en Boy aan haar verbonden. Geen andere stad in Zeeland heeft na Middelburg in deze tijd zovele vertegenwoordigers van kunsten en wetenschappen voortgebracht als Zieriksee, dat ook in dit opzicht zijn rang als tweede stad van de provincie wist te handhaven.

Brouwershaven

Naast Zieriksee kwam op Schouwen alleen Brouwershaven tot enige

betekenis, ook op kultureel gebied. In de zestiende eeuw was er een rederijkerskamer, in dezelfde tijd werden Cats en Hobius er geboren; terwijl de eerste al jong naar elders trok, bleef de laatste zijn vaderstad tot de dood getrouw.

Goes

Op Zuidbeveland waren Goes en Reimerswaal de beide steden. Goes [34], waarschijnlijk in de schaduw van het oude slot Oostende opgekomen, dat al in de dertiende eeuw aan het geslacht Van Borselen behoorde, heeft haar opkomst goeddeels te danken aan Jacoba van Beieren, die er meermalen vertoefd schijnt te hebben. Lakenindustrie, enige scheepvaart, voornamelijk op Engeland, maar vooral zoutnering en meekrapbereiding waren gedurende de vijftiende en de zestiende eeuw haar hoofdbronnen van bestaan. In 1444 werd de stad uitgelegd. Een privilege uit 1580 vermeldt dat ze „in zeer groote decadentie" was [35]. Al in het midden der zeventiende eeuw ontleende Goes haar betekenis, zoals nog steeds, hoofdzakelijk aan haar centrale ligging in het vruchtbare Zuidbeveland, een landbouwgebied bij uitnemendheid. Minder dan de Zeeuwse koopsteden had ze te lijden onder het verlopen van de handel en de wisselingen der fortuin, maar het karakter van haar meer boerse dan steedse inwoners, verhinderde tevens de vorming van letterkundige kringen, zoals Middelburg en Zieriksee die kenden. Toch vond men er omstreeks het begin van de zeventiende eeuw vrij wat intellect: de Lansbergens en de Eversdijcken, misschien ook de lyrische dichter Pieter Lenaerts van der Goes, terwijl Philibert van Borsselen, Michiel van Baarlant, Joachim Polites en Petrus Stratenus er geboren waren.

Reimerswaal

Reimerswaal, dat in 1375 van hertog Albrecht stadsrechten had gekregen, had in de vijftiende eeuw haar bloeitijd, maar was in de daaropvolgende, door de overstromingen van 1530 en 1532, en nogmaals door die van 1551 en 1555 tot snelle ondergang geraakt. Haar rederijkerskamer wordt in deze beide eeuwen herhaaldelijk genoemd, maar overigens zijn er geen sporen van letterkundig leven. In 1631 namen de laatste bewoners naar elders de wijk [36].

Tolen

Op het eiland Tolen was alleen het gelijknamige stadje [37], dat in 1252 voor het eerst onder deze naam voorkomt, van enige betekenis. Waarschijnlijk is het genoemd naar een kort tevoren gesticht tolhuis. Oorspronkelijk grotendeels een bezitting van de hertogen van Brabant, kwam het eiland in de dertiende eeuw aan de graven van Holland. In 1366 begiftigde Jan van Bloys, heer van Beaumont, Tolen met een stadsrecht. Omstreeks 1450 stond ze op het hoogtepunt van haar bloei, maar de geweldige brand van 1452, die vijf zesden van de stad in de as legde, betekende het begin van haar verval. De zoutnering, in mindere mate ook de handel, waren de hoofdbronnen van haar bestaan. Kultureel heeft dit kleine landstadje nooit betekenis gehad; Philibert van Borsselen was er van 1617 tot 1625 met tussenpozen burgemeester en door hem is ook Tolen vertegenwoordigd in de „Zeeusche Nachtegael".

Sint-Filipsland en Noordbeveland

Het kleine Sint-Filipsland is in geen enkel opzicht van betekenis, noch politiek, noch economisch, noch kultureel, en hetzelfde is in deze tijd het

geval met Noordbeveland, dat door de watervloed van 1532 geheel werd overstroomd en meer dan zestig jaar „drijvende" bleef; eerst in 1598 begon men er de ondergelopen landen in te dijken. Wat er vóór die tijd mogelijk aan kultureel, bv. aan rederijkersleven heeft bestaan, is onbekend; uit deze onbekendheid alleen al mogen we met zekerheid opmaken, dat het van weinig betekenis is geweest.

Zeeuws-Vlaanderen

Tegen het eind der zestiende eeuw wordt ook het tegenwoordige Zeeuws-Vlaanderen, dat tevoren deel had uitgemaakt van het graafschap Vlaanderen, in het politieke, enigermate zelfs in het kulturele leven van Zeeland opgenomen. Vooral Westelijk Zeeuws-Vlaanderen had in de Middeleeuwen een periode van grote bloei gekend, toen een deel van de luister, die Brugge omstraalde, afglansde op de steden Sluis, Sint-Anna-ter-Muiden, Aardenburg, Oostburg en Biervliet. De verzanding van het Zwin betekende het einde van een welvaart, die nimmer zou weerkeren, en het begin van een reeks van rampen, waarvan dit land zich nooit geheel zou herstellen. De zestiende eeuw bracht zijn ondergang; wat de watervloeden hadden gespaard, vernielde de oorlog, en sinds in 1583 Oostburg was verbrand en bijna de gehele bevolking naar elders gevlucht, lag vooral het westelijk deel onbeschermd tegen het geweld der wateren, die het grootste gedeelte van het land overstroomd hadden.

Na de val van Antwerpen waren alleen Sluis en een paar kleinere plaatsen, o.a. Biervliet en Terneuzen, nog in handen van de Staten. In 1587 ging Sluis verloren, maar in een reeks van succesvolle veldtochten veroverde Maurits achtereenvolgens Aksel (1586), Hulst (1591), Filippine (1600), en tenslotte, met IJzendijke en Aardenburg, weer Sluis (1604). Daarentegen ging Hulst in 1596 weer verloren en bleef tot 1645 in Spaanse handen. Sinds 1590 regeerden de gecommitteerde raden van Zeeland Biervliet, Terneuzen en Aksel als het zgn. Committimus in opdracht van de Staten-Generaal. In kultureel opzicht had dit gebied weinig te betekenen; Petrus Hondius, die in Terneuzen predikant was, moet er zich eenzaam gevoeld hebben, ofschoon hij inwoonde bij een neef van Daniël Heinsius.

Na het sluiten van het Bestand begon men intensief te werken aan de inpoldering van het westelijk deel. Van het consortium, dat deze bedijking ter hand nam, was Jacob Cats, destijds advocaat te Middelburg, de rechtsgeleerde raadsman, terwijl hij, niet tot zijn schade, ook zelf actief aandeel nam in de werkzaamheden. Straks vestigden zich op de nieuwe gronden, behalve enkele boeren uit het overige Zeeland, vooral vluchtelingen uit Vlaanderen, Wallonië en Frankrijk; hun nageslacht verraadt zijn afkomst nog in de familienamen. In kultureel opzicht is dit Westelijk Zeeuws-Vlaanderen voorlopig zonder de geringste betekenis.

Economische toestand omstreeks het begin der zeventiende eeuw

Een welvarend landbouwgebied met enkele bloeiende koopsteden, bewoond door een krachtig en ondernemend ras van boeren en kooplieden, zo doet het Zeeland van het eind der zestiende en het begin der zeventiende eeuw zich aan ons voor. Na een korte maar heftige worsteling met de Spanjaarden was het lot der provincie bepaald: voortaan zou zij delen in de luister, die van Holland afstraalde, voortaan zou zij kunnen wedijveren met de grootste Hollandse koopsteden. De literatuur weerspiegelt het zelfbewustzijn dat de Zeeuwse kooplieden en regenten kenmerkte; de „Zeeusche Nachtegael", die in 1623 door de samenwerking van een twin-

tigtal Zeeuwse dichters het licht kan zien, is tot in zijn titel triomfantelijk.

Was het wonder, dat vooral de Zeeuwen zich met grote hardnekkigheid tegen het sluiten van een wapenstilstand met Spanje verklaarden? Niet alleen sprak hierin de calvinistisch-piëtistische aard der bevolking, die heftig tegen het Rooms-Katholieke Spanje gekant was, maar bovendien kon een vrede de Zeeuwse handel alleen maar tot nadeel zijn. De vijand was, sinds lang, van haar grondgebied verdreven, de zeeoorlog en vooral de kaapvaart brachten het gewest grote voordelen, de heropening van de Schelde daarentegen, die ongetwijfeld de opleving van Antwerpen zou betekenen, zou voor de Zeeuwse handel allernadeligste gevolgen hebben. Tenslotte heeft Zeeland het Bestand toch niet kunnen verhinderen, maar wel heeft het bewerkstelligd, dat voor de Republiek voordeliger voorwaarden werden bedongen dan waarop men aanvankelijk de wapenstilstand had willen sluiten.

Niettemin was omstreeks 1610 de economische toestand van Zeeland al iets minder gunstig dan een dertig jaar tevoren. In 1611 maken de Staten ernstig bezwaar tegen het hun opgelegde aandeel in de contributiën en quoten, benodigd voor de landsverdediging, dat werd vastgesteld volgens de bepalingen van de in 1586 gesloten overeenkomst tussen Holland en Zeeland. In een uitvoerig vertoog aan Zijn Excellentie en de Staten-Generaal wijzen zij er op, hoeveel er sinds dat jaar ten nadele van Zeeland veranderd is. De handel en de navigatie zijn er zogoed als te gronde gericht, en van de industrie, die er eertijds placht te zijn, is maar weinig overgebleven. In menigte zijn de kooplieden naar elders vertrokken. Van de vierhonderd vijftig zoutpannen, waarmee Zeeland weleer nagenoeg het monopolie van de zoutnering bezat, zijn er niet meer dan een zestig overgebleven. De haringvaart en de visserij zijn geheel opgehouden; alleen in Brouwershaven liggen nog enkele buizen. Arnemuiden, eenmaal de rede van heel de Westerse navigatie, is geheel vergaan; in Zieriksee, Goes en Tolen zijn tal van armen. Daarentegen is Holland, aldus het betoog der Staten, meer en meer in bloei toegenomen; zijn bevolking is aanmerkelijk vermeerderd, en o.a. heeft het zowel de visserij als de zoutnering, die eertijds in Zeeland bloeiden, geheel aan zich getrokken. Onmogelijk kunnen de Staten dan ook hun goedkeuring hechten aan het hun voorgelegde plan, „ten ware men dese Provintie voor de handt wilde stooten in seeckere ende onverwinnelycke ruïne [38].

Men zal deze klacht wel cum grano salis moeten opnemen; ook toen gold het zeggen, dat waar armen zijn, welvaart is, en uit alles blijkt, dat Zeelands welvaart in deze jaren nog niet aan het afnemen is. Wel had de Admiraliteit van Zeeland het hoogste bedrag van de opbrengsten der convooien en licenten in 1597 bereikt, die daarna snel zouden dalen, maar sinds 1612 namen zij vrij geleidelijk toe, om in 1641 een nieuw hoogtepunt te behalen, dat maar weinig lager lag dan dat van 1597 [39]. Toch was er enige aanleiding tot deze klacht. De bloei van Middelburg werd door Amsterdam met lede ogen aangezien, en de stad aan het IJ liet niets onbeproefd, om haar gevaarlijke mededingster aan de Arne afbreuk te doen. Het eerste teken van achteruitgang na de val van Antwerpen was het vertrek van de court der Merchant Adventurers, in 1621, „soo om de ongesontheydt der lucht aldaer als om andere redenen". Welke die andere redenen waren, die alle pogingen van de stedelijke regering om de court te behouden, ijdel hadden gemaakt, bleek uit een request, in hetzelfde jaar door de Merchant Adventurers tot de Staten-Generaal gericht, waarin zij zich beklagen over de „grossyers van de wolle laeckenen" uit Amsterdam en andere plaatsen, die hadden durven spreken van het Trojaanse paard, dat Holland met hen zou hebben ingehaald: „maar indien sy ons

gelycken willen met een peert, soo sullen wij verclaren by wat peert, namelijk een vuytgereden peert, dwelck, nadat sy 't gereden ende langen tijd verongelijct hebben, sy nu geerne souden binden aan een magere cribbe tot Middelborch, daer noch hoey noch haver is, om tselve te voeden" [40]. De vestiging der W.I.C. in Middelburg, die hetzelfde gebouw betrok, dat de court zojuist had verlaten, was niet in staat om haar dit verlies te vergoeden. Nog is Middelburg in deze jaren de tweede koopstad van de Noordnederlandse gewesten, maar als, in 1631, de court van Delft naar Rotterdam trekt, staat de Maasstad op het punt, haar van deze plaats te verdrijven [41].

In de jaren tussen 1630 en 1660 nam de bevolking der stad nog jaarlijks toe; tussen de jaren 1650 en 1660 bedroeg het aantal inwoners ten naaste bij 30.000. Middelburg had toen het toppunt van haar bloei bereikt; na 1660 neemt het bevolkingsaantal geleidelijk af [42]. Tijdens het eerste stadhouderloze tijdperk begint de machtsontwikkeling van het agrarische element, dat tot nu toe door de hoofdstad op de achtergrond was gedrongen. Daarmee zet het agrarische Zeeland de eerste schrede op de weg, die uiteindelijk tot de overwinning zal leiden. Onmiddellijk na het sluiten van het vredesverdrag van Munster doet Middelburg, ditmaal in samenwerking met Vlissingen, een poging tot herstel van haar oude luister, door met Antwerpen, Gent, Brugge en Brussel een verdrag te sluiten, waarbij deze steden elkaars handel wederkerig zouden bevorderen, terwijl het zich met Antwerpen in verbinding stelde om tot gemeenschappelijk handelsverkeer op Spanje te komen. De verhoging van de Amsterdamse zilverprijs met een stuiver sloeg deze plannen voorgoed de bodem in [43]. Als handelsstad had Middelburg haar hoogtepunt bereikt; de wet der geschiedenis wilde, dat haar levenslijn zich voortaan in dalende richting zou bewegen, al zou ze, nog een eeuw en langer, kunnen teren op de rijkdommen, die ze in de eerste helft der Gouden Eeuw verworven had.

De sociale structuur van Zeeland

De sociale structuur van Zeeland in de late Middeleeuwen, de zestiende en de zeventiende eeuw, vertoont in grote trekken hetzelfde beeld als elders in de Nederlanden. Ook hier valt de bevolking uiteen in een agrarisch en een stedelijk deel, die, wanneer zij door verschillende belangen worden geleid, soms tegenover elkaar komen te staan. Tot het agrarisch deel behoren de boeren en de plattelandsadel, tot het stedelijke de burgerij en de stedelijke adel. Met de abt (later de bisschop) van Middelburg, die de grootste grondbezitter in het gewest was, vertegenwoordigden de edelen in de Staten het platteland, de vijf goede steden (Middelburg, Zieriksee, Reimerswaal, Goes en Tolen) het stedelijke Zeeland.

In de zestiende eeuw staat naast een aantal plattelandsstadjes met een vrij homogeen milieu (Zieriksee, Brouwershaven, Goes, aanvankelijk nog Reimerswaal, Vlissingen, Vere en Tolen) Middelburg als enige moderne stad met een heterogeen samengestelde bevolking. Hier leeft het stadspatriciaat naast en meermalen tegenover de kleine luyden, de neringdrijvende middenstand en de ambachtslieden.

Natuurlijke oorzaken hebben geleid tot de controverse tussen het landbouwdrijvende Zeeland en zijn hoofdstad Middelburg, die op de handel was aangewezen. De stad kreeg vooral in de zestiende eeuw meer en meer een cosmopolitisch karakter; niet alleen vindt men er tal van Franse en Zuidnederlandse kooplieden, maar ook Duitse, Skandinavische, Genuese en Lombardische, Spaanse en Portugese, Schotse en vooral Engelse. Terwijl de Middelburgse kooplieden zich vooral met de kleinhandel bezig-

hielden, en hetzij als tussenhandelaars in het internationale goederenverkeer, hetzij als vrachtvaarders optraden, hielden de buitenlanders zich in 't bijzonder met de groothandel bezig.

In tegenstelling tot de uit Frankrijk en de Vlaamse gewesten afkomstige kooplieden, die zich doorgaans blijvend in Middelburg vestigden en na één of twee generaties vrijwel geheel in de autochthone bevolking waren opgegaan, keerden de vertegenwoordigers der andere naties meestal na kortere of langere tijd weer naar hun vaderland terug; bij uitzondering vindt men hun namen in later jaren onder die der regenten opgenomen. Een van die uitzonderingen is het aanzienlijke geslacht Schorer, dat uit Augsburg afkomstig is, en waarvan de Zeeuwse tak een aanvang neemt met Lucas Schorer, die in het begin der zeventiende eeuw uit Aken naar Middelburg verhuisde. Alleen de Spanjaarden vestigden er zich in vele gevallen ook blijvend, en zo vindt men in de zestiende en zeventiende eeuw gedurende drie of meer opeenvolgende generaties namen als De Valladolid, De la Palma, De Hiniosa, De Castro, De Arnedo, D'Ugarte, Henrycquez en andere, waarvan er enkele tevens onder die der leden van het stadsbestuur voorkomen.

Vooral in de zestiende eeuw heeft de bevolking een grote aanwas verkregen uit de Zuidelijke gewesten. Om redenen van zeer uiteenlopende aard, commerciële zogoed als politieke en religieuze, vestigden zich telkens weer kooplieden en neringdrijvenden, in 't bijzonder uit Brabant en Vlaanderen, in steden als Middelburg, Vlissingen, Vere en Zieriksee. Zo kwam Jan van de Perre, de stamvader van een der aanzienlijkste Zeeuwse geslachten, in 1534 als koopman uit Mechelen te Middelburg, Simon Boudaen, koopman uit Antwerpen, werd er in 1580 poorter. De Parduyns, die uit Brugge afkomstig waren, vindt men al in het begin van de zestiende eeuw in Zeeland. Hendrik Thibault, zoon van een schepen uit Ieper en stamvader van het aanzienlijke koopmansgeslacht Thibaut, kwam omstreeks het midden der eeuw naar Middelburg. Nog zuidelijker, in Ferrere in Italië, lag de bakermat van de familie Boreel, waarvan een der leden, Ruffin Bourel, in de eerste helft der vijftiende eeuw zich als lombardhouder in Werveke bij Ieper vestigde. Een van zijn afstammelingen werd pensionaris van Sint-Anna-ter-Muiden; een zoon van deze, Pieter Boreel, vestigde zich omstreeks het midden der zestiende eeuw als graissier (koopman in vette waren) in Middelburg. Van diens zoons werd er een goudsmid, een tweede predikant, een derde burgemeester van de stad. De families Kien en Lampsins te Vlissingen, Meuninx en De Haze te Middelburg, Velters en Olivier te Vere, waren alle uit Oostende afkomstig. De Moucherons stammen uit Normandië, de Lansbergens, die in de zeventiende eeuw meest als predikanten en medici te Goes en te Middelburg waren gevestigd, kwamen uit Gent, de Hondiussen uit Beveren bij Kortrijk.

Veel autochthoner daarentegen was de bevolking van Schouwen. Reeds in hun namen verraden de Zierikseese regentenfamilies Van Burgh, Van Haemstede, Van Oudewerve, Van Duyveland, Van Borrendamme, Van Couwenburgh, Van Zuydkerke, Bommenee hun herkomst van de plaatsen op het eiland. Ook de geslachten De Huybert, De Jonge, Cau, Teelinck, Mogge, Boey, Hoffer, Lemse (Lemnius), Cats en vele andere regenten- en geleerdenfamilies zijn, voor zover valt na te gaan, van het eiland zelf afkomstig of, zoals de familie Liens, van het nabijgelegen Bergen-op-Zoom. Hetzelfde is het geval met de Toolse regentengeslachten, waarvan verscheidene van Reimerswaal herkomstig waren. Ook de voorname families van Zuidbeveland schijnen grotendeels autochthoon te zijn geweest; nog in de zeventiende eeuw zetelen adellijke geslachten als de Van der Nisses, de Van Borselens en de Van Baerlands of hun bastaards in Goes in de

regering. Daarnaast waren er regentengeslachten als de Van der Stratens uit Vlaanderen afkomstig, maar al vroeg, vóór het midden der zestiende eeuw, op het eiland gevestigd.

Omtrent de maatschappelijke stand van de middeleeuwse letterkundigen-geleerden uit Zeeland is maar weinig bekend. Hun namen, veelal patronymica of van plaatsnamen afgeleid, zeggen dienaangaande niets. Van enkelen weten we dat ze uit adellijke geslachten stamden; zo van de Zierikseese humanist Jacob Suys (1520—1592), die uit Dordrecht afkomstig was, maar omstreeks het midden van de eeuw te Zieriksee woonde; zo van de alchemist Theobald van Hogelande (± 1560—1608), terwijl misschien ook de Leuvense humanist Hadrianus Barlandus (1486 of '87—1538) en zijn tijdgenoot Joannes Becar Borsalus van Zuidbevelandse adel waren. Daarentegen zullen de namen van geleerden als Henricus Nicolai de Alta Terra (± 1330), Simon van Wissekerke, Joachim Hubrechts van Bieselingen (± 1550), Cornelis van Baersdorp († 1565) en tal van anderen waarschijnlijk slechts op hun geboorteplaats betrekking hebben, en geen verwantschap aanduiden met de adellijke geslachten van dezelfde naam.

Een samenloop van omstandigheden heeft er toe geleid, dat tengevolge van de Opstand zowel de eigen Zeeuwse adel als de geestelijkheid uitgeschakeld werden van de regering. Hoewel er in de jaren 1572 tot 1576 verwarde toestanden in de Staten hadden geheerst, schenen na de Pacificatie van 1576 de normale verhoudingen van vóór 1572 weer te zullen worden hersteld, en zelfs een abt van Middelburg zou in de eerste jaren van de Opstand zowel hier als elders — met uitzondering van Holland — een goede kans hebben gemaakt om zijn zetel in de Staten weer in te nemen. Van een herstel der rechten van de door Philips aangestelde bisschop van Middelburg kon evenwel geen sprake zijn, en zo moest de plaats van de geestelijkheid voorlopig onvervuld blijven. Ook deze voorlopige regeling is als zovele andere door de loop der gebeurtenissen definitief gebleven.

Bovendien werd de Orangistische invloed in de Staten versterkt doordat de adel er uitsluitend vertegenwoordigd werd door de vertegenwoordiger van de „Eerste Edele". Hetzelfde had in het college van gecommitteerde raden plaats. Het verzet der Zeeuwse edelen tegen deze regeling, in 1579, had geen succes, en ook latere protesten en pogingen tot herstel van hun rechten, in 1584, 1596, 1609, 1624 en tenslotte in 1651 ter gelegenheid van de Grote Vergadering ondernomen, hadden al evenmin enig gevolg [44]. Zo was, in grotere mate dan dit in Holland het geval was, en anders dan in de landprovincies, de politieke macht van de derde stand vergeleken bij de jaren vóór de Opstand relatief sterk toegenomen, en daarmede de ideologie van het Calvinisme. Met verwonderlijke snelheid zien we na de Opstand een aantal geslachten opkomen [45]. Simon Schotte, een boer onder Rittem, heeft een zoon Jacob, die in 1583 te Middelburg in de regering komt en die zijn leven als rekenmeester van de Generaliteit beëindigt. De kleinzoons worden tot de hoogste regeringsposten geroepen: een van hen wordt lid van de Raad van State, een tweede lid van de Hoge Raad, een derde, burgemeester van Middelburg, wordt door de Engelse koning tot ridder geslagen. Willem Quirynsen, zoon van Quirijn (Krijn) Geleinse, landman onder Ter Buttinge, wordt een schatrijk koopman, komt in 1627 te Middelburg in de regering en laat zich aldaar in 1633 of '34 het huis „De Gouden Sonne" bouwen. Een zoon van hem wordt door de koning van Engeland tot baronet verheven. Jan Janse Vet(h) droeg zijn naam naar de vetweiderij buiten de Noordpoort te Middelburg, die hij omstreeks het midden van de zestiende eeuw voor zijn slagersbedrijf gebruikte. Van zijn zoons werd er

een gezworene en dijkgraaf van de Zuidwatering; een zoon van deze, Jan Veth, werd in 1603 burgemeester van Middelburg en vooral na zijn huwelijk een vermogend en invloedrijk man. Ook Johan de Knuyt, van 1631 tot 1650 vertegenwoordiger van de Eerste Edele in Zeeland, was een burgerjongen uit Middelburg, zoon van een licentmeester, maar door zijn huwelijk tot de regeringskringen doorgedrongen. Zoals het in Middelburg ging, ging het in Zieriksee. Jan Anthonisz, de oude (1520—1588), was lakenkoper en reisde, naar een familie-overlevering wil, met een kraam de jaarmarkten af, maar was tegelijk al thesaurier en heemraad van Schouwen. Zijn zoon Jan Anthonisse de Jonge (1546—1617), die waarschijnlijk ook eerst in de lakenhandel van zijn vader werkzaam is geweest, wist zich daarin fortuin te verwerven, zodat hij bij zijn dood bijna ƒ 400.000 naliet. In 1580 kwam hij in de regering, waarna hij zijn lakenhandel schijnt te hebben opgegeven, en door landaankoop zijn vermogen heeft uitgebreid. Hij is de stamvader van het adellijke geslacht De Jonge. Rochus Adriaensz. Hoffer (1541—1606), evenals zijn vader en zijn grootvader slager, kwam in 1576 in de regering, was herhaaldelijk burgemeester van Zieriksee, werd heemraad van Schouwen en was leenman der grafelijkheid van Zeeland Beoosten-Schelde. Hij is de vader van de dichter mr. Adriaan Hoffer (1589—1644), die eveneens tal van regeringsambten in Zieriksee bekleedde en tenslotte rentmeester-generaal van Zeeland Beoosten-Schelde werd. De schoenmaker Jan van Couwenburgh (± 1573—1639), zoon van een klerk van de weeskamer, kwam in 1617 in de regering en werd in 1623 burgemeester van Zieriksee. Zijn broer Pieter Couwenburgh werd schout van Sint-Maartensdijk. Nicolaas van Heijst (1574—1653), in 1614 raad, in 1616 schepen, in 1631 burgemeester, in 1621 directeur van de W.I.C. te Zieriksee, was de zoon van een maljenier, of „iserman" uit Antwerpen, die in 1577 poorter van de stad was geworden. Tientallen andere voorbeelden zouden aan deze lijst toegevoegd kunnen worden.

De beide stromingen die naast elkaar, maar in voortdurende wisselwerking, het intellectuele en geestelijke leven van de zestiende en zeventiende eeuw beïnvloed hebben, het calvinistische en het renaissancistisch-humanistische levensbesef, zijn althans ten dele uit de sociale structuur der maatschappij te verklaren. Het meerderwaardigheidsgevoel van de hogere burgerij, die zich weldra tot de rang van patriciaat zag verheven, vond in de verfijnde ideeënsfeer van de Renaissance zijn ideale levensvorm. Daarnaast zocht de lagere burgerij en de plattelandsbevolking, die in aanmerkelijk mindere mate de voordelen plukte van de economische vooruitgang, in de calvinistische wereldbeschouwing met haar leerstuk van genade en uitverkiezing het antwoord op de vragen, die het leven aan deze bevolkingsgroepen stelde. Toch geldt wat elders vrij goed opgaat, voor Zeeland maar zeer gedeeltelijk. Hier immers waren ook de regentenkringen en in het algemeen de hogere standen, voor zover ze met de Hervorming waren meegegaan (zoals op Walcheren) ondanks renaissancistische tendenzen overtuigd calvinistisch georiënteerd. Naast enkele letterkundigen als Van der Myl en Van Beaumont, die klaarblijkelijk een renaissancistisch-humanistische wereldbeschouwing hebben aangehangen, waarin het Calvinisme een geringe plaats innam, staat de overgrote meerderheid der Zeeuwen die, als Cats, De Brune, Hondius en Hoffer, wel sterk beïnvloed zijn door de Renaissance, maar niettemin onverdachte Calvinisten bleven.

Dissidente groepen als de Rooms-Katholieken, de Luthersen en de Doopsgezinden hebben zich in de letterkunde vóór het midden van de zeventiende eeuw niet geuit. In de schilderkunst was het Rooms-Katholicisme vertegenwoordigd door de Goese schilders Eversdyck, in de historiografie door Jacob van Grijpskerke, de woordvoerder van de Zeeuwse adel, voor wie in

dit calvinistisch-democratische land geen plaats meer was. Klaarblijkelijk zijn na 1574 vele Rooms-Katholieken uit Zeeland weggetrokken, al beschikken we voor de constatering van dit feit maar over enkele verspreide gegevens. Zo vermeldt de levensbeschrijver van de abt van de Bernardijner vrouwenabdij Ter Kameren bij Brussel, Egidius T'Soggaert, dat hij met zijn ouders na de inneming van Middelburg in 1574 deze stad, waar hij omstreeks 1559 geboren was, verlaten heeft en er nooit meer is teruggekeerd. De Middelburger pensionaris Hugo de Bonte was al in 1568 naar Brabant vertrokken. Ook de Van Hogelande's, die tot de oude Middelburgse adel behoorden, trokken na de overgang der stad al vrij spoedig naar Holland, zoals de Rooms gebleven tak der Van der Hooge's later naar de Zuidelijke Nederlanden en de Van Borselens van der Hooge naar Gelderland trokken.

Het letterkundig en wetenschappelijk leven is in de zeventiende eeuw in Zeeland in grotere mate dan dit elders, bv. in Amsterdam, het geval was, beperkt gebleven tot de kringen van de regenten en de universitair gevormden. Tot de regentenkringen behoorden o.a. Simon en Apollonius Schotte, Van Borsselen, Eewoud Teelinck, Cats, Johanna Coomans, Van Beaumont, Valerius, de beide Hoffers, Hobius, Liens, De Brune, Van Baarlant, Stratenus, Jacob Lansbergen. Daarnaast vinden we predikanten als Van der Myl, Hondius, Van der Deliën, Udemans, Willem Teelinck en Philips Lansbergen, ten dele uit regentenfamilies afkomstig of daaraan geparenteerd. Aan de „Zeeusche Nachtegael" werken slechts twee dichters mee, die alleen maar kunstenaar waren: Adriaen van de Venne en Pieter van Meldert. Overigens vindt de Zeeuwse letterkunde in de rederijkerskamers, vooral die van Middelburg, Vlissingen en Vere, een gastvrij onderdak. Een enkele van deze rederijkers weet zich in politieke pamfletten ook buiten de enge kring van zijn gilde gehoor te verwerven.

Er is alle aanleiding om van het wetenschappelijk peil, waarop de Zeeuwse regenten in de zeventiende eeuw stonden, een hoge dunk te koesteren, ook voor zover ze niet tot de letterkundigen en geleerden in engere zin behoorden. De Zierikzeese regent Lieven Jansz. Keersemaker (1528—1613) wordt door Justus Lipsius geprezen terwille van zijn geleerdheid [46]. Caspar van Vosbergen († 1649), o.a. pensionaris van Vere, Johan Boreel (1577—1629), o.a. pensionaris van Middelburg en later raadpensionaris van Zeeland, en Adriaen van Manmaker (1579—?), o.a. baljuw van Middelburg, waren met hun gemeenschappelijke vriend Apollonius Schotte, die zijn loopbaan als pensionaris van Middelburg begon, bevriend met Daniël Heinsius en Hugo de Groot. Van de Zierikzeese regent en stadsdokter dr. Johan Dach (1585—1652) schrijft Cornelis Boy, dat hij zowat de geleerdste man van Zeeland is [47]. Velen van hen, althans in de grotere steden, waren academisch gevormd, van enkelen weten we dat ze door reizen kennis hadden genomen van het peil der wetenschap aan buitenlandse hogescholen.

In het algemeen was in het hier behandelde tijdperk de afstand tussen het regentenpatriciaat en de grote massa der burgerij en der boeren echter nog niet groot genoeg, dan dat men de letterkunde, die uit deze regentenstand is voortgekomen, als een typische uitdrukking van de in deze kringen gangbare mentaliteit mag beschouwen. Het voorbeeld van Cats volstaat om deze mening te logenstraffen. Vooral ook de eenheid in godsdienstige belijdenis is oorzaak geweest, dat het literaire leven in Zeeland in deze tijd de spiegel is van althans de brede middenlaag van het Zeeuwse volk, waarvan het de karaktertrekken zo getrouw reflecteert als de letterkunde dat toen en later vermocht.

AANTEKENINGEN

[1] L. Ph. C. van den Bergh, Oorkondenboek van Holland en Zeeland, II (Amsterdam en 's-Gravenhage, 1873), no. 747. Vgl. I. H. Gosses, De rechterlijke organisatie van Zeeland in de Middeleeuwen (Groningen, Den Haag, 1917), blz. 1—4; A. A. Beekman, Holland, Zeeland en Westfriesland in 1300. III. Zeeland (Geschiedkundige atlas van Nederland) ('s-Gravenhage, 1921), blz. 14—17; idem, De gewesten van Noord- en Zuid-Nederland in 1300 (Geschiedkundige atlas van Nederland) ('s-Gravenhage, 1929), blz. 44. — De keuren van Westkapelle en die van Domburg, beide van 1223, duiden Zeeland aan als liggende „inter Bornesse et Heidensee" en „infra Burnesse et Hedensee", de keur van Middelburg van 1254 als liggende „tusschen Masemude ende Hedensee". — Heidenzee was de naam van een zuidwest lopend stroompje op het eiland Wulpen, de Bornesse was de korte, maar oudtijds belangrijke stroom tussen delen van Voorne en Putten.

[2] Vgl. voor het volgende: P. J. Meertens, De Zeeuwen (P. J. Meertens en Anne de Vries, De Nederlandse volkskarakters (Kampen, 1938), blz. 243—257); idem, Het Vlaams karakter der Zeeuwse dialecten (Onze Taaltuin, 6 (1937—1938), blz. 39—45); idem, Anthropologie de la Zélande (Congrès international de géographie Amsterdam 1938, Excursion à Zeeland (Amsterdam, 1938), p. 46—54) en de ald. genoemde literatuur.

[3] De Zierikseeënaar Reinier Telle schrijft: „De Zeelanders zijn seer scherpsinnich, vernuftich, ende loos ofte listigh, wat ghemeens daer in hebbende met de zouticheyt hares landts". — Abraham Goos, Nieuw Nederlandtsch caertboek (Amsterdam, 1616), blz. 232.

[4] Vgl. de inleiding van de Bronnen tot de geschiedenis van Middelburg in den landsheerlijken tijd, uitgegeven door W. S. Unger ('s-Gravenhage, 1923—1931), I, waaraan het bovenstaande is ontleend.

[5] Lowijs Guicciardijn, Beschryvinghe van alle de Neder-landen (Amsterdam, 1612), blz. 266.

[6] Bisschop Drogo noemt in 1058 Walcheren „insula, omni copia rerum, multitudine hominum, ac robore praestantium equorum referta". — Jacobus Meyerus, Commentarii sive annales rerum Flandricarum (Antverpiae, 1561), p. 25 v°.

[7] Ook bij de Guldensporenslag (1302) waren het de Zeeuwse edelen, onder aanvoering van Jan van Renesse, die de strijd ten gunste van de Vlamingen deden beslissen.

[8] Jouffroy, Oratio Antonii gratia Dei, in: Chroniques de Belgique sous les ducs de Bourgogne, III, p. 119; vgl. p. 128. Aangehaald bij J. Huizinga, Uit de voorgeschiedenis van ons nationaal besef (Tien studiën (Haarlem, 1926), blz. 1—79), blz. 67. — De oorspronkelijke tekst luidt: „populi florentes opibus, multitudine gentis, pulchritudine et numero urbium, mirabili classis apparatu, praecipuo et bello terrestri maritimoque non neglegendi".

[9] Chastellain, Epistre au bon duc Philippe de Bourgongne, in: Oeuvres, ed. Kervyn de Lettenhove (Bruxelles, 1863—1866), VI, p. 155—156. Aangehaald bij Huizinga, t.a.p., blz. 68, die er op wijst dat deze appreciatie wel door politieke factoren beïnvloed zal zijn.

[10] Chastellain, IV, p. 325, aangehaald bij Huizinga, t.a.p., blz. 68.

[11] M. Fokker, Proeve van eene lijst bevattende de vroegere namen der huizen in Middelburg (Middelburg, 1904) noemt: Bourgoigne, 't Waepen van Bourgondie, 't Wapen van Bourgongen, 't Waepen van Bregonje en Cleen Borgondie.

[12] Vgl. L. W. de Bree, Sint Felix quade saterdach (Nederlandsche historiebladen, 3 (1940/41), blz. 230—247, 281—310.

[13] M. Z. van Boxhorn, Chroniick van Zeelandt (Middelburch, 1644), I, blz. 101.

[14] G. Groen van Prinsterer, Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau (Leide—Utrecht, 1841—1862), II, p. 59.

[15] Dit argument bij W. S. Unger, Middelburg's overgang 19 Februari 1574 (N. R. C., 19 Februari 1924, Ocht. A.), alwaar een kort overzicht van het beleg.

[16] De literatuur over het beleg vindt men opgesomd in de Catalogus van de Provinciale Bibliotheek van Zeeland, II, 1ste stuk, blz. 82—84. De voornaamste monografieën over dit onderwerp zijn: A. 's-Gravezande, Tweede eeuw-gedachtenis der Middelburgsche vryheid (Middelburg, 1774) en J. van Vloten, Middelburgs beleg en overgang (1572—1574), naar de oorspronkelijke bescheiden geschetst (Middelburg, 1874). De meeste stukken betreffende de geschiedenis van de stad in deze jaren vindt men afgedrukt bij Unger, Bronnen, I.

17 Het Geuzenliedboek naar de oude drukken. Uit de nalatenschap van E. T. Kuiper uitgegeven door P. Leendertz Jr., I (Zutphen, 1924), blz. 207, no. 90: Vant overghaen van Middelburch.

18 Uit Bern. de Mendoca, Commentaires sur les événements de la guerre des Pays-Bas, 1567—1577. Traduction nouvelle par Loumier. II (Bruxelles, 1863), p. 185, aangehaald door Van Vloten, t.a.p., blz. 100, noot 1.

19 Rapport faict le Ve d'Avril 1573 avant Pacques(d.i. 1574), op het Rijksarchief te Brussel; meegedeeld bij Van Vloten, t.a.p., blz. 138, noot 1.

20 C. te Lintum, De Merchant Adventurers in de Nederlanden. Een bijdrage tot de geschiedenis van den Engelschen handel met Nederland ('s-Gravenhage, 1905), blz. 63.

21 J. Nanninga Uitterdijk, Een Kamper handelshuis te Lissabon (Zwolle, 1904), blz. 347.

22 Adriaen Valerius, Nederlandtsche Gedenck-clanck[2] (Amsterdam, 1942), blz. 213—214.

23 Bibliographische adversaria, V ('s-Gravenhage, 1885), blz. 112—122.

24 J. H. de Stoppelaar, Balthasar de Moucheron. Een bladzijde uit de Nederlandsche handelsgeschiedenis tijdens den tachtigjarigen oorlog ('s-Gravenhage, 1901).

25 Kesteloo, Stadsrek., IV, blz. 27—28.

26 Na Amsterdam was Middelburg de eerste Nederlandse stad, die een wisselbank oprichtte.

27 Jacob Cats, Twee en tachtig-jarig leven, in: Alle de wercken (Amsterdam en Utrecht, 1700), blz. 43a.

28 J. van de Graft, De tapijtfabrieken der 16e en 17e eeuw, gevolgd door eene historische beschrijving der zeven tapijtbehangsels in de groote vergaderzaal der Provinciale Staten van Zeeland (Middelburg, 1869).

29 C. de Waard Jr., De uitvinding der verrekijkers. Eene bijdrage tot de beschavingsgeschiedenis ('s-Gravenhage, 1906).

30 Vgl. H. P. Winkelman, De geschiedkundige plaatsbeschrijving van Vlissingen (Vlissingen, 1873); H. G. van Grol, De geschiedenis der oude havens van Vlissingen, alsmede de invloed van Oranje op hare verdere ontwikkeling (Vlissingen, 1931); P. J. Blok, Michiel Adriaenszoon de Ruyter ('s-Gravenhage, 1928), blz. 1—9; Erich A. Kautz, Der Hafen von Vlissingen. Seine Stellung und Entwicklungsaussichten im internationalen Verkehr (Jena, 1933).

31 Het is in 1809 bij het bombardement van de Engelsen verbrand.

32 Zijn vader Evert Heindricxsen was te Zoutelande geboren.

33 Vgl. J. W. Perrels, Bijdragen tot de geschiedenis van den Schotschen stapel te Vere (Archief Z. G. d. W., 1903, blz. 73—141; 1905, blz. 91—172; J. Davidson and A. Gray, The Scottish staple at Veere. A study in the economic history of Scotland (London, 1909); M. P. Rooseboom, The Scottish staple in the Netherlands. In account of the trade relations between Scotland and the Low Countries from 1292 till 1676 (The Hague, 1910).

34 Vgl. W. S. Unger, De monumenten van Goes (Oudheidkundig jaarboek, 10 (1930), blz. 41—44).

35 Groot placaatboek, VIII (Amsterdam, 1795), blz. 426—427.

36 Van Reimerswaal zijn afkomstig: de Latijnse dichter Nicolaas de Conflita (Nicolaas van Crompvliet), de theoloog Cornelis van Reimerswaal en de schilder Marinus van Reimerswaal.

37 Vgl. J. C. Overvoorde, Korte beschrijving van Tolen (Oudheidkundig jaarboek, 4 (1924), blz. 229—240); C. Catharina van de Graft, De stad Tholen (Buiten, 11 (1917), blz. 448—450, 460—461).

38 Notulen van de Staten van Zeelant, 1611, blz. 125—132.

39 Vgl. H. E. Becht, Statistische gegevens betreffende den handelsomzet van de Republiek der Vereenigde Nederlanden gedurende de 17e eeuw (1579—1715) ('s-Gravenhage, 1908).

40 Te Lintum, t.a.p., blz. 85. Vgl. t.a.p., blz. 32, 51, 59 en 75.

41 T.a.p., blz. 112; W. S. Unger, De monumenten van Middelburg (Maastricht, 1941), blz. 7.

42 G. A. Fokker, Iets over de bevolking van Middelburg vóór 1795 (Archief Z. G. d. W., III, 2de stuk (1873), blz. 81—100).

43 Ernst Baasch, Holländische Wirtschaftsgeschichte (Jena, 1927), S. 15; Joh. E. Elias, Schetsen uit de geschiedenis van ons zeewezen, I ('s-Gravenhage, 1916), blz. 226—228; Bronnen tot de geschiedenis der wisselbanken (Amsterdam, Middelburg, Delft, Rotterdam). Uitgegeven door J. G. van Dillen ('s-Gravenhage, 1925), I, blz. 99—100.

44 Vgl. K. Heeringa, Zeeuwsche jonkers in de zeventiende eeuw (Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, 5de reeks, 7 (1920), blz. 129—139). Voor

de actie van 1651 bovendien: L. van Aitzema, Saken van staet en oorlogh (folio-uitgave), III ('s-Gravenhage, 1669), blz. 615—616; Jacob van Grijpskerke, 't Graafschap van Zeeland (Middelburg, 1882), blz. 406.

[45] De bewijsplaatsen voor de onderstaande gegevens vindt men in de biografische werken van De la Rue en Nagtglas en in De Vos, De vroedschap van Zierikzee.

[46] Justus Lipsius, Opera omnia, III (Vesaliae, 1675), p. 1061—1062.

[47] De briefwisseling van Constantijn Huygens, uitgegeven door J. A. Worp ('s-Gravenhage, 1911—1917), IV, no. 4347. — Over Dach zie: De Vos, De vroedschap van Zierikzee, blz. 223, 248, 763.

II. WETENSCHAPPELIJK EN LETTERKUNDIG LEVEN ONDER INVLOED VAN HET HUMANISME

Wetenschappelijk leven in de kloosters

Terwijl het literaire leven in Zeeland vóór de Hervorming zogoed als geheel tot de rederijkerskamers beperkt is gebleven, zijn de wetenschappen er in deze tijd nagenoeg uitsluitend in de kloosters vertegenwoordigd. Dit was buiten Zeeland trouwens niet veel anders, zoals het ook elders in hoofdzaak de theologie was, die in de kloosters haar ijverigste beoefenaren vond. Schaars zijn naast deze theologen de juristen en de historici.

Van de dertiende tot het midden der zestiende eeuw was ook Zeeland, als de andere Nederlandse gewesten, met tal van kloosters als bezaaid. De meeste van deze waren in Middelburg en Zieriksee gevestigd, maar ook in Reimerswaal, Goes, Vere en Vlissingen, en in of bij tal van kleinere steden en dorpen trof men er korter of langer tijd geestelijke stichtingen aan [1]. Ook in Zeeland echter was het getal geleerden, die binnen deze kloostermuren hun dagen in wetenschappelijke arbeid doorbrachten, naar verhouding zeer gering, indien we althans aannemen dat er onder hen geen vergeten figuren zijn, wier naam de historie niet heeft bewaard en van wie ons geen werk is overgeleverd.

Een centrum van wetenschappelijk leven heeft het middeleeuwse Zeeland nooit gekend, ofschoon men geneigd zou zijn dit te zoeken in de Norbertijner-abdij van Middelburg, die, in het hart der stad gelegen, met zijn oude kloostergebouwen rond de lommerrijke binnenhof, waarboven tal van torens hun spitsen verheffen, nog thans, hoe zwaargehavend ze dan voor het ogenblik mag zijn, herinnert aan de tijden toen het geestelijke en vooral het kerkelijke leven zijn invloedssferen wijd uitbreidde over het maatschappelijke leven. Geen der Zeeuwse kloosters heeft een zo grote macht bezeten als deze abdij, die in 1122 of '23 uit een al eerder bestaande gemeenschap van reguliere kanunniken gesticht schijnt te zijn door een zekere abt Alboldus († 1130) van het klooster der Regulieren te Voormezele. Naar alle waarschijnlijkheid houdt de stichting van de abdij verband met de grote aanhang, die de ketterse leerstellingen van Tanchelm († 1115) in Zeeland hadden gevonden. Obreen veronderstelt dan ook niet zonder grond, dat bisschop Godebald van Utrecht (1114—1127) ter versterking van de in het dichtbevolkte Walcheren zo verzwakte geloofsijver de reguliere kanunniken van Voormezele zal hebben aangespoord, zich in Middelburg te vestigen. Uit het feit, dat ze betrekkelijk spoedig (in 1128?) vervangen zijn door Witheren uit de Norbertijner-abdij van Sint-Michiels te Antwerpen, mag men opmaken dat de Regulieren niet aan de verwachtingen, die de clerus van hen koesterde, hebben voldaan.

De Middelburgse abdij [2], die aan Maria was gewijd, werd in de loop der eeuwen door de bisschoppen van Utrecht evenzeer als door de graven van Holland en Zeeland begunstigd en rijkelijk begiftigd. In 1492 brandde ze grotendeels af, waarbij ook de bibliotheek verloren ging, maar men bouwde haar schoner op dan tevoren. Wat de Beeldenstorm gespaard had, vernielde het volgende jaar, in Januari 1568, een felle brand. De dagen van het

klooster waren toen echter reeds geteld; de overgang van Middelburg aan de Prins maakte voorgoed een einde aan het bisschoppelijk gezag in Zeeland. In hoeverre deze abdij, waarvan de geschiedenis nog geschreven moet worden, een centrum van kunsten en wetenschappen is geweest, zou alleen een uitgebreid onderzoek in de naar het schijnt ontoegankelijke archieven kunnen uitmaken. Naar alle waarschijnlijkheid zou dit onderzoek echter uitwijzen dat Busken Huet gelijk had, toen hij de Middelburgse abten meer mannen van de wereld dan van de studeercel noemde [3]; al stelden zij belang in de beeldende kunsten, naar wetenschap ging de liefde van hun hart doorgaans niet uit. Een uitzondering is *Johannes Aegidius (Gilles van Leeuw)* (± 1170—1237) [4], die waarschijnlijk te Zieriksee geboren werd, in de abdij te Middelburg tot priester werd gewijd, en aan de een of andere onbekende universiteit het doctoraat in het civiele en kanonieke recht verkreeg. Hij predikte in de Zuidelijke Nederlanden de kruistocht van 1215, waaraan hij ook zelf deelnam, en werd na zijn terugkeer in 1226 of 1227 tot vijfde abt van Middelburg gekozen. In 1229 werd hij in gelijke functie in Vicogne benoemd. Wetenschappelijk werk van zijn hand is niet bekend. Een eeuw later, van 1329 tot 1333, was *Henricus Nicolai de Alta Terra (van Hogelande)* [5] kanunnik en proost van de abdij, van wie nog lang na zijn dood een sindsdien verloren geraakte kloosterkroniek bewaard werd [6]. *Willebrord Jansz. van Middelburg* († 1555)[7] bracht zeven jaren in de abdij van zijn geboortestad door, maar ging in 1518 over tot de orde der Kartuizers, en ontpopte zich eerst in het klooster Nieuwlicht buiten Utrecht als de schrijver van vele, naar zijn biograaf wil: geleerde en schone preken, waarvan echter niets bewaard is. Ook wanneer men bij deze geleerden nog de Humanist *Maximiliaen van Bourgondië* (1486—1535) rekent, die van 1518 tot zijn dood abt van Middelburg was, valt de oogst wel heel schraal uit. Niettegenstaande schijnt de abdij een bibliotheek van enige betekenis te hebben gehad, ook na de brand van 1492; in 1575 deden burgemeesters en gerechte van Leiden althans moeite, deze „schoone librarie" voor hun universiteit te verkrijgen [8]. In hoeverre deze pogingen geslaagd zijn, is niet bekend.

Een der bewoners van het Middelburgse klooster der Minderbroeders Observanten, *Bartholomeus van Middelburg* (1484—1564)[9], maakte in het begin van de zestiende eeuw naam als prediker, en trad o.a. in Amsterdam op tegen de Wederdopers. Zijn ordegenoot *Amandus van Zieriksee* († 1524 of 1534) [10], die bekend bleef als exegeet en bovendien een wereldkroniek heeft geschreven, was de voornaamste ijveraar voor de hervorming van het Minderbroederklooster van Zieriksee, die in 1502 haar beslag kreeg, toen er de strengere regel van de Coletanen werd ingevoerd. Van 1502—1506 was hij provinciaal van de orde.

In het Karmelietenklooster te Vlissingen maakte *Gosuinus Hecx* († 1475) [11] naam als schrijver van een aantal theologische geschriften. Deze Karmeliet, die uit Brabant afkomstig was, werd later bisschop van Hieropolis en wijbisschop van Utrecht.

De reguliere kanunniken van Onze-Lieve-Vrouwpolder, die er van 1452 tot 1552 het uit Arnemuiden overgeplaatste klooster van het Heilige Graf bevolkten, hielden zich bezig met het overschrijven, binden en verluchten van boeken [12], maar of onder hen ook mannen van wetenschap werden gevonden, is onbekend.

De naam van enkele geleerde Kartuizers is verbonden aan het Kartuizerklooster de Berg Sion [13], dat in 1432 werd gesticht, zich ontwikkelde tot een aanzienlijke stichting, en vermoedelijk tijdens het beleg van Zieriksee, in 1575, verwoest werd. Hier was omstreeks het midden der vijftiende eeuw

Jillis Goudsmit (Aegidius Aurifaber) († 1466) [14] vicarius, op wiens naam drie theologische werken staan. Een tijdgenoot van hem is *Jacobus van Gruytroede* († 1475) [15], die van 1445 tot 1447 prior was van het klooster, en dit naderhand te Luik werd; hij schreef de meermalen herdrukte „Specula omnis status humanae vitae", het „Colloquium Jesu et peccatoris" en vele andere godsdienstige boeken. Ook *Gijsbertus Theodorici Ruttenberg* († 1557) [16], de schrijver van een „Chronicon Cartusiae Ultrajectinae" en vele andere eveneens verloren gegane geschriften, was enkele jaren prior van dit klooster.

Het enige klooster in Zeeland, dat zich, in 1419, bij het Windesheimer kapittel aansloot, Paradisus Beatae Mariae of Maria's Paradijs te Reimerswaal [17], bewoond door reguliere kanunniken, heeft in de vijftiende eeuw eveneens enkele geleerde priors binnen zijn muren gezien: *Aegidius Bocheroel* [18] († 1465), geboortig uit Luik, die het klooster van 1450 tot zijn dood als prior bestuurde en naam maakte als jurist, evenals *Petrus Buys* [19], de tiende prior van het klooster, die doctor in het kanonieke recht was, maar die al in het tweede jaar van zijn bestuur stierf.

Het Humanisme

Eerst tegen het eind van de vijftiende eeuw ontplooit het wetenschappelijk leven in Zeeland zich voller en rijker, en tevens in andere vormen. Tevoren is het uitsluitend in handen van kloosterlingen, en er zijn geen aanwijzingen dat het ook buiten de muren van abdij en klooster zich laat gelden; thans echter zijn het ook de leken die zich aan de wetenschap wijden en in wetenschappelijk verkeer treden met de geestelijkheid. Ook zijn het niet langer de wetenschappen der kerk alleen: de theologie, het kerkelijke recht, die beoefend worden; ook de geneeskunde, de wis- en natuurkunde, de studie der Oudheid, de literatuur vindt haar adepten. Tegelijk verliest de geest der Middeleeuwen zijn hegemonie, en moet het veld ruimen voor het humanistische levensgevoel, dat allengs de geesten gaat beheersen en in betrekkelijk korte tijd ook de wereld der wetenschappen komt veroveren. In de eerste decenniën van de zestiende eeuw heeft het Humanisme in Zeeland zijn bloeitijd, in Middelburg, in Zieriksee en op het slot Sandenburg bij Vere, waar zich kringen vormen van geleerden en dichters, die zich verwant gevoelen als aanhangers van eenzelfde kunst- en levensleer. Het beeld dat de historie ons in staat stelt van hen te vormen is onvolkomen, en wellicht daarom ten dele verkeerd; er zou een uitgebreid archieven- en bronnenonderzoek nodig zijn om dieper door te dringen in de duisternis, waarin hun levens gehuld blijven, en ook dan nog zou het beeld wellicht in genen dele overeenstemmen met de werkelijkheid.

Omstreeks het eind der vijftiende, maar vooral in de eerste decenniën der zestiende eeuw staat het gehele wetenschappelijke leven in de Bourgondische landen onder *Erasmus'* invloed. Wie zijn brieven [20] doorbladert, treft er ongeveer alle namen aan dergenen, die in deze tijd op wetenschappelijk of letterkundig terrein een taak vervullen, en hun aantal is niet gering. Er heerste bij de overgang van de Middeleeuwen naar de nieuwe tijd ook in deze landen een opgewekt geestelijk leven, niet het minst dank zij het streven der Bourgondiërs, die voor zover het in hun vermogen lag de jonge intellectuelen de gelegenheid schonken, hun wetenschappelijke bekwaamheden ten nutte te maken. Zo zijn de eerste decenniën der nieuwe eeuw een periode van hoogconjunctuur voor het intellect, dat alle reden heeft om de toekomst hoopvol tegemoet te zien, nu de maatschappij zijn verdiensten en zijn onmisbaarheid voor de samenleving gaat erkennen. Alom worden provinciale hoven opgericht, secretarissen en pensionarissen aangesteld; alom

verrijzen, ook in de kleinere steden, Latijnse scholen, en steeds luider wordt de roep naar wetenschappelijk gevormde artsen. De hogescholen, die van Leuven vooraan, leveren ieder jaar een stroom van jonge intellectuelen uit de Dietse landen af, die voor het overgrote merendeel in hun geboorteland een werkkring vinden.

Ook Zeeland draagt zijn jaarlijks contingent aan deze intellectuele beweging bij. Er ontstaan op verscheidene plaatsen onder de adel en de burgerij kringen van geleerden en letterkundigen, met name in Middelburg, op het slot Sandenburg bij Vere, en in Zieriksee. Op de een of andere wijze zijn hun namen bijna zonder uitzondering met de grote naam van Erasmus verbonden. En ofschoon deze na 1501 — hij was toen vijf en dertig jaar — zijn geboortegrond nauwelijks meer betreden heeft, werkt zijn rijke geest meer dan die van enig ander bevruchtend op al de jonge geleerden, voor wie in deze jaren een nieuwe wereld van wetenschap en schoonheid opengaat, een wereld die zonder Erasmus niet meer te denken is.

Maximiliaen van Bourgondië

Van de kleine kring van Humanisten, die in het begin der eeuw te Middelburg bestond, mag in letterlijke en overdrachtelijke zin gezegd worden dat hij opgroeide in de schaduw van de machtige Praemonstratenser-abdij, waarvan *Maximiliaen van Bourgondië* (1486—1535) [21] van 1518 tot het jaar van zijn dood abt was. Zoon van Boudewijn, een der bastaards van Philips van Bourgondië, was hij evenzeer doortrokken van humanistische denkbeelden als zijn ooms David en Philips, en hoewel hij geen geleerde in de engere zin van het woord was, bezat hij toch een brede wetenschappelijke belangstelling. In de in 1492 door brand geteisterde abdij liet hij grote herstellingen verrichten, en aan Jan Gossaert van Mabuse, die hem waarschijnlijk door zijn oom Philips was aanbevolen, droeg hij belangrijke werken op, o.a. de „Afneming van het Kruis", dat als diens meesterwerk gold [22]. Dat Maximiliaen relaties met Erasmus onderhield, blijkt uit het feit, dat deze hem zijn vertaling van Chrysostomus, „De orando Deum" (1525) opdroeg [23], zoals de Leuvense Humanist Hadrianus Barlandus met zijn „Jocorum veterum ac recentium duae centuriae" (1524) het jaar tevoren had gedaan [24].

Gerardus Geldenhauer

In October 1524 kwam *Gerardus Geldenhauer Noviomagus* (1482—1542) [25] in dienst van de Middelburgse abt. Noviomagus was tevoren — misschien sinds 1512 — „hofhumanist" geweest van Maximiliaens oom Philips van Bourgondië (1464—1524) [26], de bastaardzoon van Philips de Goede, destijds admiraal van Vlaanderen, sinds 1517 bisschop van Utrecht. Philips bezat in Zeeland o.a. het slot Soeburg, dat hij in 1515 liet herstellen en waar hij in dat jaar waarschijnlijk zijn neef, de jonge Karel V ontving op diens tocht door de Nederlanden. Deze Bourgondiër, die tussen edelsmeden, architecten, beeldhouwers en schilders zo gemeenzaam verkeerde, dat hij als een van hen werd gerekend [27], en aan wie Erasmus zijn „Querela pacis" (1517) opdroeg, toonde op velerlei wijzen hoezeer de geest van het Humanisme hem eigen was, al zijn de enige sporen daarvan, wat Zeeland betreft, zijn belangstelling voor een te Westkapelle gevonden aan Hercules Magusanus gewijde steen, en zijn poging, een etymologie te geven van de naam van het eiland Walcheren [28].

Was Geldenhauers tweede verblijf in Zeeland slechts van korte duur [29], tevoren schijnt hij er langer te hebben vertoefd, lang genoeg althans om er, blijkens „De Zelandia epistola" een aantal Zeeuwse geleerden persoonlijk

te ontmoeten en te leren kennen. Onze kennis aangaande het Zeeuwse Humanisme in deze jaren is niet in de laatste plaats aan deze brief te danken.

Joannes Becar Borsalus

Onder de geleerde Zeeuwen noemt hij o.a. twee van zijn vrienden uit Middelburg, die beiden ook tot de vriendenkring van Erasmus behoren: Joannes Becar Borsalus en Hadrianus Cordatus. *Joannes Becar Borsalus* (*Jan Beker van Borselen*) [30] was wellicht uit het adellijke geslacht der Van Borselens afkomstig [31], en in dat geval een bloedverwant van de aanstonds te noemen patrones van Erasmus, Anna van Vere, bij wie hij, is deze veronderstelling juist, dan Erasmus ontmoet kan hebben. In 1495 werd hij student te Leuven, waar hij drie jaar later magister artium werd. In 1513 ontving hij een kanunnikaat te Middelburg, van waar hij in 1514 aan Erasmus een lange brief schreef [32]. Nog in hetzelfde jaar werd hij, misschien door Erasmus' bemiddeling, gouverneur van Cornelius Erdorf, een neef van de aanzienlijke Busleidens uit Luxemburg. In 1516 vergezelde hij zijn jonge pupil naar Leuven, maar de nieuwe werkkring viel hem moeilijk, waarom hij Erasmus' hulp inriep [33]. Erasmus beval hem warm aan bij de bisschop van Utrecht, maar kort daarop deden zich twee andere mogelijkheden voor: een professoraat in het Latijn in het pas opgerichte Collegium Trilingue, en een decanaat te Sandenburg. Hij koos het laatste, en keerde aldus in 1518 als deken van het kapittel van Sandenburg naar zijn geboorteland terug. Drie jaar later werd hij tot deken van Sint-Pieter te Middelburg gekozen, maar het keizerlijk hof betwistte de geldigheid van deze verkiezing. De afloop van dit geschil is onbekend, maar schijnt voor Van Borselen niet gunstig te zijn uitgevallen. Om die reden zal hij wel het voorstel van Adolf van Vere aanvaard hebben om gouverneur te worden van diens zoontje Philips, destijds een jongen van een jaar of negen. Zo trok hij in 1522 opnieuw naar Leuven. Toen het kind na enkele jaren stierf, werd Van Borselen gouverneur van het jongere broertje Maximiliaen, de eerste markies en de laatste heer van Vere. In 1536 woonde hij weer in Vere. Zijn verdere lotgevallen en het jaar van zijn dood zijn ons niet bekend.

Welke betekenis heeft deze Zeeuw voor het wetenschappelijke leven? Tijdgenoot en nakomeling hebben om strijd zijn geleerdheid geprezen, maar er is van zijn wetenschappelijk werk, zo dit al bestaan heeft, geen letter bewaard. Reygersberch noemt hem onder de schrijvers over Zeelands oudste geschiedenis [34] en haalt hem ook als zodanig aan [35]. „Vir et vitae integritate et summa eruditione clarissimus: qui a morum honestate boni cognomen meruit", noemt Geldenhauer hem [36]; hij droeg hem als blijk van zijn vriendschap en achting twee van zijn „Satyrae octo" (1515) op [37]. Ook Barlandus was hem welgezind; hij droeg hem zowel zijn eerste geschrift, de „Esopi fabulae" (1512) [38], als zijn laatste werk, het „Opusculum de amplificatione oratoria" (1536) [39] op. Zijn „Libelli tres" (1520) opent met een brief aan Van Borselen, waarin Barlandus op verzoek van zijn Veerse vriend zijn wetenschappelijke autobiografie geeft [40], en die begint met een verwijzing naar de „summa consuetudo et familiaritas" die tussen hen beiden bestaat. Erasmus, met wie Van Borselen in een vrij drukke briefwisseling schijnt te hebben gestaan, put zich bij verscheidene gelegenheden in loftuitingen over hem uit [41], en in zijn „Epithalamium Petri Aegidii" (1525) noemt hij hem onder de voornaamste geleerden, die zich destijds te Leuven ophielden [42]. Het doet ons te meer betreuren, dat we ons niet zelf een oordeel kunnen vormen over zijn wetenschappelijke verdiensten, maar daarbij uitsluitend op het oordeel van anderen moeten afgaan.

Hadrianus Cordatus

Ook *Hadrianus Cordatus (mr. Adrianus Johannesz. Cordatus)* († 1538 of '39)[43] wordt door Reygersberch onder degenen genoemd, „die gescreven hebben van die antiquiteyt ende ouderdom des lants van Zeelandt" [44], maar ook van zijn hand is zogoed als niets bewaard: we bezitten van hem alleen een commendatio op het titelblad van Barlandus' „De Hollandiae principibus" (1519) [45] en een carmen voorin Jason Pratensis' „De tuenda sanitate" (1538) [46]. Cordatus, misschien uit een der beide Wissekerkes afkomstig, was kanunnik van Sint-Pieter te Middelburg en bovendien sinds 1511 pastoor van het Begijnhof [47], en sinds 1525 vicaris te Westsoeburg [48]. Van zijn vroegere leven weten we niets, van zijn latere lotgevallen maar weinig. Hij schijnt een man van meer dan gewone betekenis te zijn geweest en stond te Middelburg en daarbuiten in hoog aanzien, zowel om zijn geleerdheid als om zijn milddadigheid en andere persoonlijke eigenschappen. „Maecenas meus liberalissimus: eruditione et modestia nemini postponendus" noemt Geldenhauer hem [49]. Petrus Aegidius noemt zijn naam zonder enig commentaar in een brief aan Erasmus [50], zodat die hem gekend moet hebben. Hadrianus Barlandus noemt hem met lof in zijn „Libelli tres" (1520) [51] en in de eerder genoemde opdrachtbrief van zijn „Jocorum veterum ac recentium duae centuriae" (1524) aan Maximiliaen van Bourgondië vergelijkt Barlandus deze Middelburgse abt als man van beschaving en kunstzin met de in zijn nabijheid levende Cordatus [52]. Maar wanneer in 1529 dit boekje herdrukt wordt, is de verwijzing naar Cordatus weggelaten; de aanstonds te noemen gebeurtenissen van twee jaar tevoren hadden hem klaarblijkelijk te zeer gecompromitteerd, dan dat zijn naam tegenover Maximiliaen nog genoemd mocht worden. Alardus van Amsterdam (± 1494—1544) laat zich vol waardering uit over Cordatus' Latijnse gedichten, die hun wederzijdse vriend Joannes Valladolid hem had toegezonden. Hij prijst in 't bijzonder hun Plautijnse welsprekendheid, hun zoetvloeiendheid en hun levendige toon [53].

Cordatus behoort tot die Humanisten, die zonder dat ze met de Hervorming meegingen, niettemin een levendige belangstelling aan de dag legden voor deze nieuwe stroming. In 1527 werd hij zelfs op verdenking van „luterye" als gevangene overgebracht naar het slot van Vilvoorden [54], maar uit het feit dat hij spoedig daarop weer in zijn geestelijke waardigheden werd hersteld, mag de gevolgtrekking worden gemaakt dat hij zijn ketterse denkbeelden herroepen heeft, ofwel vrijgesproken is van hetgeen men hem ten laste heeft gelegd. In 1532 was hij kapelaan in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, maar omstreeks 1536 vinden we hem weer te Middelburg, waar hij in 1538 of '39 gestorven is, even voordat ook in Zeeland een golf van verzet de macht der Rooms-Katholieke kerk doorbrak.

Augustinus Vincentius Caminadus

Een tijd- en stadgenoot van Borsalus en Cordatus was *Augustinus Vincentius Caminadus*, die zijn naam wellicht ontleende aan Kamin in Mecklenburg-Schwerin, waar hij misschien geboren is, tenzij we er een verlatiniseerde vorm van de familienaam Caminada of Kemenade in moeten zien. Hij gaf in 1498 een editie van Virgilius uit [55] en woonde omstreeks 1500 te Parijs, waar hij kostjongens hield. Hier verzamelde hij de „Familiarum colloquiorum formulae", die Erasmus ten behoeve van zijn onderwijs omstreeks 1498 had opgesteld, en gaf zichzelf daarin de rol van Augustinus poeta [56]. In 1500 hield hij toezicht op het drukken van de „Adagia", waarover hij vervolgens voor een talrijk auditorium te Parijs lezingen hield [57]. Erasmus, die zijn leermeester was, woonde in deze jaren met hem samen, en ging

samen met hem op reis, maar alhoewel Augustinus hem in zijn wetenschappelijke zowel als in zijn huiselijke aangelegenheden voortdurend tot steun was, valt er in zijn brieven aan hem steeds een min of meer antipathieke en zelfs een vijandige toon te bespeuren [58]. Vooral in zijn brieven aan Battus klaagt hij telkens weer over het gedrag van zijn vriend [59]. In 1502 ging deze te Orleans in de rechten studeren; daarna schijnt hij zich metterwoon te Middelburg te hebben gevestigd, waar hij in 1505 poorter werd, en kort daarop een aanstelling tot pensionaris ontving. In deze functie reisde hij twee keer naar Schotland, om te pogen de stapel binnen Middelburg te krijgen, wat echter mislukte. In 1511 was hij gestorven [60], zodat Borsalus hem waarschijnlijk niet en Cordatus hem nauwelijks ontmoet kan hebben.

Simon van Wissekerke

Een geheel onbekende figuur is *Simon van Wissekerke* [61], die Geldenhauer eveneens tot de geleerde Zeeuwen rekent, en wel als jurist [62]. De mogelijkheid bestaat dat hij dezelfde is als dr. Simon Henrici Joannis de Wissekerke, die deken van Noordmonster en bovendien van 1493/94 tot 1511 pastoor van het Middelburgse Begijnhof was, en als zodanig werd opgevolgd door Hadrianus Cordatus [63]. Meer dan een veronderstelling is dit evenwel niet.

Joannes Valladolid

Op zijn beurt werd Cordatus in 1538 in deze functie opgevolgd door *Joannes Valladolid (Valeolaetus)* († 1541) [64], die evenwel al drie jaar later stierf. Hij was uit een bekend Middelburgs koopmans- en regentengeslacht geboren, dat blijkens zijn naam van Spaanse afkomst was, en dat vooral in de eerste helft van de zestiende eeuw vrij uitgebreid moet zijn geweest. Joannes, die in 1510 in Leuven geïmmatriculiseerd was, behoorde tot de leerlingen van Barlandus, met wie hij ook na zijn studietijd in vriendschappelijke betrekking bleef staan. Hier heeft hij ook de waarschijnlijk maar enkele jaren jongere jonge vriend van Erasmus, Alardus van Amsterdam (± 1494—1544) leren kennen. Uit een brief van deze humanistische geleerde blijkt dat Valladolid er Barlandus toe gebracht heeft, zijn „Catalogus episcoporum Traiectensium" op te nemen in diens „Libelli tres" (1520). Uit dezelfde brief, die Alardus uit Leuven schreef, blijkt dat Valladolid kort tevoren in een geestelijke orde was getreden, en dat hij hem Latijnse gedichten van hun wederzijdse vriend Cordatus had gezonden. Tenslotte nodigt Alardus de beide Middelburgers uit, bij hem in Leuven carnaval te komen vieren [65]. Op Valladolids klaarblijkelijk vroege dood heeft Alardus een lijkdicht geschreven [66], dat van zijn grote vriendschap en bewondering voor de gestorvene getuigt.

Jacobus Valladolid

Tegelijkertijd was Alardus bevriend met *Jacobus Valladolid* [67], die tussen 1523 en 1540 te Middelburg eveneens pastoor was. Klaarblijkelijk is dit een oudere broer van Joannes. Alardus droeg hem in het eerstgenoemde jaar zijn „Ritus edendi Paschalis agni" op met een uitvoerige brief, waaruit o.a. zijn bekommernis spreekt over de steeds toenemende invloed van de Lutherse ketterij in Amsterdam [68]. Acht jaar later gaf hij opnieuw een blijk van zijn vriendschappelijke gevoelens jegens deze Middelburgse vriend door aan hem een Kerstzang op te dragen, die hij voor de leerlingen van de Latijnse school van Amsterdam, misschien op verzoek van de rector, zijn vriend Cornelius Crocus, had opgesteld [69]. Tenslotte bezitten we nog een brief van Alardus aan Jacobus Valladolid uit 1540, waarin hij hem schrijft

over de brand van het Mariaklooster in de Nes, op Allerzielen van dat jaar, die een deel van zijn kostbare bibliotheek verloren deed gaan [70]. Met enkele andere Zeeuwse Humanisten uit dit tijdperk hebben de Valladolids dit gemeen, dat we hen alleen maar kennen uit de mededelingen van anderen, al zijn deze voldoende belangrijk om de mening te wettigen, dat ook zij genoemd verdienen te worden onder de Zeeuwse geleerden uit de eerste helft der zestiende eeuw [70a].

Sandenburg

Ruim een halve eeuw lang is het slot Sandenburg van de heren en vrouwen van Vere uit het geslacht Van Borselen en Bourgondië, het verzamelpunt geweest van een kleine kring van geleerden en kunstenaars, waaraan de naam van Erasmus een luister verleende, die ook in onze dagen nog niet geheel verbleekt is. De eerste sporen daarvan vinden we tijdens het leven van *Anna van Borselen* (± 1471—1518) [71], die in 1486 door de dood van haar vader Wolfert VI vrouwe van Vere was geworden. Van deze Wolfert weten we dat hij een belangrijke bibliotheek bezat, waarvoor hij de kroniek van Beka liet vertalen, en waarin zich o.a. een verlucht handschrift van Augustinus' „De civitate Dei" bevond [72]. Zijn dochter Anna was een jaar voor zijn dood, nog een jong meisje, getrouwd met de veel oudere Philips van Bourgondië (1453?—1498), een zoon van Anthonie, „de grote bastaard". Nog vóór Philips in 1498 stierf, belastte zij Jacobus Battus met de opvoeding van haar zoontje Adolf, dat toen ongeveer zes jaar geweest zal zijn. Met deze leermeester doet de eerste Humanist zijn intrede op het kasteel der Van Borselens.

Jacobus Battus

Jacobus Battus (1465?—1502) [73] had te Parijs gestudeerd en was omstreeks 1492 naar zijn geboorteplaats Bergen-op-Zoom teruggekomen, waar hij eerst hoofd van de stadsschool en vervolgens secretaris van de stad werd. In deze functie leerde hij Erasmus kennen, die toentertijd als secretaris van Hendrik van Bergen, bisschop van Kamerijk, deze van tijd tot tijd naar Bergen-op-Zoom vergezelde. In de „Antibarbari", die Erasmus in 1494 op het kasteel te Halsteren schreef [74], vervult Battus de hoofdrol. De jonge Erasmus bedoelde met dit werk een verdediging te geven van de letterkunde tegen de aanvallen waaraan deze in bepaalde kringen blootstond. Het bestaat grotendeels uit gesprekken tussen Erasmus, Hermanus Guilhelmus (Willem Hermans), Battus, Judocus Medicus en de Bergen-op-Zoomse burgemeester Guilhelmus Conradus.

Aan Battus, door Eramus om zijn kennis, zijn scherpzinnigheid en zijn welsprekendheid geprezen, viel de taak ten deel, dit gesprek op een dusdanige wijze te leiden, dat alle aspecten van het besproken onderwerp tot hun recht kwamen. We vernemen van zijn pogingen tot hervorming van het onderwijs aan de Bergense stadsschool en het verzet daartegen, dat vooral van de geestelijkheid uitging. Intussen behoorde deze episode in zijn leven, toen Erasmus de „Antibarbari" schreef, alweer tot het verleden; kort tevoren immers was hij tot secretaris benoemd. Drie jaar later droeg Erasmus' jeugdvriend Willem Hermans van Gouda hem een ode uit zijn „Sylvus odarum" (1497) op [75], maar toen dit bundeltje het licht zag, was Battus alweer van betrekking veranderd en in dienst gekomen van de slotvrouwe van Sandenburg. Anna had hem waarschijnlijk leren kennen door bemiddeling van een broer van de bisschop van Kamerijk, Antonius van Bergen, abt van het klooster Saint-Bertin te Sint-Omaars, dat in de buurt van haar kasteel Tournehem lag. Ook Antonius zal meermalen zijn geboorteplaats

en het voorvaderlijke kasteel van Halsteren bezocht hebben en daar zowel met Erasmus als met Battus in contact zijn gekomen.

Tussen Erasmus en Battus schijnt van hun eerste ontmoeting af een trouwe en toegewijde vriendschap te zijn ontstaan, waarvan Erasmus' brieven [76] maar al te duidelijk de bewijzen inhouden, maar waaraan Battus' vroege en onverwachte dood plotseling een einde maakte. Deze vriendschap was, althans van Battus' kant, niet platonisch, maar uitte zich ook in daden. Kort na Philips' dood wist hij gedaan te krijgen dat Erasmus een uitnodiging ontving om de slotvrouwe van Vere te bezoeken. In het begin van 1499 trok hij van Parijs naar Tournehem, waar zij destijds verblijf hield, en kwam er onder de indruk zowel van haar verstandelijke als lichamelijke bekoorlijkheden. De hoge staat die zij voerde verblindde hem, en hij schatte haar rijker dan zij in werkelijkheid was. Keer op keer spoort hij Battus aan om al het mogelijke te doen, teneinde voor hem haar gunst te verwerven [77]; zelf schrijft hij haar een brief, de brief der drie Anna's, die te vleierig is dan dat hij gemeend kan zijn [78]. Erasmus hoopte dat zij hem in staat zou stellen om zijn voorgenomen reis naar Rome te ondernemen, en spaarde geen moeite om deze verwachting verwezenlijkt te zien, maar de steun die hij tenslotte van haar ontving bleef ver beneden wat hij dienaangaande gehoopt had. Na vele omzwervingen trekt hij in het voorjaar van 1501, waarschijnlijk uit Bergen-op-Zoom, naar Vere, om nogmaals een poging te wagen, maar hij krijgt zelfs geen gelegenheid om zijn patrones te spreken [79]. Eerst in Juli treft hij haar weer aan op Tournehem.

Anna was inmiddels, omstreeks 1500, hertrouwd met Lodewijk van Montfoort. Dit huwelijk, tegen de zin van de Bourgondiërs gesloten, bracht haar aan de rand van de armoede, zodat Erasmus tenslotte inzag dat van deze zijde voor hem niets te verwachten was. Bovendien was Battus in de eerste helft van 1502 gestorven, waarschijnlijk door vergif. Erasmus heeft later deze vriend en beschermer herdacht; de bewoordingen waarin hij van zijn gestorven vriend melding maakt, zijn echter koeler dan men bij een zo grote vriendschap en zovele verplichtingen zou mogen verwacht hebben [80]. Met de zoon *Cornelis Battus* [81], de schrijver van een wereldkroniek, heeft hij nog enige tijd briefwisseling gevoerd [82].

Adolf van Bourgondië

Toen Anna van Borselen in 1518 stierf, volgde haar zoon *Adolf van Bourgondië* (1489—1540) [83] haar in haar waardigheden op. De humanistische opvoeding die deze jonge edelman, sinds 1516 Vliesridder en sinds 1517 admiraal van Vlaanderen, ten deel was gevallen, heeft hij nimmer verloochend, en onder zijn regering is het kasteel Sandenburg tot een verzamelpunt van kunst en wetenschap geworden, waarvan men elders in Zeeland de weerga tevergeefs zocht. Toen hij een jongen van nog geen tien jaar was, had Erasmus hem al een „Epistola exhortatoria ad capessendam virtutem ad generosissimum puerum Adolphum, principem Veriensem" [84], toegezonden, waarschijnlijk onmiddellijk na het bezoek aan Tournehem opgesteld. Kort daarop, in April 1499, zond hij hem zijn later in druk verschenen verhandeling „De conscribendis epistolis" (1521) toe, nadat hij in een kort briefje dit geschrift had aangekondigd [85]. Van geheel andere aard was de brief die Erasmus hem in de zomer van 1512 schreef [86]. Adolf was inmiddels opgegroeid tot een jonge man, die ondanks zijn jeugd reeds een zekere invloed had, en Erasmus, die destijds te Londen vertoefde, riep zijn hulp in om weer terug te kunnen keren in zijn land. Hoe dikwijls heeft hij het betreurd dat hij het geluk, hem drie jaar tevoren door Adolf te Leuven aangeboden, niet heeft gegrepen, omdat hij zich destijds

nog gouden bergen voorstelde in Brittannië! Thans verlangt hij, als Ulysses, de rook van zijn vaderland weer te zien opstijgen, en Adolf kan en wil hem zeker daarbij helpen. Heeft hij Erasmus inderdaad geholpen? Er is reden, dit te geloven; zeven jaar nadien immers wijst deze Petrus Zutpenius op het voorrecht, in dienst te staan van een heer als Adolf, „qui favorem erga literas ac viros virtutibus ornatos, a teneris usque unguiculis olim haustum e Batto praeceptore, in hanc usque aetatem retinet" [87]. Verdere aanwijzingen dienaangaande bevatten Erasmus' brieven niet. Beter zijn we ingelicht over Adolfs verhouding tot enkele andere Humanisten en kunstenaars, waarvan er vier in zijn particuliere dienst stonden, als secretaris, lijfarts en hofschilder.

Petrus Zutpenius

De eerst bedoelde van deze is de jurist *Petrus Zutpenius Casselletanus* [88], aldus genoemd naar zijn geboortedorp Zuidpeene bij Kassel in Frans-Vlaanderen. We weten niet of hij ook zelf geschreven heeft, maar van hun gemeenschappelijk in Leuven doorgebrachte studententijd af was hij bevriend met Martinus Dorpius en Hadrianus Barlandus. De laatste bezocht hem in het voorjaar van 1521 op een reis door Zeeland, en werd bij die gelegenheid gastvrij door zijn oude studievriend ontvangen. Bij dit bezoek kwam Barlandus' plan, een uittreksel uit Erasmus' „Adagia" uit te geven, ter sprake, en toen dit nog in hetzelfde jaar verwezenlijkt werd, voelde Barlandus zich gedrongen, het uit erkentelijkheid aan zijn Veerse vriend op te dragen [89]. Ook Erasmus kende Zutpenius en stond met hem in briefwisseling [90]. De Vlaamse geschiedschrijver Jacobus Meyerus (± 1492—1552) droeg aan hem zijn „Compendium chronicorum Flandriae" (1538) op [91] en maakte een grafschrift op hem.

Reinier Snoy

Wellicht is het ook Erasmus geweest die Adolf zijn vriend *Reinier Snoy* of *Sonoy* (*Renerus Snoyus*) (1477—1537) [92] van Gouda als lijfarts heeft aanbevolen. Ook Snoy, die in Bologna tot doctor in de geneeskunde was gepromoveerd, behoort tot de bekende humanistische geleerden van zijn tijd, als uitgever van Erasmus' jeugdgedichten [93], als schrijver van een aantal medische, filosofische en theologische werken [94], en vooral als de auteur van het geschiedwerk „De rebus Batavicis libri XIII" (1620), eerst lang na zijn dood door zijn achterneef Jacob Cool uitgegeven. Reeds in 1513, dus nog tijdens het leven van Anna van Borselen, was hij in Vere; hij ging in dit jaar als gezant van Karel V naar Schotland, en werd later in gelijke functie naar Denemarken afgevaardigd. In 1533 was hij nog in Vere.

Hubertus Barlandus

Omstreeks deze tijd schijnt hij als lijfarts opgevolgd te zijn door de Zeeuw *Hubertus Barlandus* (*Hubert van Baerland*) [95], een neef van de deken Joannes Borsalus. Deze geleerde, omstreeks 1500 te Baarland geboren, had te Leuven het licentiaat in de medicijnen behaald en vervolgens aan een aantal buitenlandse hogescholen, vooral te Montpellier, zijn studie voortgezet. Uit vrees voor het uitbreken van de oorlog trok hij in 1528 naar Bazel, waar hij enige tijd met Erasmus samenwoonde. Deze prees hem in een van zijn brieven als een ervaren arts van aangename omgang en een man van voorbeeldige zeden [96]. Na vele omzwervingen vestigde hij zich in Vere [97], waar hij klaarblijkelijk zijn verdere leven gebleven is.

Hij gaf een Latijnse vertaling van Basilius' homiliën uit, die hij aan Maximiliaen van Bourgondië opdroeg, en schreef of vertaalde verder enkele medische geschriften, waarin hij zich een fel tegenstander van de Arabische richting in de geneeskunde toont.

Jan Gossaert van Mabuse

De schone kunsten waren aan Adolfs hof vertegenwoordigd door de Vlaamse schilder *Jan Gossaert van Mabuse* [98], die na de dood van de Middelburgse abt Maximiliaen van Bourgondië († 1534) in de heer van Vere een nieuwe maecenas vond. Zijn Moedermaagd in de Pinakotheek te München, waarvoor Adolfs vrouw, Anna van Bergen, model zat, herinnert aan zijn verblijf op Sandenburg.

Maximiliaen van Bourgondië

Toen Adolf in 1540 stierf, volgde zijn zoon *Maximiliaen van Bourgondië* (1514—1558) [99] hem als heer van Vere op. Erasmus had, in de letterlijke zin van het woord, aan zijn wieg gestaan, toen hij in Juli 1514 zijn vader te Bergen-op-Zoom een bezoek bracht [100], en ook deze Bourgondiër is, als zijn vader en zijn grootmoeder, zijn genius trouw gebleven. Als kind van negen of tien jaar gaat hij reeds, omstreeks 1523, naar Leuven, waar sinds kort zijn oudere broertje Philips (1512—1525?) met zijn gouverneur Joannes van Borselen schoolging. Toen Philips in 1525 of daarvoor stierf, keerde Maximiliaen naar zijn ouderlijk huis terug, en eerst omstreeks 1527 zag Leuven hem weer. In dit jaar schreef Erasmus hem, op verzoek van Van Borselen [101], een briefje [102], waarin hij hem aanspoorde om voort te gaan op de ingeslagen weg, en bovendien droeg hij de dertienjarige jongen zijn „De recta Latini Graecique sermonus pronuntiatione dialogus" (1528) [103] op. Als de jonge edelman, inmiddels vijftien jaar geworden, gereed staat om als page naar het keizerlijk hof te gaan, schrijft Erasmus hem nogmaals een brief: een aansporing om, bij de geneuchten van het hofleven, de wetenschap niet geheel uit het oog te verliezen, en een uiting van zijn vertrouwen op Maximiliaens goede aanleg [104]. Men vraagt zich af of eigenbelang dan wel oprechte belangstelling in het lot van deze jonge Bourgondiër Erasmus tot deze vriendschapsbetoningen hebben gedreven.

Maximiliaen kwam na de dood van zijn vader spoedig tot eer en aanzien. In 1542, het jaar van zijn huwelijk met Louise van Croy, werd hij admiraal van Vlaanderen, in 1547 stadhouder van Holland en Zeeland, in 1555 markies van Vere. In 1545 ontving hij de orde van het Gulden Vlies. Als beschermer van kunsten en wetenschappen zette hij de traditie van zijn geslacht voort. Jason Pratensis, die zijn lijfarts was, droeg hem nog bij het leven van Adolf zijn „De tuenda sanitate" (1538) op, en Jan Reygersberch van Cortgene zijn „Cronycke van Zeelandt" (1551), waarin hij hem afschildert als „grotelick begaeft met geleertheyt ende scientie". Cornelis Valerius (1512—1578), hoogleraar te Leuven, die er als student Maximiliaen misschien had leren kennen, droeg hem zijn verhandeling „In bene dicendi rationem tabula" (1556) op. Ook heeft de Gentse schilder-rederijker Lucas de Heere (1534—1584) [105] een tijdlang op Sandenburg vertoefd, waarschijnlijk op aanbeveling van Maximiliaens achterneef Antonie van Bourgondië († 1573), hoogbaljuw van Gent, later vice-admiraal der Nederlanden, en De Heere's maecenas. De schilder ontmoette hier de burgemeestersdochter Eleonora Carbonier [106], met wie hij in het huwelijk trad.

Geheel in overeenstemming met Maximiliaens Renaissance-geest, waar-

van zijn kunstlievende neigingen getuigenis afleggen, was zijn royaliteit. In 1551 begiftigde hij Vere, dat onder zijn verkwistingen gebukt ging, met de bekende verguld-zilveren beker. Hij stierf in 1558 — drie jaar nadat de keizer zijn heerlijkheden van Vere en Vlissingen tot een markiezaat had verheven — kinderloos en zelfs zonder bastaards; alleen een zwerm van schuldeisers bleef in wanhoop achter. Zijn dood verijdelde voor de tweede keer [107] de stichting van een Zeeuws-Bourgondische dynastie. Tien jaar na zijn sterven zou trouwens de strijd losbarsten, die in de politieke ontwikkeling van deze landen een algehele omwenteling zou brengen en voorgoed zou afrekenen met de Bourgondische staat.

Zieriksee

Naast Middelburg en Sandenburg was in de eerste helft van de zestiende eeuw ook Zieriksee en zeker niet in mindere mate, een centrum van wetenschap. Hier woonde omstreeks het begin der eeuw *Franciscus Zandicus* (*François van Santdijck*) (1482—1551) [108], te Zieriksee geboren uit een Schouws geslacht en sinds 1512 secretaris van zijn geboortestad: een kundig man, van wie Hadrianus Barlandus in zijn brief „De ratione studii" (1525/26) met lof gewaagde. Barlandus schreef deze brief ter gelegenheid van de aanstelling van Sagarus tot rector van de Latijnse school van Zieriksee [109].

Wilhelmus Sagarus

Wilhelmus Sagarus (*Willem Janse Sagher* of *Zagher*) († 1538) [110] was te Goes geboren, studeerde te Leuven in de filosofie en promoveerde er in 1510 onder Hadrianus Barlandus tot magister artium. In 1519 werd hij te Orleans ingeschreven. Enkele jaren later werd hij rector van de Latijnse school te Zieriksee. Met deze benoeming wenste Barlandus niet alleen hemzelf, maar ook de Zierikseeënaren geluk. Sinds 1521 was hij bovendien pensionaris van de stad, uit welke functie hij in 1533 ontslag nam wegens zijn benoeming tot raadsheer in het hof van Friesland. Hij stierf te Leeuwarden in 1538. In zijn laatste levensjaren schijnt hij het Rooms-Katholieke geloof ontrouw te zijn geworden [111]. Zijn juridische verhandeling „Lex lecta intellecta digestis" (1531) werd door tijdgenoot en nakomeling geprezen. Uit een aan zijn „Epistola" toegevoegd lofdicht van Barlandus blijkt dat Sagarus ook de dichtkunst heeft beoefend. Tot zijn leerlingen behoorde Jacobus Zovitius, die hem zijn oudste schooldrama „Ruth" (1533) opdroeg [112].

Andere Zierikseese geleerden

Tot Barlandus' Zierikseese vriendenkring behoorde ook *Joannes Laurentius*, die er of woonde, of er alleen maar geboren was. Zijn leermeester Barlandus droeg hem zijn „Institutio Christiani hominis aphorismis digesta" (1526?) [113] op. Toen dit boekje verscheen, woonde Laurentius in Doornik, maar verder is ons niets over hem bekend. Een onbekende is ook *Cornelius Psychroecclesius* (*Cornelis van Couckercken?*) [114] van Zieriksee, die in Barlandus' „Libelli tres" (1520) enkele disticha, hexasticha, enz. dichtte, waaronder een distichon dat gericht was tot *Joannes Machutius* (*Machuyts*), eveneens van Zieriksee. Ook over hem bewaart de historie het diepste stilzwijgen, en hetzelfde is het geval met de arts *Jason Himnidicus* [115], die Noviomagus met Zandicus en Sagarus onder de geleerde Zierikseeënaren rekent.

Jason Pratensis

De overeenstemming zowel van de zeldzame voornaam als van het beroep geeft aanleiding tot het vermoeden, dat Himnidicus dezelfde is als *Jason Pratensis (Jason van Praet,* ook *Van der Meersche* en *Van de Velde* genoemd) (1486—1558) [116], die eveneens deel uitmaakte van deze humanistenkring. Te Gent of in de omgeving van de stad geboren uit een daar gevestigde familie, studeerde hij waarschijnlijk te Leuven, waarna hij zich, op ongeveer acht-en-twintigjarige leeftijd als arts te Zieriksee vestigde, waar hij in 1514 poorter werd. Beurtelings treffen we hem in de volgende jaren in Zieriksee en in Vere aan [117], in laatstgenoemde plaats als lijfarts van de heren van Sandenburg. Zijn laatste levensjaren bracht hij in Zieriksee door, waar hij op 22 Mei 1558 stierf.

Pratensis heeft enkele medische verhandelingen geschreven, die zich vooral op het gebied van de gynaecologie bewegen [118], en die, in hoofdzaak compilaties, meer uitblinken door hun sierlijk Renaissance-Latijn dan door hun inhoud [119]. Bovendien heeft Pratensis een bundeltje jeugdgedichten uitgegeven onder de titel: „Sylva carminum adolescentiae" (1530) [120]. Zowel in deze jeugdverzen als in zijn wetenschappelijk werk was hij een vroom Rooms-Katholiek en een heftig tegenstander van de Lutheranen, die hij in zijn medische verhandelingen te pas en te onpas bestrijdt. Tot zijn vrienden behoorden Wilhelmus Sagarus [121], Adolf Hardinck, van 1517 tot 1535 rentmeester-generaal van Zeeland Bewesten-Schelde [122], Jan Janssen Reygersberch [123] en Geldenhauer Noviomagus [124].

Lieven Anthonisz. Blocxs

Geen geleerde of dichter in eigenlijke zin, maar door zijn belangstelling in het wetenschappelijk leven van zijn tijd niettemin evenzeer Humanist, is *mr. Lieven Anthonisz. Blocxs,* ambachtsheer van Burg (±1490—1556) [125] en gedurende dertig jaar, van 1526 tot zijn dood, secretaris van Zieriksee. Zandicus, Sagarus en Pratensis waren zijn tijdgenoten en zeker zullen zij op gemeenzame voet met hem verkeerd hebben. Van Pratensis staat dit vast; deze droeg aan Blocxs zijn „De arcenda sterilitate" (1531) op. Dat hij de wetenschap een goed hart toedroeg, blijkt ook uit de opdracht van de „Tabulae totius sacrosancti juris canonici" (1552) van *Adriaen van Haemstede* (± 1525—1562) [126], de bekende schrijver van het „Martelaarsboek" (1559), die misschien te Zieriksee geboren was. De betiteling van Blocxs als „patronus unicus" wijst er op, dat de secretaris van Zieriksee de zorg voor de studie van Van Haemstede op zich heeft genomen.

Levinus Lemnius

Tot een jongere generatie behoorde *Levinus Lemnius* (*Lieven Lemse*) (1505—1568) [127], die naam maakte als de auteur van een aantal in en nog lang na hun tijd bekende medische werken. Hij was 20 Mei 1505 te Zieriksee geboren en studeerde te Leuven o.a. onder Vesalius in de medicijnen. Na een buitenlandse reis vestigde hij zich omstreeks 1527 in zijn geboortestad, waar hij veertig jaar lang de algemeen vertrouwde en beminde geneesheer was. Na de dood van zijn vrouw trok hij zich uit de wereld terug en werd kanunnik in het college, dat sinds 1378 aan de Sint-Lievensmonsterkerk verbonden was. Hij stierf op 1 Juli 1568.

Van zijn vele werken [128], alle in uitmuntend Latijn geschreven, werd vooral zijn verhandeling over de verborgen krachten der natuur bekend; een eeuw lang werd deze telkens herdrukt en in het Duits, het Engels, het Frans en het Italiaans vertaald [129]. Lemnius maakt in dit boekje, dat ook uit het oogpunt van bijgeloof, zeden en gewoonten en volkskunde in 't alge-

meen merkwaardig is, meermalen gewag van zijn geboortestad Zieriksee en van Zeeland.

Jacob Suys

Een jongere tijdgenoot van hem was de patriciër *Jacob Suys* (1520—1592) [130], die in 1550 burgemeester van Zieriksee werd en tot 1553 raad der stad was, toen hij zich metterwoon in Mechelen vestigde. Hij stierf in 1592 te Luik; twee jaar tevoren had hij zijn meest bekende werk, de „Carmina sacra et profana" (1590) [131] in het licht gegeven, waaruit zijn godsdienstige zin spreekt. De zeventiende-eeuwse biografen roemen hem als een bekwaam letter- en oudheidkundige. Met Lemnius stond hij in vriendschappelijke betrekkingen. Lieven Anthonisz. Blocxs was zijn oom.

Tenslotte blijven er maar enkele geleerden uit het voorreformatorische Zeeland over, die niet bij een van deze Humanistenkringen kunnen worden ondergebracht. Het zijn de Latijnse dichters *Bartholomaeus Caversinus*, kanunnik te Soeburg, en *Nicolaus de Conflita* te Reimerswaal, beiden klaarblijkelijk te jong dan dat ze Erasmus persoonlijk gekend zouden kunnen hebben of met hem in briefwisseling hadden kunnen staan, en *Joachim Hubrechts van Bieselingen*, van wie hetzelfde geldt. De eerste twee komen nader ter sprake; van de laatste [132] weten we alleen dat hij arts was te Middelburg, en bekend bleef als de schrijver van een medisch boek: „Het licht der medicijnen" (1567) [133].

Hadrianus Barlandus

Het Zeeuwse Humanisme heeft waarschijnlijk in Leuven zijn oorsprong genomen; daar zijn de jonge studenten voor het eerst in aanraking gebracht met de humanistische wereldbeschouwing, die ook hen zou veroveren. De Leuvense hogeschool, in 1426 gesticht, was het aangewezen opleidingsinstituut voor de Zeeuwen, en van haar oprichting af komt dan ook elk jaar een schare jonge mannen uit alle oorden van het gewest zich onder haar studenten voegen. Reeds in de eerste kwarteeuw van haar bestaan bedraagt hun aantal een kleine driehonderd, en ook onder haar hoogleraren waren van den beginne af tal van Zeeuwen [134]. Zijn hun namen voor het overgrote merendeel slechts ijdele klanken voor onze oren, anders is dit met de man die in de eerste helft der zestiende eeuw een vooraanstaande plaats innam aan de Leuvense universiteit: Barlandus.

Hadrianus Barlandus (1486—1538) [135] was te Baarland geboren, misschien uit het adellijke geslacht van die naam [136], en studeerde te Leuven, waar hij in 1505 magister artium werd en vervolgens in 1512 een aanstelling ontving bij het College van het Varken en in 1518 bij dat van Busleiden. Van 1525 tot zijn dood was hij hoogleraar in de rhetorica aan de universiteit. In 1517 leerde hij te Leuven Erasmus kennen; eerst diens dood maakte een einde aan de vriendschap, die aanstonds uit deze kennismaking was ontstaan [137]. Barlandus heeft voor de verbreiding van het Humanisme grote verdiensten gehad, zowel door zijn onderwijs als door zijn wetenschappelijke werken, waaronder de „Rerum gestarum a Brabantiae ducibus historia" (1526) als zijn voornaamste geschrift geldt. Zeeland heeft hij jong verlaten en hij is er niet blijvend weergekeerd, maar levenslang heeft hij er zijn vrienden gehad en telkens weer herhaalt zich in zijn boeken het „Selandia mea". Met een trots en een uitbundigheid, die kenmerkend zijn voor het humanistische levensgevoel van deze geleerde, spreekt hij in zijn kroniek van de hertogen van Brabant van het welige Zuidbeveland met zijn bossen en zijn boomgaarden, waar in de zomer-

maanden allerlei vogels kwinkeleren, en van zijn geboorteplaats Baarland, gezegend boven alle andere, en slechts met het Baiae der oude Romeinen te vergelijken [138]. Er is alle reden om aan te nemen dat een professor als Barlandus, Humanist in hart en nieren, een grote invloed heeft gehad op de verbreiding van het Humanisme ook onder de Zeeuwse studenten, al wordt ons dit nergens met zoveel woorden meegedeeld. Zijn vele relaties met Zeeuwse geleerden kwamen al ter sprake. In Middelburg kende hij de abt Maximiliaen van Bourgondië, Joannes Becar Borsalus, Hadrianus Cordatus en de beide Valladolids, in Vere Adolf van Bourgondië, diens juridische raadsman Petrus Zutpenius en Hubertus Barlandus, zijn lijfarts, in Zieriksee Wilhelmus Sagarus, Joannes Laurentius, Cornelius Psychroecclesius en Joannes Machutius. Sagarus was zijn leerling en promoveerde bij hem in 1510, nog voordat Barlandus een officiële aanstelling als professor had ontvangen.

Zeeuwse Humanisten buiten Zeeland

Barlandus is een van die vele Zeeuwen, die buiten hun geboortegrond wonend en werkend, meer tot de roem van Zeeland hebben bijgedragen dan vele anderen, die er gebleven zijn. De hoogste organen van de staat, de kerk en de wetenschap hebben hun zetel nooit op de Zeeuwse eilanden gevestigd, en zo moest dit gebied van beperkte mogelijkheden altijd weer de besten van zijn zonen aan de dienst der hogere gemeenschap afstaan. De enige Nederlandse hogeschool was in Leuven gevestigd; daar droegen Johannes van Wemeldinge († 1525), Hadrianus Barlandus, Adriaen Cornelisz. van Brouwershaven (± 1490—1556), Pieter de Vriendt (Petrus Amicus) (± 1500—1556) van Tolen, Pieter Peck (Petrus Peckius) (1529—1589) van Zieriksee (later raadsheer in de Hoge Raad te Mechelen), Cornelis van Romerswale, Cunerus Petri (± 1530—1580) uit Duivendijke of Brouwershaven (later bisschop van Leeuwarden) en Jan Tack (Joannes Ramus) (1535—1578) uit Goes elk naar zijn gaven bij tot de roem der Nederlandse wetenschap en van hun Zeeuwse vaderland. Voor een jurist van de bekwaamheid van een Nicolaes Everaerts (1462—1532) uit Middelburg of Grijpskerke, achtereenvolgens hoogleraar in de rechten te Leuven, raadsheer in de Grote Raad te Mechelen, president van het Hof van Holland en tenslotte van de Grote Raad, was in Zeeland geen plaats. Matthijs Cats uit Brouwershaven, de oom van Jacob, werd te Leuven provinciaal van de Minderbroederorde. Anderen dwaalden nog verder van hun vaderland af: zo Joachim Burgher (Joachim Polites) († 1569) uit Goes, die eerst hoogleraar te Bordeaux, later griffier te Antwerpen werd, Pieter Capitain (Petrus Stratageus of Capitaneus) (± 1512—1557), van Middelburg, eerst in Rostok, later in Kopenhagen medisch professor, Mattheus Galenus (1528—1573) uit Westkapelle, die aan de hogescholen van Dillingen en Dowaai theologie doceerde. Nog verder weg ging Paulus van Middelburg (1445—1533), die professor werd te Padua; hij gaf de stoot tot de invoering van de Gregoriaanse tijdrekening. Ook zijn tijd- en vakgenoot Guilielmus Aegidius van Wissekerke trok naar Rome. Voor al deze geleerden en tientallen andere, theologen, juristen, medici, mathematici, astronomen, was het vaderland te klein, en elders dan in Zeeland ligt het veld van hun werkzaamheid. Tot het kulturele leven in Zeeland heeft hun arbeid geen bijdrage geleverd. In hun studie over Zeelands aandeel aan de wetenschap en het geestelijk leven zouden hun namen, die van de een met meer, die van de ander met minder eer vermeld worden; in een verhandeling, die een beeld wil geven van de ontwikkelingsgang van kunsten en wetenschappen binnen Zeeland, horen hun namen echter niet thuis.

NEO-LATIJNSE DICHTERS

Alvorens onder invloed van het Humanisme ook in het kulturele leven van de Nederlanden de moedertaal het voornaamste voertuig van de dichtkunst werd, gaf deze geestesstroming de stoot tot een herleving van de Latijnse poëzie [139]. De hernieuwde studie der klassieke schrijvers leidde tot herontdekking van het klassieke Latijn en vervolgens ook van de dichters der Oudheid, en weldra was uit bewondering navolging geboren. Op het voetspoor van Petrarca legt men zich overal in Europa, maar in het bijzonder in Italië, Frankrijk, Duitsland en de Nederlanden in de kloosterscholen en daarbuiten toe op een sierlijke op klassieke leest geschoeide vorm, welke vooral die der poëzie was. Aldus wordt de zestiende eeuw het tijdvak van het Neo-latinisme. Het gebruik van de internationale geleerdentaal heft het isolement der nationale literaturen op, en brengt de auteurs in één grote internationale gemeenschap samen, die de vrijmaking van de mens uit de middeleeuwse gebondenheid beoogt en de vorming van de geest (humanitatis studia) als naaste doel van haar streven ziet. Het middeleeuwse monnikenlatijn wordt een archaïsme en verdwijnt weldra geheel; de nieuwe stijlrichting neemt de literatuur snel voor zich in. Tegelijk ontstaat een sociale differentiatie in de letterkunde: de moedertaal blijft het terrein van de rederijkers, het volksboek en de stichtelijke lectuur, waarin de ambachtsman en de arbeidende klasse hun denkbeelden en wereldbeschouwing weerspiegeld zien; het sierlijke Latijn is het monopolie van de geletterden en de aanzienlijken, van al degenen die de wetenschap, het gezag en de macht vertegenwoordigen. Maar ditzelfde Humanisme leidt, dank zij een der listen waarvan de Rede zich telkens weer in de geschiedenis pleegt te bedienen, tot een herleving van het nationale gevoel, en kort nadat in Frankrijk de Pléiade een nieuw tijdperk in de geschiedenis der letterkunde inluidt, komt deze zelfde tendenz ook in onze letterkunde, in het werk der eerste Renaissance-dichters, tot uiting. Toch zou zich pas in het eerste kwart van de zeventiende eeuw de nationale letterkunde, die de moedertaal als voertaal koos, in haar volle rijkdom ontplooien. Dan wordt na een hegemonie van langer dan een eeuw de neo-latijnse poëzie naar het tweede plan verschoven. Het geslacht dat haar dienst had gekozen, sterft uit; in 1604 sterft de oude Janus Dousa, in 1606 Justus Lipsius, in 1609 Scaliger, in 1613 Baudius, in 1619 Lernutius. De Latijnse poëzie van De Groot vindt in 1615 vrijwel haar einde, die van Heinsius in 1617. Niet klassiek gevormde dichters als Bredero en Vondel nemen de plaatsen in, die nog kort tevoren door geleerden van internationale vermaardheid met zoveel zwier en waardigheid waren bezet.

Ook Zeeland heeft een, zij het dan bescheiden aandeel gehad in deze neo-latijnse dichtkunst. Locaal-patriottische gevoelens zouden zelfs kunnen leiden tot de bewering, dat de dichter die de Nederlandse lyriek van deze stijlrichting de weg tot de wereldliteratuur heeft gebaand, een Zeeuw is geweest. Van Zeeuwse afkomst was deze *Janus Secundus* (1511—1536) [140], als zoon van de te Grijpskerke of Middelburg geboren jurist Nicolaes Everardus echter ongetwijfeld, en dat hij in Zeeland is geweest, misschien op familiebezoek, blijkt uit een van zijn poëtische brieven, uit Walcheren aan zijn broer Everardus Nicolai geschreven, waarin een aantal toespelingen op het Zeeuwse klimaat voor de couleur locale zorgen [141]. Intussen kan men deze jonggestorven dichter der „Basia" even bezwaarlijk tot de Zeeuwse letterkunde rekenen als enkele andere dichters, ten dele zijn navolgers, die wel in Zeeland geboren zijn, maar er uit wegtrokken voordat hun dichterlijke activiteit tot ontplooiing kwam. We denken daarbij

aan Joachim Polites (± 1500—1569) [142], Hugo Favolius (1523—1585) [143] en Joannes Ramus (1535—1578) [144]. Evenmin kunnen de „Carmina tam sacra quam profana" (1590) van Jacobus Susius (1520—1596) uit Dordrecht, die omstreeks het midden van de eeuw enkele jaren in Zieriksee heeft gewoond, tot de Zeeuwse literatuur worden gerekend, waartoe ook hun inhoud trouwens geen aanleiding geeft. Ook de enig bekende Zeeuwse dichter van Latijnse schooldrama's, Jacobus Zovitius (± 1512—?) [145] schreef en werkte buiten Zeeland.

Jason Pratensis

Een kwarteeuw ouder dan Janus Secundus was de Zierikseese medicus *Jason Pratensis* (1486—1558) [146], die de jonggestorven dichter bovendien nog even lange tijd heeft overleefd. Pratensis' jeugdgedichten, later als „Sylva carminum adolescentiae" (1530) [147] door hem uitgegeven, kunnen de invloed van de dichter der „Basia" dus moeilijk ondergaan hebben, en inderdaad vertonen ze een geheel ander karakter. Het in klein octavoformaat uitgegeven bundeltje is in vier afdelingen verdeeld, waarvan de eerste drie meest liederen van moralistische en filosofische aard bevatten, de derde bovendien nog een aantal gelegenheidsgedichten, en de vierde godsdienstige liederen. Toen Pratensis' zoon Thomas, aan wie het boekje is opgedragen, aan metriek en versleer begon te doen, herinnerde zijn vader zich dat er van hemzelf nog ergens verzen moesten liggen uit de tijd toen hij zo oud was als nu zijn zoon. De door boekenworm en mot bijna verteerde papieren werden aan een deskundige vriend ter beoordeling voorgelegd, en op diens aanraden in het licht gegeven, niet zozeer terwille van hun vorm, die weleens iets te wensen overliet, als wel om hun filosofisch gekleurde inhoud. In allerlei vormen heeft Pratensis in deze verzen uiting gegeven aan zijn overpeinzingen, die op de meest uiteenlopende onderwerpen betrekking hebben, maar zich meer door breedheid dan door diepte van gedachten kenmerken. Men vindt er verzen onder over Gods grootheid en de wisselvalligheid van al het aardse, naast waarschuwingen over de wuftheid en de verleidelijkheid der vrouwen, die in de mond van een jongmens ietwat ouwelijk klinken; verder Aesopische fabels naast lijkdichten (o.a. op zijn vader), volkswijsheid naast uitingen van liefde en eerbied tot God en de Heilige Maagd. Pratensis is ook in deze jeugdverzen al de vrome zoon der Moederkerk, die hij levenslang zou blijven. Literaire verdiensten moet men in dit bundeltje niet zoeken, maar als symptoom van de ontwakende belangstelling in de neo-latijnse poëzie verdient het enige aandacht. Deze verzen, die uit de eerste jaren der zestiende eeuw moeten dateren, behoren met het werk van dichters als Remaclus Arduenna (1450—1524), Willem Hermans (1470—1510), Petrus Pontanus (±1480—na 1539), Cornelius Grapheus (1482—1558) en Petrus Aegidius (1486—1533), allen tijdgenoten van Pratensis, tot de oudste voortbrengselen der Nederlandse neo-latijnse lyriek.

Omstreeks het midden van de zestiende eeuw woonde in het toen al verarmde Reimerswaal een ons overigens onbekende *Nicolaus de Conflita* (*Nicolaes Conflyet* of *van Crompvliet*) [148], die door Guicciardin een vermaard Latijns dichter wordt genoemd, wat velen hem hebben nageschreven. Het enige gedicht dat we van hem kennen [149] geeft hem niettemin allerminst aanspraak op deze naam. Een tijdgenoot van hem is *Bartholomaeus Caversinus* [150], kanunnik bij het kapittel van Sint-Martinus in de parochiekerk van Westsoeburg, op wiens naam twee Latijnse dialogen

staan: *„Dearum judicium datum a Paride" [151] en *„Dialogus Cupidinis et Ganymedis" [152]. De laatste heet een bewerking van een der satirische dialogen van Lucianus [153], die door het Humanisme herontdekt, weldra een van de meest vertaalde, bewerkte en nagevolgde Griekse schrijvers werd. Deze voorkeur voor een ook door Erasmus zo bewonderde (en in zijn „Laus stultitiae" nagevolgde) auteur, en het feit dat hij van de „Epicurus" van Erasmus een Griekse gecommentarieerde vertaling bezorgde [154], wijst wel op een gelijkgerichte wetenschappelijke belangstelling, en het is waarschijnlijk aan de jeugdige leeftijd van Caversinus te wijten, dat we zijn naam in de uitgebreide briefwisseling van Erasmus nergens tegenkomen. Er is van hem nog een bundeltje *„Poëmata" (1543) [155] verschenen, dat we echter al evenmin als zijn beide dialogen kennen, zodat het wel uiterst moeilijk wordt om een oordeel uit te spreken over het werk van deze Humanist, die klaarblijkelijk vooral in de Griekse taal en letterkunde belangstelde.

Jacobus Eyndius

Geen Zeeuw van geboorte, maar dat wel geworden door inwoning, was *Jacobus Eyndius* (1575—1614) [156], de betrekkelijk jonggestorven geschiedschrijver [157], die eerst vijf jaar voor zijn dood door zijn huwelijk met Clara van Raephorst eigenaar van de heerlijkheid Haamstede en daarmede Zeeuw werd. Deze leerling van de Leidse jurist Paullus Merula, die van zijn leermeester de liefde voor het landleven en de jacht schijnt te hebben geërfd [158], is de dichter van een bundel „Poëmata" (1611) [159], waarin het pastorale element een belangrijke plaats inneemt.

Eyndius, die tot aan het Bestand in het leger van Maurits had gediend, heeft evenals Janus Dousa, met wie hij verwante trekken vertoont, de indrukken, tijdens zijn veldtochten opgedaan, neergelegd in een uitvoerig Latijns gedicht, „Flandricum Bellum". In „Martis exulis *πρόφασις*" wendt de verbannen oorlogsgod zich tot Karel IX van Zweden; op hem, en vooral op zijn zoon Gustaaf Adolf heeft de thans bijna uit alle landen verdreven Mars zijn hoop gesteld, en hij wekt hem op, ten strijde te trekken tegen de Polen, die hem de troon van Zweden betwisten. Hoewel ook deze oorlogsgedichten, als al het werk van Eyndius, wat stroef van vorm zijn, steken ze hierin uit boven het merendeel der andere gedichten, dat ze doorgaans rijper van inhoud zijn, en blijk geven van een grote voorliefde voor het bezongen onderwerp. De rest noemt hij een bloemlezing uit hetgeen hij bijwijze van tijdverdrijf in zijn jeugd, nog bijna een knaap, gedicht heeft [160], al zijn daar klaarblijkelijk liederen van later tijd bijgevoegd. Het „Sylvarum liber" is een verzameling gelegenheidsgedichten, o.a. op de dood van de jonge Janus Dousa, en op Petrus Scriverius. In het „Elegiarum liber" zijn gedichten op Scaliger, Cornelis van der Myle, Paullus Merula te vinden en een direct op een klassiek voorbeeld geïnspireerd gedicht als het antwoord op de brief van Sappho aan Phaon uit Ovidius' „Heroides". In de gelegenheidsgedichten is Horatius' invloed onmiskenbaar. Van erotische aard zijn de meestal korte liederen uit de cyclus „Hydropyricoon liber" („nat vuur"), die in Petrarciaanse trant spelen met de tegenstelling tussen het liefdevuur en het nat (tranen, koude, ijs, sneeuw, water enz.). De uitvoerige slotafdeling, „Nugarum liber", niet het minst verdienstelijke deel van de verzameling, bevat vrij uitvoerige epicediën op gestorven dieren: een ridder betreurt de dood van zijn paard, een boer zijn hond, een monnik zijn ezel, een slaaf zijn aap, een weduwe haar uil [161], een vrouw haar haan, een visser zijn duiker en een andere vrouw haar krekel [162]. De gelijke

opbouw van al deze klaagliederen maakt een enigszins eentonige indruk, en ook de veelvuldige aanwending van mythologische motieven maakt het moeilijk de gevoelige ondertoon van die gedichten te beluisteren. Een dichter van een oorspronkelijke aanleg kan men Eyndius bezwaarlijk noemen, maar waar hij een voorbeeld vindt, hetzij bij de klassieke schrijvers der Oudheid, hetzij bij een latere schrijver als Janus Secundus, bezit hij terstond de technische vaardigheid om dit, en dan op niet onverdienstelijke wijze, na te volgen. Het letterkundige werk dat deze in Delft geboren dichter, die eerst op later leeftijd Zeeuw is geworden, maar zich ook blijkens zijn kroniek in Zeeland thuis heeft gevoeld, ons heeft nagelaten, is ondanks zijn stroefheid en langdradigheid het beste wat de neo-latijnse lyriek in Zeeland, voor zover we die althans kennen, heeft voortgebracht. Tegelijk is het een voorbeeld van een volkomen opgaan en zich inleven in de wereld en het gedachtenleven der Ouden, en als zodanig een der zuiverste specimina van laat-humanistische klassicistische poëzie [163].

Zeventiende-eeuwse dichters

De gehele zeventiende eeuw door is men in Zeeland de Latijnse dichtkunst blijven beoefenen. Cats, waardig leerling van Ovidius, dichtte in Ovidiaanse trant Latijnse emblemata [164], klaarblijkelijk met weinig minder gemak geschreven dan zijn Nederlandse verzen, en evenals deze in een vlotte, soms al te vloeiende stijl. Uit zijn „Trou-ringh" vertaalde hij onder de titel „Patriarcha Bigamos" het „Houwelick van drien" [165]. Zijn Middelburgse ambtgenoot Simon van Beaumont, die misschien de „Basia" van Janus Secundus ten dele vertaalde [166], gaf in zijn „Horae succisivae" (1640) naast Nederlandse en Franse ook een aantal Latijnse gedichten, die in 1644 door Cornelis Boy afzonderlijk zijn uitgegeven [167]. Abraham van der Myl, Petrus Hondius en Apollonius Schotte schreven Latijnse verzen, die weliswaar niet door sierlijkheid en welluidendheid uitmunten, maar niettemin aan de regels der prosodie ten volle voldoen en het bewijs leveren, dat deze zeventiende-eeuwers het Latijn even gemakkelijk hanteerden als hun moedertaal. We zijn trouwens nog in de eeuw, waarin het overgrote merendeel der geleerden uitsluitend in de internationale taal der wetenschap schreef. In Zieriksee beoefenen Adriaen Hoffer en zijn zoon Rochus, Herman Anthonisz. de Huybert en Rochus Mogge de Latijnse poëzie; van de laatste verscheen een posthuum gedicht, *„Praesepe Domini nostri Jesu Christi decantatum" (1665), dat we alleen van naam kennen. De uit Zieriksee afkomstige Cornelis Boy (1608—1665) [168] vertaalde in samenwerking met Caspar Barlaeus enkele verhalen uit Cats' „Trou-ringh", die in de zojuist genoemde bundel „Faces augustae" zijn uitgegeven [169]. Door zijn vroegtijdig vertrek uit Zeeland behoort Boyus echter in deze studie niet thuis.

Petrus Stratenus

Jonger dan al de genoemde dichters is de Goesenaar *Petrus Stratenus* (*Pieter van der Straeten*) (1616—1640) [170], de enige Zeeuw na Eyndius die een bundeltje oorspronkelijke Latijnse poëzie heeft uitgegeven. Hij behoort tot die jonggestorven dichters, wier vroege dood de tijdgenoten het objectieve oordeel over hun werk heeft ontnomen, terwijl dit vroegtijdig sterven de nakomeling huiverig maakt om een oordeel uit te spreken over wat wellicht nog maar de belofte van een talent was. Stratenus, in 1616 te Goes geboren uit een geslacht dat volgens Smallegange uit Vlaanderen afkomstig was, maar al vroeg in Zuidbeveland is gevestigd [171], ging in 1633 te Leiden in de rechten studeren. Waarschijnlijk heeft hij daar de

enkele jaren oudere Cornelis Boy ontmoet, die weldra zijn boezemvriend werd. Na zijn promotie in de rechten maakte hij een reis door Frankrijk en Engeland, en werd dadelijk na zijn terugkomst tot secretaris van zijn vaderstad aangesteld. Op 27 October 1640 overleed hij, vier en twintig jaar oud, in Den Haag, waarheen hij namens Goes was afgevaardigd. De dood van deze veelbelovende jongeman schijnt in zijn stad een diepe indruk te hebben gemaakt, en de magistraat besloot de doktersrekening te betalen en bovendien op haar kosten het stoffelijk overschot naar Goes te doen overbrengen. Een jaar na zijn dood gaf zijn vriend Boy een bundeltje Latijnse gedichten van hem uit: „Venus Zeelanda et alia ejus poëmata" (1641) [172], dat in zeven afdelingen gerangschikt klaarblijkelijk alles bevat wat Stratenus aan Latijnse poëzie heeft nagelaten. De eerste afdeling, waaraan het boekje zijn titel ontleent, wordt gevormd door een dertigtal elegieën, beurtelings door Stratenus aan Boyus en door deze aan Stratenus gericht, waarin de Leidse studenten hun liefde voor Chloë en Blonda bezingen, twee vriendinnen die door een even hechte vriendschap verbonden zijn als hun minnaars. Overigens blijkt deze verering op een fictie te berusten, want wanneer Stratenus door Frankrijk reist, schrijft Boyus hem dat hij zich van een denkbeeldige liefde tot een werkelijke heeft gewend, en hij raadt hem aan om zijn voorbeeld te volgen. Het huwelijk van Boyus, door zijn Goese vriend in ondubbelzinnige bewoordingen bezongen, maakte een einde aan hun wellicht als oefening bedoelde briefwisseling in verzen.

De verdere inhoud van het bundeltje bestaat uit elegieën en epigrammen, o.a. op een aantal vrienden [173], voorts uit huwelijks- en andere gelegenheidsgedichten. In liederen op Goes en Borsele [174] geeft Stratenus uiting aan de liefde voor zijn geboortegrond, in „Basia" volgt hij Janus Secundus na, met vrij wat minder talent. Een Latijnse vertaling van Anakreontische liederen getuigt van de toenemende belangstelling in de Griekse letterkunde. In Anakreontische stijl is ook het lange gedicht „Praelium rosarum inter nymphas et Cupidinem".

Boy zelf, Herman Anthonisz. de Huybert, die tot zijn intimi behoorde, en de Middelburgse rectorszoon Isaac Gruterus (1610—1680) [175], die in hetzelfde jaar als Stratenus student was geworden, schreven lijkdichten op hem; men vindt ze voorin het bundeltje. Men zou wensen dat hun oordeel over het nagelaten werk van hun jonggestorven vriend even zuiver was als hun rouw om zijn vroege dood ongetwijfeld oprecht is geweest. Voor ons heeft de figuur van deze Goese dichter alleen betekenis als de late vertegenwoordiger van een geslacht, dat de tradities van het Humanisme hoog bleef houden en boven de eigen moedertaal de dode taal der Oudheid verkoos, ook voor de weergave van zo levensechte gevoelens als die der liefde tot de vrouw en de geboortegrond [176/177].

BOEKDRUKKUNST

Hoe weinig in de voorreformatorische eeuw het wetenschappelijk en letterkundig leven op de Zeeuwse eilanden te betekenen had, blijkt ook uit het feit dat vóór de overgang van het gewest maar één enkel boek op Zeeuwse bodem is gedrukt, nl. een van de talrijke uitgaven van „Der sielen troest" [178], die in September 1478 bij *Pieter Werrecoren* [179] te Sint-Maartensdijk van de pers kwam. Houdt de aanwezigheid van deze drukker mogelijk verband met de nabijheid van het kasteel van Sint-Maartensdijk? Er zijn evenwel niet de minste aanwijzingen dat hier, hetzij bij het leven van de in 1470 gestorven Frank van Borselen, de weduwnaar van de ongelukkige Jacoba van Beieren, hetzij daarna ooit sprake is geweest van enig kultureel leven op dit slot. Zo blijft het verblijf van deze ene Zeeuwse drukker, de drukker

van één enkel boek, volkomen een raadsel. Noch in Middelburg, noch in Zieriksee vinden we ook maar enig spoor van een drukkerij. Toen deze op het laatst der vijftiende eeuw alom in de Nederlanden verrezen, zal het kulturele leven in Zeeland nog te weinig betekend hebben om aan een drukker bestaansmogelijkheden te bieden, en later zal, althans in Middelburg, de Spaansgezindheid van het stadsbestuur en de nabijheid der abdij de drukkers afgeschrikt hebben om zich hier te vestigen. Zo werd vooral Antwerpen de stad, waar de in Zeeland wonende publicisten als Jason Pratensis, Levinus Lemnius en Jan Reygersberch van Cortgene hun boeken ter perse legden. Hier verschenen ook, bij bekende drukkers-uitgevers als Michiel Hillen van Hoochstraten, Willem Vorsterman en Jacob van Liesvelt, ongeveer tussen 1520 en 1540, de verschillende uitgaven van de Zeeuwse keuren. Hier ook drukte Vorsterman voor rekening van de Zierikseese boekbinder Reynier Cornelissen omstreeks 1525 de „Accordaten" [180], overeenkomsten tussen de wereldlijke en kerkelijke overheid inzake de geestelijke jurisdictie in Zeeland. Hier vinden we ook enkele drukkers, die blijkens hun naam van Zeeuwse afkomst waren: *Matthias van der Goes*, die er van 1481 tot 1491 werkte, en *Henrick Peetersen van Middelburgh* († 1549) [181], van wie uit 1530 en de volgende jaren verscheidene uitgaven bekend zijn, o.a. de befaamde Bijbeluitgave van 1535. Bij zijn weduwe, die de drukkerij tot omstreeks 1560 aanhield, verscheen in 1551 Reygersberchs „Cronycke van Zeelandt". *Jacob Bellaert van Zierickzee* was te Antwerpen uit een daar ter stede welbekend geslacht geboren, maar vestigde zich te Haarlem, waar hij in 1485 het bekende encyclopedische werk van Bartholomeus Anglicus, „Van der proprieteiten der dinghen" in het licht gaf. *Mauricius Yemantssoen van Middelburch* [182] gaf tussen 1477 en 1487 te Delft in samenwerking met Jacob Jacobssoen van der Meer een aantal boeken uit, o.a. het eerste Oude Testament in de volkstaal (1477). *Cornelis van Zierikzee* bezat van 1489 tot 1517 een drukkerij te Keulen. Hun namen zijn het bewijs, dat het de Zeeuwen ook op het gebied van de boekdrukkunst noch aan kunde, noch aan initiatief heeft ontbroken, en veilig kunnen we aannemen dat slechts redenen van politieke en economische aard hen er van weerhouden hebben, zich in het land van hun geboorte of herkomst te vestigen.

HET ONDERWIJS VÓÓR DE REFORMATIE

De toestand en de ontwikkeling van het onderwijs in Zeeland vóór de Reformatie zal wel geheel dezelfde zijn geweest als die in de andere streken van deze landen [183]. De Karolingische schoolwetten onderscheidden de onderwijsinrichtingen van het rijk in dom- of kathedrale, kapittel- of stift-, klooster- en parochiescholen gaven wat we tegenwoordig lager en meer uitwaardigheden en waren veelal de voorportalen van de hogescholen; de klooster- en parochiescholen. De eerste beide leidden op voor kerkelijke gebreid lager onderwijs zouden noemen. Daarnaast ontstonden al vroeg, in elk geval in de twaalfde eeuw, in de steden en dorpen scholen buiten kerkelijk verband, waar leke-onderwijzers de jeugd de beginselen van de lees-, schrijf- en rekenkunst bijbrachten.

De parochiescholen, oorspronkelijk bestemd voor de kinderen van één parochie, waren het meest bezocht, en om die reden hebben in de veertiende eeuw of nog vroeger een aantal steden, o.a. Middelburg, zich van het beheer over deze scholen meester gemaakt. De parochiescholen werden daardoor tot stadsscholen, die uiteraard de bijzondere steun van de overheid genoten en ten koste van de kerkelijke scholen tot grote bloei kwamen. Te Middel-

burg bezat de stad al vóór 1365 — het jaar waaruit de oudste stadsrekening is bewaard — het begevingsrecht van de school, dat in 1469 door Karel de Stoute nog eens nadrukkelijk werd erkend. Hoezeer ze prijs stelde op dit oude recht, bleek bij de benoeming van Nicolaus de Castro tot bisschop van Middelburg, die ze niet binnen haar muren wenste te ontvangen voordat de Regentes verklaard had, dat deze benoeming aan dit privilege geen afbreuk zou doen [184]. Ook in de andere Zeeuwse steden kwam dit recht in de veertiende, in Tolen echter pas in de vijftiende eeuw aan de stad [185].

Wel bezat Zeeland een twaalftal dom- en kapittelkerken, maar de schoolwetten van het concilie van Lateranen bepaalden dat slechts aan die kerken scholen verbonden mochten zijn, die tot in de elfde eeuw als zodanig gesticht waren, wat in Zeeland alleen met de Middelburgse Praemonstratenser-abdij het geval was. Aan de kapittelschool van deze abdij zal dus omstreeks 1475 de bekende wiskundige Paulus van Middelburg (1445—1553) korte tijd dialectiek en theologie onderwezen hebben. Hij is een van de weinige figuren van enige betekenis, die we in de voorreformatorische tijd aan een Zeeuwse school aantreffen. Het overgrote deel der leerkrachten, zelfs dergenen die als rector aan de Middelburgse stads- of Latijnse school verbonden waren, zal in wetenschappelijk opzicht wel niet uitgeblonken hebben. In vergelijking met andere scholen, in 't bijzonder die van de Broeders des Gemenen Levens, waren de Zeeuwse, voor zover we hun geschiedenis kunnen nagaan, achterlijk. De Middelburgse maakt daarop geen uitzondering. Wanneer de leden der stadsregering de stukken betreffende de aanstelling van Nicolaus de Castro tot bisschop ontvangen, verzoeken ze dat die uit het Latijn in het Nederlands vertaald zullen worden, „alsoe zy altegaeder geen Latijn en verstonden" [186]. De Middelburgse abten waren, zoals Busken Huet hen immers gekarakteriseerd heeft, meer mannen van de wereld dan van de wetenschap, en het merendeel van hen zal zich voor het onderwijs maar matig geïnteresseerd hebben.

Nicolaes van Broekhoven

Toch vinden we in de eerste helft van de zestiende eeuw, de bloeitijd van het Humanisme, onder de Middelburgse rectoren er althans twee, die zonder zelf geleerden van formaat te zijn, toch in wetenschappelijke kringen verkeerden. De eerste is *Nicolaes van Broekhoven* (1478—±1556) [187], afkomstig van 's-Hertogenbosch (Buscoducensis). Deze geestelijke studeerde te Leuven, waar hij in 1503 magister artium werd. Van 1514 tot 1517 was hij rector van de Latijnse school te Middelburg; in het laatstgenoemde jaar werd hij ludimagister te Antwerpen. In 1522 werd hij door de inquisitie gevangen genomen, enkele dagen na zijn vriend Johannes Grapheus. Beiden werden veroordeeld en gedwongen hun ketterse leerstellingen openlijk te herroepen. Van Broekhoven leidde vervolgens enkele jaren een zwervend leven; later ging hij over tot het Protestantisme, waarna hij eerst in Bremen, later, van 1540 tot 1548, rector van de beroemde Latijnse school van Wezel werd. Hij stierf omstreeks 1556 te Blankenburg in de Harz. Tijdens zijn Antwerpse periode had hij omgang met Erasmus en Petrus Aegidius, de secretaris van de Scheldestad. In 1517 verscheen een door laatstgenoemde Humanist ingeleide vertaling van Erasmus van enkele dialogen van Lucianus uit het Grieks in het Latijn, die in 't bijzonder voor de school bedoeld was, met scholia van Van Broekhoven. Omstreeks 1519 gaf hij de „Curculio" van Plautus, omstreeks 1520 de „Rudens" van deze auteur met scholia uit. Voor de editie van de „Curculio" schreef Hadrianus Cordatus een

ἑξάστιχον; klaarblijkelijk hebben deze beide humanistische geestelijken te Middelburg een vriendschap gesloten, die haar oorsprong vond in beider ontvankelijkheid voor de nieuwe ideeën, die in deze tijd baan breken.

Levinus Linius

Een rector van wie we eveneens mogen aannemen dat hij, wat het peil van zijn ontwikkeling betreft, een uitzondering ten goede is geweest, is *Levinus Linius Gandavensis* († 1533) [188], die van omstreeks 1523 tot zijn dood de Latijnse school te Middelburg bestuurde. Voor die tijd was hij ondermeester of conrector („hypodidascalus") van de Latijnse school van Antwerpen, waar hij met zijn rector deel uitmaakte van de oudste Humanistenkring. Het blijkt uit zijn medewerking aan de zojuist genoemde schooluitgave van de dialogen van Lucianus (1517) en aan de beide Plautusuitgaven van Van Broekhoven (± 1519), uit de lofrede die hij schreef voor het „Confessionale" (1519) van Godschalc Rosemondt (± 1480—1526) van Eindhoven, sinds 1520 rector van de Leuvense hogeschool, en uit zijn Latijnse elegie voor het drama „Grisellis" (1519) van de Gentse paedagoog Eligius Houckaert (1488—1544). Bovendien gaf Linius, eveneens in zijn Antwerpse periode, een voor het onderwijs bestemde verzameling disticha (1522) uit van klassieke en moderne auteurs.

Aan de Latijnse school van Zieriksee was omstreeks 1525 de humanistische geleerde *Wilhelmus Sagarus* († 1538) als rector verbonden; over hem, de oudst bekende rector van deze school, werd al in ander verband gesproken. Een tijdgenoot van hem was *Nicolaes van de Put (Puttus)* [188a], die in 1512 schoolmeester was te Goes. Hij was een leerling van Hadrianus Barlandus, die hem zijn „Pluscule Esopi fabulae" (1512) toezond. De bij het boekje gedrukte begeleidende brief spreekt van het grote succes waarmee Puttus de Goese jeugd onderwees, en dat hij dit als Latijns schoolmeester deed, blijkt daaruit dat Barlandus de fabels van Aesopus via zijn leerling aan de studerende jongelingschap van Goes toezond, en daarbij de hoop uitsprak dat Puttus die aan zijn leerlingen tot hun verstandelijk en zedelijk heil zou uitleggen. Overigens is ons over deze paedagoog al even weinig bekend als over de school, waaraan hij, waarschijnlijk als rector, verbonden was.

Al in de oudstbewaarde stadsrekening van Middelburg, die van 1365/66, vinden we melding gemaakt van een spel, dat onder leiding van mr. Clais die scoelmeester op Zondag na Driekoningen door diens leerlingen werd opgevoerd. In de zestiende eeuw hadden deze vertoningen te Middelburg gewoonlijk op Nieuwjaars- en Driekoningenavond op het stadhuis plaats voor de leden van de stadsregering. Zo ontving, om slechts één voorbeeld uit de stadsrekeningen te noemen, meester Querynsz in 1538 een beloning „over dat hy die kinderen op nyeuavont en dertienavent heeft doen spelen naar oude costume". Onder het rectoraat van Bernaert Wenneckers (1547—1559) en Jason van Langemeersche (1559—1569) hadden opvoeringen in het Latijn plaats, waarschijnlijk dus van Latijnse schooldrama's. Of de rectoren die zelf samenstelden of van anderen overnamen, is niet bekend. De enig bekende Zeeuwse dichter van Latijnse schooldrama's, Jacobus Zovitius (± 1512—?) van Dreischor, is niet in zijn geboorteland, maar in Brabant werkzaam geweest.

Zeeuwse studenten

Zij die na de „grote school" doorlopen te hebben hun studie wilden voortzetten gingen in de voorreformatorische tijd hetzij naar een der frater-

scholen, te Deventer, Harderwijk, Alkmaar of waar ook gevestigd, ofwel naar een der universiteiten, waarvan West- en Midden-Europa er in de late Middeleeuwen vele telde. In de matrikels van deze universiteiten vindt men tal van namen van studenten uit een groot aantal dorpen en steden van Zeeland, als bewijs dat ook deze streek deelnam aan het kulturele leven der late Middeleeuwen [189]. In de twaalfde en dertiende eeuw vinden we al vele Nederlanders in het buitenland, vooral in Italië (Bologna, Padua, Ferrara en Perugia) en in Parijs, studeren; in de volgende eeuwen ontmoeten we ze ook elders, in Orleans, in Praag, in Heidelberg, Erfurt, Rostok en vooral in Keulen, in Oxford en na 1426 in Leuven, dat als enige Nederlandse universiteit uiteraard de meeste Nederlanders, en dus ook de meeste Zeeuwen tot zich trok. Aan de beroemde universiteit van Parijs (± 1150 gesticht) vindt men vooral van de vijftiende eeuw af geregeld Zeeuwse studenten [190]. In Orleans (± 1200 gesticht) studeerde men in later tijd vooral rechten [191]. Hier voltooide o.a. Wilhelmus Sagarus zijn studie.

In de vijftiende eeuw werd de universiteit van Parijs ook wat het aantal studenten uit Nederland betreft overvleugeld door die van Keulen (1388 gesticht). In de eerste tachtig jaren van haar bestaan vinden we er omstreeks 400 Zeeuwse studenten, waaronder 129 uit Zieriksee, 42 uit Goes, 29 uit Reimerswaal, 28 uit Middelburg, 21 uit Tolen, 20 uit Kloetinge en evenveel uit Duiveland. Opvallend is het overwicht van Zieriksee, opmerkelijk het grote aantal studenten uit een dorp als Kloetinge, waarvan de oorzaak ons duister is [192]. Na de oprichting van de Leuvense hogeschool vermindert het aantal Nederlandse en Zeeuwse studenten, dat naar Keulen trekt, onmiddellijk. De enkele jaren oudere universiteit van Heidelberg (1386 gesticht), trok zowel vóór als na haar reformatie in 1559 eveneens vele Nederlanders tot zich, maar weinig Zeeuwen [193].

De hogeschool van Rostok (1419 gesticht) was in de vijftiende eeuw onder de Duitse universiteiten na die van Keulen de drukstbezochte, maar ook hier vinden we maar enkele Zeeuwen, uit Middelburg en Zieriksee [194]. Ook voor Leipzig (1409 gesticht), waar de Nederlanders trouwens zelden heen trokken, was uit Zeeland weinig belangstelling [195].

Toen in 1426 te Leuven de eerste hogeschool in de Nederlanden werd opgericht [196], toog begrijpelijkerwijze de grote stroom van studenten uit deze landen in het vervolg vooral naar deze Brabantse universiteit, die niet alleen zoveel dichter bij huis was gelegen als de meeste buitenlandse, Keulen uitgezonderd, maar die bovendien aan de studenten vele voorrechten schonk. Van stonde aan trekken ook de Zeeuwen naar Leuven, waar ze tezamen met de Hollanders, de Utrechtenaren en de Friezen de Natio Hollandiae vormden. Al in de eerste kwarteeuw van haar bestaan telde de hogeschool een kleine driehonderd studenten uit Zeeland, waaronder 35 uit Zieriksee, 23 uit Middelburg, 15 uit Goes, 14 uit Reimerswaal, 12 uit Wemeldinge, 11 uit Sint-Maartensdijk en evenveel uit Wissekerke. Zieriksee blijkt ook hier het grootste contingent bij te dragen. Ook onder de docenten vinden we al dadelijk vele Zeeuwen: Johannes Cats, Johannes de Cloettinghen, Christoferus de Hamstede, Petrus de Renisse, Laurens Petri de Reymerswael (of de Zelandia), Nicolaus Lamberti de Valkenisse, Gilles de Wemeldingen en zijn broer Joannes Rant de Wemeldingen, en Balduinus Heinrici de Zierickzee waren allen al aan de universiteit verbonden eer deze haar tweede lustrum had gevierd. Tot het begin van de Opstand is deze stroom van professoren en studenten naar Leuven blijven voortvloeien, en meer dan aan enige andere hogeschool heeft het voorreformatorische Zeeland aan deze universiteit te danken.

HISTORIOGRAFIE

Wanneer Jan Reygersberch van Cortgene in 1551 zijn „Cronijcke van Zeelandt" uitgeeft, doet hij dit, „aengemerct datter vele diversche van des K. Ma. Nederlanden zijn, die haer eyghen cronijcken hebben, als Vlaenderen, Brabandt ende Hollandt, ende dat Zeelant tot deser tijt toe noch gheene alleene ghehadt en heeft" [197]. Inderdaad was vóór het midden van de zestiende eeuw van een Zeeuwse historiografie niet of nauwelijks sprake. Wel behandelden algemene werken [198] als de „Divisiekroniek" (1517) ook de geschiedenis van Zeeland, voor zover deze althans tot de Hollands-Vlaamse geschiedenis behoorde, maar Zeeuwse geschiedschrijvers in eigenlijke zin telde Zeeland tot dan toe nog niet. Slechts enkele historici, van wie er slechts één een geboren Zeeuw is, hadden een korte en schetsmatige beschrijving van land en volk gegeven; het zijn Cornelis Battus, Gerardus Geldenhauer en Hadrianus Barlandus [199].

Voordat over het werk van dit drietal iets gezegd zal worden, moet in dit verband echter de naam van *Melis Stoke* genoemd worden, de secretaris van de graven Floris V en Willem III, en schrijver van de „Rijmkroniek van Holland" [200]. Stoke, die waarschijnlijk in of kort na 1282 zijn kroniek begon te schrijven, gaf daarin de geschiedenis van de abdij van Egmond en het Hollandse gravenhuis tot 1305. Uit het feit, dat hij naar alle waarschijnlijkheid tegenwoordig is geweest bij het beleg van Zieriksee door de Vlamingen (1304) of het ontzet van de stad door Willem III, van welke feiten hij een zo aanschouwelijke, uitvoerige en gedetailleerde beschrijving geeft als men slechts van een ooggetuige kan verwachten, heeft men wel de gevolgtrekking gemaakt dat Stoke te Zieriksee geboren zou zijn [201], waarvoor echter geen bewijs aanwezig is. Een feit is, dat de plaatselijke gesteldheid van Schouwen en in mindere mate ook die van het overige Zeeland hem zeer vertrouwd is geweest en dat zijn taal, hoewel ze geen specifiek-Zeeuwse kenmerken vertoont, niet in strijd is met het Zeeuwse spraakgebruik van zijn dagen [202].

Thans iets over Battus, Geldenhauer en Barlandus, drie figuren die al eerder ter sprake zijn gekomen, en van wie hier dus slechts terloops zal worden gesproken. *Cornelis Battus* [203] is een vrij duistere figuur; hij werd tussen 1492 en 1496 te Bergen-op-Zoom geboren, en het laatste dat we van hem vernemen is, dat hij in 1518 te Groningen ondermeester was. Zijn vader was een vriend van Erasmus. Reygersberch, die niet zo heel veel later leefde dan hij, noemt hem in „zijnder tijt medecijn der stede vander Vere" en vermeldt dat hij een „cosmographie" heeft „getranslateerd" [204]. Boxhorn, die hem met zijn vader verwart, zegt dat hij „verscheyden boecken" heeft geschreven, die in 1512 gedrukt zouden zijn (wat gezien de jeugdige leeftijd van Battus op dat tijdstip hoogst onwaarschijnlijk is), o.a. een „weereldtbeschryvinghe, in de welcke hy vele sonderlinghe dinghen verhaelt van de eylanden van Zeelandt", die hij echter, „hoewel neerstich opgesocht", niet had kunnen opsporen [205]. Uit hetgeen Reygersberch aanhaalt over Battus' mededelingen betreffende Zeeland en vooral de oudste geschiedenis van het gewest, blijkt duidelijk hoezeer diens historiografie nog geheel en al middeleeuws is van opvatting. Hij schijnt de vader te zijn van de mening, dat de Noormannen hier te lande met het aanleggen van dijken begonnen zouden zijn, wat onjuist gebleken is [206].

De geleerde Humanist *Gerardus Geldenhauer Noviomagus* (1482—1542) [207], die een tijdlang in dienst stond van Maximiliaen van Bourgondië, de abt van Middelburg, schreef in 1514 een „Epistola de situ Zelandiae" [208], aan Sebastianus Ciriacinus (d.i. van Zieriksee) gericht, een korte en weinig diepgaande beschrijving van Zeeland en zijn bevolking, gevolgd

door een opsomming van beroemde Zeeuwen. Geldenhauers „Epistola", het eerste ons bekende geschrift dat zich uitsluitend met Zeeland bezighoudt, getuigt van de humanistische opvatting van geschiedschrijving van de auteur, die slechts uit eigen aanschouwing de waarheid wilde zoeken [209]. Een aan het slot van deze brief aangekondigd uitgebreider werk over Zeeland is nooit tot ons gekomen.

Hadrianus Barlandus (1488—1542) [210] gaf in 1524 een kort opstelletje over Zeeland in zijn „Germaniae Inferioris urbium catalogus" [211], opgenomen in de tweede druk van zijn „Dialogi XLII" [212]. Ook deze bijdrage berust althans goeddeels op eigen waarneming.

Uitvoeriger dan de bovengenoemde verhandelingen is het opstel dat de Zierikseese medicus *Levinus Lemnius* (1505—1568) [213] aan zijn geboorteland en vooral aan zijn vaderstad wijdde, en dat deel uitmaakt van zijn „Occulta naturae miracula" (1564) [214]. Ook Lemnius was Humanist, en zo vinden we bij hem het typisch humanistische beeld van de „vicissitudo rerum", die hij in de voortdurende bodemveranderingen van zijn land ziet, en die hem de onstandvastigheid van al het vergankelijke uitbeeldt [215]. Lemnius spreekt niet alleen over de natuurlijke gesteldheid der Zeeuwse eilanden, maar ook over de aard, de zeden en de gewoonten van het Zeeuwse volk, en veel van wat hij daarbij opmerkt, geeft de indruk van een scherpe blik en een helder waarnemingsvermogen.

Jan Janssen Reygersberch

De eerste die, na deze fragmentarische en uiterst beknopte beschouwingen, een afzonderlijke kroniek van Zeelands geschiedenis heeft gegeven, is *Jan Janssen Reygersberch* [216]. Omstreeks 1510 te Kortgene op Noordbeveland geboren, vestigde hij zich in 1532, toen de zee het stadje overstroomde, in het nabijgelegen Vere, waar hij apotheker werd. Hier schreef hij zijn „Cronijcke van Zeelandt" [217], die in 1551 te Antwerpen het licht zag.

Reygersberchs kroniek is nog geheel en al middeleeuws van opzet [218]. Zonder oordeel des onderscheids deelt hij over de oude geschiedenis van Holland en Zeeland allerlei onwaarschijnlijke berichten mee, ontleend aan de „Divisiekroniek" en andere onbetrouwbare historiebronnen. Dousa [219] en Scriverius [220] hebben hem daarover lastig gevallen. Terwijl sinds het begin van de zestiende eeuw het Humanisme op de Hollandse historiografie zijn invloed doet gelden [221], die zich vooral openbaart in historische kritiek op de geschiedbronnen en in de toepassing van een zekere historische methode, heeft Reygersberch de invloed van deze stroming niet of nauwelijks ondergaan. De historische wetenschap dient naar zijn mening slechts om aan te tonen, hoe God de goddelozen straft, zoals ook „die weerdige leeraer Sint Augustijn" in zijn „De civitate Dei" verklaart [222]. De zee, die land tot water en water tot land maakt, die van machtige koopsteden de havens doet verzanden, en door grondbraken gehele stukken land in haar diepten sleurt, is hem het werktuig van God, en „ons tot eenen exempele ghelijc wij inder heyligher scriftueren lesen. Al dat ons overcoemt dat coemt om onse sonden, ende om ons quaet ende vreeseloos leven ende quade wercken wille toe, want daer staet gescreven „Odisti omnes qui operantur iniquitatem (Psalmo. V.)" " [223].

Het afkeurend oordeel van Dousa en Scriverius is echter niet geheel en al verdiend. Reygersberchs kroniek heeft ongetwijfeld ook haar verdiensten. Het is het eerste geschiedwerk (over Zeeland) dat aan de niet-politieke geschiedenis wat meer plaats inruimt dan tot dusver het geval placht

te zijn; naast de gewone geschiedkundige feiten bevat het hoofdstukken over bodemveranderingen, bedijkingen, overstromingen, opkomst van steden, handel, visserij en andere onderwerpen op het gebied der economische en beschavingsgeschiedenis in 't algemeen [224]. Historisch besef is Reygersberch evenwel vreemd gebleven [225].

Een geschiedschrijver van Zeeuwse afkomst is de Franciscaan *Amandus van Zieriksee* († 1524 of 1534) [226], die op het eind der vijftiende eeuw op Walcheren was geboren en lector in de theologie werd te Leuven. Hij is de auteur van een aantal theologische verhandelingen, die niet in druk zijn verschenen, en bovendien heeft hij een wereldkroniek, „Chronica compendiosissima" (1534) [227] uitgegeven, die als compilatiewerk geen betekenis bezit voor de historiografie. Ook al omdat Zeeland in dit boek niet opzettelijk wordt behandeld, maken we er slechts als terloops melding van.

SCHILDERKUNST

Weinig in getal zijn de schilders, althans diegenen die we bij name kennen, die in het middeleeuwse Zeeland gewerkt hebben [228]. Het is onbekend wie de muurschilderingen hebben aangebracht, waarvan in de kerken van Goes en de Zuidbevelandse dorpen Nisse en Ovezande resten te vinden zijn of nog voor kort te vinden waren. Hoge kunstwaarde hebben deze fresco's, die uit de vijftiende en het begin der zestiende eeuw dagtekenen, zeker niet gehad [229].

Jan Gossaert van Mabuse

Geen Zeeuw van geboorte, maar wel — althans een groot deel van zijn leven — in Zeeland werkzaam was *Jan Gossaert van Mabuse* (± 1470—1541) [230]. Deze Henegouwer was waarschijnlijk door zijn beschermer Philips van Bourgondië, de latere bisschop van Utrecht, aan diens neef Maximiliaen van Bourgondië aanbevolen. Het was op diens last, dat hij o.a. zijn meesterstuk, de „Afneming van het Kruis", schilderde, waarover hij, naar de overlevering wil, vijftien jaar gewerkt zou hebben. Dit stuk, een drieluik, hing boven het hoogaltaar in de Abdijkerk te Middelburg; het was zo groot dat men de zijluiken bij het openen met schragen moest ondersteunen [231]. Na de dood van Maximiliaen schijnt hij zich veel te hebben opgehouden op het kasteel Sandenburg van Adolf van Bourgondië. Hij schilderde zijn vrouw Anna van Bergen en hun dochtertje Jacqueline [232], terwijl Anna met een van haar kinderen model zat voor een Madonna, die als een van Gossaerts knapste schilderijen geldt [233]. Hij trouwde met een Middelburgse, Margareta de Molenaer (Meulenaers of Smoelders) († 1530); hun dochter Geertruida trouwde met Hendrik van der Heijden, die in 1528 te Middelburg als schilder wordt genoemd [234]. Gossaert werd in 1541 te Middelburg voor schulden gegijzeld en vertrok na zijn invrijheidstelling naar Antwerpen, waar hij nog hetzelfde jaar overleed. Een aantal van zijn schilderijen bleef nog geruime tijd in Middelburg bewaard [235].

Marinus Claesz. van Reymerswael

Een tijdgenoot van deze schilder was *Marinus Claesz. van Reymerswael*, ook *Marinus de Zeeuw* (± 1490—1568?) [236] genaamd. Hij was in Reimerswaal geboren als zoon van Claes Marinusz. van Zieriksee [237], een niet onverdienstelijk schilder, die in 1475 vrijmeester in het Sint-Lucasgilde van Antwerpen werd, maar zich later in Reimerswaal gevestigd schijnt te hebben, dat toentertijd nog een vrij welvarende stad was. Marinus werd

omstreeks 1509 leerling bij de Antwerpse glasschilder Simon van Daele, maar schijnt zich later in Middelburg te hebben gevestigd. In 1566 nam hij er deel aan de Beeldenstorm in de Westmonsterkerk, waarvoor hij het jaar daarop tot openlijke boetedoening en zes jaar verbanning werd gestraft. Voor deze ten einde waren zal hij gestorven zijn. Enkele van zijn stukken zijn lang doorgegaan voor werken van Quintijn Matsys, uit wiens school hij is. Bankiers en wisselaars waren geliefde onderwerpen van deze schilder, van wie we bovendien vier schilderijen van de H. Hieronymus bezitten.

Gijsbrecht Thomasz

„Het Laatste Oordeel", dat tot 1940 boven de schouw in de vierschaar van het Middelburgse stadhuis hing, was eveneens uit de Antwerpse school. Uit de stadsrekeningen blijkt, dat *Gijsbrecht Thomasz* [238] († 1560 of '61) het in 1560, dus kort voor zijn dood, heeft geschilderd. Misschien is hij dezelfde als de door Van Mander terloops genoemde Thomas van Zieriksee, die ± 1555 een leerling van Frans Floris te Antwerpen was.

De la Rue beweert [239] dat *Hubert Goltzius* (1526—1583) kort voor zijn dood, in 1581, enige tijd op Walcheren heeft gewoond, maar zekerheid dienaangaande hebben we niet. Zijn vriend en tijdgenoot Lucas de Heere (1534—1584) [240] was in elk geval in 1559 in Vere, waar hij zijn vrouw vond. Misschien heeft hij daar ook de portretten van Antonie van Bourgondië, zijn vrouw en zijn hofnar geschilderd.

Naast deze schilders die in Zeeland gewerkt hebben, vinden we enkele Zeeuwen die elders hun fortuin hebben gezocht, Ferdinand Storm en Cornelis de Zeeu. *Ferdinand Storm* (*Sturmius*) [241] was geboren te Zieriksee, werkte tussen 1537 en 1557 in Spanje en klaarblijkelijk vooral in Sevilla, waar hij verscheidene altaarstukken heeft geschilderd. Het belangrijkste stuk, dat we van hem kennen, is het in 1555 geschilderde altaarstuk in de domkerk van Sevilla, waarop o.a. de opstanding van Christus is uitgebeeld.

Cornelis Jacobsz. de Zeeu [242] werd in 1540 te Antwerpen leerling bij de glazenmaker Robrecht van Ollem. In 1558 werd hij meester in het gilde. Van omstreeks 1565 af woonde hij in Engeland, waar hij als portretschilder een grote naam had. Dat dit niet zonder reden was, blijkt uit een werk uit zijn vóór-Engelse periode, een kleurige familiegroep van de Middelburgse koopman Pierre de Moucheron met zijn vrouw en hun twintig kinderen (1563), die zich in ons Rijksmuseum bevindt. Zowel Storm als De Zeeu behoren tot de generatie der Romanisten in de schilderkunst, waartoe ook Marinus van Reymerswael moet worden gerekend, het geslacht dat tegenover het stereotype, dat het Manierisme eigen was, de bezieling van het kunstwerk en zijn individuele karakter op de voorgrond stelde.

In vergelijking tot hetgeen de andere Nederlandse gewesten tot de Nederlandse schilderkunst hebben bijgedragen is het aandeel van Zeeland daarin uiterst gering [243]. Ook wanneer men aanneemt dat verscheidene namen van Zeeuwse schilders uit dit tijdperk zonder enig spoor achter te laten verloren gingen, ook dan nog blijkt maar al te duidelijk dat Zeeland in de Middeleeuwen al evenmin een land van schilders is geweest als daarna.

BOUWKUNST

De bouwstijl in de Zeeuwse steden staat vóór de zeventiende eeuw sterk onder Vlaams-Brabantse invloeden [244]. Een der wegen, waarlangs de Gothiek, in dit geval uit Normandië, de Noordelijke Nederlanden binnendrong, leidde via Brabant door Zeeland. Het eerste Gothische bouwwerk,

tegelijk het oudste in de kuststreek, in deze landen is het westelijk deel van de Sint-Bavokerk van Aardenburg, waaraan men in 1243 begon te bouwen. Daarop komen, naar volgorde van ancienniteit, de kerken van Kadzand, Brouwershaven (± 1300), Kapelle (1427 ?), en de Maria Magdalenakerk van Goes (± 1500), alle onder Normandische invloed ontstaan. Bij deze invoering van de Gothische stijl vervulden bouwmeesters uit de Zuidelijke Nederlanden, en met name uit Brabant, een belangrijke functie, en in de eerste plaats ettelijke leden van het Mechelse bouwmeestersgeslacht *Keldermans* [245], waarvan op zijn minst drie opeenvolgende generaties in Zeeland gewerkt hebben. Andries Keldermans wordt in 1455 genoemd als werkzaam aan de bouw van het Middelburgse stadhuis [246], waaraan later ook zijn zoon Anthonis werkte, terwijl een zoon van deze, Rombout Keldermans, in het begin van de volgende eeuw de Vleeshal ontwierp, die in 1518 voltooid werd. Als Albrecht Dürer twee jaar later Middelburg bezoekt, tekent hij in zijn dagboek aan: „eine gute stadt, hat ein überschön rathaus mit einen köstlichen thurn, do ist an allen dingen viel kunst an" [247]. In al de Nederlanden zocht men de weerga van dit majestueuze Renaissance-bouwwerk dan ook tevergeefs.

Andries Keldermans ontwierp ook de Sint-Lievensmonsterkerk en -toren (1454—1530) van Zieriksee, die verwante trekken vertoont met de Sint-Romboutstoren van Mechelen en eveneens tot de Normandisch-Gothische groep behoort. Zijn zoon ontwierp (na 1479) de Onze Lieve Vrouwenkerk met toren van Vere, waaraan later Rombout Keldermans werkte. De gevel van het Veerse stadhuis (1474) is een navolging van die van Middelburg, veel kleiner weliswaar, maar niet minder sierlijk met zijn beelden van de heren en vrouwen der stad. De Sint-Willebrorduskerk van Hulst (15de eeuw, 1517 voltooid) en de Onze Lieve Vrouwenkerk van Tolen (± 1450) zijn uit dezelfde Normandische school.

Behalve in Middelburg en Vere verrezen ook in Sluis (1396) en Tolen (± 1460) Gothische raadhuizen. Voorbeelden van late Gothiek zijn de Noordhavenpoort te Zieriksee (1559) en de huizen het Lammetje (1561) en de Gulden Struys (1561) op de Kade te Vere.

MUZIEK

Uiterst schaars zijn de gegevens over het kunstleven in Zeeland zowel vóór als na de Reformatie voor zover dat het muziekleven betreft. De muziekgeschiedenis van de latere Middeleeuwen en de zestiende eeuw maakt van enkele Zeeuwen melding, die zich voor de ontwikkeling der muziek verdienstelijk hebben gemaakt, maar geen van deze heeft in Zeeland zelf het terrein van zijn werkzaamheden gevonden. *Henricus de Zelandia* (1330—1370) [248] was blijkens zijn naam uit Zeeland afkomstig, maar heeft, we weten van zijn leven bitter weinig af, naar alle waarschijnlijkheid elders zijn fortuin gezocht. Voor de meerstemmigheid in de kerkmuziek, die in de veertiende eeuw ingang vond, heeft deze theoreticus en contrapunctist grote verdiensten gehad. Omstreeks 1380 verscheen van hem een verhandeling over de mensuraalmuziek, die waarschijnlijk de aanleiding werd van de hervorming in het muziekwezen, die Johannes Cele kort daarop in zijn school te Zwolle aanbracht [249]. Ook Cele's opvolger als rector, *Livinus van Middelburg* [250], die later de fraterschool van Doesburg tot grote bloei bracht, en blijkens zijn naam eveneens een Zeeuw moet zijn geweest, heeft als musicoloog enige verdienste. Hun betekenis weegt echter niet op tegen die van twee zestiende-eeuwers, *Jacobus Clemens non Papa* (± 1500—± 1556) [251] en *Ghisilinus Danckerts* (± 1510—na 1565) [252], van wie de eerste misschien, de tweede zeker een Zeeuw was. Clemens

non Papa, een der belangrijkste componisten uit de zestiende eeuw, was, naar men op zwakke gronden veronderstelt [253], op Walcheren geboren. Ghisilinus Danckerts was afkomstig van Tolen („una terra chiamata Tholen", formuleert hij het zelf ergens), maar ging al vroeg naar Italië, waar hij van 1538 tot 1565 „cantore pontificio", zanger in de Pauselijke kapel te Rome was. Hij had een goede naam als componist en was een gezaghebbend theoreticus.

In Middelburg wisselden al in de veertiende eeuw — verder gaan de berichten niet terug — bij de plechtige ommegangen op Sacramentsdag trompers, zakpijpers, harpen, luiten en velen de sprooksprekers af, en in andere Zeeuwse steden van enige betekenis zal hetzelfde het geval zijn geweest. Herhaaldelijk houdt het stedelijk bestuur van de hoofdstad zich bezig met de kerkzang, o.a. in 1500, toen het tegen een tegemoetkoming in de kosten met het kapittel van Sint-Maarten overeenkwam, dat dit voortaan in de Westmonsterkerk op gezette tijden zorg zou dragen voor „een eerlicken, solempnicken sanck van discante met een sanckmeestere, tenouriste, bascontre, bovensangere ende triple, mitsgaders zes coraelkijns" [254].

AANTEKENINGEN

1 Men vindt ze opgesomd in: Geschiedkundige atlas van Nederland. De kerkelijke indeeling omstreeks 1550. I. Het bisdom Utrecht, door S. Muller Hzn. ('s-Gravenhage, 1921), blz. 122—219; idem, III. Het bisdom Doornik, door A. A. Beekman ('s-Gravenhage, 1923), blz. 99—111; vooral in: Michael Schoengen, Monasticon Batavum, I—III (Amsterdam, 1941—1942), met supplement op dl. I door David de Kok (Amsterdam, 1942).

2 Over deze abdij zie men: R. Fruin, Het archief der O. L. V. abdij te Middelburg ('s-Gravenhage, 1902); Henri Obreen, De oorsprong der Middelburgsche abdij. Een kerkhistorisch onderzoek (Etudes d'histoire dédiées à la mémoire de Henri Pirenne (Bruxelles, 1937), p. 217—227); Schoengen, t.a.p., II, blz. 130—131 en de aldaar genoemde literatuur.

3 Cd. Busken Huet, Het land van Rembrand[2], I (Haarlem, 1886), blz. 228—229.

4 Zie over hem: B. N. B., VII, kol. 765—767 (Emile de Borchgrave), en de ald. genoemde bronnen.

5 Zie over hem: De la Rue, blz. 546—547; Nagtglas, I, blz. 413.

6 * Chronicon B. B. Canonicorum Regularium sub S. Praemonstratensium Observantia degentium. — Aldus bij De la Rue, blz. 547.

7 Zie over hem: N. N. B. W., VII, kol. 873—874 (H. J. J. Scholtens).

8 „Verstaen hebbende... datter tot Middelburch in Zeelandt een schoone librarie, uyter abdie aldaer gecomen zijnde, bewaert zoude wesen, ende dat van gelijcken een binnen der Veere zoude wesen, die aldaer in weynich achtinge zijn ende genouch leggen en vergaen", droegen zij op 22 Juni 1575 aan P. Vos op, te bewerken dat beide bibliotheken aan de Leidse hogeschool zouden worden afgestaan. — Molhuysen, Bronnen, blz. 3; vgl. Bijlage no. 27.

9 Zie over hem: H. F. van Heussen, Historia episcopatuum Foederati Belgii, utpote Metropolitani Ultrajectini, nec non suffraganeorum Harlemensis, Daventriensis, Leovardiensis, Groningensis et Middelburgensis (Lugd. Bat., 1719), II, p. 109; N. N. B. W., III, kol. 859—860 (G. Hesse); W. A. Schmitz, Het aandeel der Minderbroeders in onze middeleeuwse literatuur (Nijmegen—Utrecht, 1936), blz. 97.

10 Zie over hem: De la Rue, blz. 343—345; Nagtglas, I, blz. 6; N. N. B. W., VII, kol. 10 (A. Mulder); Schmitz, t.a.p., blz. 91—93; Schoengen, t.a.p., I, blz. 205, en vgl. hierna, blz. 53.

11 Zie over hem: Valerius Andreas, p. 297—298; De la Rue, blz. 211—212, waar zijn werken worden opgesomd; N. N. B. W., I, kol. 1103—1104 (C. de Boer).

12 Willem de Vreese, Het scriptorium van „den regulieren in onser vrowen polder" op Walcheren (Scriptoria Belgica, I) (Het Boek, 21 (1931), blz. 291—296). — Het blijkt dat de monniken geregeld werkten voor de heren van Vere.

13 Over dit klooster zie men: H. J. J. Scholtens, De Kartuizers bij Zierikzee (Haarlemsche bijdr., 53 (1935), blz. 165—226); Schoengen, t.a.p., III, blz. 138—139.

14 Zie over hem: Valerius Andreas, p. 22; De la Rue, blz. 535—536; Nagtglas, I, blz. 14; N. N. B. W., IV, kol. 69 (A. Mulder); Scholtens, t.a.p., blz. 170—171, 181—184. — Hij schreef: „De laude Cartusiana"; „Sermones de tempore ac sanctis per anni circulum", en „Opus exemplorum". Het bekende „Speculum exemplorum" (Daventriae, 1481) is niet van hem; vgl. Bonaventura Kruitwagen, O. F. M., Het „Speculum exemplorum" (Bijdr. v. d. gesch. v. h. bisdom v. Haarlem, 29 (1905), blz. 329—368).

15 Zie over hem: Foppens, I, p. 514—515; B. N. B., X, p. 75—77 (J. Reusens); A. D. B., X, S. 71 (H. Kellner); Dictionnaire de théologie catholique, LX, col. 296; Mattheus Verjans, Jacobus van Gruitrode (Ons geestelijk erf, 5 (1931), blz. 435—470); P. J. M. van Gils, Jacobus van Gruitrode (t.a.p., 6 (1932), blz. 230—231); Scholtens, t.a.p., blz. 171—172. — De titels van zijn werken bij Verjans, t.a.p. en Van Gils, t.a.p.

16 Zie over hem: Valerius Andreas, p. 291; N. N. B. W., V, kol. 626 (J. Fruytier); Scholtens, t.a.p., blz. 174—175, 200—201.

17 Over dit klooster zie men: [Joannes Latomus,] Origo ac progressus Paradisi B. Mariae, naar een Lat. hs. in Nederl. vertaling uitgegeven door Jacobus Ermerins, als Bijlage A achter het „Aanhangsel" tot zijn Beschrijving van de gewezene stad Rommerswale (Eenige Zeeuwsche oudheden, IV (Middelburg, 1788), blz. 195—221); J. G. R. Acquoy, Het klooster te Windesheim en zijn invloed (Utrecht, 1875—1880), III, blz. 67—70; Schoengen, t.a.p., II, blz. 155.

18 Zie over hem: Valerius Andreas, Fasti academici studii generalis Lovaniensis

(Lovanii, 1650), p. 161; Oudheden en gestichten van Zeeland, II, blz. 103—104; Acquoy, t.a.p., II, blz. 119, 207 n. 2; III, blz. 57, 69. — Hij was eerst prior te Nuis, te Bethlehem bij Leuven en te Luik. Te Reimerswaal was hij de zesde prior. Reeds als profesbroeder trok hij op het concilie te Bazel door zijn geleerdheid de algemene aandacht. Vgl. nog: Jac. van Ginneken, Trois textes pré-Kempistes du second livre de l'Imitation (Amsterdam, 1941), p. 109.

[19] Zie over hem: Acquoy, t.a.p., II, blz. 42 n. 1, 207 n. 2; III, blz. 20, 69. — Buys was doctor in het kanonieke recht. In 1475 was hij regulier kanunnik in het Windesheimer klooster te Eemstein bij Dordrecht.

[20] Uitgegeven in: Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami denuo recognitum et auctum per P. S. Allen [et H. M. Allen]. I—IX (1484—1532) (Oxonii, 1906—1938). Voor de brieven na 1532 raadplege men de oudere uitgave: Des. Erasmi Opera omnia (cura J. Clerici), III (Lugd. Bat., 1703).

[21] Zie over hem: Allen, Opus epistolarum, IV, p. 392 n.; Etienne Daxhelet, Adrien Barlandus, humaniste belge, 1486—1538 (Louvain, 1938), p. 296; vooral: Henry de Vocht, Literae virorum eruditorum ad Franciscum Craneveldium, 1522—1528 (Louvain, 1928), p. 329—331. — Als zijn geboortejaar wordt doorgaans 1482 opgegeven; dat dit waarschijnlijk in 1486 moet worden gesteld, blijkt uit de bewoordingen van de Pauselijke oorkonde van 12 November 1518, die zijn benoeming tot abt van Middelburg, „in XXXIII suae aetatis anno" decreteert. Zie: Gisb. Brom, Archivalia in Italië, I, 2de stuk ('s-Gravenhage, 1909), no. 2022. Hij was bij zijn benoeming nog geen zes maanden tot de orde der Praemonstratensers toegetreden, zodat Leo X hem dispensatie moest verlenen van de geldende bepalingen. „Juvenis ex aula subito translatus ad monasterium" noemt Erasmus hem (Opera omnia (Lugd. Bat., 1703—1706), VIII, p. 127).

[22] Het hing boven het hoogaltaar in de Koorkerk te Middelburg, en verbrandde in 1568, toen de bliksem in de Abdijtoren sloeg.

[23] De opdracht is afgedrukt bij Allen, Opus epistolarum, ep. 1563 (1525).

[24] Ook in zijn „Rerum gestarum a Brabantiae ducibus historia" (1526), waarin hij o.a. de brand der abdij in 1492 vermeldt, prijst hij Maximiliaen: „quem juvenem quidem, sed tot naturae dotibus eximium Abbatem gratulor Selandiae terrae mihi natali" (p. l 6 v^0). — In het „Enchiridion, compluscula eorum, quae in Veteris Testamenti sacris Bibliis traduntur, picturis expressa continens ... e lingua vernacula in Latinam per G. de Branteghem" (Antverpiae, 1535) is, aan het eind, een brief van Willem van Branteghem, de vertaler, aan Maximiliaen van Bourgondië afgedrukt. Deze Kartuizer, die op het eind der vijftiende eeuw te Aalst geboren was, was de zoon van de baljuw en ontvanger van Borsele, Jan van Branteghem.

[25] Zie over hem: N. N. B. W., VI, kol. 550—554 (J. Prinsen J.Lz.); J. Prinsen J.Lz., Gerardus Geldenhauer Noviomagus. Bijdrage tot de kennis van zijn leven en werken ('s-Gravenhage, 1898).

[26] Zie over hem: Prinsen, t.a.p., blz. 37—50. Geldenhauers „Vita Philippi a Burgundia" (1527) is herdrukt in: Collectanea van Gerardus Geldenhauer Noviomagus, gevolgd door den herdruk van eenige zijner werken, uitgegeven en toegelicht door J. Prinsen J.Lz. (Amsterdam, 1901), blz. 223—247.

[27] Geldenhauer Noviomagus, Vita, l.c., p. 235. — Aan de herstelling van het slot Soeburg werkten o.a. de architect Jacobus de Barbari en Gossaert mee. Gossaert heeft ook zijn portret geschilderd (Rijksmuseum te Amsterdam).

[28] „Wallachriam a Gallia denominari mutata g in duplex v persuasit mihi vir princeps Philippus Burgundus Oceani praefectus, qui et hoc anno in Westcappella marmor repperit Herculis nomine vetustissimis inscriptum literis". — Gerardus Noviomagus, De Zelandia epistola (in: Martinus Dorpius, Dialogus (Lovanii, 1514), p. G 3 v^0).

[29] Al in September 1525 werd hij door zijn patroon en enkele andere „principes viri" naar Wittenberg gezonden, om aldaar naar de staat van kerk en school een onderzoek in te stellen, een soort van enquête dus naar de Hervorming, waartoe hij weldra zelf zou overgaan. — In de door De Vocht uitgegeven briefwisseling van Franciscus Craneveldius (1485—1564) (van 1515—1522 pensionaris van Brugge en vervolgens lid van de Grote Raad van Mechelen) komen negen, alle uit Zeeland geschreven brieven van Geldenhauer aan Craneveld voor uit de jaren 1522—1525: De Vocht, l.c., ep. 7 (Vere, 6 Juli 1522), 27 (Soeburg, 28 November 1522), 54 (ibid., 2 Mei 1523; over de komst van Christiaan II in Vere), 57 (ibid., 22 Mei 1523), 121 (Westhoven, 28 October 1524), 125 (Middelburg, 15 November 1524), 126 (ibid., 24 November 1524), 132 (ibid., 27 December 1524), 145 (ibid., 15 Maart 1525). Daartussen liggen verscheidene brieven uit plaatsen buiten Zeeland geschreven.

[30] Zie over hem: De la Rue, blz. 215, 248—250; Nagtglas, I, blz. 63; N. N. B. W., VI, kol. 169 (J. Fruytier); Annuaire de l'université catholique de Louvain, 38 (1874), p. 397—412; Félix Nève, La renaissance des lettres (Louvain etc., 1890), p. 197—199; Daxhelet, l.c., p. 238; vooral: De Vocht, l.c., p. 28—29. — Borsalus gaf al in 1500 colleges te Leuven, en werd in 1502 toegelaten tot de raad van de literaire faculteit. Hij was een intieme vriend van Craneveld en van Martinus Dorpius. Een brief van

Borsalus aan laatstgenoemde (uit 1508) is afgedrukt in: Martinus Dorpius, Dialogus (Lovanii, 1514), p. E r^0—E 2 v^0.

31 Hij is een oom van moederszijde van de hierna te bespreken Humanist Hubertus Barlandus.

32 Allen, Opus epistolarum, ep. 291 (1514).

33 L.c., ep. 370 (1515).

34 Jan Janssen Reygersberch, Dye cronijcke van Zeelandt (Antwerpen, 1551), blz. B r^0.

35 T.a.p., blz. D 4 v^0.

36 Geldenhauer Noviomagus, De Zelandia epistola, l.c., p. G 4 r^0.

37 Geldenhauer Noviomagus, Collectanea, t.a.p., blz. 171, 173.

38 Pluscule Esopi Phrygis et Aviani fabulae (Hantverpiae, 1512), p. A 2 r^0—A 3 r^0. — Vgl. Daxhelet, l.c., p. 238—241.

39 Hadrianus Barlandus, Opusculum de amplificatione oratoria (Lovanii, 1536), p. A 2 r^0—v^0. Ook afgedrukt bij Daxhelet, l.c., p. 330—331.

40 Hadrianus Barlandus, Libelli tres (Antverpiae, 1520), p. A v^0—A 2 v^0. Ook afgedrukt bij Daxhelet, l.c., p. 274—276.

41 Allen, Opus epistolarum, ep. 737 (1517), ep. 805 (1518). — Brieven van Erasmus aan hem: ep. 952 (1519) en 1860 (1527); brieven van hem aan Erasmus: ep. 291 (1514), 320 (1515), 370 (1515), 932 (1519), 1321 (1522), 1787 (1527), 1851 (1527), 1898 (1527) en 1984 (1528).

42 Erasmus, Familiarum colloquiorum formulae (Coloniae, 1525), p. Y 4 r^0.

43 Zie over hem: De la Rue, blz. 538—539; Nagtglas, I, blz. 136—137; N. N. B. W., VII, kol. 323 (J. Fruytier); De Vocht, l.c., p. 175—176, 401. — De Vocht veronderstelt dat Cordatus de Latijnse vertaling is van de familienaam De Wijze.

44 Reygersberch, t.a.p., blz. B r^0.

45 Dezelfde commendatio vindt men ook op het titelblad van de „Libelli tres" (1520) en vóór de herdrukken van dit boekje.

46 Jason Pratensis, De tuenda sanitate (Antverpiae, 1538), p. 4 r^0.

47 Hij was in het bezit van dit pastoraat gekomen door afstand van de aanstonds te noemen Simon Henrici van Wissekerke (Fruin, t.a.p., I, 381, R. 1231) en verkreeg later ook een vicariaat in de Westmonster- of Sint-Maartenskerk, wat de veronderstelling wettigt als zou hij identiek zijn met magister Adrianus Johannis de Wissekerke, die in 1521/22 in dit vicariaat werd ingesteld (Fruin, t.a.p., I, 349; R. 1272 en 1275). Hij zou dan uit een der beide Wissekerkes afkomstig, misschien ook geboortig zijn.

48 Fruin, t.a.p., I, 527, R. 1287, 1288, 1289.

49 Geldenhauer Noviomagus, De Zelandia epistola, l.c., p. G 4 r^0. — Geldenhauer droeg hem ook een van zijn „Satyrae octo" (1515) op. — Collectanea, t.a.p., blz. 173.

50 Allen, Opus epistolarum, ep. 681 (1517).

51 Hadrianus Barlandus, Libelli tres, l.c., p. C 4.

52 Hadrianus Barlandus, Jocorum veterum ac recentium duae centuriae (Lovanii, 1524), p. a r^0—a 3 r^0.

53 Vgl. hierna, noot 65.

54 Vgl. hierna, blz. 156, en J. G. de Hoop Scheffer, Geschiedenis der kerkhervorming in Nederland (Amsterdam, 1873), II, blz. 505—509.

55 * Publius Virgilius Maro, Opera ex recensione Augustini Vincentii Caminadi [Parisiis, Joanni Philippi, 1501] (4to). — Aldus geciteerd in: G. Knod, Aus der Bibliothek des Beatus Rhenanus (Leipzig, 1889), S. 50.

56 Naar zijn hs. werden ze in 1518, vol fouten, voor de eerste maal gedrukt. Erasmus bezorgde toen zelf onmiddellijk een gecorrigeerde uitgave, die in 1519 bij Frobenius het licht zag. In de voorrede van deze editie spreekt hij over Caminadus als een onverzadigbare dief (laverna), die alles wat Erasmus beweerde, placht op te tekenen, en als een Aesopische kraai, die zijn eigen mengelmoesje bij Erasmus' woorden voegde, evenals een kok verscheidene soepen door elkaar giet. Uit de hele inleiding spreekt Erasmus' heftige antipathie tegen deze toen reeds enkele jaren overleden jeugdvriend.

57 Allen, Opus epistolarum, ep. 128 (1500). Het uitbreken van de pest maakte weldra een einde aan deze voorlezingen; vgl. ep. 129 (1500).

58 L.c., ep. 131 (1500), 136 (1500), 156 (1501), alle drie van Erasmus aan Caminadus. In een brief (ep. 81 (1498)) aan Willem Hermans schrijft Erasmus over hun verhouding: „Nihil synceri amoris inter nos neque est neque fuit unquam, tantum est discrimen ingeniorum".

59 L.c., ep. 133 (1500) en 138 (1500).

60 Kesteloo, Stadsrek., III, blz. 306, 333; Unger, Bronnen, II, blz. 423, 425, 426, 428.

61 Zie over hem: De la Rue, blz. 559—560; Nagtglas, II, blz. 989; N. N. B. W., VII, kol. 1329 (J. Fruytier).

62 Habet (sc. Zelandia) et Simonem Wiskerkenum jureconsultum prudentissimum et multijuga eruditione instructum. — Geldenhauer Noviomagus, De Zelandia epistola, l.c., p. G 4 r^0.

63 Fruin, t.a.p., R. 1113, 1210, 1227 en 1231.

[64] Zie over hem: Fruin, t.a.p., I, 382, R. 1355; P. M. Grijpink, Register op de parochiën, altaren, vicarieën en de bedienaars zooals die voorkomen in de middeleeuwsche rekeningen van den officiaal des aartsdiakens van den Utrechtschen Dom. I. Quatuor officia Flandriae, Wallacria, Scaldia, Zuidbevelandia (Amsterdam, 1914), Wallacria, blz. 89; Daxhelet, l.c., p. 277—278.

[65] Deze brief gaat vooraf aan de „Catalogus episcoporum Traiectensium" in de „Libelli tres", l.c., p. D 4 v^0—E 2 r^0, en is ook afgedrukt bij Daxhelet, l.c., p. 278—281.

[66] Epitaphium D. Joannis Valeolaeti decani S. Petri apud Middelburgum. — In: Theophilacti Bulgariae archiepiscopi epistola cum primis elegans ac pia, interprete Alardo Aemstelredamo (z. pl. en j.; Leuven, 1541 ?), p. F 6 v^0. — In hetzelfde boekje een „Epitaphium Agathae Valeolaetae singularis pauperum adjutricis", p. F 6 r^0. Misschien was deze Agatha een zuster van Joannes en Jacobus.

[67] Fruin, t.a.p. en Grijpink, t.a.p. noemen hem niet onder de Middelburgse pastoors. — Een tijdgenoot van Joannes en Jacobus is meester Jacob de Valodolyt, die in 1536/37 schepen en in 1551/52 burgemeester van Middelburg was. De Jacobus, filius Jacobi Vallodolyt, die in 1557/58 het vicariaat van Sint-Pieter in de parochie van Noordmonster krijgt (vgl. Grijpink, t.a.p., Wallacria, blz. 79), is waarschijnlijk een zoon van hem. — Een broeder Jan Valladolydt, procurator van de Augustijnen te Middelburg, stond in 1558 drie anabaptistische ketters bij hun terechtstelling bij. — K. R. Pekelharing, Bijdragen voor de geschiedenis der Hervorming in Zeeland, 1524—1572 (Archief Z. G. d. W., VI (1865), blz. 225—316), blz. 259.

[68] Alardus Amstelredamus, Ritus edendi paschalis agni (Amstelredami, 1523), p. 1 v^0: A. A. Iacobi Valeoloeto Middelburgensi S. D. — Vgl. J. F. M. Sterck, Onder Amsterdamsche Humanisten (Hilversum—Amsterdam, 1934), blz. 38—46. — De brief eindigt met de groeten aan Jacobus' broer Joannes en zijn dierbare vriend Cornelius. Is met de laatste wellicht Cornelis de Psychroecclesiis bedoeld? Ook deze behoorde tot de vriendenkring van Barlandus.

[69] Alardi Aemstelredami Natalitium carmen in pacis eucomium, studiosae apud Aemstelredamum juventuti ex tempore dictatum, ab eademque sub natalem domini cantatum, ad Jacobum Valeolaetum. — In: Epistola Cornelii Croci Aemstelredami, solidis novi potissimum instrumenti testimoniis luculenter evincens verissimam esse D. Jacobi de fide et operibus sententiam... Cum praefatione Alardi Aemstelredami (Coloniae, 1531), p. E 3 v^0—E 7 r^0.

[70] Een uittreksel van deze brief is meegedeeld in: Jan Wagenaar, Amsterdam (8vo-ed.), XI (Amsterdam, 1767), blz. 192.

[70a] Terloops moet in dit verband ook de naam van mr. Pieter de Smet (of de Smidt), „gezeijt Vulcanius", worden genoemd, die van 1549—1557 pensionaris van Middelburg was. Zie over hem: Kesteloo, Stadsrek., IV, blz. 46; Unger, Bronnen, II, blz. 490—492, 494, 495, 498; De Vocht, l.c., p. 614—615. — De Smet was te Brugge geboren, werd in 1523 te Leuven geïmmatriculeerd en eind 1532 of begin '33 pensionaris van zijn geboortestad. Toen hij in Middelburg was aangesteld, kwam hij van Leuven, en uit Middelburg trok hij naar Mechelen. Hij is de vader van de bekende Leidse Graecus Bonaventura Vulcanius (1538—1615). In Leuven kwam hij met Erasmus in contact, die hem „πολύγλωττος" noemde. In 1527 werd hij, misschien door Erasmus' bemiddeling, gouverneur van Charles Blount, de zoon van William Mountjoy (vriend en raadsman van Hendrik VIII), die eenmaal Erasmus' eerste en zeer begaafde leerling was geweest. Misschien was De Smet tevoren in Erasmus' dienst geweest. Brieven van Erasmus aan hem: Allen, Opus epistolarum, ep. 2460 (1531); Des. Erasmi Opera omnia, l.c., III, ep. 1246 (1533). In de laatste brief wenst hij Vulcanius en zijn geboortestad hartelijk geluk met zijn benoeming tot pensionaris.

Een briefje van de Leuvense hoogleraar Petrus Nannius (1500—1557) aan Vulcanius, uit 1551, is afgedrukt in: Amédée Polet, Une gloire de l'humanisme belge. Petrus Nannius (1500—1557) (Louvain, 1936), ep. 60. — Nannius was een van de leermeesters van Bonaventura Vulcanius.

[71] Zie over haar: Ermerins, Eenige Zeeuwsche oudheden, III, 1, blz. 118—133; L. M. G. Kooperberg, Anna van Borssele, haar geslacht en haar omgeving (Archief Z. G. d. W., 1938, blz. 1—88).

[72] Vgl. A. Hulshof, Le livre français à la bibliothèque de l'université d'Utrecht (Utrecht, 1938), p. 9—10. — Het hs. van Beka bevindt zich thans in de Bibliothèque nationale te Parijs, dat van Augustinus in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht.

[73] Zie over hem: N. N. B. W., VIII, kol. 57 (C. Slootmans); C. J. F. Slootmans, L. Merkelbach van Enkhuyzen en J. P. A. Smit, Halsteren, zijn geschiedenis en zijn archief (Bergen op Zoom, 1939), blz. 257—260. — Battus heet wel uit Bergen-op-Zoom geboortig te zijn, maar op grond van zijn naam is het ook mogelijk dat het nabijgelegen dorp Bat op Zuidbeveland zijn geboorteplaats is. Wie in een klein en onbetekenend dorp was geboren, gaf immers meermalen niet dit, maar de nabijgelegen stad als zijn plaats van herkomst op.

[74] Het boek is echter pas in 1518 te Keulen gedrukt; zie B.B, E 285.

[75] Guiliermi Hermani Goudensis theologi ac poetae clarissimi Sylvus odarum (Parisiis, 1497), p. b 8 r^0—c v^0.

[76] Brieven van Erasmus aan hem: Allen, Opus epistolarum, ep. 42 (1495?), 80 (1498), 90 (1499?), 91 (1498/99), 95, 101, 102 (alle 1499), 119, 123, 124, 128, 129, 130, 133, 135, 138, 139 (alle 1500), 146, 151, 163 (alle 1501). Een brief van Battus aan William Blount, lord Mountjoy, Erasmus' adellijke leerling te Parijs: ep. 120 (1500).

[77] Vgl. o.a. l.c., ep. 139 (1500) en 146 (1501).

[78] L.c., ep. 145 (1500/01).

[79] In de zomer van 1501 ging Erasmus met een boot van Dordrecht naar Zieriksee, wegens de derdedaagse koorts van zijn jonge bediende, wiens moeder aldaar woonde (ep. 155). Erasmus bleef er verscheidene dagen, tot hij, bang ook zelf ziek te worden, uit Zeeland, „id est ab inferis" („ik mag wel zeggen uit de hel") overhaast de vlucht nam (ep. 157).

Dat Erasmus Anna niet te spreken kreeg, kwam omdat deze in haar eigen kasteel onder bewaking was gesteld, op verdenking van medeplichtigheid met de provoost van Sint-Pieter te Utrecht, Nicolaes van Bourgondië, die op politieke gronden gearresteerd was.

[80] Allen, Opus epistolarum, ep. 170 (1502) aan Jacobus Voecht.

[81] Zie over hem: Nagtglas, I, blz. 24—25.

[82] Uit een brief van hem uit 1517 aan Erasmus (ep. 573) blijkt, dat hij toen meer dan twee jaar in Groningen ondermeester was aan een school, waar hij nauwelijks meer verdiende dan zijn kleren. Hij riep toen Erasmus' hulp in om terug te kunnen keren naar Brabant, dat hij zijn geboorteland noemt, zodat hij in Bergen-op-Zoom geboren zal zijn, en wel tussen ± 1492 en ± 1496, de jaren dat zijn vader daar woonde. Erasmus ried hem echter aan, te trachten het voorlopig in Groningen uit te houden (ep. 839; waarschijnlijk is deze brief, uit 1518 (?), het antwoord op een latere, verloren, brief van Battus). In een aanbevelingsbrief aan Marcus Laurinus, kanunnik te Brugge, noemt hij hem: „juvenis bene linguax satisque doctus, sed loripes" (ep. 840). Van verdere correspondentie met Battus blijkt uit Erasmus' brieven niets.

[83] Zie over hem: N. N. B. W., VIII, kol. 189—194 (L. M. G. Kooperberg); Ermerins, Eenige Zeeuwsche oudheden, III, 2, blz. 28—69. — Hadrianus Barlandus droeg het derde deel (de biografie van Karel de Stoute) van zijn „Libelli tres" (1520) aan hem op.

[84] Allen, Opus epistolarum, ep. 93 (1498/99); opgenomen in de „Lucubratiunculae aliquot" (1503).

[85] L.c., ep. 94 (1499).

[86] L.c., ep. 266 (1512).

[87] L.c., ep. 1005 (1519).

[88] Zie over hem: Daxhelet, l.c., p. 289.

[89] In omnes Erasmi Roterodami Adagiorum chiliadas epitome, ad commodiorum usum studiosorum utriusque linguae conscripta, per Hadrianum Barlandum (Lovanii, 1521), p. A r^0—A 2 v^0. — De opdracht is afgedrukt bij Daxhelet, l.c., p. 290—291.

[90] Hij leerde hem in 1519 kennen, zoals blijkt uit ep. 952 (1519), aan Joannes Beker van Borselen, en schreef hem nog hetzelfde jaar een brief: ep. 1005 (1519).

[91] Uit de opdrachtverzen van Meyerus („Haec cuncta prudentissimo Habes reposita pectore") blijkt Zutpenius' historische kennis, althans zijn belangstelling in geschiedenis. Aangezien Meyerus in 1552 stierf, moet Zutpenius vóór dat jaar gestorven zijn. — Een en ander is ontleend aan Daxhelet, l.c., p. 289; het hier te lande enig bekende ex. van het „Compendium", in de Nat. Bibl. te 's-Gravenhage, kon ik nl. niet raadplegen.

[92] Zie over hem: Van der Aa, S, blz. 254—255; Nagtglas, II, blz. 675—676; De Wind, blz. 115—119; Kampinga, t.a.p., blz. XXIX—XXX, 8—12 en passim. — Een brief van hem aan Erasmus: ep. 458 (1516?).

[93] Herasmi Roterodami Silva carminum antehac nunquam impressorum (Gouda, 1513).

[94] O.a. „Psalterium Davidicum paraphrasibus illustratum" (1535), „De libertate Christiana" (1550), en een groot aantal werken in hs., opgesomd bij Van der Aa.

[95] Zie over hem: De la Rue, blz. 443; Nagtglas, I, blz. 16; N. N. B. W., I, kol. 220—221 (C. de Waard); Daxhelet, l.c., p. 330. — Zijn werken in B. B., B. 291—293. — Zijn sterfjaar is onbekend; in 1544 schreef hij nog, uit Vere, een brief aan de Antwerpse medicus Petrus Morbecanus.

[96] Allen, Opus epistolarum, ep. 2172 (1529). Een brief van hem aan Erasmus: ep. 2081 (1528).

[97] Tevoren had hij o.a. in Namen gewoond en aldaar in Antonius van Glymes, gouverneur van Luxemburg en Namen, een beschermer gevonden. Klaarblijkelijk heeft deze Barlandus aan zijn zwager Adolf van Bourgondië aanbevolen.

[98] Vgl. hierna, blz. 53.

[99] Ermerins, Eenige Zeeuwsche oudheden, III, 2, blz. 70—114.

[100] Allen, Opus epistolarum, ep. 301 (1514).

[101] L.c., ep. 1860 (1527).

[102] L.c., ep. 1859 (1527). Het briefje raakte zoek: ep. 1898 (1527), waarom Erasmus hem een ander schreef: ep. 1927 (1528).

[103] L.c., ep. 1949 (1528).

[104] L.c., ep. 2200 (1529).

[105] Zie over hem: Nagtglas, I, blz. 352—354. — Vgl. hierna, blz. 54.

[106] Zij was een dochter van Pieter Carbonier, burgemeester en rentmeester van Vere, die zich voor zijn dochter een aanzienlijker en welgestelder echtgenoot had gedacht, en daarom aanvankelijk tegen het huwelijk was, dat niettemin in 1560 plaatsvond. De Heere verbleef in 1577 korte tijd in Middelburg; hij was inmiddels, wellicht ook onder invloed van zijn vrouw, tot het Hervormde geloof overgegaan. Hij stierf te Gent in 1584; zijn weduwe wordt enkele maanden na zijn dood weer te Middelburg vermeld.

Pieter Carbonier heeft zelf ook gedichten geschreven; zijn schoonzoon noemt hem een „natuerlic poëet" (Den hof en boomgaerd der poësien (Ghendt, 1565), blz. 63), maar er is geen werk van hem bewaard. Eleonora beoefende eveneens de dichtkunst; we bezitten van haar een vijftal versregels, waarin zij de zojuist aangehaalde bundel van haar man bij de lezer aanbeveelt (t.a.p., blz. 2), en verder een „Sonet ghetranslateert by d'huusvrouwe vanden autheur, uut een Françoys sonet bi heur ghemaect op een schilderye van M. Willem Key t'Antwerpen" (t.a.p., blz. 60), maar geen van beide geven ons een hoge dunk van haar ervarenheid in de poëzie.

[107] Reeds eerder had het huwelijk van Anna van Bourgondië met Adriaen van Borselen de grondslag gelegd van een Zeeuws-Bourgondische dynastie, maar Anna stierf in 1508 kinderloos.

[108] Zie over hem: De la Rue, blz. 343; Nagtglas, II, blz. 573—574; De Vos, De vroedschap van Zierikzee, blz. 145, 146. De inventaris van zijn boedel is door J. P. N. Ermerins afgedrukt in Archief Z. G. d. W., III (1878), blz. 213—229. — Valerius Andreas (ed. 1643, p. 247) vertelt dat hij een aanspraak hield tot Karel V, toen deze na zijn terugkomst uit Afrika Zieriksee bezocht. Deze rede was in Valerius Andreas' dagen nog in het stadsarchief aanwezig. — Dat ook hij Craneveld kende blijkt uit een brief van Sagarus aan deze Humanist; vgl. De Vocht, l.c., ep. 147 (1525).

[109] Hij is voor het eerst (?) gedrukt in: „Historica Hadriani Barlandi" (1603), p. 276—282, met een „Carmen Barlandi extemporale ad Guilielmum Za[garum] ut amici epistolam dono missam laeta fronte excipiat" (p. 282).

[110] Zie over hem: De la Rue, blz. 560—562; Nagtglas, II, blz. 568—569; N. N. B. W., VI, kol. 1215 (J. Fruytier); M. van Rhijn, Wilhelmus Sagarus, in: Studiën over Wessel Gansfort en zijn tijd (Utrecht, 1933), blz. 163—169; idem, Wilhelmus Sagarus (Ned. arch. v. kerkgesch., 30 (1938), blz. 27—30); De Vocht, l.c., p. 403—404. — In 1507 werd hij te Leuven geïmmatriculeerd. Waarschijnlijk heeft hij daar humaniora en later in Orleans rechten gestudeerd. Klaarblijkelijk is hij de Guiliam Segers, die in 1530 te Middelburg raadsheer was in een ketterproces; vgl. De Hoop Scheffer, t.a.p., blz. 510, 480. — Hij was bevriend met Geldenhauer en met Craneveld; een brief van Sagarus aan laatstgenoemde is afgedrukt bij De Vocht, l.c., ep. 147 (Zieriksee, 1525). In een brief aan Joachim Polites (1535) noemt Nicolaes Clenardus Sagarus als degene die Polites er toe heeft overgehaald, zijn medische studies te verwisselen voor die van de rechten. Zie: Nic. Clenardus, Epistolarum libri duo (Antverpiae, 1566), p. 85.

[111] Aldus vermeldt Albertus Hardenberg in zijn „Vita Wesseli Groningensis" (vóór de: Opera M. Wesseli Gansfortii Groningensis (Groningae, 1614), p. 15), alwaar ook de bekende geschiedenis van Sagarus' bezoek aan het klooster Aduard en zijn belangstelling voor Wessel Gansfort, aan wiens werken hij veel te danken had. Vgl.. C. Ullmann, Reformatoren vor der Reformation², II (Gotha, 1866), S. 523—524; M. van Rhijn, Wessel Gansfort ('s-Gravenhage, 1917), blz. 254—255 en LV.

[112] Vgl. hierna, blz. 43.

[113] Het opschrift van de opdracht luidt: „Joanni Laurentio Ziriceo, bonarum literarum studiosissimo juveni". — Vgl. Daxhelet, l.c., p. 307—308, alwaar de opdracht is afgedrukt.

[114] Zie over hem: De la Rue, blz. 325. — Voor Jason Pratensis' „Libri duo de uteris" (Antverpiae, 1524), p. a v^0, schreef hij een Latijns lofdicht, waarin hij zijn naam vergriekst tot Cornelius Apyroneus.

[115] Zie over hem: De la Rue, blz. 519; Nagtglas, I, blz. 385.

[116] Zie over hem: De la Rue, blz. 323—325; Nagtglas, II, blz. 435—436, 1092; Fokker-De Man, blz. 130—131; N. N. B. W., II, kol. 1127—1128 (A. Geyl); P. D. de Vos, Jason Pratensis, een vermaard 16e eeuwsch geneeskundige (Zierikzeesche Nieuwsbode, 4 Mei 1934). — Adriaen Hoffer schreef Latijnse lofdichten voor een gedenkbord, te zijner eer opgehangen in de oude Colvenierskapel van de Sint-Lievensmonsterkerk; zie Zel. Ill., I, blz. 402. Zijn portret, t.a.p., I, blz. 430.

[117] In 1538 trok hij naar Vere, in 1541 is hij echter weer te Zieriksee, waar hij ook in 1545 nog of weer woonde. In 1548 werd hij poorter van Vere, waar hij van 1549 tot 1554 schepen was. Kort daarop keerde hij naar Zieriksee terug. Barlandus schrijft in zijn brief aan Sagarus (l.c., p. 282), vernomen te hebben dat Jason Pratensis naar Goes is verhuisd, „quod dolui vehementer: et gavisus sum vehementer, quod tua jucun-

dissimi amici consuetudine privatus esses, et quod ego hominem qui me effusissime diligit, tum favet impensissime: patriae meae viciniorem haberem". Voor Goes zal men wel Vere moeten lezen, waarheen Pratensis dan ook reeds lang vóór 1538 (1520?) verhuisd zou zijn. Of heeft hij inderdaad ook een tijd in Goes gewoond? Een van zijn zoons, mr. Lieven van Pratis, werd er in 1543 stadsdokter („Register van resolutiën, ordonnantiën, accoorden en andere aanteekeningen beginnende met 1474", fol. 153). Deze vestigde zich later in Brouwershaven, waar hij in 1547 veroordeeld werd wegens belediging van de secretaris der stad.

[118] Nagtglas veronderstelt dat Pratensis' kennis van de zwangerschap invloed heeft gehad op zijn aanstelling tot lijfarts van Maximiliaen van Bourgondië, wiens huwelijk na het sterven van een zoontje kinderloos bleef.

[119] De titels van deze werken luiden: „De uteris" (Antverpiae, 1524); „De pariente et partu" (s.l., 1527); „De arcenda sterilitate et progignendis liberis" (Antverpiae, 1531); „De tuenda sanitate" (Antverpiae, 1538); De cerebri morbis curandis" (Basileae, 1549). De eerste drie werkjes werden herdrukt (Amstelodami, 1657), eveneens het vierde (Antverpiae, 1558). Bovendien werd in de Nederlandse vertaling van het bekende werk van Eucharius Röslin de Oude, „Den roseghaert vanden bevruchten vrouwen", van de uitgave van 1529 af een fragment opgenomen uit het eerstgenoemde geschrift van Pratensis, „die een dat alder costelijcste tractaet in latijn heeft bescreven vander vroevrouwen conste". Zie: C. E. Daniëls und E. W. Moes, Eucharius Röslins Rosengarten (Centralblatt für Bibliothekswesen, 16 (1899), S. 113—126). — In een afzonderlijke studie over deze Humanist hoop ik een bibliografie van zijn werk op te nemen.

[120] Vgl. hierna, blz. 43.

[121] Een brief van hem aan Pratensis is gedrukt achter in diens „De uteris", p. 63b.

[122] Een aanzienlijk en machtig man, die echter een ongelukkig levenseinde had; in 1535 aan het Hof in Brabant ontboden, werd hij wegens fraude „aldaer in sijnen arm doodt ghelaten". — Zie over hem: Van der Aa, H, blz. 198; De Vocht, l.c., p. 346—347. — Hij behoorde tot de vriendenkring van Craneveld.

[123] Vgl. hierna, blz. 52—53. Pratensis schreef voor de „Cronijcke van Zeelandt" (1551), blz. A 4 r°, een lofdicht: D. Jason a Pratis medicus Veriensis ad amicum et candidum lectorem.

[124] Voor elk der „Satyrae octo" (1515) van Geldenhauer schreef hij een „argumentum"; ed. Prinsen, t.a.p., blz. 149—176.

[125] Zie over hem: De Vos, De vroedschap van Zierikzee, blz. 2—4.

[126] Zie over hem: Nagtglas, I, blz. 321—324; N. N. B. W., I, kol. 1013—1016 (A. A. van Schelven); Biogr. wdb. v. Protest. godgel., III, blz. 439—446 en de aldaar genoemde literatuur. — Waarschijnlijk behoorde deze theoloog tot het geslacht van Witte van Haemstede.

[127] Zie over hem: De la Rue, blz. 313—317; Nagtglas, II, blz. 65—68; N. N. B. W., VIII, kol. 1028—1031 (J. Fruytier); Fokker–De Man, blz. 103—106; F. Nagtglas, Levinus Lemnius en Zierikzee in de eerste helft der zestiende eeuw (Zeeuwsch jaarboekje en Middelburgsche naamwijzer, 1869, Mengelwerk, blz. 3—32). — C. Boy en Adriaen Hoffer schreven Latijnse lofdichten voor een gedenkstuk, te zijner eer geplaatst in de Vleeshouwerskapel van de Sint-Lievensmonsterkerk; zie Zel. Ill., I, blz. 402—403. Zijn portret t.a.p., I, blz. 430.

[128] De verkorte titels van deze werken luiden als volgt: „Libelli tres" (1. De astrologia. 2. De vitae termino. 3. De honesto animi et corporis oblectamento) (Antverpiae, 1552); „Occulta naturae miracula" (Antverpiae, 1559); vermeerderde herdruk hiervan: „De miraculis occultis naturae" (Francofurti, 1564); „De habitu et constitutione corporis" (Antverpiae, 1561); „Herbarum atque arborum quae in Bibliis passim obviae sunt explicatio" (Antverpiae, 1566); „Similitudinum ac parabolarum quae in Bibliis ex herbis atque arboribus desumuntur explicatio" (Antverpiae, 1569); „De complexione" (Erphordiae, 1582). — Bijna alle werden herhaaldelijk herdrukt. De „Occulta naturae miracula" bevatten een hoofdstuk over de geschiedenis van Zeeland; vgl. hierna, blz. 52. In een afzonderlijke studie over deze geleerde Humanist hoop ik een bibliografie van zijn werken te geven.

[129] Lemnius droeg dit werk op aan Mattheus van Heeswijk, abt van de Norbertijnerabdij van Middelburg, en de tweede, vermeerderde druk aan koning Erik XIV van Zweden, bij wie zijn zoon Willem Lemnius (± 1530—1577) lijfarts was. Over deze Willem Lemnius zie: De la Rue, blz. 312—313; Nagtglas, II, blz. 68—69; Fokker–De Man, blz. 106; Olof Hult, Vilhelmus Lemnius och Benedictus Olai, lifmedici hos Eric XIV och Johan III (Stockholm, 1918), blz. 1—46.

De „Occulta naturae miracula" werden op de Spaanse lijst der verboden boeken van Quiroga (1583/84) geplaatst, waar ze tot 1900 op bleven staan.

[130] Zie over hem: De la Rue, blz. 325—326; Nagtglas, II, blz. 725; De Vos, De vroedschap van Zierikzee, blz. 11—14.

De familie Suys, hoewel uit Dordrecht afkomstig, bezat in Zeeland vele goederen. Jacobs vader, Daniël Suys, was in 1508 poorter van Zieriksee geworden, en zat er

sinds 1533 in de vroedschap. In 1540 werd hij genoemd onder de ridderschap en edelen van Zeeland.

[131] Carmina tam sacra quam prophana, ex bibliotheca Iacobi Susii D. F. P. N. Lugduni Batavorum, ex officina Plantiniana, apud Franciscum Raphelengium, 1590 (40 blzn.; 8vo) (U.B., Leiden).

[132] Zie over hem: Nagtglas, blz. 39; Fokker–De Man, blz. 9—10; N. N. B. W., VII, kol. 133 (A. Mulder); Ned. tijdschr. v. geneesk., 1864, blz. 369.

[133] Het licht der medecijnen ende cyrurgien, int welcke ghy vinden sult goeden raet ende remedie tot alle gebreken des menschen lichaem, vanden hoofde totten voeten, als te weten, die iiij. complectien der menschen. Wat een medecijn meester behoort te weten. Van astronomie. Van vrijnen te iudiceren. Van alle gebreken der vrouwen. Sommige vraghen der natueren des menschen. Leeringhen ende curatien der cyrurgien. Tabule der anatomie. Van siecten ende ghebreken te cureren. Gemaect door M. Joachim Hubrechtsz van Bieselingen, medecijn tot Middelborch. Gheprint Thantwerpen op die Lombaerde veste in den witten Hasewint, by my Jan van Ghelen (208 blzn.; 8vo) (U.B., Amsterdam).

[134] Vgl. hierna blz. 50.

[135] Zie over hem: De la Rue, blz. 441—443; Nagtglas, I, blz. 16; B. N. B., I, p. 718—722 (E. Reusens); Annuaire de l'université catholique de Louvain, 38 (1874), p. 386—397; Nève, l.c., p. 194—197; Et. Daxhelet, Adrien Barlandus et les débuts de l'humanisme belge (Bulletin de l'Institut historique belge à Rome, 1935, p. 99—106); Etienne Daxhelet, Adrien Barlandus, humaniste belge (1486—1538). Sa vie — son oeuvre — sa personnalité (Louvain, 1938). — Zijn geschriften worden opgesomd en met hun verschillende drukken beschreven in B. B., B 1, 26, 250—290.

[136] Men zou dit kunnen afleiden uit het feit dat hij te Baarland „sub moderatoribus" zijn eerste opleiding ontving. — Zijn vader, Cornelis, was grondbezitter. De naam van zijn moeder, die in 1531 stierf, luidde Dulcia, d.i. Zoetje (Libri tres (1532), p. P 8 v°). Een broer van hem was Cornelis van Baerland, die blijkens een aan hem gerichte brief van Adriaen (Allen, Opus epistolarum, ep. 492 (1516); vgl. Daxhelet, l.c., ep. 24), waarin deze de tot dusver van Erasmus verschenen werken opsomt, eveneens belangstelde in de humanistische wetenschap van zijn tijd, maar over wie verder geen andere bijzonderheden bekend zijn, dan dat hij omstreeks 1516 te Leuven in de rechten studeerde.

[137] Brieven van Erasmus aan hem: Allen, Opus epistolarum, ep. 646 (1517?), 1050, 1051 (beide 1519), 1163 (1520), 1204 (1521), 1584 (1525) en 1694 (1526); brieven van hem aan Erasmus: ep. 510 (1517), 647 (1517) en 2025 (1528).

[138] „Est haec (sc. Suytbevelandia) omnium Selandiae insularum amoenissima, sylvas habet locis aliquot, hortos quoque in quibus est quicquid natura produxit herbarum esculentarum. Pomaria passim amplissima. Hic mensibus vernis omne avium genus subsilire, circumvolitare, colludere, deliciari videas, hic vel studere, vel obambulare, vel cum amiculo confabulari, vel cibum capere, vel cum sodalibus lusitare summa est voluptas. Gouse oppidulo quod dixi vicina est patria mea Barlandia, locus adeo et fertilitate ac rerum copia, et aedificiis et littoris amoenitate praestans, ut non immerito de hac dicere possim, quod de Baijs Horatius dixit: Nullus in orbe locus Baijs praelucet amoenis: Item Poêta Martialis: Ut mille laudem Flacce versibus Baias laudabo digne non tamen satis Baias. Totus locus pratis irriguis, parvisque cinctus est nemusculis. Dignam studijs, dignam musis sedem diceres". — Hadr. Barlandus, Historica (Coloniae, 1603), p. 243—244.

[139] Het belangrijkste werk over dit onderdeel van onze literatuurgeschiedenis is: Georg Ellinger, Geschichte der neulateinischen Lyrik in den Niederlanden vom Ausgang des fünfzehnten bis zum Beginn des siebzehnten Jahrhunderts (Berlin und Leipzig, 1933). — Korte levensschetsen met een typering van hun kunst geeft: P. Hofmann Peerlkamp, Liber de vita doctrina et facultate Nederlandorum qui carmina Latina composuerunt. Editio altera emendata et aucta (Harlemi, 1838).

[140] Zie over hem: N. N. B. W., X, kol. 431—433 (D. J. H. ter Horst); A. Schroeter, Beiträge zur Geschichte der neulateinischen Poesie Deutschlands und Hollands (Berlin, 1909), S. 165—222; D. Crane, Joh. Secundus (Leipzig, 1931); Ellinger, a.a.O., S. 28—78.

[141] Janus Secundus, Epistolae, I, ep. 1, in: Ioannis Nicolaii Secundi Hagani Opera omnia (Lugd. Bat., 1821), II, p. 25—29.

[142] Zie over hem: De la Rue, blz. 416—418; Nagtglas, II, blz. 414—415; N. N. B. W., VI, kol. 1143—1144 (J. Fruytier); B. N. B., 17, col. 909—911 (Fernand Donnet); Hofmann Peerlkamp, l.c., p. 55; Nève, l.c., p. 203—205. — Joachim Polites (Burgher) was te Goes geboren en week omstreeks 1530 wegens de overstromingen in Zeeland met zijn familie naar Leuven uit. Hij werd in 1533 hoogleraar in de rechten te Bordeaux en in 1541 griffier te Antwerpen. In 1567 komt zijn naam voor op een lijst van Martinisten. Polites, die tot de vriendenkring van Janus Secundus behoorde, is de dichter van een bundel * „Poemata" (1548).

[143] Zie over hem: De la Rue, blz. 56—58; Nagtglas, I, blz. 209—210; Hofmann Peerlkamp, l.c., p. 136—137; J. C. G. Boot, Over Hugo Favolius en zijne Latijnsche gedichten (Versl. en meded. d. Kon. Ak. v. Wet., afd. Letterk., 2de r., 7 (1878), blz.

215—233). — Favolius (Favoli) was te Middelburg geboren; zijn vader, een Italiaans edelman, was daar facteur van de Genuese en Florentijnse naties; zijn moeder was een Zeeuwse. Van 1565 tot zijn dood was hij stadsdokter te Antwerpen. Hij schreef enkele Latijnse gedichten, o.a. een reisverhaal naar Turkije en Griekenland. In zijn laatste bundel, „Theatri orbis terrarum enchiridon" (1585), beschrijft hij o.a. een prachtig buitengoed met schone vijvers en fonteinen, op Walcheren, „occiduo qua littora sole tepescunt", dicht bij de duinen gelegen (misschien Westhoven?) en bezingt hij het verval van Sluis (vgl. Boot, t.a.p., blz. 232—233).

144 Zie over hem: De la Rue, blz. 418—420; Nagtglas, II, blz. 464—465; N. N. B. W., V, kol. 871 (J. Fruytier); Hofmann Peerlkamp, l.c., p. 117. — Joannes Ramus (Jan Tack?) werd te Goes geboren en studeerde te Leuven in de rechten, waarin hij later hoogleraar werd, te Leuven, te Dowaai en vervolgens weer te Leuven. Hij schreef bovendien Latijnse gedichten.

145 Zie over hem: De la Rue, blz. 385; Nagtglas, II, blz. 1023; N. N. B. W., I, kol. 1600 (G. C. A. Juten); Hofmann Peerlkamp, l.c., p. 34; M. E. Kronenberg, Hoe komt Zovitius aan de toenaam Lumtius? (Het Boek, N.R., 23 (1936), blz. 344—346). — Zovitius (ook Driescharus, Triturbius en, bij vergissing, Lumtius geheten) werd te Dreischor geboren en was achtereenvolgens rector van de Latijnse school te Hoogstraten en, van 1536 tot 1543, te Breda. Hij stelde op jeugdige leeftijd drie schooldrama's samen: „Ruth" (1533), dat hij opdroeg aan zijn leermeester, de Zierikseese rector Sagarus, „Didascalus" (1534) en „Ovis perdita" (1539). Bovendien gaf hij „Adagia Latino-Belgica" uit.

146 Zie over hem hiervóór, blz. 39.

147 Sylva carminum adolescentiae D. Jasonis Pratensis Zyricei in tomos quatuor distributa. Antverpiae apud Michaelem Hillenium in Rapo. Anno 1530. Cum gratia et praevilegio (92 blzn.; 8vo) (Nat. Bibl., 's-Gravenhage).

148 Zie over hem: De la Rue, blz. 431—432; Nagtglas, I, blz. 131; N. N. B. W., VII, kol. 316—317 (A. Mulder).

149 Een gelegenheidsgedicht, boven zijn deur geschreven toen de erfprins Philips II in 1549 Reimerswaal bezocht. Het is afgedrukt in: Jan-François le Petit, Nederlantsche republycke (Arnhem, 1615), blz. 191 en Loys Guicciardin, Description de touts les Pays-Bas (Arnhemi, 1617), blz. 540 en daaruit bij De la Rue, blz. 432.

150 Zie over hem: Valerius Andreas, p. 104; De la Rue, blz. 537—538; Nagtglas, I, blz. 115.

151 Aldus de titel bij De la Rue, blz. 537.

152 * Dialogus Cupidinis & Ganymedis. Antv. ap. J. Loëum. — Aldus de titel bij De la Rue, t.a.p.

153 Misschien van de vierde dialoog der „Theoon dialogoi", een samenspraak tussen Zeus en Ganymedes?

154 Epicureus Des. Erasmi Roterodami scholiis illustratus, et è Latino sermone in Graecum conversus, per Bartholomaeum Caversinum canonicum in Zouburgo Walachriae (Antverpiae, 1566) (B. B., E. 696). — Er bestaan ook exemplaren van deze uitgave met het jaartal 1567 (B. B., E. 697).

155 * Caversini Poëmata. Antv(erpiae), 1543 (8vo). — Aldus de titel bij De la Rue, blz. 538, die hem ontleende aan de: Bibliotheca Heinsiana sive catalogus librorum quos ... collegit Nicolaus Heinsius (Lugd. Bat., 1682), II, p. 112.

156 Zie over hem: Van der Aa, E, blz. 92; Nagtglas, I, blz. 203—204; Hofmann Peerlkamp, l.c., p. 241—242; Ellinger, a.a.O., S. 277—282.

157 Vgl. hierna, blz. 444—445.

158 Eyndius schreef voor de „Placaten ende ordonnancien op 't stuck vande wildernissen ('s-Graven-hage, 1605), blz. ** 4 v^0—** 5 v^0 een lofdicht: In ... Paulli Merulae libros de venatione.

159 Jacobi Eyndii ab Haemstede, centurionis Batavi, Poëmata. Quorum series pagina adversa indicatur. Lugduni Batavorum, ex typographio Henrici ab Haestens. 1611 (XVI, 72, 192 blzn.; 4to). — Het boek is opgedragen aan de Staten der verenigde provinciën en aan Maurits. Cornelius Pynacker, D. Baudius, Daniël Heinsius en Janus Rutgersius schreven er lofdichten voor.

Twee gedichten uit de bundel herinneren aan Eyndius' verblijf in Zeeland: „Pro arcis Haemstedae ipso Salvatoris nostri natalitio profesto, felici inauguratione. Hymnus" (2de afd., p. 75—79), dat geheel uit versregels van Virgilius is opgebouwd en de geschiedenis van het slot Haemstede bezingt, en „Faunus Haemstedaeus" (2de afd., p. 96—100), waarin de Faun van Haemstede (klaarblijkelijk een tuinbeeld) de nimf Galatea opwekt, de zee, zo vol gevaren, te verlaten en tot hem te komen op het zoveel veiliger en herbergzamer land.

160 Quae sequuntur poëmata, ex ijs quae occupandi temporis causa olim juvenis & paene-puer conscripsi, selecta sunt. — L.c., 2de afd., p. 30.

161 Deze „Florae viduae oratio funebris in obitum noctuae" heeft Conradus Goddaeus opgenomen in de tweede druk van zijn: Laus ululae (Deventer, 1644), p. 196—203.

162 Daniël Heinsius heeft deze „Nugae" met enkele andere gedichten van Eyndius

opgenomen in zijn: Dissertatio epistolica, qualis viro literato ducenda sit uxor, et qualis? Item ejusdem alia amoeniora opuscula. Quibus hac novâ editione nunc primum accessêre V. N. Jacobi Eyndii ab Haemstede Joci funebres in obitus aliquot animalium (Lugd. Bat., 1618), p. 73—140.

163 Vgl. Ellinger, a.a.O., S. 282. — Wat hier over Eyndius gezegd werd, berust goeddeels op deze bron.

164 Nl. in de „Sinn'- en minne-beelden" (1618) en de „Maechden-plicht" (1618). — Over Cats' verdiensten als Latijns dichter vgl. Hofmann Peerlkamp, l.c., p. 397—400, die alle waardering voor zijn Latijnse gedichten heeft.

165 In: Faces augustae sive poematia (Dordraci, 1643), I, p. 29—48.

166 Gedichten van Simon van Beaumont, uitgegeven door J. Tideman, t.a.p., blz. 268—283. Vgl. Ioannes Nicolai Secundus, Basia. Mit einer Auswahl aus den Vorbildern und Nachahmern herausgegeben von Georg Ellinger (Berlin, 1899), S. XVI—XVII.

167 Simon Bellimontius, Horae succisivae cur. C. Boyus. (Hagae-Comitis, 1644).

168 Zie over hem als Latijns dichter: Hofmann Peerlkamp, l.c., p. 412—414.

169 Zie noot 165, en vgl. H. Smilde, Jacob Cats in Dordrecht (Groningen-Batavia, 1938), hfdst. IX: De vertaling van den Trou-ringh.

170 Zie over hem: De la Rue, blz. 428—430; Nagtglas, II, blz. 718. — Zijn portret, aet. XXIV, in de „Venus Zeelanda", met een Latijns onderschrift van Boyus.

171 Matthijs van der Straeten († 1551) zat al in de regering van Goes. Zijn kleinzoon Mattheus, gecommitteerde raad der Staten van Zeeland en raad ter admiraliteit te Goes, was de vader van de dichter. Een andere zoon van deze Mattheus, Hieronymus, was in 1641 burgemeester van Goes.

172 Petri Strateni Juris C^ti. Venus Zeelanda et alia ejus poëmata. C. Boyus I. C. collegit et edidit. Hagae-Comitis. Ex officina Theodori Maire. 1641 (XX, 218 blzn.; 8vo). — Het bundeltje is opgedragen aan Stratenus' vader en zijn broer Hieronymus. Verder heeft Boy elk der zeven afdelingen aan iemand opgedragen, o.a. aan Constantijn Huygens („qui tuo exemplo plures è Belgis ad humaniora ingeniorum diverticula invitasti") en aan Adriaen Hoffer.

173 O.a. op Jacob Cats, Adriaen Blyenburgh, Gronovius, David Somer, praeceptor aan de Latijnse school te Middelburg (1620—1630), vervolgens predikant te Kapelle en Biezelinge (1630—1654) († 1654), Daniël en Nicolaas Heinsius, Caspar van Vosbergen, Hugo de Groot, Herman de Hubert en enkele Engelse vrienden.

174 L.c., p. 105—106, 106—107.

175 Vgl. hierna, blz. 467, noot 200.

176 Stratenus schreef behalve zijn „Venus Zeelanda" nog een lofdicht voor de *„Urbium Zelandiae comitatum constituentium, et reliquarum encomia" (1637) van Boyus.

177 De Latijnse dichter Andries van der Wiele, praeceptor of prorector van de Latijnse scholen van Vlissingen en Middelburg (1643—1647), van wie in 1694 een posthume bundel „Epigrammata sacra" verscheen, behoort tot een volgend tijdperk.

178 Der zyelen troeste. Tsentemertensdijck in Zeelant, Pyeter Werrecoren, 1478, mensis Novembris (88 bln.; fol.) (Abdij van Averbode; mogelijk bij de brand van deze abdij in 1942 verloren gegaan). — Bl. 88 v°: Item der zielen troest dy es gheprint ter eeren ende ter weerdicheyt der gheboden gods. By my pyeter werrecoren wonende tsente mertensdyck in Zeelant. P. W. Jc pieter werrecoren bidde den ghenen dye dit werck selen zyen ofte lesen. dat sy my niet te zeer daer in en begryppen. wants hets myn eerste werck dat ic nye gewrachte. Jc hoeps noch altyt te verbeteren by der gratien gods. — Beschreven in: M. F. A. G. Campbell, Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle (La Haye, 1874), no. 1543.

179 Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 936—937; Edward van Even, Notice sur Pierre Werrecoren, imprimeur à St. Maertensdyk en Zélande (1478) (Bulletin du bibliophile belge, 8 (1851), p. 113—124); H. M. C. van Oosterzee, Pieter Werrecoren (Zeeland, jaarboekje voor 1852, blz. 265—270).

180 Hier beghinnen die accordaten. — In fine: Dese boecxkens salmen te cope vinden by Reynier Cornelissen boeckbinder wonende tot Zirczee in die Potstraet (z. pl., 1525) (6 bln.; 4to) (U.B., Amsterdam; Museum Plantijn, Antwerpen; Nat. Bibl., 's-Gravenhage; Oud-Kath. pastorie van Sint-Gertrudis, Utrecht). — Beschreven in: Wouter Nijhoff en M. E. Kronenberg, Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540, I—II ('s-Gravenhage, 1923—1940), no. 2226. — Vgl. voor de verschillende uitgaven van de Zeeuwse keuren t.a.p., nos. 1285—1288, 3314—3315.

181 Zie over hem: De la Rue, blz. 494—495; Nagtglas, II, blz. 362—364.

182 Zie over hem: De la Rue, blz. 500—501; N. N. B. W., V, kol. 1155—1156 (L. Knappert).

183 Vgl. voor het volgende overzicht: M. Schoengen, Geschiedenis van het onderwijs in Nederland (Amsterdam, 1908—1925; onvoltooid); R. R. Post, in: Geschiedenis van Nederland, I (Amsterdam, 1935), blz. 291—297; II (t.z.pl. en j.), blz. 92—103, 323—332.

184 Schoengen, t.a.p., blz. 251.

185 T.a.p., blz. 262—264.

[186] Vgl., ook voor hetgeen hier verder over de Middelburgse school volgt: J. G. Voegler, Geschiedenis van het Middelburgsch Gymnasium. Eerste tijdvak (Archief Z. G. d. W., VII, 2de stuk (1892), blz. 235—237.

[187] Zie over hem: Daxhelet, l.c., p. 284—285; O. Clemen, Johann Pupper von Goch (Leipzig, 1896), S. 276—282. — Hadrianus Barlandus, een Leuvens studievriend, droeg hem zijn uitgave van Livius' „De regibus Romanorum" (1520/22) op. — Bij Kesteloo, Stadsrek., III, blz. 331 heet hij Klaas van den Bossche, en in de door Voegler, t.a.p., blz. 248—249 medegedeelde lijst van rectoren komt hij voor als mr. Claes van den Bossche. — De drukken van Lucianus' „Dialogi" zijn beschreven bij Nijhoff en Kronenberg, t.a.p., nos. 1400—1402, 3436—3441, 3443—3445, de uitgave van Plautus' „Curculio" onder no. 3743, die van de „Rudens" onder no. 3744.

[188] Bij Kesteloo, Stadsrek., III, blz. 332 heet hij mr. Lieven; in de door Voegler, t.a.p., meegedeelde lijst van rectoren komt hij voor als mr. Lieven Lievensz. Hij was getrouwd en liet een weduwe na; t.a.p., blz. 223. Alhoewel hij al in de stadsrekening van 1524 genoemd wordt, heet hij in de druk van 1526 van Lucianus' „Dialogi" nog altijd „hypodidascalus scholae Antwerpianae", en pas in die van 1527 „Middelburgensis rectoris" (sic, lees: rector). — De „Grisellis" van Houckaert is beschreven bij Nijhoff en Kronenberg onder no. 3216 (ook in B.B., H. 80); de drukken van Rosemondts „Confessionale" onder nos. 1820—1822, 3815 de *„Disticha aliquot illustrium poetarum" onder no. 2790.

[188a] Vgl. Daxhelet, l.c., p. 34, 243 en Pluscule Esopi Phrygis et Aviani fabulae (Hantverpiae, 1512), p. C 4 v^0 (beschreven in B. B., A. 153).

[189] W. Moll, Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming, II, 2 (Arnhem, 1867), blz. 284—305, geeft een algemeen overzicht over de „vorming van Nederlanders aan vreemde hoogescholen". Vgl. verder: Schoengen, t.a.p., en G. A. Meijer, Nederlanders aan middeleeuwsche universiteiten (De Katholiek, 107 (1895), blz. 405—415). — Het ligt in mijn bedoeling, het hier behandelde onderwerp nader uit te werken, zodra het weer mogelijk zal zijn de grotendeels onuitgegeven matrikels der universiteiten ter plaatse te raadplegen.

[190] Vgl. G. Brom, Nederlanders aan de universiteit van Parijs (Archief van het aartsbisdom van Utrecht, 26 (1900), blz. 120—133). — De matrikels van de Natio Anglicana, waartoe o.a. de Duitsers en hun naburen, dus klaarblijkelijk ook de Nederlanders behoorden, zijn nog onuitgegeven. Vgl. A. Budinszky, Die Universität Paris und die Fremden an derselben im Mittelalter (Berlin, 1876).

[191] Vgl. J. van Kuyk, Lijst van Nederlanders, studenten te Orléans (1441—1602) (Bijdragen en mededeelingen van het Hist. Gen., 34 (1913), blz. 293—349). Deze lijst noemt uit dit tijdvak 26 Zeeuwen uit een register, waarin alleen de officiarii genoemd worden; het aantal studenten was dus veel groter. Opvallend groot is het aantal Zierikseeënaren. — In het Album studiosorum Aurelianensium, Natio Germanica, 1441—1546 (s. l., 1877), dat eveneens alleen de namen van de officiarii noemt, komen vele niet in de lijst van Van Kuyk genoemde Zeeuwse studenten voor, o.a. Guillermus Zagarus, de Goes (1519), de bekende Humanist.

[192] Vgl. Hermann Keussen, Die Matrikel der Universität Köln, 1389—1559. I, 1389—1466, mit Register; II, 1476—1559 (Bonn, 1892—1919), 3 Bde.

[193] Vgl. Gustav Toepke, Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386 bis 1662 (Heidelberg, 1884—1893). 2 Thle. u. Register. — J. de Wal, Nederlanders, en personen, die later met Nederland in betrekking stonden, studenten te Heidelberg en te Genève, zedert het begin der kerkhervorming (Handel. en meded. v. d. Maatschappij der Ned. letterk., 1865, blz. 59—259); J. de Wal, Nederlanders, studenten te Heidelberg (t.a.p., 1886, blz. 1—155). — Van de 187 in het tijdvak 1544 tot 1575 ingeschreven Nederlanders zijn er maar 2 uit Zeeland.

[194] Vgl. A. Hofmeister, Die Matrikel der Universität Rostock, I—II (Rostock, 1889—1891); A. Hulshof, Nederlanders aan de universiteit te Rostock in de 15e en 16e eeuw (De Navorscher, 57 (1908), blz. 571—600).

[195] Vgl. Georg Erler, Die Matrikel der Universität Leipzig, I—III (Leipzig, 1895—1902).

[196] Vgl. Matricule de l'université de Louvain, publiée par E. Reusens (Collection de documents inédits), I, 1426—1453 (Bruxelles, 1903); Actes ou procès-verbaux des séances tenues par le conseil de l'université de Louvain, publiés par E. Reusens et A. van Hove (Collection de documents inédits). I, 1432—1443. II, 1445—1455 (Bruxelles, 1903—1917); Documents relatifs à l'histoire de l'université de Louvain (1425—1797), publiés par E. Reusens, II (Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique, 30 (1903), p. 5—284).

[197] Reygersberch, t.a.p., blz. B r^0.

[198] Men vindt ze opgesomd in: Jan Romein, Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de Middeleeuwen (Haarlem, 1932).

[199] Reygersberch noemt (t.a.p., blz. B r^0) als degenen „die gescreven hebben, van die antiquiteyt ende ouderdom des lants van Zeelandt" Paulus van Middelburg, Cornelis Battus, Johannes Beker Borsalus, Hugo Bruys, Hadrianus Cordatus en Hadrianus Bar-

landus. — Van dezen is Hugo Bruys een volkomen onbekende figuur. De anderen zijn eerder ter sprake gekomen.

200 De beste en nieuwste uitgave is: Rijmkroniek van Melis Stoke. Uitgegeven door W. G. Brill (Utrecht, 1885), 2 dln. Een nieuwe uitgave, bezorgd door G. Stuiveling, is in bewerking. — Over Melis Stoke zie men verder: Te Winkel, Ontwikkelingsgang², I, blz. 508—513 en de aldaar aangehaalde literatuur. Ook Te Winkel wil in Stoke een Zeeuw zien.

201 In het gemeente-archief van Zieriksee berust een oorkonde met de ondertekening A. (d.i. Amelis) Stoke. De echtheid van dit stuk, althans van de handtekening, mag echter in twijfel worden getrokken wanneer men bedenkt dat clerken destijds dergelijke oorkonden niet plachten te contrasigneren.

202 S. Hofker, De taal van Melis Stoke (Groningen, 1908), blz. 99 vlg.

203 Vgl. hiervóór, blz. 35.

204 Reygersberch, t.a.p., blz. E v^0.

205 Boxhorn, Chroniick, I, blz. 457. — Wat latere schrijvers over Cornelis Battus hebben beweerd, is uitsluitend aan deze grotendeels onjuiste mededelingen ontleend.

206 H. Kampinga, De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Hollandsche historici der XVIe en XVIIe eeuw ('s-Gravenhage, 1917), blz. 202, n. 7.

207 Vgl. hiervóór, blz. 30—31.

208 Achter Dorpius' Dialogus, in quo Venus et Cupido omnes adhibent versutias (Lovani, 1514) gevoegd. Ook bij Petrus Scriverius, Batavia illustrata (Lugd. Bat., 1609), p. 138—141.

209 Prinsen, Gerardus Geldenhauer Noviomagus, t.a.p., blz. 19—21.

210 Vgl. hiervóór, blz. 40—41.

211 Het origineel berust in de Kon. Bibl. te Brussel. De vele drukken van dit geschrift zijn beschreven in de B. B., B. 263—273; vgl. B. 290, XVI. — Bij Scriverius, Batavia illustrata, l.c., p. 143—144.

212 Hadrianus Barlandus, Dialogi XLII² (Lovanii, 1524). — Deze druk is beschreven in B. B., B 263.

213 Vgl. hiervóór, blz. 39—40.

214 Levinus Lemnius, Occulta naturae miracula (Antverpiae, 1564), l. IIII, c. II, De Zelandiae insulis (p. 283 r^0—302 r^0). Bij Scriverius, l.c., p. 145—167.

215 „Nec ulla res vices rerum humanarum, aut varios instabilesque motus melius commonstrat, quam Zelandiae insulae". — Occulta naturae miracula, l.c., p. 299 v^0, aangehaald bij Kampinga, t.a.p., blz. 18.

216 Zie over hem: M. Smallegange, Nieuwe Cronyk van Zeeland, I (Middelburg, 1696), blz. 61; De la Rue, blz. 468—470; Nagtglas, II, blz. 479—480. — Over het geslacht Reygersberch: H. C. Rogge, Genealogie van het geslacht Reigersbergh (De Navorscher, 42 (1892), blz. 136—143; vgl. 45 (1895), blz. 140—143).

217 Dye cronijcke van Zeelandt. Cum gratia & privilegio. Gheprent Thantwerpen binnen die Camerpoorte inden Mol, by die Weduwe van Henrick Peetersen, int jaer .M.CCCC. ende .LI. den vijfsten dach van September (396 blzn.; 4to). De herdrukken van 1634 en 1644 worden hierna vermeld. Smallegange heeft het eerste deel van Reygersberchs „Cronijcke" in zijn „Cronyk" ingelast, terwijl de eerste dertien hoofdstukken in 1646 nog eens afzonderlijk waren uitgegeven onder de titel: Beschryvinge van Zee-landt, hare antiquiteyt ofte ouderdom: mitsgaders de gelegentheyt vande bemuyrde en onbemuyrde steden van der selver eylanden. Eertijdts beschreven door den Heer Johan Rey[g]ersbergen, ende daer na vermeerdert door Marcus Ivereus [sic] van Boxhorn. t'Amsterdam, gedruckt by Jan van Hilten, boeck-verkooper inde Beurs-straet, inde geborduyrde Handt-schoen, anno 1646 (56 blzn.; 8vo). Het werkje verscheen achter het: Tooneel der ghemuurde ende onghemuurde steden en vlecken, van Hollant en Westvrieslant (Amsterdam, 1646), van Hadrianus Junius. — Reygersberch droeg zijn werk op aan Maximiliaen van Bourgondië, heer van Vere. Jason Pratensis schreef er een Latijns lofdicht voor.

218 Kampinga, t.a.p., blz. 20—21.

219 In zijn voorrede voor de „Rijmkroniek" van Melis Stoke (Amstelredam, 1591), blz. (:) 3 v^0—(:) 4 r^0.

220 Hollandsche jaar-boeken of rijm-kronijk van Melis Stoke ... door Cornelis van Alkemade (Leyden, 1699), blz. 18, noot.

221 Kampinga, t.a.p., blz. 1 vlg.

222 Reygersberch, t.a.p., blz. B 3 v^0.

223 T.a.p., blz. B v^0.

224 Kampinga, t.a.p., blz. 196.

225 T.a.p., blz. 197—198. — Intussen is Reygersberchs kroniek voor de geschiedenis van Zeeland van 1450 tot 1550, vooral wat locale bijzonderheden betreft, van grote waarde. Als oog- en oorgetuige deelt hij over deze jaren een aantal feiten mee, welke men elders tevergeefs zoekt. Zijn betrekking met Maximiliaen van Bourgondië zal hem waarschijnlijk de toegang hebben geopend tot het archief van het kasteel Sandenburg,

dat hoezeer in 1505 door brand geteisterd, nog altijd een verzameling van betekenis bevat. Hieruit zal hij dan zijn berichten over de oude land- en waterstaat van Zeeland en zijn mededelingen over oude bedijkingen, overstromingen, enz. geput hebben. De nakomeling onderschrijft volgaarne het oordeel van Boxhorn: „(Deze) Chronijck van Zeelandt ... is gantsch gebreckelick. Echter nochtans heeft die niet verdient dat al te schamprich ende spijtich oordeel, dat ... Johan van der Does ... daerover heeft ghestreecken, doordien de beuselachtige vertellingen, neffens de rouwe ende ongeschaafde maniere van schrijven, op de onwetentheijt van die tijden wel mach geschoven worden" (Voorrede voor de uitgave van 1644, I, blz. ** 4 r°).

226 Vgl. hiervóór, blz. 28.

227 Chronica compendiosissima ab exordio mundi usque ad annum Domini millesimum, quingentesimum, trigesimum quartum: per venerandum patrem. F. Amandum Zierixcensem, ordinis Fratrum Minorum, regularis observantiae, virum in divinis & humanis rebus peritissimum. Eiusdem Tractatus de septuaginta hebdomadibus Danielis. Adiecta sunt epistolae duae Christiani regis Aethiopiae, Davidis, ad Clementem septimum, Rhomanum pontificem, anno Domini 1533 destinatae, cum articulis quibusdam de fide & moribus Aethiopum Christianorum. Aliae quoque tres epistolae, ex nova maria Oceani Hispania ad nos transmissae, de fructu mirabili illic surgentis novae ecclesiae, ex quibus animus Christianus merito debeat laetari. Antverpiae apud Simonem Cocum, Anno Domini .MCCCCC.XXXIIII., mense Maio (XVI, 256 blzn.; 8vo) (Nat. Bibl., 's-Gravenhage; Prov. Bibl. v. Zeeland, Middelburg, enz.). — Beschreven in Nijhoff en Kronenberg, t.a.p., no. 108. In de biografie die Fr. Titelmannus, de uitgever van dit boek, van Amandus schreef, somt hij de lijst van diens andere, ongedrukte verhandelingen op.

228 Het volgende is in hoofdzaak ontleend aan algemene werken en woordenboeken van en over schilders als: Carel van Mander, Het schilder-boeck (Haerlem, 1604) (waarbij ook wordt verwezen naar de hedendaagse bewerking van A. F. Mirande en G. S. Overdiep, Amsterdam, 1936); J. Immerzeel, De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters (Amsterdam, 1842—1843), 3 dln.; C. Kramm, De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters (Amsterdam, 1857—1864), 6 dln.; Alfred von Wurzbach, Niederländisches Künstler-Lexikon (Wien u. Leipzig, 1906—1910), 2 Bde.; Max J. Friedländer, Die altniederländische Malerei, I—XIV (Berlin, 1924—1937). — Vooral is gebruik gemaakt van de vier tot dusver verschenen delen van het monumentale werk van G. J. Hoogewerff, De Noord-Nederlandsche schilderkunst ('s-Gravenhage, 1936—1942).

229 Hoogewerff, t.a.p., II, blz. 134—137.

230 Zie over hem: Nagtglas, I, blz. 278—281; N. N. B. W., VII, kol. 491—492 (A. Mulder); Boxhorn, Chroniick, II, blz. 445—447; M. Gossart, Jean Gossart de Maubeuge, sa vie et son oeuvre (Lille, 1903); Achille Segard, Jean Gossart dit Mabuse (Bruxelles et Paris, 1924); Max. J. Friedlaender, Die altniederländische Malerei, VIII: Jan Gossart, Bernart van Orley (Leiden, 1934).

231 Het ging verloren toen op 24 Januari 1568 de bliksem in de kerk sloeg. Vgl. Van Mander, Schilder-boeck, uitg. d. Mirande en Overdiep, t.a.p., blz. 208. — Vgl. nog: W. S. Unger, Het altaarstuk van Jan van Mabuse in de Abdij te Middelburg (Archief Z. G. d. W., 1941—1942, blz. 78—79).

232 Het portret van Anna van Bergen bevindt zich in de verzameling van Madame Gardner te Boston, dat van haar dochtertje in de National Galery te Londen. Beide zijn gereproduceerd bij Segard, l.c., tgr. blz. 66.

233 Waarschijnlijk is dit de Madonna van het Metropolitan Museum te Nieuw-York, afgebeeld in het Schilder-boeck van Carel van Mander, uitg. d. Mirande en Overdiep, t.a.p., blz. 211. Ook de bij Segard, l.c., tgr. p. 70 afgebeelde Madonna uit het Kaiser-Friedrichmuseum te Berlijn zou naar Anna van Bergen geschilderd kunnen zijn.

234 Vgl. Dietsche warande, 4 (1858), blz. 27—28, 35, 41—43.

235 Van Mander kende van hem in Middelburg: „Mary-beeldekens", een „Afdoeninghe van het Cruys" bij Jacob Magnus Simonsz. in de Lange Delft, een „Lucretia" bij Melchior Wijntgis, een bekend Middelburgs collectionneur, en enkele tekeningen die hij in Middelburg in de gevangenis (dus klaarblijkelijk tijdens zijn gijzeling) gemaakt had. — Van Mander, t.a.p., blz. 225a—226a; uitg. d. Mirande en Overdiep, t.a.p., blz. 208—212.

236 Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 489—490; B. N. B., XIII, kol. 746—748 (Henri Hymans); Henri Hymans, Marin le Zélandais, de Romerswael (Bulletin de l'Académie royale de Belgique, 7 (1884), p. 211—221); H. Levelt, De kunstschilder Marinus Claeszoon van Reymerswael (1479—1568) (Sinte Geertruydtsbronne, 3 (1926), blz. 2—5); Max J. Friedländer, Der H. Hieronymus von Marinus van Reymerswale (Pantheon, 13 (1934), S. 33—36); Hoogewerff, t.a.p., IV, blz. 454—472.

237 Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 489.

238 Zie over hem: Hoogewerff, t.a.p., IV, blz. 475—478.

239 In zijn onuitgegeven aantekeningen deelt hij o.a. mee, dat de buitenplaats Golstein

onder Schellach op Walcheren naar Goltzius genoemd zou zijn. Dit laatste is minder waarschijnlijk dan Goltzius' verblijf op Walcheren, waartoe zijn vriendschap met Lucas de Heere aanleiding kan hebben gegeven. Een van zijn zoons vestigde zich in 1587 als apotheker te Zieriksee.

240 Vgl. hiervóór, blz. 37, verder Van Mander, uitg. d. Mirande en Overdiep, t.a.p., blz. 351 (alwaar in noot 2 i.p.v. Adolf Antonie moet worden gelezen). — G. J. Hoogewerff, Vlaamsche kunst en Italiaansche Renaissance (Mechelen—Amsterdam, 1935), blz. 215, beweert echter dat De Heere geen portretten heeft geschilderd.

241 Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 724; Hoogewerff, t.a.p., IV, blz. 472—475.

242 Zie over hem: A. B. de Vries, Het Noord-Nederlandsch portret in de tweede helft van de 16e eeuw (Amsterdam, 1934), blz. 104—106; Hoogewerff, t.a.p., IV, blz. 478—482. — Behalve het aanstonds te noemen doek bezit het Rijksmuseum nog een portret van een onbekende jongeman van hem, eveneens uit 1563.

243 Afgaande op zijn naam zou men Hugo van der Goes († 1482) onder de schilders van Zeeuwse afkomst willen rekenen, maar hij is in Gent geboren.

244 Voor het volgende zeer beknopte overzicht is geraadpleegd: F. A. J. Vermeulen, Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst, I—III ('s-Gravenhage, 1928—1941); W. S. Unger, De monumenten van Middelburg (Maastricht, 1941); Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. VI. De provincie Zeeland (Utrecht, 1922).

245 Zie over dit geslacht: Nagtglas, I, blz. 527—529.

246 Vgl. W. S. Unger, De bouwgeschiedenis van het stadhuis van Middelburg (Oudheidkundig jaarboek, 1 (1932), blz. 1—20).

247 Dürers Schriftlicher Nachlass auf Grund der Originalhandschriften und theilweise neu entdeckter alter Abschriften herausgegeben von K. Lange und F. Fuhse (Halle a. S., 1893), S. 143.

248 Zie over hem: A. W. Ambros, Geschichte der Musik, II^3 (Leipzig, 1891), S. 318, 375 en passim (zie register). — Zijn „Tractatus de cantu perfecto et imperfecto" berust in de Universiteitsbibliotheek van Praag. Deze musicoloog uit de school van Philippe van Vitry of van Johannes de Muris heeft een aantal Nederlandse volksliederen bewerkt, deels met Vlaamse, deels met Franse tekst.

249 Vgl. M. Schoengen, Die Schule von Zwolle von ihren Anfängen bis zur Einführung der Reformation (1582), I (Freiburg, 1898), S. 89.

250 Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 174 (waar hij echter verward wordt met mr. Lievyn Lievensz († 1533), schoolmeester in de grote school te Middelburg); Schoengen, a.a.O., S. 110—115. — Hij was in 1454 nog in leven en bracht zijn laatste jaren weer in Deventer door, waar hij ook gestorven is.

251 Zie over hem: K. Ph. Bernet Kempers, Jacobus Clemens non Papa und seine Motetten (Augsburg, 1928).

252 Zie over hem: Nagtglas, I, blz. 146; N. N. B. W., VII, kol. 353 (W. H. Vilenski-Spier); F. J. Fétis, Biographie universelle des musiciens et bibliographie générale de la musique^2, II (Paris, 1866), p. 425—426; A. C. Ramselaar, Een Nederlandsch componist en muziekgeleerde te Rome ten tijde van Palestrina, Ghisilinus Danckerts (Meded. van het Ned. Hist. inst. te Rome, 8 (1928), blz. 123—142).

253 Nl. op grond van het feit dat de familienaam Clement op Walcheren niet zeldzaam is en was, evenals de naam Mes, die door een van Clemens' leerlingen werd gedragen. De eerste naam komt echter vrijwel overal in ons land voor, de tweede o.a. in de Alblasserwaard en in Westfriesland.

254 Vgl. Bouwsteenen, jaarboek der Vereeniging voor Ned. muziekgesch., 1 (1869), blz. 77—78; 3 (1881), blz. 120.

III. DE REDERIJKERS

Eerst tegen het midden van de vijftiende eeuw vinden we op de Zeeuwse eilanden de duidelijke sporen van letterkundig leven. Een enkele Middelburgse geestelijke [1] schreef, nog in de veertiende eeuw, een kloosterkroniek die verloren ging, en indien Melis Stoke een Zeeuw was [2], is hij de oudste vertegenwoordiger, zo niet van de eigenlijke letterkunde, dan toch van de wetenschap in Zeeland. Op Paasdag 1390 trad Willem van Hildegaersberch er met twee andere sprooksprekers voor het grafelijke hof op [3], maar we weten noch of zijn optreden een aanwijzing is, dat Zeeland zelf geen kundige minstrelen bezat, noch of die beide medespelers misschien toch Zeeuwen waren. Bijna een eeuw voordat we van de eerste rederijkers in Zeeland horen, vinden we melding gemaakt van spelen, die te Middelburg werden opgevoerd door de scholieren van de grote (d.i. Latijnse) school, onder leiding van hun rector [4], en we mogen aannemen dat het schooldrama evenals elders ook in Zeeland bekend is geweest, al vloeien ook op dit terrein de bronnen schaars en al is ons van opgevoerde spelen uit de veertiende en de vijftiende eeuw er ook niet één bij name bekend gebleven.

Tegen het midden van de vijftiende eeuw gaat het letterkundig leven in Zeeland zich met vaster lijnen aftekenen. Uit Vlaanderen en Brabant dringen ongeveer tegelijkertijd twee stromingen de Noordelijke gewesten binnen: de conste van rhetoriken, die aanhang verwerft onder de handel- en neringdrijvende burgerij, en het Humanisme, dat de geestelijkheid en in 't algemeen de intellectuelen opwekt en aanzet tot wetenschappelijke en letterkundige arbeid. De eerste bedient zich van de volkstaal, goeddeels door Franse woorden verbasterd; de voertaal van het Humanisme echter is het Latijn. Van enig contact tussen deze beide stromingen blijkt, althans in Zeeland en vóór de zeventiende eeuw, niets; elk volgt haar eigen weg en werft haar eigen aanhangers.

De merkwaardige instelling der rederijkerskamers, in het begin der vijftiende eeuw in Vlaanderen onder Franse invloed ontstaan uit kerkelijke of geestelijke broederschappen, heeft zich al vrij spoedig ook over Zeeland verbreid [5]. Daargelaten of de Middelburgse kamer inderdaad van 1430 dateert, en dus de oudste uit alle noordelijke gewesten is, vast staat dat tegen het eind van de vijftiende eeuw, als in Holland en de overige gewesten van het Noorden rederijkerskamers nog maar sporadisch voorkomen, in Zeeland gilden gevonden worden in Middelburg, Vere, Goes en Reimerswaal, en bovendien in de toen nog geheel tot Vlaanderen behorende plaatsen Sluis, Hulst, Aksel en Zaamslag. In Goes heeft in of vóór 1481 een landjuweel plaatsgevonden, in Hulst in 1483, in Reimerswaal in 1507, in Dordrecht, de eerste stad buiten Zeeland, waarvan we dit horen, pas in 1552. Duidelijk blijkt uit deze feiten dat de rederijkerij door Zeeland uit het Zuiden naar de Noordelijke gewesten is doorgedrongen.

De invloed van de rederijkers op het maatschappelijke en geestelijke leven, en met name hun aandeel aan de Hervorming, is niet licht te onderschatten [6]. Vooral in de zestiende eeuw, het tijdperk van hun bloei, waren zij een factor waarmede kerk en staat beide rekening hadden te houden. In de loop der jaren waren hun macht en hun bezittingen gelijkelijk toegenomen; overal genoten ze de bescherming van de overheid, en aan hoogdagen en ommegangen verleenden ze een luister, die geen ander gilde

in dezelfde mate kon aanbieden. De pracht van hun vertoningen, de humor en de ernst van hun spelen, hun vrijmoedige kritiek op kerk en maatschappij maakten hen gezien bij het volk, bij de magistraat, die hen op het stadhuis, zogoed als bij de burgerij, die hen op het marktplein zag spelen. De rederijkersfeesten vormden een band tussen de gildebroeders van de verstverwijderde plaatsen als geen ander gilde bezat, en maakten hen tot leden van één grote, wijdverbreide nationale organisatie.

Voor de rederijkers was de kunst in vele gevallen, vooral in de zestiende eeuw, middel, geen doel. Hun spelen van sinne hadden dikwijls geen andere strekking dan het volk te onderwijzen en te stichten, en de aandacht te richten op maatschappelijke of kerkelijke misstanden. Uit het volk voortgekomen, spraken zij uit wat er leefde en woelde in de hoofden en de harten. De ontevredenheid over de ongebonden levenswijze van sommige priesters en de grote staat, die de kanunniken voerden, het gemor over de misbruiken, waartoe de aflaathandel aanleiding gaf, verschil van inzicht met de leer der kerk over het leerpunt der goede werken, elke uiting van misnoegen en kritiek kon in hun spel onder woorden worden gebracht. Daarmede werd de grond gelegd voor de strijd, die overheid en rederijkers vooral in het tweede kwart van de zestiende eeuw met felheid zouden voeren, en die, anders dan men verwachten zou, geen einde heeft genomen toen de omstandigheden zich in die mate gewijzigd hadden, dat het eertijds verbodene nu uitsluitend geoorloofd was geworden. Nauwelijks toch was het Calvinisme aan de macht gekomen, of de kerk keerde zich met rigoristische gestrengheid tegen de rederijkers, die in zo belangrijke mate tot haar overwinning hadden bijgedragen, en ook ditmaal vond de kerk de overheid aan haar zijde. Voor deze bestrijding bestond tweeërlei reden. In de eerste plaats toch waren, vooral ten plattelande, de opvoeringen van de rederijkersgilden een welkome aanleiding tot losbandigheid en brooddronkenheid, en in de tweede plaats was het, in 't bijzonder op Zuidbeveland, waar dit verzet dan ook het sterkst was, vooral het Rooms-Katholiek gebleven deel der bevolking, dat zich in deze gilden verenigde en er de voorreformatorische traditie voortzette. Langer dan een eeuw heeft deze strijd geduurd en het einde van deze schermutselingen kwam pas, toen het Calvinisme niet alleen in naam, maar ook in feite onder heel het Zeeuwse volk ingang had gevonden, zodat de rederijkerskamers òf te lichtzinnig werden geacht, òf, zoals op Zuidbeveland, door gebrek aan leden hun natuurlijke dood stierven. Alleen in de steden, waar ze een ander karakter droegen en meer te vergelijken zijn met de achttiende-eeuwse dichtgenootschappen, konden ze hun bestaan langer rekken: de Middelburgse en Vlissingse kamers tot het laatst der zeventiende, de Veerse kamer zelfs tot het eind der achttiende eeuw.

Bestrijding door overheid en kerk

Ook uit Zeeland zijn ons voorbeelden bekend van maatregelen, door de overheid genomen om aan de hervormingsgezinde tendenzen der rederijkers paal en perk te stellen. Op 21 Februari 1535 vermaande de raad van Zieriksee het rederijkersgilde der stad, „dat sy niet en (zouden) speelen, dat schandeloos is" en in het vervolg van hetgeen zij wilden opvoeren aan de burgemeester zouden kennis geven [7]. Deze vrij vage mededeling doet vermoeden dat onder de Zierikseese rederijkers hervormingsgezinden waren, alhoewel daarvan verder niets blijkt. Opmerkelijk is dat de opvoering van „Den Boom der Schriftueren" in 1539 door de Middelburgse rederijkers geen aanleiding schijnt te hebben gegeven tot enige verbodsbepaling, alhoewel de geestelijkheid in dit spel fel werd gehekeld en het tien jaar later

op een lijst van verboden boeken werd geplaatst. In 1563 voerden de rederijkers van Kapelle op Zuidbeveland een klucht op, waarin de broek van de Heilige Franciscus een belangrijk aandeel scheen te hebben gehad. De geestelijkheid maakte er werk van, de zaak kwam zelfs voor de Landvoogdes, maar per slot van rekening bleek een en ander op een vergissing te berusten [8].

Van heel wat feller aard was de oppositie van het Calvinisme tegen de rederijkerij. Al in 1581 besloot de particuliere synode van Zeeland om bij de Staten van het gewest aan te dringen op „executie van de 26e vraghe der particuliere questien des Dortschen synodi aengaende de rhethoryckspelen" [9], in overeenstemming met het kort daarop door de te Middelburg gehouden nationale synode genomen besluit, dat inzake de kamerspelen „een ijeghelick aenhouden sal bij syne overheyt, dat onstichtynghe gheweert wordt" [10]. Ook de Haagse nationale synode van 1586 keerde zich tegen de rederijkersspelen, als aanleidingen tot onstichtelijkheid [11].

Nergens is het verzet van overheidswege tegen de rederijkers zo krachtig en aanhoudend geweest als in Zeeland, klaarblijkelijk omdat hier de aandrang van de kerk het grootst was. In een reeks van plakkaten hebben de Staten zich telkens weer tegen de batementspelen gekeerd, in 1583, 1590, 1591, 1621, 1625, 1636, 1639, 1646, 1652 en 1673 [12]. Dat deze verordeningen telkens weer hernieuwd moesten worden, wijst er op hoezeer de rederijkersgilden op de Zeeuwse eilanden wortel hadden geschoten. Met name geldt dit voor Zuidbeveland, dat dan ook enkele malen afzonderlijk werd aangeschreven. Dat men vooral de Rooms-Katholieke rederijkers, die op dit eiland nog in organisatorisch verband verenigd waren, bedoelde, blijkt wel daaruit dat de gereglementeerde rederijkersgilden in de steden Middelburg, Vlissingen en Vere de bescherming van de overheid genoten [13].

Dat de strijd van de Staten tegen de rederijkers was gericht, en niet tegen het opvoeren van toneelstukken in 't algemeen, blijkt duidelijk uit een besluit, dat zij slechts enkele jaren na de resolutie van 1591 namen. In hun zitting van 5 Augustus 1595 verscheen een tiental Zeeuwse studenten uit Leiden, die hun verzochten „hunne actie van exhibitie van zeker tragedie ende comedie" met hun tegenwoordigheid te vereren. De Staten — er was een zoon van het Statenlid Caspar van Vosbergen onder de spelers — voldeden aan dit verzoek en schonken aan de studenten bovendien nog een gratificatie van £ 25 Vlaams, „boven alle oncosten, gedaen in 't erigeren van de stellingen, schilderen, kleederen ende anderssins" [14]. Ook de Middelburgse kerkeraad had tegen deze opvoering geen bezwaar, wat uit zijn stilzwijgen mag worden opgemaakt [15]. Uitdrukkelijk spreekt dit college trouwens steeds van rhetorijkers, niet van het toneelspel op zichzelf, al zullen op een enkele uitzondering na beide wel onafscheidelijk verbonden zijn geweest. In Zeeland, waar de overheid een veel grotere macht in kerkelijke aangelegenheden bezat dan elders [16], treedt de kerk trouwens veel minder fel tegen de rederijkers op dan in de andere gewesten. Dit felle optreden was hier onnodig, omdat de wereldlijke overheid zich hier agressiever betoonde dan bv. in Holland, waar de magistraat der steden meer libertijnsgezind was. Wanneer echter in 1602 de provinciale synode van Zeeland verzoekt „alsoo doort placaet van policie de rhetorijckspelen om ghewichtighe redenen verboden zijn ende diesniettegenstande op velen plaetsen tplacaet dienaengaende niet onderhouden en werdt, dat het den E.E.heeren believe tverbodt van dien te vernieuwen, midtsgaders oock tegen de spelen in de latijnsche ende franssche scholen naerder te verclaeren, alsoo door sulcke onnoodighe ende ontstichtelijcke oeffeningen de jonckheijt haeren tijdt verliest", wijzen Gedeputeerde Staten dit verzoek van de hand:

„alsoo hierop bij placate is voorsien, en connen die van den Rade niet voorder daerinne doen" [17]. Sindsdien kwam de rederijkerij niet meer ter sprake vóór 1618, toen men besloot om aan de synode te Dordrecht in bedenking te geven, de Staten-Generaal om een „algemeijne ordre" te verzoeken tegen „de batementspelen en diergelijcke onbehoorlycheden" [18].

Het plakkaat van 9 Juni 1625 [19] richt zich klaarblijkelijk meer tegen rondreizende kermistroepen dan tegen rederijkers, maar dat van 15 Juli 1636 [20], dat aan de ambachtsheren van Zuidbeveland was gericht, noemt de „batement-spelen" met name. Tien jaar later, op 31 Mei 1646, vaardigden de Staten een nieuwe verordening uit, aangezien hun ter ore was gekomen dat „in verscheyden quartieren deser provintie, vele insolentien ende dertelheden gepleecht werden, in rethorijck ende batement-spelen", die daarom instantelijk verboden werden. Aan de officieren en magistraten, daartoe gekwalificeerd, werd scherp gelast, hieraan „sonder eenige oochluyckinge ofte dissimulatie" de hand te houden" [21]. In 1654 richtte de classis van Zuidbeveland zich tot de Staten, die daarop de ambachtsheren van het eiland nogmaals herinnerden aan de eerder afgekondigde verbodsbepalingen [22]. Niettemin moest de predikant van Hoedekenskerke, ds. Michael Eversdijk, op 13 Januari 1673 bij de classis een vertoog indienen over de „Confrerien of Landluydengilden", waarbij zich ook gereformeerden lieten inschrijven. De predikant zette daarin in den brede uiteen dat deze confrerieën „van een puiren paepsen gront en aart" waren, „superstitieus en afgodisch" in haar oefeningen, vergezeld gingen van „profaniteit en goddeloosheit" en geheel verschillend waren van „de borgerlike gilden en schutterien in de steden" [23]. Nog geen veertien dagen daarop volgde het plakkaat van de Staten van 24 Januari 1673, dat de rederijkersspelen nogmaals verbood [24], met uitzondering van die der geprivilegeerde kamers in de besloten steden [25]. Het is het laatste van deze aard, dat door de Staten werd uitgevaardigd, maar er zijn bewijzen te over dat de gilden op Zuidbeveland er zich weinig of niets van hebben aangetrokken en rustig zijn doorgegaan met hun opvoeringen. In 1696 moesten kerkeraad en classis er in 's-Heer-Arendskerke en Heinkenszand verhinderen [26], en op 7 September 1700 moest de classis het besluit nemen om alle lidmaten te censureren die zich schuldig maakten aan ringsteken, gaaischieten, rethorijkspelen en soortgelijke vermaken. Toen de classis beval dat dit verbod van alle kansels bekend moest worden gemaakt, weigerden vier of vijf kerken, met die van Goes aan het hoofd, daaraan te voldoen, wat tot veel geharrewar aanleiding gaf [27]. Op het laatst van 1711 kwam men er achter, dat de rederijkers van 's-Gravenpolder tegen Driekoningen een spel voorbereidden, waar natuurlijk een stokje voor werd gestoken [28]. In Mei 1717 beloofde de baljuw van Zeeland Bewesten-Schelde nog eens aan de classis, „de Rhetorika op allerlei wijze te verhinderen" [29]. Wat hem daartoe aanleiding gaf is onbekend. Intussen schijnen in het begin van de achttiende eeuw ook de laatstovergebleven kamers op Zuidbeveland verdwenen te zijn, ongetwijfeld tengevolge van de toenemende invloed van het Calvinisme, alhoewel dat op dit eiland er nooit in geslaagd is, de oude Roomse godsdienst te verdrijven.

Vooral de piëtistische predikanten hebben zich in de eerste helft van de zeventiende eeuw krachtdadig verzet tegen deze uiting van het middeleeuwse volksleven, die voor hen in de eerste plaats een overblijfsel was van de „Paepse superstitie". Udemans noemt „batementen, camerspelen, ende andere sotte cluyten" in één adem met „oncuysche ende dertele ghebaerden" en „lichtveerdighe dansserijen", waartegen hij op zeer besliste wijze stelling neemt [30]. Eewoud Teelinck noemt „stellagie spelen zelve te spelen, ofte

t'aenschouwen" onder de „oneerlijcke ende ongeoorloofde vermakingen" [31]. Ook zijn broer Willem noemt „commedien, tragedien, batement-spelen, camer-spelen, lichtveerdighe speelkens, waer in veel onkuyssche, ergerlijcke, vuyle, gebaerden vertoont worden" onder de „aenleydinge tot oncuysheyt" [32], en had al eerder aan „vele genaemde gereformeerde Christenen" verweten dat ze meewerkten aan de opvoering van batementspelen [33]. Zijn zoon Maximiliaen sluit zich bij het oordeel van zijn vader hierover letterlijk aan [34]. Ook Adriaen Hoffer keert zich tegen de rederijkers, „dewelcke alhoewel sy den naam van Reden-rijck draghen, evenwel nochtans duergaans redeloose, ende onbesnedene menschen sijn, die niet minder in haar leven en betrachten, dan het ghene sy tot stichtinghe voor den volcke schynen te willen voortbrenghen", waardoor de ware poëzie in verachting wordt gebracht [35]. Het is dan ook te begrijpen dat in tegenstelling tot de Walcherse steden in Zieriksee de rederijkerij in de zeventiende eeuw een kwijnend bestaan heeft geleid, al heeft ze er zich tot het laatste kwart van de eeuw weten te handhaven.

Middelburg

De oudste der Zeeuwse rederijkerskamers is het „Bloemken Jesse" van Middelburg [36], en indien we de overlevering mogen geloven, die haar oprichting in 1430 stelt, is deze kamer tegelijk de oudste uit de Noordelijke Nederlanden. Het ligt trouwens voor de hand, deze in Zeeland te zoeken, het overgangsgebied immers tussen de kultuur van Noord en Zuid, de brug tussen de beide helften van de Dietse landen, waarin Noordbrabant met zijn moerassen en heidevelden en zijn gering aantal steden een wig had gedreven. Reeds was Middelburg in het begin der vijftiende eeuw een bloeiende koopstad, waarheen vooral uit Brabant en Vlaanderen vele kooplieden, maar ook vele geestelijken kwamen, en waarschijnlijk is door de laatstgenoemden de Middelburgse kamer in het leven geroepen [37], naar het voorbeeld der Vlaamse en Brabantse rederijkersgilden.

Het oudste document dat de Middelburgse kamer noemt is de ordonnantie, die baljuw, burgemeesters, schepenen en raden der stad haar op 9 Januari 1484 verleenden [38]. Uit deze brief blijkt dat de kamer Sinte-Anna tot patrones had, en haar jaarfeest vierde op de Zondag na het naamfeest van deze heilige (26 Juli). Wie tot het gilde wilde toetreden, moest zijn wens daartoe te kennen geven aan de deken en zijn gezworenen. Verzette niemand zich tegen zijn aanneming als gildebroeder, dan werd hij toegelaten tegen een intreegeld van acht groten en één groot voor de cnape. Bij overlijden van de gildebroeder verviel zijn pallore — de gebruikelijke naam voor het feestgewaad — aan het gilde; de gildebroeders waren daarvoor gehouden om de overledene ter aarde te dragen. 's Daags daarop „soe sal den deken als dan gehouden wezen eene memorie te doene van een singende misse van requiem van die penningen die onder hem liggen", die alle gildebroeders moesten bijwonen. Kwamen rederijkers van buiten batementen of wagenspelen opvoeren, dan droegen de gildebroeders gemeenschappelijk de kosten. Tweemaal 's jaars legde de deken rekening en verantwoording af van de gelden, die hij onder zijn beheer had, en wel op de dag van de verkiezing van een deken, en op Sinte-Anna of de dag daarna. Iedere gildebroeder was verplicht zich een pallore te doen maken op eigen kosten, en minstens één in de drie jaar. Deze pallore, waarop het embleem der kamer geborduurd was, mocht niemand ter afdoening van schuld in ontvangst nemen; als officieel gewaad vertegenwoordigde het de goede naam van het gilde. Daarom mocht niemand ook met zijn pallore „in stoven

noch in bourdeelen gaen noch in tavaernen tot eenigen dobbelspelen of droncken drijncken noch gheenderhande spel spelen ten ware scaetsen, balslaen of schieten". Ook mocht men de pallore niet dragen op de plaats „daer eenige dootslagen geschien" (als bv. bij terechtstellingen), en evenmin mocht men het kleed „in die lombaerde dragen". Op al deze overtredingen stond verbeurte van het ambtsgewaad. Het privilege bevat verder enkele strafbepalingen voor leden die de repetities der op te voeren stukken niet bijwoonden of de hun toegewezen rol weigerden te spelen. Priesters en magistraatspersonen, die in het gilde traden, konden dispensatie krijgen van bepaalde voorschriften, bv. van het dragen van de pallore en het deelnemen aan de opvoeringen. Het stadsbestuur koos jaarlijks de deken, de gezworenen en de gildeknaap, „gelijck men in andere gilden doet". Men kan hieruit gevoeglijk opmaken dat het een of ander Vlaams of Brabants rederijkersreglement als voorbeeld heeft gediend voor het Middelburgse, maar het is niet aan te wijzen welk.

Deze ordonnantie, die nagenoeg volkomen gelijkluidend is met die van de Reimerswaalse kamer en op dezelfde dag als deze is uitgevaardigd [39], bleef slechts tot 1514 van kracht, toen het stadsbestuur op 17 Maart aan de kamer een nieuw privilege schonk [40]. Dit privilege, dat merkwaardigerwijze van het oudere geen gewag maakt, stelde een overdeken en dertien „tabbeertdragers" aan, die in het rood gekleed moesten zijn en elke vier jaar van de stad een nobel ontvingen. De magistraat nam op zich, te zorgen voor het onderhoud van de speelwagen van het gilde, en schonk bovendien maandelijks vijf schellingen tot onderhoud van de kamer, „mits condiciën en voirwaerden, soo wanneer dat de stad eenighe victorien maect ofte eenighen triumphe bedrive, zoo zullen deselve van de Rethorike gehouden zijn te spelen, ende der stad eere daarinne te bewaren, 't zy by batementen oft staande spelen". Bovendien moest de kamer jaarlijks dertien „staande spelen" opvoeren, en voorts op alle Zondagen tijdens de jaarmarkt een uitvoering geven, verder op alle heiligendagen, „insgelijks wanneer de scutters opscieten zullen", op Sint-Joris, Sint-Sebastiaan „ende als de cleuveniers horen feeste houden van den zeven weën". Al deze spelen moesten „spelen van genuchte" zijn. Op Nieuwjaarsdag en Driekoningenavond moesten de rederijkers „naar ouder costume" op het stadhuis een opvoering geven, en tenslotte waren ze gehouden om op Sacramentsdag en de dag van de processie „te spelen den ommeganck, ende de processie in ordinancie te helpen stellen ende onderhouden" [41].

Het privilege bevatte vervolgens de ordonnantiën van het gilde zelf, die gedeeltelijk overeenkomen met de bepalingen van het privilege van 1484. Er blijkt o.a. uit dat het aantal gildebroeders onbeperkt was, en dat elke gildebroeder het in zilver uitgevoerde insigne van de kamer op zijn borst moest dragen, of het in kleuren op zijn rok moest laten borduren.

De Middelburgse rederijkers hebben steeds de bescherming van de magistraat genoten, en gedurende heel het bestaan der kamer, dat zich over een tijdsverloop van twee en een halve eeuw uitstrekt, blijkt nimmer iets van enig ernstig conflict tussen het gilde en de stedelijke regering; integendeel geniet de kamer van haar steeds bescherming en steun. Vóór de overgang van Middelburg naar de Staatse zijde draagt ze geheel en al het karakter van een geestelijk gilde. Ze had de leiding bij de grootse processies, die elk jaar op Sacramentsdag plaatsvonden, en bij alle gelegenheden die daartoe aanleiding gaven, trad ze met haar esbatementen voor de regering en het volk op. De kamer genoot dezelfde voorrechten, maar had ook dezelfde verplichtingen als de overige 22 gilden der stad. Met de drie schuttersgilden, die haar het meest verwant waren, wordt ze herhaaldelijk

in één adem genoemd [42]; in tijden van onrust is aan deze vier gilden de bewaking van de poorten opgedragen, en in 1575 worden deze gilden zelfs gerekend met burgemeesteren, schepenen en raden „het gansche corpus der stad" te vertegenwoordigen [43].

Het oudste spoor [44] van de aanwezigheid van een rederijkerskamer in Middelburg dateert uit 1444, wanneer ter gelegenheid van de jaarlijkse processie op H. Kruisdag (26 Juni) de stad aan de Westmonsterkerk £ 3 uitbetaalde wegens verleende hulp, „en ook om den boom van Yesse te helpen maken" [45]. Het jaar daarop waren de „esbatement-spelers" van Middelburg in Vere, „als men onser vrouwen ommedrouch" [46]. De stadsrekening van 1480 vermeldt dat de loods, staande in „damerie" (de amerij) [47], om de „wagenen" daarin te plaatsen „van den Rethorike" gedekt werd. Colijn, de koster van de Westmonsterkerk, werd van stadswege betaald omdat hij de wagen van Rethorica gestoffeerd en geverfd had, en ook wordt in dezelfde rekening nog gesproken van de toren van de Rethorike, klaarblijkelijk een van de requisieten [48]. In 1483 kregen de gezellen van Rethorike, toen ze met enkele leden van de Wet in de Liebaard (de stadsherberg) vergaderd waren, een maaltijd. Toen ze op Driekoningenavond 1493 hun opwachting kwamen maken bij de koning van de stad, die op het stadhuis recipieerde, kregen ze een stoop Rijnwijn. In hetzelfde jaar schonk de stad hun laken, om er een zotsrok met twee kousen van te laten maken, en bovendien kreeg Willem Treurniet, als gouverneur van de kamer, vijf ellen rood en grauw laken „om daermede met der stede livreie gekleed te zijn" [49]. In 1494 kregen de gezellen van Rethorica twee poortkannen Rijnwijn, omdat ze een spel van sinne gespeeld hadden [50].

In 1507 waren de Middelburgse rederijkers op het landjuweel te Reimerswaal, waar ze een prijs wonnen, die uit zeven tinnen stopen en tien tinnen kannen bestond. In Februari 1513 speelden ze „'t wagenspel" op het stadhuis. Herhaaldelijk treffen we in de nu volgende jaren in de stadsrekeningen posten aan voor wijn, aan de rederijkers wegens hun opvoeringen geschonken [51]. In 1518 trokken ze naar Goes „om den prijs te winnen", en in 1525 werd hun £ 3 betaald voor een reis naar Reimerswaal [52].

Den Boom der Schriftueren

Enkele maanden na het Gentse landjuweel van 1539, waar de Middelburgse kamer niet aanwezig was, gaf deze, op de 1ste Augustus van hetzelfde jaar, te Middelburg een opvoering van „Den Boom der Schriftueren" [53]. Dit spel, klaarblijkelijk door een van de „Sint Annen kinderen" zelf gedicht, vertoont zo al geen Lutherse, dan toch een Erasmiaanse strekking [54]. Medecyn der Sielen, d.i. Christus, en Menschelijcke Leeringhe strijden om het bezit van de non Elck Bysonder, die in het prieel van Suyver Consciencie onder de Boom der Schriftueren ligt te rusten. Aanvankelijk wint Medecyn der Sielen haar gunst, maar Eyghen Wijsheyt en Natuerlijcke Begheerte, de dienaars van Menschelijcke Leeringhe, weten haar door schoonklinkende woorden en beloften over te halen en voeren haar met zich mee als de toekomstige bruid van hun heer. Gheloove, door Medecyn der Sielen tenslotte opgeroepen om een einde te maken aan het rijk van Menschelijcke Leeringhe, redt met „het sweerdt van twoort Gods" Elck Bysonder uit de macht van Menschelijcke Leeringhe en brengt haar terug tot haar „eerste lief".

De strekking van „Den Boom der Schriftueren" en die van de Gentse spelen lopen niet ver uiteen, maar hoeveel scherper is de toon der Middelburgse rederijkers, hoeveel directer hun aanval op de kerk en de geestelijk-

heid. Hoe hatelijk is de voorstelling der priesters, zoals Menschelijcke Leeringhe ze aan Elck Bysonder afschildert:

> Verslint eenen kemel, maer een mugge wilt cleesen
> voor tvolc, om te cryghen goet of ghelt;
> doen si u ghebot niet, segt: tis eenen geest die u quelt.
> Doet zielmissen doen, vigelien en memorien,
> dertichsten, jaerghetyden, so crijchde ghewelt.
> Prijst broerscappen, ghilden van grooter victorien,
> preect parabelkens voor dees dantelorien,
> en ghelaet u alleens in u vertalen,
> dat ghi de sluetels hebt vander eewiger glorien
> so devoot, al soudy God vanden cruyce halen [55].

Scherp bestrijdt de anonyme schrijver van het spel, die we wel onder de Middelburgse rederijkers zelf te zoeken zullen hebben, de leer der goede werken, niet minder scherp ook de aflaathandel, en in geen ander rederijkersspel uit deze tijd treft men een zo felle, onomwonden belediging der geestelijken aan, die hier beurtelings Farizeeën, antichristenen, Bels dienaren, grijpende wolven in schaapskleren en „standaertvoerders van Lucifers wempelen" worden gescholden. Literaire verdiensten bezit het spel niet; het is, als vele andere soortgelijke spelen uit de zestiende eeuw, hier en daar langdradig en veelal niet meer dan berijmd proza, zodat in alle opzichten de inhoud merkwaardiger is dan de vorm. Het feit dat het in de zestiende- en zeventiende-eeuwse uitgaven steeds gevolgd wordt door „Een spel van sinnen op tderde, tvierde, ende tvijfde capittel van dwerck der apostolen" [56], heeft aanleiding gegeven tot de veronderstelling dat dit apostelspel uit dezelfde tijd allereerst, maar bovendien ook uit dezelfde kring afkomstig zou zijn als het Middelburgse spel. Wanneer de spelers zich in de proloog „wy scholieren" noemen, zou men geneigd zijn aan de „Missus scholieren" van Vere te denken. De Brabantse eigenaardigheden van de tekst kunnen op rekening van een Antwerpse drukker worden gesteld, te meer omdat ze niet in het rijm voorkomen. Bewijzen voor een Zeeuwse afkomst van dit spel van sinne zijn er echter niet [57].

Dit apostelspel, terecht gekenschetst als „het ketterproces op de planken" [58], behandelt „van woorde te woorde" de in de drie bedoelde hoofdstukken der Handelingen beschreven geschiedenis: de prediking van Petrus en Paulus, de genezing van de kreupele, hun gevangenneming en verhoor, hun bevrijding uit de gevangenis, opnieuw hun gevangenneming en verhoor, en tenslotte hun moedig doorstane geseling. De apostelen treden hier op als representanten van de „Duytsche doctoren", de nieuwe predikers die de mensen leren dat zij „door Christum alleene de salicheyt ontfaen". Ook uit dit stuk spreekt duidelijk de haat tegen een geestelijkheid, die door haar leven het recht op Evangelieprediking in de ogen van het volk verbeurd had en daarmede de weg had geëffend voor een beweging, die in enkele tientallen jaren tot haar ondergang zou leiden.

De lijst der verboden boeken, in 1550 op bevel der Keizerlijke Majesteit door de universiteit van Leuven opgemaakt, veroordeelde met de Gentse spelen van 1539 ook „Den Boom der Schriftueren" en „Een spel van sinnen" als ketters [59]. En indien een zekere overeenkomst tussen het Middelburgse spel en „Tspel van de Cristenkercke" van de Roomse Reinier Pouwelsz het vermoeden wettigt, dat deze Utrechtse rederijker zijn stuk bedoeld heeft als een tegenhanger van „Den Boom der Schriftueren" [60], dan blijkt daaruit dat dit spel van sinne toch meer beroering heeft gewekt

dan de absolute stilzwijgendheid der Middelburgse archieven zou doen vermoeden.

Intussen schijnt de magistraat de kamer naar aanleiding van deze opvoering geen moeilijkheden in de weg te hebben gelegd, en het rederijkersleven ging zijn gewone gang. Op Meidag 1549 kwamen de kamers van „Drysen" (? lees: Sluys?) in Vlaanderen, Goes, Vere en Vlissingen te Middelburg vóór het stadhuis een spel van sinne spelen [61]. In 1556 werd £ 2 betaald aan mr. Jan Apart, „over dat hij gemaect heeft 25 of 26 speelen sprekende op theijlyghe cruijsce om jaerlicx te dienen ende ghespeelt te worden inden ommeganck deser stadt". Deze Jan Apart (Appaert, Happaert) zal ongetwijfeld tot het rederijkersgilde hebben behoord, evenals zijn compagnons Joos Maninc en Joos Mahyeu (Mahuij), met wie hij in de stadsrekeningen van deze tijd herhaaldelijk genoemd wordt. In 1550 kregen beide laatstgenoemden 20 schelling „over dat zij luijden op den ommeganckdach tspel vuijtgebrocht hebben noepende tvlieen vande kinderen van Yesarel duer troode meel (sic)". In 1552 kregen Jan Appaert en Joos Mahuij £ 4 „over dat zij luijden met huere consoorten vuijtgebrocht hebben tspel van Faro ofte den vuijtganck vanden kinderen Ysrael vuijten landen van Egipten", een spel dat ook later nog herhaaldelijk werd opgevoerd, en dus in de smaak schijnt te zijn gevallen [62]. Naar alle waarschijnlijkheid is van deze spelen niets bewaard gebleven [63].

In 1559 besloot de raad om aan de kamer 100 gulden te betalen, waarvoor deze zich moest verbinden om aan het einde van de processie „te furnieren van schilderie ende van personagien ende sieraed alzulcke vijf tavreelen" als zij haar „in partraituere" vertoond had. De stad zou dan de stellage doen plaatsen en tegen een redelijke beloning ambachtslieden verschaffen [64]. In 1564 besloot de raad om aan de rederijkers 25 Carolusguldens te schenken „tot den oncosten, die syluyden doen sullen desen toecommenden ommeganck uit speelen van tmeyespel boeven de costen van der stellayge te stellen" [65], maar welk dit Meispel geweest is, vernemen we niet. In 1565 voerde het gilde vóór Palmzondag in de vasten het spel van Sint-Jans onthoofding op [66]; ook maakte het in hetzelfde jaar een ommegang „tot eere vander stadt" [67]. De publicatie op de viering van Ommegangdag en Sacramentsdag, die in 1566 werd uitgevaardigd, legde een sinds lang bestaande gewoonte vast, toen ze voorschreef „dat alle de gesellen van der Rethoricke hemzelven zullen vougen om de processie, ambochten ende spelen in ordonnantie te stellen ende voort te doen gaene, op de correctie voorscreven" [68].

Toen in hetzelfde jaar Middelburg met een aanval van de ontevreden elementen bedreigd werd, die zich onder aanvoering van Pieter Haeck verenigd hadden, vaardigde de overheid op 25 Februari een ordonnantie op de dagwacht uit, waarbij de bewaking der poorten werd opgedragen aan personen, „genoemen uuyt het corpus van de drie schutteriën ende Retorica" [69]. Kort daarop werden dezelfde corporaties ook met de nachtwacht belast [70]. In de volgende jaren van beroering werd deze opdracht herhaaldelijk vernieuwd [71]. Tijdens het beleg van Middelburg gaven deken en beleders van het gilde van hun loyaliteit blijk door de schenking van „een zilvere cop" aan de overheid [72]. Dit gebeurde in 1572, maar in de jaren daaraan voorafgaande schijnt de verhouding tussen de kamer en de magistraat niet altijd even ideaal te zijn geweest. Jan Happaert, die zo hij al geen factor van het gilde was, dan toch als de auteur van tal van spelen daarin een vooraanstaande plaats bekleedde, werd in 1567 door burgemeesters en schepenen „ter cause van de religie ende oproer" uitgewezen [73],

en we kunnen ons bezwaarlijk voorstellen dat zijn ketterij enerzijds, zijn verbanning anderzijds respectievelijk op de overheid en op het gilde een goede indruk heeft gemaakt. Houdt hiermee wellicht verband, dat wet en raad op 30 October 1568 besloten om aan de rederijkers bekend te maken dat zij „om sekere redenen, hen daertoe porrende ende moverende", de bijeenkomsten van het gilde voor zes maanden schorsten? [74]

Adolphus van Lare

In 1569 schreef *Adolphus van Lare*, in wie we wel een lid van de Middelburgse kamer zullen moeten zien, een kort wagenspel voor het barbiers-(en chirurgijns-)gilde van de stad, dat jaarlijks op de ommegangsdag, drie weken na Pinksteren en elf dagen na Sacramentsdag, door vier van de jongste leden van dit gilde gespeeld zou worden [75]. Wetgeleerden, Farizeeën en doctoren spannen samen tegen Christus en besluiten om hem de overspelige vrouw voor te leiden,

> Ende vragen zijn advijs tot deeser stonden
> Oft hij dit vrouken wil gracie verleenen
> Oft dat men se duer haer misdaet sal steenen.
> Salmense steenen soe is barmharticheijt buijten geset,
> Gheeft hijse gratie soe breeckt hij Moijses wet,
> Aldus wordt hij beschaemt in allen hoecken.

Maar wanneer Christus dan in het zand schrijft en tot de omstanders zegt: „Die sonder sonde is die worpe den eersten steene", vluchten allen, en Christus blijft met de vrouw alleen achter. Veel meer dan een parafraserende uitbeelding van het bekende Nieuwtestamentische verhaal is dit spel niet.

Van Lare was, toen hij dit spel in het rekeningenboek van het gilde neerschreef, deken van het Chirurgijnsgilde, waarvan hij in 1573, tijdens het beleg van de stad, beleder was. We weten verder niets van hem, en zijn naam komt onder de ons bekende leden van het rederijkersgilde niet voor. Maar ook al heeft hij daartoe niet behoord, zijn werk vertoont naar vorm en naar inhoud zozeer alle kenmerken van de rederijkerspoëzie, dat het in dit kader vermeld dient te worden [76].

De legende van den Geusen troubele

Uit 1573 of kort daarna dateert „De legende van den Geusen troubele over Zeelant van den jare 1572 ende 1573", die ons, voorafgegaan door een referein en gevolgd door „een liedeken op te benautheyt van Middelborch uit beleggen van de Geusen uit jaer 1573 in Januario stilo curie, op de wyse: Der minnen saet" in een handschrift bewaard is [77]. De schrijver, die zich achter de zinspreuk „Niet sonder maer" verschuilde, was klaarblijkelijk een Middelburgs rederijker. De gebeurtenissen van 1572 en 1573 heeft hij meegemaakt; enkele bijzonderheden over het beleg van Middelburg en de krijgsgebeurtenissen, die daarmede verband hielden, zoekt men in andere geschiedbronnen tevergeefs. Als ijverig Spaansgezinde en Rooms-Katholiek betreurt hij de loop van zaken in 1572, waaronder de overgang van Vlissingen naar de Geuzen hem het meest ter harte gaat. „Tfy Vlissingen", klaagt hij,

> Tfy Vlissingen, hoe ghy u onteert hebt,
> u selven doende die groote scande
> dat ghy uwen rock nu omgekeert hebt,
> met boeren, met Geusen menigerande,

en de angst besluipt hem, dat ook Middelburg, „dblomken van den lande",

in hun handen zal vallen. „Tis te scoonen bloeme voor sulcken guyten", meent hij, maar wat hij zich aanvankelijk, in zijn angst, als onmogelijk gedacht heeft, wordt weldra een feit. Nadat de opstandelingen heel Zeeland in hun macht hebben gekregen, valt tenslotte ook de hoofdstad in hun handen, nadat de burgerij door een beleg van bijna twee jaar uitgehongerd was.

Daer therte flau is, daer wort den cop laff.
Diaer 73, naer shoofs schryvens wys,
opten vetten Donderdach, de stadt men opgaff,
tsuccoers faelgeerde, de vaert was vol ys.
Daer en was geenen troost noch goed advys,
de borghers waren gheexcuseert,
de schamel kinderen broesch als een rys
hebben ter dood toe ghepersevereert.
Deendracht der borgheren den peys passeert
die God haer deur syn Exalencie sandt.
De Prince heeftse gheaccepteert,
want hyse lancmoedich vol patientie vandt.
God geve ons vrede vur [voor] een sententie, want
al synse van honger som op straet gestorven,
haer assistencie is te laet verworven.

Deze slotregels van het gedicht, dat ongeveer 500 regels telt en een tamelijk uitvoerige beschrijving van de oorlogsfeiten en de nood der belegerde stad geeft, bewijzen dat de onbekende auteur niet veel meer dan een rijmelaar was. Men zal hem in elk geval niet moeten zoeken onder de rederijkers die na de overgave der stad deel uitmaakten van het gilde, want ongetwijfeld zullen deze allen althans in naam Hervormd en anti-Spaans zijn geweest. Waarschijnlijk zal de gezindheid der gildebroeders het enige zijn geweest, waarin de kamer van na de overgang van Middelburg zich zal hebben onderscheiden van die van vóór 1574; van enige verandering, laat staan van een nieuw reglement, vernemen we althans niets. De kamer zal zich, als overal elders, aan de veranderde omstandigheden hebben aangepast, en de toevoer van nieuwe leden, die we als waarschijnlijk mogen veronderstellen, zal dit proces in de hand hebben gewerkt. De berichten uit de stadsrekeningen van na 1574 over de kamer geven de indruk, dat alles op de oude voet wordt voortgezet. Alleen zou men er uit kunnen opmaken dat het toezicht op de op te voeren stukken strenger was dan vroeger; zo benoemt de raad in 1582 een commissie, waarin o.a. de overdeken van het gilde, mr. Pieter van der Baerse, secretaris van Middelburg, zitting had, om het spel van zinnen door te zien dat de kamer op Tweede Pinksterdag wilde spelen [78].

In 1589 liet de kamer, misschien ter ere van de intocht van Maurits in Middelburg [79], een blazoen maken [80], waarschijnlijk ter vervanging van een ouder, dat verloren gegaan is. Twee jaar later lieten de gildebroeders zichzelf uitschilderen [81]; dit schilderij is echter verloren gegaan. Ook werd in 1592 de oudst bewaarde gildepenning geslagen [82]. Uit een en ander mag men opmaken dat de kamer tegen het eind der zestiende eeuw een bloeitijd beleefde, waarin zij trouwens de welvaart en de voorspoed van Middelburg in deze jaren weerspiegelde. Overigens deed deze bloei geen dichttalenten ontluiken. Uit het eind der zestiende en het begin der zeventiende eeuw bezitten we enkele volmaakt kunsteloze refereinen, door de timmermansbaas *Pieter Joossen*, bijgenaamd *Altijt Recht Hout* [83], toegevoegd aan het door

hem aangelegde gildeboek van het timmermansgilde, waarvan hij in 1594 deken werd; deze refereinen dateren uit 1595 en 1621. Pieter Joossen begon in 1602 bovendien aan een kroniek te werken, die klaarblijkelijk bedoeld was als een vervolg op die van Reygersberch; toen hij in 1626 stierf, had hij de geschiedenis van Middelburg van 1551 tot 1572 er in beschreven. Noch zijn proza, noch zijn poëzie bezit ook maar enige letterkundige waarde [84].

In 1613 begint de Middelburgse kamer zich opeens op landjuwelen te vertonen, waarvan ze zich sinds het rederijkersfeest van Reimerswaal in 1507 als het ware angstvallig verre had gehouden. In Juli verscheen ze op het feest van de Vlaamse rederijkerskamer „'t Wit Lavender" te Amsterdam, waar ze de eerste prijs voor de beantwoording van de vraag verkreeg, en bovendien de enige prijs, die was uitgeloofd voor „tbeste liedeken" [85]. Een maand later waren de Middelburgse rederijkers op het landjuweel van de „Wijngaertrancxkens" te Haarlem, waar Hendrik Cannenburgh (zinspreuk: Godt is mijn burcht) de eerste prijs wegdroeg voor het antwoord [86]. Met hem dongen nog twee andere leden van het gilde mee naar de prijzen. Toen de Amsterdamse kamer „'t Wit Lavender" in Mei 1624 weer een „redenfeest" organiseerde, sprak het vanzelf dat het „Bloemken Jesse", na haar succes van 1613, er niet op het appèl zou ontbreken. Cannenburgh, in deze jaren de meest op de voorgrond tredende figuur onder de Middelburgse rederijkers, oogstte er ook ditmaal succes: zijn antwoord op de vraag kreeg de enige uitgeloofde prijs, zijn referein de eerste, en bovendien kreeg Middelburg nog de prijs „van 't verst' coment" [87]. Ook aan het landjuweel van de Vlaamse kamer der „Wit-Angieren" te Haarlem in Juni 1629 nam Middelburg deel, ditmaal in gezelschap van Vlissingen en Vere. Op deze wedstrijd, waar de bloem der Hollandse en Zeeuwse rederijkers tezamen was gekomen, kon echter zelfs Cannenburgh geen prijs wegdragen [88].

Toen de „Blaeu Acolye" van Vlissingen op de 1ste Juli 1641 een rederijkersfeest gaf, was Middelburg daar natuurlijk vertegenwoordigd. Als „naeste bueren" werden de gildebroeders er speciaal welkom geheten. Cannenburgh schijnt intussen gestorven te zijn; zijn opvolger als de woordvoerder van het „Bloemken Jesse" was Samuel Bollaert (zinspreuk: Patientie verwint). Deze nieuwe ster aan de rederijkershemel verliet het tournooi met drie prijzen: de eerste voor het kniewerk, de derde voor het lied, en de enige voor „'t best pronuncieren" [89], zodat zijn confraters alle reden hadden om tevreden te zijn. De nieuwe gildepenning, die ze in dit jaar lieten slaan, houdt wellicht met de in Vlissingen behaalde triumfen verband [90].

Ook in haar eigen stad liet de kamer van tijd tot tijd van zich horen. In Juli 1621 richtte ze een vertoog tot de raad, waarin ze mededeling deed van een verzoek, haar door verscheidene liefhebbers en patriotten gedaan, om openbaar een spel op te voeren van „de tyrannie der Spanjaarden en hare adherenten, en hoe miraculeuselijk God deze landen van derzelver tyrannie heeft beschermd". De raad besloot om de compositiën, die van deze vertoning gemaakt waren, door de regerende burgemeesters en de pensionaris der stad te laten overlezen in het bijzijn van enkele predikanten, waarna deze commissie haar een rapport zou uitbrengen [90a]. De afloop van deze kwestie is onbekend. Het verzet der Zeeuwse burgerij tegen een eventuele verlenging van het Bestand vond onder de rederijkers klaarblijkelijk een krachtige weerklank.

Drie rederijkers uit dit tijdperk treden meer dan de anderen op de voorgrond. Het zijn Cannenburgh en Willem Wijnants, en enkele tientallen jaren later Samuel Bollaert.

Hendrik (van) Cannenburgh

Hendrik (van) Cannenburgh [91] is de meest productieve onder de zeventiende-eeuwse leden van het Middelburgse gilde geweest, waarvan hij in 1616 deken en in 1621 boekhouder was. Zijn publicaties beslaan ongeveer een kwarteeuw (1602—1629) en zijn ten dele van politieke aard. Behalve de al eerder genoemde antwoorden in de refereinbundels van de „Wijngaertrancxkens" (1613) en „'t Wit Lavender" (1624) en misschien nog een geuzenlied op de slag van Nieuwpoort [92], dat dan zijn oudste werk zou zijn, gaf hij vier vlugschriften uit, alle met zijn zinspreuk „Godt is mijn burcht" ondertekend.

Het oudste, evenals de andere in dichtmaat gesteld, is een van de talrijke geschriften tegen de Spanjaarden en hun aanhangers, die in deze tijd het licht zagen. In Juni 1602 hadden de Staten van Holland een open brief gezonden aan de inwoners der Zuidelijke Nederlanden, waarin deze opgewekt werden om zich met de Noordelijken te verenigen en de Aartshertogen te verjagen [93]. Als reactie daarop verschenen enkele tegenschriften, o.a. de „Domp-hooren der Hollanscher fackel, tot blusschinge des brandtbriefs ende missive die onlancks met de volle mane uut s'Graven haghe gheschoten wierden" van de Jezuïet Jean David (1545—1613) [94]. Tegen dit pamflet nu schreef Cannenburgh: „Een t'samensprekinge van twee personagien, te weten, Polytick Verstant ende Partialen Sin" (1602) [95]. Partialen Sin verdedigt het standpunt van de „Domp-hooren", Polytick Verstant valt dit libel aan. Wist ik niet beter, zegt de eerste spreker, dan zou ik denken dat je een Geus was, alhoewel je onder ons, Rooms-Katholieken, woont. Cannenburgh moet zich onder het schrijven dus een Zuidnederlandse lezerskring hebben voorgesteld, en men vraagt zich af of een pamflet als dit op de een of andere wijze in Vlaanderen werd binnengesmokkeld en daar onder de bevolking verspreid. Op de dialoog volgen nog enkele liederen, een danklied op de overwinning van de Geuzen ter zee [96], een referein tegen de „Domp-hooren" en de Spanjaarden [97], een danklied dat als ketendicht een kunstwerk van rederijkersvaardigheid is [98] en tenslotte nog een aansporing, aan de infante Isabella in de mond gelegd, aan haar echtgenoot Albertus, om het land te verlaten alvorens Nassau hen met schande verjaagt [99].

Eerst een hele tijd later, in 1618, is een tweede politiek pamflet van Cannenburgh verschenen: „Een cleyn vensterken, waer door gekeecken werdt hoe die groote meesters haer tot de poorten der hellen wentelen" [100]. Men moet dit schotschrift, dat na de terechtstelling van Oldenbarnevelt het licht zag en waarvan de titel een zinspeling inhoudt op de zelfmoord van Ledenberg, bezien in het schijnsel van de felle hartstochten, die in dit onheilsjaar de gemoederen bewogen en ontvlamden. De vier „liedekens", op populaire wijzen te zingen, die Cannenburgh aan de dood van de oude raadpensionaris en de veranderingen in de regering heeft gewijd, zijn alleen te verontschuldigen wanneer men weet hoe fel vooral bij de Contra-Remonstranten, waartoe Cannenburgh behoorde, de partijstrijd was ontbrand en hoe geen wapen werd versmaad waar het ging om de bestrijding van degenen, wier politiek men als een gevaar beschouwde voor staat en kerk beide. Zo zijn de voor ons gevoel minderwaardige aanvallen op Oldenbarnevelts karakter en integriteit, waaraan ook deze Middelburgse rederijker zich schuldig maakt, te verklaren, al worden ze daarmee niet verontschuldigd.

Sympathieker, omdat het niet tegen de binnenlandse vijand, maar tegen de Spanjaard is gericht, is het „Protest. Ofte scherp dreighement, 't welck den coninck van Spagnen is doende" (1629) [101], een spotdicht op de koning

van Spanje over het verlies van zijn zilvervloot. De houterige, onbeholpen alexandrijnen staan even ver van poëzie af als het met mythologische termen overladen lied, dat aan dit libel is toegevoegd. Nog in hetzelfde jaar gaf Cannenburgh een „Lof-dicht" [102] uit op de verovering van Wezel en 's-Hertogenbosch, ook nu weer in stroeve alexandrijnen geschreven. Een dichter is in deze rederijker, die zich na 1629 niet meer heeft doen horen, niet verloren gegaan.

Willem Wijnants

Datzelfde geldt voor *Willem Wijnants,* over wiens levensomstandigheden we al even weinig ingelicht zijn als over die van Cannenburgh. Misschien is hij de Willem Wijnants van Deventer, die glasblazer was en 17 November 1626 gratis poorter werd: gratis omdat de stad op zijn poorterschap prijs stelde [103]. Hiervoor pleit dat het oudste werk van deze rederijker uit 1628 dateert. In de later aangelegde lijsten van rederijkers komt zijn naam niet voor, en evenmin vinden we die in de bundels der landjuwelen, waaraan de Middelburgse kamer haar medewerking heeft verleend, maar in de, alleen met zijn zinspreuk „Die wel doet wel vint" ondertekende „Treur-klachte" (1628) [104] wijst een vermelding van „Iesses Spruyt" en het noemen van de zinspreuk der kamer onmiskenbaar op Wijnants' gilde-broederschap. In deze op een blad in plano gedrukte klacht over de bedroefde staat van het lieve vaderland leren we Wijnants kennen als een goed patriot en een even vurig Gomarist als Cannenburgh en waarschijnlijk wel het overgrote deel der Middelburgse rederijkers geweest is. Heftig valt ook hij, tien jaar na de dood van Oldenbarnevelt en de veroordeling van Arminius' leerstellingen, de Arminianen aan, en werpt hun de rampen en onheilen, die het land bedreigen, verwijtend voor de voeten.

De „Spaensche tryumphe" (1629) [105], die Wijnants een jaar later uitgaf, bezingt de inneming van Wezel en 's-Hertogenbosch, waarvoor de Zeeuwse rederijkers een opmerkelijke belangstelling aan de dag hebben gelegd. Het mist de heftige toon van de „Treur-klachte" en bezit zomin als dit lied ook maar enige letterkundige waarde.

Samuel Bollaert

Tot een jongere generatie behoort de rederijker *Samuel Bollaert* [106]. Waarschijnlijk is hij een zoon van de uit Antwerpen afkomstige Titus Bollaert, die in Juli 1612 te Middelburg met Janneken Soetemans in het huwelijk trad. Overigens is ons niets over Samuels leven bekend. Er bestaat een hs. van hem, dat klaarblijkelijk de kopij bevat van een door hem geschreven verzameling liederen, die hij in druk wilde geven onder de titel „In minnen groiende, dat is de gedurige liefde onses Heilants ende Salichmakers Jesu Christii, in rijm gestelt door Samuel Bollaert, beminner vande rijmconst" [107]. Bollaert droeg dit onuitgegeven werk, waarvoor de Enkhuizer burgemeester-dichter Claes Jacobsz. Wits (1599—1669), de dichter van de populaire „Stichtelijke bedenkingen" (1639), een lofdicht schreef, aan het gilde op, waarvan hij deel uitmaakte. De inhoud is in hoofdzaak van stichtelijk-theologische aard, maar naast een uitvoerige berijming van de „Schriftmatige bekentenisse der 12 artikelen des waren Christelicken geloofs" en van het Onze Vader vindt men er ook een minnelied als „Minne traentiens", de klacht van een verstoten minnaar die voor zijn liefjes venster zijn leed uitzingt:

Woudt ghij noch mijn smeecken hooren
ter wijl dat u beuren mach,
zoo waert noch geen moit verlooren
al mijn droevich treeur geklach.
Hoort ick roep hier voor u traellie,
wort eens wacker mijn vriendin,
waer naer wachie, hoe lang draelie,
staet eens op en laet mij in [108].

Een groot aantal gedichten van Bollaert is ook opgenomen in de bundel, waarin de antwoorden op de vragen, tussen de jaren 1650 en 1662 uitgeschreven, verzameld zijn, en die waarschijnlijk eveneens een autograaf van hem is [109]. Er blijkt uit, dat hij in 1650 en 1651 factor der kamer was. In het eerstgenoemde jaar

lach t'bloemken Jesse schier ter aerden neergedreven
en t'stont op t'juyste poinct te nemen haer vertreck
om dat konst oeffeningh leed armoed' en gebreck
bij t'Jesse Broederschap en die in minnen groeijen [110],

maar dank zij het initiatief van enkele leden, in de eerste plaats waarschijnlijk van Bollaert zelf, had een opleving plaats, en in de volgende jaren werden geregeld vragen ter beantwoording door de leden uitgeschreven [111]. Tot deze behoorden o.a. de schoolmeester Johannes de Swaef [112], de notaris Cornelis Quirijnsen Boy [113] (zinspreuk: Betraght het noodighste) en verder een aantal personen, over wier burgerlijke staat ons geen gegevens ten dienste staan. Geen van hen laat in zijn werk een eigen geluid horen en in heel deze bundel is geen enkel vers, dat om de een of andere reden onze aandacht verdient. Middelburg telt in deze tijd geen dichters onder zijn inwoners, en zo de stad ze al bezeten had, zouden ze toch buiten het rederijkersleven zijn gebleven, als Cats en De Brune in het onmiddellijk hieraan voorafgaande tijdperk.

Voor zover bekend verscheen van de hand van Bollaert slechts één enkel afzonderlijk geschrift, „Munsters kleuter-spaen" (1647) [114], een schimpdicht op de zwakheid van Spanje, geschreven in het jaar voordat de vrede gesloten werd. Er blijkt uit, hoezeer Bollaert eensgezind was met de overgrote meerderheid van het Zeeuwse volk, dat van geen vrede met het Roomse Spanje wilde weten en de spot dreef met het „kleuter-spaen", waarmee het zieke en kwijnende Rooms-Spaanse kind te Munster werd gepaaid.

Op 17 September 1667 werd mr. Jacobus Peckius, door de magistraat tot opperprins gekozen, als zodanig geïnstalleerd, bij welke gelegenheid hem een zilveren erepenning werd aangeboden. Onder zijn protectoraat beleefde de kamer nog enkele jaren van voorspoed en bloei. In 1669 liet zij de „Verkrachte Belgica" van haar prins Arent Roggeveen verschijnen. Behalve deze vooraanstaande figuur behoorden in deze tijd nog enkele personen van enige betekenis tot het gilde, als Jacobus Willemsen (1644—1712) [115], die een voornaam koopman was, en de boekdrukker Pieter van Goetthem. Hun namen zijn het bewijs, dat de Middelburgse kamer tot het laatst toe representatief mag worden geacht voor de zelfbewuste burgerij.

Met de kamer van Vere was het „Bloemken Jesse" op 31 December 1672 de gast van de Vlissingse rederijkers, die een feest gaven „en petit comité". Van de vier uitgeloofde prijzen vielen er niet minder dan drie aan Middelburg ten deel. Ook in dit opzicht toonde de stad haar superioriteit tegenover de Walcherse zustersteden [116].

De 1ste Februari 1676 verbood de overheid aan de rederijkers, ooit nog enige comediën of dergelijke spelen in het publiek te vertonen. De aanleiding tot dit verbod kennen we niet; de notulen van de Raad laten deze in het duister en ook van elders is er ons niets van bekend. Maar dat de magistraat hun niet blijvend ongezind was, blijkt daaruit dat al op 22 April van hetzelfde jaar hun het oprichten en houden van een loterij werd toegestaan. Even later trad de kamer zelfs weer naar buiten op, al was het dan niet op Zeeuws grondgebied, nl. op het Pinksterfeest van de „Koornairen" te Katwijk-aan-de-Rijn, waaraan ze als enige Zeeuwse deelnam. De vraag, een ongewilde demonstratie van het lage peil, waartoe de rederijkerij in deze tijd was gedaald, luidde: „Wie sprack die noyt geen spraeck nog sonden had bedreven, En nogtans in der daet geleyd een beest'lijck leven?", en alle kamers antwoordden in de trant van het Middelburgse antwoord: „Sprak d'es'lin, die noeyt sprak, leeffd' beestlijk sonder sonden". Met drie van de uitgeloofde prijzen keerden de Middelburgers huiswaarts: de tweede prijs voor het lied, die voor het zingen en tenslotte die „van het veerste kome" vielen hun ten deel. Met „een danckbaer hart" zong het „Bloemken Jesse" bij haar vertrek uit Katwijk dan ook een afscheidslied. Minder dankbaar en allerminst voldaan is de lezer van al de erbarmelijke rijmelarij, die ook bij monde van de Middelburgse kamer op dit landjuweel ten beste werd gegeven [117].

Nog eenmaal zou ze in ruimer kring van zich doen horen. Op de eerste dag van het jaar 1680 schreef ze een wedstrijd uit alleen voor haar eigen leden. De „Redenrijcke Maagt", naar haar gewoonte „ten top van Helicon geseten", stelde aan hen een viertal vragen: 1. „Waerom most Adam slapen? Wanneer dat Eva hem ter vrouwe wierd geschapen?" 2. „Waerom dat haer leeme hut en romp, Niet is gebouwt uyt slijck, of uyt een aerde klomp?" 3. „Waerom uyt midden-lijff, en niet uyt andere leden?" en 4. „En uyt een ribb' alleen?". De antwoorden op deze onnozele theologische vragen zijn bijeengebracht in het bundeltje: „Nieuw-jaers-gift aen Mittels Reden-hof" (1680) [118]. Op 4 Maart sprak de jury er haar oordeel over uit. Jacobus Willemsz kreeg de eerste en de vierde prijs, J. Halibertus de tweede, Remigius Schryver de derde, J. Wymers de hoogste trant, en Arent Roggeveen de tweede. Het is uitermate moeilijk om in deze laatste publicatie van de Middelburgse rederijkers ook maar iets te waarderen — of het moest zijn de scherpzinnigheid van de jury, die in al deze rijmelarij nog graden van meer en minder voortreffelijkheid wist te ontdekken.

Beter dan met hun artistieke bekwaamheden was het met de maatschappelijke positie van de leden gesteld, die aan deze wedstrijd deelnamen. Jean David Macquet en Willemsz behoorden tot voorname koopmansgeslachten, mr. Daniel Vincentius [119] was een jong advocaat, Pieter Dathenus [120], in 1680 klaarblijkelijk nog heel jong, zou in de achttiende eeuw drukker van de Staten worden. Remigius was boekdrukker en bovendien organist en klokkenist, Roggeveen landmeter, Roelant Adolfs koperslager. Zij vormen weliswaar niet de aristocratie van de stad, maar vertegenwoordigen toch de kern van de burgerij.

De dagen van het Middelburgse rederijkersgilde waren intussen geteld; het had ook hier zichzelf overleefd. Wat de directe aanleiding tot opheffing van het gilde is geweest, bleef onbekend; misschien heeft de minder gezonde financiële staat van de kas daarin een belangrijk aandeel gehad [121], mogelijk ook is gaandeweg de overtuiging doorgebroken, dat het instituut als zodanig verouderd en uit de tijd was geraakt. Hoe dit zij, op 19 Februari 1681 werd de rhetoriekamer publiek verkocht. Het gebouw werd als herberg ingericht, wat het bleef tot het in 1816 werd afgebroken [122].

Arent Roggeveen

De belangrijkste figuur onder de Middelburgse rederijkers uit de tweede helft van de zeventiende eeuw is ongetwijfeld *Arent Roggeveen* (†1679)[123]. Geboortig uit Delfshaven, vestigde hij zich later te Middelburg, waar hij 22 April 1658 gratis poorter werd: een bewijs dat de stad zijn overkomst op prijs stelde. Als zijn beroep gaf hij bij die gelegenheid landmeter op, maar bovendien treffen we hem later aan als schoolmeester, als „gouseerder" (gaugier) of roeier van wijnen en sterke dranken, als leverancier van vuurwerk en, last not least, als de maker van een „vliegent casteel", dat hij in 1673 voor rekening van de drie Walcherse steden leverde en dat de vijand moest beletten, aan het strand te landen[124]. Deze veelzijdige man was bovendien nog lid van het „Bloemken Jesse"; in 1667 en '68 was hij boekhouder, en het volgende jaar zelfs prins van de kamer. We ontmoetten hem al op het Vlissingse rederijkersfeest van 1672[125].

Roggeveens belangstelling schijnt vooral naar de zeevaart- en de sterrenkunde te zijn uitgegaan, waarin hij ook of vooral onderwijs heeft gegeven. Een bewijs van zijn astronomische belangstelling is het pamflet „Het nieuwe droevige nacht-licht, ontsteken door Godts toren" (1665)[126], waarin hij de loop beschreef van de komeet, die zich in de winter van 1664 op '65 aan de hemel vertoonde, en waarin hij een teken zag van Gods verbolgenheid over de zonden der mensheid. Heel wat belangrijker is het grote kaartenboek van West-Indië, dat hij tien jaar later uitgaf onder de titel: „Het eerste deel van het brandende veen" (1675)[127]. Het bevat een dertig, bijna alleen door hemzelf ontworpen kaarten en een groot aantal houtsneden van de kusten en forten van onze West, en behoort tot de prachtuitgaven op kartografisch gebied uit onze ook in dit opzicht zo rijke zeventiende eeuw. Belangrijk is ook de „Voorlooper op 't octroy van de Staten Generael"[128], die het jaar daarop verscheen. In dit geschrift zette Roggeveen de plannen uiteen voor een ontdekkingstocht naar de Zuidzee, waarin naar zijn mening het nog onontdekte Zuidland zou liggen. Na veel moeilijkheden en de tegenstand van de W. I. C. overwonnen te hebben, kreeg hij eindelijk het verlangde octrooi, maar de gebeurtenissen van 1672 en de volgende jaren hadden inmiddels kapitaalkrachtige belangstellenden van deelneming aan Roggeveens plannen afgeschrikt. Zo stierf de man voordat hij zijn idealen in vervulling had zien gaan. Zijn zoon Jacob zou ze een halve eeuw nadien weer opnemen.

Als rederijker-letterkundige schreef Roggeveen in het gedenkwaardige jaar 1666 twee gelegenheidsgedichten, *„Het Staten lof en der zee-helden bazuyn"[129], op de vierdaagse zeeslag, en de *„Zeeuwsche Mercurius en kransdragers met gedichten uitgebeeld"[130], op de slag in de Noordzee van 4 Augustus, die minder gelukkig voor De Ruyter uitviel. Bovendien bewerkte hij drie jaar later onder de titel „De verkrachte Belgica" (1669)[131] een historisch treurspel van Samuel Bollaert, dat zoals hij in een korte inleiding meedeelt verscheidene malen „op 't edel Reden-hof binnen Middelburgh" was opgevoerd. Van de zeven duizend regels, die het originele spel inhield, bleven er onder Roggeveens handen maar duizend over; de rest werkte hij om, en bovendien voegde hij aan het oorspronkelijke spel, dat eindigde met de terechtstelling van Egmont en Hoorne, een tweede toe, dat de geschiedenis van de Opstand voortzette tot de dood van Prins Willem. In het eerste deel treden zestig spelers op, in het tweede maar vijftig. Het succes, dat het klaarblijkelijk bij de Middelburgse toneelliefhebbers genoot, zal voor een niet gering deel te danken zijn aan wat men te zien kreeg, want de tekst werd afgewisseld door een groot aantal „vertooninghen", die het middeleeuws karakter van dit rederijkersspel nog

eens accentueren. Zo zag men er „Belgica in heerelijcken glans verciert, met alderhande geschencken soo van Mooren als Africanen en Americanen", waarbij de „Nederlantsche Vryheyt" een monoloog hield, verder Filips II met zijn vrouw, omgeven door de Rijksadel „met jufferen en damen in ordre, op sulcke wijse of sy een balet dansten", wat met trompetgeschal en zelfs met „los-branden van canon" begeleid werd. In een andere pantomime zag men „veel menschen aen galgen hangen en aen staecken staen en branden, andere onthooft, andere vrouwen en kinderen onder de voeten van de wreede Spanjaers met de degen op de borst", waarbij de „Nederlantsche Vryheyt", alhoewel „leggende gedruckt onder de moordenaers", toch nog kracht genoeg had om een vierregelig vers te declameren. Op soortgelijke wijze werden de Beeldenstorm en de onthoofding van Egmont en Hoorne voorgesteld. Daar deze vertoningen uitsluitend in het eerste gedeelte en de eerste akte van het tweede voorkomen, zal Roggeveen ze wel van Bollaert overgenomen hebben.

Het spel kan ons moeilijk een hoge indruk geven van Roggeveens letterkundige betekenis. Maar ook hier luidt het oordeel van het nageslacht anders dan dat van de tijdgenoot, want mr. Jacobus Peckius, opperprins van de kamer, Jan Pietersen Slingertrecht, Roelant Adolfs en Jacobus Willemsen vergeleken in hun lofdichten „den soet-vloeyende poëet" met Homerus, Virgilius en Horatius. Deze overschatting van een rijmelaar, die zelfs beneden het middelmatige is gebleven, is symptomatisch voor het gehele instituut der rederijkerij in zijn nadagen. Men moet het verschijnsel in de eerste plaats wel beschouwen als een uiting van verhoogd zelfbewustzijn, dat de burgerij van een stad als Middelburg in de Gouden Eeuw wel eigen móest zijn. Het succes in de handel zocht een component op geestelijk gebied; de rijkgeworden koopman wilde ook op een terrein, waarop hij volkomen onbevoegd was, uitblinken, hetzij door de maecenas uit te hangen, hetzij — en nog liever — door zelf daadwerkelijk literatuur te bedrijven. Tot op onze dagen heeft men overeenkomstige verschijnselen kunnen waarnemen. Wanneer ze al niet de onmiddellijke aanleiding tot de dood van de rederijkerij zijn geweest, hebben ze het afstervingsproces in elk geval verhaast.

Pieter van Goetthem

Uit kultuurhistorisch oogpunt beschouwd verdient *Pieter van Goetthem*[132] onze aandacht, omdat het aanstonds te noemen door hem uitgegeven bundeltje Franse poëzie een der symptomen is van de in deze tijd toenemende verfransing van onze kultuur. De Van Goetthems komen al op het laatst van de zestiende eeuw in Middelburg voor, maar desniettegenstaande was deze Pieter te Leiden geboren. Hij vestigde zich, waarschijnlijk pas na 1650, als boekbinder en uitgever te Middelburg, waar hij in 1662 poorter werd. Van dat jaar tot 1679 was hij stads- en statendrukker. Hij woonde in de Giststraat „in den Leydsen boeck-binder", waar in 1661 de „Af-beeldinge van de verkeerde werelt" van de Veerse rederijker Cornelis Udemans verscheen, en in 1669 de „Verkrachte Belgica". In 1668 werd hij beboet wegens het drukken en uitgeven van een verboden geschrift[133]. In 1678 was Van Goetthem kapitein-majoor van de Middelburgse burgerwacht.

In 1657 is bij hem een bundeltje Franse verzen uitgegeven, „La lyre d'Apollon"[134], waarvan hij zelf waarschijnlijk de dichter was. Voor deze veronderstelling pleit ten eerste dat hij rederijker was, en ten tweede dat de verzameling geen enkele aanwijzing over de auteur bevat behalve dat deze zich op het titelblad „un Zelandois" noemt en „amateur d'icelles" (t.w. van gedichten), twee bepalingen die beide op Van Goetthem kunnen

slaan. De bijna zevenhonderd gedichtjes, die het bundeltje bevat, die voor het overgrote deel maar heel kort zijn, handelen ten dele over erotische, ten dele over andere onderwerpen van de meest uiteenlopende aard. Zowel de stad Parijs als de vier jaargetijden, de Prins van Oranje als de tekens van de dierenriem inspireren de dichter tot een vers, maar dit hebben alle gemeen, dat ze niet de geringste letterkundige waarde bezitten. Een aantal „estrenes diverses" bevatten vooral korte minnedichtjes of epigrammen op doorgaans alleen met hun voornamen of initialen aangeduide personen, vooral vrouwen. Hun inhoud is, zoals van vele andere gedichtjes uit het bundeltje, niet zelden vrij plat. Het enige wat in zijn voordeel kan worden aangevoerd is zijn liefde voor Zeeland, die in drie stukjes tot uiting komt: een gedichtje op de schapenrijkdom van het gewest, op zijn rijke natuur en een „Mot de Zelande":

Moy qui suis Zelandois, je ne cognois des ruses,
On oit jamais propos me desgorger en vain,
Mon coeur franc, et ouvert n'use jamais d'excuses,
Les gens feroient ainsi s'ils avoient l'esprit sain [135].

Er zijn betere regels in het boekje te vinden dan deze, maar ze zijn uiterst schaars.

Vlissingen

Indien het overgeleverde stichtingsjaar van de Middelburgse kamer (1430) juist is, werd de Vlissingse rederijkerskamer van de „Blaeu Acolye" [136], onder de zinspreuk „De gheest ondersoecket al", precies een eeuw later opgericht. Deze oprichting schijnt het werk te zijn geweest van Adolf van Bourgondië, heer van Vere en Vlissingen, die in hetzelfde jaar 1530 de beide kamers van Vere verenigd had. Dat het niet toevallig is dat de Vlissingse kamer dezelfde naam aannam als die, welke de „Sint Anna's Kinderen" van Vere tot dusverre hadden gevoerd [137], blijkt uit de woorden waarmee Rhetorica meer dan een eeuw later, op het Vlissingse landjuweel van 1641, de stichting van de kamer herdenkt:

Eer dat het Roomsche rijck beheerste dien van Gent,
Was Adolf, Bourgonjon, een Vlissinghs heer erkent,
Dien was 't die 't borgerschap gaf wet en vryheyt mede,
En my hier plaets vergunt, een wel bequame stede,
Ja op mijn jeugdigh hooft een kroone vast gedruckt,
Van Blaeu Acleyen schoon, ter Veere soet gepluckt [138].

De brand van het Vlissingse stadhuis in 1809 heeft zowel het archief van de kamer als de stadsrekeningen verloren doen gaan, zodat we voor onze kennis van het rederijkersleven van Vlissingen uitsluitend op gedrukte bronnen zijn aangewezen, in de eerste plaats op het werk, door de kamer zelf of door haar leden gedrukt. De veronderstelling ligt voor de hand dat het reglement van de kamer gelijkluidend is geweest met de gildebrief, die Adolf van Bourgondië op 3 Juni 1530 aan de verenigde Veerse rederijkers schonk. Het gilde had op het stadhuis de beschikking over een groot vertrek, dat ingericht was als vergaderlokaal [139].

Vlissingen was de enige kamer uit de Noordelijke Nederlanden, die in 1562 tegenwoordig was op het „Prinsfeeste", dat de Brusselse kamer de „Corenbloeme" op 26 Juli van dat jaar had georganiseerd. Op de vraag „Wat dat de landen can houden in rusten?" antwoordde de kamer bij monde van een harer leden, dezelfde rederijker die een lied van acht coupletten componeerde, dat dezelfde indruk wilde maken „als David

speelde op sijner herpen, verdrijvende Sauls boosen woet", maar dat niet meer dan een gebrekkig minnelied is, waarvan de stof aan het Hooglied werd ontleend [140]. Onder de zeventig antwoorden, waaronder er waren van Willem van Haecht, Jan Fruytiers, Peter Heyns en andere rederijkers van naam, valt dat van de Vlissingse kamer geheel in het niet; geen der zes uitgeloofde prijzen werd haar dan ook toegewezen.

Jeronimus van der Voort

Een merkwaardige figuur in het Vlissinger rederijkersleven van de zestiende eeuw is *Jeronimus van der Voort* [141]. In het begin der eeuw, wellicht te Lier, geboren, was hij in deze stad in de zestiger jaren factor van de kamer „Den groeyenden boom", waarvoor hij een spel van sinne schreef, dat in 1561 op het landjuweel te Antwerpen de tweede prijs behaalde [142]. Ook op het feest van de Brusselse „Corenbloem", in 1562, werd een spel van hem opgevoerd. Van der Voort, die behalve dichter ook kunstschilder was, werd echter in 1568 gevangen genomen als overtuigd aanhanger van de nieuwe leer, terwijl zijn goederen geconfiskeerd werden. Het gelukte hem te ontsnappen en uit te wijken naar de Noordelijke Nederlanden, waar hij dienst nam in het leger van de Prins. Na de pacificatie van Gent vestigde hij zich te Antwerpen als schilder; bovendien werd hij er factor van de in verval geraakte kamer „De Goudbloeme". In 1585 week hij uit naar Vlissingen, waar hij factor werd van de „Blaeu Acolye". Later woonde hij nog in Den Briel. Nadere levensbijzonderheden zijn, evenals zijn geboorte- en sterfjaar, onbekend.

Van Van der Voort zijn drie, waarschijnlijk vier werken bekend, waarvan er twee of drie al van vóór zijn Vlissingse tijd dateren. In 1577 schreef hij „Een schoon profijtelick boeck, ghenaemt den benauden, veriaechden, vervolchden Christen" [143]. Dit rijmwerk, niet veel meer dan een verzameling aan elkaar geregen berijmde Bijbelteksten, is de klacht van een man die om des geloofs wille geleden heeft, huis, hof, goed en vrijheid heeft moeten verlaten, die zijn erfdeel in het bezit ziet van zijn vervolgers en vijanden, en nu in een vreemde streek in harde arbeid zijn levensonderhoud moet zoeken. In deze nood troost hem het woord van de Heiland:

> Dat ghy aen alle zijen zijt beswaert en belast,
> Tselfste heeft Christus zijnen jongeren voorseyt,
> Dat sij om zijns naems wil sullen worden aengetast
> Gegeesselt, ja gebannen als een onreyn gast,
> Maer salich ist hier lijden om de gerechticheyt [144].

Toen Van der Voort dit werk schreef, was hij vermoedelijk nog in ballingschap. Kort daarop vestigde hij zich te Antwerpen, en waarschijnlijk heeft hij tijdens zijn verblijf aldaar, en als factor van „De Goudbloeme", het vroeger wel aan Willem van Haecht toegeschreven spel van de „Bekeeringhe van Sinte Paulus" geschreven [145], dat in een Zuid- en een Noordnederlandse versie is overgeleverd.

In Antwerpen gaf Van der Voort een tweede werkje uit: „Het heerlick bewijs, van des menschen ellende" (1582) [146], dat een uitvoerige en soms realistische schildering geeft van de vele rampen en ongelukken, die elk mens ten deel vallen. Gelijk de schaduw nimmer van hem wijkt, zo volgt hem de Dood, waar hij gaat of staat. In pijnen en zorgen volbrengt hij hier op aarde zijn levensdagen, en wijs is, wie de zin van het leven verstaat: „Gheen dinck nutter, dan sijn selven leeren kinnen".

Van der Voort deelde zijn werk in tweeën, en laat, om de tegenstelling te scherper te doen uitkomen, aan de beschrijving van 's mensen ellende

die van „de ghelucksaemheyt der dieren" voorafgaan. Hij spreekt van de grote kennis der natuur bij de dieren, die zichzelf van allerlei kwalen weten te genezen, van hun zorg voor de jongen, hun slimheid, hun instincten, hun rechtsgevoel, en herinnert aan de pelikaan, die zijn jongen zuivert van vergiftige beten met zijn bloed, de zwaluw die de mens metselen, de spin die hem weven, de mieren die hem wijsheid leert. Met Plinius, Plutarchus, Polydorus, Heropilus, Democrites en Alianus als bronnen tekent hij het dier, zoals de humanistische Middeleeuwen het door de ogen der Ouden had leren zien: een leermeester en een navolgenswaardig voorbeeld voor de mens.

In schrille tegenstelling met deze gelukkige staat, waarin de dieren verkeren, staat het leven van de mens, dat van de wieg tot het graf één lange lijdensweg is. Al de kwellingen die hem op deze tocht vergezellen, worden beschreven, vervolgens de zorgen en rampen die aan elke stand eigen zijn, aan de akkerman en de koopman, de vorst, de hoveling, de krijgsman, de geestelijke, de magistraatspersoon, en dan de „miseriën" van het huwelijk, van ziekte, honger en venijn, van de geest, van de ouderdom. Maar tenslotte doet Van der Voort ook blijdere en vreugdevoller klanken horen als hij „Smenschen exellentheyt", zo naar de geest als het lichaam, „Smenschen eere der consten" en „Des gheests mogentheyt" beschrijft.

In de inleidende refereinen, die de inhoud van het boek aangeven, verontschuldigt de dichter zich, dat hij niet de Heilige Schrift, maar de „Philosophen" gevolgd heeft; geeft God hem echter tijd van leven, dan zal hij later op Bijbelse gronden nog eenmaal aantonen „hoe ellendich hier is des menschen habitatie" [147].

Deze belofte loste hij in Vlissingen in met een onder de enigszins vreemde titel „Het leven en sterven ben ick genaemt" (1597?) [148] verschenen rijmwerk, waarin hij, naar middeleeuwse trant, in de vorm van een visioen zijn gedachten en overdenkingen meedeelde.

Op een wandeling langs de zeedijk buiten Vlissingen zint hij over de ijdelheid van het menselijk leven. De zee, met haar eeuwige eb en vloed, blijft hoe ook opgezweept door de stormen, steeds dezelfde, maar de mens wordt geboren in weedom en scheidt met pijn. Aldus in gepeinzen verzonken bevindt hij zich plotseling voor een woud, waar hij intreedt en terstond een zwarte vrouw aan zijn zijde vindt, die hem uitnodigt in haar paleis te komen. Het is moeder Aarde, uit wie alle stervelingen geboren worden en die al haar kinderen na hun dood weer tot zich neemt. Maar een jonge nimf, symbool der blijde jeugd, neemt hem bij de hand en leidt hem voort, over bergen en valeien, naar haar zusters die aan de rand van de Helicon zitten en de stervelingen tot vreugde opwekken. Te zeer heeft hem echter de gedachte aan 's levens broosheid aangegrepen, dan dat hij in haar gezelschap behagen kan scheppen; hij neemt afscheid en zet zich, ver van haar, op een duintop neer. Daar komen tot de in gedachten verzonken dichter de drie schikgodinnen, en haar aanblik doet hem verder peinzen over het raadsel van leven en dood, de ellende van het bestaan, de vergankelijkheid van alles wat de mens op aarde bezit, het zorgvolle leven van de groten der aarde, de ontoereikendheid van alle kunsten en wetenschappen. En de enige troost in deze ellende is de dood, die ons leidt tot een hoger en gelukzaliger leven, de dood die de veilige haven is tegen 's leven woeste stormen. De hemel is ons vaderland, het aardse leven slechts een ballingschap, en wie dit verstaat moet de dood niet vrezen, maar liefhebben, wetende dat hij een einde maakt aan zijn lijden:

> Die in dese sake wel seker en vast is ghegront,
> Die moet de doot liefhebben, sy moet hem willecom wesen:

Want hy weet dat hy in een gewenste ruste comt terstont
De pijne sal met soetheyt hem zijn ghejont,
Tlijden sal deur de hope in hem ghenesen.
De prickel des doots sal self sterven in desen,
Tquaet dat hy inde doot vreest, sal hy self versmaeyen
En belachen, dat wijer int leven so seer voor vreesen:
Want die na tsterven hoept, can hem troostlijck paeyen.
Wil men hem wt het lant drijven, hy en is niet belaeyen,
Hy weet dat hy elders een beter vaderlant vint,
Daer hem niemant sal wtdrijven oft beschaeyen:
Want dees landtschappen zijn anders niet, diet wel versint,
Dan herberghen daer de weyrt vremde vrint,
Alst hem belieft, elck daer wt doet scheyen.
Men can de mensch in gheen pijnlijcker ghevancknis blint,
In vuylder, onrustigher dan in zijn eyghen lichaem leyen:
Wilt men hem dooden, helpen wt swerelts contreyen,
Dats dat hy begheert om tsyne wt alle verdriet fris,
Hoe eer hoe liever twort vergeten, so haest alst gheschiet is [149].

De zon gaat schuil en de maan komt op, maar als de dichter opstaat om huiswaarts te keren, komt Mercurius tot hem, en toont hem in een gezicht, hoe de zielen der afgestorvenen in de Lethestroom al de ellende van hun aardse bestaan vergeten. Hij vermaant hem, ook indachtig te zijn aan de dood die eeuwig zal duren, en dit brengt de wandelaar tot nieuwe en andere overpeinzingen. De mens moet wedergeboren worden, wil hij de hemelse zaligheid beërven, maar waar vindt men er die zo zijn? De boeren zijn er op uit om hun koren te oogsten en akkers te kopen, niet om Christus te zoeken, en niet alleen aan de hoven der koningen is de zonde tot een tweede natuur geworden: overal is de mensheid verdorven. In een droomgezicht aanschouwt hij de hel, met zijn Danteske verschrikkingen [149a], en als hij ontwaakt is, keert hij naar de stad terug, vervuld van alles wat hij gezien heeft, en overpeinzend hoe de zondige mens deze straf zal mogen ontgaan.

Voor de kennis van Van der Voorts denkbeelden en gedachteleven [150] is dit laatste geschrift, het werk van zijn ouderdom [151], het belangrijkst. Al is hier, in tegenstelling met zijn voorafgaande gedicht, de Heilige Schrift de hoofdbron voor zijn filosofische overpeinzingen, naast deze neemt ook Seneca een belangrijke plaats in zijn gedachten in [152], en de denkbeelden die hij er ontwikkelt zijn ook hier meermalen aan de Antieken ontleend. In Van der Voort leeft iets van de Stoïcijn, die leven en dood beide aanvaardt als onvermijdelijk. Wanneer we de dood vrezen, is dat omdat we niet begrijpen wat zijn bedoeling is: weten we dit, dan is alle reden tot vrees vervallen. Anders dan bij de Middeleeuwers heeft voor hem de onrust van het zieleleven groter betekenis dan de broosheid van het lichaam. Wat is het leven? Van der Voort kon het, na zoveel lotgevallen, niet anders zien dan zijn tijd- en lotgenoten het zagen: een bron van eeuwige onrust,

al moeyte en pijne,
Studeren, leeren, onder een anders ghebiet,
Elck haeckt na d'omloop des tijts, om ten fijne
Met vryheyt zijns selfs heer te wesen siet [153].

Met Tauler ziet hij de mens, uit het niet geschapen, steeds weer terugverlangen naar zijn oorsprong, d.i. de zonde, de moeder van de dood [154]. Maar hoe geheel anders weer dan bij de Middeleeuwers is zijn beschouwing van de dood, die hem niet vreesaanjagend en verschrikkelijk, maar integen-

deel liefelijk voorkomt: Gods knecht, die de moede wandelaar aan het eind van zijn reis de schoenen ontbindt:

Hy en leeft niet, die niet en weet wat hy leeft,
En het sterven tot een ander leven niet en bekent,
Dats een ruste die de doot hem gheeft,
Eenen soeten slaep, so lang tot dat hy heeft
Een wackermaking van God omnipotent.
O lieflijcke doot, o beelde excellent,
Waerom is u de mensch verfoeyende:
Want ghy zijt die hem van alle miserien ent,
Die alle moede gaenders zijt ontschoeyende[155].

Als Calvinist tenslotte is Van der Voort geheel een van geest met de Zeeuwse dichters, die enkele tientallen jaren na hem zullen optreden; zowel de rechtvaardiging door de goede werken als de leer van de vrije wil vinden in hem een beslist bestrijder. Reeds in de „Benauden, veriaechden, vervolchden Christen" verdedigt hij de uitverkiezing:

Tzijn dwase die zeggen, waerom doet ghy dit oft dat
Tot God, over wien hy zijn ghramschap strect,
Heeft hy niet Esau ghehaet en Jacob lief gehadt,
Tis al niet onder zijn genade, wie, welck en wat.
Staet daer niet den Pharo heb icker om verwect,
Op dat mijnen naem en macht sou worden ontdect,
So en eest niet den willenden oft loopenden zeere,
Niemant coemt tot my, seyt hy dan die de vader trect
En dat alleen noch deur dontfermen vanden Heere[156].

Van der Voort is geen dichter van de eerste of zelfs van de tweede rang, maar onder de rederijkers neemt hij, wat de aangehaalde regels mogen bewijzen, allerminst de geringste plaats in. Zijn versificatie is soms vrij gebrekkig, en het Renaissance-vers, dat in zijn laatste levensjaren baan breekt, is hem vreemd gebleven. Maar de gloed, waarmede hij zijn levensovertuiging verdedigt, en de soms verheven gelatenheid, waarmede deze wijsgerig aangelegde natuur na een leven van strijd en vervolging, alles wat hem overkomt aanvaardt, geven zijn werk een betekenis, die nog tot ons spreekt. Niet zozeer als dichter, dan wel als mens blijft zijn beeld ons langer bij dan dat van het merendeel der rederijkers uit zijn tijd[157].

Na Van der Voort is het Vlissingse rederijkersleven dertig jaar lang voor ons in het meest volstrekte stilzwijgen gehuld[158]. Eerst in 1629 vinden we de „Blaeu Acolye" op het rederijkersfeest dat de Vlaamse kamer der „Wit-Angieren" te Haarlem in Juni van dat jaar organiseerde, en waar twee en twintig kamers elkaar ontmoetten. Vincent Mathijsz (zinspreuk: Met vreucht in deucht) was haar woordvoerder; hij beantwoordde de vraag „Welck is d'weerdighste Vrucht, die Godt ons heeft ghegheven?" en de regel „Zijt danckbaer voor Gods gaef, die ons in alles voedt", en zond bovendien nog een liedeken in, maar geen van deze drie vermocht een der uitgeloofde prijzen te behalen. Vlissingen was een der zes kamers die — eveneens bij monde van Vincent Mathijsz, deelnam aan de wedstrijd in het kniewerk, en eveneens een der zes die een „afscheyd-liedt" zong[159].

Landjuweel van 1641

Klaarblijkelijk was Mathijsz reeds in deze tijd factor van de kamer, maar in elk geval was hij dit in 1641, toen de „Blaeu Acolye", waar-

schijnlijk op zijn initiatief, een landjuweel uitschreef. Met toestemming van de overheid legde zij aan alle „vrye ende toe-ghelaten cameren der nutbare konst van redenrijck" de vraag voor: „Wat oeff'ningh is elck best, en noodighst voor 't gemeen?", en bovendien schreef ze wedstrijden uit voor een referein op de regel „Geluckigh is het landt, daer sulcke volck'ren woonen", voor een lied op de zin „Die God heeft tot sijn hulp', geen dinck hem hinder doet" en voor een kniewerkslied op de regel „'T is 't werck van Godes geest te roepen Abba Vader". Voor iedere wedstrijd werden drie prijzen uitgeloofd, en bovendien nog voor „'t verdst kommen", „'t best pronuncieren", „'t best singhen" en „de meeste wercken". Voor de leden van de Vlissingse kamer zelf waren particuliere prijzen beschikbaar gesteld. De „Reden-caert", waarin dit alles vermeld stond, behelsde tenslotte nog de bepaling dat „een camer onvry zijnde, en brenghende bescheet van haer magistraet, (hier) haer vryheydt (zou kunnen) ghenieten", waarvan de „Balsembloem" van Gouda gebruik maakte. Zo trokken op de eerste dag van Juli 1641 vier en twintig kamers plechtig de stad binnen, waar de ontvangende kamer haar met een „Welcom-spel" ontving. Vier kamers waren uit Zeeland, t.w. het „Bloemken Jesse" uit Middelburg, de „Witte Lely" en de „Blauwe Acolye" uit Vere, de „Nardusbloem" uit Goes en de „Distelbloem" uit Sluis, de overige op één na — „Den Vierighen Doorn" uit 's-Hertogenbosch — alle uit Holland. Al deze kamers pronuncieerden hun antwoorden en zongen hun liederen, die het daaropvolgende jaar gezamenlijk, met de antwoorden van de Vlissingse kamer zelf, het welkom-spel en een danklied van Vincent Mathijsz in druk verschenen onder de titel „Vlissings Redens-lust-hof, beplant met seer schoone en bequame oeffeningen" [160].

Klaarblijkelijk heeft de redactie van deze bundel berust bij Vincent Mathijsz, die in een voorwoord „Tot den liefhebbenden leser" zich rekenschap gaf van wat men onder rethorica verstaan had, en waarin de betekenis der dichtkunst lag. Hij wijst op het voorbeeld van Clement Marot, Petrus Dathenus, Jan Utenhove, Aldegonde en Houwaert, en dat van de tijdgenoten Heinsius, Cats, Huygens en De Brune, dat de Vlissingse rederijkers heeft aangespoord tot „de oeffeninghe van dees konst, en het goet ghebruyck der selver, zijnde oock als een spoore die den menschen aendrijft tot ondersoeck van Gods Woordt, waer in is te vinden den wegh der zaligheyt, als oock zijnde een eerlick en stichtelick vermaeck, en een goede soete tijdt-kortinge" [161]. In gelijke geest is het „Welcom-spel" geschreven, een moraliteit waarin de maagd Rethorica verdedigd wordt tegen allen die haar eer willen verkleinen [162]. Ook van dit stuk is Vincent Mathijsz de auteur.

„Vlissings Redens-lust-hof" geeft ons geen aantrekkelijk beeld van de dichterlijke gaven der broeders van de „Blaeu Acolye" [163], maar het was overal elders al even treurig gesteld met de rederijkerij, en zomin als deze ergens anders een zelfs maar middelmatig talent kon voortbrengen, kon ze het hier. Van de leden van het Vlissingse gilde, die aan deze wedstrijd deelnamen, heeft alleen Joos Claerbout enige bekendheid verworven als dichter van een spel dat, hoewel onoorspronkelijk wat de inhoud en zeer middelmatig wat de vorm betreft, toch geen slecht figuur maakt onder de talloze kluchten van dergelijke aard, die in deze en de volgende eeuw het licht zagen.

Vincent Mathijsz

Omtrent de levensloop van *Vincent Mathijsz* [164] is ons niets bekend, dan dat hij in 1641 en 1642 factor was van de kamer, en voor- en nadien een

van haar meest op de voorgrond tredende leden is geweest. In 1622 was hij een van de vele Zeeuwse dichters die een „Lof-dicht" (1622) [165] op de inneming van Bergen-op-Zoom vervaardigden, waarvan de goede bedoeling groter lof verdient dan de uitslag. Zeven jaar later was de overwinning van 's-Hertogenbosch hem aanleiding tot het uitgeven van een „Naerbedinckinge" (1629) [166] en het jaar daarop publiceerde hij „Paeys of vrede" (1630) [167], een pleidooi voor de vrede in Gods kerk en tegelijk een waarschuwing tegen een onbedachtzaam gesloten treves met Spanje, immers de erfvijandin van deze kerk. Weer een jaar later verscheen „Wonder, dat is de wonderlicke overwinninghe die den almachtighen Godt . . . onse landen heeft gegeven . . . op den 13en September 1631" [168], toen Hollare op het Slaak een volkomen overwinning behaalde op de Spaans-Duinkerkse vloot. Wie de hortende alexandrijnen van de Vlissingse rederijker naast de bekende „Postilion" van Revius legt, beseft eerst in zijn volle omvang welk een erbarmelijk rijmelaar Vincent Mathijsz was.

In 1636 had een mislukte aanslag op Vlissingen plaats. Een zekere Charles de la Motte, een Fransman die in Staatse dienst was, bleek in verstandhouding te staan met de Duinkerkse admiraal Jacques Colaert, die vanwege de koning van Spanje het bevel had gevoerd over de vijandelijke zeemacht in Vlaanderen, maar in de slag bij Duins gevangen was genomen. Het plan was, Vlissingen verraderlijk in te nemen, maar Jan Evertsen wist de aanslag te verhinderen en de schepen van De la Motte naar Oostende terug te drijven [169]. Dit voorval gaf Mathijsz aanleiding tot het opstellen van een „Discours ofte t'samen-sprekinge" [170] tussen een Kruisheer, Colaert en De la Motte, ditmaal in trochaeën gesteld, wat dit lied levendiger doet zijn dan zijn andere gedichten, die in alexandrijnen zijn geschreven, zoals ook het „Ghedenck-teecken", dat op de samenspraak volgt. Een kunstwerk echter is het er niet door geworden.

Tenslotte schreef Mathijsz in 1649, toen Willem II Vlissingen bezocht, een * „Triumphe" [171], om de Oranjevorst welkom te heten. Waarschijnlijk is het zijn laatste werk geweest [172].

Joos Claerbout

Joos Claerbout [173] was omstreeks 1618 te Vlissingen geboren, waar hij in Maart 1640 in het huwelijk trad met Maria Dammaerts, afkomstig van Tolen. Van zijn verdere levensomstandigheden is niets bekend. In 1641 nam hij deel aan het landjuweel van de „Blaeu Acolye"; de door hem gedichte refereinen en liederen onderscheiden zich op geen enkele wijze van de overige bijdragen in „Vlissings Redens-lust-hof". In 1654 schreef hij een *„Blyeyndig vertoogh" [174] op de vrede tussen de Republiek en Engeland, maar we kennen dit alleen van naam. In 1661 gaf Claerbout een „Droef-blyeyndig vertoog op 't belegh en over-gaen van Middelburgh" [175] uit, waarin een groot aantal sprekende en stomme personages meespelen, en o.a. zinnebeeldige personen als de Middelburgse Maegt, Vryheyt, Gods-dienst, Pallas, Faem en Memory. Christoffel en Rokus, twee burgers, zeggen de reien; hun rol kon eventueel door een „Rey van Maeghden" vervangen worden. Dit historische drama, waarvan de titel de inhoud genoegzaam aanduidt, werd opgeluisterd door vijf „vertooningen" die momenten uit het beleg uitbeeldden; de laatste twee, de verwelkoming van de Prins door de Middelburgse maagd, en een groep, waarin Pallas en de Godsdienst de zijde van de Vrijheid bekleedden, waren van allegorische aard.

Het volgende jaar liet Claerbout zijn „Oresto" (1662) [176] van de pers komen, waarin hij de tragische Phaedra-geschiedenis nog eens behandelde. De koningin Sibyna tracht tevergeefs de liefde te verwerven van haar

stiefzoon Oresto, en beschuldigt hem dan, uit wraak over haar teleurgestelde liefde, van datgene waartoe zij hem had willen overhalen. De vertoornde koning Dandalus laat zijn zoon zonder vorm van proces doden, en ontdekt eerst te laat het bedrog. Sibyna wordt waanzinnig van wroeging en hangt zich op; de koning doodt de kamenier Dalida, de medeplichtige van de koningin, en wordt tenslotte ook krankzinnig. Zo leert dit bloederige spel

hoe dat door geyle min
Den menschen staet vervalt en komt tot dolle sin.

Is het wonder dat Claerbout dit stuk opdroeg aan Jan Vos, die immers in zijn „Aran en Titus" het toneel eveneens in een bloedbad had herschapen? Vos was de eerste letterkundige kennis die Claerbout „tot Amsterdam by eenige lief-hebbers quam te verkrijgen", maar niet alleen om deze reden zal hij hem „dit geringh rijm-werck" opgedragen hebben. Bij gelegenheid van dit Amsterdamse reisje zal Claerbout, misschien door bemiddeling van Vos, met toneelkringen in aanraking zijn gekomen, waar hij Noozeman en Bara zal hebben ontmoet.

Het spel is met mythologische versierselen overladen; wanneer in het derde bedrijf de koningin „sit en slaept onder de rosengaert" komen Hydra, Tisiphoon, Alecto en Megeer uit „de Poel" opgerezen, en ook op andere plaatsen wordt bij de toeschouwer een vrij grote kennis der Griekse en Latijnse godenleer verondersteld. Elisabeth Wynants is wel zeer vriendelijk, als zij in haar lofdicht van Claerbout getuigt dat „(zijn) naem wert door Euroop' door Faams-basuyn geviert".

Claerbouts laatste en tegelijk zijn beste werk is zijn „Klucht van 't kalf" (1662) [177], een „vermakelijcke Klucht", in „boertige Veersen" geschreven, en uitgegeven „door 't versoeck vande lief-hebbers". Kees, een boer, brengt zijn kalf naar stad om het te verkopen, maar komt onderweg Lambrecht de slager tegen, die het beestje voor vijf rijksdaalders van hem koopt, en de boer verzoekt om het naar zijn huis te brengen. De slimme boer verkoopt het kalf evenwel voor de tweede keer, ditmaal aan een neef van Lambrecht, de kok Rokus, die kalfsvlees nodig heeft voor een bruiloftsmaal. Maar als de twee kopers elkaar ontmoeten, komt het bedrog uit en Kees wordt voor de rechter gedaagd. Een advocaat, Eduwart, die hij in de arm neemt, geeft hem de raad om zich voor gek te houden en op alles wat hem gevraagd wordt te antwoorden met: „heu kalfje, heu kalfje, heu kalfje". Inderdaad wordt hij door deze simulatie vrijgesproken, maar wanneer de advocaat om zijn geld komt, volhardt Kees in zijn rol en betaalt ook hem slechts met een „heu kalfje". „Noyt en was advocaet van een boer soo bedroogen", zucht mr. Eduwart; „dat die van *Rhetorica* dit wisten; sy maecktend' er een klucht van". Men mag hieruit de conclusie trekken, die trouwens ook uit andere hoofde gewettigd is, dat deze klucht oorspronkelijk voor de Vlissingse kamer bedoeld was, wat ook met de andere spelen van Claerbout wel het geval zal zijn geweest.

De „Klucht van 't kalf" is, zoals Moltzer overtuigend heeft aangetoond [178], een navolging van de bekende „Farce de Maistre Pathelin", waarvan de dichter en de datering onbekend zijn, en die zowel in Frankrijk als daarbuiten in de zeventiende en de volgende eeuw grote opgang heeft gemaakt. Dezelfde Bara, die voor Claerbouts „Droef-bly-eyndig vertoog" een lofdicht schreef, gebruikte het motief enkele jaren later voor zijn even platte als onbeduidende klucht „Ick ken je niet" (1664).

Ne'erlandts vallende oorsaeck

Nog eenmaal heeft de „Blaeu Acolye" van zich doen horen, en wel

toen het gilde op 1 November 1672 nogmaals een wedstrijd uitschreef, waaraan ditmaal echter alleen de kamers van Middelburg en Vere deelnamen. Men mag dan ook veronderstellen dat ook alleen deze beide uitgenodigd zijn geweest [179]. De uitgeschreven vraag luidde: „Waerom kreeg Nederlant in dit jaer sulken krack?", en als zin voor het lied werd opgegeven: „Hoe God Ne'erlandt sal verschoonen". Er werden vier prijzen uitgeloofd, en bovendien ontvingen alle deelnemers aan het feest een boek. Van de broeders der „Blaeu Acolye", die aan het landjuweel van 1641 hadden deelgenomen, was alleen de destijds veertienjarige Jan van Liere overgebleven, die thans factor van de kamer was. J. Grindet schreef als prins de „kaerte" uit.

Op 31 December 1672 vond het feest van de drie kamers plaats. De antwoorden verschenen tezamen in een bundeltje van matige omvang, onder de titel: ‚Ne'erlandts vallende oorsaeck, en hulp-middelen tot desselfs her-stel" [180]. J. Grindet ondertekende namens de kamer de opdracht aan de magistraat van Vlissingen en die aan de hoofden van de kamers van Middelburg en Vere; ook de „Welle-komste" en een „Lof-dicht aen de redenaers", beide in dichtmaat, waren van hem. Zijn antwoord op de vraag en dat op het lied kregen de voorrang boven alle andere. Die van de andere Vlissingse gildebroeders kwamen geheel achteraan in het bundeltje [181]. Van de prijzen, die niet aan de kamers, maar aan de rederijkers persoonlijk werden uitgereikt, viel de eerste ten deel aan Verdoel, de enige onder de Vlissingse rederijkers van zijn tijd die enige naam heeft verworven, zij het dan ook niet als dichter, maar als schilder [182].

„Ne'erlandts vallende oorsaeck" is het laatste blijk van het bestaan der Vlissingse rederijkers, dat tot ons gekomen is. Waarschijnlijk is de kamer, als in zovele plaatsen elders, tegen het eind der zeventiende of in het begin der achttiende eeuw door gebrek aan leden opgeheven of vervallen [183, 184].

Vere

Te Vere [185] bestonden in het begin van de zestiende eeuw twee kamers: „Missus Scholieren", ook wel de „Missende Scholieren" genaamd, onder de zinspreuk van de „Witte Lelyen", en „Sint Anna's Kinderen", onder de zinspreuk van de „Blauwe Acolye". Adolf van Bourgondië, heer van Vere en Vlissingen, heeft ze in 1530 tot één kamer verenigd, waaraan hij de naam van „Missus Scholieren" schonk en als devies de spreuk: In reynder jonsten groeyende. Patrones der nieuwe kamer werd Onzer Lieven Vrouwen Boodschap, terwijl haar blazoen, de lelie en de akelei, de beide bloemen der oude kamers in zich verenigde. Het schild der kamer beeldde een bloempot af, waaruit deze beide bloemen oprezen; in een rol, die door de takken was gestrengeld, was de zinspreuk geschreven. Onderaan dit blazoen stond een bordje met de letters A, B, C.

De gildebrief [186], die Adolf van Bourgondië aan dit gilde verleende op 3 Juni 1530, en waaraan de bovenstaande gegevens ontleend zijn, bevat de gewone bepalingen van het lidmaatschap, de verplichtingen, de boeten e.d. Er blijkt o.a. uit dat de gildebroers „de secreten van der camere, oft de materie men spelen sal" geheim moesten houden. „Altijts des Sondaeghs na de quatertempere ende zolempnizatie van Missus, oft anderen bequaemen dach, alst prince ende dekens goet dunct", zou men „de feeste van eenen maeltijt" houden, waarop alle gildebroeders aanwezig moesten zijn, een nieuwe prins en deken werden gekozen, en de aftredende functionarissen rekening en verantwoording moesten afleggen. Indien in een geschil een der beide partijen zich niet wilde onderwerpen aan de uitspraak van de prins of van dekens en gezworenen, werd hij o.a. veroor-

deeld tot een bedevaart naar het wonderdoende beeld van Onze Lieve Vrouwe in de Polder. Bleven beide partijen weerspannig, dan moesten ze naar het beeld van Sint-Willebrord in Westkapelle ter beevaart. Als gezworenen of facteurs in de schutterijen moesten treden, „daer de camere mede gedefraudeert ware", zou de prins dit mogen beletten.

Op 6 September 1608 werd de gildebrief van 1530, op „oitmoedige supplicatie van den prince, dekens, gesworens ende de gemeene supposten van de camer van Rhetorica" door burgemeesters, schepenen en raden der stad vernieuwd, met enkele wijzigingen en toevoegingen, „ten regarde sij (t.w. de „ordonnantien, regulen en statuten") diversche superstitieuse poincten behelsen, ende ook eenige articulen, die, deur den laps van tijde, geheel in ongebruik zijn gecommen". Wat wonder! De nieuwe gildebrief [187] volgt de oude op de voet en bevat grotendeels dezelfde bepalingen, in dezelfde bewoordingen vervat, maar de „superstitieuse poincten" zijn weggelaten: het Rooms-Katholicisme had, zo het er al niet geheel verdreven was, ook te Vere zijn macht en invloed verloren, en de heiligenbeelden waren ook hier ten offer gevallen aan de Beeldenstorm. De jaarlijkse maaltijd met den aankleve van dien werd vastgesteld op de eerste Zondag in September [188].

De kamer vergaderde, althans in het begin van de zeventiende eeuw, op het stadhuis in een vertrek, waarvan een der ramen haar devies met de afbeelding van Maria Boodschap droeg. In 1628 verhuisden de leden naar de bovenkamer van het Vleeshuis [189]. Van 1593 tot 1637 wisselde haar ledenaantal van 23 tot 40. Merkwaardig is, dat ook enkele vrouwen tot de leden behoorden, een verschijnsel dat nergens elders in Zeeland voorkomt.

In 1494 kwamen de gezellen van Rethorica op de ommegangsdag te Middelburg spelen „met hunne battementen", waarvoor de Middelburgse regering hun twaalf poortkannen Rijnwijn schonk [190]. Eenzelfde beloning ontvingen ze het volgende jaar, toen ze op Sacramentsdag met een wagenspel kwamen [191]. Ofschoon het niet vermeld wordt, zullen ze zeker tegenwoordig zijn geweest op het landjuweel te Reimerswaal van 1507, waar zes of zeven Zeeuwse kamers waren. In 1515 speelden ze op Sint-Pietersdag weer in de Sint-Pieterskerk te Middelburg [192], en in 1519 nogmaals; voor deze gelegenheid werd in de kerk een stellage gemaakt [193]. In 1517 kreeg de kamer een vergoeding voor het opstellen van zeven stellages, waarop ze bij de jaarlijkse ommegang te Vere de zeven blijdschappen van Maria had vertoond. In 1542 speelden de Veerse rederijkers een spel ter gelegenheid van de huldiging van Maximiliaen van Bourgondië. Op Meidag 1549 was de kamer te Middelburg, waar ze vier poortstopen wijn kreeg [194]. Toen de Prins in 1581 zijn blijde incomste in Vere hield, voerde de kamer twee spelen en een esbattement op [195]. Ook kwamen kamers uit andere steden er wel battementen, zoals die van Middelburg in 1445, 1464 en 1466 en die van Reimerswaal in 1471 [196].

Adriaen Valerius

In de eerste decenniën van de zeventiende eeuw was *Adriaen Valerius* († 1625) [197] een der gildeleden van „Missus Scholieren". In 1598 vermeldt het rekenboek van de kamer hem voor het eerst als lid, van 1611 tot en met 1616 komt zijn naam niet onder die van de leden voor, maar in 1617 is hij overdeken, wat hij tot zijn dood, in 1625, blijft.

Valerius is waarschijnlijk uit een Franse familie en te Middelburg geboren als zoon van François Valéry, die er in 1569 het poorterschap had verkregen, en o.a. notaris was. Toen in 1575 de Westmonsterkerk op de Markt voor afbraak werd verkocht, werd François Valéry door aankoop

eigenaar van het kleine orgel van deze kerk. Het is een verleidelijke veronderstelling, dat de vader dit instrument voor zijn zoon heeft gekocht, die er misschien de beginselen van de muziek op heeft geleerd.

Omstreeks 1592 werd Adriaen klerk bij Pieter van Reigersbergh, equipage- en ammunitiemeester van Zeeland en burgemeester van zijn woonplaats Vere. Zes jaar later werd hij er op voordracht van de Admiraliteit van Middelburg tot controleur van de convooien en licenten aangesteld. In hetzelfde jaar trouwde hij er een burgemeestersdochter, waaruit men mag opmaken dat zich toen al zijn verdere fortuinlijke loopbaan voorspellen liet. In 1606 werd hij tot het notarisambt toegelaten en tot ontvanger van de convooi- en licentgelden benoemd; later werd hij ook nog fortificatiemeester van Vere, en bovendien was hij sinds 1616 schepen, sinds 1617 raad van de stad, wat hij ook bij zijn dood nog was. Zo werd hij geleidelijk aan een belangrijke figuur in een wel kleine, maar destijds welvarende stad, waar de polsslag klopte van de rijke handel en koopvaart der Republiek, de stad waar, al was het maar kort, Balthasar de Moucheron zijn kantoor had gevestigd.

Behalve één lied in de „Zeeusche Nachtegael" bezitten we van Valerius alleen de „Nederlandtsche Gedenck-clanck" (1626), die het jaar na zijn dood is verschenen. Het geschiedkundig gedeelte van dit boek komt bij de bespreking der Zeeuwse historiografie ter sprake [198], maar de zes en zeventig historieliederen, die tussen dit geschiedverhaal staan, zijn het werk van de rederijker Valerius, en er is aanleiding om te veronderstellen dat hij ze naargelang van hun ontstaan voorgedragen heeft op de bijeenkomsten van „Missus Scholieren", met uitzondering dan van de drie Geuzenliederen, die niet zijn eigen werk waren. De letterkundige betekenis van deze liederen is betrekkelijk gering [199], er is veel rederijkerswerk onder in de ongunstige betekenis van het woord, en voor het overgrote deel zijn ze geschreven in een al zeer weinig persoonlijke stijl. De populariteit die een aantal van deze gedichten bezitten, danken ze dan ook meer aan hun zangwijzen dan aan de tekst, al zijn er enkele onder, die zich in dit opzicht gunstig onderscheiden, in de eerste plaats „Waer datmen sich al keerd of wend", waarin al de fierheid en het zelfbewustzijn van onze Gouden Eeuw spreekt, met het brede, bewogen slotcouplet:

O Neerland! so ghy maer en bout
Op God den Heer altydt,
U pylen vast gebonden hout,
End' t'saem eendrachtig zyt;
So kan u Duyvel, Hel, noch Doot,
Niet krencken noch vertreen,
Al waer oock Spanjen noch so groot,
Ja 'swerelts machten een [200].

Geloofsvertrouwen en nationale trots zijn de beide polen, waartussen de geest van deze liederen zich beweegt. Het is te betreuren dat we geen enkele aanduiding bezitten, waaruit we kunnen opmaken in hoeverre ze drie eeuwen geleden populair zijn geweest, maar juist deze lacune bewijst naar alle waarschijnlijkheid al, dat populariteit niet hun deel is geweest. Eerst twee en een halve eeuw later herontdekt, hebben ze sindsdien niet alleen ons eigen land, maar twee werelddelen stormenderhand veroverd. In de eerste plaats moge deze opgang aan de melodieën te danken zijn, zonder de begeleidende tekst zouden ze nog altijd verloren en vergeten liggen in de bibliotheken. En wat in deze tekst aantrekt en bekoort, is in de eerste plaats de onmiddellijke, ongecompliceerde en daardoor bewust eenzijdige

reactie op de bezongen gebeurtenissen. Ook in dit opzicht is Valerius het type van de zeventiende-eeuwse Nederlander, en zijn werk dat van de zeventiende-eeuwse gemeenschapskunst.

Valerius' oudste zoon François (1604—1634) werd in 1625 lid van „Missus Scholieren" en al in 1631 deken van het gilde, maar hij stierf drie jaar daarna. De Marcus Adriaensz. Valerius (1592—1632), schepen en raad van Vere, die in 1630 deken en in 1632 prins van de kamer werd, is waarschijnlijk een achterneef van Adriaen.

Een van de leden van het gilde, Pieter H. Spoormaker, heeft in een tweetal liederen uiting gegeven aan de droefheid der kamer bij het sterven van haar overdeken [201]. Hoe moeilijk het in 't algemeen is, uit lijkdichten de ware gezindheid van de dichter ten opzichte van de betreurde dode op te maken, men kan veilig aannemen dat de Veerse rederijkers het overlijden van hun „voesterheere" pijnlijk hebben ervaren.

Dezelfde *Pieter H. Spoormaker* [202] gaf in 1629 een kleine verzameling liederen uit op de verovering van 's-Hertogenbosch, onder de titel „Vive le Geus" [203], dat meer voor zijn patriotisme en zijn gehechtheid aan het rechtzinnige Protestantse geloof pleit, dan wel voor zijn talent als dichter. In velerlei toonaarden bezingt hij de lof van Frederik Hendrik en de smaad die, dank zij 's Prinsen beleid, op het „Catholijck gespuys" en de „verduyvelde Papen" is gevallen.

Spoormakers aandeel aan het Vlissingse landjuweel van 1641 komt zo aanstonds ter sprake. Zijn liefde voor het Oranjehuis kwam in 1650, bij de geboorte van Willem III, nog eens tot uiting in een lofdicht, *„Vera fidelis" [204]. Sinds 1635 was hij notaris te Vere, waar hij waarschijnlijk geboren was. Toen Boxhorn zijn „Chroniick van Zeelandt" (1644) schreef, waarvoor hij wat de berichten over Vere betreft het meest aan Spoormaker te danken had, was deze prins van de rederijkerskamer [205].

Een tijdgenoot van hem is *Johannes Tomijs Rompel*, die in 1615 in het gilde kwam en in 1625 deken was. In 1633 werd hij notaris te Vere. We ontmoeten hem op de landjuwelen van de Haarlemse (1629) en van de Vlissingse kamer (1641). Zijn zinspreuk was „Dinckt op 't eynde" [206]. Pieter de Vos (1606—1663), de latere secretaris der stad, een der medewerkers aan de „Zeeusche Nachtegael", werd reeds in 1627 overdeken van het gilde, maar tot de werkende leden heeft hij klaarblijkelijk nooit behoord.

In 1629 was de kamer van Vere op het rederijkersfeest der „Wit-Angieren" van Haarlem. Joannes Rompel was de woordvoerder van het gilde, maar zomin als de Middelburgse kamer wist die van Vere van dit landjuweel een prijs weg te dragen [207]. Wat meer succes had het gilde op het Vlissingse rederijkersfeest van 1641. Het werd er in de eerste plaats met bijzondere onderscheiding begroet, aangezien de „Blaeu Acleyen schoon" der Vlissingse rederijkers immers „ter Veere soet gepluckt" waren. Maar bovendien won het er, dank zij het antwoord van Jacob van Eepen, de derde prijs van de vraag en dank zij Pieter Spoormaker de derde prijs van het kniewerk, terwijl het ook nog die voor „de meeste wercken" kreeg [208].

Toen dertig jaar later, op de laatste dag van het rampjaar 1672, de „Blaeu Acolye" van Vlissingen weer een feest gaf, ditmaal alleen voor de drie destijds nog overgebleven Walcherse kamers, vertegenwoordigde *M(atthijs) van Eepen* er de Verenaren. Op de vraag: „Waerom kreeg Nederlant in dit jaer sulken krack?" antwoordde hij: „De onboetveerdigheyt is oorsaeck van dees' plagen". Hij ondertekende het met zijn naam en zijn zinspreuk „Geest baert leven", evenals het lied op de vraag:

„Hoe God Ne'erlandt sal verschoonen van veel plagen en verdriet" [209]. Matthijs van Eepen zal als rechtzinnig Calvinist, misschien met de piëtistische inslag, de Zeeuwen eigen, een man van onverdachte beginselen zijn geweest, maar als dichter viel heel wat op hem aan te merken, en men mag de jury niet van partijdigheid beschuldigen, omdat ze hem zelfs in dit meer dan middelmatige dichtgezelschap geen der vier uitgeloofde prijzen waardig keurde. Van Eepen had enkele maanden tevoren een „Veersche vreughde-galm en zege-wensch" [210] uitgegeven, ter gelegenheid van de opdracht van het generale kapiteinschap der Zeven Provinciën aan de jonge Prins Willem. Waarschijnlijk is onze Matthijs een zoon van de zoeven genoemde rederijker Jacob van Eepen en een kleinzoon van de oudere Matthijs, die in 1606 schepen, en van 1608 tot zijn dood, in 1616, raad van Vere was.

Na 1672 ontmoeten we de Veerse kamer niet meer op enige rederijkerssamenkomst. Toch wist ze haar bestaan nog langer dan een eeuw te rekken en daardoor alle andere kamers in de Noordelijke Nederlanden te overleven. Nog in 1790 telde ze 21 leden; eerst kort daarop vond ze een zeker niet ontijdige dood. De vragen, die de leden in de laatste jaren van haar bestaan aan elkaar opgaven, pleitten niet voor het peil der bijeenkomsten [211]. Men mag ook overigens veronderstellen, dat de kamer destijds reeds lang haar oorspronkelijk karakter verloren had en, onder andere naam, volkomen gelijk was aan de dichtgenootschappen der achttiende eeuw. Voor zover bekend is ze dan het enige voorbeeld van de geleidelijke overgang van een rederijkerskamer naar een dichtgenootschap.

Geen van de Veerse rederijkers is als auteur meer naar buiten opgetreden als Udemans, die we op het Vlissingse landjuweel van 1641 al terloops ontmoet hebben.

Cornelis Hendricksz. Udemans

Cornelis Hendricksz. Udemans (1599—1672 of later) [212] was een neef van de piëtistische predikant Godefridus Udemans en evenals deze „tot Bergen-op-Zoom gelyck als in een leger gheboren, ende onder den ghedueriген trommel-slach, ende trompetten-klanck opghevoedt" [213]. Ook hij is, als zijn neef, al vroeg naar Zeeland verhuisd, waar hij de rest van zijn leven als smid en goudsmid in Vere is blijven wonen [214]. Daar werd ook, op 28 Juni 1622, zijn huwelijk met Godefridus' zuster Apolonia Cornelisdr. Udemans voltrokken, waaruit acht kinderen zijn geboren [215].

De rederijker Udemans voerde als zinspreuk: Cor ne lis agitet Tumultuosa (Moge geen onrustverwekkende strijd mijn hart verontrusten) [216]. Men vindt dezelfde zinspreuk — misschien een citaat uit de een of andere ons onbekende Latijnse dichter — ook onder een der rijmen in een pamflet uit 1618, de „Wonderlijcken droom vande school-houdinghe van mr. Ian van Olden-barnevelt" [217], dat verder geen naam of enige andere aanduiding van de schijver bevat. Is dit geschrift van Udemans, en er is geen reden om het tegendeel te veronderstellen, dan zou hij dit nog vóór zijn twintigste jaar hebben geschreven [218]. Het bestaat uit een in alexandrijnen gestelde beschrijving van een droom over de school van Meester Ian, en een „Tsamen-spraeck van eenen burghemeester, Quaet-raet, ende eenen gheselle ghenaemt Goossen Goet Jaer", en is een van de talrijke schotschriften, die in deze tijd tegen Oldenbarnevelt en zijn aanhangers het licht zagen, meedogenloos en onbarmhartig van stijl en inhoud, het product van een tijd waarin de politieke hartstochten tot het uiterste waren opgezweept. Uit het feit dat er drie uitgaven van bekend zijn, mag de opgang worden afgeleid die, als zovele andere, ook dit libel gemaakt heeft.

Pas wanneer Udemans over de middelbare leeftijd heen is, in 1643, verschijnt opnieuw een werk van zijn hand: „De waekende oog, op de onsekerheyt des menschen levens [219]. In het voorbericht noemt hij het zijn eerste werk; mocht het in goede aarde vallen, dan zal dit hem aanmoedigen om later meer uit te geven. „De waekende oog", in Catsiaanse alexandrijnen geschreven, is een tamelijk uitvoerig en uiterst wijdlopig leerdicht over de dood. De dood, die allen gelijk maakt, die niemand spaart, die ons aller uiteindelijk deel is. Voor alle mensen is hij gelijk, maar na dit leven komt het verschil: voor de goeden de hemel, voor de kwaden de hel. Daarom zij ons oog op de onzekerheid van het leven gericht, opdat als de dood ons eenmaal overvalt, wij hem getroost mogen begroeten als de ontsluiter van de hemel.

Die van te voren sterft eer dat hem treft de doot,
Die heeft dan door de doot van sterven geenen noot [220].

In dit zich vermeien in de doodsgedachte is Udemans nog geheel Middeleeuwer, die zijn doodsangst tracht te bezweren door er uitvoerig over te schrijven en zich telkens weer voor ogen te houden, dat de dood voor de Christen alleen maar een verlosser is. Achter het eigenlijke gedicht volgen nog een aantal emblemata, maar zonder platen, waarom de dichter aan zijn lezers verzoekt „met sijn gedachten te willen spelen, overmits de selfde met geen af-beeldinghen, maer eenvoudichlick, en slecht voorgestelt en sijn" [221]. Deze emblemata, die soms bladzijden lang zijn, behandelen onderwerpen van de meest uiteenlopende soort; men vindt er „Op het aenschouwen van des hemels beweginge", „De eclipsis der sonnen gesien hebbende", „Van een gemaeckte werelts-kloot, die door 't vallen gebroken is", „Op het aenschouwen van een graf", „Siende een vogeltjen al singende in sijn kamer vliegen", „Van de derden-daegsche koortse", „Op het kampen van twee hanen", „Op eenen lasteraer", „Den eersten grondt der wijsheyt is de vreese Gods" en vele andere. Wie herkent zowel in de keuze als in de bontheid der onderwerpen niet dadelijk Cats? Dezelfde piëtistische gezindheid, die in het werk van de Raadpensionaris tot uiting komt, vinden we bij Udemans, dezelfde ontlening aan de beelden van het alledaagse leven als middel om tot hogere gedachten op te stijgen, dezelfde zin voor het praktische naast een geloofsbelijdenis, die hier en daar mystiek aandoet. Is het wonder dat Udemans op het eind van zijn boek zijn leermeester noemt als een, die groter verdiensten bezit dan hijzelf?

Maer dat ick schuldig' blijf, en niet voldoen en kan,
Dat wijst de heere Cats u wel ten vollen an.
Dien weerden man beschrijft ten rechten uwe plichten,
Die u aen siel en lijf in alles mogen stichten,
Waer in sijn snelle pen van honich over-vloeyt,
Het dient dan niet van my een smit te sijn gemoeyt [222].

Alleen had Cats heel wat meer van de dichter in zich dan deze erbarmelijke rijmelaar.

De plotselinge dood van Willem II en de geboorte van Willem III gaf Udemans, die als Zeeuw een vurige Oranjeklant was, een tijdsgedicht in de pen, dat hij „Oraenjens rou-mantel" [223] noemde, en dat tegelijk een treur- en een vreugdedicht moest zijn en bovendien nog een politiek pamflet was, in zoverre het zich heftig tegen de aanhangers van een stadhouderloos gezag keerde. Zoals in al Udemans' geschriften voert hij ook hier een krachtig pleidooi voor de eenheid van het land, en vermaant hij de

Nederlanders tot inkeer en berouw over de bedreven zonden. Berouw voor God en eendracht onder elkaar, deze alleen zullen het land kunnen redden van de afgrond, waarin het dreigt te verzinken.

> De werelt die bestaet op onderlinge krachten,
> Den rijcken heeft van doen den armen tot sijn werck,
> Den armen moet de daet oock van den rijcken achten:
> Dien onderlingen soen die maeckt de werelt sterck [224].

Men ziet: ook in sociaal opzicht was Udemans zijn tijd niet vooruit.

Eveneens een gelegenheidsgeschrift is de twee jaar later verschenen „Nederlantsche tragi-comedie" (1652) [225]. In een toneelspel van twee bedrijven, nog geheel en al in de trant van de zestiende-eeuwse spelen van sinne opgebouwd, behandelt hij de toestand van de Republiek. Wel is er vrede, maar een die „meer een oorlog dan een vrede ghelijckt, en meer voor een tragedie, dan voor een comedie alle daghen voor onse oogen ghespeelt wort, hoewel ons de ghedachtenis der voorledene oorlogen noch versch is en schrickelijck valt, soo dat wy alle van kints beenen af hebben geleert de wreetheyt van den alles-verderffelijcken oorlogh te haten, en de vriendelijckheyt van de heylsame vrede met een ghedurighe hope te ghemoete te gaen, en te omhelsen" [226]. Het stuk is Catsiaans als alle werken van Udemans, maar het is hier en daar vrij plat, wat bedenkelijker is. Latijnse kanttekeningen en citaten in de inleidingen geven het een schijn van geleerdheid en gewichtigheid, waarop het geen recht heeft. Er treden ongeveer veertig personen in op, meest onder symbolische namen als Den Tyt, De Fortuyn, Geluck, Druck, De Vrede, De Liefde tot het Vaderlant, De Spaenjaert, Den Hollantschen Schipper, Den Engelsman, Sinte Reyn-uyt enz. De drie schikgodinnen ontbreken er evenmin als de Eumeniden en de goden van de Olympus, Ja en Neen, „elck een langen grijsen baert hebbende, beyde seer op een manier gekleet, doch wat antiqs", vervullen de dankbare rol van de zinnekens. Zo ergens, dan blijkt uit dit spel hoezeer Udemans' werk nog met de rederijkerspoëzie, en dan liefst die van de zestiende eeuw, verwant is.

In 1658 schreef hij zijn „Grove pack-kleedt, af-getrocken van het lastigh' pack des werelts" [227], en wel „ter eeren van den edelen, hoog-geleerden, ende hoog-achtbaren heer Jacob Cats, ridder, &c., op syn Sorg-vliet, ende af-leggen van alle sijne hooge ampten, en staten". Ook dit eveneens in alexandrijnen geschreven korte gedicht verraadt op iedere bladzijde de onmiskenbare invloed van de heer van Zorgvliet, aan wie Udemans bij het neerleggen van zijn ambt enerzijds de hulde betuigt, die hem toekomt voor zijn maatschappelijke en letterkundige verdiensten, terwijl hij hem anderzijds voor ogen houdt het lastige pak, dat al wie in hoogheid zit met zich moet meedragen, en de zondenlast, waarmee elk mens beladen is. Korte gedichten op Zorgvliet en op Cats' werken besluiten dit geschrift. Ook de overgang van het aardse naar het hemelse, de toepassing van stoffelijke dingen en zaken op godsdienstige aangelegenheden, had Udemans van Cats afgekeken. De hulde, door de leerling aan de leermeester toegebracht, was waarlijk een plicht der dankbaarheid.

Heel wat uitvoeriger is „Het geestelyck gebouw, met sinne-beelden verciert" (1659) [228], dat het jaar daarop verscheen. Dit rijmwerk bevat over de honderd verzen, die onderwerpen van de meest uiteenlopende aard behandelen, als: „Op de verdraeyde verkeertheyt, en verachtelicke ydelheyt des werelts", „Op de vreese des doots", op rijkdom en armoede, op een moeilijke vrouw, op een groot huisgezin — zijn eigen? —, op de wellust des vleses, op de langdurige koude winter van het jaar 1658, op de razernij, kortom op alle mogelijke en ook vele onmogelijke onderwerpen. Het is

mogelijk dat Udemans hieraan verscheidene jaren gewerkt heeft, maar wat te denken van de „Af-beeldinge van de verkeerde werelt" (1660) [229], die weer een jaar later verscheen, een rijmwerk van dezelfde strekking als het voorafgaande, maar nog honderd bladzijden groter? Zijn deze nieuwe verzen het resultaat van één jaar dichtarbeid, of strekt deze verzameling zich over een langere tijdsruimte uit? In het eerste geval zou men althans bewondering kunnen voelen voor Udemans' productiviteit, al wordt deze getemperd door de overweging, dat hij niet op inspiratie behoefde te wachten om voort te weven aan het mateloze tapijt van zijn stichtelijke gedachten. In de „Af-beeldinge van de verkeerde werelt" behandelt hij in vijf en twintig taferelen uit het Oude en dubbel zovele uit het Nieuwe Testament, ook nu weer in alexandrijnen geschreven, de hele Bijbelse geschiedenis van „De scheppinge der werelt" tot „De hemel-vaert Christi". Heeft Du Bartas' „Semaines" hem daarbij voor de geest gezweefd, of is hij onafhankelijk daarvan tot het schrijven van deze cyclus gekomen? Rechtstreekse invloed van de Franse dichter op de Veerse rederijker is in elk geval niet aan te wijzen.

De „Schrickelicke vertooninge van den staet-suchtigen duyvel" (1665) [230] is een van de vele schotschriften die de tweede Engelse zeeoorlog in het leven riep, en als het merendeel van deze is het meer een uiting van felle haat tegen de erfvijand Engeland dan een welsprekend getuigenis van liefde voor het vaderland. Het rijm vormt er een geheel bijkomstige factor in. Nog in hetzelfde jaar schreef Udemans een ander pamflet, waarschijnlijk eveneens van politieke aard: * „Een klaren en verre-sienden bril, dienende op de neus van alle neus-wyse dwasen" [231]. En eindelijk komt, zeven jaar later, zijn laatste werk en opnieuw een politiek geschrift van hem uit onder de titel: * „Chartacea et sanguinolenta navis bellica" (1672) [232], dat waarschijnlijk — het kwam ons evenmin als het voorafgaande onder ogen — op de nieuwe oorlog met Engeland, in dat jaar uitgebroken, betrekking heeft gehad. Het bestaat bijna geheel uit aanhalingen van niet minder dan honderd en één Latijnse schrijvers, en we behoeven de onvindbaarheid dus alleen uit bibliografisch oogpunt te betreuren.

Alles tezamen is het niet weinig, wat deze rederijker bijeen heeft geschreven [233], maar wat dit aan vorm en inhoud tekort schiet, kan de omvang moeilijk goedmaken. Udemans is een rijmelaar, en alleen wie weet dat toen en nu een boek nooit zo slecht geschreven kon en kan zijn, of het vond en vindt zijn drukker, begrijpt dat ook deze Veerse smid zijn werk gedrukt kon krijgen, al moest hij het één keer zelf bekostigen. Het zou interessant zijn, te weten hoe zijn tijdgenoten over deze rijmelaar hebben gedacht. Iets daarvan weten we, maar dat betreft alleen de politieke strekking van zijn geschrijf. Als hij in 1660 Huygens zijn „Af-beeldinge van de verkeerde werelt" toezendt, schrijft hij daarbij: „Mijn Heer, ick bemercke openbaer dat ick met mijn schrijven en schrabben veler menschen haet om mijnen hals gehalet hebbe, al hoe wel mijn penne niet en gaept om ijemant int bijsonder te quetsen of te bijten, maer om ons allen int gemeen onse verdraeyde verkeertheijt wat uijt te schreeuwen, twelck ick oock in dit mijn boeck int eijnde van de voorreden aen den leser eenigsins bekent make, maer het is met de werelt *noli me tangere*, daerenboven *conscius ipse sibi de se putat omnia dici*. Evenwel wil ick om de vogelen het saeijen niet laten" [234]. Huygens' lofdicht op dit boek houdt zich wijselijk op de vlakte, en Cats zegt in het zijne, „gedicteert, ende geteeckent uyt (z)ijn bedde", alleen maar dat hij, des levens zat, niet meer in de stemming is om aan Udemans' verlangen te voldoen. De andere lofdichten zijn van dichters, die geen recht van spreken hebben.

Arnemuiden

Van het bestaan van een rederijkerskamer te Arnemuiden [235] zijn geen oudere sporen aanwezig dan het tweetal ruitvormige houten schilden, die nog altijd op het raadhuis van deze oude smalstad bewaard worden. Op het ene is een oranjeboom afgebeeld met de wapens van Zeeland en Arnemuiden (het laatste echter zonder burcht) en het onderschrift „Niet sonder vrucht, 1578". Het andere draagt de beeltenis van Maria met het goddelijke Kind, staande op een plompeblad, en heeft tot opschrift: „Plomp van verstande, 1580" [236]. Men heeft uit deze zinspreuk willen opmaken, dat de Arnemuidse kamer uit een zottengilde is ontstaan. Het is wel mogelijk. Waarschijnlijk werd in of omstreeks 1578, kort na de verheffing van Arnemuiden tot stad, een kamer van rethorike opgericht, al of niet uit een al eerder bestaand (zotten)gilde. Aangezien er in de rekeningen en notulen van de stad nooit van twee kamers sprake is, en uitsluitend van „die van rethorica" wordt gesproken, is het niet noodzakelijk om op grond van die twee blazoenen het bestaan van twee kamers aan te nemen [237]. In hun adressen aan de overheid noemen de rederijkers zich beurtelings „aeraentgens" en „plompkens".

De Arnemuidse rederijkers schijnt het al aanstonds niet voor de wind te zijn gegaan; datzelfde geldt trouwens ook van hun stad. Al in 1580 en het volgende jaar roepen ze, in een drietal kreupelrijmen, de hulp van de overheid in; o.a. verzoeken ze om een kamer in het stadhuis en enig „pensioen", terwijl ze in het eerste adres hun ordonnantie aan het stadsbestuur ter goedkeuring voorleggen. Dit liet het aanvankelijk bij beloften; eerst na het derde adres stelden ze, op 2 December 1581, een som van £ 6 uit de stadskas voor de rederijkers beschikbaar. Ook later werd meermalen geldelijke bijstand verleend. Eerst op 31 Mei 1589 werd een commissie benoemd, die een ordonnantie voor de kamer zou ontwerpen; deze is 26 Juli d.a.v. vastgesteld, maar niet bewaard gebleven.

Herhaaldelijk maken de stedelijke rekeningen van de rederijkers gewag. Op 8 Januari 1589 hielden ze een landjuweel, waarvoor de kamers van Walcheren waren uitgenodigd; de stad betaalde voor het „uitgeven van zekere vragen" die op dit feest behandeld moesten worden, 31 schelling. We zullen dit wel als een bijdrage in de drukkosten moeten beschouwen. De laatste Mei van hetzelfde jaar benoemde de overheid een commissie tot onderzoek van het spel van sinne, dat de kamer voornemens was bij gelegenheid van de eerstvolgende jaarmarkt in het openbaar te vertonen. Op Vastenavond 1590 speelden de rederijkers op de markt, waarvoor de stad de onkosten terugbetaalde met nog wat er bij. Dat Vastenavond nog in 1590 in Arnemuiden gevierd werd, bewijst weer eens dat de Hervorming nog niet over de gehele linie had gezegevierd. Toen in 1611 voor een nieuw te bouwen gasthuis een grootscheeps opgezette loterij werd uitgeschreven, liet men de rederijkers daarbij tweemaal op de markt spelen, de tweede keer tegen het einde van de inlegtijd, „tot recommandatie en vordering van deselve loterie". Het stadsbestuur had hun een jaar tevoren order gegeven om onpartijdig te spelen en in het openbaar geen geestelijke of wereldlijke personen aan te vallen [238]. Op 19 Juni 1612 kregen ze machtiging om op Zondag en Maandag d.a.v. de „comedie van patientighe Christelles" op te voeren, en in de zomer van 1616 speelden ze het spel van Cambises, waarbij speellieden assisteerden.

Omstreeks deze tijd begint ook in Arnemuiden de strijd tegen de rederijkerij scherper vormen aan te nemen. En ook hier had de kerkeraad, die al in 1598 de lidmaten had verzocht om uit de kamer te treden, de leiding bij dit verzet. In 1617 werd de rederijkers eerst na een aanvankelijke wei-

gering toegestaan om een spel van Abraham in het openbaar te vertonen. Het volgende jaar werd hun verzoek om het spel van de koning Darius te mogen spelen door de magistraat met meerderheid van stemmen afgeslagen; toen de kamer op deze weigering haar verzoek herhaalde, besloot men af te wachten wat die van Middelburg zouden doen. Toen ze in 1620 weer een openbare vertoning hadden gegeven, verzocht de kerkeraad aan de overheid om de rederijkers voor zich te laten komen, hun in het vervolg het spelen te verbieden, en vooral Salomon onderhanden te nemen, „dewelke den persoon Godes gespeeld had". Dit is de laatste keer dat de stadsrekeningen of de kerkeraadsnotulen van een openbare vertoning der rederijkers melding maken, en men mag dus aannemen dat ook de kamer van Arnemuiden als zovele andere geen weerstand heeft kunnen bieden aan het verzet der calvinistische predikanten, die bij de overheid meer en meer steun vonden. Toch rekte de kamer haar bestaan nog tot het begin van de achttiende eeuw. Omstreeks 1640 was ze met het stadsbestuur in onmin, maar in 1644 kwam men tot een vergelijk [239]. Nog tot 1705 benoemde de overheid jaarlijks een overdeken van het gilde, maar waarschijnlijk zullen we daarin louter een formaliteit moeten zien, die tot doel had de kamer kunstmatig in het leven te houden, zoals men tot 1703 ook met het chirurgijnsgilde deed, dat op zijn hoogst drie leden kan hebben geteld [240]. In feite zal de Arnemuidse rederijkerskamer veel eerder teniet zijn gegaan.

Domburg

Ook de smalstad Domburg bezat omstreeks het midden van de zestiende eeuw een kamer van rethorike [241]. Op het raadhuis van dit dorp wordt nog een houten ruitvormig schild bewaard, waarop in olieverf de Maagd Maria is afgeschilderd. Dit schilderij draagt de opschriften „Bi mate lief" en „De domme burgers" en het jaartal 1656. De bovenhoek vertoont een wapen, dat geschonden is, maar waarschijnlijk dat van Maximiliaen van Bourgondië, heer van Domburg, zal zijn. Uit de zinspreuk van de kamer mag men opmaken dat het madeliefje haar embleem was.

Van de geschiedenis van het Domburgse gilde is ons overigens bitter weinig bekend. Uit de stadsrekeningen van 1595 en 1596 blijkt, dat de kamer in deze jaren haar vergaderingen in een bovenkamer van het stadhuis hield, waar op stadskosten een stellage was gemaakt, „daar die van rethorica op speelden". Zoals elders zal ook hier het veldwinnend Calvinisme en de puriteinse geest der predikanten het einde der kamer verhaast hebben. Op 23 Juli 1625 schreven de Staten van Zeeland het stadsbestuur aan met het verzoek, maatregelen te nemen ter verhindering van de vertoningen van rethorica, die naar zij vernomen hadden weldra te Domburg zouden plaatsvinden, en die ze achtten „zelden betamelijk te zijn". Toen toch een voorstelling plaatsvond, werd de officier van Domburg door de Staten beboet en de magistraat aangeschreven, zich voor herhaling te wachten [242]. Het is het laatste, wat ons met betrekking tot de Domburgse rederijkers wordt meegedeeld.

Van het rederijkersleven in de smalstad Westkapelle en de dorpen van Walcheren is het ons ondanks alle mogelijke nasporingen niet gelukt, ook maar het minste spoor te vinden. Daaruit op te maken dat het er niet bestaan heeft, is zeker een onjuiste gevolgtrekking. Toevallige oorzaken, in hoofdzaak wel het verloren gaan van rekeningen en acta van de kerkeraad, zijn oorzaak dat deze bladzijde uit het verleden van het Walcherse volksleven hier voorgoed verdwenen zijn.

Goes

De oudste rederijkerskamer te Goes [243] schijnt in de tweede helft van de vijftiende eeuw te zijn opgericht, vermoedelijk ongeveer gelijktijdig met de herstelling van het Sint-Joris- of voetbogengilde (1469) en de instelling van het Sint-Sebastiaans- of handbogengilde, die enkele jaren later plaatshad [244]. Deze oudste kamer droeg de naam van de „Nardusbloem" en had tot devies de spreuk „Met gantscher herte". Maria Magdalena, aan wie ook de hoofdkerk van Goes gewijd was, was haar patrones [245]. In later tijd althans bestond een nauw verband tussen het gilde van rethorica en het Sebastiaansgilde. Hadden de rederijkers aanvankelijk hun vergaderplaats in een der lokalen van het zusterhuis, nadat dit had opgehouden klooster te zijn, in later jaren, toen zij bij de stichting van het weeshuis in dit gebouw (1626) daaruit verjaagd werden, vergaderden zij in het hof van de handboog, waar men nog lange tijd de glasramen der rederijkers kon aanschouwen, en waar het wapen der kamer [246], verenigd met dat van de boogschutterij, boven de deur gebeiteld nog heden ten dage wordt aangetroffen.

In 1475 's daags voor O. L. Vrouwe Hemelvaart deden de Goese rederijkers te water hun intrede in Bergen-op-Zoom, waar ze 's middags op de markt en 's avonds op de camere een battement speelden, en de volgende dag meeliepen in de H. Kruisprocessie [247]. In of even voor 1481 gaf de Goese kamer een landjuweel, waarvan ons alleen bekend is dat de kamer „De Roos" uit Leuven er aan deelnam [248]. In 1493 of '94 kwamen „de ghesellen van retorijck van die stede van Goes" in Aksel „batementen" ter gelegenheid van de processie [249].

In 1518 kwamen de Middelburgse rederijkers in Goes, waar ze een prijs wonnen, zodat er ook in dat jaar een wedstrijd plaatsgevonden zal hebben, waarover nadere bijzonderheden echter ontbreken [250].

In 1549 kwam, op Meidag, de kamer van Goes in Middelburg een spel van sinne spelen [251], maar overigens zijn uit de eerste helft van de zestiende eeuw geen berichten over de activiteit van de Goese rederijkers overgeleverd.

In 1563 deden prins, dekens en gemene gildebroeders van de „Nardusbloem" aan baljuw, burgemeesters en schepenen van de stad de ordonnantiën van het gilde toekomen, met verzoek om deze te willen „visiteeren, approbeeren, ende ratificeeren". In het bijgevoegde verzoekschrift beklaagt de kamer er zich over, dat terwijl haar ledenaantal sterk is achteruitgegaan, haar uitgaven niettemin nog even hoog zijn als toen zij dertig en meer leden telde, en zij verzoekt daarom dat haar speelwagen, waarvan de wielen geheel gebroken zijn, door de stadstimmerlieden wat opgeknapt mag worden [252].

De ordonnantiën, waaraan de raad zijn goedkeuring hechtte, bevatten de gewone, ook van elders bekende bepalingen omtrent de parure, het bestuur van de kamer, de colve, de boeten, de spelen, de ontvangsten en uitgaven van het gilde, enz. Er blijkt o.a. uit dat de kamer op Sint-Jacobsdag (25 Juli) haar prins, stadhouder en dekens koos, en dat zij op Maria Magdalena (22 Juli) en Driekoningen feestelijke bijeenkomsten hield. Een der broeders droeg in de jaarlijkse processie, waarvan de ordening aan de rederijkers was opgedragen [253], het beeld van Maria Magdalena. Alle jaren op Maria Magdalena-avond, „na tafsetten van de beelde", schoten de broeders met klapbogen naar de papegaai, wat van oudsher op Zuidbeveland een geliefd volksspel was.

In 1577 diende de kamer opnieuw een verzoekschrift in bij de regering, waarin zij opmerkte „dat op de meeste dorpen des eilands rethorikamers

waren geweest, jaerliks van haeren ambachtsheer met luttel of veel begift (waarvan nog bewijzen zijn)", waarom zij verzocht dat ook zij steun zou mogen genieten van de magistraat. Deze kon echter, waarschijnlijk tengevolge van de tijdsomstandigheden, het verzoek niet inwilligen. Toen de kamer dit in 1581 herhaalde, en met name een geldelijke toelage verzocht voor een vrije vergaderplaats en bodehuur, vond dit verzoek een gunstiger gehoor; de regering stond haar £ 2 's jaars toe [254] en verdubbelde acht jaar daarna deze toelage [255].

Uit de ordonnantie kan opgemaakt worden dat men tijdens de jaarmarkt enkele esbattementen speelde, waarvoor ook gezellen uit andere plaatsen overkwamen. In 1597 speelden de rederijkers „ter occasie van het vieren over de verovering van Grol" [256].

Op het eind van de zestiende en in het begin van de zeventiende eeuw bestond te Goes naast de „Nardusbloem" nog een tweede rederijkerskamer, de „Edele Castanienbloem", waarvan prins en dekens in de lijst der gildebroeders van de confrerie der Ed. Busse van 1595 met name genoemd worden [257]. In 1630 besloot de magistraat de oude en de nieuwe kamer te verenigen, op beider verzoek [258]. Waarschijnlijk heeft de „Castanienbloem" zich in de tweede helft der zestiende eeuw van de „Nardusbloem" afgescheiden om godsdienstige redenen, die in 1630 waarschijnlijk vervallen waren. De „Castanienbloem" zal dan die rederijkers verenigd hebben, die het Rooms-Katholieke geloof trouw waren gebleven.

Van het werk der Goese rederijkers is ons vóór de zeventiende eeuw nagenoeg niets bekend; een referein onder de ordonnantie van 1563 en een ander over de gebeurtenissen van 1572 te Goes, door een rederijker die wever was [259], zijn de enige nagelaten sporen van hun dichterlijke arbeid. In 1620 was de kamer vertegenwoordigd op het landjuweel van de „Peoene" te Mechelen; een van haar leden droeg er, onder de zinspreuk „Minne baert solaes", de tweede prijs „vant beste liedeken" weg [260]. In 1641 nam ze deel aan de wedstrijd van de Vlissingse kamer de „Blaeu Acolye", waar ze echter geen prijs behaalde [261]. Niet veel gelukkiger was ze op het Bleiswijkse landjuweel van 1684, waar ze weliswaar een prijs, maar alleen die „van 't verst' komen" ontving. Het antwoord der Goese kamer was van haar prins, Andries van Dorme. In de proloog beklaagt „ons Goessche Nardus-Blom" zich over haar verval,

> Want s' is door Boreas by nae gheheel verdwenen,
> Haer glans die is verdooft, die eertijts heeft gheschenen [262].

Toch verhinderde dit de kamer niet, het volgende jaar op het landjuweel van de broeders van „'t Rosmareyn" te Schipluiden „met trom, blaysoen en vaen" te verschijnen, ook ditmaal, als te Bleiswijk, als enige deelneemster uit Zeeland. Ditmaal was de Goese kamer gelukkiger, aangezien ze drie prijzen won: de tweede prijs van 't pronunciëren, de tweede prijs van 't zingen en ook nu weer de prijs „van 't veerste komen" [263].

Deze wedstrijd, waaraan maar vijf kamers deelnamen, is de laatste waarop we Zeeuwse rederijkers ontmoeten.

Ook de Goese rederijkers hebben in de zeventiende eeuw heftige tegenstand van de zijde der kerk ondervonden, en hier nog in sterkere mate dan elders, waar de gilden van rethorica zich niet zo lang in stand wisten te houden. Uit de classicale acta blijkt, dat rederijkers meermalen werden gecensureerd of in de ban gedaan; de oudste vermelding dienaangaande is van 2 October 1645. De wereldlijke overheid volgde ook hier de kerkelijke. Al in 1630 had de stedelijke regering een opgave geëist van al de roerende en onroerende goederen der kamer [264]: de eerste voorbode van haar

naderende ontbinding, die niettemin nog een halve eeuw zou uitblijven. Wel vaardigden de Staten, onder invloed der predikanten, op 31 Mei 1646 opnieuw een plakkaat uit tegen de rederijkers, maar de Goese kamer wist zich niettemin staande te houden, al leed zij een tijdlang een kwijnend bestaan. In 1663 was de kamer zelfs weer zo machtig, dat ze opnieuw een adres bij de magistraat inleverde, dat door acht leden, alle gequalificeerde gildebroeders, werd gepresenteerd en waarbij deze te kennen gaven, dat hun gilde wel lange tijd zo weinig leden had geteld, dat daaruit geen officieren gekozen hadden kunnen worden, maar dat thans hun ledenaantal daartoe weer toereikend was, waarom zij de overheid verzochten, naar oude gewoonte over te gaan tot de verkiezing van prins en dekens. Deze verzocht het gilde, vooraf de privilegiën, waarvan in het request sprake was, over te leggen; de heren van het stadhuis wisten wel, dat die stukken er niet meer waren, en er gebeurde dus niets [265].

Eerst in 1679 werden vergaderingen onder de naam van Rethorica verboden en beval de stedelijke magistraat aan het gilde om het boek, de juwelen en het zilverwerk op het stadhuis te brengen [266]. De kerkeraad nam „met aengenaamheit" van dit besluit kennis, deed er mededeling van aan de classis en gaf in bedenken „of (dese) niet zoude goedvinden hare Ed. Mo. en de respective ambachtsheeren te versoecken, dat 't selve goede exempel ten platten lande mochte ingevolcht werden" [267]. De stad kwam echter al in 1681 op haar besluit terug en schonk de kamer alles weer, wat zij haar twee jaar tevoren ontnomen had. Enkele maanden later, in Januari 1682, censureerde de kerkeraad een lidmaat, die in een rethorijkspel meegespeeld had, terwijl hij aan andere lidmaten, die er als toehoorders bij tegenwoordig waren geweest, voor één keer het avondmaal ontzegde [268]. Bovendien zond hij een protest bij de magistraat in, waarin verzocht werd om „vernietiging soo van het paepsche als gereformeerde collegie"; men zou hieruit moeten opmaken dat er destijds, als in het begin van de eeuw, weer twee kamers te Goes bestonden, waarvan uit andere bronnen echter niets blijkt. Het protest schijnt evenwel geen resultaat te hebben gehad; blijkens de deelneming aan de landjuwelen van Bleiswijk en Schipluiden schijnt de kamer na deze herstelling zelfs weer een periode van opleving te hebben gekend, die echter niet lang geduurd kan hebben, en we mogen aannemen dat ze nog vóór het einde der eeuw een roemloze dood is gestorven.

Pieter Lenaerts van der Goes

In verband met de Goese rederijkers kan hier gevoeglijk melding worden gemaakt van de dichter *Pieter Lenaerts van der Goes* [269], die in 1602 een verzameling minneliederen in het licht gaf onder de titel: „Een nieu liedt-boeck, genaemt den Druyven-tros der amoureusheyt" [270]. Deze dichter, wiens naam doet vermoeden dat hij uit Goes afkomstig was, of dat zijn geslacht er vroeger gevestigd was geweest, droeg zijn bundeltje bovendien op „aen de eerbare jeugt van der Goes", wat er voor pleit dat hij zelf Goesenaar is geweest, al woonde hij, toen hij zijn verzen publiceerde, klaarblijkelijk in Terneuzen. Het is niet mogelijk gebleken, hem te identificeren met een der personen, van elders bekend, die de naam Pieter Lenaerts droegen [271]. Heeft hij in Goes gewoond, dan is er alle aanleiding om hem te zoeken onder de leden van een der beide kamers, die aldaar gevestigd waren, want zijn werk vertoont al de eigenaardige kenmerken van de rederijkerspoëzie, en met name van het Renaissance-minnelied. Naar de wijze der rederijkers ondertekent hij ook zijn verzen met zijn zinspreuk: Doende leer-ick.

Hoewel op het tijdstip dat de „Druyven-tros" verscheen de bloeitijd van het minnelied reeds een halve eeuw tot het verleden behoorde, sluit deze bundel zich in vele opzichten nog volkomen aan bij dit genre, zoals we het in de vijftiende en de eerste helft der zestiende eeuw in onze literatuur vertegenwoordigd vinden. Al de motieven van dit laat-middeleeuwse minnelied zijn in het werk van Pieter Lenaerts aanwezig. Naast minneklachten, het Leitmotiv van de bundel, is de dialoog (lied XXIV) en het Meilied (liederen XXV en L) er vertegenwoordigd, en opvallend is het veelvuldig gebruik van bloemennamen om er de geliefde vrouw mee aan te spreken of te vergelijken, een typisch-zestiende-eeuws motief.

De „amoureuse liedekens" van Pieter Lenaerts zijn nagenoeg alle variaties op hetzelfde thema: de teleurgestelde liefde. In alle toonaarden heeft de dichter de schoonheid van zijn geliefde bezongen, de liefelijkheid van haar „corale mondeken", de glans van haar ogen, al de bekoorlijkheden van haar jonge, bloeiende lichaam. De aanschouwing van haar schone gestalte herinnert hem echter te feller aan zijn gemis, het zien van haar klare, donkere ogen brengt hem smartelijk in de gedachte, wat hij verloren heeft, en zo gaat elke lofspraak al spoedig over in een bittere klacht.

Een groot dichter is Pieter Lenaerts niet; menig lied uit zijn bundel is zelfs niet meer dan rijmelarij, maar de jonge rederijker, waarvoor we hem mogen houden, zal ook geen of weinig andere literatuur gekend hebben dan die der zestiende-eeuwse rederijkers. Toch vertoont zijn vers op vele plaatsen een grote vlotheid, een levendigheid van uitdrukking, een juistheid van zegging, een beeldend vermogen, dat de hand van de dichter verraadt. Van dichterlijke visie getuigen regels als die, waarin hij de gloed van de ogen zijner liefste vergelijkt bij het glanzen der sterren boven de zee:

Nobel, divijn
Wesen sanguijn,
Prijs naer gedienstich poogen,
Deurluchtich fijn
Als christalijn
Rayen u claer bruyn oogen,
Lichten als twee
Sterren ter zee,
Die my mijn wee verthoogen;
Ondancx ick moets gedoogen [272].

Vlot en levendig is een lied als de „Dialogue van Jongman en Dochter" (lied XXIV), of het Meilied (lied L):

Ras neemt vertreck, ghy duyster nacht;
Licht op, o dach van vreden!
Beschijnt nu de lieflickste dracht,
Volmaect van lijf en leden,
Die heden sal, hier by den rey,
Vreuchdich bringen den blijden Mey.
Haest u, ghy jongers, comt inne
Voor mijn schoon coninginne.

Welluidend en melodieus zijn ook liederen als LVIII (Notabel, reyn goddinne), met regels als deze:

Lijf, goet, noch aerdsche eere,
En wert om u verschoont.
Alleene ick begeere
Dat ghy my liefde thoont.
Niet anders is 't behoeven,
In mijn angstich bedroeven,
Dan naer een lang vertoeven
Alsoo hoogh te zijn geloont,

waarvan de aanhef herinnert aan die van het vierde couplet van het Wilhelmus. Verdienstelijk zijn ook de liederen LXIV (Corect in heusscher seden), LXX (Nobel, divijn), LXXXIV (Adieu, adieu, o Venus, die arghlistich), LXXXVIII (Crachtich is mijn lijden), of een meer gedragen lied als LXII (Persse vol drucx), waarvan de tweede strofe volgt:

Ick, arm verdwaelt
Ballinck, dole in veel gewesten.
Wat dinck my faelt
Is haer soo beeldich afgemaelt,
Daer can niet el dan 't wesen resten.
Des waters druppen breect ten lesten
Een steen, maer aen dit kindt verdrayt
En can God moet noch reden vesten.
Al is mijn dienst tot haeren besten,
Nimmermeer zy haer vindt gepaeyt;
'T zijn pluymen inden windt gesaeyt.

Een lied als dit is nog geheel en al uit de school der rederijkers, maar men moet toegeven dat het tot de verdienstelijkste soort van rederijkerspoëzie behoort. De ongebondenheid, de ruwe scherts en het erotische karakter van het zestiende-eeuwse rederijkersminnelied zoekt men hier tevergeefs; de calvinistische levensleer had haar invloed ook reeds uitgestrekt over de kunstuitingen van het jonge geslacht, dat onder haar tucht opgroeide. In het strenge rhythme vinden we reeds een overgangsvorm van het vrije rederijkersvers naar de alexandrijn der zeventiende eeuw, zoals trouwens heel het werk van Pieter Lenaerts op de grens staat van twee eeuwen. Aan De Roovere en Mathijs de Castelein is hij ontgroeid, maar Hooft en Bredero behoren tot een andere generatie dan de zijne. Indien hij inderdaad van een der beide Goese kamers deel heeft uitgemaakt, is deze enige vertegenwoordiger van het Goese rederijkersleven, omtrent wiens werk iets naders bekend is, zeker een der besten die het zich binnen de grenzen van het mogelijke had kunnen wensen.

Reimerswaal

Ongeveer in dezelfde tijd als die van Goes schijnt de rederijkerskamer „De drie korenbloemkens" van Reimerswaal te zijn opgericht, onder de zinspreuk „In minnen versaemt". De „willecoere ende ordinancie" die baljuw, burgemeesters en schepenen haar in 1483 verleenden [273] spreekt van „den gemeenen gesellen van der rethorijcke binnen Reymerzwale, van der Gentylen genaempt", waaruit men zou kunnen opmaken dat de gildebroeders zich de „gentylen", de edelen, noemden [274]. Deze keur, klaarblijkelijk de eerste, die aan het gilde werd gegeven, bevat de gewone bepalingen omtrent de toetreding, de ontvangsten en uitgaven van het gilde, het gildefeest dat op Maria Hemelvaart werd gehouden, de kleding, de deelname

aan de Mei-processie, de colve, de spelen, de boeten, enz. Al in 1471 was de kamer in Vere opgetreden [275]; in 1474 [276], 1476/77 [277] en 1483 [278] vinden we haar in Bergen-op-Zoom en in 1494 in Middelburg vertegenwoordigd [279]. Twee jaar later waren de Reimerswaalse rederijkers op het grote landjuweel te Antwerpen, waar ze „voor de meeste mysterie ofte gratie" speelden „Charitate voor 't lesten"; de prijs die zij daarvoor verwierven, bestond uit „vier schalen, eenen silveren St. Lucas, eenen arent ende eenen roosen hoet" [280]. In 1507 gaven ze zelf een landjuweel, waarop naar de overlevering wil zes of zeven Zeeuwse kamers verschenen. Het „Bloemken Jesse" won er zeven tinnen stopen en tien tinnen kannen [281]. In 1525 trokken de Middelburgse rederijkers nog naar Reimerswaal [282], maar reeds waren in dit jaar de dagen der stad en daarmee die van haar rederijkersgilde geteld. In 1530 begon de ondergang van de plaats, die in weinige jaren voltooid was en een schielijk einde maakte aan een omstreeks 1490 aangevangen bloeiperiode [283].

Ook over het rederijkersleven op enkele dorpen van Zuidbeveland zijn ons uit de zestiende en zelfs nog wel uit het allerlaatst van de zeventiende eeuw berichten overgeleverd.

Kapelle

Kapelle is het eerste Zuidbevelandse dorp waar we van rederijkers horen. In 1508 werd er het gilde van rhetorica ingesteld [284]. De voorrede van het gildeboek, dat bewaard is gebleven, al is het dan in een afschrift [285], vermeldt dat „zekere persoonen binnen de parochie van Kapelle, considereerende ende overdenkende, dat omtrent dezelve parochie, in steden, dorpen en andere genoegelijke plaetsen des lands van Zeeland zijn spruitende minnelijke en eerlijcke gezelschappen van retorijka en konste van deugt", „ter eere en ten waardigheid van den alderzoetsten en minnelijksten naam Jesus, geconspicieerd, geordonneert en ingesteld" hebben „om in recreatie en eere te verbroederen een minlijk gilde en broederscap en een genughtelijke compaignie, genaemt 't gezelschap van de wijngaartsranke, sustineerende en houdende den zoeten Jezus voor haaren patroon, ende in haaren kamer zeer liefelijk gepoinktnetniëert (sic), in dezen manieren te weten de verbeeldinge van Jezus, van navel opwaart, spruitende uit een wolke omvange(n) met een liefelijke wijngaartranke met bladerkens en druyfkens en met een rolleken doortrekken (sic), in het welke gespecifiseert staat voor 't advijs van de kamer (in Godts name), gewapent met de schildwapenen van ons lieve en aldergeduchtigste genadige Heere den Roomschen Keizer, en de wapenen des lands van Zeeland, en dat lieflijk gezelschap is begrepen en gefondeert in den jaere naar ons Heeren geboorte, vijftien hondert en agt, door den edelen en welgebooren Hendrik van Bruellis, Heer Jan Cornelisz. Brouwer, en Hubrecht Jansz. van der Goes [286] componisten van de kamer van retorijka".

De zin is wat langademig, maar we leren er heel wat uit, over de oprichting van de kamer, haar naam, zinspreuk en blazoen. De twee en veertig artikelen, waarin de rechten en plichten van de gildebroeders worden omschreven, bevatten daarentegen maar weinige gegevens, die ons een inzicht zouden kunnen verschaffen in de werkzaamheid van deze kamer. Het getal gildebroeders mocht niet hoger zijn dan dertig. Uit hun midden werd op de eerste Zondag na Nieuwjaar een prins, een deken en twee „notabele persoonen van 't gezelschap" gekozen, die op hun beurt een bode en een secretaris aanstelden. Deze secretaris verving klaarblijkelijk

de factor. Men beoefende het kolfspel, muziek en zang, dichtkunst en toneelspel. Overigens krijgen we van de ernst van dit gezelschap geen erg hoge dunk, wanneer we in art. 19 lezen: „Item zoo zal een igelijk gildebroeder tot allen tijde van triumphe gehouden zijn ten ordonneeringe van den prinse te zeggen een referein, balaat of rondeel, een zinnelijk gedigt, ofte een vroolijk liedeken zingen, ter eeren van 't gezelschap en zo wie faalgeert in zijn gedight, dat is op de boete van drie lepelen vol mostaard uit te eeten, die hem van de regeerders gegeeven zal worden". Het ging er in dat Kapelse gilde klaarblijkelijk nogal Bruegeliaans toe.

Diezelfde indruk krijgt men uit het enige spoor dat we van het optreden der gildebroeders bezitten. Omstreeks 1564 bereikte de Landvoogdes een klacht over deze rederijkers, „qui avoient publicquement jeu une farse fort scandeleuse de la brage de Sainct Franchois" [287]. Lindanus, de latere bisschop van Roermond, destijds nog deken van de Hofkapel in Den Haag, onderzocht dit geval op zijn inspectiereis, waarover hij in 1565 verslag uitbracht. Uit dit rapport blijkt, dat de klacht afkomstig was van de provisor en de deken van Reimerswaal, die zich tot de Grote Raad van Mechelen hadden gewend. Deze had de kwestie ter fine van advies doorgegeven aan het Hof van Holland en Zeeland, dat na onderzoek tot het besluit kwam, dat de schandaleusheid nogal meeviel en er van ketterij geen sprake was. De klucht, die op Vastenavond was gespeeld, handelde bovendien niet over de broek van Sint-Franciscus, maar over Priapus' broek. Het enige dat men tenslotte de Kapelse rederijkers inzake dit spel kon verwijten, was dat er „eenighe schurrile (schandelijke?) propoosten inne stonden die nyet wel dienden ter eerbaerheyt". Maar dat was dan ook alles.

Van het optreden van deze kamer in later tijd, althans op het eigenlijke rederijkersgebied, blijkt verder niets. Het gilde bestaat nl. nog altijd, maar heeft zich sindsdien gesplitst in een Rooms-Katholiek en een Protestants gilde, waarbij ook de landerijen, die het bezat, verdeeld zijn.

's-Gravenpolder

Van de rederijkers van 's-Gravenpolder is vrij wat bekend. De kamer van dit dorp noemde zich de „Violieren"; Sinte-Barbara was haar patrones en haar zinspreuk luidde: Met deught verwijnnende. Waarschijnlijk dateert deze kamer eveneens uit de zestiende eeuw, maar de boeken van de broederschap, voor zover nog aanwezig, lopen over de jaren 1619 tot 1818. In het eerstgenoemde jaar telde het gilde twaalf broeders; dit aantal varieert vervolgens tussen negen en drie en twintig. Een „register van de boeken van rethorika" uit de eerste helft van de achttiende eeuw telt dertig nummers; men vindt er Bijbelse (het spel van Susanna, het spel van Joseph, het spel van den Verloren Sone, van Jacob en Rachel, van Abraham, Potijfar), historische (het spel van den hertogh Albertus (1663), het spel van koningin Elysabeth (1629), het spel van Ysabella koninginne van Spanje, het spel van prins Frederik Heijndrick) en moraliserende stukken (van de werken (van) barmhertigheijd, van de graci Gods) onder, naast burgerlijke drama's (de minne spiegel, waarschijnlijk de „Spiegel der minnen" van Colijn van Rijssele), het oude abele spel van „Sanderijn en Lanslot" en battementen [288].

In 1596 schonken Cornelis Gillijsse en Jan Jacobse Boone, ambachtsheren van de parochie en heerlijkheid van 's-Gravenpolder aan de kamer, „overmijts datse ganschelick ende geheel onder de voet ende te ruijne geraeckt was deur den troubelen tiden verdonckert", opnieuw een privilege en een reglement [289]. Uit het verzoekschrift daartoe blijkt dat de kamer „over houde tiden namentlick voor den troubelen heerlick gebruijckt ende

geexereert is geweest tot versieringe der prochij ende tot leeringe ende stigtinge van jonge persoonen, die dezelve waren gebruijkende en useerende". Het gilde bestond dus in elk geval al in de eerste helft van de zestiende eeuw.

Er zijn enkele aanwijzingen dat het ook na zijn herstelling uitsluitend uit Rooms-Katholieken bestond, en dat zou dan ook de scherpe vervolgingen kunnen verklaren, die het in verloop van tijd van de zijde van de kerkeraad moest ondervinden. Herhaaldelijk dringen in de tweede helft van de zeventiende eeuw (in 1665, 1669, 1671, 1673 en nog in 1706) consistorie of kerkeraad bij de wereldlijke overheden op verbodsbepalingen tegen de rederijkers aan, maar zonder succes. In December 1711 gaf de raadpensionaris van Zeeland aan de gecommitteerde raden kennis, dat ongeacht de bepalingen van 1582, 1646 en 1673 betreffende de „Rethoryck en battement spelen" deze „insolventien stoutelyck werden gepleecht sel(f)s in dese conjuncture van tyden, sonderlinge ten platten lande in Zuyt-Bevelandt daer de stoutichheyt soo verre gaat, dat men niet alleen op den tweeden Pincxterdach deses jaars aldaer heeft omgedragen seecker beelt onder den naam van St. Barbara als patronesse van 's Gravenpolder, maer nu wederom besigh soude sijn, te ondernemen, omme aldaer op 's Gravenpolder de rethoryck speelen te vernieuwen, op den sesden der aanstaande maant January, waartoe bereyts de preparatien aldaar wierden gemaackt". Gecommitteerde raden gaven naar aanleiding van deze mededeling de rentmeester Bewesten-Schelde last om zich naar 's-Gravenpolder te begeven, de opvoering van het spel op Driekoningen te verhinderen en een onderzoek in te stellen naar de schuldigen [290]. Welke gevolgen een en ander heeft gehad blijkt niet. De kamer heeft, zoals uit haar boeken blijkt, zelfs de Franse tijd nog overleefd, maar men mag aannemen dat het Rooms-Katholieke element er steeds meer op de achtergrond is gedrongen. Als zovele andere is ook 's-Gravenpolder een voorbeeld van een Zuidbevelands dorp, waar het Calvinisme er nooit in geslaagd is, het Rooms-Katholieke element geheel te verdringen.

Wemeldinge

Dat ook in Wemeldinge althans in het midden van de zeventiende eeuw een rederijkersgilde heeft bestaan, zou opgemaakt kunnen worden uit enkele aantekeningen in het actaboek van de kerkeraad van dit dorp. Zo lezen we daarin: „Den 12 April 1649 is goet gevonden, dat, alsoo eenighe jongelinghen in dese plaetse gerethoryckt hebben, ende dat niemant van haer lidtmaet en is, dat de ouders van deselve, dewelcke ledematen syn, daerover sullen aengesproocken werden vanden predicant met een ouderlingh, als oock dat de broeders met namen sullen aenspreken Jacob Snoup, herberghier, in welckes huys dese jonghgesellen verscheydenmalen by den anderen syn geweest om haer selven te bereyden tot het rethoryck spelen". Ook werd op 21 April d.a.v. de diaken Euwout Jacobsen door het consistorie vermaand, omdat hij het rethoryckspel aanschouwd had [290a]. Het is natuurlijk mogelijk dat hier sprake is van een toevallige opvoering van een spel in verband met bv. een bruiloft, en dat niet behoeft gedacht te worden aan een gevestigd rederijkersgilde. Deze veronderstelling wint aan waarschijnlijkheid, wanneer we zien dat op geen andere plaats in de handelingen van de kerkeraad over rederijkerij in Wemeldinge wordt gesproken.

's-Heer-Arendskerke

Op 3 Juni 1696 maakte de predikant van 's-Heer-Arendskerke aan zijn kerkeraad bekend, „dat eenige ligtveerdige en boosaardige menschen sogten

in te voeren een soogenoemd retoorijkspel, tegen godlijke en burgerlijke wetten", waarop de kerkeraad besloot om zich tot de ambachtsheren te wenden met een schriftelijk adres, dat hun door de predikant der gemeente overhandigd zou worden. Uit dit adres blijkt dat spelen van rethorica „hyr noyt voorheen gepractiseert" waren. Wellicht heeft te 's-Heer-Arends-kerke dus nooit een rederijkerskamer bestaan vóór het plakkaat van 1673 het optreden van de rederijkers in de steden bemoeilijkt had [291].

Heinkenszand

In hetzelfde jaar kwam ter classikale vergadering van Zuidbeveland een soortgelijke kennisgeving over Heinkenszand in. Een commissie van twee predikanten wendde zich namens de classis tezamen met de predikant van 's-Heer-Arendskerke tot dezelfde ambachtsheren met een gelijkluidend verzoek. De ambachtsheren gingen er op in en besloten „yder schout in de voorn. plaetsen wonende te gelasten sulke ongeoorloofde spelen synde ook strydigh jegens den placaete van den lande tegen te gaen en te verhinderen" [292].

Uit het bovenaangehaalde verzoekschrift van de Goese rederijkers van 1577 weten we, dat in de zestiende eeuw vóór de troebelen op de meeste dorpen van Zuidbeveland rederijkerskamers waren geweest, die de steun van de ambachtsheren genoten. Ook zonder deze mededeling zou er alle reden zijn om te veronderstellen dat ook op dorpen als Ierseke, Kruiningen, Hoedekenskerke, Baarland, Nisse en andere met een vrij groot inwonersaantal rederijkersgilden hebben bestaan. Hun archief is echter klaarblijkelijk verloren gegaan, en voor zover de kerkeraadsnotulen nog aanwezig zijn, bewaren deze over de rederijkers en hun optreden in deze dorpen een volstrekt stilzwijgen. Er is alleen nog een enkele aanwijzing, dat in Wolfaartsdijk een gilde heeft bestaan [293].

Ook op Schouwen en Duiveland [294] vinden we in de zestiende en de zeventiende eeuw menig spoor van rederijkersleven, zowel in de steden Zieriksee en Brouwershaven als in een aantal dorpen van dit tweelingeiland.

Zieriksee

In Zieriksee bestonden in de zestiende eeuw drie rederijkerskamers, de „Distelbloem", de „Egelantieren" en de „Laurieren" [295]. Over de oorsprong en de oudste geschiedenis van deze kamers is ons niets bekend; de oudste berichten dateren pas van het midden der zestiende eeuw. Op 1 Februari 1535 besloot de raad der stad voor de rederijkers een nieuwe wagen te doen maken, maar tegelijk werden ze vermaand „dat sij niet en (zouden) speelen, dat schandeloos is", terwijl hun bevolen werd om in het vervolg vooraf aan burgemeesters mee te delen wat ze zouden spelen. Waarschijnlijk had het gilde ook hier ergernis gegeven aan de rechtzinnige Rooms-Katholieken. Op 2 December 1538 stond de overheid het verzoek van de „Distelbloem" toe, om de boeten der leden langs gerechtelijke weg te innen. Op 30 Mei 1542 schonk de raad een ordonnantie „op de rhetoricijns van den Distelbloem", die toen met hun 28en waren; al deze leden werden door de raad gekozen en ontslagen. Een zo sterke inmenging van de overheid is zonder voorbeeld; waarschijnlijk wilde men, gewaarschuwd door de ervaringen die andere plaatsen hadden opgedaan, voorkomen dat de ketterse denkbeelden ook hier door de rederijkerskamers zouden worden gepropageerd. Op 19 Juli 1568 besloot de stad „den prins en gemeengesellen van Eglantieren te contenteren in redelijkheid voor 't spul bij de huldinge door hen gespeelt", maar nog dezelfde dag werd aan „die van

Eglantieren en die van de Laurieren verboden, geduurende dese periculeuse tijd te speelen" [296].

De gehele eeuw door mochten de Zierikseese rederijkers zich overigens in de gunst van de stedelijke overheid verheugen. In 1588 werd burgemeester Thomas Lenaartse Rinck tot overdeken van het gilde gekozen. In 1595 verkregen de rederijkers van de raad vrijstelling van accijns voor een last bier. Maar dan begint ook hier het verzet der predikanten tegen de rederijkerij, en op 9 Juni 1608 besluit de raad „op versoek van de predicanten, de rhetorijkers te interdiceren, het kamerspelen, loopen met de sotscappe en diergelijke andere insolventien, ook het steeken van de hane en tonne te verbieden" [297]. De rederijkers schijnen toen — evenals die van Goes een halve eeuw later gedaan hebben — het terrein van hun werkzaamheid buiten de stad te hebben verlegd, totdat de overheid ook daar een stokje voor stak. Op 21 Mei 1616 werd hun en alle andere rederijkers vanwege de raad strikt verboden, in de Vierbannen van Duiveland, destijds eigendom van Zieriksee, „sich optehouden met speelen of broederschap te exerceren". Toch schijnen ze enkele jaren later weer in de stad te zijn opgetreden; in de zomer van 1623 althans werd de binnenplaats van het Gasthuis door de „camerspelers" gehuurd voor ƒ 7,50, en in September 1633 genoot het Gasthuis ƒ 15,— voor het spelen van een spel, dat in die inrichting was opgevoerd. Daarna verliezen we de rederijkers tientallen jaren uit het oog, om ze nog éénmaal te ontmoeten, in de handelingen van de kerkeraad van 21 Augustus 1670, waarin we lezen dat de praeses burgemeesteren nogmaals zal verzoeken om bij de a.s. jaarmarkt het battementspelen te beletten. Het is het laatste spoor dat de Zierikseese rederijkers in de geschiedenis hebben achtergelaten.

Van hun arbeid is ons geen enkele proeve bewaard gebleven, tenzij daartoe „t'Catgens en t'hondekens strijdt" [298] moet worden gerekend: een lied dat uit een tiental refereinen bestaat (op de stok: Dit heeft al ghewracht, Gods moghende handt), waarin een anonymus het beleg van Zieriksee door de Vlamingen en het ontzet in 1304 heeft bezongen. Het zonder aanduiding van drukker, jaartal en plaats van verschijning uitgegeven stuk, dat maar in één enkel en onvolledig bewaard exemplaar, uit Zieriksee afkomstig, bewaard is, is misschien het werk van een zestiende-eeuws rederijker, en het ligt dan voor de hand aan een lid van een der Zierikseese kamers te denken. Maar aangezien het hoegenaamd geen letterkundige waarde bezit, is er ons niet veel aan gelegen, dat we de naam van de dichter niet kennen.

Brouwershaven

Te Brouwershaven wordt sinds 1557 melding gemaakt van de rederijkerskamer „De roode Lelie"; in dat jaar wordt nl. Marten Jansse, die het jaar tevoren de eed als procureur had afgelegd, als „prinsse van de Roede Lelye" genoemd [299]. In de rechtsregisters van de stad komen de rederijkers en hun kamer nog enkele keren voor, en soms wordt er een met naam en toenaam genoemd, zo in 1588 Adriaen Brasser als „camermeester van rhetorica".

Op 11 Mei 1594 verleenden baljuw, burgemeesters, schepenen en raad van Brouwershaven een ordonnantie [300] aan een nieuw opgerichte kamer, die de oude, wellicht tengevolge van de godsdienstige omwenteling verdwenen kamer, zou vervangen. Het reglement, dat uit niet minder dan 48 artikelen bestaat, bepaalde ten eerste dat de bloem en het devies der kamer dezelfde zouden zijn die haar voorgangster had aangenomen, nl. de rode lelie en de zinspreuk „Versaemt wt jonsten". Het gilde moest zich „tot volcomen obedientie" aan de overheid verplichten, vooral wat betrof

„de verkiesinge inde compaignien ofte vaendelen totte defensie vande stadt ende ganssche gemeente opgerecht, of alsnoch op te rechten", waarvoor het vrijdom van accijns ontving. De confrerie zou voortaan „nyet meer mogen vieren, oft eeren den dach bij de pauselijcke religie toegeeijgent Ste Apolonia, op dat daermede Godes eere nijet en werdde te cort gedaen, ende de pauselijcke superstitien gevoedet ende onderhouden", maar ze zou een andere dag mogen vaststellen ter verkiezing van haar prins, regeerders, camermeesters, secretaris en eventuele andere functionarissen. Alwie tot het gilde toetrad moest de eed afleggen, waarvan het formulier aan het reglement is toegevoegd. Alle spelen van sinne en esbattementen, die het gilde wilde opvoeren, moesten eerst in handen van baljuw en burgemeesters worden gesteld. De te behandelen onderwerpen mochten nooit aan de Heilige Schrift ontleend worden, die daardoor geprofaneerd zou worden, maar ze moesten „adiaphorijck" (neutraal) zijn „ende nijet rakende de religie". Ook „bespottinge, beschimpinge, ofte vercleeninge van hare overicheyt", openlijk of bedekt, moest streng vermeden worden. Het reglement bevat verder de gebruikelijke bepalingen van straffen en boeten ingeval van dronkenschap, twist, het aanspreken van iemand ànders dan „bij zijnen kersten naem", het bezigen van „oncuijssche woordden", het niet nakomen van zijn verplichtingen, enz. Ook indien een gildebroeder, die wettig getrouwd was, „overspel geperpetueert hadde", zou men hem mogen „refueseren". Alle Zondagen werd een „colve" gehouden, waarvoor het reglement eveneens een aantal bepalingen bezat.

Duidelijk is in deze verordening, waaraan de kerk wel haar aandeel zal hebben gehad, de strekking om het oorspronkelijk Rooms-Katholieke gilde in gereformeerde banen te leiden. Daarom mag de dag van Sinte-Apollonia (9 Februari), klaarblijkelijk de patrones van het oude gilde, niet meer worden gevierd, daarom moet de overheid toezicht houden op de te spelen stukken, die niet aan de Bijbel ontleend mogen zijn, en niet over godsdienstige aangelegenheden mogen handelen. Waarschijnlijk zijn het ook hier de in hun hart Rooms-Katholiek gebleven ingezetenen geweest, die zich in dit rederijkersgilde verenigd hebben.

Een zwaargehavend en maar onvolledig bewaard gebleven handschrift [301] bevat een aantal esbattementen, in de loop der zestiende of het begin der zeventiende eeuw door de beide kamers opgevoerd en waarschijnlijk uit het bezit van het gilde in dat der stad overgegaan. Het zijn o.a. „een esbatement van vijf personagien ghenaemt Jan Goemoete", „een esbatement van vijf personagien ghenaemt Tcalf van wondere" (beide in 1559 gespeeld), „een esbatement van vijf personagien van een crysman (sic) die een buermans paert steelt", „een esbatement van een schoorsteenvagher ende schoelapper" (gespeeld in 1562). Andere spelen en een aantal liederen, o.a. van Jacop Pietersse Rantsaet (zinspreuk: Hout raet voor daet), dateren van 1636, zodat de kamer althans in dat jaar nog floreerde. Latere berichten ontbreken geheel. Enige kunstwaarde valt ook in het werk van dit gilde niet te bespeuren.

Haamstede

Van de rederijkers van Haamstede is voor het eerst sprake in 1581. Toen op 30 April van dat jaar de secretaris van het dorp, Pieter Witte Job Pieterse, trouwde, werd de bruiloft, waarop tweehonderd personen waren genodigd, 's avonds opgeluisterd met een „spel van sinne, hoe Jacob troude Rachel de dochter van Laban" en bovendien werd de dag daarop, eveneens aan de zuidzijde van de kapel van de kerk, nog een „geestelijck Meije spil" opgevoerd. Het duurt dertig jaar voor we weer iets over dit gilde horen, en

dan zijn de omstandigheden minder prettig. Op 11 Februari 1611 werden „die van de camere van retorica tot Haemstede" nl. veroordeeld tot een geldboete van £ 20, met bedreiging van een dubbele boete ingeval van herhaling, en wel „omdat sij haer vervordert hebben openbaerlijck de gans te vreeken ende andere ongeregeltheeden te bedrieven" [302]. Twee maanden later besloot de classis van Schouwen en Duiveland, in haar vergadering van 13 April, aan de gecommitteerden der Zeeuwse synode te schrijven, om „op 't ernstigste" te verzoeken, de kamerspelen te verbieden. Ook zou een der predikanten naar Zijn Excellentie (de Eerste Edele?) worden afgevaardigd, om hem te verzoeken, zeker octrooi, door hem aan de rederijkers van Haamstede en Renesse verleend, in te trekken. Het verdere verloop van deze zaak bleef onbekend, maar klaarblijkelijk hebben de rederijkers ook hier geen verzet kunnen bieden aan de steeds groeiende oppositie der Calvinisten. Predikant van Burg en Haamstede was in deze jaren Willem Teelinck (1580—1629), de begaafdste van alle Zeeuwse piëtistische predikanten, die al kort na zijn indiensttreding, in 1608, zich bij de classis had beklaagd over de ontheiliging van de Zondag door kaartspelen, drinken en andere baldadigheden zowel in zijn eigen als in de naburige gemeenten.

Renesse

Zoals uit het besluit der classis van 1611 blijkt, bestond dus ook in Renesse een rederijkerskamer, maar er zijn over deze geen oudere berichten tot ons gekomen dan de zojuist genoemde plaats uit de classikale handelingen. Het bedoelde verzoek schijnt aanvankelijk succes te hebben gehad, maar het kon nog niet voorgoed een einde maken aan de rederijkerij. Op 30 Juli 1631 besloot de classis nl. om de predikanten Bruynvisch en Hayman naar de ambachtsheer van Renesse, de dichter Adriaen Hoffer, en de heer van Moermond af te vaardigen met het verzoek, de rethorijkspelen, die daar weer het hoofd begonnen op te steken, door hun autoriteit te willen verbieden. Of dit succes heeft gehad is niet bekend. Op 25 April 1640 besloot de classis echter nogmaals, de ambachtsheer en de ambachtsvrouw van Renesse te vragen, hun bedreigingen tegen de kamerspelers aldaar tot uitvoering te brengen. En nog eenmaal vinden we deze rederijkers in de classicale acta vermeld op 8 Januari 1642, toen de predikant van Renesse en Noordwelle de hulp der classis verzocht tot wering van de rederijkers en van de vastenavondspelen in zijn gemeente — een eeuw na de Hervorming. Men heeft vooral in de wat achteraf gelegen dorpen in Zeeland (en hier niet alleen) de „paepsche superstitiën" waarlijk niet vlug overboord gegooid.

Dreischor

In de classicale vergadering van 31 Augustus 1615 deelde de predikant van Dreischor, Wilhelmus Jacobi, mee dat enige kamerspelers op de dag des Heren in zijn gemeente een battementspel zouden opvoeren. De classis besloot om de baljuw van Dreischor hierop attent te maken. Men zou zo zeggen dat de predikant dat zelf ook wel had kunnen doen. Het is niet zeker, dat deze kamerspelers rederijkers waren; het kunnen ook rondreizende toneelspelers zijn geweest.

Oosterland

Te Oosterland daarentegen bestond in het begin van de zeventiende eeuw zeker nog een rederijkerskamer. „De prince en andere van [de] kamer van rhetorica der heerlijkheijt Oosterland" hadden nl. in de zomer van 1611 „haer vervordert met blasoen en andere haere camerkleederen te

comen rijden deur de stadt (Zieriksee), en dat op een Sondagh, singende openlijk en diergelijcken ongeregeltheden bedrievende tot schandael en ergernisse van anderen", waarom ze gestraft werden met een boete van £ 20 en een „interdictie van 't meer te doen op swaerdere correctie" [303].

Ouwerkerk

Te Ouwerkerk was in 1565 een kamer, de „Terwen Greijnkens", onder de zinspreuk „Plomp van sinne", die de maagd Maria tot patrones had [304]. Er zijn ons over deze kamer geen verdere bijzonderheden bekend.

Nieuwerkerk

Uit dezelfde tijd zijn ons bijzonderheden bekend over de rederijkerskamer van het nabijgelegen Nieuwerkerk, de „Blauwe Acoleyen", die als zinspreuk „In minnen groeyende" voerde en zich onder het patronaat van Sinte-Anna had gesteld. In 1564 en volgende jaren was Job Gommersz haar factor; een aantal spelen van sinne en refereinen van zijn hand zijn bewaard gebleven. Op 27 Januari 1566 speelde deze kamer „Een spel van zinnen van menigh mensche", afkomstig van Gommersz, van wie naar alle waarschijnlijkheid ook de beide andere ons overgeleverde spelen zijn: een klucht en „een spel van onser lyever vrouwen hemelvaert", die eveneens door deze kamer zijn gespeeld. Toen de Hervorming ook in Nieuwerkerk meer en meer veld won, raakte de kamer in verval, en toen de raad van Zieriksee op 21 Mei 1616 de rederijkers verbood om in de Vierbannen van Duiveland, waaronder ook Nieuwerkerk ressorteerde, te spelen of bijeenkomsten te houden, betekende dit het einde van het gilde. In de notulen van de raad van Zieriksee vindt men op 8 Februari 1632 aangetekend: „De rethorica-kamer te Nieuwerkerk vervallen zijnde, worden de inkomsten van zekere drie gemeten lands aldaar, haar toebehoorende, geresolveerd te appliceeren ten behoeve van de armen van Nieuwerkerk".

Job Gommersz

Job Gommersz [305], die een tijdlang factor van deze rederijkerskamer is geweest, is een van de weinige Zeeuwse rederijkers uit de zestiende eeuw, van wiens werk ons iets overgeleverd is. Geboren in 1543, kwam hij in 1563, dus in zijn twintigste jaar, in het gilde van de „Blauwe Acoleyen". Niet veel later schijnt hij secretaris van zijn geboorte- en woonplaats te zijn geworden, en in deze kwaliteit legde hij in 1569 een register van Duivelandse keuren en wetten aan. Uit een bij dit register gevoegde kalender [306] blijken enkele levensbijzonderheden van hemzelf en zijn gezin.

Het handschrift waarin Gommersz zijn werk verzameld heeft, is zwaar gehavend; het bevat thans nog drie spelen, waarvan het eerste onvolledig is, en vijftien refereinen. De spelen dateren alle drie uit 1565, de refereinen uit verschillende jaren tussen 1564 en 1573, zodat het vele dat deze rederijker, gezien zijn productiviteit in zijn jonge jaren, na zijn dertigste jaar waarschijnlijk nog gedicht zal hebben, verloren is gegaan.

Het fragmentarisch bewaarde eerste spel uit de verzamelbundel is een klucht, die een onderwerp behandelt — een vrouw die zich door een list van drie huwelijkspretendenten weet te ontdoen — dat in de latere Middeleeuwen en de zeventiende eeuw een grote verbreiding heeft gehad en wellicht aan de „Decamerone" ontleend is. Op dit werkelijk spel volgen twee zinnespelen. „Een spel van onser lyever vrouwen hemelvaert" toont ons hoe het middeleeuwse mysteriespel tot een spel van sinne kon worden. Job Gommersz ontleende zijn gegevens waarschijnlijk uitsluitend aan het

„Passionael" van Jacobus a Voragine, en nergens blijkt, dat hij de „Sevenste bliscap van Maria" heeft gekend. Het derde stuk, „Een spel van zinnen van menigh mensche hoe hy doer hoverdye ende gyericheyt inde verkeerde weerelt tot menigherley zonden wert ghebracht", is een bekeringsgeschiedenis, waarvoor geen bron valt aan te wijzen. Het spel bevat enkele toespelingen op „den grooten dyerentyt" en „die groote wouckerye", die ons herinneren aan de destijds heersende armoede, die hoofdzakelijk het gevolg was van de lange en strenge winter van 1564 op 1565. In dit opzicht is dit spel een tegenhanger van het „Spel van Tcoren" dat de Haarlemse rederijker Louris Jansz het jaar daarop zou schrijven.

Wat literaire betekenis betreft staan de refereinen van Gommersz over 't algemeen hoger dan zijn spelen. Vooral in twee refereinen „int amoureuse", beide op de stok: „Ick hebber geweest dat niemandt en weet" [307], komen vlotte passages voor. Zowel uit zijn spelen als uit deze liederen leren we hun dichter kennen als een Rooms-Katholiek van onverdachte beginselen en een verwoed bestrijder van de „Luytrianen" en alle andere ketters, die het voorvaderlijk geloof en het gezag der Moederkerk aantastten. Zijn heftige en herhaaldelijke aanvallen op de afvalligen zijn wellicht een reactie geweest op het doordringen van de nieuwe leer in Schouwen en Duiveland, waar de Hervorming pas laat aanhang heeft gevonden.

Tolen

Ook op het eiland Tolen heeft in de zestiende en het begin der zeventiende eeuw het rederijkersleven gebloeid. In het stadje Tolen zelf bestond al in de eerste helft der zestiende eeuw een kamer van rhetorica [308]; van deze is afkomstig „Een Meyspel van sinnen, van menschelyke broosheyt, de met swerelts ghenuechte triumpheert in den ghemeynen beyart", dat in 1551 door de Amsterdamse kamer „In liefde bloeyende" werd opgevoerd [309]. Over de auteur van dit spel, *Jacop Awyts*, is niets bekend, evenmin weten we iets van de lotgevallen der kamer vóór haar opheffing, in 1597, toen baljuw, burgemeesters en schepenen van de prins der kamer de keuren terugeisten en verdere samenkomsten van het gilde verboden [310]. De oorzaak van deze opheffing wordt niet vermeld, maar zij zal geen andere geweest zijn dan die elders de overheid dwong, aan het optreden der rederijkers een einde te maken. In 1614 verzochten de „Rhetoricen" verlof aan de regering om hun kamer weer te mogen oprichten [311], maar het blijkt niet welk besluit daarop genomen is. In elk geval horen we van de Toolse rederijkers niets meer.

Sint-Maartensdijk

Dat ook Sint-Maartensdijk althans omstreeks het midden der zeventiende eeuw een rederijkersgilde heeft bezeten, schijnt te blijken uit een aantekening in de notulen van de kerkeraad van deze gemeente, van 19 Januari 1641: „gedeputeerden hebben oock verstaen, hoedat Esias Jansen hem seer schandelyk hadde vergrepen in Retoriccamer" [312], maar het is het enige gegeven over dit gilde.

Oud-Vosmeer

Te Oud-Vosmeer bestond in het begin der zeventiende eeuw de kamer „De drie Koornairen" onder de zinspreuk „Christus is 's mensch voedzel". Nog wordt ter plaatse in het ambachtshuis een klaarblijkelijk van deze kamer afkomstig ruitvormig houten blazoen bewaard, waarop een heilige (Christus?) temidden van korenaren is afgebeeld, met het jaartal 1612 en

de spreuk „'t Coren bloyt". Het enige dat ons overigens van deze kamer bekend is, is dat in 1609 de overheid haar beval, haar spelen ter onderzoek voor te leggen aan rentmeester, baljuw en schepenen, en „in haare exercitien, zig te wagten van smadige vuyle en oneerlyke woorden" of uitspraken die het geloof of het bestuur van de staat betroffen [313].

Sint-Annaland

Aan de rederijkers van Sint-Annaland herinnert eveneens een ruitvormig houten blazoen, voorstellende Sinte-Anna, op wier schoot Maria is gezeten, die zelf het Christuskind op haar schoot houdt [314]. Het blazoen draagt het jaartal 1591 en de zinspreuk „Altyt bet groeyende".

Poortvliet

Een houten schild is ook het enige dat herinnert aan de rederijkerskamer „Wt rechter minnen" van Poortvliet, die tot zinspreuk voerde: „Nec spe nec metu". Dit blazoen, waarop de H. Catharina, de patrones der kamer, is afgebeeld, draagt behalve naam en zinspreuk nog het jaartal 1549, misschien het stichtingsjaar [315]. Over de lotgevallen van deze kamer is niets bekend.

Scherpenisse

Tenslotte noemen we op Tolen nog de kamer van Scherpenisse, waarvan echter weinig bekend is. Op het raadhuis van dit dorp berust nog een schilderijtje, klaarblijkelijk uit het begin van de zeventiende eeuw daterend, dat waarschijnlijk van dit gilde afkomstig is. Het stelt een herder voor, met zijn staf een wolf afwerend, die zijn kudde wil aanvallen, terwijl een tweede herder met zijn schapen de vlucht neemt. Wat van het randschrift rond dit bord nog leesbaar is, luidt:

Sy blijven hem gehecht Al sijn sij slecht van daden
..... con raden.

Wat ons niet veel wijzer maakt. Noch de naam, noch de zinspreuk van de kamer zijn bewaard gebleven.

Het eerste actenboek van de classis van Tolen en Bergen-op-Zoom (1584—1608) behelst verscheidene klachten van de kerkeraad van Scherpenisse over het optreden van de kamer. Ds. Symon Jansen legde op de classicale vergadering van 2 Juli 1590 „een seker schrift" over, „dwelck hy gestelt hadde om over te geven aan de retoryck kamers (sic) van Scherpenissen daerin de sonden van batement speelen breeder gestraft worden", maar de broeders, van mening zijnde dat Symon Jansen „de zonden van dien aengaende genoechsaem van den predicstoel gestraft hadde, dat hy daermede hem gequeten hadde, hebben het overgeven van eenich schrifte onnodich geacht". Dat vermaningen van de kansel ook hier niet het minste succes hadden, blijkt uit het verslag van de classicale vergadering van 27 October 1607, waarin de vertegenwoordigers van de kerkeraad „hebben begeert het advijs des classis aengaende het spel der rethoryckers de welcke bestaen hebben tot Scherpenisse te selver dage niet alleen datmen het Avontmael des heeren wtreckte, maer ooc onder de predicatie een zeer enorm ende bespottelick spel streckende tot lasterynge vanden h. name Godes te spelen, hebben de broederen des classis voor advijs gegeven ende die vanden kerkenrade van Scherpenisse geraden om waert mogelic de copie vant voorsz. spel te becommen ende hen daermede te beclagen voor myne Ed. Heeren de Raden van Zeelant".

Jasper Bernaerds

Waarschijnlijk heeft zich in dezelfde tijd, omstreeks 1608, een uit Hondschoote in Frans-Vlaanderen afkomstige schoolmeester, *Jasper Bernaerds* gevestigd, die de rest van zijn leven in Scherpenisse schijnt te hebben doorgebracht waar hij althans in 1628 nog woonde. Bernaerds was een rederijker in hart en nieren, en de veronderstelling dat hij twintig jaar lang de factor van het gilde van dit dorp is geweest, is zeker niet te gewaagd. Hij was, als zovele anderen onder zijn land- en tijdgenoten, misschien nog als minderjarige jongen, naar het Noorden uitgeweken, woonde van 1596 tot 1603 met tussenpozen te Leiden en trok in die tussenpozen als soldaat in dienst van de Republiek ons land door. Op de een of andere wijze is hij in contact gekomen met de kring van Carel van Mander, en „Den Nederduytschen Helicon" (1610) bevat een uitvoerige „Veldt-dichtsche t'saemspraeck" [316] van hem. We mogen aannemen dat hij in Leiden lid is geweest van de kamer der uitgeweken Vlamingen, „D'Oraigne Lelie", en dat hij door toedoen van vooraanstaande leden van dit gilde Van Mander heeft leren kennen, op wiens dood hij een „Elegia oft claeghdichtsche tweespraeck" [317] dichtte. Een groot aantal andere gedichten, alle ondertekend met zijn zinspreuk „Ick HT (d.i. haet) bedrog(h)", bevindt zich in een autograaf [318]. Men vindt er stichtelijke en bruiloftsliederen in, naamverzen op zijn kinderen, familieleden en vrienden, liederen op historische gebeurtenissen, refereinen, rondelen, sonnetten, elegieën op alle mogelijke onderwerpen en personen, Nieuwjaars- en Meiliederen, morgen- en avondgebeden, geestelijke lofzangen, een kinder-morgen- en een kinder-avondschoolgebed en nog veel meer, alles tezamen het bewijs van een onverdroten rijmelzucht. Nimmer verheft het werk van deze veelschrijver zich echter boven dat van de tallooze rederijkers die de zestiende en de zeventiende eeuw heeft gekend. De Renaissance-poëzie, die juist in zijn tijd en in de Leidse kring, waarin hij verkeerde, opkwam, heeft hem niet beïnvloed; zodra hij een andere versvorm dan die van het referein gebruikt, worden zijn verzen stroef en onregelmatig. Ook aan deze rederijker wordt bewaarheid, dat de Zeeuwse lucht klaarblijkelijk niet bevorderlijk is geweest voor de edele const van rethoriken.

Zeeuws-Vlaanderen

Strikt genomen behoort de geschiedenis van de Zeeuwsvlaamse rederijkers maar zeer ten dele onder dit hoofdstuk en in dit boek te worden ondergebracht, aangezien ze zich bijna uitsluitend uitstrekt over een periode, waarin Zeeuws-Vlaanderen nog niet tot Zeeland kon worden gerekend. Alleen terwille van de historische samenhang wordt ze hier niettemin bijgevoegd.

Hulst

De oudstbekende kamer uit Zeeuws-Vlaanderen is „De Transfiguratie" van Hulst [319]. Haar zinspreuk was „Reyne minne", haar patroon Sint-Gomarus. Op H. Transfiguratiedag (6 Augustus, waarop de R. K. kerk de gedaanteverandering van Christus op de berg Thabor herdenkt) had deze kamer haar jaarfeest, dat door de aanwezigheid van andere kamers werd opgeluisterd, zoals in 1483 door die van Zaamslag. In 1467 wordt voor het eerst van het Hulsterse rederijkersgilde melding gemaakt, maar waarschijnlijk bestond het toen al vele jaren, zoals af te leiden valt uit het feit, dat in het genoemde jaar naast de oude kamer nog een nieuwe optrad. De eerste gaf op tweede, de jongere kamer op derde Paasdag een opvoering

voor het volk. Misschien zijn deze beide gilden later versmolten; we horen in het vervolg althans maar van één gilde, dat wanneer het bij name genoemd wordt „De Transfiguratie" heet.

In 1478 was Jan Quisthout [320], prochiepape van Sint-Pauluspolder, prins van de rederijkers van Hulst. In de stadsrekeningen van dat jaar lezen we, dat hij „vele scoendre ghenouchghelicke spelen van de retoricke ghemaect heeft den ghesellen van ghenought van deser stede, die te Luevene ende andersins ghespeelt hebben ghezijn, daer zi vele heere (eer) ende prys mede begaen hebben" [321]. Op tweede Paasdag 1481 speelden de rederijkers op de markt „de materie" die ze te Bergen-op-Zoom gespeeld hadden [322].

Toen op 23 December 1482 Maximiliaen vrede sloot met Frankrijk, werd dit de daaropvolgende Zondag en Maandag en bovendien op Dertiendag (Driekoningen 1483) te Hulst „solempnelicke gheviert", waarbij de „ghesellen van rethorycke" van de stad „speelden ende abatamenten ende al tvolc ghemeenlic verhoeghden ende verbliden". De overheid schonk hun daarvoor vier kannen wijn. Bij deze gelegenheid waren ook de rederijkers van Zaamslag in Hulst [323].

Op 7 September van ditzelfde jaar schreef „De Transfiguratie" een prijskaart uit, waarin „prinche, facteur, deken ende besorghers, guldebroederen vander Rethorijcken binnen de stad van Hulst, dienende Gods waerdichste transfiguratie voor onsen patroon, met mijnen heere Sinte Gummaer" alle rederijkers uitnodigden tot „eene feeste ende prijs van der edeler consten der Rethorijcken, na onse cleene macht ende vermoghen, te houdene in onse stede van Hulst, tsondaechs naer sinte Bavon dach, twelcke zijn zal den v^{en} dach van octobre eerstcomende". De kamer, die „tonsen taneelefeeste ende spele ons speelwijs tooghen oft bewijzen zal de alderscoonste ende beste materie, die wel spelende, van God, Marien, ons Heeren transfiguratien ofte van eenighen andren sancten ofte sanctinnen, gheestelic of werelic, te toecomste des werelts ofte thende des werelts, van der blijscap des eewichs levens, ofte van der droufheit of pijnen der hellen, van den Ouden Testamente ofte Nyeuwe, scriftuerlic, natuerlic of figuerlic, exemplen ofte poetrye, ofte alsulcke materien als elc van hemlieden begrijpen wille ofte can, thuwen wille, lanc zijnde v^{c} niet min vi^{c} niet meer, nyen ghemaect, noyt ghehoort ofte ghezien, het zy by moralisatien oft andersins, op een materie beghinnende ende op de zelve vulhendende, dit best doende zal ontfangen van ons, ende hem zal worden ghepresenteert, als over best ghedaen hebbende van den principalen spele van zinne, over den hooghsten prijs, een schoonen rijckelijk zilveren cop, weghende een maerc zelvers, zonder tfaitsoen ende tgoud". De overige prijzen bestonden uit zilveren schalen, een zilveren pen, een verguld-zilveren beeld van Sint-Barbara, en voor de kamer die „met hem bringhen zal den ghenoughlicxsten zot, daer men aldermeest ghenouchten ende boerden af hebben zal, ende tfolc bequamelicxste doet lachen", een zilveren zot [324].

Op 5 October 1483 en volgende dagen had het landjuweel plaats. Aanwezig waren de rederijkers van de „Fonteyne" en die van „Saincte Barbele" (Sinte-Barbara) van Gent, die van Aalst, Mechelen, Dendermonde, Sluis en de „broeders rethorisinen van Zaemslacht", „onse gheburen die ooc een scoen spel speelden". Ook was aanwezig de „abt van de stede van Axele, die ooc hier quam met vele volxs omme de ghenouchte van de spelen te vermeersene (vermeerderen) ende scoenen staet ooc hilt met alle zinen gheselscape", wat de stad op twaalf kannen wijn kwam te staan [325].

In 1495 kwamen de rederijkers van Hulst batementen te Aksel „ter feeste van minen heere den abt deser stede" [326]. In 1496 waren ze op het grote

landjuweel te Antwerpen, waar ze „voor gratie ofte mysterie" het spel van „die bloetstortinghe" speelden. Voor „'t schoonste incomen te lant" kregen ze een prijs: „twee schalen ende eenen roosen hoet" [327]. Op het grote schietspel, dat in 1498 te Gent werd gevierd, hadden die van Hulst rederijkers „in 't zotte", dus narren, meegebracht [328]. Eerst in 1528 horen we vervolgens weer van de Hulsterse rederijkers, die in de in dat jaar gehouden Pinksterommegang „speelwijs beleeden de passie ons Heeren" [329].

Zoals ook wel elders (o.a. in Middelburg) gebruikelijk was, moesten de rederijkers van Hulst samen met de schutterijen wacht houden. Een ordonnantie van de magistraat van 19 Januari 1572 beveelt dan ook „alle gulde broeders ende confrerien van schutteryen, mitsgaders die van de Transfiguratie deser selve stede, ende elck van dien bysondere" zich terstond ter beschikking te stellen van de heren van de wet, zodra er enig oproer zou ontstaan onder de bevolking [330].

Uit de laatste decenniën van de zestiende eeuw zijn ons geen berichten over het gilde overgeleverd. De troebele tijden hebben waarschijnlijk tijdelijk aan zijn werkzaamheid een einde gemaakt, maar als tijdens het Bestand Hulst een rustiger periode tegemoet gaat, duikt het weer op. Zo lezen we, dat het in 1614 een opvoering gaf van „de historie van den rijken vrek", en als toegift daarbij een spel van „Hope, Liefde en Vrede" [331]. Daarna horen we dan nog, dat in 1621 het reglement van de kamer, dat op rijm was gesteld, vernieuwd werd [332]. Alle latere berichten ontbreken.

Zaamslag

Uit de stadsrekeningen van Hulst van 1482/83 [333] blijkt, dat ook Zaamslag destijds een rederijkerskamer had, die te Hulst de viering van de vrede met Frankrijk kwam opluisteren. Ook waren de „retorisinen van Zaemslacht" met hun factor Anthonius op 9 Augustus 1483 in Hulst op het jaarfeest (dat dit jaar drie dagen was uitgesteld) van de „Transfiguratie" [334]. Overigens is ons van dit gilde niets bekend, zelfs niet de naam.

Aksel

Beter zijn we ingelicht over de rederijkerskamer van Aksel [335], „De vier melcteelen" (ook wel „De vier melkstoopen"), onder de zinspreuk „Godt ontcommer elcx herte" [336]. Sinte-Barbara was haar patrones. De stadsrekeningen spreken echter enkele keren van de „ghesellen van retorijck van S^te^ On(t)commers", wat aan een tweede kamer doet denken. Aannemelijker is, dat in verband met de zinspreuk der kamer het gilde ook aan Sinte-Ontkommer was gewijd, misschien ook eerst aan de ene, later aan de andere heilige. Sinte-Ontkommer (Sinte-Wilgefortis) was in de oude abdijkerk van Aksel afgebeeld, en genoot er dus klaarblijkelijk bijzondere verering.

De oudste stadsrekening van Aksel (1492—1493) maakt melding van „batementers ende andere spellieden, die te Paesschen speelden ende ghenouchte maecten", waarvoor ze drie kannen wijn ontvingen [337]. In 1493/94 kwamen de Goese rederijkers te Aksel battementen ter gelegenheid van de jaarlijkse processie, die omdat de kerk van Aksel een abdij was, hier met groter pracht en praal dan elders werd gehouden. In 1496 was de kamer van Aksel op het landjuweel te Antwerpen; ze kwam er met het twaalfde lot aan de beurt om te spelen en vertoonde voor gratie of mysterie „Dat Godt menschelijck vleesch ontfinck", met welk spel ze twee schalen en een rozenhoed won [338]. De stad kwam het gilde met de niet geringe som van £ 30 tegemoet in de kosten en onthaalde het bij zijn terugkomst op wijn. Op Lichtmisdag van hetzelfde jaar en ook tijdens de

Paasdagen hadden de rederijkers te Aksel zelf gespeeld, en eveneens op de Zondag vóór Vastenavond, „ter feeste van mijnen heere den abt deser stede". Bij die gelegenheid waren er ook rederijkers uit Hulst komen batementen.

Ook de rekeningen uit de volgende jaren maken herhaaldelijk melding van het optreden der Akselse rederijkers op Lichtmisdag, Vastenavond of de Zondag daarvóór en tijdens de Paasdagen. In 1503/04 speelden ze bovendien op Sinte-Ontkommer (20 Juli). In 1505 waren ze met hun prins Jan Picans in Bergen-op-Zoom, waar ze een esbattement opvoerden. Toen op Vastenavond 1506 de koning der zotten optrad, kreeg hij een gratificatie, en toen op Vastenavond 1508 Jan Scolpaert „zijn conincfeeste van de sotten hilt", kreeg hij daar twee kan wijn voor. In 1516/17 ging het gilde naar Brugge en speelde er in de rederijkerskamer; daarentegen kwamen de „Barbaristen" van Gent in datzelfde jaar te Aksel in de processie spelen. In 1519/20 kreeg de factor Wulfaert Weysse „voor tmaken ende stellen van de spele ende sprake van de sybillen, van de joden, van de drie coninghen ende ander personen van de processie ende ommeganck" twee kan wijn.

Toen in 1524/25 feest gevierd werd „ter blischepe van de victorie die de K. M. ons ghenadige Heere hadde int vangen van den coninc van Vrancricke" verleenden de rederijkers daarbij hun assistentie, die met zestien kan Rijnwijn werd gehonoreerd. In 1527/28 kwamen de factor en diverse gezellen van de rederijkerskamer van Tielt te Aksel „antieren en retoricke met de retorisinen deser stede"; in 1528/29 ging de kamer van Aksel op haar beurt in de jaarprijs van rethorica te Werneke spelen. Ook toen in 1537/38 Karel V en Frans I vrede sloten, voerde men uit vreugde daarover te Aksel esbattementen op, waarvoor de rederijkers twaalf kan wijn kregen [339].

Jacob de Hont

In het begin van de zestiende eeuw was *Jacob de Hont* (*Jacobus Canis*) (1487—1527) [340], pastoor te Aksel, deken van het gilde van Sinte-Barbara. Geboren te Aksel in 1487 werd hij al op jeugdige leeftijd door Marie van den Berghe, vrouwe van Aksel († 1500) met de kapelrij van deze stad begiftigd. In 1510 werd hij tot priester gewijd; bovendien was hij organist van de kerk. In 1517 en 1518 was hij deken van het gilde van Sinte-Barbara, en niets ligt meer voor de hand dan aan te nemen, dat hij in deze kamer het merendeel van de gedichten heeft voorgedragen, die hij heeft verzameld in een lijvige autograaf, waarin hij ook zijn „Liber de multiloquio" opstelde, een kroniek van Vlaanderen over de jaren 621—1525, grotendeels ontleend aan de „Cronike van Vlaenderen". In dit historische proza heeft pastoor De Hont allerlei gedichten ingelast, die deels zijn eigen werk zijn, deels dat van zijn voorganger *Anthonis Stalin*, die tussen 1430 en 1475 als pastoor van Aksel wordt vermeld [341].

Dichters bij Gods genade waren geen van beiden. De Hont verzekert herhaaldelijk dat dichten voor hem maar tijdverdrijf is, en geen ander doel had dan ledigheid en verveling te verjagen [342]. De overgrote meerderheid van zijn gedichten is half in het Latijn, half in het Vlaams gedicht en herinnert in dat opzicht aan de vagantenpoëzie. Ze tonen ons hun dichter als een Pater Goedleven, liefhebber van een goede pot bier en een goed glas wijn. "Qui bona vina bibit, Paradisum tutus ibit" [343] verzekert hij zelfs, maar in de mond van een priester, zelfs van een middeleeuwse, zal deze uitspraak wel meer op rekening van grootspraak dan van de theologie moeten worden gesteld. Want De Hont was behalve rederijker dan toch

ook nog pastoor, en in deze functie acht hij het zijn plicht om nu en dan ook een moraliserende toon aan te slaan in zijn verzen, alle mogelijke zonden en ondeugden, die voor het menschelijk hart op de loer liggen, te bestrijden, te waarschuwen tegen de vrouwen, de kaarten en de teerlingen. Diep gaat zijn moraal overigens niet, meestal bepaalt hij zich tot het opsommen van deugden en ondeugden zonder meer. In zijn simpele volkswijsheid doet hij soms denken aan Cats.

Wat brinct meer onrusten in steden
Dan hooverdie, nijt ende ghierichede?
Bij dese drie, na mijn verstaen,
Es menighe stede te niete gheghaen [344].

In hetzelfde genre is een rijm als het volgende:

Die hoogher wil vlieghen dan hij vermach,
Die compt dickent in een quaet bejach,
Als Ycarus dede, die vlieghen begaerde,
Hij verbernde zijn vloghen ende viel doot op d'aerde [345].

Of dit half-Latijnse, half-Nederlandse, macaronische gedicht:

Noli dicere omnia que scis,
Het mochti te laste commen;
Nec credere omnia que audis,
Ten soude di niet vromen;
Nec revelare omnia que vides,
So en doeste niemans scaempte;
Nec facere omnia que potes,
Di mocht er of commen groote blaempte [346].

De gedichten van Stalin en De Hont zijn in de eerste plaats geschreven bijwijze van tijdpassering en als wapen tegen de zonde der verveling. Literaire betekenis bezitten ze niet, maar ter kenschetsing van de geest van de tijd, waarin ze ontstonden, zijn ze niet zonder belang.

Aksel op het Gentse landjuweel

In 1539 was de kamer van Aksel op de feesten van de „Fonteine" van Gent, in April op het refereinfeest, in Juni op het landjuweel. Op de vraag voor de refereinen in 't vroede: „Wat dier ter waerelt meest fortse verwint", antwoordden de Akselnaren met: „Christum als mensche" [347]. De vraag in 't zotte: „Wat volck ter waerelt meest zotheyt tooght?" was voor de kamer aanleiding om de zeden der geestelijkheid aan te vallen:

Int tooghen van zulcx noyt en was ghehoort,
Als dolende gheleerde stellen voort,
Zy ons met soberheyt onderwyzen,
En zy drijncken daghelicx al versmoort
Leerende paeys, en maken zelf discoort,
Ooc zegghen zy, schuwt soverspels afgryzen,
Nochtans zy zelve loopen en byzen
Met vrauwen, alzoomen daghelicx ziet,
Zy leeren ons den armen spyzen,
Zelve en ghevenze een myte niet,
Zy zijn ghierigh en vreck, hoort dit bediet,
Dus de gheleerde den zin duervloghen
Verdoolt int verstant meest zotheyt toghen [348].

Ook aan de refereinwedstrijd in 't amoureuze nam de kamer deel met een referein op de opgegeven stokregel: „Och moght icze spreken, ic waer ghepaeyt", een lied dat de ontmoeting van een jonggezel en een mooie vrouw beschrijft, die echter, als eenmaal Hero en Leander, door de rivier wreed gescheiden worden [349].

Op het Gentse landjuweel, dat in Juni 1539 werd gehouden, werd de vraag gesteld: „Welc den mensche stervende meesten troost es?" Op enkele uitzonderingen na antwoordden alle kamers in reformatorische zin, ook die van Aksel [350]. In het zinnespel [351], waarin Aksel haar antwoord had ingekleed, legt Vierigh Apetijt de vraag voor aan Dyversche Opynye, maar zijn antwoorden, „tgheloove en tdoopzele", „die belofte Gods", „Gods groote ontfermhertighede", „des menschen verdienste", „de verdienste Christi", „Gods milde gracye", „den strael der godderlicker liefte", worden stuk voor stuk door Vierigh Apetijt weerlegd. Dan komt op het gebed tot God Schriftuerlic Verstandt, die het juiste antwoord brengt:

Paulus die zeght: wy betrauwen ons zo wel,
Want wy hebben een goe consciencye.
Ooc zeght hy voort naer ons intencye:
Ic ben naerstigh om hebben, maerct wel dit slot,
Een oprechte conscyencye voor God
En voor de creatuere naer ons wenschen.
Ooc zeght sent Ian van dusdanyghe menschen,
Sprekende omme des zins verhooghen al:
Wy weten, als de Heere hem vertooghen zal,
Dat wy hem zullen ghelijc zijn en hem zyen
Zullen, ghelijc als hy es dits claer belyen [352].

Dyversche Opynye vraagt hem:

Schriftuerlic, wat zeght ghy van tgheloove
En van goede hoope, dits niet gheqwist vry,
En alder meest vander verdienste Christi,
Vander liefde en donfermhertighede
Gods en vander verryzenesse mede?
Dits al grooten troost naer onzen propoosten [353].

Maar Schriftuerlic Verstandt antwoordt:

Deze en zullen al den mensche niet troosten,
Ten zy dat hy heift, verstaet al nu dit snel,
Een goe consciencye gherust zeer wel.
En daer die niet en es, hier op zo gloost fijn,
En magh tgheloove daer gheenen troost zijn.
Hope, verdienste, ontfermhertighede,
Belofte, liefde, bloet, ia Christus mede
En zijn al gheenen troost, dit my wel verstaet,
Der ongheruster consciencyen qwaet,
Want zy hier noch hier namaels troost en verbeyt,
Maer al dat wreet es, zoo de wyze man zeyt.
Ooc genereirtse qwa desperacye,
Den meesten ontroost in tstaervens stacye
Diemen peynzen magh binnen sdoodts foreesten;
En by contrarye zo es den meesten
Troost zuver gheruste consciencye goet;
Gheenen ontroost en heift zou, zijt dit wel vroet,
Dus moet dit boven allen troosten ryzen [354].

Een viertal „toochen" brengen in beeld wat Schriftuerlic Verstandt heeft uitgelegd: het sterfbed van de aartsvader Jacob, de zeven Maccabaeen, gereed om te sterven, Christus aan het kruis tussen de beide moordenaren, en Stephanus' steniging.

Het zinnespel van Aksel, onbeholpen van taal en stijl en zonder enige letterkundige verdienste, is evenals bijna alle andere spelen uit deze bundel doortrokken van ketterse ideeën [355], en bewijst daarmee dat ook hier, als overal elders in Vlaanderen, de geesten rijp waren voor de gedachte der Reformatie, die op het punt stond om door te breken. Enkele maanden na de Gentse spelen werd in Middelburg „Den Boom der Schriftueren" opgevoerd, waaruit de wens tot zuivering van de leer, in of buiten de kerk, al even onverholen opklonk. Maar dezelfde hervormingsgezindheid, die hier en elders de weg bereidde voor de leer van Luther en Calvijn, droeg ook hier de kiemen in zich van de ondergang der rederijkerij. Nog enkele tientallen jaren vinden we sporen van hun optreden, en dan maakt naar alle waarschijnlijkheid de politieke omwenteling van de zestiger en zeventiger jaren een eind aan hun bestaan. In de stadsrekening van 1549/50 worden Martijn Brant en Lieven Heynderssen genoemd als „facteurs van de Rethorice", en er is sprake van spelen, die ze in deze functie hadden gedicht. Op Pasen van 1556 gaven de rederijkers een uitvoering, en dit is het laatste wat we over hen horen [356].

Sluis

De rederijkerskamer van Sluis voerde de naam van de „Distelbloem", met de zinspreuk „Van 't oude nieuw" [357]. Ze bestond in elk geval in de laatste jaren van de vijftiende eeuw, want in 1496 was ze op het landjuweel van Antwerpen aanwezig, en speelde er „Dat Godt menschelijck vleesch ontfinck", voor welk spel ze een schaal en een „roosen hoet" ontving [358]. Maar misschien bestond ze al veel eerder, zelfs nog vóór de Middelburgse kamer het „Bloemken Jesse". Nog op het laatst van de achttiende eeuw immers berustte in het archief van Sluis een „Nieuw spel- ofte comedieboeck" van een zekere Cornelis Sarreau, dat uit 1427 dateerde [359]. Is deze Sarreau factor van de Sluise rederijkers geweest? In dat geval zou het landjuweel, dat in 1441 of 1442 te Sluis werd gehouden, maar waarover ons verder geen bijzonderheden bekend zijn, ook door de rederijkers georganiseerd kunnen zijn, en behoeven we niet aan een feest van het schuttersgilde te denken [360]. Bij gebrek aan gegevens kunnen we het hierin echter niet verder brengen dan tot een gissing.

Gedurende de hele zestiende eeuw horen we van deze Sluise kamer niets meer; eerst in 1613 duikt het gilde weer in de geschiedenis op. In dat jaar was het, o.a. met het Middelburgse gilde, te gast op het landjuweel van de Brabantse kamer „'t Wit Lavender" te Amsterdam. Op de vraag: „Wat 's d'oorsaeck meest, waerom 't verkeerde werelts rond, Sich waenwijs so bedrieght, en bloeyd in alle sond?" antwoordde de kamer bij monde van Gilles van Mullem (zinspreuk: Van 't ouwe 't nieu) [361], klaarblijkelijk haar factor. Het zal een schrale troost voor de kamer en Van Mullem zijn geweest, dat ze alleen de prijs „vant verst coment" heeft gekregen.

Ook op het Vlissingse rederijkersfeest van 1641 was de kamer van Sluis verschenen. Haar factor, ditmaal Zeger Moyaert (zinspreuk: 't Best is goet), antwoordde op de vraag: „Wat oeff'ningh is elck best, en nodighst voor 't gemeen" met: „De waere oeff'ningh van der godtsaligheydt" [362], en nam ook aan de andere wedstrijden, zelfs die van het kniewerk deel. Met dat al kreeg de „Distelbloem" geen enkele van de uitgeloofde prijzen.

De kamer bestond nog in 1683, toen het Bleiswijkse gilde in zijn uit-

nodigingskaart voor zijn landjuweel ook dat van Sluis noemde onder de nog bestaande rederijkerskamers [363]. De „Distelbloem" is evenwel niet in Bleiswijk verschenen, en ook verder bewaart de geschiedenis het diepste stilzwijgen over haar.

Hengsdijk

Aan de rederijkers van Hengsdijk tenslotte herinnert alleen nog een blazoen [364], dat aan de ene zijde het wapen van de gemeente draagt met het jaartal 1630 en een monogram, waaruit de letters E, M en G zijn te lezen, terwijl de andere zijde een klaarblijkelijk symbolische voorstelling [365] vertoont, met het randschrift: „'t Is de edele fleur, soet van geur, in hengstdijck, reidrijck [366], 1766". Hieruit de gevolgtrekking te maken dat Hengsdijk in 1630 een rederijkersgilde kreeg of al bezat, dat in 1766 nog bestond of weer opnieuw tot leven werd gebracht, schijnt niet te gewaagd. Het blazoen is overigens het enige bewijs van het bestaan van een rederijkersgilde in dit dorp.

Er zullen zeker ook in andere dorpen van Zeeuws-Vlaanderen in de Middeleeuwen of daarna rederijkerskamers hebben gebloeid, in Sint-Anna-ter-Muiden en Aardenburg, in Oostburg en Kadzand en andere oude dorpen, die toen het Zwin nog bevaarbaar was, mee hun aandeel hadden in de rijkdommen, die van alle windstreken naar de rijke koopstad Brugge werden toegevoerd. Dat ons over al die kamers hoegenaamd niets bekend is, bewijst eens te meer hoe onvolledig en gebrekkig onze kennis is van het merkwaardige instituut der rederijkersgilden, en hoe we ons slechts uit enkele schaarse gegevens een voorstelling kunnen maken van de plaats, die deze gilden in het volksleven en de kulturele ontwikkeling van ons voorgeslacht hebben ingenomen.

Algemene beschouwingen

Uit de wordingsgeschiedenis van de Zeeuwse rederijkerskamers is het duidelijk, dat deze meer Vlaams georiënteerd konden zijn dan de Hollandse. Inderdaad is dit in zoverre het geval, als de Zeeuwse, zomin als de Vlaamse, het instituut van keizer hebben gekend, dat alle Hollandse kamers, de oudste uitgezonderd, naderhand hebben ingesteld. In hoeverre de Zeeuwse kamers overigens onder directe invloed van de Vlaamse ontstaan zijn, blijkt niet. Waarschijnlijk heeft het een of andere Vlaamse of Brabantse rederijkersreglement als voorbeeld gediend voor dat van de Middelburgse kamer, maar we weten niet welk. Men zou mogen verwachten dat het statuut van de Middelburgse kamer op haar beurt het voorbeeld is geweest van dat der andere Zeeuwse kamers, en inderdaad is althans de ordonnantie van 1484 gelijkluidend met en op dezelfde dag uitgevaardigd als die voor de kamer van Reimerswaal. Andere reglementen uit deze tijd ontbreken echter, zodat een nadere vergelijking zich aan onze waarneming onttrekt.

Opmerkelijk is, dat de Middelburgse kamer nooit een landjuweel schijnt te hebben uitgeschreven. Vergelijkt men haar activiteit met die van de Vlissingse kamer, dan blijkt de laatste veel intenser te zijn geweest. Het is mogelijk dat de bevolking van Vlissingen democratischer was dan die van Middelburg, en dat dit zich ook in de deelneming aan het rederijkersleven geopenbaard heeft. De beide belangrijkste Zeeuwse rederijkers — juister: in Zeeland levende rederijkers — Jeronimus van der Voort en Joos Claerbout, behoorden beiden tot de Vlissingse kamer.

Vergelijkt men het rederijkersleven in Zeeland met dat uit Holland, dan constateert men dezelfde verhouding als tussen de letterkunde in 't alge-

meen van beide gewesten. Ook wat de rederijkerij betreft is Zeeland verreweg de minste van de twee. Figuren van het gehalte van een Louris Jansz zoekt men er tevergeefs. „Den Boom der Schriftueren" bleef niet terwille van zijn letterkundige, maar uitsluitend om zijn kultuurhistorische betekenis bekend. In de zeventiende eeuw steken vier Middelburgse rederijkers boven de anderen uit, maar alleen de oudste van dit kwartet, Hendrik (van) Cannenburgh, is mogelijk een Zeeuw, de drie andere, Willem Wijnants, Samuel Bollaert en Arent Roggeveen zijn het zeker niet. Ook Jeronimus van der Voort, met Vincent Mathijsz en Joos Claerbout (beiden misschien autochthoon) de representant van de Vlissingse rederijkerij, is uit het Zuiden afkomstig. In Vere zijn Adriaen Valerius, Pieter Spoormaker en Cornelis Udemans eveneens de toonaangevende rederijkers. Als we daarbij nog de zestiende-eeuwer Job Gommersz uit Nieuwerkerk en Pieter Lenaerts van der Goes, mogelijk uit Goes, noemen, zijn alle figuren uit de Zeeuwse rederijkerswereld van enige betekenis opgesomd. De oogst is even gering als onbeduidend.

Onder deze rederijkers vinden we ook de beide vertegenwoordigers van het Zeeuwse lied: Lenaerts van der Goes en Valerius. Beiden behoren al tot onze Gouden Eeuw. Van geen der vele middeleeuwse en zestiende-eeuwse geestelijke en wereldlijke liederen, die onze letterkunde bezit, wijst de herkomst naar Zeeland. Hebben er dan in de Zeeuwse kloosters niet, als in Brabant en Vlaanderen en Utrecht, vrome nonnen geleefd, die haar liefde en verering voor God en zijn Moeder hebben uitgezongen in geestelijke liederen, die de levens der heiligen hebben verdicht, die van haar blijdschap terwille van de liefde Gods getuigd hebben in devote zangen? Een nog altijd zo mystiek aangelegd volk als de Zeeuwen moet toch ook in de Middeleeuwen ontvankelijk zijn geweest voor de letterkunde der mystieken. Onder „die volmaecte ghecleedt ghelijc minnen, die Hadewich sach elc met sinen seraphinnen" vindt men zes Zeeuwen genoemd: „een priester, twee beghinen, een clusenare in Middelborch ende een wedue van groter macht; die zeste es een verborghen manneken" [367].

De mogelijkheid bestaat dat in dit calvinistische land de Reformatie op ruwe wijze heeft opgeruimd wat haar elders ontsnapt is, maar daarmee zijn we op het glibberige terrein der hypothesen gekomen. We kunnen slechts constateren dat het voorreformatorische Zeeland geen aandeel heeft gehad aan het oude Dietse lied. Dit geldt zowel voor het geestelijke als voor het wereldlijke lied. Wie immers in de verleiding zou komen om de dichter van het „Liedeken van den gouverneur van Zeeland" [368] terwille van het onderwerp, dat het behandelt, onder de Zeeuwen te zoeken, moge bedenken dat het de Zuidnederlandse rederijker Colijn van Rijssele was, die in „De spiegel der minnen" „begrijpende in ses batementspelen die seer amoreuse historie van Dierick den Hollandere ende Katharina Sheermertens, eertijts gheschiet binnen Middelburch" (1561), een zo bij uitstek Zeeuws onderwerp heeft behandeld.

AANTEKENINGEN

[1] Henricus Nicolai de Alta Terra; vgl. hiervóór, blz. 28.

[2] Vgl. hiervóór, blz. 51.

[3] Gedichten van Willem van Hildegaersberch, uitgegeven door W. Bisschop en E. Verwijs ('s-Gravenhage, 1870), blz. VII.

[4] Vgl. Kesteloo, Stadsrek., I, blz. 227, alwaar een plaats uit de rekening van 1366/67.

[5] Een samenvattende studie over de geschiedenis der Zeeuwse rederijkers ontbreekt nog. Het Zeeuwsch genootschap der Wetenschappen schreef in 1790 daarover een prijsvraag uit: „Vermits de geschiedenis der Rethorijkers binnen de Provintie van Zeeland niet zeer bekend is, en dezelve nogtans vermoedelijk invloed gehad hebben op de gebeurtenissen van vroegere tijden: vraagt men een geschiedkundig verslag van den oorsprong, de verrigtingen en lotgevallen der onderscheiden Rethorijkers binnen gemelde Provintie?". — De vraag bleef echter onbeantwoord en werd later ingetrokken.

Behalve op de nader te noemen bronnen en op archiefonderzoek berust het volgende vooral op de bekende monografieën over de rederijkers, t.w.: Willem Kops, Schets eener geschiedenisse der rederijkeren (Werken van de Maetschappy der Nederlandsche letterkunde te Leyden, II (1774), blz. 213—351); G. D. J. Schotel, Geschiedenis der rederijkers in Nederland[2] (Rotterdam, 1871), 2 dln.; Prudens van Duyse, De rederijkkamers in Nederland (Gent, 1900—1902), 2 dln. en J. A. Worp, Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland (Groningen, 1904—1908), 2 dln.

[6] Vgl. Te Water, Kort verhaal van de Reformatie in Zeeland, t.a.p., blz. 5; Worp, t.a.p., I, blz. 181—192; J. Loosjes, De invloed der rederijkers op de Hervorming (Stemmen voor waarheid en vrede, 1909, blz. 246—290, 359—376, 417—442, 609—646); L. M. van Dis, Reformatorische rederijkersspelen uit de eerste helft van de zestiende eeuw (Haarlem, 1937); J. van Mierlo, De middelnederlandsche letterkunde van omstreeks 1300 tot de Renaissance (Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden, II) ('s-Hertogenbosch-Brussel, 1941), blz. 366—373.

[7] Te Water, Kort verhaal, t.a.p., blz. 6.

[8] Vgl. hierna, blz. 113.

[9] Vgl. Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572—1620, verzameld en uitgegeven door J. Reitsma en S. D. van Veen, V (Groningen, 1896), blz. 9. — Op de 26ste der „Particuliere vraghen" die op de Dordtse synode van 1578 behandeld waren, luidende „oftmen gheestelicke comedien ende tragedien voor den volcke in Rhetorye spelen magh?" had deze synode ontkennend geantwoord, „nademael dese ghewoonte noyt in de Israelitische ofte Apostolische kercke gheweest is, ende veel ongheschicktheden daerwt volghen ende het oock openbaer is dat de facteurs der selver dickwils de fundamenten der Christelicker religie niet ghenoegh verstaen". — Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw, verzameld en uitgegeven door F. L. Rutgers (Utrecht, 1889), blz. 269.

[10] T.a.p., blz. 449.

[11] T.a.p., blz. 549, 552, 629.

[12] Groot placaet-boeck ('s-Gravenhage, 1658—1705), I, blz. 349—360, 467—470; III, blz. 594—598; IV, blz. 1032—1033; Notulen van Zeeland, 1590, blz. 36, 99.

[13] De verbodsbepaling van de Middelburgse magistraat van 1676 (vgl. hierna, blz. 86) is de enige, onverklaarbare, uitzondering op deze regel.

[14] Notulen van de Staeten van Zeelandt, 1595, blz. 141, 159. — De bedoelde studenten waren: Jeremias van Dale, student in de medicijnen, Simon Schotte, in de rechten, Jacob Miggrode, in de theologie, Jonas van Reigersberch, in de theologie, Mathias Looper, in de rechten, Apollonius Schotte, in de rechten, Sebastiaen Collaertsen, in de rechten, Josias van Vosbergen, in de rechten, Abraham Isacq, in de theologie, Johan Fernando Visscher, in de rechten. — De jonge Antonius Walaeus maakte een lofdicht op deze voorstelling, waaruit blijkt dat de studenten klassieke spelen opvoerden, nl. van Sophocles, Seneca en Plautus. — Vgl. Prosphonematicum ad doctiss. nobilissimosque adolescentes Lugduno Bat. in patriam Zelandiam, per ferias caniculares, reduces; ibique publice exhibentes spectandos Aiacem flagel. Sophoclis. Herculem furent. Senecae. Capteivos Plauti. Anno 1595. — Ant. Walaeus, Omnia opera, II (Lugd. Bat., 1648), p. 501—502.

[15] Het feit dat zoons van aanzienlijke overheidspersonen aan de opvoering deelnamen, kan op het oordeel van de kerkeraad niet van invloed zijn geweest; herhaaldelijk toch worden magistraatspersonen door de kerkeraad wegens aanstotelijke gedragingen berispt en vermaand.

[16] Nl. doordat de kerkenorde uit Leycesters tijd (1586) hier vervangen werd door de Staatse van 1591.
[17] Vgl. Reitsma en Van Veen, Acta, t.a.p., blz. 87; vgl. blz. 57.
[18] Reitsma en Van Veen, Acta, t.a.p., blz. 150.
[19] Groot placaet-boeck, IV ('s-Gravenhage, 1705), blz. 1032—1033.
[20] Notulen der Staten van Zeeland, 1636, blz. 147.
[21] Groot placaet-boeck, I ('s-Gravenhage, 1658), blz. 467—470.
[22] Vgl. J. J. van der Horst, De Katholieken op Zuid-Beveland in 1654 (Bijdr. v. d. gesch. v. h. bisdom v. Haarlem, 2 (1874), blz. 272—275).
[23] Actenboek G van de classis van Zuidbeveland, blz. 1—28. — Vgl. J. ab Utrecht Dresselhuis, De redenrijkers te Goes (Eene nalezing) (Zeeland, 1855, blz. 155—156).
[24] Hieruit mag worden opgemaakt, dat ds. Eversdijk wel degelijk ook, naast de schuttersgilden, de rederijkersgilden op het oog had.
[25] Groot placaet-boeck, III ('s-Graven-hage, 1683), blz. 594—598.
[26] Vgl. hierna, blz. 114—115.
[27] Ab Utrecht Dresselhuis, t.a.p., blz. 161—162.
[28] T.a.p., blz. 162—165.
[29] T.a.p., blz. 165.
[30] Godefr. Udemans, Practycke[3] (Dordrecht, 1632), blz. 285. — De eerste druk is van 1612.
[31] Ireneus Philalethius, Vyer ende wolck-calomne (Amstelredam, 1622), blz. 105.
[32] Willem Teellinck, Huys-boeck[2], II (Middelburg, 1639), blz. 117.
[33] Willem Teellinck, Gesonde bitterheyt (Amsterdam, 1624), blz. 33. — Elders verwijt hij het houden van battementspelen vooral aan de rijken (Zephaniae waerschouwinge (Amsterdam, 1623), blz. 93).
[34] Maximiliaen Teellinck, Grondighe verclaringhe, over de thien gheboden (Middelburgh, 1639), blz. 117.
[35] Adrianus Hofferus, Nederduytsche poëmata (Amsterdam, 1635), blz. ** 4 v°.
[36] Zie: N. C. Lambrechtsen van Ritthem, Beknopte geschiedenis van de Middelburgsche rethorijkkamer Het Bloemken Jesse (Verhandelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, 1e serie, III, 1e stuk (Leyden, 1819), blz. 117—175); Marie G. A. de Man, De voormalige Middelburgsche rederijkerskamer Het Bloemken Jesse onder de kenspreuk „In minnen groeyende" en hare gildepenningen (Jaarboek van het Kon. Ned. Genootschap voor munt- en penningkunde, 4 (1917), blz. 1—40); Unger, Bronnen, I en II, passim; Kesteloo, Stadsrek., II, blz. 105—106; III, blz. 314, 351—352; IV, blz. 70, 97—98; V, blz. 91—92; VI, blz. 59—60; VII, blz. 52.
[37] Voor deze veronderstelling pleit ook, dat het huis waarin de kamer haar bijeenkomsten hield, in het derde wijkregister der stad beschreven staat als „de Proserie de Kamer van Rhetorica" (Zeelands Chronyk almanach, 1786, blz. 1021). Nog in 1483 waren priesters lid van het gilde, en werden te hunnen behoeve enkele uitzonderingsbepalingen gemaakt; o.a. behoefden ze geen pallore te dragen.
[38] Unger, Bronnen, I, no. 85, naar een sindsdien verloren afschrift overgedrukt uit: Zeeuwsch jaarboekje en Middelburgsche naamwijzer, 1858, Mengelwerk, blz. 3—10.
[39] Deze overeenkomst is zo volkomen, dat eenzelfde persoon de beide ordonnanties moet hebben opgesteld, ofwel de Reimerswaalse naar de Middelburgse gekopieerd is.
[40] Unger, Bronnen, I, no. 98; Lambrechtsen van Ritthem, t.a.p., blz. 166—172.
[41] Unger, Bronnen, I, no. 213.
[42] Zie o.a. de „Costumen van Middelburg" van 1569 of 1570, bij Unger, Bronnen, I, no. 419, XIX, Van gyselinge, IX.
[43] Lambrechtsen van Ritthem, t.a.p., blz. 152.
[44] Toen ter gelegenheid van de intrede van Philips van Bourgondië in Brugge, in 1440, op de hoeken van de straten pantomimes werden vertoond, vond men daaronder, zoals Die excellente cronike van Vlanderen (Antwerpen, 1531), blz. C 7 r°, meedeelt, aan het einde van de Zegherstrate, „den boom van Yesse. Te wetene een persoon liggende te bedde, ende huyt hem spruytende eenen groten boom up elcken tack sittende een cleen kindekin in witte ghecleet ende met een crone up thooft, ende Maria inden middel, soe elck dat wel verstaet, ende daer voren stont: Dits dye roede van Yesse". Op grond o.a. van de overeenkomst der namen en het feit dat deze voorstelling, met enig verschil, die van het blazoen der Middelburgse kamer is, acht Lambrechtsen van Ritthem, t.a.p., blz. 132—137, het voor „zeer waarschijnlijk" dat deze kamer in 1440 te Brugge was en dan deze pantomime verzorgd zou hebben.
[45] Kesteloo, Stadsrek., I, blz. 215.
[46] Stadsrekeningen van Vere, 1445. — In 1464 speelden ze te Vere een esbattement, en in 1466 speelden zij er „te ommegange vanden heligen cruysse".
[47] Het amerij-huisje stond in 1490 in het schuttershof van Sint-Sebastiaan.
[48] Kesteloo, Stadsrek., II, blz. 105. — Toen in 1483 de „batementswagen" omstreeks Vastenavond tweemaal vervoerd moest worden, en er twee wielen aan moesten worden gezet, betaalde de stad al deze onkosten. In 1493 moest Pieter de schilder de wagen

stofferen en schilderen, waarvoor de stad 55 ellen kanefas schonk. In 1495 werd de nieuwe wagen eveneens op stadskosten met laken bekleed en geschilderd. — T.a.p., II, blz. 105, 106. — In 1515 stoffeerde de schilder Willem van den Broucke de wagen voor 20 schelling. — T.a.p., III, blz. 351. — In 1549 werd een pond „vlaege" (spek) gekocht, om er de speelwagen mee te „smouten". — T.a.p., IV, blz. 97.

[49] Posten uit 1515, 1518 en 1525 voor tabberdlaken ten behoeve van de rederijkers bij Kesteloo, Stadsrek., III, blz. 351.

[50] Al het bovenstaande t.a.p., II, blz. 105—106.

[51] T.a.p., III, blz. 351.

[52] T.a.p., III, blz. 351, 352.

[53] Den boom der schriftueren van VI personagien ghespeelt tot Middelburch in Zeelant den eersten in Augusto int iaer XXXIX. (Z. p. e. j.; 1539?) (48 blzn.; 8vo) (Nat. Bibl., 's-Gravenhage, defect ex.). — Den boom der schriftueren van VI personagien ghespeelt tot Middelburch in Zeelant den eersten in Augusto int iaer XXXIX. (Z. p. e. j.; 1539?) (38 blzn.; 8vo) (U.B., Leiden). — Den boom der schriftueren van VI personagien ghespelt tot Middelburch in Zeelant den eersten in Augusto int iaer XXXIX. (Z. p. e. j.; Antwerpen, Nic. van Oldenborch, ± 1539?) (32 blzn.; 8vo) (U.B., Leiden; defect ex.). — Den boom der schriftueren van VI personagien ghespeelt tot Middelburch in Zeelant, den eersten Augusto, int jaer XXXIX. Tot Dordrecht voor Jasper Troyens boecvercoper inden Griffioen by de Wynbrug. Anno 1592 (36 blzn.; 8vo) (U.B., Leiden). — Den boom der schriftueren van ses personagien ghespeelt tot Middelburch in Zeelant, den eersten Augusto, int jaer XXXIX. Tot Gorinchem by Jan Haensberch, woonende aen 't Kerckhoff int Wapen van Dordrecht, anno 1608 (36 blzn.; 8vo) (U.B., Leiden). — Den boom der schriftueren van VI personagien, ghespeelt tot Middelburch in Zeelant, den eersten Augusto in 't jaer 1539 opnieuw uitgegeven met een opheldernde woordenlijst door G. D. J. Schotel, Utrecht, 1870.

Een kopie, die het meest overeenkomt met de oudste hierboven genoemde druk, maar met talloze spellingvarianten, bevindt zich in hs. II, no. 129 van de Kon. Bibl. te Brussel, „Spelen van sinnen en refereynen", fol. 36a—47b.

[54] Vgl. Van Mierlo, De middelnederlandsche letterkunde van omstreeks 1300 tot de Renaissance, t.a.p., blz. 370.

[55] Vs. 529—538.

[56] Uitgegeven door F. Pijper in de Bibliotheca Reformatoria Neerlandica, I ('s-Gravenhage, 1903), blz. 287—366. Het spel werd vroeger aan Willem van Haecht toegeschreven, ten onrechte echter; vgl. C. G. N. de Vooys, Apostelspelen in de rederijkerstijd (Meded. d. Kon. Ak. v. Wet., afd. Letterk., dl. 65, serie A, no. 5) (Amsterdam, 1928), blz. 11.

[57] De Vooys, t.a.p. — Terloops breng ik hier de mogelijkheid ter sprake dat ook „Den Boom der Schriftueren" door Veerse rederijkers zou zijn opgevoerd. Ook deze immers konden zich „Sint Annen kinderen" noemen, en in Vere waren de nieuwe denkbeelden op godsdienstig terrein eer meer dan minder verbreid dan in Middelburg.

[58] Pijper, t.a.p., blz. 275.

[59] H. Reusch, Der Index der verbotenen Bücher, I (Bonn, 1883), S. 112; Chr. Sepp, Verboden lectuur. Een drietal indices librorum prohibitorum toegelicht (Leiden, 1889), blz. 90—91.

Jacob van Middeldonck, deken van „De Damastbloeme" te Antwerpen, werd in 1546 aangeklaagd omdat hij vier jaar tevoren „Den Boom der Schriftueren" had voorgedragen, een spel „smakende heresie, contrarie onsen heylighen kersten geloove ende insetten der heyliger Roomscher kercken" (Antwerpsch Archievenblad, 8 (1871), blz. 359—362). Hij werd echter vrijgesproken. Vgl. J. van Mierlo, „Den Boom der Schriftueren" en het geval Jacob van Middeldonck (Versl. en meded. d. Kon. Vlaamsche Ac., 1939, blz. 889—905).

[60] G. A. Brands, Tspel van de Cristenkercke (Utrecht, 1921), blz. XXVI—XXVII.

[61] De kamers kregen ieder 4 poortstopen Rijnwijn, de Middelburgse kamer bovendien £ 6 tot goedmaking van de kosten. — Kesteloo, Stadsrek., III, blz. 351—352.

[62] In 1552 werd van de wijnheren £ 4 ontvangen voor teruggaaf van hetgeen de stad betaald had aan degenen „die de roode zee vuijtgebrocht hebben opden ommeganckdach". Een schilder kreeg in hetzelfde jaar 12 schelling, omdat hij de Rode Zee geschilderd had. In 1553 schilderde Arend Jansz de Rode Zee, en werden „twee Brabansche breede rollen lijnwaets" gekocht „totter beleedinge van de roode zee". In 1564 kregen Joos Mahijeu „ende zijn consoorten" £ 2 „van dat zijluijden de Roode Zee ghespeelt hebben inden ommeganck". De rekening van 1565 maakt melding van „tspel vand(er) roode zee en den duvels wage". — Kesteloo, Stadsrek., IV, blz. 69—70.

[63] In hs. M van de Haarlemse kamer „Trou moet blijcken" bevindt zich een tafelspel, dat meer een soort revue dan een toneelspel is, en dat blijkens de slotspreuk „In minnen groyende" van de Middelburgse kamer zou kunnen zijn. Vgl. C. G. N. de Vooys, Rederijkersspelen in het archief van „Trou moet blijcken" (Tijdschr. v. Ned. taal- en letterk., 45 (1926), blz. 265—286), blz. 286.

[64] Register ten Rade, 11 April 1559.

[65] Unger, Bronnen, I, no. 608, § 2.

[66] Kesteloo, Stadsrek., IV, blz. 97. — Jan Thönisz. „steêboô" van Amsterdam, is de dichter van een spel „Van Sint Jans onthoofdinghe", dat van een reformatorische geest doortrokken is. Vgl. Kalff, III, blz. 71. Te Thielt werd in 1614 „'t spel van Sente-Jans onthoofdinghe" gespeeld (Worp, Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland, t.a.p., II, blz. 105).

[67] Kesteloo, Stadsrek., IV, blz. 70—71.

[68] Unger, Bronnen, I, no. 213, § 4.

[69] Unger, Bronnen, I, no. 221. — Ook in 1544 was de bewaking van de stadspoorten al aan „die scutterie ende rethoricque" opgedragen; t.a.p., no. 495.

[70] T.a.p., no. 222.

[71] T.a.p., no. 524 (1566), no. 531 (1567), no. 254 (1570 of 1571), no. 534 (1572).

[72] T.a.p., II, no. 357.

[73] Onderzoek van 's konings wege ingesteld omtrent de Middelburgsche beroerten van 1566 en 1567; uitgegeven door J. van Vloten (Utrecht, 1873), blz. 205.

[74] Unger, Bronnen, I, no. 535, en Register ten Rade, 30 October 1568. — Het gilde bleef de vijf schellingen 's maands genieten, die het van de stad ontving, en was verplicht om ook tijdens de schorsing de dienst in de kerk te blijven uitoefenen. Mr. Jacob Sagarus, overdeken, stelde het gilde van een en ander in kennis.

[75] Het opschrift luidt: Dit is het omgaende spel datmen speelt altijt op den ommegancxdach binnen Middelburch drij weecken naer Sinxen ende elf dagen naer Sacramentsdach ende moet ghespeelt weesen bij den drij joncxsten vanden ambachte van de barbiers winckel houdende binnen der stadt ende een de joncxste op Armuijden, dies moet altijt de joncxste waer hij woont, Godt weesen, wt wijsende onse previlege ons bijden heeren deeser stadt verleent; het onderschrift: finis coronat opus. Dit spel is lanck 77 regulen. Adolphus van Lare me scripsit anno 1569 die vero 4 mensis Junij. — Het spel is, maar niet feilloos, afgedrukt in: A. A. Fokker, Losse bladen uit de geschiedenis van het chirurgijnsgilde te Middelburg (Tijdschr. d. Ned. Maatsch. ter bev. d. geneesk., 1877, II, blz. 346—349), en nogmaals in: D. Schoute, Uit boeken die verloren gingen (Ned. tijdschr. v. geneesk., 85 (1941), blz. 3620—3629), met een facsimile van het hs.

[76] Schoute, t.a.p., blz. 3621, ziet in Van Lare alleen de afschrijver van het spel, dat volgens hem veel ouder is. Zolang we geen aanwijzingen hebben voor het tegendeel, is er m.i. echter geen aanleiding om de woorden „me scripsit" anders op te vatten dan als „heeft mij gedicht".

[77] Uitgegeven door G. D. J. Schotel in: De legende van den Geusen troubele over Zeelant in den jare 1572 ende 1573, door een Roomsch Catholyk tijdgenoot. Met een voorwoord (Leiden, 1872). Het hs. bevindt zich in het Gemeente-archief te Leiden (no. 7688). De vorige eigenaar, de stadsarchitect van Leiden Van der Paauw, meende dat het hs. door Jan van Hout was afgeschreven en vermoedelijk door hem ook op de Leidse kamer was voorgedragen. J. Prinsen JLz. acht het niet onwaarschijnlijk, dat Van Hout, als hij de gedichten inderdaad heeft gekopieerd, om ze in de kamer voor te dragen, er een „liedeken" van zichzelf aan heeft toegevoegd (Tijdschr. v. Ned. taal- en letterk., 22 (1903), blz. 238). Noch voor het een, noch voor het ander is m.i. het minste bewijs.

[78] Register ten Rade, 28 April 1582. — Verdere berichten over de lotgevallen der kamer in deze jaren bij Kesteloo, Stadsrek., IV, blz. 97—98. — In de rekeningen van 1580 en volgende jaren komen posten voor wegens huur van de rederijkerskamer „om daerinne te houwen het lantrecht van Middelburch". De stad huurde de kamer van 1579 tot 1648, toen het Landrecht zijn zetel op het stadhuis vestigde. Vgl. Kesteloo, Stadsrek., VI, blz. 60.

[79] Zoals Lambrechtsen van Ritthem, t.a.p., blz. 155—156, veronderstelt.

[80] Dit blazoen, op een eikenhouten ruitvormig bord afgebeeld, kwam later in bezit van het wijnkopersgilde, dat het in 1805 aan het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen schonk; het hangt thans in de vestibule van het Museum. Het stelt „de boom van Jesse" voor: de ter aarde liggende, in diepe slaap verzonken profeet Jesaja, in een met kunstige gouden figuren versierd gewaad gehuld, uit wiens lichaam een boom oprijst met lange, smalle bladeren. Op de takken zitten rechts de H. Anna, de patrones der kamer, en links de H. Maagd. De eerste houdt een boek in de hand; haar gelaat toont oudere trekken en zij draagt het achterhoofd gesluierd; de tweede bespeelt een kleine harp, is ongesluierd, maar heeft een sluier in sierlijke plooien van de linkerschouder afhangen. In de kruin van de boom zit het Christuskind met de wereldbol in de hand; een kronkelend lint onder hem draagt het opschrift „In minnen groeyende". Links van de boom, op een versierd schild, is het wapen van Zeeland, rechts dat van Middelburg afgebeeld, beide in de juiste kleuren geschilderd, en geheel bovenaan, tussen twee gouden roosjes, het wapen van de Prins van Oranje, met het jaartal 15—89. Op de achtergrond is een stad met gekanteelde muren geschilderd, waarvan de poorten, de torens en de gebouwen duidelijk zichtbaar zijn. De met blokjes versierde rand draagt het randschrift:

„wt de wortel van Jesse zal een struixken ryse en daer op een bloome waerdich om pryse, 1589". — De voorstelling berust, zoals bekend, op de Messiaanse profetie in Jesaja 11, vs. 1 en 10. — Vgl. de beschrijving van het blazoen bij Marie G. A. de Man, t.a.p., blz. 5—7, met de afbeelding ervan.

[81] Volgens Schotel, t.a.p., II, blz. 172, waren 36 rederijkers op dit schilderij afgebeeld, en luidde het onderschrift:

Hendryck Laurys prince in syner leven,
Jacob van Berghe was deken voorwaer,
Doen wert dit paneel gemaeckt als men heeft geschreven,
Vyftien hondert en een en tnegentig jaer.

[82] Beschreven en afgebeeld bij Marie G. A. de Man, t.a.p., blz. 12—13. Deze penning draagt evenals die van 1642 de voorstelling van de boom van Jesse. De ordonnantie van 1514 spreekt van een metalen draagpenning, waarvan echter geen exemplaar bekend is. Misschien is deze dezelfde als de penning die Schotel, t.a.p., II, blz. 173, heeft beschreven.

[83] Zie: De kroniek van Pieter Joossen Altijt Recht Hout, medegedeeld door R. Fruin (Archief Z. G. d. W., 1909, blz. 65—96). — Dat Pieter Joossen, die in 1586 in het timmermansgilde was opgenomen, lid van het „Bloemken Jesse" was, blijkt uit het referein dat hij voorin zijn kroniek schreef.

[84] Ook de „Verklaringhe van een monnincks cap, hare cracht, macht, deucht ende virtuyten. Item een ghedicht van 't Bestandt. Tot Middelburch, by Jasper de Craeyer. 1609" (8 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 1574; vgl. nos. 1575 en 1575a) is, omdat het bij een Middelburgs uitgever het licht zag, misschien van een Middelburgs, althans van een Zeeuws rederijker. De dichter ondertekent alleen met zijn zinspreuk: T'heeft al syn tijdt.

[85] De vraag luidde: „Wat 's d'oorsaeck meest, waerom 'tverkeerde werelts rond, Sich waenwijs so bedrieght, en bloeyd in alle sond?" Het antwoord van het „Bloemken Jesse": „Om dat 's ong'loovigh waent, dat Gods belofte traeght", ondertekend met de zinspreuk der kamer, is afgedrukt in het: Antwoort op de vraghe, uytghegeven by de Brabandsche reden-rijck camer 't Wit Lavender. Uyt levender jonst tot Amsterdam (Amsterdam, 1613), blz. D v^0—D 2 r^0. Het antwoord van een der leden van de kamer (zinspreuk: Kent u selven): „'s Vleesch hoochmoedich vernuft, is oorsaec aller sonden": blz. E 4 v^0—F r^0. Het antwoord van de kamer op de vraag van het referein: blz. L 3 v^0—L 4 r^0, dat van een der leden „in 't particulier": blz. N 2 v^0—N 3 r^0, het „liedeken" van de kamer: blz. S 4 r^0, dat van het particuliere lid: blz. V 2 v^0—V 3 r^0.

[86] De vraag luidde: „Of Gods ghenade door Christi lijden en 's gheests kracht Ons salicheyt maer ten deel, of gheheel heeft ghewracht?" Het antwoord van het „Bloemken Jesse", bij monde van Cannenburgh: „Niet wy, maer Godt alleen heeft ghewracht ons heyl goedich", ondertekend met de zinspreuk der kamer, is afgedrukt in het: Nootwendich vertoogh der alleen-suyverende springh-ader aller kinderen Gods (Haerlem, 1614), blz. B 7 v^0—B 8 r^0. De lijst der prijzen vermeldt dat het afkomstig is van een lid der kamer, „tot zijn devijs schrijvende, God is mijn Burcht". Het antwoord op de vraag, op de stokregel: „'T is al volbrocht aen tCruys, sprack wech waerheyt en leven", ondertekend met de zinspreuk „Kent u selven", en dus van dezelfde rederijker die op het feest van „'t Wit Lavender" was geweest: blz. D 4 v^0—D 5 r^0. Het antwoord op de vraag, op de stokregel: „Gods ghenade, Christi lyden, en 'sgheests kracht alleen Heeft ons salicheyt gheheel ghewracht voor groot en cleen", ondertekend met de zinspreuk „Al om vreucht": blz. F 7 v^0—F 8 r^0. De drie antwoorden op de vraag van het referein, op de stok: „Want Reden leert deucht, oock sich selfs verwinnen": blz. I 2 v^0— I 3 r^0, K 7 v^0— K 8 r^0, N 2 v^0—N 3 r^0. De drie antwoorden op het lied: blz. O 5 v^0, P 4 r^0, Q 5 v^0. — Van het „Nootwendich vertoogh" bestaan ook exemplaren onder de titel: Der reden-rijcken springh-ader (Haerlem, 1614).

[87] De vraag luidde: „Waer door geniet de mensch zijn meeste rust en lust?" Het antwoord van Cannenburgh: „Door Godts liefd' en ghenaed' in Christus doot volbracht" is afgedrukt in: Levenders reden-feest, oft Amsteldams Helicon, op-ghestelt by de Brabantsche reden-rijcke vergaderingh uyt levender ionst (Amsteldam, 1624), blz. C 4 r^0 —C 4 v^0. Het antwoord op het referein: blz. I 3 r^0—I 3 v^0, het liedeken: blz. O 3 r^0. De prijs voor „den sin-rijcksten reghel" bestond uit „een gheamaellieerde fruyt-schael", die voor het referein uit „een gheamaellieerde kelck", die „van 't verst' coment" uit „een minghels wijn-kan".

[88] De vraag luidde: „Welck is d'weerdighste vrucht, die Godt ons heeft ghegheven?" Het antwoord van Cannenburgh: „Het is de weerdtste vrucht, een vrucht des buycx Marije" is afgedrukt in: Der Wit-Angieren eeren-krans: ghesproten uyt de Vlaemsche natie (Haerlem, 1630), blz. B 3 v^0— B 4 r^0. Het antwoord van een ander lid van de kamer (zinspreuk: Houdt raedt voor daedt) op de stok: „Daer is geen weerder vrucht, als Christus, 't bloemken Iesse": blz. B 4 v^0—C r^0. De antwoorden van beide rederijkers op het referein: blz. L 4 v^0—M r^0, M v^0—M 2 r^0, de liedekens: blz. V 2 v^0, V 3 r^0.

[89] De vraag luidde: „Wat oeff'ningh is elck best, en nodighst voor 't gemeen?"

Het antwoord van Bollaert: „Den sulcken wort belooft, dit en toecoment leven" en dat van een ander rederijker van het „Bloemken Jesse" (zinspreuk: Hout raedt voor daedt): „Naer Godes wil en woort, recht bidden soo 't behoort" is afgedrukt in: Vlissings Redenslust-hof (Vlissinge, 1642), blz. H 2 r⁰—H 3 v⁰. Hun antwoorden op de regel: blz. X 2 r⁰—X 3 v⁰, op het lied: blz. Hh 4 v⁰—Ii r⁰, Bollaerts antwoord op het kniewerk: blz. Tt v⁰—Tt 2 r⁰. — Van Bollaert bevat de bundel bovendien nog een „Knie-werck. Bedanck-rijmpjen aen het Broederschap van de Blaeu Acoleye": blz. (XX) 2 v⁰.

[90] Deze zeer artistieke penning, die aan de ene zijde een voorstelling van de boom van Jesse draagt, is het werk van de bekwame stempelsnijder Johannes Looff. Zie: Marie G. A. de Man, t.a.p., blz. 14—16; idem, Het leven en de werken van Johannes Looff, stempelsnijder en graveur te Middelburg (Archief Z. G. d. W., 1925, blz. 1—72), blz. 56—57.

[90a] Notulen ten Rade, 30 Juli 1621.

[91] Zie over hem: Nagtglas, I, blz. 105. — Cannenburgh was getrouwd met Catharina Bertgels. Toen op 4 Mei 1607 uit dit huwelijk een dochter werd gedoopt, was de vrouw van de predikant Hermanus Faukelius een der getuigen. Wellicht valt hieruit iets op te maken voor de maatschappelijke stand, waartoe Cannenburgh behoorde..

[92] Het tweede deel van „'t Geuse liet-boeck" (Amstelredam, ± 1640) bevat een „Veldt-slach, gheschiedt in Vlaenderen en by Nieupoort, door Albertus ten een sy, ende Maurits Prince van Orangien ter ander sy, daer den Admirant met veel groote heeren gevangen wiert, ende de nederlage cregen, 2 July" (Het Geuzenliedboek, naar de oude drukken uit de nalatenschap van E. T. Kuiper uitgegeven door P. Leendertz Jr. (Zutphen, 1924—1925), no. 170), dat Kuiper om de kursief gedrukte voorlaatste regel: „Godt is mijn Borght" eveneens aan Cannenburgh toeschrijft.

[93] Pamflet Knuttel, no. 1192—1195.

[94] Pamflet Knuttel, no. 1197; B.B., D. 137.

[95] Een t'samensprekinge van twee personagien, te weten, Polytick Verstant ende Partialen Sin, de welcke handelen vant inhout des Domp-hoorens ende noch andere voorvallende saken. Retrograde. Papen en Iesuiten zijn wijs niet ongeleert, Altijt wiltse beminnen sonder afwijcken: Schapen Christi zijnse geensins verkeert, Verblijt u dies arme ende rijcken. Ghedruct int iaer 1602 (28 blzn.; 8vo) (Pamflet Petit, no. 771). — De dialoog en de refereynen en liedekens zijn alle ondertekend met de zinspreuk: God is mijn Burght.

[96] Een nieu liedeken, op de wijse: Den tijt is hier. — Blz. C 2 v⁰—C 3 r⁰. — In het laatste couplet zijn de woorden „In minnen groyende" kapitaal gedrukt.

[97] Refereyn (stokregel: Ick duchte d'Infante sal daer misval af crijghen). — Blz. C 3 v⁰—C 4 r⁰. — Dit referein is ook afzonderlijk gedrukt onder de titel: Refereyn op den Domphoorn (z. pl. en j.; 1 bl. folio) (Pamflet Tiele, no. 497).

[98] Refereyn, ende danckseghghinghe voor de genadighe beschuttinge die ons de Heere dus langhe in dese landen bewesen heeft (stokregel: Loff zy u noothelper nu, en t'allen tijden). — Bij een ketendicht rijmt het slotwoord van elke regel op het beginwoord van de volgende. Vgl. J. van Leeuwen, Matthijs de Castelein en zijne Const van rhetoriken (Utrecht, 1894), blz. 60.

[99] Een nieu liedeken, op de wijse, Schoon ionckheerken vol van trouwe. — Blz. C 5 v⁰—C 6 r⁰.

[100] Een cleyn vensterken, waer door gekeecken werdt hoe die groote meesters haer tot de poorten der hellen wentelen, soo met haer gevangen zielen te vermoorden, alsoo, naer dat hy ghesouten waer, zijn inghewandt in een dieff-put begraven werdt. In dicht gestelt. Door een cloeck moedich Seuw (z. pl. en j.; 8 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 2753). — Andere uitgaven: Pamflet Knuttel, nos. 2754 en 2755: 3de druk. — De „liedekens" zijn alle vier ondertekend met de zinspreuk: Godt is mijn burcht. Het eerste en het vierde zijn opgenomen in: Eene nieuwe tijdinghe, ofte clachte, Johans van Oldenbarnevelt, over synen staet daer hy nu tegenwoordigh in is, daer hy meynde verheven te syn: nu so vernedert is gheworden. Noch is hier by gevoecht een vrolijcken ende ghenoechlijcken Trommelslagh seer vermaeckelijcken ende kortswijlich. Met noch een Refereyn, ghemaeckt op den naem van de principallste Arminiaensche predicanten. Alles door eenen liefhebber der Nederlantscher vrije provintien. Na de copye tot Middelborgh, anno 1618 (4 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 2756). — Bovendien is het eerste opgenomen in: Het tweede deel van 't Geuse Liet-boeck (Amstelredam, ± 1640), en het eerste en vierde in: Een nieu Geuse Liedt-boeck ... 't Derde deel (Haarlem, 1645) (Het Geuzenliedboek, t.a.p., nos. 199 en 200).

[101] Protest. Ofte scherp dreyghement, 't welck den coninck van Spagnen is doende d'Heeren Staten Generael, den Prince van Oragnen, als admirael vande zee, d'Heeren Bewint-hebbers vande Oost ende West-Indische compagnien: als oock mede alle capiteynen, reeders, ende participanten vande vrye-vaert. Ter occasie van 't veroveren vande Silver-vlote. Met de antwoorde op het selve protest. Als oock een liedt, daer op passende. Tot Middelburgh, ghedruckt voor Jacob vande Vivere, boeck-vercooper, woonende by de nieuwe Beurse, in de nieuwe Druckerie, anno 1629 (16 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel,

no. 3861). — In de laatste regel van het „liedeken" noemt de dichter zich „Iesses Soon".

[102] Lof-dicht. Ofte danckseggínghe over de twee heerlijcke victorijen, ons onlancx corts naer malcander van Godt de Heere verleent, namentlijck de stadt Wesel, ende de gheachte onwinbare stadt 's Hertoghenbosch. By een ghestelt door Hendrick van Kannenburch. Middelburgh, ghedruckt voor Iacob vande Vivere, boeck-vercooper, woonende op den hoeck vande Nieuwe Beurse, inde nieuwe Druckerie, anno 1629 (16 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 3888). — Het „Lof-dicht" zowel als het „Danck-liedt", dat er op volgt, zijn ondertekend met de zinspreuk van de dichter; het eerste begint met een aanroep tot „Jesses jonghste soon". — Beide zijn herdrukt in: Lof-dichten, ter eeren den doorluchtighsten vorst Frederic Henric Prince van Orange, &c. over de twee voortreffelijcke victoryen der stercke steden Wesel, ende het on-winbaer geachte 's Hertogenbosch: vervatende een verhael van 't ghepasseerde zedert 't optrecken der Prince van Orange, tottet veroveren van 's Hertogen-bosch. Tot Amsterdam, voor Jacob Pietersz Wachter, boeck-verkooper woonende op den Dam, anno 1629, blz. D 3 r^0—E 3 r^0 en E 3 v^0.

Behalve Cannenburgh bezongen ook Willem Wijnants en de Vlissingse rederijker Vincent Mathijsz het beleg van 's-Hertogenbosch. De literatuur over dit onderwerp is bijeengebracht in: (C. Ingen-Housz), Literatuurlijst van het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629 (Handel. v. h. Prov. genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, 1927—1929, blz. 93—152).

[103] Kesteloo, Stadsrek., VI, blz. 63. — In dezelfde tijd woonde een schilder Jacob Wynants te Middelburg, waar hij al in 1601 voorkomt en in 1611 als getrouwd met Jacobmynken Jansdr. van Serooskercke wordt genoemd. In 1620 en 1634 was hij beleder, in 1637 deken van het Sint-Lucasgilde. Vgl. A. Bredius, Künstler-inventare, V (Haag, 1918), S. 1614—1616.

[104] Treur-klachte over den teghenwoordighen bedroefden staet, van ons lieve vaderlandt. Tot Middelburgh; ghedruckt voor Zacharias Rooman, boeck-vercooper, woonende inde Kerck-strate, inden Vergulden Bybel, anno 1628 (1 bl. in plano) (Pamflet Knuttel, no. 3806).

[105] Spaensche tryumphe, Over de begintselen haerder victory, midtsgaders een aenwijsinge vande subijte veranderinge, door de groote weldaet Godst (sic), in 't verlossen der lang' verdructer burgerije binnen Wesel. Daer beneffens het veroveren der stercke stadt s'Hertogen-bosch, verovert den 17. September 1629. door den doorluchtigen hoochgeboren Vorst Frederick Hendrick Prince van Orangien. Nae den lacchen komt treuren, en uae (sic) der vreuchde komt leet. Prov. 14. 13. Door W. Wynants. Tot Middelburgh, by Zacharias Roman, kunst ende boeck-vercooper, woonende inde Kerck-strate, inden Vergulden Bybel, anno 1629 (12 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 3904). — De „Spaensche tryumphe" is overgenomen in: Lof-dichten, t.a.p., blz. H v^0—H 4 v^0.

[106] Zie over hem: Nagtglas, I, blz. 50; N. N. B. W., III, kol. 136 (C. de Waard). — Een klaarblijkelijk veel oudere broer van Samuel Bollaert, Daniel, had uit zijn huwelijk met Maria Conyns (of Quirynsen) een zoon, eveneens Samuel geheten, die 6 October 1619 te Middelburg gedoopt was. Het is niet onmogelijk, maar wel zeer onwaarschijnlijk dat deze Bollaert de rederijker is geweest; hij zou dan op zijn één-en-twintigste jaar al een uitgebreid oeuvre achter de rug moeten hebben gehad.

Een familie Bollaert, uit Reimerswaal afkomstig, was later te Tolen en te Middelburg gevestigd. Johannes Bollaert (1641—1694), zoon van een uit Goes afkomstig Middelburgs bontwerker, was van 1681 tot zijn dood predikant in zijn geboorteplaats Middelburg. Ook in Zieriksee was in de zeventiende eeuw een familie van deze naam gevestigd.

[107] Het hs. telt 166 blzn.; achteraan ontbreekt waarschijnlijk één blad. Het berust in de Prov. Bibliotheek van Zeeland. Op de eerste bladzijde staat bovenaan de naam van Catharina Coorne geschreven, en voorin het bundeltje is een „Naem versset, op den name van Chatarina Coren" opgenomen. De voorrede is gedateerd: In Middelburch, 20 Februarij 1640.

[108] T.a.p., blz. 156.

[109] Dit hs., dat eveneens in de Prov. Bibliotheek van Zeeland berust, telt 166 beschreven folio-blzn.

[110] T.a.p., blz. 1.

[111] In 1649 luidde de vraag: „Wat doeter nu en dan de geesten zoo verflouwen? Wat doet by dees of geen de conste wederhouwen?", in 1650: „Van wien is aldereerst Rethorica gebooren?", in 1651: „Van wien wort huydendaechs de weerelt meest bedrogen?", in 1656: „Waerin de meeste vreught op aerden is te vinden", in 1657: „Waer deur de scherpste pijl op aerden wert geschoten", enz.

[112] Vgl. hierna, blz. 424—426.

[113] Hij werd in 1645 notaris te Middelburg, maar al in 1653 werd hem de uitoefening van zijn ambt binnen de jurisdictie van Middelburg weer ontzegd (Secreet register ten Rade, 30 Januari 1653). Na dat jaar komt zijn naam in het hs. niet meer voor; waarschijnlijk heeft hij Middelburg toen verlaten. — Indien hij een zoon is van Crijn Cornelisz. Boy uit Zieriksee, is zijn vader een half-broeder van mr. Cornelis Boy (1612—1665).

[114] Munsters kleuter-spaen (z. n. v. pl., v. dr. en z. j.) (8 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 5526; vgl. no. 5527). — Het gedicht is ondertekend met Bollaerts initialen en zijn zinspreuk.

[115] Zie over hem: De la Rue, blz. 187—188; Nagtglas, II, blz. 952—953. — Willemsen schreef: „De gangen Gods in zijn Heiligdom, zoo des Ouden als Nieuwen Verbonds" (1683; 2de druk: 1706) en „Sions zielsbanketten voor de genooden des Heeren ... ontworpen in verscheide dichtmaten" (1713; 2de druk: 1731; 3de druk: 1757). Achter de derde druk (blz. 543—557) van het laatstgenoemde werk, die bezorgd is door zijn neef Jacobus Willemsen, zijn ook opgenomen de antwoorden op de vragen, in 1680 door de Middelburgse kamer uitgeschreven voor haar eigen leden, waarvoor Willemsen de eerste prijs ontving.

[116] De antwoorden op de vraag: „Waerom kreeg Nederlant in dit jaer sulken krack" en op het lied op de stokregel „Hoe God Ne'erlandt sal verschoonen" zijn verzameld in de bundel: „Ne'erlandts vallende oorsaeck" (Middelburg, 1673). Van de Middelburgse gildebroeders vinden we daar genoemd: Jan Pietersen Slingertrecht (zinspreuk: Slingert recht; antwoord: „Om dat'er trouw, en gelt, soldaet, en hooft ontbrack"), Arent Roggeveen (antwoord: „'t Is om dat hovaerdy, en alle snoode sonden, staet-sucht en eygen-baet, regeert en blijft rebel"), Jacobus Willemse (zinspreuk: Ontfanght en geeft, Laet los en kleeft; antwoord: „Want dat komt, soo my dunckt, van onser aller sonden"), een anonymus (zinspreuk: Lijdtsaemheydt baert vreught; antwoord: „Om Ne'erlandts sonden wil, komt het in dees ellenden"), J. M. J. D. (misschien Johan Molier, juris doctor, die van 1676 tot 1678 thesaurier van Middelburg was?) (zinspreuk: U hert houdt reyn; antwoord: „Door hooghmoedt en ontrouw kreegh Ne'erlandt sulcken krack") en Remigius Schryver (zinspreuk: Noyt vol-leert; antwoord: „Om dat God op syn tijt (om haer schult) recht wou thôônen"). Deze antwoorden en de liederen zijn afgedrukt op blz. C 2 r⁰—E r⁰, maar die van Schryver staan (op blz. E 3 r⁰—E 4 r⁰) onder die van de Vlissingse kamer. Berust dit op een vergissing? In elk geval was hij lid van het „Bloemken Jesse", en zijn lied is ondertekend: „In Middelburgh, den 30 Decembris 1672". — Remigius Schryver († 1681) was o.a. organist van de Nieuwe kerk en klokkenist van de Abdijtoren, bovendien een bekwaam componist. Slingertrecht noemt zich ook Saleingere. Hij was in 1665 lid en in 1676 beleder van het Sint-Lucasgilde. De Catalogus der letterkundige nalatenschap van Jacobus Koning, I, Handschriften (Amsterdam, 1833) noemt onder no. 2099 een „eigenhandig geschrift en biographie van Remy Schrijver, beroemd musicus en organist. 1670", waarnaar ik tevergeefs zocht. Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 616.

Schryver kreeg de tweede prijs voor de vraag, Slingertrecht die voor de „sin-rijcksten regel" en voor het beste lied.

„Ne'erlandts vallende oorsaeck" bevat verder nog een „Middelburghse in-trede tot de Vlissingse redenaers" (blz. B v⁰) en een „Schuldige danck-plicht" (blz. H 2 r⁰), beide van Roggeveen, een „Aen-spraeck, tot Nederlandt" (blz. B 2 r⁰), „Messias-komst" (blz. H 3 r⁰), en enkele korte rijmen (blz. B 3 v⁰ en B 4 r⁰), alle van Schryver, en een éénrijmige „Momus-rolle" (blz. H 2 v⁰) en twee korte „danck-veerzen" (blz. B 4 r⁰) van Slingertrecht.

[117] Het antwoord van het „Bloemken Jesse" is afgedrukt in: Korenaers Pincxter-feest (Leyden, 1679), blz. C 2 r⁰—v⁰. Ook aan de wedstrijd van de regel „Dus kan de botste hier de g'leerste overtreffe" nam Middelburg deel: blz. C 2 v⁰—C 3 r⁰. Op de „Sottevraegh": „Segt wie dat sotter sijn, die schijnt in wijsheyt euvel. Of die de kap om 't lijf, en bel draegt aen de keuvel?", antwoordde het „Bloemken Jesse" met: „Die wys wil syn, en nochtans inder daet heel bot is. Ik sech u op de vraegh, dat hy de grootste sot is": blz. E 4 r⁰—v⁰. Op de knieregel: „Dus sprack hy, en sijn spraeck was d'oorsaeck van sijn sterven" antwoordde het met „den Soone Godts": blz. G 3 v⁰—G 4 r⁰. Het „Af-scheyt liet": blz. H 4 r⁰—v⁰.

[118] Nieuw-jaers-gift aen Mittels Reden-hof, op de geestige vragen van Pallas, voorgestelt en door de redenaers en lief-hebbers van de Spruyte Jesse, onder 't woord In minnen groeyende, beantwoort binnen Middelburg in Zeelant, den 1. Jan. 1680. Tot Middelburg, gedruckt by Johannes Meertens, boeckdrucker woonende in de Gist-straet, in de Globe, 1680 (VIII, 68 blzn.; 8vo) (U.B., Groningen). De antwoorden zijn van Johan Boudaan Courten, opperprins (zinspreuk: In liefde boud-aan), (Arent Roggeveen?) (zinspreuk: 't Verandert al), Jacobus Willemsz (zinspreuk: Ontfangt en geeft), een anonymus (zinspreuk: Altijd liefde), Remigius Schryver (zinspreuk: Noyt vol leert), (Jean David) Macquet; J. Halibertus (zinspreuk: Smert baert vrugt), J. Wymers (zinspreuk: Den aanhouwer wint), Pieter Pietersz. Dathenus, Roelant Adolphs (zinspreuk: Memento mori), mr. Daniel Vincentius, een tweede anonymus (zinspreuk: Alle ding heeft sijn tijdt) en Hermanus Harthouwer (zinspreuk: U hert hout reyn), de concierge van de kamer. De prijswinnaars hebben hun erkentelijkheid in „danck-verssen" geuit. Een sonnet van een derde anonymus (zinspreuk: Mijn borgt is hemelrijck) besluit het bundeltje.

[119] Mr. Daniel Vincentius (1658—na 1730) was als advocaat eerst te Vlissingen, daarna te Middelburg gevestigd. Hij is de vader van de dichteres Anna Maria Vincentius (1697—1730). — Zie: Nagtglas, II, blz. 858.

[120] Petrus Dathenus Pz. († 1746) was geboren te Leiden. Hij schreef: Lof der Christelyke mededeelzaamheid, in rym (Middelburg, 1741). — Zie: Nagtglas, I, blz. 149—150.

[121] Al in 1579 was de financiële toestand van de kamer minder rooskleurig, blijkens de verpachting van het gebouw aan de stad. In 1639 werd het met een hypotheek van £ 204 tegen 5% bezwaard, in 1665 leende men ƒ 2.000.— als tweede hypotheek tegen 4%. In 1678 werden opnieuw 1500 carolusguldens opgenomen.

[122] De verkoop bracht £ 401 op; kopers waren Cornelis Versluis, Anthon Colyn, Cornelis Govaerts en Pieter van Goetthem. — Marie G. A. de Man, t.a.p., blz. 26—27. — Een beschrijving van het gebouw, zoals dit er in de tweede helft van de achttiende eeuw uitzag, vindt men in „Zeelands chronijk almanach" van 1786, blz. 1022—1024. — Een lange, smalle gang, tot 1940 nog tussen de percelen C. 12 en 13 op de Markt aanwezig, gaf toegang tot de kamer.

Een „Lijst van Middelburgsche rederijkers, wier namen in de ordonnantie, stadsrekeningen of elders voorkomen" werd samengesteld door Marie G. A. de Man, t.a.p., blz. 28—40. — Nog andere namen vindt men in een „Lijst van Middelburgsche rederijkers" (1847), opgemaakt door F. H. Batenburg (hs. Bibliotheek Z. G. d. W.).

[123] Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 523—525; N. N. B. W., I, kol. 1439 (F. E. Mulert). — Roggeveens geboortejaar is niet bekend. Uit zijn huwelijk met Maria Storm zijn drie kinderen geboren, o.a. de bekende mr. Jacob Roggeveen (1659—1729), de ontdekker van het Paaseiland en een strijdbaar voorvechter van het Hattemisme.

[124] Kesteloo, Stadsrek. van Middelburg, VII, blz. 78, VIII, blz. 131.

[125] In het hiervóór op blz. 85 genoemde hs. met refereinen uit de jaren 1650—1662 komen twee liederen van hem voor.

[126] Het nieuwe droevige nacht-licht, ontsteken door Godts toren, ende vertoont op den aerdt-kloot, in een comeet ofte staert-starre den 15 December 1664, tot den 9 Februarij 1665, waer in wort aengewesen den wonderlijcken loop der selve. Beschreven door Arent Roggeveen, lief-hebber der mathematica, professie doende in de selfde konst tot Middelburgh in Zeelandt. Voor den autheur. Tot Middelburgh, gedruckt by Thomas Berry, boeck-drucker, woonende op de Noort-zijde van den Dam. Anno 1665 (XII, 38 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 9204). — Het geschrift is opgedragen aan gecommitteerde raden van Zeeland en de magistraat van Middelburg. Lofdichten van C. Udemans en J. Pietersz. Slingert reght gaan er aan vooraf.

[127] Het eerste deel van het brandende veen verlichtende alle de vaste kusten ende eylanden van geheel West-Indien, beginnende van de linie aequinoctiael, ofte Rio Amasones; gaende noordwaert door het Canael van Bahama, ende eyndigende aen het noordelijckste van Nieu-Nederland, voortgaende benoorden Tarre-Neuf. Als meede alle de Caribes en West-Indise eylanden. Met een klaere beschrijvinge der selver: verthoonende in veele hier ingevoeghde zee-kaerten, alle de havens, revieren, baeyen, reeden, diepten en droogten, seer curieus op sijn behoorlijcke poolus hoogte gelegt, en versien met opdoeninge der principaelste landen; en op wat coers en veerheyt sy van malkanderen geleegen zijn. Met groote kosten en vlijt by malkanderen gebracht, uyt de meeste ervarenste schippers en stuurlieden haer eygene ondervondene, en afteyckeninge. Door Arent Roggeveen. Liefhebber mathematicus, professie doende in de zelfde konst tot Middelburg in Zeeland. t'Amsteldam, gesneeden, gedruckt en uytgegeven door Pieter Goos, in compagnie met den autheur. Met privilegie voor 15 jaren (XII, 62, II blzn. en 32 krtn.; folio) (U.B., Amsterdam). — Het boek is opgedragen aan Willem III, de Staten van Holland, Zeeland, Westfriesland en Utrecht en de colleges der Admiraliteiten. Een lofdicht van J. P. S. Slingert recht en twee gedichten van Roggeveen zelf („Het boeck spreeckt" en „Den autheur tot sijn boeck") gaan er aan vooraf.

[128] Voorlooper op 't octroy, van de Hoog. Mog. Heeren Staten Generael, verleent aen Arent Roggeveen en sijn medestanders, over de Australisse zee ofte beter geseght het onbekende gedeelte des werelts, gelegen tusschen de meridiaen der strate Magalanes westwaert, tot de meridiaen van Nova Gunea, soo noordtwaert als zuydtwaert. Midtsgaders, de articulen waer naer een yder die eenige somme gelts inteeckent hem zal hebben te reguleren; beneffens een kaerte van 't selfde district. Beschreven door den voornoemden A. Roggeveen. Tot Middelburgh, gedruckt by Pieter van Goetthem, ordinaris drucker van de Ed. Mo. Heeren Staten van Zeelandt. 1676 (IV, 24 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 11391). — Het geschrift is gedeeltelijk herdrukt in: De reis van mr. Jacob Roggeveen ter ontdekking van het Zuidland (1721—1722), uitgegeven door F. E. Mulert ('s-Gravenhage, 1911), blz. 11—19, met de requesten van Arent Roggeveen, de resoluties der Staten-Generaal en andere officiële bescheiden betreffende Roggeveens plannen.

[129] * Het Staten lof en der zee-helden bazuyn; uyt-geblasen ... over de ... victorye, bevochten op den 11, 12, 13, en 14 Junij 1666 ... Door A. Roggeveen, lief-hebber mathésos (sic) ... Middelb., Henr. Smidt ... 1666 (4 blzn.) (Pamflet Tiele, no. 5408).

[130] * De Zeeuwsche Mercurius en kransdragers met gedichten uitgebeeld; aan de

zeehelden gebleven voor 't vaderland in den zeeslag in de Noordzee op 4 Augustus 1666. Vlissingen, 1666. — Aldus de titel bij Nagtglas, II, blz. 524.

131 't Nederlan*sche treur-spel, synde de Verkrachte Belgica, vertoonende d'onheylen daer in voorgevallen; t'sedert den 25. October 1555. tot den 10. July 1584. daer aen volgende, gecomponeert (alles comform de letteren aenden leser) door Arent Roggeveen, liefhebber der matthésis. Verthoont op 't edel Reden-hof binnen Middelburgh, door het Broederschap van de edele Bloeme Jesse, onder het woort In Minne Groeyende. Tot Middelburgh, gedruckt by Pieter van Goetthem, ordinaris stadts-drucker, op de Groote Marct (XXII, 84, II, 90 blzn.; 8vo) (U.B., Leiden; Prov. Bibl. v. Zeeland, Middelburg). — Roggeveen voegde aan de tekst twee inhuldigingsgedichten toe, op de inhuldiging van Willem III als Eerste Edele van Zeeland (blz. 86—88) en op die van mr. Jacobus Peckius als opperprins van de kamer (blz. 89—90). — De opdracht, aan Willem III, is ondertekend: Middelburgh de son zijnde 29 gr. 12 minu. inde twelinge 1669. — Jan Pietersen Slingert-recht, mr. Jacobus Peckius, Roelant Adolfs en Jacobus Willemsen schreven lofdichten voor het spel.

132 Zie over hem: Nagtglas, I, blz. 275—276.

133 Kesteloo, Stadsrek., VII, blz. 56.

134 La lyre d'Apollon en poësies meslées, et les mieux choisies de ce temps. Composées par un Zelandois, & amateur d'icelles. En chancons, airs, rondeaux, estrenes, & epitaphes, &c. A Middelbourg, chez Pieter van Goetthem, libraire, demeurant à l'enseigne du Relieur de Leyde. 1657 (432 blzn.; 16mo oblong) (U.B., Leiden; U.B., Gent). — Het bundeltje, dat in B.B., G 251 beschreven is, is opgedragen aan een achttal Middelburgers, voor het merendeel regenten of toekomstige regenten en allen belangstellend in de poëzie.

135 L.c., p. 423. — De titels van de beide andere gedichtjes luiden: „La Zelande abondante en brebis" (p. 372) en „La Zelande heureuse en tout" (p. 373—374).

136 Zie: H. P. Winkelman, Geschiedkundige plaatsbeschrijving van Vlissingen (Vlissingen, 1873), blz. 195—196.

137 „De blaeuwe Acoleyen" was ook de naam van de Rotterdamse kamer.

138 Vlissings Redens-lust-hof (1642), blz. (***) 2 v^{0}.

139 Winkelman, t.a.p.

140 Refereynen ende liedekens van diversche rhetoricienen wt Brabant, Vlaenderen, Hollant, ende Zeelant ... (Bruessele, 1563), blz. 12 v^{0}—13 v^{0} (het antwoord op de vraag, op de stok: „Godt gehoorsaem zijn, eest dat d'landt in rusten houdt", ondertekend met de zinspreuk: „Laet schande berghen"), blz. 13 v^{0}—14 v^{0} (het lied, ondertekend met dezelfde zinspreuk).

141 Zie over hem: G. Kalff, Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de 16de eeuw, II (Leiden, 1889), blz. 29—31. — Jasper Bernaerds noemt hem in zijn „Veldtdichtsche t'saemspraeck" (Den Nederduytschen Helicon (Haerlem, 1610), blz. 73), en in het „Vreught-eyndigh spel" waarmede „Den Nederduytschen Helicon" aanvangt, wordt hij onder de zestien Nederlandse navolgenswaardige voorgangers op het terrein der rethorica genoemd (t.a.p., blz. 42).

142 Spelen van sinne (Antwerpen, 1562), I, blz. Mmm 2 r^{0}—Rrr 2 r^{0}, alwaar drie spelen van sinne, getekend: „In deuchden voort".

143 Een schoon profijtelick boeck, ghenaemt den benauden, veriaechden, vervolchden Christen, wt den Ouden ende Nieuwen Testamente, in een maniere van een tsamensprekinghe gemaect in rethorijcke. Door den eersamen Ieronimus vander Voort, schilder. Tot Leyden, by my Andries Verschout, M.D.LXXVII. — Andere drukken: Leiden, 1578; Haarlem, 1610; Haarlem, 1612; Dordrecht, 1615. — Ik gebruikte de druk van Haarlem, 1612 (aanwezig in de U.B., Gent). — De druk van 1577 was aanwezig in de U.B., Leuven, die van 1578 en 1610 kreeg ik, evenmin als de samenstellers der Bibliotheca Belgica, onder ogen). Vgl. B.B., V. 39—41.

144 T.a.p., blz. B r^{0}.

145 Dit is waarschijnlijk gemaakt door Leonard Willems. Noch het hs. in de Kon. Bibl. te Brussel, waarin het met drie spelen van sinne van Willem van Haecht staat, noch dat van de Haarlemse kamer „Trou moet blycken", bevat de naam van de schrijver of de datum van het ontstaan. Het Haarlemse hs. bevat aan het eind echter een zinspeling op de Antwerpse kamer. De enige tijd, waarin zulk een heftig calvinistisch werk in Antwerpen kon opgevoerd worden, is de periode van ongeveer 1580—1585, toen Antwerpen een Geuzen-stadsbestuur kende, en juist in deze tijd was Van der Voort factor van de genoemde kamer. Taal en stijl van het spel komen bovendien overeen met die van het andere werk van Van der Voort. Een en ander is aangetoond in: L. Willems, Tooneelstudies (Versl. en meded. d. Kon. Vlaamsche Ac., 1933, blz. 667).

146 Het heerlick bewijs, van des menschen ellende ende miserie onderworpen, van het begin der menscheyt, tot dat hy wederom coemt tot den grave, oock hoe ongeluckich hy is buyten alle ander dieren, aengaende de natuere: getrocken wt alle oude philosophen, ende stichtelick in rethorijcke ghestelt, door Ieronimus vander Voort: Seer nut ende profijtelick, oock lustich voor alle menschen om lezen. Antwerpen, 1582. — Andere

drukken: Dordrecht, z. j.; Dordrecht, 1595; Delft, 1596; Rotterdam, z. j.; Rotterdam, 1601; Amsterdam, z. j.; Leiden, z. j. (?); Middelburgh, 1638 (Prov. Bibl. v. Zeeland, Middelburg; U.B., Gent; niet beschreven in de Bibl. Belg.); Amsterdam, 1676; Brielle, z. j.; Schiedam, 1699; Amsterdam, 1701; Gouda, z. j. — Ik gebruikte de oudste druk. Vgl. B.B., V. 57, 42, 134, 46, 43, 47, 44, 45, 135.

Alle uitgaven, behalve de oudste, eindigen met een referein: „Aen die van Antwerpen die het Woort des Heeren, wel wetende: nu weder haren rock om keeren", waarin Van der Voort zijn verontwaardiging uit over de schijnheiligheid der slechts in schijn, of om den brode weer Rooms geworden Antwerpenaren.

147 T.a.p., blz. A 3 v°. — „Het heerlick bewijs" werd in de zeventiende eeuw als schoolboek gebruikt, en als zodanig aangeprezen door Richard Dafforne, Grammatica ofte Leez-leerlings-steunsel (Amsterdam, 1627), blz. 135. Vgl. De Planque, t.a.p., blz. 103—110.

148 Het leven en sterven ben ick genaemt,
Want wij moeten al sterven om namaels te leven,
Dit beyde te weten elck een wel betaemt,
Wat oock leven en doot is, wort hier beschreven,
Schriftuerlijck en philosooplijck (sic) gedreven,
Met d'oorsaeck waerom ons de doot coemt aent boort,
Die hier en namaels sal worden beseven:
Leest wel en verstaet, incorporeert Gods woort,
Op dat ghy hier gaet *In deuchden voort*.
.....
Het reyn Acoleyken, een bloem der Rethorijcken
Ghegroeyt, gheplant int Walchers dal,
Binnen Vlissinghen, laet door dit werck blijcken
Rethorices conste, al heeftse eenen val:
Sy verquickt weer, want den gheest ondersoecket al.

Tot Dordrecht. Ghedruckt by my Peeter Verhaghen, woonende inde Druckerye, anno 1597 (64 blzn.; 8vo). — Andere drukken: Dordrecht, z. j.; Rotterdam, 1597; Rotterdam, z. j. Vgl. B.B., V. 48—50. — Ik gebruikte de oudste druk.

In de opdracht aan de magistraat van Leiden deelt Van der Voort enkele bijzonderheden over zijn leven mee, o.a. dat hij uit Antwerpen naar Walcheren gekomen en daar thans factor van het „Acoleyken" is, „in het Vlissingsche pleyn" (blz. A v°). — Het werkje eindigt met een acrostichon op de naam van de dichter (blz. D 9 v°). Toegevoegd is een „Refereyn vanden droeven adieu van Antwerpen" (blz. D 10 r°—v°).

149 T.a.p., blz. C 2 r°.

149a Voor de traditionele beschrijving van de hellepijnen meent hij zich te moeten verontschuldigen:

Menich sal segghen ghy en connes met gheen Schrift doceren:
Want elck mensch is zijn helle, elcx sonde zijn doot.
Tis waer ick kent, maer na Mattheus allegeren
Worter solpher en vyer ghebruyct int helsch conroot,
Datter tknerssen der tanden oock sal gheschieden groot,
Dat oock tvyer aldaer ongheblust sal blijven,
Den worm oock niet sterven, dit tuycht hy bloot.

Uit de volgende regels blijkt dan, dat Virgilius' „Aeneis", „die ick corts had ghelesen", de voornaamste bron van deze beschrijving is (blz. D 8 v°).

150 Vgl. voor het volgende: J. Vanderheijden, Het thema en de uitbeelding van den dood in de poëzie der late Middeleeuwen en der vroege Renaissance in de Nederlanden (Gent, 1930), blz. 41, 90—93, 170—177.

151 Vgl.: Ick seg u hier met adieu, die ben van jaren out (blz. D 9 v°).

152 Vgl. o.a. blz. C 3 v°.

153 T.a.p., blz. A 4 v°.

154 T.a.p., blz. C 4 v°.

155 T.a.p., blz. A 7 v°.

156 T.a.p., blz. B 4 v°. — Tegen de leer van de goede werken: Het leven en sterven ben ick genaemt, blz. D 4 r°.

157 De Vlissingse kamer herdacht hem, bij monde van Vincent Mathijsz, op het landjuweel van 1641 in het „Welcom-spel", waar Rethorica zegt (Vlissings Redens-lusthof (Vlissinge, 1642), blz. (***) 2 v°):

Want dees plaets was versien van wijs en goe poëten,
Die deur het Nederlandt mijn soetheyt lieten weten,
Ja tot nu desen tijdt kan 't selve zijn gehoort,
Het leven, en de doot, van dien in deughden voort,
Soo ben ick hier seer langh in eer en staet gehouwen.

Behalve de genoemde werken is nog van Van der Voort gedrukt: „Een liedeken van

den gantschen handel der Nederlanden, ende vanden val Babylons", uit 1572 daterend, en gedrukt in: Een nieu Geusen lieden boecxken (z. p., 1581) en de herdrukken daarvan (Het Geuzenliedboek, t.a.p., no. 58).

158 Wellicht behoorde in het begin der zeventiende eeuw tot haar leden *Gideon Morris*, uit een te Vlissingen woonachtige maar uit Schotland afkomstige familie, dichter van: Een cleyn poetelick tractaet, betreffende des vreeds en oorloghs vruchten: waer inne een yeder (als in eenen spieghel) claerlijck mach speuren, eersttlijck (sic): wat schade leet ende verdriet d'oorloghe, is veroorsaeckende, ende ten anderen wat nut, profijt ende welvaren, eenen vasten ongeveynsden vrede medebrenght. By een verghadert door G. M. N. P. Tot Vlissinghe, by Marten Abrahamsz van der Nolck, woonende opde Bierkaye inde Druckerije. Anno 1607 (20 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 1412). Dit in refereinen geschreven pamflet op het Bestand, dat gesloten stond te worden, is in alle opzichten het werk van een rederijker, maar de schrijver vermeldt nergens de kamer van Vlissingen. Morris gaf, behalve dit geschriftje, een vertaling van de „Meditations sur Job" van de Franse moralist Guillaume du Vair (1556—1621) uit, onder de titel: * Heylige bedenkingen over het Boeck Jobs (De la Rue, blz. 226, noot).

Ook het geestige anti-feministische geschrift „Malus mulier" (1612) is misschien van een Vlissings rederijker. De enige aanwijzing daarvoor is echter dat het in Vlissingen is uitgegeven. De titel luidt: Malus mulier: dat is grondelijcke beschryvinghe 1. vande regiersucht der boose wyven. 2. vande oorsake der huys-wyven crych. 3. het tractaet der boose wyven, vervatende de recepten, preservativen ende medecynen tegen de regiersucht der wyven. 4. vande voortreffelicke voordeel ende nutticheyt der boose wyven. Allen ende eenen yeghelicken man ende vrouw tot nootwendighe onderricht, seer lustich, eerlijck, ende cortswijlich beschreven, ende met menigherleye vermakelijcke ende lacchelijcke historien verciert: nu wtgheheven ende toegheschreven allen ende een yeghelijck door de gantsche werelt woonende, ende Jobs-geplaechde mannen die van hare ongecroonde ende ongesalfde huys-bed-coninghinnen onder hare regieringe gestelt zijn. Door Bartle Stweermans Onos. Tot Vlissinghen. Ghedruckt by Jan Symonssz, anno sestien hondert twaelff (30 blzn.; 4to) (U.B., Leiden). — De schrijver (Bartel Stuermans? „Onos" is het Griekse woord voor „ezel") is een geletterd man, die goed thuis was in de klassieke auteurs. Vgl. over dit geschrift: P. J. Meertens, Een anti-feministisch pamflet uit het begin der zeventiende eeuw (Historia, maandblad voor geschiedenis en kunstgeschiedenis, 8 (1942), blz. 155—158).

Eveneens van een Vlissings rederijker is misschien het: Lof des vrye vaerts, ende berisp tegen het misbruyck der selver. Gecomponeert door J. M. Flissingano-Zelandum. Ghedruckt int iaer ons Heeren 1629 (12 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 3925), dat in een lang en een kort gedicht de kaapvaart verdedigt. Wie de schrijver is, heb ik niet kunnen uitvinden.

159 Der Wit-Angieren eeren-krans ... (Haerlem, 1630), blz. A 2 v^0—A 3 r^0 (het antwoord op de vraag, op de stok „De vrucht des buyckx Marie: waer deur wy alle leven"), blz. K 3 v^0—K 4 r^0 (het antwoord op de regel), blz. T 4 r^0 (het liedeken), blz. Aa 2 v^0—Aa 3 r^0 (het kniewerk, op de regel „'Tgheen dat den Gheest Gods baerdt, werdt vriendelyck bevonden"), blz. Cc v^0—Cc 2 r^0 (het afscheidslied).

160 Vlissings Redens-lust-hof, beplant met seer schoone en bequame oeffeningen, ghestelt op de vrage, Wat oeff'ning is elck best, en noodigst voor 't gemeen? Als oock een regel vast gestelt, Geluckigh is het landt, daer sulcke volck'ren woonen. Met een liedt op desen sin, Die God heeft tot sijn hulp, geen dingh hem hinder doet. Dit alles beantwoordt met 63 verscheyden wercken, op den 1 Julij 1641. En is besloten met een knie-wercx regel, 't Is 't werck van Godes geest te roepen Abba Vader. Alles uyt-gegeven by de reden-camer tot Vlissinge, de Blaeu Acolye, Den geest ondersoecket al. Tot Vlissinge, by Iacob Iansz Pick, boeck-verkooper op de Beurs. Anno MDCXLII (202 blzn.; 4to) (U.B., Amsterdam; Nat. Bibl., 's-Gravenhage; U.B., Leiden; Prov. Bibl. v. Zeeland, Middelburg; Kon. Bibl., Brussel; U.B., Gent). — De bundel is beschreven in B.B., R 42.

161 T.a.p., blz. (**) r^0—v^0.

162 T.a.p., blz. (***) 2 r^0—(******) 4 v^0.

163 Van de Vlissingse rederijkers zelf namen er tien deel aan de wedstrijden van de vraag, de regel, het lied en het kniewerk (behalve J. Pick, die alleen aan de eerste en de laatste wedstrijd deelnam). Men vindt hun antwoorden in de bundel, blz. Mm 2 v^0—Yy r^0. Het zijn: Matthijs Jonck-heere (zinspreuk: Tracht nae beter; antwoord op de vraag: De ware kennis Gods, in Christo liefd en vrede), de boekhandelaar-uitgever Jacob Jansz. Pick (zinspreuk: Pickt uyt het goet; antwoord: Godt en u naesten liefd uyt hert en zielens grondt), Claes [of Blaes] Leendertsz (zinspreuk: Soeckt naer 't eeuwigh nieu; antwoord: Godts naem t'heyl'gen voor best, en is noodighst voor elck een), Lambrecht Verbrugge (zinspreuk: Spoet naer 't goet; antwoord: Gehoorsaemheydt uyt liefd' aen Christum te bewijsen), Joris Claerbout (zinspreuk: Eer voor gout; antwoord: T goet ghebedt is elck best, en nodighst voor 't ghemeen), Johannes van Epen (zinspreuk: Den noot breeckt wet; antwoord: Het eynde des gebodts liefd uyt een reyn hert vry), een anonymus (zinspreuk: 't Vleesch is niet nut; antwoord: Recht soecken na

Godts rijck, en sijn gherechticheyt). A. de Vleeschouwers (zinspreuk: 't Vleesch is swack; antwoord: Oprecht in liefd' en vred', met Godt en mensch te leven), Ir. Coppens (zinspreuk: In God betrout; antwoord: Te wandelen voor God recht, met vierige gebeden) en de veertienjarige Jan van Liere (zinspreuk: Gereet om te leeren; antwoord: Godts liefde en 't geloof is een goe oeffeninge), die wel het jongste lid van de kamer geweest zal zijn.

Van Matthijs Jonckheere is een echo-gedicht opgenomen in de verzameling echo-liederen, door Theodorus Dousa bijeengebracht: Lusus imaginis iocosae sive Echus (Ultraiecti, 1638), p. 82—83: Ghedicht, op Echo. — Bovendien is van hem afzonderlijk gedrukt een (met zijn naam en zinspreuk ondertekend) spotdicht op de Gentenaren, na de val van Sas-van-Gent in 1644: Lacht niet te vroegh! 't Is tijdts genoegh. Middelburg, J. Fierens, 1644 (1 bl., folio) (Pamflet Knuttel, no. 5129; Pamflet Tiele, no. 2930), waarin hij de Gentenaren uitscheldt over hun overmoedigheid, en hun aanraadt om in het vervolg niet meer „als geile sotten, soo lichtveerdigh en vroegh met vrome princen (te) spotten". — Een anonymus (zinspreuk: Recht ter zee) schold terug in een lied, waaraan hij hetzelfde opschrift gaf (Pamflet Petit, no. 2243). — Jacob Jansz. Pick was de uitgever van de bundel. — Joris Claerbout is dezelfde als de aanstonds te noemen Joos Claerbout. — Van Johannes van Epen bevat de bundel nog twee sonnetten, blz. (XX) 3 r^0. Is hij een bloedverwant van de Veerse rederijkers Jacob en Matthijs van Eepen?

164 Zie over hem: De la Rue, blz. 225. — In de Sint-Jacobskerk te Vlissingen was vóór de brand van 1911 een koperen boog bij de trap naar de preekstoel, waarop onder andere namen ook die van Vincent Mathijsz voorkwam, met het jaartal 1656. Zie: C. P. I. Dommisse, De geschiedenis van de Westpoort te Vlissingen (Vlissingen, 1903), blz. 41.

165 Lof-dicht over die groote victorye die Godt Almachtich gegeven heeft voor de stadt van Berghen op den Zoom, alwaer hy den vyant sonder slach of stoot de vlucht heeft doen aennemen. En alsoo is dese stadt door Godes ghenade wonderlijck ontsedt gheworden, op den 3. October, anno 1622. Tot Vlissinghen. Gedruckt voor Samuel Claes Versterre, boeck-vercooper, op de Oost zijde van de haven, 1622 (16 blzn.; 4to) (Pamflet Petit, no. 1366).

166 Naer-bedinckinge over die heerlijcke ende groote victorie van die treffelicke ende onverwinnelicke stadt van 's Hertoghen-bosch, de welck ons Godt Almachtich heeft gegeven deur het beleyt van den hooch-ghebooren vorst Frederick Henderick, Prince van Oraengien, Grave van Nassouw, etc. Als oock mede van die veroveringhe der stercke stadt van Wesel. Hier is noch byghevoeght een liedeken, dienende tot der selver materie. Als noch mede een overwinninghs-lof, in hem begrijpende ses-en-dertich baladen deur een ghevlochten, door V. M. Tot Vlissinghen, gedruckt by Samuel Claeys Versterre, boeck-vercooper op de Oost-zijde vande Haven, inden vergulden Bybel, 1629 (12 blzn.; 4to) (Pamflet Meulman, no. 2081). — Het „Overwinninghs-lof" (blz. A 6 v^0) is een „schaeckberd", waaruit 36 baladen zijn te maken.

167 Paeys of vrede, waer in wert verhaelt hoe noodich den vrede is, namelijck vrede in de kercke Godts; daer tegen hoe perijckeleus en sorgelijck het is voor de vrije landen, haer te verbinden of verbont te maken met de erfvyanden vande selve. Kortelijck in dicht gestelt door V. Mathijssen. Tot Vlissinghen, ghedruckt by Samuel Claeys Versterre, boeckvercooper op de Haven, inden vergulden Bybel, 1630 (12 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 4029).

168 Wonder, dat is de wonderlicke overwinninghe die den almachtighen Godt deur sijn wonder-werck en groote ghenade, onse landen heeft gegeven, en dat over die groote macht des vyants te water, die de Heer op een wonder wijse, ons alle in handen heeft laten vallen, op den 13en September 1631. In dichte ghestelt door V. Mathiissen. Tot Vlissinghen, ghedruckt by Samuel Claeys Versterre, ordinaris stadts drucker, woonende op de Haven, inden vergulden Bybel, anno 1631 (8 blzn.; 4to) (Pamflet Meulman, no. 9069).

169 Vgl. J. Wagenaar, Vaderlandsche historie^2, XI (Amsterdam, 1770), blz. 237—238.

170 Discours ofte t'samen-sprekinge tusschen den Cruys-heer, d'admirael Coolaert, ende Charles de la Mote, over den bloedighen aenslagh op de stadt Vlissingen, beleydt door Charles de la Mote, ende ghetracht in 't werck te stellen op den tweeden, ende veerthienden Augustij 1636. Als noch een ghedenck-teecken, op-gherecht over den voorschreven aenslagh. Door Vincent Mathyssen, Vlissingher. Tot Vlissinghen, voor Iacob Ianssz Pick, boeck-vercooper, woonende op de Beurse. Anno 1636 (8 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 4434).

171 * Triumphe of Vlissingse vreugt over 't ontfangen van den hooghgeboren Prins Wilhelmus by der gratien Gods, Prince van Oranje enz. Vlissinghen, Jacob Jansz. Pick, 1649 (4to). — Aldus bij De la Rue, blz. 225; ik zag het geschrift niet.

172 Behalve de genoemde werken verschenen van hem twee echo-dichten in de verzameling echo-liederen van Theodorus Dousa, Lusus imaginis iocosae sive Echus, l.c., p. 83—85: „Echo" en „Een ander".

[173] Zie over hem: De la Rue, blz. 198—199; Nagtglas, I, blz. 127—128, 543. — Zijn vader was Stefanus Claerbout, afkomstig van Oudenaarde, eerst kapelaan in de Sint-Michielskerk te Gent, maar in 1616 te Vlissingen tot de Hervormde kerk overgegaan; zijn moeder heette Catalina van de Vivere en was dus misschien verwant aan de Middelburgse drukkers-uitgeversfamilie.

Ook te Middelburg leefde in dezelfde tijd een Joos Claerbout, die er in Juni 1643 als jongman in het huwelijk trad.

[174] * Bly-eyndig vertoogh of vreede-vreugt, tussen Engeland en de Nederlanden. Vlissingen, by J. van Eden, 1654 (4to). — Aldus de titel bij De la Rue, blz. 198, die ook nog enkele gelegenheidsgedichten van Claerbout noemt: op de regering van Vlissingen, op enkele magistraatspersonen, op het eiland Walcheren en op de steden Middelburg, Vlissingen, Vere en Arnemuiden. Ook schreef hij een „Eer-dicht" voor: Het proces crimineel, verdeylt in twee boecken ... By Claudius de Brun de la Rochette ... Wt de Francoysche in de Nederduytsche sprake over-gebracht. Door Willem van Aller, practisijn ter Vere in Zeelandt. Tot Vlissinge, gedruckt by Jacob Pick, anno 1656 (2 dln.), dl. I, blz. * 3 r°.

[175] Droef-bly-eyndig vertoog op 't belegh en over-gaen van Middelburgh, onder 't beleyt van Wilhelmus den Eersten, Prince van Oranje, &c. Gewonnen den 20 Februarij 1574. Seer levendigh af-gebeeldt door J. Claerbout. Tot Middelburgh, gedruckt by Henrick Smidt, boeck-verkooper, woonende op de Wal, by de Nieuwe Kerck. Anno 1661 (56 blzn.; 4to) (Bibl. Nat. Ak. v. Wetensch., Amsterdam; U.B., Leiden; Prov. Bibl. v. Zeeland, Middelburg. — 3de druk (Vlissingen, 1788) (Prov. Bibl. v. Zeeland, Middelburg). Deze druk verscheen bij gelegenheid van de opvoering te Vlissingen door het gezelschap van W. Bingley. — De 2de druk kreeg ik niet onder ogen; misschien is deze nooit verschenen. — Aan het begin en het eind van de eerste druk zijn lofdichten opgenomen van P. Schonck, J. Noozeman (de Amsterdamse blijspeldichter), J. Bara (dichter en toneelschrijver, misschien een zoon van de Middelburgse geneesheer Jacobus Bara), Elisabeth Wynants (zinspreuk: Die wel doet, wel vindt. Is zij verwant aan de Middelburgse rederijker Willem Wijnants?), Jacobus Kemp, J. Dammaert (klaarblijkelijk familie van Claerbouts vrouw) en de Vlissingse rederijker D. d'Huysser (zinspreuk: Tracht naer deught). Om strijd kronen deze het spel en zijn „soet-vloeyenden" en „sin-rijcken" dichter met laurieren, en verheffen hem als „'t Orakel" en de „Dichtersson" hemelhoog. Claerbout zelf is waarheidslievender, als hij in zijn opdracht van zijn „onvolmaeckte vaersen" spreekt. Hij droeg het spel op aan Prins Willem en diens representant in Zeeland, mr. Bonifacius Cau, baljuw en raad van Vlissingen.

[176] Oresto. Verdruckte onnooselheyt; en de ramp-salige Sibyna. Treur-spel. Op den regel Door geyle min, komt dolle sin. Door J. Claerbout. t'Amsterdam, by Pieter Timmers, boeck-verkooper, woonende inde Kalver-straet. Anno 1622 (44 blzn.; 4to) (U.B., Leiden; Prov. Bibl. v. Zeeland, Middelburg). — Als bladvulling plaatste Claerbout achter het stuk een „Sonnet, op Alexander de Groote" (blz. 44). C. M. en Elisabeth Wynants schreven lofdichten voor het stuk.

[177] De klucht van 't kalf, gerijmt door Joos Klaerbout. Tot Middelburgh, gedruckt by Henrick Smidt, boeck-verkooper, woonende op de Wal, by de Nieuwe-kerck. 1662 (16 blzn.; 4to) (U.B., Leiden). — Het stuk is grotendeels herdrukt in: P. H. van Moerkerken, Het Nederlandsch kluchtspel in de 17de eeuw, II (Sneek, 1899), blz. 432—445. Titeluitgave: t'Amsteldam, by Pieter Timmers, boeck-verkooper inde Kalver-straet, aen de Nieuwe-zijds kapell. 1662 (Prov. Bibl. v. Zeeland, Middelburg).

[178] Versl. en meded. d. Kon. Ak. v. Wet., afd. Letterk., 3de r., 3 (1887), blz. 136—138.

[179] Dit kan ook opgemaakt worden uit de opdracht van „Ne'erlandts vallende oorsaeck", blz. A 3 r°.

[180] Ne'erlandts vallende oorsaeck, en hulp-middelen tot desselfs her-stel. Aengewesen in verscheyde antwoorden: op de vrage Waerom kreeg Nederlant in dit jaer sulken krack? En in den sin van de liederen Hoe God Ne'erlandt sal verschoonen? Welcke vragen zijn voorgestelt by de hoofden der reden-kamer binnen Vlissingen, genaemt de Blaeuwe Acoleye, onder 't woordt Den geest ondersoeckt'et al. Op den eersten Novembris 1672. Ende be-antwoordt op den een-en-dertighsten Decembris des selven jaers. Josua 7 vss. 7 ... 10 : 11. Ende Josua seyde, Ach Heere Heere, waerom hebt Gy dit volck door de Jordane oyt doen gaen, om ons te geven in de handt der Amoriten? &c. vss. 10 : 11. Doe seyde de Heere tot Josua, Staet op: waerom light gy dus neder op uw' aengesichte? Israël heeft ghesondight, ende hebben oock mijn verbondt, 't welck Ick haer geboden hadde, overtreden: &c. Gedruct te Middelburg, by H. Smidt, boekverkoper op de Wal [1673] (64 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 10660). De bundel is beschreven in B.B., V 126, naar een ex. waarin de laatste 4 blzn. ontbreken.

[181] Deze waren van: C. Bolten (zinspreuk: Fabricando fabri fimus), D. d'Huysser (zinspreuk: Tracht naer deught), Jan d'Hees (zinspreuk: Al met vrees), Adrianus Georgius Verdoel (zinspreuk: Geen genot, buyten God), een anonymus (zinspreuk: Elck sijn best) en Johannes van Liere (zinspreuk: Gereet om leeren).

[182] Vgl. hierna, blz. 451.

[183] In 1739 stichtten Jan Guépin, N. Lambrechtsen, P. de Beaufort en H. Jaarsma een nieuwe rederijkerskamer te Vlissingen, „De klimmende leeuwerik", die echter maar kort bestond. In 1753 werd het taal- en dichtlievend genootschap „Conamur tenues grandia" opgericht, waaruit het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen voortkwam.

[184] Men is geneigd, om onder de Vlissingse rederijkers ook de auteur te zoeken van: Het eerste deel van den half-backen Fop, behelsende sijn vryagie tot den trouw-dagh toe. Door D. S. Tot Vlissinghe, by Jan de Klerck, boeck-verkooper, woonende op de Beurs. Anno 1660 (68 blzn.; 4to) (Nat. Bibl., 's-Gravenhage). Aan de initialen D. S. beantwoordt echter geen van de ons bekende leden der Vlissingse kamer. Overigens valt deze platte klucht buiten het bestek, dat we in deze bladzijden gesteld hebben. Misschien is de schrijver dezelfde als die van een in 1673 te Middelburg verschenen politiek pamflet: Den sluymerenden leeuw opgeweckt, en aengemoedight om een eerlijcke standvastige vrede, met 't swaerdt in de klauwen, roemruchtig tegen sijn vyanden, den beer, eenhoorn en swyn te verkrijgen. Voorgestelt in diergelijcke voorvallen der bedruckten, en verrijkt met sinrijcke exempelen, door D. S. Te Middelburg, by H. B. S. op de Turf-kaey gedrukt, 1673 (8 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 10960).

[185] Vgl. J. Ermerins, Aanteekeningen rakende het gilde van rhetorica te Vere. Met bijlagen (hs., 10 blzn. folio, Bibl. d. Maatschappij der Nederl. Letterkunde te Leiden); Iets van [H. A.] Tollé (Vere, 1790), blz. 49—76: Berigt nopens de rederykkamer der stad Vere; A. Moens van Bloois, De rederijkkamer te Veere (Zeeuwsche volks-almanak, 1841, blz. 70—73); Schotel, t.a.p., II, blz. 173—183. — Het Veerse gemeentearchief bezit drie rekeningboeken van de kamer, respectievelijk over de jaren 1591—1658, 1660—1760 en 1761—1793.

[186] Afgedrukt bij Kops, t.a.p., blz. 331—338, naar het origineel, dat hem door bemiddeling van Jacobus Ermerins ter hand was gesteld, evenals de hierna te noemen gildebrief van 1608.

[187] Afgedrukt bij Kops, t.a.p., blz. 339—351, naar het origineel. Het stuk is ondertekend door A. de Vos, de secretaris van de stad.

[188] In 1688 besloot de kamer dat de verkiezing van prins en dekens voortaan op 14 November zou plaatsvinden, de verjaardag van de Prins van Oranje, die markies van Vere was en aan de Veerse kamer jaarlijks recognitiën bewees.

[189] Iets van Tollé, t.a.p., blz. 52. — Het geschilderde raam was in Tollé's dagen nog aanwezig; het is sindsdien spoorloos verdwenen. — Het is mij niet duidelijk waarop de veronderstelling berust (o.a. in de Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, VI (Utrecht, 1922), blz. 253) dat het huis „In den Coerenbloem" (Kade, A. 13) de zetel van de rederijkerskamer zou zijn geweest.

[190] Kesteloo, Stadsrek., II, blz. 106.

[191] T.a.p., II, blz. 91.

[192] T.a.p., III, blz. 321.

[193] Vgl. Moens van Bloois, t.a.p., blz. 71.

[194] Vgl. Kesteloo, Stadsrek., III, blz. 352.

[195] Vgl. Moens van Bloois, t.a.p., blz. 73.

[196] Vgl. (J. J.) van der Horst, Kerkelijk Veere (Bijdr. tot de gesch. v. h. bisdom Haarlem, 26 (1901), blz. 195). — De veronderstelling van Van der Horst, dat deze rederijkers naar Vere kwamen omdat de stad destijds nog geen eigen gilde bezat, mist alle grond.

[197] Zie over hem: De la Rue, blz. 174; Nagtglas, II, blz. 809—810; N. N. B. W., V, kol. 990—992 (L. Knappert); vgl. verder de literatuurlijst in: Adriaen Valerius, Nederlandtsche Gedenck-clanck[2] (Amsterdam, 1942), blz. LXIX—LXX. — Valerius overleed te Vere 27 Januari 1625. Hij is twee keer getrouwd geweest, 1. Vere, 24 Mei 1598 Elizabeth Adriaens Muynck († 26 November 1619), 2. Middelburg 24 Juni 1621 Christina Adriaensdr. van Buyenskercke (Boudewijnskerke). Uit het eerste huwelijk zijn op zijn minst zes kinderen geboren, uit het tweede twee.

[198] Vgl. hierna, blz. 445.

[199] Vgl. de inleiding voor de uitgave van 1942: Adriaen Valerius' leven en werken, en: P. J. Meertens, Valerius en wij (Groot Nederland, 1943, I, blz. 135—144).

[200] Valerius, Nederlandtsche Gedenck-clanck[2], blz. 214.

[201] Afgedrukt in de Nederlandtsche Gedenck-clanck[2], blz. XVIII—XIX, uit het bovengenoemde „Rekenboek voor de camer van Rethorica binnen der stede vander Vere, ghemaect int jaer XV[c] eenentnegentich" (Gemeente-archief, Vere), achter de rekening van 1625. Hetzelfde boek, dat over de jaren 1591—1658 loopt, bevat achter de rekening van 1618 een lied „Op de vereeringe van zomer" van Joannes Rompel, d.i. Joannijs Thommijs Rompel, die in 1617 deken van de kamer was.

[202] Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 690.

[203] Vive le Geus. Inghestelt tot opweckinghe van de ouwe, trouwe, eendrachtighe, cloeckmoedige, stantvasticheyt. Ghepast op de teghenwoordighe veroveringhe van 's Hertoghen-bosch, door het cloeckmoedich beleyt vanden doorluchtigen hooch-geboren

vorst ende heere, Fredericus Henricus prince van Oraengie. Gheschiet op den 17. September 1629. Mitsgaders andere ghedichtselen daer toe dienende. Tot Middelburgh, ghedruckt by Hans vander Hellen, woonende op de Groote Marct, in 't Wapen van Audenaerde, anno 1629 (16 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 3905). — De inleidende rijmen „Aende ware patriotten ende lief-hebbers van 't vaderlandt" zijn ondertekend met de naam van de dichter, het sonnet met dezelfde titel, dat het werkje besluit, is ondertekend met zijn zinspreuk: Spoort na deucht.

204 * Vera fidelis, of lauwerkrans ter gedachtenis van de blijde geboortedag van Wilhelm III, geboren 14 November 1650. Vere, Adriaan Baldeus, 1664.

205 Boxhorn, Chroniick, I, blz. 252.

206 Een met deze zinspreuk ondertekend lofdicht vóór de: Ordonnantie op 't stuck van de justitie, binnen de steden, ende ten platten lande van Hollandt (Middelburgh, 1664) van Willem van Aller, practizijn ter Vere in Zeelandt, (blz. ** 2 v^0) is klaarblijkelijk van zijn hand. — Te Winkel, III, blz. 119, schrijft aan hem het auteurschap toe van de: Boeren-litanie ofte klachte der Kempensche landt-lieden, over de ellenden van deze lanck-duerighe Nederlandtsche oorlooghe. Ghedruckt bij Dirck Cornelisz. Troost, in den jare onzes Heeren Jesu Christi [Amsterdam] 1608 (8 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 1395), waarvan nog een tweede veel vermeerderde uitgave bestaat (Pamflet Knuttel, no. 1396). De anonyme auteur van dit bundeltje tekende nl. ook met de zinspreuk „Denckt op 't eynde". Tegen Te Winkels opvatting pleit, dat Rompel dan eerst zeven jaar na het publiceren van dit geschrift tot het rederijkersgilde zou zijn toegetreden. Wanneer men aanneemt dat hij eerst elders heeft gewoond, wordt het raadselachtig waarom hij dan eerst in 1633 notaris te Vere is geworden. Evenmin bestaat er goede grond om hem het auteurschap toe te schrijven van de met de zinspreuk „Denckt op 't endt" ondertekende liederen in: 't Lust-hofje Sions (Hooren, 1668), zoals in een ms.-aantekening in het in de U.B. van Gent aanwezige exemplaar van dit liedboek gedaan wordt.

207 In „Der Wit-Angieren eeren-krans" (Haerlem, 1630) is de Veerse kamer vertegenwoordigd met drie liederen van Joannes Rompel (zinspreuk: Dinckt op 't eynde), t.w. zijn antwoord op de vraag: „Welck is d'weerdighste vrucht, die Godt ons heeft ghegheven?" („De weerdste vrucht die is, de vrucht des buycx Marie"), blz. A v^0—A 2 r^0, zijn referein op de regel „Zijt danckbaer voor Gods gaef, die ons in alles voedt", blz. K 2 v^0—K 3 r^0, en zijn liedeken, blz. T 3 v^0.

208 De Veerse kamer was op dit feest vertegenwoordigd door Jacob van Eepen (zinspreuk: Hierna een beter), Joannes Tomijs Rompel (zinspreuken: Denckt op 't eynde, en Memento mori), Cornelis Hendricksz. Udemans, Cornelis Tessynck en Pieter Spoormaker (zinspreuk: Spoort nae deucht). Al deze rederijkers antwoordden op de vraag „Wat oeff'ningh is elck best, en noodighst voor 't gemeen?", de regel en het lied, terwijl Spoormaker bovendien deelnam aan de wedstrijd in het kniewerk. De antwoorden vindt men in: Vlissings Redens-lust-hof (1642), blz. L 3 r^0—M 4 v^0, Aa 3 r^0—Bb 4 v^0, Kk 3 v^0—Ll 2 r^0, Ss 3 v^0—Ss 4 r^0. Die op de vraag luidden (in bovengenoemde volgorde der deelnemers): „De salich oeffeningh der liefd, is best bevonden", „God vreesen is elck best, en nodighst voor 't ghemeen", „Want door de deucht alleen bouwt God op onse muyren", „Want Godes vrees gewis bout huysen, landt en steden", „Die saligh maeckt, en baert, rust liefd' en vreed eendrachtich" en, nogmaals van Rompel, „Recht bidden is elck best, en nodighst voor 't ghemeen".

De zinspreuk „Hierna een beter" voerden behalve Van Eepen nog andere zeventiende-eeuwers, o.a. J. G. Saegman en Nic. Perclaes. Vgl. J. I. van Doorninck, Vermomde en naamlooze schrijvers, I (Leiden, 1883), kol. 231—232. Er is dus geen reden om een in 1637 verschenen pamflet (Pamflet Knuttel, no. 4543) van „een Gouds Lief-hebber", die met dezelfde speuk ondertekent, aan Jacob van Eepen toe te schrijven.

209 Ne'erlandts vallende oorsaeck, t.a.p., blz. E v^0—E 2 v^0.

210 Veersche vreughde-galm en zege-wensch, over het kapiteinschap generaal van de Seven Verêenigde Provintien; op-gedragen aan Sijn Hoogheyt Willem-Hendrik, by der gratie Gods Prins van Orangien, &c. op den xxiiij. van Sprokkel-maandt 1672. Tot Middelburgh, gedrukt by Henrik Smidt, boek-verkooper op de Wal (1 bl. plano) (Pamflet Knuttel, no. 9966). — Het gedicht is ondertekend: M. van Eepen. Geest baert leven.

Behalve het hierboven genoemde kennen we van deze rederijker nog een lofsonnet, met zijn naam en zinspreuk ondertekend, in: Het proces crimineel (Vlissinge, 1656) van Willem van Aller, practisijn ter Vere (vgl. hiervóór, noot 174), blz. * 4 r^0, en een lofdicht voor de: Ordonnantie op 't stuck van de justitie (Middelburgh, 1664), blz. ** 2 r^0, van dezelfde schrijver. Andere lofdichten in dit werkje zijn van de Verenaren J. Rompel, P. de Neef en A. de Koninck. Over J. Rompel is zojuist gesproken. — Pieter Davidtsz. (de) Neeff († 1657) was van 1623 tot zijn dood permanente raad van Vere, tussen 1638 en 1657 herhaaldelijk schepen en van 1653—1655 burgemeester. — Van A de Koninck (of Koning) somt De la Rue, blz. 247—248, een viertal gelegenheidsgedichten op, waarvan ik er maar één kon terugvinden: Bellone aan-band. En de waereld in

vreugde. Over de aangenaame vrede, tusschen Haar Hoogh-Mogende de Heeren Staten Generaal der Vereenigde Nederlanden: en de Christen vorsten van Europa &c. &c. &c. Concordiâ res parvae crescunt (Tot Middelburg gedruckt by Johannes Meertens, wonende in de Gist-straat) (1697) (14 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 14342), een gedicht over de vrede van Rijswijk, in alexandrijnen geschreven, dat zelfs tot in de titel herinnert aan het dertig jaar oudere „Bellone aen bant" (1667) van Joannes Antonides van der Goes. Ook schreef hij een (niet door De la Rue genoemd) lijkdicht: Op het beklaaglijk verongelukken van zijn Hoogheid Johan Wilhem Friso ... op den 14. July MDCCXI. (z. pl. e. j.) (1 bl. plano) (Pamflet Knuttel, no. 15968). Misschien is hij een zoon of kleinzoon van de med. doctor A. de Koninck, die in 1665 schepen van Vere was.

211 O.a.: Heeft God het al zeer goed, en ons tot nut geschapen, Wat nut was voor den val by luis, en vloo te rapen? — O broederen! wilt my verkonden, Waar word in 't Bybelwoord 't gebruik van zeep gevonden? — O broederen! wilt my verhalen: Wie heeft in zynen naam juist alle de vocalen? — Deze en andere vragen en de antwoorden erop, alle uit het laatst der achttiende eeuw, bij: Iets van Tollé, blz. 62—76. Vgl. ook Schotel, t.a.p., II, blz. 176—183, alwaar ook de mededeling dat de kamer in het laatste tijdperk van haar bestaan van het midden van December tot 8 Maart des Dinsdagsavonds van half zes tot acht uur haar wekelijkse bijeenkomsten hield op de bovenkamer van het Vleeshuis, die ze met een broederlijke maaltijd besloot.

212 Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 797—798; N. N. B. W., V, kol. 982—983 (H. J. A. Ruys); G. A. F(okker), Cornelis Udemans (De Navorscher, 17 (1867), blz. 16—18). — Zijn ouders, Hendrik Udemans (1576—1649) en Maayken Willemsdr. (1581—1645) vestigden zich later in Vere. — Zijn portret op 61-jarige leeftijd, door zijn zoon Hendrick getekend, met een vierregelig onderschrift van Rochus Hoffer, vindt men voorin „Het geestelyck gebouw" (1659); een ander in het Panpoëticon Batavum.

213 Cornelis Udemans, Nederlantsche tragi-comedie (z. pl., 1652), blz. (q) 4 v^0.

214 Enkele keren spreekt hij in zijn boeken over zijn beroep, nl. in: De waekende oog ('s Graven-haghe, 1643), blz. B v^0, Oraenjens rou-mantel (Middelburgh, 1650), blz. *** 8 v^0 en de Nederlantsche tragi-comedie, t.a.p., blz. (qqq) 4 r^0.

215 Godefridus Udemans was getuige bij het huwelijk en maakte er een gedicht op. Al in Augustus van hetzelfde jaar werd het oudste van hun kinderen geboren. We noemen van hen: Hendrick, schilder en graveur, die 26 Januari 1647 te Vlissingen met Maria Seuse trouwde. Cornelis (1630—?), vendumeester en sinds 1665 notaris te Vere, waar hij 15 Juni 1655 met Cornelia Vertrecht van 's-Heer-Arendskerke trouwde, en Laurens (1632—1690), die notaris te Middelburg werd en met zijn eveneens uit Bergen-op-Zoom afkomstige nicht M. de Pauw trouwde. Voor deze en andere afstammelingen van Udemans vgl. Nagtglas, II, blz. 798—800.

216 Het enige rederijkerswerk in eigenlijke zin, dat we van hem bezitten, zijn twee refereinen en een lied, waarmee hij als gildebroeder van „Missus Scholieren" in 1641 uitkwam op het Vlissingse landjuweel. Men vindt ze in de bundel: Vlissings Redens-lust-hof (1642), blz. M r^0—v^0, Bb r^0—v^0, Kk 4 v^0.

217 Wonderlijcken droom vande school-houdinghe van mr. Ian van Oldenbarnevelt. Met de verclaringhe van dien (z. pl., 1618) (16 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 2777). — Andere drukken: Pamfletten Tiele, nos. 1566 en 1568.

218 Tegen dit auteurschap pleit, dat Udemans in het voorbericht voor „De waekende oog" het laatstgenoemde boek zijn eerste werk noemt. Is het ook mogelijk dat Udemans een kwart eeuw later, toen de tijdsomstandigheden zo geheel anders waren geworden, zich geschaamd heeft over het heftig partijdige pamflet uit zijn jeugd, en het daarom verloochende?

219 De waekende oog, op de onsekerheyt des menschen levens. In dicht ghestelt, door Cornelis Udemans. Hier by sijn noch door den selfden autheur gevoegt eenige emblemata ofte sinnedichten. In 's Graven-haghe, voor Anthony Jansz Tongerloo, boeck-verkooper woonende inde Veenestraet inde Thien-Geboden. Anno 1643 (XX, 162 blzn.; 4to).

220 T.a.p., blz. 82.

221 T.a.p., blz. 83. — Als emblematabundel zonder prenten is dit werk enig in zijn soort. Vgl. A. G. C. de Vries, De Nederlandsche emblemata (Amsterdam, 1899), blz. 22.

222 T.a.p., blz. 161.

223 Oraenjens rou-mantel: over het droevigh en onverwacht overlijden van den hoogh-geboren vorst Wilhelmus, by der gratien Gods dies naems tweede Prince van Oranjen, Grave van Nassouw, etc. als-mede over de onverwachte blyschap van den nieu-geboren Prins; den eersten-geboren soon vanden voor-genoemden, zaliger memorie. Oock over de onverwachte vriendelicke aen-sprake en vertooninge van de provintie van Hollandt aen de ses andere provintien. Alle rijm ende vrede-lievende patriotten toe-ge-eygent. Door Cornelis Udemans. Met een dobbel-slaende rym-werck verçiert, doch, sat cito, si sat bene.

Siet! heel ons lant is in den rouw' | En oock met dese droeve eeuw,
Noch met Oraenjen en Nassouw, | Om dat soo brult noch onse leeuu.

Tot Middelburgh, inde druckerye van Anthony de Later. 1650 (16 blzn.; folio) (Pamflet Meulman, no. 3171).

224 T.a.p., blz. *_* 8 r°.

225 Nederlantsche tragi-comedie, vertoonende het gewoel der voorledene, en tegenwoordige oorlogen van de vereenichde Nederlanden. Doch eygentlijck vervattende den vredelijcken wensch der Christenen. Door Cornelis Udemans. Gedruckt voor den autheur. Anno 1652 (134 blzn.; 8vo) (U.B., Leiden; U.B., Utrecht).

226 T.a.p., blz. (qqq) 4 r°.

227 Het grove pack-kleedt, af-getrocken van het lastigh' pack des werelts. Door Cornelis Udemans. Tot Middelburgh, gedruckt by Henrick Smidt, boeck-drucker, woonende op de Wall. Anno 1658 (24 blzn.; 4to) (U.B., Leiden).

228 Het geestelyck gebouw, met sinne-beelden verciert, door Cornelis Udemans. Tot Middelburgh, gedruckt by Henrick Smidt, boeck-drucker, woonende op de Wall. Anno 1659 (XVIII, 192 blzn.; 4to) (U.B., Leiden). — Lofdichten van Christophorus Maten en Isaacus Snyers gaan vooraf aan dit werk, dat de schrijver aan zijn geboortestad Bergen-op-Zoom heeft opgedragen.

229 Af-beeldinge van de verkeerde werelt: ontdeckende de oude aen-geborene verkeertheyt der menschen, vervattende daer beneffens met rijm-werck de verklaringen van alle de voornaemste historien van het Oude en Nieuwe Testament, noyt voor desen by eenige poëten meer uyt-gegeven. Verciert met verscheyde kopere platen. Tot Middelburgh, uyt de boeck-winckel van Pieter van Goetthem, boeck-verkooper in de Giststraet, in den Leydsen Boeck-binder, 1660 (XII, 296 blzn.; 4to). — 2de druk: Middelburgh, 1661. — Het werk is opgedragen aan de overheid van Vere, de herdruk evenwel aan Abraham Heidanus, een neef van de uitgever. Cats, Huygens en Elisabeth Havius schreven er lofdichten voor; dat van Cats was het laatste gedicht, door hem geschreven.

In mijn bezit is een exemplaar van de eerste druk, geheel met wit doorschoten en door de auteur zelf voor de derde druk bewerkt. Behalve talrijke toevoegingen tussen de tekst, soms van vele bladzijden lang, heeft Udemans er een opdracht bijgeschreven aan de prinses-douairière Amalia van Solms en een inleiding „Aen den rijm-lievenden leser". Bij de lofdichten is er een van R(ochus) H(offer) (een autograaf). Een derde druk is echter nooit verschenen.

230 Schrickelicke vertooninge van den staet-suchtigen duyvel, die van den beginne der wereldt sich selven aen alle soorten van menschen inwendigh heeft verthoont, maer nu voornementlick aen koningen en vorsten, die met haer acht of thienen de heele werelt in roeren stellen, doch met bysondere voorsienigheyt Gods, die de koningen en vorsten als roeden gebruyckt, tot straffe der onderdanen, maer wee haer die Gods roeden zijn, want als een scherp-rechter sijn roeden gebruyct heeft, dan werpt hyse wech. 's Graven-hage, gedruckt by Jasper de Bot. Anno 1665 (24 blzn.; 8vo) (Pamflet Knuttel, no. 9131).

231 * Een klaren en verre-sienden bril, dienende op de neus van alle neus-wyse dwasen. Middelburg, 1665 (4to). — Veiling-catalogus Van Huffel's Antiquariaat, Utrecht, October 1927, no. 1475.

232 * Chartacea et sanguinolenta navis bellica, in prora quidem rubrum belli, sed in puppi album pacis signum gerens. Cornelius Udemannus hujus chartaceae navis naupegus. Medioburgi. Henricus Smetius, 1672 (116 blzn.; 8vo). — Ik kreeg het niet onder ogen, maar ontleende de titel en enkele bijzonderheden over de inhoud aan de Navorscher, 7 (1857), blz. 10 en de veilingcatalogus der nalatenschap van J. I. Doedes (Collection of rariora) (J. L. Beijers, Utrecht, 1898), no. 871.

233 Behalve de bovengenoemde werken zijn van Udemans nog twee lofdichten bekend, nl. een twaalfregelig bijschrift bij een portret van Adriaen Banckert, luitenant-admiraal van Zeeland, door zijn zoon H. Udemans gegraveerd (Zel. Ill., I, blz. 554) en een lofdicht voorin: Het nieuwe droevige nacht-licht (Middelburgh, 1665) van Arent Roggeveen (Pamflet Knuttel, no. 9204) (vgl. hiervóór, blz. 87).

234 Brief van 21 Augustus 1660, aanwezig in de hssn.verzameling van de U.B. te Amsterdam. Vgl. J. A. Worp, De briefwisseling van Constantijn Huygens, V ('s-Gravenhage, 1916), no. 5655. — Ook met Cats stond Udemans in briefwisseling, zoals blijkt uit zijn: Grove pack-kleedt, t.a.p., blz. A 2 v°.

235 Vgl. H. M. Kesteloo, Geschiedenis en plaatsbeschrijving van Arnemuiden (Middelburg, 1876), blz. 85, 129—134, 145, 147, 209.

236 T.a.p., blz. 145.

237 Zoals Schotel, t.a.p., II, blz. 234, doet.

238 Kesteloo, Stadsrek., blz. 85.

239 Notulen van Wet en Raad, 25 Maart 1644.

240 Kesteloo, Stadsrek., blz. 134.

241 Vgl. H. M. Kesteloo, Domburg in woord en beeld (Middelburg, 1913), blz. 34.

242 Notulen van de Staeten van Zeelant, 1625, blz. 309.

243 Over de Goese rederijkers zie men: R. C. H. Römer, De rethorijkers te Goes (Zeeuwsche volks-almanak, 1844, blz. 10—19); J. ab Utrecht Dresselhuis, De redenrijkers te Goes (eene nalezing) (Zeeland, 1855, blz. 137—166; R. A. S. Piccardt, Bijzonderheden uit de geschiedenis der stad Goes (Goes, 1864), blz. 120—125.

244 Ab Utrecht Dresselhuis, t.a.p., blz. 139—140. — In het stedelijk archief vindt men geen sporen van haar bestaan vóór het midden der zestiende eeuw.

245 Vandaar dat de kamer in de rekening van het voetbogengilde over 1539 „die camer van Magdalena" genoemd wordt. — T.a.p., blz. 141.

246 Dit bestaat uit een ruit, waarvan het schild in twee gelijke delen verdeeld is, de linkerhelft van zilver, de rechter van goud. De rechterzijde heeft drie blauwe, schuins naar de linkerkant afdalende balken, de linkerzijde twee rode dijen boven elkaar. Het schild is gekroond met een groene krans, bestoken met blauwe nardusbloemen. — T.a.p., blz. 139; Piccardt, t.a.p., blz. 122, noot 76.

247 Stadsrekeningen van Bergen-op-Zoom, 1475—1476.

248 Vaderlandsch Museum, 3 (1859—1860), blz. 56.

249 F. Caland, De oudste stadsrekening van Axel (Kronijk Hist. Gen., 24 (1868), blz. 394).

250 Kesteloo, Stadsrek., III, blz. 96.

251 T.a.p.

252 Deze ordonnantiën berusten thans, met het request en de apostille daarop, in de Nat. Bibl. te 's-Gravenhage. Een en ander is afgedrukt bij Schotel, t.a.p., II, blz. 184—200. Ook bezit de Nat. Bibl. het Rekeningboek der kamer, dat met 1570 begint. De eerste blz. is versierd met een afbeelding van de patrones der kamer, gekleed in een wit en hemelsblauw gewaad (de kleuren van het huis van Beieren!), op een veld, bezaaid met nardusbloemen. In de rechterhand houdt zij een gouden drinkschaal met drie nardusbloemen, in de linker het deksel daarvan. Haar hoofd is gekroond met een krans van dezelfde bloemen, en omringd met een aureool. Terzijden, op een uitgerold blad, staan de woorden „met gantsher (sic) herten".

253 Boek der voorboden en ordonnanciën van Goes (1568?), hfdst. 5, art. 10. — Römer, t.a.p., blz. 14; Piccardt, t.a.p., blz. 123, noot 88.

254 Kleine notulen van de raad van 10 Mei 1581.

255 Kleine notulen van 26 Maart 1589.

256 Kleine notulen van 5 October 1597.

257 Ab Utrecht Dresselhuis, t.a.p., blz. 145.

258 Notulen van de raad van 14 November 1630.

259 Hij schreef het, onder het devies van de kamer, achter in het rekeningboek van het Sint-Severiusgilde van 1547—1619, waaruit het is overgenomen bij Ab Utrecht Dresselhuis, t.a.p., blz. 142—143 en Piccardt, t.a.p., blz. 124, noot 89.

260 De Schadt-kiste der Philosophen (Mechelen, 1621), blz. 321—322, 323. — Het referein, het „Nieuw Liedeken; op de wyse: Wy Bevenaers alhier by desen", en een referein van Claude Fonteyne (zinspreuk: Ick dorst naer eer), eveneens lid van de kamer, zijn in deze bundel afgedrukt.

261 Op de uitgeschreven vraag: „Wat oeff'ningh is elck best, en noodighst voor 't gemeen?" antwoordde Goes, bij monde van een rederijker die de zinspreuk „Spaert eerst fenijn" voerde, met: „'t Heylzaem gebedt tot Godt, ist nodighste bevonden". Op de regel „Geluckigh is het landt, daer sulcke volck'ren woonen" antwoordde de kamer in een niet ondertekend referein. Ter beantwoording van de vraag naar een lied op de regel „Die God heeft tot sijn hulp, geen dingh hem hinder doet", stelden twee Goese rederijkers een lied op, nl. Joannes Hendricks Mispelblom (1594—1649) (anagram: Om spellen misiond braeinigh"; zinspreuk: Met gantscher herten) en de bovengenoemde anonymus, wiens lied op muziek gezet was (stemme: Prijsweerdigh pleyn, vol Nardus Blomken reyn, &c.). — Vlissings Redens-lust-hof (Vlissinge, 1642), blz. N 2 r^0—v^0, Cc 2 r^0—v^0, Ll 3 v^0, Ll 4 r^0—v^0.

262 Apollus lust-hof, ofte Beroep tot Bleyswijck, vande broeders van den Dubbelt Geelen Hoff-Bloem (Delft, 1684), blz. 22. — Op de vraag „Wat volck was seer benaut, die suchtend' tranen lieten, Verlost uyt prijckel om vol-op-heyt te genieten?" antwoordde Andries van Dorme (zinspreuk: Door Godts hulp) met een referein, waarvan de stokregel was: „Soo trock 't ghevanghen volck van daer door Godts geleyden" (t.w. de Israëlieten uit Egypte). Van Dorme had als stokregel voor zijn antwoord de opgegeven stok voor de prijsvraag van de regel genomen, en nam dus met dit referein aan beide wedstrijden tegelijk deel. Aan de knievraag nam Goes geen deel. Men vindt de antwoorden van Goes in: Apollus lust-hof, t.a.p., blz. 22—25. — De prijs bestond uit een zilveren proefschaal.

263 Op de vraag „Wiens dood voor handen was, vond' g'naed in 's Konings oogen Hy tot loon, kreeg een kroon, en wierdt tot staat getogen?" antwoordde Andries van Dorme met: „David kreegh genaed', tot loon, de kroon Israël", en Bernardus Verheule (zinspreuk: Haet, nijdt) „uyt liefde" (d.i. buiten mededinging) met „David victorieus, kreegh tot loon, kroon, en eere". Het lied op de opgegeven regel „Door weldoen krijgt

den mensch, het geen hy niet en heeft" en de beantwoording der knievraag: „Wat dient 'er by 't reen-rijck best en nuts t'onderhouwen?" (met: „De liefd' verbandt den twist, baert eendracht, rust, en vrede") waren weer beide van Andries van Dorme. Men vindt ze in: Apollus-Helicon, ofte Beroep, gedaen by de broeders van 't Rosmareyn, daermen schrijft: door 's Woords kracht, tot Schipluyde (Delft, 1685), blz. B 3 r°—B 4 r°, D r°—D v°. — De prijzen bestonden uit „een groote tinne gesneden beker", „een tinne gesneden beecker" en „een silvere tant-stoocker".

264 Kleine notulen van 14 December 1630.

265 Ab Utrecht Dresselhuis, t.a.p., blz. 154—155.

266 Kleine notulen van 24 Juli 1679.

267 Uit de notulen van de kerkeraad aangeh. bij Römer, t.a.p., blz. 18.

268 Notulen van de kerkeraad van 2 Januari 1682.

269 Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 1075—1076.

270 Een nieu liedt-boeck, genaemt den Druyven-tros der Amoureusheyt: in hem begrijpende veelderhande amoureuse liedekens, te vooren in druck noyt uytgegaen. Gecomponeert, door Pieter Lenaerts vander Goes. 1602 (166 blzn.; kl. obl.) (U.B., Amsterdam). — Een herdruk is in één ex. bewaard, waarvan het titelblad echter ontbreekt (176 blzn.; kl. obl.) (Verzameling H. E. Driessen, Haarlem). — Een moderne uitgave, met een inleiding en aantekeningen door P. J. Meertens (Utrecht, 1929), verscheen in de „Liederen van Groot-Nederland", verzameld door F. R. Coers F.Rzn.

271 Mr. Pieter Leenaerts (Goeree) was in het laatste kwart der zestiende eeuw te Goes in de regering (Nagtglas, t.a.p.; mijn inleiding, blz. IV). Deze of een andere Pieter Lenaertsz verzocht in 1599 aan de admiraliteit van Rotterdam om geslagen want naar Rochelle te mogen uitvoeren (R. G. P., dl. 71, blz. 779, noot 3). En tenslotte komt in „De Schadt-kiste der Philosophen" (Mechelen, 1621) een „liedeken" voor van P. Lenaerts (blz. 35), lid van „De Goubloeme" van Antwerpen, die tot zinspreuk voerde: In liefde verheught.

272 Lied LXX, vs. 1—10.

273 Het recht der stad Reimerswaal, uitgegeven door R. Fruin (Oude Vaderlandsche Rechtsbronnen) ('s-Gravenhage, 1905), blz. 15—20.

274 Of moet men aannemen dat Reimerswaal twee kamers heeft gehad, de „Gentylen" en de „Drie Korenbloemkens"? Aangezien de stadsrekeningen van deze al in de zeventiende eeuw verdwenen plaats verloren zijn gegaan, zal hierop wel nimmer een afdoend antwoord gegeven kunnen worden.

275 Stadsrekeningen van Vere, 1471: „den gezellen van Reymerswale, die hier ter Vere quamen batementen spelen, gesconken twee poortcannen wijns van XX gr."

276 „Den batementers ... deene van Antwerpen, dandere van Remerswale en de derde van Bergen, hier voor der stadthuys spelende, elc een van hen betaelt enz." — Stadsrekeningen van Bergen-op-Zoom, 1474/75, meegedeeld in: C. R. Hermans, Geschiedenis der rederijkers in Noordbrabant, 2de stuk ('s-Hertogenbosch, 1867), blz. 254.

277 Sinte Geertruydtsbronne, 10 (1933), blz. XXVII.

278 Stadsrekeningen van Bergen-op-Zoom, 1483/84. In dit jaar kwamen „die van de rethorike" van Reimerswaal in Bergen-op-Zoom om deel te nemen aan „'t heylige cruystocht", de grote sacramentsprocessie.

279 Ze kwamen er op de ommegangsdag spelen, waarvoor de stedelijke regering hun vier poortkannen Rijnwijn schonk. — Kesteloo, Stadsrek., II, blz. 106.

280 Belgisch Museum, 1 (1837), blz. 151.

281 Boxhorn, Chroniick, I, blz. 177. — Ten tijde van Boxhorn waren deze stopen en kannen, „waer op het wapen van Romerswale, ende 's Kamers devijse, met den datum daer by, gheschildert staet" nog aanwezig; ze werden „tot Middelburch op de Redenrijcke Kamer tot gheheuchenisse bewaert".

282 Kesteloo, Stadsrek., III, blz. 351.

283 Het „Esbatement van de Appelboom" (door mij uitgegeven in het Tijdschr. v. Ned. taal- en letterk., 42 (1923), blz. 165—193), dat ik indertijd als uit Reimerswaal afkomstig beschouwde, zie ik thans, na de opmerking van F. H. Kossmann, t.a.p., 46 (1927), blz. 32—33, eerder voor een werk van de Haagse kamer de „Korenbloem" aan, al blijft het dan vreemd, dat het typisch Zeeuwse woord *wuijtken*, dat driemaal in dit esbattement genoemd wordt, kan voorkomen in een spel, dat niet van een Zeeuwse kamer afkomstig zou zijn.

284 Vgl. Ign. M. P. A. Wils, Het retorijka gilde te Kapelle (Bijdr. v. d. gesch. v. h. bisdom v. Haarlem, 47 (1930), blz. 275—278).

285 In 1804 door zekere Frans Verscraage te Kloetinge geschreven; de tekst is door deze afschrijver klaarblijkelijk gemoderniseerd en hier en daar bedorven. Het afschrift berust thans onder de pastoor van Hansweert, tot wiens parochie het gilde behoort.

286 Destijds schoolmeester te Kapelle.

287 Vgl. J. Bijlo, Kroniek van Kapelle-Biezelinge en Eversdijk (Middelburg, 1923), blz. 97, 211—212; J. Kleijntjens, Verslag over den godsdienstigen toestand in Holland en Friesland, a° 1565 (Haarlemsche bijdr., 59 (1940—1941), blz. 52—101), blz. 57—58.

288 Vgl., ook voor de geschiedenis van de kamer: Het spel van de Stathouwer, medegedeeld door D. A. Poldermans (Archief Z. G. d. W., 1930, blz. 1—118); C. G. N. de Vooys, Het abele spel van Lanseloet, door Zeeuwse rederijkers ten tonele gebracht? (Tijdschr. v. Ned. taal- en letterk., 54 (1935), blz. 297—298).

289 Poldermans, t.a.p., blz. 92—105. — Op het raadhuis te 's-Gravenpolder is nog een zilveren schild van ruim een decimeter in het vierkant, aan een zilveren ketting. Het schild vertoont een vrouw (Sinte-Barbara) naast een toren (die van het dorp) en heeft als randschrift: Als men 1596 heeft geschreven/wert in 's-Gravenpolder met raet vergeven/omdat den Camer weder wert opgeheven/naer dat zij lange hadde desolat gelegen. — In een wolk staat nog geschreven: Met dugt verwinnende, en het jaartal 1694. — T.a.p., blz. 117—118.

290 Ab Utrecht Dresselhuis, De redenrijkers te Goes, t.a.p., blz. 162—165 (medegedeeld uit de notulen van gecommitteerde raden van 31 December 1711).

290a Medegedeeld door J. van der Baan in de Navorscher, 16 (1866), blz. 166.

291 Ab Utrecht Dresselhuis, t.a.p., blz. 157. — Het schriftelijk adres met de apostille van de ambachtsheren is als bijlage opgenomen, blz. 158—161.

292 T.a.p., blz. 160—161.

293 In de rekeningen van de Goese schuttersgilden (o.a. in die van het Sint-Jorisgilde van 1539 en 1540) komen nl. verscheidene posten voor wegens geschenken aan de zotskap van Wolfaartsdijk. — Piccardt, Bijzonderheden uit de geschiedenis der stad Goes, t.a.p., blz. 121.

294 Vgl. (P. D. de Vos), Rederijkerskamers op Schouwen en Duiveland in de 16e en 17e eeuw (Zierikzeesche Nieuwsbode, 19 October 1923); H. M. C. van Oosterzee, Naschrift (over rederijkers op Schouwen en Duiveland) (Zeeuwsche volks-almanak, 1844, blz. 20—23).

295 Tenzij de beide eerstgenoemden één kamer zijn, zoals Schotel, t.a.p., II, blz. 293 veronderstelt.

296 Van Oosterzee, t.a.p., blz. 20; vgl. Kops, t.a.p., blz. 262.

297 Van Oosterzee, t.a.p., blz. 21.

298 t'Catgens en t'hondekens strijdt (2 bladen in plano, waarvan het eerste te kort is afgesneden, zodat van het derde couplet 9, van het vijfde 8 en van het zesde 2 regels ontbreken) (Prov. Bibl. van Zeeland, Middelburg; het ex. bevindt zich in de op blz. 416, noot 931 genoemde verzamelbundel van Jacobus Baselius).

299 Rechtsregisters van Brouwershaven, register no. 2 (1553—1557).

300 Deze „Ordonnancie voorde camer van rhethorica der stede van Brouwershaven, 1594" (16 blzn.; folio) berust in hs. op het raadhuis van Brouwershaven.

301 Dit hs. berustte tot voor kort eveneens op het raadhuis van Brouwershaven, en is thans in bruikleen gegeven aan de Universiteitsbibliotheek te Utrecht. — Een beknopte inhoudsopgave van de esbattementen, die het bevat, vindt men in: C. G. N. de Vooys, Onbekende zeventiende-eeuwse esbatementen van een onbekende rederijkerskamer (Tijdschrift v. Ned. taal- en letterk., 55 (1936), blz. 211—224). — Een uitgave van deze spelen wordt bezorgd door H. Meilink.

302 Uit het Rood-Waarheidboek (een crimineel register) van Zieriksee medegedeeld bij Van Oosterzee, t.a.p., blz. 22. — De rederijkerskamer van Haamstede had, waarschijnlijk in het vroege voorjaar van 1610 (ter gelegenheid van het strarijden?) met trommels enz. willen uittrekken, maar de ambachtsheer Jacob van den Eynde had er geen toestemming voor gegeven. Desondanks waren ze naar Renesse getrokken en hadden daar „den gans geclippelt" en andere vermaken bedreven. De baljuw van Zieriksee kwam er 31 Maart 1610 voor over om getuigen te horen. „Souffereyn" van de rederijkerskamer was toen Pieter Visch. — Schepenaktenboek van Haamstede.

303 Uit het Rood-Waarheidboek van Zieriksee, 24 Juni 1611, medegedeeld door Van Oosterzee, t.a.p., blz. 22.

304 De Vos, Rederijkerskamers op Schouwen en Duiveland, t.a.p.

305 Vgl. P. J. Meertens, Job Gommersz, een Zeeuws rederijker uit het midden der zestiende eeuw (Tijdschr. v. taal en letteren, 14 (1926), blz. 245—284). — Het hs., waaraan de gegevens voor deze studie ontleend zijn, berust in de Nat. Bibl. te 's-Gravenhage.

306 Vgl. E. Wiersum, Een Zeeuwsche kalender uit de 16e eeuw (Archief Z. G. d. W., 1908, blz. 47—63).

307 Er is een opvallende overeenkomst tussen een van deze refereinen en een van de Tongerse rederijker meester Ardt Bierses, die een tijdgenoot van Gommersz was. Vgl. Jules Frère en Jan Gessler, Uit een Tongerschen dichtbundel der XVIe eeuw (Tongeren, 1925), referein XI, blz. 36—38. Deze overeenkomst is te sterk dan dat van toeval sprake kan zijn: enkele regels zijn nl. woordelijk aan elkaar gelijk. Wie van beide rederijkers is de plagiator?

308 Kops (t.a.p., blz. 240) deelt mede dat een „Mey-spel amoreus, daar Pluto Proserpina ontscaect", in 1534 te Tolen werd gespeeld, maar ik zocht tevergeefs naar de bron van dit bericht. In 1519 zou het te Dendermonde en in 1551 te Aalst zijn

opgevoerd. Een overzicht van de inhoud t.a.p., blz. 236—240. Kops vermeldt niet, waar hij dit stuk gevonden heeft.

309 Het spel bevindt zich in de Kon. Bibl. te Brussel (hs. 21659), in een afschrift van Reyer Gheurts (vgl. C. G. N. de Vooys, Amsterdams rederijkersleven in het midden van de zestiende eeuw (Tijdschr. v. Ned. taal- en letterk., 48 (1929), blz. 133—140). Op het titelblad staat, als plaats van afkomst: Thoolen; aan het slot: Jacop Awyts fecit. Het spel, dat ongeveer 850 regels telt, beschrijft hoe „Menschelyke Broosheyt", een jongeman die naar zijn eigen getuigenis meer taveernen en bordelen dan kloosters en kerken bezoekt, en die verliefd is op „Swerelts Ghenuechte", een „huere" met zeven dochters (de zeven hoofdzonden), er toe gebracht wordt zijn lief in de steek te laten om „Tprofijt der Zielen" te gaan zoeken. Uit de rijmen noch uit de woordvoorraad blijkt iets over een Zeeuwse afkomst; ook komt de naam Awyts in Toolse archivalia niet voor, maar noch het een, noch het ander behoeft een reden te zijn om de zo uitdrukkelijk vermelde Toolse herkomst in twijfel te trekken.

310 „Op den XVIIen November 97 hebben bailiu, borgemeesters ende schepenen collegiater vergadert synde voer hun ontboden Anthoni Leys als Prince van de Camer van Rethorica ende hem affgeyst de keure van de Camer van Rethorica bij ons verleent mitsgaders de wilkeure by henlieden gemaeckt ende hem Prince belast op de hoochste boete op syn poorterschap geen vergaderinge ter cause vande camer meer te houdene ende voerss. keuren opgesloten op den Stadthuise, van gelycke es ten zelfden dage mede in 't voorss. collegie ontboden Corn. Breijl, als knape van den voorss. camer ende hem op gelycke penen als boven belast die vande camer van Rethorica nyet meer te vergaderen noch in hunne camer noch elders, en heeft den vrss. Prince by eede verclaert, dat [in] de zelve camer sijns weten geen andere keuren en zijn als hy alhier overgelevert heeft". — Mededeling van wijlen de heer C. Hollestelle, archivaris van Tolen. — De in deze resolutie bedoelde keuren zijn thans niet meer in het archief van Tolen aanwezig.

311 Stadsrekeningen van Tolen, 16 Juni 1614.

312 J. Was, in Nehalennia, 1850, blz. 235.

313 Vgl. Kops, t.a.p., blz. 287, en Ermerins, Eenige Zeeuwsche oudheden, II, blz. 59. — Op het blazoen zijn de wapens van Zeeland, Vosmeer en Nassau afgebeeld.

314 Uit de wapenschilden, die in de vier hoeken zijn aangebracht, blijkt dat Charles van Bourgondië, heer van Sommelsdijk en Sint-Annaland, het schild heeft doen vervaardigen. Deze wapens zijn nl. die van zijn vier kwartieren: Bourgondië, Manuel de la Cerde, Werchin en Luxemburg. Aan de keerzijde is het volle wapen van Bourgondië afgebeeld.

315 Het werd vroeger op het sinds verdwenen rechtshuis, en wordt thans op het gemeentehuis bewaard. Het randschrift van het bord luidt: Katarina refulsit/virgo regalis fidei/merito specialis/jubar in [te]nebris M.V.D. (d.i. Catharina, een maagd van koninklijk geloof, door haar verdienste uitzonderlijk, als een morgenster heeft zij geschitterd in de duisternissen). — Is i.p.v. M.V.D. misschien M.D.V., d.i. 1505, te lezen?

316 Veldt-dichtsche t'saemspraeck, tusschen Konst-oeffenaer, ende Konst-beminder. — Den Nederduytschen Helicon (Haerlem, 1610), blz. 66—85. — Het gedicht is merkwaardig door de vele tientallen namen van dichters uit het begin der zeventiende eeuw, die het opsomt.

317 Elegia oft claeghdichtsche tweespraeck. — Epitaphien ofte graf-schriften gemaeckt op het afsterven van Carel van Mander (Leyden, 1609), blz. 31—39.

318 Dit 269 bladen tellende hs. bevindt zich in de Prov. Bibliotheek van Zeeland te Middelburg. Een opstel over deze verzameling, met enkele proeven eruit, verschijnt te zijner tijd in het thans tijdelijk gestaakte tijdschrift Sinte Geertruydtsbronne.

Bij het hs. is een ontwerp van Bernaerds gevoegd voor een blazoen van de rederijkerskamer van Scherpenisse: een hand die een zwaard vasthoudt, waarvan de punt naar boven is gekeerd, met het jaartal 1622 en het randschrift: Soo *Scherp en is* geen zweird tweesnijdig als Gods Woord (vgl. Hebr. 4 : 12).

Jasper Bernaerds was getrouwd met Anthonina Joosdr. Bostijns.

319 Vgl. J. Adriaanse, Beelden uit het verleden van Hulst en zijn ambacht (Amsterdam, 1930), blz. 70, 78, 79, 108.

320 Zie over hem: N. N. B. W., VI, kol. 1156—1157 (J. Fruytier). Hij was in 1467 kapelaan te Hulst en maakte met ridder Joost van Ghistele, heer van Aksel, de reis mee naar Palestina, Indië, Perzië enz., die deze edelman tussen 1481 en 1485 ondernam.

321 Uit de stadsrekeningen van 1478 medegedeeld door F. Caland in de Navorscher, 32 (1882), blz. 67—68.

322 Stadsrekeningen van Hulst. — Er bestond klaarblijkelijk een vrij druk verkeer tussen Hulst en Bergen-op-Zoom. Op derde Paasdag van hetzelfde jaar zongen de zangers van Bergen te Hulst in de kerk (t.a.p.), en daags na Sacramentsdag (dus op 28 Mei) speelden de Bergse „gesellen van rethorike" er op de markt een spel van Sinte-Geertruydt. — H. Levelt, De „gesellen der Vroeghdenbloeme" te Bergen-op-Zoom (Sinte Geertruydtsbronne 1 (1924), blz. 17).

323 Het bovenstaande uit aantekeningen uit de rekeningen van Hulst, medegedeeld door F. Caland in: Geschiedkundige bijzonderheden van Zaamslag (De Navorscher, 29 (1879), blz. 134—136).

324 J. F. Willems heeft deze „Pryskaerte van de rederykkamer der stad Hulst" uit de archieven van Oostvlaanderen afgedrukt in Belgisch Museum, 4 (1840), blz. 411—418. Een der aan dit stuk hangende zegels, die bij dit art. zijn afgedrukt (tgr. blz. 418) stelt ongetwijfeld het blazoen van de kamer voor: een pot, waaruit drie (hulst)takken oprijzen, tussen de letters R(eyne) M(inne).

325 De Navorscher, 29 (1879), blz. 135.

326 T.a.p., blz. 136.

327 Medegedeeld door J. F. Willems in Belgisch Museum, 1 (1837), blz. 152.

328 Van Duyse, t.a.p., I, blz. 60.

329 Adriaanse, t.a.p., blz. 78—79.

330 Jacob van Lansberghe, Beschryvinge van de stadt Hulst (Rotterdam, 1692), blz. 218.

331 Adriaanse, t.a.p., blz. 108.

332 Van Lansberghe, t.a.p., blz. 216: „Tegenwoordig is deselve broederschap in ongebruyck, dan is my, onder enige papieren hun rakende, vertoont geweest een reglement by deselve gemaekt, en verniewt in den jare 1621., alles in rijm gestelt".

333 Caland, Geschiedkundige bijzonderheden van Zaamslag, t.a.p., blz. 134—136.

334 Ze kregen er vier kannen wijn voor, waarvoor de rekening een post van £ 5 bevat.

335 Vgl. De oudste stadsrekening van Axel. Aug. 1492—25 Aug. 1493. Medegedeeld door F. Caland (Kronijk van het Hist. Gen., 24 (1868), blz. 312—434; hierin vooral blz. 394—397).

336 Caland noemt als de zinspreuk der kamer „in broederlijcke liefd" (t.a.p., blz. 394), ik weet niet op grond waarvan. — Het blazoen van de kamer is afgebeeld in de aanstonds te noemen Spelen van zinne (Ghendt, 1539), blz. 66 v^0 en in de in noot 351 te noemen herdruk van Van Dis en Erné, blz. 160. Men vindt er een bloeiend kruis, de vier melktelen, een miskelk, een hart en het wapen van Aksel op voorgesteld.

337 Caland, t.a.p., blz. 334.

338 Medegedeeld door J. F. Willems in Belgisch Museum, 1 (1837), blz. 150, 152.

339 Vgl. voor al het bovenstaande Caland, t.a.p., blz. 394—397.

340 Vgl. Leonard Willems, De Axelsche rederijkersgilde van Sinte Barbara en haar deken Jacob de Hondt (1487—1529) (Versl. en meded. d. Kon. Vlaamsche Ac. voor taal- en letterk., 1920, blz. 973—991); Middelnederlandsche gedichten en fragmenten, uitgegeven door Napoleon de Pauw, II (Wereldlijke gedichten) (Gent, 1914), blz. 313—421: Vlaamsche en Latijnsche rijmen van Anthonis Stalin en Jacob de Hont, pastoors van Axel. — Het hs. behoorde aan mr. L. van Hoorebeke, advocaat te Gent.

341 De Hont nam in zijn hs. o.a. vele Latijnse vertelsels, Latijnse rijmdichten en Vlaamse gedichten van hem op, maar bijna nooit is met zekerheid uit te maken, wat van Stalin en wat van hemzelf is. De aanstonds te noemen proeven van hun dichtkunst zijn naar alle waarschijnlijkheid echter van De Hont, terwijl de tijdgedichten (incarnatioens, enz.) vooral van Stalin schijnen te zijn.

342 Leonard Willems, t.a.p., blz. 986.

343 De Pauw, t.a.p., blz. 369.

344 T.a.p., blz. 327.

345 T.a.p., blz. 342.

346 T.a.p., blz. 367.

347 Refereynen int vroede, ... int zotte, ... int amoreuze, ... vertooght binnen Ghendt ... 1539 (Ghendt, 1539), blz. C 4 v^0—C 6 r^0.

348 T.a.p., blz. H r^0.

349 T.a.p., blz. M 3 r^0—M 5 r^0. — In de bundel: Tprieel der amoreusheyt met d'epistel der minnen (Rotterdam, 1596), blz. A 4 r^0—A 5 r^0, is een referein opgenomen, dat hiervan kennelijk een bewerking is. Hele regels zijn letterlijk overgenomen, andere met varianten, en het geheel volgt het Akselse referein op de voet.

350 Vgl. Van Dis, Reformatorische rederijkersspelen uit de eerste helft van de zestiende eeuw, t.a.p., blz. 33—87. — Een andere mening wordt voorgestaan door Van Mierlo (zie o.a. Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden, II, t.a.p., blz. 366—369), die het ketterse karakter van deze spelen verwerpt.

351 Spelen van zinne ... binnen ... Ghendt ... vertooght (Ghendt, 1539), blz. R 3 v^0—T 2 v^0. — Ook in de herdruk van deze bundel: De spelen van zinne vertoond op het landjuweel te Gent van 12—23 Juni 1539. Uitgegeven en toegelicht door L. M. van Dis en B. H. Erné, I (Groningen, Batavia, 1939), blz. 160—176. — De aanhalingen hieronder zijn uit deze herdruk. — Een inhoudsoverzicht van het spel vindt men bij Van Dis, t.a.p., blz. 67—69.

352 De spelen van zinne, t.a.p., blz. 168.

353 T.a.p., blz. 170.

354 T.a.p.

355 Van Dis, t.a.p., blz. 69.

356 Caland, t.a.p., blz. 397. — De eveneens t.a.p. genoemde „speelkinderen" die op Vastenavond van hetzelfde jaar „speelden ende vertooghden zekere comedie in latyne ende andere esbatementen" zullen misschien leerlingen van de Latijnse school zijn geweest, die in Aksel, ofschoon ons daarvan uit deze tijd niets van bekend is, ongetwijfeld zal hebben bestaan.

357 In de bibliotheek van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde te Leiden (hs. 372) is een „Beschrijving der afbeelding der 5 geschilderde vierkante borden van Rhetorica, hangende op de Verbodskamer voor de schouwe te Sluis". Een daarvan draagt het jaartal 1598, een ander 16... (de andere cijfers zijn uitgesleten). — Deze borden zijn niet meer in Sluis aanwezig.

358 Medegedeeld door J. F. Willems in Belgisch Museum, 1 (1837), blz. 153.

359 Vgl. J. H. van Dale in de Navorscher, 3 (1853), blz. 98. — Het hs. was volgens Van Dale nog in 1775 aanwezig; het is thans onvindbaar.

360 Vgl. Van Duyse, t.a.p., I, blz. 16, 17.

361 Antwoort op de vraghe, uytghegeven by de Brabandsche reden-rijck camer 't Wit Lavender, uyt levender ionst tot Amsterdam (Amsterdam, 1613), blz. C 3 v^0—C 4 r^0. — Dezelfde rederijker kwam ook voor het gilde uit met een referein (op de stok: De sulcke die zijn dwaes, en d'werelt achtse wijs), blz. L v^0—L 2 r^0, en een liedeken, blz. S 2 r^0—v^0.

362 Vlissings Redens-lust-hof (Vlissinge, 1642), blz. L 2 r^0—v^0. — Van hem was ook het referein op de regel: „Geluckigh is het landt, daer sulcke volck'ren woonen", blz. Aa 2 r^0—v^0, en het lied op de regel: „Die God heeft tot sijn hulp, geen dingh hem hinder doet", blz. Kk 3 r^0—v^0. Ook was Sluis een van de vijf kamers die bij monde van hun factor deelnamen aan de wedstrijd voor het kniewerk, op de stok: „'t Is 't werck van Godes geest te roepen Abba Vader", blz. Ss 2 v^0—Ss 3 r^0.

363 Apollus lust-hof (Delft, 1684), blz. A 4 v^0.

364 Het berustte vroeger in de R.K. pastorie van Hengsdijk, en is sinds enkele jaren in het Bisschoppelijk museum te Breda.

365 T.w. twee aaneengekoppelde rode vazen in hartvorm, uit elk waarvan zich een tak van een distel buigt, die eindigt in een bloem. Daarboven in wolken twee engeltjes die een gouden stralenkrans vasthouden, waarbinnen op een blauwe achtergrond het teken I H S en daaronder drie nagels.

366 Sic. Lees: reedrijck of vrederijck?

367 De visioenen van Hadewych, opnieuw uitgegeven door J. van Mierlo, jun., I (Leuven-Gent-Mechelen, 1924), blz. 190.

368 Vgl. C. C. van de Graft, Middelnederlandsche historieliederen (Epe, 1904), blz. 7—9.

IV. GODSDIENSTIG LEVEN NA DE REFORMATIE

Reformatorische stromingen

De invloed van Luthers optreden in 1517 heeft zich in Zeeland al even vroeg als in Holland en Vlaanderen doen gelden. Wanneer de Landvoogdes in 1523 een scherp onderzoek laat instellen naar de kerkelijke toestanden in haar gebied, blijkt dat „die ongheregeltheyt van der geestelikheyt van Zeellant onghelyck grooter ende meerder was, dan oyt te vooren, ende dat de geoirdende persoonen allen manieren van erfven ende andere waerlicke goeden hem voorderden te gecrygen, by alle middelen zy dincken mochten, sulck dat tgeheel landt van Zeellant ghescape hadde gheweest in hueren handen te commen" [1]. Aldus had ook hier de geestelijkheid zelf de grond bereid, waarin de nieuwe leer wortel kon schieten, en al twee jaar later noemt Erasmus naast de Hollanders en de Vlamingen dan ook de Zeeuwen nadrukkelijk als bekend met Luthers leer en van een dodelijke haat tegen de monniken vervuld [2]. Enkele maanden later schrijft koning Christiaan II van Denemarken uit Middelburg aan zijn vriend Spalatinus, dat hij zich verwonderde over de ijver voor Gods woord — d.i. het Luthers Schriftgeloof — in Zeeland, die ook hier door het bloed der martelaren toenam [3]. Intussen droeg zijn verblijf in Zeeland niet weinig bij tot deze uitbreiding der ketterse opvattingen. In Mei 1523 met zijn gezin en zijn gevolg op veertien schepen te Vere geland, vertoefde hij daar als gast van Adolf van Bourgondië en in de hoofdstad van het eiland, tot de Landvoogdes hem tegen het eind van 1525 gelastte om naar Brabant te vertrekken. Het grootste van zijn schepen, met een bemanning van meer dan vijfhonderd opvarenden, lag ruim een jaar in Vere, en de omgang van deze Luthersgezinde matrozen met de inheemse bevolking is zeker niet zonder gevolgen gebleven [4].

Wanneer Adolf in 1529 en nog eens in 1531 een gestreng onderzoek instelt naar ketterijen in zijn gebied, blijkt dat twee pastoors deelnemen aan de conventikelen van de Sacramentisten, en een derde er van verdacht wordt dat hij, evenals zij, zijn ambt wel zou neerleggen als hij het geld maar kon missen. Samenkomsten van hervormingsgezinden vinden geregeld plaats en worden door vele bijgewoond; wanneer de processie omgaat, laat men zich smalend uit over het Allerheiligste. Adolf bevindt zich in een moeilijke positie. Twee en een half jaar lang heeft hij toegelaten dat de bemanning van het oorlogsschip van zijn gast ongestoord met de burgerij kon verkeren. Men heeft hem een brief uit Holland getoond, waarin de afvalligen tot volharding werden aangespoord, maar hij heeft er zomin aandacht aan besteed als aan de conventikels zelf. Thans dwingt het Hof te Mechelen hem, althans de schijn op te houden van een Rooms-Katholiek en landsgetrouw heer te zijn, maar het blijft bij de schijn, en van bestraffing der ketters horen we niets. Hoe kan Adolf trouwens daarbuiten vervolgen wat hij binnen de muren van zijn eigen huis toelaat, en wellicht aanmoedigt? Want zeker zullen de ketterse denkbeelden zo geen algehele, dan toch een gedeeltelijke instemming hebben gevonden bij zijn lijfarts Reinier Snoy, de vriend van Cornelius Aurelius en van Erasmus, en als deze beiden vol kritiek op de kerk en vol welwillendheid tegenover de nieuwe ideeën. Alle maatregelen die Adolf genomen zou

hebben, konden trouwens de zaak der Hervorming eerder goed dan kwaad hebben gedaan; de tijden waren nu eenmaal vervuld en de vruchten hingen rijp aan de boom [5].

Het is opvallend, maar alleszins verklaarbaar, dat in deze beginjaren van de reformatorische bewegingen van de Zeeuwse eilanden alleen Walcheren de invloed der nieuwe leer heeft ondergaan [6]. Rondreizende ketters als de „apostaet broeder Jacop uuyt Ingelandt" (1525) en de Augustijnermonnik Petrus Daensius, die van 1534 tot 1538 op Zuidbeveland vertoefde, zullen er waarschijnlijk geen of zo goed als geen aanhang hebben gevonden [7]. Walcheren, met zijn koopsteden, stond uiteraard meer voor de nieuwe denkbeelden open dan het agrarische achterland, en hier zien we dan ook de eerste sporen van het optreden van ketterse denkbeelden in Zeeland. Hadrianus Cordatus, priester en kanunnik van Sint-Pieters binnen Middelburg, de geleerde vriend van Geldenhauer en zovele andere Humanisten, wordt in 1527 wegens „luterye" gevankelijk naar het slot te Vilvoorden gevoerd. Janne Pier Kerstiaensdochter wordt in hetzelfde jaar te Middelburg een stuk van de tong afgesneden en vervolgens wordt de ongelukkige voor twee jaar verbannen wegens blasfemie van God en Maria. Jan de Wevere wordt in 1530, eveneens in Middelburg, met een ijzer door zijn tong gestoken, „overmits zyne lutherye". Dirck Arentsz van Middelburg en Adriaen Lauwereysz van Grijpskerke worden in Februari 1530 vóór het stadhuis van Middelburg ter dood gebracht wegens hun aanhangen van de nieuwe leer. Zij zijn de eersten van een lange rij van slachtoffers, die de inquisitie ook in Zeeland heeft gemaakt, al wist deze juist in de jaren omstreeks 1530 door grote gestrengheid het naar buiten optreden van de ketterij sterk te beteugelen.

Het Anabaptisme en Mennonisme

Kort na 1530 eindigt de eerste periode der Hervorming, die der Sacramentisten. In de volgende jaren zijn het de Anabaptisten of Wederdopers, die van zich doen horen. Deze beweging, omstreeks het genoemde jaar uit Oostfriesland naar Holland overgeslagen, is al in 1534 in Zeeland doorgedrongen. In dat jaar verlaten Pieter Rombouts, alias Pier de Pape, en zijn vrouw hun huis en have te Arnemuiden, „volgende alsoe de nyeuwe secte van herdooperie", en hun stadgenote Aechte Jansdochtere neemt de vlucht „met die van der secte Melchioriten". Het Anabaptisme neemt in Zeeland van jaar tot jaar in aanhang toe [8], en ook van hier trekt men op naar Munster, waar het nieuwe Jeruzalem zal worden gesticht. Cornelis Polderman uit Walcheren wordt er weldra een van de leidende personen. Jan Everts, schoenmakersgezel te Vere [9], Jan Matthysz. Blauwaert, goudsmid te Middelburg [10] en menige andere Zeeuw sloten zich eveneens bij de Munsterse beweging aan en trokken in heilige geestdrift naar het beloofde land.

Omstreeks 1535 treedt in deze periode van godsdienstige bewogenheid echter schijnbaar een stilstand in, die tot omstreeks 1560 voortduurt. De oorzaak daarvan is niet zozeer in de plakkaten van 1529 en 1531 te zoeken, als wel in de ontgoocheling die de Anabaptisten beving, toen tegen hun verwachting de wederkomst des Heren en het Duizendjarig Rijk uitbleven. Deze teleurstelling heeft de beweging radicaal van karakter veranderd. In het vervolg leven de meeste Dopersen, nu onder leiding van Menno Simons, „in stillicheyt" voort, zonder aanstoot te geven, en naar buiten treden ze voorlopig niet of nauwelijks meer op. Weldra wordt het Anabaptisme door het Calvinisme overvleugeld. Het edict van

April 1550 noemt voor het eerst de naam van de hervormer van Genève, wiens „Institutie" al in 1546 op de index was geplaatst. Twee jaar tevoren had de uittocht van de hervormingsgezinden, die zich bedreigd gevoelden, al een aanvang genomen, en ook uit Zeeland waren velen naar Engeland getrokken, waar ze in Londen, Sandwich, Nordwich en andere plaatsen tezamen met de uitgewekenen uit andere gewesten bloeiende kerken stichtten [11].

Wanneer de Doopsgezinde oudste, Leenaert Bouwens, op zijn zwerftochten in 1557 in Zeeland komt, doopt hij in Middelburg 13, in Zierikzee 2 aanhangers van zijn sekte, zodat in deze steden in elk geval huisgemeenten zullen zijn geweest [12]. Het van overheidswege ingestelde onderzoek van 1550 en vooral dat van 1567 en volgende jaren naar „gereformeerden" brengt ook Mennonieten aan het licht, die zich sinds het wonderjaar 1556 weer meer in de openbaarheid gewaagd hadden. Al in 1561 en het volgende jaar klaagt men over kooplieden, waaronder ook buitenlandse, die in Middelburg de gevoelens van deze sekte waren toegedaan. In 1569 worden drie „vrome schaepkens en navolgers Christi", Hendrik Alewijnsz [13], Hans Marijnsz. van Oosten [14] en Gerrit Duynherder gevangen genomen en na vele martelingen levend verbrand. Omstreeks dezelfde tijd heeft, waarschijnlijk te Brouwershaven, Valerius de schoolmeester hetzelfde lot ondergaan.

Het Calvinisme

Inmiddels was, omstreeks 1555, in de Noordelijke Nederlanden, en ook in Zeeland, de calvinistische periode der Hervorming begonnen. In niet meer dan twintig jaar heeft het Calvinisme [16] onder ons volk de plaats veroverd, die het voortaan althans in Noordnederland zou innemen. Het Anabaptisme is door zijn optreden tot een voor ons volksleven vrij onbetekenende richting geworden. Als Guido de Brès in 1559 de Confessie opstelt, is deze geheel in overeenstemming met de beginselen van Calvijn. In hetzelfde jaar predikt Ghislein de Hoorne te Middelburg al, voor een gehoor van twee- à driehonderd hervormingsgezinden, onder wie wel vele Luthersen en Doopsgezinden geweest zullen zijn, het evangelie in calvinistische zin. Uit beide kringen, vooral uit die der laatstgenoemden, trok de leer van Calvijn weldra haar aanhangers, om in enkele tientallen jaren de heersende geloofsrichting op de Zeeuwse eilanden te worden, waar zij het na bijna vier eeuwen nog is. Deze snelle en volkomen overwinning wijst op een geestelijke verwantschap tussen Calvijn en de Nederlandse volksaard. Wessel Gansfort, Erasmus, Luther, Zwingli, Bullinger, de Anabaptisten, zij allen, die beurtelings op ons volksleven hebben ingewerkt, hebben elk op zijn wijze de Reformatie voorbereid; deze Reformatie zelf is echter aan het Calvinisme te danken. Het democratische element, het radicalisme, dat ons volk eigen is, zijn voorliefde voor het sobere en het ongekunstelde, het klare en heldere, en de individualistische trek in ons volkskarakter, dat alles deed de Nederlander uitgaan naar de leer van Calvijn, waarin hij diezelfde elementen terugvond.

Men kan het betreuren, dat de Rooms-Katholieke kerk geen kans heeft gekregen — of haar kans voorbij heeft laten gaan — om zich te zuiveren van de smetten, waarmee zij zich, in de aan de Hervorming voorafgaande periode, bevlekt had, en tegelijk met Bakhuizen van den Brink het Calvinisme als de hoogste ontwikkeling van het godsdienstig en staatkundig beginsel der zestiende eeuw beschouwen. Een hervormingsstrijd, zó laat na het ontstaan der Hervorming uitgebroken als de onze, kon niet anders

dan calvinistisch zijn [17], en het feit, dat Zeeland van het begin af in deze richting partij heeft gekozen, en zich openlijk voor een breuk met de Rooms-Katholieke Spaansgezinde landsregering verklaarde, heeft niet anders dan ten goede gewerkt op de politieke ontwikkeling van het gewest. In zekere zin waren de Zeeuwen voor het Calvinisme als gepraedisponeerd; wie beter dan dit volk van vissers en kooplieden konden het leerstuk van Gods vrijmachtige genade verstaan? [18] Economische factoren droegen er het hunne toe bij, dat de onverschilligheid, die in deze tijd in vele leden der oude kerk moet hebben geleefd, oversloeg tot een gevoel van wrevel, dat maar al te willig het oor leende aan de stem, die tot ontrouw verleidde. De nieuwe kerkelijke indeling, die Nicolaus de Castro, een heftig tegenstander van de Reformatie, in de Middelburgse abdij bracht [19] en de aanwezigheid van Spaanse troepen op Walcheren, wachtende op een gunstige gelegenheid tot verscheping, hielden beide een economische bedreiging in zich besloten, waardoor in de steden, Middelburg en Vlissingen vooraan, een controverse ontstond tussen de burgerij en de stedelijke overheden ener-, de geestelijkheid en de landsregering anderzijds. De nieuwe bisschop bond dadelijk na zijn consecratie, in 1562, de strijd tegen de ketterij aan, daarin gesteund door de Landvoogdes, die herhaaldelijk geklaagd had over de laksheid, door Middelburg in deze aan de dag gelegd. Zo ontstond hier als overal elders in deze jaren oppositie tegen de centraliserende tendenzen der landsregering in Brussel [20], die het opkomend verzet tegen de door deze zelfde regering zo nodig bloedig gehandhaafde kerk maar al te zeer in de hand zou werken.

Voor zover de schaarse, verwarde en elkaar meermalen tegensprekende berichten ons in staat stellen, een voorstelling te vormen van het kerkelijk-godsdienstige leven der ketters omstreeks 1565, zag dat er als volgt uit. Doperse gemeenten bestonden in Middelburg en in Zieriksee. In de eerste stad was Hendrik Alewijnsz voorganger, in de tweede Valerius de schoolmeester. Van de (gereformeerde) gemeenten onder het kruis waren die van Vlissingen en Vere georganiseerd. Vlissingen had sinds 1559 in Ghislein de Hoorne een eigen predikant; in Vere leidde Adriaen Obry de jonge gemeente. Beiden waren uitgeweken Vlamingen. Bovendien vond men in Middelburg een groep sympathiserenden, die evenwel niet georganiseerd waren.

Op Zondag 30 Juni 1566 vond de eerste openlijke preek van ketterse zijde in Zeeland plaats in de duinen van Dishoek onder Koudekerke, waar ongeveer 250 mannen en vrouwen bijeenkwamen om te luisteren naar de predikant, een jongeman van ongeveer dertig jaar, een kuiper uit Vlissingen [21]. Twee dagen later werd in een weiland onder Brigdamme een tweede samenkomst gehouden, waarheen men uit Vere en Vlissingen kwam aangereden. Hier preekte Obry voor een gehoor van tussen de 1500 en 1600 mensen [22]. De daaropvolgende Zondag vond buiten Vere, waar die dag de ommegang werd gehouden, opnieuw een openlijke preek plaats. Het plakkaat, dat de regering in Brussel op 3 Juli had uitgevaardigd, kon de stroom niet meer indammen; de Hervorming brak zich ook op Walcheren krachtig baan. De berichtgevers melden, dat het vooral burgers uit Middelburg, Vlissingen en Vere waren, die deze samenkomsten bezochten, en dat er maar weinig boeren werden gezien. Zondag 11 Augustus, een regenachtige dag, had binnen Middelburg in een pakhuis van Jacob van der Meersch, de schoonzoon van de oud-baljuw Pieter Haeck, achter het huis de Gouden Leeuw in de Langedelft, de eerste grote samenkomst binnenshuis plaats. Hier trad Ghislein de Hoorne op

voor een gehoor van wel duizend man, ook uit Vlissingen, Vere en de dorpen van het eiland. De samenkomst werd echter op last van de baljuw uiteengedreven.

Twee dagen nadat de Beeldenstorm in Antwerpen was uitgebroken, werden, op 22 Augustus 1566, te Middelburg achtereenvolgens de Sint-Maartens-, de Abdij- en de Sint-Pieterskerk bestormd en geplunderd. Nog twee dagen later moest de magistraat de 21 raddraaiers, die men gevangen had genomen, alweer loslaten, „om oploop ende bloedtstortinghe te verhoeden" [23]. Pas op 5 September waagt de pastoor van Westmonster het, op aandrang van de overheid, om weer voor het eerst de mis te lezen. Het gehele jaar door blijft het rumoerig in de stad, maar de magistraat weet al te grote excessen te voorkomen. Omstreeks Kermis wordt binnen Middelburg voor de eerste keer Avondmaal gevierd; onder de aanzittenden zijn een schepen en een oud-schepen en de dochter van Pieter Haeck.

Mogen we Bor en Hooft geloven, dan bleef er tijdens de Beeldenstorm geen kerk op Walcheren ongeschonden. Vast staat in elk geval, dat van een aantal kerken, o.a. te Vlissingen, de beelden en kerksieraden werden vernield, en dat ook het nonnenklooster Zoetendale onder Serooskerke werd geplunderd [24]. Buiten Walcheren daarentegen blijkt op de eilanden nergens iets van woelingen van enige betekenis te zijn voorgevallen. Er is aanleiding om te veronderstellen, dat de magistraat van Vlissingen, Vere en Arnemuiden sympathiseerde met de beeldenbrekers en de prediking der Calvinisten oogluikend toestond. Die van Middelburg verzette zich weliswaar, maar haar houding was weifelend; enerzijds beheerste haar de vrees voor de landsregering, waaraan de stad economisch verbonden was, anderzijds die voor een belangrijk deel der burgerij. In September krijgen de hervormingsgezinden er een schuur, waar ze hun godsdienstoefeningen mogen houden, en waar gewoonlijk Ghislein de Hoorne in de dienst voorging, maar ook anderen, o.a. Petrus Dathenus, preekten er wel. En niet alleen op Walcheren, vrijwel op alle Zeeuwse eilanden wordt in 1566 de nieuwe leer gepredikt, zeker op Schouwen [25] en Tolen, waarschijnlijk ook op Zuidbeveland. De beweging, aanvankelijk tot de lagere volksklassen en de middenstand beperkt, had zich intussen tot de hogere kringen uitgebreid; onder hen, die bij de zojuist genoemde hagepreek in Brigdamme waren, behoorden „merckelick diversche persoonen van estimacie ende rijcke van goede", en zelfs de baljuw van Middelburg, Pieter Haeck [26].

Uit dit alles blijkt, dat er omstreeks 1566 vooral op Walcheren een vrij grote belangstelling was voor de nieuwe leer. De komst van Alva, in het daaropvolgende jaar, en de instelling van de Raad van Beroerten dreven dan ook van hier velen op de vlucht, om elders betere tijden af te wachten. Het ligt voor de hand, dat men van hier vooral naar Engeland trok. Inderdaad treffen we vele van de door Alva verbannen Zeeuwen [27] in de vluchtelingengemeenten van Londen, Sandwich, Colchester, Norwich, Yarmouth en andere plaatsen aan, o.a. de Veerse apotheker Jan van Reigersberch, de zoon van de kroniekschrijver, de Middelburgse koopman Pieter Boreel, die in 1568 te Norwich stierf, Rochus Adriaensz. Hoffer, burgemeester van Zieriksee en rentmeester van Zeeland Beoosten-Schelde, de vader van de dichter Adriaen Hoffer, de afvallige Veerse pastoor Jan van Miggrode, die te Colchester, en de Middelburgse lekeprediker Ghislein de Hoorne, die te Norwich en Yarmouth als predikant optrad.

Zodra in 1572 Vlissingen, Vere en Arnemuiden echter de zijde van de Prins kiezen, keren verscheidenen van deze uitgewekenen zonder dralen terug. Voorop de ijverige Miggrode (1531—1627) [28], de man, die wellicht meer dan enig ander de zaak der Hervorming in Zeeland gediend heeft. Oorspronkelijk pastoor der parochiale kerk van Vere en kanunnik in het kapittel van Onze Lieve Vrouwe, was hij sinds de zestiger jaren de denkbeelden der Reformatoren toegedaan. Al in de zomer van 1572 stond hij aan het hoofd der hervormingsgezinde beweging, die allengs in alle dorpen en steden van Walcheren was doorgedrongen. In Vere en Vlissingen kwam het weldra tot vorming van een geordende gemeente met een vaste predikant. Toen na de val van Middelburg in 1574 de officiële regering haar laatste steunpunt op het eiland verloren had, werden nog in hetzelfde jaar te Middelburg, Arnemuiden en Domburg gemeenten geconstitueerd. Al vóór 1590 hadden bijna alle dorpen op het eiland hun eigen predikant. Vooral door toedoen van Miggrode kwam in 1574, misschien nog vóór de overgang van Middelburg, de classis Walcheren tot stand, waarvan de eerste leden verklaarden zich te zullen richten naar de confessie en de artikelen van Emden (1571) en Dordrecht (1574).

De overige eilanden volgden het voorbeeld van Walcheren op de voet. Al in de zomer van 1572, terstond nadat de stad de zijde van de Prins had gekozen, preekte Hermanus Moded in Zieriksee, maar eerst nadat de Spanjaarden in 1576 Schouwen en Duiveland voorgoed verlaten hadden, werd hier en te Brouwershaven een gemeente geconstitueerd, waarna in de tachtiger jaren de dorpen van de beide eilanden successievelijk volgden. Op Tolen en Zuidbeveland, die in de satisfactie, waarbij zij zich aan de zijde van de Prins hadden gesteld, vrije godsdienstuitoefening voor de Rooms-Katholieke religie hadden bedongen, blijkt de Hervorming iets trager te zijn verlopen; zo kreeg Goes pas in 1579 zijn eerste predikant, nog iets later dan Baarland, Heinkenszand, Hoedekenskerke, Nisse, Kapelle, Kruiningen en Wemeldinge. In de stad Tolen duurde het zelfs tot 1580 eer de gemeente er een vaste predikant kreeg. Terwijl er al in Juni 1574 een classis Schouwen bestond, en in 1579 de classis van Zuidbeveland werd opgericht, kwam die van Zeeland Beoosten-Schelde (later die van Tolen en Bergen-op-Zoom geheten) pas in 1584 tot stand.

In Juni 1574 kwam onder voorzitterschap van Gaspar van der Heyden te Dordrecht een provinciale synode van de Hollandse en Zeeuwse kerken bijeen. Wel werd in 1579 de eerste Zeeuwse synode te Goes gehouden, maar men wilde daarmede allerminst te kennen geven, dat Zeeland in kerkelijke aangelegenheden een eigen weg wilde bewandelen.

Aanvankelijk heeft de overheid zich niet met de Zeeuwse kerkorde bemoeid; eerst in 1586 verklaarde zij de Haagse kerkorde, de zgn. Leicesterse, voor „goetgehouden ende geapprobeert" [29]. Vijf jaar later werd op de synode te Middelburg een nieuwe, ditmaal uitsluitend voor Zeeland geldende kerkorde vastgesteld, waaraan echter nog altijd die van 1586 ten grondslag lag. Deze legde de oppermacht der overheid in kerkelijke zaken met nadruk vast. Een door de Staten ingesteld „Collegium qualificatum", bestaande uit kerkeraadsleden en magistraatspersonen, werd aangewezen voor het beroepen van predikanten en het benoemen van kerkeraadsleden. Deze Zeeuwse kerkorde van 1591 is door de Dordtse van 1619 niet meer gewijzigd; de Staten van Zeeland hebben zich tegen de invoering ervan verzet, en zo doet het geval zich voor, dat de Zeeuwse kerk zich meer dan twee eeuwen lang vrijwillig onder de heerschappij der overheid heeft gesteld, zonder dat deze verhouding ooit

tot botsingen aanleiding heeft gegeven. Een merkwaardig en tekenend voorbeeld van het eigen karakter, dat de provincie vooral in kerkelijke en godsdienstige aangelegenheden tot op de huidige dag zou blijven vertonen.

Immigratie der Zuidnederlanders

Een krachtige stoot tot de Calvinisering van Zeeland heeft de uitwijking van duizenden Zuidnederlanders, vooral Vlamingen en Brabanders, gegeven, die terwille van het geloof hun vaderland verlieten om zich, vooral na de val van Antwerpen, maar ook in de jaren daarvóór en daarna, metterwoon in het Noorden te vestigen [30]. Uiteraard kreeg Zeeland van deze emigratie het leeuwendeel; hier toch woonde men dicht genoeg bij het oude vaderland om, indien de koers mocht veranderen, spoedig terug te kunnen keren, en hier ook waren de economische factoren in alle opzichten gunstig om een nieuw bestaan van de grond op te bouwen, hetzij dit in de koophandel, de landbouw of de visserij was. In weinige jaren tijds verdubbelden de emigranten het bevolkingsaantal van steden als Middelburg en Vlissingen, en men mag aannemen dat, wellicht in mindere mate, ook de kleinere steden en de dorpen, vooral op Walcheren, hun aantal inwoners in deze jaren aanmerkelijk zagen stijgen. Onder hen waren niet alleen vissers en boeren, neringdrijvenden en grote kooplieden, maar ook mannen van het woord en de pen, als de rederijker Jeronimus van der Voort, een overtuigd Calvinist, de De Swaefs, schoolmeesters en predikanten die in woord en geschrift de beginselen van het Calvinisme in hun nieuwe vaderland uitdroegen, Joos van Laren, de stamvader van een geslacht van calvinistische predikanten, waarvan verscheidene leden zich ook voor de wetenschap verdienstelijk hebben gemaakt, Marnix van Sint-Aldegonde, mannen die elk op hun terrein de leer van Calvijn hebben verbreid. In 't bijzonder op kerkelijk en godsdienstig gebied, maar daarnaast ook voor het geestelijke en kulturele leven in Zeeland in 't algemeen is deze immigratie van de grootste betekenis geweest.

Vooral echter op kerkelijk terrein heeft de invloed der uitgewekenen zich doen gelden. De meeste Hervormde gemeenten, ook in de kleinste dorpen van Zeeland, werden door predikanten van Vlaamse en Brabantse oorsprong bediend [31], terwijl vele andere Vlamingen en Brabanders als ouderling en diaken een leidende rol in het kerkelijke leven vervulden. Het is voor een niet gering deel aan hun invloed toe te schrijven, dat wanneer straks de twisten tussen Gomarus en Arminius uitbreken, Zeeland onverdeeld Gomarus' zijde kiest.

Weinig minder belangrijk was hun invloed op staatkundig terrein. Christoffel Roels [32] uit Leuven werd in 1568 pensionaris van Prelaat en Edelen van Zeeland. Deze neef van de bisschop van Middelburg was een plooibaar man, en zo kon hij na Middelburgs overgang aan de Prins Hervormd Zeeland even plichtsgetrouw dienen, van 1578 tot zijn dood, in 1597, als raadpensionaris, als hij het tevoren Rooms Zeeland had gedaan. Zijn vrouw was een dochter van Cornelis Taymon uit Gent, die omstreeks 1580 secretaris der Staten van het gewest was. Hun zoon Willem Roels was van 1574 tot 1595 pensionaris van Middelburg. Roels' opvolger als raadpensionaris was Johan van der Warck († 1615) [33] uit Antwerpen, van 1575 tot 1577 en later nog eens van 1588 tot 1596 pensionaris van Middelburg. Pieter de Rijcke († 1596) [34] uit Gent werd in 1573 baljuw van Vlissingen en was van 1580 tot 1596 representant van de Eerste Edele. Het was een Vlaming, Jacob van Malderé († 1617) [35], sinds 1585 baljuw van Vere, die hem in deze functie opvolgde. Ook aan deze lijst zouden tientallen andere namen van Vlaamse en Brabantse uitgewekenen

toegevoegd kunnen worden, die op het laatst der zestiende en in het begin der zeventiende eeuw een leidende functie hebben vervuld in het staatkundige leven van hun nieuwe vaderland en er het vuur van de haat tegen het Spaanse rijk brandende hebben gehouden. Het is vooral door hun invloed dat de oorlogspartij, die op voortzetting van de strijd aandrong, in Zeeland machtig was en bleef. Dit kwam duidelijk aan de dag, toen het sluiten van een wapenstilstand ter sprake werd gebracht, waartegen men zich nergens zo fel verzet heeft als in Zeeland, tenslotte toch zonder het beoogde succes. Toen in 1629 opnieuw onderhandelingen werden aangeknoopt om tot een wapenstilstand te komen, richtten de Middelburgse predikanten zich met een uitvoerig vertoog, waarin zij deze plannen bestreden, tot de Staten van Zeeland, die zich trouwens zelf ook tegenstanders van een nieuw bestand betoonden [36].

Marnix' verblijf in Zeeland

Niet zonder invloed op de doorwerking van het Calvinisme in Zeeland is ongetwijfeld Marnix' verblijf op het slot te Westsoeburg geweest. Dit kasteel [37], dat in April 1573, tijdens het beleg van Middelburg door de Vlissingers, gedeeltelijk was afgebrand, kwam op de laatste dag van het jaar 1578 in het bezit van *Philips van Marnix van Sint-Aldegonde* (1540—1598) [38], die het liet herstellen en er vervolgens een groot deel van het jaar 1583 en van November 1585 tot 1595 met tussenpozen zijn intrek nam [39]. Over zijn verblijf in deze landelijke omgeving is niet veel bekend [40]. In zijn uitgestrekte tuinen kweekte hij, zoals hij in 1590 op een maaltijd bij Walraven van Brederode, Eerste Edele van Holland, vertelt, kweeën, beetwortelen en pompoenen, gelukkig en tevreden met zijn lot, dat hem van staatsman tot boer had gemaakt [41]. Na zijn woelige en zenuwslopende ambtelijke loopbaan kreeg hij, teruggetrokken in zijn Walchers ballingsoord, volop gelegenheid om zich naar hartelust aan deze liefhebberij te wijden. De belangstelling voor de landbouw en het buitenleven, die hier en daar het karakter van een kultus aannam, was een typische vorm van humanistisch-renaissancistisch levensbesef, en Marnix was door geboorte en opvoeding genoeg in deze sfeer thuis, om er zich ten volle aan te kunnen overgeven. Intussen nam het landleven maar een deel van zijn werkkracht in beslag; ook voor wetenschappelijke arbeid bleef op Soeburg volop tijd over. Hij herzag er zijn „Boeck der Psalmen", waarvan de tweede uitgave in 1591 bij de Middelburgse uitgever Richard Schilders van de pers kwam [42]. Verder schreef hij er nog twee pamfletten, beide van politieke aard, en beide in 1589 verschenen [43]. Het eerste, de „Heylige bulle, ende krusade des Paus van Roomen... seer claerlick wtgheleyt" [44] valt enkele propagandistische libellen aan, die de Armada had meegebracht met de bedoeling, die hier te lande te verspreiden. Het tweede, de „Trouwe vermaninge aende Christelicke gemeynten van Brabant, Vlanderen, Henegou, ende andere omliggende landen" [45], is als opwekking om standvastig te blijven in het geloof en in de ballingschap de moed niet te verliezen, misschien nog meer van stichtelijke dan van politieke aard.

Dank zij Marnix' verblijf te Soeburg is de in gunstige zin veranderde stemming jegens hem in Zeeland het eerst aan het licht gekomen [46]. Het eerste symptoom bleek bij de verschijning van de „Heylige bulle", waarvan de voor Zeeland bestemde exemplaren onder de voorrede de initialen van de schrijver droegen, terwijl de overige zonder enige aanduiding van de auteur het licht zagen. Een duidelijker aanwijzing van zijn eerherstel onder de Zeeuwen was de opdracht, die de Staten van het gewest hem in

1590 gaven om de Franse en Engelse regeringen persoonlijk in kennis te stellen van de inhoud van enkele brieven, die de gouverneur van Bergen-op-Zoom in handen waren gevallen. Het jaar daarop bevalen ze hem aan voor de Bijbelvertaling, waarvoor hij vijf jaar later naar Leiden zou verhuizen [47].

Uit Marnix' briefwisseling noch uit zijn geschriften blijkt, welke Zeeuwen in deze periode van zijn leven tot zijn vriendenkring hebben behoord. In elk geval zal hij omgang hebben gehad met de weduwe van de Prins, Louise de Coligny, die tussen 1585 en 1591 herhaaldelijk het Prinsenhof te Vlissingen bewoonde. Ook met Pierre Loyseleur de Villiers (± 1530—1590) [48] zal hij veel verkeerd hebben. De geleerde oud-hofprediker van Willem van Oranje had zich na diens dood metterwoon op het kasteel Westhoven gevestigd, dat hij omstreeks 1582 had gekocht. Hij schreef hier zijn bekende stellingen over de vrije wil [49], die hem doen kennen als een verdraagzaam theoloog en een Calvinist van gematigde beginselen. Nadat de Engelse gouverneur van Vlissingen in November 1587 getracht had, hem gevangen te nemen, vertoefde hij doorgaans binnen Middelburg, waar hij, 28 November 1590, in de Sint-Pieterskerk begraven werd.

Ook met vooraanstaande magistraatspersonen in Zeeland zal Marnix omgang hebben gehad. Een van hen, de gecommitteerde raad Joos Teelinck, later lid van de Raad van State, vertrouwde hem de opvoeding van zijn oudste zoon Eewoud toe, die in 1592 enige tijd op het kasteel van Soeburg heeft gewoond. Het aandeel dat Marnix heeft gehad aan de vorming van de latere ontvanger-generaal van het gewest, die een der voormannen van het Piëtisme zou worden, laat zich alleen maar gissen. Eewoud Teelinck, die al zijn geschriften onder een schuilnaam in het licht heeft gezonden, kon zich daarover bezwaarlijk uitlaten zonder zijn anonymiteit prijs te geven. Maar ook zonder een uitdrukkelijke verklaring daarover mag men aannemen dat de overtuigd calvinistische levensbeschouwing van de leermeester, die te Genève onder Calvijn en Beza zelf gestudeerd had, haar stempel heeft gedrukt op de geest van de leerling.

Als ambachtsheer van Westsoeburg wijdde Marnix zijn zorgen aan het welzijn van deze heerlijkheid. Nog in 1595, na zijn verhuizing naar Leiden, wist hij van de Staten van Zeeland een geldelijke ondersteuning te krijgen voor de opbouw van de kerk van het dorp en het onderhoud van een predikant en een schoolmeester [50]. Of zijn lijk, nadat het te Leiden begraven was, naar Soeburg is overgebracht, is een onbesliste vraag.

De Rooms-Katholieken

Al was in 1576 de openlijke uitoefening van de Rooms-Katholieke godsdienst tenslotte ook in Zeeland verboden [51] en verbood de Prins er vijf jaar later eveneens de heimelijke uitoefening [52], toch bleef een aantal inwoners op alle eilanden, maar vooral op Zuidbeveland, het oude geloof trouw. Al in 1591 schrijft Sasbout Vosmeer aan de nuntius over de verblijdende vooruitgang van het kerkelijke leven onder de Roomsgezinden van Zeeland [53], waarvoor reeds in de tachtiger jaren Martinus Conincx (Regius) (1549—1625) [54] zich verdienstelijk had gemaakt. In Goes en stellig ook in vele dorpen van Zuidbeveland waren de overheidspersonen omstreeks het begin der zeventiende eeuw nog grotendeels alleen in naam Hervormd, maar in hun hart nog Roomsgezind [55]. In Zieriksee [56] en op Schouwen en Duiveland [57] was het niet veel anders gesteld. Vele leden der Zierikseese regentenfamilie De Vager bleven tot diep in de eeuw het geloof van hun voorgeslacht trouw [58], evenals een tak van het oude ge-

slacht De Huybert, die zich Harinckman noemde en waarvan enkele leden nog omstreeks het midden van de eeuw tot de geestelijke stand behoorden [59], o.a. de Augustijner pater Alexander Harinckman [60]. Van de familie Janssen (of Janssenboy) werden vier broers uit één gezin en een neef allen Dominicaan [61]. Te Sint-Maartensdijk op het eiland Tolen verenigde het Sint-Jacobsgilde degenen, die aan het Roomse geloof trouw waren gebleven; de magistraat verzocht in 1623 aan Maurits om de bezittingen der gildebroeders te gelde te mogen maken, o.a. uit deze overweging dat „de Pauselicke religie by deselve werd gestigt en dagelicx meer persoonen thaerder devotie soecken te brengen" [62]. In 1629 klaagde de synodale classis van Zeeland bij de Staten over de Rooms-Katholieken te Scherpenisse en elders op Tolen, die in Halsteren naar de mis gingen [63]. Van de patricische families Liens en Werckendet gingen nog in 1595 leden ter bedevaart naar San Jago di Compostella in Spanje, alhoewel beide geslachten toen al in de regering zaten [64]. Wanneer de klachten der predikanten te luid werden, hernieuwden de Staten de verbodsbepalingen, waardoor voor een ogenblik de propaganda der Rooms-Katholieke kerk gematigd of stil werd gelegd [65], om straks weer het hoofd op te steken. Nog in 1654 werd voorgeschreven, dat alle paapsgezinde burgemeesters, schepenen en regenten van godshuizen afgezet moesten worden [66]. Klaarblijkelijk waren die er dus nog.

De felle haat tegen de Rooms-Katholieke kerk en de vrees voor een „wederopluiking van het Katholicisme" uit zich ook in de Zeeuwse letterkunde. Heviger dan de uitvallen en beschimpingen, talrijker dan de strijdschriften tegen Doopsgezinden en Remonstranten zijn die tegen Rome en Spanje, de in de ogen der calvinistische Nederlanders onafscheidelijk verbonden vertegenwoordigers van het kwaad, waartegen zij sinds het midden der zestiende eeuw een strijd op leven en dood voerden. Er is nauwelijks een schrijver of dichter uit het eind der zestiende of de eerste helft der zeventiende eeuw te noemen, bij wie de haat tegen deze tweeeenheid niet tot uiting komt, nu eens in een opzettelijk en uitvoerig betoog, dan in een terloopse opmerking. Cats is op deze regel een van de weinige uitzonderingen. Ze uit zich, als bij Van Heyst, in een breed opgezette en uitgesponnen aanval tegen de Spanjaarden en de Roomsen, in een waarschuwing om onder geen voorwendsel, welk ook, een verbond te sluiten met de „doodelijcke, gesworene, trouweloose, onversoenelijcke, en erfvyanden van Gods kercke, ende onsen Staet: 't welck al te mael warachtich is inden Coninck van Spaengien" [67]. Ze uit zich elders, als bij De Swaef, in een afkeuring van de overblijfselen uit de voorreformatorische tijd, die in het volksleven te taaie wortels hadden geschoten dan dat één of twee geslachten ze konden zien verdwijnen [68]. Of ze openbaart zich, als bij Liens, in betuigingen van diep medelijden met de arme Vlaamse gewesten, die nog altijd beide onder het Spaanse en het Roomse juk liggen te zuchten [69]. Maar in de meeste gevallen is er alleen maar sprake van een zinloos en ongemotiveerd schelden, als bij Hondius, die verzekert dat hij over de streken der Roomsen wel een boek „soo groot als haer missael" zou kunnen volschrijven [70], of bij Hoffer, die „Spaansche tyrannie" en „Roomsch' afgodery" in één adem noemt [71].

Zuiver op theologische gronden bestreed de predikant Jacob Burs, die we nog in de Sabbats- en de Grallenstrijd zullen ontmoeten, de Rooms-Katholieke kerk in zijn „Tafel des geloofs" (1629) [72] en later nog eens in een „Kort ende dienstich berecht over de aenroepinghe der heylighen, reliquien, beelden ende van het kruys" (1640) [73]. Dezelfde anti-papistische gezindheid spreekt ook uit het kerkhistorische werk van de predikant van

Kerkwerve, Jacobus Baselius, de „Sulpitius Belgicus" (1656), een duidelijke taal [74].

Uiteraard moeten onder de Roomsgezinden in de eerste plaats de Jezuïeten het ontgelden. Zelfs een overigens zo gematigd man als De Brune loopt warm, als hij over „dit Loyolitische gebroetsel" komt te spreken [75], maar vooral Hondius [76] en Adriaen Hoffer [77] raken niet uitgesproken over de volgelingen van Loyola, „eenen Spaignaert uyt de hel", zoals de eerste hem noemt, die zij en anderen met een goedkope woordspeling bij voorkeur „Jesu-wijten" plegen te noemen.

Tot de strijdlustigste ketterbestrijders uit het laatst der zestiende en het begin der zeventiende eeuw behoorde Jean David (1545—1613). Deze Zuidnederlandse Jezuïet beschikte over een even vaardige als scherpe pen, die niet moe werd om de afvallige rebellen uit het Noorden aan te vallen. Zijn naam dient hier genoemd te worden als bestrijder van Willem Teelinck. Toen deze predikant van Haamstede en Burg bij het begin van het Bestand zijn „Timotheus" (1609) schreef [78] als een „ghetrouwe waerschouwinge, tegen het verdrietelijck begapen der afgoden, ende afgodischen dienst der Papisten: 't welck by vele van de Gereformeerde seer onbedachtelijck gepleeght wert, in Brabant ende Vlaenderen, by occasie van desen stil-stant van wapenen", diende Jean David hem van repliek in zijn „Vry-gheleyde tot ontlastinghe van conscientie om de Catholiicke kercken, beelden, ende godtsdienst te gaen bekiicken" (1609) [79]. Teelinck antwoordde in zijn „Ontdeckinge des vermomden Balaams, dat is, grondich bewys van de nieticheyt des vry-gheleydes tot het begapen der paepsche afgoden, daer-mede Divoda Jansen... het volck van Hollandt en Zeelant souckt te doen struyckelen, haer verlockende tot afgoderye (1611) [80]. In vinnigheid gaven de Jezuïet en de Piëtist elkaar niets toe. Jean David dupliceerde in de: „Postillon van den roskam der vermomder eselinne van Willem Teelinck" (1611) [81], en liet op het titelblad zowel zichzelf als hoornblazend postillon als de ezelin voor de poort (!) van Haamstede afbeelden. Teelinck, die in deze tijd naar alle waarschijnlijkheid nog op een reis door Engeland was, deed er verder het zwijgen toe. De Middelburgse rederijker Hendrik Cannenburgh nam in een „Balade aen Divoda Jansz, alias Johannes Davids" (1611) [82] de aanval over. In felheid deed hij voor Jean David niet onder; heel het arsenaal van beschuldigingen, waarmee ons calvinistisch voorgeslacht de kerk van Rome te lijf placht te gaan, stond tot zijn beschikking, en der traditie getrouw versmaadde hij geen enkel wapen, hoe onedel het ook mocht zijn.

Het anti-papisme van onze voorouders, waaraan de Zeeuwen op onbekrompen wijze hebben deelgenomen, vormt niet een van de verhevenste bladzijden uit het verleden van ons volk. Maar ook dit verschijnsel moet men beschouwen tegen de achtergrond van de tijd, om het althans te kunnen begrijpen. En in onze eeuw, die zich in menigerlei opzicht met de zestiende eeuw laat vergelijken, kunnen wij, zelf verkerend temidden van de botsing der richtingen, een verschijnsel als dit beter verstaan dan de generaties die vóór ons kwamen. Het anti-papisme dat, in de zestiende-eeuwse strijd om geloofsvrijheid ontstaan, in de zeventiende nog niets van zijn felheid had verloren, is een historische noodzakelijkheid, een onmisbare component in de meedogenloze strijd van krachten en tegenkrachten, waarin de mensheid oude rechten tracht te handhaven of nieuwe tracht te verwerven.

Bestrijding van de Mennonieten

Een brandende kwestie, waarmee de kerk zich al dadelijk na haar constituering moest bezighouden, was de bestrijding van de Mennonieten, waaronder men de Doopsgezinden verstond. Nauwelijks een maand nadat de Spanjaarden Middelburg hadden verlaten, komt in de kerkeraad het vraagstuk der Wederdopers al ter sprake [83]. Wanneer deze, in de eerste week van Mei, door koningin Elisabeth uit haar rijk verbannen, „met scepen vol" uit Engeland naar Walcheren overkomen, verzoekt een deputatie uit de kerkeraad aan de magistraat om toe te zien „dattet ons op geen Munstersche murderie uitquam" [84]. Het zou niet de laatste maal zijn, dat men, al of niet met opzet, de aanhangers van Jan Matthijsz en Jan van Leiden vereenzelvigde met de volgelingen van de vreedzame Menno Simons. De notulen van de Middelburgse kerkeraad uit deze beginjaren wemelen van klachten over Doperse boeken, schoolmeesters en bijeenkomsten. De magistraat steunde het Calvinisme in deze strijd, o.a. door in 1576 de winkels der Wederdopers te sluiten, op grond van hun weigering om de eed af te leggen; hierdoor verbraken ze immers de burgerlijke orde en de band der maatschappij, en konden dus niet langer als burgers worden beschouwd. De Prins deed dit besluit, het enig bekende voorbeeld uit onze geschiedenis van een economische boycot van ketters door de Calvinisten, echter weer te niet en alle pogingen van de Middelburgse predikanten, die Marnix aan hun zijde hadden, om 's Prinsen besluit op te heffen, bleven vruchteloos [85]. De strijd diende naar het geestelijke terrein verlegd te worden, al werd het de Middelburgse Mennonieten ook in de volgende jaren door de magistraat nog meermalen moeilijk gemaakt.

Van de oudste predikanten van Zeeland heeft meer dan één naar de pen gegrepen om deze sekte te bestrijden, waarin men klaarblijkelijk een ernstige bedreiging zag voor het Calvinisme. Toen enkele Middelburgse Doopsgezinden in 1580 aan de raad der stad een request aanboden, waarin zij nogmaals trachtten te bewijzen „dat het crijch-voeren teghen Godes woort strijt, ende sy daerom tot de burgherlijcke wacht vande overheyt niet en behoorden ghedwonghen te worden" [86], schreven enkele niet met name genoemde calvinistische predikanten uit de steden van Walcheren daar een verweerschrift tegen [87]. Niet zonder reden verwijten zij de Doopsgezinden, dat ze zich meer aan de letter dan aan de geest der Goddelijke geboden houden. Duidelijk blijkt, aldus de predikanten, „door wat gheest de Weder-dooperen ghedreven zijn, wt dien zy gheen conscientie en maken spiessen, sweerden, bussen, pistoletten, ende derghelijck gheweer totten crijch te maken, ende eenen yegelijcken sonder onderscheyt (ia oock den soldaten) te vercoopen: Item schattinghe te gheven, die welcke zy wel weten, dat voornemelijck tot den crijch ghebruyckt worden, jae ander lieden in haerer plaetse te hueren. Dit is immers niet alleen in tquaet (ghelijck zy den crijch achten) bewillighen maer oock tselve voorderen ende wtrechten?" [88]. Een ons onbekende I. P., klaarblijkelijk een Middelburgs Doopsgezinde, heeft in een „Verantwoordinge" [89] getracht, het request der predikanten te weerleggen. Men kan zijn pogingen moeilijk geslaagd noemen — Kühler spreekt zelfs van een „armzalig verweer" — en maar al te zeer bewijst deze weerlegging dat de periode der martelaren ook voor de Doopsgezinde gemeenten tot het verleden behoorde.

De bekende *Jacobus Kimedoncius* († 1596) [90], die van 1585 tot 1588 als predikant te Middelburg stond, heeft waarschijnlijk in deze periode van zijn leven een aanval gericht op het hoofdstuk „Vander doope ons

Heeren Iesu Christi" uit het „Enchiridion" (1564) van Dirk Philipsz (1504—1568) [91], alhoewel de voorrede uit Heidelberg geschreven is, waarheen Kimedoncius op het eind van 1588 vertrokken was. Een geducht bestrijder van de Doopsgezinden was zijn ambtgenoot *ds. Johannes Seu* († 1613) (1576—1613) [92], van wiens hand we vier strijdschriften tegen deze „ketters" kennen: *„Schriftmatige artykelen tegen de ongeschikte en valsche dwaelingen der Wederdoperen" (1599) [93], *„Corte beschryvinge van het ampt der overheit" (1600) [94], dat tegelijk een bestrijding inhield van de „Verantwoordinge" van I. P., „Waerachtighe grondige bewijsinge vanden kinderdoop" (1601) [95] en tenslotte een „Antwoorde" (1608) [96] op de „Eenvuldighe verantwoordinge" (z.j.) van Cornelis de Cuyper. Het is zeker geen gewaagde veronderstelling, wanneer we in deze hardnekkige bestrijder der Doopsgezinden een der opstellers zien van de Requeste der Walcherse predikanten van 1580.

Een medestrijder vond Seu in zijn ambtgenoot Johannes Tay [97], die van 1591 tot zijn emeritaat in 1625 in Brouwershaven stond, waar hij zijn „Proeve vande leere der Wederdooperen" (1601) [98] schreef, door Gomarus als „grondich ende seer nuttelick" geprezen [99]. Twee jaar later schreef Hermanus Moded († 1603) [100], de eerste predikant van Zieriksee, die zijn laatste levensjaren in Middelburg doorbracht, een „Grondich bericht, van de eerste beghinselen der Wederdoopsche seckten" (1603) [101]. Het boekje, dat in Modeds sterfjaar verscheen, is een bewerking van twee traktaten van zijn oude Norwichse vriend Pieter Pauwels, en is vooral van belang omdat het een aantal historische bijzonderheden bevat over de Doopsgezinde sekten der zestiende eeuw. Het bevat o.a. een lijst van de zestien hoofdketters, waaronder Moded o.a. Thomas Munzer, Balthazar Hubner, Johannes Denck, Caspar Schenckfeldt, Sebastian Franck, Melchior Hofman, Jan Matthijsz, Obbo Philips, David Joris, Hendrik Nicolaes en Menno Simons rekent. Ook een van de latere predikanten van Zieriksee, de Piëtist Godefridus Cornelisz. Udemans (1581/82—1649) (1604—1649) [102] was een geducht bestrijder van de Doopsgezinden, o.a. in zijn „Corte notulen" (1610), zijn „Noodighe verbeteringhe" (1620), beide tegen François de Knuyt, vermaner bij de Vlaamse Doopsgezinden te Zieriksee gericht, en tenslotte in zijn „Vrede Jerusalems" (1627). Dit laatste geschrift was een verdediging van het standpunt van *Herman Faukeel* (± 1560—1625) (1599—1625) [103], zoals dit door de inmiddels overleden Middelburgse predikant uiteen was gezet in zijn „Babel, dat is verwarringe der Weder-dooperen" (1621) [104]. Daarmede is wel het belangrijkste opgesomd, wat Zeeuwse predikanten in deze tijd tegen de Doopsgezinden hebben geschreven. Nog lang hoort men in kerkeraden en classicale vergaderingen van maatregelen, tegen de volgelingen van Menno Simons ondernomen, maar inmiddels waren andere vraagstukken op het theologisch tapijt gebracht, die voor de bestrijding der in Zeeland — met uitzondering van Aardenburg — weinig talrijke Doopsgezinden geen plaats meer lieten.

Andere sekten

In 1579 had de Doperse sekte der Voetwassers, een van de vele die Moded in zijn „Grondich bericht" zou opsommen, enige aanhang in Westsoeburg, maar toen hun voorganger Hans Cassier of Hans de Ries het jaar daarop te Middelburg gevangen werd genomen, loste deze beweging zich spoedig op [105]. In de herfst van 1581 vestigden zich een vijftig à zestig Brownisten in Middelburg onder leiding van Browne en Harrison. De overheid stond de godsdienstoefeningen van deze Engelse sectarissen,

die voor het merendeel wel tot de koopmansstand zullen hebben behoord, oogluikend toe. Op het eind van 1583 keerde Browne met enkele gezinnen naar Schotland terug, maar Harrison bleef tot zijn dood (vóór 1608) aan het hoofd der overgeblevenen te Middelburg. De kring loste zich later op in de Engelse gemeente. Van de zijde der gereformeerden is nooit tegen deze sekte geageerd, maar zelf hebben de Brownisten een aantal strijdschriften uitgegeven tegen de Engelse staatskerk, ten dele tegen Thomas Cartwright, het hoofd der Disciplinaristen, die korte tijd voorganger van de gemeente der Engelse kooplieden te Middelburg was geweest. Deze geschriften, die voor een deel door Browne zelf waren opgesteld, verschenen te Middelburg bij de Engelse drukker en uitgever Richard Schilders [106].

Rufus M. Jones oppert de mogelijkheid, dat de denkbeelden der Seekers in Zeeland zijn ontstaan en door Bartholomew Legate naar Engeland zouden zijn overgebracht. Legate, die in 1612 te Smithfield om des geloofs wille werd verbrand, had als rondreizend lakenkoopman in Zeeland vertoefd en was daar zelfs voorganger geweest van een Mennonitische sekte, die de ideeën der Seekers aanhing. Op een zo grote afstand zal wel nooit meer uit te maken zijn, of hier werkelijk van beïnvloeding sprake is, dan wel of men moet aannemen dat verwante of gelijke opvattingen tegelijkertijd, maar onafhankelijk van elkaar, zowel aan deze als aan gindse kant van de Noordzee zijn ontstaan. Het feit is in elk geval een bewijs te meer voor de rijke verscheidenheid in godsdienstig leven, die zich omstreeks het einde der zestiende en het begin der zeventiende eeuw ook in Zeeland heeft geopenbaard [107].

Na de val van Antwerpen hadden zich ook een aantal Martinisten of Luthersen in Middelburg gevestigd [108]. De magistraat schonk hun allerlei voorrechten, behalve die van vrijheid van godsdienstoefening. De kleine gemeente kwam desondanks in particuliere huizen samen, en kreeg in 1591 haar eerste predikant. Wel richtte de kerkeraad der gereformeerden tussen 1590 en 1597 telkens het verzoek tot de overheid, de toeneming en de prediking van deze sekte tegen te gaan, maar zonder succes. Wanneer de schout, door enkele calvinistische heethoofden opgestookt, in 1606 de godsdienstoefening der Luthersen met geweld wil verhinderen, keuren de Staten deze handelwijze af. Van calvinistische zijde zijn ze nooit in geschrifte bestreden, waarschijnlijk omdat hun aanhang te gering was en er geen vrees bestond voor uitbreiding van hun invloed.

Het Piëtisme

Meer dan van enige andere richting in het godsdienstig-kerkelijk leven heeft Zeeland de invloed ondergaan van het Piëtisme. Telkens weer in zijn geschiedenis duikt als reactie tegen een verstard objectivisme het streven op, de geloofswaarheden subjectief te beleven en zich niet te vergenoegen met de belijdenis alleen. Al in het begin van de zeventiende eeuw heeft het in Udemans en de beide Teelincks, Willem en Eewoud, zijn propagandisten gevonden. Onder hun invloed is het principiële vraagstuk van de Zondagsrust het eerst in Zeeland opgeworpen. De „nadere reformatie" die Jacobus Koelman, van 1662—1675 predikant te Sluis, beoogde, en het independentistische streven van Jean de Labadie, van 1666—1669 predikant bij de Waalse gemeente te Middelburg, zijn twee loten van dezelfde piëtistische stam. De gehele eeuw door heeft dit Piëtisme het godsdienstige en kerkelijke leven van Zeeland nu eens met meer, dan met minder kracht beheerst. Van Udemans en de Teelincks ging de eis van een strengere sabbatsviering uit, die een der belangrijkste

episodes vormt van het kerkelijke leven in het gewest tijdens de Gouden Eeuw. Eewoud Teelinck wierp zich tijdens en na het Bestand als woordvoerder op van de heftig anti-Remonstrantsgezinde Zeeuwen. Het aandeel van Udemans in de strijd tegen de Doopsgezinden kwam al ter sprake. Het anti-papisme vond in Maximiliaen Teelinck zijn paladijn. Zo bleek het Piëtisme op alle terreinen weerbaar, overal vooraanstaand in de handhaving van wat het, al of niet terecht, als de normen van een leven naar Gods heilige wil beschouwde, en in de bestrijding van al wat daarvan, naar zijn inzicht, afweek.

Tussen twee polen weifelt de naald van het mensenhart: die van de hemel en die van de aarde, die van het geloof, dat al de schatten der wereld ijdel acht, en die van de lust, die de beker der aardse vreugden tot de bodem wil leegdrinken [109]. De spanning tussen deze twee is een der belangrijkste en zinvolste elementen van het leven, maar tegelijk een van zijn meest tragische kanten. De Middeleeuwen zijn zich — een enkele, eenzame figuur als Jacopone da Todi daargelaten — van deze tweespalt nog niet bewust geweest; in de poëzie der troubadours zingt de aarde haar lied door de hemelmuziek heen. Eerst wanneer de Renaissance in al haar schone volheid bezit heeft genomen van de geesten, ontstaat als reactie de Reformatie, en is voorgoed de tegenstelling geschapen, die van nu af diep haar stempel drukt op het kulturele leven van geheel Westeuropa.

De Renaissance heeft het aardse leven niet langer gezien, zoals de Middeleeuwen deden, als een ingang tot het hemelse, maar het een zelfstandig bestaan gegeven, los van de tradities van het geloof. In tegenstelling tot de kerk, die in de grond van haar wezen een anti-kulturele inslag heeft, omdat zij transcendentaal gericht was, is de Renaissance kultureel van de wortels tot de top.

Scherper dan vóór haar het Rooms-Katholieke middeleeuwse Christendom had gedaan, heeft de Reformatie de controverse tussen de aarde en de hemel, het diesseitige en het jenseitige gesteld. Vandaar dat zij in de geschiedenis der kultuur een tijdperk van reactie inluidt. Een in wezen anti-kultureel ingestelde denkrichting kon zomin een Dante of een Petrarca als een Michelangelo of een Botticelli voortbrengen.

De diepste en zuiverste vorm, waarin de Reformatie zich geopenbaard heeft, is het Piëtisme of Puritanisme, dat vooral in Engeland en Nederland gebloeid heeft. Tegen de vormelijke rechtzinnigheid, waartoe het Protestantisme door zijn aard en oorsprong als voorbeschikt was, stelde het het persoonlijke geloofsleven en de innige omgang der ziel met God op de voorgrond. Tegen de leerheiligheid, waartoe het Protestantisme uit afkeer van het leerstuk der goede werken noodzakelijkerwijs moest vervallen, legde het de nadruk op de beleving van de vroomheid, de praxis pietatis. Als Protestantse richting was het anti-Rooms-Katholiek en anti-renaissancistisch, wat tot uiting kwam in een zich afwenden van de wereldse ijdelheid en een ernstig streven naar ascese [110]. Daarin sloot het ten nauwste bij het oudste Christendom aan. In het middelpunt staat de gedachte van de vernieuwing van het geestelijke leven, die men bij alle piëtistische schrijvers in alle toonaarden herhaald vindt. De godsdienst moet allereerst een aangelegenheid van het hart zijn; rechtzinnigheid en vroomheid zijn twee geheel verschillende zaken. De rechtvaardigmaking is, als de vereniging van de mens met Christus, het werkelijke begin van de heiligmaking, en daaruit volgt dat het geloof krachtens zijn eigen aard vruchtbaar is in goede werken. Het leven van de Christen dient een navolging van het leven van Jezus te zijn, met wie de mens zich in liefde verbonden weet. Zo beschrijft Willem Teelinck het nieuwe geestelijke leven als het zalige gevoel der vereniging van de ziel met Christus, en

van de aanschouwing der schoonheid, die de hemelse Bruidegom eigen is.

Grierson [111] heeft de nadruk gelegd op het heroïsche element in het Engelse Puritanisme, in zoverre dit op doortastende wijze het jenseitige karakter van het Christendom heeft voorgestaan, maar tegelijk, in tegenstelling met het Rooms-Katholicisme, elke gedachte aan een vlucht uit de wereld versmaadde. Hetzelfde geldt voor het calvinistische Piëtisme, dat de verheffing van het volksleven als een van zijn wezenlijke kenmerken heeft beschouwd en voor de aangelegenheden van het aardse leven de grootst mogelijke belangstelling heeft gehad. Voor de ontwikkeling van het Nederlandse volksleven in de zeventiende eeuw is deze tendenz van de grootste betekenis geweest, en een ruimschootse vergoeding van het verlies aan kultuur, dat mee op rekening van het Piëtisme moet worden gesteld. Het bekende woord van Dowden, „If Puritanism did not fashion an Apollo with the bow or a Venus with the apple, it fashioned virile Englishmen" [112], geldt ook voor de Republiek der Zeven Provinciën.

Het is onjuist, te beweren [113] dat in het Engelse Puritanisme de bronnen zouden hebben gelegen van het Nederlandse Piëtisme; het was alleen maar de aanleiding dat de piëtistische richting in Holland en Zeeland omstreeks het begin der zeventiende eeuw weer naar voren trad, nadat ze eeuwen lang in het Nederlandse geestesleven met meer of minder kracht en met korter of langer tussenpozen had geheerst. Wanneer Voetius Willem Teelinck de Thomas a Kempis der Protestanten noemt, verbindt hij de namen van twee mannen, die inderdaad eens geestes waren, die gedragen werden door eenzelfde geloof en hetzelfde vroomheidstype vertonen. De mystieke trek in hun persoonlijkheid is een karaktertrek van het Nederlandse volk, althans van een groot deel van dit volk. Op de Zeeuwse en Zuidhollandse eilanden, in de Achterhoek van Gelderland, op de zandgronden der Veluwe, maar ook in het hart van Oud-Amsterdam heeft deze zich de eeuwen door telkens weer in nieuwe vormen geopenbaard, daar wordt dit mystieke element in verschillende verschijningsvormen nog altijd aangetroffen.

Niet uit het Engelse Puritanisme dus, maar wel mede onder invloed van deze stroming ontstond de piëtistische beweging der zeventiende eeuw hier te lande. Vele Nederlanders, vooral uit Zeeland, theologen en anderen, o.a. Willem Teelinck en Jacob Cats, hadden korter of langer aan Engelse en Schotse universiteiten vertoefd, en de puritanistische stichtelijke lectuur was door talloze vertalingen [114] in brede lagen der bevolking in deze landen bekend geworden.

De oorzaken dat het Nederlandse Piëtisme juist in Zeeland ontstond, zijn van tweeërlei aard. Allereerst was de godsdienstige gezindheid van de Zeeuwen voor deze stroming ontvankelijk. Nog altijd bezit de bevolking van de Zeeuwse en Zuidhollandse eilanden een sterk piëtistische inslag, die telkens weer aan het licht komt en steeds opnieuw tot scheuring en afscheiding in het kerkelijk leven leidt. Maar ook zuiver politieke motieven zullen een rol hebben gespeeld [115]. Tot diep in de zestiende eeuw was het leven van de Hollanders en de Zeeuwen in aanmerkelijk grotere mate door kerkelijke en godsdienstige dan door staatkundige belangstelling beheerst. Het Nederlandse volk is van oudsher godsdienstig georiënteerd en interesseert zich meer voor het leven der kerk dan voor hetgeen in 's lands vergaderzaal omgaat. Omstreeks de overgang van de zestiende naar de zeventiende eeuw treedt in deze typisch Nederlandse geesteshouding een kentering op, echter niet bij de brede laag van het volk, maar vooreerst alleen bij de aanzienlijken. Het veldwinnend Libertinisme doet de belangstelling voor kerkelijke en godsdienstige aangelegenheden bij de hogere standen, die de regering vormden, verslappen. Terzelfder tijd

hebben de hoge politieke vlucht en de schitterende maatschappelijke ontwikkeling van de jonge Nederlandse staat ten gevolge, dat de regentenstand zo vaak dit nodig wordt geacht het staatsgezag ook in de kerk onverbiddelijk laat gelden. De aaneensluiting van de verschillende gewestelijke kerken tot één algemene nationale kerk wordt door de overheid belet, omdat men geen staat in de staat wenste.

Deze beweging riep onder de Calvinisten een tegenactie in het leven, en het lag voor de hand dat die haar centrum moest vinden in Zeeland. De Libertijnen immers, die de staat ten koste van de kerk naar voren schoven, waren in hoofdzaak Hollanders, en zo zagen de Zeeuwen de genoemde controverse niet als een strijd tussen de regering en de burgerij (wat ze in werkelijkheid was), maar als een strijd van Holland tegen Zeeland. Deze strijd was er nolens volens, door politieke en sociaal-economische oorzaken; nu daarnaast in Holland en Zeeland een geheel andersoortige strijd ontstond, zagen de Zeeuwen geen onderscheid in de motieven, en vereenzelvigden wat niet te vereenzelvigen viel. Dit is de oorzaak dat in Zeeland niet alleen de burgerij, maar ook de regentenstand piëtistisch is. De Teelincks zijn een regentengeslacht, Udemans en Josias van den Houte waren door hun huwelijk aan de regerende kringen verwant, en de regering hield hun levenslang de hand boven het hoofd.

De Teelincks

Voor de verbreiding van het Piëtisme in deze landen heeft geen geslacht zoveel gedaan als de Zierikseese familie Teelinck [116], voor zover we kunnen nagaan een autochthone Schouwse familie, die tot het begin van de zestiende eeuw opklimt. Eewoud Teelinck († 1561) werd in 1544 toegelaten als brouwer te Zieriksee, waar hij later schepen en penningmeester van den lande van Schouwen werd. Zijn zoon Joos (1543—1594) [117], die in zijn vaderstad een aantal belangrijke functies bekleedde en bovendien lid was van de Raad van State en van de Financie-kamer, was de vader van Eewoud en Willem Teelinck, twee vurige propagandisten van het Piëtisme. Jongere zusters van hem waren Susanna (1551—1625), de moeder van de staatsman-dichter Adriaen Hoffer, en Cornelia. Deze *Cornelia Teelinck* (1554—1576) [118] schreef als jong meisje van negentien jaar een „Corte belijdenisse des geloofs", die pas in 1607, dertig jaar na haar vroege dood, voor de eerste maal in het licht werd gegeven, en waarvan in 1625 nog een vijfde druk verscheen. Dit stichtelijke boekje bezit zomin als de refereinen en „liedekens", die er aan zijn toegevoegd, ook maar enige kunstwaarde. Het wordt hier als terloops genoemd, omdat deze jonggestorven Zeeuwse de eerste schrijfster was in een geslacht, dat enige veelgelezen stichtelijke auteurs heeft opgeleverd.

Eewoud Teelinck

Haar oudste neef *Eewoud Teelinck* (1571—1629) [119] zou men de pamflettist van het Zeeuwse Piëtisme kunnen noemen. Omstreeks zijn twintigste jaar woonde hij, nadat hij in Leiden zijn literaire en juridische studies voltooid had, enige tijd op het slot te Westsoeburg bij Marnix. In 1595 kwam hij in de regering van Zieriksee, als raad, schepen en stadsadvocaat; van 1599 tot 1603 was hij bovendien burgemeester. Al deze functies legde hij echter neer, toen hij in 1603 tot ontvanger-generaal van Zeeland werd aangesteld, waarna hij zich metterwoon in Middelburg vestigde. Hij stierf er in October 1629, een half jaar na zijn jongere broer Willem.

Behalve het ouderlingschap in de Middelburgse kerkeraad, dat hij o.a.

met Jacob Cats en Johan de Brune deelde, heeft Eewoud Teelinck nimmer enig kerkelijk ambt bekleed, maar dit heeft hem niet verhinderd om een levendig aandeel te nemen in het kerkelijke en godsdienstige leven van zijn dagen. Met zijn broer Willem, die eind 1613 als predikant in Middelburg kwam, heeft hij in de kerkeraad en daarbuiten op de bres gestaan voor een strengere tuchthandhaving op kerkelijk en maatschappelijk terrein; met hem behoort hij onder de eerste en invloedrijkste vertegenwoordigers van het Zeeuwse Piëtisme. Ofschoon hij al een man van middelbare leeftijd was, toen hij in 1616 begon met het schrijven van een reeks in hoofdzaak kerkpolitieke traktaten, heeft hij er daarvan niet minder dan twintig in het licht gegeven. Met uitzondering van drie verschenen ze alle onder het veelzeggende pseudoniem Irenaeus Philalethius. De la Rue stelt het op rekening van zijn „zonderlinge zedigheid" [120], dat hij steeds onder een schuilnaam heeft geschreven, maar het is niet uitgesloten dat hij daaraan met het oog op de belangrijke openbare functie, die hij vervulde, de voorkeur heeft gegeven. De meeste van deze pamfletten zijn tegen de Remonstranten gericht; andere bestrijden de Rooms-Katholieke kerkleer. Hardnekkig en heftig is zijn strijd tegen de Arminianen, maar men krijgt uit zijn geschriften de indruk, dat het enige beginsel, waardoor hij zich hierin liet leiden, zijn bekommernis om de verdoolde schapen der kudde was. In zijn diepste grond is hij echter de pleitbezorger voor de eenheid van de zuivere leer en het zuivere leven; zijn laatste werk, „Amos, ofte de siender Israëls" (1625), is een opwekking aan de gereformeerden om metterdaad te tonen, dat zij een hogere geest in zich omdragen; hun goede voorbeeld zal de andersdenkenden tot inkeer brengen. Niet de vormelijke rechtzinnigheid, maar het persoonlijke geloofsleven, de praxis pietatis, staat op de voorgrond. Het uitvoerigste werk dat we van hem bezitten, de „Vyer ende wolck-calomne, lichtende nacht ende dach, om het Israel Godes... van stap tot stap door de grousame woestenie deses werelts, tot in het hemelsche Canaan te leyden" (1622), is een leidraad tot een Christelijk leven in piëtistische trant, zoals ook zijn broer Willem en Udemans die voor en na hem opstelden. In 1649 bezorgde Voetius een herdruk van dit traktaat, dat hij van grote dienst achtte „niet alleen den ghemenen Christenen, maer oock ende bysonderlijck den studenten inde Theologie, ende de jonge aenkomende predikanten". Tevoren was het piëtistisch karakter van zijn wereldbeschouwing o.a. al in zijn „Christelicke clachte van eenige godsalige luyden over hare onvruchtbaerheydt in het ware Christelicke leven" (1618) tot uiting gekomen, waarin hij de oorzaken aantoonde van het verval, dat allerwegen op geestelijk terrein kon worden waargenomen. Zijn „Mizpa, ofte Christelyck gespreck, van het rechte gebruyck des algemeenen vasten-biddaghs" (1620) is in de eerste plaats een pleidooi voor de eenheid van leer en leven, en een bestrijding van de leerheiligheid. En terwijl zijn polemiek tegen de Remonstranten ons dikwijls naïef en onbillijk in de ooren klinkt, en zijn aanvallen op de Roomse kerk ons, de drie eeuwen later levenden, slechts de schouders doen ophalen, behield zijn piëtistische zedeleer, zijn strijd tegen bandeloosheid en onmatigheid en voor een waardig en ingetogen Christelijk leven, zijn volle waarde ook voor onze tijd. Al is hij de mindere van zijn broer Willem, de mindere ook van de Zierikseese predikant Udemans, niettemin verdient hij naast deze beide Zeeuwen een plaats als strijder voor een verdieping en vernieuwing van het geloof, die voor het geestelijke leven der zeventiende eeuw, vooral ook in Zeeland, de heilzaamste gevolgen heeft gehad.

Willem Teelinck

Willem Teelinck (1579—1629) [121] werd op 4 Januari 1579 te Zieriksee geboren, als jongste zoon van Joos Teelinck en Johanna de Jonge. Hoewel hij in zijn jeugd aanvankelijk plan had, in de theologie te gaan studeren, koos hij de studie der rechten en der letteren [122]. Nog voor hij deze te Leiden voltooid had, trok hij naar de beroemde universiteit van Poitiers, waar hij, 28 September 1603, tot doctor in de beide rechten promoveerde. Het volgende jaar reisde hij naar Engeland, en vandaar naar Schotland, waar hij reeds eerder, in 1600, aan de hogeschool van St. Andrews, gestudeerd had. In Engeland teruggekeerd, kwam hij te Bambury in aanraking met de puriteinse Piëtisten, onder wie vooral John Dod en Arthur Hildersum grote invloed op hem verkregen. Zijn verkeer in deze kring, waar hij de „practijcke der godtsalicheit" van zo nabij leerde kennen, was beslissend voor zijn hele verdere leven, en ofschoon hij destijds al vijf en twintig jaar en getrouwd was [123], besloot hij om alsnog in de theologie te gaan studeren, en zich als predikant in dienst te stellen van God en zijn kerk op deze aarde. Na een verblijf van zeven jaar in het buitenland keerde hij, nog in 1604, naar Zieriksee terug, en vertrok van daar weldra naar Leiden. Lang is hij hier niet geweest [124]; nadat hij zich onder de jonge Trelcatius „soo in de fondamenten der relegie, als int proponeren, dan int Duyts, dan int Frans" [125], geoefend had, vestigde hij zich weer te Zieriksee, om zich onder de classis van Schouwen verder in het „proponeren" te oefenen. 4 October 1606 werd hij beroepen naar Haamstede en Burg, dezelfde gemeenten waar Udemans van 1599 tot 1604 had gestaan. Zeven jaar lang heeft hij in deze duindorpen het predikambt uitgeoefend, in plaatsen, die voor de ruwste van het gehele eiland golden, en waar de grootste ongebondenheid heerste [126]. In 1613 werd hij naar Middelburg beroepen, waar hij in November zijn intrede deed. Onder de negen predikanten, die Zeelands hoofdstad destijds telde, waren o.a. Faukelius, Walaeus en Gomarus.

Willem Teelinck heeft zijn tweede standplaats niet meer voor een andere verwisseld; hij overleed er op 8 April 1629, in hetzelfde jaar als zijn broer Eewoud. Zestien jaar heeft hij er het predikambt uitgeoefend, „alwaer de Heere niet min sijnen dienst gesegent heeft: Want in corte tijt naer sijn comste aldaer, met de hulpe van sijn mede broeders, isser merckelicke veranderinge, in yver tot het gehoor van Gods Woort, tot het betrachten van alle gheestelicke oeffeninghen, tot het vieren van den dach des Heeren, ghespeurt gheworden, gelijck daer van duysenden binnen de selve stadt, connen ghetuygen sijn" [127]. Onder invloed van zijn prediking, die een diepe indruk moet hebben gemaakt [128], zal onder de impressieve bevolking van Middelburg, van nature reeds geneigd tot het Piëtisme, een geestelijke opwekking zijn ontstaan. Er vormden zich conventikelen, „vergaderingen, soo van mans- als van vrouws-personen (doch elck apart), om sich te oefenen in de dingen Gods" [129], en zeker zal ook het voorbeeldige huiselijke leven van Teelinck een weldadige invloed op de gemeente hebben uitgeoefend. De jaren, in Middelburg doorgebracht, heeft hij bij dag en bij nacht uitgekocht; zijn zoon getuigt van hem, dat hij „onvermoeyelick is geweest int predicken, in wekelicx te catechiseren, in sijn lidtmaten te besoecken, in de siecke te vertroosten, de afdwalende te rechte te bringhen, de roeckeloose te vermanen, de wanckelmoedighe te verstercken, de benaude met heylsamen raet by te staen" [130]. Bij dit alles zag hij nog kans tot het schrijven van grotere en kleinere werken, waarvan het aantal evenzeer onze bewondering als ver-

bazing opwekt [131]. Het is geen wonder, dat deze overmatige arbeid zijn toch al zwakke lichaam betrekkelijk vroegtijdig gesloopt heeft; zijn zoon schrijft van hem „dat hij sijn lichaem, gelijck alle weten, inden dienst des Heeren hadde uytgemergelt" [132]. „Theologus πρακτικώτατος" noemt Voetius hem [133], en op deze eretitel maakt hij terecht en welverdiend aanspraak.

Het streven van Willem Teelinck is van tweeërlei aard, en dienovereenkomstig zijn in zijn werken duidelijk twee stromingen te onderkennen: een piëtistische en een mystieke. Te Bambury is hij tot het inzicht gekomen van de breuk tussen Gods wil en het leven der menigte, en sindsdien wordt hij bezeten door het verlangen, de mensheid te wijzen op haar taak en haar roeping. Overal om zich heen ziet hij de afval van God, de zonde neemt hand over hand toe, Gods geboden worden veronachtzaamd, of erger, moedwillig overtreden, en de kinderen Gods zijn de wereld gelijkvormig geworden. „Is dan gheen salve in Gilead?" klaagt hij met Jeremia, „off en is daer gheen heylmeester? Waerom en is dan de dochter mijns volcx niet gheheelet?" [134]. Als een rode draad loopt deze klacht door zijn geschriften, al treft ze ons het meest in de „Balsem Gileads voor Zions wonde" (1622). Er is geen zonde, waaraan ook zij, die tot het volk van God gerekend willen worden, niet schuldig zijn, en voor Gods roepstem is het volk doof. „Wie en siet niet de pracht, en prael, den overdaet, ende de geylheydt, die daer over al te speuren is? onder groote, ende cleene, elck na sijn uytterste vermoghen, jae vele boven haer vermoghen, in cleederen, en habijten, in maeltijden, ende banquetten? Wie can vertellen, alle de dertele danssen, d'onkuysche liederen, d'oneerlicke, ende schandaleuse tafereelen, die daer als vercierselen, even ten verdriete Godes, ende aller eerbarer herten, in veler huysen voor-gestelt werden? Dus soecktmen sijne eere in sijne schande" [135]. „Teerlingen, kaerten, ende tick-tack-berden werden in vele huysen veel meer ghehandelt dan Gods eyghen weerde boeck, ende woordt: Soo werden oock vele vileyne boecken, vol van schertzerie, vol van aen-ritselen van onkuyscheyt, ende onmaticheyt, onghemoeyt gheventet, ende in veler huysen, sonder achterdincken, jae wel somtijdts neffens het Boeck Gods, ten proncke gesettet. Ende dus gaet het daer toe selve, in andersins eerlicke burgers huysen" [136]. Aldus begint Teelinck de opsomming van de lange lijst van zonden, waaraan het volk schuldig gaat. Onrechtvaardigheid, liefdeloze handelingen jegens onze naasten, ontrouw en bedrog, haat en nijd, onverdraagzaamheid, bittere gezindheid, onderkruiperij, woeker, uitzuiging van weduwen en wezen, corruptie (zelfs in de kerk) en tengevolge daarvan jalouzie, die tot moord en doodslag leidt — het zijn slechts enkele zonden van de talloos vele, die dagelijks bedreven worden. De sacramenten, doop en avondmaal, worden geprofaneerd; men trouwt zonder enig gewetensbezwaar „met afgodendienaers, met Lybertinen, weerelts kinderen, ofte andere dwalende geesten, een sonde die ick nawelicx weet, ofte sy meer gemeyn, dan grouwelick is". Men bezoekt buitenslands „de afgodissche guygelerien des Pausdoms", en laat binnenslands „de afgodissche misse" oogluikend toe. Hoe kort is het geleden, dat het voorgeslacht met groot gevaar van goed en bloed de vergaderingen der gelovigen bezocht; thans verzuimt men de kerkgang „uyt enckele wan-lust", stelt de doop der kinderen zo lang mogelijk uit, en komt niet meer aan het avondmaal. Vloeken komt zo veelvuldig voor, dat het niet eens een zonde meer heet; „wie can vertellen alle de lichtveerdighe eeden, die onder den gemeynen man omme-

gaen: mitsgaders d' onbedachte, ende verstrickende eeden, die selfs onder de forme van regieringhe beleydt werden". Geen dag wordt méér ontheiligd dan de Zondag, maar al de „vette, doch vervloeckte afgodische feest-daghen der Papisten" als kermis en Vastenavond worden daarentegen alom gevierd [137].

Teelincks klacht moge al ten dele uit kortzichtigheid en gebrek aan historisch inzicht ontsproten zijn, in elk geval mogen we aannemen, dat ze allereerst en allermeest ingegeven werd door oprechte deernis met het lot dergenen, die naar zijn stellige godsdienstige overtuiging een wis verderf tegemoet gingen. Bovendien school er veel waars in: de economische opbloei van deze landen omstreeks het begin van de eeuw moest noodzakelijkerwijze tot weeldezucht en zedenbederf leiden, en geen van beide is bevorderlijk voor de bloei der kerk. In dagen van strijd en ontbering was het Calvinisme hier te lande groot geworden, maar nauwelijks was het getij gekeerd, of de ijver verslapte, het geloof verflauwde, en velen onder het volk werden, zo al niet bepaald onkerkelijk, dan toch traag in de uitoefening van hun godsdienstplichten. Temidden van dit volk levend, was Teelinck zich klaar bewust van de taak, die hij geloofde, dat hem opgelegd was. „Soo een wachter, die in tijt van oorloghe gestelt is op de sentinelle, eenich onraedt verneemt, ende daer over swijcht, die wort billicken voor een verrader uyt-geroepen, ende naevolghens oock ghehandelt" [138]. Hoezeer zou dus wie als dienaar des Woords tot wachter over het volk Gods is gesteld, zijn taak verzuimen, indien hij zijn stem niet verhief tegen het gevaar, dat alom dreigt, en dat het slapende volk niet ziet!

Deze onverschilligheid voor de godsdienst was aanmerkelijk groter bij de rijken dan bij de minder bedeelden [139]; het Calvinisme was van ouds het geloof der „kleine luyden". Heftig zijn Teelincks aanvallen op de geldaristocratie, waarbij hem het beeld voor ogen zal hebben gestaan van de rijke Middelburgse kooplieden, wier vermogen van jaar tot jaar toenam, die zich huizen lieten bouwen van een bijna vorstelijke pracht en praal, en die nochtans slechts één of twee geslachten behoefden terug te gaan om een eerzame wever of landbouwer onder hun voorvaderen te vinden. Hoewel ze in naam gereformeerd zijn, is al wat naar reformatie zweemt, hun ten enenmale vreemd. Zij zijn het, die „allerley boose exempelen der sondigher volcken, op-volghen, ende na-doen, in nieuwe fatsoenen van kleedinghe te maecken, van maeltyden te houden, in batement-spelen, in masqueraden, in drincken, ende suypen, in danssen, in pasquilleren, in hoveren, in allerley ydelheydt, ende aelweerdicheydt, in al wat niet en deucht, in al wat plagen pleeght te verwecken" [140]. Het kwaad blijft bovendien niet tot hun eigen stand beperkt, maar vreet alle kringen der maatschappij aan, „daer door dan het lant vervult wort met onlijdelicke, ende zeer hoogh-gaende pracht, ende overdaet" [141]. Maar een veel groter zonde is nog, dat deze rijken meestal karig of zelfs gierig zijn tegenover de armen, „soo dat het in der waerheyt, ende in der daet bevonden wordt, dat de meeste aelmoessen, ende de grootste charitate, gedaen wort by de gemeyne burgherye, ende by de geringhe luyden in den lande, die soo by haer ambacht, ende by haren handel leven; alhoewel daer eenighe rijcke zijn die oock zeer rijckelicken gheven, maer die zijn weynige; ende noch en weet ick niet, off daer eenighe gevonden worden onder de rijcke zelve, die meest charitatijf zijn, welcke nae proportie hare strenge noch trecken (ghelijck men seydt) met een menichte gemeyne luyden in hare charitate, de welcke dickwils geven met de gepresen weduwe, zelve van hare

armoede" [142]. En bovenal klaagt hij die rijken aan, die in dure tijden door hun monopoliën zich ten koste der armen verrijken [143]. Teelincks Piëtisme vertoont in deze en dergelijke uitlatingen een sociale trek, die te weldadiger aandoet, omdat deze bij het overgrote deel van zijn tijdgenoten tevergeefs gezocht wordt.

Een andere kenmerkende trek van Teelincks Piëtisme is zijn open oog voor het praktische leven, voor de belangen van zijn land, zijn volk en zijn kerk. Een groot aantal van zijn geschriften beweegt zich in hoofdzaak op het terrein der praktijk van het leven. In „Philopatris" (1608), zijn eerste werk, wijst hij de overheid op de onder het volk heersende zonden en gebreken, en spoort haar aan tot handhaving van de godsdienst. „Davids wapen-tuyg" (1622) richt zich tot Prins Maurits en zijn broers, die hij met de vrijmoedigheid van zijn beroep naar Gods Woord verwijst. Over de inwendige toestand der kerk, die eensdeels door de lauwheid der gelovigen, anderdeels door de twisten der Remonstranten verscheurd en krachteloos wordt gemaakt, spreekt hij in „Eubulus" (1616), in „Bueren-kout" (1620), in „Wraeck-sweert" (1624) en in het „Noodwendigh vertoogh aengaende den tegenwoordigen bedroefden staet van Gods volck" (1627) [144]. Bij al zijn drukke werkzaamheden vond hij nog tijd om de belangen der buitenlandse kerken te behartigen; zo had hij een werkzaam aandeel in de totstandkoming van een Engelse kerk te Middelburg [145], en wist hij in 1622 van de regering aanzienlijke bedragen los te krijgen ter ondersteuning van Genève, dat door de hertog van Savoye en andere vijanden van de Protestantse religie werd aangevallen [146]. Teelinck was de eerste gereformeerde theoloog hier te lande, die de kerk op haar plicht wees om de nog ongekerstende volksstammen, waarmede de Oost- en West-Indische Compagnieën handel dreven, in aanraking te brengen met het Christendom; met dit doel voor ogen schreef hij zijn „Ecce homo, ofte ooghen-salve voor die noch sitten in blintheydt des ghemoedts" (1622) en „Davids dankbaerheyt voor Gods weldadicheyt" (1624) [147].

Teelinck is niet bij het Piëtisme blijven staan, tenslotte heeft hij naar het allerhoogste gegrepen, naar de innigste gemeenschap van de ziel met God, die het einddoel van alle mystiek is. In enkele van zijn laatste geschriften keert hij zich af van wat Calvijn en van wat hij ook zelf in zijn vroegere werken als theologische waarheden uiteen heeft gezet, om zich tot de vroomheid te wenden, zoals een Bernardus die beleefd had. Voor Calvijn is het geloof de vaste en zekere kennis van de Goddelijke welwillendheid jegens de mens, die gegrond is in de genadige belofte Gods in Christus, en door de Heilige Geest zowel aan onze geest wordt geopenbaard als aan ons hart wordt ingeprent [148]. Teelinck echter zoekt — althans in zijn latere werken — het geloof niet, als Calvijn, allereerst in de kennis van Gods welwillendheid jegens ons, maar legt meer de nadruk op de gevoelige geestesgemeenschap met God. Voor hem is het geloof weliswaar eveneens een gave Gods, maar dan vooral een zich overgeven aan, een gemeenschapsleven in liefde met Christus. Wanneer Teelinck het geloof door de liefde werkende predikt, legt hij daarbij de nadruk op de liefde, en komt langs deze weg tot zijn opvatting van het geloof als de liefde-gemeenschap met God en Christus. De controverse is tussen geloof en liefde. Het geestelijke leven in eigenlijke zin ziet Teelinck in de liefde, en het geloof is niet meer dan een voorbereiding daartoe. De voornaamste werking van dit geloof is de overgave van de mens aan

Christus, en zijn vereniging met hem in liefde, waaruit een bestendige wisselwerking tussen de gelovige ziel en Christus ontstaat [149]. Het Christelijk leven wordt nu een leven der liefde, d.w.z. een leven van een door de liefde van Christus gewekte wederliefde, die zichzelf geheel en al vergeet. Geloof en liefde zijn dus niet te scheiden, maar de laatste is de meeste van deze [150].

Een der voornaamste mystieke geschriften van Teelinck is zijn „Soliloquium, ofte betrachtingen eens sondaers die hij gehad heeft in den angst sijner weder-geboorte" (1635) [151]. In gebedsvorm beschrijft dit de bekering van de zondige mens, die tot de overtuiging komt dat de ware gelukzaligheid alleen in God te vinden is. In hevige strijd neemt zijn beangste, naar vrede zoekende ziel haar toevlucht tot Jezus, die zij aanneemt als haar bruidegom.

De taal die Teelinck in dit devote geschrift spreekt is geheel en al de taal der mystiek, die de band tussen God en mens als een huwelijk ziet, waarbij de menselijke ziel de bruid, en God of Jezus de hemelse bruidegom zijn. Brandend is het verlangen van de liefhebbende ziel naar God: „Och! Heere", bidt zij, „wanneer sal het dan wesen, wanneer sal d'uyre daer zijn... dat ghy u selven aen my sult komen openbaren? dat ghy my sult komen trecken tot dy, dat ick dy na-loope? daer verlanght mijn ziele nae, daer staet mijn hope op, ende in 't verwachten van yet sulcx begint mijn herte sich nu oock te verheffen; even dit bloot verwachten, ende d'enckele hope, dat sulcx my noch eens sal mogen gebeuren, houdt nu noch mijn herte op, ende verquickt alreede mijn ziele, als preoccuperende, ende voorkomende dien vrolicken bruylofts-dagh, wanneer ghy de beminde mijner ziele, mijnen Hemelschen Bruydegom, sult verweerdighen, uwen onweerdighen dienstknecht te komen besoecken, ende u selven begeven, in mijne omhelsinghe. Och! dat ick dy mochte omhelsen dien mijn ziele lief heeft, dat ick dy mochte vinden, die ick nu by dage, ende by nachte soecke, ende die ick niet en wil ophouden te soecken tot dat ick dy ghevonden hebbe, ende in mijns Moeders kamer gebracht, ende daer omhelst hebbe" [152]. Hier en elders heeft Teelinck de beeldspraak aan het Hooglied ontleend, om de hunkering der minnende ziel, het verlangen van de mens die God zoekt, met zo vlammend mogelijke kleuren te schilderen. Telkens weer duikt het beeld van de bruid en de bruidegom en van de hemelse bruiloft op, in het „Soliloquium" [153], en zo mogelijk nog sterker in een ander mystiek geschrift van Teelinck, „Het nieuwe Jerusalem, vertoont in een 'tsamen-sprekinghe tusschen Christum ende Mariam, sittende aen sijn voeten" (1635) [154]. Maria is hier de personificatie van de minnende ziel, die boven alle dingen begeert om met Christus, haar bruidegom, verenigd te worden. „O alder-soetste Bruydegom mijner zielen Jesu Christe!" roept zij in vervoering uit, „O alder-suyverste Minnaer, die heerschappye hebt over alle creatueren, wie sal my geven de vleugelen der waerachtigher vryheyt, om te vlieghen tot u, en te rusten in u? och wanneer sal my volcomentlijck verleent worden, dat ick sal moghen heel ledich en onbecommert van herten wesen, ende smaken hoe soet dat ghy zijt, o mijn Heere en mijn God! wanneer sal ick my eens heel vereenighen in u ende met u, alsoo dat ick uyt grooter liefde, my selven niet en mochte ghevoelen, maer u alleene in mijn?" [155] Ruusbroec zou het precies zo gezegd kunnen hebben [156], en men moet het Goeters toegeven, dat in deze vorm de innigste vereniging van de ziel met haar Schepper bereikt is, en dat uit elke trek van deze passage blijkt, hoezeer gevoel en affecten voor Teelinck alles zijn [157]. Vooral in dit kleine geschrift, dat tot zijn beste en verhevenste werk moet worden gerekend, toont hij zich als asceet en mysticus geestverwant van Bernardus en de schrijver der „Imitatio", één van

streven en willen met de vele Middeleeuwers, ook in deze landen, die de onmiddellijke vereniging van de ziel met God als het hoogst bereikbare en het schoonste in de schepping hebben gezien.

Is Teelinck dus zonder twijfel mysticus, aan zijn rechtzinnigheid kan niet getwijfeld worden. In zijn beschouwing van de Heilige Schrift, van het geloof, van de leer en de sacramenten stemt hij geheel overeen met de gereformeerde kerkleer van zijn dagen; dogmatisch staat hij volkomen op de grondslagen van de kerk, zoals die in de formulieren van enigheid vervat zijn [158]. Het eigenaardige van zijn richting moet gezocht worden in de toepassing van de dogmatische stellingen op het leven [159]. Hierin sluit Teelinck zich volkomen aan bij het puriteinse Piëtisme, dat de nadruk legt op de toepassing van het geloof in het leven, de praxis pietatis.

De stijl [160] van Teelincks geschriften is al even kunsteloos als die van zijn broer Eewoud en van Udemans. Bijna al zijn boeken kenmerken zich door een zekere breedheid, die maar al te vaak langdradigheid wordt. Al wat naar het dichterlijke zweemt is hem ten enenmale vreemd gebleven. Ook al is eenvoudig onvermogen hiervan klaarblijkelijk de oorzaak, toch mag daarnaast de gedachte aan een zekere opzettelijkheid niet uitgeschakeld worden; het Puritanisme strekt zijn soberheid immers ook tot over de stijl van zijn geschriften uit, en komt uit angst voor het precieuze en het gemaniëreerde tot een eenvoud, die na verwant is aan stijlloosheid. „Want het en betaemt gantsch niet", meent Teelinck, „dat de predickers des cruyces Christi... souden spreken aen het volck... op de wijse, die de wereltsche orateuren onder den heydenen plegen te ghebruycken, opsoeckende wel noestelyck, ende blijckelijck, alle bloemkens ende figuerkens van welsprekentheyt, ende daer mede dan soo henen, alleene met een vloyende reden, over den text discourerende, ende latende alsoo de predicatie eenparichlijck tot den eynde toe afloopen, in een merckelijcken draet van een gesochte wereltsche welsprekentheyt". De ervaring leert evenwel dat een dergelijke wijze van preken „seer crachteloos is, om d'onbekeerde te bekeeren; ende seer smakeloos, de bekeerde herten" [161].

Teelinck moest van „bloemkens ende figuerkens van welsprekentheyt" niets hebben; integendeel, wanneer hij — wat overigens maar zelden gebeurt — afwijkt van het pad van de middelmatige spreektrant, begeeft hij zich in de lagere regionen der taal en worden zijn beelden min of meer plat [162]. Een streven, zich bevattelijk en populair uit te drukken, ligt hieraan onmiskenbaar ten grondslag. Wie door deze trivialiteit niet wordt afgeschrikt, zal echter ook meermalen getroffen worden door een krachtig en fors geluid, met een ondertoon van ernst en toewijding, al is het te betreuren dat deze fors aangeslagen toon maar al te spoedig verklinkt.

De invloed die Teelinck op zijn tijdgenoten heeft uitgeoefend blijkt, behalve uit de vele herdrukken van zijn boeken, ook uit de vertalingen daarvan. „De clachte Pauli" (1620) werd in het Engels (1621) en het Duits (1693) vertaald, de „Weech-schale des heylichdoms" (1621) in het Engels (1621), de „Rustplaetse des gemoets" (1621) eveneens in het Engels (1622), „Het nieuwe Jerusalem" (1635) in het Duits (1693), „Soliloquium" (1635) eveneens in het Duits (1693). Verscheidene van zijn werken werden nog in de voorgaande eeuw herdrukt.

Godefridus Cornelisz. Udemans

Met uitzondering van Willem Teelinck heeft geen Zeeuws theoloog uit de zeventiende eeuw groter invloed op zijn tijdgenoten gehad dan de Zierikseese predikant Udemans, die een halve eeuw lang door het ge-

sproken woord en in zijn vele geschriften de beginselen van het Piëtisme in Zeeland en daarbuiten heeft verbreid, en die door zijn relaties met enkele Zeeuwse dichters ook op het letterkundig leven van zijn dagen een zekere invloed heeft uitgeoefend.

Godefridus Cornelisz. Udemans (1581 of '82—1649) [163] werd te Bergen-op-Zoom geboren uit een geslacht, dat waarschijnlijk uit Schouwen afkomstig was. Al op zeventienjarige leeftijd werd hij predikant te Haamstede, vanwaar hij in 1602 naar Zieriksee werd beroepen. De gemeente van Haamstede, die, naar de overlevering wil, aanvankelijk bezwaar had tegen zijn jeugdige leeftijd, wilde hem in het eerst niet laten gaan; eerst na tussenkomst van de Staten van Zeeland kon hij in 1604 in zijn tweede gemeente bevestigd worden, die hij tot zijn dood zou dienen. Beroepen naar Dordrecht en 's-Hertogenbosch sloeg hij af.

Al spoedig heeft Udemans zich, ook door zijn vele geschriften, een zekere vermaardheid als theoloog verworven, en meermalen maakten zowel de kerk als de wereldlijke overheid van zijn diensten gebruik voor opdrachten van onderscheiden aard. O.a. werd hij afgevaardigd naar de Dordtse synode, waar hij een der vice-presidenten was.

Al in Udemans' oudst bekende geschrift, de „Christelijcke bedenckingen, die een geloovige siele dagelijcx behoort te betrachten" (1608), openbaart zich de piëtistische trek, die voor al het werk van deze theoloog kenmerkend mag heten, maar rijker en in voller omvang komt deze tendenz tot uiting in zijn „Practycke, dat is werckelijcke oeffeninghe vande Christelicke hooft-deuchden, gheloove, hope, ende liefde" (1612). Dit omvangrijke geschrift behandelt de praktijk der goede werken, een hoofdstuk uit de zedeleer, dat vooral het oude Calvinisme, uit reactie op de Rooms-Katholieke beschouwing van dit leerstuk, maar al te dikwijls verwaarloosd heeft. „De siele des geloofs" noemt Udemans de goede werken, „want gelijc het lichaem sonder den geest doot is, soo ist geloove sonder de wercken doodt". Drie kwart van het boek bestaat uit een uitvoerige commentaar op de decaloog, waarbij alle zonden en deugden van de menselijke samenleving over de hele linie worden geconfronteerd met Gods wil, zoals die in de Heilige Schrift tot uiting komt. Wie zich de moeite getroost deze bladzijden door te lezen, moet wel eerbied krijgen voor de ernst, waarmede de zeventiende-eeuwse Piëtisten het leven hebben opgevat. Na een lange periode van verwording hebben zij zich opnieuw rekenschap gegeven van Gods bedoelingen met de mensheid, en wanneer het triumferend Calvinisme op zuiverheid in de leer de nadruk gaat leggen, stellen zij er de met het Rooms-Katholieke leerstuk der goede werken verworpen plicht der praktische vroomheid tegenover.

Hoezeer het Udemans ernst was met de praxis pietatis, de daadwerkelijke uitleving van de vroomheid in het dagelijkse leven, blijkt wel o.a. uit drie grotere boeken, die alle drie praktische handleidingen zijn voor maatschappelijke standen: het „Geestelick compas" (1617) voor de zeelieden, schippers en vissers, het „Coop-mans-iacht" (1637) en „'t Geestelyck roer van 't coopmans schip" (1638), beide voor de kooplieden. Het laatste boek is vooral ook belangrijk voor onze kennis van de economische ethiek der zeventiende-eeuwse Calvinisten hier te lande [164]. Ook als men van mening is, dat Max Weber ten onrechte het ascetisch Protestantisme verantwoordelijk zou hebben gesteld voor de rationele leefwijze op de grondslag van de beroepsidee, een der pijlers van de kapitalistische geestesgesteldheid, dan kan men toch moeilijk loochenen, dat verscheidene Nederlandse Calvinisten zich hebben uitgesloofd om de economische opvattingen der zeventiende-eeuwse kooplieden in het gevlij te komen. Een boek als het „Geestelyck roer" bewijst dit eens te meer. De hoogst

welwillende houding, die Udemans inneemt ten opzichte van de beide Indische Compagnieën blijkt vooral waar hij breed uitmeet over de „stoute roepende sonden", die de Spanjaarden in Indië hebben bedreven. De enige verontschuldiging voor deze haast opzettelijke bewustzijnsverenging is, dat zij een massaal verschijnsel was. De politieke hartstochten en de patriottische gevoelens van het geslacht, dat met de jonge Republiek was opgegroeid, hebben dit belet om bepaalde toestanden en verhoudingen in het juiste licht te zien. Een typisch voorbeeld daarvan geeft Udemans, wanneer hij uit het Oude Testament tal van voorbeelden opsomt, waaruit de gruwelijkheid moet blijken van de toelating der afgoderij door een Christelijke overheid uit handelspolitieke overwegingen. Men vraagt zich af of hij inderdaad niet geweten heeft, dat zowel de O.I.C. als de W.I.C. zich bij herhaling aan deze gruwel hebben schuldig gemaakt.

Udemans ontleent zijn betekenis in de eerste plaats aan zijn onvermoeide strijd tegen de weeldezucht in een tijd, toen snelverworven rijkdom maar al te dikwijls aanleiding gaf tot dit kwaad. Onbarmhartig heeft de asceet, die in hem stak, de zondigheid van weelderige kleding, overvloedige maaltijden, het ten toon stellen van pracht en praal in huis en daarbuiten, uiteengerafeld tot er niets van overbleef dan wat armzalige ijdelheid. Naast deze ascetische trekken vertoont het werk van deze Zierikseese predikant, in tegenstelling tot dat van de meer mystiek aangelegde Willem Teelinck, in niet minder mate een sterk ontwikkelde zin voor de realiteit der dingen, een voorkeur voor het praktische, waarbij het geestelijke niet zelden in het gedrang komt. Hierin herinnert hij aan zijn landgenoot en geestverwant Cats; beiden, de prediker en de dichter, vertegenwoordigen in dit opzicht het volk, temidden waarvan zij leefden en werkten, waarvoor deze praktische zin een levensvoorwaarde was en is. In sterker mate dan dit bij de Engelse Piëtisten het geval is, hebben hun Zeeuwse geestverwanten, en onder deze in de eerste plaats wel Udemans, een open oog gehad voor de werkelijkheid van het leven, de praxis vitae, die naast de praxis pietatis haar rechten opeist. In dit opzicht is het Zeeuwse Piëtisme minder verheven in de zin van vergeestelijkt dan het Engelse, waarin die trek weliswaar ook niet geheel ontbreekt, maar toch nimmer op de voorgrond treedt.

Uit de catalogus van Udemans' bibliotheek, die in 1653 te Zieriksee werd geveild [165], blijkt de belangstelling van deze piëtistische predikant voor de letterkunde, ook van zijn eigen tijd. Banden van bloedverwantschap en vriendschap bonden hem trouwens met een aantal letterkundigen, in de eerste plaats met de Zierikseese. Samen met Adriaen Hoffer werd hij in 1618 naar de Dordtse synode afgevaardigd, en in 1644 trouwde Udemans' dochter Johanna met Hoffers oudste zoon Rochus, die toen op het punt stond om de traditie van zijn enkele maanden tevoren overleden vader, de regent en de dichter, voort te zetten. Adriaen Hoffer schreef zeven „klinck-ghedighten" voor zijn „Christelijcke bedenckingen" (1608) en een lofdicht voor het „Geestelick compas" (1617). Lofdichten van Rochus vindt men voorin „'t Geestelyck roer van 't coopmans schip" (1638) en „Een salich nieuwe-iaer" (1640), die beide van vóór zijn huwelijk dateren. Met Cats, die hij, slechts vier jaar jonger dan deze, „van joncx op" gekend had, voelde Udemans zich op bijzondere wijze verbonden, wat o.a. in de opdracht van zijn „Salich nieuwe-iaer" tot uiting komt. Zowel in dit boek als in de eerder verschenen „Laetste basuyne" (1635) en het „Geestelyck roer van 't coopmans schip" (1638) vindt men lofdichten van de raadpensionaris, die in 1637 zijn „Trouringh" aan zijn Zierikseese vriend ten geschenke had gezonden. Ook de

uit Zieriksee afkomstige Cornelis Boy, Abraham van der Meer, de rector der Latijnse school te Zieriksee, zijn Dordtse collega Caspar Parduyn, Johannes Rogiers, die we als een der medewerkers van de „Zeeusche Nachtegael" leerden kennen, de Dordtse predikant Jacobus Lydius, Samuel Ampzing, destijds nog student in de theologie, en Louis van Kinschot, auditeur van de Rekenkamer van Holland, die met een Zierikseese vrouw was getrouwd [166], hebben in Nederlandse of Latijnse lofdichten hun eerbied en bewondering uitgesproken voor de vroomheid en de rechtzinnigheid van deze theoloog. Van de Leidse historicus Boxhorn, bij wie Rochus Hoffer tijdens zijn studententijd inwoonde, is een brief aan Udemans bewaard, waarin hij zijn grote waardering uitspreekt over het „Geestelyck roer" [167]. Ook heeft Rochus' vriend Henricus Bruno in een Latijns gedicht zijn lof breed uitgemeten [168]. Al deze waardering van letterkundige kant wijst toch ook op een geestverwantschap, althans een sympathieke houding ten opzichte van de godsdienstige richting, die Udemans in zijn werk propageerde. Bij Cats bestond die zeker, evenals bij Adriaen Hoffer en zijn zoon Rochus.

Andere Piëtisten

Onder invloed van de Teelincks en van Udemans hebben enkele andere Zeeuwse theologen de piëtistische levensbeschouwing in geschrifte verkondigd en verbreid. Maar ook in de literatuur komt zij hier en daar tot uiting, allereerst en allermeest bij Cats, die trouwens zelf in Cambridge, het bolwerk van het Piëtisme, onder invloed van Perkins en Hall was gekomen, en vervolgens ook bij Johan de Brune. Beide schreven een lofdicht voor de „Balsem Gileads" (1622) van Willem Teelinck, en deze droeg zijn „Gesonde bitterheyt" (1624) aan Cats op. Beider werk vertoont op tal van plaatsen hoezeer het Piëtisme hun denken heeft beïnvloed, hoezeer ook zij onder de bekoring zijn gekomen van deze puriteinse wereld- en geloofsbeschouwing, die hun als Zeeuwen welvertrouwd moest voorkomen. Duidelijk spreekt het Piëtisme ook uit het werk van Cornelis Udemans, de neef van de Zierikseese predikant, en uit de lofdichten die Adriaen Hoffer en Cats op de piëtistische werken van Willem Teelinck en de Zierikseese Udemans schreven.

Onder de predikanten uit Zeeland die in hun werk de kennelijke invloed van het Piëtisme vertonen, treden Josias van Houten en de zoons van Willem Teelinck, Maximiliaen en Johannes, het meest op de voorgrond [169].

Josias van Houten

Een piëtistisch predikant van weliswaar minder betekenis dan de Teelincks en Udemans, maar die niettemin om meer dan één reden onze aandacht verdient, is *Josias van Houten* (ook, waarschijnlijk juister, *Van den Houte* genoemd) (1582—1623) [170]. Hij werd in 1582 te Sluis geboren, waar zijn vader Gillis van den Houte predikant was, werd in 1606 student te Leiden, waar hij onder invloed van Gomarus kwam, in 1609 proponent onder de classis Schouwen en Duiveland, en nog in hetzelfde jaar als predikant naar Renesse en Noordwelle beroepen, waar Udemans hem bevestigde. In 1621 vinden we hem als diens collega te Zieriksee, waar hij echter reeds in Januari 1623 stierf.

Van Josias van Houten zijn ons drie geschriften bekend, waarvan één echter slechts van naam. Het meest opgang heeft gemaakt zijn *„Korten wegh of Catechismus" [171], dat we alleen kennen in de herdrukken, daarvan

bezorgd door Voetius en Koelman. Toen de eerste oplage uitverkocht bleek te zijn, legde Voetius in 1637 er een tweede uitgave van ter perse, die met enkele toevoegingen van Biefield, Willem Teelinck en Voetius zelf onder de titel „Biecht-boecxken der Christenen" het licht zag en herhaaldelijk herdrukt werd. In 1768 verscheen het opnieuw onder de titel „De boetvaardige Christen". In 1690 had Koelman het nog eens uitgegeven als „Spiegel der wet"; van deze laatste uitgave verscheen nog in 1888 een nieuwe uitgave.

Dit populaire boekje van Van Houten bestaat uit een register van alle denkbare zonden tegen de tien geboden, in de trant van soortgelijke opsommingen in Udemans' „Practycke" en het „Noodwendigh vertoogh" van Willem Teelinck, en geheel en al in dezelfde piëtistische geest. Ook Van Houten legt de nadruk op de geestelijke zin van Gods geboden en strijdt tegen de leerheiligheid; ook hij is asceet in zijn bestrijding van weelde en weeldezucht, en de praktijk van zijn geloofsleven, zoals dat in dit register tot uiting komt is dezelfde als die van de andere Zeeuwse Piëtisten van zijn tijd, die hij natuurlijk persoonlijk gekend heeft en wier invloed op zijn werk onmiskenbaar is. Het is te betreuren dat een ander geschrift van zijn hand „De Christelijcke land-man", dat in 1620 verscheen, niet bewaard is [172]; ongetwijfeld zou deze proeve van praktische theologie, die het Piëtisme zozeer eigen was, ons een dieper inzicht gegeven hebben in Van Houtens godsdienstige opvattingen dan zijn uiteraard wat dorre „Korten wegh of Catechismus" dat doet.

Nog in hetzelfde jaar verscheen een ander geschrift van Van Houten, onder de titel: „Salomo, dat is, vermaninghe aen die Christenen, die wt eenen eenvoudigen yver zich aende syde vande genaemde Remonstranten houden, tot vereeninghe mette openbare Ghereformeerde kercken" (1620) [173], een poging tot verzoening van Remonstranten en Contra-Remonstranten. Van Houtens vroege dood, drie jaar nadien, heeft hem belet zich verder te ontplooien tot een theologisch auteur, wiens naam langer was blijven voortleven dan hij het nu, ondanks de populariteit van zijn „Biecht-boecxken", gedaan heeft.

Maximiliaen Teelinck

Groter bekendheid kregen Maximiliaen en Johannes Teelinck. *Maximiliaen Teelinck* (± 1605—1653) [174] was eerst predikant bij de Engelse gemeente te Vlissingen (1627—1628), daarna bij de Nederl. Herv. gemeente van Zieriksee (1628—1640) en Middelburg (1640—1653). Zijn oudst bekende geschriften zijn van 1636, toen hij de „Remonstrantie van de kercken van Zeelandt op de Christelijcke ende vigereuse verklaringhe, vande Ed: Heeren Gecommitteerde Raden... nopende het weren van de stercke inbrekende afgodische superstitien des Pausdoms" [175] uitgaf met een fel anti-Roomse inleiding, en vervolgens, nog in hetzelfde jaar, een „Corrosiif teghens de in-etende pest-kole van 't Pausdom" [176] schreef, dat niet minder hartstochtelijk de „Paepsche religie" te lijf gaat. Teelinck somt een aantal redenen op, waaruit moet blijken dat een Christelijke gereformeerde overheid het Roomse geloof in haar gebied niet mag dulden. Hij wijst er op hoezeer het de Nederlanden voor de wind is gegaan, sinds ze de Roomse afgoderij afgezworen hebben: „van die tijdt af is onse staet gegroeyt, sins hebben wy veel treffelijcke victorien gehadt, groote conkesten gedaen, ja sins daer wy kleyn waren, zijn wy groot geworden: daer wy yeder moesten vreesen, daer werden wy gevreest".

Maar nauwelijks begon men te beweren dat de oorlog niet gevoerd wordt om de religie, en dat elke stad die religie mag aannemen, die zij voor zichzelf dienstig acht, of „Gods hant (is) over al tegen ons geweest, ten onghelucke, ende wy zijn sins van Gods hart ghedrongen geweest, en syn bescherminge is van ons gheweken": zowel te water als te land leden we smadelijke verliezen, en de pest rukte duizenden mensen weg. „Soo is oock des Heeren hant noch tegens ons uytgestreckt. Welck vele doet vreesen dat soo niet spoedelijck hier in voorsien wort, ende soo wy ons hier over niet en bekeeren, ende de vremde Goden van ons wech doen, ende naer onse voorgaende oude maximen, alle afgoderie onder ons uyt te royen, niet in schijn, maer inder daet: ende den Heere alleene dienen. Geensins toestaende eenige voorder inbreucke van dien, al konden wy de heele werelt daer mede winnen. Dat andersins de Heere t'eenegaer van ons sal wijcken, ende ons laten, of door gewelt van onse vyanden overrompelt werden, of door haer loose aenbiedinge van Trevis bedriegen ende in haer listigh net gevangen worden" [177].

Drie jaar later gaf Teelinck onder zijn eigen naam een „Grondighe verclaringhe, over de thien gheboden, ende het ghebedt onses Heeren" (1639) [178] in het licht, dat als toevoegsel verscheen achter de door hem uitgegeven tweede druk van zijn vaders „Huys-boeck", waarbij het zich ook naar de geest en de strekking volkomen aansluit. Heftig anti-papistisch was weer zijn „Vrede predicatie" (1648) [179], waaraan hij nogmaals zijn „Corrosiif" toevoegde, dit keer onder de titel: „Grondigh bewys, dat het een Christelicke magistraet ongeoorloft is, in plaetsen, daer over sy te gebieden hebben, de Paepsche superstitien ende afgoderyen toe te laten". Teelinck hangt in dit geschrift de zienswijze van de Zeeuwse magistraten aan, die tegen een vrede met Spanje waren en op voortzetting van de oorlog aandrongen. Voor wie de opdracht leest, heeft het er veel van weg, dat hij de vrede vooral daarom zo verfoeit, omdat met de oorlog de negotie, de nering en de handel uit het land geweken zijn. Dezelfde geest spreekt uit de „Vrymoedige aenspraeck aen Syn Hoogheyt de Heere Prince van Oraengjen" (1650) [180], waarin Teelinck zich als overtuigd Orangist en als boetprediker ontpopt. Vooral de rechtzinnige Maurits was een man naar zijn hart, en zijn hoop is thans op de jonge Willem II gevestigd, die immers met lede ogen de vrede met Spanje had zien sluiten en veel liever de oorlog had willen voortzetten. Teelinck had deze „aenspraeck" als opdracht vóórin het door hem uitgegeven nagelaten werk van zijn vader, „Den politycken Christen" (1650) geplaatst, waaruit het zonder zijn voorkennis was overgedrukt. Zijn felle bestrijding van de Remonstranten en de anti-Orangisten, zijn aanvallen op een figuur als Oldenbarnevelt, zijn vleierij van de Prins wekten de verontwaardiging van velen op. Toen een hunner Teelinck bestreed in een pamflet, getiteld „Bedenkingen en antwoort op de vrymoedige aenspraek aen Zyn Hoogheit, ... gestelt door den geleerden Maximiliaen Teelinck" (1650) [181], verdedigde de aangevallene zich in een „Onderrichtinge ... aengaende de Vrymoedige aensprake" (1650) [182], waarin hij verzekert, dat deze „Aenspraeck" zonder zijn medeweten afzonderlijk is uitgegeven, en dat die uitgave bovendien, „in sommighe dinghen anders ghestelt (is) als in 't origineel" [183]. Vondel schreef naar aanleiding van de „Aenspraeck" zijn hekeldicht „Op d' oproericheit van den Godtloosen Zeeuw, Maximiliaen Teeling" (1650) [184].

Van geheel andere aard was het catechetische geschrift, dat Teelinck twee jaar later uitgaf, de „Christelycke onderwijsinghe" (1652) [185], een uitbreiding en verklaring van het door Melchior Burs uitgegeven „Kort begrip der Christelycker religie" (1640), dat in Middelburg op de cate-

chisatiën in gebruik was. Het is fel anti-Rooms, maar overigens in geen enkel opzicht opmerkelijk. Het jaar daarop stierf Maximiliaen Teelinck.

Johannes Teelinck

Een veel belangrijker en vooral ook oorspronkelijker geest is zijn jongere broer *Johannes Teelinck* (1623—1674) [186], achtereenvolgens predikant te Maidstone in Engeland (1645), bij de Engelse gemeente te Middelburg (1646) en vervolgens bij de Hervormde gemeente te Wemeldinge (1647), te Vlissingen (1649), te Utrecht (1655), te Arnemuiden (1660), te Kampen (1661) en tenslotte te Leeuwarden (1674), waar hij nog geen maand na zijn intrede overleed. Deze jongste zoon van Willem Teelinck heeft het werk van zijn vader op waardige wijze voortgezet, al heeft hij maar weinig in druk uitgegeven. Al in zijn Vlissingse periode wist hij de overheid er toe te bewegen, dat 's Zondagsmorgens op de Grote Markt geen vlees mocht worden verkocht, zoals tot dan de gewoonte was, en dat de stadspoorten op Zondag gesloten bleven [187]. In onze kerkgeschiedenis is hij vooral bekend gebleven door zijn aandeel in de Utrechtse twisten om de kerkelijke goederen, die door Voetius in 1653 werden ingeluid, en die eindigden met de afzetting en verbanning van Teelinck en zijn ambtgenoot Abraham van de Velde, in Juli 1660 [188]. Teelinck deelde in deze strijd geheel en al het standpunt van Voetius, die de kapittelgoederen aan de kerk wenste te zien en de eigendomsrechten van particulieren daarop betwistte.

Dat Teelinck ook in theologisch opzicht een geestverwant van Voetius was, blijkt ten duidelijkste uit zijn preek over de „Levendigmakende kracht van Godts beloften" (1661) [189]. het oudste geschrift, dat we van zijn hand bezitten. Hij waarschuwt hierin tegen de gevaren der wettelijkheid, zoals die in de conventikels maar al te zeer werd aangehangen. De wet doodt, de kracht van Gods beloften maakt levend, en wie in oprechtheid van hart begeert deel te hebben aan Gods beloften, die heeft alreeds deel daaraan.

Dat de conventikel-Christenen ten onrechte in deze preek een aanval zagen tegen de goede werken, blijkt uit „Den vruchtbaermakenden wynstock Christus" (1666—1667) [190], eigenlijk het enige boek, dat Johannes Teelinck heeft geschreven. Met nadruk wijst hij in dit driedelige werk juist op de noodzaak der goede werken, waarin zelfs vele toch ware kinderen Gods onvruchtbaar blijven. De wijnstok Christus bloeit, maar zijn ranken zijn dor en dood, omdat ze geen gemeenschap meer met hem hebben. Blijft in mij, spreekt Christus (Joh. 15 : 4), maar zijn leden horen hem niet en blijven doof. Hen op te wekken tot hereniging met Christus, de lauwen, de onstandvastigen, de halfgelovigen te vermanen, en de gelovigen in hun geloof te versterken, dit ziet Teelinck als zijn taak, deze opdracht aanvaardt hij als uit Gods handen. In het eerste deel van zijn trilogie onderricht hij de Christen om, onder alle omstandigheden, door het geloof in Christus te blijven; in het tweede deel wijst hij de ware Christenen op hun taak, in elke zielestaat Christus, dat is de kracht van zijn geest, in zich te houden; het derde deel tenslotte leert hoe de Christen door het ware geloof uit Christus kracht tot goede werken kan putten. Teelinck maakt daarbij onderscheid tussen de vereniging van Christus met de gelovige ziel, en de krachtdadige werkzaamheid van Christus' geest in de ziel [191]. Christus blijft in wie wedergeboren is onveranderlijk dezelfde, maar de inwerking van zijn geest is niet constant, en vaak voelt de ziel zich verlaten van de zoete gemeenschap met Christus. Dan hebben de kinderen Gods tot taak, Christus

weer tot zich te trekken, en zelfs moeten zij „hem als met een heyligh gheweldt gaen dwingen, dat hy by haer blijve, so hy wil wegh gaen; ofte tot haer wederkeere, so hy al eenighsins van haer geweken is" [192], gelijk de discipelen van Emmaus Jezus dwongen om bij hen te blijven.

Met wenen en bidden overwint de mens zijn God; met tranen en gebeden — noemde Luther deze niet de wapenen der Christenen? — zal de mens zijn Hemelse Vader zijn geestelijke nood klagen, en hem als afpersen hetgeen hij hem beloofd heeft te zullen geven [193]. Bovendien kent de gelovige ziel Christus als de algenoegzame zaligmaker, die bij God teweeg kan brengen dat aan de Christen de geest der heiligmaking wordt geschonken [194], en dat al hetgeen hem zou mogen verhinderen in de uitoefening van goede werken van hem zou worden geweerd.

Reeds de keuze van de tekst, waarop deze uitvoerige verhandeling opgebouwd, en waaraan de titel ontleend is, verraadt de mystieke trek, die ook deze Teelinck eigen is, en die in dit geschrift telkens weer aan het licht treedt.

Aitzema noemt Teelinck „een man van groote welspreeckentheyt" [195], maar in zijn geschriften komt dit niet uit: ze bestaan, evenals die van de andere Teelincks, voor een belangrijk deel uit een aaneenschakeling van Bijbelteksten. Zelf getuigt hij: „Mijn stijl ende maniere van seggen is slecht ende na het begrijp vande alder-eenvoudighste gherichtet; daerom ick oock wel weet dat deselve vele delicate ooren niet behaghen en sal" [196]. Dit heeft echter niet kunnen verhinderen dat zijn „Vruchtbaermakende wynstock" zelfs nog een halve eeuw geleden werd herdrukt.

Reformateurs

Naast de vertegenwoordigers der officiële kerken vinden we ook in Zeeland de representanten van die godsdienstige groepen, die Hylkema onder de verzamelnaam reformateurs heeft samengebracht [197]. Buiten het verband der Protestantse kerkgenootschappen om hebben zich, vooral in de nadagen van onze Gouden Eeuw, godsdienstige stromingen van allerlei aard doen gelden, die hierin overeenstemden dat ze vrij wilden staan van het kerkelijk gezag en ook buiten de Bijbel om bronnen van inspiratie voor hun geloofsleven aannamen, in de eerste plaats de onmiddellijke inwerking van de Heilige Geest. De geschiedenis van deze ketters en sekten vormt een van de aantrekkelijkste bladzijden uit onze kerkgeschiedenis, omdat er steeds opnieuw de drang uit opstijgt, het in kerkelijk verband verdorde en verstarde geloofsleven te bezielen met nieuwe krachten. Op dit punt vinden het Piëtisme en deze reformatorische sekten elkaar. In welke vorm dergelijke bewegingen ook optreden, als Rijnsburger Collegianten, Spinozisten, Gichtelianen of Boehmisten, hen allen verbindt het streven naar individualisme, naar het volgen van eigen wegen, die andere zijn dan de dikwijls al zo platgetreden paden, waarlangs de kerk haar weg vervolgt in de gang der eeuwen. Deze individualistische trek, die voor het Zeeuwse geloofsleven nog altijd zo kenmerkend is, maakt het waarschijnlijk dat ook in de zeventiende eeuw het sectarisme onder de Zeeuwen welig heeft gebloeid. En inderdaad zien we in de tweede helft hiervan in Sluis Jacobus Koelman optreden met zijn eis tot „nadere reformatie" en in Middelburg Jean de Labadie een poging doen om de eerste Christengemeente tot nieuw leven te wekken, wat hem tenslotte geheel van de kerk zou vervreemden. Terwijl deze predikanten in het moederland hun idealen trachtten door te zetten, stelde de Zierikseeënaar Pieter Cornelis Plockhoy aan de Delaware in Nieuw-Nederland alles in het werk om zijn sociale utopieën te verwezenlijken en een broederschap te stichten, waarin allen gelijk zouden zijn.

Adam Boreel

Ten dele nog vóór 1650 valt het optreden van *Adam Boreel* (1602—1665) [198], heer van Duynbeke, die sinds 1646 te Amsterdam woonde, en daar nog in hetzelfde jaar een college stichtte, waarin hij zijn spiritualistische ideeën propageerde. Hij stamde uit een aanzienlijke regentenfamilie; zijn vader was de Middelburgse burgemeester Jacob Boreel, zijn oudere broer mr. Johan Boreel (1577—1629), sinds 1625 raadpensionaris van Zeeland, die bevriend was met De Groot. Pas op vijf-en-twintigjarige leeftijd is hij, in 1628, in Leiden gaan studeren, waarschijnlijk in theologie en filologie, waarbij hij zich speciaal op het Hebreeuws schijnt te hebben toegelegd. Kort na 1632 is hij naar Engeland gegaan, waar hij in contact is gekomen met independentistische kringen, misschien met Seekers. Het kwam hem op enkele maanden gevangenisstraf te staan, maar een bevriende relatie bewerkte zijn invrijheidstelling. Teruggekeerd in het vaderland leefde hij enkele jaren stil en teruggetrokken in een eenvoudige woning (zijn tegenstander Maresius spreekt van een hut!) in de buurt van Middelburg, waar hij zich vooral aan de studie van het Oude Testament en de Misjna (de mondeling overgeleverde leer van het Jodendom) [199] wijdde. Gesprekken met de Utrechtse hoogleraar Johannes Hoornbeek (1617—1666), de medestrijder van Voetius, gaven Boreel aanleiding om zijn theologische denkbeelden schriftelijk uiteen te zetten; hij deed dat in het anonym verschenen boekje „Ad legem et ad testimonium" (1645) [200]. In dit geschrift, dat als Boreels hoofdwerk moet worden beschouwd en dat bij zijn verschijnen in kerkelijke kringen groot opzien wekte, stelt hij de inspiratie van Christus' geest in het middelpunt, als het beginsel dat aan elke godsdienstige gemeenschap ten grondslag moet liggen. Christus is de stichter der kerk, aan haar heeft hij zijn woord en zijn geest beloofd. Maar alleen wie door deze geest aangestoken is, kan het woord Gods verstaan. Wat de kerk predikt is feilbaar; onfeilbaar is het woord der Heilige Schrift. Wie dus de geest van Christus bezit en dientengevolge het woord Gods verstaat, heeft de kerk niet nodig. Met nadruk verzet Boreel zich tegen het goddelijk karakter, dat de kerk aan de prediking toekent: hij verwerpt dit juist als onschriftuurlijk. De Heilige Schrift houdt tegelijk ook de catechismus en de belijdenis in; een andere daarnaast te stellen is al evenzeer onschriftuurlijk. Op grond van deze denkbeelden kwam Boreel er toe, nog in hetzelfde jaar waarin hij zijn „Ad legem et ad testimonium" liet verschijnen, zijn eerste kring van geestverwanten, los van elk kerkgenootschap, te stichten. Vermoedelijk is dit in Middelburg gebeurd, maar meer dan een vermoeden is dit niet; aanwijzingen voor het bestaan van zijn college, zoals men deze bijeenkomsten noemde, zijn noch in de notulen van de Middelburgse kerkeraad, noch elders gevonden. Al het jaar daarop vestigde Boreel zich metterwoon te Amsterdam, het Jeruzalem van alle vrijgeesten en sectariërs, waar hij opnieuw een college oprichtte, dat weldra door vele soortgelijke in andere steden werd gevolgd. Nog twintig jaar heeft hij in Amsterdam gewoond, zijn tijd verdelend tussen wetenschappelijke studies, o.a. op alchemistisch gebied, en de propaganda van zijn theologische idealen, waarvoor hij zelfs Galenus Abrahamsz (1622—1706), Zierikseeënaar van geboorte, wist te winnen. Hij stierf er, ongetrouwd, in 1665. Ook deze Zeeuw heeft de belangrijkste, althans de werkzaamste en succesvolste jaren van zijn leven buiten het gewest van zijn geboorte doorgebracht, en zijn optreden behoort dus maar ten dele tot de geschiedenis van het geestelijke leven in Zeeland. Dat men in Middelburg ook na zijn vertrek nog wel belangstelde in zijn actie, blijkt hieruit dat de Middelburgse kerkeraad nog in 1649 besloot om bij de Amsterdamse predikant

Petrus Wittewrongel (1609—1662), de bekende bestrijder van Vondel, te informeren naar de wandel van Boreel. Het antwoord, dat men op dit verzoek ontving, gaf aanleiding om nadere inlichtingen in te winnen [201]. De inhoud is ons helaas onbekend.

Bestrijding der Remonstranten

Het toeval wil dat de heftigste bestrijder en de felste verdediger van het Remonstrantisme, die Zeeland heeft voortgebracht, Eewoud Teelinck en Reinier Telle, stad- en tijdgenoten zijn geweest. Beiden waren uit oude Zierikseese families geboren, en in de laatste jaren der zestiende en de eerste der zeventiende eeuw hebben zij waarschijnlijk beiden in het kleine Zieriksee gewoond, de een als regent, o.a. als burgemeester, de ander als praeceptor van de Latijnse school. In 1603 vertrok Teelinck metterwoon naar Middelburg, in 1610 verhuisde Telle naar Amsterdam. Voortaan zouden zij elkaar slechts op het slagveld van de geest ontmoeten. In 1617 en 1618, wanneer de strijd tussen Arminianen en Gomaristen op zijn hevigst is ontbrand, valt Teelinck tot twee keer toe de auteur van vele even fel als talentvol geschreven anti-gereformeerde libellen aan, naar alle waarschijnlijkheid zonder ook maar te vermoeden, wie hij bestreed.

Tot de kwesties waar het meest over werd gestreden in deze kerketwisten behoorden het vraagstuk der praedestinatie en dat van het gezag der overheid in kerkelijke aangelegenheden. Het laatste vraagpunt heeft Teelinck vooral in zijn oudste politieke pamflet, „Philometor ofte Christelicke tsamensprekinghe, van 't recht der kercke in kerckelicke saken" (1616), behandeld en daarbij met klemmende argumenten het standpunt der Contra-Remonstranten verdedigd. Breder van opzet en uitvoeriger uitgewerkt is „Het ampt der kerckendienaren" (1615) [202] van Antonius Walaeus, het degelijkste en tegelijk het waardigste tegenschrift dat verschenen is tegen Wtenbogaerts „Tractaet van t'ampt ende authoriteyt eener hoogher Christelicker overheydt" (1610) [203]. Pas tegen het midden van de eeuw zou het vraagstuk in Zeeland opnieuw aan de orde worden gesteld en aanleiding geven tot de onverkwikkelijke Grallenstrijd.

Het calvinistisch leerstuk der voorbeschikking werd tegen de Remonstranten verdedigd door Joos van Laren de jonge, de latere predikant van Vlissingen, in zijn „Responsio ad analysin J. Arminii in IX cap. ad Rom." (1616) [204]. Met de geschriften van de Teelincks en Udemans is daarmee dan wel het belangrijkste genoemd, dat in deze jaren over deze brandende kwestie in Zeeland is geschreven. Een geheel eigen plaats neemt het conciliante „Salomo" (1620) [205] van Josias van Houten in, dat bij de bespreking van het overige werk van deze piëtistische predikant al genoemd is [206].

Wie, afgaande op het geringe aantal geschriften, dat in de strijd tussen Remonstranten en Contra-Remonstranten van Zeeuwse zijde in het strijdperk werd geworpen, daaruit de gevolgtrekking zou willen maken dat men in Zeeland onverschillig stond tegenover dit vraagstuk, zou zeker ernstig dwalen. Het tegendeel is waar. Maar anders dan in Holland, was hier de bestrijding van het Remonstrantisme onnodig, om de eenvoudige reden dat er noch onder de predikanten, noch onder de gemeenteleden waren, die openlijk voor deze richting partij kozen. Van der Myl, de enige predikant die van Arminiaanse sympathieën verdacht werd, was door de Vlissingse vroedschap met succes weggewerkt. Ongeveer ter zelfdertijd verdween Reinier Telle vrijwillig naar Amsterdam, als wilde hij door zijn vertrek het terrein vrij laten voor de Contra-Remonstranten. In Mei 1610 stelde de provinciale synode van Vere een formulier van ondertekening aangaande

de leer op, waarbij de predikanten moesten verklaren „dat alle de artickelen ende leerstucken, begrepen ende verclaert in dese Confessie ende Catechismus, de minste met de meeste, den woorde Godes in alles conform syn". Alle predikanten uit Zeeland moesten het stuk ondertekenen en daarbij de gelofte afleggen, eventuele gemoedsbezwaren voor een kerkelijke vergadering te brengen, „op pene van als scheurmaeckers gecensureert te worden" [207]. Geen der Zeeuwse predikanten weigerde dit. Namens dezelfde synode werd er bij de Staten op aangedrongen, de bijeenroeping van een nationale synode te willen bevorderen. Stellig heeft Trigland geen ongelijk, wanneer hij het aan de hechte kerkenordening der Zeeuwen toeschrijft, dat de Arminiaanse denkbeelden onder hen niet die ontreddering teweeg hebben gebracht, die in Holland de kerk op haar grondvesten deed wankelen [208].

De Sabbatsstrijd

Zeeland had zijn eigen probleem: dat van de Sabbatsstrijd, dat er alle andere overschaduwde [209]. Het ontstond er onder rechtstreekse invloed van het Piëtisme, dat we voor deze gelegenheid liever Puritanisme zouden willen noemen, en Udemans en Teelinck waren zijn paladijnen. Al in zijn „Practijcke" (1612) pleit Udemans voor Zondagsheiliging, wat hij o.a. in zijn „Geestelick compas" (1617) en zijn „Geestelyck roer van 't coopmans schip" (1638) herhaalde. Willem Teelinck wijdde er een afzonderlijk boek aan, zijn „Rusttijdt ofte tractaet van d'onderhoudinge des Christelyken rustdachs, diemen ghemeynlyck des Sondach noemt" (1622), en kwam enkele jaren later in zijn „Noodwendigh vertoogh aengaende den tegenwoordigen bedroefden staet van Gods volck" (1627) nog eens op het onderwerp terug. Zijn broer Eewoud heeft vooral in zijn „Amos" (1625) en de „Derde Wachter" (1625) voor een strengere sabbatsviering gepleit. Tegen deze voorvechters van een min of meer rigoristische Zondagsheiliging staat als enige tegenstander in Zeeland *Jacob Burs* (1589—1650) [210], die van 1612 tot zijn dood predikant was in Tolen, waar hij in 1622 ter bestrijding van de „Rusttijdt" van Willem Teelinck een uitvoerig tegenschrift uitgaf onder de titel: *„Threnos, ofte weeclaghe" [211]. Burs verwijt hierin zijn tegenstanders, dat zij de Joodse sabbat, door Christus afgeschaft, weer willen invoeren en staat een gematigder opvatting van de Zondagsrust voor. Niemand minder dan Voetius heeft het, in zijn „Lachrymae crocodili abstersae" (1627), op scherpe wijze aangevallen. Ook twee oudpredikanten van Middelburg, sindsdien beiden hoogleraar geworden, Walaeus en Gomarus, hebben zich in het debat gemengd, de eerste met een „Dissertatio de sabbatho" (1628) [212], aan de regering van deze stad opgedragen, die zich aan de zijde der Piëtisten schaarde, de tweede met een „Investigatio sententiae et originis sabbati" (1628) [213], waarin het minder rigoureuze standpunt wordt verdedigd. Voetius heeft ook als hoogleraar zijn opvattingen over de sabbat herhaaldelijk uiteengezet en verdedigd. Omstreeks het midden van de eeuw werd het een der voornaamste geschilpunten tussen Voetianen en Coccejanen. Het slagveld was inmiddels van Zieriksee en Middelburg naar Leiden en Utrecht verplaatst, waar voor- en tegenstanders elkaar met nietsontziende heftigheid te lijf gingen. Behalve de Middelburgse predikant Maximiliaen Teelinck, de zoon van Willem, die in de tweede druk van zijn vaders „Huys-boeck", in 1639 door hem bezorgd, nog eens op het onderwerp terugkwam, heeft eigenlijk alleen zijn ambtgenoot *Willem Apollonius* (1603—1657) [214], sinds 1631 eveneens predikant te Middelburg, er opzettelijk zijn mening over geuit in een posthuum geschrift: *„Corte aenmerckingen over de nature en onder-

houdinge van den sabbath" (1659) [215]. Apollonius neemt in deze verhandeling het standpunt van Voetius in. In een nog latere periode, die buiten ons bestek valt, zouden nog twee andere Zeeuwse predikanten, Koelman en De Mey, in de Sabbatsstrijd worden betrokken.

Gerson Bucerus

Een cause célèbre in de Zeeuwse kerkgeschiedenis der zeventiende eeuw vormt de aanklacht van de Engelse koning Jacobus II tegen *Gerson Bucerus* (± 1565—1631) [216], die van 1588 tot zijn dood predikant te Vere was. Met approbatie van de classis van Walcheren had hij in 1618 een *„Dissertatio de gubernatione ecclesiae" [217] in het licht gegeven, waarin hij zich kantte tegen het episcopale kerkbestuur, zoals dat kort tevoren door de Engelse predikant George Downam was verdedigd. Dit wekte in de hoogste mate het ongenoegen van de koning, die door Bucerus zijn meest geliefde geloofsstelling zag aangevallen. De Engelse gezant Carleton deed stappen bij de Staten-Generaal, maar de provinciale synode, die in October in Zieriksee bijeenkwam, stelde vast dat Bucerus „tot zijn onschult" bij Jacobus in ongenade was gevallen en besloot zich tot Maurits te wenden, „ten eijnde zijne Majesteijt den weerden broeder in zijnen dienst ende ruste niet en verstoore" [218]. Zo liep deze zaak met een sisser af.

Zeeuwse Bijbelvertalers

Bucerus, die behalve deze ene publicatie nooit meer iets in druk heeft gegeven, was een van die in stilte arbeidende geleerden, die zich ver hielden van het gewoel der kerketwisten. Hij behoorde tot de vijf Zeeuwse predikanten, die op de Dordtse synode door de afgevaardigden van Zeeland werden genoemd als geschikt voor het werk der Bijbelvertaling [219]. Met hem waren dat Abraham Appart (Happart) († 1655), van 1614 tot zijn dood predikant te Goes, Cornelis Bosschaert, sinds 1590 predikant te Lilloo, Hendrik Brandt († 1627) [220], van omstreeks 1580 tot zijn dood predikant te Zieriksee, en Jacobus van Miggrode (1572—1645) [221], destijds te Arnemuiden en van 1625 tot zijn dood te Middelburg. Van dit vijftal werd alleen Bucerus, die als een uitstekend Hebraïcus bekend stond, als een der drie vertalers van het O. T. uitgekozen. Van de werkverdeling en het aandeel dat iedere translateur aan de Bijbelvertaling heeft gehad, is ons maar weinig bekend [222]. Het schijnt dat elk boek van het O. T. in drieën werd verdeeld. De schrijver van de „Vita Walaei" zegt dat Bogerman telkens het eerste, Baudart het tweede en Bucerus het derde deel van een boek voor zijn rekening nam. Van de Grote Profeten nam ieder de bewerking van een heel boek op zich, waarbij aan Bucerus Ezechiël en een stuk van Daniël ten deel viel. Toen hij tot Ezechiël 21 was gekomen, stierf hij evenwel, in Augustus 1631.

Ook *Hermanus Faukelius* (± 1560—1625) [223], van 1599 tot zijn dood predikant te Middelburg, was in de vertalingscommissie benoemd, als plaatsvervanger voor het O. T. en als translateur voor het N. T. en de Apokryfen, maar toen hij in 1625 stierf, was men nog niet met de werkzaamheden begonnen. Er was alle aanleiding voor de verkiezing van deze Middelburgse predikant geweest, aangezien hij in 1617 een vertaling van het N. T. had uitgegeven [224], die grote verdiensten bezit en die dan ook door de overzetters van de Statenvertaling doorlopend gebruikt is geworden. Faukelius, die vooral in het Hebreeuws en het Grieks ervaren was, had er een groot aantal andere vertalingen voor geraadpleegd, in 't bijzonder de Duitse van Piscator. Na de voltooiing van het N. T. is hij begonnen aan een vertaling van het O. T., waarbij Piscators overzetting hem even-

eens tot leidraad diende. In de jaren 1621 tot 1623 voltooide hij de historische boeken; het hs. daarvan is door de Statenvertalers geraadpleegd. Faukelius' dood, in 1625, heeft hem verhinderd om dit werk te voltooien [225].

Zijn plaatsvervanger was Walaeus, sinds 1619 hoogleraar te Leiden, maar die van zijn elfde tot zijn zes-en-veertigste jaar met tussenpozen in Middelburg had gewoond. Later werd nog *Joos van Laren* (1586—1653) [226] tot revisor van het O. T. aangewezen. Van Laren, van 1608 tot zijn dood predikant in verschillende Zeeuwse gemeenten, sinds 1618 in Vlissingen, had enkele boeken van het O. T. (t.w. Job, Daniël en Prediker) vertaald. Van deze vertaling hebben de translateurs bij hun overzetting gebruik gemaakt [227]. Tenslotte werd *Carolus de Maets* (1597—1651) [228], van 1620—1629 predikant te Scherpenisse en van 1629—1639 te Middelburg, aangewezen tot revisor. Zeker hebben de Zeeuwen dus een belangrijk aandeel gehad in dit werk, dat voor de ontwikkeling van onze taal van onschatbare waarde is geweest. In hoeverre hun arbeid, in 't bijzonder die van Bucerus en Walaeus, zijn stempel heeft gedrukt op de Statenvertaling, en in hoeverre het Zeeuwse element daarin tot uiting is gekomen, valt bij gebrek aan gegevens evenwel niet meer uit te maken [229].

De Grallenstrijd

De vraag waarover veel getwist is, nl. of en zo ja, in hoeverre de wereldlijke overheid het recht heeft, zich met kerkelijke aangelegenheden te bemoeien, gaf kort voor het midden van de eeuw in Zeeland aanleiding tot de zgn. Grallenstrijd [230]. De aanleiding tot deze twist was een aanschrijving van de Staten aan de classes, om niet in briefwisseling te treden met het Engelse Parlement, zolang dat in openbare oorlog met de Engelse koning verkeerde. Terwijl dit verzoek overal in de Zeven Provinciën geëerbiedigd werd, ontmoette het verzet bij de classis van Walcheren, die inderdaad met het Engelse Parlement correspondentie voerde. Om haar standpunt te rechtvaardigen, gaf ze in Februari 1642 aan de Middelburgse predikant Willem Apollonius, ons uit de Sabbatsstrijd bekend, opdracht om in een verhandeling uiteen te zetten, dat de wereldlijke overheid noch in politieke, noch in kerkelijke aangelegenheden enig zeggingschap bezat over de kerk. Apollonius' betoog was bedoeld als een aanval op een het jaar tevoren verschenen geschrift van de Franeker hoogleraar Nicolaes Vedelius, „De episcopatu Constantini Magni seu de potestate magistratuum reformatorum circa res ecclesiasticas dissertatio" (1641), waarin deze felle bestrijder van de Remonstranten zijn standpunt uiteenzette, dat de overheid ook in kerkelijke aangelegenheden zeggingschap had. Apollonius' tegenschrift verscheen nog in 1642 onder de titel „Jus majestatis circa sacra" [231]. Vedelius zelf heeft er niet op geantwoord, maar vier jaar later verscheen een heftig gestelde bestrijding van een anonymus onder de smadelijke titel: „Grallae seu vere puerilis cothurnus sapientiae, quo se jactat apud imperitos Guillelmus Apollonii" (1646). Aan deze titel dankt de onverkwikkelijke pennestrijd, die nu pas in volle hevigheid zou ontbranden, zijn naam [232]. De schrijver van dit libel was de Leidse hoogleraar Claudius Salmasius, maar in Zeeland zag men er de Middelburgse geneesheer Pieter Lansbergen (1587—1661) [233] op aan, die in 1613 als predikant van Goes ontslagen was wegens moeilijkheden met de overheid. Men had in zoverre gelijk, dat Lansbergen de bouwstoffen voor de „Grallae" aan Salmasius had verschaft. De Vlissingse predikant Joos van Laren viel Apollonius bij in een „Epistola ad ... Guilielmum Apollonii ... in quâ deteguntur

mendacia et calumniae libelli famosi ... cui nomen Grallae" (1646) [234]. Apollonius reageerde daarop in „Grallopoeus detectus sive epistola responsoria ad Jod. Larenum" (1647) [235], waarin hij vrij onomwonden liet uitkomen, dat hij Lansbergen voor de auteur van de „Grallae" hield. Salmasius diende hem in zijn „Grallator furens" (1647) van repliek en Lansbergen antwoordde hem in een „Verantwoordinghe" (1647) [236] en een „Naerder apologie" (1647) [237]. Apollonius antwoordde op deze laatste schotschriften in een „Corte verantwoordinge" (1647) [238], waarop Lansbergen onmiddellijk een „Ontdeckinghe der schanden van mr. Apollonius" (1647) [239] in het licht gaf. Speciaal tegen Van Larens verdedigingsgeschrift van Apollonius verscheen, nog altijd in hetzelfde jaar, te Franeker een anonym pamflet: „Bombomachia Vlissingana Walachro-Papistica discussa" (1647), waarop Van Laren antwoordde in een *„Responsio ad Grallarum authoris anonymi Bombomachiam Vlissinganam" (1647) [240], terwijl hij de „Grallator furens" nog eens afzonderlijk te lijf ging in de „Convictio praecipuorum mendaciorum, calumniarum, ac sophismatum" (1648) [241]. Tegen de drie pamfletten van Van Laren verscheen te Utrecht een anonym, zeer vinnig polemisch geschrift: „Colus Vlissing-anus seu anilis strena" (1648), waarop Van Laren met consent van de classis van Walcheren zijn laatste woord in deze kwestie deed horen in een uitvoerige verhandeling: „Data pensa trahemus" (1649) [242], die hij opdroeg aan de Staten van Zeeland. Daarop verscheen nog eens een anonym Utrechts pamflet: „Kauterium Frisium, adversus deleterium Walachrum" (1650), maar Van Laren schijnt daarop niet meer te hebben geantwoord, misschien ook al omdat hij door zijn ingespannen werken in deze tijd, kort voor zijn dood, daartoe niet meer in staat was. Intussen had in 1648 de Toolse predikant Jacob Burs, ons uit de Sabbatsstrijd al bekend, zich in de Grallenstrijd gemengd. Lansbergen had deze kwestie nl. dankbaar aangegrepen om, eerst in zijn „Verantwoordinghe", vervolgens in zijn „Naerder apologie", de uitspraak van de coetus te wraken, die hem en zijn vader in 1613 als predikant ontslagen had. Hiertegen nu tekende Burs protest aan in zijn *„Vindex coetus Zelandici ofte beschermínghe raeckende den coetum, gehouden in Zeelandt in den jare 1613" [243]. Lansbergen, die er niet de man naar was om een beschuldiging of een aanval op zich te laten zitten, diende Burs ongezouten van repliek in een *„Index errorum coetus Zelandiae" (1648) [244], „uytgegeven tot wederlegginghe van den bespottelijcken Vindex coetus". Burs repliceerde in een *„Expurgatio calumniarum ofte uytsuyveringhe der lasteringhen en fouten" (1648) [245]. De titel had Lansbergen op een gevaarlijke gedachte gebracht, en zo luidde zijn repliek: *„Toolschen schouw-veeger. Dat is: Antwoorde D. Petri Lansbergii, op het vuyle uyt-ghegeven boecxken Jacobi Bursii, genaemt Expurgatio errorum, etc." (1648) [246]. Nu men toch eenmaal op skatologisch terrein was beland, zag Burs er ook geen bezwaar in om zijn tegenstander te lijf te gaan in een *„Goeschen stille-vaegher; ofte beesem om mr. Pieter Lansberghens billekladden af te vaeghen ende sijne wt-stekende leugenstrepen voor de derde mael oprechtelijck en naecktelyck te verthoonen" (1649) [247], waarop de strijdlustige Lansbergen antwoordde in zijn *„Toolschen taback-roocker" (1649?) [248]. Intussen had een anonymus, die zich achter de schuilnaam Ymant Velle-plooter verborg, te Franeker een pamflet tegen de Lansbergens uitgegeven onder de titel: „Ontdeckinge der stoute practycken van Pieter en Jacob Lansbergen, om mr. Apolony infaem te maecken en oproer in Middelburg en elders te veroorsaecken" (1648), waarop Pieter geantwoord had in een *„Kort bericht teghen de infame leughenen onlangs uytghegheven onder den verzierden naam Ymant

Velleplooter" (1648) [249]. Hiermee is vrijwel aangegeven, wat er pro en contra in de ongeveer acht jaar, waarover de Grallenstrijd zich uitstrekt, over het onderwerp in kwestie van de pers is gekomen. Men moet enigszins thuis zijn in de sfeer van de theologische en van de wetenschappelijke wereld in 't algemeen in onze zeventiende en achttiende eeuw, om een zo breed uitgesponnen en wijdvertakte twist als deze in de juiste verhoudingen te zien. Voor zover we de deelnemers aan dit kerkrechterlijk steekspel kennen, waren het in wetenschappelijk opzicht niet de eersten de besten. Apollonius en Van Laren behoorden in hun tijd tot de meest vooraanstaande theologen van Zeeland en ook Burs was een verdienstelijk godgeleerde. Lansbergen genoot als medicus een goede naam; nog op zijn vier-en-zestigste jaar, in 1651, werd hij lijfarts van de Prins van Oranje, de kort tevoren geboren Willem III. Men kan het slechts betreuren dat mannen van hun formaat zich tot zulke persoonlijke, nodeloos kwetsende aanvallen lieten verleiden als waaraan, de anonymi buiten beschouwing gelaten, vooral Burs en Van Lansbergen zich schuldig hebben gemaakt, maar laat men daarbij in het oog houden dat hun eigen tijdgenoten aan de toon van deze schotschriften klaarblijkelijk geen aanstoot hebben genomen. Wel werd Lansbergen door de Middelburgse kerkeraad ter verantwoording geroepen en onder censuur geplaatst, maar dit gold de kritiek, die hij op de behandeling van zijn zaak door deze kerkeraad had uitgebracht. Teleurstellend is, dat wie zich de moeite geeft, van de inhoud van die vele twistschriften meer of minder oppervlakkig kennis te nemen, de indruk krijgt dat al dit geschrijf en gewrijf de zaak waar het om ging, wezenlijk niets verder heeft gebracht. Maar dat was trouwens te voorspellen geweest.

Vaderlandsliefde

Een kenmerkende trek van het Zeeuwse Calvinisme is zijn vaderlandsliefde. De begrippen Calvinisme en patriotisme zijn onafscheidelijk aan elkaar verbonden, en zo is het te begrijpen dat in het calvinistische Zeeland het patriotisme een grote vlucht heeft genomen. De omstandigheden hebben er toe geleid dat de zaak van het Calvinisme innig verweven werd met de strijd voor de vrijheid der Nederlanden. „Ende bevindende", zegt Van Meteren, „de ghereformeerde wel de ijverichste totte vrijheyt ende welstants des vaderlants, mits dat sy met bysondere persecutie om religie vande Spaengiaerden, aen den anderen ghehecht waren, soo hebben de landen op die meest haer fondament ghemaeckt" [250]. Herhaaldelijk wijst de predikant Udemans er op, dat de Staten de gereformeerden steeds voor de trouwste patriotten hebben gehouden [251]. Dit kon trouwens moeilijk anders, aangezien de Statencolleges zelf nagenoeg uitsluitend uit Calvinisten waren samengesteld. Ook voor De Brune zijn „den rechten dienst van God, de vryheyt van ons land" twee onverbrekelijke aan elkaar verbonden begrippen [252].

Hiermee in overeenstemming is het feit dat de beste Calvinisten in Zeeland de grootste belangstelling aan de dag hebben gelegd voor de contemporaine geschiedenis van de Opstand. Men moet de illustratieve begeleiding van de krijgsfeiten in de letterkunde niet in de eerste plaats bij de dichters zoeken, maar bij de predikanten. Petrus Hondius, die trouwens beide was, is bezig geweest aan een berijmde geschiedenis van de Opstand, maar van de zeven boeken, die het werk moest tellen, heeft hij er waarschijnlijk maar één voltooid, dat bovendien nog verloren is gegaan. Philibert van Borsselen schijnt hetzelfde voornemen te hebben gehad, zoals Cornelis Liens de bedoeling had om een werk te schrijven

ter ere van de Prins van Oranje — het is niet duidelijk welke hij op het oog had — maar de dood heeft ook hen verrast, voordat ze hun plannen verwezenlijkt hadden. Valerius heeft zijn beschrijving van het eerste deel van de Opstand en het voorspel daarvan evenmin in druk gezien, maar zijn werk is althans in het licht gegeven.

Cats had voor de grote gebeurtenissen, die zich onder zijn ogen afspeelden, nauwelijks oog; alleen de slag bij Duins heeft hem een lied op Tromp en zijn wakkere matrozen ontlokt. Van Beaumont, Van de Venne en De Brune, om alleen de belangrijksten te noemen, geldt hetzelfde. Er is geen enkele reden om ook maar in het minst te twijfelen aan de oprechtheid van hun patriottische gevoelens, waarvan o.a. De Brune in zijn „Grondsteenen" (1621) op welsprekende wijze heeft getuigd. Maar nergens in hun werk vindt men een bewijs van een meer dan oppervlakkig meeleven met de gebeurtenissen, die toch ook hùn denken onafgebroken vervuld moeten hebben: het gold immers de onafhankelijkheid van hun land en de vrijheid van hun volk. Een enkele rederijker koos zijn stof in het belangrijkste feit uit de Zeeuwse geschiedenis van de Opstand: het beleg en ontzet van Middelburg, waarover eerst een Roomsgezinde de „Legende van de Geusen troubele", en bijna een eeuw later de Vlissinger Joos Claerbout zijn „Droef-bly-eyndig vertoog" (1661) dichtte. Dezelfde rederijker vond in de vrede met Engeland van 1654 stof voor een „Bly-eyndig vertoogh" (1654). Wanneer we dan nog de lofdichten vermelden, die Hendrik Cannenburgh, Vincent Mathijsz en Willem Wijnants op het ontzet van 's-Hertogenbosch (1629) maakten, is dan ook vrijwel alles genoemd, wat van rederijkerszijde aan patriottische onderwerpen verschenen is. Een gunstige uitzondering onder de dichters is Adriaen Hoffer, die op enkele belangrijke gebeurtenissen uit de geschiedenis, waarvan hij ooggetuige was, gedichten heeft geschreven: het beleg en ontzet van Bergen-op-Zoom (1622 en 1623), het uitzeilen van de vloot naar West-Indië (1624), de dood van Maurits (1625), de overwinning van Piet Heyn (1628), de inneming van Wezel en het ontzet van 's-Hertogenbosch (1629) en tenslotte de slag op het Slaak (1631). De slag bij Nieuwpoort heeft alleen de Franse schoolmeester Johan Coutereels [253] uit Middelburg geïnspireerd tot een „Cantique" (1600) [254], maar er leefde destijds in Zeeland, de rederijkers uitgezonderd, dan ook nauwelijks één dichter.

Onder de predikanten uit Zeeland, die metterdaad bewezen hebben hoezeer het wel en wee der Republiek hun aan het hart ging, moet in de eerste plaats de medewerker aan de „Zeeusche Nachtegael" Nicolaes Antonisz. van der Deelen (1600—1630) [255] worden genoemd met zijn „Nissi ofte gedenck-teecken" (1621) [256], waarin de mislukte aanslag op Kadzand wordt bezongen. Een tijdgenoot van hem is *Cornelis Beukelaar* [257], Dordrechtenaar van geboorte, maar achtereenvolgens predikant te Kerkwerve en Noordgouwe (1619—1621), Haamstede en Burg (1621—1627) en Vere (1627—1665), bovendien in 1645 legerpredikant in Vlaanderen. In zijn „Iehovah Nissi ofte Keeten-slachsghedenck-teecken" (1631) [258] gaf hij niet alleen uiting aan zijn vreugde over de overwinning op de vijand in de slag op het Slaak, maar deelde daarover bovendien nog een aantal geschiedkundige bijzonderheden mee, die hij aan het journaal van de vice-admiraal Marinus Hollaer had ontleend. Van zijn bevindingen als legerpredikant gaf hij verslag in een tweede verhandeling: „Schrick van Vlaenderen en Brabandt" (1645) [259], die nog in hetzelfde jaar driemaal werd herdrukt. Ook staat op zijn naam de „Spiegel voor de jeucht" (1664) [260], het bekende herhaaldelijk her-

drukte schoolboek, waaruit de jeugd de wreedheden der Spanjaarden tegenover het voorgeslacht kon leren.

Niet minder vurig patriot was *Johannes van Heyst* (1597—1662) [261], te Zieriksee geboren en achtereenvolgens predikant te Bruinisse (1625—1631) en Brouwershaven (1631—1662). Ook hij was, in 1640, een tijdlang veldprediker. Toen omstreeks 1636 stemmen opgingen om vrede te sluiten met Spanje, tekende hij in twee vrij uitvoerige geschriften protest aan tegen deze plannen, eerst in de „Ontdeckinghe vanden raed Achitophels" (1636) [262], vervolgens in de „Op-weckende of hemelsche basuyne" (1636) [263], waarin hij op historische, politieke en theologische gronden trachtte aan te tonen, hoe verderfelijk deze vredesplannen waren. De toon van beide pamfletten is zo scherp als men dat van een zeventiende-eeuws calvinistisch predikant kan verwachten.

Is het alleen maar toeval dat we nog een derde Zierikseese predikant in dit verband moeten noemen? Deze, *Martinus Bruynvisch* (± 1591—1661) [264], stond achtereenvolgens te Rozendaal in Noordbrabant (1613—1615), Oosterland (1615—1628) en Zieriksee (1628—1661), waar hij in *„De baniere des Heeren" (1640) [265] uiting gaf aan zijn vreugde over de slag bij Duins.

Oranje-verering

Deze vaderlandsliefde gaat begrijpelijkerwijs samen met een grote verering van het huis van Oranje en een hartgrondige haat tegen de Spanjaarden en de Rooms-Katholieken, de beide machten waartegen de strijd van het Calvinisme met zoveel succes gevoerd werd. Godefridus Udemans spreekt van „dat extraordinaris instrument van de gunste Godts, Wilhelmus, Prince van Oraengjen, hooger memorie, mitsgaders dat gantsche doorluchtighe huys van Nassouw, uyt het welcke soo vele couragieuse helden ghesproten zijn, dewelcke hare halsen voor de vryheydt van ons vaderlandt, ende den suyveren godts-dienst gewaeght hebben, den welcken (naest Godt) wy niet alleene en moeten danck weten, maer oock alle de gemeynten in Europa, die door onse vryheydt, veel goedts ontfanghen hebben" [266]. Joos Claerbout vergelijkt Willem van Oranje beurtelings met Perseus, de verlosser van Andromeda, en de Zwitserse vrijheidsheld Willem Tell [267]. Jasper Bernaerds dicht in 1604 een referein op Maurits, met de stokregel: „Te boven gaet hy z'al Grieck of Romeynen kloeck" [268]. Willem Teelinck draagt zijn „Davids wapentuyg" (1622) aan de prinsen Maurits, Frederik Hendrik en Ernst van Nassau op, en noemt hen in de opdracht „de drie alder-beroemste crijghsoversten, die ons nu ter tijdt in de weerelt bekent zijn, die oock door een drievoudich snoer, der eenderley religie, bloedt-verwantschap, ende hooger bedieninge in onsen lande, als in één herte tsamen verbonden zijn; ende zijn oock t'onsen tijde als d'eerste drie helden ten tijden Davids, wijdt-beroemt boven alle andere" [269]. Hun „manhaftige daden" zijn al „soo vele, ende soo groot, dat over de gantsche weerelt daer van ghesproken wort" [270]. En als Maurits in het door het Hof van Holland verboden pamflet van de Zuidnederlandse Jezuïet Charles Scribani (1561—1629) „Den Hollandschen Apocalypsis vrijmoedelijk uytgheleit" (1626) aangevallen wordt, neemt een Middelburgs advocaat, Petrus Quesnel (1591—?) [271] het voor hem op in „Den strick vanden openbaren lasteraer, oft wederlegginghe vanden Hollandtschen Apocalypsis" (1626) [272], een heftige aanval op het libel van Scribani. Zelfs een zo fel Remonstrants pamflettist als Reinier Telle blijft, hoe fel hij ook partij kiest tegen de Contra-Remonstranten, zijn hoogachting bewaren voor Maurits [273].

Het kulturele leven na de Reformatie

De Reformatie van Zeeland, die in de zeventiger jaren der zestiende eeuw tot stand is gekomen, heeft een scherpe scheiding teweeggebracht in de ontwikkelingsgang zowel van het politieke als het kulturele leven van het gewest. Een factor, die op dit proces een beslissende invloed heeft uitgeoefend, is de migratie der bevolking, die juist in deze jaren groter dan ooit is geweest. In nauwelijks tien jaar tijds is de hele kloosterbevolking van Zeeland, die voor een niet onbelangrijk deel het Zeeuwse intellect vertegenwoordigde, naar elders getrokken, terwijl in dezelfde jaren en kort daarna een stroom van meest calvinistisch georiënteerde Vlamingen en Brabanders zich over alle eilanden van het gewest heeft uitgestort en in niet geringe mate heeft bijgedragen tot de vorming van een nieuwe klasse van intellectuelen.

Op 22 Februari 1574 gingen in het gevolg van Mondragon alles wat Middelburg nog bezat aan kanunniken, aan monniken en nonnen van al de geestelijke orden, die zich in de loop der eeuwen binnen haar muren hadden gevestigd, mee scheep naar de Zuidelijke Nederlanden. Requesens riep de bemiddeling van Viglius, abt van de Sint-Baafsabdij van Gent, in voor de Middelburgse kanunniken en verdere geestelijken, onder wie zich veel vrome en geleerde lieden bevonden, die God en de kerk goede diensten konden bewijzen [274]. Deze waren voor Zeeland verloren gegaan. En zoals het te Middelburg ging, ging het overal elders. Voor zover de kloosters niet door andere oorzaken waren vervallen, als dat van de Vlissingse Karmelieten, werden ze na de overgave van het gewest aan de Prins door hun bewoners verlaten, indien ze al niet eerder verwoest waren, zoals het Cisterciënserklooster Bethlehem op Schouwen in 1572, waarvan de zusters naar Brugge trokken, zoals die van het Praemonstratenserklooster Zoetendale op Walcheren naar Antwerpen en de Clarissen van Vere naar Ieper de wijk namen. Een deel der bevolking, dat het oude geloof in vrede en rust wenste te blijven belijden, trok met hen mee en verliet als zij Zeeland voorgoed.

De omwenteling der zestiende eeuw heeft in Zeeland niet alleen aan de macht van de kerk, maar tegelijk ook aan die van de adel een einde gemaakt. Daaraan had het lot trouwens het zijne bijgedragen, toen het in 1558 Maximiliaen van Bourgondië, de laatste bewoner van het kasteel Sandenburg bij Vere, kinderloos liet sterven. Met zijn dood was een einde gekomen aan het humanistisch leven in Vere, dat er een halve eeuw en langer gebloeid had. Met hem stierf tegelijk de laatste Zeeuwse edele, die als maecenas, hoe bescheiden dan ook, een zeker aandeel had in de kulturele ontwikkeling van het gewest. De taak, die eenmaal het privilege van de clerus en de adel was geweest, was onder het democratische regeringssysteem van het Calvinisme in handen van de burgerij gelegd. Deze heeft zich van haar opdracht gekweten, door die over te dragen aan de nieuwe geestelijkheid, en daardoor opnieuw een stand gevormd, die zich zowel wat intellectuele kennis als invloed op het maatschappelijk leven betreft nauwelijks onderscheidde van de Rooms-Katholieke geestelijkheid, wier taak zij had overgenomen.

Terwijl het beschavingspeil van de grote massa der bevolking aanvankelijk nog op een even laag niveau is blijven staan als vóór de Reformatie het geval was geweest, is de dorps- en stadspredikant, in zijn omgeving facile princeps, de vertegenwoordiger geworden van het geestelijke en het kulturele leven voor zover zich dat in calvinistische banen bewoog. De weinige regenten, die zich op wetenschappelijk gebied onderscheiden of zich op dit terrein bewogen, zetten de eerbiedwaardige

tradities van het Humanisme voort, en beminden de wetenschap om haarszelfs wil. De predikant daarentegen zag in alle wetenschap allereerst een middel tot verdediging van het geloof, waarvan hij zich de behoeder en beschermer wist, en in tegenstelling tot de renaissancistische wetenschapsbeoefening der patriciërs, die buiten het begrip van het volk om ging, was de zijne zo al niet rechtstreeks voor het volk bedoeld (als bv. die van de piëtistische schrijvers), dan toch in elk geval indirect met het oog op de verdieping van het geestelijke, kulturele of maatschappelijke leven geschreven.

Aldus is vooral in de tijd onmiddellijk na de doorbraak der Reformatie het kulturele leven ook in Zeeland voor een belangrijk deel in de pastorieën gelocaliseerd. Onder de oudste Zeeuwse predikanten zijn er verscheidene geweest, van wie het beschavingspeil niet zo heel veel hoger zal hebben gestaan dan dat van hun gehoor, maar gaandeweg komt daar verbetering in, en binnen enkele tientallen jaren bezit Zeeland uitsluitend predikanten met een universitaire opleiding. Onder hen zijn er velen, die zich op theologisch-wetenschappelijk gebied onderscheiden hebben. Het ligt voor de hand, dat Middelburg de beste krachten tot zich wist te trekken. Had de opheffing van de Middelburgse abdij en de andere kloosters de slagader afgesneden, die enkele eeuwen lang het kulturele leven van de hoofdstad steeds weer nieuw bloed had aangevoerd, het consistorie dat de geestelijke belangen der Middelburgse burgerij behartigde, nam de opengevallen plaats op alleszins waardige wijze in. Het aantal predikanten, dat al in 1575 drie bedroeg, steeg na de immigratie van 1585 tot zes, in 1596 tot acht, en drie jaar later tot negen, waarmee Middelburg meer vaste predikanten bezat dan enige andere stad in de Nederlanden. In 1660 steeg het tot elf, in 1667 zelfs tot twaalf. Onder de predikanten die de kerk van Middelburg de eerste eeuw na haar reformatie gediend hebben, zijn er verscheidene geweest die hun ambt voor een professoraat verwisseld hebben, als Jacobus Kimedoncius († 1596) (1585—1588) [275], Antonius Walaeus (1573—1639) (1605—1619), Franciscus Gomarus (1563—1641) (1611—1615), die al hoogleraar te Leiden was geweest, toen hij in Middelburg kwam, en Carolus Dematius (1597—1651) (1629—1639). Willem Teelinck (1580—1629) (1613—1629) droeg veel bij tot de bloei der gemeente en de doorwerking van de piëtistische beginselen, ook buiten Zeeland. In 1620 moest de kerkeraad zich tot de overheid wenden met het verzoek, te willen voorzien in het gebrek aan beschikbare kerken, wat voor een niet onbelangrijk deel zeker aan Teelincks invloed toegeschreven dient te worden. Ook zijn zoon Maximiliaen Teelinck (1602—1652) (1640—1652) was een geducht voorvechter voor het Puritanisme en een gezaghebbend predikant. De activiteit van de veelzijdige Johannes de Mey (1617—1678) (1650—1678) ontplooit zich pas in de tweede helft der eeuw.

In Vlissingen zijn de meest op de voorgrond tredende predikanten uit de nareformatorische eeuw: Johannes Gerobulus (Oudraadt) (1540—1606) (1573—1586), Abraham van der Myl (1563—1637) (1589—1609), Daniël van Laren (1585—1649) (1609—1623), Lodewijk de Dieu (1590—1642) (1617—1619), Joos van Laren Jr. (1586—1653) (1618—1653) en Johannes Teelinck (1613—1675) (1649—1654), een zoon van Willem. In Vere zijn het Gerson Bucerus († 1631) (1588—1627) en Cornelis Beukelaar (?—?) (1627—1665). In Goes vertegenwoordigen Philips Lansbergen (1561—1632) (1586—1613) en zijn zoon Pieter (1587—1660) (1611—1613) en na het midden der eeuw Johannes van Dorth († 1692) (1654—1692) de wetenschap. Zieriksee kan wijzen op een reeks van theologen, die zich door hun werk wetenschappelijke

erkenning en invloed verschaften, als Herman Moded († 1603) (1572—1580), Thomas Gruterus († 1605) (1579—1605), Hendrik Brandt († 1627) (1610—1627), Godefridus Cornelisz. Udemans (1582—1649) (1604—1649), de voorvechter van het Piëtisme, Laurens Boenaert († 1621) (1606—1621), Josias van den Houte (1582—1623) (1621—1623), tevoren predikant in Renesse, Martinus Bruynvisch († 1661) (1628—1661), tevoren predikant in Oosterland, en Petrus Wittewrongel (1609—1662) (1636—1638), tevoren predikant in Renesse, later in Amsterdam, waar hij met Vondel in strijd raakte. Johannes van Heyst († 1662) was eerst in Bruinisse (1625—1630), vervolgens in Brouwershaven (1630—1662) predikant, Jacobus Baselius († 1661), de enige Zeeuwse kerkgeschiedschrijver uit dit tijdperk, stond in Kerkwerve (1646—1661). In het stadje Tolen werkten Jacobus Burs (1589—1650) (1613—1650) en Daniël van Middelhoven (1612—1670) (1638—1662), die beiden verscheidene theologische geschriften hebben nagelaten. En tenslotte noemen we nog de predikant van Terneuzen, Petrus Hondius (1587—1621) (1604—1621), die op zijn eenzame post botanicus en dichter werd.

De betekenis van deze predikanten voor het kulturele leven is zeer uiteenlopend. Er zijn mannen bij van grote wetenschappelijke verdiensten als de Bijbelvertaler Gerson Bucerus, de theologen Gomarus en Walaeus en de astronoom-mathematicus Philips Lansbergen. Er zijn er ook bij, die terecht vergeten zijn, omdat het werk dat zij bij hun dood nalieten, toen al zichzelf overleefd had. Maar op de een of andere wijze, de een in belangrijke, de andere in geringe mate, hebben zij aandeel gehad aan de geestelijke stromingen van de zeventiende eeuw, die ook in Zeeland het leven hebben opgestuwd, en aan het wetenschappelijke leven in al zijn schakeringen. Men vindt onder deze theologen evengoed vertegenwoordigers van de taalkunde als van de kerkgeschiedenis, van de natuurwetenschappen als van de dogmatiek. Geen andere klasse heeft tot het kulturele leven van deze eeuw zoveel bijgedragen als deze Protestantse clerus, de erfgename van de voorreformatorische stand der geestelijken, die een eeuw en langer de dragers der humanistische ideeën waren geweest.

AANTEKENINGEN

[1] Uit het Eerste memoriaelbouck van mr. Johan de Jonge, fol. 113 aangehaald bij J. G. de Hoop Scheffer, Geschiedenis der kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531 (Amsterdam, 1873), blz. 503.

[2] In een brief aan Willibald Pirckheimer, Bazel, 28 Augustus 1525: „Maxima populi pars apud Hollandos, Zelandos et Flandros scit doctrinam Lutheri, et odio plusquam capitali fertur in monachos". — Allen, Opus epistolarum, ep. 1603.

[3] Uit het Diarium van Spalatinus (door J. G. Schellhorn uitgegeven in zijn Amoenitates literariae (Francofurti etc., 1725—1727), IV, p. 428) aangehaald bij De Hoop Scheffer, t.a.p., blz. 504.

[4] Vgl. Josua van Iperen, Historische redenvoering bij het ontdekken der gedenknaalde, opgericht ter eere van Joannes van Miggrode (Amsterdam, 1774), bijlage A: Rechtelijke getuigenissen nopens de eerste opkomst en beweegingen der zuivere leere, ten jaare 1529 en 1530, getrokken uit de Depositie-boeken deezer stadt, door den heer Secretaris J. Ermerins (blz. 87—96). — De verhoren hadden plaats respectievelijk 9 Juli 1529 en 1 April 1530 (d.i. 1531); ze betroffen personen die het H. Sacrament, het H. Oliesel of de geestelijkheid kleineerden, geheime godsdienstige samenkomsten hielden, de H. Schrift lazen en uitlegden, de vrije wil en het vagevuur loochenden en de biecht onnodig achtten.

[5] Vgl. voor het bovenstaande De Hoop Scheffer, t.a.p., blz. 512—516.

[6] Vgl. voor het volgende: K. Huizenga, De hervorming op Walcheren tot de komst van Alva (Gereformeerd theologisch tijdschrift, 31 (1930—1931), blz. 97—126) (een globaal overzicht met vele bronaanwijzingen).

[7] De Hoop Scheffer, t.a.p., blz. 516; over Daensius: J. W. Pont, Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618 (Haarlem, 1911), blz. 233; De Hoop Scheffer in Kerkhistorisch archief, 4 (1866), blz. 200—208.

[8] De conventikels die omstreeks 1530 in Middelburg, Vere en Arnemuiden worden gehouden, dragen al een zuiver anabaptistisch karakter. — De Hoop Scheffer, t.a.p., blz. 512—516.

[9] Pekelharing, t.a.p., blz. 240—243.

[10] T.a.p., blz. 236—237.

[11] Vgl. W. en J. W. te Water, Kort verhaal der Reformatie van Zeeland in de zestiende eeuwe (Middelburg, 1766), blz. 112, 113, 145, 154—158; A. A. van Schelven, De Nederlandsche vluchtelingenkerken der XVIe eeuw in Engeland en Duitschland in hunne beteekenis voor de Reformatie in de Nederlanden ('s-Gravenhage, 1908).

[12] Vgl. K. Vos, De dooplijst van Leenaert Bouwens (Bijdr. en meded. v. h. Hist. Gen., 36 (1915), blz. 39—70), blz. 50.

[13] Hendrik Alewijnsz was „taschmaecker" (marsupiarius) van beroep. Als ijverig voorstander van de Doopsgezinde leer werd hij „van de Broederen daer toe gestemt, en verkoren, om de Gemeente Gods met het woord des heyligen Evangeliums te bedienen, in 't welk hy seer neerstig geweest is, hoewel jong in den dienst, heeft in 't werk Gods bovenmaten gebloeyt en toegenomen". Toen hij in het voorjaar van 1568 gevangen werd genomen, was hij weduwnaar en vader van drie kinderen, een jongen van tien en twee meisjes van acht en zes jaar. Uit de gevangenis schreef hij hun „Een vaderlijck adieu, testament ende sorchvuldighe onderwijsinge wt der H. Schrift, ghemaeckt door Henrick Alewijnsz. ghevanghen wesende binnen Middelborch om het ghetuychenisse der waerheyt, het welcke hy zijn drie kinderen tot een eewighe memorie ende ghedachtenisse heeft na ghelaten, ende heeft het selve met zijn eyghen bloet onderteeckent, ende daer na int iaer M.D.LXJX. den 9. Febr. metter doot bevesticht" (Amsterdam, 1578) (16 blzn.; 8vo) (U.B., Gent) (beschreven in B.B., A 48). Bovendien werd van hem gedrukt: „Veel schoone grondige leeringen wt des Heeren woort, beyde des ouden ende nieuwen Testaments, in welcke onderscheydentlijck bediet, verclaert ende aengewesen wort, wat een mensche noodich sy ter salicheyt, door Henrick Alewijnsz tot Middelborch gevangen om de waerheyt, die hy oock besegelt heeft anno 1569 den 9. Febr." (z. p., 1577) (64 blzn.; 16mo) (U.B., Leiden). — Herdrukken: Haarlem, 1581; Hoorn, 1611. (De herdrukken zijn beschreven in B.B., A 136—137). Behalve een achttal brieven, alle uit de gevangenis geschreven, bevat dit traktaat nog „het gene dat Henrick Alewijnsz de Heeren over gaf by die pijnbanck" en „twee liedekens, de welcke Henric Alewijnsz wt zijnder gevanckenisse ghesonden heeft". Een en ander is vrij eentonig en weinig bekoorlijk van vorm; S. Cramer spreekt dan ook van „de vervelende betoogen van Hendrick Alewijnsz"

(Doopsgezinde bijdragen, 36 (1899), blz. 77). Vgl. over hem: Biogr. wdb. v. Protest. godgel., I, blz. 83—84; T. Jansz. van Braght, Het bloedig tooneel, oft martelaers spiegel der Doopsgesinde of weereloose Christenen[2] (Amsterdam, 1685), II, blz. 389—405, alwaar op blz. 389—397 „Een gantsch Christelijcke groete", op blz. 397—398 „Dit is het gene, dat Henrick Alewijnsz de Heeren over gaf" (beide uit „Veel schoone grondige leeringen") en op blz. 398—405 „Een vaderlijck adieu" volledig zijn afgedrukt.

[14] Een brief van hem, „die hy uyt sijn gevangenis aen sijn lieve broeders en susters gesonden heeft", bij Van Braght, t.a.p., II, blz. 405—406.

[15] Valerius de schoolmeester was aanvankelijk in het beroep, waaraan hij zijn bijnaam ontleent, te Hoorn werkzaam, en vervolgens te Middelburg, waar hij in 1562 voor het eerst genoemd wordt. Tijdens een verblijf in Gent in ditzelfde jaar ging hij over tot de nieuwe leer, waardoor zijn school verliep. In 1564 vertrok hij van Middelburg naar Zieriksee, waar hij ongeveer een half jaar bleef; in 1565 keerde hij terug naar Hoorn, maar reeds het volgende jaar was hij weer in Middelburg. Inmiddels had hij de school er aan gegeven, en zijn fortuin in de handel gezocht. Valerius, die zich bij de Doopsgezinden had aangesloten, was na zijn bekering een vurig belijder van het nieuwe geloof geworden. In 1566 of het jaar daarop werd hij te Goes, waar hij het volk voor het stadhuis had toegesproken, gevangen genomen, maar spoedig weer vrijgelaten. In 1567 werd hij te Brouwershaven opnieuw gevangen gezet, „alwaer hy veel aenvechting en langdurige gevankenis geleden heeft, maer door des Heeren genade alles overwonnen, en het geloof der waerheyd met sijn dood en bloed betuygt en bezegelt, en alsoo de kroone des eeuwigen levens uyt genade verworven heeft" (Van Braght, t.a.p., II, blz. 371). De wijze waarop en de plaats waar hij ter dood werd gebracht (waarschijnlijk Brouwershaven) is niet bekend.

Valerius de schoolmeester heeft tijdens zijn langdurige gevangenschap twee traktaten geschreven. Van een dezer is geen enkel exemplaar bekend; Van Braght (t.a.p., II, blz. 371—372) haalt het aan als: * „Van 't afnemen, en 't vervallen der Apostelsche Gemeente, en het opkomen des Antichrists, en hoe het licht des Evangeliums door desen verdonkert is. Geschreven in de tsestigste weke sijner gevangenis, met een hertgrondelijke vermaning aen den afvalligen van Gods Wooord: op dat sy in tijds de genade des Almachtigen mogen soeken, dewijl hy noch te vinden is". Bovendien heeft Valerius nog geschreven: Proba fidei. Oft, de proeve des gheloofs. Waerinne een yeghlijck mensche, van wat opinie dat hy sy, van woorde te woorde, en wercken te wercken, hem proeven mach, oft hy int gheloove recht staet oft niet, na de reden Pauli: Proeft u selven, oft ghy uit gheloove staet, offte en kent ghy u selven niet? Nu nieus ghemaeckt, ende in druck wtgegeven, by V. S. M. (z. p., 1569) (36 blzn.; 8vo) (Bibl. Doopsgez. gem., Amsterdam). — Het voorwoord is ondertekend: „De xiiij. weke mijnre gevanckenisse, den eersten dach Januarij, so genaemt, in het jaer 1568". — Herdrukken: Amsterdam, 1590; Amsterdam, 1595; Haarlem, 1634 (vermeerderd met een „Brief, vanden selven autheur, hier byghevoeght, welck noyt voor desen in druck is gheweest") (beschreven in B.B., V 138—141). Gedurende op zijn minst drie kwart van een eeuw heeft men dus het geschrift van deze merkwaardige schoolmeester gelezen, door Van Braght „een vyerig navolger Christi" genoemd, „en heeft sijn ontfangen pond niet willen in de aerde verbergen, maer met groote neerstigheyd op woeker aengeleyd" (Van Braght, t.a.p., blz. 371). Vgl. over hem: Nagtglas, II, blz. 811; Archief Z. G. d. W., II (1866—1869), blz. 280—286, alwaar een fragment van de brief van Valerius is afgedrukt; Van Braght, t.a.p., II, blz. 371—377.

[16] Voor het volgende is vooral een dankbaar gebruik gemaakt van: H. H. Kuyper, Calvijn en Nederland (Christendom en Maatschappij, serie 2, no. 7) (Utrecht, 1909), dat in zijn beknoptheid een volledig beeld geeft van Calvijns invloed op ons volk. Vgl. verder: F. L. Rutgers, Calvijn's invloed op de Reformatie in de Nederlanden[2] (Leiden, 1901).

[17] R. C. Bakhuizen van den Brink, Het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saksen (Amsterdam, 1853), blz. 123.

[18] Vgl. A. Kuyper, De twaalf patriarchen. Bijbelsche karakterstudiën (Amsterdam, 1887), blz. 57—58; C. Veltenaar, Het kerkelijk leven der gereformeerden in Den Briel tot 1816 (Amsterdam, 1915), blz. 56—57.

[19] Vgl. Quintyn Weytssen, Naauwkeurig verhaal van de aanstellinge des eerwaardigen heeren Nicolaas de Castro tot eersten bisschop van Middelburch in Zeeland in 't jaar 1551 (Leyden, 1757).

[20] Vgl. Van Schelven, t.a.p., blz. 7 vlg.; Unger, Bronnen, I, no. 609; Weytssen, t.a.p., blz. 113 vlg.

[21] Vgl. Onderzoek van 's konings wege ingesteld omtrent de Middelburgsche beroerten van 1566 en 1567; naar 't oorspronkelijke handschrift uitgegeven door J. van Vloten (Utrecht, 1873), blz. 28, 47, 245—249; Correspondance française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II, II (Utrecht, 1941), p. 253.

[22] Van Vloten, Onderzoek, t.a.p., blz. 2, 29.

[23] E. van Meteren, Historie der Neder-landscher ende haerder na-buren oorlogen ('s Gravenhage, 1623), blz. 44.

[24] Over de Beeldenstorm in Zeeland vgl.: Te Water, Kort verhaal, t.a.p., blz. 126—138; Huizenga, t.a.p., blz. 120—124. — Het gezag van Bor en Hooft is voor het hier beschreven tijdperk niet bijster groot.

[25] Vgl. Correspondance française de Marguerite d'Autriche, l.c., II, p. 254.

[26] Vgl. Van Vloten, Onderzoek, t.a.p., blz. 2; vgl. blz. 8—9.

[27] Hun namen in: J. Marcus, Sententien en indagingen van den hertog van Alba (Amsterdam, 1735).

[28] Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 178—183; Van Iperen, Historische redenvoering, t.a.p.; J. Renier, De verdiensten van Joannes van Miggrode omtrent de Hervorming in Zeeland, en bijzonder in de stad Vere (Middelburg, 1827).

[29] Vgl. voor het volgende: J. Reitsma—J. Lindeboom, Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde kerk der Nederlanden[4] (Utrecht, 1933), blz. 208—209 en de aldaar aangehaalde bronnen. — De handelingen der Zeeuwse synoden zijn uitgegeven in: Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572—1620, verzameld en uitgegeven door J. Reitsma en S. D. van Veen, V (Groningen, 1896), en: Acta der Zeeuwsche synode van 1638, medegedeeld door L. W. A. M. Lasonder (Archief Z. G. d. W., 1909, blz. 97—148).

[30] Vgl. J. L. M. Eggen, De invloed door Zuid-Nederland op Noord-Nederland uitgeoefend op het einde der XVIe en het begin der XVIIe eeuw (Gent, 1908); A. A. van Schelven, Omvang en invloed der Zuid-Nederlandsche immigratie van het laatste kwart der 16e eeuw ('s-Gravenhage, 1919).

Emigratie van Oostendenaren naar Zeeland, vooral naar Middelburg, Vlissingen en Vere, vond al in 1580 plaats. Bekende families als Meuninx en De Haze te Middelburg, Kien en Lampsins te Vlissingen, en Velters en Olivier te Vere, waren van Oostende afkomstig. In 1613 werd in de Veerse magistraat de vraag opgeworpen, of Oostendenaren aan de regering mochten deelnemen.

Reeds vroeger trouwens waren, waarschijnlijk alleen uit commerciële overwegingen, kooplieden uit Vlaanderen en Brabant naar Zeeland getrokken, maar de grote stroom kwam eerst in 1586. De regering van Middelburg zond bij die gelegenheid voor eigen rekening verscheidene schepen naar Antwerpen om de emigranten af te halen; aan de Gorstratepoort schreef een daartoe aangewezen ambtenaar hun namen op (De Stoppelaar, Balthasar de Moucheron, blz. 38). Een hartelijke ontvangst en allerlei voorrechten vielen hun ten deel, en weldra vonden zij in Zeeland hun tweede vaderland. Hoe groot de stroom van vluchtelingen in deze jaren was, is niet bekend, maar uit verschillende gegevens blijkt dat deze aanzienlijk moet zijn geweest. In de opdracht aan de Staten van Zeeland van de Franse bewerking van Willem Baudaerts „Morghenwecker der vrye Nederlantsche provintien" (1610) (in 1616 verschenen onder de titel „Le miroir de jeunesse représentant en l'abrégé des choses arrivées ou Pays bas, la tyrannie d'Espagne etc. Translaté du flamend") verklaart de bewerker, de Waalse predikant Jeremie de Pours, dat hij deze vertaling ondernomen heeft voor de talrijke scharen die, „de la Flandre Gallicante, d'Arthois, d'Hainault, de Tournesis" hierheen gevlucht, zich voornamelijk in Zeeland hebben neergezet.

Behalve naar Middelburg en Vlissingen heeft deze stroom van emigranten zich vooral naar Vere, Goes en Zieriksee gericht, maar in veel geringere mate dan naar de beide eerstgenoemde steden. In 1586 verleende Leycester aan 136 personen, nagenoeg allen gezinshoofden (en dus ongeveer 600 personen vertegenwoordigende), die ter zake der Hervorming uit Antwerpen naar Middelburg wilden emigreren, vrijgeleide (Kronyk Hist. Genootschap, VIII (1852), blz. 27—35; Eggen, t.a.p., bijlage I, blz. 213—217). Uit de lidmatenboeken blijkt, dat in 1584, '85 en '86 respectievelijk 400, 1155 en 1150 Zuidnederlandse uitgewekenen voor de eerste maal te Middelburg aan het Avondmaal deelnamen (Van Schelven, t.a.p., blz. 14). — Vlissingen kreeg vooral in 1582 een grote bevolkingsaanwas uit Doornik (Chr. Sepp, Drie evangeliedienaren uit den tijd der Hervorming (Leiden, 1879), blz. 62, aangehaald bij Van Schelven, t.a.p., blz. 9). — In Goes kregen tussen 1589 en 1646 130 Vlaamse gezinnen het poorterrecht (B. Bogaert, Het poorterboek te Goes (De Wapenheraut, 6 (1902), blz. 385—392; 7 (1903), blz. 39—41).

[31] Vgl. Eggen, t.a.p., blz. 52—59.

[32] Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 532—533.

[33] Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 925—926.

[34] Zie over hem: t.a.p., II, blz. 514—516.

[35] Zie over hem: t.a.p., II, blz. 120—121.

[36] Notulen van de Staten van Zeeland, 1629, blz. 415—420, 420—431.

[37] Zie over dit kasteel: J. van Lennep en W. J. Hofdijk, Merkwaardige kasteelen in Nederland[2], I (Leiden, 1883), blz. 153—172.

[38] Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 135—138; N. N. B. W., I, kol. 1307—1312 (A.

Elkan), en de aldaar genoemde bronnen; B. N. B., XIII, col. 800—844 (Herman van der Linden); A. A. van Schelven, Marnix van Sint Aldegonde (Utrecht, 1939).

[39] In Marnix' briefwisseling (uitgegeven in: J. J. van Toorenenbergen, Philips van Marnix' godsdienstige en kerkelijke geschriften, III ('s-Gravenhage, 1878), zijn brieven van 19 Juni 1580 (blz. 44—45), April 1586—April 1591 (blz. 327—338) en 12 September 1587 (blz. 75—77) te Soeburg geschreven.

[40] Vgl. R. Fruin, Verspreide geschriften, IX ('s-Gravenhage, 1904), blz. 73; J. D. M. Cornelissen, Marnix en de tuinbouw (Historisch tijdschr., 19 (1940), blz. 223—251); Van Schelven, t.a.p., blz. 185—188.

[41] Diarium van Arend van Buchell, uitgegeven door G. Brom en L. A. van Langeraad (Amsterdam, 1907), blz. 242. — Arend van Buchell was secretaris van Walraven van Brederode. — Marnix zeide bij deze maaltijd o.a. „nunc vero hortorum culturam vitamque rusticam maxime probare". Al in 1586 had hij aan Adriaen van der Myle geschreven, dat door het wonen op het kasteel te Soeburg de wens van vele jaren vervuld was: „agricola, inter meos, in meo vivo". — Godsdienstige en kerkelijke geschriften, t.a.p., III, blz. 330.

[42] Het boeck der Psalmen. Wt der Hebreïsscher sprake in Nederduytschen dichte, op de ghewoonlicke oude wijsen van singen, overgeset. Mitgaders de heylige schriftuerlicke lofsangen, uyt den Ouden ende Nieuwen Testamente by een getogen, ende oock in Nederlantschen dichte, na der Hebreisscher ende Griecksher waerheyt, mit elck sijnen text van woirde te woirde daer tegen over, int Duytsche gestelt, doir Philips van Marnix, genaemt, van Sint Aldegonde. Middelburgh, by Richard Schilders, drucker der Staten s'Landts van Zeelandt. 1591. Met toelatinge der voorsz heeren (XXIV, 360 ongen. blzn.; 8vo). — Het boeck der heylige schriftuerlijcke lofsangen. Uyt den Ouden ende Nieuwen Testamente by een getogen, ende in Nederlandtschen dichte nae de Hebreissche ende Griecksche waerheyt trouwelijck over-geset: door Philips van Marnix genaemt van Sint Aldegonde. Paul: tot den Coloss. int III. cap. Het woirt Christi woine rijckelijcken in u, met alle wijsheyt. Leert ende vermaent malcanderen, singende den Heere bevallichlijck in uwe herten, met psalmen, ende lofsangen ende geestelijcke liedekens. Ende al wat ghy doet, met woirden oft met wercken, doet het al in den naeme des Heeren Jesu, danckende God den Vader doir hem. Tot Middelburgh, by Richard Schilders, drucker der Staten s'Landts van Zeelandt. Anno M.D.XCI. (72 ongen. blzn.; 8vo). — Catechismus, oft onderwijsinge inde Christelijcke religie, welcke inden ghereformeerden evangelischen kercken ende scholen der Nederlanden gheleert ende gheoeffent wert. Mitsgaders de Christelijcke ceremonien ende gebeden. Middelburgh, by Rich. Schilders, drucker der Staten s'Landts van Zeelandt. Anno M.D.XCI. (128 ongen. blzn.; 8vo). — De drie werkjes zijn bij elkaar gebonden en tezamen verschenen.

[43] Het eind 1585 verschenen „Brief recit de l'estat de la ville d'Anvers", waarin hij trachtte de capitulatie van Antwerpen te rechtvaardigen, is nog vóór zijn vertrek naar Soeburg geschreven. Zie: G. Tjalma, Philips van Marnix, heer van St. Aldegonde (Amsterdam, 1896), blz. 162, noot 1.

[44] Heylige bulle, ende krusade des Paus van Roomen, eerst vanden H. Vader Gregorio den xiiisten ghepubliceert, ende daer nae van Sixto den vijfden vernieuwt, ende gheratificeert: voor alle de ghene die volcommen afflaet ende indulgentie van haere sonden begheeren, om een cleyn ghelt, te weten van twee silvere realen te winnen. Seer claerlick wtgheleyt, ende met clare ghetuyghenissen vande Heylighe Schrift, seer fyn overeen ghebracht, tot nut ende profijt van alle Christgeloovige menschen. 2. Pet. 2. ver. (sic) 18. Want zy seer opgheblasen ydelheyt sprekende, verlocken door de begheerlickheden des vleessches ende wulpsheden, hen die recht ontvloden waren, de ghene die in dwalinghe verkeeren: belovende hen vryheyt, daer zy selve dienstknechten der verdervinghe zyn. Midtsgaders, een corte verclaringhe voor aen gheset, ghevonden onder die Armade van Spaengien, vanden vermetelicken hoochmoet vanden Spaengiaert, die ter instigatie vande voorsz bulle, aenghenomen heeft die toerustinghe vande onverwinnelicke Armade (soo zyse noemen) wt Portugael naer Enghelandt ende die Nederlanden, alwaer die voorseyde bulle ghevonden is, met meer diergelijcke. Welcke Armade door des Alderhoochsten handt tot schande gecomen is. Psalm. 7. ver. (sic) 15. Siet die heeft wat quaets inden sin: met ongheluck is hy swangher, hy sal dan noch een faute baren. By Rich. Schilders, drucker der Staten van Zeelant. Met consent vanden voorseyden Staten. Ghegeven tot Middelburgh, den xij. Septembris, 1588. Onderteeckent Ch. Roëls (56 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 834—835).

[45] Trouwe vermaninge aende Christelicke gemeynten van Brabant, Vlanderen, Henegou, ende andere omliggende landen, beyde die noch onder t' cruyce sitten, ende die buyten slants geweken zijn; grootelicx dienende tot troost ende versterckinge in dese benaude tijden tegen alle aenvechtingen. Hier is by gevoecht t'gebet Danielis, mitsgaders den LI. ende CXXX. Psalmen Davids, wt de Hebreissche tale naer den text, ende in dichte overgeset: by Philips van Marnix, heer van S. Aldegonde. Gedruct tot Leyden by Jan Paedts. M.D.LXXXIX. (84 blzn.; 8vo) (U.B., Amsterdam).

[46] Vgl. voor het volgende: Van Schelven, t.a.p., blz. 197 vlg.

[47] Notulen van Zeeland, 1591, blz. 109, n. 9.

[48] Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 99—103; N. N. B. W., V, kol. 412—414 (P. J. Blok); B. N. B., XII, col. 541—548 (Emile van Arenbergh); J. ab Utrecht Dresselhuis, Pieter Lozeleur, des Prinsen raad en hofprediker (De Gids, 1846, II, blz. 79—127).

[49] * Theses de libero arbitrio. Hagae Comitis, 1587. — Aldus de titel bij Van der Aa, L, blz. 207. — Ik zag het geschrift niet; ook Ab Utrecht Dresselhuis zocht er tevergeefs naar. Het is opgedragen aan Adriaen van der Myle (1538—1590), de verdraagzame vriend van Oldenbarnevelt en afgedrukt in de bundel: „Illustrium et clarorum virorum epistolae selectae" van Villerius, II, p. 934—935. — Is het inderdaad afzonderlijk verschenen? — Vgl. nog: G. Brandt, Historie der Reformatie, I (Amsterdam, 1671), blz. 666.

[50] Notulen van de Staeten van Zeelandt, 1593, blz. 43; 1594, blz. 198, 218, 282, 289, 290; 1595, blz. 104, 106.

[51] N. Wiltens, Kerkelijk plakaatboek ('s-Gravenhage, 1722), I, blz. 2.

[52] T.a.p., I, blz. 516.

[53] Romeinsche bronnen voor den kerkelijk-staatkundigen toestand der Nederlanden in de 16de eeuw, verzameld door Gisb. Brom en A. H. L. Hensen ('s-Gravenhage, 1922), blz. 415. — Vgl. soortgelijke berichten uit 1593, 1601 en 1615 in: Romeinsche bronnen voor den kerkelijken toestand der Nederlanden onder de apostolische vicarissen, 1592—1727, uitgegeven door J. D. M. Cornelissen. I: 1592—1651 ('s-Gravenhage, 1932), blz. 24, 25, 83, 212. — „In insula Tergoes Zelandiae", schrijft Grotius op 18 September 1609 aan P. Jeannin, „ubi magnus Catholicorum Romanensium est numerus, sparsi sunt libelli, maiorem quam antehac libertatem minacius postulantes". — Ned. arch. v. kerkgesch., N. S., 17 (1923), blz. 137.

[54] Zie over hem: N. N. B. W., VII, kol. 1039—1041 (J. Fruytier).

[55] O.a. de Van Baerlands te Goes, en vooral mr. Michiel van Baerland († 1577—1629), schepen en baljuw en superintendant van Zuidbeveland, die in 1612 en 1613 tegen de Lansbergens optrad. Nog in 1654 waren de secretaris en een van de schepenen van Nisse Rooms-Katholiek; vgl. J. J. Polderman, De Katholieken op Zuid-Beveland in 1654 (Sinte Geertruydtsbronne, 17 (1940), blz. 38—44.

[56] Volgens mondelinge mededelingen van wijlen P. D. de Vos, archivaris van Zieriksee.

[57] Op de prov. synode van 1597, te Goes gehouden, klaagden de afgevaardigden van Schouwen over „de afgoderie, geplogen in Dreijschere voor S. Adriaen". — Reitsma en Van Veen, Acta, t.a.p., V, blz. 42.

[58] De Vos, De vroedschap van Zierikzee, blz. 102.

[59] T.a.p., blz. 45—46.

[60] Tussen 1639 en 1642 werkte hij te Zieriksee. De praefect Michael Paludanus prees hem in een brief aan de Propaganda „ob praeclaram diligentemque, quam ecclesiae Dei inter maxima pericula incommodaque a multis jam annis ibidem praestat operam". — Cornelissen, t.a.p., blz. 686.

[61] Nl. Cornelius (1597—1637), Dominicus († 1647), Leonardus (1601—1663), Nicolaas († 1634) en hun neef Ambrosius (1610—1637). — Nagtglas, I, blz. 48; N. N. B. W., I, kol. 1210—1211 (G. A. Meijer).

[62] J. Was, Het St. Jacobsgilde te St. Maartensdijk (Nehalennia, 1850, blz. 221—253), blz. 238.

[63] Notulen van de Staten van Zeeland, 1629, blz. 29. — De Staten vaardigden er een verbod tegen uit; t.a.p., blz. 56—57.

[64] Was, t.a.p., blz. 225.

[65] Vgl. Cornelissen, t.a.p., blz. 544 (n.a.v. de werkzaamheid van pater Andreas Verspecken onder de R.K. in Zeeland in 1637).

[66] Wiltens, t.a.p., blz. 598.

[67] Joannes van Heyst, Op-weckende of hemelsche basuyne, t.a.p., blz. 44.

[68] Joannes de Swaef, De geestelycke queeckerye[2] (Middelburg, 1740), blz. 31, waarschuwt tegen „afgodische spelen, als Coninck-brieven trecken, den schoen inde schouwe setten op eenen versierden S. Nicolaes-avond, den Grave van half-vasten &c. en diergelijcke grouwelen, die noch van het afgodische Pausdom ons syn overgebleven, ende by sommige voor spel haren kinderen wijs gemaeckt werden". „'t Is grouwelijck", voegt hij er aan toe. — Ook de rederijkersspelen werden als overblijfselen van de voorreformatorische tijd bestreden.

[69] Cornelis Liens, De kleyne werelt (Amstelredam, 1655), blz. 149—153.

[70] Petrus Hondius, Moufe-schans (Leyden, 1621), Voor-reden, blz. 20; vgl. hierna, blz. 351.

[71] Adrianus Hofferus, Nederduytsche poëmata (Amsterdam, 1635), blz. 171.

[72] * Tafel des geloofs, in dewelcke door sekere tegeneenstellinghe blyckelyk gemaeckt wort het onderscheit, dat 'er is tusschen de Leere der Heyliger Schrifture, dewelcke is de oude Catholycke Leere door de Heylighe Apostelen geleert en de Catholycke Kerck; ende tusschen de nieuwe menschelycke Leere door de valsche Leeraars in de

Kercke J. C. ingevoert en den menschen geleert. Tholen. 1629. 8vo. — Aldus de titel bij De la Rue, blz. 46.

[73] * Kort ende dienstich berecht over de aenroepinghe der heylighen, reliquien, beelden ende van het kruys. Dordr. by I. Reyers. 1640. 8vo. — Aldus de titel bij De la Rue, blz. 46.

[74] Vgl. hierna, blz. 369.

[75] Johan de Brune, Grond-steenen (Middelburgh, 1621), blz. 190, aangehaald bij Von Winning, t.a.p., blz. 49.

[76] Petrus Hondius, Moufe-schans (Leyden, 1621), blz. 299—300, 330, 386—391; vgl. hierna, blz. 351.

[77] Adrianus Hofferus, Nederduytsche poëmata (Amsterdam, 1635), blz. 16—25, 40; vgl. hierna, blz. 332.

[78] W. J. M. Engelberts, Willem Teellinck (Amsterdam, 1898), Bijlage B, no. 3.

[79] Vry-gheleyde tot ontlastinghe van conscientie om de Catholiicke kercken, beelden, ende godtsdienst te gaen bekiicken. Door Divoda Iansen van Heylighen-stadt. T'Handtwerpen by Ioachim Trognesius. M.DCIX. (92, II blzn.; 8vo) (U.B., Gent). — Beschreven in B.B., D. 152.

[80] Engelberts, t.a.p., no. 4.

[81] Postillon van den roskam der vermomder eselinne van Willem Teelinck. Door Divoda Iansen van Heylighen-stadt. T'Handtwerpen by Ioach. Trognesius. M.DCXI. (50, II blzn.; 8vo) (Kon. Bibl., Brussel; U.B., Gent). — Beschreven in B.B., D. 159.

[82] Balade aen Divoda Jansz, alias Johannes Davids, die hem noemt te zijn van heylighen Stadt, priester van Jesu wijt binnen Cortrijck. Tot Middelburgh, ghedruckt by Isaac Schilders, wonende inde Kerck-strate, voor Adriaen vanden Vivre, boeckvercooper, M.DC.XI. (16 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 1919). — Blijkens de ondertekening: „God is mijn burght", is ook dit gedicht van de hiervóór, blz. 83—84, genoemde Hendrik (van) Cannenburgh. Doordat ik het aanvankelijk alleen uit het ex. van de Nat. Bibl. kende, waarin door te kort afsnijden de zinspreuk is weggevallen, is mij de schrijver ontgaan. Eerst later kwam mij het ex. van de U.B. te Leiden in handen, waarin de zinspreuk bewaard is.

In het laatste couplet noemt de auteur zich een „ambachtsman".

[83] Voor het volgende zie men: F. Nagtglas, De algemeene kerkeraad der Nederduitsch-Hervormde gemeente te Middelburg van 1574—1860 (Middelburg, 1860); F. Nagtglas, De kerkeraad der Nederduitsche Hervormde gemeente te Middelburg, tegenover de Doopsgezinden, Voetwasschers en Martinisten van 1574—1608 (Bijdragen tot de oudheidkunde en geschiedenis, inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen, verzameld door H. Q. Janssen en J. H. van Dale, 6 (1863), blz. 237—261); P. Sijbolts, De Doopsgezinden te Middelburg in de XVIde eeuw (Doopsgezinde bijdragen, 48 (1908), blz. 1—64); Abr. Mulder, De oudste bewaard gebleven brieven van onze Middelburgse gemeente (Doopsgezind jaarboekje, 1930, blz. 115—141). Vgl. ook: W. J. Kühler, Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de zestiende eeuw (Haarlem, 1932); idem, Geschiedenis van de Doopsgezinden in Nederland, II (1600—1735), eerst helft (Haarlem, 1940).

[84] Nagtglas, t.a.p., blz. 242.

[85] Vgl. M. F. van Lennep, Gaspar van der Heyden, 1530—1586 (Amsterdam, 1884), blz. 143—144; Sijbolts, t.a.p., blz. 33—35.

[86] De inhoud van het request is alleen bekend uit het in de volgende noot genoemde verweerschrift.

[87] Requeste by die welcke men die Wederdooperen ofte Mennoniten noemt, overghegeven: waerin sy soecken te bewijsen, dat het crijch-voeren teghen Godes woort strijt, ende sy daerom tot de burgherlijcke wacht vande overheyt niet en behooren ghedwonghen te worden. Midtsgaders een wederlegginghe daer van: waerin niet alleene het tegen deel claerlijc wt de H. Schrift betooght wort; maer ooc alle de argumenten by den Wederdooperen in die voorseyde requeste by ghebracht, wederleyt zijn. Ghemaeckt door eenighe van die Dienaers des H. Evangeliums in de steden van Walcheren. Rom. 16. 17. Ick bid u broeders, hebt acht op die ghene die tweedracht ende arghernisse maken, teghen de leere die ghy gheleert hebt, ende wijckt van hen. Thantwerpen. By my Jasper Troyens op die Catte veste inden Tennen Pot (44 blzn.; 8vo) (Bibl. Doopsgez. gem., Amsterdam). — Het boekje is opgedragen aan de Middelburgse magistraat. De inleiding „aenden goetwillighen lesere" is gedateerd: 17 October 1580; het boekje zal dus kort daarop verschenen zijn.

[88] T.a.p., blz. C 5 r°. — Vgl. Kühler, t.a.p., I, blz. 341—342.

[89] Er is van deze verantwoording alleen een latere druk, van 1597, bekend, door I. P. uitgegeven, „alsoo dit boecxken by eenighe voor desen, sonder (z)ijn weten in druck was ghebracht ende wat verandert, oock hier ende daer wat by ghevoecht, anders alst'selve by (hem) eerst was beantwoort ende schriftelick gestelt". — De titel van de herdruk luidt: Verantwoordinge eender requeste, door eenige vanden predicanten inden steden van Walcheren berispt zijnde: daer in getrackteert worde, oft oorloch noch

wettelick ende na den Evangelio nu den jongheren Christi gheoorloft sy: door I. P. 2. Corinth. 5. 17. Isser yemandt in Christo, soo is hy een nieuwe creatuer. Het oude is vergaen, siet het is al nieuwe gheworden. Ghedruckt int jaer ons Heeren. M.D.XCVII. (64 blzn.; 8vo) (Bibl. Doopsgez. gem., Amsterdam).

[90] Zie over hem: Nagtglas, I. blz. 540—541; N. N. B. W., IV, kol. 835—836 (A. A. van Schelven); Biogr. woordenb. v. Protest. godgel., IV, blz. 749—752.

[91] Vander doope onses Heeren Iesu Christi, Bekentenisse door Dierick Philips. Metgaders een beandtwoordinghe der selver bekentenisse. Door Iacobum Kimedoncium, ghewesen dienaer des goddelicken woordts tot Middelburg. Ioh. 5. 39. Ondersoeckt de schriften. Middelburgh, by Ieronimus Wullebrechts, woenende op het hoecxke vanden Burght. 1589 (184 blzn.; 4to) (Bibl. Doopsgez. gem., Amsterdam). — Dirk Philipsz had al omstreeks 1545 een „Bekentenisse vander doope ende van dat avontmael" uitgegeven, die waarschijnlijk tot grondslag heeft gediend van het overeenkomstige hoofdstuk in zijn „Corte bekentenisse" (1557) en in het „Enchiridion" zijn definitieve vorm heeft gekregen. Vgl. De geschriften van Dirk Philipsz. bewerkt door F. Pijper (Bibliotheca reformatoria Neerlandica, X) ('s-Gravenhage. 1914), blz. 15, 25—26, 69—111.

[92] Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 626—628; N. N. B. W., I, kol. 1470—1471 (A. A. van Schelven). — Indien, wat ik vermoed, de naam als „Zeeuw" is uitgesproken, wijst dit op een Zeeuwse afkomst. Aanvankelijk was hij schoolmeester te Frankenthal, waar hij in 1575 predikant was bij de Frankfortse Nederduitse vluchtelingenkerk.

[93] * Schriftmatige artykelen tegen de ongeschikte en valsche dwaelingen der Wederdoperen. Middelburg, 1599. — Aldus de titel bij Te Water, Kort verhaal der Reformatie van Zeeland, t.a.p., blz. 181.

[94] * Corte beschryvinge van het ampt der overheit, ende wederlegginge van een boucxken dat eenen Wederdoper met verzwyginge zyns naems—heeft laten uitgaen jegens de dienaeren des woorts deezes eilants, tegen het recht gebruyk des crychs. Middelburg, 1600. — Aldus de titel t.a.p., blz. 181—182. Tegen dit pamflet schreef Robbert Robbertsz (le Canu) nog in hetzelfde jaar zijn: Ratelwachts ende toren wachters waerschouwinge, voor de poppen ende heymelicke vuyren geleyt, ghestroyt, ende verspreydt van eenen nieuwen stokebrant onder de gereformeerden, genaemt Ioannem Seu, predicant tot Middelburch (z. pl., 1600). — Vgl. E. W. Moes en C. P. Burger, De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw, III (Amsterdam, 1910), blz. 68—69, 98—99; Paul Fredericq, Het Nederlandsch proza in de zestiendeeuwsche pamfletten uit den tijd der beroerten (Brussel, 1907), blz. XXX—XXXI, 363—377, 406—410.

[95] Waerachtighe grondige bewijsinge, wt onbeweechlicke beginselen, ende de natuere der saken selve getrocken, vanden kinderdoop, dat namelijck de cleyne kinderen, inden schoot der kercke Gods geboren, des doops mededeelachtich moeten zijn. Mitsgaders ooc van den vryen-wille des menschen, door Ioannem Seu, dienaer des goddelijcken woorts tot Middelburch. Actor. 10. vers. 47. Can oock yemant het water weeren dat dese niet gedoopt en worden, de welcke den H. Geest ontfangen hebben gelijc wy? Philippensen 2. 13. Want het is God die in u werct, het willen ende het volbrenghen naer zijn welbehaghen. Tot Leyden, by Jan Claesz. van Dorp, woonende in de vergulde Son, anno 1601 (118 blzn.; 8vo) (Bibl. Doopsgez. gem., Amsterdam).

[96] Antwoorde op een boecxken ghemaeckt door eenen wederdooper Cornelis de Cuyper, genaemt Eenvuldighe verantwoordinge, met corte verclaringe onses gheloofs vanden eenigen Godt Vader Sone, ende Heylighen Gheest, als oock vande menschwerdinghe ons Salichmakers Iesu Christi, &c. Gheschreven teghen de onwaerheyt, ende dwalingen, tot voorstant, ende bevestinghe der waerheyt, door Ioannem Seu, dienaer des goddelijcken woorts binnen der stadt Middelburgh. Tot Middelburgh. By Symon Moulert. Boeck-vercooper, op den Dam, inde Druckerije, anno 1608 (XIV, 362, VI blzn.; 8vo) (Bibl. Doopsgez. gem., Amsterdam).

[97] Zie over hem: N. N. B. W., III, kol. 1234 (A. A. van Schelven).

[98] Proeve vande leere der Wederdooperen. In de welcke de besonderste dwalingen der Wederdooperen, wt haer eygen schriften genomen, worden voor de oogen van alle de werelt gestelt, in elf poincten ofte artijckelen. Daer by gevoecht is een corte ende schriftuerlijcke wederlegginge vande selve: mede in elf poincten begrepen. By een vergadert wt de Disputatie inden jare 1597. tot Leeuwaerden jegens den Wederdoopers gehouden. Van Iohanne Tayo, dienaer des H. woorts Gods tot Brouwershaven. Met een voorreden, vande oprechte ende onbedriegelijcke beproevinge der geesten. Tot Leyden, by Jan Claesz. Dorp, inde vergulde Son. 1601 (176 blzn.; 8vo) (Bibl. Doopsgez. gem., Amsterdam). — Het boekje is opgedragen aan de magistraat van Zieriksee, uit dank voor het feit dat een van zijn zoons, student in de theologie, op kosten van deze stad kon studeren.

[99] In een approbatie die aan het boekje voorafgaat, t.a.p., blz. 2.

[100] Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 190—192; N. N. B. W., III, kol. 862—874 (A. A. van Schelven); G. J. Brutel de la Rivière, Het leven van Hermannus Moded (Haarlem, 1879). — Moded (Herman Strijcker), die aanvankelijk R.K. priester was, kwam in 1572 uit Norwich te Zieriksee, waar hij samen met ds. Henricus Brandt ijverde voor de

uitbreiding van de Hervorming op Schouwen. Tijdens het beleg van de stad door Requesens schijnt hij, eind 1575, naar elders te zijn getrokken. — Moded (part. praes. van madad: strijken) is de Hebreeuwse vertaling van Strijker; vgl. Brutel de la Rivière, t.a.p., blz. 147. — Een inhoudsoverzicht van het „Grondich bericht" t.a.p., blz. 140—145.

[101] Grondich bericht, van de eerste beghinselen der Wederdoopsche seckten, ende wat veelderley verscheyden tacken, een yder met zijn aert ende drijven daer wt ghesproten zijn, item van haer ydele visioenen, droomen, prophetien, sendinge, leere, grooten twist, etc. Vele wt haer eyghen boecken ghetrocken, ende met gront der H. Schrift crachtich wederleyt. Hier is noch by ghevoecht een grondich t'samen sprekinge over de voornaemste hooft-stucken haerder dwalinghe. Door Hermannum Moded. Rom. 10. 14. 15. Hoe sullen sy ghelooven van den welcken sy niet ghehoort en hebben, ende hoe sullen sy hooren sonder predicant. Hoe sullen sy predicken sonder ghesonden te zijn. Ierem. 23. 21. 32. Ick en sandt de propheten niet, noch soo liepen sy. Ic en sprac niet tot hen, noch soo propheteerden sy. Tot Middelburgh. By Symon Moulert, boeck-vercooper woonende aen den Dam inde Druckerije. Anno M.VJ.C.III. (VIII, 341 (blz. 239 is bij de paginering overgeslagen), XVI blzn.; 8vo) (U.B., Amsterdam; U.B., Leiden). — Hiertegen verscheen van Robbert Robbertsz. le Canu: * Een cleyn briefken, tegen Harmen Modeth, predicant tot Middelburch. 1603. — Moes en Burger, t.a.p., III, blz. 72.

[102] Vgl. over hem de op blz. 207, noot 163 genoemde literatuur. In mijn verhandeling over Udemans zijn de ondervermelde titels volledig genoemd.

[103] Zie over hem: Nagtglas, I, blz. 208—209; N. N. B. W., VI, kol. 507—509 (F. S. Knipscheer); Biogr. wdb. v. Protest. godgel., III, blz. 14—23; J. Borsius, Hermannus Faukelius, zijn leven, karakter en letterkundige verdiensten (Archief voor kerkel. gesch., 15 (1844), blz. 183—348). — Er bestaan van hem twee portretten, een van een onbekende, en een door S. Mesdach geschilderd en door D. van Bremden gegraveerd. Het laatste is beschreven in Zel. Ill., I, blz. 149, 281; het eerste is gereproduceerd in het Archief voor kerkel. gesch., 15 (1844), tgr. blz. 188. — Vgl. over Faukelius als Bijbelvertaler hierna, blz. 189—190.

[104] Babel, dat is verwarringe der Weder-doopeperen (sic) onder malcanderen, over meest alle de stucken der Christelijcker leere. Met een cort verhael vanden oorspronck, verbreydinghe, menigherley verdeelinghen ende scheuringhe der selven van malcanderen. Wt verscheyden hare schriften vergadert ende t'samen ghebracht door Hermannum Faukelium, dienaer der Ghereformeerde ghemeynte Jesu Christi tot Middelburgh in Zee-landt. Matth. 7. 15. Wacht u voor den valschen propheten, die in schaeps klederen tot u comen, maer inwendigh zyn 't grijpende wolven: aen hare vruchten sult ghyse kennen. Tot Hoorn, ghedruckt by Pieter Jansz. van Campen, voor Marten Gerbrantsz. boeck-vercooper, woonende in de Kerckstraet, in 't A B C (LVI, 286 blzn.; 8vo) (U.B., Amsterdam).

[105] Vgl. S. Blaupot ten Cate, Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland (Amsterdam, 1847), I, blz. 143, 138, noot 161, 162, 193; Kühler, t.a.p., I, blz. 353, 357—359.

[106] Vgl. J. G. de Hoop Scheffer, De Brownisten te Amsterdam (Versl. en meded. der Kon. Ak. v. Wetensch., afd. Letterk., 2de reeks, 10 (1881), blz. 203—280). — De lijst der te Middelburg verschenen strijdschriften t.a.p., blz. 216, noot 3.

[107] Vgl. Rufus M. Jones, Studies in mystical religion (London, 1923), p. 453—454; vgl. J. Lindeboom, Stiefkinderen van het Christendom ('s-Gravenhage, 1929), blz. 320, noot 2.

[108] Vgl. J. W. Pont, Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618 (Haarlem, 1911), blz. 432, 501; Nagtglas, De algemeene kerkeraad, t.a.p., blz. 113; Oud en nieuw uit de geschiedenis der Nederlandsch Luthersche kerk, uitgegeven door J. C. Schultz Jacobi, 3 (1864), blz. 75—76.

[109] Vgl. voor het volgende: Heinrich Heppe, Geschichte des Pietismus und der Mystik in der reformierten Kirche, namentlich der Niederlande (Leiden, 1879); Wilhelm Goeters, Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlande bis zur Labadistischen Krisis 1670 (Leipzig u.s.w., 1911); H. J. C. Grierson, Cross currents in English literature of the XVIIth century or the world, the flesh and the spirit, their actions and reactions (London, 1929), chapter I: Renaissance and Reformation.

[110] Zie over deze trek van het Piëtisme: M. J. A. de Vrijer, XVIIe eeuwsche sumptuositeit (Ned. arch. v. kerkgesch., N. S., 33 (1941—1942), blz. 1—48, 73—92), vooral blz. 7—13, waar Willem en Maximiliaen Teelinck, Udemans, Van Houten en Koelman worden aangehaald.

[111] Grierson, l.c., p. 285.

[112] E. Dowden, Puritan and Anglican (London, 1900), p. 13, aangehaald bij: A. A. van Schelven, Historisch onderzoek naar den levensstijl van het Calvinisme (Christendom en historie (Kampen, 1931), blz. 64—95), blz. 95.

[113] Zoals Heppe, a.a.O., S. 140 doet. Reeds Goeters, a.a.O., S. 21 heeft op de onjuistheid van deze mening gewezen.

[114] O.a. Perkins, Withaker, Bayly, Baxter, Hooker, Taylor en Adams. Sommige van deze schrijvers worden in Nederland nog altijd gelezen.

[115] Voor het volgende vgl. Goeters, a.a.O., S. 4—11.

[116] Over dit geslacht zie men: J. van der Baan en P. D. de Vos Az., Genealogie Teelink (Maandblad van het genealog.-herald. genootsch. „De Nederlandsche Leeuw", 11 (1893), blz. 5—8 en 9—10; De la Rue, blz. 326—341; Nagtglas, II, blz. 742—751; De Vos, De vroedschap van Zierikzee, passim.

[117] Zie over hem: N. N. B. W., V, kol. 888 (J. W. van Nieuwenhuyzen).

[118] Zie over haar: De la Rue, blz. 326—331; Nagtglas, II, blz. 743—744; P. J. Meertens, Cornelia Teelinck (Ned. arch. v. kerkgesch., N. S., 28 (1936), blz. 209—211.

[119] Zie over hem: De la Rue, blz. 331—334; Nagtglas, II, blz. 744—745; N. N. B. W., V, kol. 884—885; P. J. Meertens, Eewoud Teelinck, de pamflettist van het Zeeuwse Piëtisme (Ned. arch. v. kerkgesch., N. S., 28 (1936), blz. 212—235. — Na mijn uitvoerige bespreking van deze figuur kan ik hier met een korte samenvatting volstaan.

[120] De la Rue, blz. 331.

[121] Zie over hem: De la Rue, blz. 334—341; Nagtglas, II, blz. 745—747; N. N. B. W., V, kol. 890—893 (J. W. van Nieuwenhuyzen); W. J. M. Engelberts, Willem Teellinck (Amsterdam, 1898); aan het eerste hoofdst. van dit proefschrift ontleende ik in hoofdzaak de gegevens voor het overzicht van Teelincks leven; Heppe, a.a.O., S. 106—140; Ritschl, a.a.O., I, S. 124—128 en passim; Goeters, a.a.O., S. 84—92 en passim; R. Hamming, Willem Teellinck (Geref. theolog. tijdschr., 27 (1926—1927), blz. 97—115); H. Bouwman, Willem Teellinck en de practijk der godzaligheid (Kampen, 1928).

[122] 29 Nov. 1593 werd hij te Leiden voor de letteren ingeschreven.

[123] Met Martha Greendon (ook Grijns genoemd), geboortig van Derby in Engeland, met wie hij 26 September 1604 te Zieriksee in ondertrouw werd opgenomen. Het trouwboek van Zieriksee vermeldt zijn huwelijk niet. — Engelberts, t.a.p., blz. 19.

[124] Tegelijk met hem studeerde ook Gisbertus Voetius te Leiden, die zich echter meer bij Gomarus aansloot. — Engelberts, t.a.p., blz. 19.

[125] Max. Teelinck, in de opdracht voorin het nagelaten werk van zijn vader: De worstelinghe eenes bekeerden sondaers (1631), blz. * 3 v^0.

[126] Engelberts, t.a.p., blz. 22—23; vgl. Notulen van de Staten van Zeeland, 1608, blz. 32—33, 41—42. — Tijdens zijn verblijf te Haamstede — want daar stond de pastorie — werd hij o.a. in 1607 met ds. Brandt uit Zieriksee naar Middelburg afgevaardigd, om er bij de Staten van Zeeland een nationale synode te vorderen, en met de classis van Walcheren over de oprichting van een Zeeuwse hogeschool te spreken. In 1610 reisde hij naar Engeland, waar hij voor de Nederlandse gemeente te Londen optrad, en in 1612 vaardigde de coetus extraordinarius Zelandiae hem, met ds. Faukelius uit Middelburg, naar Den Haag af, om bij de Staten-Generaal aan te dringen op een nationale synode. — Engelberts, t.a.p., blz. 24—26.

[127] Max. Teelinck, t.a.p., blz. * 4 r^0.

[128] Zie het getuigenis van Voetius bij Engelberts, t.a.p., blz. 140; aldaar ook het citaat uit het „Vita Antonii Walaei", dat Teelincks wijze van spreken „acuta et penetrans" noemt.

[129] Zie de voorrede van de drukker voorin de derde maand van de Tydt-winninghe (2de druk, 1632), blz. A 3 r^0.

[130] Max. Teelinck, t.a.p.

[131] Max. Teelinck deelt mede (t.a.p., blz. * 4 r^0) dat hij 127 werken heeft opgesteld. Hiervan is een 60-tal in druk verschenen. Teelinck schreef deze alle tussen 1608 en 1629, dus in twintig jaar tijds. — Engelberts, t.a.p., blz. 211—223, geeft een bibliografisch overzicht van zijn werken, en bovendien, t.a.p., blz. 41—92, een beredeneerd overzicht van zijn geschriften. Ik kan mij dus beperken tot het noemen van die geschriften, die voor mijn doel in aanmerking komen. — Van de „Ontdeckinge des vermomden Balaams" (no. 4 van het bibliogr. overzicht), dat Engelberts niet zag, bevindt zich thans een ex. in de U.B. te Utrecht.

[132] Max. Teelinck, t.a.p.

[133] Gisb. Voetius, Disputationes theologicae selectae, III (Ultrajectinae, 1659), p. 1237.

[134] Jeremia 8 : 22.

[135] Balsem Gileads, t.a.p., blz. 12.

[136] T.a.p., blz. 13.

[137] T.a.p., blz. 14—17.

[138] T.a.p., blz. ** 2 r^0.

[139] „So worden wy oock ghewaer, dat doorgaens de lidtmaten der kercke, welcke daer met haer hantwerck broot moeten winnen, meer tijts dagelijcks met haer huysghesin in den godsdienst besteden, ende meer neerstelijck sich tot den openbaren godsdienst vervoegen, ooc selve in de weke, dan vele van die andere, die der goederen volheyt hebben". — Sleutel der devotie (1624), blz. 598.

[140] Zephaniae waerschouwinge (1623), blz. 93; vgl. het hele 4de hfdst. van het

3de dl.: „Van de gelegentheyt der Rijcke, ende machtige in den lande, ende hoe weynich dat die oock beantwoorden den eysch onses Gods over haer" (blz. 92—95).

141 T.a.p., blz. 93.

142 T.a.p., blz. 93—94.

143 T.a.p., blz. 94—95. — Vgl. Balsem Gileads (1622), blz. 14: „De woeckenaers, uytsuypers, ende heymelicke bedriegers, zijn nu oock soo vele, in onse eeuwe, ende soo listich, dat arme weduwen, weesen, ende eenvoudige luyden, die geen trouwe voorstanders en becomen, wel na heel en al verslonden, ende verteert werden".

144 Het laatstgenoemde geschrift noemde Voetius een „aureum tractatum". — Gisb. Voetius, Confraternitas Mariana (Ultrajectinae, 1642), p. 469.

145 William Steven, The history of the Scottish church, Rotterdam (Edinburgh, 1832), p. 317.

146 Engelberts, t.a.p., blz. 192—194.

147 Voor Teelincks betrekkingen tot de zending vgl. Engelberts, t.a.p., blz. 179—192.

148 „Nunc iusta fidei definitio nobis constabit, si dicamus esse divinae erga nos benevolentiae firmam certamque cognitionem, quae gratuitae in Christo promissionis veritate fundata per spiritum sanctum et revelatur mentibus nostris et cordibus obsignatur". — Calvijn, Institutio Christianae religionis, III, 2, § 7.

149 Vooral in „Liefden-dwanck" (1620) en „Soliloquium" (1635) heeft Teelinck dit uiteengezet.

150 Over Teelincks mystiek, zijn opvatting van het geloof, en zijn afwijking van Calvijns standpunt in deze zie men: Engelberts, t.a.p., blz. 105—109; Goeters, a.a.O., S. 88; Heppe, a.a.O., S. 133; Ritschl, a.a.O., I, S. 124—128, aan welke werken veel ontleend is. — Hamming, t.a.p., blz. 113—114, betoogt dat Teelinck geen „mysticist" was, maar verwart mysticisme en mystiek, waardoor zijn betoog onhoudbaar wordt.

151 Over het „Soliloquium", dat hier naar de 5de druk (Dordrecht, 1647) geciteerd wordt, zie: Heppe, a.a.O., S. 133—134; Ritschl, a.a.O., I, S. 124—128; Engelberts, t.a.p., blz. 107, 108; Goeters, a.a.O., S. 88—89.

152 Soliloquium, t.a.p., blz. 125—126.

153 B.v. blz. 106, 107, 114, 115, 130; vgl. ook: Sleutel der devotie (1624), blz. 273.

154 Over „Het nieuwe Jerusalem" zie: Engelberts, t.a.p., blz. 175—176; Goeters, a.a.O., S. 84—87, 89—91; Bouwman, t.a.p., blz. 51—56.

155 Het nieuwe Jerusalem, t.a.p., blz. 68—69. — Bijna letterlijk dezelfde passage in Soliloquium, t.a.p., blz. 129.

156 Terloops zij hier opgemerkt dat de titel van Teelincks prekenbundel „Het geestelyck cieraet van Christi bruyloftskinderen" (1620) opvallend doet denken aan de titel van Ruusbroecs meesterwerk.

157 Goeters, a.a.O.,S. 87.

158 Engelberts, t.a.p., blz. 98—103.

159 T.a.p., blz. 104.

160 Vgl. Engelberts, t.a.p., blz. 136—137; J. Hartog, Geschiedenis van de predikkunde in de Protestantsche kerk van Nederland[2] (Utrecht, 1887), blz. 57—60.

161 Nootwendigh vertoogh (1627), t.a.p., blz. 129—130.

162 Zo komt hij er toe, te zeggen „dat dit oock een ken-teecken der kinderen Gods is, daer aen sy bekent werden, dat sy namelijck soo besichlijck betrachten d'onvervalschte melck van Gods Woort, ende soo steedts liggen en locken, ende suygen aen die twee segen-rijcke borsten Gods, het oude, ende nieuwe Testament" (Den volstandigen Christen (1620), III, blz. 49). Elders heet het: „De Heere onse God (dat ick so spreke met eerbiedinge) is den eersten Cleermaker gheweest (Den spieghel der zedicheyt (1620), blz. 7), waarbij hij naar Gen. 3 : 21 verwijst, en in hetzelfde boek noemt hij het menselijk lichaam „doch maer een made-sack, ende spijse der wormen" (t.a.p., blz. 65). (Ook Johan de Brune noemt in de opdracht van zijn „Proverbia" (1619) het lichaam „een aerdt-worm, een maden-sack, een stincken graf"). Christus is „als een nies-reghen, ende een vriendelijck druppen dat de bange herten verquicket" (Liefden-dwanck (1620), blz. 70) en het geloof „als den emmer, daer mede wy uyt de heyl-fonteyne selve, de levende wateren der salicheyt scheppen connen" (Huys-boeck (1639), blz. 97).

163 Vgl. P. J. Meertens, Godefridus Cornelisz Udemans (Ned. arch. v. kerkgesch., N. S., 28 (1936), blz. 65—106 en de aldaar genoemde bronnen; N. N. B. W., X, kol. 1065—1066 (F. S. Knipscheer). — Na mijn uitvoerige bespreking van het leven en de geschriften van deze theoloog kan ik hier met een korte samenvatting volstaan.

164 Vgl. Ernst Beins, Die Wirtschaftsethik der Calvinistischen Kirche der Niederlande, 1565—1650 (Ned. arch. v. kerkgesch., N. S., 24 (1931), blz. 81—156).

165 Catalogus variorum et insignium librorum bibliothecae ... D. Godefridi Udemanni ... quorum auctio habebitur Z-Zaeae in aedibus viduae. IV. Septembris: hora octava matutina (Medioburgi, 1653) (Kon. Bibl., Brussel).

166 Louis van Kinschot (1595—1647) was nl. in 1620 getrouwd met Maria de Jonge (1603—1630), dochter van Jan Anthonisse de Jonge en Maria Vierling.

167 Marcus Zuerius Boxhornius, Epistolae et poemata (Amstelodami, 1662), p. 79.

168 Henricus Bruno, Mengel-moes (Leyden, 1666), blz. 295—296: Ad Godefridum Udemannum, Pastorem Zirizeensem, cum de perseverantiâ Sanctorum in fide pro concione disseruisset.

169 Wellicht was ook Jacobus van Miggrode (1572—1645), een zoon van de bekende Veerse predikant Jan van Miggrode, en de schrijver van een * „Bloemhof der geestelycke gelyckenissen" (Dordrecht, 1646) het Piëtisme toegedaan, maar ik zag dit boekje, het enige dat van hem genoemd wordt, niet. In de „Nederduytschen Helicon" wordt hij als „den konst-rycken Miggrodius" onder de dichters van zijn tijd genoemd (blz. 74). Hij was te Vere geboren, studeerde te Leiden, waar hij 21 Januari 1595 onder leiding van Gomarus een disputatie over Gods voorzienigheid hield, en was vervolgens conrector aan de Latijnse school te Middelburg (1595) en predikant te Diksmuiden (1596), Scherpenisse (1596—1599), Gapinge (1599—1608), Arnemuiden (1608—1625) en Middelburg (1625—1645). — Zie over hem: De la Rue, blz. 250—251; Nagtglas, II, blz. 181—183.

170 Nagtglas, II, blz. 1080—1081; N. N. B. W., VIII, kol. 858 (F. S. Knipscheer); Biogr. wdb. v. Protest. godgel., IV, blz. 332—334. — Hij was 20 April 1610 te Zieriksee gehuwd met Judith Jasonsdr. Oudejans, een achterkleindochter van de bekende Jason Pratensis, en hertrouwde na haar dood op 20 April 1621 met Catharina Imans, weduwe te Zieriksee. Uit een van deze huwelijken werd een zoon Gillis geboren.

171 Het Biogr. wdb. v. Protest. godgel., t.a.p., noemt een druk van 1645 en een van 1649, te Utrecht verschenen, „voor de vierde reyse overzien en vermeerdert", die ik geen van beide zag. — Biecht-boecxken der Christenen, dat is een register vande sonden tegen de wet Godts, seer bequaem om tot kennisse zijner sonden te komen. Eertijts t'samen gestelt door Josias van Houten, in zijn leven dienaer des evangeliums tot Renisse, ende daerna tot Zierickzee. Ende nu van nieus uyt-gegeven, oversien en vermeerdert door Gisbertus Voetius. De seste druck. Daniel IX. vers. IV. Ick badt tot den Heere mijnen Godt, biechtende ende sprack. Tot Utrecht, gedruckt by Johannes van Paddenburgh, boeck-vercoper achter 't Stadt-huys, inde Binder vande Druckery, anno 1654 (148 blzn.; 12mo) (U.B., Amsterdam; U.B., Utrecht). — 7de druk (Utrecht, 1656) (U.B., Amsterdam; U.B., Utrecht). — „laetsten druck" (8ste? druk) (Utrecht, 1660) (U.B., Amsterdam). — Spiegel der wet; aan de conscientien voorgehouden, tot ontdekking der zonden tegen de tien geboden. Nu laatst veel vermeerdert, en verbetert, door Jacobus Koelman. Dienaer des evangeliums. t'Amsterdam, by Joannes Boekholt, boekverkoper in de Gaper-steeg by de Beurs a°. 1690 (X, 294 blzn.; 12mo) (U.B., Amsterdam). — (Leiden, 1888). — * De boetvaardige Christen, in zijne eenzaame binnenkamer.

172 In de vergadering van 18 Februari 1619 van de classis van Zieriksee verzocht Van Houten om dit geschrift na te doen zien, wat aan de predikanten Brandt en Boenaert werd opgedragen. Van Houten deelde bij deze gelegenheid mede dat hij in de vorige oogsttijd over het ambt van de Christelijke landman had gepreekt, waarna men hem had gevraagd, het gesprokene in druk uit te geven. Adriaen Hoffer schreef er een lofdicht voor: „Op den Christelijcken land-man D. Josiae van den Houte, bedienaer des Goddelijcken Woords tot Rennisse, uytgegeven anno 1620" (Nederduytsche Poëmata, blz. 92).

173 Salomo, dat is, vermaninghe aen die Christenen, die wt eenen eenvoudigen yver zich aende syde vande genaemde Remonstranten houden, tot vereeninghe mette openbare Ghereformeerde kercken, inde vereenichde landen. Vervattende in maniere van t'samensprekinghe, de teghenwerpingen ende ooc beantwoordinghe vande principale argumenten, waer door de Remonstranten zoo mondelinghe als schriftelijc de eenvoudighe lieden vande zelve openbare Ghereformeerde kercken zoecken af te schricken. Door I. V. H. Een liefhebber der warer Christelijcker vrede. Tot Rotterdam, by Jan van Waesberghe, aende Merct, inde Fame. 1620 (34 blzn.; 8vo) (Pamflet Knuttel, no. 3117). — Herdruk: t. z. pl., 1621 (Pamflet Petit, no. 1335). — Ongetwijfeld is dit het werkje „tot bevrediging der Remonstranten", waarvan de classicale vergadering van Schouwen van 10 Februari 1620 de visitatie opdroeg aan de predikanten Brandt en Becius.

174 Zie over hem: De la Rue, blz. 171—173; Nagtglas, II, blz. 747—749; N. N. B. W., V, kol. 888—889 (J. W. van Nieuwenhuyzen). — Hij trouwde in Juni 1628 te Vlissingen met Susanna Baggaert, weduwe van Samson Morus; door dit huwelijk werd hij verzwagerd aan Joos van Laren, de jonge.

175 De remonstrantie van de kercken van Zeelandt, op de Christelijcke ende vigereuse verklaringhe, vande Ed: Heeren Gecommitteerde Raden: ghearresteert by de Ed: Mo: Heeren Staten van Zeelandt, nopende het weren van de stercke [in]brekende afgodische superstitien des Pausdoms: ende het voorkomen van hare stoutigheyt. 2. Konin. 18. 3. Hiskia dede wat den Heere wel beviel, als syn vader David. Hij nam de hoochten wech, ende brack de calumnen, ende roeyde de hagen uyt, ende brack de metale slange, die Moses gemaect hadde, want tot dier tijt toe hadde haer de kinderen Israels gherooct, ende men heitse Nahustan. Wtghegheven door Theophilus Philopatris. Int jaer ons Heeren 1636 (X, 16 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 4446). — Ik schrijf dit pamflet aan Maximiliaen Teelinck toe, omdat de schrijver klaarblijkelijk een Zeeuws predikant is, en het onder hetzelfde pseudonym verscheen als het aanstonds te noemen „Corrosiif",

waarvan het auteurschap van Teelinck vaststaat. De voorrede ademt bovendien geheel en al zijn geest.

176 Corrosiif teghens de in-etende pest-kole van 't Pausdom, ofte grondigh ondersoeck, of het wel geoorloft is de Paepsche superstitien te dulden ofte opentlijck onder een Christelicke Ghereformeerde overigheydt toe te laten. Midtsgaders, de resolutie van de Hoo: Mo: Heeren Staten van Hollant. Als oock mede haren brief aen 't Hof Provinciael vergunt, op de remonstrantien vande Zuyd en Noort-Hollantsche Synode. Door Theophilus Philopatris. Ghedruckt voor den autheur, 1636 (XII, 28 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 4449). — Herdrukt achter de: Vrede predicatie (Amsterdam, 1648), blz. 103—184. Uit de voorrede blijkt dat Max. Teelinck de schrijver is.

Theophilus Philopatris is ook het pseudoniem waaronder Willem Teelinck in 1626 zijn „Geestelijcke couranten" deed verschijnen. Onder dezelfde schuilnaam verschenen ook: Echo ofte weer-clanck op de Engelsche clachten, tot ontschuldinghe vande rechtsinnige Nederlanders ... (1643) (Pamflet Knuttel, no. 4979) en: Anatomie ofte ontledinghe van 't verderffelijck deseyn der hedendaechsche Paeps-ghesinde, teghen kercke en politie, en alle goede inghesetene der Geunieerde Provintien ... (1644) (Pamflet Knuttel, no. 5136). Ik durf niet uit te maken of beide of een van beide eveneens van Max. Teelinck zijn. De stijl doet dit echter betwijfelen.

177 Corrosiif, t.a.p., blz. A r^0, A 3 r^0, A 3 v^0.

178 Grondighe verclaringhe, over de thien gheboden, ende het ghebedt onses Heeren, met de toe-eygheninghe van dien, volghens de order des Nederlandtschen Christelijcken catechismi. Het tweede deel. Door Maximiliaen Teellinck, bedienaer des Heylighen Evangelij inde ghemeynte Christi tot Ziericzee. Tot Middelburgh, gedruckt by Hans vander Hellen, boeck-drucker op de groote Marct, in 't Wapen van Audenaerde. Anno 1639 (VIII, 276 blzn.; 4to) (U.B., Leiden; U.B., Utrecht).

179 Vrede predicatie, uyt-gegeven voor de vrye Nederlanders, om haer grondelijck te onderrichten, door wat middelen, de verkregen vrede, haer een Christelijcke, eerlijcke, vaste, en gezegende vrede, mach sijn en blijven. Mitsgaders een grondigh bewijs, dat het een Christelijcke magistraet ongeoorloft is, in plaetsen, daer over sy te gebieden hebben, de Paepsche superstitien ende afgoderyen toe te laten, ende volgens dien, dat de tegenwoordige reformatie by hare Hog. Mog. aengestelt, in de Meyerye van den Bosch, Baronye van Breda, &c. is conform Godts Woort, en volgens dien, by de Paepsgesinde, ende vele Libertijnsche Christenen sonder reden wert tegen gesproken. Door Maximiliaen Teelinck. Bedienaer des H. Evangeliums tot Middelburgh in Zeelant. t'Amsterdam. Gedruckt by Theunis Jacobs op 't Water, inde Loots-man, 1648 (XXIV, 184 blzn.; 12mo) (Pamflet Van Someren, no. 951). — Op blz. 103 begint, met afzonderlijk titelblad: Een grondigh bewys.

180 Vrymoedige aenspraeck aen Syn Hoogheyt de Heere Prince van Oraengjen, Grave van Nassauw, &c. Gouverneur en Capiteyn Generael van Gelderlandt, Hollandt, Zeelandt, &c. Admirael Generael van de zee. Gestelt tot waerschouwingh en noodige opmerckingh in desen verwerden en kommerlijcken standt van ons lieve vaderlandt. Door Maximiliaen Teelinck, dienaer des H. Evangelij tot Middelburgh, in Zeelandt. Nae de copye tot Middelburgh, by Anthony de Later, ordinaris stadts-drucker, wonende op de Groote Marckt. Anno 1650 (16 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 6857; vgl. nos. 6858—6860).

181 Bedenkingen en antwoort op de vrymoedige aenspraek aen Zyn Hoogheit, den Heere Prince van Oranje, Grave van Nassouw, &c. Gestelt door den geleerden Maximiliaen Teelinck, dienaar des H. Evangelij tot Middelburg, en hooft-participant van de Westindische Compagnie, &c. Tot Vlissingen, by Geeraerdt de Laet, woonende op de hoek van Altena. Anno 1650 (24 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 6862). — Het geschrift is ondertekend: Te Haarlem den 2 November, 1650. O. M. P. en opgedragen aan de Middelburgse burgemeester B. T. V.; evenwel is er in of omstreeks 1650 geen burgemeester van Middelburg, op wie deze initialen kunnen slaan. — Er bestaat van dit pamflet een herdruk met een „Waarschouwing des schrijvers" aan het eind (Pamflet Knuttel, no. 6863), waarin beweerd wordt dat de „Aenspraeck" van woord tot woord overeenkomt met de opdracht uit de „Politycken Christen".

182 Onderrichtinge van mr Maximiliaen Teelinck, predikant tot Middelburgh; aengaende de Vrymoedige aensprake aen Sijn Ho. de Heer Prince van Oraengien, op sijnen naem in een blauw boecxken uytghegeven. Tot Middelburgh, gedruckt by Anthony de Later, ordinaris stadtsdrucker. Anno 1650 (18 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 6861). — Ook dit pamflet is op 2 November 1650 gedagtekend.

183 Dit is onjuist; alleen aan het slot van de afzonderlijke uitgave zijn enkele regels uitgelaten, die wel in de opdracht van „Den politycken Christen" voorkomen.

184 Op d'oproericheit van den Godtloosen Zeeuw, Maximiliaen Teeling (een blad, in plano) (Pamflet Knuttel, no. 6864). — De werken van Vondel, V (Amsterdam, 1931), blz. 517. Hierin is, op m.i. goede gronden, niet opgenomen het eveneens aan Vondel toegeschreven hekeldicht „Bloed-beuling van Maximiliaan Teeling, groote bloedbeuling in Zeeland"; vgl. t.a.p., blz. 945. „Op d'oproericheit" wordt in een pamflet van

1660, „De mot in 't vossevel" (Pamflet Knuttel, no. 8389), blz. 21—22, niet aan Vondel, maar aan Jan Vos toegeschreven.

185 Christelycke onderwijsinghe, ofte: korte, en bondighe verklaringhe over den Catechismus genaemt Kort begrijp der Christelijcker religie, met veel-vuldighe materien, der H. Theologie, verbreyt, en uyt Gods H. Woort, overvloedelijck bevestight: tot onderwijsinge van alle lief hebbers der waerheyt, als oock insonderheyt, van die haer tot het H. Avont-mael des Heeren willen begeven: door Maximiliaen Teellinck, dienaer des H. Woordts tot Middelburgh. Tot Middelburgh, gedruckt by Anthony de Later, ordinaris stadts drucker, op de Groote Marckt. 1652 (VIII, 128 blzn.; 8vo) (U.B., Leiden). Het boekje is opgedragen aan Margarita Verbeeck, wed. Cornelis de Meyr, gewezen bewindhebber van de O. I. C. te Middelburg.

186 Zie over hem: De la Rue, blz. 169—171; Nagtglas, II, blz. 749—750; N. N. B. W., V, kol. 885—888 (J. W. van Nieuwenhuyzen); Vrolikhert, t.a.p., blz. 123—130; Ritschl, a.a.O., I, S. 284—289; Goeters, a.a.O., S. 98—99, 131—134. Johannes Teelinck is drie keer getrouwd: 1° met Geertruid van Helmond (1627—1661), uit welk huwelijk o.a. een zoon Willem († 1719) werd geboren, die van 1689 tot zijn overlijden predikant was te Ouwerkerk op Duiveland; 2° met ... Heykoop; 3° met ... de Voogd, die hem overleefd heeft.

187 Vrolikhert, t.a.p., blz. 127.

188 L. van Aitzema, Saken van staet en oorlogh, IX ('s-Graven-hage, 1664), blz. 1051—1063; Duker, Gisbertus Voetius, t.a.p., II, blz. 323—334; vgl. III, blz. 333—337.

189 De levendigmakende kracht van Godts beloften. Voorgestelt in een predicatie over Psalm 119. vs. 50. in 't midden, door Johannes Teellinck, dienaer des Goddelijcken woordts tot Campen. Tot Campen; gedruckt by Gerrit vander Tollen; boeck-drucker, inde Broeder-straet, in de Staten Bijbel, 1661 (XII + 108 blzn.; 12mo) (U.B., Leiden). — Deze preek, op 25 Juli 1661 te Vianen uitgesproken, was eerder door een der toehoorders uitgegeven onder de titel: Predicatie over Psalm 119. vers 50, in 't midden van het vers. Gedaen tot Vianen den 25. Julii ouden stijls 1661. Door Johannes Teellinck, dienaer des Goddelijcken woordts tot Campen. Tot Utrecht, gedruckt by Willem Clerck, boeck-drucker, woonende inde Zael-straet, 1661 (8 blzn.; 4to) (U.B., Amsterdam; Pamflet Van Someren, no. 760). — 2de druk. Utrecht, 1673 (12mo) (Cat. Burgersdijk & Niermans, no. 48: Bibliotheca theologica et philosophica, no. 16232).

190 Den vruchtbaermakenden wynstock Christus. Dat is, een eenvoudige onderrichtinge aen alle ware Christenen, hoe dat sy sullen mogen volharden in den geloove; ende den Geest des Heeren Jesu so by haer hebben, ende houden; dat sy uyt Christo moghen deelachtigh worden, een geestelijcke kracht, om vruchtbaer te wesen in goede wercken. Door Johannes Teellinck, dienaer des Evangeliums Jesu Christi binnen Campen. Tot Campen, gedruckt by Gerrit vander Tollen, boeck-drucker, in de Broeder-straet, in de Staten Bijbel, 1666 (XXIV, 280; XVI, 384; XII, 304 blzn.; 8vo) (Bibl. der V.U., Amsterdam).

De titels der afzonderlijke delen luiden: Den Christen in Christo blijvende. Dat is, een korte ende eenvoudige onderrichtinge aen een yder ware Christen, om in allerley staet der ziele door den geloove in Christo te blijven... Tot Campen, ... 1666 (opgedragen aan Johan van Basselare, koopman te Middelburg, en Maria Teelincks, de zwager en zuster van de schr.); Christus in den Christen blijvende. Dat is, een korte ende eenvoudige onderrichtinge aen een yder waer Christen, om in allerley staet der ziele Christum te hebben in sich blijvende door sijn Gheest ... Tot Campen, ... 1666 (opgedragen aan Nicolaes van Helmont en Geertruydt Goris, de ouders van Teelincks eerste vrouw); Den Christen uyt Christo vruchtbaerheydt treckende. Dat is, een eenvoudige onderrichtinghe hoe de Christenen door den waren geloove kracht uyt Christo Jesu tot goede wercken halen moeten ... Tot Campen, ... 1667. — Enkele uittreksels uit het tweede en derde deel vindt men in: Johannes Teellinck, De vruchtbaar makende wijnstok Christus ('s-Gravenhage, 1908) (Geschriften over het ingekeerde leven, onder redactie van Louis A. Baehler, III).

191 Ik volg hierbij het betoog van Heppe, a.a.O., S. 171—172.

192 Den vruchtbaermakenden wynstock Christus, t.a.p., II, blz. 190.

193 T.a.p., III, blz. 173—184.

194 T.a.p., III, blz. 52. — Onjuist lijkt mij de bewering van Heppe, a.a.O., S. 172, dat bij Teelinck op een gegeven ogenblik de gedachte aan Christus' verdiensten, aan de door hem objectief volbrachte verlossing geheel en al op de achtergrond treedt en verdwijnt. Teelinck heeft dit leerstuk nimmer losgelaten; onmiddellijk aan het door Heppe gegeven citaat (Den vruchtbaermakenden wynstock Christus, t.a.p., III, blz. 53) wijst Teelinck er op dat Christus' offerande genoegzaam is om ook de allergoddelooste mens met God te verzoenen.

195 Aitzema, t.a.p., IX, blz. 1061—1062.

196 De levendigmakende kracht van Godts beloften, blz. * 3 v^0—* 4 r^0.

197 Vgl. C. B. Hylkema, Reformateurs. Geschiedkundige studiën over de godsdienstige bewegingen uit de nadagen onzer Gouden Eeuw (Haarlem, 1900—1902), 2 dln.

198 Zie over hem: De la Rue, blz. 27—29; Nagtglas, I, blz. 58; Biogr. wdb. v. Protest. godgel., I, blz. 500—501; Realencyclopaedie f. protest. Theol. u. Kirche, III, S. 325 (H. G. Kleyn); J. C. van Slee, De Rijnsburger Collegianten. Geschiedkundig onderzoek (Haarlem, 1895), passim (zie register); J. Lindeboom, Stiefkinderen van het Christendom ('s-Gravenhage, 1929), blz. 342—345; vooral: Walther Schneider, Adam Boreel. Sein Leben und seine Schriften (Giessen, 1911).

199 Een vrucht van deze studie was het beroemde model van de tempel van Salomo, dat Jaacob Juda Leon Templo (1603—1675) (zie over hem: N. N. B. W., VI, kol. 941—943 (J. Zwarts)), opperrabbijn van de Middelburgse Marranengemeente, in deze jaren heeft samengesteld, en waarvan hij de beschrijving deed drukken in: Retrato del Templo de Selomoh (Middelburg, 1642).

Boreel kreeg in 1646 van de Staten van Zeeland octrooi voor het drukken van een tekst van de Talmud; of deze verschenen is, is echter onbekend.

200 Ad legem et ad testimonium sive erotematica propositio et deductio quorundam conscientiae casuum, praecipue de publico Novi Testamenti cultu, aliisque Christianismo vel necessariis, vel utilibus, exhibita Christianorum Ecclesiis et coetibus illis, qui solam Veteris et Novi Testamenti scripturam pro unico fidei et morum Canone profitentur. 1645 (Nat. Bibl., 's-Gravenhage; U.B., Göttingen). — Een overzicht van de inhoud geeft Schneider, a.a.O., S. 44—52. — Hoornbeek bestreed Boreel in zijn: Apologia pro ecclesia Christiana non apostatica (Amstelodami, 1647), Maresius deed dit in zijn: Dissertatio theologica de usu et honore sacri ministerii (Groningae, 1646). Over Maresius' bestrijding van Boreel vgl. D. Nauta, Samuel Maresius (Amsterdam, 1935), blz. 330—332.

201 Vgl. Nagtglas, De algemeene kerkeraad, t.a.p., blz. 123. — Wittewrongel, die van 1632 tot 1636 te Noordwelle en Renesse en van 1636 tot 1638 te Zieriksee had gestaan, vanwaar hij naar Amsterdam werd beroepen, was uit Middelburg geboortig.

202 Het ampt der kerckendienaren: midtsgaders de authoriteyt, ende opsicht, die een hooghe Christelicke overheydt daer over toecompt. Waerin sekere nader bedenckinghen van dese gheheele saecke uyt Godts Woordt worden ghestelt, maer insonderheyt over het tractaet des E. I. Wtenbogaerts, van het ampt ende authoriteyt eener hoogher Christelicker overheyt in kerckelicke saecken. Door Antonium Walaeum dienaer des H. Evangeliums tot Middelburch in Zeelandt. Tot Middelburch, by Adriaen vanden Vivere, boeckvercooper aen den hoeck van de nieuwe Beurse, anno M.DC.XV (VIII, 216 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 2204). — Herdruk: Delft, 1728. — Een uitvoerige beschouwing over deze verhandeling vindt men in: J. D. de Lind van Wijngaarden, Antonius Walaeus (Leiden, 1891), blz. 153—168.

203 Vgl. H. C. Rogge, Johannes Wtenbogaert en zijn tijd, II (Amsterdam, 1875), blz. 34.

204 Responsio Iodoci Lareni ad Analysin Iacobi Arminii in IX. cap. ad Rom. Qua ostenditur breviter ac perspicuè, dictam Analysin, mentem Apostoli improbè pervertere. Middelburgi, excudebat Richardus Schilders, impensis Adriani Vivarij. Bibliop. (XVI, 2 bln., 160 blzn.; 8vo) (U.B., Amsterdam).

205 Vgl. hiervóór, blz. 182.

206 Vgl. nog enkele werkjes van de Zierikseese predikant Hendrik Brandt, in Biogr. wdb. v. Protest. godgel., I, blz. 575.

207 Reitsma en Van Veen, Acta, t.a.p., V, blz. 105—106.

208 J. Triglandius, Kerkelycke geschiedenissen (Leiden, 1650), blz. 171.

209 Zie voor het onderstaande: H. B. Visser, De geschiedenis van den Sabbatsstrijd onder de gereformeerden in de zeventiende eeuw (Utrecht, 1939), blz. 50—60, 75—81, 88—90.

210 Zie over hem: De la Rue, blz. 46—47; Nagtglas, I, blz. 91; N. N. B. W., IV, kol. 363 (P. C. Molhuysen); Biogr. wdb. v. Protest. godgel., I, blz. 720—722. — Hij was te Middelburg geboren; Tolen was zijn enige standplaats. Zijn geschriften — hij mengde zich o.a. in de Grallenstrijd — worden in de laatstaangehaalde bron opgesomd. Voor zijn sabbatsbeschouwing vgl. nog: C. Steenblok, Voetius en de sabbat (Hoorn, 1941), blz. 77—81.

211 * Threnos ofte weeclaghe, aenwysende de oorsaken des jammerlycken stants van het lant, ende de ontheyliginge des sabbathdaechs, daer in byzonderlick verhandelt worden de verschillen van het onderhouden des sabbaths ofte rustdaechs der Christenen. Ghedrukt binnen Tholen, met consent van de Burghemeesters der selver stadt. 1627 (8vo). — Aldus de titel bij De la Rue, blz. 46.

212 De volledige titel bij Rogge, Beschrijvende catalogus, t.a.p., stuk II, afd. I, blz. 34. — Voor Walaeus' opvattingen over dit probleem vgl.: De Lind van Wijngaarden, Antonius Walaeus, t.a.p., blz. 116—142.

213 De volledige titel bij Louis D. Petit, Bibliografische lijst der werken van de Leidsche hoogleeraren. Faculteit der godgeleerdheid, 1ste aflev. (Leiden, 1894), blz. 74, no. 16. — Voor Gomarus' opvattingen over dit probleem vgl.: G. P. van Itterzon, Franciscus Gomaris ('s-Gravenhage, 1930), blz. 301—309.

214 Zie over hem: De la Rue, blz. 244—245, 411—412; Nagtglas, I, blz. 11; Biogr.

wdb. v. Protest. godgel., I, blz. 199—208. — Hij was geboren te Vere (waar zijn vader burgemeester was) en voordat hij in Middelburg kwam, predikant te Sint-Anna-ter-Muiden (1627—1631). In 1652 volgde hij Alexander Morus op aan de Illustre school te Middelburg. Apollonius was een groot kenner van het gereformeerde kerkrecht. Zijn aandeel in de Grallenstrijd komt aanstonds ter sprake.

215 * Corte aenmerckingen over de nature en onderhoudinge van den sabbath. Utrecht, 1659 (12mo). — Aldus de titel bij De la Rue, blz. 245; ik zag dit door 's schrijvers zoon uitgegeven boekje niet.

216 Zie over hem: De la Rue, blz. 246—247; Nagtglas, I, blz. 88; Biogr. wdb. v. Protest. godgel., I, blz. 689—692; Te Water, Kort verhaal, t.a.p., blz. 167—176. Hij was waarschijnlijk in Engeland geboren en werd in 1586 hulpprediker te Sandwich. — Zijn Nederlandse naam was De Buysere (Buzere, Buusere). In 1608 zegende hij het huwelijk van Hugo de Groot en Maria van Reigersberch in, waarop hij een Grieks gedicht schreef: *Εἰς γάμον του Υγῶνος Γρωτίου ἑλλογ'μωτατου νέον καὶ Μαρίας Ρέγεσβεργίης προφερεσάτης παρθένου ἐπιθαλάμιον ἔπος*. — Hugo Grotius, Poemata (Lugd. Bat., 1617) p. 539—540. — Als Vossius deze „Poemata" voor de druk gereed maakt, schrijft De Groot hem: „De Buceri carmine cogita sitne tanti; ego non consideravi". — Briefwisseling, no. 473, 25 Augustus 1616.

217 De volledige titel bij De la Rue, blz. 246. — N. Hinlópen, Historie van de Nederlandsche overzettinge des Bybels (Leyden, 1777), blz. 75, zegt dat het in 1634 „voor de vierde reis herdrukt wierd".

218 Reitsma en Van Veen, Acta, t.a.p., V, blz. 154. — Vgl. nog: G. H. M. Delprat, Koning Jakobus I van Engeland en Gerson Bucerus, hervormd predikant te Ter Veere (Kerkhist. archief, 3 (1862), blz. 402—416).

219 Vgl. Jodocus Heringa, Bijzonderheden betreffende de vervaardiging van de gewone Nederlandsche Bijbelvertaling (Archief voor kerkel. gesch., 5 (1834), blz. 57—202), blz. 118.

220 Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 1055—1057; N. N. B. W., I, kol. 450—452 (F. S. Knipscheer); Biogr. wdb. v. Protest. godgel., I, blz. 573—575.

221 Vgl. over hem hiervóór, noot 169.

222 Vgl. voor het volgende: J. Heinsius, Klank- en buigingsleer van de taal des Statenbijbels (Groningen, 1897), blz. 5—7 en de daar aangehaalde bronnen; C. C. de Bruin, De Statenbijbel en zijn voorgangers (Leiden, 1937), blz. 284—299; De Statenvertaling, 1637—1937 (Haarlem, 1937).

223 Vgl. over hem hiervóór, blz. 167 en noot 103.

224 Het Nieuwe Testament onses Heeren Jesu Christi. Wt den Griekschen overgheset. Neerstelick nu oversien na de beste oversettingen, ende van veel druck-fauten ghesuyvert; met nieuwe sommarien ende afdeelinghen der capittelen, midtsgaders annotatien aen den kant tot verclaringhe vanden text. Door H. F. Middelb., A. van de Vivere, 1617 (8vo) (Prov. Bibl. v. Zeeland, Middelburg). — Het boek was bij het afdrukken van deze tekst nog niet beschikbaar. — Deze vertaling is ook opgenomen in de Bijbeluitgave van 1625, door P. H. uit het Frans vertaald en overzien door de Franeker hoogleraar Sixtinus Amama.

225 Vgl. De Bruin, t.a.p., blz. 274—275. — Het hs., dat het O.T. van Genesis tot Esther bevatte, is door Faukelius met zijn overige boekerij vermaakt aan het consistorie van predikanten der Nederl. Herv. gemeente te Middelburg. Vgl. Nagtglas, I, blz. 209. In Mei 1940 is ook deze verzameling grotendeels verbrand.

226 Zie over hem: De la Rue, blz. 255—258; Nagtglas, II, blz. 44—45; N. N. B. W., IV, kol. 878—880 (A. A. van Schelven); Biogr. wdb. v. Protest. godgel., V, blz. 586—590. — Zijn portret is door een onbekende gegraveerd; het is opgenomen voorin zijn: Tweeënvyftich predicatiën over bysondere texten der H. Schriftuere (Vlissingen, 1670) en in: De Statenvertaling, t.a.p., blz. 100. — Door zijn huwelijk met Sara Baggaert was Van Laren verzwagerd met zijn ambtgenoot Maximiliaen Teelinck.

227 Vgl. de brief van Gerson Bucerus uit 1626, waarin deze hem namens de vertalers verzoekt, zijn overzettingen toe te zenden. — Jean Meyhoffer, Le pasteur Josse van Laren de Comines et ses descendants (Bruxelles, 1910), p. 93—96.

228 Zie over hem: Nagtglas, I, blz. 155—156; N. N. B. W., VIII, kol. 1094—1096 (F. S. Knipscheer). — Zijn door A. Souter geschilderd portret, door een onbekende (W. J. Delff?) gegraveerd, is opgenomen in: De Statenvertaling, t.a.p., blz. 116. Zijn door H. Bloemaert geschilderd portret, dat door S. van Lamsweerde gegraveerd is, hangt in de Senaatszaal der Utrechtse universiteit. Ook heeft Anna Maria van Schurman zijn portret geschilderd.

Karel de Maets was in Leiden geboren, maar is in Middelburg opgevoed, waarheen zijn uit Vlaanderen uitgeweken ouders later heen trokken. In 1636 werd hij uitgenodigd voor een professoraat te Utrecht, waarvoor hij aanvankelijk bedankte. Toen drie jaar later Voetius zelf naar Middelburg overkwam, stemde Dematius toe.

229 Vgl. de veronderstelling van Vrolikhert in zijn Vlissingsche kerkhemel, t.a.p., blz. 95, en de weerlegging daarvan bij Heinsius, t.a.p., blz. 6—7.

[230] Een uiteenzetting van deze strijd vindt men in: Archief Z. G. d. W., I, 5de stuk (1863), blz. 80—86; Biogr. wdb. v. Protest. godgel., I, blz. 199—208; V, blz. 563—564, 589, alwaar ook de verschillende titels der geschriften worden genoemd, die in deze strijd pro en contra verschenen. Ik kan een en ander hier dus in het kort bespreken.

[231] Jus majestatis circa sacra, sive tractatus theologicus, de jure magistratus circa res ecclesiasticas, oppositus cl. D. Professoris Nicolai Vedelii tractatui, De episcopatu Constantini Magni, ex authoritate, & jussu classis Walachrianae adornatus; per Guilielmum Apollonii, verbi Dei ministrum apud Zeland. in eccl. Mediob. Medioburgi Zelandorum, apud Iacobum Fierensium bibliopolam, sub insigni Globi, anno 1642 (XXII, 412 blzn.; 8vo) (U.B., Amsterdam).

Het jaar daarop verscheen nog: Pars posterior juris maiestatis circa sacra, sive tractatus theologici, de jure magistratus circa res ecclesiasticas, oppositi cl. D. Professoris Nicolai Vedelii tractatui, De episcopatu Constantini Magni, ex authoritate, & jussu classis Walachrianae adornati per Gulielmum Apollonii, verbi Dei ministrum apud Zeland. in eccl. Mediob. Medioburgi Zelandorum, apud Iacobum Fierensium bibliopolam, sub insigni Globi, anno 1643 (VIII, 388 blzn.; 8vo) (U.B., Amsterdam).

En weer een jaar later verscheen nog van Apollonius, ditmaal bij een Londens uitgever, een tot de synode van Londen gericht betoog namens de Walcherse classis: Consideratio quarundam controversiarum ad regimen ecclesiae Dei spectantium, quae in Angliae regno hodie agitantur. Ex mandato & jussu classis Walachrianae conscripta; a Guilielmo Apollonij verbi Dei apud Middelburgenses ministro. Et ab ecclesijs Walachris ad ecclesiarum suarum sensum & consensum judicandum transmissa, ad synodum Londinensem. 16. Octobris, anni 1644. Londini, typis G. M. sumptibus Georgij Tomason ad insigne Rosae in Coemiterio D. Pauli. 1644 (XX, 184 blzn.; 8vo) (U.B., Amsterdam).

[232] „Grallae" betekent: stelten. — Samuel Maresius zag Adam Boreel als de schrijver van de „Grallae" aan. — D. Nauta, Samuel Maresius (Amsterdam, 1935), blz. 332, noot 196, en 527.

[233] Zie over hem: De la Rue, blz. 410—412; Nagtglas, II, blz. 33—34; N. N. B. W., II, kol. 782—784 (C. de Waard). — Deze zoon van de astronoom Philips Lansbergen was te Goes geboren, studeerde theologie en medicijnen, was eerst predikant te 's-Gravenpolder (1609—1611) en Goes (1611—1613) en vervolgens medicus in Goes, in Middelburg en sinds 1651 in Den Haag.

[234] Jodoci Lareni Epistola ad rev. ac clarissimum virum D. Guilielmum Apollonii V. D. Ministrum fidelem, in quâ breviter deteguntur mendacia & calumniae libelli famosi, maledicentissimi, cui nomen Grallae. Psalm. 140. 12. Vir maledicus non stabilietur in terrâ. Medioburgi Zeland. Apud Jacobum Fierensium. Bibliopolam, sub insigni Globi, anno 1646 (II, 16 blzn.; 8vo) (U.B., Leiden; U.B., Gent).

[235] Grallopoeus detectus sive epistola responsoria Guilelmi Apollonii ad cl: & venerandum virum D. Jodocum Larenum Verbi Dei apud Flissingenses ministrum. In qua disseritur de Grallarum authore, scribendi methodo, vitijs, & synopsis proponitur doctrinae de jure majestatis circa sacra. In Grallopoeum. Tit: 1. 10. 11. 12. 13. 14. Sunt enim multi subjici nescij, & vaniloqui, & mentium seductores, maxime qui sunt ex circumcisione. Quibus oportet os obthurare, qui totas domos subvertunt, docentes quae non oportet, turpis lucri gratia. Dixit quidam ex ipsis proprius ipsorum propheta, Cretenses semper mendaces, malae ferae, ventres pigri. Testimonium hoc est firmum, quam ob causam eos redarguito praecise, ut sani sint in fide. Medioburgi Zeland. Apud Jacobum Fierensium. Bibliopolam, sub insigni Globi, anno 1646 (IV, 94 blzn.; 8vo) (U.B., Leiden; U.B., Gent).

[236] Verantwoordinghe D. Petri Lansbergii jeghens sekeren brief van mr. Guilielmus Apollonii aen mr. Joos van Laren geschreven den xvj. Decemb. 1647. 1 Corinth. 13. 5. De liefde en draeght haer niet oneerlijck, &c. Sy en wort niet verbittert; sy en denckt geen quaet. Tot Middelburgh, gedruckt by Anthony de Later, boeckverkooper, op de Groote Marckt, 1647 (24 ongen. blzn.; 8vo) (U.B., Leiden; Pamflet Van der Wulp, no. 2899).

[237] Naerder apologie Petri Lansbergij op de calumnien van M. Willem Apollonius, predikant der stadt Middelburgh. Psalm 18. 27. Heere, by den reynen zijt ghy reyn, by den verkeerden zijt ghy verkeert. Tot Middelburgh, gedruckt by Anthony de Later, boeckverkooper, woonende op de Groote Marckt. Anno M.DC.XLVII. (24 ongen. blzn.; 8vo) (U.B., Leiden; Pamflet Van der Wulp, no. 2900).

[238] Guilelmi Apollonii Corte verantwoordinge op de Apologien van Pieter Lansbergen gewesen en ontslagen predicant en nu medicijn meester, ghestelt en voor gedragen aen alle de litmaten der gemeente Christi. Tot Middelburgh. Tot Middelburgh, by Iaques Fierens, boeck-vercooper, inde Gist-strate inde Globe. M.DC.XLVII. (36 blzn.; 8vo) (U.B., Leiden; Pamflet Van der Wulp, no. 2901).

[239] Ontdeckinghe der schanden van mr. Apollonius, begaen in het excuseren van sijn ghedaen lasteren teghen Petr. Lansbergium. Dat is: D. Petri Lansbergii Wederantwoorde op de korte verantwoordinge van M. Apollonius. Apoc. 22. 11. Wie onrecht doet dat hy noch onrecht doe; wie vuyl is dat hy noch vuylder werde: wie rechtveerdigh

is dat hy noch rechtveerdigher werde. Tot Middelburgh, gedruckt by Anthony de Later, boeckverkooper, op de Groote Marckt. 1647 (56 blzn.; 8vo) (U.B., Leiden; Pamflet Van der Wulp, no. 2902).

240 Responsio ad Grallarum authoris anonymi Bombomachiam Vlissinganam. Mediob., 1647 (VIII, 64 blzn.; 8vo). — Aldus de titel in het Biogr. wdb. v. Protest. godgel., V, blz. 589, waar als vindplaats de Nat. Bibl. te 's-Gravenhage wordt genoemd. Het pamflet blijkt daar echter niet aanwezig te zijn. (U.B., Gent).

241 Convictio praecipuorum mendaciorum, calumniarum, ac sophismatum, quibus larvati cujusdam turbonis maledicentissimi libellus famosus passim interpolatur: seu brevis responsio ad libellum cui titulus Grallator furens. Mediob., 1648 (XVI, 184 blzn.; 8vo). — Aldus de titel t.a.p. (U.B., Gent).

242 Data pensa trahemus; seu, ad colum Flissing-anus, a larvato Furente Grallatore ... Jodoci Lareni ... responsio ... Medioburgi, 1649 (XIV, 446 blzn.; 8vo) (Pamflet Broekema, no. 1023; U.B., Gent).

243 * Vindex coetus Zelandici ofte beschermínghe raeckende den coetum, gehouden in Zeelandt in den jare 1613; teghen de onghegronde ergherlicke beschuldinghen van Pieter Lansbergen, nu medecynmr. die hy in zijne twee verandtwoordingen onlanghs achter een in druck wt gegeven heeft. Middelb. by J. Fierens 1648 (8vo). — Aldus de titel bij De la Rue, blz. 47, aangevuld met die van de Catalogus van de Prov. Bibl. v. Zeeland, II, blz. 35. — Het ex. uit deze bibl. is verbrand.

244 * Index errorum coetus Zelandiae, dat is aanwyser van de erreuren en fouten by den coetus Zelandiae begaen in den jare 1613, tegens D. Philippum ende Petrum Lansbergium uytgegeven enz. Middelb. by A. de Later, 1648 (8vo). — Aldus de titel bij De la Rue, blz. 411. Vgl. Biogr. wdb. v. Protest. godgel., I, blz. 721, V, blz. 565.

245 * Expurgatio calumniarum ofte uytsuyveringhe der lasteringhen en fouten uytgegeven teghens den Vindex coetus Zeelandiae enz. Middelb. by J. Fierens, 1648 (8vo). — Aldus de titel bij De la Rue, blz. 47. Vgl. Biogr. wdb. v. Protest. godgel., I, blz. 721, V, blz. 565.

246 * Toolschen schouw-veeger. Dat is: Antwoorde D. Petri Lansbergii, op het vuyle uyt-ghegeven boecxken Jacobi Bursii, genaemt Expurgatio errorum, etc. Middelb., 1648. — Aldus de titel in het Biogr. wdb. v. Protest. godgel., I, blz. 722. Vgl. t.a.p., V, blz. 565.

247 * Goeschen stille-vaegher; ofte beesem om mr. Pieter Lansberghens billekladden af te vaeghen ende sijne wt-stekende leugenstrepen voor de derde mael oprechtelijck en naecktelyck te verthoonen. Beschreven door Jacobu Bursium. Tholen, 1649. — Aldus de titel in Biogr. wdb. v. Protest. godgel., I, blz. 722, verbeterd naar V, blz. 564. Vgl. De la Rue, blz. 47.

248 * Toolschen taback-roocker. Dat is antwoorde ... op M. Iacob Bursii boecxken genaemt Goessen stille-vager. — Aldus de titel in Biogr. wdb. v. Protest. godgel., V, blz. 565.

249 * Petri Lansbergii kort bericht teghen de infame leughenen onlangs uytghegheven onder den verzierden naam Ymant Velleplooter. Middelb. by A. de Later, 1648 (8vo). — Aldus de titel bij De la Rue, blz. 412. Vgl. Biogr. wdb. v. Protest. godgel., V, blz. 565.

250 E. van Meteren, Historie der Neder-landscher ende haerder na-buren oorlogen ('s Graven-haghe, 1623), kol. 306 r°. — Vgl. de uitspraak van Paul Fredericq, L'influence du Calvinisme sur les libertés modernes (Bulletin de la Société d'histoire du Protestantisme belge, 1909, no. 6), p. 11: „On a dit avec raison, que le Calvinisme, secte ardente, intransigeante, indomptable, a sauvé le Protestantisme. Mais je crois pouvoir ajouter, qu'il a sauvé aussi les libertés publicques".

251 G. C. Udemans, 't Geestelyck roer[2] (1640), t.a.p., blz. 407, 415, 441, 459.

252 Von Winning, t.a.p., blz. 125, aangehaald uit De Brune's Grond-steenen (1621), blz. II.

253 Zie over hem hierna, blz. 435.

254 Cantique des victoires obtenues par l'illustre prince Maurice de Nassau, gouverneur et capitaine general des Provinces unies du Païs bas: accompagné d'un ample discours, touchant la defaite de l'armée du Duc Albert, aupres de Nieuport, 1e 2me de Juillet, 1600. Ensemble, un sonet à son Excelence, un au Prince Henri son frere, et un autre pour la conclusion de ce cantique. Le tout par J. Coutereels, d'Anvers. A Middelbourg, chez Richard Schilders, imprimeur de Messieurs les Estats de Zelande, 1600 (20 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 1140).

255 Vgl. hierna, blz. 234.

256 Vgl. voor de volledige titel hierna, blz. 378, noot 135.

257 Zie over hem: Nagtglas, I, blz. 25; N. N. B. W., III, kol. 104 (C. de Waard); Biogr. wdb. v. Protest. godgel., I, blz. 442—443. — Hoewel in Dordrecht geboren, was hij onder het rectoraat van Abraham van der Meer leerling van de Latijnse school van Vere, en studeerde hij op kosten van deze stad. In 1610 werd hij lidmaat te Zierikzee, waar Adriaen Hoffer een bloedverwant van hem was. In 1621 trouwde hij er met een Zierikzeese: Anna Jacobsdr. de Witte.

258 Iehovah Nissi ofte Keeten-slachs-ghedenck-teecken ende baniere: op-gherecht tot

gedachtenisse van des Heeren wonderlijcke verlossingen, victorien der Vereenichde Nederlanden, ende insonderheyt van die heerlijcke overwinninghe der coninckliicke Spaensche vlote, op de stroomen van Zeelant, tusschen Vianen ende Stavenisse, genaemt de Keeten. Om tot ware danckbaerheyt alle menschen over soo veel verlossingen en overwinningen, ende insonderheyt over dese laetste verkregene victorie vanden 13. September 1631. op te wecken, uyt den Psalm 126. 3. De Heere heeft groot by ons ghedaen, dies zijn wy vrolijck. Seer nut ende dienstich om op alle Bidt-dagen, Danckdagen, en tijden van blyschap, wanneer wy Gods weldaden moeten gedencken, gebruyckt te worden. Door een Beminder des Vader-landts, en Dienaer des Goddelijcken Woordts. Tot Middelburgh, ghedruckt by Hans vander Hellen, woonende op de groote Marct, in 't wapen van Audenaerde, anno 1631 (XVIII, 102 blzn.; 4to) (Prov. Bibl. v. Zeeland, Middelburg). — Het traktaat is opgedragen aan Frederik Hendrik.

259 Schrick van Vlaenderen en Brabandt, &c. Aenghedaen door sijn Hoogheydt Fredrick Hendrick, Prince van Oraengien. Met den op-tocht, belegheringhe, en in-nemen van de stercke stadt Hulst. Tot Middelburgh, ghedruckt by Anthony de Later, ordinaris Stadts drucker, woonende op de Groote Marckt, inde Bonte-koe. 1645 (28 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 5210). — Andere drukken: Pamflet Knuttel, nos. 5211—5213 (1645), 5336 (1646). — In zijn „Spiegel voor de jeucht" (1664) schrijft hij, dat zijn „Schrick van Vlaenderen", „welcke rou en incompleet voor desen is uytghegaen", vervolgens „soo rou wel tienmael (is) herdruckt".

260 Spiegel voor de jeucht, daer in oude en jonghe konnen sien de wreede tyrannijen, en moordadigheden ghepleeght in meest alle de deelen vande wereldt, niet alleen in Hoogh-Duytslandt, Nederlandt, Vranckrijck, Yerlandt, maer oock in West-Indien, en 't eylandt van Formosa, en insonderheyt in de valleyen van Piemont. Oft cracht des geloofs, vertoont door de liefde en weldadigheyt aen de huys-ghenooten des gheloofs. Nuttigh om de jeught van joncks af ingeplant, en van alle Christenen jonck en out, verstaen en ghepractiseert te worden. Door Cornelis Beuckelaer, bedienaer des H. Evangeliums Ter Veere. Gal. 6. 10. Soo dan dewyle wy tijdt hebben, laet ons goet doen aen allen, maer meest aen de huys-genooten des gheloofs. Phylem. v. 6. Wy hebben groote vreughde en vertroostinge over uwe liefde, dat de ingewanden der heylighen zijn verquickt gheworden door u broeder. Ghedruckt tot Middelburgh, by Iacobus de Later, voor Iohannis de Somer, boeck-ver-cooper woonende inde Kerck-strate, Ter Veere. Anno 1664 (32 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 8991). — Beuckelaer droeg dit werkje op aan Aemilia, de weduwe van Frederik Hendrik, „wiens gunste en aenspraecke ick menighmael, soo in de leghers als elders, de eere ghehadt hebbe te ghenieten".

261 Zie over hem: De la Rue, blz. 573—574; Nagtglas, I, blz. 382; N. N. B. W., I, kol. 1110—1111 (C. de Waard); Biogr. wdb. v. Protest. godgel., IV, blz. 20—22; De Vos, De vroedschap van Zierikzee, blz. 284. — Zijn vader, Wouter Claesz. van Heyst, was uit Antwerpen afkomstig, zijn moeder, Adriaantje Jans, van Poortvliet. Hij studeerde te Leiden zowel in de theologie als in de geneeskunde en werd doctor in de medicijnen. Hij trouwde in 1640 te Brouwershaven met Jacomina Schoonenbooms van Middelburg.

262 Ontdeckinghe vanden raed Achitophels. Vyt-gheghevven onder den onsaligen, ende vermomden tijtel van Rijpen raed, ende salighe resolutie, etc. Door den vaderland recht-lief-hebbenden patriott I. v. H. Proverb. 26. 4. 5. Andwoord den dwasen niet na zijne dwaesheyd, dat ghy hem niet ghelijck en wordet. Andwoord dan noch den dwasen na zijner dwaesheyd, dat hy hem niet en laet duncken dat hy wijs zy. Tot Ziericzee, ghedruckt voor Balthazar Doll, boeck-vercooper, woonende op den Dam. Anno 1636 (LVIII blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 4435). — Vooraf gaat een lofdicht van C(ornelis) B(oey) I. Ctl. — Het pamflet, waartegen Van Heyst zich richtte, bleef mij onbekend.

263 Op-weckende of hemelsche basuyne, aenden slaep-suchtighen Nederlander, over de vijf eerste veersen van het tweede capittel Judicum, ghepast op den teghenwoordighen tijd, ende staet des lands. Door Ioannem van Heyst, bedienaer des heylighen Euangelij tot Brouwers-haven, ende Medicinae Doctoris. Psalm 48. 13. 14. Maeckt u om Zion, en omvanghtse, ende teld hare torens: leght neerstigheyd aen hare mueren, ende verhooghd hare palleysen: op datmen daer van vercondighe by den na-comelinghen. Tot Ziericzee, ghedruckt voor Balthazar Doll, boeck-vercooper, woonende op den Dam. Anno 1636 (XVI, 168 blzn.; 4to) (U.B., Amsterdam; U.B., Leiden). — Van Heyst droeg dit werk op aan de regeringen van zijn geboorte- en zijn woonplaats. Abraham van der Meer, rector van de Latijnse school van Zieriksee, schreef er een lofdicht voor.

264 Zie over hem: De la Rue, blz. 293—294; Nagtglas, I, blz. 87; Biogr. wdb. v. Protest. godgel., I, blz. 678; J. A. Cramer, De theologische faculteit te Utrecht ten tijde van Voetius (Utrecht, 1932), blz. 323.

265 * De baniere des Heeren, ofte victory-vlagge, op-ghesteken ter gedachtenisse van die ... victorye, die de Heere ons heeft verleent over de machtige Spaensche vlote, den 21. ende eenighe volghende daghen van October anno 1639. Onder het beleydt van ...

Maerten Harperssen Tromp, ... door Martinum Bruynvisch, bedienaer des H. Evangelij ... tot Ziericzee ... Tot Ziericzee, ghedruckt voor Balthazar Doll, ... anno 1640 (40 blzn.; 4to) (Prov. Bibl. v. Zeeland, Middelburg). — Aldus (enigszins aangevuld) bij: J. Broekema, Catalogus van de pamfletten, tractaten, enz. aanwezig in de Provinciale Bibliotheek van Zeeland, I (1568—1795) (Middelburg, 1892), no. 804. — Ik zag het geschrift niet.

266 G. C. Udemans, Laetste basuyne[2], t.a.p., blz. 249.

267 Joos Claerbout, Droef-bly-eyndig vertoog, t.a.p., blz. 3.

268 In zijn onuitgegeven gedichten; vgl. hiervóór, blz. 122.

269 Willem Teelinck, Davids wapen-tuyg (Amsterdam, 1622),blz. III—IV.

270 T.a.p., blz. V. — Ook Eewoud Teelinck verheerlijkt Maurits bij meer dan één gelegenheid, o.a. in zijn „Querela Patriae" (1617), blz. 23.

271 Zie over hem: De la Rue, blz. 139—140; Nagtglas, II, blz. 448—449. — Hij was een kleinzoon van Pierre Loyseleur de Villiers.

272 Den strick vanden openbaren lasteraer, oft wederlegginghe vanden Hollandtschen Apocalypsis. Door Petrum Quesnelium Ium. Middelb. Wie teghen sijnen naesten een valsche ghetuychenisse spreeckt, die is een spiesse, sweert ende een scherpe pijle. Prov. 25. 18. Doch God salse haestelick schieten, dat het hen wee doen sal. Tot Delf, voor Felix van Sambix, anno 1626 (II, 46 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 3680; Pamflet Tiele, no. 2136). — Vgl. J. Bax, Prins Maurits in de volksmeening der 16e en 17e eeuw (Amsterdam, 1940), blz. 203—204.

273 Vgl. Bax, t.a.p., blz. 247, 253, 268, 277.

274 Vgl. Van Vloten, Middelburgs beleg en overgang, t.a.p., blz. 120; E. Valvekens, De laatste kloosterlingen der abdij van Middelburg (Annales Praemonstratensia, 9 (1933), blz. 97—135).

275 Het tweede stel jaartallen achter de namen der predikanten geeft de jaren aan, die ze als dienstdoend predikant in de betreffende plaatsen hebben doorgebracht.

V. LETTERKUNDIG LEVEN NA DE REFORMATIE

DE ZEEUSCHE NACHTEGAEL

De „Zeeusche Nachtegael", de verzamelbundel waarmede de Zeeuwse dichtergroep in 1623 voor het eerst — en tegelijk voor het laatst — naar buiten optrad, zal men wel moeten zien als een uiting van verhoogd zelfbewustzijn.

De unie, die Holland en Zeeland in 1575 gesloten hadden, en die in het volgende jaar nog door een nadere unie bevestigd was, kon slechts zeer ten dele beschouwd worden als een symbool van de saamhorigheid tussen de beide provincies. Wel traden zij naar buiten eendrachtig op waar het de verdediging van hun beider belangen gold, in de eerste plaats dus in hun gemeenschappelijke strijd tegen de vijand, maar de economische ongelijkheid, die steeds groter afmetingen aannam, was vele Zeeuwen van het begin af een doorn in het oog. Terwijl Middelburg naar een hecht bondgenootschap met Holland streefde, waarmee gelijke belangen het verbonden, streefde het agrarische Zeeland er naar, de banden niet hechter aan te knopen dan de omstandigheden strikt nodig maakten. Te grote verschillen scheidden het landbouwdrijvende Zeeland van het handeldrijvende Holland, dan dat zij op de duur samen zouden kunnen gaan zonder dat een van beiden van dit bondgenootschap het slachtoffer zou worden [1]. En wie van beiden dit zou worden, daaraan bestond van de aanvang af niet de minste twijfel. Als handelscentrum had Zeeland zijn tijd gehad, en terwijl voor Holland de Gouden Eeuw nog moest beginnen, was dit tijdperk voor Zeeland al afgesloten toen de laatste Spaanse troepen de Zeeuwse grond verlieten.

Eerst laat is Middelburg tot het inzicht gekomen, dat de overige steden van het gewest al tientallen jaren tevoren bezaten. Pas tegen de tijd dat het Bestand gesloten zou worden, heeft het maar al te pijnlijk ontdekt, dat Amsterdam het onherroepelijk aan het overvleugelen was, en dat het maar al te spoedig ook voor Rotterdam zou moeten onderdoen. Zienderogen nam Holland in bloei en welvaart toe, en van deze materiële ontwikkeling droeg zijn kulturele leven, de ontwikkeling van kunsten en wetenschappen, de even rijke als schone afglans. De Leidse universiteit, die in enkele tientallen jaren tot een centrum van Westeuropese wetenschap was geworden, moest de Zeeuwen, en vooral de Middelburgers pijnlijk herinneren aan hun mislukte pogingen tot oprichting van een eigen hogeschool; zelfs de meest optimistische Middelburgse magistraat zal wel nooit verwacht hebben dat de Illustre School, die eindelijk in 1611, zonder medewerking van de Staten, tot stand was gekomen, ooit een tweede Leiden zou worden. De internationale roem van Heinsius, de nationale faam van Hooft en Bredero vonden in Zeeland geen equivalent. Was het wonder dat de Hollanders, met het verklaarbare en vergeeflijke zelfbewustzijn van wie door eigen kracht zich een naam hebben verworven in de wereld, neer gingen zien op de Zeeuwen, die zij op hun beurt als bot gingen schelden, en aan wie ze verweten, achter te staan in kulturele ontwikkeling? [2]

Het verwijt van Holland was waarlijk niet ongegrond. In zijn opdracht „Aen de Zeeusche ionck-vrouwen", van zijn „Sinn'- en minne-beelden"

(1618) vraagt Cats bij monde van het minnegodje Cupido, wat wel de oorzaak mag zijn van de traagheid der eertijds toch zo wakkere Zeeuwen:

> Waer (sprack hy) sydy nu, waer sidy nu ghy Zeeuwen?
> Hoe heb-dijt nu soo slecht? hier voormaels waerdy leeuwen,
> Doen ghy voor 't vader-lant op-settet lijff en goet,
> En doen uw' zee was root, u visch was vet van bloet.
> Ghy waert eens op een tijt vermaert, voor dapper gasten,
> Doen ghy de vlagghen mocht gaen rucken vande masten,
> Doen ghy als woond' in zee, en, meer als sy, verstoort,
> Al wat u teghen-quam ginckt werpen over boort.
> Doen nevens u maet-roos en onversaechde helden,
> Was hier noch ander volck, dat deser loff vertelden,
> In deuntjens nieu-ghedicht; die song' men breet en wijt,
> 't Ginck soo wat rau, 't is waer, maer soo ginck doen de tijt.
> Als d'oorlooch was in swanck, doen waren hier poëten;
> En, nu m'er sit in rust, is al 't ghedicht vergheten.
> De weerelt is verkeert: daer Mars verweckt een liet,
> Vermach de soete min, vermach daer Venus niet? [3]

Klaarblijkelijk bedoelt Cats met die „deuntjens nieu-ghedicht" rederijkersliederen op overwinningen van de Staatsen, zoals die ook in Zeeland, meestal anoniem, voor en na verschenen zijn, en die inderdaad weinig of geen kunstwaarde bezitten. Tegenover dit zwijgende Zeeland staat het dichtende Holland, waar de minnepoëzie bloeit, waar Heinsius, Hooft, Bredero en vele andere dichters hun liederen zingen, het steeds rijker en machtiger wordende Holland, dat er toch al op uit is

> Om groot ghetal van volck te queecken over al,
> En van haer burghery te meerderen 't ghetal [4].

Te opmerkelijker is dit stilzwijgen, omdat het in Zeeland werkelijk niet aan dichters ontbreekt; alleen verbergen ze hun licht onder de korenmaat.

> Ick weet nochtans seer wel dat hier gheen cunst ontbreeckt,
> Maer watter yemant schrijft, dat sluyt men als in banden,
> Den nacht bedeckt u werck, en niemant macht eens sien [5].

Inderdaad, het werd, toen Cats dit aan het einde van het Bestand schreef, zo langzamerhand tijd dat Zeeland mee zijn stem ging verheffen in het al groter wordende koor der dichters, dat de ontwaking van een sterk en machtig volk begeleidde. De Toolse burgemeester Philibert van Borsselen had in 1611 en 1613 twee gedichten gepubliceerd van enige omvang, Petrus Hondius, de predikant van het afgelegen Terneuzen, dat men destijds nog nauwelijks tot Zeeland rekende, had in 1616 een gedicht geschreven, dat alleen voor zijn vrienden gedrukt was en buiten hun kring ook wel nauwelijks bekend zal zijn geweest, en daarmee was, het werk van enkele middelmatige en onbekende rederijkers niet meegeteld, alles opgesomd wat de Zeeuwen de laatste tientallen jaren aan de literatuur hadden bijgedragen. En toch, Cats wist het, ook in Zeeland ontbrak het allerminst aan dichters, en het wachten was maar op de man die het „verholen vier" zou oprakelen. Het ligt voor de hand, te veronderstellen dat hijzelf die taak op zich heeft genomen, tenzij we in de uitgever Jan Pietersz. van de Venne de auctor intellectualis van de bundel moeten zien, die vijf jaar nadat Cats deze woorden had neergeschreven, als een manifest van de Zeeuwse kultuur in de wereld werd gezonden.

Niet lang na de verschijning van Cats' oudste werk, de „Sinn'- en minnebeelden", zijn de plannen opgekomen om een verzameling gedichten uit te geven, die het verwijt der Hollanders, als zou Zeeland op kunstgebied achteraan komen, bedoelde te weerleggen. In het woord „Tot den kunstlievende leser" spreekt Van de Venne zich duidelijk uit over de strekking van het liedboek; zijn bewoordingen zijn te opmerkelijker, omdat deze uitgever geen Zeeuw, maar een Hollander was. „Soo ghy dan, leser", zegt hij, „redelijck, en cunst-gunstich zijt, strijckt dan voortaen een sachter vonnis over onse Zeeusche eylanden, en de inghesetenen van dien: en denckt, datter veel misleydt zijn gheweest over de naem van Zeeusche-Nachtegael; off soo daer misschien noch yemant ware, die sulcx met voor-oordeel noch ghesint is te doen; men belovet hem, men sal jae t'eenigher tijdt, den selve de mate soo nae legghen, dat hy indien hy uyt de mond niet spreecken wil, ten minsten binnen sich selven beter van onse Zeeuwen sal ghevoelen; ofte yet tusschen de tanden mommelen" [6].

In deze Jan Pietersz. van de Venne hebben we naar alle waarschijnlijkheid ook de man te zien, die zich bezig heeft gehouden met de redactie van de bundel; de algemene inleiding immers en kennelijk ook de inleidingen voor de drie delen, waaruit het werk bestond, zijn van zijn hand. Niet helemaal duidelijk is het aandeel van Cats in de samenstelling van de „Zeeusche Nachtegael". Misschien is van hem het initiatief uitgegaan, maar in elk geval heeft meer dan één medewerker het boek opgevat als een hulde aan het hoofd der Zeeuwse poëten, al kan deze zelf dat er moeilijk mee bedoeld hebben. Dat Cats in elk geval aandeel heeft gehad in de samenstelling, blijkt uit zijn verzoek aan zijn neef Hoffer, in de herfst van 1621, om iets in te zenden [7]; het blijkt bovendien uit Huygens' correspondentie met hem.

Constantijn Huygens en Zeeland

Constantijn Huygens (1596—1687) [8] was al op jonge leeftijd in nauw contact met Zeeland gekomen, en in 't bijzonder met Cats. Margriet de Vogelaer, een nicht van zijn vader, was immers Cats' schoonzuster. In 1619 zond hij aan de pensionaris van Middelburg zijn „Christelycke bedenckingen over de thien geboden des Heeren" ter beoordeling toe, met een briefje [9] dat gewag maakt van „'t aengename geschenck", dat Cats kort tevoren aan de familie Huygens had toegezonden, en waaronder men wel een van zijn beide in 1618 verschenen bundels zal moeten verstaan. Heeft Huygens misschien tijdens zijn verblijf te Zieriksee, waar hij in het voorjaar van 1618 enkele maanden ten huize van Anthony de Hubert de rechtspraktijk leerde [10], Cats persoonlijk leren kennen, of heeft hij in Juli 1619 zijn vader naar Middelburg vergezeld, en Cats bij die gelegenheid ontmoet? [11] In elk geval heeft deze de jonge Huygens gevraagd, hem iets te zenden voor de bundel, die de Zeeuwse dichters zich voorstelden om uit te geven, waaraan Huygens, die klaarblijkelijk terwille van zijn kortstondig verblijf in Zieriksee opeens als Zeeuw werd beschouwd, in November 1621 voldeed door de toezending van enkele jeugdgedichten en het pas voltooide manuscript van het „Voor-hout" [12]. Het laatste vooral wekte de bewondering zowel van Cats zelf als van zijn vrienden, en Huygens werd vriendelijk verzocht om een tweede proeve van zijn kunst te zenden. Al in Maart 1620 kon hij de kopij van het „Costelick mal" naar Middelburg sturen [13]. Om ons onbekende redenen zijn ze echter niet in de „Zeeusche Nachtegael" opgenomen, maar afzonderlijk verschenen. Vond men het bij nader inzien toch wenselijk, in de bundel der Zeeuwse dichters geen werk van een Hollander op te nemen, of waren de gedichten

te groot van omvang? In de zomer van 1622, een jaar voordat de „Zeeusche Nachtegael" uitkwam, zagen ze, in dezelfde uitvoering als deze bundel, bij Jan Pietersz. van de Venne het licht. Cats, De Brune en Luyt schreven er lofdichten voor; aan de eerste was het „Costelick mal" opgedragen [14]. Adriaen van de Venne illustreerde elk der beide gedichten met een prent. In zijn „Otia of ledige uren" (1625) heeft Huygens een gedicht „Aen myne vrinden in Zeeland" [15] opgenomen, waarmede hij hun het zesde boek van deze verzameling opdroeg. De aanhef: „Nachtegalen, helle kelen, stercke Luyten, snelle velen", bewijst dat hij speciaal de dichters van de „Zeeusche Nachtegael" op het oog had.

Anna Roemers Visscher in Zeeland

Tijdens de voorbereiding van de bundel kwam Anna Roemers Visscher in Zeeland. De oudste dochter van de ronde Roemer, sinds enkele jaren ouderloos, was destijds in de Muiderkring al een welkome verschijning, door dichters en geleerden bezongen en gevierd. In Dordrecht, waar familie van haar vader woonde, was ze in aanraking gekomen met de families Van Valckenburgh en De Vogelaar; Elisabeth en Susanna van Valckenburgh waren haar vriendinnen. Door haar had ze Cats en Fabiaan de Vliet, beiden uit Middelburg, leren kennen. Ook Simon van Beaumont, die Dordrechtenaar van geboorte was en als secretaris van Middelburg herhaaldelijk in Hollands eerste stad moest zijn, heeft ze er ongetwijfeld meermalen ontmoet. Klaarblijkelijk was hij het zelfs, die haar te logeren vroeg; in elk geval was het zijn overredingskracht, die haar bezwaren, en vooral haar vrees voor de Zeeuwse lucht uit haar hoofd wist te praten [16], zodat ze er eindelijk in toestemde, de Zeeuwen een bezoek te brengen. In gezelschap van Beaumont maakte Anna in de zomer van 1622 de reis naar Middelburg [17], waar de „thiende sang-goddin" door de Middelburgse aristocratie gastvrij werd onthaald. Johan van der Meersche, rentmeester-generaal der grafelijke rentieren, en zijn vrouw Johanna Coomans, die zelf dichteres was, vroegen haar ten eten, en bij die gelegenheid sneed ze een inschrift in een glas, waarin ze haar grote achting voor deze kunstzuster uitdrukte [18]. Al in 1619 had Anna haar trouwens een „Cierlijcke laure-crans, met eer-biedige loff-dichten" toegezonden, een gedicht dat we alleen van naam kennen [19]. Johanna Coomans en anderen, Anna's gastheer, de jonge Johan Rogiers, dokter Peutemans, de Veerse notaris Valerius bezongen haar kunst en haar overkomst in van eerbied en achting overvloeiende verzen, die zij even hoffelijk als onverstoorbaar beantwoordde. Men verweet haar met vriendelijke scherts haar ongehuwde staat, men vond dat ze de naam van maagd lang genoeg had gedragen, nu ze zoetjes aan tegen de veertig liep. Johanna Coomans, die zelf dichteres en vrouw en moeder was, had het meeste recht van spreken, en Beaumont, die meer dan de andere Zeeuwen met haar op vertrouwelijke voet schijnt te hebben gestaan, veroorloofde zich zelfs een grapje, dat tegenwoordig niet meer door de beugel van het fatsoen zou kunnen [20]. Anna beantwoordde lied met lied en hoffelijkheid met hoffelijkheid; ze vroeg belangstellend waar, nu de lente was weergekeerd, de Zeeuwse nachtegaal toch bleef [21], ze wijdde een sonnet „Aen de Zeeusche poëten" [22], ze beantwoordde de wat grove plagerij van haar gastheer met een gedichtje, dat volkomen ad rem was [23], en prees zich gelukkig dat ze Cats haar vriend mocht noemen [24]. En om tenslotte te tonen dat ze zich van de plagerijen over haar maagdelijke staat niets aantrok, schreef ze het „Plockhaertie van ionck-vrou Anna Roemers met Cupido" [25] en de „Muytery tegen Cupido. Van jonck-vrouw Anna Roemers" [26]. Boven-

dien zond ze, na haar vertrek uit Zeeland, aan Cats nog een vijftal verzen van stichtelijke aard, „tot op-weckinghe des Zeeuschen Nachtegaels", waaraan dan ook „tot stichtinghe" dankbaar een plaats werd ingeruimd [27]. Het waren vertalingen van de 5de, 6de, 8ste en 13de Psalm en een „Gebedt op den bid-dach", die zij op 22 Juni in Middelburg had bijgewoond. Toen zij op 11 Juli onverwacht vertrok [28], deden enkele vrienden haar uitgeleide tot Vere, waar het schip, dat haar over de Zeeuwse wateren zou voeren, zeilree lag. Op de thuisreis deed zij Zieriksee aan, waar ze Philibert van Borsselen en Adriaan Hoffer kende. Dokter Peutemans vertolkte in niet onverdienstelijke verzen het leedwezen der Zeeuwen over haar vertrek [29], dat een afscheid voorgoed zou zijn. Al in Februari van het volgende jaar trad Anna in het huwelijk en ging zich, naar de woorden van Hooft, in Noordholland begraven.

Het bezoek van de gevierde dichteres had de „Zeeusche Nachtegael" op ongezochte wijze nieuwe kopij toegevoerd, en daarbij bovenaan in de lijst van de medewerkers een dichteres van gezag en betekenis. Wellicht werd de verschijning van de bundel er door vertraagd, maar de keerzijde was een aanmerkelijke verrijking van de inhoud. Pas een jaar na Anna's bezoek zag het boek, in de zomer van 1623 [30], het licht, kort na het vertrek van Cats. Twintig Zeeuwse dichters hadden bijdragen geleverd voor het werk, dat in zijn verscheidenheid weliswaar geen volledig beeld toont van de Zeeuwse poëzie uit die dagen — daartoe hadden Petrus Hondius en Cornelis Liens niet gemist mogen worden —, maar in elk geval dan toch die poëzie in haar hoofdtrekken typeert.

Niet oneigenaardig was de naam, die aan deze verzamelbundel [31] was gegeven. In zijn woord vooraf „tot den kunst-lievende leser" [32] zet Jan Pietersz. van de Venne uiteen, wat de bedoeling ervan was. Tot dusver had men onder een Zeeuwse nachtegaal niet anders dan een kikvors verstaan, om spottend te kennen te geven dat Zeeland geen andere nachtegalen had [33], een opvatting die evenwel in strijd was met de werkelijkheid. Evenzo hield men het er voor, „dat in Zeelandt, de rouheyt van de zee soo seer de overhant ghenomen hadde, datter onder de menschen selfs niet als schorre kelen, en stramme verstanden te vinden en waren", een opvatting die al even ongegrond was als de eerste, en ter bestrijding waarvan deze „Zeeusche Nachtegael" in druk werd gegeven, „om aen alle omliggende nae-gebueren het teghendeel, vande voorschreven inbeeldinghe te doen verstaen". Inderdaad was de bundel meer dan een verzameling liederen van een groep dichters, zoals er vroeger en later zijn verschenen: het boek was een demonstratie van de Zeeuwse dichtergroep, die haar bestaan wereldkundig wilde maken, die wilde bewijzen dat het Zeeuwse lied, „geen kick-vorssen ghesnorck" was, maar, zoals de uitgever in zijn enthousiasme en zijn verontwaardiging het noemde, „een sonderling hoogh schetterend gheluyd van uytnemende noyt ghehoorde tael" [34].

Het boek is in drie delen ingedeeld, Minne-sang, Seden-sang en Hemelsang. Men herkent in deze indeling onmiddellijk de rederijkerstraditie der refereinen int vroede, int amoureuse en int sotte, maar met de tijd is de stof min of meer veranderd. Het amoureuze, dat immers de wereld in stand houdt, is gebleven, het vroede heeft alleen een andere naam gekregen, maar voor het zotte is in deze tijd van ernst, in een land dat nog steeds zijn grote bevrijdingsoorlog strijdt, geen plaats meer. Aldus is er een opschuiving gekomen, die ook aan de godsdienst recht doet weervaren, geheel in overeenstemming met het calvinistisch karakter der

Zeeuwen, dat ook hun dichters eigen was. Vertegenwoordigden bij de rederijkers de refereinen int vroede zowel de geestelijke als de algemeen moralistische zijde der literatuur, thans hebben beide haar afzonderlijke plaats gekregen. Er is in de opeenvolging der drie zangen bovendien een climax waarneembaar. De Minne-sang is opgedragen aan de jeugd, „om daer innerlijck mede de uyterlijcke bywoontselen der jonckheyt te kennen te geven" [35], in de Seden-sang worden „de stemme-toontjes wat hooger uyt gesongen" [36], en in de Hemel-sang zingt de nachtegaal „het hooghste dat gesonghen kan werden" [37].

Voorin de bundel is een lijst opgenomen, bevattende „de namen der gene, die haer stemmen by ghebracht hebben, tot de Zeeusche Nachtegael" [38]. In de volgorde waarin zij hierin genoemd worden, wijden we aan alle medewerkers een nadere bespreking [39].

Johanna Coomans

Juffvrou Johanna Coomans, weerde huys-vrouwe vande heer Johan vander Meerschen, Rentmeester vande Edele Mog. Heeren Staten van Zeelandt, staat bovenaan op de lijst. Stellig dankt ze dat niet zozeer aan de maatschappelijke positie van haar man als wel aan het feit, dat ook in het calvinistische Middelburg de geest der Renaissance diep genoeg was doorgedrongen om de vrouw alle eer en hoffelijkheid te bewijzen, die men haar als vrouw verschuldigd meende te zijn. Men mag dit ook niet uit het oog verliezen, wanneer zo aanstonds de loffelijke woorden ter sprake zullen komen, die de Zeeuwse dichters de enige [40] dichteres onder hen hebben toegevoegd.

Johanna Coomans [41] was te Middelburg geboren, vermoedelijk uit Jan Jansz. Coomans, schepen, raad en burgemeester [42], en Eleonora Jansse Boom. Zij behoorde tot een aanzienlijk geslacht, waarvan verscheidene leden met voorname ambten waren bekleed, en trouwde op 29 Mei 1611 met Johan van der Meersche, sinds 1597 rentmeester-generaal der grafelijke rentieren in Zeeland. Bij zijn dood, in 1625, liet hij haar zes kinderen na, waarvan het oudste op zijn hoogst twaalf, het jongste maar enkele jaren telde. Johanna, die klaarblijkelijk jonger was dan haar man, overleefde deze meer dan een kwart eeuw; pas op 12 October 1659 stierf zij in haar vaderstad.

Het schijnt slechts aan enkele ingewijden bekend te zijn geweest, dat de rentmeestersvrouw van tijd tot tijd verzen schreef, en dus was haar optreden als dichteres een verrassing, waarvan meer dan één plaats in de bundel zelf al getuigt. Abraham van der Myl, die haar en haar man in de jaren dat hij als predikant te Vlissingen stond tot zijn beste vrienden rekende, richtte een gedicht „Aende deught-, kunst-, ende geest-rijcke joffrou Johanna Coomans" [43], die hij „een der jongste dochteren van Phoebus, ende een recht voetster-kindt der Musaes" noemde. Hij verwondert zich er over dat de dichtgave zo lang in haar verborgen is gebleven, en dat zij zozeer „in haest, met groote spoet" is „ghebaert, ghequeeckt een dichterinne goet". Eerst „op zijn heydensch", vervolgens nog eens in „Christen tael" weidt hij over haar dichterschap uit, waarbij hij haar op één lijn weet te stellen met de beroemdste dichteressen der Oudheid. Onder verontschuldiging van zijn eigen gebrekkige verzen bidt hij haar tenslotte, de fonteinen van haar dichterschap overvloedig te laten stromen.

Dit is de Renaissance op haar smalst, waarbij de verering der schoonheid volslagen schuilgaat achter vleierij. In zijn „Tafereel van sinne-mal" maakt Adriaen van de Venne zich aan hetzelfde euvel schuldig, wanneer hij de patricische Johanna roemt als

Een parel deser eeuw! een spiegel voor de vrouwen!
Die nu, vry metter daet, mach heeten Zeeuschen roem;
't Is noodich dat ick die, hier tusschen beyden noem:
Johanna Coomans ist; die by het kinder wiegen
Dicht, hoe een jonck gesel, geen maechden moet bedriegen;
En weder, hoe de mens, den jaren-tijd aencleeft,
In al zijn doen, en laet, terwijl hy streeft, en sweeft [44].

Tegenover deze pralerige loftuitingen doet de simpele lof van Adriaen Valerius, die trouwens meer onder invloed van het Calvinisme dan van de Renaissance stond, vrij wat sympathieker en eerlijker aan: „Sin-rijck, goet duyts, goe maat, vol lieffelick bevallen. Geen ydel vuyl ghedicht; maar leersaam gansch met allen" [45] noemt hij haar werk, en dat is dan ook dichter bij de waarheid.

Van het werk van Johanna Coomans kennen we maar een deel. In 1620 of vroeger had zij een „liet van Mirriam" gedicht, waarvan Cats getuigde dat het „niet uyt aertsche tocht, maer van den hemel quam", en waarschijnlijk nog andere gedichten van stichtelijke aard [46], die we al evenmin kennen. De zes alle tamelijk omvangrijke gedichten die de „Zeeusche Nachtegael" van haar hand bevat zijn vrijwel het enige [47], dat ons in staat stelt, een oordeel over haar poëzie te vormen. Zij opent de bundel — ook hierin werd haar de ereplaats toebedeeld — met een „Wapen-schild alle eerlicke jong-mans toe-geeygent" [48], een tegenhanger van het wapenschild dat Cats in zijn „Maechden-plicht" aan de „eerbare maeghden" had opgedragen. Droeg het schild bij Cats een druiventros, als symbool van de onbevlekte maagdelijkheid, Johanna koos „een tong geleyt op wijngaertblaren", als symbool van de oprechtheid, en zette de betekenis van dit zinnebeeld in Catsiaanse alexandrijnen uitvoerig, om niet te zeggen breedvoerig uiteen.

Dadelijk daarop volgt Johanna's dichterlijke begroeting van haar kunstzuster [49], waarin we horen hoe heel Middelburg al wist van Anna's komst in de Zeeuwse hoofdstad vóór zij er van hoorde. Wat zal Johanna „dees godin" nu verder toewensen, die immers zozeer de gunst der goden deelachtig is geworden, en alles al bezit wat ze maar kan verlangen? Slechts één ding ontbreekt haar nog: het is „dat sy die naem van maecht te lange draecht", en daarom wenst de Middelburgse matrone haar toe, dat zij spoedig, als zijzelf, vrouw en moeder mag zijn: zoeter toch dan alle kunst is het, de armpjes van een kind om zijn hals te voelen slaan.

In het tweede deel van de bundel antwoordt Johanna haar vriend Abraham van der Myl [50]. De lof die de oud-predikant van Vlissingen haar zo overvloedig had geschonken, wijst ze ver van zich; haar enige wens is steeds geweest om haar „lieven man in alles te voldoen In sorge van het huys; en kinders op te voen". Alleen omdat de boog niet altijd even strak gespannen kan zijn, zoekt ze nu en dan verstrooiing in de poëzie. Maar vergelijkt ze dan haar werk met dat van Van der Myl, dan staat ze „heel verset", en denkt: „wat mach ick maecken? Wat moeyen met de konst; ick mocht het beter staecken" en daarom verzoekt ze hem, haar vooral niet aan te zien voor wat ze niet is, want maar al te zeer weet ze: „al wat ick maken kan, en is maer vrouwen-werck". Erg oorspronkelijk is dit combat de générosité allerminst, maar het neemt ons in voor Johanna, dat zij, die tenslotte alleen maar vrouw en moeder wil zijn, eigenlijk wat verlegen is met de haar waarschijnlijk opgedrongen roem. Een feministe is deze vrouw stellig niet, en als kunstenares waarschijnlijk een dichteres tegen wil en dank, die alleen onder pressie van haar omgeving de gedichten, die ze voor zichzelf schreef, aan de openbaarheid heeft prijs moeten geven. Zeker

meent ze het eerlijk, wanneer ze in een aan Cats opgedragen lied haar onmacht bekent om haar stem te voegen in het koor der voortreffelijke geesten, die op zijn „dry-sinnich bouck" (de „Sinn'- en minne-beelden") een lofdicht hebben geschreven; hij neme dus „voor de daet een toegenegen wil" [51].

Johanna's grote verering voor Cats komt vooral tot uiting in het uitvoerige lied „Apollo-feest: ofte goden-cunst-offer" [52], dat eveneens aan hem is opgedragen. Het herinnert aan het in het begin van dit hoofdstuk aangehaalde opdrachtlied uit Cats' laatstgenoemde bundel. Want ook Johanna vraagt zich af, waarom de Zeeuwen in de kunst zo achteraan zijn gekomen in vergelijking met de Hollanders. Daartoe laat ze Apollo door de snelle Faam al zijn dienaars op de Helicon bijeenroepen tot een groot zangersfeest, waarop dan tot zijn verwondering „de cloecke Zeeuw" ontbreekt. Haastig zendt de god de Faam naar Zeeland, en nu komen ook de Zeeuwen mee. Op zijn vraag naar de reden van hun aanvankelijk wegblijven antwoordt een van hen, dat zij zonder aanvoerder zijn:

den Heynst is ons berooft [53],
Wy sijn een groot getal, maer, hebben noch geen Hooft!

En wanneer hij dan Apollo verzoekt, hun een hoofd te willen geven, wijst deze natuurlijk Cats aan:

Soo ginck hy oversien, en neerstich overlegghen
Wie dat tot sulcken ampt dan best mocht zijn bequaem:
En met sach hy de man, en riep hem by sijn naem;
Kompt hier ghy, groote Catz, ick heb u uytverkoren,
Ghy sult van nu voortaen de Zeeuwen singhen voren
Waer in de konst bestaet: dat sult ghy hun doen kont,
Want Zeelandt is gheweest van outs in mijn verbont.

Aanvankelijk wil Cats er niet van horen:

Het stuck dat scheen hem swaer, en meendent af te keeren,
Maer hy wert overstempt van al Apollos heeren,
En na veel tusschen-spraeck, so liet hy hem op 't lest
Beweghen tot de saeck, als voor 't gemeene best.

Zodat tenslotte iedereen vergenoegd van het feest scheidde. Met een uitvoerige peroratie aan de „Vader der poëten" eindigt Johanna haar lofdicht, waarvan het motief niet onaardig gevonden is. Johanna Coomans moge dan geen groot dichteres zijn geweest, aan geest en ontwikkeling heeft het haar zeker niet ontbroken, en men kan zich voorstellen hoe deze vrouw in de Middelburgse regentenkringen de aandacht heeft getrokken.

Tenslotte bevat de „Zeeusche Nachtegael" in het derde deel nog een stichtelijk lied: een eveneens in alexandrijnen geschreven vergelijking van het oude en het nieuwe jaar met de onbekeerde en de wedergeboren mens [54], Catsiaans van vorm en inhoud, en — zo dat nog nodig mocht zijn — een welsprekend getuigenis van Johanna's rechtzinnigheid in godsdienstige aangelegenheden.

Cats heeft de eer, hem door Johanna zo overvloedig bewezen, met niet minder grote hoffelijkheid beantwoord. Al drie jaar tevoren had hij haar trouwens het „Sinne-beelt" van de „Self-stryt" [55] opgedragen in bewoordingen, die geen twijfel overlaten aan zijn ongeveinsde bewondering voor deze „eerbare, const-rijcke, loff-weerdighe jonck-vrou", wier „verheve gheest" hij „een spoor voor al de Zeeuwen, Een licht van u geslacht, een

ciersel deser eeuwen" noemde. In zijn „Houwelyck" (1625) kreeg hij vervolgens een ongezochte gelegenheid tot een woord van dankbare hulde aan haar, „die wy met reden de Zeeusche Peerel noemen, vermits sy in geesticheyt, netticheyt, bescheydenheyt ende meer andere deuchden oochschijnelicken uytmuyt", en hij stelt haar, die tegelijk vrouw en dichteres wist te zijn, tot voorbeeld aan de Zeeuwse jonkvrouwen [56].

Johanna Coomans heeft nog lang genoegen gehad van haar kortstondige dichtersloopbaan. Hoe Revius haar verdiensten ophemelde, zagen we al. De Dordtse geneesheer Johan van Beverwijck, die haar weleens persoonlijk zal hebben ontmoet, roemde haar als „seer geestigh in haer dichten" [57], de dichteres Johanna Hobius, de dochter van een der medewerkers aan de „Nachtegael", nam haar naam op in de galerij van beroemde vrouwen uit alle tijden en zong al eveneens de lof van haar „geestigheydt" [58], en de Leidse hoogleraar Boxhorn, die haar in Middelburg bij de familie van zijn vrouw, de Duvelaars, ontmoet kan hebben, noemde onder de „uytmuntende verstanden" van Zeeuwse herkomst ook „de volmaeckte geest, die soo veel soete dichten ghebaert heeft, van ionckvrouw Johanna Coomans" [59].

De Schotte's

Na de beide dichteressen komt de ereplaats toe aan de beide broeders Schotte, Apollonius en Jacob. De Schotte's behoorden nog betrekkelijk kort geleden tot de boerenstand; de familie woonde onder Soeburg en Rittem, en voerde haar genealogie niet hoger op dan tot de eerzame Simon Schotte [60], uit wiens huwelijk met Neeltje Pieterse in de eerste helft van de zestiende eeuw een zoon Jacob [61] werd geboren, die zich, als zovele van zijn tijdgenoten in deze revolutionnaire tijden, wist te verheffen boven het milieu waartoe zijn geslacht tot dusver had behoord. Hij was een ontwikkeld man, een vurig voorstander van de gewetensvrijheid en een toegewijd aanhanger van de zaak der opstandelingen. Aan het beleg van Middelburg nam hij een werkzaam aandeel; in Augustus 1573 bracht hij de Spanjaarden, toen zij een uitval waagden, op de weg naar Brigdamme een gevoelig verlies toe [62]. Na de overgave van de stad vestigde hij er zich metterwoon, en in 1583 vinden we hem in de regering. Vijf jaar later wordt hij burgemeester, later zelfs rekenmeester van de Generaliteit, waarom hij naar Den Haag verhuist. Daar is hij ook gestorven. Zijn leven is een van vele voorbeelden van een snel gemaakte carrière in een tijd, die aan mannen van kunde en bekwaamheid een kans bood om het verder te brengen dan waartoe zij krachtens hun geboorte voorbestemd schenen.

Ook de drie zoons van Jacob Schotte zochten hun weg in de magistratuur. Simon Schotte (± 1570—1645) [63], de oudste, werd secretaris van Middelburg en in 1627 lid van de Raad van State, waarom hij naar Den Haag moest verhuizen. Hij was een der Zeeuwse afgevaardigden naar de synode van Dordrecht; dit verklaart zijn bijdragen in de alba amicorum van Regnerus Bogermannus en Theodorus Aerarius, een candidaat in de theologie, die van nagenoeg alle leden der synode inscripties verzamelde. Zijn jongere broers hadden behalve voor de aangelegenheden van de regering ook nog belangstelling voor die van de literatuur; dit verklaart hun aanwezigheid onder de dichters van de „Nachtegael".

Apollonius Schotte

Apollonius Schotte (± 1574—1639) [64] werd te Middelburg geboren, en studeerde te Leiden, waar hij in 1591 werd ingeschreven, in de letteren. Hij was een van de Zeeuwse studenten die in 1595 in Middelburg enkele

klassieke stukken opvoerden. Naast de letteren beoefende hij ook de rechten, waarin hij in 1600 promoveerde [65]. Vergezeld van zijn vriend Antonius Walaeus bezocht hij vervolgens de hogescholen van Bazel, Bern, Genève, Lausanne en Heidelberg en werd na zijn terugkomst in Juni 1602 pensionaris van zijn geboortestad. In 1610 verwisselde hij dit ambt voor het lidmaatschap van de Hoge Raad, dat ook hem, als vroeger zijn vader en later zijn oudste broer, noodzaakte om in Den Haag te gaan wonen, waar hij 1 November 1639 overleed. Op zijn aandringen hadden de jonge Cats en Beaumont zich in Middelburg gevestigd, de eerste om zich in het handelsrecht, de tweede om zich in regeringszaken in te werken. Cats werd in 1610 zijn opvolger in het pensionarisambt.

Apollonius was, evenals zijn beide broers, een man van betekenis in Middelburg, iemand die zowel in de politieke als de kerkelijke en de wetenschappelijke wereld meetelde, ook buiten de stad zijner inwoning. Wanneer Geraerdt Brandt in zijn „Historie der Reformatie" over zijn gezag in de kerkleer spreekt, noemt hij hem „genoegh vermaerdt door sijn treffelijke geleerdtheit" [66]. Hooft zond hem de drukproeven van zijn „Nederlandsche Historiën", om daarover zijn oordeel te vernemen [67]. Vorstius en Gronovius prijzen hem als jurist [68], en Cunaeus noemt zijn traktaat „De acquirendo rerum domino" (dat niet gedrukt en sindsdien verloren is gegaan) „divinas commentationes" [69]. Rochus van den Honert (1572—1638) droeg aan hem, samen met De Groot en Heinsius, zijn Bijbels toneelstuk *„Thamara tragoedia" (1611) op. Als Latijns dichter had Schotte zich naam gemaakt door zijn vertaling van het boek Prediker in Latijnse verzen (die niet gedrukt schijnt te zijn), waarop zijn vriend Grotius een lofdicht schreef [70]. Toen deze een zoontje door de dood verloor, kleedde Apollonius zijn rouwbeklag aan de bedroefde vader in een Latijns gedicht in [71].

De bijdragen die hij aan de „Zeeusche Nachtegael" afstond wekken intussen niet de indruk, dat in deze jurist-theoloog een dichter verloren is gegaan. Zijn „Dubbel-boere-praetje, ofte 't soet ghevry van Lieven ende Mayken" [72], in volle rijmen geschreven, is blijkens de gewilde vermelding van de nachtegaal opzettelijk voor deze bundel geschreven, maar bezwaarlijk kan men deze dialoog tussen de onnozele verliefde Lieven en het even onnozele Mayken een aanwinst noemen voor de Zeeuwse literatuur. Of het arcadische element in het werk van deze deftige magistraat, wiens grootvader nog achter de ploeg had gelopen, op erfelijke factoren dan wel op Renaissance-invloeden terug te voeren is, valt moeilijk uit te maken. Vrij wat levendiger en vlotter van toon is het „Zeeus-vreuchden-liedt" [73], dat op een Frans wijsje gezongen kon worden, maar dat in zijn rijmschema en zijn aanhef zozeer herinnert aan Tesselschade's „Onderscheyt tusschen een wilde en een tamme zanghster", dat men bijna geneigd zou zijn, van plagiaat te spreken, indien dat voor die tijd geen anachronisme zou zijn. Tenslotte schreef hij nog een „Waerschouwinghe voor de snoode vrouwe" [74] en als tegenhanger daarvan de „Lof van de deuchtsame vrouwe" [75], allebei parafrasen van het Boek der Spreuken en als poëzie zonder enige betekenis.

Jacob Schotte

Jacob Schotte (± 1586—1641) [76], eveneens te Middelburg geboren, werd in 1602 te Leiden ingeschreven en studeerde in 1606 aan de hogeschool te Herborn. Hij vestigde zich, als zijn beide broers, na de voltooiing van zijn juridische studies in zijn geboorteplaats, waar hij in 1612 schepen werd, in 1615 en latere jaren meermalen burgemeester en in 1617 boven-

dien bewindhebber van de O.I.C. In 1618 werd hij afgevaardigd naar Utrecht in verband met de kwestie der waardgelders, en het jaar daarop was hij, met zijn stadgenoot Adriaen van Manmaker, een van de vier en twintig gedelegeerde rechters over Oldenbarnevelt en zijn medegevangenen [77]. In 1620 ging hij als gezant naar Engeland om over de Boheemse aangelegenheden te spreken; bij die gelegenheid werd hij, met de overige leden van het gezantschap, rijk met zilverwerk beschonken en bovendien tot ridder geslagen. De oude Simon Schotte had het eens moeten beleven! Na de dood van Maurits maakte Jacob deel uit van de commissie, die vanwege Zeeland het stadhouderschap moest opdragen aan Frederik Hendrik, en vervolgens was hij bij diens introductie als stadhouder tegenwoordig. In 1627 stond hij namens de Staten, ook nu weer met Adriaen van Manmaker, peet bij de doop van een zoontje van de koning van Bohemen. Hij was de enige van de drie broers, die tot het einde van zijn leven in Middelburg bleef. Dat einde kwam op 22 April 1641.

De voorspoedige levensloop van deze regent is ons borg voor zijn rechtzinnigheid, en ten overvloede blijkt die nog uit het gedicht van vrij lange adem, waarmede hij de afdeling Hemel-sang van de „Nachtegael" opende, een „Lof-gesang op de geboorte onzes Heeren ende Salichmakers Jesu Christi" [78], dat al van 1611 dateerde, maar klaarblijkelijk niet eerder gedrukt was. De alexandrijnen, waarin het geschreven is, missen nog het strenge metrum en de vlotheid van het Catsiaanse vers, al zijn ze aan de andere kant het rederijkersharnas ontgroeid. In het eerste deel van de bundel vinden we nog drie liederen, die deze regent van een heel andere zijde doen kennen: „Cupido honich-dief" [79], een navolging van Theocritus, „Namen ende werckingen van de Wout en Zee-goddinnen" [80], beide in trochaeën geschreven, en de naar vorm en inhoud vlotte en bekoorlijke „Lof van de leeuwercke" [81], in jambën geschreven, die al dadelijk treft door zijn fleurige aanhef:

Leeuwerckje soet en altijt bly,
Van alle sware sorghe vry;
Wie van de ghene, die beminnen
De drie-mael drie Gedicht-goddinnen,
Kan swijghen op sijn soete luyt
Dijn hooghe stem en wilt geluyt?

Wanneer de lente in het land komt, op alle velden de bloemen ontbloeien, en de boeren 's morgens vroeg naar de akker gaan om de aarde met hun ploegen te doorklieven, stijgt de leeuwerik naar de hemel en verblijdt met zijn gezang mens en dier.

Als nu den claren dagheraet
Wt-breken met de sonne gaet,
En dat dijn pluymen zijn begoten
Met soeten dauw, om hooch gheschoten;
De winden du dijn liefde soet
Vertellest met een bly ghemoet,
Dies hoortmen dan dijn keelken beven
En menich soete deuntjen geven,
En leeghe nu, dan hooghe weer
Dijn stemme drillen even seer.
.....
Geluckich dan, soo noem ick dy,
Leeuwercke soet en altijt bly,

Die 't onbecommert is gegeven
In vreuchden oyt te sullen leven;
Die sonder sorg of argelist
Geen valscheyt onderworpen bist,
In wiens gemoet geen quae gebreken
Noch boose lusten oyt ontsteken;
Dat door bedroch en vonden quaet
Naer gheen ghebiet of goet en staet.
Doch evenwel moet onder desen
Dijn hert bedroeft ten deele wesen;
Dat als de son des avonts laet
In Thetis schoot te bedde gaet,
En dat de nacht tot rust bewoghen
Hout alles onder hem getogen,
Dijn hooghe stem en soet gedril
En wilden sang moet swijgen stil,
Maer alsoo haest de son ontsloten
Wt d'hooge lucht comt voort-geschoten,
En sijne stralen haren glans
Doen lichten over d'aerde gans,
Soo springstu vlijtich op van onder,
En langs de weyden groen bysonder
Geeft weder-slach vroech over al
Dijn wilde stem en soet geschal,
Dat stracx doet rijsen op den herder,
En al de geen die reysen verder,
En menich dierken uyt-gestreckt
Wt sijnen diepen slaep op-weckt.

Slechts één geslacht scheidde ridder Jacob Schotte, burgemeester van de Zeeuwse hoofdstad, afgevaardigde ter Statenvergadering, bewindhebber der O.I.C. en een der rechters, die over 's lands raadpensionaris het vonnis moesten vellen, van de „bouw-lien" die „'s morghens vroegh doorsnijden d'aerde metten ploeg" en alle morgens de leeuwerik zingend uit het koren hoorden opstijgen. Mogen we in dit lied iets zien van het verlangen, dat zovelen in deze tijd, waarin de Noordelijke Nederlanden zich in enkele tientallen jaren van een agrarisch gebied tot een wereldstaat ontwikkelden, vervulde, het weemoedig besef dat men toch iets verloren had, dat aanzien noch rijkdom kon vergoeden?

Simon van Beaumont

De Middelburgse pensionaris Simon van Beaumont zou eerst vijftien jaar na de verschijning van de „Nachtegael" de bundel publiceren, die hem in onze zeventiende-eeuwse letterkunde een bescheiden, maar toch eigen plaats verleent. Het Zeeuwse liedboek bevat zijn debuut in de literatuur, allereerst met de vier „Wel-coom-gedichten aen jonck-vrou Anna Roemers, op hare over-comste in Zeeland" [82], die voorin het boek geplaatst, ook wat hun literaire betekenis betreft voorop staan. Hier is een dichter aan het woord, al dadelijk in dit Renaissance-sonnet:

Ghy heerscher van de zee, Neptun, wilt nu de baren
Doen liggen stil en vlack, en houden in den bant
De winden noort, suyt, west, dat sy het Zeeusche lant
Met haren rouwen storm, niet vreeslick en vervaren,
Want in een plancken-hol comt met ons over-varen

Een costelick juweel, een onwaerdeerlick pant,
Een maecht, wiens eer en roem, verspreyt aen elcken cant,
U hoochlick heeft verplicht haer schip wel te bewaren;
Sy sal tot uwer eer doen klincken hare stem,
En met een soet gesang het danssende geswem
Van u zee-nymphen al doen gaen voor onsen steven.
Maer als u wil of macht ontbraeck tot haer gheluck,
Soo sal sy bergen noch op der delphynen rugh
Meer als Arion deed', haer end' ons aller leven [83].

En niet minder vervolgens in het „Liet" [84] waarin de herderinnen naar de reden vragen dat „in dese lest-gheleden daghen" de aarde zo liefelijk bloeit, „de moesel klinckt door 't gansche velt" en Diana met haar nimfen dag aan dag ten dans gaan. De herders antwoorden:

Ghy herderinnen, weet ghy niet
Waerom dat al dees vreucht gheschiet?
Hebt ghyt alleen noch niet vernomen?
Die Nymph die op den Amstel woont,
Van Phebus met laurier gekroont,
Die waerde Nymph is hier gecomen;

Sy is ghecomen over zee,
En met haer zijn gecomen me
De Gracien en Sang-goddinnen,
Cupido roeyde met sijn boogh,
Een koppel swanen 't scheepken toogh,
End de Zee-nymphen stuerdent binnen;

Sy stuerdent aen den Zeeuschen kant,
Terstont verheuchde 't gantsche lant;
En daerom ist dat al dees daghen
Dus Zephyrus sijn bloemkens saeyt,
De son soo schijnt, het velt verfraeyt,
Hemel en aerd van vreugt gewagen.

Men vergeeft hem terwille van deze bevallige verzen graag een ondeugendheidje als dat over Anna Roemers maagdom, waarover het nageslacht hem voor en na lastig heeft gevallen [85]. Beaumont kon ook in gepaster vormen over de liefde en wat haar aanbelangt spreken; de zestien verzen die hij, onder de letters H. V. D. (d.i. Hollander van Dordt) [86] en de verzameltitel „Jonckheyt" [87] in de Minne-sang deed opnemen, geven er blijk van. Onder hetzelfde pseudoniem schreef hij de in de Seden-sang opgenomen „Grillen" [88], die aan Petrus Scriverius zijn opgedragen: twee en veertig epigrammen van verschillende lengte, geheel en al in de trant van Roemer Visschers „Sinne-poppen" geschreven, gedeeltelijk woordelijke vertalingen, gedeeltelijk navolgingen en uitbreidingen van epigrammen van Martialis, op Nederlandse zeden en gewoonten overgebracht [89]. Waarschijnlijk heeft de Martialis-editie van Scriverius, die in 1619 verscheen, Van Beaumont er toe gebracht om deze rijmen te vertalen en te bewerken.

Tenslotte bevat de bundel nog een „Boeren-praet" [90] van Beaumont, een navolging van de eerste ecloga van Virgilius' „Bucolica", die eerder door Van Mander en later door Vondel vertaald is, en een der bewijzen dat de pastorale meer en meer in de letterkunde begint door te dringen. Beaumont heeft de zin van zijn origineel nergens geweld aangedaan, maar wel heeft hij de tekst „nae 's landts gheleghentheyt verduytscht"; de Maas en

de Lek geven het vers dat nationale accent, dat almee een der meest karakteristieke eigenschappen is van de Renaissance, waarvan Beaumont zo al niet een der beste, dan toch een der zuiverste vertegenwoordigers is geweest in onze letterkunde. We komen op deze dichter nader terug.

Jacob Cats

Dat Cats pas de zesde plaats inneemt in de rij der medewerkers aan de „Zeeusche Nachtegael" bewijst maar al te duidelijk, dat alleen de maatschappelijke stand, en allerminst de letterkundige betekenis de doorslag gaf voor de rangorde der medewerkers. Was dit wel het geval geweest, stellig had Cats, de ziel van de onderneming en het algemeen erkende hoofd van de Zeeuwse dichterkring, voorop gestaan. Zijn werk neemt in de bundel een tamelijk ruime plaats in; wat de uitgever niet onwelkom zal zijn geweest. Voor de Minne-sang stond hij drie liederen af: „Cupido brille-man" [91], dat op de nog vrij recente uitvinding van de verrekijker geïnspireerd was — op de illustratie die er bij gevoegd is, ziet men het minnegodje door een verrekijker kijken — en waarvan de moraal luidt: „De liefd' is anders niet, als lieffelick bedroch", verder het bekende lied van de twee gepaarde schelpen [92], en tenslotte een „Aen-spraecke tot L. Scipio, over het wedergeven van sekere e(dele) over schoone maget, aen haren bruydegom" [93]. De Seden-sang bevat van Cats een bijschrift bij de prent, die een voorstelling geeft van Amor, op een ongebreideld, hollend paard gezeten, met de naar vorm en inhoud Catsiaanse en voor de hand liggende moraal: „Alst peert is opte loop, dan comt de toom te laet" [94]. Verder vindt men in deze afdeling van zijn hand alleen nog enkele kleine gedichtjes, „Nopen" [95], in de trant van Roemer Visschers „Sinnepoppen" en dus ook van de „Grillen" van Simon van Beaumont geschreven, maar met minder talent. Maar in de Hemel-sang komt hij meer op dreef; zes gedichten van tamelijke omvang, alle in de statige alexandrijnen geschreven, die deze dichter kenmerken, getuigen er van zijn onverdacht orthodox-godsdienstige levensbeschouwing. Een klaaglied op de dood van Simon Ruytinck, predikant bij de Londense vluchtelingengemeente, eert een Christen die in handel en wandel de vroomheid betrachtte [96]. Instemming met de Dordtse synode, die de „tuymel-gheest" op de vlucht dreef, blijkt uit de „Bedenckinghe op de steert-sterre, ghesien int jaer 1618. ende gheduydet op de vergaderinghe van de Synode, ghehouden tot Dordrecht" [97] en het „Lof ghedicht op de ghedenck-weerdighe Nationale Synode, ghehouden tot Dordrecht anno 1618 ende 1619" [98], en hoezeer de geest en de gedachtenwereld van het Piëtisme ook aan Cats eigen waren, blijkt uit zijn lofdicht op een der boeken van de Middelburgse predikant Willem Teelinck, „Balsem Gileads voor Zions wonde" (1622) [99] en uit het „Nieuwe-jaer ghedicht" [100]. Uit het lofdicht op de „Verklaeringhe van het gebruyck des astronomischen en geometrischen quadrants" (1620) van Philips Lansbergen [101] kunnen we opmaken, dat Cats de emeritus-predikant van Goes, die een astronoom van grote verdiensten was, onder zijn vrienden telde niet alleen, maar zich ook de quintessens van zijn denkbeelden had weten eigen te maken.

Adriaen Hoffer

Een landgenoot in engere zin van Cats was de Zierikseese burgemeester Adriaen Hoffer, die als dichter afzonderlijk zal worden behandeld. Niet minder dan drie en dertig gedichten stond hij uit zijn verzameling, die pas in 1635 zou verschijnen, aan de „Nachtegael" af, op één na, een klaaglied op de dood van de Zierikseese predikant Laurens Boenaert [102], alle van

zedekundige aard en uitbreidingen bevattende van Latijnse spreuken [103]. Men verwondert zich er over, dat Cats in zo weinige jaren een zo uitgebreide kring van navolgers heeft verworven, want ook deze Hoffer heeft zich de Catsiaanse trant volkomen eigen gemaakt, en hanteert ze klaarblijkelijk met het grootste gemak. Enkele sonnetten staan wat onwennig tussen deze moralistische verzen in, en bewijzen dat Hoffer niet alleen een Zeeuws Calvinist, maar tegelijk ook een humanistisch geleerde was, die ook van de wijn der Renaissance genipt heeft, juist zoveel als paste voor een oud-lid van de Dordtse synode.

Philibert van Borsselen

Hoffers voorganger als rentmeester-generaal van de domeinen der grafelijkheid van Zeeland, Philibert van Borsselen, volgt hem op in de lijst der medewerkers. Van deze dichter, die al twee uitvoerige gedichten op zijn naam had staan, bevat de bundel maar één enkele bijdrage, een „Galm-dicht ofte minnaers klachte over de wreedheydt zijner beminde, van hem langhe ter eeren vervolget" [104]. Moesten we ons alleen uit dit gekunstelde lied een oordeel vormen over deze dichter, het zou zeker minder gunstig zijn uitgevallen dan nu we ook zijn „Strande" en „Binckhorst" bezitten.

Adriaen Valerius

Ook Adriaen Valerius, schepen en raad van Vere, die nu volgt, is in deze bundel de dichter van één lied, de beschrijving van een morgenwandeling in de omstreken van zijn woonplaats, die terwille van de stichtelijke strekking terecht in de derde afdeling werd opgenomen [105]. De alexandrijnen, waarin het geschreven is, zijn minder glad dan die van Cats en zijn navolgers, maar laten zich juist daardoor prettiger lezen. Duidelijk herkent men er in, hoezeer Valerius de dichtkunst van de rederijkers heeft geleerd en, al was hij in de loop der jaren van gewoon gildebroeder tot prins van de Veerse kamer opgeklommen, nog altijd de stroefheid van het zestiende-eeuwse rederijkersvers niet had weten te overwinnen. Met dat al is het een dichter, die beschrijft hoe de morgenzon de zilveren dauw „oplicte van het land" en hoe alom de vogels ontwaken en de lucht met hun veelstemmig gezang vervullen. In deze uitgebreide natuurbeschrijving doet hij aan Van Borsselen denken, die evenals hij de natuur in de eerste plaats ziet als geschapen ter ere Gods, wat Valerius al door het motto van zijn vers aanduidde.

Johan de Brune

Mr. Johannis de Bruyne, advocaet tot Middelburgh, die nu volgt, „schielick besprongen, om yets op te soucken, dat onse jeuchdighe Nachtegael, tot een lichte pluyme mochte verstrecken", had, hoewel hij „beter versien was van vaster schachten", het verzoek „met een tochtich besluyt" ingewilligd. Zo stond hij voor de Minne-sang „de luyren (om niet te seggen de leuren)" van zijn „nieu-geboren Muse" af, „die geen meerder hooveerdy en heeft, als dat sy den artsch-vader van onse Zeeusche poëten niet alleen tot een vader, maer een lieftallighe vriend heeft" [106]. Deze bijdrage bestond uit vijf en twintig „corte, scherp-sinnighe beschrijvinghen, die voor gheraedsels connen ghebruyckt werden" [107], vierregelige epigrammen die door hun bondigheid en hun kernachtige stijl bij de eerste oogopslag de latere schrijver van het „Bancket-werck" verraden. Van heel andere aard is de „Domburghs-reyse" [108], opgedragen aan zijn nichtje

Susanna Zuydlands: de beschrijving van een speelreisje naar de Domburgse paardenmarkt, eeuwen lang een geliefkoosde uitspanning van de Middelburgse burgerij. Het gezelschap, waarin de vrouwen de numerieke meerderheid vormden, kortte zich de tijd met pandverbeuren en met een thans in onbruik geraakt spelletje, dat het kleden van de bruid heette. De Brune heeft er een vlot en speels liedje van gemaakt, waarvan hij blijkens de slotregels — „Nochtans ziet ghy aen dees pen, Dat ick gheen poët en ben" — zelf al evenmin een hoge dunk had als wij het hebben. Het „Tafereel van de liefde" [109], waarmee hij de Minne-sang besloot, is een getrouwe vertaling van Ronsards bekende chanson „Qui veut scavoir" [110].

Van geheel andere aard, statiger van toon en woordkeuze, en in alexandrijnen geschreven zijn de beide overige bijdragen van deze dichter: „Deughds-lof: toe-geeygent aen mijn Heer mr. Jacob Cats" [111] en een lofdicht op het ook door Cats bewierookte „Balsem Gileads voor Zions wonde" [112]. Het eerste legt getuigenis af van de grote verering die De Brune, „betoovert door 't ghesang van Catsy luyt en riet", aan zijn collega in de advocatuur en de poëzie toedroeg; het tweede bewijst hoezeer ook hij zich geestverwant gevoelde met de geestelijke vader van het Zeeuwse Piëtisme. Maar ook op deze figuur komen we nader terug.

Jacob Luyt

Nog een derde Middelburgse advocaat-dichter werkte aan de „Zeeusche Nachtegael" mee: *Jacob Luyt Frederiksz.* [113]. In 1592 te Middelburg geboren, werd hij in 1611 te Leiden in de juridische faculteit ingeschreven. Na de voltooiing van zijn studie vestigde hij zich als advocaat in zijn vaderstad, waar hij in 1620 bovendien notaris werd. Hij schreef lofdichten voor de „Maechden-plicht" (1618) [114] en de „Sinn'- en minne-beelden" (1618) [115] van Cats en voor het „Costelick mal" (1622) [116] van Huygens. In de „Nachtegael" schreef hij behalve drie korte en onbetekenende rijmen [117] een herderslied [118], dat zonder bepaald een gedicht te zijn, toch enige verdienste bezit. Het is een minnelied in arcadische trant, zoals er in deze en de volgende eeuw zovele zijn geschreven, de geschiedenis van „een herder jong-bejaert, alleen end' onghepaert", die „daer 't Y de gulle cant, van 't vet-begraesde lant, begabbelt met sijn vloeden", zijn schaapjes gaat weiden en daar, aan de oevers van de Amstel, bij het dalen van de dag een herderin ziet slapen, op wier schoonheid hij verlieft.

Hoe swiert die gouden crans
Ront-om haer voor-hoofts glans!
Ey! siet die gulden boogjens,
Hoe constigh end' hoe net
Die van natuur gheset
Zijn boven haer' soet' oogjens;

End' hoe het witte velt
Daer nevens aen ghestelt,
Met aertjens is door-trocken.
Wien soud' niet 't schoon gebouw
Van sulcken braven vrouw
De ziel uyt 't lichaem locken?

Den herder in sijn sin
Aldus door nieuwe min
Vercracht, is neer-geboghen
Recht voor sijn liefjes schoot,
End' bleef daer, hallef doot,
Opt nimphje sterlincx ooghen.

Het vervolg van de geschiedenis mag als bekend worden verondersteld. Over het verdere leven van deze bescheiden dichter bewaart de geschiedenis het stilzwijgen; alleen indien de in een schimpdicht van Jan Vos [119] aangevallen Luyt dezelfde is als de Middelburgse notaris, zouden we daaruit mogen opmaken dat hij ook in later jaren zich naast zijn ambtelijke bezigheden nog wel op letterkundig terrein heeft bewogen [120].

Abraham van der Myl

De oud-predikant van Vlissingen Abraham van der Myl heeft in de geschiedenis der taalkunde zijn sporen achtergelaten als schrijver der „Lingua Belgica" (1612), en in de kerkgeschiedenis als de enige Zeeuwse predikant die van Arminiaanse denkbeelden werd verdacht. Dat hij bovendien gelegenheidsdichter was, blijkt uit een tweetal bijdragen voor de Seden-sang, het eerder besproken lofdicht „Aende deught- kunst ende geest-rijcke joffrou Iohanna Coomans" [121] en de „Geestelijcke Meyplantinghe" [122], die hoewel de zangwijs er bij aangegeven staat, weinig zangerig van toon is. De aanwezigheid van deze heterodoxe vogel doet in deze orthodoxe volière even vreemd aan, terwijl zijn stem moeilijk een aanwinst kan worden genoemd in dit polyfone concert. Als dichter en als taalkundige wordt hij afzonderlijk besproken.

Leonard Peutemans

Op de enige theoloog onder de medewerkers volgt de enige medicus: *Leonard Peutemans* (1590—1622) [123], als zoon van een gelijknamige wijnkoper in 1590 te Middelburg geboren, waar hij in September 1617 stadsdokter werd. Dat hij bevriend was met Cats blijkt uit zijn lofdichten voor diens „Maechden-plicht" (1618) [124] en „Sinn'- en minne-beelden" (1618) [125]. Aan het eerste voegde hij enkele regels toe „Aen jonck-vrou Anna Roemer Visschers", die hij dus al in 1618 kende. Ook zijn enige bijdrage in de „Nachtegael" is aan haar gewijd [126], waaruit we mogen opmaken — maar ook niet meer dan dit — dat de nimf aan de Amstel een diepe indruk heeft gemaakt op de eerzaam getrouwde dokter. In niet onwelluidende verzen bezingt hij de droefheid, die de Zeeuwse herders beving toen zij op het Veerse hoofd afscheid nam van de Zeeuwse stranden, om onder het geleide van Nereïden en Tritonen naar Holland terug te keren.

Als sy nu was afgevaren,
Vlottend' op de saute baren,
Door dit swemmend' heyr gheleyt;
Al de herders van den lande,
Staende treurich op het strande,
Hebben haer vertreck beschreyt.

Hebben daer met vele tranen,
All' haer deuchden gaen vermanen,
Yder thoonde daer sijn jonst:
Mopsus prees haer fierich spreecken;
Tytirus veel ander streecken,
Oock haer dicht, en teecken-konst.

Coridon met druck bevanghen,
Ginck sijn lulle-pijpe langen,
End' hy speelde het laetste dicht:
Dat hy in de groene hoven,
In de beemden van West-hoven [127],
Met haer onlanx had' gesticht.

Hier-en-tusschen is verdwenen,
En de Nimph' niet meer verschenen,
Daer nu Coridon om sneeft;
Sijnen roem is nu gheweken,
Naer den Amstel en de beken,
Daer sy hare weyden heeft.

Weinige maanden na Anna's vertrek stierf Peutemans. Indien het lied, dat zij op 20 Februari van het volgende jaar aan haar „vrinthouwende Coridon" schreef [128], inderdaad voor hem bestemd was — en er is alle aanleiding tot deze veronderstelling — dan moet zij onkundig zijn gebleven van zijn dood. Zo kwam Coridon het antwoord van zijn Silvia evenmin onder ogen als de druk van zijn bevallig klaaglied [129].

Jacob Hobius

Jacob Hobius [130], die eigenlijk Hobickse (d. i. Jobse) heette, was de zoon van Hobick Hubrechtse, van 1597 tot 1602, het jaar van zijn dood, schepen en baljuw van Brouwershaven, en diens vrouw Liele Kempe. Zijn moeder was een dochter van Salome Cats, en dientengevolge was Jacob Hobius een achterneef van zijn stad- en tijdgenoot Jacob Cats. Hij was o.a. burgemeester en weesmeester van zijn geboorteplaats, waar hij op 17 Maart 1620 in de kracht van zijn leven stierf. Ook hij had voor de „Sinn'- en minne-beelden" van Cats een lofdicht geschreven [131]. In de „Nachtegael" werd zijn „Visscher-praetie" [132] afgedrukt, een in alexandrijnen en met volle rijmen geschreven vlotte, niet onbevallige en hier en daar zelfs levendige dialoog tussen een vissersjongen, die zojuist uit zee is gekomen, en een meisje. Dat minnekozen tussen die twee, dat elkaar plagen en dan weer haastig verzekeren dat het zó niet gemeend was, die meisjes die iedere dag naar het Noordbolwerk wandelen om te kijken hoe de wind waait: hoe eenvoudig en natuurlijk heeft deze Brouwershavense burgemeester dat alles beschreven. Een gedicht als dit doet ons eens te meer betreuren, dat het proza als stijlvorm pas zo laat in de letterkunde ingang heeft gevonden.

Nicolaes Antonisz. van der Deelen

Ook van de theoloog *Nicolaes Antonisz. van der Deelen* (of *Deliën*, ook wel: *Nicolaus Anthonij Delenus*) (1600—1630) [133] bevat de „Zeeusche Nachtegael" maar één gedicht, het „Liedeken van Cnemon ende Numa" [134] uit de Seden-sang, een berijmde anekdote uit de klassieke Oudheid, met een moraliserende strekking, geschreven in de trant van Cats' „Harders-liedt". Te Middelburg in 1600 geboren, werd hij in 1622 als student in de theologie te Leiden ingeschreven. Reeds het jaar daarop werd hij predikant te Stad-aan-'t Haringvliet; in 1629 trok hij als zodanig naar Nieuwerkerk op Duiveland, in 1630 naar 's-Hertogenbosch, waar hij al op 3 October van hetzelfde jaar overleed. Toen hij als candidaat in de theologie aan de „Nachtegael" meewerkte, had hij al een afzonderlijk verschenen gedicht, „Nissi" (1621) [135] op zijn naam staan, dat hij geschreven had naar aanleiding van de mislukte overval van de Spaanse troepen op het eiland van Kadzand. Na zijn vroege dood verschenen nog twee andere liederen van hem, die tezamen zijn uitgegeven: de klacht van een ten dode benauwde ziel, die in haar vertwijfeling haar geloof terugvindt en behouden wordt, en een klaaglied over de verlaten gemeente van Breda [136]. Onberispelijk van rijm en metrum, is al het werk van Van der Deelen uit literair oogpunt beschouwd volkomen onbelangrijk.

Adriaen van de Venne

Van Adriaen van de Venne, de broer van de uitgever, bevat de verzameling twee bijdragen. In de Minne-sang is de „Zeeusche Mey-klacht ofte schyn-kycker" [137] opgenomen, een uitvoerig bijschrift bij een door hemzelf ontworpen prent, waarop een jongeman is uitgebeeld die aan de rand van een helder water gelegen, daarin zijn eigen beeltenis beschouwt. Dit al eveneens in alexandrijnen geschreven gedicht is een pleidooi voor de teken- en schilderkunst, en met een aantal argumenten tracht de dichter-graveur de voortreffelijkheid van deze kunsten boven de letterkunde aan te tonen. Wat hemzelf betreft gaat zijn stelling zeker op, alhoewel Van de Venne betere gedichten heeft geschreven dan deze rijmelarij in Catsiaanse trant. Tot dat betere werk behoort al aanstonds de welluidende vertaling van de honderdste psalm in de Hemel-sang [138] en veel van zijn „inde verdrietighe winter-avonden" gemaakte andere verzen, die in een afzonderlijke bundel bij de „Nachtegael" werden ingebonden.

Johannes de Swaef

Johannes de Swaef, die als paedagoog in breder verband wordt besproken, berijmde voor dit liedboek een Romeinse anekdote zodanig, dat ze op de bekende wijs van de 42ste Psalm gezongen kon worden [139]. Bijwijze van bladvulling met een kleine letter gedrukt, besluit dit lied de Seden-sang.

Pieter van Meldert

Met deze schoolmeester zijn we tot de dii minores gekomen, waartoe ook Pieter van Meldert, P. J. Vos, J. Rogiers „ende meer andere" behoren. *Pieter van Meldert* is vrijwel een onbekende voor ons; we weten eigenlijk alleen van hem, dat hij „glasschrijver" te Middelburg was [140]. Zijn „Eer-liedt tot de Zeeusche poëten" [141] doet hem kennen als een rederijker in optima forma, die de Parnassus en de Helicon, Momus en de Prins der rederijkersrefereinen er bij haalt, met binnenrijmen werkt, opwekt tot de handhaving van de „Redens-kunst" en tenslotte met zijn zinspreuk „Doende leertmen" ondertekent. Letterkundige betekenis heeft het evenmin als het lofdicht, dat Van Meldert voor het „Proef-stuck van de schryf-konste" (1619) van Samuel de Swaef schreef [142]. Zo blijft deze figuur, van wiens glasgraveerkunst niets bewaard schijnt te zijn, voor ons weinig meer dan een naam [143].

Pieter de Vos

Scherper staat de persoon van *Pieter de Vos* (1606—1663) [144] ons voor ogen. Deze dichter, die bij de verschijning van de „Zeeusche Nachtegael" niet ouder dan zeventien jaar was, zou in 1639 secretaris worden van zijn vaderstad Vere [145], waar dit ambt in zijn familie erfelijk scheen te zijn. Van zijn letterkundige arbeid bezitten we geen andere proeven [146] dan de beide bijdragen, die hij in deze bundel schreef: in de Minne-sang een „Klacht-minnebrief" [147], die door zijn mythologische motieven invloed van de Renaissance aantoont, en door zijn alexandrijnen en herhalingen invloed van Cats. Toch komen er enkele passages in voor, die niet onaardig zijn, vooral wanneer men bedenkt dat het nog maar een jongen was, die ze schreef. Zo deze beschrijving van een lentelandschap:

> Hier sach ick menich dier, gherust en sonder commer,
> Sich grasen by 't gheboomt in schaduw's lieve lommer;

Pans onderdanich volck, te leen elck doende was,
't Ghewold onnoosel vee in 't groene clavrich gras:
Daer was een soet gesang, een vrolick tierelieren,
Een minnelick gejuych van pluym-bedeckte dieren...

of de vergelijking van de klagende minnaar met de klagende tortelduif:

de tong hief aen te spreken;
Ghelijck de tortel-duyf inwendich treurt en claeght
In droeve eensaemheyt, en grooten rouwe draeght,
Alst niet en siet die geen daer door het can verblijden,
Het jaeght geduerichlick, het soect aen allen zijden,
Op bergh, in bosch, in dal, tot dattet ergens vint
Daer 't seer op is verlieft, daer 't seer op is gesint:
Ten vreest voor onweer, storm, noch stormens felle baren,
Ten vreest geen tegenspoet, ten vreest oock geen beswaren,
Ten schept ooc nergens vreugt, door dien 't sijn gayken mist;
Alsoo een minnaer oock sijn lentens jeucht verquist
In suchten, en in pijn, als hy sijn lief moet derven.

Ook het lied dat de bundel besluit, een „Vreuchden-liedt, over de gheboort Christi, den Sone Godts" [148] is van hem, maar in tegenstelling tot het eerste bezit het geen verdiensten. Rederijkersinvloed blijkt uit de aanhef van het slotcouplet: „Prins, Coninck, Vorst en Heer der Heeren groot". Al in 1627 werd Pieter de Vos overdeken van het rederijkersgilde van Vere, wat hij tot zijn dood bleef. Deze benoeming op zo jeugdige leeftijd getuigt van de hoge dunk, die de Veerse rederijkers van deze veelbelovende jonge dichter hadden. Als magistraat heeft hij een bescheiden carrière gemaakt, als dichter eindigde die op hetzelfde ogenblik, waarop ze begon.

Johannes Rogiers

De laatste met name genoemde medewerker van de bundel is *Johannes Rogiers* (1602?—1654) [149], tegelijk een van de jongste. Toen de bundel verscheen had deze Middelburger klaarblijkelijk nog geen keuze gedaan voor zijn maatschappelijke loopbaan, want eerst in 1628 werd hij, op zes-en-twintigjarige leeftijd, te Leiden als student in de theologie ingeschreven. In 1633 werd hij als proponent predikant te Kerkwerve op Schouwen, drie jaar later werd hij te Renesse beroepen en daar de opvolger van de bekende Petrus Wittewrongel, in 1638 verwisselde hij deze standplaats voor Brouwershaven, waar hij tien jaar bleef, en in 1648 ging hij naar Zieriksee, waar hij in 1654 als dienstdoend predikant overleed. Door zijn beide, eerst op latere leeftijd gesloten huwelijken, was hij aan voorname Zierikseese families gelieerd.

In de „Zeeusche Nachtegael" heeft Rogiers twee gedichten geschreven, beide in de Minne-sang: een welkomstlied aan Anna Roemers [150], dat behalve met zijn naam met zijn zinspreuk: „Mijn gheluck, Is in druck" ondertekend is. Als zovele andere uit de bundel is ook dit vers Catsiaans van maat en zinswendingen; zelfs het „evenwel nochtans" ontbreekt niet. Veel bekoorlijker dan dit wat vlakke lied is zijn „Claghende vrijster" [151], dat, in de trant van Cats' „Harders-liedt" of Huygens' „Voorhout" geschreven, de klacht vertolkt van een vrijster over haar vrijer, die „de walghe van haer stack" en een ander meisje naliep. En toch heeft ze niet verdiend, zo versmaad te worden:

Quaemje vroech, of quaemje late,
Naer het u wel quam te pas.
Op wat ure dattet was,
'kHeb u altoos in-ghelaten,
Noyt en quaemj' om niet ghegaen,
Noyt en bleefje langhe staen.

Dickwils heb ick halve nachten
Mijnen slaep om u verlet,
En ghebleven uyttet bedt,
En voor deure sitten wachten,
Somtijts in soo bitter kou,
Dat ickt niet ghesegghen sou.

Alsje dan niet zijt ghecomen,
Stracx soo docht my dat mijn hert
Teenemael ghesloten wert,
Dan soo was ick in-ghenomen
Met een droef en bang gheducht,
Met een jammerlick ghesucht:

Dan oock heb ick wel het laken
Van het bedde daer ick lach,
Door mijn weenen en gheclach
Mette tranen nat gaen maken;
Schoon ick my tot slapen ley,
'tWier verhindert vant geschrey.

Jonckbloet, die van de „Zeeusche Nachtegael" overigens niet veel goeds heeft gezegd, rangschikt dit lied onder de beste uit de bundel [152], en inderdaad behoort het daartoe. Dat Rogiers hierin zichzelf overtroffen heeft blijkt uit een vergelijking met de drie andere gedichten, die we verder nog van hem kennen, alle drie lofdichten, in Catsiaanse geest en stijl geschreven en zonder enige literaire waarde. Men vindt ze voorin „Een hulpe tot ware salicheyt" van Joannes de Swaef [153], de „Laetste basuyne" van Udemans [154] en de „Nederduytsche poëmata" van Adriaen Hoffer [155].

Anonieme bijdragen

Wie de anonieme „meer andere" dichters zijn, die de lijst der medewerkers van de „Zeeusche Nachtegael" besluiten, zal wel altijd een raadsel blijven, naar de oplossing waarvan men zelfs niet kan gissen. Vijf bijdragen in de bundel zijn niet ondertekend. In de eerste plaats is dit het korte „Venus bedroch" [156], dat als zovele andere bijdragen van Cats had kunnen zijn. Verder het „Lied aen N. P. S. Vrouwe-slagher" [157], een dichterlijke afstraffing van een eveneens onbekende Zeeuwse vrouwenbeul, en het onmiddellijk daaropvolgende „Wulmer" [158], een veel aardiger en vlotter liedje in de trant van Cats' „Harders-liedt" geschreven. Dan de „Nopen" [159], die werkelijk van Cats zijn, tenslotte het „Ghedicht, ter eer gedaen van de Zeeusche Nachtegael" [160], dat mogelijk van Pieter van Meldert is.

Men kan zich moeilijk aan de indruk onttrekken, dat de organisatoren van de bundel alle krachten hebben ingespannen om met een zo uitgelezen en tegelijk zo talrijk mogelijk gezelschap voor de dag te komen. Alle beschikbare dichters zijn opgeroepen om hun aandeel te leveren voor dit boek, dat de mondigheid der Zeeuwen aan de Hollanders zou moeten

bewijzen. Dat twee van hen, Peutemans en Hobius, intussen al gestorven waren, werd klaarblijkelijk opzettelijk verzwegen. Terwille van de omvang werden ettelijke gedichten opgenomen, die beter in de pen, althans in portefeuille waren gebleven, ook naar het oordeel van de Zeeuwse tijdgenoten. „Tis zeker", schrijft de Middelburgse koopman Johan Radermacher aan zijn Londense vriend Jacques Cole, „al waerender eenige liederen wtbleven, men soudese niet gemist hebben", en we kunnen hem deze uitspraak volmondig toestemmen. In dezelfde brief horen we iets van het succes, dat de uitgever zich met dit sierlijk uitgevoerde boek verwierf: „Desen boeck is soo wel getrocken, dat den drucker meynt eer lange wel soude mogen herdruckt worden", en hij voegt er aan toe: „dan soudemen den hoff wat wieden van oncruyt, ende met eenige betere plantsoenen besetten" [161]. Eer de drukker Jan Pietersz. van de Venne gelegenheid kreeg, werd hij zelf uit de hof der wereld gewied, en de Rotterdamse en Amsterdamse uitgevers die in 1632 en 1633 de bundel nogmaals ter perse legden, zagen er uitsluitend een handelsobject in en hadden geen reden om de tekst te zuiveren.

Een kunstwerk van de eerste rang is de „Zeeusche Nachtegael" allerminst, de hooggestemde inleiding van de uitgever ten spijt. Tot het scheppen van een bundel, die de vergelijking kon doorstaan met het werk van Bredero, Hooft, Huygens en Vondel, waren in Zeeland trouwens geen dichters. De besten onder hen, Van Borsselen, De Brune en Beaumont, welke laatste eigenlijk niet eens een Zeeuw was, blijven altijd nog verre de minderen van de Hollandse dichters, zowel wat de aesthetische vermogens van hun stijl als de vlucht van hun gedachten betreft. Het „vriendelijck dreyghement", waarmede Jan Pietersz. zijn inleiding besluit: „by aldien de Zeeusche verstanden by yder niet erkent werden sal ick noch andermael mijn uyterste vermoghen doen, om haer scharp, loffelijck vernuft door konst van drucken wyder te doen verspreyen, in onse en buyten onse landen", deze bedreiging is almee niet ten uitvoer gebracht door zijn vroege dood. En was deze niet tussenbeide gekomen, dan zou Van de Venne zeker voor een moeilijke opgave zijn komen te staan, want het beste wat de Zeeuwse literatuur in deze tijd heeft voortgebracht, het werk van Philibert van Borsselen, was al twintig jaar tevoren verschenen, en het beste wat zij nog zou voortbrengen, de verzamelde gedichten van Simon van Beaumont en het „Bancket-werck" van Johan de Brune, zouden pas veel later het licht zien.

Wat in de „Zeeusche Nachtegael" te waarderen valt, is de zuiverheid van de Nederlandse taal [162]. „Het is seer mis-prijsselijck", zegt Adriaen van de Venne in de inleiding tot zijn „Tafereel van sinne-mal", „datmen zijn vaderlantsche spraeck soeckt achter hoecken te laeten, ende ghebruycken andere schraele menghelingen onder volcomen soet-mondige ronde woorden; dewelcke, door sulcken overlantsche gemeynsaemheyt als verbastaert werden! daer nochtans het Nederlants niet van noode is by andere te gaen ontleenen". De medewerkers hebben zich aan deze opvatting gehouden en hun werk in „onse vry-borstige inlandsche tael" geschreven. Op een enkele uitzondering na zijn ze aan het rederijkersvers ontgroeid en, door bemiddeling van Cats en via deze dichter van Heinsius, onder invloed van de Klassieken en de Franse Renaissance gekomen. Het is de Heinsius der in 1616 verschenen „Nederduytsche poëmata", die zij eren en navolgen, de geleerde van wereldbetekenis, die door zijn voorbeeld het welsprekendste pleidooi voor de moedertaal heeft gevoerd, dat men zich kon denken [163]. Overigens was voor de dichters van de „Zeeusche Nachtegael" de poëzie meer een aangelegenheid van het hoofd dan van

het hart, dat naar het bekende woord van Horatius de bron der welsprekendheid is. De Zeeuwse dichters behoren bijna zonder uitzondering tot de aristocratie, tot de regentenkringen of tenminste tot de geleerdenstand. Een kousenkoopman als Vondel, een volksjongen als Bredero zoekt men onder hen tevergeefs. Een lid van de Hoge Raad, vier burgemeesters, twee pensionarissen, een schepen, twee advocaten, een predikant en een doctor in de medicijnen, en daarbij nog de vrouw van de rentmeester der Staten van Zeeland, vormen met hun dertienen een illuster gezelschap. Van de overblijvende zes zijn er twee aanstaande predikanten, zal er één secretaris van Vere worden, zijn er twee schilder en is er één weliswaar maar schoolmeester, maar als zodanig een uiterst bekwaam en kundig man, en bovendien broer van een Middelburgs predikant. Maatschappelijk beschouwd was op dit gezelschap niets aan te merken, en men zou zich bijna afvragen, of niet misschien juist daarom de kunst wat in het gedrang kwam.

Tenslotte de vraag, in hoeverre men kan spreken van een Zeeuwse dichterkring, die te vergelijken zou zijn met de Amsterdamse kring van Roemer Visscher, die later in de Muiderkring zijn voortzetting vond, of met de Dordtse kring, waarvan Cats weldra het middelpunt zou worden. Dat te Middelburg iets dergelijks bestaan zou hebben, is mogelijk, maar niet waarschijnlijk. De grootste helft der medewerkers, twaalf, woonde omstreeks 1620 in de hoofdstad van Zeeland, Valerius en Vos bovendien in het nabijgelegen Vere, terwijl Hoffer en Van Borsselen er uit hoofde van hun ambt meermalen moesten vertoeven. De regenten zullen elkaar ambtelijk geregeld ontmoet hebben in de vergaderzaal, maar er is geen enkele plaats in het boek, noch daarbuiten in de literatuur van die tijd, die wijst op het bestaan van letterkundige bijeenkomsten. Waarschijnlijk is, dat we in de bundel alleen een gelegenheidsuitgave moeten zien, en dat de medewerkers elkaar nooit elders gezamenlijk ontmoet hebben dan in de namenlijst, die er aan voorafgaat.

Indien er omstreeks 1620 al een Zeeuwse dichterkring bestaan mocht hebben, dan zou deze al spoedig daarna getiërceerd zijn. Hobius en Peutemans immers waren bij de verschijning van de „Zeeusche Nachtegael" al gestorven, en Cats was al naar Dordrecht verhuisd. In 1625 stierf Valerius, en verhuisde Adriaen van de Venne naar Den Haag. Nicolaas van der Deelen was al in 1622 in Leiden gaan studeren, waarheen Johannes Rogiers in 1628 vertrok. Het jaar tevoren was Van Borsselen gestorven. Van al deze verliezen zal vooral het vertrek van Cats, immers de „artsch-vader van onse Zeeusche poëten", zwaar gewogen hebben, vooral omdat geen enkel ander dichter uit deze kring de aangewezen leider kon zijn.

HET TAFEREEL VAN SINNE-MAL

Een afzonderlijke en uitvoeriger bespreking eist het werk van Adriaen van de Venne, dat met afzonderlijk titelblad en paginering aan de „Zeeusche Nachtegael" werd toegevoegd: het „Tafereel van sinnemal" [164]. De uitgever verzoekt de „soet vermaeck-soeckende lesers" het bij de „Nachtegael" te laten inbinden, „overmits het als een werck is, ende van 't ander ontleent", en ook de dichter zelf is, in alle bescheidenheid, van oordeel „dattet niet qualijck soud passen dit werck by de Nachtegael te vougen". Dat het er afzonderlijk werd bijgevoegd vindt zijn oorzaak alleen in het feit, dat hetgeen Van de Venne in portefeuille had liggen, te veel was om verspreid over de drie delen te worden opgenomen — eigenlijk maar over twee, want godsdienstige gedichten treft men in de poëzie van deze zwierige kunstenaar niet aan.

De „Middelburchsche lauwer-hof, ofte rust-plaetse, van Mercurius, ende des selfs aenspraecke tot alle const-beminders" [165], waarmee de bundel opent, is eigenlijk een aanprijzing van de winkel der Van de Vennes, die Mercurius in de mond wordt gelegd. Uit Duitsland, waar op het ogenblik de oorlog woedt, heeft hij zich naar Zeeland begeven, en terwijl hij op een herdersstel een lied zat te zingen, heeft Vrouw Echo de Zeeuwse nimfen gewekt, die hem gesmeekt hebben om in Zeeland te blijven. Weldra echter jaagt Neptunus hem op,

> Want als de water-godt, mijn wesen heeft gekent,
> Soo heeft hy sich terstont, tot mywaerts toegewent;
> Met ysselick ghesicht, en vreesselick gheklater,
> Drong hy met groot gebruys, door 't soute golven-water.
> Sijn lichaem was beschuymt: zijn paerden staecken op
> Haer slymich-gladde-lijf, en hart geschubde cop.
> Des grysaerts groot gevolgh, de trytons met haer schelpen,
> Die quamen opgerust, om haren vooghd te helpen:
> Sy guysden met de vloet, en spëitten met een vlucht,
> En sloeghen na my toe, met vreesselick gherucht [166],

en aldus weer opgedreven daalt de god ditmaal te Middelburg neer, waar hij in een lommerrijke tuin in het midden van de stad een beeld van zichzelf weet opgericht. Daar houdt hij nu zijn hof, in die bloementuin waar schaduwrijke priëlen verkoeling schenken, wanneer de zon op het hoogst staat, en in de boekdrukkerij, daaraan palend, waar de schilderkunst hoog wordt gehouden en de drukpers kunsten en wetenschappen beide tot gemeengoed der burgerij maakt. Daar ontmoeten de Zeeuwse dichters elkaar: Schotte, Van Beaumont, Cats, Hoffer, Van Borsselen, Johanna Coomans, De Brune, Luyt, Peutemans, Hobius en anderen, die de tijd niet toelaat te noemen. Als inleiding tot de bundel is dit vers volkomen geslaagd, wat ook van de opzet geldt. Van de Venne heeft fantasie, hij weet een bepaald gegeven sierlijk te hanteren en uit te werken, hij gebruikt de motieven van de mythologie, die hem als Renaissance-kunstenaar welvertrouwd waren, zonder die overladenheid die ze bij andere dichters meermalen ongenietbaar maakt, en tenslotte geeft hij ook als dichter van hetzelfde scherpe waarnemingsvermogen blijk, dat hem als schilder en tekenaar tot een der belangrijkste figuren uit onze schilderkunst van het eerste kwart der eeuw maakt.

Van geheel andere aard is het tweede gedicht uit de bundel, de „Uytroep ofte boel-coop, van malle-pracht" [167], een opsomming van al de onderdelen van het toilet der zeventiende-eeuwse pronkers en pronksters, en tegelijk een stil maar veelzeggend verwijt aan de overdreven opgevoerde weeldezucht in de mode van mannen zowel als van vrouwen. Met dit gedicht schaart Van de Venne zich aan de zijde van de jonge Huygens, al is het dan met minder talent. Aan diens „Voorhout" [168], maar vooral aan Cats' „Galathea" herinnert het „Minne-mall van Dicke Leendert, en Lijsje Teunis, met ioncker Maerten" [169], een dialoog tussen een jong boertje en een boerinnetje met als derde, en spelbreker, een hoofse jonker uit de stad. Evenals Cats stelt Van de Venne land en stad scherp tegenover elkaar, wat ten gunste van het land uitvalt: Lijsje Teunis laat zich door de mooie woorden van jonker Maerten niet verleiden, maar geeft tenslotte toch de voorkeur aan haar boerse vrijer. Deze samenspraak, die alleen wat te lang en hier en daar, als bijna al het werk van Van de Venne, wat gekunsteld van taal is uitgevallen, is niettemin een van de levendigste en vlotst geschreven stukken uit de bundel. Deze eigenschappen heeft het

gemeen met het „Boertich liedt van Hollandts Trijntje, en Zeeuwse Leunis" [170], te zingen op de wijze van Cats' „Ons ghespeel wil enckel trouwen" [171], en geheel in de trant van Cats' arcadische gedichten geschreven. Te Rijswijk is een heel gezelschap boeren bij elkaar; er wordt kaartgespeeld en gedobbeld, gegeten en gedronken, en ondertussen maakt Zeeuwse Leunis, die op de een of andere wijze in deze troep terecht is gekomen, het hof aan het mooie Trijntje. Leunis heeft geen kans bij haar, maar als hij teleurgesteld naar de Haagse kermis trekt, om daar zijn zinnen te verzetten, haalt een gezelschap jonge vrijsters hem in en doet hem opeens zijn leed vergeten. Zeeuwse Leunis krijgt van de Hollandse meisjes met dat al geen hoogte.

In de beschrijving van het schransende en dobbelende boerengezelschap is iets, dat aan Bredero's „Kluchtigh boeren geselschap" doet denken, waarop het wel geïnspireerd zal zijn. Het „Sinnighe slypers-liedt" [172] herinnert daar nog sterker aan, omdat het op dezelfde wijs gezongen dient te worden. Van de Venne heeft overigens alleen de vorm aan Bredero ontleend voor dit lied, waarin hij de scharenslijp sprekende invoert:

Ick slijpe schaer, en mess' van alderhande sné,
En beytels, en bylen, en ander tuyghje mé;
Siet! hoe ick trap en tré:
't Is om de cost van mijn begost,
En bender by te vré.

De prent, die hij er bij tekende, vertoont de man temidden van al de klanten, waarvan hij in zijn lied melding maakt: kameniertjes, naaisters en breisters, schilders, plaatsnijders, boetseerders, barbiers en alle mogelijke ambachtslieden; zelfs de hannekemaaier ontbreekt niet in dit bonte gezelschap. Op de monoloog van de scharenslijp volgen antwoordliederen van de vrouwelijke en de mannelijke omstanders [173]. Het eerste is op de wijs van Hoofts „Vluchtighe nymphe" te zingen:

Kluchtige slyper, aerdigh gast
Wy zijn byster wel gepast
Op u reden, en u treden:
Want, ghy weet met slypery
Strijckende-praet te brengen by.

Maar hoe ken je, vragen ze hem, onze gedachten zo goed? En zijn wij werkelijk wel zo geslepen, als je denkt? Schimpende slijper, schaam je wat, ons tere vrouwen, die levenslang in de macht der mannen verkeren, zo te beschimpen.

Veynsende wiggel wapper mont,
Maecket toch niet al te bont;
Laet u lippen niet ontglippen
Eenigh vrouwen-roem, off schandt,
Blijvende eer is waerdigh pandt.

En de mannelijke omstanders zijn al evenmin tevreden: ze hebben de indruk dat hij het met de waarheid niet te nauw neemt, maar de „Aenspraecke tot alle onghesleepen luyden" [174] herinnert er beiden, mannen en vrouwen aan, dat al het gepraat van de slijper voor „enckel jock, en boertigh spel" te houden is; niemand behoeft er zich aan te storen.

De „Boersche eyer-clacht" [175] is de lange alleenspraak van een boer, die met een mand eieren in de modder uitgegleden, nu als Perette uit La Fontaine's bekende fabel opsomt, wat men zoal van de gebroken

eieren had kunnen maken. De „Zeeusche mossel-man" [176] en het „Mossel-mans korde-wagen-liedt" [177] bezingen de lof van dit bij uitstek Zeeuwse gerecht. Door en door Catsiaans is „Vorsse-mossels eyghenschap, gheduydet op de ghelijckenisse der menschen seden, en leven" [178], terwijl de „Sinnighe neep-kluytjes, waer in spreuckscher wijse wert aen ghewesen door verscheyden persoonen, den loop des levens" [179] aan Roemer Visscher herinneren, maar ook aan de „Grillen" van Simon van Beaumont en Huygens' puntdichten. Het zijn ruim zeventig zevenregelige gedichtjes, waarin Van de Venne aan zijn observaties van jonge Gijsje en kleine Lijsje, van Elske Mors, jonker Puyck, trage Fop en tal van andere al of niet aan de werkelijkheid ontleende figuren opmerkingen over het menselijk leven in 't algemeen vastknoopt. Op zichzelf beschouwd zijn deze korte, dikwijls pittige rijmen niet onverdienstelijk, maar hun dichter heeft dit tegen, dat men ze nu eenmaal moeilijk op zichzelf kan beschouwen en een vergelijking met grotere woordkunstenaars dan hij was nu eenmaal in zijn nadeel moet uitvallen. Hoezeer hij er intussen althans naar streefde om een grote rijmvaardigheid te krijgen, blijkt nog eens uit het laatste gedicht van de bundel, de lijst van het „Tafereel, genaemt Sinne-bommeken" [180], een soort van revue van al de personen, die in de voorafgaande gedichten zijn opgetreden en die nu tezamen een rondedans maken op de muziek van de speelman.

Als de Mey staet voor de deur,
Ionc en out verrect zijn beyne,
Die des winters voll' getreur
Cropen by de trirom treyne;
Loopen dan, alom, herom
Sien, na pypelary bom.

Maar ook komt in dit lied tot uiting, hoezeer dit streven maar al te dikwijls tot gewrongenheid en duisterheid moest leiden. Van de Venne overschatte zijn talent, toen hij in dezelfde trant wilde dichten als Bredero en Huygens, dichters van onvergelijkelijk groter formaat dan hij was. Wat bij hen natuurlijk klonk, werd bij hem tot gekunsteldheid; wat bij hen rijkdom was, werd bij hem tot pronkzucht en overladenheid, dezelfde eigenschappen die ook Van de Venne's schilderijen menigmaal ontsieren.

ADRIAEN VAN DE VENNE

Adriaen Pietersz. van de Venne (1589—1662) [181] was te Delft geboren uit Brabantse ouders, die hun zoon te Leiden Latijn lieten leren, klaarblijkelijk met de bedoeling hem een wetenschappelijke loopbaan te doen kiezen. Adriaen hield evenwel meer van tekenen en schilderen, en mocht zich, wie zal zeggen na hoeveel tegenstand, daarin verder bekwamen. Simon de Valk en Willem van Diest werden zijn leermeesters, en onder hun leiding ontwikkelde hij zich tot een kunstenaar van meer dan middelmatige bekwaamheden. Waarschijnlijk is hij hetzij met zijn vader [182] in of vóór 1605, hetzij met zijn oudere broer Jan in 1608 naar Middelburg gekomen, waar hij op 19 November 1614 Elisabeth de Pours tot vrouw nam. Zij was te 's-Heer-Arendskerke geboren en een dochter van de te Middelburg wonende kapitein De Pours [183]. Dit huwelijk bracht hem het huis in de Bogaardstraat op de hoek van de Balans aan, dat aan zijn schoonvader behoord had en grensde aan de tuin van de drukkerij van Adriaen van de Vivere. Na diens dood werd deze door Jan Pietersz. van de Venne overgenomen. Het is niet duidelijk of de beide broers geassocieerd waren en tezamen de drukkerij, annex uitgeverij en kunsthandel, dreven, ofwel Adriaen zich uitsluitend aan de kunst wijdde.

De populariteit van Cats' gedichten is gedeeltelijk verschuldigd aan de illustratie van Adriaen van de Venne. Tussen Cats en Van de Venne heeft een nauwe samenwerking bestaan, die dateert van het begin van Cats' loopbaan als dichter en die bijna een halve eeuw, tot de dood van Van de Venne, heeft voortgeduurd [184]. Voor beiden waren schilder- en dichtkunst als het ware twee onafscheidelijke begrippen. „Reden-kunst en beelden-kunst", aldus Van de Venne, „moeten noodsakelick byeen ende voeghen ende moeten te samen ghelijck de ziel en het lichaem. Gheen schilder kan sonder poëtschen gheest, noch gheen poët kan sonder schilderschen gheest yets teelen, voldragen, baren ende opvoeden" [185]. Al in de „Zeeusche Mey-clacht" [186] had hij trouwens dezelfde strekking neergelegd: de poëzie is de geest en de ziel van de schilderkunst, maar deze is op haar beurt het lichaam van de poëzie. Beide, onder alle kunsten de voornaamste, kunnen zonder elkaar niet bestaan. Daarmee correspondeert volkomen wat Cats in de voorrede van zijn „Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt" aanhaalt ter rechtvaardiging van de illustratie van zijn boek: „also de poësie te rechte by de Ouden wert geseyt te zijn een sprekende schilderye, ende de schilderye aen d'ander zijde een swijgende poësie" [187].

Het is de niet geringe verdienste van Van de Venne, zich zo geheel in de ideeënwereld van Cats te hebben ingeleefd, dat in zijn tekeningen de gedachten van de dichter als het ware voor de tweede maal gestalte hebben gekregen. De uitgebreide, eindeloos uitgesponnen verhalen en beschrijvingen van Cats weerspiegelen zich in de uiterst gedétailleerde en minutieuse tekeningen van Van de Venne, waarop in een klein bestek een overvloed van feiten en feitjes is uitgebeeld. Al was deze kunstenaar dan niet, als Cats, een Zeeuw van geboorte, hij deelt met hem de voorliefde, de overgave aan de wereld van het kleine, de mikrokosmos waarin Gods grote scheppingswerken zich getrouw reflecteren [188].

Na de dood van zijn broer, in 1625, vertrok Adriaen nog in hetzelfde jaar naar Den Haag, waar hij tot zijn dood bleef wonen. In compagnonschap met Joost Ockerss [189] richtte hij op de Fluwelen Burgwal een drukkers- en uitgeverszaak op, die verscheidene werken van Cats opnieuw ter perse legde [190], maar die de firmanten al in 1632 aan Isaac Burchoorn [191] schijnen te hebben overgedaan. In 1634 vinden we Van de Venne in „De drie Leer-konsten" op de Turfmarkt in een boekwinkel, waar zijn eigen boeken, bij Burchoorn gedrukt, te koop waren. Hij stierf, oud en vereenzaamd, op 12 November 1662. Aan de beide kinderen, die hem overleefden, liet hij behalve zijn schilderijen alleen maar schulden na [192].

Van de Venne heeft na zijn vertrek uit Zeeland nog enkele andere boeken en pamfletten geschreven, o.a. de „Sinne-vonck op den Hollandtschen turf" (1634) en het „Tafereel van de belacchende werelt" (1635), die als al zijn latere werk in letterkundige betekenis achterstaan bij het „Tafereel van sinne-mal". Beurtelings staat hij onder invloed van Cats, Hooft, Bredero en Huygens, en ook volgt hij weleens zichzelf na [193]. Er is veel gekunsteldheid in zijn werk, de woordspelingen zijn er niet van de lucht, en vooral zijn proza heeft sterk de invloed ondergaan van de vernuftstijl, die uit Engeland ook hierheen was komen overwaaien. De opzettelijke duisterheid, die al in zijn eerste gedichten tot uiting kwam, nam met de jaren toe, en in zijn latere werk zijn tal van plaatsen, waarvan men tevergeefs de ontcijfering zoekt. Niet als dichter, alleen als schilder en vooral als tekenaar is Van de Venne blijven voortleven. De verzen in de „Zeeusche Nachtegael" en het „Tafereel van sinne-mal" heeft hij bijna alle ondertekend met zijn zinspreuk „Ick soeck en vin". Het object

van dit zoeken kan moeilijk iets anders zijn geweest dan de schoonheid, maar heeft Van de Venne werkelijk gemeend, dat hij die in zijn letterkundige werk gevonden had?

JACOB CATS

In het middelpunt van het letterkundige leven in Zeeland uit het eerste kwart van onze Gouden Eeuw staat de figuur van *Jacob Cats* (1577—1660) [194]. Over geen andere dichter uit heel onze zeventiende-eeuwse letterkunde lopen de meningen zozeer uiteen. „Bewundert viel, und viel gescholten", als verder in onze letterkunde alleen maar Bilderdijk ten deel is gevallen, is hij alleen om die reden al steeds opnieuw de moeite van een opzettelijke bestudering waard. Een objectief oordeel over hem uit te spreken is nauwelijks mogelijk, omdat zijn werk enkele eeuwen lang een buitengewoon grote plaats heeft ingenomen in het kultuurbezit van ons voorgeslacht. Daardoor vormt dit dan ook niet alleen, als bv. dat van zijn geestverwant Huygens, een hoofdstuk uit onze literatuurgeschiedenis, maar bovendien een deel van de hele Nederlandse beschavingsgeschiedenis. Het standpunt, dat we ten opzichte van Cats innemen, is afhankelijk van onze houding tegenover het verleden van ons volk en in 't algemeen tegenover de structuur van de Nederlandse volksziel. Dit maakt een beschouwing van het werk van Cats even aantrekkelijk als moeilijk, en verklaart waarom elke nieuwe beschouwing voor- en tegenstanders vindt.

Afkomst en levensloop tot 1623

Het geslacht Cats was afkomstig uit Brouwershaven of uit de omgeving van deze plaats [195]. De stamreeks der familie [196] klimt niet verder op dan tot het begin der zestiende eeuw en vangt aan met de grootvader van de dichter, Cornelis Cornelisz. Cats, die in 1536 meestoofmeester was te Brouwershaven. Uit zijn huwelijk met Lide N. N. [197] werden drie kinderen geboren: Adriaen Cornelisz., Salome [198] en Matthijs [199].

Adriaen Cornelisz. Cats [200], omstreeks 1535 te Brouwershaven geboren en aldaar tussen 5 October 1599 en 1 Februari 1600 overleden, schijnt aanvankelijk biersteker te zijn geweest. Tussen 1568 en 1595 was hij herhaaldelijk schepen, in 1598 en 1599 burgemeester, in 1572 thesaurier en landmeester van Sint-Jakobs Klein-Nieuwlandpolder, in 1573 kerkmeester, in 1583 accijnsenaar, tussen 1571 en 1595 herhaaldelijk weesmeester en in 1589 onderdijkgraaf der zes nieuwbedijkte landen. Dat hij zowel vóór als na 1577 in de vroedschap zat bewijst dat hij, aanvankelijk Roomsgezind, na de overgang van Schouwen en Duiveland mee overgegaan is naar de nieuwe religie, althans voor de schijn. Vele aanzienlijken immers bleven ook hier het oude geloof getrouw.

Adriaen Cats is twee keer gehuwd geweest. Uit zijn eerste huwelijk met Leenken Breijde [201] werden vier kinderen geboren: een zoon Cornelis [202], twee dochters, waarvan er een Quirina [203] heette, en, op 10 November 1577, Jacob. Anderhalf jaar na de geboorte van dit jongste kind overleed de moeder, op 13 Mei 1579. De vader, „noch gesont en van bequame jaaren" [204], hertrouwde (vóór Maart 1583) met Jolente de Grande [205], „een hupse vrouw uyt Walslant", „een hantsaam wijf en oock van edel bloet, maar door de krijg berooft van al haar ouders goet". Voor de vier halve wezen, die aan haar opvoeding werden toevertrouwd, was zij een moeder, maar niettemin vonden een kinderloze oom en tante [206] het veiliger, de kinderen aan de invloed van deze buitenlandse vrouw uit een Rooms land te onttrekken, en zo verliet Jacob al vroeg het ouderlijk

huis. Uit het tweede huwelijk van zijn vader werden nogmaals vier kinderen geboren, drie zoons [207] en een dochter Leenken, „een schoone maagt".

Jacob zelf werd al vroeg, op kosten van zijn oom, naar de Latijnse school te Zieriksee gezonden. Aanvankelijk was dit hem „een droevig leven", en het eerste jaar voerde hij, naar zijn eigen getuigenis, weinig of niets uit. Hij kwam er in de kost bij de rector Dirck Kemp, een eigenaardig man, die met zichzelf en zijn onderwijs bijzonder ingenomen was, bovendien „gansch kluchtig in manieren", waarvan Cats een voorbeeld noemt. Zijn vrouw had een dienstbode, die zich geen maagd meer kon noemen, en die 's nachts, „als vrouw en meester sliep", in de kamer van de kostjongens kwam. Jacob was nog te jong om mee te doen aan de „losse praat" — want erger dingen gebeurden er niet — maar niettemin werd in deze jaren de kiem gelegd van zijn zinnelijk karakter, de bron van een levenslange strijd. Nog als grijsaard van twee en tachtig klaagt hij:

> Ick voele menigmaal noch in mijn zinnen komen
> Dat ick van dese stof ter loops heb ingenomen:
> Het kruyt dat niet en deugt, indien het veylig wast,
> Word ongevoelig groot en staat ten lesten vast.

We mogen aannemen dat Cats tussen zijn elfde en zijn veertiende jaar in Zieriksee is geweest [208]. In deze tijd valt zijn eerste jeugdverliefdheid, die weliswaar maar „kinderwerck" was, maar zijn jonge leven toch onrustig maakte. Tante kwam er achter en „ging geweldig af", en Jacob, altijd voor goede woorden vatbaar, gaf zijn „grillen" op. In Zieriksee ook maakte „een eerbaar jongeling, uyt Brabant daar gekomen", hem bekend met de dichtkunst, waarop hij zich weldra eveneens begon toe te leggen, eerst „in Roomsche taal" en vervolgens, toen hij daarvan de smaak verloren had, „in de Zeeusche taal".

Vier jaar bleef hij op de Latijnse school; toen verliet hij, waarschijnlijk dus in 1591 of 1592, Zieriksee en Zeeland metterwoon, en vertrok naar Leiden. Naar Schouwen is hij niet meer teruggekeerd, behalve voor een kortstondig verblijf, maar levenslang heeft hij de herinnering aan Brouwershaven en Zieriksee in zich levend gehouden. Zijn „Ouderdom, Buyten-leven en Hof-gedachten, op Sorgh-vliet" (1656), het werk dat hij tegen zijn tachtigste jaar schrijft, is aan de overheid van beide steden opgedragen [209]. Met zijn Brouwershavense familie is hij altijd in contact gebleven, met zijn broers en zusters en hun kinderen, met zijn achterneef Jacob Hobius, met een achternichtje dat hij aan een bruidschat hielp [210]. Veel later nog interesseert hij zich voor zijn achterneef Hobius van der Vorm (1628—1700) [211]. Met tal van leden van Schouwse families, uit de geslachten Teelinck, Hoffer, Boy en andere, heeft hij betrekkingen onderhouden.

Te Leiden kwam de jonge Jacob in huis bij „seecker deftig man van Leuven daar gekomen", een ontwikkeld man, die Aristoteles' „Organon" las. Het ging hier al precies zo als bij rector Kemp: de huisvrouw nam op zekere dag een dienstmeisje, dat al de zes studenten, die bij haar in de kost lagen, het hoofd op hol bracht, wat hun studie nu juist niet ten goede kwam. Uitvoerig heeft Cats in zijn levensbeschrijving verteld, in welke moeilijkheden dit „titsig dier" hem, buiten zijn en haar schuld, heeft gebracht, en hoe hij een tijdlang geducht in angst heeft gezeten voor een hem opgedrongen en allerminst gewenst vaderschap. Het onmiddellijke gevolg daarvan was, dat hij voorlopig geen „witte kappen" meer wilde zien.

Cats heeft zich klaarblijkelijk niet dadelijk na zijn komst in Leiden laten inschrijven. Eerst op 12 Augustus 1593 vinden we hem als Jacobus Breide Brouwershavius in het album studiosorum ingeschreven in de literaire faculteit [212]. Het is opmerkelijk dat hij niet de familienaam van zijn vader, maar die van zijn moeder gebruikt, al was dit in de zeventiende eeuw lang niet ongewoon, vooral wanneer de familie van de moeder aanzienlijker was dan die van de vader. Het laatste kan ook hier het geval zijn geweest; de Breydes behoorden althans tot de notabele families van Brouwershaven, maar ook kan de minder goede verstandhouding van Adriaen Cats met de kinderen uit zijn eerste huwelijk hierop invloed hebben gehad. Mogelijk heeft ook dankbaarheid jegens de tante, die zich in Zieriksee liefdevol over de moederloze jongen had ontfermd, hem er toe gedreven om haar naam aan te nemen.

In de jaren die Cats in Leiden heeft doorgebracht vond hij daar o.a. Simon en Apollonius Schotte uit Middelburg en Theobald de Hubert, Petrus Gruterus, Johan en Willem Teelinck, allen uit Zieriksee. Enkele van deze Zeeuwse tijdgenoten zullen we in zijn later leven meermalen ontmoeten. Het enige dat Cats van zijn studie vertelt, is dat hij Grieks leerde van Jan Cornelisz. van Gessel (1550?—1627) [213], die zich als particulier leraar in Leiden had gevestigd, en dat hij in deze taal dadelijk verzen begon te schrijven. Waarschijnlijk heeft Cats na een literaire propaedeuse verder rechten gestudeerd. Hij heeft deze studie niet in Leiden voltooid, maar in Orleans, ofschoon hij, volgens de bewoordingen van zijn autobiografie, vooraf klaarblijkelijk aan verscheidene dispuutcolleges heeft deelgenomen.

> En na ick van myn doen veel preuven had gegeven,
> Scheyd' ick van Leyden af, en reysde uyt het lant,
> Op dat een vreemde kust mogt wetten mijn verstant.

In Orleans, destijds nog altijd drukbezocht door wie zich in het burgerlijk recht wilden bekwamen, ging het met Cats al net zo als in Zieriksee en in Leiden: ook hier deed de vrouw een aanval op de wetenschap. Aanvankelijk alleen met de bedoeling om goed Frans te leren spreken — hij verzekert het ons zelf — verspilde hij veel tijd „bij juffers van de stadt", maar van het een kwam het ander:

> De kennis wies gestaâg, en mits de soete praat,
> Soo hielt men menig maal wel niet de regte maat.

Een van de Orleanse meisjes beviel hem boven alle andere, en weldra bleek ze bereid om de jonge jurist als zijn wettige vrouw naar zijn vaderland te vergezellen. Maar nog juist op tijd bedacht Cats, die zijn verstand nooit door zijn gevoelens heeft laten overheersen, dat zijn vader hem bij zijn vertrek op het hart had gebonden om toch alleen terug te keren. En gelukkig kòn hij nog alleen terug:

> Als ick de reis begon, toen was mijn lichaam kuys,
> En ick brogt wederom gesonde leden t'huys.
> Dat ick by vrouwen sogt, en was maar om te praten,
> In eerbaar onderhout daar by heb ick 't gelaten.

In 1598 heeft Cats Orleans bezocht. De 2de Juni werd hij als Jacobus Felinus Brouwershavenensis ingeschreven in de Natio Germanica [214]. Van examens of een promotie maakt noch het archief van de senaat, noch dat van de genoemde natie melding, maar uit zijn autobiografie weten we, dat hij er tot doctor in het Romeins recht gepromoveerd is [215]. Zijn ver-

blijf schijnt er van vrij lange duur te zijn geweest, en het afscheid van de stad, waaraan hij zoveel zoete herinneringen meenam, kostte hem moeite. „Overstort met ongemeene rou", waaraan hij in klaagliederen uiting gaf, vertrok hij naar Parijs. Graag had hij nog verder willen trekken, naar Toskane, misschien zelfs naar Rome, maar de vrienden in Holland vonden dat het nu tijd werd om huiswaarts te keren. Zijn verblijf in Parijs is klaarblijkelijk maar van heel korte duur geweest, want eind Juli vinden we hem alweer bij een promotie in Leiden als opponent [216].

Cats begon zijn juridische loopbaan in Den Haag, waar hij zich bij de ervaren procureur Cornelis van der Pol in de advocatuur bekwaamde. Na korte tijd begon hij al zelf te pleiten, en ziedaar:

> Godt gaf dat my voor eerst bequame stoffe gaven
> De stadt van Zierickzee, en oock mijn Brouwershaven.

De praktijk nam met de dag toe [217], en waarschijnlijk ook al uit hoofde daarvan vond Cats zichzelf zo langzamerhand „bequaam oock tot een wettig trouwen". De toekomstige mevrouw Cats was zelfs al gevonden, toen God tussenbeide kwam. De derdedaagse koorts overviel hem, en alle middelen, ter bestrijding ondernomen, bleken tevergeefs; alleen verandering van lucht zou, naar het oordeel der medici, kunnen baten. Een hele zomer bracht Cats dientengevolge in Engeland door, o.a. in Cambridge en Oxford. Hier kwam hij in aanraking met het Puritanisme; hij hoorde er Perkins en waarschijnlijk ook Hall, maar van zijn koortsen genas hij niet. Toen het winter werd en de pest in vele steden uitbrak, keerde hij naar Holland terug en vatte de praktijk weer op. De succesvolle verdediging van een jongeman, die om zijn vader te verdedigen iemand had doodgeschoten, bezorgde hem veel roem, maar zijn ziekte wilde niet genezen, al volgde hij ook ieders raadgevingen op. Te Brouwershaven bij een van zijn broers logerend, werd hij eindelijk door een oude alchemist genezen [218].

Bevrijd van ziekte en kwaal, dacht hij er over om zijn toch wel enigszins verwaarloosde praktijk in Den Haag weer op te nemen, toen zijn vriend Apollonius Schotte, pensionaris van Middelburg, hem aanried zich eveneens in Zeelands hoofdstad te vestigen, waar voor een jong advocaat toekomst was. De commissievaart, die in deze jaren uit de Zeeuwse havens druk werd gedreven, gaf voortdurend aanleiding tot geschillen, waarin het Admiraliteitscollege te Middelburg moest beslechten. Zo ontstond bij deze vrij plotselinge toename van processen al spoedig een tekort aan procureurs, waarin Schotte, die wegens zijn benoeming tot pensionaris in 1602 zijn eigen praktijk had moeten opgeven, voorzag door enkele jonge juristen naar Middelburg te halen. Simon van Beaumont was een van hen, Cats een andere. Nadat hij in 1603 te Leiden zijn theses exercitii gratia had verdedigd, kwam hij nog in hetzelfde jaar „tot Middelburg (z)ijn woonplaats nederslaan". Zowel Cats, die juist zes en twintig was geworden, als de enkele jaren oudere Van Beaumont werden nog vóór zij zich als poorter hadden laten inschrijven, door Wet en Raad tot stadsadvocaat aangesteld (13 December 1603), een bewijs van de welkome ontvangst, die hun in Zeelands hoofdstad ten deel viel, maar tegelijk van hun goede naam als jurist, die hun reeds was vooruitgevlogen.

Cats kreeg in Middelburg al spoedig een drukke praktijk, naar het schijnt echter meer als procureur dan als stadsadvocaat [219]. In hoofdzaak heeft hij zich aan handelsgeschillen gewijd, en tot dat doel introduceerde Schotte hem bij de voornaamste kooplieden van de stad, in de eerste plaats waarschijnlijk bij Pieter de Moucheron, een oudere broeder van Balthasar,

en als deze een handig en ervaren koopman. In zijn huis in de Lange Noordstraat (L. no. 131) [220], dat van binnen een aanzienlijker indruk maakte dan het uitwendig voorkomen zou doen vermoeden, nam Cats zijn intrek.

Onder de Middelburgse handelshuizen stond dat van Balthasar de Moucheron in 1603 nog steeds vooraan, al was het hoofd zelf reeds in 1599 naar Vere getrokken, en nam Pieter de zaken waar. Bij hem woonde Cats gelukkig en tevreden, zich verheugend in de vriendschap van zijn nieuwe stadgenoten en in het gelukkig en trots bezit van een groeiende praktijk:

> Mijn huys wierd veel besogt, ook luyden van den Staat,
> En wijser als ick was, versogten mijnen raat.

Nog in hetzelfde jaar kwam echter de katastrofe over het huis De Moucheron. Balthasar vertrok met de noorderzon, en zijn broer wist niet beter te doen dan zijn voorbeeld te volgen, zodat Cats zich opeens beroofd zag van huiselijk verkeer. Meer dan ooit kwam het hem wenselijk voor, naar een vrouw te gaan omzien. Van wat hem daarbij overkwam vertelt hij slechts één enkel geval: de bekende ontmoeting met een meisje in de Franse kerk, op wie hij op het eerste gezicht verliefd wordt, maar met wie hij tenslotte aarzelt om te trouwen wegens het faillissement van haar vader. Het vertrek van het meisje naar Amsterdam maakte de beslissing, die een scheiding inhield, gemakkelijker. De weinig idealistische afloop van deze strijd tussen liefde en carrière, door Cats met grote openhartigheid verteld, is hem o.a. door Busken Huet hevig kwalijk genomen.

In hetzelfde Amsterdam vond Cats tenslotte zijn vrouw. Op 26 April 1605 huwde hij er met Elisabeth van Valckenburgh [221], een rijk en bovendien een mooi meisje, nauwelijks twee jaar jonger dan hijzelf. Op 29 Mei werd het huwelijk door ds. Helmichius bevestigd.

Cats beschrijft zijn vrouw als „een vrouw van sneêg vernuft en geestig in manieren", die voor haar tijdverdrijf geen „romansche grillen" maar Plutarchus las, en bovenal de Bijbel. Waarschijnlijk is zij het geweest, die Cats tot de kerk heeft gebracht; eerst in het voorjaar van 1607 werd hij aangenomen als lidmaat van de Hervormde gemeente. Klaarblijkelijk hield dit verband met de aanstaande geboorte van zijn eerste kind, die in September plaatsvond. Het was een zoon, die Johannes werd genoemd, de eerste van een zevental kinderen, alle te Middelburg geboren tussen 1607 en 1618. Van zijn drie zonen heeft Cats er niet één volwassen zien worden, de oudste stierf als tienjarige knaap, toen hij juist zover was „dat hy oock met verstant geleerde boecken las", de beide andere, Jacobus en Cornelis, stierven in hun prille jeugd. Na Johannes werd in Juni 1609 een dochter, Anna geboren, die in 1630 met Cornelis van Aerssen van Wernhout trouwde. Twee andere dochtertjes, die na Anna kwamen, Helene en Elisabeth, stierven kort na de geboorte; het jongste kind, dat weer Elisabeth werd genoemd, bleef in leven en werd in 1636 de vrouw van Cornelis Musch, de bekende griffier van de Staten-Generaal.

Op het eind van 1611 gaf Cats zijn rechtspraktijk op, en werd boer [222]. Deze omkeer in zijn leven was indirect het gevolg van het sluiten van het Bestand. Tijdens de oorlogsjaren waren voor strategische doeleinden in Zeeuws-Vlaanderen tal van landerijen geïnundeerd, die, nu de reden van hun inundatie verdwenen was, weer drooggelegd konden worden. Tezamen met zijn broer Cornelis [223] nam Cats aan deze bedijkingen deel, en de winst bleef niet uit: één enkele oogst betaalde soms het hele land.

In 1614 bouwden zij even buiten Groede een hofstede, nog als de Catshoeve bekend, met haar reusachtige palmbomen, waarvan de overlevering wil dat Cats ze geplant heeft. In 1616 was hij kerkmeester in Groede; het voor hem gereserveerde gestoelte in het Hervormde kerkgebouw draagt nog zijn naam en zijn wapen [224]. Een en ander wijst er op, dat Cats in deze jaren metterwoon in Zeeuws-Vlaanderen gevestigd was. Niettemin bewoonde hij tevens in Middelburg het huis van Pieter de Moucheron, dat hij kort na zijn huwelijk had gekocht, evenals het buitengoed Munnikenhof, aan de Seisweg onder Grijpskerke gelegen. Dit huis, dat vroeger een zomerverblijf van de Middelburgse abten was geweest, en later eveneens aan de Moucherons had toebehoord, werd nu het zomerverblijf van Cats en zijn gezin. In de laatste jaren van het Bestand schijnt deze weer uitsluitend op Walcheren te hebben gewoond; in September 1619 wordt hij als ouderling in de kerkeraad gekozen, waar hij echter klaarblijkelijk geen rol heeft gespeeld, aangezien de kerkeraadsnotulen zijn naam maar zelden noemen [225].

Met kennelijk behagen denkt Cats in later jaren aan zijn leven op Munnikenhof terug:

> Ick had een buytenhuys niet verre van de stadt,
> Daar ick en mijn gesin een wijl in stilte sat.
> Ick was veel op het land, of in het huys gedoocken.
> Ick liet van enckel moes my veeltijts spijse koocken;
> Ick schoude stadts gewoel, en koos het eensaam velt,
> Want daar was toen ter tijt mijn wesen naar gestelt [226].

In deze landelijke omgeving begon hij weer te dichten, wat hij na zijn verblijf te Orleans niet meer gedaan schijnt te hebben. Maar de man van veertig, gerijpt door het leven en bittere levenservaringen, was een ander dan de student van twintig, die in een hem vreemde taal aan de teleurstelling over een ongelukkige liefde uiting gaf, en al was de erotische poëzie hem ook nu nog niet vreemd, daarnaast had hij zich tot ernstiger onderwerpen gewend:

> Ick las, ick dicht', ick schreef, ick maackte zinnebeelden,
> Terwijl mijn kleyne jeugt ontrent de boomen speelden:
> Hier uyt quam Dafnus voort, die Els en Galathé
> Ging raden van de stadt en tot het witte vee [227].

Hier ook ontstonden de „Self-stryt", het „Tooneel der mannelicke achtbaerheyt" en het „Houwelyck". Maar „aartsche vreugt en kan niet lange dueren": als in 1621 het Bestand eindigt, worden de pas bedijkte landen in Zeeuws-Vlaanderen doorgestoken en al het schone land loopt onder. Het weinige dat Cats nog overbleef, werd tot overmaat van ramp verbeurd verklaard door de Staat, en een langdurig proces, dat over drie rechtbanken liep, bezorgde hem veel vervelende beslommeringen en kostte hem flink geld. Toen werd hem, nog in hetzelfde jaar, het professoraat in het burgerlijk recht aan de Leidse hogeschool aangeboden, waar door het aftreden van prof. Bronckhorst een vacature was ontstaan [228], en tegelijkertijd het pensionarisschap van Middelburg. Uit Cats' autobiografie blijkt, dat vooral zijn vrouw en „al het naaste bloet" hem aangeraden hebben, in Middelburg te blijven, waartoe hij dan ook besloten heeft. Op 30 October 1621 aanvaardde hij zijn nieuwe werkkring [229]. Een sinecure was dit pensionarisschap, dat hij met Simon van Beaumont deelde, stellig niet, in de jaren dat Middelburg op het toppunt van zijn bloei stond, en het zal wel overeenkomstig de waarheid zijn, als hij zegt:

Ick heb in dit gewoel een ruymen tijt versleten;
En broot van luyen aart en heb ick noyt gegeten.
Geheele dagen lang, tot aan den swarten nacht,
Heb ick in diep gepeys al dickmaal doorgebragt [230].

Alleen slaat het begrip „een ruymen tijt" niet op zijn pensionarisambt, want dat heeft hij maar anderhalf jaar bekleed. Al het volgende jaar toch werd hem, „gansch buyten (z)ijn beleyt, ja sonder vriendenhulp", dezelfde betrekking in Dordrecht aangeboden [231], en ofschoon hij, „liefgetal aan al de Zeeusche steden", tot zijn laatste dag in Zeeland had willen blijven [232], gaf hij aan de roepstem van Hollands eerste stad gehoor. Niet zonder strijd overigens: zowel hijzelf als zijn vrouw gingen niet graag uit de stad weg, waar al hun kinderen geboren waren en ze zich een brede vriendenkring hadden verworven. Ook Wet en Raad van Middelburg deden moeite, om hun eerste dienaar te behouden.

Ick was toen, naar mij docht, in Zeelant vast gezeten,
Oock wou mijn egemaal van geen vertrecken weten,
In stad had ick een huys, en buyten, op het lant
Een woning wel gebouwt, en boomgaarts net geplant.
De kennis die ick had nu lange my verkregen,
Quam meê in dit geval mijn zinnen hier bewegen.
Ick had' er menig vriendt en veel naer eygen wensch,
En daar ick komen sou en kend ick niet een mensch.
De kinders die ick had, die waaren daar geboren,
En 't regt daar uyt ontstaan dat scheen haar dan verlooren.
In 't korte, mijn gesin scheen vast daar op te staan,
Dat ver het beste was uyt Zeelandt niet te gaan [233].

„Deftig volck" en predikanten wezen hem er echter op, dat het klaarblijkelijk Gods wil was, dat Cats naar Dordrecht zou trekken [234], en onder vasten en bidden kwam hij tot de overtuiging dat hij inderdaad moest gaan. De laatste Maart 1623 legde hij zijn ambt neer. Wet en Raad vereerden hem met „eene silvere schaele of maeltijt ter discretie van dheeren burgemeesters" [235]. Het huis in de Noordstraat en de Munnikenhof werden verkocht; Cats wilde voortaan met zijn hele persoon en zonder terug te zien bij de Dordtenaren leven [236]. In de eerste dagen van Juni verliet hij Middelburg en Zeeland voorgoed.

De Middelburgse vriendenkring

Cats en zijn vrouw zijn in Middelburg het middelpunt geweest van een wijde vriendenkring. Sinds 1610 woonde er Elisabeths jongste zuster Susanna van Valckenburgh, die in dat jaar getrouwd was met mr. Fabiaen de Vliet (1582—1634) [237]. Waarschijnlijk op aanraden van Cats, die toen juist zijn rechtspraktijk neerlegde, had deze zich na zijn huwelijk in de Zeeuwse hoofdstad gevestigd, waar hij weldra in de aanzienlijkste kringen werd opgenomen. Van 1619 tot 1623 zaten de beide zwagers samen in de kerkeraad, Cats als ouderling, De Vliet als diaken. Bij de doop van hun oudste dochtertje, op 8 Januari 1616, was Elisabeth van Valckenburgh getuige, bij de doop van een jonger dochtertje, op 8 October 1617, testeerde Cats. De verhouding tussen de zwagers schijnt overigens niet zo heel goed te zijn geweest; uit Cats' brieven weten we, dat hij aan De Vliet weifelzucht inzake de bedijkingen verweet [238]. Dit verhinderde intussen niet dat, toen in Maart 1624 weer een zoontje werd geboren in het gezin der De Vliets, dit naar zijn oom Jacob werd genoemd. De

24ste Maart kwam hij expres voor de doop van zijn petekind uit Dordrecht over. Bij de doop van hun eerste zoontje Johannes [239], 20 April 1622, was Johannes van der Meersche getuige, de rentmeester-generaal van Zeeland, die met zijn vrouw, de dichteres Johanna Coomans, tot Cats' huisvrienden behoorde. Huisvrienden waren ook de ridder Pieter Courten (1581—1630) en zijn vrouw Hortensia del Prado († 1627) [240], die vier huizen verder in de Lange Noordstraat „het Grote Huis" (L. no. 127) bewoonden, waarvan Cats de tuin bezongen heeft:

Ick weet een weerde vrouw hier binnen dese mueren,
Een licht, en gulde krans van onse na-gebueren,
Die voert een eygen naem genomen vanden hof,
En daerin scheptse vreucht, niet sonder haren lof:
Daer heeftse menich fruyt uyt alle vreemde landen,
Daer menich aerd-gewas van alle verre stranden,
Daer bloemen sonder naem, daer ongepersten wijn,
Gelijcker dickmael koomt gedreven vanden Rijn;
Daer speelt het geestich nat met hondert water-sprongen,
Daer teelt de gulle visch, de herten krijgen jongen:
Wat dienter veel geseyt? daer is een volle schat;
Een wout, een open velt, te midden inde stadt [241].

Van de predikanten kende hij Willem Teelinck waarschijnlijk al van hun gemeenschappelijke Leidse studentenjaren af, maar pas in Middelburg zullen zij elkaar als geestverwanten op het terrein van het geestelijk leven gevonden hebben. De lofdichten die Cats op de „Balsem Gileads voor Zions wonde" (1622) en, nadat hij al naar Dordrecht was vertrokken, op het „Noodwendigh vertoogh" (1627) schreef, geven van deze geestverwantschap blijk. Ook met Antonius Walaeus stond hij op voet van vriendschap; toen Walaeus' zoon Johannes de verzamelde theologische werken van zijn vader uitgaf, droeg hij die aan Cats op [242]. De geleerde emeritus-predikant van Goes, Philips Lansbergen, die in 1614 te Middelburg kwam wonen, spreekt hij, in een van de drie lofdichten, die hij op zijn boeken schreef, met „lieve vrient" aan [243]. Gerson Panneel (1575—1636), die van 1604 tot 1615 predikant te Grijpskerke was, zal zeker meermalen op de Munnikenhof te gast zijn geweest. Te Middelburg beroepen — misschien door toedoen van Cats? — werd hij diens buurman in de Lange Noordstraat (L. no. 132), maar we vinden in Cats' werken nergens de naam van deze predikant genoemd. Een dochter van hem trouwde met de Middelburgse schoolmeester Johannes de Swaef, die een van zijn vertalingen aan Cats opdroeg. Zijn broer Samuel de Swaef, eveneens schoolmeester, droeg een van zijn „proef-stucken" van calligrafie (1619?) aan hem op. Cats schreef een vierregelig rijm voor dit boek. In zijn „Gedichten van verscheijde poëten" (1620), een andere proeve van schoonschrijfkunst, nam De Swaef drie gedichten van de vereerde meester op, en voor diens „Sinn'- en minne-beelden" schreef hij een lofdicht. Hetzelfde deden o.a. de rector van de Latijnse school Justus Liraeus [244], de jonge stadsdokter Leonard Peutemans en de jonge advocaat en notaris Jacob Luyt, ons beiden als medewerker van de „Zeeusche Nachtegael" bekend, en de Engelsman Josuah Sylvester (1573—1618), van 1613 tot zijn dood secretaris van de Company of Merchant Adventurers te Middelburg, een vurig Puritein, die misschien de Engelse vertaling van de „Sinn'- en minne-beelden" heeft bewerkt [245]. De veronderstelling ligt voor de hand dat ook zij tot Cats' vriendenkring hebben behoord. Zijn ambt bracht hem in aanraking met de leden van de Middel-

burgse magistratuur: met Simon van Beaumont, zijn ambtgenoot in engere zin, die een epithalamium op zijn bruiloft dichtte [246], met Apollonius Schotte, op wiens aanraden hij naar Middelburg was gekomen, maar die al in 1610 naar Den Haag was verhuisd, met diens beide halfbroeders Simon en Jacob. Met de laatste zat hij als ouderling in de kerkeraad, evenals met de eerder genoemde Pieter Courten en met Eewoud Teelinck, de piëtistische ontvanger-generaal van Zeeland. In de laatste jaren van zijn verblijf te Middelburg heeft hij er ook de jonge, sinds 1617 in zijn geboortestad gevestigde advocaat Johan de Brune gekend.

Van al deze vrienden moesten Cats en zijn vrouw bij hun vertrek naar Dordrecht afscheid nemen. Het was mee een reden geweest om het vererende aanzoek van de Dordtse magistraat niet aanstonds en zonder meer te aanvaarden. Met velen van hen zal hij betrekkingen onderhouden hebben, al weten we dat met zekerheid maar van enkelen, toevallig allen Zeeuwen buiten Middelburg woonachtig: de Zierikseese burgemeester Adriaen Hoffer, die een verre neef was van Cats, de Zierikseese predikant Godefridus Udemans en diens neef, de Veerse dichter Cornelis Udemans.

Cats als emblemata-dichter

Cats' loopbaan als dichter is pas in 1618, in zijn één-en-veertigste levensjaar, begonnen. Wat hij vóór zijn veertigste jaar heeft gedicht, zijn Zierikseese verzen, eerst in het Latijn, later in de „Zeeusche tael", zijn Griekse verzen uit de jaren toen hij in Leiden de lessen van Gesselius volgde, zijn Franse erotische klaagliederen uit Orleans, dit alles is waarschijnlijk verloren gegaan; vermoedelijk heeft Cats ze zelf vernietigd. Behalve in de „Maechden-plicht", waarvan hij uitdrukkelijk verzekert dat het al vrij oud was toen het in druk verscheen, vinden we alleen in het eerste deel van de „Sinn'- en minne-beelden" (1618) iets van zijn jeugdwerk terug [247], maar welke fragmenten daartoe behoren valt met geen mogelijkheid uit te maken.

De beide gedichten, waarmee Cats als dichter debuteert, de „Sinn'- en minne-beelden" en de „Maechden-plicht", behoren alle twee tot de emblemata-literatuur. Sinds de Italiaanse jurist Alciati (1492—1550) met zijn posthuum verschenen bundel „Emblemata" (1551) een literatuurgenre had geschapen, dat zich tot diep in de achttiende eeuw zou handhaven, was een stroom van emblematabundels over de Westeuropese letterkunde uitgestort. Alciati had aan het begrip emblema een nieuwe inhoud gegeven; voortaan betekent het een zinnebeeldige prent, waaraan een verklaring in verzen is toegevoegd. Het genre gaf volop gelegenheid om aan didactische neigingen, de mens ingeboren, te voldoen, en bijna zonder uitzondering bezitten de emblematabundels dan ook een didactische of stichtelijke strekking. Ontstaan als vrucht van de Renaissance vertoont deze literatuursoort vooral in de oudste periode alle kenmerken van de stroming, die het geestesleven van Westeuropa zo grondig had vernieuwd. De mythologie van Grieken en Romeinen neemt er een ruime plaats in, het Klassicisme viert er hoogtij, en de zinnelijke liefde, met sanctie van Amor of Cupido, is er het meest geliefde, nooit genoeg bezongen onderwerp. Eerst in de zeventiende eeuw maakt de emblemata-literatuur te onzent zich van deze mythologisch-klassicistische strekking vrij, om in plaats van de goden en godinnen van de Olympos het Nederlandse volk van burgers, boeren en vissers uit te beelden. De „Sinnepoppen" (1614) van Roemer Visscher is de eerste Nederlandse emblematabundel, waarin die realistische tendenz duidelijk te onderkennen valt en het mytholo-

gische element vrijwel op de achtergrond is gedrongen. Het moraliserende karakter, dat het genre eigen was, bleef evenwel ook in deze nieuwe fase ten volle behouden; bij alle samenstellers van emblematabundels uit de zeventiende en de achttiende eeuw vinden we de strekking, de emblemata zo uit te leggen dat ze altijd weer een levensles inhouden, vermanen tot de deugd, afschrikken van de zonde en opwekken tot een gelovig en godvruchtig leven.

„De warachtighe fabulen der dieren" (1567) van Eduard de Dene is de oudste oorspronkelijke Nederlandse emblemataverzameling. Toen Cats begon te publiceren, waren schrijvers als Coornhert, Heinsius, Roemer Visscher en Pers hem hierin al voorgegaan; ook Vondel, die het jaar tevoren zijn „Vorsteliicke warande der dieren" (1617) had geschreven. Het waren dan ook allerminst ongebaande wegen die Cats betrad; nieuw was alleen de wijze waarop hij het genre toepaste. Vooral de „Sinn'- en minne-beelden" immers zijn een welgeslaagde poging om de emblemata-literatuur te verenigen met de liefdeslyriek. Het tekent Cats, die een praktisch man was, en die daarom voor het onderwerp dat meer dan enig ander de belangstelling van de massa weet te wekken, de liefde, de vorm zocht die destijds in de mode was, terwijl hij door de gelukkige vereniging van twee kunsten, de teken- en de dichtkunst, een dubbele kans maakte om populair te worden.

Bovendien is Cats de eerste Nederlander geweest, die aan het embleem een wetenschappelijke inhoud heeft gegeven [248]. Zowel zijn „Sinn'- en minne-beelden" als zijn „Maechden-plicht" maken in alle opzichten een wetenschappelijke indruk. Beide bevatten naast de Nederlandse tekst een Latijnse vertaling — tenzij men moet aannemen dat Cats eerst de Latijnse verzen heeft gedicht en ze daarna in het Nederlands heeft vertaald. In de „Sinn'- en minne-beelden" gaat een Latijnse voorrede aan de Nederlandse vooraf, en de onderschriften in deze bundel zijn alle in het Latijn gesteld. Dat naast de Nederlandse en Latijnse verzen een vierregelige Franse berijmde samenvatting van deze is opgenomen, is tot daar aan toe; de lezers van Cats' boeken zullen voor het merendeel ook wel Frans gekend hebben. Latijn daarentegen verstonden lang niet allen, al waren in Cats' dagen meer categorieën deze taal machtig dan thans het geval is. Het is opmerkelijk dat de man, die voorbestemd was om twee eeuwen en langer de volksschrijver bij uitstek te blijven, zijn letterkundige loopbaan begon met werken, die het volk maar voor de helft kon verstaan, en levenslang zijn zucht naar geleerdheid in zijn boeken heeft uitgeleefd, vooral door het opnemen van vele aanhalingen uit andere schrijvers. Opmerkelijk, maar meer voor de tijd dan voor de dichter. Cats wist dat hij in de eerste plaats schreef voor een volk, dat opgegroeid was in de geest van Renaissance en Humanisme, en dat bij de Klassieken in de leer was geweest. De kring van hen, die Latijn konden lezen, was destijds relatief zeker aanmerkelijk groter dan in onze tijd, en zelfs onder de Zeeuwse jongemeisjes aan wie hij zijn eerste boek opdroeg, zullen er geweest zijn die het van de eerste tot de laatste bladzijde hebben kunnen lezen en verstaan. Niettemin heeft Cats zich gaandeweg meer tot de volkstaal beperkt; al in zijn derde boek, de „Self-stryt" (1620), vinden we geen ander Latijn dan in de marges, en dan nog uitsluitend in aan Latijnse schrijvers ontleende citaten. Hetzelfde geldt van het „Tooneel van de mannelicke achtbaerheyt" (1622), behalve dat daar achteraan enkele citaten in de oorspronkelijke Latijnse tekst (met vertaling) zijn opgenomen. In het „Houwelyck" (1625) gaat hij op dezelfde wijze te werk.

Gezien deze feiten wekt het de indruk dat Cats zich pas na de verschijning van zijn eerste bundels bewust is geworden van zijn talent als

volksdichter. De tweestrijd tussen de geleerde Klassicist, die de rijke overvloed van zijn kennis en eruditie ten toon wilde spreiden, en de gemoedelijke dichter van didactische poëzie, die met zijn werk wilde leren en stichten, is ten gunste van het „volkse" element beslist, zoals kort daarop, wanneer hem tegelijkertijd de leerstoel voor het burgerlijk recht aan de Leidse universiteit en het pensionarisschap van Middelburg worden aangeboden, de geleerde nogmaals het onderspit moet delven, ditmaal voor de staatsman. Men vraagt zich af, terugziende op zijn leven, of Cats toch niet verkeerd heeft gekozen, of hij als hoogleraar en schrijver van wetenschappelijke werken niet beter tot zijn recht zou zijn gekomen dan als de zwakke raadpensionaris, zoals hij in onze politieke geschiedenis voortleeft. Minder gemakkelijk te beantwoorden is die andere vraag, of de geleerde Cats belangrijker voor ons volksleven was geworden dan de volksdichter het is geweest. In het vervolg van deze beschouwing komt ze nader ter sprake.

Sinn'- en minne-beelden

Behalve door zijn wetenschappelijk karakter onderscheidde de emblematabundel, waarmee Cats zijn dichterloopbaan begon, zich ook hierin van zijn voorgangers, dat hij aanmerkelijk omvangrijker was dan dergelijke bundels tot dusver plachten te zijn. Hij bestond dan ook uit drie delen, samengevat onder de titel „Silenus Alcibiadis, sive Proteus" [249] of de Nederlandse ondertitel „Sinn'- en minne-beelden" [250]. Elk deel bevat bijschriften in het Nederlands, het Latijn en het Frans bij één en vijftig emblemen [251], door J. Swelinck gegraveerd naar tekeningen van Adriaen van de Venne. Achtereenvolgens heeft Cats in de drie delen dezelfde prenten uitgelegd als zinnebeelden op de liefde, op maatschappelijke toestanden en verhoudingen en op het godsdienstige. Het eerste deel, dat uit de „blinde jonckheyt" van de dichter dateert, is speciaal voor de jeugd geschreven, het tweede voor de mannelijke leeftijd, het derde voor de ouderdom. Of met andere woorden: in het eerste deel is „den kinderlycken Minne-god", in het tweede „de Recht-maticheyt" en in het derde „de Gods-diensticheyt" drager van Cats' beschouwingen. Is deze onderscheiding in drieën, die men in de „Zeeusche Nachtegael" zal terugvinden, en die door Derudder vergeleken is met een triptiek, niet een voortzetting van de rederijkersonderscheiding „int amoureuse", „int vroede" en „int sotte", zij het dan ook met een verschuiving van de motieven?

Er is enige scherpzinnigheid en veel verbeeldingskracht toe nodig, om telkens uit eenzelfde prentje drie geheel verschillende zedelessen te trekken, en daarbij nooit gezocht te zijn. Cats is in deze moeilijke opgave geslaagd. De muis die van het spek eet en dientengevolge in de val raakt (embleem XI) is als de minnaar die neemt en genomen wordt, als „jonge luyden, de welcke soo saen zy haer hant de placke ontogen hebben, ghemeenlijck terstont in alle wulpsheydt uytbersten" en als de zondaar die terstond de straf ontvangt voor zijn boze werken. De papegaai die, gevangen in zijn kooi, niettemin opgewekt rondspringt en naar hartelust schreeuwt (embleem XIII) is het beeld van de minnaar, verheugd „in liefden-dwanck" te zijn gekomen, dat van de mens die hoge eer en staat zoekt, en dientengevolge zelfbeheersing moet beoefenen en zich „in dwanck" moet begeven, en tenslotte dat van de Christen die pas waarlijk vrij is wanneer hij Gods gevangene is geworden. De schildpad (embleem XIV) is de verliefde, die nimmer bevrijd raakt van „Venus wreede banden", de mens „wiens schat leydt in den geest" en die daarom voor dief noch moordenaar behoeft te vrezen, en de zondaar die de last van

zijn zonden altijd met zich meedraagt. De weerhaan (embleem XXVIII) herinnert aan de minnaar die met zijn geliefde meedraait en alles doet wat zij maar wil, vervolgens aan de mens die zich aanpast aan de omstandigheden en van de nood een deugd maakt, en tenslotte aan de mens die rust noch duur heeft aleer hij „den streeck van Gods ghebodt" heeft gevonden.

De drie trappen van het leven, waarop Cats de mens zijn loopbaan op aarde ziet volbrengen, zijn dus achtereenvolgens zijn verhouding tot de andere sekse, tot de maatschappij en tot God. Deze drie liggen niet in een gelijk vlak, maar vormen wel degelijk een trap, die de mens uit de aardse staat, waarin het leven hem gebonden houdt, opvoert tot de hemel. De scala van Cats is een verburgerlijkte transcriptie van de drie trappen van het mystieke leven, zoals de mysticus Ruusbroec die enkele eeuwen tevoren in het Soniënbos had aanschouwd. Er is in zekere zin een parallel tussen het werkende, schouwende en innige leven enerzijds en het liefde-, het burgerlijke en het godsdienstige leven anderzijds. De jonge, nog onvolgroeide mens zoekt in de eerste plaats zichzelf, en wordt gedreven door de drang, zijn leven te behouden, wat hij in de voortplanting van zijn geslacht poogt te bereiken. Tot rijper jaren gekomen voelt hij zijn verantwoordelijkheid ten opzichte van de maatschappij, waarvan hij deel uitmaakt; van individu is hij opgegroeid tot sociaal mens. Maar eerst dan kan een leven als voltooid worden beschouwd, als de ziel zich tot zijn Oorsprong heeft gewend en zichzelf wil verliezen om op te gaan in God. De eerste en de tweede trap van Cats' levensscala zijn al evenmin minderwaardig als het werkende en het schouwende leven het bij Ruusbroec zijn; alleen is het leven met deze twee nog niet tot zijn hoogste mogelijkheden gekomen. Zo kunnen we de driedelige indeling van de „Sinn'- en minne-beelden" evenals trouwens die van de „Zeeusche Nachtegael" als een moderne transcriptie van Ruusbroecs mystieke trias zien, in een tijd toen nuchtere zakelijkheid geen plaats liet voor mystieke meditatie.

Wie Cats intussen enkel en alleen als de nuchtere man van de praktijk zou beschouwen, doet hem toch onrecht. Een praktisch man was hij zeker, en niet alleen als schrijver, maar niettemin neemt de bespiegeling in zijn stelsel een grote, om niet te zeggen een overwegende plaats in. Cats is nooit bij de werkelijkheid blijven staan; nooit is deze voor hem doel in zichzelf geweest, nooit heeft hij er mee willen volstaan, alleen maar te beschrijven en zijn indrukken weer te geven van hetgeen zijn ogen aanschouwden. Al het zicht- en tastbare, al het vergankelijke is voor hem altijd weer een gelijkenis geweest, zinnebeeld van een hogere waarheid, die achter de werkelijkheid verscholen ligt. Eerst als drager van een eeuwige waarheid krijgt de uiterlijke verschijningsvorm der dingen zijn betekenis. Dit standpunt verklaart Cats' voorliefde voor het embleem, dat immers a.h.w. uitnoodt tot allegoriseren en symboliseren. Al in de titel van zijn boek, „Silenus Alcibiadis", heeft hij deze tendenz willen aanduiden. Cats heeft nl. zijn titel ontleend aan een van de bekendste passages van Erasmus' „Adagia", de „Sileni Alcibiadis", waarmee de derde centuria van de derde chiliade van deze spreekwoordenverzameling aanvangt [252]. Met de Silenus van Alcibiades bedoelt Erasmus Socrates, afstotend lelijk als een sileen, maar achter zijn afschrikwekkend masker een schat van deugden, van wijsheid en inzicht verbergend. Zoals Plato ons zijn leermeester in de dialoog „Alcibiades" heeft uitgebeeld, zo ook wil de emblematabundel van Cats zijn: in schijn onaanzienlijk, om niet te zeggen lelijk, maar wie door de schijn heen weet te zien, zal er schatten van wijsheid kunnen vinden. Men moet hierbij twee dingen in het oog houden: in de eerste plaats dat dit onaanzienlijke uiterlijk niet op de typografische ver-

zorging van het boek slaat, want die laat nu juist niets te wensen over, maar op de eenvoudige, om niet te zeggen kinderachtige vorm van de emblematabundel, die eigenlijk toch maar een prentenboek voor grote mensen scheen. En in de tweede plaats dat Cats' aanprijzing van zijn eigen werk bewijst, hoe weinig deze man zich individueel kunstenaar voelde, en hoezeer hij zich steeds, zij het dan aanvankelijk onbewust, als een volksdichter heeft beschouwd, een vertolker van volkswijsheid, en als zodanig ongevoelig voor eventuele verwijten van zelfingenomenheid.

Ook de ondertitel „Proteus" kan Cats aan Erasmus' „Adagia" ontleend hebben [253]. De herder van Poseidoons robben bezat, naar Homerus ons vertelt, de gave der voorspelling, wanneer men hem tot spreken dwong. Om zich daaraan te onttrekken nam hij telkens een andere gedaante aan, en zo kon Cats deze mythologische figuur best gebruiken ter aanduiding van het zich eveneens steeds maar weer metamorfoserend embleem, dat nu eens het beeld van de aardse liefde, dan weer dat van de burgerplicht of van het geestelijk leven kon zijn.

In een uitvoerige voorrede — ze telt veertien bladzijden — heeft Cats uiteengezet wat het embleem zijns inziens is. „Soo my yemant vraeght wat *emblemata* in der daet zyn? dien sal ick antwoorden, dattet zyn stomme beelden, ende nochtans sprekende: gheringhe saken, ende niet-te-min van gewichte: belachelycke dinghen, ende nochtans niet sonder wijsheyt: In de welcke men de goede zeden als met vinghers wysen, ende met handen tasten can, in de welcke (seg ick) men gemeenlyck altyt meer leest, alsser staet: ende noch meer denckt, alsmen siet: geen onbequaemen middel (naer ons ghevoelen) om alle leersame verstanden, met een sekere vermakelyckheyt, in te leyden ende als uyt te locken, tot veelderley goede bedenckinghen, yder na syn ghelegentheyt; hebbende in sick een verholen cracht van behendighe bestraffinge der innerlycker gebreken van yder mensche, dwinghende dickwils (al-hoe-wel sonder schamperheyt, ende alleenlyck int gemeen daer heenen geset) by gelegentheyt van de voorgestelde beelden ende de corte uytlegginge daer by ghevought, den genen, die sick by ghevolghe van dien op syn zeer voelt gheraect te zyn, al stil-swyghende, en in syn eenicheyt, schaemt-root te werden; siende syn innerlijcke feylen, uytterlijcken voor-gestelt, ende hem selven, of ten deele ofte in 't geheel levendich af-ghemaelt. Om welcke redenen wille wy niet ongevoughelijck en hebben geacht, naer te volgen het ghevoelen der gener, die *emblemata*, in onse tale *sinne-beelden* meynen ghenoemt te moeten werden: ofte, om datmen door het uytterlijcke beelt eenen innerlijcken sin te kennen is gevende, ende dat mitsdien, niet soo seer het beelt, als den sin, uyt het beelt ontstaende, bedenckelijck is, ofte, om dat dese maniere van schryven, boven andere, sonderlinghe de sinnen der menschen is af-beeldende, ende voor ooghen stellende; werdende daerom, als by uytnementheyt, *sinne-beelden*, ofte der sinnen af-beeldinge genaemt" [254].

Het citaat is wat lang, maar het geeft de bedoelingen van de schrijver duidelijk weer, en tegelijk is het een voorbeeld van de breedsprakigheid, die Cats levenslang eigen zou blijven. Met diezelfde breedsprakigheid weidt hij in het vervolg van deze inleiding nog over dit stichtelijke karakter van de emblemata uit. Ik heb, zegt hij, door op het titelblad de minnegod af te beelden, omzwermd door een schaar van jongelui, met opzet de jeugdige lezers, die al schrikken wanneer ze een stichtelijk opschrift van een boek zien, willen misleiden, en hun de indruk willen geven alsof achter dit aanlokkelijke titelblad „niet anders als een enkel prieel der minnen en ware schuylende". Maar wie met deze verwachting het

boek gaat lezen, zal bedrogen uitkomen, want na de eerste emblemata, die niet anders schijnen te zijn „als soo wat schielijcke in-vallen van belachelijcke minne-beelden", zal het blijken dat diezelfde beelden een nieuwe betekenis krijgen, eerst, in het tweede deel, „tot een borgerlijcke berichtinge", straks, in het derde deel, „tot een stichtelijcke bedenckinge". Zo tracht Cats, uitgaande van het beginsel dat het doel de middelen heiligt, „de ghemoederen van soodanige meepsche lesers, die gheen vaste spijse en connen verdraghen, met een geoorloft, ia vriendelijck, bedroch eyntelijck wech te leyden, ende te vervoeren daer de selve, ten eersten ingange, noyt en hadden ghemeynt te comen" [255]. De wereld wil bedrogen worden, maar „God gave dat de saken altyt soo mochten uyt-vallen dat den genen die bedroghen wert, meer voordeels uyt het bedrogh, als den bedriegher selfs, quame te trecken; ghelyck wy hier verhopen ende vastelyck (door Gods ghenade) vertrouwen, te sullen gheschieden" [256]. Voor wie uit godsdienstig oogpunt bezwaar zou maken tegen deze zinnebeeldige toepassing van het embleem, „als gheen exempel hebbende in de Heylighe Schrift", merkt Cats terecht op dat de Bijbel vol staat met zinnebeelden. Wat zijn al de schaduwen van de Joodse godsdienst anders geweest als enkel zinnebeelden, voorafschaduwingen van Christus en zijn rijk? Wat anders waren de gezichten der profeten, het Hooglied van Salomo, de Openbaring van Johannes? [257] Aldus verdedigt Cats niet zonder vuur en als een handig advocaat zijn neiging, in zinnebeelden de verborgen zin der dingen te openbaren, en aan het slot van zijn lange voorrede verklaart hij, dat door Gods genade bij het schrijven van dit boek het vaste voornemen in hem is ontstaan „om met alle mogelijcke neersticheyt, dagelijcx soo lancx soo meer, te trachten tot veranderinghe ende vernieuwinghe onses ghemoets ende levens in Iesu Christo" [258]. De ware volksdichter schrijft ook tot eigen stichting en lering.

De fijnzinnige literair-historicus Koopmans, die aan de „Sinn'- en minnebeelden" een uitvoerige beschouwing heeft gewijd [259], heeft de nadruk gelegd op het vergeestelijkte karakter van dit werk, zoals trouwens van al wat Cats geschreven heeft. We komen op Koopmans' beschouwingen terug, wanneer we aanstonds een algemene karakteristiek van Cats zullen trachten te geven. In deze emblematabundel heeft hij op zinvolle wijze de tegenstelling tussen aardse en hemelse liefde aan éénzelfde beeld getoond. De zinnelijke liefde verglijdt a.h.w. onmerkbaar in de liefde tot God; zo blijft immers ook de mens, die zijn aardse tochten loutert tot hemelse begeerten, naar het lichaam dezelfde die hij was; hij verandert alleen innerlijk. In alles wat Cats geschreven heeft, is dit hem voor ogen blijven staan.

In een vrij uitvoerig gedicht heeft de schrijver zijn eerste boek opgedragen „aen de Zeeusche ionck-vrouwen". Bij monde van Amor spreekt hij hierin over het intellectuele tekort van de Zeeuwen, die in vergelijking met de Hollanders een pover figuur slaan, en hij stelt het voor alsof de god der Liefde hem dit dichtwerk heeft ontfutseld om het aan de druk prijs te geven. Maar Venus' kind heeft zichzelf daarmee bedrogen, want het boek, dat hij stal, is geen minnedicht, zoals het op het eerste gezicht lijkt, maar iets heel anders: een afbeelding van 's mensen leven, waarin het spel der liefde maar de eerste fase is. Het gedicht is vooral typerend voor het Zeeuwse karakter van Cats' werk [260].

Bijwijze van bladvulling staan achter elk der drie delen van de „Sinn'- en minne-beelden" nog enkele losse gedichten — misschien ook, geheel of ten dele, jeugdwerk? — o.a. „Cupido wech-gheloopen, ende verloren" [261], dat grotendeels aan Moschus is ontleend, het bekende „Har-

ders-liet" („Phyllis, met haer met-ghesellen") [262] en het „Kinder-spel gheduyt tot sinne-beelden, ende leere der zeden" [263], bij de plaat van de spelende kinderen in de Middelburgse Abdij, dat later, herzien en uitgebreid, in het „Houwelyck" werd opgenomen. Het „Harders-liet", in trochaeën geschreven, is een van die arcadische liederen die met de „Harders-clachte" uit de „Maechden-plicht" tot het beste behoren wat Cats ooit heeft geschreven. Het herderinnetje Phyllis, die met haar vriendinnen van „de Vlaemsche stellen" is gekomen, „daermen daeghlijcx damt en dijckt" en de schaapherders op de vlucht jaagt, heeft zich met haar kudde tussen Arnemuiden en Vere gelegerd, en beklaagt daar, vroeg in de morgen, haar droevig lot, dat haar wreed gescheiden heeft van Thyrsis, „hare ziel en leven", die zijn kudden naar de streek van Domburg heeft gevoerd, omdat ze op dezelfde plaats geen voedsel genoeg konden vinden. Daar heeft hij een ander meisje, Amaryllis, met steedse aard en manieren, liefgekregen en is zijn jeugdliefde vergeten. Bitter is de klacht van de versmade Phyllis, die een dringend beroep op Thyrsis doet om toch tot zijn eerste liefde terug te keren:

Thyrsi wy zijn beyde Zeeuwen,
(Al was Vlaend'ren ons vertreck
't Was noch onder t' Zeeusche reck)
Laet dien slimmen hoop al schreuwen,
Wy zijn rondt, en daer toe goet,
Dats van oudts een Zeeus gemoet.

Laet ons in die rontheyt blyven,
Rontheyt dient wel totte min,
Beter als dien slimmen sin,
Laet ons 't saem' ons schaepkens dryven,
In u ionckheyt waerje mijn,
Waerom soujet nu niet zijn? [264]

In een lied als dit is Cats bijzonder op dreef. Als men de arcadische namen wegdenkt en er Zeeuwse boerennamen voor in de plaats stelt [265], dan heeft men een realistisch en tegelijk idyllisch genrebeeldje, dat tot het beste behoort wat in onze taal op dit gebied werd gedicht. De „Vlaemsche stellen, daermen daeghlijcx damt en dijckt", zodat de herders er de wijk moeten nemen, zullen zeker in het Land van Kadzand gelegen hebben, waar Cats zelf een dergenen was, die water tot land maakten. Daar moet hij, ronddwalend over zijn bezittingen, de halfvolwassen boerenkinderen bij de kudden hebben gezien, en in zijn onder invloed van de Renaissance voor arcadische motieven toch al ontvankelijke geest moet op deze wandelingen dit lied en de „Harders-clachte" ontstaan zijn, half arcadische fantasie, half realistische beschrijvingskunst, half goedmoedige raillerie met de ongelukkige liefde van een boerinnetje, half heimwee naar het simpele en eenvoudige leven der landbewoners, dat aan de intellectuele stedeling was ontzegd.

Maechden-plicht

De aanleiding tot het schrijven van Cats' tweede boek [266] was vrij toevallig. Een gesprek met Anna Roemers Visscher [267] over de vraag, hoe een maagd zich in de liefde moet gedragen, en waar de grenzen der eerbaarheid lagen, herinnerde hem er aan, dat hij hetzelfde onderwerp al eens eerder, „tot oeffening' des gheests", in een gedicht had behandeld. „Begraven onder 't stoff bevochten vande motten" vond hij het in een

hoek liggen. Verlucht met etsen van Adriaen van de Venne verscheen het eveneens nog in 1618 onder de titel „Maechden-plicht ofte ampt der ionck-vrouwen" [268], met een opdrachtgedicht aan de inspiratrix, dat haar lof uitvoerig bezingt en tegelijk de aanleiding tot het uitgeven van dit boek mededeelt.

Cats opent het met een „Wapen-schilt alle eerbare maechden toe-gheeyghent", een uitlegging van de prent aan de keerzijde van het titelblad, waarop twee engeltjes een wapenschild omhooghouden dat „een druyventros, met koelen dauw behanghen" vertoont. Het beeld van de ongerepte, nog door geen mensenhand beroerde druiventros als symbool van de maagd is zo doorzichtig, dat het geen uitlegging behoeft [269].

De wijze lessen, die Cats aan zijn jonge vriendinnen heeft willen geven, zijn in de vorm van een samenspraak tussen Anna en Phyllis gesteld. Terwijl Phyllis, „groen van jeught", het jonge meisje personifieert dat „in minnen stelt haer meeste vreught; doch vol van onbedachte waen, mist nu en dan de rechte baen", is Anna, „rijper van verstant", de meer ervaren jonkvrouw die haar vriendin waarschuwt voor de gevaren, die haar dreigen. Phyllis vindt de maagdom maar „een lastich pack, dat niet en baert als onghemack" en wil er dan ook wel van afkomen. Als een meisje achttien jaar is, en de huik van haar moeder haar past, ontbreekt haar iets. En aangezien haar vader dat niet schijnt te willen zien, zal Phyllis zichzelf maar een lief zoeken. Anna protesteert tegen deze vrijmoedigheid: het is het werk der ouders, een man te zoeken voor haar dochter, en als die niet zien wat haar ontbreekt, moet ze er hun maar over aanspreken. Van al te toeschietelijke meisjes zijn de vrijers trouwens niet gediend; een jongen wil moeite doen om zijn meisje te krijgen:

> Door moeyte smaect het minnen-spel,
> En 't weyg'ren vougt de meyskens wel;
> Doet van de minn' vier, pijl, en pijn,
> De minn' en sal gheen minne zijn.

In deze trant zetten de meisjes hun gesprek voort: Phyllis aldoor geneigd om zonder enige terughoudendheid van haar gevoelens blijk te geven en de minnaars in de armen te vliegen, Anna steeds tot ingetogenheid en reserve vermanend en met zoveel klem van redenen, dat Phyllis zich tenslotte schijnt te onderwerpen aan de argumenten van de zoveel verstandiger Anna, die haar naam natuurlijk ter ere van Anna Roemers Visscher draagt. Aangezien elk woord en wederwoord eindigt met een vergelijking, doorgaans aan de natuur ontleend, was het voor Adriaen van de Venne en andere kunstenaars mogelijk, deze levendige en vlotte dialoog op passende wijze te illustreren.

De dialoogvorm, die we ook in later werk van Cats zullen aantreffen [270], was in de zestiende en de zeventiende eeuw in vele landen in trek, allereerst in Italië, maar ook daarbuiten. Lucianus en Athenaeus, maar ook Augustinus waren de klassieke voorbeelden van deze stijlvorm, Erasmus' „Colloquia" een der beste specimina van het genre. De Nederlandse letterkunde der Middeleeuwen bezit verscheidene in dialoogvorm geschreven dicht- en prozawerken met een didactisch-moraliserend karakter: de „Lucidarius", Maerlants Martijnzangen, Boendale's „Jans teestye" en de „Melibeus", de „Disputacie van Rogiere ende van Janne", „Seneka leren", de „Dialogus of twisprake tusschen den wisen coninck Salomon ende Marcolphus" en andere. De Italiaanse letterkunde bezit de „Trattenimenti" (1587) van Bargagli († 1612), de Franse de „Jeux de l'incognu" (1630) van Adrien de Cramail (1588—1642), de Duitse

de „Frauenzimmer-Gesprächspiele" (1642—1649) van Harsdörfer (1607—1658); zo was het allerminst een nieuw procédé dat Cats in deze emblematabundel toepaste. Ook hierin volgde hij het voetspoor van zijn voorgangers, dat hij de dialoog dienstbaar maakte aan de paedagogische doeleinden, die hij bij het schrijven van zijn boek nastreefde.

Harders-clachte

Achter de „Maechden-plicht" heeft Cats een van zijn meestgeslaagde gedichten opgenomen, de pastorale „Harders-clachte" [271], die hij opdroeg „aen de eerbare, seden-rijcke, segen-rijcke jonck-vrou Catharina van Muylwijck" [272]. Bovenaan het gedicht is de Munnikenhof afgebeeld met zijn gestileerde tuin; rechts van het huis zit de herder Daphnis bij zijn kudde. De arme bloed uit zijn droefheid over de houding van de herderin Galathea, die niets meer van haar boerse minnaar wil weten, sinds ze kennis maakte met „de quanten van de stadt". Met nadruk waarschuwt hij haar voor het steedse schijngeluk en stelt haar de zoetheden van het onbedorven landleven voor ogen. Aldus offerde Cats ten tweeden male aan de mode van zijn tijd, de landelijke onschuld in schrille tegenstelling af te schilderen tot de onrust en de verwarring van het stadsleven. Het gedicht is een tegenhanger van het „Harders-liet", waarin het herderinnetje de versmade en treurende was, wat in de arcadische poëzie zeker een minder gebruikelijk motief is. Door deze rol thans aan Daphnis toe te delen heeft Cats zowel de hoffelijkheid als de traditie meer recht gedaan.

Er is naast dit „Harders-liet" onder Cats' gedichten geen ander te vinden waarin de lokale sfeer met zo sprekende kleuren is aangebracht. Met als middelpunt zijn eigen buitenhuis „int gheweste van Grijpskerck", dat hij met zijn boomgaard en zijn doolhof in enkele trekken vluchtig aanduidt, heeft Cats het Walcherse landschap zo uitvoerig beschreven als men maar mag verwachten van een dichter uit de periode vóór Rousseau de natuur ontdekt had. Het begint al dadelijk met de beschrijving van de Meinacht met de alomme stilte, slechts doorbroken door het gezang van de nachtegaal. Alles ligt in diepe rust, alleen Daphnis kan de slaap niet vinden, en dwalend in het licht van de zilveren maan komt hij bij de Munnikenhof:

> Daer een houve staet gheboort
> Met haer boomgaert zuyt en noort,
> En den dool-hoff in het west,
> Daer het freuyt is alder-best;
> Note-boomen op een ry
> Staender neghen, en daer by
> Is ter zijden aff een kant
> Dicht met dooren-haegh beplant [273].

Hier is al aanstonds de realist aan het woord, die zich in Cats nooit verloochend heeft. En zogoed als zich de gunstige eigenschappen van zijn stijl en woordkunst in dit gedicht openbaren, vinden we er ook al de ongunstige elementen in, waarom de literatuurwetenschap van onze tijd zijn werk pleegt aan te vallen: zijn langdradige, breed uitgesponnen beschrijvingen en monologen, zijn eindeloze herhalingen van beginwoorden (al dadelijk in de beschrijving van Galathea's karakter, waarin vijftien op elkaar volgende regels met „somtijts" beginnen), zijn tekort aan karakterisering, wat een overladen opeenhoping van attributen niet kan verbergen, en tenslotte ook zijn trivialiteit. Op de andere schaal van de balans liggen dan zijn vlotte monologen, de aardig getekende beschrijvingen als

van de stadse jeugd, die zich aan het strand van Walcheren vermaakt, en de breed uitgesponnen maar overigens rake tegenstelling tussen het land en de stad. En Cats mag dan niet sterk zijn in het karakteriseren van mensen en situaties, hij mag dan niet, als Huygens, met één enkel woord, één enkele penstreek een beeld weten op te roepen, toch heeft hij zijn ogen en zijn oren de kost gegeven. Daphnis heeft alleen zijn naam met de herders van het oude Hellas en Latium gemeen, overigens is ook hij in alle opzichten een Zeeuwse boerenjongen, zo uit de klei getrokken. Hij is lomp en onbehouwen, maar weet drommels goed dat hij, als het er op aankomt, vrij wat meer mans is dan de stadse jonkers, die de boerenmeisjes het hoofd op hol brengen, maar haar straks vergooien. Hoezeer is die boerenjongen, van het slag als Cats er dagelijks moet hebben ontmoet, in Grijpskerke of in de Groe, zich bewust van zijn waarde als boer, en hoe scherp ziet hij de leegheid, de holheid, de voosheid van het steedse gedoe tegenover de oprechte en eerlijke eenvoud en degelijkheid van het land.

Een klacht als deze „Harders-clachte", waaraan Cats in de uitgebreide herdruk [274] nog een veel algemenere strekking heeft gegeven, moet men zien tegen de achtergrond van de tijd, die de tegenstelling tussen land en stad, nog zo betrekkelijk kort geleden ontstaan, bewust onderging. De afstammelingen der oude boerengeslachten, sinds enkele jaren naar de stad getrokken, klommen er tengevolge van de economische bloeiperiode, waarvan Cats trouwens zelf de vruchten rijkelijk plukte, in korte tijd en snel op de maatschappelijke ladder omhoog, waarna ze zich haastten om hun afkomst te verloochenen. De „nieuwe rijken" van de zeventiende eeuw deden al niet veel anders dan die van de twintigste eeuw; algemeen-menselijke eigenschappen zijn doorgaans maar weinig onderhevig aan de wisselingen van de tijd. En was Cats in zekere zin niet zelf een van degenen, die aan hun afkomst ontgroeid waren? Zijn voorouders, althans die in rechte lijn, mogen dan voor zover we weten geen boeren zijn geweest, het zestiende-eeuwse Brouwershaven behoorde destijds nog ten volle tot die landstadjes, waarvan het agrarisch karakter nog lang niet was uitgewist, en veilig mogen we aannemen dat de jonge Jacob tussen boeren is opgegroeid. Is het dan te verwonderen dat Cats juist in een gedicht als deze „Harders-clachte" en in het soortgelijke „Harders-liet" welsprekend wordt, dat hij juist in deze arcadische gedichten op zijn best is? Het bloed kruipt immers altijd, waar het niet gaan kan?

Aenmerckinghe op de tegenwoordige steert-sterre

In het begin van 1619 gaf Cats een kort gelegenheidsgeschrift uit, een bundeltje van twintig bladzijden druks: „Aenmerckinghe op de tegenwoordige steert-sterre" [275], gedeeltelijk op rijm, gedeeltelijk in proza geschreven, alles zonder naam van de dichter. Het boekje begint met een „Bedenckinghe by gheleghentheyt van de jegenwoordighe steert-sterre, op de vergaderinghe van de huydendaechsche synode" [276] en bevat verder een „Tsamensprake nopende de ieghenwoordighe steert-sterre". Op deze twee gedichten volgt een „Naerder op-merckinge over de cometen ende andere teykens des hemels" in proza, terwijl een berijmde „Nieuwe-iaer-gifte aen den leser" [277] het geschrift besluit. In de samenspraak en de nadere opmerking zet Cats zijn opvattingen over kometen en andere hemeltekenen uiteen; het zijn volgens hem „waerschouwers van den ghenadighen God, die ons sijne straffe niet over den hals en placht te senden, dan naer duydelicke ende clare voorvermaninghe van de selve" [278], maar wat ze betekenen is alleen bekend aan God en aan wie het geopenbaard is. Ongeveer in gelijke

bewoordingen spreekt Reyn-hart in de berijmde dialoog tot Wel-hem en Gheen-aert, die hem naar zijn mening dienaangaande gevraagd hebben.

Alleen het eerste en het laatste gedicht zijn, in het derde deel van de „Zeeusche Nachtegael", herdrukt; doordat Cats ze daar met zijn naam ondertekende, kennen we hem als de schrijver van dit geschrift, onder zijn vele werken een eenling, maar als lectuur voor het volk overigens daarbij geheel aansluitend.

Cats is de enige Nederlandse dichter van een zeker formaat, die aan de Dordtse synode zijn poëtische aandacht heeft gewijd, behalve in dit boekje ook nog in het „Lof-ghedicht op de ghedenck-weerdighe Nationale synode, ghehouden tot Dordrecht, anno 1618 ende 1619", dat eveneens in de „Zeeusche Nachtegael" is opgenomen [279]. Ook in het laatstgenoemde lied, waarin hij nog het minst vaag is, houdt hij zich toch enigszins op de vlakte wat zijn houding in de kerkestrijd betreft. Hij heeft de volste eerbied en bewondering voor het werk van de synode, maar allereerst omdat ze „de Nederlantsche kerck van wrevel-moet bevrijt" [280]. Hij is vol lof voor de wijsheid en de vroomheid van haar leden, maar nergens zegt hij met zoveel woorden, dat hij de veroordeling van de Arminianen door deze synode hoopt en verwacht. Calvinisten als Kuyper [281] en Postmus [282] lezen uit dit gedicht Cats' rechtzinnigheid af, maar men moet tussen de regels door kunnen lezen, om dit er uit te halen. Er behoeft ten aanzien van Cats' orthodoxie in theologisch opzicht niet de minste twijfel te bestaan, maar een partijman is hij nooit geweest, in de partijtwisten heeft hij zich nooit gemengd, en onder de vele tienduizenden verzen, die hij ons heeft nagelaten, is er geen enkel te vinden waarin hij voor of tegen de een of andere partij in kerk of staat partij kiest [283]. De „Aenmerckinghe" behoort dan ook niet te staan in de lange reeks van doorgaans heftige schotschriften, die ter gelegenheid van de synode het licht zagen en beurtelings het standpunt van Arminianen en Gomaristen aanvielen of verdedigden. Het boekje handelt in de eerste plaats over de komeet van 1618; wat het over de kerkelijke twisten vertelt is in alle opzichten bijzaak.

Self-stryt

In 1620 verscheen de „Self-stryt" [284], een lange dialoog tussen Joseph en Potiphars huisvrouw Sephyra, waarvoor Cats de gegevens ontleende aan het bekende verhaal uit Genesis, aan Flavius Josephus, maar vooral aan zijn eigen verbeeldingskracht. De strijd tussen het vlees en de geest is het thema, waarop hij van alle zijden het licht van zijn scherpzinnige ethische, godsdienstige, maatschappelijke en ook juridische beschouwingen laat schijnen, om dan tenslotte zich te scharen aan de zijde van de kuise Joseph en stelling te nemen tegen Potiphars huisvrouw, die het toegeven aan 's mensen immers aangeboren zinnelijke lusten met grote welsprekendheid en keur van argumenten verdedigt. Wie hier het voor en het tegen van beide standpunten beurtelings hoort verdedigen en aanvallen, krijgt een indruk van de handigheid, de gevatheid en de strijdvaardigheid waarvan Cats' pleidooien blijk moeten hebben gegeven.

In een woord vooraf „aen den recht-sinnigen leser" wijst hij er op, hoe de strijd tussen Joseph en Sephyra de zelfstrijd van ieder mens is. Augustinus heeft naar waarheid gezegd, dat het menselijk leven het midden houdt tussen de staat der engelen en der redeloze dieren. Laat de mens zich door de invallen van zijn vlees vervoeren, dan wordt hij als de dieren op het veld, maar overwint hij de lusten van zijn vlees, dan verheft hij zich tot de heerlijkheid der engelen. Dit is de strijd die niet van ons aflaat zolang wij onszelf niet verlaten. „Twee heyr-crachten staen binnen ons

tegen den anderen gekant, tusschen de welcke som-wijlen crachtige veltslagen; dickmael vinnige schermutsingen, nimmermeer gesetten vrede ghevonden wert". Zo heeft de mens, naar het woord van Job, een gedurige strijd op aarde.

Hoe wij ons in deze strijd te gedragen hebben, zet Cats met de uitvoerigheid, hem eigen, uiteen. Twee dingen hebben we daarbij nodig: kennis van de vijand en wapenen om hem te bestrijden. „Wat het eerste point, te weten de kennisse onses vyants, belangt, dient voor eerst ernstelijck over-woghen dat het vlees met sijn mede-helpers, vry geen katte en is (soomen seyt) om sonder hantschoenen ghevangen te werden; de oorloghe, die het selvige ons aen-doet, gheen krijch daermen (gelijck 'tspreekwoort is) met blauwe erweten schiet" [285]. Die het vlees onderschatten, dwalen dan ook geducht, want de verdorven aard van onze ziel kan zich, evenals haar meester, wel in een engel des lichts veranderen.

Alhoewel de strijd tussen geest en zinnen in elk mens wordt gestreden, en dus ook in Joseph alleen is uitgevochten, zijn hier de „wulpsche invallen des vleesches" niet ook aan hem, maar aan Sephyra toegeschreven, omdat de Bijbel Joseph afbeeldt als „een spieghel der eerbaerheyt ende onthoudinge". „Evenwel nochtans om den aert van den *Self-strijt* wat naerder by te comen, soo hebben wy aen het eynde van dese bedenckinge onsen Joseph voor-gestelt (doch in sijn eenicheyt, ende in het aff-wesen sijner vrouwen) als off hy soo eenigen strijt ende swacheden des vleesches in hem hadde gevoelt, ... niet meenende den heylighen man eenichsins te cort ghedaen te hebben ... jae in teghen-deel van dien, achten hem dies te meer eere ghegeven te hebben, als oordeelende sijn overwinninghe, naer voor-gaenden strijt, des te heerlijcker te wesen". Waar de Bijbel hierin geen uitsluitsel geeft, beroept Cats zich op Hieronymus die, met andere kerkvaders, aannam „datter jae self-strijt in hem zy geweest, doch met uyt-nemende crachten van teghen-weer", en het wonder van de drie jongelingen in de brandende oven minder vreemd achtte dan „dit wonder-stuck, te weten, dat die wonderbare jongh-man van de onkuyssche ende geyle vrouwe wel by de tasseelen is aen-gegrepen, doch evenwel niet en heeft connen op-gehouden werden, maer sijn kleet verlatende, is haer ontvloden" [286]. In Sephyra heeft Cats willen uitbeelden „de wanschapen in-vallen die onse verdorven aert op gelijcke gelegentheden, tot vorderinge sijnes voor-nemens, soude mogen te berde brengen", als een afschrikwekkend voorbeeld. De lezer ergere zich niet aan de woorden, die hij haar in de mond legt: wie zich de vijand als te zwak en gering voorstelt, wordt bij het eerste treffen al verslagen. Ook de Bijbel voegt het gesprek en de zegtrant doorgaans naar de aard en gelegenheid van degene, die spreekt, en men moet dit gedicht dan ook evenzo beschouwen als men het dergelijke Bijbelplaatsen doet. „Hier is een hoff daer lelyen en distelen, daer vergiffwortelen ende ghenees-cruyden, daer alssem ende honich-korven niet verre van den anderen staen. De reden-cavelaers leeren dat strijdighe dinghen, d'een teghen d'ander ghestelt, meer uyt-muyten. D'ervarentheydt thoont dat het vier in de gestrengste coude meerder hitte geeft; de hoveniers bewijsen dat rooselaer by ajuyn, loock, ende andere stinckende cruyden op een en het selve cruyt-bedde geplant zijnde, roosen van uyt-nemender reucke voort-brengt: insgelijcx dat bitter uytte schouwe genomen, geleyt en gespreyt ontrent den wijngaert, menichte van soete druyven veroorsaeckt. Int corte, wat kalck werter heet, als door cout water? wat dadelboom verheft sich, als door ghewichte? wat driakel isser crachtich, als daer slanghe-vlees en adderen-vergiff in vermengt is? Siet, vrienden, tisser alsoo met ons ghestelt, dat de weertste deuchden, selfs van onse snootste ghebreken, moeten gheholpen werden" [287].

Opmerkelijk is tenslotte de rechtvaardiging van de poëtische vorm, die Cats ook aan dit onderwerp heeft gegeven: „Want ghelijck het gheluyt door de engte van eenich trompet ofte schalmeye veel scherper uyt-schettert, als off het in de opene lucht los daer henen wierde uyt-gheblasen: soo dunckt ons dat soodanighe beweeghelijcke in-vallen, ghedwonghen ende ghedronghen zijnde in de nauwe reghels der dicht-conste, met meerder cracht uyt-bersten, ende dieper dringen in de ooren ende gemoederen van de toehoorders ende lesers, dan off de selve met een wye ende ongedwonge maniere van schrijven daer henen ware gestelt" [288].

Aan het eigenlijke gedicht gaat nog een „Veld-teycken, alle eerbare ionghe-luyden toe-geeyghent" [289] vooraf, een tegenhanger van het wapenschild, dat Cats aan de „Maechden-plicht" vooraf had laten gaan. Had hij voor de maagden de met koele dauw bewaasde druiventros als symbool gekozen, voor de jongemannen koos hij de hermelijn, die door een wal van modder en mest omringd, liever de dood verkiest dan dat hij zijn witte vacht zou besmeuren. Dit is het beeld van Jozef, voor wie „de bloem van sijne jeucht" niet zo zoet is als een zuiver hart en een reine ziel, die als midden in het vuur niet verbrandt en daarmee groter moed aan de dag legt dan wie een stad inneemt.

Het is niet wel doenlijk een enigszins uitvoerig overzicht te geven van de inhoud van het gedicht, dat immers eigenlijk niet anders is dan een aaneenschakeling van argumenten pro en contra het toegeven aan zinnelusten. Elke handeling in dit drama-in-zakformaat ontbreekt, de plaats van handeling blijft het gehele gedicht door dezelfde. Cats heeft zich vermeid in het uitdenken van steeds weer nieuwe beweeggronden om het standpunt van Joseph en zijn meesteresse beurtelings te verdedigen en aan te vallen, met een uitvoerigheid en een spitsvondigheid, die herinneren aan de scholastieke haarkloverijen van enkele geslachten terug, en die schril afsteken tegen de sobere bewoordingen van het Bijbelverhaal. Cats' motieven, die we met opzet hebben afgeschreven in zijn eigen woorden, zijn zeker zuiver geweest, maar het resultaat is een smakeloze weergave van een urenlang gesprek tussen een wereldwijze jongeman en een wulpse vrouw, die letterlijk geen middel onbeproefd laat om hem tot geslachtsgemeenschap te verleiden, en als zij tenslotte al haar pogingen mislukt ziet, in een paroxisme van redeloze woede vervalt. Men vraagt zich af, of Cats in dit gedicht niet het tegendeel bereikt heeft van wat zijn bedoeling was. Maar ook als dit zo was, dan nog kan men het Kalff nazeggen, dat indien hier schuld is, deze meer ten laste van de lezers dan van de dichter komt [290]. Evenals in de „Sinn'- en minne-beelden" heeft het zinnelijke element ook in de „Self-stryt" alleen dit doel, de onderdrukking van het zinneleven te poneren als de onafwijsbare plicht van de Christen. De strijd tussen Joseph en Sephyra, de worsteling tussen kuisheid en onkuisheid, is de strijd die zich in elk mensenleven voltrekt, dat zich niet weerloos overgeeft aan de drang der zinnen. Het is de strijd van Augustinus en van Tolstoj; het is ook de strijd geweest waaruit Cats als overwinnaar tevoorschijn is gekomen. Nooit zou hij in deze trant de dialoog tussen de kuise Joseph en de wulpse Sephyra geschreven kunnen hebben, als hij deze opstand van de zinnen tegen de geest niet in zijn eigen leven doorleden had.

In aesthetisch opzicht treft Cats dit verwijt, dat de beide hoofdpersonen van zijn gedicht als menselijke figuren door en door onreëel zijn. Elk van de twee belichaamt een gedachte; in de inleiding toont hij trouwens zelf zich deze tekortkoming bewust te zijn geweest. Derudder, die Cats graag naast de grote schrijvers der wereldletterkunde plaatst, heeft opgemerkt

dat hetzelfde verwijt geldt voor een Racine of een Molière en voor alle dramaturgen, die personen scheppen om aan bepaalde ideeën een tastbare vorm te geven [291]. Zeker was Cats realist, maar nooit in deze zin dat de beschrijving van een werkelijkheid voor hem een doel in zichzelf was. Hij was het slechts in zoverre als het realisme niet in strijd kwam met de denkbeelden, die hij wilde propageren. Cats heeft nooit de bedoeling gehad, men kan dat niet genoeg herhalen, een kunstenaar te zijn; stichting en moralisatie waren zijn doel, niet de schoonheid. Voor stichting en moralisatie moesten de eisen der aesthetica onvoorwaardelijk en geheel naar de achtergrond wijken. Dat doen ze dan ook in deze „Self-stryt".

Met afzonderlijk titelblad, maar doorlopende paginering heeft Cats aan dit gedicht een „sinne-beelt" toegevoegd. „openende de heymenisse ende rechten aert des Christelijcken self-stryts" [292], waarin de karnton als symbool van de wedergeboren mens wordt gesteld. De kracht, die in de karn woelt, is de strijd tussen goed en kwaad in het mensenhart, de room is de geest, de schrale wei de lust. Cats droeg dit korte gedicht op aan zijn vriendin Johanna Coomans; de opdracht getuigt op ondubbelzinnige wijze van de bewondering en de vriendschap, die hij voor deze Middelburgse dichteres gevoelde [293].

Is de „Self-stryt" een geheel oorspronkelijk werk? Deze vraag rijst op, wanneer we bedenken dat Josuah Sylvester, een van Cats' Middelburgse vrienden, onder de titel „Automachia, or the self-conflict of a Christian" (1607) [294] een Latijns traktaat van George Goodwin heeft vertaald. Van het originele werk is geen exemplaar bekend, van de vertaling maar één, die op het ogenblik voor ons onbereikbaar is, zodat een vergelijking tussen Cats' „Self-stryt" en de „Automachia" voorlopig niet mogelijk is. Cats heeft Sylvester gekend, zoals blijkt uit een lofdicht van deze Engelsman voor de „Sinn'- en minne-beelden"; hij heeft naar alle waarschijnlijkheid dus ook zijn werk gekend, en de overeenkomst tussen de titels is te opmerkelijk, dan dat men aan toeval zou kunnen denken. Of, en indien ja, in hoeverre er overeenkomst is tussen beide werken blijft vooralsnog dus een open vraag.

Met de Verloren Zoon, en de in haar kuisheid belaagde Susanna behoort de figuur van Jacobs liefste zoon tot de drie Bijbelse onderwerpen, die het grote répertoire van het zestiende-eeuwse drama in Westeuropa vrijwel beheersen [295]. Een groot aantal toneelstukken legt daarvan tot diep in de zeventiende eeuw getuigenis af. In ons land hebben zowel Grotius als Vondel de lotgevallen van Josef gedramatiseerd, zoals vóór hen Crocus (1536), Macropedius (1547) en Schonaeus (1592) hadden gedaan. Heeft Cats deze Latijnse schooldrama's gekend en zijn ze van invloed geweest op zijn eigen dialoog? Zo moeilijk als het in het algemeen is om invloeden in de literatuur aan te wijzen, zo moeilijk is dit in dit bijzondere geval, aangezien alle dichters over dit onderwerp naar dezelfde bronnen teruggrijpen, het verhaal uit Genesis en dat van Flavius Josephus. Vooral in het spel van de Amsterdamse rector Cornelius Crocus (geb. 1500) vindt men herhaaldelijk regels, waarvan Cats zo al niet een letterlijke vertaling, dan toch een parafrase geeft, maar de overeenkomst is met dat al niet in die mate opvallend, dat men het werk van Crocus als een der onmiddellijke voorbeelden zou mogen beschouwen, waarnaar Cats heeft gewerkt.

Twintig jaar na Cats heeft Vondel de zelfstrijd van Josef tot het middelpunt gemaakt van zijn „Joseph in Egypten" (1640). Ook bij Vondel is de huisvrouw van Potiphar, die hier Jempsar heet, meer een begrip dan een levend mens. Overigens valt een vergelijking tussen beide werken in alle opzichten in Cats' nadeel uit. Vondels Jempsar is een wellustige

vrouw, maar Cats' Sephyra is geil en wulps. Jempsar is tenslotte een vrouw met hartstocht, al is ze dan niet in alle opzichten een aannemelijke figuur — misschien omdat Vondel dit soort vrouwen niet uit ervaring kende? — maar Sephyra wekt als verstoten en diepgegriefde courtisane meer ons medelijden dan onze verachting op, en in zoverre beantwoordt de uitbeelding van deze vrouwenfiguur zeker niet aan Cats' bedoelingen. Vondels Joseph is een kuise jongeman; die van Cats heeft bij al zijn kuisheid toch meer weg van een handig advocaat en zelfs van een ietwat benepen traditionalist. Hij bestrijdt immers niet zozeer het overspel op zichzelf als wel het overspel van de vrouw, getuige zijn niet al te gelukkige uitlating tegen Sephyra:

> Heeft Godt het manne-volck een voor-recht toe-ghestaen,
> De reden wijstet uyt, ten gaet geen vrouwen aen [296].

Duidelijker dan een lang betoog demonstreert deze enkele zin de grote afstand tussen Cats en Vondel. Een zo zuiver verstandelijke overweging, de neerslag van de moraal der zeventiende-eeuwse burgerij, is bij Vondel ondenkbaar. Maar daarom is Cats dan ook onze populairste volksdichter geworden, en bleef Vondels populariteit een ideaal, dat na drie eeuwen nog even onbereikbaar ver blijkt te zijn als het tijdens 's dichters leven was.

Tooneel van de mannelicke achtbaerheyt

In 1622 volgde het „Tooneel van de mannelicke achtbaerheyt" [297], een gedicht van betrekkelijk beperkte omvang, waarvoor Cats de stof ontleende aan het eerste hoofdstuk van het Oudtestamentische boek Esther. In dialoogvorm overweegt het het pro en contra van de houding der koningin Vasthi, die weigerde zich te onderwerpen aan het onterende bevel van koning Assueros om zich op een feestmaal aan de gasten en het volk te vertonen, en daarom door haar man verstoten werd. Tegenover Charsena, die het standpunt van de koningin verdedigt, staat Menuchan dat van de koning voor. Het vonnis, dat Assueros tenslotte velt, houdt tevens voor alle vrouwen de vermaning in om hun mannen onvoorwaardelijk te gehoorzamen.

Onder de grotere dichtwerken van Cats is dit zeker het minst geslaagde. Het Bijbelverhaal bood hem weinig of geen gelegenheid tot uitweidingen, die aan het vlakke en eentonige van zijn uiteenzettingen enige kleur hadden kunnen geven. Groter bezwaar was echter dat het oordeel van Assuerus klaarblijkelijk niet geheel in overeenstemming was met zijn eigen zienswijze, en hij persoonlijk zeker aan de zijde van Vasthi en Charsena zou hebben gestaan, had niet de onfeilbaarheid en goddelijkheid der Heilige Schrift hem gedwongen het oordeel van Assuerus en de zienswijze van Menuchan te aanvaarden [298]. Daardoor kregen zijn beschouwingen iets tweeslachtigs. Anders dan in de „Sinn'- en minnebeelden" en in de „Self-stryt", waar zonde tegen deugd, duister tegenover licht werd gesteld, is hier slechts sprake van een lange reeks van plichten, alleen met deze tegenstelling dat een deel daarvan de man, een ander deel de vrouw geldt. Bij monde van Charsena vermaant Cats de mannen, „hoe sy haer macht ontrent de vrouwen hebben aen te legghen, hoe die met bescheydenheyt te gebieden, niet onbillicx te vergen, hare achtsaemheyt niet te misbruycken, de mis-slagen der vrouwen niet ten hartsten uyt te wetten, de huysselicke geschillen niet lichtelick met een derde ghemeen te maken, en int korte met wijsheyt by haer te woonen, mitsgaders de

selve als den krancksten vate eere gevende, na de leere des Apostels" [299]. De „mannelicke achtbaerheyt", de waardigheid van de man moet echter boven alles gaan, en de man moet er zelfs het liefste wat hij heeft aan kunnen opofferen, zoals koning Assuerus heeft gedaan. De vrouwen moeten „hare mannen onderdanich zijn als den heere, in alle dingen" [300]; en aldus luidt dan ook het vonnis over Vasthi, dat tegelijk een „eeuwighe huys-keure" voor alle vrouwen is, en dat met deze regels eindigt:

> Wy willen dat de man sal volle macht ghebruycken,
> Wy willen dat het wijf sal swijghen ende duycken:
> Dat is het oude recht, de gront van echte min,
> Tis reden dat de man zy voocht in sijn ghesin [301].

Ons, mensen uit een tijd waarin de verhoudingen zo heel anders zijn dan in het oude Israël, is het al heel moeilijk, zo niet onmogelijk om het standpunt van de schrijver van het boek Esther te waarderen, en zo kunnen we Cats in dit gedicht alleen maar als een slecht officier van justitie zien, die met een overvloed van spitsvondige redeneringen de schuld van de verdachte aannemelijk poogt te maken voor de rechtbank, die straks het vonnis moet wijzen, maar die in zijn requisitoir geen enkel zakelijk feit weet te noemen. Men vraagt zich dan ook af, wat Cats met dit boek mag hebben voorgehad? De inleiding maakt ons dienaangaande niet wijzer. Het titelblad deelt ons mee, dat het geschreven werd „tot verbeteringe van de huys-gebreken deser eeuwe" — alsof de ongehoorzaamheid der vrouwen aan hun mannen een van de ergste volkszonden van onze Gouden Eeuw was! In geen enkel ander van zijn werken heeft Cats ook de bestrijding van één enkele zonde ondernomen, zoals hij hier doet; de algemene strekking van zijn gedichten is, de zonde in haar afzichtelijkheid in haar volle omvang te ontdekken, en daardoor op te wekken tot godsvrucht. Daarvan vinden we in dit „Tooneel van de mannelicke achtbaerheyt" geen spoor. Waar zoveel duisternis heerst heeft elke gissing recht van bestaan, maar veiliger is wellicht, zich van alle veronderstellingen te onthouden en te volstaan met de vaststelling dat Cats in dit gedicht zowel wat het gegeven als de strekking betreft een weinig gelukkige hand heeft gehad. Dit heeft niet verhinderd dat het al het jaar na zijn verschijning herdrukt werd en ook later herhaaldelijk ter perse werd gelegd, al is het, naar het aantal drukken gemeten, onder Cats' oudere werken zijn minst populaire geweest. Maar wie zal zeggen of de oorzaken van deze betrekkelijke impopulariteit geen geheel andere zijn geweest dan onze aesthetische bezwaren?

In 1623 vertrok Cats naar Dordrecht. Slechts toevallige omstandigheden leidden er toe dat dit vertrek nagenoeg samenviel met de verschijning van de „Zeeusche Nachtegael", de bundel waarin de Zeeuwse dichters met de stukken bewezen, hoeveel ze aan Cats, hun stilzwijgend erkende leider, te danken hadden. Daardoor werd dit boek als het ware het symbolische afscheidsgeschenk dat Zeeland aan zijn populairste dichter meegaf, toen deze zijn geboorteland voorgoed verliet.

Houwelyck

Twee jaar na zijn vertrek naar Dordrecht zag, maar nog bij de drukkerij van Jan Pietersz. van de Venne, het „Houwelyck" [302] het licht. Cats heeft dit uitvoerige werk, dat ongeveer 800 bladzijden telt, nog grotendeels, zo niet geheel, in Middelburg geschreven; het behoort dus tot de werken uit zijn Zeeuwse periode. Bovendien sluit het deze af; pas in 1632 verscheen Cats' volgende boek, de „Spiegel van den ouden en nieuwen tijdt" [303].

Het „Houwelyck" is in zes boeken ingedeeld, waarvan elk een der stadia behandelt van het leven der vrouw, achtereenvolgens als maagd, vrijster, bruid, vrouw, moeder en weduwe. Op het titelblad heeft Adriaen van de Venne deze stadia als een levenstrap afgebeeld, „in ghedaente van een heuvel, rijsende aende eene ende dalende aende andere sijde, met byvoughsel van ses paer menschen, die den berch, elck te sijner plaetsen, over wedersijden bewandelen" [304], en hij vergelijkt dit met de zes dagen van de week, die door de rustdag besloten worden als het leven door het graf. Aanvankelijk had Cats het werk in vier delen beschreven als de vier jaargetijden van het menselijk leven; wellicht heeft hij op verzoek van de Van de Venne's er als voorwerk de beschrijving van het maagden- en vrijstersleven bijgevoegd. Deze beide worden dan ook door Adriaen van de Venne ingeleid: pas in het derde deel richt Cats zelf zich met een woord vooraf tot de lezers [305]. Bovendien heeft Cats goedgevonden dat het boek geopend werd met het „Kinder-spel" uit de „Sinn'- en minne-beelden" [306] in een uitgebreide revisie, „wesende als de morghen-stont oft voorspel vanden eersten dach in dese weke, om alsoo het leven des menschen in sijn volle rondde te vertoonen" [307].

Het „Kinder-spel" [308], een van de bekendste gedichten van Cats, is door Van de Venne geïllustreerd met een prent waarop de talentvolle kunstenaar een aantal spelende kinderen op een ruim plein (maar ditmaal niet, als in de „Sinn'- en minne-beelden", de Middelburgse Abdij) heeft afgebeeld. Maar Cats zou Cats niet zijn, als hij in dit simpele kinderspel niet heel wat meer zou zien dan de oppervlakkige toeschouwer; immers:

> Dit spel, al schijntet sonder sin,
> Dat heeft een kleyne weerelt in;
> De weerelt en haer gans gestel
> En is maer enckel kinder-spel [309],

en aldus is elk spelend kind hem het beeld van een volwassene. Het geblinddoekte jongetje is als de vrijer, die eerst wanneer hij niet meer mag grijpen ziet wat hij gegrepen heeft, en dat dan voor altijd moet houden. Hoevelen zijn niet als het kind dat zijn stokpaard berijdt, of dat zich vrijwillig gevangen geeft, zijn ook zij niet het beeld van zo menig volwassene? De meisjes die touwtjespringen leren ons, op de juiste tijd te letten, de steltenlopers zijn „rechte beelden vande waen". Vergankelijk als de zeepbel is het leven, de vlieger, die omlaag valt wanneer hij te hoog gaat en het touw breekt, is het beeld van de eerzuchtige, de hoepel dat „van yemant die sijn leven lang alleen maer gaet sijn ouden gang". De jongen die op zijn hoofd staat is als wij die „van geest berooft, in d'aerde wroeten mettet hooft, en geven aen het hoochste goet schier niet als 't hol van onsen voet". Wanneer Christus uit het kinderspel lering trok [310], waarom zouden wij het dan te gering achten?

„Wech-wyser ten houwelick wt den dool-hof der kalver-liefde" is de titel die Cats aan de eerste beide delen, „Maeght" en „Vryster", heeft gegeven. Het eerste is niet veel anders dan een omwerking van de „Maechden-plicht" [311]. Het „maeghde-wapen" is hier een bloem in de knop; de dichterlijke uitwerking is geheel in dezelfde geest gehouden als die van het vroeger gekozen symbool. Even grote overeenkomst vertoont de samenspraak tussen Anna en Phyllis met die, welke Cats dezelfde jonge vrouwen in de „Maechden-plicht" in de mond had gelegd. Ook nu weer is Phyllis het onervaren minzieke jongemeisje en Anna de rijpere maagd, die haar waarschuwt voor de gevaren van de liefde. Het „vrysterwapen" is een druiventros, en het gelijknamige gedicht is een omwerking

van het wapen-schilt uit de „Maechden-plicht". De vrijsters die hier aan het woord zijn heten nu Rosette en Sibille. De jonggetrouwde Sibille wijst haar onervaren vriendin, die aan de vooravond van haar huwelijk staat, terecht over haar verkeerde en dwaze denkbeelden over het huwelijk en de mannen, en leert haar hoe een jonge vrouw zich moet gedragen, wil zij de gunsten der mannen verwerven.

Met het derde deel begint eerst het eigenlijke werk. Het boek „Bruyt" heeft de ondertitel: „eerste deel van 't Christelick huys-wyf", en zowel dit deel als de drie volgende beginnen telkens met een nieuw titelblad, wat bij de eerste beide niet het geval was. Pas nu komt ook Cats zelf in de voorrede aan het woord om de bedoelingen, die bij het schrijven van dit boek bij hem voorzaten, aan zijn lezers uit te leggen. „T'is (mijns oordeels)", zegt hij, „niet min wijselijck, als warachtelijck gheseyt, dat de staet des huwelicx is een smisse van menschen, een gront-steen van steden, ende een queeckerye van hooge regieringhe; dien volghende dat aen het goet ofte quaet beleydt vanden selven hangt niet alleenlijck de ruste ende onruste van yeder huys-ghesin int bysonder, maer selfs de wel en qualick stant soo van Godes kercke, als vande saecken des lants int ghemeen" [312]. Citaten uit Plato, Arnisaeus, Montaigne, Tacitus, Bodinus en Brisson lichten deze stelling toe. De grote betekenis van het huwelijk heeft Cats op het denkbeeld gebracht, „datter wel yet, ten goede van onse lantslieden soude konnen werden bygebracht, waer door man en wijf vry wat gevouchelijcker byden anderen souden konnen woonen, ende by gevolghe de geheele huys-houdinghe in beter wesen soude konnen worden ghebracht" [313]. Wanneer op een tijd een bepaalde ziekte heerst, zoeken de artsen naar middelen juist tegen die kwaal; nu „verscheyden huyselicke ongemacken" zich voordoen, is de tijd gekomen om na te sporen wat in vorige tijden in verre landen, maar niet minder wat in deze tijd en bij naburige volken over het huwelijk gezegd is, waar Cats zijn eigen ondervindingen, „sulcx als wy uyt eygen ervarentheyt by gelegentheyt van verscheyde onse bedieninghen derhalven hadden waer genomen", bij heeft gevoegd. Zijn werk is vooreerst en in 't bijzonder tot de vrouwen gericht, zoals de titel al uitwijst; ook de apostels Petrus en Paulus hebben immers hun vermaningen over het huwelijk vooral tot de vrouwen gesproken [314]; en wijst niet een woord als het Latijnse matrimonium uit, dat de Romeinen het huwelijk in de eerste plaats als een aangelegenheid van de vrouw zagen? De reden daarvan zal uit het werk zelf blijken.

Aangezien Cats zich tot de vrouwen wendt met dit boek, heeft hij het ook „gheschickt ende aengeleyt naer gelegentheyt ende de smaecke der vrouwen", en het daarom ook in „onse Nederlantsche tale" geschreven, met een beroep op het buitenland, waar het gebruik van de landstaal in de literatuur ook meer en meer in zwang komt. Het werd door hem in dichtvorm geschreven, omdat dat gemakkelijker in het gehoor blijft hangen: hiervoor kan hij zich zelfs een aantal Bijbelboeken tot voorbeeld stellen. Verder heeft hij terwille van de variatie hier en daar „ghedenckweerdige geschiedenissen" of „aengename gelijckenissen" in zijn betoog gelast. De schilderkunst is de pen te hulp geschoten, „so vermits de selve altijt maechschap heeft gerekent met de dicht-kunste; als om by wijlen dieper inbeeldinge op sonderlinge gelegentheden inden leser te verwecken". En tenslotte heeft hij getracht om overal te gebruiken „een effenbare, eenvoudige, ronde en gans gemeene maniere van seggen, de selve meest overal ghelijck makende met onse dagelicksche maniere van spreken, daerin alle duysterheyt (so veel ons doenlick is geweest) schouwende; behoudens daer wy, om der eerbaerheyt wille, willens ende wetens somtijts de schaduwe hebben gesocht" [315].

Voordat na dit artistieke programma het eigenlijke werk begint, komt nog een „Korte afbeeldinge eenes rechten huys-vaders" [316] en als pendant daarvan een „Vrouwen-voordicht, alle ware huys-moeders toe-ge-eygent" [317]. Het eerste van deze beide kortere gedichten is belangrijk, niet zozeer om de uiteenzetting van de plichten, die de man als hoofd van het gezin heeft te vervullen, als wel om de daaropvolgende principiële beschouwingen van het dichterschap. Voor een Christen-dichter als Cats was, is alle individuele verdienste uitgesloten. Wat de dichter bezit, heeft hij uit God, wat hij leert, is uit Gods Woord.

Doch wat ick schrijve, wat ick doe,
My koomt geen danck of eere toe,
Maer soo misschien een Christen siel
Dit *Huys-wijf* oyt in handen viel,
Die sich daer yet te goede las,
Of eenich seer daer uyt genas,
Die slae doch noyt het oogh op my;
Of yemant anders, wie het sy,
Tis God die sin en herte leyt,
En tot een beter toe-bereyt;
Tis Godes woort, daer ick den gront
Van alle goede plichten vont,
Geen mensch en sie op menschen meer,
Wat goet is, daelt ons vanden Heer [318].

In overeenstemming daarmee is hetgeen hierop onmiddellijk volgt: de uitdrukkelijke verklaring dat Cats niet alleen anderen, maar in de eerste plaats zichzelf vermaant, en de mededeling dat een onbekend beginsel hem tot het schrijven van dit boek heeft aangezet en onder het schrijven dóór hem voortdurend heeft aangespoord om het werk voort te zetten. Als hij sliep, was het of iemand tot hem sprak: Sta op, waartoe zo lang gerust? Het dichten heeft al meerder lust!

Int korte, tis van hooger hant,
En niet door mijn gering verstant,
Dat ick dit aende weerelt schank,
En soo verdien' ick geenen danck;
Maer hy die my den geest ontstack,
En als een moet int herte sprack,
Dat is de Vader van het licht... [319]

En daarom begint het eigenlijke gedicht dan ook niet met een aanroep tot de Muze, maar — als bij Du Bartas — met een bede tot God:

Oneyndelick begin, wiens onbegrepe wesen
Is in het groote bouck van alle ding te lesen,
Die eenmael, door het Woort, en uyt een enckel niet
Hebst in het licht gebracht al wat het ooge siet;
Die eerst het soet behulp hebst aen den man gegeven,
Om, tot gemeenen troost, bij een te mogen leven,
En, tot een meerder gunst, tot beyden hebst geseyt:
Wort door een vruchtbaer saet op aerden uyt-gebreydt;
Tot dy is ons gebedt; laet heden rijcke stralen,
Laet even dijnen geest in desen boesem dalen:
Op dat ick, met bescheyt, en door een soet ghedicht,
En my, en al het volck mach leeren haeren plicht [320].

Dadelijk daarop volgt een aanspraak tot de jonkvrouwen, om wier onervarenheid de dichter het heeft bestaan, „noch eenmael Zeeusch ghedicht te storten uytte pen" [321]. En dan begint de eindeloze stroom van duizenden en nog eens duizenden alexandrijnen te vloeien, waarin Cats al zijn overstelpend veelzijdige kennis en zijn levenswijsheid heeft uitgestort.

Het boek „Bruyt" beschrijft alles wat een jonge vrouw voor haar huwelijk dient te weten, haar gedragingen ten opzichte van haar verloofde, haar plichten, ook haar rechten; het leert haar hoe de man moet zijn, met wie zij mag trouwen, en op welke eigenschappen zij moet letten. Het huwelijk is immers een zaak voor het leven; ziekte, krankzinnigheid, misdaad, verbanning, niets vermag het te verbreken, tenzij de dood. Daarom dient de bruid zich terdege tot het huwelijk voor te bereiden, door God te bidden om wijsheid, en door ziel en lichaam rein te houden. Van meer direct praktische aard zijn de opmerkingen en raadgevingen ten aanzien van voogden en huwelijksgiften. Huwelijkse voorwaarden vinden in Cats een beslist tegenstander. Hij spreekt over de verschillende gebruiken bij verloving en huwelijk, de betekenis van de ring, van de juwelen, diamant, koraal, parel, robijn, saffier, esmerald, agaath en amethist, die elk hun eigen verborgen zin bezitten. Maar ook spoort hij aan tot eenvoud; ringen maken het huwelijk niet, en geen sieraad der vrouw is schoner dan haar eerbaarheid. De verloofde vrouw vermijde feesten en allerlei gewoel, zij moet een afgezonderd leven leiden, al haar gedachten moeten gericht zijn op haar toekomstige huwelijk en het huis, dat ze zich met haar bruidegom zal bouwen. Met een aan de praktijk ontleend voorbeeld toont hij aan, dat het huwelijk als gesloten is te achten, zodra het voor de kerkelijke en de wereldlijke overheid gesloten is (dus voordat eventueel de conceptie heeft plaatsgevonden). Bruiloftsfeesten moeten matig zijn en mogen in geen geval door allerlei ruwe en heidense gebruiken ontwijd worden. De krans, waarmee de bruid gekroond wordt, heeft tweeërlei betekenis: hij is tegelijk symbool van het offer, dat de bruid brengt, en beloning voor haar deugdzaamheid. En elk huwelijk dient met een gebed tot God begonnen te worden.

De voorrede van het vierde deel, „Vrouwe", is tot de bruiloftsgasten gericht. Terwijl de bruid nog in haar bruidsvertrek toeft, onderhoudt de dichter de bruiloftsgasten over enkele dingen, die verband houden met de tijd en de gelegenheid. Hij weerlegt de mening, door sommigen aangehangen, als zou het huwelijk strijdig zijn met een gerust en godzalig leven, en hij weidt daarna uit over gelukkige en ongelukkige huwelijken en over de plichten die zowel de man als de vrouw in het huwelijk te vervullen hebben.

De beschrijving van de vrouw als „Christelick huys-wyf" neemt een veel ruimer plaats in het „Houwelyck" in dan die van de bruid, de moeder en de weduwe. In de huisvrouw toch heeft Cats samengevat al wat tot het huwelijk in engere zin behoort, en wanneer men het „Houwelyck" een wellevenskunst wil noemen, dan geldt deze kwalificatie vooral voor dit boek, waarin het hele huwelijks- en gezinsleven besproken wordt. Uitvoerig spreekt Cats er over de verdeling van de huiselijke plichten tussen man en vrouw, over de twisten die oprijzen tussen jonggetrouwden, over de werkzaamheden die de vrouw al of niet passen, over goede en boze, over haatdragende — „vrouwen haet gaet boven maet!" — en vredelievende vrouwen, en hij waarschuwt, nuchter als hij is, tegen al te grote zindelijkheid, zuinigheid en andere vrouwelijke ondeugden, die de harmonie in het huwelijk in gevaar kunnen brengen. Hij leert de vrouw dat ze de vrienden van haar man meer achting dient te bewijzen dan haar eigen bloedverwanten, hij leert de mannen hetzelfde te doen ten opzichte van de vrienden

en de familie van hun vrouwen, en bedenk eens wat er aan ruzie en ongenoegen voorkomen zou zijn, als deze wijze raad beter verstaan was! Hij leert de vrouw hoe ze met een driftige man moet omspringen, en hoe ze in 't algemeen elke man naar zijn eigen aard moet behandelen. De man leert hij, wat deze aan zijn vrouw verschuldigd is, en ook dat is niet weinig. Hij vermaant haar, haar schoonmoeder te eren, hij wijst haar zelfs hoe ze in bed moet liggen. Hij haalt voorbeelden aan van wijze vrouwen, van vrouwen die een bijzonder talent hadden als vredestichtster, maar ook merkt hij op dat de vrouw minder goed „letter-werck" tot stand kan brengen als de man. Anna Maria van Schurman is de uitzondering, die deze regel moet bevestigen; immers:

> Al worter altemets een kloucke maecht gevonden,
> Een bloeme, soomen seyt, en maeckt geen roose-krans,
> Een snare geen gespel, een vryster geenen dans.
> God heeft dan aende man een hooger aert gegeven,
> En aan het wijf gelast om onder hem te leven [322].

Daarvan getuigt immers ook de dierenwereld, ja zelfs de plantenwereld geeft er blijk van:

> Want alsmen man en wijf hier onderscheyden kan,
> Soo vintmen noyt het wijf soo krachtig als de man,
> De man heeft meerder kracht in alle medecijnen,
> Voor pest en heete korts, voor alderhande pijnen;
> Siet wat een selsaem ding! de reden heeft beseft,
> Dat over al de man het wijfjen overtreft [323].

Aldus populariseert Cats, die in menig opzicht nog een Middeleeuwer is, de natuurbeschouwing van een Plinius. Aan deze natuurkundige ontleent hij ook, dat edelstenen van mannelijk beginsel helderder schitteren dan die van vrouwelijk beginsel, en dat de kompasnaald alleen reageert wanneer hij met een mannelijke zeilsteen wordt aangestreken. Zo toont zelfs de levenloze natuur de superioriteit van de man boven de vrouw.

Maar daaruit vloeit dan ook voort, dat de man in de vrouw altijd de zwakkere moet zien, met wie hij geduld moet hebben. Het volk zegt dat een vrouw veel gebreken heeft, maar wij mannen, veeleisend als we zijn, maken het haar dan ook wel erg moeilijk. En is onze wens, een volmaakte vrouw te vinden, eigenlijk niet heel onredelijk? Want hoe onvolmaakt zijn ook wij mannen niet, hoe moeilijk maken we het onze vrouwen niet vaak, wat een ellendig leven hebben ze soms! Niettemin mag dat geen aanleiding voor de vrouw zijn, om van haar man weg te lopen, zelfs niet om buitenshuis haar beklag over hem te doen. Alleen als alle andere middelen gefaald hebben, mag de verwaarloosde, mishandelde, bedrogen vrouw aan een vriend haar nood klagen. Want ook hier is Cats' standpunt niet, dat de man uitsluitend de rechten, de vrouw alleen de plichten heeft; wèl is de verhouding, waarin ze tot elkaar staan, ongelijk, maar de man heeft evenzeer zijn verplichtingen ten opzichte van de vrouw als omgekeerd. Met nadruk wijst hij er op, dat de man zijn vrouw niet mag verwaarlozen, dat zijn plaats niet bij zijn vrienden in de kroeg is, maar in zijn huis, dat het verbod van echtbreuk voor hem niets minder geldt dan voor haar. Wat morele verplichtingen betreft, zijn zij volkomen gelijk, en wat de man van zijn vrouw eist, kan zij van hem vergen.

Wanneer hij op het chapiter van de gastvrijheid, van gastwetten en tafelmanieren, van spijzen en dranken komt, herinnert hij aan de rijkdom van de vrije Nederlanden, waar al „wat naer of verre wast, wat uytter

aerde groeyt" in de havens binnenvalt. Ons land brengt niet veel voort, geen wijnen, geen vijgen, geen zuidvruchten, geen suikerriet, geen Indische specerijen, geen Chinees porselein, geen koper, ijzer of staal, geen zijde of bont, geen goud of tin, en toch ontbreekt ons niets van al deze schatten.

> Bedenckt dit, Zeeusche jeucht, en weeghtet int bysonder:
> Al wat u lant besit, dat is een eygen wonder;
> In alle rijck gewas sijn uwe velden schrael,
> Ghy noch, die niet en hebt, die hebtet altemael [324].

Ja, het is een rijk volk, waarvoor Cats zijn verzen schrijft, een volk dat aan niets gebrek heeft, en waar men in de kast van een schippersvrouw of bij een bootsgezel het fijnste Chinese porselein kan aantreffen. Met begrijpelijke voldoening somt hij al die rijkdommen op, waarmee hij immers zo van nabij bekend is en die hij stuk voor stuk ook in zijn eigen huis zal hebben gehad. Moeten we er hem een verwijt van maken, hem beschuldigen van zelfgenoegzaamheid? Maar zal die zelfgenoegzaamheid niet een karaktertrek zijn geweest van een belangrijk deel van ons zeventiende-eeuwse voorgeslacht, van heel de koopmansstand, die steeds maar rijker werd, van heel het intellect ook, dat zich bewust was hoe rijk en hoe machtig de Republiek in korte jaren was geworden? En in elk geval laat Cats op deze opsomming van Hollands rijkdommen onmiddellijk de aansporing volgen om ze met mate te gebruiken, ze te zien als door God geschonken, en er daarom vooral ook mededeelzaam mee te zijn jegens de minder welgestelden.

Wanneer Cats over de kleinigheden van een huishouding begint te praten, voert hij zijn vrouw sprekende in, en uit haar mond horen we, waarop een vrouw dient te letten bij het huren van haar dienstpersoneel, en hoe ze verder met meiden en knechts dient om te gaan, uit haar mond horen we ook de wijze waarschuwing, dat een vrouw geen mooi dienstmeisje in huis moet nemen, ingeval haar man wat verliefderig is aangelegd.

Een feminist als zijn Dordtse vriend Van Beverwijck is Cats allerminst, maar nog veel minder een verachter van de vrouw. Hij spreekt het in zijn goed ronde taal onomwonden uit, dat de vrouw er niet alleen is om bij de man in bed te slapen; haar plaats is niet alleen bij de wieg en in de keuken. Een man dient zich in alle omstandigheden van het leven door zijn vrouw te laten raden, hij moet haar zo al niet in alles, dan toch in vele dingen raadplegen, hij mag haar raad niet in de wind slaan. En al is de vrouw er in de eerste plaats voor haar man en haar kinderen, ook daarbuiten kan haar hand nog werk vinden, zelfs op de berg der Muzen, zoals het voorbeeld van Johanna Coomans aantoont. Maar vooral het voorbeeld van zijn andere Middelburgse vriendin, Hortensia del Prado, de eigenares van de prachtige tuin die aan de zijne grensde, is daar om de vrouwen aan te sporen, de verzorging van de tuin op zich te nemen, het planten van bloemen en kruiden, en dan vooral van geneeskrachtige kruiden, in de opsomming en beschrijving waarvan Cats, met zijn grote belangstelling voor alles wat het leven der natuur betreft [325], zich uitvoerig vermeit.

De vrouw als moeder behandelt hij in het volgende, vijfde deel. „Wat ick bidden mach, gunstige leser", zo vangt hij de inleiding op dit boek aan, „staet wat stille; tis noodich datje uwe vuyle schoenen hier wat uyt doet, immers de voeten een weynich kuyst, al eer in te gaen tot onse beste ende binnenste camer: ghy sijt hier in het rijck der vrouwen, daer wel somwijlen yet sulcx plach te geschieden" [326]. En hij vertelt ons verder, hoe hij de pen al in de hand had genomen „om voorts te varen tot sulx als ick oordeelde nu te moeten volghen, t'welck was de by-een-komste

van man ende vrouwe", toen de gedachte bij hem opkwam „dat alle schriften niet van alle menschen met een ende het selve oogh-merck en worden gelesen, ende dien volgende dat de verhandelinghe van dit ghedeelte ontwijffelick sal hebben uyt te staen alderley, niet alleenlick verschillende, maer oock strydighe oordeelen". Daarin heeft hij zich — de geschiedenis onzer letterkunde heeft het bewezen — niet vergist. Het is voor Cats geen beletsel geweest om toch over dit hachelijke onderwerp te schrijven. „Als ick daer tegen began te overwegen", aldus licht hij zijn besluit toe, „dat ick uyt een goet gemoet, ende met anders geen voornemen als om met vermaecklickheyt te stichten, hadde aengevangen onse lantslieden te vertoonen de ware ghestalte beyde van een recht-schapen *wijf* ende *moeder*; so en conde ick mijn selven niet laten voorstaen, oock de vrienden (welcker oordeel en raet ick hier in gebruyckte) niet inbeelden, dat ick den verstandighen leser in eenigher maten soude voldoen, indien ick het eyghen hooft-stuck, dat beyde wijf ende moeder maeckt, tusschen de tanden hielt" [327]. Bindende voorschriften „ten aensiene vande by-wooninghe van gehouwde lieden" te geven bedoelt hij allerminst; zijn doel is alleen, uit de leer van hen, die zich verstaan op de aangelegenheden der natuur, de getrouwden aan te zeggen wat in deze gelegenheid hetzij aan de vrucht, hetzij aan de ouders, ofwel aan beiden, ten goede zou kunnen komen, alles echter met dien verstande dat ieder naar eigen oordeel daarmee zal kunnen handelen.

Uitvoerig — Cats is doorgaans uitvoerig — verdedigt hij het feit dat hij ook „het werck des huwelicx" in engere zin in zijn gedicht betrokken heeft. Bijna allen toch, die het welzijn van hun naaste op het oog hebben, klagen als uit één mond zowel over de onregelmatigheden, die daarbij plaatsvinden, als over de vele onheilen die er uit ontstaan. De opvoeding van het kind begint immers al bij de „versamelinghe der ouders", en het zou dus ongemotiveerd zijn om deze belangrijke aangelegenheid te verzwijgen. Daar komt nog bij dat ook Gods Woord zelf er op tal van plaatsen over spreekt. Daarom vond de dichter het nuttig, „'tselve aen onse lantslieden, als inde schemeringhe der eerbaerheyt, in eeniger mate te laten sien" [328]. Sommigen zullen hem dit kwalijk nemen, maar het zal uit onverstand zijn; immers, vervolgt hij, „wy en schrijven noch tot oneerlickheyt, noch tot geckernye; maer tot stichtinghe; en dat heuselick, immers soo verre onse swacke penne in de Nederlantsche tale heeft connen toe-reycken... Tis wel soo dat onbescheydelick yet te segghen dwalinghe can veroorsaecken, maer 'tis niet min de waerheyt dat onwijs stille-swijghen de menschen laet opten dool-wech daerse sijn. Tis daerom beter (mijns oordeels) voor eenmael wat beschaemtelijx te schrijven, als evenstaegh veel schandelickheden te laten geschieden" [329]. Degenen die „dese gheheymenisse" nog niet aangaat, laten dit deel liever ongelezen; alle boeken staan niet altijd en voor alle mensen open. (Dat is, tussen haakjes, wat naïef van Cats.) De Christen evenwel behoort de in- en uitgang van zijn leven te verstaan; hoe kan hij anders met David zijn hart tot God verheffen en spreken: „Ick dancke u daer voor dat ick wonderbaerlick ghemaeckt ben!" [330] Verzoekt ook Maria niet, wanneer de engel Gabriël haar de geboorte van de Zaligmaker aankondigt, met een heilige vrijmoedigheid om nadere onderrichting in dat groot en goddelijk geheim? Waarom is „het ghewach van huwelicksche saecken ende de voort-teelinghe des menschelicken geslachtes" in de mond der mensen zo aanstotelijk geworden, als het niet is „om der ontucht ende dertelheyts wille, die daerin veeltijts wert gebruyckt, en vermits elck een van ons daer van schier anders niet en spreeckt als in ydelheyt, ende tot geckernye,

ende niet in sedicheyt ende met rechte eerbiedinghe, ghelijck in soo een wonderstucken ende goddelicken geheym behoorde te geschieden" [331]. Niet het spreken over deze dingen, maar alleen het misbruik in het spreken behoort uit de mond der Christenen te worden geweerd.

Hoe kan men, wanneer men dit gelezen heeft, Cats nog zinnelijkheid, laat staan wulpsheid verwijten? Geen verwijt onder de vele, die hem voor en na door onze literair-historici gemaakt zijn, is ongerijmder dan dit. Er zou een lange rij van zeventiende-eeuwse auteurs, tijdgenoten van Cats, op te sommen zijn die als auteurs van grof-zinnelijke literatuur te boek staan, en die daarover niettemin door het nageslacht nooit lastig zijn gevallen. Men zal hiertegen inbrengen, dat het verwijt aan Cats niet zijn zinnelijkheid alleen betreft, maar de vereniging van het sensuele met het stichtelijke. Maar is, voor wie lezen kan, juist een uiteenzetting als de zoëven aangehaalde niet het bewijs, dat Cats met grote schroom spreekt over dingen, waarover men in het dagelijks leven bij voorkeur niet pleegt te spreken? Ook hij had daarover het stilzwijgen kunnen bewaren, hij heeft daar zelfs over gedacht, maar juist omdat hij van zichzelf wist, dat hij de zinnelijke neigingen, die de mens aangeboren zijn, zo beheerste als men van een gezond mens maar kan verwachten, heeft hij het gewaagd om dit gevaarlijke terrein te betreden. De lange inleiding, die daaraan voorafgaat, is het bewijs dat Cats volkomen oprecht, om niet te zeggen argeloos was toen hij over dit hachelijke onderwerp schreef. Theoretisch is er nog deze andere mogelijkheid, dat hij een huichelaar was, maar wat men hem ook ooit heeft verweten, nooit heeft hem de beschuldiging van een onkuis of zedeloos leven getroffen. En pleit ook zijn lange weduwnaarschap niet voor het tegendeel?

De moeder ziet Cats als de herfst, het jaargetijde waarin de druif begint te zwellen en de wijngaard moet worden gestut, en de jonge takken, zwaar van vruchten overneigen, de tijd van de oogst. De vrouw, die in het huwelijk haar bestemming vond, brengt kinderen voort en vervult daardoor de goddelijke natuurwet. Zowel inzake het voortbrengen als de opvoeding van de kinderen geeft hij tal van aanwijzingen, die hem doen kennen, ook hier weer, als een zedemeester en een paedagoog die ernst maakt met zijn onderwerp. Wie leest hoe bedachtzaam Cats over het echtelijke leven spreekt, hoe hij voor allerlei gelegenheden en tijden onthouding voorschrijft, kortom ook hierin geheel en al de piëtistische richting van zijn dagen blijkt te volgen, verwondert er zich opnieuw over dat men hem heeft durven verwijten, de zeden van zijn volk te hebben bedorven. Het tegendeel is waar. Met aan de natuur ontleende voorbeelden toont hij aan hoe verwoestend de kracht der zinnelijkheid is. Waarschuwend is zijn vermaan, dat ook een echtpaar overspel kan bedrijven, en hij weet dat de geslachtsdaad geen werk is van het lichaam alleen.

Vele en velerlei zijn de raadgevingen, die de dichter aan de aanstaande moeders geeft. Hij weidt uit over minnedranken, aan het bestaan waarvan hij niet meer gelooft, en uitvoerig spreekt hij over de dikwijls zonderlinge lusten van zwangere vrouwen. Ernstig vermaant hij de moeders, haar kinderen zelf te zogen, en ingeval ze daartoe niet in staat zijn, geeft hij aanwijzingen voor het zoeken van een min. Maar ook heeft hij woorden van troost voor de kinderlozen: God weet wat hij met haar voorheeft. Tenslotte spreekt hij over de opvoeding, die in de eerste levensjaren bij de moeder berust. Hoevelen zijn er niet, die allerlei beuzelarijen nalopen, maar dit allerbelangrijkste werk verwaarlozen, waar toch de toekomst van een mens van afhangt? De moeder moet het jonge kind in het rechte spoor leiden, zij moet het deugden aan- en ondeugden afleren, allereerst

door het zelf in het goede voor te gaan. Kennis is de grootste schat, die de mens zich kan verwerven; onvervreemdbaar, wordt ze overal in aanzien gehouden. De ouders moeten ook de aard van elk van hun kinderen onderkennen en daarnaar handelen. Het onderwijs dient spelende gegeven te worden; vooral op het onderricht in talen, waaronder het Latijn in de eerste plaats, moet de nadruk worden gelegd.

Het zesde en laatste deel, „Weduwe", is in twee stukken gedeeld; het eerste bespreekt de „bedaechde huys-moeder", het tweede de „weduwe". Cats heeft het opgedragen aan de jeugd. Waarom juist aan de jongeren? „De dagelicksche ervarentheyt (God betert)", schrijft hij, „leert ons datter vele onder den volcke oiren hebben juyst gelijck sekere doghen, die mits het neder-hanghen der selver van onderen open, van boven ghesloten sijn, ende mitsdien meerder bequaemheyt hebben om t'ontfanghen het getuyt dat van beneden, als dat van boven koomt. Vele, seg ick, (ghelijck de menschen vander aerden aerds sijn,) hooren merckelick liever beyde spreken en schrijven van een *jonghe vrouwe*, als van een *bedaeghde huys-moeder*, en noch liever van een *blyde bruyt*, als van een *bedruckte weduwe*, en dit selve, gunstige leser, heeft my doen vermoeden dat het laetste deel deses wercx (schoon het vanden ouderdom is handelende) wel langst van allen nieu soude moghen blijven, ten ware saecke dat hier in het beginsel de ionckheyt ten volle werde onder-recht ende krachtelick over-tuyght, dat even dit leste deel hen ten hoochsten is raeckende, ende dat mitsdien het selve, niet min als de andere stucken, by henlieden ghelesen behoort te worden" [332]. Hij herinnert zich de wens, hem en zijn bruid in hun bruidsdagen door een van zijn vrienden toegewenst, „dat (z)ij te samen out ende leelick mochten worden", een wens die, ofschoon wat eigenaardig uitgedrukt, „van goede en nutte bedenckinghe" is.

Nimmer hebben de heidenen minder op heidense wijze gesproken dan toen ze het overdenken van de dood tot de hoogste wijsheid hebben gerekend. „Leert ons bedencken dat wy sterven moeten op dat wy verstandigh worden", bidt Mozes [333]. Niemand ter wereld kan iemand beter leren leven dan die hem wel leert sterven; voor wie de vergankelijkheid van het leven verstaat moet dit immers een krachtig middel zijn om, door Gods genade, zijn behoud elders en buiten zichzelf te zoeken, en alzo op te stijgen tot de Eersteling uit de doden, onze Zaligmaker die machtig is onze vernederde lichamen een andere gestalte te geven en aan zijn verheerlijkt lichaam gelijk te maken.

De dood kan ons op alle plaatsen bespringen; daarom moet een Christen een stervend leven leiden. Immers, hoe meer iemand aan zichzelf afsterft, hoe meer hij Gode begint te leven. Allerminst bedoelt Cats „de jonge sielen met een geduerigen praem van doot-schrick in onruste te houden"; integendeel, wij weten „dat de sterf-cunste, crachtelick en Christelick gheoeffent sijnde, niet alleenlick die angstighe vreese des doots machtich is wech te drijven; maer selfs een troostelicke vermaeckelickheyt eyndelick in onse herten te connen uyt-wercken". „Doet hier", vermaant hij, „gelijck de kinderen met de byen handelen alsse met de selve spelen willen, sy treckense eerst den angel uyt, en daer naer en hebbenser niet als vermaeck van, hoe seer sy mette selve oock suckelen en sollen. De prickel des doots is de sonde; ontbloot haer maer alleen van dat wapen; het gevaer, en met eenen de schrick, sal ophouden" [334]. Hij die gezegd heeft: „Ick ben de wech, de waerheyt ende het leven", kan ons van de zonde reinigen en toont ons de weg ten leven. Hij doet wel, die dagelijks zichzelf onderzoekt, „om te letten ofmen vande menschen comende niet minder mensche en is gheworden, ten eynde om alsoo in sijn camer weder-

om te vinden het gene misschien daer buyten is verloren" [335]. Wie dit betracht, kan het voor zeker houden dat God zijn gebrekkige dienst, zo die oprecht is, in genade zal aanzien, en rustig zal hij het einde van zijn leven tegemoetgaan, vast vertrouwend dat geen enkele wijze van sterven kwaad of nadelig kan zijn.

De gouden zon daalt naar de kim; de groene jaren, de frisse jeugd zijn heen, en van al 's werelds vreugde blijft niets over dan droeve nagedachten. Het enige waarover de ziel zich thans kan verblijden is „een soet gepeys van wel-besteden tijt" [336]. Heel de natuur wijst ons naar de dood; waarom zou de mens er dan voor vrezen? Al naarmate het lichaam zwakker en krachtelozer wordt, moet de ziel in kracht toenemen; immers, kort is het leven hier op aarde, maar eeuwig leeft de ziel. Het sterven is een klein verlies; een beter leven, een eeuwig heil staat de vrome te wachten.

De ouderdom vooral moet een voorbereiding zijn voor de dood. Het huwelijk moet in deze fase van het leven alleen nog een zielsverwantschap zijn; nu zijn er hoger dingen dan „sotte minne-praet". Als de vogel phoenix die uit zijn as herrijst, als de slang die uit zijn oude vel kruipt, moet de mens zijn die sterven gaat. Een voor een ziet hij zich ontvallen wie hem lief waren: de Heer heeft gegeven, de Heer heeft genomen.

Tegen twee zonden, oude vrouwen eigen, waarschuwt Cats: loslippigheid en gierigheid. De jurist spreekt in hem, wanneer hij over testamenten begint te spreken en in deze materie vele goede raadgevingen uitdeelt.

Een oud man is als een kaars die uitgaat, na zijn plicht te hebben vervuld. Toegerust tot het stervensuur, spreekt hij zijn vrouw aan, herinnert haar aan het lief en leed dat hun beider gemeenschappelijk deel is geweest, en neemt afscheid van haar. Zijn kinderen vermaant hij, en met een gebed op de lippen blaast hij tenslotte de laatste adem uit.

Nu blijft de vrouw als weduwe achter. Weduwen zijn als bloemen, die afgesneden werden van hun stengel om in een vaas te worden overgezet; nimmer herkrijgen ze hun vorige bloei terug. Met grote nadruk waarschuwt Cats vooral de jonge weduwen. Hoe teer is vrouwen-eer! Tenslotte spreekt hij over het sluiten van een tweede huwelijk, dat hij alleen aan jonge vrouwen toestaat. Een reeks van goede raadgevingen over dit précaire onderwerp besluit het zesde en laatste boek van het „Houwelyck" [337].

Zowel de „Maechden-plicht" als de „Self-stryt" en het „Tooneel van de mannelicke achtbaerheyt" zijn in zekere zin als voorstudies op het „Houwelyck" te beschouwen. De „Maechden-plicht" is in het eerste boek geheel verwerkt, de strijd tussen ziel en zinnen komt in het „Houwelyck" herhaaldelijk ter sprake, en voor de heerschappij van de man boven de vrouw voert het gedicht één lang pleidooi. Van zijn eerste boek af heeft Cats het zedelijke leven, culminerend in het huwelijksleven, in het middelpunt van zijn werk gesteld. Voor de Calvinist, die Cats was, betekende het huwelijk immers de grondslag van geheel het mensenleven. „Een smisse van menschen, een gront-steen van steden, ende een queeckerye van hooge regieringhe", noemt hij het, „dien volghende dat aen het goet ofte quaet beleydt vanden selven hangt niet alleenlijck de ruste ende onruste van yeder huys-ghesin int bysonder, maer selfs de wel en qualick stant soo van Godes kercke, als vande saecken des lants int ghemeen" [338]. Voor dit oordeel kon hij zich zelfs op de Staat van Plato beroepen: overigens niet het enige voorbeeld van overeenstemming tussen Hellas'

grootste wijsgeer en de hervormer van Genève. Een boek te schrijven over het Christelijk huwelijk, de onderlinge verhouding van man en vrouw, moest dus wel deel uitmaken van het sociale programma van een dichter, die zich tot taak had gesteld om zijn medeburgers de weg der deugden aan te wijzen.

Bovendien moet dit onderwerp voor Cats aantrekkelijk zijn geweest, omdat het hem gelegenheid gaf, de strijd tussen de geest en de stof, tussen de onsterfelijke ziel en het sterfelijke lichaam uit te beelden. Hoewel het huwelijk, door God zelf in het Paradijs ingesteld, in alle opzichten geoorloofd is, aldus Cats, is het tegelijk een onuitputtelijke bron van zonden, een oorzaak van immer dreigende zondeval. Deze tweespalt, die ook het onderwerp was van de „Self-stryt", kon Cats in dit zoveel grotere gedicht nog veel breedvoeriger ontwikkelen, en dankbaar heeft hij die gelegenheid aangegrepen. Wat Vondel bedoelde, toen hij schreef dat engelsheid en diersheid beide in de mens zich ondereenmengen, heeft Cats nooit in een zo dichterlijke vorm onder woorden kunnen brengen, maar stellig heeft ook hij dit doorvoeld.

Wie de motieven nagaat, die Cats er toe gebracht kunnen hebben om dit onderwerp ter hand te nemen, dient zich ook de vraag te stellen, of één van deze niet wellicht het verval van het huwelijk geweest kan zijn. Dit is echter onwaarschijnlijk, omdat Cats daarop nergens in zijn werk, ook niet in de inleidingen, de nadruk legt. Wel zou Willem Teelinck twee jaar na de verschijning van het „Houwelyck" klagen: „Hoe wort oock het houwelijck mishandelt", en dat met voorbeelden demonstreren [339], maar zijn klacht zal men meer op rekening van piëtistisch rigorisme moeten stellen dan van feiten, die ze zouden rechtvaardigen. Hiervoor pleit te meer, dat men bij andere moralisten uit deze tijd tevergeefs naar soortgelijke klachten zoekt. Elke generatie herhaalt de klachten over zedenbederf en weeldezucht, over gebrek aan eenvoud en godsdienst, over onopvoedbare kinderen en brutale dienstboden, die enkele tientallen jaren vroeger door het vorige geslacht zijn aangeheven. Maar ook verwijst elke generatie naar de onmiddellijk aan haar voorafgaande als naar een lichtend voorbeeld. Het is niet alleen gebrek aan historisch inzicht, dat tot deze misvatting leidt, maar zeker ook de behoefte om het verleden te prijzen, die de mens als ingeschapen schijnt. Het pleit voor Cats dat deze trek in zijn werk geen overwegende plaats inneemt, wat men van een moralist toch zou mogen verwachten. Cats is geen laudator temporis acti; daarvoor was hij te nuchter, daarvoor kende hij het wezen van de zonde te goed als een kracht, die uit het mensenhart zelf voortkomt en die onafhankelijk van plaats en tijd onder alle omstandigheden even verwoestend te werk gaat. Men vindt bij hem dan ook nergens de traditionele klachten over het toenemend zedenbederf, waaraan moralisten zich te buiten plegen te gaan. De taak, die hij voor ogen ziet, ligt elders; het is: het huwelijk aan te passen aan het maatschappelijke stelsel, dat in het zeventiende-eeuwse Holland en Zeeland op Christelijke grondslagen gefundeerd was. Wanneer men de vraagpunten beschouwt, die op de synodale vergaderingen van de zestiende eeuw ter sprake kwamen, zal men bemerken dat een aantal daarvan een grondige bespreking hebben gevonden in de werken van Cats [340]. Van de maatschappelijke vraagstukken, waarmee de calvinistische synoden zich bezighouden, is er geen dat zozeer telkens opnieuw de aandacht heeft als het huwelijk. Er blijken met betrekking tot het echtelijke leven allerlei vragen op te rijzen, waarop predikanten of kerkeraden geen antwoord weten te geven, en waarover de hogere kerkvergaderingen dus moeten beslissen. Wat moet een man doen, wiens

huisvrouw hem niet wil volgen bij zijn vertrek naar een andere stad? Wanneer mag een weduwe hertrouwen? Mag een overspelige man de vrouw trouwen, met wie hij overspel heeft bedreven? Mag een man de weduwe van zijn broer trouwen? Op iedere synode duiken dergelijke vragen opnieuw op, vragen waarop de jonge hervormde kerk, die de eeuwenoude traditie van het Roomse kerkgezag miste, een antwoord diende te geven. Een groot aantal van deze problemen, die soms heel eenvoudig, maar meermalen vrij ingewikkeld waren, vindt men in het werk van Cats behandeld, in 't bijzonder in het „Houwelyck" en de „Trou-ringh" [341]. En terwijl de synodale opzieners zich met een machtsspreuk van de hun opgelegde taak konden afmaken, heeft Cats het voor en het tegen van elk probleem zo omstandig behandeld, dat ook de eenvoudigen van geest zijn betoog konden vatten. Zeker mag men de grote opgang, die zijn gedichten hebben gemaakt, voor een deel hieruit verklaren. En even zeker is, dat Cats hierdoor een opvoedkundige taak heeft verricht, die men niet licht kan overschatten.

Scheld Cats vrij een praatvaar — het woord is hem uitentreuren naar het hoofd geworpen! — maar geef toe dat hij een verstandig, wijs man is, rijk aan ervaring, een kenner van de wereld en van de mikrokosmos, die mens heet. Het huwelijksleven, het verkeer van man en vrouw onderling en in hun gezin, hun omgang met de kinderen en het dienstpersoneel, hun houding tegenover de vrienden des huizes en de gasten, dat alles bevat talloos veel aanleidingen om zich te vergissen, om ontactvol op te treden, om juist het tegenovergestelde te doen van wat in een bepaalde situatie vereist wordt. Het boek van Cats is de wellevenskunst, die in alle moeilijke gevallen de uitweg wijst, in alle twijfelachtige omstandigheden raad geeft. Het is geen boek voor hen, die zich eigen wetten scheppen, geen boek voor de kunstenaars der Renaissance, maar een boek voor eenvoudige burgers, die op de grondslag van hun calvinistische levensbeschouwing hun leven opbouwen in trouwe dienst aan de maatschappij. Het is een boek voor die „kleyne luyden", die tenslotte het ferment der samenleving zijn, de brede massa, die geschiedenis maakt. Het strekt zijn belangstelling niet alleen over de mannen uit, maar ook over de vrouwen, de kinderen, de dienstknechten. Het denkt aan allen en aan alles, het is in de volste zin van het woord een gezinsboek. Het geeft antwoord op alle vragen van het leven van iedere dag, het bevat raadgevingen voor alle denkbare gedachten. Het beschrijft even nauwgezet en uitvoerig de inhoud van de huisapotheek als de inventaris van de porseleinkast. En temidden van al deze aardse beslommeringen verliest het ook het geestelijke element niet uit het oog: het geeft gebeden voor de bruid, eer ze slapen gaat, en voor de stervende mens, en achter alles wat de mens doet en verricht staat de dreigende gestalte van de dood. Niet minder dan de „vier utersten" bij onze middeleeuwse moralisten heeft de gedachte aan dood en sterven in het werk van Cats altijd een grote plaats ingenomen.

Er zijn geen aanwijzingen dat Cats voor zijn „Houwelyck", zowel wat de conceptie als de uitwerking van het gedicht betreft, directe voorbeelden voor ogen heeft gehad. Wel zijn er enkele letterkundige werken, die wat de aard van het behandelde onderwerp betreft er zich nauw bij aansluiten. Juist een eeuw vroeger had Erasmus, toen al in zijn laatste levensjaren, zijn „Christiani matrimonii institutio" (1526) geschreven, dat hij later nog door de „Vidua Christiana" (1529) liet volgen. Cats heeft vooral het eerste werk ijverig geraadpleegd en met volle instemming er vele uitspraken uit overgenomen, zonder Erasmus' verhandeling overigens na te volgen. Het verschil in godsdienstige overtuiging, dat hen scheidde,

behoefde geen verschil in standpunt ten opzichte van het huwelijk in te sluiten. Beiden hebben de fundamenten van het Christelijk huwelijk in de Bijbel gezocht, en op grond daarvan de regels vastgesteld, waarnaar de vrouw zich in alle stadia van het huwelijksleven dient te gedragen. Cats heeft op het „Houwelyck" de „Trou-ringh" (1637) laten volgen, waarin hij aangeeft aan welke eisen het huwelijk moet beantwoorden en op welke grondslag het moet worden gesloten, een onderwerp dat Erasmus al eveneens in zijn eerstgenoemde traktaat had besproken. Met hem heeft Cats ook dit gemeen, dat hij zijn theoretische uiteenzettingen toelicht met illustratieve intermezzo's; bij Erasmus zijn dit anekdoten, aan het dagelijkse leven ontleend, bij Cats doorgaans verhalen, die de wereldletterkunde hem aan de hand deed.

Wat aard en strekking van de „Trou-ringh" — en dus ook van het „Houwelyck" — betreft, heeft Busken Huet dit gedicht vergeleken met de „Minnenloep" van Dirc Potter [342]. Meer recht heeft een vergelijking met het „Pegasides pleyn, ende den Lust-hof der maeghden" (1582—1583) van de Brusselse edelman Jan Baptista Houwaert [343], dat Te Winkel dan ook terecht een voorloper van het „Houwelyck" noemt. Het is onzeker of Cats dit uitvoerige werk — het telt acht en vijftig duizend verzen — heeft gekend; hij noemt het nergens en haalt het ook niet aan, en evenmin zijn er plaatsen aan te wijzen, die er kennelijk aan ontleend zijn. Maar aangezien ook Houwaert zijn gedicht voor jonge vrouwen schreef, en met nog veel groter uitvoerigheid en breedsprakigheid over liefde en huwelijk en alles wat daarmee samenhangt heeft geschreven, vindt men in beide werken veel overeenkomstige feiten genoemd. Ook Houwaert laat achtereenvolgens maagden, getrouwde vrouwen en weduwen de revue passeren — wat overigens weinig opmerkelijk is — ook hij heeft in zijn gedicht een aantal vertellingen gevlochten, en ook zijn werk tenslotte heeft een opgang gemaakt, die alleen hierin van Cats' populariteit verschilt, dat ze veel kortstondiger is geweest.

Tenslotte moet nog gewezen worden op een theologisch boek van de Engelse Puritein William Perkins (1558—1602): „Christian oeconomie: or, a short survey of the right manner of erecting and ordering a familie", dat als „Oeconomia Christiana" ook in het Latijn werd vertaald [344]. Perkins wijdt hoofdstukken aan het huwelijk, de samen-leving van man en vrouw, de echtscheiding, de man, de vrouw, de ouders, de vader, de moeder, enz. Men mag aannemen dat Cats ook dit boek heeft gekend, al noemt hij het nergens in zijn „Houwelyck", noch elders.

In haar studie over Petrarca's invloed in de Nederlandse letterkunde heeft Catharina Ypes er op gewezen, dat de indeling van het „Houwelyck" trekken gemeen heeft met de manier, waarop Cats het Petrarciaanse triomfmotief toepast. Zijn de „Sinn'- en minne-beelden" een trionfo d'amore, de „Self-stryt" kan men zien als een trionfo della castità. In het „Houwelyck" vormen de hoofdpersonen van elk der hoofdstukken een opeenvolgende reeks centrale figuren, fasen van het leven der vrouw, waarin achtereenvolgens de kuisheid, de liefde, de tijd, de dood en de eeuwigheid triomferen [345]. Het is een getuigenis van de logische opbouw van Cats' werken; men kan er van overtuigd zijn, dat het schema opgezet en uitgewerkt was, voordat hij de eerste letter op het papier zette. Bovendien is het een der bewijzen, hoezeer ook deze calvinistische dichter onder de invloed der Renaissance stond.

Eerst in de „Trou-ringh" komen Cats' vertellersgaven ten volle tot hun recht, maar ook in het „Houwelyck" vinden we al menig voorbeeld van zijn vlotte en levendige vertelkunst. In „Vryster" heeft hij de vertelling

ingelast van de smid, die de minnaar van zijn dochter, een student, denkt te kunnen dwingen om het verleide meisje te trouwen; de geleerde jongeman zet echter achter zijn handtekening op de hem afgedwongen trouwbelofte *vi coactus*, en zo blijkt de vader tenslotte toch nog te zijn beetgenomen. In „Bruyt" vinden we het verhaal van Rosette en Galant, ontleend aan de „Thrésor d'histoires admirables et mémorables de nostre temps" (1610) van Simon Goulart († 1628). Een Frans edelman zet zijn zuster met haar verleider op een onbewoond eiland, waar de vrouw een kind ter wereld brengt, achtereenvolgens het kind en de vader door de dood verliest en eerst na vele ontberingen door een passerend schip wordt opgenomen. Moraal: meisjes, laat je niet verleiden! Aan de vrij recente „Observationes de pactis antenuptialibus" (1620) van de Hollandse jurist Cornelis van Nieustad (1549—1606) is het (in het boek „Bruyt" opgenomen) verhaal ontleend van de bruid en de bruidegom, die op hun huwelijksdag verdronken, wat aanleiding geeft tot twee juridische vragen: ten eerste of het huwelijk als voltrokken moet worden beschouwd, en ten tweede wie de erfgenamen zijn. In „Vrouwe" is het wat zoetelijk-sentimentele verhaal opgenomen, eveneens uit Goulart, van de herder Celadon, die zich vrijwillig in gevangenschap begeeft om zijn door zeerovers weggevoerde Galathee toch maar niet te moeten verlaten. In hetzelfde boek vinden we nog enkele andere vertellingen: van de Trojaanse vrouwen, die de schepen van hun mannen in brand steken om hen van het steeds maar weer verder trekken af te houden; van de man die zijn op overspel betrapte vrouw vergeving schenkt, maar die, als hij zich aan dezelfde zonde heeft schuldig gemaakt, door haar eigen hand op het schavot wordt onthoofd — het verhaal is ontleend aan de „Histoires des troubles de Hongarie", een ons verder onbekende bron —; van de pasgetrouwde vrouw — naar de overlevering wil een Middelburgse — die na een echtelijke ruzie door het raam het huis ontvlucht en als ze berouwvol terug wil keren, door haar man gedwongen wordt om langs dezelfde weg weer naar binnen te klimmen; van de ridder uit Schotland, die het stugge verzet van zijn vrouw, onwillig om zijn vrienden gastvrij te ontvangen, breekt door, vrij Spartaans, haar arm te breken, en die maar tegelijk bij de chirurg een abonnement wil nemen — Cats heeft het verhaal „laest, daer (hij) was gescheept met soete reys-gesellen", horen vertellen —; van de Griekse koning Philopoemenes die, bij een van zijn edelen te gast genood, door de gastvrouw voor een knecht wordt aangezien en aan het houthakken wordt gezet; Cats vond het zowel in „De legibus connubialibus et de opere maritali" (1574) van Tiraquellus (± 1480—1558) als in de „Civile conversazione" van de Italiaanse jurist Guazzo (± 1531—1593). In „Moeder" is het levendig vertelde verhaal opgenomen van het kind, dat door wolven werd opgevoed; ook dit ontleende Cats aan Goulart. In deze illustratieve vertellingen toont hij zijn meesterschap als verteller, vooral wanneer hij zich kan laten gaan in beschrijvingen. Met een enkel trekje duidt hij een situatie aan, met een enkel woord roept hij een beeld op. De breedsprakigheid, die hem elders niet vreemd is, weet hij hier te vermijden; het is alsof hij zelf, met zijn lezers, nieuwsgierig is naar de afloop en zich naar het einde haast. En dat doet ook nu nog de lezer, die al bladerende in zijn versmade Cats op een van deze verhalen is gestuit en tot lezen is gekomen: hij scheidt er niet mee uit voor hij aan de laatste regel toe is.

Het Zeeuwse element bij Cats

Het Zeeuwse element is, zoals uit het voorafgaande al bleek, vooral in Cats' oudste werken, in Zeeland geschreven en allereerst voor de Zeeuwen

bestemd, sterk aanwezig. De „Sinn'- en minne-beelden" zijn opgedragen „aen de Zeeusche jonck-vrouwen", het „Zeeus, en soet gheslacht", waaraan Cupido „in ronde Zeeusche tael" vertelt wat er zoal in de liefde omgaat. De opdracht is grotendeels een verwijt aan de Zeeuwen, omdat zij de dichtkunst niet in waarde houden. In het eerste deel van deze trilogie wordt een Vlissings trouwgeval aangehaald [346]. In het „Harders-liet" heeft Phyllis haar schapen „tusschen Armuy en der Veer" op het gors „datmen hiet ten Halven-crijt" gedreven, terwijl Thyrsis zijn kudden „by Domburgh" weidde, waar hij tot groot verdriet van Phyllis zijn landelijke onschuld verloren heeft. Is 't niet Domburg, vraagt ze,

Ist niet *Domburgh*, daer het meeste
Volck, van al dees dertel steen,
Heel de somer coomt ghereen?
't Is daer kermis, 't is daer feeste,
Soo langh' als het waghen-rat,
Niet te diep en snijt int nat.
.....
't Is te *Domburgh* in de duynen,
Daermen wentelt in het zant,
Daer soo menich dertel quant,
Achter haghen, achter thuynen,
Doet, dat ick niet segghen derff,
Dickwils op eens anders kerff [347].

Bij het „Kinder-spel", achter het tweede deel, tekende Adriaen van de Venne de bekende plaat, waarop hij de Middelburgse Abdij afbeeldde [348].

In de „Maechden-plicht" noemt Anna onder de dingen, die een maagd niet passen, o.a. „na Domburgh veel ghery" [349], alweer met een zinspeling op het spelerijden, waarvan op Walcheren Domburg nog altijd het einddoel is. De „Harders-clachte", die dit gedicht besluit, is evenals het zojuist genoemde „Harders-liet" in Walcheren gelocaliseerd. „Int gheweste van Grijpskerck" klaagt Daphnis over zijn Galathea, die „in de velden van Dijshouck" haar kudde weidt, het meisje aan wie hij eertijds zoveel blijken van zijn liefde heeft geschonken: „vruchten van ons eyghen lant, eygen queecksel, eyghen goet, hier in Zee-lant uyt-ghebroet. Dan van Souburgh een meloen, off van Botting' een cappoen; dan een wafel diep gheruyt, ... in mijn snuytdouck vast geknoopt, die te Domburgh was ghemaeckt" [350], maar die nu niets meer wil weten van haar boerse vrijer, die „mette versche wey, mette soete zeeusche mé" zo tevreden is als met kostelijke wijn.

Ook het laatste werk, dat Cats in Zeeland schreef, het „Houwelyck", bevat tal van aanwijzingen voor het locaal-patriotisme dat hem eigen was. Uitdrukkelijk noemt hij het nog, hoewel hij bij de verschijning al lang en breed in Dordrecht woonde, een „Zeeusch ghedicht" [351], en ook uit menige andere plaats blijkt dat hij bij het schrijven van dit moralistische werk allereerst aan zijn Zeeuwen heeft gedacht [352]. De stof voor de verhalen en anekdoten, die hier en daar zijn ingevoegd, ontleende hij, wanneer het pas gaf, aan voorvallen die in zijn eigen omgeving plaats hadden gevonden. Zo zullen alle Middelburgers geweten hebben, dat de jonggetrouwde vrouw, die van haar man door het raam wegliep en langs dezelfde weg moest binnenkomen [353], een juffrouw Van der Stringe was [354]. Ook de aanvallige Lycoris, „vermaert in al de Zeeusche steden", die bij Arnemuiden door het ijs zakte en door de knappe Elpenor werd gered [355], was in Zeeland met naam en toenaam bekend [356], en Cats behoefde in deze gevallen niet de literatuur te hulp te roepen om een interessant trouwgeval te plaatsen tegen

de achtergrond van de eertijds rijke, maar sindsdien geheel vervallen koopstad, waarvan hij de bloei en de ondergang in de aanhef van zijn verhaal in korte trekken tekent. Ook de „Eerlijcke vryagie" in de „Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt", het verhaal van de „Ridder uyt het Brittenlandt" die „niet verre buyten Zierickzee" het oud-Zeeuwse volksgebruik van het in-zee-dragen zag [357], de geschiedenis van een gierige oude vrijster uit Zieriksee [358] en het lied „Op seker vreemt geval, in de stadt van Ziericzee in onsen tijdt gebeurt" [359] gaan klaarblijkelijk op aan Cats bekende voorvallen terug.

Ook de taal van zijn gedichten vertoont in zijn eerste periode Zeeuwse eigenaardigheden. In zijn „Tachtigh-jarige bedenckingen" vertelt hij, dat hij „somtijds Zeeus en somtijds Hollants" schreef, maar juister is dat hij tot omstreeks 1623 Zeeuws en daarna Hollands heeft geschreven, zij het dan ook met behoud van enkele Zeeuwse taalparticularismen. Nog in zijn „Houwelyck" schrijft hij:

> Misschien off ick het volck moch trecken door de smaeck
> Off van het Zeeusche rijm, off van de ronde spraeck [360].

Levenslang heeft hij zich streng gehouden aan de regels, die in het Zeeuws voor e en o golden [361], maar alleen in zijn Zeeuwse tijd gebruikt hij *den* in de eerste naamval en het enclitische *-dij*. Zeeuwse woorden uit de oudste periode vervangt hij in de herdrukken door Hollandse equivalenten of hij werkt ze weg [362]; de vormen *du* en *dyn*, waarvoor men in Zeeland nog lang een zekere voorkeur heeft gehouden, heeft hij in zijn Hollandse periode nagenoeg niet meer gebruikt (behalve in de aanspraak tot God) en ze in de herdrukken of omwerkingen van zijn gedichten vervangen door *ghij* en *u(w)*.

Zijn bronnen

De wetenschappelijke zin, die Cats kenmerkt, uit zich o.m. hierin, dat hij in de marge naast zijn gedichten, onderaan de bladzijden of elders een groot aantal schrijvers uit oudere en nieuwere tijden aanhaalt tot versterking van zijn betoog. Ook wanneer men in aanmerking neemt, dat hij een aantal citaten niet rechtstreeks aan de bronnen heeft ontleend, maar uit bloemlezingen en citatenverzamelingen als het „Florilegium magnum seu Polyanthea" (1624) van Janus Gruterus (1560—1627) of de „Axiomata politica, oeconomica, ecclesiastica et historica" (1602—1604) van de Duitse polyhistor Gregorius Richter (1560—1624) [363], ook dan nog geven de vele honderden aanhalingen blijk van een meer dan alledaagse belezenheid en een belangstelling voor onderwerpen van de meest uiteenlopende aard, die in de zeventiende eeuw nog geen veelweterij behoefde te heten.

Tot zijn voornaamste bronnen behoorde in de eerste plaats de Bijbel, die met de Apocryfe boeken talloze malen wordt aangehaald. Onmiddellijk daarop volgen, wat de frequentie in het citeren betreft, de klassieke auteurs van Hellas en vooral die van Rome. Van de Griekse auteurs leveren Homerus, Hesiodus, Euripides, Herodotus, Aristoteles, Menander, Polybius, Plutarchus, Stobaeus, Philostratus en vooral Plato hem herhaaldelijk citaten, die doorgaans echter in het Latijn worden aangehaald. Veel ontleent hij ook aan de schrijvers uit het gouden tijdperk der Romeinse geschiedenis: Lucretius, Ovidius, Virgilius, Horatius, Cicero, Livius, Catullus, Propertius, Sallustius, Egnatius, Varro en Cato; veel ook aan de auteurs uit het zilveren tijdperk van Rome's letterkunde: Persius, Juvenalis, Martialis, Petronius, Lucanus, Tacitus, Suetonius, Valerius Maximus, Seneca, Plinius, en aan die van de latere Latiniteit: Apuleius, Lactantius, Aurelius Victor, Ausonius,

Claudianus, Macrobius, Innocentius, Athanasius, Procopius, Boetius en Cassiodorus. Van de Kerkvaders citeert hij naast Hilarius en Bernard van Clairvaux vooral Augustinus herhaaldelijk. Zijn aanhaling uit de „Imitatio" werd in ander verband al genoemd. Andere Middeleeuwers, die hij citeert, zijn de Italiaanse schrijvers Antonius Panormita (1393—1471; „Hermaphroditus"), Johannes Jovianus Pontanus (1426—1503; „De amore conjugali") en Petrarca, maar de meeste aanhalingen zijn uit zestiende-eeuwse schrijvers of tijdgenoten van Cats. Onder de letterkundige schrijvers, die hij aanhaalt, zijn Heinsius en Petrus Hondius, Montaigne, Ariosto, Thomas More, Du Bartas en de Geneefse predikant Simon Goulart († 1628), aan wiens „Thrésor d'histoires admirables et mémorables de nostre temps" (1610) hij vooral voor zijn „Houwelyck" en zijn „Trouringh" veel ontleend heeft. Van de theologen noemt hij o.a. Luther, Calvijn, Beza, Melanchthon, Peter Viret (1511—1571), de reformator van Lausanne, Pierre du Molin (Petrus Molinaeus, 1568—1658), Willem Teelinck en vooral ook de calvinistische Leidse hoogleraar André Rivet (1572—1651). Eenzijdig gericht is zijn theologische belangstelling echter allerminst, zoals trouwens al bleek uit zijn aanhalingen uit voorreformatorische theologen. Ook schrijvers als de hofprediker van Karel V, de Spaanse moralist Antonio de Guevara († 1544) of de Engelse filosoof Lord Bacon citeert hij met instemming, zij het dan ook niet in strikt-theologische zaken. Het Engelse Puritanisme en Piëtisme is vertegenwoordigd door schrijvers als Henry Smith (1550?—1591; „A preparative to marriage", 1591), de „silvertongued Smith", Thomas Gataker (1574—1654; „Duties of marriage"), de door Cats hoog vereerde Joseph Hall (1574—1656; „Quo vadis?" 1617) en William Gouge (1578—1653; „Treatise of domestical duties" [2], 1626).

Een grote plaats nemen natuurlijk ook de juristen in. Herhaaldelijk citeert hij o.a. de Duitsers Andreas Gail (1525—1587), Philippus Camerarius (1537—1624; „Opera horarum subcisivarum", 1591), Petrus Heigius (Peter Heige, 1558—1599; „Quaestiones juris tam civilis quam Saxonici", 1601—1609) en Christophorus Besold (1577—1640), de Fransen André Tiraqueau (Andreas Tiraquellus, ± 1480—1558; „De legibus connubialibus et de opere maritali", 1574), Jean Bodin (Johannes Bodinus, † 1596), en Barnabas Brisson (1531—1591; „De veteri ritu nuptiarum et jure connubiorum"), en de Nederlanders Joost de Damhouder (1507—1581), Cornelis van Nieustad (Neostadius, 1549—1606; „De pactis antenuptialibus rerum judicatarum observationes", 1594) en Grotius.

De historici, die Cats aanhaalt, zijn vooral Fransen, o.a. Théodore Agrippe d'Aubigné (1552—1630; „Histoire universelle", 1620), Rudolf Bouthrays (Rodolphus Botherius, ± 1552—1630; „De rebus in Gallia et tote pene orbe gestis, ab anno 1594 ad annum 1610", 1610), Jacobus Augustus Thuanus (1553—1617), de Jezuïet Julius Caesar Boulenger (1558—1628; „Historiarum sui temporis libri XIII, ab anno 1560 ad annum 1610", 1619) en Pierre Matthieu (1563—1621; „Histoire de France: 1598—1604 (1606); „Tablettes de la vie et de la mort"). Hij verwijst naar de geograaf Abraham Ortelius (1527—1598), de wis- en natuurkundigen Willebrord Snellius (1580—1626) en Philips Lansbergen. Van de natuuronderzoekers noemt hij de Zierikseeënaar Levinus Lemnius, de Fransman Guillaume Rondelet (1507—1556; „De piscibus marinis", 1554), Conrad Gesner (1516—1565), de „Duitse Plinius", en de Napolitaanse mathematicus-astroloog Johannes Baptista de la Porta († 1615). Van de nieuwere medici tenslotte citeert hij Laurent Joubert (1529—1583; „Erreurs populaires au fait de la médecine et régime de santé", 1578), Rodericus

a Castro, een Joods geneeskundige uit Portugal († 1627; „Opus de universa muliebrium morborum medicina", 1599) en herhaaldelijk de Duitse filosoof-medicus Henning Arnisaeus († 1636; „De jure connubiorum", ± 1613).

Alhoewel deze opsomming alleen de schrijvers noemt, die Cats het meest aanhaalt in zijn werken, is ze op geen stukken na volledig, vooral ook omdat ze zich in hoofdzaak beperkt tot de werken uit Cats' Zeeuwse periode [364]. Maar hoe onvolledig, ze is lang genoeg om aan te tonen dat Cats een belezen man was, die zich bij voorkeur niet met gestolen veren placht te tooien, maar er prijs op stelde zijn bronnen te noemen. De zorgvuldigheid, waarmee hij dit doet, kenmerkt de geleerde Klassicist. Een zekere trek om zijn belezenheid en geleerdheid te laten uitkomen, valt hierin niet te miskennen, maar ook in dit opzicht handelde Cats geheel en al in de geest van zijn tijd en volgens de traditie van de zeventiende-eeuwse geleerden.

De vrouw bij Cats

Geen ander dichter onder zijn tijdgenoten heeft aan de vrouw een zo ruime en eervolle plaats ingeruimd in zijn werken als Cats, en in hoogachting en eerbied voor haar doet hij voor niemand onder [365]. Maar niet alleen de abstractie vrouw heeft hij geëerd en bezongen; een Anna Roemers [366], een Johanna Coomans [367], een Hortensia del Prado [368], een Anna Maria van Schurman [369] zijn beurtelings het voorwerp van zijn vriendschap en zijn verering geweest, om alleen die vrouwen te noemen die hij al in zijn Zeeuwse tijd heeft gekend. Hoe hartelijk zijn ook de betuigingen van liefde en genegenheid die hij tot zijn eigen vrouw richt [370], en hoezeer maakt zijn droefheid over haar vroege dood de indruk van ongeveinsdheid [371].

Met dat al is Cats — het bleek al bij de bespreking van zijn werken — het tegendeel van een feminist. Hoe hoog hij de vrouw ook stelt, voor de renaissancistische gelijkstelling van man en vrouw is in zijn calvinistische wereldbeschouwing volstrekt geen plaats. Een pleidooi als dat van Johanna Hobius [372] en dat van Pieter van Gelre [373], twee Zeeuwse gewestgenoten waarvan de eerste nog wel een achternichtje van hem was, heeft hij stellig verworpen, zoals hij ook het standpunt van zijn vriend Johan van Beverwijck [374] niet deelde. Waardering van de vrouw hield voor zijn gevoel allerminst erkenning in van vermeende rechten, die haar door de Heilige Schrift ontzegd worden. Terwille van de man was de vrouw geschapen, hem tot een hulpe, en daaraan konden ook de grootste zieleadel en de hoogste kundigheden niets verhelpen.

> Maeckt tusschen man en wijf, ick bidde, maeckt verschil.
> Dat al de vrouwen zijn, is om der mannen wil [375].

In deze taal kan men zich niet vergissen, en evenmin in regels als de volgende, uit het „Houwelyck":

> Ick wil in alle ding de menschen doen beseffen,
> Dat mannen over al de wijven overtreffen;
> Dat meest in alle ding, ook schoon het niet en leeft,
> Al wat een man gelijckt, een hooger wesen heeft [376].

Men doet Cats onrecht als men hem in deze dingen misverstaat. Wie het in dit opzicht niet met hem eens is, moet in de eerste plaats bedenken dat hij hier slechts uitspreekt wat het overgrote deel van zijn generatie en nog tal van generaties na hem als een dogma hebben aangenomen. Maar bovendien zijn we intussen al weer over het standpunt heen, dat volstrekte gelijkheid opeiste voor man en vrouw. De wetenschap heeft

ons geleerd, dat deze gelijkheid een fictie is, waandenkbeeld van een tijdperk dat de democratische gedachte ad absurdum wilde doorvoeren op alle terreinen van het leven. In onze ogen heeft Cats meer gelijk dan hij het enkele tientallen jaren tevoren had, al zullen we hem zeker niet nazeggen, dat de vrouw slechts terwille van de man geschapen is. Hem treft dan ook meer het verwijt van een te grote openhartigheid dan van onwaarheid.

Zijn geloofsleven

Het is moeilijk, zich een oordeel te vormen over Cats' persoonlijk geloofsleven, vooral ook omdat we daarvoor nagenoeg alleen op zijn verzen zijn aangewezen. Voor zover we kunnen nagaan heeft in zijn leven nooit die bekering, die ommekeer plaatsgevonden, die voor het leven van alle groten onder de Christenen kenmerkend is. Het schijnt dat zijn vrouw hem tot de kerk heeft gebracht, maar nergens blijkt dat zijn standpunt ten opzichte van het geloof vóór zijn huwelijk anders geweest is dan het daarna was. Voor zover we zijn leven kunnen overzien, heeft hij als een Christen geleefd en is hij als een Christen gestorven, en was zijn geloofsbeschouwing die van de Hollandse Calvinist van zijn dagen. Dat de calvinistische theoloog André Rivet zijn autoriteit in geloofszaken en theologische kwesties was [377], is slechts een der aanwijzingen voor de gegrondheid van deze opvatting.

Zelfs Busken Huet heeft van Cats moeten getuigen, dat hij overal in zijn werken zichzelf is, zich geeft gelijk hij is en voor niet meer dan hij is [378]. Met een grote openhartigheid heeft hij steeds gesproken over zijn zinnelijke aanvechtingen, zijn strijd tegen het vlees, zijn toegeven aan de zonde in daden en gedachten. Een heilige was hij ongetwijfeld niet, maar hij heeft er zich ook nooit voor uitgegeven. Daarentegen heeft hij nooit een compromis met de zonde gesloten; eerlijk heeft hij de strijd aanvaard, en hij weet het niet aan eigen verdienste te danken, wanneer hij in deze moeilijke strijd niet bezweken is. Bitter heeft hij de „selfstrijt aan het eigen vlees ervaren". Is het billijk, hem zijn eerlijkheid en openhartigheid te verwijten, waar zoveel anderen zwijgen of huichelen?

Strijd tussen geest en zinnen

Wie het gehele omvangrijke werk van Cats overziet, van zijn „Sinn'- en minnebeelden" tot het gebed dat hij zich, veertig jaar later, op zijn sterfbed heeft doen voorlezen, vindt als de meest wezenlijke trek van al die duizenden en nog eens duizenden alexandrijnen de strijd tussen de zinnen en de geest. In de „Self-stryt" heeft dit onderwerp, dat men het probleem der mensheid zou kunnen noemen, zijn meest onmiddellijke uitdrukking gekregen, maar men vindt het evengoed in het „Houwelyck", in de „Trou-ringh", in de gedichten van zijn ouderdom. Cats' Piëtisme is niet zo nadrukkelijk in zijn werk tot uiting gekomen als dat bij andere auteurs het geval is geweest, maar hierin is hij zeker Piëtist, dat zijn woorden één aanhoudende opwekking zijn tot loutering van de zinnenlust. Om de gevaren der zinnelijkheid in al hun naaktheid te tonen, meet hij ze zo breed uit, dat men in de verleiding komt, hem van een zekere voorkeur voor sexualia te verdenken. Koopmans, die Cats kende als weinigen, heeft bij dat uitpluizen van zonde en wellust gedacht aan „de wilskracht der zelf-analyse" [379], en deze gedachte is wel erg verleidelijk. Zoals Cats zichzelf beproefde, beproefde hij anderen, ja, eigenlijk het hele Nederlandse volk dat zijn boeken las zoals het nooit die van een ander schrijver vóór of na hem gedaan heeft. Dat lezen is zeker niet altijd met reine be-

doelingen gebeurd, maar mag men dat Cats verwijten? Zijn sterke neiging tot zinnelijkheid is niet zo uitzonderlijk als zedemeesters dat wel doen voorkomen, en na wat Kalff daarover aan de hand van de stukken heeft opgemerkt, kan men Cats bezwaarlijk nog langer voor de voeten werpen, dat hij ooit en ergens de bedoeling heeft gehad, zinnenprikkelende lectuur te schrijven [380].

Hervorming van de maatschappij door heiliging van het huwelijksleven, en als voorwaarde daartoe de strijd van elk mens afzonderlijk tegen de brand der zinnen, dit en niets anders is het doel geweest, dat Cats zich in zijn schrijven voor ogen heeft gehouden. Zelfs zijn arcadische poëzie heeft geen andere bedoeling; ze is niet, als bij zovele dichters in dit genre, een verheerlijking van het landleven ten koste van de stad, een heimwee naar verloren, maar heftig begeerde schoonheid en geluk, maar bij Cats verscherpt de tegenstelling stad en land zich tot het dilemma zonde en loutering. Zowel in het „Harders-liet" als in de „Harders-clachte" klaagt de ene geliefde over de andere, omdat deze in de strikken der zonde is geraakt. Heel het werk van Cats is één lang aangehouden en helaas weinig gevarieerde wekroep tot loutering. Zijn speeltuig, de boerse vedel, heeft maar één snaar, maar die éne snaar heeft hij niet zonder een zekere virtuositeit bespeeld. Geen ander dichter vóór en na hem uit onze letterkunde heeft een zo hoog staatsambt bekleed als hij, maar wie de weerslag van het staatkundige leven uit onze Gouden Eeuw in de poëzie wil beluisteren, moet elke andere dichter opslaan dan Cats.

Cats is dan ook in de eerste plaats Christen, en dan pas dichter [381]. Nog juister gezegd: hij is eigenlijk alleen Christen-moralist en Christen-prediker, en dichter omdat hij als zodanig met het meeste succes de massa kon bereiken. Er is over dit punt al genoeg gezegd, ook in de voorafgaande bladzijden, zodat we er niet nogmaals bij behoeven stil te staan. Alleen kan in dit verband nog gewezen worden op de nadruk, die hij telkens weer op het gebedsleven legt. Het gebed is voor hem het begin en het einde van alle belangrijke handelingen in het leven. Wanneer de jonggetrouwde vrouw zich tot de liefde gaat stellen, vermaant hij haar, vóór alles tot God te gaan in het gebed:

> God is de rechte born, de gront van echte min,
> In hem alleen zy hier en elders u begin [382],

en wanneer tenslotte het huwelijk voltrokken is, en bruid en bruidegom zich uit het rumoer van de bruiloft in hun slaapvertrek teruggetrokken hebben, richten ze weer eerst een gebed tot God, die ook van hun samenleven het begin moet zijn [383]. Zo wijst Cats herhaaldelijk op de betekenis van het gebed [384], en wie zonder vooroordeel zijn werken leest, moet de overtuiging krijgen dat hij uit ervaring sprak, toen hij tegen het einde van zijn lange leven getuigde, „dat het goet is geduurende het beste deel onses levens, niet anders te lieven dan Godt, en alle dingen in, of om Godt" [385].

Met het klimmen van zijn jaren gaat de gedachte aan dood en sterven en aan het hiernamaals hem meer en meer bezighouden. Zoals in de opgang van zijn leven de liefde de centrale figuur is geweest in zijn werk, is het nu de bleke gestalte van de dood [386]. In zijn „Doot-kiste voor de levendige", in zijn „Tachtigh-jarige bedenckingen", ook in de kortere gedichten die hij in zijn laatste levensjaren heeft geschreven, duikt het beeld van de man met de zeis telkens weer op, groot en dreigend. Cats is nooit een hartstochtelijk dichter geweest, maar in de gebeden die zijn autobiografie besluiten, is het alsof hij met God wil strijden om het behoud

van zijn ziel. Kalff spreekt van Cats' vrees voor de dood, wat wel enigszins kras is uitgedrukt. Cats hing ongetwijfeld sterk aan het leven; het had hem veel goeds gebracht, en levenslang had hij, zonder zich er aan te buiten te gaan, dat goede weten te waarderen. Maar in de aanhef van het gebed, dat op zijn sterfbed zou worden voorgelezen, spreekt hij zijn bereidheid duidelijk uit:

Nu, Godt! ick ben geneyght te gaen op uwe wegen... [387]

En wij, die deze regels lezen, hebben geen reden om het tegendeel te onderstellen.

Piëtistische trek in zijn werk

Bezat Cats als Zeeuw al een zekere praedispositie voor het piëtistische, zijn verblijf te Cambridge, het middelpunt van het Engelse Piëtisme, waar hij Hall en Perkins aantrof, en in later jaren zijn omgang met Willem Teelinck zullen wat in hem in aanleg aanwezig was ongetwijfeld versterkt hebben [388]. Teelinck vooral heeft een diepe indruk bij hem achtergelaten; nog als grijsaard draagt Cats zijn beeld „als in (z)ijn hert geprent" [389]. Op Teelincks „Balsem Gileads" (1622) schreef Cats een lofdicht [390], zijn „Christelycken leytsman" (1618) haalt hij in zijn „Houwelyck" met instemming aan [391], zoals hij het zijn „Tydt-winninghe" (1629) in de „Hof-gedachten" doet [392]. Udemans, die hij „van joncx op" had gekend — van hun Leidse studentenjaren? of leerde Cats hem als jong predikant in Haamstede kennen bij een van zijn bezoeken aan zijn geboorteland? — Udemans droeg aan hem zijn „Salich nieuwe-iaer" (1640) op, waarvoor Cats een lofdicht schreef [393], zoals hij al eerder voor het „Geestelyck roer" (1638) had gedaan [394]. De toon en de inhoud van deze lofdichten verraden zijn grote sympathie voor deze voorvechters van het Piëtisme, en evenals zij heeft ook hij de praxis pietatis in zijn leven en zijn werken tot uiting gebracht. Leer en leven waren ook voor Cats één; zijn brieven zijn het bewijs hoezeer hij steeds getracht heeft om beide met elkaar in overeenstemming te brengen [395]. Busken Huet en anderen hebben hem zijn rijkdom verweten, maar we vragen: heeft de zeventiende eeuw rijkdom ooit laakbaar geacht? Zij heeft, en ook in dit opzicht was Cats haar spreektrompet, rijkdommen als een leengoed Gods beschouwd en de rijke als de rentmeester, aan wie God dit pand heeft toevertrouwd om er in overeenstemming met zijn wil naar te handelen. Het „wee u, gij rijken!" was in de zeventiende eeuw en nog lang daarna een volkomen onbekende leuze.

De theologische Piëtisten hebben in Cats een overtuigd medestander gevonden, en wanneer hun overtuiging op het terrein der moraliteit hier te lande gemeengoed is geworden van een groot deel van het Nederlandse volk, is dit niet in de laatste plaats te danken aan het werk van deze Zeeuwse volksdichter, die de vaak dorre leerstellingen van een Teelinck en een Udemans met het vlotter en luchtiger gewaad van zijn poëzie bekleedde, en wiens verzamelde werken men de Boerenbijbel placht te noemen. Zijn „Self-stryt" is de triomf van het geestelijke leven op de zinnelijkheid, zijn „Houwelyck" het hooglied van de eerbaarheid. „Pracht van kleedinghe" [396], zedeloze ontblotingen zoals „de groote van het lant" die plegen te vertonen [397], vinden in hem niet minder dan in de Engelse Puriteinen en de Nederlandse Piëtisten een felle bestrijder. In tegenstelling tot hen heeft Cats echter nergens zijn calvinistische levensbeschouwing tegenover de Rooms-Katholieke gesteld, en nergens vindt men in zijn werk die heftige aanvallen op het Rooms-Katholicisme, en in 't bijzonder

op de Jezuïeten, die bij zijn tijdgenoten en geestverwanten schering en inslag zijn. Hij haalt niet alleen de Kerkvaders met een gerust geweten aan, maar ook een laat-middeleeuwse schrijver als Thomas a Kempis [398]. Men kan hier denken aan de pacifieke gezindheid van Cats, die het tegendeel was van een heftig man en die alle strijd en twist schuwde, maar men moet ook niet uit het oog verliezen dat Cats, neef van een provinciaal der Franciscanerorde, opgegroeid was in een omgeving, die de invloed van de Hervorming niet of nauwelijks ondergaan had, en dat hij zelf pas tegen zijn dertigste jaar, toen de aanstaande geboorte van zijn eerste kind dat wenselijk maakte, belijdenis des geloofs in de Hervormde kerk had afgelegd. Dit alles behoeft ons weliswaar niet te doen twijfelen aan zijn rechtzinnigheid, maar ten opzichte van zijn strijdvaardigheid in geloofszaken stemt het ons toch enigszins sceptisch.

De mystieke trek, die het Piëtisme eigen is, ontbreekt ook bij Cats niet geheel. De dichter van het aardse leven in al zijn volheid en zijn veelzijdige rijkdom is tegelijk de dichter van de „Lof-sangh op het geestelick houwelick van Godes sone", die het laatste hoofdstuk van de „Trouringh" vormt: het huwelijk van Christus met zijn kerk. Wanneer de dichter heel de gang van Christus' Bruidskerk in de loop der eeuwen heeft gevolgd, staat hij aan het eind persoonlijk voor God op de bergtoppen van Gods heiligheid. Hijzelf is de bruid geworden, biddende tot Christus:

Koomt ghy als Bruydegom, met onse ziele paren,
En wilt daer uwe kracht en segen openbaren.
.....
Wort een met onse ziel, omhelst u lieve kerck,
En opent uwe bruyt dat hooghste wonder-werck,
Den boesem uwer gunst, den keest van alle saken,
Die ons ellendigh volck alleen kan saligh maken,
Die ons den geest verquickt, ons drenckt met reynen wijn,
En schenckt ons s'hemels vreught daer wy op aerden zijn [399].

Verstechniek

De techniek van het vers van Cats is uiterst eenvoudig. In het algemeen gebruikt hij het vijfvoetige vers en de alexandrijn, in zijn grote werken vrijwel uitsluitend de laatste versmaat. Rhythmische vrijheden veroorlooft hij zich nooit, de caesuur valt altijd in het midden. De versmaat is bij hem tot een ijzeren harnas geworden. In zijn kortere verzen gebruikt hij ook wel andere versmaten en rijmschema's dan de alexandrijn, nl. viervoetige jamben en trochaeën, een enkele keer ook vijf- en zesvoetige jamben. Het rijm van de alexandrijn is doorgaans parend, een enkele keer gekruist. De alexandrijn heeft Cats, misschien via Heinsius, van de dichters der vroege Renaissance overgenomen, die hem op hun beurt aan de Pléiade hadden ontleend. Men weet dat de „Twe-spraack" (1584) deze versmaat met nadruk had aanbevolen.

Cats heeft de Nederlandse taal welbewust hooggehouden. Men kan hem veel verwijten, maar niet dat hij een onverzorgde stijl schrijft. In de voorrede van het „Houwelyck" zegt hij met zoveel woorden, dat hij getracht heeft „te gebruycken een effenbare, eenvoudige, ronde en gans gemeene maniere van seggen, de selve meest overal ghelijck makende met onse dagelicksche maniere van spreken, daerin alle duysterheyt (so veel ons doenlick is geweest) schouwende" [400]. Hij heeft zich bovendien moeite gegeven, zoveel dat mogelijk was voor de destijds heersende begrippen, zijn poëzie naar vorm en woordkeus aan te sluiten bij de zeventiende-eeuwse omgangstaal, en daarom vreemde woorden en ongebruikelijke

zinswendingen vermeden. Zijn verzen zijn spreekverzen, en hebben hoegenaamd niets van de woordenpracht van het Renaissance-vers, van de zangerigheid van een Hooft. Cats' stijl is eenvoudig en natuurlijk, dikwijls, het kan moeilijk ontkend worden, zeurderig en zonder enig spoor van de pittigheid, die voor het werk van zijn geestverwant Huygens zo karakteristiek is, maar in zijn beste momenten niettemin van een stoerheid, die herinnert aan de taal van onze oud-hollandse scheepsjournalen. Zijn voorkeur voor het Nederlands is in zijn oudste werk nog niet te bespeuren; de „Sinn'- en minne-beelden" zijn behalve in onze taal ook in het Latijn en het Frans geschreven, en aan de Nederlandse voorrede gaat een gelijkluidende Latijnse vooraf. Ook in de „Maechden-plicht" is naast de Nederlandse tekst de Latijnse vertaling gesteld. Later heeft hij uitsluitend zijn moedertaal gebruikt, „als schrijvende insonderheyt ten dienste onser lantslieden, gelijck wy bemercken dat by vele van onse nabueren mede hedensdaechs niet buyten reden wert gepleecht, op dat wy niet en werden beschuldicht, terwijlen wy alle de werelt soucken wel te doen, ondanckbaer te sijn tegens ons eygen vaderlant" [401].

Invloeden

Het gebruik van het Nederlands als literaire voertaal was in de tijd, waarin Cats begon te publiceren, nog vrij ongewoon voor iemand die tot de geleerdenstand behoorde en zich voor zijn briefwisseling met andere intellectuelen bij voorkeur van het Latijn placht te bedienen. Een baanbreker op dit terrein was Cats intussen niet; niemand minder immers dan Heinsius, die onder zijn tijdgenoten voor de grootste Nederlandse filoloog gold, was hem hierin voorgegaan. Dit illustere voorbeeld zal Cats zeker over zijn schroom hebben heengeholpen, want zo iemand, dan was deze Leidse geleerde voor hem een lichtend en leidend voorbeeld. Toen Cats zijn eerste werk uitgaf, had „de Gentsche nachtegael" reeds, op enkele lofdichten na, al zijn poëzie in het licht gegeven, en daaronder ook die waardoor hij als Nederlands dichter naam zou maken. Toen in 1616 zijn „Nederduytsche poemata" verschenen, was Heinsius een gevierd dichter, en tegelijk de auteur van onze eerste nationale epiek en onze eerste nationale calvinistische poëzie [402].

Dat ook Cats hem hoogschatte als dichter, blijkt op menige plaats uit zijn werk. In zijn opdracht voorin de „Sinn'- en minne-beelden": „Aen de Zeeusche ionck-vrouwen" laat hij Cupido onder de Hollandse dichters allereerst „dien grooten Heyns" noemen, en onder de lofdichten voor deze bundel staat dat van Heinsius voorop. Herhaaldelijk noemt hij hem onder zijn bronnen.

Tussen het werk van deze beide dichters, die in theologisch opzicht geestverwanten waren, bestaat een sterke overeenkomst, die zowel in de vorm als de inhoud tot uiting komt. Het versrhythme van beiden is gelijk; beiden waren zuivere Klassicisten en strenge alternisten. De spreekverzen, die voor Cats zo kenmerkend zijn, vindt men bij Heinsius evenzeer; ook in het lied van „de Gentsche nachtegael" klinkt weinig van het zangerige, dat de nachtegaal der wouden horen laat. Heinsius' „Pastorael" („Corydon die weyde schaepen") [403] heeft hetzelfde rijmschema als het „Harders-liet" („Phyllis, met haer met-ghesellen"), de „Galathea" (beide uit de „Sinn'- en minne-beelden") en het „Liet" („Ons gespeel wil enckel trouwen") en „Teghen-liet" (uit de „Maechden-plicht"). Het zoëven genoemde opdrachtlied „Aen de Zeeusche ionck-vrouwen" („Ghy Zeeus, en soet gheslacht; ghy Venus lants-genooten") herinnert niet alleen in zijn aanhef, maar op tal van plaatsen aan het lied dat Heinsius „Aen de

ionckvrouwen van Hollandt" („Ghy liefelick geslacht, dat Venus heeft gegeven") [404] toezong. Cats' „Harders-clachte" („Op een soete meye-nacht") uit de „Maechden-plicht" heeft hetzelfde rijmschema en rhythme als „Het sterf-huys van Cupido" („Gisteren des avonts laet") [405]; de verzen uit de samenspraak tussen Phyllis en Anna, uit de „Maechden-plicht", en het „Kinder-spel" uit de „Sinn'- en minne-beelden" zijn geheel en al gelijk van rhythme aan Heinsius' vertaling van Theocritus' „Adonis' doot" [406] en „Cupido honich-dief" [407]. De „Sinn'- en minne-beelden" met hun achtregelige bijschriften komen wat de vorm betreft geheel overeen met de „Emblemata amatoria" (± 1605) en „Het ambacht van Cupido" (1615). Kortom, er is geen rijmschema, geen vorm van rhythmiek bij Cats, of men kan ze terugvinden bij Heinsius. Bij beide dichters treft men ook het vooral voor Cats zo kenmerkende parallelisme en de neiging om zoveel mogelijk versregels met dezelfde aanhef te beginnen. Beiden beschouwen het als een dwingende eis, hun uitspraken te staven met een heirleger van bewijsplaatsen, in hoofdzaak ontleend aan de Heilige Schrift en de werken der heidense Oudheid en de Christelijke Klassieken, en er aldus hun lezers steeds weer op te wijzen dat hetgeen zij beweren overeenstemt met de leringen der hoogste en eeuwig onveranderlijke Wijsheid.

Het Calvinisme, dat het hele werk van Cats doordrenkt en bezield heeft, drong de geest der Renaissance wel naar de achtergrond, maar bande die niet zonder meer uit. Niemand ontkomt ooit geheel en al aan de sfeer van de tijd, waarin hij leeft, en in Cats' mannelijke jaren verkeerde West-europa nog altijd in de ban van de herleefde invloed der Klassieken. Het verschil tussen calvinistische dichters als Heinsius, Cats, Huygens, Revius, Lodensteyn en De Decker en Renaissance-dichters als Hooft en Bredero is niet daarin gelegen, dat de eerste groep afzijdig van de Renaissance is blijven staan, terwijl de tweede de invloeden van deze kultuurstroming op zich heeft laten inwerken, maar hierin, dat Cats en zijn geestverwanten, hoezeer ook zij onder Renaissance-invloeden zijn gekomen, de heidense geest van deze geestesrichting bewust hebben verworpen, om er het Calvinisme tegenover te stellen. Zoals de rederijker voortdurend Christelijke en heidense elementen op de wonderlijkste wijze door elkaar mengt, haalt Cats voortdurend Grieken en Romeinen aan als bron van zijn kennis, tot steun of tot bevestiging van zijn beweringen. Niet omdat hij juist bij hen alleen deze bewijs- of steunplaatsen vond — hij had ze even-goed uit de Bijbel en de Christelijke Klassieken kunnen halen, wat hij trouwens herhaaldelijk doet — maar omdat ook deze klassieke auteurs voor hem gezag hebben, niet alleen in wetenschappelijk, maar tegelijk in theologisch opzicht, vooral wanneer het om ethische of moralistische vraagstukken gaat. Wanneer hij wil aantonen dat zelfs de nacht aan God toegewijd moet zijn, beroept hij zich niet alleen op een woord uit de Psalmen, maar ook op Hesiodus [408].

De invloed van de klassieke Oudheid op Cats is dan ook niet gering. Zijn klassieke opvoeding heeft hem vertrouwd gemaakt met de schrijvers van Hellas, maar vooral van Latium. Griekse citaten zijn zeldzaam in zijn werk, maar aan de bucolische dichter Moschus heeft hij — misschien via het Italiaans van Tasso? — zijn „Cupido wech-gheloopen, ende ver-loren" [409] ontleend. Latijnse aanhalingen treft men er des te meer aan. De Latijnse gedichten in zijn eerste werken werden al eerder genoemd; een bevoegd beoordelaar als Hofman Peerlkamp [410] roemt zijn stijl. In de lange rij van vertalers en navolgers van Horatius' onsterfelijke epode „Beatus ille" staat ook de naam van Cats genoemd [411]. Het erotische

werk van Ovidius heeft hij natuurlijk als voorstudie voor zijn beide huwelijksboeken doorgelezen; in de „Trou-ringh" heeft hij naar alle waarschijnlijkheid twee verhalen aan Ovidius ontleend [412], en Hofman Peerlkamp noemt de methode en de vorm van Cats geheel en al Ovidiaans [413].

Als zovelen onder zijn tijdgenoten heeft Cats eveneens van zijn Franse geestverwant Du Bartas invloed ondergaan [414], hoewel in veel geringer mate dan bv. Philibert van Borsselen, en door Du Bartas van de Pléiade. Zo vindt men ook bij hem tal van woordspelingen [415] en samenstellingen [416], die kenmerkend zijn voor de Franse dichter; een enkele keer een omschrijving als „een holle planck" voor een schip [417] of Phlegeton voor de dood [418]. Overigens blijven dat uitzonderingen bij de volksdichter, die alles wat naar gemaniereerdheid zweemde uit zijn werk bande.

Geen dichter werkt ooit geheel zelfstandig, maar Cats heeft, voor zover we dat kunnen nagaan, toch wel heel weinig invloeden ondergaan, met uitzondering dan van die van Heinsius. Hij heeft zijn eigen wegen bewandeld, al waren die dan vlak en effen en gemakkelijk te begaan.

De strekking van Cats' dichterschap

Over de betekenis van Cats' dichterschap kan verschil van mening bestaan, en dat is dan ook in hoge mate het geval, maar omtrent de psychologische eigenschappen van zijn werk heerst vrijwel een communis opinio. Hij mag dan onmachtig zijn geweest om, als Vondel, het menselijk leven en bedrijf in zijn hoogste hoogte en zijn diepste diepte te vertolken, hij heeft het tot in zijn schuilhoeken gekend en het in zijn volle breedte beschreven. Toen hij met publiceren begon was hij al een gerijpt man, die de leerschool van het leven lang genoeg had doorlopen om er grondig profijt van te trekken. In zijn maatschappelijk werk en later ook als bedijker had hij gelegenheid gehad om de mensen in hun bont bedrijf te observeren; hij wist kortom wat er in de wereld te koop was. Deze mensenkennis wordt getemperd door een hier en daar opduikende naïveteit, die hem evenwel waarschijnlijk meer in het leven dan in zijn werk heeft gehinderd en geschaad.

Cats was ook in zoverre de tegenstelling van een dichter, dat hij een normaal mens was. Alle genialiteit was hem vreemd. Zijn kracht ligt in de breedte, en daaraan dankt hij dan ook zijn ongeëvenaarde populariteit onder ons volk. Deze geleerde magistraat was in wezen een volksman, en hij wist als geen ander wat er in de ziel van de massa leefde. Busken Huet merkt op, en terecht, dat het voor zijn „Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt" geplaatste motto „Hominem pagina nostra sapit" zou verdienen op de eerste bladzijde van zijn verzamelde werken gedrukt te staan [419].

Cats' werken zijn, het is al eerder opgemerkt, didactisch en moraliserend. Didactiek is een der kenmerken van de Nederlandse volksaard, die Cats ook in dit opzicht niet verloochend heeft. Had hij wat later geleefd, zeker zou hij meer belangstelling hebben gehad voor het literaire genre, dat zich zo bij uitstek leent tot didactische experimenten: de fabel, maar in de eerste helft van de zeventiende eeuw was deze nog weinig in trek [420]. Zijn voorkeur voor de allegorie uitte hij dus in zijn emblemata-bundels, die in het begin der eeuw als in geen ander land populair waren [421]. Daarbij heeft hij het geluk gehad in de verluchters van zijn boeken, in de eerste plaats in Adriaen van de Venne, kunstenaars te vinden in wie deze zelfde moralistische karaktertrek op de voorgrond

trad, zodat er een harmonische eenheid is tussen tekst en illustratie. Een ongeïllustreerde Cats is een onding; de prenten geven er pas relief aan [422]. De „Sinn'- en minne-beelden", de „Maechden-plicht", de „Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt", de „Hof-gedachten", de „Invallende gedachten op voorvallende gelegentheden", de „Doot-kiste voor de levendige" komen pas door de illustraties tot hun recht.

Cats stond nog geheel op het middeleeuwse standpunt, dat alle kunst strekkingskunst moest zijn, een standpunt dat trouwens typisch is voor onze hele letterkunde. Bij het schrijven van zijn werken stond hem tweeërlei doel voor ogen: opvoeding van de mens en hervorming van de maatschappij. Het eerste komt zonder uitzondering in al zijn werken tot uiting, het tweede vooral in zijn grotere gedichten: „Houwelyck" en „Trou-ringh". Onder opvoeding van het individu moet niet in de eerste plaats een opwekking tot persoonlijke bekering worden verstaan, want al ontbreekt deze bij Cats allerminst, ze staat niet op de voorgrond. Als men nog een motto voor de verzamelde werken van deze dichter zou mogen plaatsen, zou het niet zijn het Johannitische „Bekeert u, want het koninkrijk der hemelen is nabij", maar het Ovidiaanse „medio tutissimus ibis". Voorzichtigheid is het parool van Cats' levenswijsheid. Voorzichtigheid leren de „Sinn'- en minne-beelden", tot voorzichtigheid vermaant Anna de onbedachtzame Phyllis, en voorzichtigheid is, als bij La Fontaine, de moraal van alles waarvan Cats vertelt. Het „gevaarlijk leven" is voor hem een onbekend begrip; de vraag is trouwens gerechtigd, of dit woord de stelregel mag zijn van een dichter, die zich geroepen voelt om een burgerlijke, vroegkapitalistische maatschappij leiding te geven. Het zou van verregaande onredelijkheid getuigen, hem te verwijten dat hij aan deze andere mogelijkheid zelfs niet gedacht heeft.

Het andere doel, dat Cats bij zijn schrijven voor ogen stond, was de hervorming van de maatschappij. Men zou deze neiging op rekening van Renaissance-invloeden willen stellen, als de weg, waarlangs Cats dit doel wilde bereiken, niet een geheel andere was dan die de Renaissance had ingeslagen. Begon deze de omwenteling van het maatschappelijk leven van boven af, door aan de schoonheid nieuwe normen te stellen, Cats ving, als practicus, van onder af aan te bouwen. Voor hem was het huwelijk de grondslag der samenleving, het fundament waarop staat en maatschappij beide berustten, en dus moest de nieuwe samenleving op het huwelijk en het gezin gebaseerd zijn. Verrassend was deze opvatting in het begin der zeventiende eeuw allerminst; ze lag integendeel geheel en al in de lijn van de tijd, en Cats behoefde zich alleen maar aan te passen bij wat in de praktijk al bestond of althans bezig was te ontstaan; hij behoefde maar uit te spreken wat tallozen onder zijn tijdgenoten al onbewust in praktijk hadden gebracht. De woning als zetel van het gezinsleven, zoals we die in onze samenleving nog altijd kennen, is een Renaissance-verschijnsel. In de Middeleeuwen had het liefdeleven zich in het vrije veld afgespeeld; de Renaissance bracht het binnen de vier muren van het beschuttende huis, en schiep daarmede het gezinsleven. Sinds de zestiende eeuw behoorde het tot de taak der vrouw, haar woning zo behaaglijk mogelijk in te richten om de man binnenshuis te houden. Wat eertijds het privilege van de adel was geweest, luxe, mooie meubelstukken en ander kostbaar huisraad, werd nu ook het bezit van de burgerij [423].

Aldus kwam in het vroegkapitalistische Westeuropa het huwelijksleven meer op de voorgrond dan daarvóór het geval was geweest. Geen ander volk kende in de zestiende en de zeventiende eeuw echter een zo ontwikkeld gezinsleven als het onze. Het klimaat van onze landen dwingt

ons binnenshuis te zoeken wat de natuur ons daarbuiten ontzegt; het is niet toevallig dat het woord „gezellig" dermate typisch Hollands is, dat geen andere taal, misschien het Duits met zijn „gemütlich" uitgezonderd, er een equivalent voor heeft. Het ligt bovendien in de aard van het Nederlandse volk, een kalm en gelijkmatig geluk te zoeken in de wereld van het alledaagse, het gewone, het huiselijke. Een volk dat slechts vlakke weilanden kent, van ondiepe sloten doorsneden, heeft een instinctieve afkeer van al wat boven de middelmaat uitrijst [424], en dat was drie eeuwen geleden al niet anders dan het nu is. Als de kunst, de poëzie evenzeer als de schilderkunst, wieken aanschoot om naar verre en steile hoogten haar vlucht te nemen — Hadewych, Vondel, Rembrandt — ontging ze aan de blikken van wie haar alleen hadden kunnen volgen, zolang ze op hun eigen terrein, de begane grond, was gebleven. Wie, innerlijke roeping of onweerstaanbare neiging volgend, het gelijkvloerse verliet, werd een eenzame figuur temidden van een geslacht, dat hem niet verstond. Daarvoor is Cats bewaard gebleven. Getuigt dit van een tekort als kunstenaar, sociaal gezien is het een verdienste, dat hij nooit heeft willen uitreiken boven het bevattingsvermogen van de brede massa van zijn land- en tijdgenoten. Ook niet wat zijn onderwerpen betreft. Het huiselijke was zijn element, daarin was hij meester als geen ander. In het middelpunt van zijn omvangrijk werk staat dan ook het tweetal boeken, dat hij aan het huwelijk wijdde en dat deze maatschappelijke instelling, de hoeksteen van het sociale leven, van alle zijden belicht en verklaart.

In zijn magistrale rede over het Calvinisme en de kunst [425] heeft Kuyper Cats als de dichter van het alledaagse, huiselijke leven getekend, en er daarbij op gewezen dat hij juist als Calvinist voor heel het leven in zijn volle omvang en in alle schakeringen belangstelling moest hebben. In geen ander van zijn grote gedichten heeft hij zozeer de gelegenheid gekregen om van zijn liefde voor het huiselijke, het alledaagse, het kleine, blijk te geven als in het „Houwelyck". Kalff roept in dit verband herinneringen op aan de bezemsteel van Gerard Dou [426], en inderdaad is er op het eerste gezicht aanleiding om de liefdevolle aandacht van de schilder voor zijn alledaagse, om niet te zeggen triviale object op één lijn te stellen met de toegewijde zorg van de dichter, om geen enkel détail van hetgeen hij wil beschrijven over te slaan. Maar er bestaat nu eenmaal een wezensonderscheid tussen schilderkunst en letterkunde, en wat in de schilderkunst meermalen werken van grote schoonheid deed ontstaan, wekt in de literatuur alleen maar onze wrevel op. Huizinga heeft in zijn „Herfsttij der Middeleeuwen" [427] op dit kenmerkende onderscheid de aandacht gevestigd. De ongebreidelde uitwerking der détails, die bv. onze vijftiende-eeuwse schilders eigen is, vindt haar begrenzing in de dwang der dimensiën. Voor de dichter bestaat echter geen andere begrenzing dan die hij zichzelf oplegt. En zelftucht is nu eenmaal geen in het oog vallende eigenschap van onze laat-middeleeuwse letterkundigen, voor wie de atrofiëring der gedachte karakteristiek is. Het werk van Cats is in dit opzicht nog volkomen middeleeuws van karakter. Ook hij denkt in gezichtsvoorstellingen, en tracht elke abstracte gedachte in een concreet beeld vast te leggen. Vandaar zijn eindeloze opsommingen, zijn uitvoerigheid in het beschrijven van gebeurtenissen en situaties, zijn uitspinnen van gedachten tot in de minutieuste détails. Wat in aesthetisch opzicht een ernstig tekort was in zijn werk, heeft er mede toe bijgedragen om Cats tot de populairste van al onze zeventiende-eeuwse dichters te maken.

Cats als dichter

Cats heeft het ons wel moeilijk gemaakt, hem als dichter te verdedigen, door een exuberantie van verzen, waarmee onder zijn tijdgenoten alleen Vondel en Huygens zich met hem konden vergelijken. Had hij minder, veel minder geschreven, waarschijnlijk was zijn naam als dichter groter geweest. Kenden we hem alleen als de auteur van liederen als het „Gedicht op de gelegenheit van staet" („Zeehelden, wacker volck"), het tafereel der „Wonderen, door God aan Hollant verleent", de pastorales uit zijn oudste werken, enkele verhalen uit het „Houwelyck" en de „Trou-ringh", zeker zou zijn reputatie er bij onze literair-historici beter zijn afgekomen dan nu het geval is. Toch zou Cats, gesteld al dat hij had kunnen voorzien hoe hard en bitter het nageslacht over hem zou oordelen, niet anders gewild hebben dan hij gedaan heeft, omdat hij pas in de tweede plaats dichter was. Hij was het tegendeel van de door rijm en rhythme bezetene, van een door de godheid bezielde [428], het tegendeel van dichters als Hooft, Bredero en Vondel, ja als dichter eigenlijk met geen ander onder zijn tijdgenoten te vergelijken. In Cats toch is zo niets aanwezig van het zelfbewustzijn, het besef van het dichterschap, het gevoel van in dit opzicht uitverkoren te zijn, dat min of meer bewust of onbewust in ieder dichter aanwezig is. Cats wilde alleen maar moralist zijn, hij wilde zijn volk opvoeden, stichten en leiden. Rijm en rhythme dienden hem daarbij tot welkom hulpmiddel om de massa te bereiken; ze vervullen in Cats' werk vrijwel dezelfde functie als in de middeleeuwse leerdichten.

Als dichter heeft Cats meer slechte dan goede eigenschappen. Ze zijn zo eindeloos herhaald, dat we er thans niet lang bij stil behoeven te staan. „Er is een Hollandsch dichter", zegt Potgieter [429], „wiens verzen hunne eigenaardige beeldtenis vinden in de spiegelgladde oppervlakte van eene onzer vaarten, effen in bijna alle wind en wêer, door geenen voorjaarszucht tot darteler golfslag gespoord, door geenen najaarsstorm in brandend schuim op den oever gejaagd; een water in één woord, dat schier geene andere beweging kent dan die der groeve, door de trekschuit bij het heên en weêr varen voor een oogenblik gegraven; dan de blinkende bellen, die hare roerpen rijzen doet; dan de kringen, welke de lijn van 't jagertje vormt". Die dichter is Cats, en het beeld is onaanvechtbaar, in zoverre het een globale indruk van zijn poëzie bedoelt te geven. Hij is langdradig, zijn realisme slaat meermalen over in grofheid en platheid, zijn beelden zijn dikwijls weinig dichterlijk, om niet te zeggen in strijd met de elementairste begrippen van de poëzie. Prinsen [430] eerst, daarna Walch [431] hebben het verhaal van zijn tanden aangehaald, om dit nog eens te accentueren; men kan tegenover hun hoonlach Cats moeilijk in bescherming nemen. Dat is inderdaad Cats op zijn onbenulligst, en wanneer we zouden wensen dat deze dichter minder gedicht had, denken we wel het eerst aan de verzen van zijn ouderdom, waarin ook dit citaat te vinden is. Cats is altijd een praatvaar geweest, en met het klimmen van zijn jaren is dat er niet beter op geworden. Derudder heeft gewezen op het onpersoonlijke karakter van zijn poëzie. Als hij over zichzelf spreekt, is dat alleen om aan zijn morele prediking het gezag van zijn ondervinding toe te voegen. „Il a sacrifié sa personnalité pour se faire l'homme de sa nation, le Néerlandais pieux, actif, respectable" [432]. Dat is niet alleen vriendelijk gezegd, maar er zit zelfs een kern van waarheid in. De „allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie" behoeven we bij Cats niet te zoeken. Zijn kunst is altijd volkskunst, is altijd een poging om in de taal van de menigte uit te drukken wat er in het hart der menigte leeft, met de stem van de man die, door opvoeding en aanleg daartoe voorbereid, het vermogen heeft om daaraan

vorm en gestalte te geven, en de menigte, terwijl hij zich tot haar tolk maakt, tegelijk boven zichzelf uit te heffen. Cats vertegenwoordigde deze menigte niet als de grootste gemene deler van haar deugden en fouten, maar als haar ideale gestalte, niet zoals ze in werkelijkheid is, maar zoals hij zou wensen dat ze werd. Zo stelde hij, al schrijvende in de geest van het volk, zich tegelijk boven het volk, om het tot een gids te zijn. Het Nederlandse volk heeft hem als haar gids en leidsman aangenomen; het heeft zijn stem als die van zichzelf herkend. In hem vond het de man, die zijn taal sprak, die dacht in zijn gedachtensfeer, die redeneerde in zijn redeneertrant.

Groot noemen we hen, die heenwijzen naar lichtende verschieten, die baanbrekers zijn van nieuwere tijden, de herauten van de toekomst, de te vroeg geborenen, zij die hun tijd vooruit zijn. Tot hen heeft Cats in geen enkel opzicht behoord. Een groot man is hij dan ook allerminst; allerminst is hij een figuur van het eerste plan. Maar op het tweede plan, waar in het pantheon van ons volk zijn plaats is, komt hij volkomen tot zijn recht als vertegenwoordiger van het volk en de tijd, waarvan hij deel uitmaakte: het calvinistische Holland en Zeeland uit de bloeitijd van onze Gouden Eeuw. Dat hij nog lang na zijn dood gelezen en vereerd is, is zijns ondanks; het bewijst niet zijn grootheid, nog veel minder de profetische gaven van zijn dichterschap, maar alleen dat het tijdvak, dat op onze Gouden Eeuw volgde, in geestelijk opzicht niet verder is gekomen, althans wat de brede massa van burgerij en boeren betreft.

Het vonnis, door Busken Huet over Cats geveld [433], is dan ook niet alleen hard, maar bovendien onrechtvaardig, omdat het oorzaak en gevolg verwisselt. „Al hetgeen er onhebbelijks wezen mag in onzen landaard", zegt onze grootste criticus vóór '80, „is weleer vleesch geworden in den persoon van Jacob Cats. Deze godvreezende *moneymaker* is de inkarnatie geweest van den Nederlandschen daemon. Met zijne door en door laaghartige moraal, zijne leuterlievende vroomheid en keutelachtige poëzie, heeft hij onnoemelijk veel kwaad gesticht. Zijne populariteit is een nationale ramp geweest. De verbeelding onzer jeugd heeft hij bezoedeld met zijne kwanswijs zedelijke, doch in den grond der zaak wellustige verhalen, zijne speelsche lessen... Zijne geschriften zijn alleen daarom hier te lande een tweede bijbel geworden, omdat hij onder een schijn van vroomheid en in de taal der godsdienst ons volk gestijfd en aangemoedigd heeft in al zijne hoofdgebreken. De val onzer nationaliteit moet niet het minst hieraan worden toegeschreven, dat Cats er in geslaagd is het nederlandsch karakter te herscheppen naar zijn eigen beeld. Hij heeft een wawelend en geniepig volk van ons gemaakt, heeft onzen smaak bedorven, heeft onzen kunstzin uitgedoofd, heeft geen hoogere eerzucht bij ons gewekt dan om, met Gods naam op de lippen en eene aalmoes in de uitgestrekte hand, te sterven als millionair. Een engelsch koning heeft hem vruchteloos in den adelstand zoeken te verheffen: de nieuwbakken ridder is tot zijn jongsten snik een zeeuwsche poldergast gebleven..." [434]. Zoveel woorden, zoveel onbillijkheden. Busken Huet bewijst Cats te veel eer, wanneer hij hem toeschrijft, het Nederlandse volkskarakter te hebben omgevormd naar zijn eigen beeld. Cats is niet de schepper van de Nederlandse volksaard, maar daarvan zelf, als wij allen, een schepping. Hij is de spiegel, die slechts reflecteren kan, niet het beeld, dat in dit spiegelglas weerkaatst wordt. Hij is het instrument, niet de werktuigkundige die het hanteert. In zijn werken zien we het beeld van onze zeventiende-eeuwse samenleving, en dan niet in haar hoogste en edelste uitingen, maar wel in haar meest normale, om niet te zeggen alledaagse vormen, maar die dan ook in hun

volledigheid. Aan die samenleving moderne maatstaven aan te leggen getuigt slechts van gebrek aan historisch inzicht en zin voor de werkelijkheid. Wie Cats veroordeelt, veroordeelt in hem het geslacht, waaruit hij is voortgekomen, temidden waarvan hij heeft geleefd en gewerkt en waarvan hij meer dan enig ander dichter de woordvoerder is geworden. Cats is een historische verschijning, die slechts door een komplex van toevallige omstandigheden nog lang is blijven nalichten. En terwijl de liederen van Bredero, de reien van Vondel, de sonnetten van Revius en Dullaert ons na drie eeuwen nog ontroeren, meer en dieper dan ze het de grote massa van de tijdgenoten dezer dichters gedaan zullen hebben, zijn de alexandrijnen van Cats voor ons weinig meer dan een historisch document, zo men wil een historische curiositeit geworden.

Toch was Cats óók dichter, en in zijn al te omvangrijk werk is meer dan één fragment of gedicht, dat dit bewijst. Zijn talent als verhalend dichter kwam al ter sprake. Het genre is eenvoudig en stelt aan de dichter geen hoge eisen, maar Cats is er onnavolgbaar in. Bij gelegenheid kan hij ook een stoer en krachtig lied schrijven als het „Gedicht, op de gelegentheydt van staet, ter tijdt de wijt-vermaerde heldt, Marten Harpertsen Tromp, admirael ter zee was ghemaeckt" [435]. Hoe fors is al dadelijk de aanhef:

Zee-helden, wacker volck, peck-broecken, rappe gasten,
Op, ruckt nu wederom de vlaggen van de masten.
Gaet, jaegt eens op een nieu den Spaengiaert over boort;
En haelt eens wederom dat ghy ter zee verloort.
't Is langh genoegh gegeeut, 't is al te langh geslapen;
Koom word' eens datje waert, en alsje zijt geschapen.
De zee en haer gevolgh daer zijtge toegewent,
Daer is uw' eygen huys, uw' eygen element.
Al wat op aerden leeft, al wat 'er is geschapen,
Dat kent sijn eygen kracht, en weet sijn eygen wapen.
Ia weet wat hem gemack, of eenigh voordeel doet,
En hoe het na den eysch zijn vyandt krencken moet.
De leeuw vecht met de klauw', de stier gebruyct den horen,
Het peert slaet met den voet, een haen met felle sporen.
De zee is uw' geweer, gebruyckt daer u gewelt,
Daer is geen twijffel aen, de Spaengiaert moet gevelt.
De zee die heeft u eerst den vryen hals gegeven;
Den gods-dienst ingevoert, den Spaengiaert uytgedreven.
De zee die heeft u eerst den vyandt leeren slaen:
De zee maeckt u gevreest oock by den Indiaen.

Waarlijk Vondeliaans is het gebed uit het „Reys-liet", dat onder de mengeldichten achter de „Klagende Maeghden" (1633) voorkomt:

O die in uwen throon geseten
Met geene plaets en sijt bepaelt,
En kont ons doen en poogen weten
Hoe verr' ons lijf of herte dwaelt,

Wilt ons met dynen geest geleyden,
In al dat is, of sal gheschien.
Wilt onse saken soo bereyden,
Dat wy oock daer u liefde sien.

Hoe liet ghy eens u gunste smaken,
Doen ghy waert leyder van u volck!

Des nachts waert ghy een vyerigh baken
En op den dagh een helle wolck.

En als de Wijse quamen talen
Of God de Soon was in het vleys,
Een sterre met haer gulde stralen,
Die was haer leyts-man op de reys.

U kracht is heden niet vermindert,
U hant is heden niet verkort,
Geef, Heer, dat ons geen quaet en hindert,
Maer op ons doen u segen stort.

Geeft dat wy spoedig weder keeren,
Door uwe geest en gunst verblijt;
Soo sullen wy dijn naem vereeren,
Den ganschen loop van onsen tijt [436].

Dat is Cats op zijn best, maar men zou ook kunnen zeggen: de onbekende Cats. Men zoekt in zijn werk tevergeefs naar een tweede vers of fragment van gelijke kracht, even eenvoudig en zuiver gevoeld als dit religieuze lied, dat alleen tegen het einde verslapt. En hoe verdienstelijk ook, dit ene vers is niet voldoende om Cats' talent als dichter te redden.

Heeft Potgieter hem dan voorgoed zijn plaats aangewezen in onze letterkunde? De geschiedenis der letterkundige waardering, een nog vrijwel ongeschreven hoofdstuk in onze literatuurgeschiedenis, maant ons tot voorzichtigheid. Hoe groot de adoration mutuelle van onze zeventiende-eeuwers ook geweest mag zijn, er moet toch iets van gemeend zijn geweest, wanneer een zangerig dichter als Starter van „Catsij soete stijl" [437] spreekt. Het zou interessant zijn, te weten hoe dichters als Hooft en Vondel over zijn werk hebben gedacht, maar we weten dat niet. Een lofdicht van Revius prijst zijn „Seeusche rondicheyt" en noemt zijn verzen „glad' en gaaf", wat ons niet bijster veel zegt [438]. En dus bestaat zeer wel de mogelijkheid dat, ondanks de vele drukken en de grote oplagen van Cats' werken, ondanks het grote aantal navolgers, ondanks de vertalingen, ondanks de pralerige lofdichten van velen, de beste van onze zeventiende-eeuwse dichters al niet veel anders over zijn poëzie hebben geoordeeld dan Potgieter het deed en wij het doen [439].

De geschiedenis van Cats' waardering en verguizing gedurende de drie eeuwen, waarin zijn werk en zijn persoon een niet meer weg te denken deel van onze kultuur uitmaken, is een merkwaardige bijdrage tot de kennis van het Nederlandse volkskarakter en zijn schommelingen in de loop der tijden. Dat men hem boven Vondel stelt, zoals eenmaal — naar een overigens apocryfe anekdote van Van Lennep wil — de aartsbisschop van Mechelen zou hebben gedaan, is voor ons gevoel niet meer aan te nemen. En Huygens' grafschrift op de dichter van zovele werken, „daer all de naer-eew een geschall van lof en eer af maken sal" [440], is als voorspelling onjuist gebleken. Aarzelend eerst, in de achttiende eeuw, opener in de negentiende, heeft men hem aangevallen en met nadruk hem de plaats ontzegd, die de traditie hem had toegewezen. De stemmen der verdedigers, Van Heeckeren, Buitenrust Hettema, Te Winkel, Smilde, zelfs die van Kuyper hebben niet in die mate overtuigd, dat de communis opinio zich te zijnen gunste gewend heeft. Een zo volstrekte verguizing als van Busken Huet wordt in onze dagen nauwelijks meer gedeeld [441], maar niemand zal er meer aan denken om hem een hogere plaats toe te wijzen dan onder de dichters van het tweede plan [442].

Kan de Zeeuwse letterkunde van onze Gouden Eeuw er zich dus niet op beroemen, een der grote dichters van dit tijdvak te hebben voortgebracht, de lof, het vaderland te zijn geweest van de populairste dichter, die onze taal ooit heeft gekend, kan men haar bezwaarlijk ontnemen. Is ook dit niet symbolisch hiervoor, dat de Zeeuwen van oudsher meer tot de vorming van het Nederlandse volkskarakter hebben bijgedragen dan tot de Nederlandse kunst?

SIMON VAN BEAUMONT

Simon van Beaumont (1574—1654) [443] is geen Zeeuw van geboorte. Hij was, als Van der Myl, afkomstig van Dordrecht, waar hij in 1574 [444] geboren werd uit Herbert van Beaumont en Cornelia van Slingeland. Ook dit heeft hij met Van der Myl gemeen, dat zijn ouders tot de patricische families van de stad behoorden. Nadat hij er de Latijnse school had afgelopen, liet hij zich op 27 September 1588, dus op zijn veertiende jaar, en nogmaals op 28 September 1592, te Leiden als student in de rechten inschrijven. Hij woonde, althans van 1592 af, bij prof. Everard Bronckhorst in huis, onder wie hij op 29 Januari 1594 Theses de Donationibus [445] verdedigde. Van zijn leermeesters bleef hij althans met Paullus Merula, die in 1592 hoogleraar in de geschiedenis werd, in betrekking [446]. Tot zijn studievrienden behoorde de jonge Janus Dousa (1571—1596), die zijn vader opvolgde als bibliothecaris van de Leidse universiteit en die een verdienstelijk Latijns dichter was. Op zijn vroege dood dichtte Van Beaumont een Latijns grafschrift [447]. Ook zal hij in Leiden vriendschap hebben gesloten met Petrus Scriverius (1576—1660), die er in 1593 kwam studeren, en aan wie hij de „Grillen" opdroeg, die in de „Zeeusche Nachtegael" verschenen. Gerard Vossius (1577—1649), die in Dordrecht was opgevoed, kende hij misschien al van zijn kinderjaren, maar toen deze in 1595 in Leiden kwam, was Van Beaumont naar alle waarschijnlijkheid al vertrokken. Er zijn enkele brieven van hem aan Van Beaumont uit de tijd toen deze pensionaris van Rotterdam was [448]. En ook De Groot, die pas een half jaar nadat Van Beaumont zijn theses had verdedigd, in Leiden kwam studeren, zal hij wel niet meer als student ontmoet hebben. In een brief uit 1601 aan Merula blijkt hij hem evenwel al te kennen, en oog te hebben voor de geniale aanleg van de toen nog maar achttienjarige advocaat, „extra omnem comparationis aleam adolescens, olim supra viros puer, mox nec sibi ipsi conferendus, dum nusquam consistens, magnis indies incrementis praevertit semper praesentium laudem" [449]. Vier jaar later staat hij met hem in briefwisseling en verzoekt hem, namens Jacobus Gruterus, de rector van de Latijnse school te Middelburg, om zijn bemiddeling; Gruterus' zoon zou zich nl. willen aansluiten bij Meursius, die met de zonen van Oldenbarnevelt een studiereis ging maken [450]. Wanneer Willem de Groot in 1615 plannen maakt om de gedichten van zijn broer uit te geven, herinnert die er aan, dat Van Beaumont hem al dikwijls tot de uitgave had aangespoord [451]. Uit de brieven van Nicolaes van Reigersberch weten we, hoeveel moeite Van Beaumont zich na 1621 heeft gegeven om voor De Groot de weg te banen tot terugkeer in het vaderland [452]. In 1634 is hij hem opgevolgd als pensionaris van Rotterdam.

Tot Van Beaumonts oudste vrienden behoorde ook de eveneens uit een Dordtse familie geboren Cornelis van der Myle (1579—1642), die later de schoonzoon van Oldenbarnevelt en een der belangrijkste politici van zijn tijd zou worden. Van der Myle werd al in 1591 student en zal dus zeker al in Leiden met Van Baumont kennis gemaakt hebben, die al

in 1595 een sonnet, een der oudste gedichten die we van hem kennen, in zijn album amicorum schreef [453].

Van Beaumont heeft, evenals Cats, aan de hogeschool van Orleans zijn studie voltooid. In het laatst van Mei of het begin van Juni 1596 is hij er gepromoveerd in de beide rechten, tegelijk met Caspar Apollonius uit Vere [454]. Misschien is Van Beaumont samen met deze Zeeuwse vriend, met wie hij in Leiden in hetzelfde juridisch dispuut had gezeten, naar Orleans gereisd. Nog een ander Leids studievriend, Jeremias Piersenaeus, van Beveren in Vlaanderen, vond hij er terug; er is een Latijns gedicht van Van Beaumont bewaard, waarin hij zijn vreugde uitspreekt over deze klaarblijkelijk niet verwachte ontmoeting [455]. Na zijn promotie schijnt hij verscheidene vergeefse pogingen te hebben gedaan om een betrekking te vinden, zoals blijkt uit de al eerder aangehaalde brief aan Merula uit 1601. Het schijnt dat prof. Junius zich moeite voor hem heeft gegeven, maar klaarblijkelijk zonder succes. Van Beaumont schijnt een conrectoraat aan een Latijnse school geambieerd te hebben, maar ook in deze richting blijkt zich niets te hebben opgedaan [456]. De gedachte aan de verdiensten van jeugdige tijdgenoten als Dousa, Heinsius en Grotius wekte hem tenslotte op uit de toestand van onverschilligheid, waarin de gedwongen werkloosheid hem gebracht had, en in 1601 vestigde hij zich als advocaat in Middelburg, waar hij de beste jaren van zijn leven zou doorbrengen. In hetzelfde jaar is hij getrouwd met Aarnoudina van Rosenburg. Voor het geval zij tot het regentengeslacht In Roosenburch behoorde, dat vóór de overgang van Middelburg in het stadsbestuur had gezeten, verklaart dit wellicht zijn vestiging in Middelburg [457]. Toen in 1606 besloten werd om naast Apollonius Schotte een tweede pensionaris aan te stellen, werd Van Beaumont daarvoor benoemd. In 1611 werd hij, na Schotte's vertrek, eerste pensionaris, wat hij zou blijven tot hij in 1634 zijn ambt neerlegde. Hij kreeg als pensionaris zitting in de Staten van Zeeland en daardoor aandeel in het bestuur van het gewest. Evenals zijn voorganger Schotte, die in 1609 lid van de Hoge Raad was geworden, werd hij in 1618 voor dit ambt voorgedragen, maar om ons onbekende redenen heeft hij daarvoor bedankt [458]. Wilde hij, die toen al met de politiek van Oldenbarnevelt gesympathiseerd zal hebben, zich om die redenen liever aan zijn bescheidener post in Middelburg houden?

De jonge advocaat Van Beaumont, patriciër, stellig een man van de wereld en iemand van een brede letterkundige belangstelling, zal in Middelburg waarschijnlijk al spoedig met vele gelijkgezinden in contact zijn gekomen. Achtereenvolgens deelde hij zijn pensionarisambt met Apollonius Schotte, Johan Boreel en Cats [459]. Toen deze in 1604 met Elisabeth van Valckenburgh trouwde, dichtte Van Beaumont een nogal uitvoerig epithalamium op hun bruiloft [460], waaruit een grote vriendschap en hartelijkheid spreekt voor zijn toekomstige collega. Met de Vlissingse predikant Abraham van der Myl correspondeerde hij al toen hij nauwelijks in Middelburg was [461]. Ook ontmoette hij er weer zijn studievriend Jacob Campe (1573—1625) [462] uit Vere, die bij de verdediging van zijn theses geopponeerd had, en die intussen ondanks zijn jeugdige leeftijd al in 1598 gecommitteerde raad van Zeeland en ter admiraliteit was geworden. Tot het juridisch dispuut, waarvan Van Beaumont lid was, behoorde, zoals we al zagen, nog een andere Verenaar, Caspar Apollonius, die zich inmiddels weer in zijn geboortestad had gevestigd en daar in de magistratuur was gekomen. De Zierikseeënaar Cornelis Boy (1608—1665), die later Van Beaumonts Latijnse gedichten zou uitgeven, moest toen deze in Middelburg kwam wonen nog geboren worden.

In 1625 vaardigden de Staten van Zeeland Van Beaumont als hun afgevaardigde naar de Staten-Generaal af, met behoud van zijn pensionarisambt, dat hij van 1623 tot 1634, evenals tevoren tussen 1616 en 1620, alleen heeft waargenomen. In 1627 ging hij met Rochus van den Honert en Andries Bicker als buitengewoon gezant van de Republiek naar Polen en Zweden, om de bemiddeling van de Staten aan te bieden tot het beëindigen van de oorlog tussen beide landen, en tegelijk om gunstige handelsvoorwaarden te bedingen. Het gezantschap keerde vrijwel onverrichterzake terug [463]. Op deze reis heeft Van Beaumont een langdurig onderhoud gehad met Gustaaf II Adolf, nadat deze in de slag bij Rachetge gewond was. Hij maakte er een Frans gedicht op: „Sur la blessure du roy de Suède" [464]. In 1633 werd Van Beaumont met Rutger Huyghens voor de tweede maal door de Staten-Generaal afgevaardigd, ditmaal naar de keurvorst van Keulen en de hertog van Nieuburg. Hun opdracht was o.a., van deze Rooms-Katholieke vorsten gedaan te krijgen dat ze hun onzijdigheid in onze oorlog met Spanje zouden bewaren. Ook dit gezantschap had al weinig meer succes dan het eerste. Niettemin werd Van Beaumont het jaar daarop nogmaals met drie andere leden der Staten-Generaal als gezant uitgezonden ter beslechting van ongeregeldheden, die in Friesland waren voorgevallen.

In hetzelfde jaar 1634 werd hij tot pensionaris van Rotterdam benoemd als opvolger van De Groot, wiens ambt na zijn inhechtenisneming in 1618 nog steeds niet vervuld was. Van Beaumont heeft deze betrekking aangenomen en ze tot 1649 waargenomen, toen de kwalen van de ouderdom het de vijf-en-zeventigjarige moeilijk maakten, langer op zijn post te blijven. Hij vroeg en verkreeg ontslag met behoud van zijn traktement en met de titel van pensionaris honorarius. Zijn laatste levensjaren bracht hij in Den Haag door. Na de dood van Cunaeus († 1639) was zijn naam genoemd als candidaat voor het opengevallen professoraat, maar waarschijnlijk om zijn politieke gevoelens hebben curatoren hem niet willen benoemen. Zo is hij tot het eind van zijn leven in de magistratuur gebleven. Dat einde kwam voor de tachtigjarige dichter op 20 Juni 1654.

Simon van Beaumonts politieke overtuiging stond aan de kant van de Remonstranten. „Scis", zo schrijft Gerard Vossius in 1639 aan Meursius over Van Beaumont, „quas ille partes sequutus sit, scissa ante annos XX Reip. nostra" [465] en uit het verband blijkt dat deze partij die van Oldenbarnevelt was. Zijn vriendschap voor mannen als De Groot, Barlaeus [466] en Vossius wijst in dezelfde richting. Een partijman is hij zeker niet geweest; in dat geval had hij het in Middelburg immers nooit zo lang uitgehouden als hij gedaan heeft. Het waarschijnlijkst is, dat hij zijn opvattingen over de partijstrijd voor zich heeft gehouden, en dat alleen zijn vrienden geweten hebben, hoe weinig zijn standpunt overeenkwam met dat van de toonaangevende Zeeuwse kringen, waartoe hij behoorde [467].

Horae succisivae

Met uitzondering van de al eerder besproken liederen uit de „Zeeusche Nachtegael" heeft Van Beaumont geen werk in druk gegeven voordat hij al afscheid had genomen van Zeeland [468]. Toen hij in 1634 Middelburg verliet, droeg hij aan zijn zoon Simon op om toezicht te houden op zijn boeken en papieren en die weer in orde te brengen. Daaronder vond de jonge Simon de jeugdgedichten van zijn vader. Hij vroeg en verkreeg, nadat hij een aanvankelijke tegenkanting had overwonnen, toestemming van hem om ze uit te geven, en zo verschenen in 1638 de „Horae succisivae" of „Tyts-snipperinghen" [469].

In bonte volgorde bevat dit bundeltje waarschijnlijk alles wat Van Beaumont tot 1638 gedicht had, terwijl aan de herdruk van 1640 het werk van de beide volgende jaren (1638 en '39) is toegevoegd. Het is allerminst een uitgebreid oeuvre, dat deze staatsman ons heeft nagelaten, en wanneer men er dan nog de vele Latijnse en de minder talrijke Franse verzen van aftrekt, blijft er weinig over om deze dichter een plaats toe te kennen in de geschiedenis van onze letterkunde.

Het valt ons niet moeilijk, het werk van Van Beaumont in twee perioden te verdelen. De eerste is die van zijn jeugd, de studentenjaren in Leiden doorgebracht en misschien ook de onmiddellijk daaropvolgende tijd. De tweede is die van de staatsman.

Tot het oudste werk behoren de beide sonnetten, waarvan althans het eerste in het „vrienden-boeck" van Cornelis van der Myle is geschreven, in 1595 [470]. Is het tweede niet voor dit album bestemd geweest — wat waarschijnlijk is — dan is het mogelijk tot de jonge Janus Dousa de zoon gericht [471]. Uit dezelfde tijd dateert de cyclus „Ionckheyt" [472], drie en dertig sonnetten en andere verzen (waaronder negen Franse), die de jeugdliefde van de Leidse student voor de bekoorlijke, maar ons overigens geheel onbekende Elisabeth de Vrys bezingen. Deze liefde is als een plotseling oplaaiend en hevig brandend vuur, dat weer snel gedoofd is. Elisabeth heeft hem, die eertijds met Cupido's boog en pijlen placht te spotten, aan haar wil onderworpen en naar der minnaren aard ondergaat hij nu het „vermaecklick lijden" van de liefde.

Als alles rust in de donkere nacht, schreit hij zijn liefdetranen en verlangt vurig dat de dag maar weer zal aanbreken, wanneer hij haar, die hij liefheeft, weer zal kunnen ontmoeten. Maar wanneer hij haar tenslotte zijn liefde heeft beleden, begint zijn ongeluk pas, want niets wil het meisje van hem weten:

> Recht is sy als een roos, die lieflijck schoon end' net,
> 'T gesicht verfrayt van verr', maer rontom is beset,
> Met doornen die de handt des pluckers bloedich wonden [473].

Uitvoerig weidt hij dan uit over het duldeloze leed dat hij moet lijden, te vergelijken met de smarten van de op de pijnbank uitgestrekte misdadiger. Maar weldra komt in de herhaalde uitingen van zelfbeklag een ander element: iets dat op een dreigement gelijkt, en men herinnert zich Ronsards „A Hélène", wanneer men leest:

> So my al dat ick lijd by u niet en magh baten,
> Maer dat ick, van uw' gunst voor allen tijt verlaten,
> Mijn leven end' mijn leet moet eynden met de baer;
> Ick moet wel sijn getroost uw' bitter ongenade,
> End' soo te sijn geloont, sal my wel vallen swaer,
> Maer uw' sal sijn de schand', end' oock de meeste schade [474].

Zo geslingerd tussen hoop en vrees, beseft hij tenslotte dat voor deze liefde geen uitzicht is, en dit besef voert hem tot het leven terug:

> Si bien l'espoir est mort, morte est aussy la peur,
> Et cette mort sera la cause de ma vie [475].

Het laatste gedicht van de cyclus [476] is dan ook een belijdenis van zijn bevrijding. Als de slaaf die, de galeien ontvlucht waar de wrede Kastiljaan hem gevangen hield, op een hoge klip uitstaart naar zijn gevangenis, zo ziet de dichter terug op de tijd die hij in Liefdes wrede banden heeft doorgebracht, en overmoedig verzekert hij, dat hij zich nimmermeer door het „blinde Kint moordadich" zal laten vangen [477].

Tideman, die een poging heeft gedaan om de gedichten van Van Beaumont chronologisch te rangschikken, plaatst nog twee andere verzen vóór 1600. Beide zijn vertalingen, het een van de eerste ecloga van Virgilius, het tweede van de aanhef van Ovidius' „Metamorphosen". De datering van de „Boeren-praet" [478] stelt Tideman zo vroeg, omdat dit gedicht enkele toespelingen inhoudt op de benarde gesteldheid van het land, wat inderdaad meer voor het eind der zestiende dan het begin der zeventiende eeuw geldt. Maar in de eerste plaats zijn deze toespelingen alleen maar een „naar 's lands gelegenheid verdietste" bewerking van de oorspronkelijke tekst, en in de tweede plaats is de vertaling te vlot, lopen de jamben te licht dan dat men dit werk uit dezelfde jaren mag stellen als de stroeve en onbeholpen bewerking van Van Mander, die van 1597 is. Zeker dateert de „Boeren-praet" uit de zeventiende eeuw, al valt niet uit te maken of Van Beaumont deze vertaling lang of kort voor de verschijning van de „Zeeusche Nachtegael", waarin ze werd opgenomen, geschreven heeft.

Niet alleen wat de tijd, maar ook wat de vorm betreft, houdt ze het midden tussen de bewerkingen van Van Mander en Vondel (1647, 1660). Van Beaumont houdt zich wat de lengte aangaat zoveel mogelijk aan het oorspronkelijke, zijn vertaling telt maar zeven regels meer dan de tekst van Virgilius [479]. Terwijl Van Mander het vijfvoetige jambenvers gebruikt, heeft Van Beaumont, als later Vondel, de alexandrijn gekozen voor zijn overzetting, en ook om die reden al is er alle aanleiding om het gedicht niet te vroeg te dateren. De verschillende metriek stelt de vertalingen van Van Beaumont en Vondel tegenover die van Van Mander. De laatste heeft, hoe stroef de vertaling dan ook mag zijn, een losser rhythme dan de statiger en gedragener verzen van de latere dichters [480]. Van Beaumont onderscheidt zich vooral hierin van de beide anderen, dat zijn „Boeren-praet" meer een vrije bewerking dan een vertaling is. Hij heeft er naar gestreefd, de sfeer van de ecloga geheel en al aan het Hollands landschap aan te passen: de steenrots wordt bij hem een slijkerige weg, het hert een os en in plaats van de Arar en de Tiger vinden we de Lek. Het is misschien niet al te gewaagd, hierin iets te zien van de tendenz der Humanisten, het eigen land met liefdevolle ogen aan te zien. Dat deze neiging hem in elk geval sympathiek was, blijkt uit het aanstonds aan te halen sonnet, dat misschien aan Janus Dousa de zoon gericht is geweest.

De vertaling van de aanhef der „Metamorphosen" [481], eveneens in alexandrijnen, maakt een minder vlotte indruk. Van Beaumont heeft hier nog meer dan in de „Boeren-praet" naar bondigheid van zegging gestreefd, al voegt hij hier en daar epitheta in, die bij Ovidius niet voorkomen, en laat hij zich een enkele keer zelfs tot een uitweiding verleiden. Zo vertaalt hij, om één enkel voorbeeld te geven, de volgende regels:

> Nullus adhuc mundo praebebat lumina Titan,
> Nec nova crescendo reparabat cornua Phoebe

met:

> Geen son en voerde 't licht met haren gouden wagen;
> Gheen silverighe maen, met een' geleende glans,
> Doorscheen de dicke nacht; noch glinsterende dans
> Der sterren ginck aen 't blauw verwelfd' met vaste ganghen.

Doorgaans houdt hij zich evenwel dichter aan het origineel. Misschien is deze vertaling alleen maar bedoeld als oefening.

Een vruchtbaar dichter is Van Beaumont niet geweest, en evenmin

heeft de poëzie een grote plaats in zijn leven ingenomen. Vele van zijn verzen zijn gelegenheidsgedichten. Hiertoe behoren o.a. de „Wel-coomgedichten aen ionck-vrou Anna Roemers op hare over-comste in Zeelant" [482], uit 1622, die voorin de „Zeeusche Nachtegael" werden geplaatst. Hiertoe behoren verder het al eerder genoemde Franse gedicht op de verwonding van Gustaaf II Adolf, een Latijns gedicht op zijn terugkeer uit Polen [483], een sonnet „Op d'inkomste van Pieter Heyn, mettet Spaensch silver" [484], dat met een Latijns gedicht over het einde van het Bestand [485] het enige voorbeeld is, dat een politieke gebeurtenis voor Van Beaumont aanleiding werd om een gedicht te schrijven. Hiertoe behoren tenslotte nog een aantal Latijnse epigrammata [486], o.a. op Paullus Merula, op Jacob Aper, een ons onbekend (Latijns?) dichter, op de Dordtse burgemeester Hubert Berck, een verre bloedverwant, en anderen.

Met uitzondering van enkele godsdienstige gedichten [487], een morgen- en avondgebed, vertalingen van de derde en honderd acht en veertigste Psalm en een lied op de geboorte van Christus, bestaat het werk van Van Beaumont overigens uit enkele groepen van meest korte, dikwijls maar tweeregelige gedichtjes, waarin hij in de trant van Roemer Visscher, Huygens en Cats volkswijsheid, al of niet in hekelende vorm, ten beste geeft. Uit de jaren 1619 tot 1626 of daaromtrent dateren de „Grillen" [488], die aan Petrus Scriverius zijn opgedragen en waarvan er ongeveer veertig in de „Zeeusche Nachtegael" zijn opgenomen [489]. Het zijn ten dele woordelijke vertalingen, ten dele navolgingen van de epigrammen van Martialis [490], die al eerder door Roemer Visscher waren nagevolgd en later door Huygens bewerkt zouden worden. De honderd „Rymspreucken" [491] zijn vrije vertalingen van Spaanse en andere spreekwijzen, in de trant van Cats en alweer van Huygens, en ook de „Tyts-snipperingen" uit 1638 en 1639 [492] bestaan vooral uit berijmde volkswijsheid en volksspreuken. In dit genre komt hij in kernachtigheid van uitdrukking Huygens meermalen nabij.

De titels waaronder hij deze gedichtjes verzamelde getuigen niet van een hoge opvatting van het dichterschap. Ook voor deze staatsman was letterkundige bezigheid maar verstrooiing in ledige uren. Van Beaumont heeft zijn gedichten niet geschreven, omdat hij het niet laten kon, niet omdat een macht, sterker dan hemzelf, hem er toe dwong. Geen bittere ernst, maar alleen maar een luchtig spel was de poëzie voor hem, zoals ze het voor zovelen onder zijn tijdgenoten was.

Er is een grote afstand tussen het jeugdwerk van Van Beaumont en dat van zijn rijpere jaren. In beide weerspiegelen zich de verschillende fasen van zijn leven. De jonge Van Beaumont is als dichter in de school der Pléiade gevormd, die hij mogelijk op zijn Franse reis heeft leren kennen. In een van de sonnetten uit de cyclus „Ionkheyt" noemt hij Ronsard in bewoordingen, waaruit zijn grote verering blijkt voor deze dichter [493], en de hele cyclus draagt trouwens de sporen van de invloed, die deze kring op zijn werk heeft uitgeoefend. Van Philippe Desportes (1546—1606) heeft hij een sonnet vertaald en een ander in vrijer bewoordingen nagevolgd [494]. Desportes had deze sonnetten op zijn beurt min of meer vrij vertaald naar Petrarca's „Canzoniere" (Son. 269 en 187), zodat Van Beaumont via de dichter, in wiens werk het Franse Petrarcianisme zijn hoogtepunt heeft bereikt, voor onze letterkunde een der voornaamste vertegenwoordigers is geworden van deze stroming [495]. Maar vooral heeft hij van deze Franse dichters geleerd om zo zwierige en bevallige verzen te schrijven, al in de negentiger jaren der zestiende eeuw, als onze letterkunde ze niet eerder had gekend, verzen als dit, misschien tot de jonge Dousa gerichte sonnet, dat in elk geval van vóór 1600 dagtekent:

Waer toe, te gaen door verre landen dwalen,
Verslijten tijt, geld-quisten, breecken wind?
Die sonder moeyt' en kost in Holland vind
Dat noodigh is, wat hoeft hy 't verr' te haelen?
Als men al heeft geleert de tael der Walen,
Hoe Engelsch praet, of Spaensch, een vrouw of kint,
En datmen 't huys gekomen wel versint
Weetmen in Duytsch sich nauwlijcks te vertalen.
Een wulps gelaet, een valsch bedeckt gemoedt,
Hoererens lust, een dert'le quispel-voet,
Een tong gewent tot vloeck en laster-reden,
Sijn het cieraet dat Napels, dat Parijs,
Dat Roome geeft. Hollander, sijt ghy wijs,
Blijft t'huys, leert wel 's Lands-recht, gebruyck, en seden [496].

Op eenzelfde lijn staat een sonnet als het volgende, uit „Ionckheyt":

Ghy seylt nu lustich voort, van wint en stroom ghedreven,
Uyt de meersch van u hoop', siet ghy verheucht het licht
Van een heylsame baeck, uw's liefs vriend'lick ghesicht,
En daer ghy 't hebt gemunt stuyrt ghy recht uwen steven.
Ick moet noch trooste-loos laveren ende sweven,
Tegen wint, tegen stroom, de seylen al gheswicht,
Mijn Noort-ster schuylt bedeckt met doncker wolcken dicht,
Touw, ancker, 't heeft my al in desen storm begeven.
Ick sien noch lant noch sant in dees verbolgen zee,
Maer mocht ick noch een reys weer komen op de ree,
Geen weer soo schoon dat my andermael sou bekoren.
Wijs is hy, en bedacht, die sich te lande hout,
En de calm-stille zee voorsichtich niet betrout:
'T is beter niet ghewaecht, dan schip en goet verloren [497].

Er is een hemelsbrede afstand tussen deze lichte, welluidende en klankvolle verzen en de hortende en stotende cadans van de dichters der Vroeg-renaissance. Van Beaumont vormt de schakel die hen aan Hooft en Vondel, de dichters der zwierige alexandrijnen, verbindt: hij heeft het stroeve van zijn voorgangers nagenoeg geheel overwonnen, maar de natuurlijkheid der latere meesters is hem nog niet ten deel gevallen.

Tegenover dit jeugdwerk, waartoe wat de sfeer betreft ook de welkomstgedichten aan Anna Roemers behoren, staan dan de „Grillen", de „Rymspreucken" en de „Tyts-snipperingen". Erotiek en amoureusheid hebben het veld moeten ruimen voor die levenswijsheid, die het deel is dergenen die door hun ambt of werkkring hebben geleerd, het wezen van de schijn te onderscheiden. In ledige ogenblikken en bijwijze van ontspanning — „ten cost gesontheyt, eer, noch gelt" — geeft hij zijn ervaringen met de mensen, zijn opmerkingen over hun handel en wandel, in moralistische rijmen weer, nu eens door oprechte toorn, dan weer door spotzucht en verachting gedreven. Als Cats en later De Brune wordt het zedemeesteren hem tot een tweede natuur, en als bij dezen slaat ook bij Van Beaumont de gulle lach niet zelden om in een verwrongen grijns, de milde humor in bittere ironie. Ook in de zeventiende eeuw was het geen lichte taak, de censura morum uit te oefenen over het geslacht, temidden waarvan men was opgegroeid en waarmee men dagelijks verkeerde.

Men kan in dit latere werk van Van Beaumont de kernachtigheid van uitdrukking waarderen, de pointe van zijn humor, de psychologische kijk op de mensen, maar uit letterkundig oogpunt valt er weinig in te be-

wonderen. Van het zwierige dat zijn jeugdverzen kenmerkt is hier geen spoor meer te ontdekken. Hier is geen regel meer, die ons vermag te ontroeren. In de staatsman is de dichter volkomen verloren gegaan, en alleen de routine van het ambacht is hem bijgebleven. De kwalificatie van de poëzie als een „diverticulum", die hij heel in het begin van zijn ambtelijke loopbaan gaf [498], heeft zich op zijn dichterschap bitter gewroken.

JOHAN DE BRUNE, DE OUDE

Johan de Brune (1588—1658) [499] werd op 29 Mei 1588 te Middelburg geboren uit een familie, die waarschijnlijk van Vlaamse afkomst was. Zijn vader werd al in 1579 ouderling van de Hervormde kerk in de Zeeuwse hoofdstad; misschien behoorde hij met zijn gezin tot de talrijke emigranten, die al vóór de val van Antwerpen de Vlaamse handelssteden verlieten voor het veiliger Zeeland. In 1606 werd de achttienjarige Johan te Leiden in de faculteit der rechten ingeschreven. Na de voltooiing van zijn studie vestigde hij zich in zijn vaderstad, waar hij de verdere duur van zijn leven zou blijven. Pas in 1617 werd hij beëdigd als advocaat bij het Hof van Holland. In de voorafgaande jaren, die hij ambteloos doorbracht, zal hij ruimschoots gelegenheid hebben gehad om de dorst naar kennis, die hem eigen was, te stillen. Dat hij bijna tot zijn dertigste jaar ambteloos kon blijven, wijst er op, dat zijn vader in meer of minder goede doen verkeerde.

Tot 1634 oefende hij te Middelburg de advocatuur uit; eerst in zijn zes-en-veertigste levensjaar kwam hij als raad in de vroedschap. Vier jaar later werd hij griffier van de Rekenkamer, in 1644 secretaris van de Staten, en in 1649 raadpensionaris van Zeeland, wat hij negen jaar lang, tot aan zijn dood, gebleven is.

De Brune is driemaal getrouwd geweest; in 1619 met Maria Roels, dochter van een Middelburgse geneesheer en kleindochter van de eerste raadpensionaris van Zeeland, Christoffel Roels. Na de vroege dood van deze vrouw hertrouwde hij in 1624 met Catharina de Vroe, een Middelburgse burgemeestersdochter, die hem in 1625 en in 1628 een zoon schonk. Beiden stierven in 1649 op drie-en-twintigjarige en twintigjarige leeftijd in dezelfde maand. Toen hem eind 1655 of begin 1656 ook zijn tweede vrouw ontviel, besloot de kinderloze weduwnaar om nogmaals in het huwelijk te treden. In 1656 trouwde hij Maria le Sage, de weduwe van een broer van Catharina de Vroe. Reeds twee jaar later, op 7 November 1658, stierf hij zelf en werd bij zijn zoons in de Nieuwe Kerk te Middelburg begraven.

Als regent is De Brune, zomin als zijn voorgangers en zijn opvolgers in de zeventiende eeuw, een man van betekenis geweest. Niet als zodanig, maar uitsluitend als schrijver is zijn naam in onze geestesgeschiedenis blijven voortleven als vertegenwoordiger van de Zeeuwse letterkunde van onze Gouden Eeuw, als hoedanig hij, zowel wat zijn letterkundige betekenis als zijn populariteit betreft, onmiddellijk na zijn landgenoot Cats komt te staan.

Theologisch-filologische werken

Het werk van Johan de Brune vertoont het beeld van een veelzijdig man met een humanistisch georiënteerde belangstelling, die naar vele zijden van het leven uitgaat. De theoloog en de letterkundige uiten zich in de vertaling van de „Proverbia, of, de Spreucken van Salomon" (1619) [500], waarmee hij in zijn één-en-dertigste levensjaar als schrijver debuteerde. Deze overzetting, onmiddellijk uit de Hebreeuwse grondtekst,

was hoewel bestemd voor het grote publiek, tegelijk als een pleidooi bedoeld voor de studie van de taal, die De Brune in het voetspoor van Abraham van der Myl als de moeder van alle talen beschouwde. In dezelfde lijn liggen een, waarschijnlijk kort daarop ondernomen vertaling van het boek Prediker, die nooit uitgegeven is [501], en zijn overzetting van de „CL. Davids Psalmen" (1644) [502] en van „Salomons Hoogh-lied" (1647) [503]. Zijn Psalmvertaling is een van de vele vergeefse pogingen die in de zeventiende eeuw zijn ondernomen om de vertaling van Datheen door een andere te vervangen. Die van De Brune was niet ten onrechte tot mislukken gedoemd: de nauwgezette filoloog immers, die zich zo letterlijk mogelijk aan de grondtekst wilde houden, stond de dichter in de weg, en zo ontstond een vertaling, die bij gebrek aan rijm zowel als aan rhythme alle voorwaarden miste om ingang te vinden bij een publiek, dat terecht meer op stichting en welluidendheid dan op filologische nauwkeurigheid en wetenschappelijke verdiensten lette [504]. In zijn vertaling van het Hooglied moet men wellicht een uiting zien van De Brune's piëtistische neigingen, maar dan slechts wat de keus van het onderwerp betreft, want in tegenstelling tot bv. Udemans heeft hij zich beperkt tot een zuiver historisch-filologisch onderzoek van de tekst, zonder daarin ook maar enige geestelijke toepassing te betrekken.

Zuiver stichtelijk van inhoud is het „Hemels-feest" (1621) [505], een uitvoerig gedicht dat de lof van het Heilig Avondmaal bezingt, het goddelijk geheimenis dat God vooral aan de „cleyn en slechte lien" die de kerk plegen te bezoeken, geopenbaard heeft. De groten der aarde leven in zonde en ongerechtigheid voort, wat eenmaal hun verderf zal worden, maar die klein geacht worden in de ogen der wereld zijn groot voor God, omdat zij zijn geboden volgen. We vinden in dit in alexandrijnen geschreven gedicht nauwelijks iets terug van die pittige, kernachtige, samengedrongen stijl, die we in De Brune's latere werk zo zullen bewonderen. Al kan moeilijk van navolging worden gesproken, de invloed van Cats' oudste gedichten is in het „Hemels-feest" met weinig moeite aan te wijzen.

Grond-steenen

Hoezeer De Brune's proza boven zijn poëzie staat, blijkt al dadelijk wanneer men dit gedicht vergelijkt met de nog in hetzelfde jaar verschenen „Grond-steenen van een vaste regieringe" [506]. Al bevat deze verhandeling verscheidene zwakke passages, in een nog ongeoefende stijl geschreven, daarnaast staan vele vlot en levendig geschreven bladzijden, die bewijzen hoezeer De Brune een scherp waarnemer was van het eigenaardige en ingewikkelde samenstel van de menselijke geest. In het jaar, waarin het Bestand een einde zou nemen, en de oorlog tegen Spanje zou worden voortgezet, zet hij in dit betoog zijn denkbeelden uiteen over de regeringsvorm van de staat, en verbindt daaraan een aansporing tot eensgezindheid, nu de jonge Republiek opnieuw bedreigd wordt. Als enig leidend beginsel ziet hij, Calvinist in hart en nieren, het richtsnoer van de Heilige Schrift. In de heersende kerkstrijd staat hij onvoorwaardelijk aan de zijde van de Contra-Remonstranten, maar zijn geest is onafhankelijk genoeg om, waar hij die aantrof, de oprechtheid van de tegenstander en de geveinsdheid van de partijgenoot te signaleren. Onpartijdigheid van oordeel is zeker een van de meest typerende eigenschappen van De Brune, die in zijn werk tot uiting komt in een felle verontwaardiging over alle schijn in het leven, over geveinsdheid en een zekere soort van vrijdenkerij, die in wezen niets anders dan bekrompenheid is [507]. De waarheid

en oprechtheid gaan hem boven al. „Daer de waerheid is", schrijft hij in het „Bancket-werck", „al waer 't oock in een Turck of Tarter, daer moet zy gelieft, en op haer schoonsten dagh gestelt werden. Veel teere zieltjes zijn schouw van een Paeps of Arminiaens boeck te handelen: maer in die leeme en verachte hutjens, woonen oock Goden: ghelijck de Philosoof sprack. Dat onze passien niemand onbezuyst op 't lijf en loopen: maer laet ons de honingh-rate zoecken, tot binnen in de kele van de leeuw" [508].

Uit al het werk van De Brune spreekt het piëtistisch karakter van zijn geloofsleven. Zijn lofdicht op de „Balsem Gileads" (1622) van Willem Teelinck [509] doet hem kennen als een geestverwant van deze vader van het Zeeuwse Piëtisme, die sinds 1613 als predikant in Middelburg stond. Op stellige wijze keert hij zich tegen de verwereldsing van het leven, zoals hij die onder alle standen van de maatschappij meer en meer baan ziet breken. Met Huygens en Hondius maakt hij de modezucht belachelijk; in een van de weinige lofdichten die we van hem kennen, geschreven voor het „Costelick mal" (1623) [510], maakt de felle verontwaardiging hem welsprekender dan hij doorgaans in zijn verzen pleegt te zijn. Dobbelspel en dans keurt hij met nadruk af [511]. De eigenaardige vermenging van het triviale met het geestelijke, o.a. ter aanduiding van de nietswaardigheid van de mens en het menselijk lichaam, vindt men bij De Brune evenzeer als bij andere Piëtisten [512]. Piëtistisch is tenslotte ook zijn beklemtoning van de droefheid die naar God is en die „een on-berouwelicke beteringhe ter zalicheyd uyt-werckt" [513]. Aan de andere kant is hij een te nuchter man om de misbruiken, waartoe het ascetisch Piëtisme zou leiden, niet op te merken en te veroordelen [514], wat hij ook ten opzichte van de rigoureuze Sabbatsviering en het gebruik van de tale Kanaäns doet [515]. En al spreekt hij ergens over „'t Pausdoms dicke nacht" [516] en over „d'afgodische Papisten" [517], in vergelijking tot zijn calvinistische tijdgenoten zijn dergelijke uitingen schaars en zachtzinnig te noemen [518]. Zo treedt de figuur van deze regent-auteur ons uit zijn werk tegemoet als een oprecht belijder van een rechtzinnig, piëtistisch getint Calvinisme, dat genoeg van de geest van het Humanisme in zich heeft opgenomen om ook andersdenkenden recht te laten weervaren, en te eerlijk is om blind te zijn voor de zonden en tekortkomingen in eigen kring.

Emblemata

Met de bundel „Emblemata of Zinne-werck" (1624) [519] offerde De Brune aan een literaire mode van zijn dagen, waarin o.a. Cats hem al was voorgegaan. Evenals bij deze andere Middelburgse dichter overwoekert ook bij hem het stichtelijk-moraliserende element het literaire, dat naar de achtergrond wordt geschoven. De sierlijk getekende prenten van Adriaen van de Venne, Willem van de Passe en andere kunstenaars zijn voor hem, naar de wijze der emblemata-dichters, slechts een aanleiding om er bepaalde gedachten aan vast te knopen. Na het achtregelige onderschrift op rijm volgt de „wt-breydinghe" in proza, vele bladzijden lang, die hier en daar door verzen van ongelijk formaat wordt afgewisseld. In dit alles krijgt De Brune volop de gelegenheid, enerzijds om zijn moralistische levensopvattingen uiteen te zetten, anderzijds om zijn rijke en veelzijdige kennis van klassieke en moderne schrijvers te pas te brengen. Vergelijkt men De Brune's emblemata met die van Cats, dan is wel het meest kenmerkende onderscheid dat de eerste veel geleerder en moeilijker van stijl zijn dan de laatste. De Brune heeft er nooit naar gestreefd, een schrijver voor het volk in zijn brede laag te zijn, maar zich in zijn schrijven altijd afgestemd op een lezerskring van een meer dan middelmatige eruditie.

„Verbeteringhe van verscheijden feijlen onser eeuwe" was naar de bewoordingen van het titelblad, het doel dat De Brune zich met het schrijven van zijn „Emblemata" voor ogen had gesteld. Hij was niet de enige die het verdroot met de toenemende voorspoed en welvaart in het volksleven ook de tuchteloosheid, de tweedracht, de weeldezucht en allerlei andere ondeugden te zien opkomen. Zolang de jonge Republiek moest vechten voor haar bestaan, hadden haar burgers in eenvoud en eendracht met elkaar verkeerd, daartoe door de nood gedwongen. Zodra was de overwinning niet behaald of de weeldezucht nam zienderogen toe, en wie schouder aan schouder in het vuur hadden gestaan, keerden zich verwoed tegen elkaar toen van de gemeenschappelijke vijand geen gevaar meer dreigde. Oprecht vaderlander als De Brune was, moest deze gang van zaken hem verdrieten, nog afgezien van het feit dat hij ze als Christen moest veroordelen en bestrijden. Met lede ogen heeft hij de kerkelijke twisten aangezien, waarvan de herinnering hem nog zo vers in het geheugen lag. „Wie en ziet oock noch niet", zo luidt zijn rhetorische vraag, „de schandelicke lid-teeckens (en God gheve, dat de roove nu van de wonde ghevallen zy) van het staet-lichaem, daer van wy ons verblijden levendige leden te zijn? hoe verre zijn wy van een al-ghemeyn bloed-bat, van een onderlinge vleeschslachtinghe geweest? en waerom doch? als om de bittere partyschap, en een deel breyn-ziecke hoofden, die liever hadden gezien de om-keeringhe van onze staet, als de uyt-keeringe van hare vervuylde mage te verlaten" [520]. In lyrische bewoordingen is zijn lof van de eendracht gesteld: „Gheluckighe dan, en dry-dubbel gheluckige eenigheyd, dochter der godvruchtigheyd, zuster der gherechtigheyd, moeder van alle voor-spoed en wel-varen! door de welcke het ghene swack is, wert sterck ghemaeckt; het ghene in ghevaer is, verzekert; het ghene slaef-dienstigh is, in vryheyd gestelt wert: eenigheyd, deur welcke niet alleenelick groote dinghen behouden, maer oock de alder-kleynste groot werden: eenigheyd, door welcke de menschen van verscheyden aerd, en ghelegentheyd, in eene genegentheyd en wille vereenight werden, de burghers ghelijck als broeders en bloed-vrienden, en de stad ghelijck als een huysghezin gemaeckt wert: eenigheyd, on-waerdeerlicke schat, waer door de steden in rijckdom bloeyen, tot grootachtinghe verheven, en in grooter weerdigheyd behouden werden. Derhalven weerde burghers, en land-ghenooten, elck een biede de hand, elck een brenge steenen aen, om een eeuwigen tempel voor deze hemelsche vrouwe op te richten. Den hemel ghebied ons zulcks, de nood prickelt ons, en de vruchten nooden ons daer toe. Geen rijcke of land en isser oyt vergaen, daer de eenigheyd ongheschonden is ghebleven: gheen en isser oyt verwoest, dan daer on-eenigheyd voorghegaen is" [521]. De Brune weeft hier voort aan het weefsel, dat hij in de „Grond-steenen" had opgezet. Zo er onder de Zeeuwse auteurs van zijn tijd één goed patriot is geweest, dan was hij het. „Heyligh vader-lant", noemt hij het in de opdracht van dit werk, „herberghe van Gods kercke, kleyn begrijp des weerelds, roem des aerdbodems, Ceres paradijs, pryeel der Veld-goddinnen, Pomonas genughte, Neptuni verlustinghe, queeckerije der rechter Zeekinderen, hooghe schole van Mars, voester der beleeftheyt, baer-moeder van groote verstanden, wt-vinster van alle konsten, duysent-vryersche maecht, teghen-ghewicht der koninckrijcken, jae van alle staten des weerelds" [522]. Hier ontmoeten de Renaissance en het Calvinisme elkaar: de Renaissance, die de nationale gevoelens versterkt en verdiept had, het Calvinisme, dat onder alle nationale goederen er geen zo hoog stelde als Gods kerk. De Brune's leven beweegt zich tussen de polen van zijn geloof

en zijn staatsburgerschap, en zo ziet hij het vaderland eerst en vooral als de schuilplaats van de ware kerk [523]. „Den rechten dienst van God, de vryheyt van ons lant", in deze regel uit het motto-vers van de „Grondsteenen" [524] heeft hij in één adem zijn beide idealen genoemd.

In hetzelfde jaar 1634, waarin hij als raad van Middelburg zijn ambtelijke loopbaan begon, schreef hij een Latijnse inleiding voor de op initiatief van de Staten uitgegeven herdruk van Eyndius' „Chronicon Zelandiae" [525] en een lofdicht in zijn moedertaal voor de tweede uitgave van de „Oude chronijcke ende historien van Zeelandt" van Jan Reygersberch [526]. Beide getuigen van zijn belangstelling in de geschiedenis [527]. In Eyndius waardeert hij de historieschrijver van nieuwere opvattingen, die niet — als Reygersberch — klakkeloos overschrijft wat anderen vóór hem hebben geschreven, hoe dwaas het ook mag zijn, maar die met een kritische blik de mededelingen van zijn voorgangers bekijkt en het geloofwaardige van het ongeloofwaardige schift. Zowel de Latijnse opdracht aan de Staten van Zeeland, tevens inleiding op het werk van Eyndius, als het Nederlandse gedicht op de Zeeuwse wapenspreuk voorin Reygersberchs kroniek, zijn een aanwijzing voor De Brune's Zeeuwse gevoelens [528].

Nieuwe wyn in oude le'er-zacken

De verzameling van ruim zeven duizend berijmde spreekwoorden, die De Brune in 1636 onder de titel „Nieuwe wyn in oude le'er-zacken" [529] uitgaf, is niet alleen als een intermezzo in zijn werk te beschouwen, evenmin als alleen maar een tijdverdrijf, en nog minder als een offer aan een literair modegenre, dat sinds de Renaissance populair was geworden [530]. Hoezeer De Brune in spreuken en spreekwoorden levenslang een meer dan oppervlakkige belangstelling heeft gehad, blijkt wanneer men de lijst van zijn werken met enige opmerkzaamheid beschouwt. Zijn debuut was een gecommentarieerde vertaling van Salomo's spreuken, en in bijna al zijn volgende boeken heeft hij aan de spreekwoordenschat van vroeger en later tijd, van eigen en vreemde bodem een ruime plaats ingeruimd. Ook in dit opzicht sluit De Brune zich nauw aan bij Cats, wiens „Spieghel van den ouden ende nieuwen tijdt" (1632) vier jaar vóór De Brune's spreekwoordenverzameling verschenen was. Het pregnante, dat het spreekwoord eigen is, moest De Brune, die altijd naar een kernachtige, bondige stijl heeft gestreefd, bijzonder liggen. De bedoeling die hij met het uitgaven van dit boekje had, was o.a. dat de Nederlanders hun spreekwoordenrijkdom met die van andere volken zouden verrijken, al wijst hij er in het voorbericht met nadruk op, dat vele zegswijzen te zeer aan de karaktertrekken van het volk, dat ze bezigt, herinneren dan dat men ze zo zou kunnen vertalen, dat ze niets van hun waarde verliezen. Vooral in zijn „Bancket-werck" — eigenlijk een verzameling van gecommentarieerde spreekwoorden — heeft De Brune gelegenheid gekregen nog honderden ten dele weer andere spreekwoorden en zegswijzen in zijn tekst in te lassen.

Siel-gerechten

De „Siel-gerechten" (1632) [531] sluiten zich nauw bij de „Emblemata" aan. Behoudens de platen, die in deze nieuwe bundel ontbreken, bezit dit boek geheel en al het stichtelijk-didactische onderhoudende karakter van een emblemata-bundel. Het stichtelijke element is nu echter op de voorgrond gekomen ten koste van het anekdotische. In de beeldende stijl herkent men nog duidelijker de auteur van het „Bancket-werck", die zonder omwegen tot de kern der dingen gaat, recht op zijn doel af. De „schotelen, die in dit

schrift, als een monsterken, aengerecht werden", zoals De Brune ze met een zinspeling op de titel noemt, houden korte bespiegelingen in over een kleine tachtig onderwerpen, in hoofdzaak uit het gebied der zedeleer: „meest korte en af-gebrokene in-vallen", noemt hun schrijver ze zelf, „maer die op den aessem passen van kort-borstighe menschen, ghelijck-er vele ghevonden werden" [532]. In de herdruk van 1660 volgt achter iedere prozatekst een „naerdere bedenckinge, dienende tot bancket" op het voorafgaande zielgerecht, die in een aantal tweeregelige berijmde spreuken eenvoudige volkswijsheid ten beste geven. Ook hier blijkt de prozaschrijver ver boven de dichter te staan.

Bancket-werck

Tegen het eind van zijn leven heeft De Brune de kroon op zijn werk gezet door het schrijven van zijn tweedelige „Bancket-werck van goede gedachten" (1657—1660) [533]. Al een kwarteeuw tevoren had hij, in de inleiding van zijn „Siel-gerechten" (1632), de verschijning van dit boek aangekondigd; klaarblijkelijk is hij er dus heel lang mee bezig geweest. Hij vergelijkt zich daar met een winkelier, die „als met kleyne saussierkens" de smaak van het publiek heeft willen toetsen, en nu, „ghelijck achter den toogh" staat te luisteren „wat danck de weerd behaelen zoude, indien hy zijn gasten met een grooter bancquet vertoeven zoude" [534].

Deze vergelijking ging overigens niet in alle opzichten op, want het banket, dat De Brune zijn klanten voorzette, liep niet over van zoetheid. Als in al zijn vroeger werk, maar in 't bijzonder in de „Emblemata", heeft hij vooral in dit zijn laatste boek zijn vermanende stem doen horen tegen de geest van zijn eeuw. Tegen alle zonden die de Heidelbergse catechismus van Zondag tot Zondag opsomt, heeft de oude man zijn stem verheven, vermanend en bedreigend, maar bovenal opwekkend tot bekering. Wel is zijn scherpste wapen de spot — en de spot van een wijze en gerijpte grijsaard kan scherp zijn! — maar meermalen is de droefheid om het verval, dat hij overal om zich heen ziet, hem te machtig en geeft hij alleen maar uiting aan zijn teleurstelling over een zo groot zedenbederf. Somber is zijn klacht over de predikanten van zijn dagen, zij die geroepen zijn om ook in hun leven een richtsnoer te zijn voor de gemeente, maar die integendeel, de goede niet te na gesproken, ergernis en opspraak verwekken. Maar in hoger mate nog dan de kansel wekt 's lands raadzaal, het „hof", zijn ergernis als broednest van slaafse hovelingen, „het rampzaligh ghebroed van loftuyters en flicke-floyers" [535], over wier afzichtelijk bedrijf hij zijn verontwaardiging herhaaldelijk en op ondubbelzinnige wijze uit. Democraat als De Brune was, moest dit onmannelijke gevlei en gekonkel hem wel diep verachtelijk voorkomen, wat ook daaruit blijkt dat hij telkens weer op dit onderwerp terugkomt [536].

In zijn dikwijls sombere kijk op de maatschappij doet De Brune aan zijn iets oudere tijdgenoot Petrus Hondius denken. Ook bij De Brune vinden we die philippica's tegen de „vleeschelicke liefde", die spot met de verliefdheid der jongeren en de dwaasheden der verliefden, die verachting voor de „Venus-verckens", die zich tomeloos aan het genot van hun zinnelijke lusten overgeven. Het „Tafereel van de liefde" uit de „Zeeusche Nachtegael" is de prélude op het koraal, waarvoor in de „Emblemata" en de „Siel-gerechten" alle registers worden opengetrokken. Zijn bestrijding van de excessen der liefde en haar donkere zijde neemt meermalen het karakter aan van een aanval op de vrouw en het huwelijk zonder meer. In de vrouw ziet hij vooral de typische vrouwelijke ondeugden: grilligheid, heerszucht, lege ijdelheid, snapzucht en trouwlust [537], al

erkent hij daarnaast dat zij meer dan de man voorbeschikt is tot een Christelijke levenswandel [538]. Van het huwelijk zegt hij niet veel goeds, vooral in zijn „Bancket-werck" [539], maar in de „Emblemata" heeft hij tot twee keer toe het huwelijk verheerlijkt [540] en was De Brune niet zelf drie keer getrouwd? Dezelfde lange lijst van menselijke zonden en tekortkomingen, waartegen de zwartgallige predikant van Terneuzen op ongezouten wijze zijn waarschuwende en vermanende stem verheft, vinden we in de boeken van De Brune terug, maar terecht merkt zijn biograaf op, dat de subjectieve en overdreven beschouwingen over de geest der eeuw, in de trant als De Brune ze gaf, ons meer de persoonlijke geaardheid van de aanklager dan het ware karakter van zijn tijd en zijn omgeving doen kennen [541]. Bovendien leren we er uit, dat De Brune een waardig vertegenwoordiger was van de didactisch-moralistische neigingen, die ons volk van oudsher eigen zijn geweest.

De Brune naast Cats en Huygens

Een vergelijking van De Brune met Cats dringt zich als het ware op aan wie bedenkt dat deze beide Zeeuwen, die nagenoeg in hetzelfde jaar geboren waren, beiden schreven en dichtten, beiden Calvinist en Piëtist waren en beiden het raadpensionarisambt bekleedden, de een in Zeeland, de ander in Holland. Voor deze vergelijking is nog te meer reden omdat De Brune er kennelijk naar gestreefd heeft, „het licht der Zeeuwen, de arts-vader van onze poëten" [542], na te volgen; al in de „Zeeusche Nachtegael" merkt hij op, dat zijn nieuwgeboren Muze „geen meerder hooveerdy en heeft, als dat sy den artsch-vader van onse Zeeusche poëten, niet alleen tot een vader, maer een lieftallighe vriend heeft" [543].

Een verschilpunt, dat niet alleen maar de uiterlijke vorm betreft, ligt in de verschillende materie waarvan deze beide Zeeuwen zich bedienen om hun gedachten te uiten. Cats hanteert bij voorkeur en nagenoeg uitsluitend de poëzie, De Brune heeft weliswaar ook heel wat aan elkaar gerijmd, maar met een haast opzettelijk schijnende achteloosheid, en terwijl hij zijn gebonden stijl meer en meer verwaarloosd heeft, wordt zijn proza steeds meer verzorgd en vervolmaakt [544]. De Klassieken, Cicero en vooral Seneca, zijn hem tot voorbeeld geweest; van hen heeft hij de sierlijke eenvoud geleerd waardoor zijn stijl zich van zovelen onder zijn schrijvende tijdgenoten gunstig onderscheidt. „Een fraeye tael dringht in als stael" [545], en De Brune wilde „indringen" in het gemoed van zijn lezers. Terwijl hij enerzijds streeft naar een zodanig duidelijke vorm, dat elke lezer hem zou kunnen verstaan, weet hij anderzijds zijn stijl te behoeden voor alledaagsheid en trivialiteit — wat van Cats nu juist niet gezegd kan worden. Zijn proza, dat het meest aan de poëtische stijl van Huygens doet denken, is krachtig en gespierd. „Een mannelicke tale moet kort en geschort wezen, met woorden, die klem en naer-druck hebben" [546]. Met Huygens heeft hij de puntigheid van uitdrukking gemeen, die het werk van de heer van Zuylichem na drie eeuwen nog zijn frisheid en originaliteit deed behouden, en die om dezelfde redenen ook De Brune's proza nog lezenswaard maakt. Vergeleken bij deze pittige aforismen doen de ellenlange uitweidingen van Cats ons flauw en verbleekt aan.

Tussen de algemene strekking van De Brune's werk en dat van Cats bestaat in feite geen verschil. Beiden streven eenzelfde doel na: hun landgenoten te doordringen van de grondwaarheden der Christelijke geloofs- en wereldbeschouwing, en hen in de geest van deze leer op te voeden tot het Christelijke burgerschap. Beider werk bedoelt een spiegel te zijn, waarin de mens zijn eigen geschonden gelaat zal kunnen her-

kennen, om door deze zelfherkenning tot zelfopvoeding te komen. Opbouwend en onderwijzend staat de inhoud bij hen voorop: de vorm is bijzaak, al streeft De Brune steeds naar verbetering van zijn stijl. Het zijn juist deze literaire aspiraties, die aan zijn werk een aanmerkelijk minder grote populariteit hebben geschonken dan aan dat van Cats. Cats stelde zich volkomen in op de weinig diepzinnige, vooral visueel aangelegde geest van zijn lezers; hij wist dat beelden, aan het huiselijk leven ontleend, aan de ons omringende natuur ontnomen, tot de lezers zouden spreken, en dat de abstractie aan hun aandacht zou ontgaan. De Brune daarentegen zocht meer het wezen der dingen dan de uiterlijke verschijningsvormen, waarin deze zich openbaren. Het noodzakelijke gevolg van deze min of meer filosofische instelling was, dat de grote massa hem niet altijd in zijn gedachtengang heeft kunnen volgen. Het kernachtige van zijn betoogtrant, dat vooral in het „Bancket-werck" zo op de voorgrond staat, verleent aan zijn stijl een onmiskenbare bekoring, waarbij de dikwijls zo laag-bij-de-grondse rijmelarij van Cats onbeholpen aandoet. Het was echter tegelijk de oorzaak, dat het gewone volk liever naar het doorzichtiger werk van Cats greep, dat generlei inspanning van de geest vereiste, dan naar de zoveel diepzinniger boeken van De Brune. Wat deze daardoor aan populariteit bij zijn tijdgenoten inboette, vergoedt het nageslacht hem met zijn grotere waardering.

Cats heeft de lof, hem in de „Zeeusche Nachtegael" door De Brune toegebracht, in een lofdicht voor het eerste deel van het „Bancketwerck" [547] en in een lijkdicht, dat voor het tweede deel is geplaatst [548], vergolden. Overigens blijkt nergens uit, dat deze beide Zeeuwen elkaar gekend hebben, al ligt het voor de hand dat zij elkaar vóór Cats' vertrek naar Dordrecht herhaaldelijk ontmoet zullen hebben, sinds 1620, toen De Brune diaken werd, ook in de kerkeraad. Het zou de moeite waard zijn, iets te weten over de omgang tussen deze twee zo verwante geesten, maar we zijn slechts op gissingen aangewezen. Iets meer weten we over zijn relaties tot Huygens. De Brune schreef in 1622 een lofdicht voor het „Costelick mal" [549], klaarblijkelijk had hij toen al kennis gemaakt met de jonge dichter, die weldra zou blijken in menig opzicht zijn geestverwant te zijn [550]. In 1644, bijna een kwarteeuw later, zond hij hem met een begeleidende brief zijn Psalmvertaling toe [551], waarover zij in briefwisseling geraakten. Op Huygens' instigatie begon De Brune dadelijk na de verschijning aan een tweede uitgave te werken, die hij al het volgende jaar aan Huygens ter beoordeling toezond, maar die niettemin pas in 1650 het licht zag [552]. Toen Huygens hem in 1655 de herdruk van zijn „Momenta desultoria" toezond, kondigde De Brune in zijn bedankbrief de verschijning van zijn „Bancket-werck" aan [553]. Eerst anderhalf jaar later kon hij zijn belofte gestand doen [554] en Huygens een exemplaar van het boek zenden, waarvoor deze oude vriend een sonnet en een epigram had gedicht. Beide Christen-Humanisten moesten zich tot elkaar aangetrokken gevoelen; wie hun denkrichting vergelijkt, zoals die in hun werk tot uiting komt, ontwaart nauwelijks enig verschil. Maar ook bij Huygens vergeleken blijft de figuur van De Brune, als bij Cats, in de schaduw; als kunstenaar is hij stellig zijn mindere. Huygens' verzen staan niet alleen ver boven die van De Brune, wat voor deze trouwens geen blaam behoeft in te houden, maar ook de eigenschappen van De Brune's proza staan ver achter bij die van Huygens' poëzie. De Brune's stijl mag pittig zijn, hij mist het pétillante dat Huygens' verzen eigen is, de verrassende wendingen, de geestige woordspelingen, de keurigheid van zegging, die bij Huygens nooit tot lager peil dan het meer dan middelmatige daalt.

„Koper om goud" is dan misschien wat te sterk uitgedrukt, zilver om goud was de ruil van het „Bancket-werck" tegen de „Momenta desultoria" stellig wel.

Men mag aannemen dat De Brune Huygens maar sporadisch ontmoet heeft in zijn leven, zoals ook Cats na diens vertrek uit Middelburg. Ofschoon zijn ambt hem in later jaren, als secretaris der Staten, later als raadpensionaris, meermalen naar Holland zal hebben gevoerd, heeft hij het grootste deel van zijn leven rustig in Middelburg doorgebracht. Daar heeft hij, nauwelijks van de Leidse hogeschool teruggekeerd, Gomarus ontmoet, die er van 1611 tot 1614 predikant was, en die jaren na zijn vertrek, als hoogleraar te Groningen, hem zijn verhandeling „De evangelio Matthaei quanam lingua sit scriptum" (1627) [555] zou opdragen. Langer heeft hij er Willem Teelinck gekend, met wie hij negen jaar in de kerkeraad heeft gezeten, en ook Herman Faukeel, op wie hij een grafschrift dichtte [556]. Ook met de predikant-astronoom Philips Lansbergen was hij bevriend, zoals uit een lofdicht op een van Lansbergens boeken blijkt [557]. Maar zijn meeste vrienden zal De Brune onder de Middelburgse regentenstand hebben gevonden, waartoe hij weliswaar niet krachtens geboorte behoorde — het beroep van zijn vader is ons onbekend [558] — maar waarin hij door zijn huwelijk zowel als door zijn ambten volledig werd opgenomen. Zijn zwager Willem Roels, raad en schepen van Middelburg, later president bij het Hof van Vlaanderen, heeft hij geestig getekend in de „Domburghs-reyse" [559]. Aan Steven Cornelisz. Tenys, lid van gecommitteerde raden en raad van de admiraliteit, een huisvriend al van De Brune's ouders, en de voogd van zijn tweede vrouw, droeg hij zijn „Emblemata" op, aan diens schoonzoon Johan de Knuyt, representant van de Eerste Edele van Zeeland, zijn „Nieuwe wyn in oude le'er-zacken". Voor het eerste deel van zijn „Bancket-werck" — zijn oudere werk is zonder lofdichten verschenen — schreven Willem Quirynsen, de rijke en invloedrijke burgemeester van Middelburg, een kleinzoon van de stichter van het huis „De Gouden Sonne", Johannes Wilmerdonx, rector van de Latijnse school, de advocaat-fiscaal Cornelis Boey, de Haagse fiscaal van de Hoge Krijgsraad Pieter van Gelre, de conrector van de Latijnse school Izaak van Hoornbeek, met Cats en Huygens lofdichten, voor het tweede deel de Delftse predikant Volkerus ab Oosterwijck (1603—1675), de schrijver van „Gezangen op het Hooglied" (1655) en andere stichtelijke werken, een ons onbekende C. Keizer en tenslotte nogmaals Cats. Ook met de dertig jaar jongere medicus-theoloog Johannes de Mey (1617—1678), sinds 1649 predikant te Middelburg, ging hij vriendschappelijk om; dit mogen we althans hieruit opmaken, dat deze in zijn „Hand-boeck der spreucken Salomons" (1657) een zestigtal door De Brune berijmde spreuken — over 't algemeen erbarmelijk van stijl — opnam [560].

Als een Christen-moralist en -Humanist heeft Von Winning ons het beeld van deze regent getekend. Het Christelijke element staat in deze kenschetsing voorop; het humanistische in zijn persoonlijkheid staat op het tweede plan. De wijsheid en de wetenschap der Klassieken heeft De Brune, kind van zijn tijd en van de maatschappelijke klasse, waarin hij was geboren, zich geheel eigen en vertrouwd gemaakt; men kan zelfs zeggen dat ze met zijn leven vergroeid is. Maar deze wijsheid is voor hem nooit het laatste woord, en nooit ook heeft zij in zichzelf haar rechtvaardiging. Alleen in het licht van het Christendom komt zij tot haar recht, alleen in dit schijnsel bezit zij waarde en betekenis. Zo was, als voor Cats, voor Huygens, voor Vondel, voor al onze zeventiende-eeuwse

Christen-dichters, die de invloed van het Humanisme hebben ondergaan, ook voor De Brune het Christendom in laatste instantie het enige richtsnoer van zijn leven; de wijsheid van het Humanisme kon daar gloed en glans aan verlenen en het zelfs verrijken en verheffen, maar nooit kon het het fundament zijn, waarop het gebouwd was.

PHILIBERT VAN BORSSELEN

Een van de aantrekkelijkste figuren uit de dichterkring rond de „Zeeusche Nachtegael" is zeker wel *Philibert van Borsselen* († 1627) [561], afstammeling uit een der zijtakken van een bekend Zuidbevelands geslacht. Zijn vader, Wolfert van Borsselen, was o.a. baljuw van Goes; uit zijn huwelijk met Maria van Lier werd, waarschijnlijk tussen 1570 en 1575, de dichter te Goes geboren. Waarschijnlijk is hij de Philibertus a Borssele Brabantinus, die op 29 Juli 1590 te Leiden in de faculteit der letteren werd ingeschreven, al is dat Brabantinus niet geheel duidelijk. In elk geval heeft hij daar omstreeks deze tijd gestudeerd, klaarblijkelijk ook in de rechten [562]. Hij trouwde na zijn terugkeer in Zeeland met een dochter van de Toolse burgemeester Cornelis Vermuyden en Clasina Liens (een zuster van de Zierikseese dichter Cornelis Liens), en hertrouwde na haar dood met Lucretia van Hertsbeecke uit Bruinisse. Dit tweede huwelijk vond in 1614 plaats. Van Borsselen woonde toen te Tolen, waar hij van 1617 tot 1625 met tussenpozen burgemeester en als zodanig lid van de Staten van Zeeland was. In 1625 werd hij rentmeester-generaal Beoosten-Schelde, verhuisde daarvoor naar Zieriksee, maar overleed aldaar al op 17 Januari 1627 [563]. Adriaen Hoffer, een der andere medewerkers aan de „Zeeusche Nachtegael", volgde hem als rentmeester op.

Het oudste werk, dat we van Van Borsselen kennen, is het „Dianae lied ter eeren van den edelen heere Iohan van Duvenvoirde", dat geplaatst is vóór de „Placaten ende ordonnancien op 't stuck vande wildernissen" ('s Graven-hage, 1605) [564], van de Leidse hoogleraar Paullus Merula, klaarblijkelijk een van zijn leermeesters. In dit gedicht voert Van Borsselen de jachtgodin sprekende in en laat hij haar uiteenzetten, waarom zij de jacht, die eertijds voor allen open stond, thans slechts aan de adel vergunt, en hoe zij onder deze Van Duvenvoirde heeft aangesteld tot luitenant-houtvester van Holland en Westfriesland. De krachtige alexandrijnen, waarin dit lied geschreven is, verraden reeds de dichter van de „Strande" en de „Binckhorst". Hoe fors zet hij al aanstonds het vers in met deze regels:

> Ick vrouwe van de jacht, godin der groener velden,
> De woud-heerschersse maeght, van alle cloecke helden
> Op elcken dry-wegh schier met offer-werck vereert:
> Die t'menschelick gheslacht heb allereerst geleert
> Het eerlick tijd-verdrijf, om sijn verwerde sinnen
> Van t'moeylick stadsch-gewoel op 't stille land t'ontwinnen:
> Die d'onbedaeghde ieught met een genoeghlick werck
> Verwacker t'dom verstant, de teere leden sterck,
> T'rap lichaem oeffen' end t'blood' herte gae toerusten,
> De wulpsche luyheyd weer', end tem de quade lusten...

Wanneer Van Borsselen dit schrijft is de zeventiende eeuw nauwelijks begonnen, en een zo vlot en bevallig Renaissance-vers als hij weet te schrijven, behoort tot de hoge uitzonderingen. Wanneer, zes jaar later, het

eerste van zijn beide grotere gedichten het licht ziet, blijkt zijn versificatie nog te hebben gewonnen; het rhythme van zijn verzen is vloeiender geworden, hun klank welluidender, en Van Borsselen is thans de dichter, die aanspraak maakt op een plaats in onze letterkunde.

Strande

De „Strande" is geïnspireerd door het schelpenkabinet, dat in het bezit was van Cornelis van Blyenburgh, heer van Dortsmonde [566], en door zijn huwelijk met Martina van Borsselen de zwager van de dichter. Zijn aanzienlijke verzameling „schelpen, kinck-hornen, ende andere wonderlicke zee schepselen" is echter niet meer dan het weefgetouw, waarop Van Borsselen zijn weefsel bewerkt, en zijn gedicht is het tegenovergestelde van een dorre opsomming van rariteiten: een bezielde beschrijving van de zee en haar schatten, „tot lof van den Schepper aller dingen".

Al dadelijk treft de krachtige aanhef, waarin de dichter de zeegod Neptunus aanroept:

O die langs t' woeste meyr met dijn geschubde peerden
In een blauw coets' omrenst den ronden cloot der eerden,
Vorst des asuren velds, loss' eens den natten toom,
Com spoel dijn souten baerd op desen soeten stroom:
Leg d' elger uyt de hand, end laet d' halfvissche scharen
Met uw' meerminnen schoon hier haren reye paren:
Thoon my dijn rijcken schat, niet t' silver ofte goud
Dat dijn ghelasen huys voor ons verborghen houd
Der gierigaerden wensch, maer t' werc van dijne handen
T'gheen du werpst wijd end breed langs aen de dorre stranden,
Verleen my goeden wind, laet dijner baren schuym
T'wijl ick dijn rijck beseyl, bevochten mijne pluym [567].

Men ziet, het geslacht dat de alexandrijn in zijn nauwsluitende keurs zou rijgen was nog niet geboren, en Van Borsselen weet de twaalfvoetige versregels met hun beurtelings staand en slepend rijm nog met die zwierigheid te hanteren, die de besten onder de rederijkers eigen was. Al direct blijkt hier ook de invloed van Du Bartas, in gevoel voor de natuur en haar schoonheid, en in verrijking van de taal. De derde eigenschap, die het werk van de Franse dichter en dat van zijn Zeeuwse leerling gemeen heeft, is de predikersroeping, die al dadelijk krachtig uitkomt in de onmiddellijk op deze aanhef volgende verzen, een philippica tegen de verdorvenheid van het mensdom, en met name tegen zijn geldzucht, die echter slechts als aanleiding dienst doet tot een beschrijving van de zeevaart, die uit gouddorst wordt ondernomen. En nu zal ook de Muze haar leven wagen „in de schoot van een soo nauwen graf, vier vinghers van de doot", om te beschrijven wat „geen hand so wel ter pen, geen hersenen soo cloeck, geen tongh soo rijck van tael" zou kunnen weergeven? Haar taak bepale zich tot een afschildering van „des oevers roof", „der schelpen schoon cieraat", om God in zijn schepping te verheerlijken.

Het begin van het eigenlijke gedicht beschrijft de dieren, de vogels en de gewassen der zee in het algemeen. Al heeft de wijze God, toen hij de wereld schiep, elk element zijn plaats aangewezen, toch is er geen strenge scheiding tussen de vier oerstoffen. Vuur en lucht hebben gemeenschap met elkaar; wolken drijven in de lucht en de aarde is door water omgeven. De zeezwaluw en de kiekendief scheren met hun vleugels langs het water,

de zeekat is half vis, half vogel. Aarde en zee kunnen zonder elkaar niet bestaan, maar ook wordt er niets op de aarde gevonden, wat ook de zee niet in haar schoot bergt. Zogoed als het „aerdsche dal" heeft het „Amphitrijtsche veld" zijn roos en zijn meloen, zijn dorens en klissen, zijn alsem, druif en eik. De aarde heeft haar schildpadden, maar voedt de zee ze niet groter en sterker? Zeehonden zijn verwoeder dan hun naamgenoten op het land, en schrikkelijker dan het luipaard en de stier zijn hun evenbeelden in het water. Zelfs „een gheschoren Paep, met s' Bisschops cleed behanghen" vangt men na een felle storm aan de noorderstranden [568]. Geen beemden of weien, geen lusthoven zijn zo schoon getooid met leliën en goudsbloemen, met hyacinten en rozen, met anjelieren, lissen en violetten, of ze moeten onderdoen voor de schoonheid der schelpen, waarbij immers zelfs de wonderlijkste tulp in het niet verzinkt.

Dan begint de eigenlijke beschrijving van deze schelpen. Uit Plinius, Oppianus en Aelianus en een groot aantal andere meer of minder bekende klassieke schrijvers over de natuur [569] heeft Van Borsselen zich de brede kennis verworven, waaruit hij te kust en te keur kan putten, maar ook het nog betrekkelijk recente „Reysbouck" van Van Linschoten behoort tot zijn bronnen. Met behulp van deze gegevens wordt elke schelp uit Blyenburghs verzameling hem aanleiding tot een beschouwing over het weekdier, dat er in gehuisd heeft, zijn aard, zijn gewoonten, zijn levenswijze. De zee is hem niet langer het geheimzinnige element met zijn talloze raadselen; hij kent haar geheimen en haar betekenis, hij weet haar deel van Gods schepping, en als zodanig voor de dichter een middel

> Om Godt te maken groot door sijne schepsels schoon
> End d' werck-man wonderbaer te kennen aen sijn wercken,
> Ons tot een onderwijs: want waer wy d' ooghe mercken
> Van s' hemels hooghsten sop tot s' aerdrijcx diepsten grond,
> Geen dingh so cleyn dat ons niet een'ge leer oorkond [570].

Nimmer verliest Van Borsselen dit beginsel uit het oog. Alles is ten dienste van de mens geschapen: het komt er slechts op aan om de lering te vinden die de Schepper in al het geschapene heeft gelegd, soms meer, soms minder verborgen, maar altijd aanwezig. De paarlemoer, in de diepten der zee uit een vis geboren, maar bestemd om in het licht van de hemel te schitteren, leert zij de mens niet om naar zijn ware vaderland te verlangen en, als de zonnebloem, zich steeds weer te keren tot de goddelijke zon der gerechtigheid? Zo onderwijzen de purpervissen, die in de winter elkaar mos en zeewier uitdelen tot wering van de koude, hem in het betrachten der naastenliefde; bovendien is de purper, die met geweld uit de scherpe keel van deze vis gehaald moet worden, het beeld van de eer, slechts door arbeid en moeite, met zweet en bloed te kopen. Zo lief is de kreeft zijn geboorteplaats, dat hij ze nimmer zal verlaten; hoe dikwijls verjaagd, steeds keert hij weer tot zijn oude huis. Is het wonder, dat ook de mens zijn vaderland boven alles uitverkoren houdt en zijn wrede vijand te vuur en te zwaard vervolgt? De stekelkrab, die elk jaar haar schild afwerpt, is zij niet het beeld van de mens, die het oude kleed van zijn zonden moet afleggen, om zich te bekleden met het pantser der gerechtigheid? Het ijzervarken leert de vrome Christen zich in 's werelds woeste zee te wapenen voor de harde strijd, die hem wacht; de schildpad verbeeldt hem de spreuk, dat eigen haard goud waard is. Phidias schilderde Venus met een schildpad onder haar voet, ten teken dat de plaats van deugdzame vrouwen in haar huis is. Daarentegen is de

zeenetel, die alles wat hij aanraakt met zijn vergif besmet, het beeld van de boze mens die God noch gebod vreest. De spons echter, die hoe dikwijls ook afgesneden, telkens weer aangroeit, leert hem, zijn smarten lijdzaam te verdragen. Welk een beschamend voorbeeld geeft het bondgenootschap en de onderlinge kameraadschap van vele zeebewoners aan de liefdeloze mensen, uit wie de hamer van het geloof nooit ook maar een enkele liefdevonk kon jagen! En ook de strijd om het bestaan, die de vissen moeten voeren, is een leerschool voor de mens. De zeeklissen verdorren en sterven, wanneer ze op het droge geraken; evenzo verdort de mens, die in de warme zon der weelde zit, weldra in deugden, nu de zoute stromen van harde tegenspoed hem niet meer bespoelen. En evenals de zilverschelp de schone luister, die zij van de zon ontving, weerkaatst en daardoor vreugde verwekt, evenzo moet de mens in wie een vonk van het hemelse licht is ontgloeid, aan anderen mededelen van het schijnsel dat hij heeft ontvangen.

Maar niet alleen zedelijke lering geeft de vis aan de mens: hij heeft hem immers ook geleerd zich op een schip aan de wilde golven toe te vertrouwen, hij heeft hem onderwezen in het gebruik van kabels, roer en zeil. Zo is de zee hem vertrouwd geworden als het land der ballingschap aan de vrome, die zich overal en altijd in Gods vrijgeleide weet, voor wie het ganse Christenrijk één vrije stad is.

Wel saligh sal voorwaer de schipper zijn bevonden,
Die van d' onstuyme zee des weerelds niet wordt verslonden,
Maer wacker in de weer sijn hard-bestormde schip
Door men'gen diepen wiel, end siedend' heeten clip
Voordryvet ende steeds met seyl end riemen pooget,
Met een oprecht gheloof na t' god'lijck baken ooget,
End in 't lest s' hemel-rijcks behouden kust aendoet,
Al waer hy eeuwichlijck ghewint het hooghste goed [571].

Ternauwernood is het duizendste deel van de schatten der zee opgesomd, maar wie meer bezit brengt het eveneens als een offerande aan God. Met een gebed aan hem besluit Van Borsselen zijn dichterlijke beschrijving:

Ick bid dy eenigh God, God dryigh in persoonen,
Die voor all' eeuwen hebst te samen willen woonen,
Gelijck van macht end eer, hoe wel een onderscheyd
Sy onder dy, welck doch dijn wesen niet en scheydt:
Die geen beginsel hebst, geen eynde salt ghenaecken,
Die het beginsel bist, end eynd van alle saecken,
Die t' groot Al wt een Niet met een woord hebst ghemaeckt,
Die tot het al te niet na dijn woord weder raeckt
Al voedest end bestierst: Leer' ons de wonder wercken
Van dyne stercke hand recht kennen end bemercken
Aen die dijn groote macht, dijn wijsheyd sonderbaer,
Dijn vaderlijcke liefd, end goedheyd wonderbaer.
Laet elck stuck wercks een boeck end stomme meester wesen
Daer in wy nacht end dagh dijn ware kennis lesen:
Laet dyne schepsels zijn een cromme wendel-trap
Die op dijn hooghe woonst verheff' ons blinden stap,
Een vaste bruggh' om door de grondeloose wielen
Van dijn verholentheyd te leyden onse hielen.
D'wijl ons benevelt oogh heel schemert in dit licht
Ontluyckse door dijn hand end na dijn wond'ren richt,

Wt-suyver' onsen geest, dat w' in dijn hooge scholen
Des waerheyds hellen glants aenschouwen onverholen.
Den will', o goede God, du hebst in my gheplant,
Verleen my ooc de daed, ontvonck mijn doof verstand
Met dynen heyl'ghen geest, dat ick dyn lof verconde
Tot aen des werelds eynd, end met een vollen monde
Dijn heerlijckheyd verbreyd', end dyner handen werck
Doe klincken over al door s' hemels hooghe kerck.
Gheef, Heere, dat ick voords mijn leven mach doorbringhen
In d' eer dijns grooten naems op mijn engh riet te singen [572].

Dan richt Van Borsselen zich tot zijn zwager, de „Blyenburger vroom, wiens bidden is gebieden", en hij verontschuldigt zich over zijn gering dichttalent:

K'hebb' op 't twee-hoofdigh t' sop in 't droomen noyt gheslaeft,
Noch wt Castali born mijn dorstigh hert ghelaeft
Om als wt eenen slaep een goed poët te commen,
Hun voeget sulck geluck die op dien bergh geclommen
Ontfingen op haer hooft den groenen lauwer-krans,
Die met de driemael-drie godinnen gaen ten dans.
Ick arme dichter moet mijn gunst voor kunst orbooren [573].

De laatste 200 regels zijn een uitweiding van Horatius' „Beatus ille", en behelzen in het kort hetzelfde onderwerp, dat Van Borsselen twee jaar later in de „Binckhorst" uitvoeriger zou behandelen: het geluk en de rust van het landleven. In vogelvlucht tekent hij het leven op het landgoed van Cornelis van Blyenburgh, benijdenswaardig voor elkeen, benijdenswaardig ook voor de jonge dichter zelf. In de kracht van zijn jeugd, nog aan het begin van zijn ambtelijke loopbaan, droomt hij reeds van de tijd, dat hij al zijn ambten op zij zal kunnen schuiven, en palend aan de Blyenburgh zich een landgoed stichten, om daar het overschot van zijn jaren in rust en vrede door te brengen:

God gave, dat ick oyt sulck leven mochte leyden,
De weereld onbekend, end ergens my bereyden
So soeten ballinghschap, verr' wt t' verwert ghejagh
Des ongerusten volcks, end droeven klock-gheslagh
Den vryen adem mocht in t' open veld erlangen,
Voor in een vuyle stad de doode locht te vangen,
End tusschen muyren hoogh te swerven gins end weer,
So soud' ick wel-gherust danck singen God den Heer [574].

Den Binckhorst

De „Binckhorst" [575], die twee jaar na de „Strande" het licht zag, is een uitwerking van het laatste gedeelte van dit gedicht [576]; het heeft evenwel niet het leven op Blyenburghs landgoed, maar dat op de buitenplaats de Binckhorst, onder Voorburg [577], tot onderwerp.

De aanhef is geborduurd op het stramien van Horatius' eerste ode, waarin de veelsoortige verlangens der mensen tegenover het rustige en gelukkige leven van Maecenas worden gesteld. „Trahit sua quemque voluptas". Maar hoe gelukkig leeft ook Van Borsselens vriend, Jacob Snouckaert, „van 't borgerlick gewoel end stadsche lasten vry" [578], als een grootmachtig koning op zijn Binckhorst, gediend en vereerd door zijn ondergeschikten. Waar het oog zich wendt, alom ontmoet het vreugde,

want al wat Snouckaerts rijke geest heeft uitgedacht, heeft zijn hof hem geschonken. Een populierengalerij beschut hem voor de zomerse zon, een zonnewijzer wijst hem de tijd aan, de doolhof is met liefelijke kruiden en bloemen beplant. Eigenhandig voert de landedelman zijn vogels: de brutale eenden en de kippen, de ganzen en de pauwen, de kalkoenen en de zwanen, terwijl een blauwe wolk van duiven naast hem neer komt dalen. Ieder jaargetijde heeft zijn eigen bezigheden, zijn eigen vreugde, zijn eigen bekoring. In de lente snoeit en ent Snouckaert zijn bomen, en als de knecht de tuin heeft omgespit, strooit hij er zelf het vruchtbare zaad in uit. En weldra beginnen de bloemen te bloeien in een eindeloze verscheidenheid van schone kleuren en zoete reuken. Eén enkele windvlaag in April, en ze liggen afgemaaid van haar stengel neer. Zo leert ook de geringste bloem uit de hof, dat alle leven een bloem des velds gelijk is, die in de lente van het leven moet sterven. En wie daarop acht geeft, zal als de heliotroop de zon, de goddelijke gerechtigheid steeds voor ogen houden, zeker van zijn hemelse bestemming. Maar ook is het voorjaar de tijd, dat de bijen druk in de weer zijn, wier kleine maatschappij een beeld is van de grote mensenwereld, en — verzucht de dichter — mocht zij haar ook een voorbeeld zijn:

> God gave dat den dagh mijns levens waer gecomen
> Dat het vereenichd' land uw' wel-geregelt rijck
> In wetten, seden, tucht, end orden waer gelijck,
> End datmen na de vorm uw's heerschinghs saegh bedijen
> Haer nieuw-gevesten stand en vrije heerschappijen:
> Ia dat wt cracht des vreeds t' borst-harnas end helmet
> Ten strijde langh gebruyckt u wierden voorgeset,
> Om uw' soet honigh-werck daer inne te vergaren [579].

En rondwandelend in zijn tuin ziet de meester nu ook hoe de mieren wat er overbleef van de wintervoorraad in de zon te luchten leggen, hij ziet de spin haar web weven, waarin de vlieg zich verwart, hij ziet haar gif zuigen uit dezelfde bloem, waaruit de bij honig puurde, en achter alles schouwt hij de diepere zin, de lering die God er terwille van de mens heeft ingelegd. „Het wilde vrolick lied der snel-gewieckte scharen" is zijn morgengroet, die hem van alle zorgen bevrijdt. Zingend stijgt de leeuwerik hemelwaarts, in snelle vlucht drijft de lichte kievit over het groenbepluimde veld. De eentonige koekoekszang, het zoete geluid van de putter, het gekweel der sijsjes, overal klinkt het op, met het wilde gefluit van de spreeuwen, het hese mussengesjilp, het liefelijke roekoeën der duiven, het luide geschrei van de reiger, en de klacht van de tortelduif, die

> met een droef geween
> Haers gaykens dood beclaeght hier ende daer alleen
> Op eenen dorren tack, end kent geen tweede trouwe,
> Maer over d' eerste liefd draeght een gestaeghen rouwe [580],

— een beschamend voorbeeld voor hen, die maar al te gauw een tweede huwelijk aangaan! Ook kwaakt de naar regen hakende kikker zijn „brekekekexs coaxs", de fraaigevlekte roerdomp trompet een luid alarm, de helle krekels sjirpen hees in de priëlen. De ooievaar, uit het Nijlland teruggekeerd, heeft weer bezit genomen van zijn oude nest, en de zwaluw, zékere lentebode, scheert onder het zingen van zijn luidschallend lied over het water.

Weldra staat nu de boomgaard in bloei, en het vee gaat naar de weiden. Steekt de zomerzon — symbool van het blijde licht der eeuwigheid —

te fel, dan noden schaduwrijke bomen en priëlen tot rusten, en in het middaguur doen de landelijke stilte, het gezang van de vogels en het zachte ruisen van de bomen alle zorgen in een zoete slaap op het koele groene gras vergeten.

's Zondags na de noen wandelt Snouckaert met een goed vriend naar Voorburg,

end siet hoe hier end daer
Ten danse sick versaemt der boerscher maechden schaer,
Bruyn van lijf maer gesont, van cleeding slecht maer aerdigh,
Van seden bot maer vry, van leden grof maer vaerdigh,
Vervalschen niet door const t' natuerlick aengesicht,
Het lood-wit vermillioen, al s' hofs blancketsel licht
Is haer gantsch onbekent, t' hayr met een priem te krollen,
D' ooch-brauwen trecken wt, de borsten op te vollen
End slechten t' eng voorhooft haer slechtheyt niet en kent,
Maer soose God eerst schiep sick dragen ongeschent.
Ghy siet hoe cluchtich sy een ronden danse breyen,
Nu voor nu achterwaerts met cleyne sprongskens reyen
Op een maet sonder maet, end singen beurt na beurt
Een vrolick boeren-lied met stemmen ongetreurt.
De vryers sick om strijd beleeft end lustich dragen,
Met luchtich springen elck zijn vrijsters wil behagen:
Want de liefd' allesints haer groote macht bethoont,
End met haer schicht niet meer den slechten cloen verschoont
Dan d' allergrootste vorst, de dorpsche liefd' is lieflick,
Oprecht end ongeveynst, gestadig end gerieflick
End niet als in de stad, waer alleen goet end gelt
Selfs boven d' eerbaerheyt, deuchd, ende wijsheyt geldt [581].

Weer thuisgekomen verkoelt hij zich het verhitte lichaam door een bad in zijn vijver, zwemt zijn eiland rond en rust dan aan de groene boord van zijn bron op een zacht kamillenbed. Wanneer de zon in zee is gedaald, begiet hij de dorstige bloemen en planten, en dan breekt de koele zomeravond aan, met de pracht van zijn sterrenhemel, waartoe 's mensen geest opstijgt uit de ijdele zorgen dezer aarde:

S' avonts o wat een vreuchd! de coele lucht te scheppen
End wt het bange huys na t' open veld te reppen
Sijn haestigen voetstap, om den geschickten loop
Des hemels aen te sien end met der sterren hoop
Wt s' aerdrijcks ydel sorch verdwaelt om hooch te stijgen
Sijn innerlicken geest, end alsoo te vercrijgen
Een yverich gemoed, om na dees levens tijd
Te naerderen sijn ziel in s' hemels hooge crijt,
End daer door Gods genaed' een eeuw'ge vreuchd t' oorboren [582].

Als de herfst in het land is gekomen schenkt de boomgaard de oogst, die de lentebloesems hadden aangezegd. De wijnstok geeft zijn purperen druiven, de bijenkorf zijn zoetgeurende honig, de vogelslag brengt menige vink, lijster en snip een haastige dood. Maar 's winters, als de schuur weerklinkt van de maatslag der dorsvlegels, zoekt Snouckaert zijn heil in de studeerkamer, waar Gods Woord of andere stichtelijke lectuur hem het pad der deugden wijst, of hij bezingt, „in Latijnsche tael" [583] de lof van het landleven. Van tijd tot tijd komen zijn vrienden hem opzoeken; soms ook vergeet zijn zwager [584] zijn raadsheerlijke zorgen om zijn ver-

moeide zinnen in de wijde lucht van de Binckhorst te verpozen, of hij bereidt zijn Haagse vrienden een gastmaal, waartoe de Binckhorst overvloed van gerechten verstrekt. De „ongecochte spijs" [585], die hun hier wordt voorgezet, is hun vrij wat liever dan de dure gerechten van Suermonds droeve dis.

Soms ook beklimt Snouckaert zijn toren en aanschouwt van verre „al 't s' hofs end stads gewoel", waar haast ieder ondergaat in de onreine poel van eerzucht, gierigheid en bedrog, waar het geld koopman is van recht en eerbaarheid, waar ieder de huik naar de wind hangt, en waar „de wereld recht een werreld hieten magh". Hij ziet hoe in het Haagse bos de trotse eik geveld ligt door de noordenwind, terwijl de lage els zijn grimmigheid wist te ontwijken — „alsoo kan t' lijdsaem hert s' nijds fellen toorn wtstrijcken". Hij ziet hoe waar nog voor kort het schip met volle zeilen voer, nu het roekeloze volk op stalen schoenen langs het klare marmer vliegt, en hij overweegt hoe de wereld aan het ijs gelijk is: klaarschijnend en schoon, maar broos.

De rest van het gedicht is een hymne op het landleven in het algemeen, dat hij in scherpe tegenstelling plaatst met het woelige stadsbedrijf. Sinds de mensheid tot zonde verviel, is het van kwaad tot erger gegaan. De wrede oorlog stond uit de afgrond op en dwong de mens, steden te bouwen, waarin hij zich tegen zijn vijanden kon beschermen. Zeisen, spaden en kouters werden omgesmeed tot schilden, bekkenelen en scherpe zwaarden. De akkerbouw raakte in verval, het landvolk werd een buit van de moedwillige soldaat. Is ook het vruchtbare Nederland, eertijds de parel van alle landen, niet door het vernielend oorlogsvuur geteisterd, en zijn zijn nering en welvaart niet „verstroeyet end verdreven"? Bijna veertig jaar lang ziet het zijn velden met vreemd krijgsvolk overdekt, en strekt het de Engelse en de Franse jeugd tot een leerschool in de krijgskunst. Pest, krijg en duurte, Gods zwaarste plagen, zijn over het land gekomen, en nog is dit alles tevergeefs geweest; men wil de vrede nu eenmaal niet. Hoe wijs is Snouckaert dan geweest, die op het voorbeeld van Romeinse keizers en veldheren het rumoerige leven van Den Haag vaarwel heeft gezegd, om zijn anker uit te werpen aan Binckhorsts stille ree. Heeft God ook zelf de eerste mens niet in een schone lusthof gesteld? Het grafelijk slot, sinds meer dan vier eeuwen bewoond, en na een brand heerlijk uit zijn as herrezen, is als een klein Paradijs, dat slechts zijn Eva nog ontbeert om volmaakt te zijn. En weer, als in de „Strande", eindigt Van Borsselen zijn gedicht met de wens, eenmaal eveneens zulk een leven te mogen leiden. Een wens, die ook nu niet in vervulling ging [586].

Na de „Binckhorst", die nimmer herdrukt werd, heeft Van Borsselen nog slechts één keer een gedicht gepubliceerd, het „Galm-dicht ofte Minnaers klachte" dat hij voor de „Zeeusche Nachtegael" (1623) schreef [587]. Wellicht heeft zijn drukke werkkring hem belet zich vaker aan de muze te wijden, wellicht ook heeft zijn betrekkelijk vroege dood de uitvoering van grotere plannen verhinderd; het is niet gemakkelijk, het stilzwijgen van een dichter te verklaren, wanneer men dienaangaande geen uitspraken van hem zelf tot zijn beschikking heeft. Uit een plaats in de „Binckhorst" schijnt te moeten worden opgemaakt, dat hij het voornemen had „d'oorspronck der Nederlansche crijgen te singen in het langh" [588], maar het is bij hem zomin als bij een der andere dichters van zijn tijd verwezenlijkt.

Intussen is het betrekkelijk weinige, dat we van hem bezitten, ruimschoots voldoende om hem te leren kennen als een der verdienstelijkste dichters uit het eerste kwart der zeventiende eeuw, een dichter die, hoezeer

hij ook beïnvloed is geweest, niettemin oorspronkelijkheid genoeg bezat, om zichzelf een plaats te verzekeren in onze literatuur, een plaats die hem door onbekendheid nog steeds, maar ten onrechte, onthouden is.

Van Borsselen schijnt in Leiden zijn dichterlijke vorming te hebben gekregen. Is hij werkelijk de Philibertus a Borssele, die in het album studiosorum wordt genoemd, dan werd hij in hetzelfde jaar en dezelfde faculteit ingeschreven als de zonen van Janus Dousa, Georgius en Stephanus. Wellicht mede hierdoor schijnt hij de aandacht te hebben getrokken van de Noordwijkse dichter-geleerde, die een vriendendicht schreef in het album van Van Borsselen, „et genere et literarum gloria adolescentis vere nobilis" [589], dat aldus eindigt:

> Accipe, dulce caput, digitorum signa meorum:
> Accipe mansurae pignus amicitae.
> Hoc tibi persuadens; nil me nil (pignoris ergò)
> Velle minus; maius nec dare posse tibi.

Heeft Van Borsselen bij hem misschien Spieghel ontmoet? De Amsterdamse dichter, die in de tweede helft der negentiger jaren de zeven boeken van zijn „Hertspiegel" schreef, zal ongetwijfeld zijn Leidse vrienden Van Hout en Dousa, Scaliger en Lipsius, meermalen bezocht hebben, en het is niet onwaarschijnlijk, aan te nemen dat de jonge Van Borsselen hem op deze wijze persoonlijk heeft leren kennen. In elk geval bestaat er tussen zijn werk en dat van de dichter van Meerhuizen in meer dan één opzicht overeenkomst, naar de vorm zowel als naar de inhoud. De jambische maatslag, de gelijke regellengte der verzen en de afwisselende mannelijke en vrouwelijke rijmen, waarvoor Spieghel in de „Twe-spraack" een pleidooi had gevoerd, en waaraan de alexandrijnen van zijn „Hertspiegel" voldeden, vindt men alle in het werk van Van Borsselen weer, en het is niet onwaarschijnlijk dat hij hierin bij Spieghel in de leer is geweest. De overeenkomst naar de inhoud tussen de „Hertspiegel" en het werk van Van Borsselen is niet zo treffend, dat van invloed gesproken dient te worden, maar niettemin herinneren tal van plaatsen zowel in de „Binckhorst" als in de „Strande" ons aan overeenkomstige passages bij Spieghel. Zo de natuurbeschrijving, vooral in de „Binckhorst", die in de verte doet denken aan Spieghels beschrijvingen van de ontluikende lente (boek II) en zijn wandeling in de bloemhof (boek IV).

Door bemiddeling van Van Hout of van Spieghel kan Van Borsselen ook in contact zijn gekomen met de dichterkring rond Carel van Mander, die in 1610 „Den Nederduytschen Helicon" uitgaf bij Passchier van Wesbusch, dezelfde Haarlemse uitgever bij wie de eerste druk van de „Strande" is verschenen. Er is nog een andere reden om te veronderstellen dat hij met deze kring connecties heeft aangeknoopt. Knuttel heeft nl. het vermoeden geopperd, dat het bekende gedicht „Bauw-heers wel-leven", dat in de „Helicon" is opgenomen, van Van Borsselen zou kunnen zijn, vooral op grond van het feit dat er tussen enkele regels uit dit lied en enkele regels uit de „Binckhorst" een zo grote overeenkomst is, dat deze niet toevallig kan zijn [590]. Nog groter is die overeenkomst echter tussen dezelfde passage uit „Bauw-heers wel-leven" en enkele regels uit de vertaling van Horatius' „Beatus ille" door Abraham van der Myl, die eveneens tot de kring van Van Mander behoorde. En nog groter ook die tussen een passus uit de „Strande" en enkele regels uit de vertaling van „Den slach van Lepanten" (1593), eveneens van Abraham van der Myl [591]. Hoe raadselachtig de onderlinge verhouding tussen Van Borsselen, Van der

Myl en de onbekende dichter van „Bauw-heers wel-leven" ook mag zijn, dat er op de een of andere wijze een relatie tussen hen heeft bestaan, is zeker. Ook blijkt hieruit, dat Van Borsselen op Van der Myl plagiaat heeft gepleegd, wat destijds minder zwaar werd aangerekend dan tegenwoordig [592], en wat hij zelfs als een hulde aan Van der Myl kan hebben bedoeld. In dit licht beschouwd ligt het voor de hand, in deze Vlissingse predikant-dichter de man te zien, die Van Borsselen in de kring van Van Mander geïntroduceerd heeft.

Meer dan van deze kring, met inbegrip van Spieghel, heeft Van Borsselen echter de invloed ondergaan van Du Bartas [593]. Dat de jonge Zeeuwse dichter het werk van de calvinistische Pléiade-dichter door en door gekend heeft, is aan geen twijfel onderhevig voor wie beider werk zelfs maar doorgebladerd heeft. Geen andere Hollandse of Zeeuwse dichter heeft Du Bartas zozeer nagevolgd, geen ander is zo doordrongen geweest van de mentaliteit die uit zijn „Sepmaines" spreekt. Talrijk zijn de punten van overeenkomst tussen beide dichters, al is van slaafse navolging bij Van Borsselen maar zelden sprake: bijna zonder uitzondering heeft hij tegenover zijn illustere voorbeeld een vrij grote zelfstandigheid weten te bewaren. Zo vindt al dadelijk de aanhef van de „Strande" zijn voorbeeld in het begin van de „Sepmaines" (1re jour), al heeft Van Borsselen ook aan het begin van de 5me jour enkele motieven en zinswendingen ontleend. De bekende „Eloge de la vie rustique", die de 3me jour besluit („O trois et quatre fois bienheureux qui s'esloigne"), en die Du Bartas samenstelde uit motieven, aan Virgilius' tweede „Georgicon" („O fortunatos nimium", enz.; vs. 458 vlg.), Horatius' „Beatus ille" en Seneca's „Hippolytus" ontleend, is door Van Borsselen vrij gevolgd en op verscheidene plaatsen letterlijk vertaald in de „Strande" [594]. Vooral de 5me jour, de beschrijving van de schepping der vogels en der vissen, heeft tal van motieven geleverd aan Van Borsselen, zowel voor zijn „Strande" als voor de „Binckhorst", o.a. de romantische beschrijving van het gedrag der ouderlievende ooievaars en dat van de kraanvogels in hun strijd tegen de pygmaeën, die van het „wonderlijc vischken" remora, dat ook in de felste storm een schip kan vastzetten, of de vergelijking tussen het land en de zee, of de beschrijving van de gouddorst der mensen [595]. Soms is de navolging vrijwel woordelijk, als in de passages waarin Van Borsselen de verderfelijke macht van het goud afschildert of het gezang van de leeuwerik onomatopaeïsch tracht weer te geven. In de meeste gevallen beperkt de ontlening zich echter maar tot enkele regels, tot het overnemen van een beeld, van een zinswending, van een in een bepaald verband eigenaardig of kenmerkend adjectief of ander woord [596].

Alhoewel hij de in 1609 verschenen vertaling van de „Première sepmaine" van Van Liefvelt uiteraard gekend kan hebben, mag men aannemen dat hij er voor zijn ontleningen in geen enkel opzicht enig gebruik van heeft gemaakt. De stroeve alexandrijnen van Van Liefvelt, die nog al te veel van de refereinen der rederijkerij in zich dragen, hebben weinig gemeen met de vlotte verzen van Van Borsselen. Ook in de woordkeus valt niet de minste overeenkomst te bespeuren [597] en men kan dan ook veilig aannemen, dat hij Du Bartas in de oorspronkelijke tekst heeft gelezen.

Van de beide grote gedichten die Van Borsselen ons heeft nagelaten, staat de „Strande" wat dichterlijkheid van beschrijving en compositie betreft boven de „Binckhorst". Men behoeft Knuttel nog niet toe te geven, dat de „Strande" zelfs boven de „Sepmaines" zou staan [598] om toch te erkennen dat het onder het betrekkelijk weinige, ons door Van Borsselen nagelaten, wat dichterlijke kwaliteiten betreft bovenaan staat.

In de beschrijving van de schelpen in hun veelkleurige, dikwijls bizarre pracht, kon Van Borsselen zich geheel laten gaan. Elke schelp, die hij uit de collectie van Van Blyenburgh in zijn handen neemt, roept een beeld op voor zijn geest, dat dikwijls nauwelijks verband houdt met het voorwerp in kwestie. Deze regent was een man met een dichterlijke fantasie en een speelse geest. Wel keert hij telkens weer tot de schelpen terug, maar even dikwijls dwaalt hij van zijn onderwerp af om zich te vermeien in zijn invallende gedachten, die soms de mens betreffen — en dan is ook deze Zeeuw moralist —, maar dikwijls ook de natuur, de dieren en de vogels en de kleurige pracht van de bloemen. Hij verdiept zich met liefdevolle toewijding in de wonderlijke sprookjeswereld van de zee, waar tritons op hun kromme horens blazen, en waar, diep op de bodem van het water, de schelpen overvloediger zijn dan de sterren aan de lucht. Of hij beschrijft, met een gloed en een kracht die zo vroeg in de zeventiende eeuw nog tot de hoge uitzonderingen behoren, het geweld van de stormbewogen zee rond het krakende schip:

De golven peersigh-wit nu s' hemels voute treffen
End met haer hoogen rug het bevend hout opheffen,
Nu storten steijl om leegh tot in der hellen poort,
De zee met vele zeen bestoockt het hoogher boord,
Der taeckelen ghehuyl, 't ghecrack der steyler masten,
T' getrommel van het den, des spriets gebogen lasten
End 't hart-neckigh gheroep met allen niet wtrecht,
Het schip blijft even vast betoovert end ghehecht [599].

Er is in het werk van Van Borsselen een zwierigheid, die ons te meer treft en verrast omdat zijn beide grote gedichten tot de oudste letterkundige werken van de Gouden Eeuw behoren, en samenvallen met de vroegste gedichten van Vondel en Hooft. Van Borsselen heeft geen andere leermeesters kunnen hebben dan de dichters der Vroeg-renaissance, Van Mander, Van Hout, Van der Noot, en die van de Pléiade, Du Bartas voorop. Maar hoeveel vloeiender en losser stromen zijn alexandrijnen al dan de toch altijd nog wat onwennige en stroeve jamben van Van Mander. Van Mander is kernachtiger, ook schilderachtiger — daar was hij trouwens schilder voor — maar het vers van Van Borsselen is vlotter en natuurlijker, minder gewrongen dan dat van de dichters rond de „Helicon", die kennelijk nog moeten worstelen met de stugge stof. Van Borsselen heeft van hun pioniersarbeid al profijt kunnen trekken, en hij heeft deze kans niet verzuimd.

De „Binckhorst" is in onze letterkunde het oudste hofdicht, op zijn minst acht jaar ouder dan de eerste uitgave van Hondius' „Moufeschans". Pas veertig jaar later zetten „Hofwijck" en „Ockenburgh" de lange rij van hofdichten in, die tot diep in de achttiende eeuw onze letterkunde goeddeels zouden typeren, en waarin in allerlei toonaarden, maar overigens met weinig variatie, de leuze „Beatus ille" telkens weer zou worden aangeheven. De „Binckhorst" is al dadelijk tegelijk een van de verdienstelijkste specimina die het genre heeft voortgebracht. In tegenstelling vooral met de achttiende-eeuwers, voor het merendeel van wie de hofdichten trouwens niet veel meer waren dan een bewieroking van de eigenaars en bewoners der bezongen buitenplaatsen, heeft Van Borsselen allereerst oog voor het buitenleven zelf. Hij ziet de natuur, zoals die zich in de gang van de jaargetijden aan ons openbaart, en al wandelende over de Binckhorst vermeit hij zich in de schoonheid der bloemen en der kruiden. Van de Renaissance, klaarblijkelijk van de dichters der Pléiade, heeft hij de overvloed van epitheta overgenomen, die hier en daar wel-

eens wat vermoeiend aandoet, maar dikwijls ook tot verrassende effecten leidt. Wat een hemelsbrede afstand ligt er tussen het rederijkersreferein, dat nog zo kort tevoren zijn triumfen had gevierd, en dit stoere en tegelijk sierlijke en melodieuze Renaissance-vers, waarin zich een dichter uit, die zich van zijn dichterschap bewust is. Geen van de Zeeuwse dichters, die na hem zijn gekomen, Cats, Hondius, Van de Venne, Van Beaumont, Hoffer en de anderen, heeft met zoveel dichterlijke bewogenheid geschreven als hij.

Is het niet alsof het lied van deze dichter het nieuwe leven in onze letterkunde weerspiegelt, waarvan de voortekenen zich al hadden geopenbaard in het werk van de jonge Hooft, en dat weldra in ongekende weelde zou openbreken? En moet het de aandachtige beschouwer van de poëzie uit deze tijd niet toegeschenen hebben, dat ook de Zeeuwse letterkunde, in Van Borsselen, aan deze overvloed haar deel zou krijgen? Hoezeer is het dan te betreuren dat deze lentebelofte noch bij Van Borsselen zelf, noch bij enig ander Zeeuwse dichter uit deze periode, nimmer tot zomerse vervulling is uitgegroeid.

ADRIAEN HOFFER

Adriaen Hoffer (1589—1644) [600] was de afstammeling van een oude Zierikseese familie. Zijn vader Rochus Adriaensz. Hoffer (1541—1606) was in 1568 als aanhanger van de nieuwe leer door Alva verbannen en als zovele andere Zeeuwen naar Engeland uitgeweken [601]. Toen de gebeurtenissen hier te lande zijn terugkeer mogelijk maakten, had hij zich weer in zijn vaderstad gevestigd, waar hij tussen 1581 en 1604 achtmaal tot burgemeester werd gekozen. In zijn laatste levensjaren was hij rentmeester-generaal Beoosten-Schelde. Uit zijn tweede huwelijk, met Susanna Teelinck (1551—1625) [602] uit het bekende predikantengeslacht werd op 24 Mei 1589 Adriaen als hun oudste zoon geboren.

De jonge Hoffer heeft naar alle waarschijnlijkheid de Latijnse school van Zieriksee bezocht en daar Reinier Telle leren kennen, ofschoon hij zich al in het jaar waarin deze als rector optrad, 1604, als student in de rechten aan de Leidse universiteit liet inschrijven. Ondanks het grote verschil in politiek inzicht, dat zich overigens pas later zou openbaren, is Telle voor zijn oudleerling altijd vriendschap blijven voelen. Het blijkt uit de opdracht, „amicorum integerrimo", voor zijn bewerking van William Camdens „Britannia" (1617), waarin hij spreekt over de hechte vriendschap die hun wederzijdse ouders al verbond. Terwijl Telle deze woorden schreef, was de strijd tussen Remonstranten en Contra-Remonstranten op zijn felst en stonden de pamflettist van de Arminianen en de Zierikseese ouderling, die het jaar daarop door de ultra-gomaristischgezinde kerken van Zeeland naar Dordrecht zou worden afgevaardigd, aan verschillende fronten. Het is een van de vele aanwijzingen, dat de partijstrijd, hoe hoog ook opgelaaid, persoonlijke waardering en vriendschap ook destijds niet in de weg behoefde te staan.

Intussen had Hoffer, die zich in 1610 nogmaals in de juridische faculteit te Leiden had laten inschrijven, zich in Zieriksee gevestigd, klaarblijkelijk met de bedoeling om er een regentenloopbaan te volgen. In 1613 nam hij voor de eerste maal zitting in het schepencollege, in 1616 werd hij raad, in 1620 en 1626 burgemeester, en als zodanig lid van de Staten, in 1621 thesaurier, in 1627 tenslotte, als opvolger van Philibert van Borsselen, rentmeester-generaal van de domeinen der grafelijkheid van Zeeland. Dit aanzienlijke ambt bekleedde hij tot zijn dood, 21 Mei 1644, drie dagen voor zijn vijf-en-vijftigste verjaardag.

Hoffers levensgang is die van een all-round regent. Voor zover de Zierikseese regenten nog geen familie van hem waren, werden ze dit door zijn huwelijk, in 1611, met Magdalena de Jonge (1592—1653), een der vier en twintig kinderen uit de drie huwelijken van Jan Anthonisse de Jonge (1546—1617) [603], heer van Haamstede, Oosterland en 's-Heer-Jansland, een der aanzienlijkste magistraatspersonen van Zieriksee en de stamvader van het later in de adelstand verheven geslacht De Jonge. Door zijn ambten kwam hij in contact met de gehele Zeeuwse magistratuur, en het feit dat hij, nog voor zijn dertigste jaar, werd aangewezen als een der beide ouderlingen, die namens Zeeland naar de Dordtse synode werden afgevaardigd, maakte dat hij de meeste vooraanstaande theologen onder zijn tijdgenoten leerde kennen.

Hoffer behoort tot die talrijke zeventiende-eeuwers, die hoewel ze geen geleerden in de engere zin van het woord zijn, toch op voet van gelijkheid worden behandeld door de wetenschappelijke kringen. Er zijn vele aanwijzingen voor, dat hij iemand met een brede belangstelling is geweest, die hoewel leek, vele uitingen van het kulturele leven, in 't bijzonder van de geesteswetenschappen, geïnteresseerd volgde. Het blijkt uit de vrij belangrijke bibliotheek, die hij bij zijn dood naliet [604], het blijkt uit zijn album amicorum, ofschoon dat maar over elf jaar loopt, het blijkt vooral ook uit zijn correspondentie met vele geleerden, die hij met raad en daad heeft bijgestaan. Vooral voor de geschiedenis van Zieriksee en Schouwen en Duiveland schijnt hij een vraagbaak te zijn geweest. Valerius Andreas maakte voor zijn „Bibliotheca Belgica" (1643) een dankbaar gebruik van zijn voorlichting [605] en Boxhorn was hem veel verschuldigd voor zijn „Chroniick van Zeelandt" (1644) [606].

Het album amicorum van Hoffer [607], dat inschrijvingen uit de jaren 1608 tot 1619 bevat, behelst in hoofdzaak de namen van zijn Leidse leermeesters en de leden van de Dordtse synode [608]. Van 1608 tot Juni 1611 hebben op drie uitzonderingen na alleen Leidenaars er hun namen in geschreven, in 1611 en 1618 enkele Zierikseeënaars, terwijl een tiental inschrijvingen, voornamelijk van Zierikseeënaars, ongedateerd zijn. Wanneer alle Leidse professoren, die er hun naam in geschreven hebben, Hoffers leermeesters zijn geweest, heeft deze al in zijn studententijd de grondslagen gelegd van zijn brede kennis. Het zijn de juristen Cornelis de Groot, Pijnacker en Cunaeus, de literatoren Scaliger, Jaccheus, Vulcanius, Heinsius en Baudius, maar ook de theoloog Gomarus en uit de filosofische faculteit Regnerus Bontius en Everardus Vorstius; bovendien Delmanhorstius, privaatdocent in de filosofie van Aristoteles. Ook de Leidse predikant Festus Hommius schreef in het album. Zijn medestudent Barlaeus schreef een lofdicht op hem. Hetzelfde deden Heinsius, van wie Hoffer enkele geschriften vertaalde, Delmanhorstius, Telle en anderen [609]. Van de Zeeuwen met wie hij omgang had, vinden we er de namen van Slatius, Telle, Anthony de Hubert, Theod. de Huybert, Willem Teelinck, Godefr. Udemans, Liens en Peutemans. Men mist die van zijn achterneef Cats, ofschoon beiden later voor elkaars werk lofdichten hebben geschreven [610]. Hoewel hij de Middelburgse predikant Herman Faukeel al eerder gekend zal hebben, schreef deze pas op de Dordtse synode zijn naam in het album van Hoffer. Deze schreef een klaagdicht op zijn dood, dat achter Faukeels posthuum verschenen „Bruylofts-liet ter eeren Jesu Christi" (1628) werd opgenomen [611]. Al eerder had hij lofdichten geschreven voor de „Christelycke bedenckingen" (1609) [612] en het „Geestelick compas" (1617) [613] van Udemans, voor de „Christelycke land-man" (1620) [614] van Josias van Houten, destijds predikant van Renesse en

Noordwelle, later van Zieriksee, en op de al eerder genoemde „Corte belydenisse des gheloofs" (1625) van zijn tante Cornelia Teelinck [615]. Bovendien schreef hij er een voor de „Rerum Danicarum historia" (1631) [616] van de Harderwijker hoogleraar Pontanus, met wie hij in briefwisseling stond [617] en die op zijn beurt enkele lofdichten tot Hoffer richtte, die de onmiskenbare blijken van een oprechte vriendschap en hoogachting zijn [618]. Een wederzijdse vriend was de Leidse hoogleraar Gerardus Vossius, van wie we een brief aan Hoffer bezitten [619]. De Arnhemse historicus Arend van Slichtenhorst (± 1615—1657), een vriend van Hoffers zoon, droeg hem zijn „Oratio de navigationibus ac commerciis foederatorum Belgarum" (1639) op [620], zoals Reinier Telle eerder met zijn vertaling van Camdens „Britannia" (1617) had gedaan, en Hoffers jongere vriend en stadgenoot Cornelis Boy (1608—1665) twee jaar later zou doen, toen hij hem het zesde boek opdroeg van de „Venus Zeelanda" (1641) van de Goesenaar Petrus Stratenus. Andere vrienden van Hoffer leren we kennen uit de lofdichten die voor zijn „Nederduytsche poëmata" werden opgenomen. Hun aantal, negentien, is zelfs voor die tijden groot, groter wellicht dan van enige andere bundel uit onze Gouden Eeuw. Nog andere worden in de „Nederduytsche poëmata" genoemd, o.a. de predikanten Nicolaas Bayard († 1617) en Laurentius Boenaert († 1620), op wie hij lijkdichten schreef [621]. Het is alles tezamen een grote kring van dichters en geleerden, van predikanten en regenten, die zich rond deze Zierikseese magistraat verenigt, en waarvan hij vooral zijn stad- en eilandgenoten 's winters in zijn woning aan de Oude Haven [622], 's zomers op zijn buitenverblijf Oostburch in Burg met Zeeuwse gastvrijheid zal hebben ontvangen. Hij moet een man van de wereld zijn geweest, die zich even veilig zal hebben gevoeld in de omgang met zijn mederegenten of de predikanten, die hij als ouderling in de kerkeraad van Zieriksee ontmoette, als in het persoonlijk en schriftelijk verkeer met geleerden. Het Latijn dat hij schreef is weliswaar niet sierlijk, maar welverzorgd en hetzelfde geldt van de vele Latijnse verzen, die we van hem bezitten [623].

De kleine veertig brieven die Boxhorn tussen 1636 en 1644, de laatste levensjaren van Hoffer, aan deze heeft geschreven, geven ons een indruk van een wetenschappelijke correspondentie, zoals Hoffer ongetwijfeld met vele andere geleerden zal hebben gevoerd [624]. Hoewel meer dan twintig jaar jonger dan zijn Zierikseese vriend, voelde Boxhorn zich hecht aan deze verbonden, en toen Hoffers zoon in Leiden ging studeren, kwam hij bij Boxhorn, trouwens maar drie jaar ouder dan de student, inwonen. Er is in de hoffelijke toon van Boxhorns brieven, in het zwierige geleerden-Latijn der zeventiende-eeuwse Humanisten gesteld, een accent van warme vriendschap en grote toewijding voor de oudere vriend, die hem zozeer behulpzaam is, o.a. in de voorbereiding van zijn nieuwe uitgave van Reygersberchs Zeeuwse kroniek, waaraan hij sinds 1641 bezig was. Boxhorn zond hem de drukproeven toe, met verzoek er zijn oordeel over te zeggen, en voortdurend leent hij codices en boeken uit zijn bibliotheek. In de laatste brief die hij hem schreef, veertien dagen voor Hoffers dood, vroeg hij hem als oud-lid van de Staten zijn bemiddeling voor een aanstelling als historieschrijver van Zeeland. Beurtelings nodigen de vrienden elkaar uit, te komen logeren, Hoffer eenmaal in een elegie, waarin hij uitvoerig beschrijft welke de genoegens van het landleven in de duinstreek van Schouwen zijn, die zijn Leidse vriend te wachten staan:

Illic nos recreant montes, vallesque profundae;
Sylvaque, et arboribus quae cadit umbra suis.
Hîc Haamsteda jacet, bibulis contermina clivis,

Et resonans Musis Burga subinde meis.
Tunc Moermonda subit, fastique inscripta Renissa,
Cum quondam Comiti non bene fida fuit.
Hîc lepus in vacuis deprenditur obvius arvis,
Saepius et celeri fit bona praeda cani.
Multaque arenosis animalcula collibus errant,
Curva quibus terrae est ipsa caverna domus.
Illa premes canibus, si post carecta latebunt,
Aut capies alacres per juga summa feras [625].

Men moet een bekwaam Latinist zijn om zulke vloeiende disticha te kunnen schrijven, en ook in dit opzicht kon Hoffer, man van een brede beschaving, zich thuis voelen in de kring der geleerden, die zijn omgang zochten alsof ook deze regent een der hunnen was.

Hoffer is als letterkundige het eerst opgetreden met enkele vertalingen van stichtelijke geschriften uit het Latijn in het Nederlands. Het zijn, in chronologische volgorde, een verhandeling *„Over de bloedige offerhande Christi" (1613) van Heinsius [626], de *„Rechtsinnige bevestiginge van de ware gemeenschap des lichaams en des bloeds onses Heeren Jesus Christus" (1614) van Johan von Kitslitz [627], de *„Theses van de eeuwige Godheyd Christi" (1614) van Trelcatius (?) [628], *„Een korte belydenisse des geloofs" (1614) van Beza (1614) [629] en tenslotte het *„Ghespreck over den geboortedag onses Heeren" (1622) van Heinsius [630].

De grote en langdurige droogte van het jaar 1615 gaf Hoffer aanleiding tot het schrijven van een aantal Latijnse disticha, die hij onder de titel *„Proteus sive Disticha synonyma" (1615) [631] in het licht gaf. Ruim een halve eeuw later bezorgde zijn kleinzoon er nog een derde uitgave van, toen, in 1670, het wegblijven van de regen opnieuw het land van Zieriksee met onvruchtbaarheid kwam teisteren.

Teruggekeerd van de Dordtse synode geeft Hoffer in 1621 „Een ghebed tot onsen Heere Iesum Christum voor de vrede der kercke" [632] uit. In de parafrase van dit gebed dankt hij God voor de uitredding uit de verdrukking en benauwdheid, waarin Rome en Spanje ons volk gebracht hadden, en hij herinnert aan de landen, die nog altijd het juk om de hals dragen: Bohemen, Silezië, Moravië, de Palts. De strijd die daar gestreden wordt is ook onze strijd, is ook Gods strijd; het is Gods bruid, die wordt gekweld. Laat wat buiten onze grenzen gebeurt ons een prikkel zijn tot eensgezindheid, en tot het bijleggen van de twisten, die land en kerk verscheuren. Als zovele van soortgelijke opwekkingen is ook deze bede wat vaag en in de grond nietszeggend, want wanneer een rechtzinnig Calvinist als Hoffer opwekt tot eensgezindheid, bedoelt hij natuurlijk dat de andersdenkenden hun heterodoxe standpunt zullen verlaten en zich conform de zienswijze der bovendrijvende partij zullen verklaren. Ook in dit opzicht is de mensheid zichzelf gebleven.

Langer dan tien jaar heeft Hoffer vervolgens geen afzonderlijk verschenen oorspronkelijk werk in het licht gezonden. Wel heeft hij enkele keren, in de nu onmiddellijk volgende jaren, aan uitgaven van anderen zijn medewerking verleend: aan de „Groote schrijf almanak" van 1622 [633], aan „Bergen op den Zoom beleghert" (1623) van de predikanten De Rijcke, Du Rieu en Vay [634] en vooral aan de „Zeeusche Nachtegael" (1623), waarvoor hij een grote verzameling Nederlandse gedichten inzond [635]. Pas in 1634 laat hij dan weer een afzonderlijk Latijns gedicht verschijnen, een *„Paraphrasis poëtica epistolae catholicae S. Jacobi Apostoli [636], die we

alleen bij name kennen. Ze bevestigt eens te meer Hoffers voorliefde voor onderwerpen van stichtelijke aard.

Nederduytsche poëmata

Het jaar daarop verschijnt dan zijn enige Nederlandse dichtbundel, tegelijk zijn grootste werk, de „Nederduytsche poëmata" (1635) [637], een boek van vierhonderd bladzijden, het voorwerk niet meegeteld, dat ons deze dichter beter en vollediger nog dan uit zijn briefwisseling en wat we van zijn omgang met dichters en geleerden weten, doet kennen als een zeventiende-eeuwse calvinistische regent op zijn best.

Het titelblad van het boek geeft in een drietal voorstellingen de bedoeling van de dichter en de wezenlijke inhoud van zijn werk op symbolische wijze weer. Bovenaan ziet men de zeven deugden, de ogen gericht op de in haar midden tronende Godsdienst, die de ogen hemelwaarts slaat. Op haar schoot rust een opengeslagen Bijbel. Daaronder zijn Heraclitus en Democritus afgebeeld, en geheel onderaan wordt het gewoel der wereld uitgebeeld door het gezicht op een drukke koopstad, wellicht Zieriksee zelf.

Voor Hoffer stond, als Calvinist, de godsdienst in het middelpunt van het leven. Elke bladzijde van de „Nederduytsche poëmata" draagt daar de sporen van. Maar ook Hoffer stond, als Cats, met beide voeten stevig in het maatschappelijke leven, en het gewoel der mensen in onze tijdelijke woning had zijn volle belangstelling. De levenwekkende bedrijvigheid van de Republiek, die het hoogtepunt van haar bloei juist bereikt heeft, de belangrijke gebeurtenissen die zich zowel op politiek als op kerkelijk terrein afspelen, en waarvan hij een der medespelers is, al speelt hij dan niet op het eerste plan, hoe moet Hoffer daarvan vervuld zijn geweest. Daarbij is hij nog juist voldoende humanistisch ingesteld, om een deel van zijn tijd voor studie en wetenschap te reserveren. Wanneer de deuren van kantoor of vergaderzaal zich achter hem gesloten hebben, vindt hij in zijn studeervertrek de rust, die hem in staat stelt om al zijn aandacht te wijden aan de dingen, die ver boven het aardse gewoel uitreiken [638]. Of men het gewoel der samenleving betreurt ofwel er om lacht, het is om het even: de Christen verwacht tenslotte toch iets anders, iets hogers, hij verkeert wel op de markt des levens, maar als vreemdeling.

In grote, misschien wat overdreven bescheidenheid zond Hoffer zijn boek in het licht. „Anser strepit inter olores", schreef hij als motto op het titelblad [639], en in het gezelschap van Heinsius en Cats, van Camphuysen en Hooft weet hij zich slechts „een schrale gans in 't midden van de swanen". Maar evenals het geringste metaal, hoe ver het dan ook afstaat van het edele goud, toch altijd nog wel ergens voor kan dienen, zo kan ook dit boek, hoe gering ook van waarde, misschien de een of andere blinde mens enigszins licht geven, en iets hogers heeft de dichter nooit begeerd.

De tamelijk lange inleiding, die Hoffer voor zijn „Poëmata" schreef, is kenmerkend voor de opvatting betreffende de dichtkunst, die ook een groot aantal van zijn tijdgenoten zal hebben aangehangen. In het kort kan deze mening weergegeven worden met het woord van Horatius: Et prodesse volunt, et delectare poëtae. „Waar mede de selve ons wijslijck heeft willen te kennen geven dat het wit, ende ooghmerck der poëten in haren aanvangh daar toe is henen gericht geweest, dat sy beyde in haar schryven, ende spreken hebben betracht, eensins om den menschen eenigh nut, ende voordeel, andersins eenighe vrueghd, ende vermaken toe te brenghen" [640]. Dus bestaat „de kracht van de poësie, ende het ooghmerck van dien in dese twee stucken, wanneer sy maar naar be-

hooren word geouffent, namentlijck in het leeren, ende vermaken, niet alleen in het vermaken, ende om den sin te verlustighen, gelijck wel eenighe meynen, maar oock om de menschen te leeren, ende van de boosheyd deses werelds tot de dueghd te trecken, ende als met de hand soetkens te geleyden tot een eerlijck leven, ende alsoo in nieuwe, ende beter geschickte menschen te doen veranderen" [641]. Zo beeldden de Ouden in de mythologische figuren van Orpheus, Amphion en Arion de invloed uit, die de dichtkunst op de mens vermag. De Heidenen zochten door haar de deugdzaamheid des levens te betrachten; wij, die Christenen zijn, nemen hoger vlucht, en stellen onze kunst in dienst van hem, die ons uit de duisternis tot het licht heeft gebracht. „Hier toe dan moet alle ons doen worden gericht, het sy oock over wat sake ofte materie dat wy onsen geest, ende gedachten laten loopen" [642]. Opbouw van het burgerlijke, maar vooral van het geestelijke leven moet het doelwit der poëzie zijn. „Een mensche moet voorsichtighlijck, ende wel leven om een eerlijck burgher te sijn, maar moet hoogher gaan om saligh te werden, ende beyde dit moet onse betrachtinghe sijn: dese ondersoecken de nature, ende de verborghen oorsake van dien, andere betrachten de groote der sonne, ende mane af te peylen, ende hare distantie van der eerde, andere wederom soecken de redenen van ebbe, ende vloed in dat groote element te kennen, midsgaders oock van den donder, ende blixem in de lucht, ende van het schudden, ende beven der eerde, ende diergelijcke dinghen, de welcke alhoewel deselve ten eersten opsiene alleen souden schynen te strecken tot vermakelijcke spitssinnigheyd, ende ouffeninghe des verstands, konnen evenwel ten goede, ende tot grootmakinghe worden gebracht van den ghenen die Schepper is van dien allen, waar van ons de koninghlijcke propheet David een levendigh voorbeeld voor ooghen stelt in sijne dichten van de Psalmen" [643]. Anderen weer worden gedreven „tot het beschryven van de burgherlijcke dueghden, van de bestieringhe der familien, ende de huyshoudinghe, van den schuldighen plicht der koninghen, ende princen, ende overigheden, midsgaders oock van het ampt der onderdanen teghens de selfde, waar door sy de menschen door eene lieffelijcke, ende bevallighe maniere van spreken van hare aangeborene, ende quade beweginghen afleydende soecken te brenghen tot de soete over een stemminghe, ende order aller dinghen, sonder de welcke noch republijcke, noch stad, noch familie en kan bestaan". Nog anderen tenslotte betrachten „de opmerckinghe van soodanighe dueghden die niet alleen burgherlijck, maar oock Christelijck sijn, die den mensche hier niet alleen geluckigh maken, ende bevalligh by andere, maar oock gelucksaligh na desen leven, die den mensche toebrenghen alle heyl, ende saligheyd beyde in dese, ende in de toekomende eeuwe".

Hoffer bedoelde met deze uiteenzetting niet, een aanwijzing te geven omtrent de aard van zijn eigen verzen; hij constateert tenslotte alleen, dat zijn „meditatien, ofte bedenckinghen geloopen hebben op saken die niet onstichtighlijck en sijn, ende die misschien eenighe eenighsins tot nut, ende vermaack sullen konnen dienen" [644]. Een grote verscheidenheid van stof kenmerkt zijn bundel: „altemets spreeck ick van Goddelijcke dinghen, ende die de betrachtinghe der Christelijcker religie aangaan, altemets van saken die de burgherlijcke dueghden betreffen, altemets tot lof der ghener die aan ons vaderland, ende stad goede diensten gedaan hebben, altemets van het ghene in tyde van oorloghe is voor gevallen, naar dat de lust, ende occasie der dinghen, als oock de gelegendheyd des tijds ons hier, ofte daar toe heeft getrocken: de schepen die door tempeest gedreven worden, houden gheen eenparighen kours, maar naar dat sy herwaarts,

ende derwaarts gesmeten werden, soecken sy haar ancker te vestigen, alsoo gaat het oock met ons in deze studien, naar dat d'eene, ofte d'andere materie, ofte gelegendheyd ons is voorgekomen daar sijn wy wat blyven staan, tot dat wy weder op een ander sijn gedreven geweest" [645].

De „Nederduytsche poëmata" vertonen inderdaad een zeer geschakeerde verscheidenheid. Chronologisch gerangschikt naar de tijd van hun ontstaan, volgen de gedichten elkaar dientengevolge in de bontste volgorde op. Het eerste, klaarblijkelijk ook het oudste, is een „Lofdicht ter eeren Godes over de groote weldaden den Christenen boven andere menschen, ende schepsels bewesen", een van de talrijke stichtelijke liederen uit de bundel, waarvan meer de bedoeling dan de vorm te waarderen valt [646]. Aan „stichtinghe" ontbreekt het in deze verzen allerminst, ook niet als de stof er nu niet direct aanleiding toe geeft. Maar bovendien was Hoffer, gelijk het merendeel van zijn bewust levende landgenoten uit zijn tijd, een strijdbaar Christen, in wie de Gereformeerde leer niet alleen een onverdacht aanhanger, maar bovendien een warm verdediger vond. „Spaansche tyrannie" en „Roomsch' afgodery" noemt hij in één adem [647], omdat ze voor zijn gevoel onafscheidelijk verbonden zijn. Vooral de Jezuïeten moeten het ontgelden; hun naam, „Jesu-wijten", dragen ze terecht, aangezien ze zo ver van Jezus afstaan [648].

Een niet gering deel van de bundel bestaat uit gelegenheidspoëzie: het zijn gedichten op de langdurige droogte van 1615, op de watervloed en de dijkdoorbraak van 1625, op de geboorte van zijn kinderen, op het sterven van bevriende predikanten en familieleden, op het verschijnen van boeken. Een groot aantal liederen uit de tweede helft van de bundel is gewijd aan de voornaamste gebeurtenissen op politiek gebied na het Bestand. Zo richt hij in 1622 een „trouw-hertighe vermaninghe" tot het belegerde Bergen-op-Zoom, „tot opweckinghe van haar ouwe ende getrouwe kloeckmoedigheyd" [649], en wanneer de stad ontzet wordt, uit hij zijn dankbaarheid in een „Hertgrondighe danckseggінghe tot onsen grooten God over de geluckighe, ende onverwachte verlossinghe der belegherde stad van Berghen-op-zoom" [650] en in een aantal Latijnse en Nederlandse verzen over verschillende gedenkwaardigheden, tijdens dit beleg voorgevallen. Evenzo geeft in 1624 het uitzeilen van de vloot met bestemming voor West-Indië hem een lofdicht in de pen. Aan Piet Heyn wijdt hij in 1628 een „eer-gedicht", en twee jaar later een grafdicht. De inneming van Wezel en het ontzet van 's-Hertogenbosch, beide in 1629, en de slag op het Slaak (1631) zijn hem telkens aanleiding, te getuigen van de liefde voor zijn land en zijn meeleven met de gebeurtenissen van de vrijheidsoorlog, die na het Bestand weer met nieuwe moed was voortgezet. Het Oranjehuis had Hoffer lief, gelijk hij zijn land liefhad: Prins Willem, „d' oude held", die als weleer Mozes de Joden uit het diensthuis van Egypte, de Nederlanders uit de Spaanse slavernij had uitgeleid, en Maurits, „de Heyland van ons staat, de schermheer van ons land, de dwinger van de zee", maar ook de redder van de vaderlandse kerk, de instandhouder van de zo duur gekochte religie, die nog zo kort geleden ernstig bedreigd werd. Zijn droefheid over de dood van de tweede stadhouder is even groot als oprecht. Maurits, die zo openlijk partij had getrokken voor de Contra-Remonstranten, moest een man zijn naar het hart van deze rechtgeaarde Zeeuw, voor wie elke afwijking van het rechtzinnige Calvinisme een gruwel was, en dankbaar gedenkt hij zijn ijveren voor de zaak der religie:

> Hy heeft de droeve kerck nu sijnde schier verlaten,
> Nu sijnde vol van druck van die haar luyster haten,

Hy heeft de droeve kerck, spijt die haar eer bevecht,
Nu weder door sijn sorgh, end' wijsheyd opgerecht.
Sy was hem dier vertrouwt, hy heeft haar dier gehouwen,
Hy was haar als een vooghd, end voester in 't benouwen,
God geve dat haar eer, die nu soo helder schijnt,
Noyt werde door de mist van dwalingh ondermijnt [651].

Als zededichter trad Hoffer geheel in het voetspoor van zijn „neef" Cats. In zijn trant dichtte hij een aantal emblemata, ten dele eerst in de „Zeeusche Nachtegael" opgenomen, al of niet door platen verduidelijkt en van Latijnse en Nederlandse opschriften voorzien [652]. Als alle emblemata-dichters behandelt hij er de meest uiteenlopende onderwerpen in. Het leven van alle dag, de natuur, de mens in zijn handel en wandel geven hem stof voor zijn overpeinzingen, die steeds een didactische of moraliserende strekking hebben, maar zich nooit onderscheiden door diepte van gedachten of hoge poëtische vlucht. Indien maat en rijm het vers schiepen, was Hoffer een dichter; thans aarzelt men, hem deze kwalificatie toe te kennen. Het best zijn nog zijn sonnetten, die, tezamen een twintigtal, over de hele bundel zijn verspreid, o.a. dat „Op het Geestelijck compas D. Godefridi Cornelij Udemans uytgegeven anno 1617":

Ghy visschers, die om winst de wilde woeste zee
Zuyd, ende noord doorsnijd met uwe scherpe kielen,
End' swiert op uw compas, als waghens op haar wielen,
Beseylt, alst God belieft, wel een gewenschste reê,
Al toeft u oock by nacht, wind, haghel, ijs, end' snee,
Maar aangesien de storm u oock wel kan vernielen,
Soo koomt, op dat ghy mooght behouden uwe zielen,
Hier is noch een compas, slaat d' ooghen op dees twee,
Het eerste dient het lijf, dit *Geestelijck compas*
De ziel ter haven brenght, trots winden strangh geblas,
End' maackt u onversaaght in 't midden van de baren,
Leyd u het eene daar ghy haringh vanght, end vis,
Dit and're leert u hoe ghy veyligh, end' gewis
Mooght door een korte dood in 't eeuwigh leven varen [653].

Hoffer komt ons uit deze liederen naar voren als een bezadigd man, die slechts dan uit zijn evenwicht raakt, wanneer de Roomsen of de Spaansen ter sprake komen. Als zededichter is hij allerminst blind voor de fouten van zichzelf en anderen, maar heftige uitvallen tegen de verdorvenheid van het menselijk geslacht, zoals men die bij iemand als Hondius aantreft, zijn hem vreemd. De vriend van Udemans en de neef der Teelincks is aan het Piëtisme niet achteloos voorbijgegaan; het blijkt uit de lofdichten die hij op enkele werken van de eerstgenoemde predikant schreef. Als de Teelincks is hij een man des vredes, ook in kerkelijke aangelegenheden; duidelijk spreekt hij zijn pacifistisch standpunt uit in „Een ghebed tot onsen Heere Iesum Christum voor de vrede der kercke". Als Roemer Visscher, als Huygens, Hondius en zovele anderen vóór en na hem, heeft hij zich gekeerd tegen het euvel, waartegen elk geslacht zich opnieuw keert: de verbastering der zeden en het verlies van de eigen volksaard. Met name hindert hem de zucht van velen onder zijn tijdgenoten, hun taal met vreemde woorden op te sieren:

Ick weet niet wat het is met onse Nederlanders,
Want nevens hare taal soo spreken sy noch anders,
Het is haar niet genoegh te spreken hare taal,

Sy spreken Frans, end' Schots, Latijn, end' als de Waal.
Sy weten 't als een kock te menghen, end te scherven,
Om soo quansuys wat eers by and're te verwerven,
De eene seyd, *bon jour*, mijn Heer, de and're weêr
Seyd *bona dies*, Heer, end' swets soo even seer.
De grace, neen *Monsieur, excuse moy* sy spreken,
End doen niet anders als wat Frans den hals te breken,
Dan koomter oock Señor, end' maackt den Spaanschen geck
In plaatse van voornoemd, is *ditto* nu den treck.
Van waar koomt ons dit toe te menghen soo de talen,
End' dan van dees' een woord, end' dan van die te halen,
Is 't schaarsheyd in de taal? verwert ons die de spraack?
Neen, d' hooghmoed die ons quelt is oorsaack van de saack [654].

Als dichter is Hoffer een maar heel middelmatige figuur, die nauwelijks onze aandacht verdient. Kenden we niets anders van hem dan het werk, dat hij ons heeft nagelaten, dan zouden we zeker een eenzijdige en daardoor valse voorstelling van hem gevormd hebben. Nu we weten dat vele geleerden van zijn dagen, en daaronder mannen met een internationale reputatie, zijn vriendschap en zijn omgang op prijs hebben gesteld, begrijpen we dat deze man meer is geweest dan een middelmatig dichter uit een uithoek van ons land. Het is misschien wat te veel gezegd, hem een persoonlijkheid te noemen; dit immers had ook in zijn werk tot uiting moeten komen. Maar ook als men in het oog houdt dat onze voorouders buitengewoon gul waren met hun lof, dan blijft er toch nog voldoende over om in Hoffer een regent te zien, die als mens en als geleerde in grote achting stond. „Hoffer sinckt om niet te sterven", zegt Heinsius van hem, met een zinspeling op de zwaan, die stervend zijn lied zingt, en zijn collega Cunaeus voorspelt hem ook al de onsterfelijkheid. Men kan nauwelijks aannemen, dat hij dit inderdaad geloofd heeft, al zal er in de bescheidenheid van het motto, waaronder hij zijn gedichten uitgaf, ook wel wat overdrevens zijn. Hoe dit zij, wanneer wij Hoffer na drie eeuwen nog tot op zekere hoogte waarderen kunnen, dan is dat uitsluitend terwille van zijn kwaliteiten als mens, als een van die calvinistische regenten die niet alleen de belangrijkste politieke factor van het maatschappelijk leven uitmaakten, maar tegelijk ook het hoge peil van het intellect der Nederlanders vertegenwoordigden.

ABRAHAM VAN DER MYL

Van de ruim zeventig jaar die hij geleefd heeft, heeft Van der Myl er twintig, van 1589 tot 1609, in Zeeland doorgebracht, maar ook nadat hij, noodgedwongen, naar Holland was vertrokken, heeft hij het contact met de Zeeuwen bewaard en hebben deze hem ook nog zózeer als een van de hunnen beschouwd, dat zij hem hebben uitgenodigd om mede te werken aan de „Zeeusche Nachtegael", ruim tien jaar na zijn vertrek. Om deze reden wordt het werk van deze geleerde predikant hier in zijn geheel beschouwd.

Abraham van der Myl (1563—1637) [655] stamde uit een bekend Dordts geslacht, dat in de zestiende en de zeventiende eeuw een aantal verdienstelijke staatslieden en geleerden aan ons land heeft geschonken. Zijn vader, Jan van der Myl Claasz., was aanvankelijk rentmeester van graaf Willem van den Berg, en vervolgens predikant te Appingedam, Groningen, Delft en Breda; zijn moeder, Christina van Wimborg, stamde van moederszijde uit het adellijke geslacht der Quaden uit Westfalen. Hun zoon werd op 13 Februari 1563 [656] te 's-Heerenberg, de resident der graven Van den

Berg, geboren en van jongs af bestemd voor de geestelijke stand. Aan de Gentse hogeschool volgde hij de lessen van Jacobus Kimedoncius en Lambertus Danaeus, twee theologen van meer dan gewone betekenis. Onder voorzitting van de eerste verdedigde hij in 1583 negen stellingen uit de brief van Paulus aan de Hebreeën over het priesterschap van Christus. Het volgende jaar verliet hij Gent wegens de geloofsvervolgingen, om aan enkele buitenlandse universiteiten zijn theologische studie voort te zetten, o.a. in Heidelberg, waar hij in 1586 en '87 was. Teruggekeerd in het vaderland, leidde zijn weg, misschien door tussenkomst van Kimedoncius, die sinds 1585 predikant te Middelburg was, naar Zeeland, waar hij op 1 Juli 1589 door de kerkeraad van Vlissingen als derde predikant werd beroepen [657], op voorwaarde dat zijn gaven vooraf door enkele predikanten getoetst zouden worden. Klaarblijkelijk heeft hij aan de eisen voldaan. In 1597 was hij een van de gedeputeerden van de classis van Walcheren naar de provinciale Zeeuwse synode te Goes, waaruit opgemaakt mag worden dat hij destijds nog voor rechtzinnig doorging. Dit veranderde, toen hij in het begin der volgende eeuw partij koos voor de opkomende beweging der Remonstranten. Aan de magistraat van Vlissingen was dit dermate onaangenaam, dat zij in het laatst van 1608 zijn overplaatsing eiste, en hem zelfs, toen dit naar haar zin niet spoedig genoeg gebeurde, het preken verbood. Het is niet duidelijk waarom de Vlissingse regering zo streng tegen hem optrad; noch de acta van de kerkeraad, noch die van de classis verspreiden hierover enig licht. Uit de acta van de provinciale synode, die in 1610 te Vere bijeenkwam, blijkt dat er „quade geruchten" over hem waren uitgestrooid [658], maar het is niet op te maken of deze zijn leer dan wel zijn leven betroffen. Intussen had de kerkeraad hem al op het eind van 1608 of het begin van 1609 ongevraagd ontslag gegeven, en in zijn plaats Daniël van Laren, predikant te IJzendijke, beroepen. Van der Myl beriep zich op de classis van Walcheren en de provinciale synode van 1610, maar de protesten van de classis zowel als die van de synode, bij Hunne Edel Mogenden ingediend, bleven zonder het gewenste resultaat [659]. Van der Myl bleef dus afgezet, en vestigde zich in 1609 als ambteloos burger in Dordrecht, waar zijn familie woonde. Pas in 1614 werd hij te Papendrecht, onder de classis van Zuidholland, weer predikant, maar al in 1619 nam hij emeritaat of werd hij — ook dit blijkt niet duidelijk — als Arminiaan afgezet. Zo bracht hij ook zijn laatste twintig levensjaren weer ambteloos te Dordrecht door, waar hij vele vrienden had, o.a. de bekende dokter Johan van Beverwyck, en waar hij op 27 Maart 1637 stierf [660].

Het oudste werk dat we van Van der Myl kennen is een Latijns rouwdicht uit 1587 op de dood van de Friese dichter Eilardus de Alma [661], met wie hij wellicht te Appingedam of Groningen kennis heeft gemaakt. Er schijnt geen exemplaar van te zijn bewaard gebleven, en zo is het niet mogelijk een indruk te krijgen van dit specimen van consolatieliteratuur, waarmee Van der Myl zich aansloot aan een in de Renaissance-literatuur welbekend genre.

Zes jaar later verscheen zijn vertaling van „Den slach van Lepanten" (1593) [662], het gedicht dat Jacobus VI van Schotland op de bekende zeeslag van 1571 tegen de Turken heeft gemaakt, en dat al eerder door Du Bartas in het Frans was overgezet. Van der Myls vertaling sluit zich nauwer dan de Franse bij het origineel aan, en hoewel ze niet vrij is van een zekere stroefheid, treft ons hier en daar toch een niet onwelluidende klank; zo in enkele, overigens vage natuurbeschrijvingen, als in deze Virgiliaanse aanduiding van de lente:

Op dien tijt van het jaer, wanneer der maeyers handt
Met een gecromde zicht scheert aff alom vant landt
De gulden locken haers van Ceres geelwe vlechten:
End als de tacken crom sick niet en connen rechten,
Mits haer swaer vruchten last: end' als den huysman bly,
Gecroont met wijngaerts blaer, danst met een wijt geschry [663],

of in deze andere, van de dageraad:

Soo haest nu t'morgenroot met sijn schoon aensichts stralen
Den dach om hoge brocht, end deed' den nacht neerdalen:
End maeckten s'leeuwercks keel, bly om der sonnen licht,
Weer open, om tot God te singen een soet dicht:
Soo haest de claere maen van aenschijn ongestadich,
In zee te bedde was, end dat de son schijndadich,
Mits treckend' allen damp end wasem dick om hooch,
Een hemels blauwen rock de coele locht aentooch [664].

Van der Myl heeft aan deze vertaling enkele kleinere oorspronkelijke zowel als vertaalde gedichten toegevoegd [665]. Ook hij was, als zovelen onder zijn tijdgenoten, getroffen door de epode „Beatus ille" van Horatius, en de vertaling die hij van „Den loff eens landt-mans levens" [666] gaf — de oudstbekende uit onze taal — is verre van onverdienstelijk. In vijfvoetige jambische verzen heeft hij het origineel op de voet gevolgd. Mogen we het als een hulde aan zijn dichterschap beschouwen, dat de dichter van „Bauw-heers wel-leven" uit de „Nederduytschen Helicon" er enkele regels aan ontleend heeft [667], zoals Philibert van Borsselen enkele jaren later een passage uit de „Slach van Lepanten" in zijn „Strande" overnam? [668]

Behalve twee andere oden van Horatius heeft Van der Myl nog, onder de titel „De ydelheyt ende ongestadicheyt des werelts, levendich afgeschildert" [669], een aantal achtregelige gedichtjes van de Franse auteur Antoine la Roche de Chandieu vertaald. In zijn vertalingen is hij doorgaans meer op dreef dan in oorspronkelijke gedichten als „Vant Woort Gods", „Tegen den wellustigen" en „Tegen den dronckaerts" of dat „Over den naem sijns soons Petri" [670], waarin ook niet het geringste spoor van dichterlijk talent te onderkennen is.

Klaarblijkelijk heeft Van der Myl door deze vertaling van de „Slach van Lepanten" de aandacht getrokken van Carel van Mander, en is deze op de een of andere wijze met de Vlissingse predikant in contact gekomen. We kennen althans een sonnet van de Haarlemse dichter aan zijn Vlissingse vriend [671], die voor Van Manders vertaling van de „Bucolica en Georgica" (1597) in de vorm van een dialoog tussen Gaerdriick en Plantman een „Ecloga ofte Veld-dicht" [672] schreef, waarin Van Mander om zijn vertaling wordt geroemd, „ende alle goede verstanden werden vermaent hetselfde nae te volghen int verrijcken der Nederlandtsche sprake". De samenspraak krijgt een locale kleur door de vermelding van het steeds toenemende aantal boomgaarden op Walcheren en de korenrijkdom van Zeeland, waardoor de dichter bewees hoezeer dit zijn tweede vaderland was geworden.

Ook aan de „Nederduytschen Helicon" heeft Van der Myl meegewerkt. De bundel bevat een „Nieu-jaer-liedt" [673] van hem, opgedragen aan de Middelburgse maecenas Melchior Wijntgis, en een berijmde anekdote [674], alweer zonder enige dichterlijke verdienste. Hij zal het dan ook wel alleen aan zijn vertaling te danken hebben, dat hij in het „Vreught-eyndich spel", waarmee de bundel opent, genoemd wordt onder de zestien Neder-

landse voorgangers op het terrein der rhetorica, die waard zijn om nagevolgd te worden [675].

Nog eenmaal zullen we Van der Myl als lid van een dichterkring ontmoeten, die van de „Zeeusche Nachtegael". De twee bijdragen, die dit boek van hem bevat [676], bewijzen dat hij zich nog altijd als een Zeeuws dichter beschouwde, en dat de Zeeuwen hem, zijn onrechtzinnige naam ten spijt, ook nog altijd als zodanig erkenden. Zijn aandeel aan de bundel leert ons dat hij in de calvinistische gedachtenwereld van de Zeeuwen geen vreemdeling was.

Van der Myl, die intussen weer Hollander was geworden en zijn tweede vaderland voorgoed had verlaten, had enkele jaren na zijn vertrek uit Zeeland de „Lingua Belgica" (1612) [677] uitgegeven, die ofschoon in het Latijn geschreven, een pleidooi inhield voor de moedertaal, en die ook in andere opzichten een typische uiting van renaissancistische taalkunde is. In dit boek, dat naar de schrijver meedeelt in niet meer dan twee maanden tijds geschreven zou zijn, wilde hij de oudheid, de eerbiedwaardigheid en de voortreffelijkheid van de Nederlandse taal aantonen en de verwantschap van deze met het Hebreeuws, het Grieks, het Latijn, het Perzisch en andere talen duidelijk maken. Naast de eerste drie talen beschouwt hij de lingua Germanica, sive Teutonica, sive Belgica als een van de vier moedertalen van de meeste volken. In een aantal woordenlijsten toont hij hun onderlinge verwantschap aan, waarbij hij er, zoals trouwens in zijn hele betoog, te weinig rekening mee heeft gehouden dat er meer gelijk dan eigen is, ook in de filologie. Zijn wijze van redeneren is vrij simpel, en voor de taalstudie is zijn boek niet meer dan een historisch curiosum. Niettemin blijkt er uit, hoe grote belangstelling deze predikant bezat voor de jongste ontdekkingen op filologisch gebied, waarvan hij uitstekend op de hoogte blijkt te zijn geweest. Van Marnix' schoondochter leende hij een door deze staatsman vervaardigd excerpt uit een Perzische woordenlijst van Raphelengius, van de studies van Gyraldus, Gesnerus, Bibliander, Vulcanius, Merula, Lipsius en andere gezaghebbende filologen blijkt hij met vrucht kennis te hebben genomen. Maar al zijn wijsheid was tweederangs-wijsheid, en van enig kritisch inzicht in zijn bronnen geeft Van der Myl nergens ook maar enig blijk. Niettemin heeft het enig gezag gehad; de lofdichten van Vulcanius, Heinsius en Scriverius, die de „Lingua Belgica" voorafgaan, deden het als het ware onder de auspiciën van de Leidse school verschijnen, en niemand minder dan Grotius nam zijn bewijsvoering voor de IJslandse kolonisatie van Noord-Amerika in zijn „De origine gentium Americanarum dissertatio" (1642) over. Nog lang na Van der Myls dood heeft de filologie de ook door hem verdedigde denkbeelden aangehangen, en eerst Leibnitz heeft het vooroordeel, dat het Hebreeuws de moeder van alle talen zou zijn, voorgoed overwonnen.

Van Van der Myls filologische belangstelling getuigt nog een woordenlijst uit oude Duitse schrijvers als Otfried von Weissenburg, Williram, de glossaria van Rhabanus Maurus, van Kero, Gassarus, Lipsius en Lazius, waaruit hij de oude Duitse en Keltische woorden zorgvuldig heeft gerangschikt en vervolgens getracht, ze met behulp van allerlei talen te verklaren. Leibnitz achtte ze belangrijk genoeg om ze onder de titel „Archaeologus Teuto" op te nemen in zijn „Collectanea etymologica" (1717) [678]. Enige verwantschap met de „Lingua Belgica" vertoont ook het posthume boekje „De origine animalium, et migratione populorum" (1667) [679], dat Van der Myl nog op zijn zeventigste jaar, dus in 1628 of 1629, voltooide, maar dat pas veertig jaar later in Genève gedrukt werd.

Het werd al drie jaar na zijn verschijning in het Duits vertaald [680], en bovendien nog in 1705 herdrukt. Hij behandelt in dit anthropologische werkje, geschreven in een tijd toen de wetenschappelijke beoefening der anthropologie nog geboren moest worden, de verspreiding van mensen en dieren over de aarde, op grond van hetgeen de Bijbel, de kerkvaders en de klassieke auteurs daarover mededelen. Ook dit geschrift is voor ons niet meer dan een historische curiositeit, maar ook dit bewijst ons hoe wijd de belangstelling van deze predikant was, in wie we het polyhistor-type der Middeleeuwen zien voortleven.

Het is opmerkelijk dat van Van der Myl maar één enkel theologisch werk afzonderlijk gedrukt is, te meer omdat hij zelf uitdrukkelijk verklaart dat de taalstudie voor hem maar een tijdverdrijf was, de studie der theologie echter het eigenlijke terrein waar zijn belangstelling lag [681]. Zijn *„Overlegginghe van den 23sten Psalm" (1611) [682] is ons, als zovele andere werken van Zeeuwse schrijvers uit deze tijd, alleen van naam bekend. In hetzelfde jaar waarin dit stichtelijke geschrift verscheen, gaven de afgevaardigden van Zuidholland hem op de Dordtse synode op als een van de theologen uit hun gewest, die zij bekwaam achtten voor het overzetten van de Bijbel [683]. Daarvoor is Van der Myl echter niet in aanmerking gekomen, wat ons met het oog op zijn al of niet vermeende roep van onrechtzinnigheid trouwens niet behoeft te verwonderen.

Dat hij intussen op theologisch gebied meer gewerkt heeft dan zijn literaire nalatenschap ons zou doen vermoeden, blijkt uit zijn briefwisseling met vele geleerden van zijn tijd, die we fragmentarisch bezitten, maar waarvan ons voldoende is overgeleverd om er uit op te maken dat hij met tal van theologen en filologen van gezag en andere geleerden in briefwisseling en in persoonlijk verkeer heeft gestaan. We zagen al dat Vulcanius, Heinsius [684] en Scriverius [685] lofdichten schreven voor zijn „Lingua Belgica", die er ook een van de Terneuzense predikant Petrus Hondius bevat. Met Lipsius [686], Vossius [687], Junius [688] en Heurnius [689] stond hij in briefwisseling. Een hechte vriendschap verbond hem met Dominicus Baudius. Toen deze in het voorjaar van 1607 wegens zijn benoeming tot professor in de juridische faculteit moeilijkheden kreeg met de studenten, stond Van der Myl vooraan onder degenen die hem aanrieden, vooral niet te wijken [690]. Ook met Wtenbogaert stond hij in briefwisseling [691]; o.a. verzocht hij deze in 1607 hem te verdedigen tegen de kwade geruchten, die over hem werden uitgestrooid [692], en nog in 1612 stuurde hij hem een van zijn geschriften ter beoordeling toe [693]. Ook Gomarus behoorde tot zijn beste en oudste vrienden. In 1598 zond hij hem twee van zijn commentaren toe, over het Hooglied en over het lied van Jacob, met verzoek om een oordeel daarover zowel van Gomarus zelf als van Marnix. Gomarus deelde hem uit beider naam hun ongeveer gelijkluidende mening mee, maar ofschoon die niet ongunstig was, schijnt het niet tot een uitgave van deze theologische geschriften te zijn gekomen [694]. In 1602 zond Van der Myl hem weer een boek ter beoordeling toe, waarin hij o.a. handelde over de vraag of de kerk in geloofsdogmen, die voor de zaligheid noodzakelijk zijn, kan dwalen. Gomarus maakte enkele op- en aanmerkingen, maar achtte zich overigens niet bevoegd om hierover een oordeel uit te spreken [695]. Ook deze verhandeling schijnt Van der Myl onder zich te hebben gehouden. Zijn vriendschappelijke verhouding met mannen als Wtenbogaert en Gomarus maakt de tegen hem ingebrachte beschuldiging van onrechtzinnigheid en zijn afzetting als predikant nog eens zo raadselachtig. Maar ook in de zeventiende eeuw gingen intellectuelen van verschillende denkrichting, die

elkaar officieel verketterden, vriendschappelijk met elkaar om, verbonden door de boven kerketwisten uitrijzende liefde tot de wetenschap.

Marnix heeft hij, zoals uit zijn brieven valt op te maken, persoonlijk gekend, en men mag aannemen dat de jonge predikant de in de teruggetrokkenheid van zijn Soeburgse kasteel levende staatsman weleens heeft bezocht in de jaren toen hun woonplaatsen aan elkaar grensden, om persoonlijk over theologische onderwerpen met hem van gedachten te wisselen. Ook is er aanleiding om te veronderstellen dat Van der Myl in 1606 het plan heeft opgevat, de Psalmen van Marnix opnieuw uit te geven, samen met die van Datheen en met de Franse vertaling. In 1604 verleenden de Staten-Generaal octrooi voor deze uitgave aan de Middelburgse boekverkoper Bernard Langenes. Bij een bezoek te Leiden informeerde Van der Myl bij zijn vriend prof. Willem van der Codde naar de verbeteringen van Marnix' hand, die na diens dood in het bezit van Vulcanius waren overgegaan. Intussen is er om onbekende redenen van deze nieuwe uitgave, waartoe ook Vulcanius plannen had, niets gekomen [696].

In 1601 kwam zijn tien jaar jongere Dordtse vriend Simon van Beaumont in Middelburg wonen. De brief, die Van Beaumont bij zijn terugkomst van een reis naar Holland aan Van der Myl schreef [697], bewijst dat er destijds al een hechte vriendschap tussen hen beiden bestond. We zagen al dat ook Van Beaumont tot diegenen behoorde, die zonder in de godsdiensttwisten tijdens het Bestand rechtstreeks partij te kiezen, toch genoeg sympathie voor de Remonstranten toonden om in de ogen der Gomaristen verdacht te zijn. En al behoeft vriendschap dan niet altijd geestverwantschap in te sluiten, het intieme verkeer met een liberaal denkend man als Van Beaumont kan er zeker toe hebben bijgedragen om ook Van der Myls denken in contra-remonstrantse richting te beïnvloeden.

Over theologische onderwerpen heeft Van der Myl nog met verscheidene andere tijdgenoten gecorrespondeerd: met de Goese predikant-astronoom Philips Lansbergen [698], met Arminius [699], ook met buitenlandse theologen als John Overall (1560—1619), bisschop van Norwich en deken van de Sint-Pauluskerk te Londen [700] en met de ongelukkige Marcus Antonius de Dominis († 1632), de gewezen aartsbisschop van Spalatro in Dalmatië, die later tot de Hervormde godsdienst overging en toen Van der Myl hem schreef in Engeland woonde [701].

In 1613 dacht Van der Myl, als ambteloos burger in Dordrecht wonende, er over om een verhandeling te schrijven over de vraag, in hoeverre het recht der overheid zich uitstrekt in kerkelijke zaken: het brandende vraagstuk dat een der aanleidingen was van de twisten tussen Gomarus en Arminius. Hij schijnt deze inderdaad geschreven te hebben en ze aan De Groot ter beoordeling te hebben voorgelegd [702]. Deze oordeelde er evenwel niet gunstig over; hij was van oordeel dat Van der Myl zich nauwelijks meer dan in de woordenkeus van de Jezuïeten onderscheidde [703], wat in de mond van de Rotterdamse pensionaris niet bepaald als lof bedoeld was. Ook deze studie is, misschien door dit minder gunstige oordeel, klaarblijkelijk nooit uitgegeven.

In hetzelfde jaar zond De Groot hem zijn handschrift van de „Ordinum pietas" ter beoordeling [704], wat bewijst dat hij evenzeer prijs stelde op de mening van de afgezette Vlissinger predikant als deze op de zijne. Beide mannen waren geestverwant, en de brieven van Van der Myl aan De Groot vloeien over van klachten over de toestand, waarin staat en kerk verkeren, en die hun beiden gelijkelijk ter harte ging. Het doet hem leed

dat men zich allerwege zo tegen De Groot keert: „Quo me verto, quousque audio, velut coelum ventis et tonitru, ita murmure contra te reboare audio omnia Vah quam aegre et illibenter! ... Scribo haec summo dolore; praesertim cum metuam huic conturbatum fore, quicquid a te sperabam proventurum boni ad ecclesiae pacem et tollendam calamitosam ministrorum discordiam" [705]. En vier jaar later, wanneer de algemene toestand geleidelijk aan verslechterd is, herhaalt Van der Myl zijn klacht. De Groot en hij hebben geprobeerd om elkaar op te zoeken, maar elkaar niet thuisgetroffen, waarover Van der Myl nu zijn spijt betuigt [706]; hoe graag immers had hij hem willen spreken over de droevige twisten van staat en kerk: „Quam voluissem audire ex te aliquid bonae spei de finiendis tristibus hisce et indignis Hollandiae nostrae ecclesiarumque dissidiis! Quam sani aliquid fidique consilii eo serviens! Adferat sapientissimus atque Opt. Max. Deus auxiliares manus! Adferant patriae Patres, adferant gregis Christi pastores! prout utrisque haec cura, suo cuique modo, est imposita; et ratio eius adhibitae a Deo postulanda. Colloca et tu, Vir amplissime, huc opulentum tuum talentum. Oremus omnes et meditemur illud Petri, in hac Hollandiae nostrae tempestate: *Κύριε σῶσον ἡμᾶς ἀπολλύμεθα*". Van Grotius' lofdicht „In Lexicum vetus Germanicum" werd al gesproken [707].

Pas op het eind van zijn leven is — wanneer we het niet teruggevonden werkje over de 23ste Psalm buiten beschouwing laten — voor de eerste maal een theologische verhandeling van Van der Myl in druk verschenen, zij het dan ook niet afzonderlijk. In 1634 verzocht Johan van Beverwijck aan een achttal geleerden, waaronder Episcopius, Barlaeus en ook Van der Myl, hun mening te uiten over de vraag, of de levensduur van de mens door God van alle eeuwigheden af vastgesteld is, dan wel veranderlijk en afhankelijk van omstandigheden zou zijn [708]. Van der Myl oordeelde — naar Van Beverwijcks biograaf meent: het meest in diens geest — dat aan elk mens door God een maximale levensduur was toegekend, en dat het van hemzelf, van het toeval en van de uitwendige omstandigheden afhing of hij dit maximum al of niet zou bereiken. Van Beverwijck gaf de briefwisseling uit in een bundeltje „Epistolica quaestio de vitae termino, fatali, an mobili?" (1634) [709], dat grote opgang maakte en tot twee keer toe herdrukt werd. De drie brieven, die het van Van der Myl bevat [710], zijn het laatste wat van hem tijdens zijn leven gepubliceerd is.

Terwijl Abraham van der Myl maar ten dele tot de groep van de „Zeeusche Nachtegael" kan worden gerekend, omdat hij toen deze bundel verscheen al lang niet meer in Zeeland woonde, zijn er twee dichters, die er hoewel in deze tijd in Zeeland woonachtig, niet aan hebben meegewerkt. Het zijn Petrus Hondius en Cornelis Liens. Liens is stellig een geheel afzijdige figuur geweest in het letterkundige leven van Zeeland. Nergens vinden we een aanwijzing dat hij andere Zeeuwse letterkundigen gekend heeft, en zowel de afgelegen ligging van zijn woonplaats als de buitenissigheid van zijn poëzie, die trouwens pas na zijn dood gedrukt werd, wettigen de veronderstelling dat hij tijdens zijn leven als dichter volkomen onbekend is geweest. Anders ligt het geval met Hondius. Ook de predikant van Terneuzen woonde op een plek, waar contact met de Middelburgse en Zierikseese dichters tot de zeldzaamheden zal hebben behoord, maar de eerste druk van zijn „Moufe-schans" verscheen nog tijdens zijn leven, en Cats althans kende hij persoonlijk. Wellicht is zijn dood, in 1621, de oorzaak dat men geen bijdrage van hem vindt in de „Nachtegael", al heeft Cats hem misschien nog wel tot medewerking uitgenodigd. Zo is de afzijdige plaats die de vertegenwoordiger van Zeeuws-Vlaanderen en die van Tolen

in de Zeeuwse letterkunde van de eerste helft der zeventiende eeuw innemen symbolisch voor de afzijdige positie van hun woonplaatsen, die in tegenstelling tot Walcheren, Schouwen en Zuidbeveland noch in kultureel, noch in economisch opzicht meetelden.

PETRUS HONDIUS

Petrus Hondius (1578?—1621) [711] was de tweede zoon van Cornelis de Hond (of Hondius) [712], een welgesteld, ijverig en kundig predikant der Hervormden, die tijdens de geloofsvervolgingen Beveren bij Kortrijk, vanwaar hij afkomstig was, verliet en met zijn uit Veurne afkomstige vrouw naar de Palts trok. Daar werd, te Wattenheim, zijn oudste zoon Jacobus [713] geboren. Hij verhuisde vervolgens naar Vlissingen, omstreeks 1578, waarheen hij als predikant een beroep had ontvangen. Nog in hetzelfde jaar werd hier zijn tweede zoon, onze Petrus, geboren, die dus wat zijn afstamming betreft wel een volle Vlaming zal zijn geweest.

Al jong schijnt hij van enige begaafdheid blijk te hebben gegeven; om die reden mocht hij, toen zijn vader, door de oorlog verarmd, de studie van zijn zoons niet kon bekostigen, evenals zijn oudere broer Jacobus op kosten der stad studeren. Samen met de jonge Daniël Heinsius volgde hij op de Latijnse school de lessen van de rector Schemeringius, de praeceptor Olivarius, een der ambtgenoten van zijn vader, en Janus Belosius († 1599), op wie hij een lijkzang dichtte. Op 16 October 1596 liet hij zich te Leiden inschrijven als student. Een drietal door hem verdedigde disputen zijn gedrukt: „De oratione" (1599) [714], dankbaar opgedragen aan de magistraat van Vlissingen, „De consiliis" (1600) [715], aan Scaliger gewijd, voor wie Hondius een grote verering koesterde, en „De missa" (1601) [716], weer aan de regering van zijn geboortestad opgedragen. Begin Augustus 1601 gaat hij op reis naar Frankrijk [717], vooral met de bedoeling om La Rochelle te bezoeken, het bolwerk der Hugenoten. Van hieruit bezoekt hij in Juli 1603 Philippe Duplessis-Mornay, destijds gouverneur van Saumur aan de Loire. In Augustus keert hij over Parijs, waar hij Isaäc Casaubonus opzoekt, naar de Nederlanden terug. Midden September is hij weer in Leiden, waar hij 15 November van hetzelfde jaar voor de tweede maal in het album studiosorum wordt ingeschreven, en waar hij tot vlak voor zijn vertrek naar Terneuzen gebleven is.

In Leiden heeft Hondius de grondslag gelegd voor zijn uitgebreide botanische kennis, die hem later in staat zou stellen om een planten- en kruidentuin aan te leggen, die wat verscheidenheid betreft zijn weerga in deze landen nauwelijks, en in Zeeland zeker niet heeft gevonden. Hij zal er ongetwijfeld de colleges van Clusius hebben gevolgd, voor wie hij levenslang de grootst mogelijke eerbied heeft behouden [718], en hier ook heeft hij vriendschap gesloten met de bekende Christiaen Porret, apotheker en een groot begunstiger van de Leidse Hortus.

In April 1604 werd Hondius met drie andere studenten aan de kerkeraad van Terneuzen voorgesteld. De keuze viel op Hondius, die 5 Juli d.a.v. bij de classis Walcheren peremptoir examen aflegde en niet lang daarna zijn ambt zal aanvaard hebben. Terneuzen, dat aanvankelijk tot het rechtsgebied van Aksel behoorde, had zich in Augustus 1572 een soort van zelfstandig bestuur aangematigd, waaraan Philips evenwel nog in hetzelfde jaar een einde maakte. Wel liet Alva het tegen de aanvallen van de Watergeuzen versterken, maar deze namen het niettemin spoedig in. Vervolgens viel het door verraad weer in Parma's handen, totdat Maurits het blijvend voor de Staten wist te veroveren. Deze lieten het in 1583 door graaf Philips van Hohenlohe, een zwager van Maurits, versterken. Zijn Duitse soldaten

wierpen even buiten de wallen een schans op, om vandaar uit de Spanjaarden te bestoken. De schans werd na hun vertrek, met de bijgelegen gronden, aangekocht door Johan Serlippens, burgemeester van Terneuzen, Aksel en Biervliet, die de verlaten stelling binnen een tiental jaren tot een buitenplaats herschiep, die in haar naam, de Moffeschans, haar oorsprong bewaarde.

Hondius, die aanvankelijk in gezelschap van een nicht de pastorie van Terneuzen bewoonde, schijnt weldra zijn intrek te hebben genomen op de Moffeschans. Serlippens en zijn vrouw Johanna de Burchgrave waren welgesteld en gastvrij, en het contact tussen de jonge predikant en dit echtpaar is zeker versterkt doordat de burgemeestersvrouw een nicht was van Hondius' vriend Heinsius. Of Hondius, die nooit getrouwd is geweest, later geheel bij hen introk, dan wel of hij 's winters zijn pastorie bleef bewonen, is niet geheel duidelijk. Zijn grote bibliotheek was in elk geval op de Moffeschans ondergebracht.

Hier heeft Hondius zich ontwikkeld tot een kruidkundige, die een zekere vermaardheid genoot, en die zijn bescheiden deel heeft bijgedragen tot de kennis der wetenschap, die hem waarschijnlijk meer aan het hart is gegaan dan de theologie [719]. Zijn hof werd al spoedig bekend, en ook wanneer men aanneemt dat deze predikant, die zich niet in de eerste plaats op bescheidenheid kon beroemen, hier en daar op ietwat grootscheepse wijze over de vermaardheid van zijn tuin heeft geschreven, dan behoudt men toch nog de indruk dat de Moffeschans in haar bloeitijd algemeen bekend is geweest in de botanische wereld. Hondius stond met vele geleerden in binnen- en buitenland in correspondentie, en mag hij zich in Terneuzen al een balling hebben gevonden, vergeten was hij er zeker niet. Wat hij daar zelf over meedeelt opent perspectieven van een „wereldvermaardheid":

Hoe alleen ick ben geseten,
Buyten d'oogh van elck en een;
Noch en werd' ick niet vergeten,
Noch van groote noch van cleen:
Dach op dach comt my ter hant
Groot besouck van binnen lant,
En van buyten t'aller wegen,
Die met brieven my bejegen:
D'een beantwoort mijne vragen,
D'ander stelt een vrage voort [720],

en zo gaven zijn botanische liefhebberijen hem een voldoening, die hij in zijn pastorale arbeid klaarblijkelijk niet gevonden heeft. Dat hij in Terneuzen wel door deze en gene werd opgezocht, blijkt uit wat hij daar zelf over mededeelt. Hij spreekt over bezoek van kennissen uit La Rochelle, van zijn vrienden Heinsius en Cats, en twee jaar achter elkaar is Prins Maurits zelfs op de Moffeschans geweest: een hoogtepunt in het leven van de als alle calvinistische Zeeuwen zeer Oranjegezinde Hondius. Uit de uitvoerigheid, waarmee hij over deze bezoeken schrijft, kan men opmaken hoezeer hij ze op prijs heeft gesteld. Zo verdeelde hij zijn tijd, maar waarschijnlijk niet evenredig, tussen de kerk en de natuur, tot de dood hem na een lang ziekbed in Augustus 1621 opriep. Hondius was toen niet ouder dan drie en veertig jaar [721].

Het album amicorum dat Hondius, een in zijn tijd veelverbreide gewoonte volgend, tijdens zijn studentenjaren heeft aangelegd [722], is misschien meer een bewijs van zijn verzamellust dan een aanwijzing voor zijn vriendenkring. Het is er hem klaarblijkelijk vooral om te doen geweest, in dit album

beroemde namen bijeen te brengen, al vindt men onder de ruim tachtig inscripties er ook vele van goede vrienden. Op een enkele uitzondering na dateren ze van vóór zijn vestiging in Terneuzen. Men treft er de coryfaeën van de Leidse hogeschool aan: Scaliger, Vulcanius, Junius, Clusius, Snellius, Heurnius, Raphelengius, Trelcatius, Baudius, Meursius, Merula, en andere beroemde Leidenaren als Marnix, Scriverius en Janus Dousa. Uit Zeeland vindt men er o.a. Abraham van der Myl, Philips Lansbergen en Robert Sydney, „governor of Flushing and the Rammekins". Met Janus Dousa en vooral met zijn zoon George, kenner der Oosterse talen en een studievriend van Hondius, verkeerde hij op vriendschappelijke voet, zo ook met Paullus Merula, die nadrukkelijk spreekt van zijn vriendschap voor de jonge student, „die zo God wil eeuwig zal duren". Heinsius behoorde zeker tot Hondius' intimi: het album heeft niet minder dan drie inscripties van hem, waaronder een Latijns gedicht dat hem, al of niet eerlijk gemeend, grote lof toezwaait als Latijns dichter. Balthasar Lydius (± 1576—1629), later predikant in Dordrecht en de jonggestorven Everardus Booth (1577—1610), die zijn leven als predikant te Utrecht eindigde, behoorden tot zijn studiegenoten.

Met enkele geleerden heeft Hondius in briefwisseling gestaan: juister gezegd: van zijn briefwisseling met enkele van bovengenoemden en anderen bezitten we de bewijsstukken, want is zijn correspondentie inderdaad zo uitgebreid geweest als hij voorgeeft, dan is daarvan maar een gering deel bewaard gebleven. Met de Franeker hoogleraar Sibrandus Lubbertus (± 1556—1625), die in 1599 in zijn album schreef, heeft hij nagenoeg zijn leven lang gecorrespondeerd [723]. Uit een brief aan Van der Myl (Leiden, 23 September 1600), toen nog predikant te Vlissingen, blijkt dat deze aan de zoon van zijn collega een handschrift [724] ter beoordeling toezond [725]. Hondius schreef later een lofdicht voor de „Lingua Belgica" [726]. Ook bezitten we een brief van hem aan Vorstius (1565—1624), hoogleraar in de geneeskunde en tevens opzichter van de Hortus [727], een aan Merula, in 1601 uit Rochelle geschreven [728], en een, ter begeleiding van zijn Hollandse gedicht (de „Moufe-schans"?), aan de jonge Franciscus Raphalengius († 1643), uit Terneuzen tot hem gericht [729]. Zijn verering voor Vulcanius, de Leidse Graecus, blijkt uit drie op hem gedichte lofdichten [730]. De inscripties van Vulcanius vullen in Hondius' album niet minder dan drie bladzijden [731].

Hondius heeft, hoewel hij niet oud geworden is, betrekkelijk veel geschreven, waarvan echter niet alles gedrukt is. Al in 1598, dus toen hij negentien of twintig was, heeft hij een, waarschijnlijk beknopte, geografische beschrijving van de Nederlanden uitgegeven onder de titel: *„Leo Belgicus" (1598) [732]. In 1599, 1600 en 1601 verschenen de drie eerder genoemde Leidse disputen. In 1600 schreef hij een lofdicht voor de „Opera mineralia" (1600) van de bekende vijftiende-eeuwse alchemist Joannes Isaacus Hollandus [733], waaruit al zijn voorkeur voor de natuur zou kunnen blijken, die later zo kenmerkend zou worden voor deze theoloog. Een uitvoerige berijmde geschiedenis van de Opstand, waarover hij in de „Moufeschans" herhaaldelijk spreekt [734], bleef onvoltooid en raakte verloren. Ook een „Indische herbaris", een beschrijving van Oost- en Westindische gewassen, kennen we alleen uit zijn eigen berichten daarover [735].

Moufe-schans

Het boek waardoor Hondius zich een plaats heeft verzekerd in de geschiedenis van onze letterkunde, is de beschrijving van zijn lusthof. Het verscheen voor de eerste maal, misschien in 1619, onder de titel „Dapes

inemptae, oft de Mouffe schans" [736], in een boekje van vier vel, zonder voorkennis van de dichter, en werd in één jaar tijds tweemaal herdrukt [737]. In 1621, het sterfjaar van Hondius, kwam er een nieuwe uitgave van, bijna tienmaal zo omvangrijk als de eerste, en ditmaal door Hondius zelf ter perse gelegd [738]. Aan de volgende beschouwingen over dit gedicht ligt deze uitgebreide editie ten grondslag.

Hondius heeft zijn boek, met een woordspeling op de titel, als een maaltijd in tien „ganghen" ingedeeld, die elk door een dedicatie ingeleid worden. Het hele boek droeg hij op aan zijn gastheer Serlippens, die intussen rude donatus het leven van een landjonker leidde. De tien boeken zijn opgedragen aan evenzovele vrienden.

De aanhef van de algemene opdracht is al dadelijk typerend voor het sterke gevoel van zelfbewustzijn en de hooghartige, trotse houding die deze predikant ten opzichte van zijn medemensen heeft aangenomen, en die zijn hele werk als doortrokken heeft.

Al wat de lieden bassen,
En keffen achter weegh,
En hebbe ick niet te passen,
Wanneer ick wel ter deegh
My stelle in Godes handen:
En met een vry ghemoet
Ghewapent, haere tanden
Vermorsele onder voet:
Daer zijn gheen vaster meuren:
Gheen stercker burcht en is,
Om teghens nijt te deuren,
Dan een oprecht gewis:
Dat vry van de ghebreken,
Die yemant, t'zijnder spijt,
Of om zijn lust te wreken,
Onnoosel u verwijt:
Doorwandelt landt en steden,
Al even wel gherust,
En even wel te vreden,
Is van gheen quaet verwust [739].

God zal zijn wreker zijn, en wie daarvan overtuigd is, heeft alreeds verkregen wat anderen nog najagen, en kan afgunst, haat en nijd in lijdzaamheid verduren. Schijnheiligheid en opgeblazenheid veracht Hondius, de dwaasheid der mensen bespot hij, en Serlippens kent hem als „oprecht tot in den gront". De „Voor-reden tot den goetwillighen leser; vervattende d'oorsaecke van dese editie", die op de dedicatie volgt, verklaart de verbeten houding van Hondius wat nader. „Een schaepshooft overgoten met gheestelicke gal", een kerkuil die zich goden maakt op zijn eigen hand, om er dan het land mee rond te reizen of ze op te eten, kortom een Roomse geestelijke, heeft, spotter met de hemel, ook met de eerste uitgave van de „Moufe-schans" zijn spot gedreven [740] en van „keuckenpraet" gesproken. Wanneer hij een bril op zijn neus zet en het boek nog eens doorleest, zal hij er vrij wat meer in vinden, en daaronder heel wat, dat zijn kerk zich voor gezegd kan houden. Hondius schreef zijn boek voor tijdpassering; wie het niet wil lezen, laat het dicht, niemand wordt er toe gedwongen. En wie aanmerkingen heeft, moet zelf iets beters maken of zijn mond houden.

Deze bitse, nijdasserige toon komt in de „Moufe-schans" telkens weer

opduiken. Een beminnelijk man is Hondius zeker niet geweest, als we op de toon van zijn gedicht mogen afgaan. Kennelijk is hij een teleurgesteld mens geweest, deze ongetrouwde predikant van een klein stadje in een uithoek van het land, dat als op de vijand veroverd gebied geen medezeggenschap bezat in het bestuur van de staat. En wanneer hij dan ook in het eerste boek [741], „het ste-leven, vergeleken by het buyten-leven", het land ten koste van de stad verheerlijkt, vindt dit Beatus ille-motief niet zijn oorzaak in een heimwee naar het landleven, maar uitsluitend in zijn afkeer van het leven in de stad, en in 't bijzonder van Terneuzen, dat hoe klein ook, als alle steden een poel van zonde en ongerechtigheid is.

Selver dit ons cleyn convent,
Over Schelde quaelck bekent,
En in al sijn vier gewesten
Dicht besloten in sijn vesten,
Berst van nijt en alle sonden
Die voor mackers by de nijt
Meestendeele zijn bevonden,
En de liefde maecken quijt [742].

Daarom is hij buiten gaan wonen, daarom leeft hij op en van het land, daarom wil hij met de stad niets meer te maken hebben. Als wind en water woeden, legt hij zich gerust te slapen; hij heeft zijn schepen op het droge en houdt zich niet op met de koophandel. Kassiers, makelaars noch facteurs vullen hun lege zakken met zijn geld; hij waagt zijn fortuin niet aan wind en zee, hij weet van geen „verassureren", maar leeft, als de boer, van de ploeg. Maar hoe heel anders klinkt dit bij Hondius, voor wie haat en nijd primaire gevoelens zijn, dan bij Van Borsselen. Hondius prijst het landleven, omdat hij de stad haat, zoals hij doorgaans alleen iets prijst, omdat het in tegenstelling staat tot iets dat hij haat; Van Borsselen en de Beatus-ille-zangers vóór en na hem denken alleen maar aan de rust van het land, en al hebben ook zij hun bezwaren tegen de stad, nooit staan die op de voorgrond van hun overwegingen.

Het is niet alleen de geest van afgunst en nijd, die hij in de steden gispt, niet alleen de koophandel met alles wat daaraan verbonden is, maar vooral ook de hoogmoed, die zijn ergernis wekt. Hoogmoed die zich uit in de kleding, waartegen Hondius als een andere Huygens te keer gaat, minder dichterlijk maar zeker niet minder sarcastisch. Hoogmoed die zich ook uit in de omgangsmanieren, het standsverschil, dat ontevredenheid, achterklap en naijver wekt. Uit vrees en wantrouwen zijn de steden ontstaan, en daarom hebben ze de trouw buiten hun muren gebannen. Op het land heerst de eenvoud, men weet er van benijden noch van vleien, iedereen is tevreden met wat hij is en met wat hij heeft. Het is het oude sprookje van de stad en het land, dat Hondius ons in de eerste gang van zijn landelijke maaltijd opdist, maar het was weleens smakelijker en minder zuur opgediend dan door deze kok.

Het tweede boek [743] beschrijft de „Buyten-hof" van de Moufe-schans, de nederhof zoals men in Vlaanderen zegt, waar de beesten staan, de koeien, de varkens, de schapen en de kalveren, de opperhof waar het pluimgedierte huist, hoenders, kalkoenen, ganzen, duiven en pauwen, en de boomgaard, die het hele jaar door reuk, gezicht en smaak van de bewoners der Moufe-schans streelt. Met zijn gewone uitvoerigheid beschrijft hij alle vruchten, die hier groeien, en men verbaast zich over de exuberantie waarmee de natuur dit stukje grond bedeeld heeft. De beschrijving van het pluimvee herinnert, al is het dan ook op verre afstand, aan de „Pacht-

hofschilderinge" van Gezelle [744]. Voorlopig spreekt hij ook alvast over wat zijn grootste trots uitmaakt: zijn bloemen- en zijn kruidentuin, die men in de eerste plaats moet zien als middelen om God te leren kennen.

In de „Bloem-hof", waar elke bloem haar Schepper prijst, brengt ons het derde deel [745]. De uitvoerige beschrijving van de schoonheid der bloemen is een welkome aanleiding om op de vergankelijkheid van alle leven te komen. Wie kent de plaats waar de beroemde tuinen der Oudheid, wie die waar het Paradijs heeft gelegen? Laat het dan niemand verwonderen, wanneer hij hoort dat ook de Moufe-schans haar schoonheid heeft verloren, want niets is natuurlijker dan dit.

Het vierde boek [746] beschrijft de „Moes-cruyden". Voor zover ze de Zeeuwse lucht kunnen verdragen, groeien ze alle in zijn hof. Alle landen der aarde zenden hem hun planten en kruiden toe,

> Heel Europa is te cleene,
> Om in mijnen hof te staen.
> Christenrijck is te gemeene,
> Om mijn oogen gae te slaen [747].

Maar gul weet Hondius van zijn schatten mee te delen, en hij kent geen groter vreugde dan wanneer hij iemand met zijn kruiden kan gerieven. Met kennelijk welgevallen vertelt hij dat men zo dikwijls zijn raad komt inwinnen of zijn hof komt bezoeken. Bij deze gelegenheid vermeldt hij ook dat Maurits twee jaar achtereen op de Moufe-schans is geweest. Tegenover zoveel goeds is het kwaad dat zijn twee vijanden doen, de mol en de kat, licht te dragen, en hij troost zich bovendien met de wijze gedachte

> dat het hert
> Al te seer verwildert wert,
> Soo den lust van tgheen het nuttet
> Somtijts niet en wert gestuttet [748].

Zo leeft hij, stil en eenzaam, maar tevreden en gerust, temidden van zijn bloemen en kruiden, buiten het bereik van haat en nijd, en de kwaadsprekers als honden achtend, die elke voorbijganger aanblaffen.

„Genees-cruyden", het vijfde boek [749], beschrijft alle voortbrengselen van Hondius' geneeskruidentuin. Er is geen ziekte, vertelt hij met de hem eigen trots, of de Moufe-schans bezit er een medicijn voor; alleen tegen „het drouve fleresijn" kent hij geen geneesmiddel. Aan hem die aan de „Spaensche pocken" lijdt, geeft hij deze vermaning, „dat hy siel heeft gaen versmooren, door sijn lichaem haren knecht", en zijn kunst is te edel om ze te besteden aan „sulcke slaven die haer eygen helle graven". En ook zijn er ongeneeslijke ziekten: mensen die te lijden hebben onder de kwade mond van hun vrouw, of die altijd last hebben van een droge keel, of wien de kei leutert, of die een slag van de molen hebben gekregen, of die bang zijn om te zweten of hun handen niet kunnen thuishouden. Tegen deze kwalen helpt maar één middel, het kruid „patiëntie" [750], maar dat groeit niet in ieders tuintje.

Het zesde boek [751], „Spijse", somt de spijzen op die de Moufe-schans aan haar bewoners en hun gasten kan voorzetten. Wanneer een vriend hen komt bezoeken, wordt buiten onder de linde de tafel gedekt, en het enige dat men van elders nodig heeft, is het zout, dat uit de stad moet komen. De boomgaard hangt vol vruchten, de moestuin levert alle mogelijke groenten, de vijvers wemelen van vis, vooral van karpers, en zo is er van alle spijzen te kust en te keur. Alleen paddestoelen, het „slijmich

duyvels broot, dat de padde selfs verstoot", en „melck, die gelebbet is" — het woord kaas wil hij niet eens noemen — moet men op zijn tafel niet verwachten. De gasten moeten zich aan deze tafelwet houden, dat ze geen spijzen mogen noemen die de gastheer niet lust, en wie dit gebod overtreedt, moet Hondius' tafelwet op staande voet in een andere taal overzetten, anders krijgt hij geen wijn. Aldus vertelt de genoeglijk keuvelende predikant ons met haast beminnelijke naïveteit van zijn eigenaardigheden.

Van spijs en drank verzadigd, dankt men God voor de genoten weldaden:

Heere God, die ons lichamen
Hebt genadelick gevoet;
Onse sielen al te samen
Van den onderganck behoet:
Voetse met het Hemels broot;
Geeft ons allen cleen en groot,
Dat van hier ons d'aertsche spijse
Trapwijs naer den Hemel wijse [752].

En dan gaat Hondius, die althans in de volgorde van zijn hoofdstukken niet van de hak op de tak springt, over tot de „Ouffeninghe naer den eten", het zevende boek [753]. Na de maaltijd wandelt hij met zijn gast door hof en veld, mediterend over Gods goedheid, die alles wat de mens nodig heeft uit de aarde liet opwassen, hoewel zelfs de besten onder ons veeleer verdiend hebben om van honger te vergaan. In hoe zonderlinge tegenstrijdigheid hiermee is het gedrag van vele Christenen, die tegelijk verkwistend voor zichzelf en gierig voor de armen zijn. Kortom, er is stof voor gesprek genoeg onder deze wandeling, waarop ze de boerenknechts aan het werk zien, op de Moufe-schans en de omliggende velden. De wandeling is tegelijk als een inspectietocht bedoeld, en Hondius is er van overtuigd dat hij met zijn ogen alleen meer voordeel doet aan hof, veld en beesten dan de allerbeste van zijn knechten.

's Zomers en 's winters is het een en al bedrijvigheid op de Moufeschans. 's Morgens staat de trouwe „casteleyne" het eerst van allen op om de knechts en de meiden te wekken. Als de morgenpap genuttigd is, gaan de meiden de koeien melken, die de jongens vervolgens met horen of fluit naar de weiden drijven. Andere jongens voeren de schapen naar de schorren, en de grote knechts gaan naar het land om te ploegen of te spitten. In het heetst van het jaar houdt men na het middagmaal een „noen-slaepken", dan kan de boog niet al te strak gespannen zijn. Maar verder wordt er alle uren van de dag gewerkt, door mannen en vrouwen. In de wintermaanden wordt gesponnen, gedorst en gezwingeld. In het voorjaar maken de knechts schuur en stal schoon en wieden de velden. Als eerst het vlas, dan het graan opkomt, zijn er handen te kort om de oogst binnen te halen. Vooral het koolzaad, dat op het land wordt gedorst, geeft mannen en vrouwen volop werk, maar als de laatste, gekroonde schoof van de graanoogst in de schuur is geborgen, vergeet men bij wafels en zoet bier al de last van de arbeid.

Intussen hebben de bijen, de hele zomer door, hun zoete oogst gezameld. Over hun bedrijvigheid, hun vredelievendheid, hun kunstvaardigheid en hun wijsheid raakt Hondius niet uitgeschreven, en uitvoerig wijst hij op hun samenleving, die in zo menig opzicht aan de mens tot voorbeeld kan strekken. Het thema is al oud, en in de lange keten van bijenvereerders, die van Aristoteles tot Maeterlinck loopt, is Hondius een schalm die zich in geen enkel opzicht van de vele andere onderscheidt, waaruit deze ketting gesmeed is.

Onder al zijn wandelingen door laat Hondius nooit na om nauwkeurig acht te slaan op al wat er groeit en bloeit langs zijn weg. Met volle handen keert hij van elke wandeling terug, gevolgd door een knecht die de planten in een zak meedraagt. Soms strekt hij zijn speurtochten verder uit, naar Hulsterambacht, naar het Land van Waas en Dendermonde ofwel naar Brabant. Van een van die excursies geeft hij een uitgebreid, niet oninteressant verslag. Het geldt een tocht door Vlaanderen, die hij tot de streek van Ieper en Veurnerambacht uitstrekt, waar de landerijen liggen, die hem uit zijn moeders versterf toekomen. Over zijn pachters is hij niet erg te spreken: het is er al precies mee als met de mensen in Terneuzen: veel beloven en weinig geven. Met de hartstocht van de botanicus gunt hij zich op deze wandeltochten nauwelijks tijd tot eten of slapen; een stuk droog brood en wat stro, op de vloer gespreid, zijn al voldoende voor hem, en bij het eerste hanengekraai zet hij zijn tocht voort.

In „Ouffenijnghen op 't cantoir", zoals hij zijn achtste boek [754] noemt, geeft hij een uitvoerige beschrijving van zijn boekerij, die alle wetenschappen omvat. Zijn theologische boeken lichten hem in over de goddelijke dingen, zijn juridische werken stellen hem in staat om zonder hulp van advocaat en procureur een proces te winnen. Andere boeken vertellen hem de geheimen van de natuur, van sterren, zeeën en rivieren, van de mijnen met hun edelgesteenten en metalen. Met zijn boeken doorreist hij alle landen, beklimt hij de hoogste bergen, bezeilt hij de wilde oceanen. Ook van geneeskundige boeken is zijn bibliotheek welvoorzien, en zijn verzameling gedrukte herbaria is volledig. „Poesijen" ontbreken er evenmin. Al wat ooit in de wereld is voorgevallen, vindt men hier beschreven: de wereldlijke historiën zowel als de kerkelijke, de militaire evengoed als de amoureuze. Zijn blauwboekjes, waarvan hij vele bundels bezit, verhalen hem van de opstand tegen Spanje, van het Bestand en de „Arminianisterye". Is hij vermoeid van het lezen in al die boeken, dan bekijkt hij de rariteiten nog eens, die door heel zijn kamer verspreid staan en liggen: uitheemse gewassen, zeedieren, mineralen, schelpen, slakkenhuizen, een haringenkoning, zeldzame opgezette vogels, vreemde gedroogde vruchten, Chinese schilderijen; ook zijn verzameling gedroogde planten en zaden en de kaarten van Vlaanderen, die hij zelf heeft getekend behoren daartoe. Nu eens geeft een boek, dan het een of andere voorwerp hem aanleiding tot een uitweiding: over de Spanjaarden, over de ijdelheid van de mens, over de modezucht, over de droeve toestand van het land, over de Roomsen, de Tempelieren, de Wederdopers en tal van andere onderwerpen, die hij bij zichzelf overdenkt of bespreekt met de een of andere vriend, die zijn eenzaamheid komt opvrolijken.

„Wandelinghe naer 't studeeren" is het thema van het negende boek [755], een onderwerp dat zich al evenzeer als de beide voorafgaande tot vele en lange uitweidingen over alle mogelijke onderwerpen leent. Wanneer de lust tot lezen vergaan is, rijden Hondius en zijn vriend te paard de stad uit, langs de Schelde of naar een der plaatsen in de buurt van Terneuzen, naar het pas onlangs gestichte Sas-van-Gent of naar Biervliet, de stad met haar roemrijk verleden, die nu door het geweld van de zee en de oorlog bijna geheel vernield is, en waarvan men eerlang zelfs niet meer de ligging zal kennen. Of ze bezichtigen de grondslagen van het kasteel, dat Alva in de buurt van Terneuzen had willen bouwen, om de Schelde in zijn macht te houden, een plan dat Hohenlohe verhinderd heeft. Het uitzicht over de Schelde herinnert aan de talrijke zeeslagen, waarvan de Zeeuwse wateren getuige zijn geweest, en verlokt Hondius tot een elogie

over het gezegende land, waar vrijheid van kerk en staat heerst, en de Antichrist de wijk heeft moeten nemen.

Dikwijls ook wordt, wanneer Hondius vrienden te gast heeft, vroeg in de morgen de huifwagen ingespannen om een speeltochtje te maken, soms naar het naburige Aksel, maar ook wel naar Zuidbeveland. Ook van watertochten is Hondius een liefhebber, en van tijd tot tijd vaart hij met zijn gasten helemaal tot Geertruidenberg, vanwaar de reis over Breda per wagen wordt voortgezet. De beschrijvingen van deze uitstapjes, waaraan hij met kennelijk genoegen terugdenkt, behoren tot de vlotste en levendigste gedeelten van het boek.

Het tiende en laatste boek [756], „Morghen-stont", beschrijft tenslotte de morgenuren, zoals Hondius die doorbrengt. Nadat hij zijn morgengebed heeft gebeden en een hoofdstuk uit de Bijbel gelezen, maakt hij een wandeling over de Scheldedijken, waar de lucht weerklinkt van het vrolijke gezang uit duizend vogelkelen. Soms ook gaat hij in de vroege morgen met zijn honden Hylax en Vooral op de hazenjacht. Dan wordt het ontbijt genuttigd, waarvoor zijn hof hem weer een keur van gerechten levert, en daarna brengt hij een uur of vijf, zes bij zijn boeken door, de leermeesters die hem nog dagelijks onderrichten, en die zich nooit boos maken over de „botheyt" van hun leerling. Ach, wist de jeugd maar wat het betekent, zijn boeken tot zich te laten spreken! Hoeveel studenten zijn er niet in Leiden, die alleen maar leven voor de pret, voor mooie kleren en voor het spel, en die hun vaders geld er door brengen, zonder ooit naar een boek om te kijken! Hondius' lust is in de boeken, vóór de middag ziet men hem nooit buiten, en ook ontvangt hij dan geen bezoek. In zijn „wercken van devotie" ziet hij, als in een spiegel, al zijn gebreken, of hij leest in Gods Woord. En nooit verlaat hij zijn studeervertrek zonder zijn gebed tot de hemel te hebben opgezonden. In deze tijd van het Bestand bidt hij ook voor zichzelf om „een gheruste en stille Treve":

Wilstu voor ons waecken, Heer,
Crijch noch Treve vreese ick meer,
Soo dijn ooghen van ons keeren,
Crijch en Treve sal ons deeren.
In crijch hebstu ons ghewaket,
Weest noch, Heer, ons sentinel,
En in Treve u sorgh niet staket,
Hout de wachte in Israel [757].

Met deze regels eindigt Hondius zijn gedicht. Alleen de „Hof-wetten", die al eerder ter sprake zijn gekomen, volgen nu nog [758]. Ze ontzeggen de toegang tot de Moufe-schans aan honden, jonge kinderen, vrouwen met „slijnger cleeren", zwangere vrouwen en dronkaards, en verbieden er twisten, vloeken, achterklap, kaartspelen en dobbelen. Ook wie God minder eren dan de natuur, acht Hondius onwaardig om zijn hof te betreden. Hij heeft in dit gedicht een kruidenboek willen geven, waaraan geen penseel of andere mensenkunst aandeel heeft gehad, maar uitsluitend Gods zegen. Daarom:

Dat niemant desen bouck en laeckt;
Want Godt dien selver heeft gemaeckt,
Met sulcke verwen, reuck en smaecke,
Als gheenen schilder naer en maecke [759].

Hondius zelf heeft op het titelblad van zijn boek de inhoud daarvan aangegeven als „de soeticheydt des buyten-levens, vergheselschapt met

de boucken". Daarmee heeft hij zichzelf getypeerd als iemand, die zijn tijd verdeelde tussen de natuur en het studeervertrek, als een landjonker, die de halve dag over zijn boeken gebogen zit, als een hereboer, die bovendien nog predikant was. Al vond zijn liefde voor het buitenleven eerst en vooral zijn oorzaak in de afkeer voor de stad, toch heeft deze dichter veel van de natuur gehouden. Maar dan op zijn manier, dat is te zeggen, zoals de meeste zeventiende-eeuwse Calvinisten dat nog deden. Er was overvloedig aanleiding in dit gedicht, om te laten zien dat de schoonheid van bloemen en kruiden, van het ontwakende lentelandschap, van de zomerse korenvelden, van de bloeiende boomgaarden, hem ontroerd heeft, maar er is geen enkele aanwijzing dat hij van al die ogenpracht ook maar iets gezien heeft. Het visuele natuurgevoel van deze zeventiende-eeuwer was niet hoger ontwikkeld dan dat van onze middeleeuwse dichters. In zijn „Cruythof" zegt hij dat de bloembedden evenzovele „schoone schilderijen" zijn, „die Apelles out verheven, sijn gewoonelicken lof, nu niet langer willen geven, en doen wijcken voor mijn hof" [760]. Uit wat op deze woorden volgt, blijkt niet dat hij van deze schoonheid méér gezien heeft dan van de legendarische schilderijen van de oude Griekse schilder. Het was Hondius, en daarin was hij een kind van zijn tijd, om stichting te doen, niet om schoonheid. In „Morghen-stont" beschrijft hij het gezang der vroege vogels, dat hij op zijn morgenwandeling over de dijken beluistert, het lied van spreeuw en nachtegaal (die overigens bij voorkeur niet 's morgens zingt!), van kneu en leeuwerik. Onmiddellijk daarop laat hij de stichtelijke toepassing volgen:

Als ick hoore dees musijcke,
Maentse my ter selver stont,
Dat wel noodich is dat blijcke
Godes loff door mijnen mont;
Daer dees creaturen cleyn,
Altijts houden haeren treyn,
Om des Heeren loff te conden
Op haer wijs met volle monden [761].

Hondius zag de natuur in de eerste plaats als doelmatig, hetzij dienstig aan de verheerlijking van Gods naam, hetzij aan de behoeften van de mens. Heel de natuur spreekt tot hem van Gods grootheid en majesteit, met uitzondering van de mens, terwille van wie God de aarde, de zee en de lucht met levende wezens heeft bevolkt. De aarde, die om onze zonde niets dan onkruid en distels moest voortbrengen, spruit zelfs geneeskrachtige kruiden uit, en zo is de straf van de hemel de mens tot een zegen geworden. Hondius ziet van bloemen en planten niet de schoonheid, maar uitsluitend het nut, dat ze voor de mens kunnen hebben. Wie alleen maar bloemen kweekt voor de sier, noemt hij een dief van Gods gaven, en hij vergelijkt zo iemand met een varken, dat eikels vreet zonder God daarvoor te danken [762]. God immers heeft ons de natuur tot een leerschool gegeven, en wij moeten leren „God in sijne schepsels kennen" [763]. De beoefening van de kruidkunde is voor Hondius dan ook meer een plicht en een noodzakelijkheid dan een liefhebberij.

De „Moufe-schans" is in de grond een pessimistisch boek, het is van vrijwel de eerste tot de laatste bladzijde in mineurtoon geschreven. Wanneer men Hondius temidden van de schoonheid van zijn tuinen en de weelden van het zoete Zeeuwsvlaamse land aldoor hoort klagen over anderen en zichzelf, denkt men onwillekeurig aan de zielen der verdoemden

die, onderin het sombere moeras van Dante's Inferno, door hun zuchten heen aldoor herhalen: „Tristi fummo nell' aere dolce, che dal sol s'allegra". Hondius was een melancholicus, voor wie de droefheid het primaire levensgevoel was. „Ick en weet niet", schrijft hij ergens,

Ick en weet niet, of de vreucht
Wel den mensch soo seer verheucht,
Die om haer verdriet te leeren
Niet en doet dan gaen en keeren;
Als de droefheyt onse herten,
(Ofse schoon niet lange let)
Met veel commer ende smerten
Overstolpet en beset.
Ons droufaerdich naturel,
Brengt meer sinnen in het spel
Om tot treuren haer te setten,
Als om op haer vreucht te letten.
Droefheyt is haer aengeboren:
Alse schreyt, so isse thuys,
Can geen ander vreucht oorbooren
Dan gemengelt met het cruys.
Schreyen canse, wanse wil;
Noeyt en staet haer oorsaeck stil:
Maer om haer tot vreucht te geven,
Moet veraerden van haer leven [764].

Tot deze ontrouw aan het levensbeginsel heeft Hondius niet kunnen besluiten. Hij heeft de wereld gezien door een grijze mist, waarin het mensdom hem alleen maar als boos en verdorven kon voorkomen. Als een boetprediker vaart hij uit tegen de roepende zonden, die hij vooral in de steden gelocaliseerd vindt. In 't bijzonder zijn de Spanjaarden en de Roomsen zijn vijanden, wat te verontschuldigen is in iemand, wiens ouders het slachtoffer der geloofsvervolging zijn geweest. De Spanjaarden haat hij tot in hun zuidvruchten [765] en hun kleding, en hij werkt aan een geschiedenis van de Opstand, die Spanje's boosheid duidelijk in het licht zal stellen. Daar zal men kunnen lezen van de ondraaglijke tyrannie van „den Spaenschen dwijngelant", van de inquisitie, van Alva — onder alle beulen „d'aldergrootsten diemen vant, die de hell heeft uytgebroet" —, van Philips, „desen bloethont", van wiens vreselijk levenseinde Hondius met welgevallen gewaagt, van de Spaanse tyrannie in de overzeese gewesten, van de barbaarse wreedheden die ze in Cuba hebben bedreven [766]. Alleen de Roomsen haat hij zo mogelijk nog meer; van hun streken zou hij wel een boek, „soo groot als haer missael" kunnen volschrijven, en dan was nog niet alles verteld [767]. Vooral op de orde van Loyola, „eenen Spaignaert uyt de hel", heeft hij het voorzien; de Jezuïeten zijn „den alderlaetsten dracht van de hoere groot geacht" [768], en hij verwijt hun, onder andere misdaden, trouweloosheid en koningsmoord [769]. Is het wonder, vraagt hij in alle ernst, dat de bijen zelfs de tuinen der Jezuïeten vermijden? [770] In dit alles was Hondius een kind van zijn tijd, en ook zijn afkeer van de „Munstersche hypocrijten" heeft hij tenslotte met zijn tijdgenoten gemeen. Overigens vond men die in „het cleyne Vlaemsche deel" dat hij bewoonde evenmin als andere „werregeesten" [771]. Onder deze benaming zal hij ongetwijfeld ook de aanhangers der „Arminianisterije" gerekend hebben, die zoals bekend in „dese soute landen" niet werden aangetroffen [772]. De uitspraken van de Dordtse synode heeft Hondius als de hoogste wijsheid aanvaard [773].

Ook bij hem ging de rechtzinnigheid hand in hand met patriotisme en liefde tot het Oranjehuis. De prinsen van Oranje hebben staat en kerk van de ondergang gered, en op menige plaats getuigt hij in warme bewoordingen van zijn gehechtheid aan „dees twee helden, wt den Hemel ons gegeven, om ons trouwlick gae te slaen" [774]. De Nederlandse gewesten zijn voor hem het „Jerusalem des Heeren" [775]. Zeeland vooral is een gezegend land, en wanneer Hondius met zijn vrienden op de wallen van Terneuzen staat en uitziet over de Scheldestroom aan de ene, de vruchtbare Zeeuwsvlaamse landen aan de andere kant, vervult hem een gevoel van dank en trots tegelijk:

Al waer haer mijn oogen keeren,
Vinde goet en trouw bescheyt
Van de groote gonst des Heeren
Die hy over Seelant spreyt:
Vette landen overal.
Volle scheuren, weeldich stal.
Wel beset met wyde grachten;
Sonder schade te verwachten [776].

Hij overweegt hoezeer de oorlog het land ten zegen is geweest, in stoffelijk zowel als in geestelijk opzicht, hoe overal in de kerken Gods Woord weer kan worden beluisterd, hoe overal rust en welvaart heersen, en hij verbindt er een vermaning aan tot gehoorzaamheid aan God:

Ghy dan Seelant, dien in Treve
Rust en vre ghegeven wert;
En in oorlogh wert gegeven
Van den Heer een leeuwen hert:
Weet voorseker, dat u Godt
Naer den reghel en ghebodt
In zijn woort u voorgeschreven,
Maent met aendacht voorts te leven [777].

Het is een moeilijke taak, zelfs wanneer men zovele gegevens tot zijn beschikking heeft als in dit geval, om op een zo verre afstand zich een beeld te vormen van een mens, die drie eeuwen geleden leefde. Was deze melancholicus een teleurgestelde in het leven, iemand die de dromen van zijn jeugd nooit verwerkelijkt heeft gezien? Wie de inscripties van zijn Leidse professoren en vrienden in zijn album amicorum doorbladert, moet de indruk krijgen dat deze in de jonge theoloog een man met een rijke aanleg en grote beloften zagen. Hij heeft het niettemin, terwijl zijn vriend Heinsius al op zijn vier-en-twintigste jaar professor werd, niet verder gestuurd dan de pastorie van Terneuzen. Daar is deze jonge predikant, door geen vrouw gesteund en opgebeurd, door ziekten geplaagd [778], tot een vroeg-oud man geworden, teleurgesteld in zijn werk, teleurgesteld in de menschen. De gemeente benijdde hem zijn lusthof, zijn gastvrije tafel, zijn apotheek, die hij toch voor arm en rijk openstelde, „sonder mijte loons t'ontfangen" [779]. Achter zijn rug sprak men kwaad van hem [780]. Men kan zich indenken dat hij meer en meer verstrooiing en troost heeft gezocht in de wereld der natuur, die hem niet teleurstelde, en dat hij zich meer en meer van de mensen heeft afgewend. Toch is hij geen asociaal mens. Voor zijn vrienden stond de Moufe-schans te allen tijde open, en hoe fel Roomsenhater hij overigens mocht zijn, nooit zou hij verzuimen om zijn Roomse gasten in de gelegenheid te stellen, hun plichten van onthouding na te komen [781]. Van sociaal gevoel te spreken in deze tijd is min of meer

een anachronisme, maar toch treft ons in Hondius' aanval op de rijken een klank van medeleven en medelijden met de armen. Terwijl onze beurs stijf staat van het geld, onze kast vol kleren hangt en onze schuren opgetast zijn van de volle schoven, „lijdt de Coninck vande kerck grooten honger in sijn leden", loopt de Heiland „noch dagelickx in sijn leen achter straete sonder cleeren". Hoeveel wordt er jaarlijks niet verkwist, dat de armen zo goed zouden kunnen gebruiken en dat ons dan ook zal aanklagen in de Oordeelsdag! Hoe zal de mens, die de armen van zijn deur wijst, en niettemin zelf ieder ogenblik om zijn dagelijks brood durft te bidden, eenmaal voor de Rechter kunnen staan? Zonder Gods wil heeft de rijke geen bete droog brood.

Eer ghy dan comt in den noot,
Breeckt den aermen uyt u broot;
En ter wijl ghy hebt te geven,
Laet hem van gheen couwe beven [782].

Dergelijke uitingen zijn overigens zeldzaam in de „Moufe-schans". Wat Hondius van de mensen heeft ondervonden is niet veel goeds; waarom zou hij zich dan aan hen gelegen laten? En naarmate zijn bewondering voor de mens daalt, stijgt die voor het dier: een karakteristieke eigenschap immers van de tot misanthropie neigende mens. Een vergelijking tussen beiden valt in het nadeel van de mens uit. Hulpeloos en naakt komt hij ter wereld; het pasgeboren dier is al dadelijk bekleed en weet zich terstond te redden. In het zweet van zijn aanschijn moet de mens zijn brood verdienen; het dier vindt overal en zonder moeite wat het nodig heeft. Met dierenvellen moet de mens zich tegen de natuur beschutten, en nog is hij dan voortdurend ziek. Zelfs zijn nabijheid is schadelijk; welke dieren zijn gezonder dan de spreekwoordelijk gezonde vissen, die ver van alle menselijke invloeden in het water leven, en welk dier is ongezonder dan de hond, 's mensen trouwste metgezel? [783] Ook hierin beschaamt het dier de mens, dat het steeds het goede kruid weet te vinden voor zijn kwalen [784]; alleen de mens weet de kruiden niet te onderscheiden. Een toon van innig medelijden klinkt door in Hondius' beschrijving van de op de schorren weidende schapen, klaaglijk blatend naar haar hongerige lammeren [785]. Er is in heel zijn boek geen enkele plaats te vinden, waar hij met zoveel meegevoel over de mensen spreekt.

Getrouwd is Hondius nooit geweest. „Ghy weet", zegt hij aan zijn vriend Pilletier,

Ghy weet, dat heel mijn leven,
Ick tot gheen ander vrouw
My noyt en ginck begeven
Dan tot mijn hoofken trouw [786].

Een ander huwelijk dan de innige gemeenschap met zijn bloemen en zijn kruiden heeft hij nooit begeerd, en als hij overal om zich heen ongelukkige huwelijken ziet, prijst hij zich gelukkig in zijn vrijgezellenstaat [787]. Maar, kinderloos, besluipt hem de vrees der kinderlozen, dat zijn naam eenmaal zal vergeten zijn. Met een zekerheid en een overtuigdheid, waarmee hij misschien zijn innerlijke onzekerheid het zwijgen zal hebben opgelegd, noemt hij telkens weer gewassen, die zijn hof en zijn naam onsterfelijk zullen maken. Men heeft de eerste uitgave van zijn gedicht aangevallen, men mag het gerust ook de tweede doen; ook al zou geen sterveling er enig behagen in vinden, de tijd zal eens verkeren, zo verzekert hij met verbeten trots,

Wanneer men sal ghewennen
Met loff en grooten danck
Van ons musijck te kennen
Den onghewoonen clanck [788].

Het is niet geheel duidelijk wat hij met „den onghewonen clanck" van zijn gedicht bedoelt. Slaat dit alleen op het rhythme? In de dedicaties gebruikt Hondius doorgaans het viervoetige jambenvers, in de „gancken" de viervoetige trochae. Populair waren deze versmaten in de zeventiende eeuw en de daaraan voorafgaande periode allerminst, maar toch ook weer niet zo ongewoon, dat Hondius menen kan alleen om het gebruik van deze maten de waardering van het nageslacht deelachtig te zullen worden. Dus zal men onder de „musijck" wel niet zozeer de uiterlijke vorm en de klank als wel de inhoud van het gedicht moeten verstaan. Maar ook dan vraagt men zich af, wat Hondius daarin het ongewone heeft gevonden. De „Moufe-schans" bevat immers geen enkel element, dat men ook niet bij oudere dichters aantreft. Het zou ons eerste hofdicht zijn geweest, was Van Borsselen hem niet voorgeweest met zijn „Binckhorst", die Hondius natuurlijk gekend heeft. Aldus schuilt er in deze laatste woorden van zijn gedicht al evenveel raadselachtigs als in de hele persoonlijkheid van deze mens, die een wonderlijke vermenging is van misanthropie en sociaal gevoel, een van die raadselachtige wezens zoals het leven er maar al te veel geeft te zien. En wanneer deze figuur uit Zeelands letterkundige geschiedenis ons een ogenblik vermag te boeien, is het alweer niet terwille van zijn kunst, maar ditmaal om de wonderlijk gecompliceerde mens, die ons uit dit werk tegemoet treedt.

CORNELIS LIENS

Een geheel afzonderlijke en bij uitstek merkwaardige plaats neemt de dichter Cornelis Liens in het Zeeuwse letterkundige leven in.

Cornelis Liens (1580—1636) [789] was te Sint-Maartensdijk geboren uit het tweede huwelijk van Johan Liens (1548—1594), licentiaat in de rechten en drost van de heerlijkheid Sint-Maartensdijk, en Philippina Werckendet (1557—1610), een dochter van de Zierikseese baljuw Cornelis Lieven Werckendet. Hij studeerde in de geneeskunde [790] en werd te Padua magister artium [791], waarna hij zich als geneesheer te Tolen vestigde. In 1604 trouwde hij te Zieriksee met jonkvrouwe Eleonora de Wale (of Walhain); in 1607 werd hij aangesteld tot stadsgeneesheer van Zieriksee [792]. Na zijn aanstelling tot drost van Sint-Maartensdijk en baljuw van Scherpenisse nam hij als zodanig ontslag en vestigde zich op het kasteel van Sint-Maartensdijk, dat waarschijnlijk ook zijn geboortehuis was geweest en dat zijn sterfhuis zou worden. Van 1621 tot 1627 lag hij overhoop met de classis van Tolen, wier ongenoegen hij zich op de hals had gehaald door tegen de zin van de kerkeraad een predikant tot de dienst toe te laten [793]. Liens, die inzake de godsdienst nogal verlichte denkbeelden schijnt te hebben aangehangen, hield ook de Mennonieten, die op Tolen al evenzeer als elders verdrukt werden, de hand boven het hoofd [794].

Financieel schijnt het hem niet voor de wind te zijn gegaan. In September 1631 gaven de Staten hem voor drie maanden vrijgeleide door Zeeland, zonder door zijn krediteuren te mogen worden gearresteerd [795]. Ook als magistraat schijnt hij niet de rechte man te zijn geweest; als baljuw van Scherpenisse werd hij in Augustus 1634 aangeklaagd dat hij burgemeesters en schepenen voor zijn bed liet vergaderen [796].

Op 1 Maart 1636 stierf Liens; hij was toen 56 jaar. Hij werd in de kerk van Sint-Maartensdijk begraven: boven de albasten graftombe, die hij nog tijdens zijn leven had laten oprichten en waarin reeds zijn jongste, vroeggestorven dochtertje begraven lag en ook zijn weduwe eenmaal zou worden bijgezet, deed hij een door hem zelf vervaardigd grafschrift stellen:

Drost, rentmeester beyd' twee Princen lief, getrouw,
Vader des stads hier leyd, syn dogter en syn vrouw.
Taalryk besorgt, geleert, welsprekend, welgeacht.
Al leven sterft en keert den dag in donker nagt.

Summum nec metuas diem, nec optes [797].

De kleyne werelt

Bij uiterste wilsbeschikking had Liens aan zijn erfgenamen, t. w. zijn weduwe, twee zoons en drie dochters [798] bevolen om een nagelaten dichtwerk, de „Kleyne werelt", te doen drukken, „op verbeurte van niet eerder syn boedel te scheyden" [799]. De weduwe vroeg bij de Staten octrooi aan [800] en verkreeg dit, waarop de bekende Amsterdamse uitgever Jan Janssen werd aangezocht, de druk op zich te nemen. Van het driedelige werk werden hem de eerste twee delen ter hand gesteld. Toen kregen de erven echter ruzie onder elkaar of met de drukker; in elk geval ontving Jan Janssen het derde deel niet, en aangezien hij het publiek intussen niet langer wilde laten wachten op het „soet-vloeyende en diepsinnige" werk van de „geleerden en treffelijken poët", gaf hij alvast de eerste twee delen uit, „niet sonder hoope of sullen (de erfgenamen) sijns E. uyterste begeeren stant doen hebben, en metter tijdt den drucker het voordere werck ter hande stellen [801]. Zo verscheen dan, in 1655, bijna twintig jaar na de dood van Liens, het „Eerste en tweede deel van de Kleyne werelt" [802], waarin „de verborgen oorsaack der minne" en de „onderhandelinge van de ziele" ter sprake kwamen. Het derde deel, de „Waare proef derselviger onsterffelijckheyt", is nooit verschenen; ook van het handschrift is nooit een spoor ontdekt.

De „Kleyne werelt" is het enige literaire werk dat Liens heeft geschreven [803]. Wel was het zijn voornemen om nog meer te dichten, maar de dood heeft hem in deze plannen gestoord. Een beknopt overzicht van de bonte inhoud van dit enige werk, waaraan Liens zijn plaats in de Zeeuwse letterkunde dankt, heeft te meer zin omdat niet licht iemand zich geroepen zal voelen om persoonlijk daarvan kennis te nemen.

Het eerste deel, de „verborgen oorsaeck van de minne" [804], begint met de beschrijving van Tyrsis' dood in de schoot van zijn geliefde, waaruit deze vraag oprijst: Wat is toch oorzaak dat het sterven van twee levens in elkaars liefde een nieuw leven wekt? De salamander voedt zich met vuur, de foenix herrijst wedergeboren uit zijn as, maar „so daer oyt salamander is gheweest, oyt phoenix, 't was man en wijf" [805]; uit de as van hun liefdevuur ontbloeit het nieuwe leven, en zo overtreffen zij zelfs Jupiter in scheppingsvaardigheid.

De overgang van dit onderwerp naar het vraagstuk der erfelijkheid is evenmin groot als gezocht. Met tal van voorbeelden uit de gewijde en de ongewijde geschiedenis toont Liens aan, hoe kinderen dikwijls de karaktertrekken en lichamelijke eigenschappen van hun grootouders vertonen, hoe zij doorgaans meer op de moeder dan op de vader gelijken, hoe de indrukken die een zwangere vrouw ontvangt, hun stempel drukken op het nog ongeboren kind, enz. Dan komt de vruchtbaarheid van mens en dier ter sprake (de reden waarom de dieren zoveel vruchtbaarder zijn

dan de mensen is dat de laatsten zoveel langer leven), het ontstaan en voorkomen van twee-, drie- en vierlingen, van hermafrodieten, enz. Maar al deze overdenkingen zijn slechts als inleiding bedoeld op het eigenlijke onderwerp, dat Liens begint met een aan Du Bartas herinnerende aanroep tot God:

> On-eyndich Een-dry-een dry-eenich in een-wesen,
> Groot, wonder, donder-heer vermogens-al bewesen,
> Godt, opper-sin, soon, soen A. O. eynd', eerst begin.
> Woort, wet, weet, die uyt niet geschapen hebst u sin,
> Eynde-oorsaeck vande min [806],

die de eerste Paradijsbewoners gebood: Weest vruchtbaar en vermenigvuldigt u! Alles wat zich op aarde roert, kent de macht der liefde: de goden en godinnen die zee en woud bevolken, de vissen en de dieren, de bomen, de bloemen en de vogels. Op voorbeeld van Ronsard, Escouteaux en Petrarca hebben dichters als Heinsius, Cats, Huygens, Hooft, Bredero, Vondel en De Brune beschreven wat de liefde vermag, maar niet wat haar eigenlijke wezen is, en tot deze moeilijke taak zal Liens zich thans aangorden. Op het duistere pad dat hij daartoe moet inslaan, zal Huygens' toorts hem voorlichten.

Met kennelijk welgevallen vermeit de dichter zich in de beschrijving van de klassieke gouden eeuw, de tijd toen iedereen tevreden was met zijn bestaan. Distelen en doornen kende de aarde nog niet, de hals der stieren boog zich nog niet onder het harde juk, en het onschuldige vee werd nog niet voor de mens geslacht. Het veld schonk zoete honig, de hemel dauwde manna. Maar de zonde heeft dit alles verstoord en alleen de Hoop is de mens, de „geyle twee-voet" gebleven. Ook de Liefde, eertijds vrij van alle dartele tochten, heeft haar deel gekregen aan de algemene ellende. Toen Mercurius, uit de hemel op aarde neergedaald, man en vrouw in liefde verenigd vond, schrok hij van deze vreemde gestalte, van deze nieuwe mens die weldra zijn verdorven aard zou tonen door, tezamen met de giganten, de hemel te bestormen, maar slechts om te ervaren dat men de joden niet ongestraft weerstaat. Nog altijd staat de Etna, waaronder de gigant Enceladus gevangen ligt, tussen de korenvelden van Sicilië als een waarschuwend teken.

Uit sympathie groeit verliefdheid, uit verliefdheid liefde in het mensenhart. Een eindeloze reeks van liefdesgeschiedenissen uit alle tijden en van alle volken is het bewijs dat hemel, aarde en afgrond minnen.

Man en vrouw zijn het edelste dat de Natuur op aarde heeft geschapen, en vooral de vrouw vindt in schoonheid hier beneden haar weerga niet. Wilde zij een wezen zoeken, dat haar waardig is, dan zou zij tot de hemelingen moeten gaan. In Amarillis bezingt Liens, bij monde van Myrtil, het ideaal van vrouwelijke schoonheid. Paris en Venus zinken, bij haar vergeleken, in het niet; als Phoebus haar ogen had gezien, zou Daphne nog leven. Overal en altijd draagt Myrtil zijn liefde voor haar met zich mee, en als de goden hem tussen Castor en Pollux zouden plaatsen, zou hij hen smeken om weer omlaag te mogen keren, want zijn hemel is alleen dáár waar Amarillis is.

De gemoedstoestand van de minnaar en de onrust van het minnende hart te beschrijven, het is een zware taak, maar Liens waagt er zich aan. En dan rijst de vraag naar de oorzaken der liefde. Een goddelijke wet heeft haar in het leven geroepen; alles wat ademt zoekt zich een wederpaar, want al het geschapene heeft in zich de onuitroeibare drang om zich voort te planten, en wat daaraan geen gevolg geeft, moet lijden.

Zo is het altijd geweest en zo zal het altijd blijven, want nieuws is er niet onder de zon. Wat toch is het menselijk leven?

't Is een tonneel gespeel; personen wiss'len, maer
Dat eerst-mael doen was, is, noch blyven sal hier naer.
Niet nieuws, vreemds, wonders, aers als aers, maer even 'tselve,
Hoe ick nature-moer meer grave, dieper delve,
Bevinde weerelts-syn, stant, wesen so als twas,
Van outs, van oyts. Niets dwynt, of yets verschijnt so ras.
't Vier-voete vee, 't gepluymde-dier [a] ontbloede-schepsels,
[b] Wt self-bedorve-stof, gewieckt, of cruype-repsels [c],
Bloum-plante ruyg-struyc [d], cruyt, bergs in-want, steen, metael
't Zee-schubbe-vee, 't gewas, 't uyt-een-al lijfs-gemael,
Lieft, onversterflijck leeft, groeyt, toe-neemt, wast; vergater
Niets dat oyt was, is; teelt 't een vrouger, 't ander later [807].

De volgende bladzijden beschrijven de geheimen van de liefde. Weliswaar verwijst Liens zijn lezers

Naer 't volgend-rijm ghedicht: daer ick 't lijf-lief beschryve:
Waer over-vult ghy vint, hier binnen palen blyve.
Alleen kus, lippe-boorden raeck van roose-mont,
Hoe moer-natuur haer kouw doet smelten ongewont [808],

maar niettemin raakt hij ook hier al heel wat aan, dat men meestal in de binnenkameren der liefde besloten houdt. Met een „hony soit..." wapent de dichter zich bij voorbaat tegen eventuele bezwaren en aanmerkingen.

Het slot van het eerste boek [809] is dermate verward, dat van enige samenhang niet meer gesproken kan worden; het schijnt dat Liens de losse gedachten, die hem al dichtende zijn ingevallen, achtereenvolgens berijmd heeft zonder dat hij de behoefte gevoelde, deze tot een samenhangend geheel aaneen te rijgen. Het begint met een beschrijving van Adam en Eva, de eerste vrouw, het sieraad van de schepping. Daaruit ontstaat een beschouwing over de wonderen der natuur, die Liens niet alleen in de vulkaan en de bliksemstraal ziet, maar ook in het krijt en het kaarsvet, want wie zal het ontleden?

Dichten is een zwaar werk; Virgilius werkte elf jaar aan zijn „Aeneis". Alles wat men tegenwoordig zegt, is echter al eens gezegd; er is niets nieuws onder de zon. Dwaasheid is het, te denken dat men door zijn werken blijft voortleven, maar wie verzekerd is van Gods gunst, hoeft het klamme doodszweet niet te vrezen. Denkt men door zijn boeken iets te leren aan de mensen? Dat is slechts een voorwendsel; eigenliefde alleen is het, wat de meesten onzer tot schrijven aanzet.

Dit gedicht is Liens' zwanezang. In de Mei van zijn leven was ook hij een dichter, maar de last der jaren heeft hem de dichtvaardigheid ontnomen. Een navolger wil hij echter niet zijn, noch zoals vele dichters doen, brutaalweg iets zeggen dat hij maar half weet. Wie hem om dit gedicht uitlacht, moet zien dat hij het beter doet; een oud man als Liens is ongevoelig voor laster. Niettemin richt hij een heftige uitval tegen de betweters en de bemoeiallen, waarin de toon van het „Beatus ille" in doorklinkt:

Luck-heyl, wie ongeboeyt ver buyten slaverny,
In eensaem-rust gemoet vry-eygen leven bly.
Leeft selfs-vry vrolijck bly: 't groots-leven geven machten
Alleen, ('t is waer) eer-staet, geluck: maer meer betrachten

Hun eygen insicht; meest verkrachten, schenden weer,
Erf-schanden, schaden: wie sy kleeden, kladden meer [810].

Zij die niets anders najagen dan heerschappij, zijn verre van te benijden. Wie nauwkeurig acht geeft op hun doen en laten, belacht hun bedrog. Men moet de huichelaars eens te keer zien gaan in de kerk, en vooral aan het Avondmaal. Men moet ze zien buigen en bukken voor de wereldlijke en kerkelijke overheden; maar zodra ze het stadhuis of de konsistoriekamer uit zijn, vertonen ze hun ware aard en zijn ze weer even gauw in het nemen als traag in het geven. En hoeveel van dergelijke schijnheiligen vindt men ook niet onder de predikanten! Hun veinzerij leidt wie hen kennen echter niet om de tuin. Des te meer moet men de waarachtige vromen eren en in waarde houden.

Dan vergelijkt Liens zijn gedicht met een maaltijd, waarop hij zijn vrienden heeft genood. Zijn de spijzen niet naar hun zin, het is niet de schuld van de gastheer, want „wie geeft 't gunt dat hy heeft, verdiende noyt verwijt" [811]. Nu passeren Petrarca, Poliziano, Sannazaro, Guarini, Ennius, Ronsard en Du Bartas de revue. Bij de beide laatstgenoemde dichters hapert er weleens wat aan het metrum, evenals bij Vondel, maar deze feilen zijn als sproeten of wratjes, die een mooi gezicht nog mooier maken!

Hoe stellen zij zich aan, die trots zijn omdat ze Grieks en Latijn kennen! Wat een verwaandheid hebben de heren dan, „wat wonder-geck is nu me-joncker! siet doch kieren!" [812], maar het is als hutspot met veel wortelen en geen vlees. Mogelijk weten ze wel veel, maar het is geen wijsheid, en de moderne talen, Italiaans, Frans, Engels en Spaans, kennen ze niet eens. Ook de beoefening van talen als het Chaldeeuws, het Hebreeuws en het Arabisch is van weinig betekenis.

Uit de volgende bladzijden blijkt dat ook Liens, als zovele van zijn tijdgenoten, nauw verband ziet tussen schilder- en dichtkunst. Om de eenzaamheid van zijn ziekbed wat te breken — want hij schrijft dit op zijn ziekbed — houdt hij zich bezig met schilderen en tekenen. Hij weet, dat hij niet meer zal genezen, maar hij troost zich met de gedachte dat alle leven vergankelijk is. Geduldig en zonder klagen draagt hij zijn lot: is onze jeugd eenmaal voorbij, nooit keert ze weer alvorens het lichaam in Christus uit de doden verrijst. Alleen de ziel is onsterfelijk; reeds voor drie en dertig jaar, toen hij te Padua tot magister artium promoveerde, heeft hij haar hemelse oorsprong verdedigd.

Met deze overdenking is de overgang gevormd naar het tweede deel, de „Onderhandelinghe vande ziele, etc." [813], grotendeels een behandeling van en een kritiek op een groot aantal stelsels over het ontstaan en het wezen van de ziel [814]. Vele vragen dringen zich op: Is de ziel op zichzelf genomen iets? Wordt elke ziel door God afzonderlijk, voor elk bepaald lichaam, geschapen? Of heeft God bij de schepping alle zielen tegelijk geschapen? Welke taal heeft de ziel? Is ze onsterfelijk? Wanneer komt ze in het lichaam? Zijn alle zielen van één stof, één vorm, één waardij, van even grote kennis? Is de ziel datgene dat het eigenlijke wezen van de mens uitmaakt?

Wie er in geslaagd is om uit de zonderlinge vormen, waarmee Liens ze heeft bekleed, zijn gedachten los te wikkelen, kan zich niet onttrekken aan een gevoel van eerbied voor de grote belezenheid van deze merkwaardige mens die, met een klaarblijkelijk al vroeg gewekte belangstelling in filosofische vraagstukken, in de landelijke eenzaamheid waarin hij leefde, ver van het gewoel der steden, zich heeft verdiept in de geschriften der oude wijzen, heeft herdacht wat de wijsgeren van alle tijden dachten,

de wegen heeft bewandeld die voor hem de groten in het rijk van de geest hadden betreden. De vraag die talloos velen onder de grote denkers heeft beziggehouden, die naar het wezen der ziel, heeft zich ook aan hem onweerstaanbaar opgedrongen, en moeizaam heeft hij de stelsels der filosofen van vroeger en later tijd doorvorst, afgewezen wat hem onredelijk voorkwam, begerig aangenomen wat hij in overeenstemming bevond met zijn eigen denkwijze. Uit de veelheid der getuigenissen rijst voor hem tenslotte de waarheid op. De oorsprong der ziel is duister; aan de Ouden was hij onbekend, voor de Vaderen is hij verborgen gebleven. De Heilige Schrift en het gezonde verstand getuigen evenwel dat God de schepper van de ziel is en nog dagelijks nieuwe zielen in de reeds geschapen lichamen schept; de stof immers was er eerder dan het wezen van de ziel. De ziel is uit God, en niets gaat haar te boven; als het lichaam is gestorven, wiekt zij terug naar de hemel vanwaar ze is gekomen en verlaat haar moeder, de aarde, die haar heeft gebaard. Alleen de mensch heeft een ziel, maar het antwoord op de vraag waarom, kan geen ander zijn dan: God heeft het zo gewild.

Het laatste stuk van het tweede boek [815] is gewijd aan een beschouwing van de mens als mikrokosmos in zijn verhouding ten opzichte van de wereld als makrokosmos, zodat tenminste dit gedeelte de titel van het gehele werk rechtvaardigt. Na een beschrijving te hebben gegeven van de drie hemelen en de zeven planeten, en vervolgens van de hele sterrenhemel, toont Liens aan dat er niets is in de grote wereld, of het wordt ook in de kleine wereld van het menselijk lichaam gevonden. Zo is Venus in de nieren, Mercurius in de tong, Jupiter in de lever, Phoebus in het hart, Mars in de galblaas en Saturnus in de milt. De Peripatetici onderscheiden vier elementen en één hemel, die tezamen de vijf sferen vormen; evenzo vindt men in de mens één geest, van hemelse oorsprong, en vier vochten, de gal, het bloed, het slijm en de zwarte gal (melancholie), die respectievelijk overeenstemmen met het vuur, de lucht, het water en de aarde. Kent ook het menselijk leven niet, als de natuur, zijn vier jaargetijden? Natuurverschijnselen als wind, regen, bliksem en donder, dauw, nevel en hagel, ze zijn het lichaam niet vreemd: ons oog schiet bliksemstralen en wordt met tranen bedauwd; het kloppen van ons hart is als een aardbeving; evenals, wanneer de zon de dampen van zee en aarde niet kan verteren, deze in regen neervallen, trekken ook de dampen uit de maag naar boven, verdikken zich in het koude, vochtige brein en dalen dan als een vriesregen neer! Met dergelijke voorstellingen maakt Liens een vergelijking tussen de mens en de wereld. De mens die zichzelf, d.w.z. zijn eigen lichaam kent, kent dan ook de gehele wereld. Onder alle wonderen der natuur is de mens het grootste wonder — maar hoe groot moet hij dan wel niet zijn, die de mens heeft geschapen!

De theorie van de mikro- en de makrokosmos stamt uit de grijze Oudheid [816]. Te allen tijde hebben filosofen de mening aangehangen dat de mens in de toestanden, verhoudingen en voorwaarden van zijn bestaan de toestanden, verhoudingen en voorwaarden van het heelal uitbeeldt, en omgekeerd, dat het heelal op te vatten zou zijn als een beeltenis van de mens, een menselijk organisme in het groot. Men vindt deze theorie bij tal van wijsgeren uit de Oudheid en de Middeleeuwen, maar ook uit de nieuwere tijd. Door Paracelsus en Jacob Boehme genoot ze in de zestiende en de zeventiende eeuw een grote verbreiding, waarvan de sporen ook in onze literatuur zijn aan te wijzen. De „Mikrokosmos" (1579) van Laurens van Haecht maakte hier te lande grote opgang, in de vertaling

van Jan Moerman, „De cleyn werelt" (1584; herdruk: 1608) en vervolgens in de bewerking van Vondel, de „Gulden winckel der konstlievende Nederlanders" (1613). Enkele jaren later schreef de Amsterdamse burgemeester Frederik de Vrij († 1646) zijn „Anatomia dat is ont-ledinghe van den geestelycken mensch" (1622), een uitvoerig dichtwerk dat duidelijk de aanhanger der mikro- en makrokosmische theorie verraadt. Na Liens' dood, maar voordat zijn werk gedrukt was, schreef een ander medicus, Joh. Pender, heelmeester te Bergen-op-Zoom, een „Micro-cosmus ofte kleyne werelt: dat is, een vergelyckinge van s' menschen lichaem by de groote werelt" (1648), minder diepzinnige maar meer verstaanbare rijmelarij dan het boek van Liens [817]. Van gelijke strekking is „De macrocosmus en microcosmus, ofte de wonderen van de groote en kleyne werelt" (1665) van Johannes Feylingius, predikant te Maarheze en Soerendonk. Godefridus Corn. Udemans vergelijkt in een van zijn theologische geschriften het geloof met het hart en de hersenen, de hoop met de longen, en de liefde met de lever [818]. Bij Boehme en zijn volgelingen vindt men de vergelijking van het hart met het vuur, de lever met het water, de long met de aarde en de blaas met de lucht; zó o.a. bij Johann George Gichtel (1638—1710), die van 1667 af in Nederland leefde [819].

Marinisme, Gongorisme en Euphuïsme

Met de termen Marinisme, Gongorisme en Euphuïsme [820] pleegt men een drietal stijlsoorten aan te duiden, die nagenoeg gelijktijdig in de literatuur opduiken en die ook anderszins veel met elkaar gemeen hebben. Alle drie zijn, als te ver gedreven uitingen van vernuftstijl, Renaissance-verschijnselen, en wortelen met de Renaissance in de klassieke Oudheid, en wel in de stijl van een Cicero, een Seneca en andere schrijvers uit de keizertijd, en van de Attische redenaar Isocrates, de klassieke voorbeelden der Humanisten. Omstreeks het einde van de vijftiende eeuw vindt men reeds de eerste sporen van deze stijlaffectatie in de letterkunde, die in de tweede helft van de zestiende eeuw, vooral in Italië, Frankrijk, Spanje en Engeland haar hoogtepunt heeft bereikt.

Vergezochte beeldspraak (metaforen) en voorliefde voor epitetha die gewoonlijk met het overeenkomstige naamwoord alliteren, zijn de kenmerken van het Marinisme (of Italianisme), vergezochte, bovendien onnatuurlijke beeldspraak (hyperbolen) en gebruik van ongewone woorden (neologismen) en omschrijvingen die van het Gongorisme. Het Euphuïsme, dat in tegenstelling met Marinisme en Gongorisme meer tot het proza beperkt is gebleven, kenmerkt zich door de parisonische antithese (antithese in de vorm en parallelisme van de zinnen), het gebruik van alliteratie, assonerende rijmen en woordspelingen en de „onnatuurlijke natuurlijke historie".

De „estilo culto", die in Petrarca's sonnetten wel aanwezig maar nog weinig hinderlijk is, wordt bij zijn navolgers, de Petrarcisten, stereotyp. In het werk van Marini (1568—1625), de dichter van de „Adone" (1623) vindt hij in de Italiaanse letterkunde tenslotte zijn hoogtepunt. In Frankrijk wordt het Marinisme weldra mode; de Pléiaden o.a. waren er niet geheel vrij van. Bekend is hoe Molière in zijn „Précieuses ridicules" de „préciosité" bespot heeft.

Nagenoeg gelijktijdig met Marini leefde in Spanje de dichter Gongora (1561—1627), die in zijn werken het summum heeft gegeven van al de grilligheden die de Spaanse hofliteratuur van zijn dagen typeren. Zo duister waren zijn werken dat slechts drie jaar na zijn dood een op zijn eigen verzoek geschreven commentaar op zijn werken verscheen.

In Engeland was in de tweede helft van de zestiende eeuw, toen het land onder de lange regering van koningin Elisabeth (1558—1603) zijn gouden eeuw beleefde, de stijlaffectatie vooral aan het hof tot een buitensporige trap gestegen. In 1579 schreef John Lyly (± 1553—± 1606) zijn „Euphues", de „Katechismus des englischen Precieusentumes", zoals Landmann het heeft genoemd, als roman onbeduidend, maar als stijlvoorbeeld van grote invloed op de Engelse literatuur van het volgende tijdperk. In de eerste decennïën der zeventiende eeuw was het vooral John Donne, die in zijn stijl de geaffecteerdheid van het Euphuïsme het sterkst vertoonde. Zelfs Shakespeare heeft zich aan de invloed van dit modeverschijnsel niet kunnen onttrekken.

Naast deze drie stijlaffectaties, die goeddeels parallel lopen, hebben ook het Arcadianisme [821] en het Dubartassisme [822] invloed uitgeoefend op de Westeuropese literatuur van de zestiende en de zeventiende eeuw.

Omstreeks 1480 schreef de Italiaan Poliziano de oudste bekende pastorale de „Orfeo". Ook het herdersdicht is in zoverre een uiting van de Renaissance, dat het teruggaat op Theocritus, Virgilius' „Bucolica", de „Daphnis en Chloë" en andere geschriften der Oudheid. Weldra werd de pastoraleliteratuur, in de vorm van herdersdicht, -spel en -roman, een mode die ver over de grenzen van Italië uitging. In 1504 schreef Sannazaro zijn „Libro Arcadico", het voorbeeld van de talloze arcadia's uit de volgende drie eeuwen, en naast de „Aminta" (1573) van Torquato Tasso en „Il pastor fido" (1583) van Guarini het bekendste product der pastorale-literatuur. De stijleigenaardigheden van het Arcadianisme stemmen in hoofdzaak overeen met die van het Gongorisme: zucht tot vergezochte beeldspraak en neologismen.

Onder Dubartassisme — de term is van Landmann — verstaat men de eigenaardigheden die het kenmerk zijn van de stijl van Du Bartas (1544—1590): het misbruik van samenstellingen in Homerische trant, van dialectwoorden, geleerde termen en onomatopeeën en, wat de inhoud betreft, de liefde voor de natuur.

Ook in onze letterkunde heeft de stijlaffectatie vooral in de eerste helft der zeventiende eeuw haar invloed doen gelden. In de Muiderkring oogstte Huygens groot succes met zijn vertalingen van John Donne; alleen Vondel wilde niet weten van „de Britsche Donn", een duistere zon die niet voor ieders ogen scheen. Het toppunt van vernuftstijl bereikt Huygens in zijn „Dagh-werck" (1639), de beschrijving van zijn huwelijksleven met Suzanna van Baerle, die klaarblijkelijk een zekere voorliefde had voor gezochte en gekunstelde verzen; ook Hooft immers is nooit zó Marinistisch als wanneer hij verzen schrijft voor haar. Johan van Heemskerck, de schrijver der „Batavische Arcadia" (1637, 1647), was Marinist en Euphuïst tegelijk. Lambert van den Bos (1610—1698) bespot in zijn „Zuydt-hollandtsche Thessalia" (1663) het Gongorisme in de persoon van een Spaans dorpsdichter [823], en neemt een aantal voorbeelden van Marinistische gedichten op [824].

Ook van de pastorale literatuur is een sterke invloed uitgegaan op onze letterkunde, en talrijk zijn de herdersspelen en -zangen en de arcadia's, die tot diep in de achttiende eeuw in ons land het licht zagen. Maar vooral Du Bartas, de Hugenoot met zijn brandend geloof, moest een man naar het hart van menig Nederlander zijn [825]. Boven zijn Griekse en Latijnse bronnen stelt hij de Bijbelbron van alle waarheid en schoonheid. Weliswaar neemt hij de paganistische beelden van Ronsard in zijn werken over, maar in nog veel sterkere mate dan het bij deze het geval was geweest, worden ze bij hem de uitingen van een Christelijk symbolisme; de goden van de

Olympus verliezen hun zelfstandigheid en worden slechts aanduidingen van de verschillende attributen der éne grote goddelijke macht. Vele dichters, ook uit onze letterkunde, hebben hem daarin nagevolgd, o.a. Philibert van Borsselen.

In het werk van Liens vinden we de duidelijke sporen van de invloed van al deze stijlrichtingen. Van het Marinisme heeft hij de alliteratie overgenomen; soms allitereren bij hem niet minder dan vijf woorden in één regel [826]. Met het Euphuïsme heeft hij de zucht tot woordspelingen gemeen [827]. Ook de „onnatuurlijke natuurlijke historie" van het Euphuïsme ontbreekt niet; zo vinden we ook bij Liens de salamander die zich met vuur voedt [828], de foenix die elke 660 jaar zijn doodsbed van welriekende specerijen voorziet en, wanneer de zon in het zenith staat, met zijn nest in vlammen opgaat, maar uit de as verjongd herboren wordt [829], de spreekwoordelijke trouw van de treurende tortelduif [830], die na de dood van zijn gaaike nimmermeer op een groene tak wil zitten [831], de berin die haar jongen als een vormeloze massa ter wereld brengt en ze pas door aanhoudend likken het vereiste fatsoen geeft [832], de zwaan die stervend haar lied zingt [833], enz. Voor de neologismen en ongewone omschrijvingen, die vooral een kenmerk van het Gongorisme zijn, toont hij een bijzondere voorliefde. Oedipus heet bij hem nooit anders dan „Thebes dick-voet" of „Thebane dick-voedt", Plato wordt „Bre-schouder-hef", Ovidius „Neus-min-poët" of „Groot-neus", Cicero „Sproet-man Tul Romeyn". „Een-twee" is de konstante aanduiding voor man-en-vrouw, „drys-dry Meysjes" voor de Muzen. Wanneer hij magister met „man-meer dry", pyramide met „peer-vier-vlamme", pedant met „aers-vijst-hiel" of lakeien met „voeters" vertaalt, zou men hem puristische neigingen willen toeschrijven, maar zonderling kontrasteert daarmee het gebruik van zuiver Franse woorden als brouët (brouette), sommier, gule-bé (à gueule bée) of ameer (amer).

Vooral in het eerste deel van de „Kleyne werelt" legt Liens zijn voorliefde voor de arcadische poëzie aan de dag. Namen als Amarilli, Mirtillo, Dorinda en Silvio komen telkens voor [834]. Onder de door hem bewonderde auteurs noemt hij Poliziano, Sannazaro en Guarini [835]. Ook Du Bartas, „de Gascongere-Muse" [836], noemt hij meermalen. Verchristelijkte paganistische beelden zijn schering en inslag in zijn werk; „Jupiter" of „Jupyn" is de gewone aanduiding van de Godheid, en „Joris wet", of nog liever „'t Orakel", die van de Bijbel. Met Du Bartas betitelt hij de vissen als het „schubbe-vee" of „'t schubbe-vinne-vee". Ook een passage als de volgende:

> 't Leeu-werckjen aerdigh dier, soet-beckje, singe-lyre [a].
> 't Schreeuw-vlerckjen, vaerdich, fier, speelt tyre-lyre-lyre.
> Klimt, klemt, viert, swiert, valt neer, tyr'-liert weer op een nieu
> Beckt, soete-lieven-Heer adieu, adieu, adieu!
> [b] Syn grysje in 't grasje deckt; poot dribbel-vryerijtjes;
> Min-liefde rasjes weckt nieuw tyre-lyre lijtjes [837],

verraadt, met haar onomatopeïsche aanduiding van het vogelenlied, maar al te duidelijk haar oorsprong.

Maar behalve al deze stijleigenaardigheden, die tenslotte de verstaanbaarheid van het gedicht wel bemoeilijken, maar niet beletten, heeft de „Kleyne werelt" als voornaamste — en hinderlijkste — kenmerk die gedrongenheid in duisterheid van stijl, die Kalff het werk deden kenschetsen als „een leerdicht vol psycho-physiologische wijsheid in gewild-zinrijke diepzinnige taal, waarbij die van Spieghels „Hertspieghel" eenvoudig en doorzichtig is" [838]. Van de indruk die het op de tijdgenoten moet gemaakt hebben, zijn geen getuigenissen tot ons gekomen. Wanneer de uitgever in zijn voorwoord spreekt van „dese soet-vloeyende en diepsinnige Cleyne

werelt" is men, althans wat het eerste epitethon betreft, geneigd om aan ironie te denken. De la Rue karakteriseerde het gedicht juister, toen hij het „van eene zonderlinge duistere diepzinnigheid" [839] noemde. De aanhalingen hebben al aangetoond, tot welke trap die duisternis kan stijgen. Weliswaar maken talrijke kanttekeningen de geduldige lezer in vele gevallen althans enigszins wegwijs, maar ook hun formulering laat dikwijls aan duidelijkheid veel te wensen over.

Uit niets blijkt, welke beweegredenen Liens heeft gehad om zijn gedachten, die zeker de vrucht zijn van een gezonde geest, in een zo vreemde vorm in te kleden. Is het alleen het hyper-individualisme geweest, dat van zijn tijd een der karaktertrekken was? Liens zelf was er van overtuigd, geen dichter bij de gratie Gods te zijn:

> [a] Naer 't twees gekloofde-steyl ('t hooch opgeboeyde sop)
> Niet klever, klauter, klim 't verhemelt welfsel op:
> Noch 't houve-vocht sal min mijn droge gorgel sproeyen;
> Geen palmen, myrthen, noch eer-lauren voor my groeyen.
> 'k Benatte zever-lip, noch spoelde dorste-mont
> Waer cloppe-voeten hengst spring-vlieten doet weets-gront.
> Geen wijngaerd bladen hier soet-sape druyve decken;
> Noch Ceres navel-greyn schuyl-bercht, schuert. Min opwecken
> Mijn toe-gerede sous byte-amper-vocht eets-lust.
> Corinthen heb ick noyt gesien, Apol gekust.
> Wert schilder lêest gevormt; maer erf-poët gebooren;
> Wien Pallas-voedtsterin, had gouden-oog [b] verkooren [840].

De levendige fantasie van een Gongora en een Marini heeft Liens niet bezeten; zijn gedachtenvlucht bleef binnen enge grenzen gevangen. Zelfs in het grillige en bizarre blijft deze Zeeuw een man van de middelmaat. Wel maakt hij de onmiskenbare indruk, een man van een grote ontwikkeling te zijn geweest, iemand die niet alleen de oude, maar ook de nieuwere literatuur door en door kende. Zijn kennis van de filosofie is vooral van encyclopaedische aard, maar daarin dan ook opmerkelijk breed. In Italië, waar hij gestudeerd heeft, is hij waarschijnlijk een bewonderaar van de arcadische literatuur geworden, en wanneer hij, wat men uit zijn werk zou willen opmaken, ook in Engeland is geweest [841], heeft hij daar het Euphuïsme leren kennen — en bewonderen. Met dat al had ook de Hollandse literatuur van zijn dagen zijn belangstelling. Vooral Huygens, die immers ook op zijn tijd Marinist was, had zijn begrijpelijke bewondering, in die mate zelfs dat hij hem aanroept als genius:

> Ick wende my tot dy hoofs-Constantyn door-socht.
> Eel ridder, hemel-geest, Minervae rechte soone,
> Kleyn-neve van Iupyn, (Son) Phoebi laure-croone,
> By Pallas voor-gheteelt, aen Venus borst ghevoed.
> Geleert door blond' Apol, gekruynt met Daphnes-hoet.
> Groot-werelts eerste-prins wyse-eensaem-raet. Secreten
> U ziel-juwele-kas trouw'-waerster veyl mach weten [842].

Naast Huygens bewondert hij vooral Hooft, wiens „Granida" wel zijn sympathie moest wegdragen [843]; ook noemt hij Heinsius [844], Cats [845], De Brune [846], Lansbergen [847], Bredero [848], Vondel [849],

> Roumers eele-maegt,
> Die wel-verdiende naem van thiende-Muse draeght [850],

en

> onsterflijck Hugo-Groot,
> Natuur-mirakel, son-poët, in Sweden groot [851].

Wederkerig schijnt deze waardering niet te zijn geweest. De „Kleyne werelt" mist de gebruikelijke lofdichten, en weliswaar kan dit op rekening van de posthume verschijning worden gesteld, maar uit niets blijkt dat Liens met ook maar één der Zeeuwse en Hollandse letterkundigen van zijn tijd contact heeft gehad [852]. In alle opzichten maakt hij de indruk, een eenzame zonderling te zijn geweest.

Liens werkte aan zijn „Kleyne werelt" op zijn ziekbed, aan het eind van zijn leven [853], „om korts-wijl, tijts-vermaeck" [854]. Herhaaldelijk noemt hij zich, nauwelijks vijftig, een grijsaard die met één voet in het graf staat, en het werk waaraan hij bezig is, zal dan ook zijn zwanezang wel zijn [855]. Behoudt hij het leven, dan wil hij een gedicht schrijven ter ere van de Prins van Oranje [856], maar hij vreest dat de dood hem zal overvallen vóór hij zijn taak heeft volbracht. Zo is het inderdaad geweest. De letterkunde heeft er niet bij verloren; alleen toch als curiositeit heeft zijn werk belang voor de literatuur- en de beschavingsgeschiedenis.

ROCHUS HOFFER EN ZIJN VRIENDEN

Terwijl in Middelburg na het vertrek van Cats het letterkundig leven geen nieuwe opbloei meer heeft gekend gedurende de zeventiende eeuw, volgde in Zieriksee op de generatie van Van Borsselen en Hoffer een tweede geslacht van dichters-geleerden, waarbij echter, in tegenstelling tot de oudere dichters, meer het accent op de eruditie dan op de literatuur valt. Kan men Hoffers zoon Rochus als het middelpunt van deze jongere Zierikseeënaren beschouwen, zijn vriend de Leidse hoogleraar Boxhorn zou men hun genius kunnen noemen, in zoverre allen door banden van vriendschap met hem verbonden waren en met eerbiedige bewondering opzagen naar zijn wetenschappelijke talenten.

Marcus Zuerius Boxhorn

Marcus Zuerius Boxhorn (1612—1653) [857], van zijn één-en-twintigste jaar af professor aan de Leidse hogeschool, waar hij in 1648 de grote Daniël Heinsius zou opvolgen, stond met Zeeland in velerlei betrekkingen, waartoe de nabijheid van zijn geboorteplaats Bergen-op-Zoom aanleiding kan hebben gegeven. Al in 1632 had hij op trouwen gestaan met een meisje uit Vlissingen, maar dit huwelijk was afgesprongen; zeven jaar later trouwde hij met haar nichtje Susanna, een dochter van Pieter Joosse Duvelaar, die later burgemeester van Middelburg werd. Of dit huwelijk aanleiding werd tot zijn vriendschappelijke omgang met verscheidene geleerde en aanzienlijke Zeeuwen, dan wel omgekeerd deze Zeeuwse relaties er toe geleid hebben dat hij zich een Zeeuwse vrouw zocht, is niet uit te maken en trouwens ook van ondergeschikte betekenis. Uit de nagelaten brieven van Boxhorn [858] blijkt in elk geval dat hij vooral in Zieriksee en in Middelburg velen kende. Met geen van zijn Zeeuwse vrienden stond hij in een zo drukke briefwisseling als met Adriaen Hoffer, bij wie hij herhaaldelijk logeerde en die hem behulpzaam was bij de uitgave van zijn „Chroniick van Zeelandt" (1644). Boxhorn werd, nadat hij in 1633 tot buitengewoon hoogleraar in de welsprekendheid was benoemd, in 1640 ordinarius en zag zich acht jaar later bovendien belast met het onderwijs in de geschiedenis. 3 October 1653 maakte de dood een einde aan zijn werkzaam leven; hij is niet ouder dan één en veertig geworden.

Behalve door zijn kroniek heeft Boxhorn ook door andere geschriften uiting gegeven aan zijn belangstelling voor Zeeland en de Zeeuwen. Had

hij al in 1644 bij zijn onderzoek naar de haardracht der Hollanders ook de Zeeuwen betrokken [859], drie jaar later schreef hij twee verhandelingen over de Domburgse „afgodinne" Nehalennia [860]. Onder zijn Latijnse gedichten [861] vindt men er op de stad Zieriksee [862], op een dijkbreuk op Schouwen [863], op de beide Hoffers [864] en Baselius [865], en op de dissertatie van de Middelburgse regentenzoon Martinus Veth (1615—?) [866], wiens oudere broer Adriaen Veth (1608—1663) [867] hij in zijn opdracht der uitgave van Plinius' „Panegyricus" (1632) een sieraad van Zeeland en van de wetenschappen had genoemd [868]. Van de verhandeling „De termino vitae" van Levinus Lemnius legde hij in 1638 een nieuwe uitgave ter perse.

Door toedoen van Hoffer heeft Boxhorn bij zijn bezoeken aan Zieriksee natuurlijk herhaaldelijk diens vrienden ontmoet. In een van zijn brieven verzoekt hij Hoffer, zijn groeten over te brengen aan de predikanten Udemans en Bruynvisch [869], in een andere schrijft hij dat Rochus Mogge hem een gedicht heeft gestuurd [870]. De eerste zond hem een presentexemplaar van zijn „Geestelyck roer van 't coopmans schip" (1638), waarvoor Boxhorn hem in vriendelijke bewoordingen zijn dank uitsprak [871].

Toen Rochus Hoffer in 1636 — hij was toen al één en twintig — in Leiden ging studeren, stelde de maar enkele jaren oudere Boxhorn zijn vrijgezellenhuis voor zijn Zierikseese vriend open. Twee jaar later werd ook de zeventienjarige student Jacobus Baselius van Bergen-op-Zoom hun huisgenoot; ook hij zou later een Zeeuw worden. Er is, voor zover die nog niet bestond, tussen dit drietal een hechte vriendschapsverhouding gegroeid, waaraan eerst Boxhorns vroege dood een einde heeft gemaakt.

Rochus Hoffer

Rochus Adriaensz. Hoffer (1615—1671) [872] is na zijn studiejaren in Leiden — hij liet zich 7 November 1636 als student in de letteren inschrijven — naar zijn geboortestad teruggekeerd, waar hij de rest van zijn leven heeft doorgebracht. Bij zijn huwelijk, in September 1644, enkele maanden na de dood van zijn vader, was hij nog ambteloos. In de zomer van het volgende jaar maakte hij met Nicolaas Heinsius een reis naar Frankrijk, waarover ons verder geen bijzonderheden bekend zijn. In 1647 werd hij landrechter van Schouwen, en daarna achtereenvolgens, als zijn vader, schepen, raad, thesaurier en burgemeester van Zieriksee. Ook noemde hij zich heer van Bommenede, en was hij ouderling van de Gereformeerde gemeente. Als burgemeester was hij een der hoofden van de beide politieke partijen die daar, als elders in Zeeland, tegenover elkaar stonden. Zijn vrouw, Johanna Udemans (1621—1677), was een dochter van zijn vaders vriend, de bekende piëtistische predikant. Hoffer stierf op 19 Juli 1671, op vijf-en-vijftigjarige leeftijd.

Evenals de vader heeft ook de zoon zijn ambtelijke bezigheden afgewisseld met letterkundige en wetenschappelijke studie. Er zijn van zijn hand enkele werkjes verschenen, bovendien bezorgde hij de uitgaven van het nagelaten werk van enkele vrienden, en tenslotte ligt een groot aantal Nederlandse en Latijnse gedichten van hem verspreid over tal van dichtbundels en andere geschriften.

Hoezeer ook in de jonge Hoffer de theoloog leefde, blijkt uit zijn dichterlijke parafraseringen van twee profetische Bijbelboeken: „Poëtica prophetae Nahumi parephrasis" (1661) [873] en „Paraphrasis poëtica in prophetiam Obadiae" (1664) [874], de enige werkjes die Hoffer afzonderlijk heeft uitgegeven. Overigens bestaat zijn werk grotendeels uit lofdichten, alle in het Latijn, voor boeken van vrienden en kennissen. Men

vindt er voor het „Geestelyck roer" (1638) [875] en „Een salich nieuweiaer" (1640) [876] van zijn latere schoonvader Udemans, voor de „Oratio de navigationibus ac commerciis Foederatorum Belgarum" (1639) [877] en de „Geldersse geschiedenissen" (1654) [878], beide van Arend van Slichtenhorst, voor de „Epistola ad Oxenstiernium" (1639) [879] van Boxhorn en voor diens „Chroniick van Zeelandt" (1644) [880], voor de uitgave van Claudius Salmasius' „Epistolarum liber primus" (1656) [881], bezorgd door Antonie Clement [882], voor de „Sulpitius Belgicus" (1656) [883] van Baselius, voor „Het boek Jobs, den Prediker, Spreucken en Hooghe-liedt Salomons" (1658) [884] van Henrick Bruno, voor de uitgave van Catullus, Tibullus et Propertius (1659) [885] van Simon Abbes Gabbema, voor Servatius Gallaeus' vertaling van Lactantius' „Opera omnia" (1660) [886], voor de „Historia et contemplatio sacra plantarum, arborum et herbarum, quarum fit mentio in Sacra Scriptura" (1664) [887] van Adrianus Cocquius [888], voor de Commentarius medicus, de aphthis nostratibus sive Belgarum sprouw" (1669) [889] van de Zierikseese stadsdokter Vincent Ketelaer [890], bovendien voor werken van enkele van zijn zo aanstonds te noemen bijzondere vrienden, en wie weet voor welke andere boeken nog meer. Alle zijn in keurig, maar vlak Latijn geschreven, de traditionele dichterstaal die alle zeventiende-eeuwse geleerden konden schrijven, ook wanneer ze geen aasje dichterlijk talent bezaten. Zo leren we Rochus Hoffer uit al deze lofdichten meer kennen als een man van een brede eruditie, wat ook al uit zijn vriendenkring blijkt, dan als een literair begaafde [891].

Beter dan uit zijn nagelaten werk, dat alles en alles bij elkaar maar weinige vellen druks inneemt, leert men Rochus Hoffer uit zijn vrienden kennen. Behalve Boxhorn en misschien nog enkele van de geleerden, op wier werk of persoon hij een lofdicht schreef, komen in zijn vriendenkring vooral enkele dichters naar voren, met wie hij in zijn Leidse jaren vriendschap heeft gesloten. Het zijn François le Bleu, Caspar van Kinschot, Nicolaes Heinsius, Johannes de Vliet, Henrick Bruno en Jacobus Baselius. François le Bleu (1619—?) [892] is misschien een tijdlang zijn boezemvriend geweest; men zou dit althans opmaken uit de „Minne-vlam" (1642), waarin Rochus Hoffer als de intimus optreedt, die met de jonge dichter de dood van zijn Amarillis betreurt [893]. En beklaagt Hoffer zich in Leiden over de scheiding van zijn Kara, die hij te Zieriksee heeft moeten achterlaten, dan is het Le Bleu die deze klacht in een lied vertolkt [894]. Er hangt over de verdere lotgevallen van deze misschien jonggestorven Leidse dichter een sluier; in Hoffers latere levensjaren speelt hij in elk geval geen rol meer.

De betrekkingen tussen Hoffer en zijn volle neef Kaspar van Kinschot (1622—1649) [895], de jonggestorven dichter, zijn waarschijnlijk al heel vroeg ontstaan door de familierelatie. In Leiden moeten zij elkaar nader hebben leren kennen en vriendschap gesloten hebben, zoals blijkt uit Van Kinschots verzen op Rochus' verjaardag [896] en op zijn reis naar Frankrijk [897]. Van Kinschot ging in 1646 in het gevolg van het Nederlandse gezantschap mee, dat in Munster over de vrede ging onderhandelen, waarschijnlijk als particulier secretaris van een der gevolmachtigden, en men verwachtte veel van deze jonge jurist, die ook als Latijns dichter naam maakte. De dood brak ook dit leven af eer het tot volle wasdom was gekomen; nauwelijks zeven en twintig jaar oud stierf hij te Middelburg aan de tering.

Tot deze vriendenkring behoorde ook Nicolaes Heinsius (1620—1681) [898], de zoon van Daniël. Als elfjarige jongen werd hij al student, vijf jaar voordat Hoffer in Leiden aankwam, maar dank zij de vriendschap

tussen de beide vaders hebben de zoons elkaar wellicht nog voordien ontmoet. De vriendschap die, wanneer dan ook, tussen hen is ontstaan, is na hun studentenjaren gebleven, al zullen de altijd zwervende Heinsius en de hokvaste Hoffer elkaar in hun latere leven wel niet veel meer ontmoet hebben. Enkele verzen van Hoffer op Heinsius, waaronder een lofdicht op de „Poëmata" (1638) [899], die deze als jongen van zeventien al uitgaf, zijn het bewijs van deze vriendschap, die ook uit hun gemeenschappelijke reis naar Frankrijk [900] en uit Hoffers opdracht van zijn parafrase van Nahum blijkt [901].

De jongste, maar zeker niet de minst begaafde van Hoffers vrienden was Johannes de Vliet (1622—1666) [902], te Middelburg geboren als zoon van mr. Fabianus de Vliet en Susanna van Valckenburgh, een zuster van Cats' vrouw. Al in 1627 verhuisde Johannes met zijn ouders naar Den Haag, en behalve door zijn vriend Hoffer heeft hij in latere jaren geen connecties meer gehad met Zeeland. In 1637 en twee jaar later nog eens liet hij zich aan de Leidse universiteit inschrijven; in 1643 vestigde hij zich als advocaat in Den Haag en ving daarmee een loopbaan aan, die meer beloofde dan zij heeft gegeven. In zijn eerste publicatie, „Venatio novantiqua" (1645), een wetenschappelijke uitgave van Gratius' „Cynegeticon", schreven de vrienden Heinsius, Kinschot, Bruno en ook Hoffer [903] ieder een lofdicht. Ook de wat loszinnige, zeer begaafde De Vliet is niet oud geworden, maar heeft toch nog lang genoeg geleefd om met Hoffer in vriendschappelijke omgang te blijven verkeren. Bewijzen daarvan bezitten we evenwel niet.

De minstbetekenende van Hoffers Leidse vrienden is de zonderlinge Henrick Bruno (1617—1664) [904], die eerst als gouverneur bij de zoons van Constantijn Huygens, vervolgens als conrector aan de Latijnse school te Hoorn en tenslotte als ambteloos schrijver van Nederlandse en Latijnse verzen zich zo goed en zo kwaad als dat ging door het leven heeft geslagen. Zijn literaire nalatenschap valt meer op door de platte toon en de onbeduidende inhoud dan door haar letterkundige betekenis. Hoffer, die in 1636 in Leiden student werd, zal daar waarschijnlijk in aanraking zijn gekomen met de twee jaar jongere Bruno, die er echter al bijna twee jaar studeerde. Toen het deze later minder voor de wind ging, heeft de Zierikseese magistraat zijn jeugdvriend niet vergeten, maar naar het schijnt op royale wijze de rol van maecenas op zich genomen. Bruno spreekt er herhaaldelijk over met grote dankbaarheid, als in deze regels, waarin hij met een zinspeling op de Heilige Rochus, die de patroon tegen de pestziekte is, van Hoffer getuigt:

> Ick was soo kael, dat ick geen veêr had in myn nest.
> Ghy zijt Sint Rochus, ghy geneest myn beurs van pest [905].

In dank voor de geldelijke ondersteuning, waarvan de bohémien Bruno allerminst een geheim maakte, dichtte hij op zijn beschermheer tal van gelegenheidsgedichten in het Nederlands zowel als in het Latijn, die na zijn dood met andere gedichten in een bundel „Mengel-moes" (1666), klaarblijkelijk nog door Bruno zelf voor de druk bezorgd, zijn uitgegeven. Aan Hoffer droeg hij het eerste deel van zijn verzameling op, „eenige papiere kinderen van allerhande stof, en ten goeden deele, zoo in uw' huys, als uwe hoff-stede, tot Burgh, in 't Landt van Schouwen, en elders geteeldt" [906]. Elke aanleiding greep Bruno dankbaar aan om zijn erkentelijkheid in een lied te uiten: de overlast van katten, die Hoffer in zijn huis ondervond, inspireerde Bruno niet minder dan de bruiloft van zijn gastheer [907]. Men vindt in het bundeltje bovendien nog van Hoffer zelf drie kleine gedichten op Bruno [908], een lied op het achtste eeuwfeest van

Zieriksee [909] en een op 's-Hertogenbosch [910], alle in Latijnse verzen. De laatste beide heeft Bruno in het Nederlands vertaald.

Men leert uit dit overigens volmaakt onbelangrijke dichtbundeltje vrijwel de hele Zierikseese patricische en intellectuele samenleving uit Hoffers dagen kennen. Niet alleen de milde burgemeester en zijn gezin deelde immers in Bruno's belangstelling, maar geheel zijn stad en zijn eiland [911]. Ook aan Hoffers familieleden en vrienden wijdde de onverstoorbare en onvermoeide rijmelaar kortere of langere gedichten, die in omvang soms ver uiteenlopen, maar nooit in onbelangrijkheid [912]. Aldus honoreerde hij de klinkende munt en de gastvrijheid, die de rijke burgemeester hem zo gul aanbood, met een aantal liederen waarmee de bezongenen zich waarschijnlijk allen min of meer vereerd zullen hebben gevoeld. De huisdichters, ons uit de achttiende eeuw zo bekend, zijn in Zeeland altijd een uitzonderlijke verschijning gebleven, maar onze Bruno is een zo volmaakt type van het genre, dat hij het gemis van tientallen anderen kan vergoeden. Men zou willen weten wat er in Hoffer is omgegaan, toen hij het gedrukte werk van zijn intussen gestorven beschermeling voor zich zag liggen, een opeenstapeling van vleierige lofdichten. Behoorde burgemeester Hoffer tot het type, dat zich door byzantinistisch gevlei gestreeld voelt, of heeft hij medelijdend geglimlacht over al die holle woordenpraal, over hemzelf, zijn gezin, zijn vrienden en zijn stad uitgestort? Men zou zijn eigen persoonlijkheid en vooral ook de aard van zijn verhouding tot Bruno beter moeten kennen om op deze vraag een antwoord te kunnen geven.

Herman Anthonisz. de Huybert

Mr. Herman Anthonisz. de Huybert (1593—1650) [913], een volle neef (broerskind) van mr. Anthonie Jansz. de Huybert, de vriend van Vondel, behoort wat zijn leeftijd betreft tot het geslacht van de oude Hoffer, maar het werk dat we van hem kennen dateert uit een zo late tijd, dat men hem met meer recht tot de kring van Boxhorn en de jonge Hoffer kan rekenen. Hij was, afstammeling van een van de aanzienlijkste Zierikseese geslachten, achtereenvolgens schepen (1618—1625), secretaris (1625—1644) en pensionaris (1641—1644) van zijn geboortestad, en in zijn laatste levensjaren raadsheer in het Hof van Holland (1644—1650), waarvoor hij Zieriksee moest verlaten. Hij was bevriend met Adriaen Hoffer, voor wiens „Nederduytsche poëmata" (1635) hij twee lofdichten schreef [914], met zijn Goese ambtgenoot Petrus Stratenus, in wiens nagelaten bundel „Venus Zeelanda" (1641) een lijkdicht en een aan de stad Goes opgedragen „epicum carmen" van zijn hand zijn afgedrukt [915], en met Boxhorn, die in zijn „Chroniick van Zeelandt" (1644) een lofdicht van hem opnam [916], alle in het Latijn geschreven. Met Constantijn Huygens stond hij tussen 1643 en 1646 in correspondentie, o.a. in verband met zijn benoeming tot raadsheer [917]. Bijna twintig jaar na zijn dood verscheen nog een „Christelyck wacht-liedeken" van hem in de Middelburgse druk van de „Spiegel der jeught" [918], de tot school- en volksboek omgewerkte en in deze vorm in de zeventiende eeuw herhaaldelijk herdrukte „Morghenwecker der vrye Nederlantsche provintien" (1610) van Willem Baudaert. Literaire waarde bezit dit gedicht, ondertekend met De Huyberts zinspreuk „Waeckt en bidt", in het geheel niet.

Rochus Mogge

Een oomzegger van Adriaen Hoffer was *mr. Rochus Mogge* (1609—1657) [919], afstammeling van een aanzienlijk Zieriksees regentengeslacht,

raad, schepen en van 1646 tot zijn overlijden burgemeester der stad, waar hij bovendien nog een aantal andere regeringsfuncties bekleedde. Hij was sinds zijn Leidse studentenjaren bevriend met Boxhorn, wiens bruiloft hij bezong [920] en van wie enkele aan Mogge gerichte brieven bewaard zijn [921]. Zijn neef Cornelis Boey (1608—1665) kende hij natuurlijk van jongs af; een Frans gedicht op zijn huwelijk met Anna van Brandwijck en Blocklandt vindt men in de herdruk van de „Wtnementheyt des vrouwelicken geslachts" (1643) van Johan van Beverwijck [922]. Van Mogge's godsdienstige gezindheid getuigt een pas na zijn dood verschenen gedicht: „Praesepe Domini nostri Jesu Christi decantatum" (1665) [923].

Jacobus Baselius

Rochus' Leidse contubernaal *Jacobus Baselius* (1623—1661) [924] was evenals Boxhorn in Bergen-op-Zoom geboren. Hij schijnt zijn leermeester en huisheer bij diens geschied- en oudheidkundige onderzoekingen geholpen te hebben [925], wat hem dan later bij zijn eigen studie te pas is gekomen. Als student schreef hij al enkele Nederlandse gedichten op de dood van Festus Hommius [926] en Lodewijk de Dieu [927]. Als proponent bij de classis van Tolen en Bergen-op-Zoom werd hij in 1646 te Kerkwerve op Schouwen beroepen, en in dit stille dorp is hij tot zijn vroege dood, in 1661, predikant geweest. Hier heeft hij zijn bekende „Sulpitius Belgicus" (1656) [928] geschreven, een beknopte verhandeling over de Christelijke godsdienst in de Nederlanden van Christus' geboorte tot op het jaar 1500, waarin Baselius tracht aan te tonen dat de reformatorische bewegingen van de zestiende eeuw al in de vijftiende haar voorafschaduwing hadden. De tijdgenoot heeft meer bewondering gehad voor dit partijdige, ongemotiveerd anti-Roomse en verwarde geschrift dan wij het hebben [929].

Baselius heeft zich belast met de uitgave van Boxhorns meergenoemde nagelaten brieven en gedichten, en er diens biografie aan toegevoegd [930]. In deze verzameling vindt men verscheidene brieven van Boxhorn aan Baselius, die de ondubbelzinnige bewijzen zijn van de genegenheid en de waardering van de Leidse hoogleraar voor zijn jongere leerling en vriend, die op nog jeugdiger leeftijd zou sterven als hijzelf [931].

MICHIEL VAN BAARLANT

Tot de jongere generatie van Zeeuwse dichters behoort ook *Michiel van Baarlant* (1630—?) [932], „gesprooten uit een edel Goesch geslagt van dien naam" [933] en op 26 Juli 1630 te Goes gedoopt als zoon van mr. Johan van Baarlant, baljuw der stad, en Cornelia Kien. Hij studeerde te Leiden (waar hij 5 November 1649 werd ingeschreven) en werd 10 December 1653 secretaris van zijn vaderstad, wat hij tot 1660 bleef. Hij was de laatste mannelijke afstammeling van de tak der Van Baerlands, waartoe hij behoorde; uit zijn op 2 December 1654 te Dordrecht gesloten huwelijk met Gebelia Grenouw liet hij nl. alleen maar dochters na. Zijn sterfjaar en verdere bijzonderheden over zijn leven na 1660, dus na zijn dertigste levensjaar, zijn onbekend.

Van Baarlant is de dichter van een bundeltje arcadische poëzie: „De uytmuntende Dorimena" (1652) [934], waarin het wemelt van herders en herderinnen, met gulle hand uitgestrooid over liederen als „Dorus ontschuldinge over de gemeynde vryagie by de rijcke Charistometa", „Een weynigh waan-sucht van Damus, over de liefde van sijn lieve, en bevallige Starusiane, of schoone Mesia", of een „Sonnet, op de uyt-muntende wijsheyt van de vernuftige Darise, en de wel-leventheit van de beleefde

Delma". Deze twee-en-twintigjarige dichter was wel heel diep in het drijfzand van het Klassicisme verzonken, en de „Boertige vryagie van Piet, en Tryn", natuurlijker van toon en inhoud, maar nu en dan vrij plat, schijnt haast op een vergissing te berusten.

Het bundeltje, dat hoegenaamd geen letterkundige waarde bezit, opent met een veertigtal emblemata [935] in de trant van Cats, waarvan het trouwens onmiskenbare navolgingen zijn. Een aantal vierregelige rijmen op onderwerpen als de zeven deugden en ondeugden, de zeven kunsten, de drie-gunst-godinnen, de drie furiën, de negen Muzen, de zeven planeten enz. wijzen op invloed van Huygens. Wanneer hij in een van zijn minneliedjes, „Het hittigh stralen van de son" [936], spreekt van het „geluckigh vloytje, dat door-kruypt mijn Dorimenaas suyv're leed'tjes, en door haar borsjes heene sluypt", combineert hij de liefelijkheid van Hoofts minnelied met de smakeloosheid van een John Donne. Dat zijn neigingen wel meer in de richting van het Euphuïsme en verwante stromingen uitzwierven, bewijst een achterin het bundeltje opgenomen prozafragment: „Dorimenaas behaaghelijcke droom, verhaalt aan de Goesche juffertjes" [937], dat in de vernuftstijl van die dagen, misschien in navolging van Heemskercks „Batavische Arcadia", is geschreven.

Verder bestaat dit boekje in hoofdzaak uit gelegenheidsgedichten op Goese en Dordtse familieleden en bekenden [938] en uit een groot aantal verzen van korter en langer adem op Dorimena en andere meisjes, waaronder enkele op haar dood [939]. Is deze Dorimena een dichterlijke verbeelding, symbool van een jeugdliefde, die moest sterven toen haar minnaar zich met Gebelia Grenouw ging verloven, of verbergt zich achter deze arcadische naam wellicht een vriendinnetje van de jonge Leidse student?

Een andere vraag, die bij het lezen van deze verzen oprijst, is die naar de Dordtse relaties van Van Baarlant. In Dordrecht verscheen de „Uytmuntende Dorimena", hier vond hij zijn vrouw, hier kende hij verscheidene ingezetenen, o.a. de dichters Matthijs van der Merwede en mr. Adriaen van Nispen, voor wie Van Baarlant lofdichten heeft geschreven [940], het enige werk dat we verder van hem kennen. Heeft hij misschien enige tijd in Dordrecht gewoond? Maar waartoe al deze vragen over een dichter van zo weinig betekenis als deze jonge Goesenaar, die in later jaren — aangenomen dat hij niet jong gestorven is — waarschijnlijk zelf geglimlacht zal hebben over dit boekje uit zijn studententijd.

In 1658 heeft Michiel van Baarlant nog een bundel(tje) *„Mengeldichten" [941] uitgegeven; dat kennen we echter alleen maar van naam. Zolang er geen exemplaar van gevonden wordt, zal het dus een open vraag blijven of deze laatste dichter uit het tijdperk, dat we hier behandelen, de dichternaam inderdaad niet verdient, dan wel of hij in zijn later werk toch een zekere hoogte in de poëzie heeft bereikt. „De uyt-muntende Dorimena" geeft in dit opzicht echter al bitter weinig hoop.

AANTEKENINGEN

[1] Vgl., ook voor het volgende: K. Heeringa, De leiders der Staten van Zeeland in de jaren 1577—1580 (Archief Z. G. d. W., 1918, blz. 1—41).

[2] Het vooroordeel, waarvan we later in de zeventiende eeuw geen sporen meer aantreffen, stak in 1725 opeens weer de hatelijke kop op in de oratie die de befaamde Pieter Burman (1668—1741) op de dies natalis van de Leidse hogeschool hield, en waarin verscheidene schampere aanmerkingen voorkwamen op de botheid der Zeeuwen en hun achterlijkheid in kunsten en wetenschappen. Deze schimpscheuten — eigenlijk bedoeld tegen een van Burmans collega's, die uit Zeeland afkomstig was — wekten in Zeeland een hevige verontwaardiging. De bekende biografische woordenboeken van Pieter de la Rue, „Geletterd Zeeland" (Middelburg, 1734) en „Staatkundig en heldhaftig Zeeland" (Middelburg, 1736) waren het waardigste protest tegen Burmans geheel ongegronde verwijten. Vgl. Nagtglas, I, blz. I—II.

[3] (J. Cats), Sinn'- en minne-beelden (Middelburgi, 1618), I, blz. **** v^0.

[4] T.a.p., blz. **** 2 r^0.

[5] T.a.p., blz. **** 2 v^0.

[6] Zeeusche Nachtegael (Middelburgh, 1623), I, blz. * 3 r^0.

[7] In „Proteus, sive Disticha synonyma"[3] (Ultrajecti, 1670) van Adriaen Hoffer is achter de disticha een brief van Cats aan Hoffer afgedrukt, geschreven uit Middelburg, 20 October 1621, waarin deze hem bedankt voor de toezending van zijn boekje. „Aliam velim materiam elegisses", schrijft Cats daarin, „digniorem stylo tàm heroico, ac inventione tam acutâ, quae ubique elucet ... Interea fratres Vennii, qui elegantias hasce colligunt, etiam teutonica quaedam à te flatigant, credo et talia in penu tuo literario quaedam esse; ea ut mittas, ipsorum verbis rogo: cum circa vernaculam poësin hodie verti videatur" (p. 79).

[8] Het volgende is in hoofdzaak ontleend aan: De briefwisseling van Constantijn Huygens (1608—1687) uitgegeven door J. A. Worp ('s-Gravenhage, 1911—1917; 6 dln.); De gedichten van Constantijn Huygens, naar zijn handschrift uitgegeven door J. A. Worp (Groningen, 1892—1899; 9 dln.); Dagboek van Constantijn Huygens, uitgegeven door J. H. W. Unger (Amsterdam, 1885); Theod. Jorissen, Constantin Huygens. Studiën, I (Arnhem, 1871).

[9] Briefwisseling, t.a.p., I, no. 71.

[10] Op zijn beurt onderwees Huygens hem in de mathesis, waarin De Hubert het nog niet ver genoeg naar zijn zin had gebracht (Dagboek, t.a.p., blz. 9; Briefwisseling, t.a.p., I, nos. 41—43 en blz. 18, noot 1). De jonge Huygens moest bij hem hard werken en hij kon de Zierikseese jongens geruststellen, dat hij niet gekomen was om hun mededinger te worden bij de Zeeuwse meisjes (Gedichten, t.a.p., I, blz. 114: Ad juventutem Ziricaeam elegia apologetica).

Ook nadat De Hubert naar Holland was vertrokken, bleef Huygens in briefwisseling met hem; zie Briefwisseling, t.a.p., II—IV, register i. v. A. de Huybert). Van de De Huyberts kende hij bovendien nog Herman, Justus en Pieter. Herman (1593—1650) werd waarschijnlijk door Huygens' toedoen in 1644 raadsheer in het Hof van Holland, Justus (1611—1682), secretaris en pensionaris van Zieriksee en sinds 1664 secretaris van de Staten van Zeeland, vroeg hem in 1669 op de bruiloft van zijn dochter Anthonia met haar neef Cornelis de Jonge van Oosterland, maar het blijkt niet of hij deze uitnodiging heeft aangenomen (Briefwisseling, t.a.p., VI; no. 6715). Een Frans epigram, „Sur une bourse d'or de mad. Antonio de Huijbert" (Gedichten, t.a.p., VII, blz. 265), bewijst dat hij haar persoonlijk heeft gekend. In October van hetzelfde jaar logeerde een zuster van de bruid, Anna Genoveva, op Hofwijck (Briefwisseling, t.a.p., VI, no. 6728). Ook met Justus' neef Pieter de Huybert (1622—1697), sinds 1664 raadpensionaris van Zeeland en sinds 1687 lid van de Raad van State, stond Huygens in zijn laatste levensjaren in briefwisseling (t.a.p., VI, no. 6713). En verder, zijn hele leven lang, vooral ambtshalve, met tal van Zeeuwen die een vooraanstaande positie op staatkundig terrein innamen, als de vertegenwoordigers van de Eerste Edele van Zeeland, Adriaen van Manmaker (1579—?) en de machtige Johan de Knuyt (1587—1654), de raadpensionarissen Johan Boreel (1577—1629), Boudewijn de Witte († 1641), Cornelis van Stavenisse (1596—1649), Johan de Brune (1589—1658), Adriaen Veth (1608—1663) en de zojuist genoemde Pieter de Huybert. Over Huygens' relaties met De Brune vgl. hierna, blz. 313. Voor de „Af-beeldinge van de verkeerde werelt" (1660) van de Verenaar Cornelis Udemans schreef Huygens een lofdicht.

Reeds zijn vader, Christiaen Huygens (1551—1624), had met een aantal Zeeuwen relaties onderhouden; zo met Jacob Valcke (± 1540—1603), thesaurier-generaal van Zeeland, die in 1598 peter was van een zijner kinderen, met Albert Joachimi (1560—1654), o.a. gezant in Engeland, die aan de familie Huygens verwant was, met Claes Willem Symonse van Cromstryen, lid van de Staten-Generaal, en andere Zeeuwen. Christiaens oudste zoon Maurits (1595—1642) trouwde met Petronella Campe, de dochter van de gecommitteerde raad Jacob Campe en Martha van Reigersberch (de zuster van Grotius' vrouw), en zijn oudste dochter Geertruida (1599—1680) met Philips Doublet, heer van Sint-Annaland (1590—1660). Een zuster van Huygens' vrouw, Ida van Baerle (1603—1673), was getrouwd met Arend van Dorp (± 1599—1652), hofmeester van de prinsen van Oranje, zoon van Frederik van Dorp (1547—1612), die als gouverneur van Tolen was gestorven. Dorothea van Dorp, Huygens' eerste verloofde, was een oudere zuster van Arend. Hun stiefmoeder, Sara Adriana van Dorp-Van Trello, was een zuster van Huygens' oudere vriendin Lucretia van Trello († 1663). De naam Huygens was in de zestiende en de zeventiende eeuw in Zeeland, en vooral op Tolen, welbekend (Nagtglas, I, blz. 448), en de mogelijkheid is niet uitgesloten dat het geslacht van Constantijn Huygens oorspronkelijk uit Zeeland afkomstig is. Men bedenke in dit verband ook, dat Anthony de Hubert Huygens aansprak met neef.

[11] Jorissen, t.a.p., blz. 43.

[12] Briefwisseling, t.a.p., I, no. 112. — Cats' antwoord, t.a.p., I, no. 114.

[13] T.a.p., I, no. 140.

[14] Aan de ene kant was Huygens zeer ingenomen met deze Middelburgse drukken, omdat ze zoveel mooier waren dan de Hollandse, maar daar stond tegenover dat er tal van fouten in waren blijven staan, die klakkeloos overgenomen werden toen al in 1623, zonder voorkennis van de dichter, een tweede oplaag verscheen (Briefwisseling, t.a.p., I, no. 208). Het vertrek van Cats naar Dordrecht (1623) en de dood van Jan Pietersz. van de Venne (1625) maakten een einde aan Huygens' relaties met Zeeuwse uitgevers. Voortaan zou al zijn werk in Holland verschijnen.

[15] Gedichten, t.a.p., II, blz. 116—118.

[16] Zeeusche Nachtegael, I, blz. 9, 11.

[17] T.a.p., I, blz. 9.

[18] Anna Roemers Visscher, Alle de gedichten, uitgegeven door Nicolaas Beets (Utrecht, 1881), II, blz. 116: Aen juffrouw Johanna Comans daer ten eeten sijnde op een roemer gheschreven. — Ten huize van de Beaumonts schreef ze een inschrift op een glas (een drinkglas of een vensterglas?): Op een glas geschreven int huijs van de pensionarius Simon van Beaumont tot Middelburch (t.a.p., II, blz. 122) en (op een vensterglas?) in zijn bibliotheek: Geschreven inde boeck-kamer van de pensionarius van Middelburch (t.a.p.).

[19] J. Cats, Self-stryt (Middelburgh, 1620), blz. 110.

[20] Zeeusche Nachtegael, I, blz. 8, 9—10, 12—13.

[21] T.a.p., I, blz. 17: Gedicht van de selve ionck-vrouw aen de Zeeusche poëten.

[22] T.a.p., I, blz. 18.

[23] T.a.p., I, blz. 13: Hier tegens antwoort ioffr. Roemers als volght.

[24] T.a.p., I, blz. 18—19. Aen den geleerden heer Jacob Cats. — Blz. 19: Aen den selven.

[25] T.a.p., I, blz. 14—16.

[26] T.a.p., I, blz. 16—17.

[27] T.a.p., III, blz. 15—20.

[28] Zo overhaast was haar vertrek, dat ze een maaltijd, klaarblijkelijk te harer eer gegeven, niet kon bijwonen; in plaats van zelf te verschijnen zond ze een roemer met een inscriptie. Zie: Anna Roemers Visscher, Alle de gedichten, t.a.p., II, blz. 143—144: Op een roemer geschreeven, en in mijn plaets op een banquet gesonden, daer ick door mijn haestich vertreck niet gaen conde.

[29] Zeeusche Nachtegael, I, blz. 78—79.

[30] Het woord vooraf van de uitgever is gedateerd: den 16. Mey. Anno 1623. In een brief van 23 September 1623 antwoordt de Middelburgse koopman Johan Radermacher (1573—1629) al op opmerkingen, die zijn Londense collega en vriend Jacques Cole hem over de „Nachtegael" geschreven heeft. Zie: Ecclesiae Londino-Batavae archivum. I. Abrahami Ortelii et ad Jacobum Colium Ortelianum epistulae edidit J. H. Hessels (Cantabrigiae, 1887), no. 365). De bundel zal dus in Juni of Juli zijn verschenen.

[31] Zeeusche Nachtegael, ende des selfs dryderley gesang: geheel anders inder waerheyt verthoont, als de selve voor desen by sommighe uyt enckel mis-verstant verkeerdelijck is gheoordeelt. Door verscheyden treffelijcke Zeeusche poëten by een ghebracht; ende verciert met copere plaeten. Hier is noch by-ghevought een poëtisch werck ghenaemt Tafereel van sinne-mal. Tot Middelburgh, ghedruckt by Ian Pietersz vande Venne, cunst ende boeck-vercooper, woonende op den hoeck vande nieuwe Beurse, inde Schildery-winckel, anno 1623. Met previlegie voor 7 jaren (X, 86, IV, 60, IV, 64 blzn.; 4to). — Herdrukken: Rotterdam, 1632 (U.B., Leiden; Gem. Bibl., Rotterdam). — Am-

sterdam, 1633 (U.B., Amsterdam; Stadsbibl., Haarlem; Gem. Bibl., Rotterdam). — Amsterdam, 1651 (Gem. Bibl., Rotterdam). — Vgl. de bibliografische aantekeningen achter het art. van J. G. Frederiks, t.a.p., Oud-Holland 14 (1896), blz. 89—91. — Een aantal liederen, zowel uit de „Nachtegael" als het „Tafereel van sinne-mal" werd opgenomen in het: Hollandts en Zeeuws Nachtegaels t'samen-gezangh verciert met vele nieuwe liedekens, als mede alle de liedekens ende ghedichten tot deser materie dienende voor desen inde Zeeuwsche Nachtegael uytgegeven. t'Amstelredam, voor Iacob Pietersz Wachter, boeckverkooper, woonende op den Dam, inde Wachter. Anno 1633 (125, III blzn.; 16mo obl.), dat het tweede deel uitmaakt van het: Hollands Nachtegaeltien verryct met een nieu twede deel genaemd Hollands en Seeus Nachtegaels samen gesang. Tot Amsterdam by Iacob Pieters Wachter, 1633 (344, X blzn.; 16mo obl.) (U.B., Amsterdam).

[32] Zeeusche Nachtegael, blz. * 2 v^0—* 3 v^0.

[33] Zo schreef Janus Secundus aan zijn broer Everardus Nicolaus, van Walcheren sprekende: Proque tuis ubi carminibus, philomela canora, Turpis in obscoena rana coaxat aqua (Opera omnia, ed. P. Bosscha (Lugd. Bat., 1821), II, p. 27). Volgens Kalff, Geschiedenis, III, blz. 489, heeft Spieghel de kikkers voor het eerst „Zeeusche nachtegalen" genoemd. — In Middelburg droeg een huis in de Lange Delft (A. 91) de naam van Den Zeeuschen nachtegael, als hoedanig het voorkomt in het kohier van de honderdste penning van 1576. Vgl. Fokker, Proeve, t.a.p., blz. 3.

[34] Zeeusche Nachtegael, blz. ** 2 v^0.

[35] T.a.p., blz. * 4 v^0.

[36] T.a.p., blz. ** 2 r^0.

[37] T.a.p., blz. *** 2 r^0.

[38] T.a.p., blz. * 2 r^0.

[39] Met uitzondering van „juffvrou Anna Roemers, als doen in Zeelandt wesende", die dadelijk na Johanna Coomans, de eerste in de rij, wordt genoemd. Haar bijdragen werden hiervóór al genoemd.

[40] Toen de „Zeeusche Nachtegael" verscheen, was een jongere tijdgenoot van Johanna Coomans, Elisabeth Nans, klaarblijkelijk nog niet als dichteres bekend geworden. Johan van Beverwijck noemt haar „in de Nederlantsche poësye seer ervaren" (Van de wtnementheyt des vrouwelyken geslaghts[2] (Dordrecht, 1643), blz. 190), maar er schijnt niets van haar gedrukt te zijn. Haar grootvader Franciscus Nansius (± 1520—1595) was een veelzijdig geleerde; haar vader François Nans († 1602) was met hem in 1584 uit Brugge om des geloofs wille naar het Noorden uitgeweken, studeerde te Leiden in de medicijnen en vestigde zich vervolgens te Middelburg, waar hij in 1593 als stadsdokter werd aangesteld, maar al in 1602, klaarblijkelijk nog jong, stierf. Marnix was getuige bij de doop van zijn tweede zoon. Elisabeth trouwde 29 Juli 1626 te Middelburg met Petrus Chevael, jm. van Haarlem. Het trouwboek vermeldt haar als geboortig van Middelburg, maar ik zocht tevergeefs naar haar doop. Ook haar verdere lotgevallen bleven mij onbekend. Zie over haar: De la Rue, blz. 120—121; Nagtglas, II, blz. 258.

[41] Vgl. De la Rue, blz. 51—54; Nagtglas, I, blz. 133; N. N. B. W., VI, kol. 328 (C. H. Ph. Meyer).

[42] In de jaren 1581—1586 was hij raad en schepen, in 1585 burgemeester. De rekening van 1585/86 vermeldt zijn overlijden (Kesteloo, Stadsrek., IV, blz. 45, 108). Een Jan Cooman, misschien zijn vader, was in 1555 notaris te Middelburg (Kesteloo, Stadsrek., IV, blz. 108).

[43] Zeeusche Nachtegael, II, blz. 33—39.

[44] Tafereel van sinne-mal, blz. 7.

[45] Zeeusche Nachtegael, III, blz. 61.

[46] Jacob Cats, Self-stryt (Middelburgh, 1620), blz. 109—110.

[47] We bezitten verder alleen nog van haar een vers, dat ze schreef in het album amicorum van de Harderwijkse hoogleraar Johannes Isacius Pontanus, en dat ver achter staat bij haar toch al niet bijster hoogstaande poëzie in de „Zeeusche Nachtegael". Het is afgedrukt in de: Poëmata Joh. Isaaci Pontani (Amstelodami, 1634), p. 259 (ook bij De la Rue, blz. 53—54) en gedateerd: In Middelburch den 26. July 1624.

[48] Zeeusche Nachtegael, I, blz. 1—6. — De bijgevoegde tekening is mogelijk van Adriaen van de Venne, die ook Cats' wapenschild had ontworpen, maar D. Franken Dz. (L'oeuvre de Willem Jacobszoon Delff (Amsterdam, 1872), p. 14) acht het niet uitgesloten dat het van Willem Delff is.

Jacobus Revius heeft in de tweede druk van zijn „Over-ysselsche sangen en dichten" (Leyden, 1634) drie gelegenheidsgedichten opgenomen „Op het wapenschilt, of de tonge, vande juffr. Johanna Comans" (blz. 291): Johanna, die u soet geschal, Sonder verbaestheyt can aenhoren Is hy geen esel heel end-al Ten minsten draecht hy esels oren. — Op t'selve: Johanna, die der tongen lof En uwe soete sangen haten Men snijse vry de oren of, Want zy haer nergens toe en baten. — Opt selve: De tong' die t'onderwijs der tongen heeft gesongen Is weerdich om geeert te zijn van alle tongen. — Ook in:

Jacobus Revius, Over-ysselsche sangen en dichten, uitgegeven door W. A. P. Smit, II (Amsterdam, 1935), blz. 64.

Op welke wijze deze Deventer predikant de Middelburgse dichteres gekend kan hebben, is mij niet gebleken.

Cats heeft later nog twee andere wapenschilden ontworpen, t.w. in de „Self-stryt" en in het „Houwelyck". Ook François le Bleu ontwierp een minnaarswapen, nl. een fenix die uit zijn as verrijst, in zijn: Minne-vlam, brandende in 't hert van Thyrsis, om de schoone Amaril (Leyden, 1642), blz. 254—267, waarbij hij zowel dat van Cats als Johanna Coomans vermeldde. Vgl. nog het stichtelijke traktaat van de Engelse Puritein William Perkins: A direction for the government of the tongue according to God's Word (Cambridge, 1593), dat Johanna misschien gekend heeft, en de: Zederyke zinnebeelden der tonge (Amsterdam, 1716) van Mattheus Brouërius van Niedek, een reeks gedichten waarin de zonden, die met de tong worden begaan, als godslastering, dubbelhartigheid, kwade raad, twist, achterklap enz. worden gegispt.

[49] Zeeusche Nachtegael, I, blz. 7—8: Aen de eerbare, achtbare, const-rijcke jonck-vrou Anna Roemers.

[50] Zeeusche Nachtegael, II, blz. 42—44. Aen den hooch-gheleerden heer, D. Abraham vander Myle.

[51] T.a.p., II, blz. 46: Aen den hoochgeleerden heer D. Jacob Cats, Op zijn dry-sinnich bouck.

[52] T.a.p., II, blz. 49—55.

[53] Dit doelt op Heinsius' verblijf in Zeeland in zijn jeugd; daardoor behoorde de beroemde geleerde nog altijd een beetje tot Zeeland.

[54] T.a.p., III, blz. 51—55: Aenwijsinghe van 't oude jaer, en 't nieuwe, wat wy daer uyt tot onse leere, en troost aen te mercken hebben.

[55] Self-stryt, t.a.p., blz. 109—110.

[56] Jacob Cats, Houwelyck (Middelburgh, 1625), IV, blz. 121b.

[57] Johan van Beverwijck, Van de wtnementheyt des vrouwelicken geslachts[2] (Dordrecht, 1643), blz. 177; vgl. 76—77. In de eerste druk (Dordrecht, 1639) had hij al haar gedicht aan Cats „Op zijn dry-sinnich bouck" overgenomen (blz. 145—146), in de tweede nam hij behalve dit (Tweede boeck, blz. 76—77) ook nog haar „Wapenschild" en haar lied op Anna Roemers over (blz. 177—183).

[58] Johanna Hoobius, Het lof der vrouwen (Amsterdam, 1643), blz. 8: „Het is ons noch bekent hoe Comans weerde kint Wert om haer geestigheydt van yder een bemint. Sy gaet een aerdigh dicht de jonge jeught vereeren. En met een soeten vont de Reden-kunst haer leeren: Hoe dat hem dragen sal een minnaar in syn jeught, Omtrent een jonge maegt begaeft met eer en deugt, Sy komt oock met verstant het sluymigh hert opwecken Om met een soete toon ten hemel op te trecken, Op dat wy op der aerd' niet heghten ons gemoet, Maer stijgen naer om hoogh en soecken 't ware goet".

[59] Boxhorn, Chroniick, I, blz. 455.

[60] En niet tot Abusa of Sighward, neef van Hengisth, vorst der Neder-Saksen, A. D. 483, zoals Smallegange in zijn Nieuwe Cronyk van Zeeland (Middelburg, 1696), blz. 478 meedeelt.

[61] Zie over hem: De la Rue, Staatk. en heldh. Zeeland, blz. 255; Nagtglas, II, blz. 605—606. Hij was twee keer getrouwd: eerst met Leuntje (van) Thoor, daarna met Apollonia Geleinse (Gillisse). Uit het eerste huwelijk is Simon Schotte, uit het tweede zijn Apollonius en Jacob geboren.

[62] Een aantal bij die gelegenheid gesneuvelden werd bezijden de weg begraven op een plek, die nog als het Spanjaardsputje bekend staat.

[63] Zie over hem: De la Rue, Staatk. en heldh. Zeeland, blz. 82—83; Nagtglas, II, blz. 606—607. — Hij was gehuwd met Cornelia van der Hooge.

[64] Zie over hem: De la Rue, blz. 154—157; Nagtglas, II, blz. 607—608; N. N. B. W., VI, kol. 1231—1232 (C. H. Ph. Meyer). — Hij was gehuwd met Maria van der Hooge.

[65] Apollonius werd 16 Mei 1591 te Leiden ingeschreven. Hij wordt met zijn oudere broer Simon (16 Februari 1593 ingeschreven) herhaaldelijk genoemd in het Diarium van Everardus Bronchorst, van 1587 tot 1627 hoogleraar in de rechten te Leiden. Vgl. Diarium Everardi Bronchorstii sive adversaria omnium quae gesta sunt in academia Leydensi (1591—1627), uitgegeven door J. C. van Slee ('s-Gravenhage, 1898). De beide broers opponeerden meermalen bij de disputationes pro gradu, die bij een private promotie gelijktijdig plaatsvonden en aan de publieke promotie enkele dagen voorafgingen. Het is niet altijd uit te maken, welke van de twee Bronchorst bedoelt.

Op 28 Juli 1600 verdedigde Apollonius Theses de usufructu, en werd daarop licentiaat in de rechten. Op 12 September d.a.v. verdedigde hij Theses de acquirenda, retinenda, amittenda possessione, waarna op 20 September de promotie tot doctor juris plaatsvond. — Molhuysen, Bronnen, I, blz. 216 en 466 *.

[66] G. Brandt, Historie der Reformatie, II (Amsterdam, 1674), blz. 328—329.

[67] Geeraardt Brandt, Leeven van Pieter Corneliszoon Hooft (voorin P. C. Hooft, Nederlandsche historiën[3] (Amsterdam, 1677), blz. 12.

[68] A. Vorstius, Oratio funebris D. Petri Cunaei (Lugd. Bat., 1638), p. 13. — J. Fr. Gronovius noemt hem „virum doctrina et virtutibus prorsus incomparabilem, ac eo majorem, quo se magis tegit" (in een brief aan Nic. Heinsius uit 1637, afgedrukt in: P. Burman, Sylloge epistolarum, III (Leidae, 1727), p. 28).

[69] Petrus Cunaeus, Epistolae (Leidae, 1725), p. 41. — In deze door P. Burman uitgegeven briefwisseling zijn o.a. 32 brieven tussen Cunaeus en Schotte gewisseld, meest over letterkundige, theologische en juridische aangelegenheden, afgedrukt (ep. II—XXIII). — Cunaeus, die een Vlissinger was, woonde na zijn doctoraat een jaar lang ten huize van Apollonius Schotte in Den Haag (vgl. Vorstius, l.c.), waarschijnlijk om zich in de rechtspraktijk in te werken. Zijn: Sardi venales (Lugd. Bat., 1612) droeg hij aan Rumoldus Hogerbeets en Apollonius Schotte op.

[70] In Ecclesiasten Apollonii Scoti. — Hugo Grotius, Poemata (Lugd. Bat., 1617), p. 362. — De Groot spreekt over deze vertaling in een brief aan zijn broer Willem: Alterius (sc. van Ap. Schotte) Ecclesiastes jamdudum carceres mordet (Briefwisseling, no. 441, 15 December 1615).

Over Ap. Schotte als Latijns dichter vgl. J. H. Hoeufft, Parnasus Latino-Belgicus (Amstelaedami et Bredae, 1819), p. 167. — Als student had hij al, in Augustus 1600, een Latijns gedicht geschreven in het album van zijn vriend Walaeus.

[71] Apollonii Scotti senatoris de filiolo Hugonis Grotii, paucis diebus postquam natus esset vita functo. — Poemata, l.c., p. 522—523.

[72] Zeeusche Nachtegael, I, blz. 53—54. — Gedichten met volle rijmen waren in de kring van de „Zeeusche Nachtegael" in trek; vgl. nog het „Visscher-praetie" van Jacob Hobius (I, blz. 27—30), het „Kalle-mal, ofte dubbel-praet van Bouwen-stram, en Soetjelam" van Adriaen van de Venne (Tafereel van sinne-mal (Middelburgh, 1623), blz. 65—66) en van dezelfde dichter: Tafereel van de belacchende werelt ('s Graven-hage, 1635), blz. 169.

[73] Zeeusche Nachtegael, I, blz. 69—70 (Stemme: l'Orangee).

[74] T.a.p., III, blz. 8—9 (een parafrase van Spreuken 7).

[75] T.a.p., III, blz. 10—11 (een parafrase van Spreuken 31).

[76] Zie over hem: De la Rue, Staatk. en heldh. Zeeland, blz. 80—82; Nagtglas, II, blz. 608—609; N. N. B. W., VI, kol. 1232 (C. H. Ph. Meyer). — Zijn portret is in prent gebracht door C. de Pas en van een gedicht van Cornelis Boey voorzien. In het Panpoëticon Batavum (in het Rijksmuseum te Amsterdam) is een miniatuurportret van hem van J. M. Quinckhard. — Jacob Schotte was gehuwd met Jacomine van der Hooge, een zuster van de vrouwen van zijn beide broers. Uit dit huwelijk werden vijf dochters en één zoon geboren.

[77] Bij zijn terugkomst kreeg hij van de Staten een geschenk ter waarde van *f* 200,—. — Notulen van de Staaten van Zeelant, 1619, blz. 81 en 109.

[78] Zeeusche Nachtegael, III, blz. 1—7. — De ondertekening luidt: Canebam, & finiebam XXIIJe. Decemb. MDCXI. — I. S. M. Z. (d.i. Jacob Schotte Medioburgo-Zelandus. — Adriaen van de Venne noemt dit gedicht met name in zijn „Middelburchse lauwer-hof" (in: Tafereel van sinne-mal, blz. 6—7): „De ridderlijcken Schott, vol hooghgeleerde reden, Coomt als een burger-vooght, als vooren uytgetreden. En singt een lofgesang, vol hemels soete vreucht, Dat meer, als eenigh spel, een sedich hart verjeught.

[79] Zeeusche Nachtegael, I, blz. 24—25. — Een andere, veel kortere, navolging gaf Daniël Heinsius in zijn „Cupido honich-dief, uyt Theocritus" (Nederduytsche poëmata (Amsterdam, 1616), blz. 42).

[80] Zeeusche Nachtegael, I, blz. 25.

[81] T.a.p., I, blz. 25—27.

[82] T.a.p., I, blz. 9—11.

[83] T.a.p., I, blz. 9.

[84] T.a.p., I, blz. 10: Liet, ten eynde als vooren.

[85] T.a.p., I, blz. 12—13: Seker voortreffelick man, tegens joffr. Anna Roemers in een weegh-schale ghewoghen ende overwogen zijnde, maeckt op dat gheval 'tna-volghende ghedicht. — Het is niet ondertekend, maar dat Beaumont de dichter is, blijkt hieruit dat het opgenomen is in zijn Horae succisivae (Rotterdam, 1640), blz. G r^0—v^0.

[86] De betekenis van deze letters wordt verklaard in een brief van Joannes Rademacherus (junius) aan Jacques Cole, afgedrukt in: Ecclesiae Londino-Batavae archivum, ed. J. H. Hessels, I (Cantabrigiae, 1887), p. 857.

[87] Zeeusche Nachtegael, I, blz. 31—39.

[88] T.a.p., II, blz. 1—17.

[89] Vgl. Gedichten van Simon van Beaumont, uitgegeven door J. Tideman (Utrecht, 1843), blz. XXXV.

De „Grillen" zijn, met de „Nopen" van Cats (vgl. hierna, blz. 230), opgenomen in: Petrus Scriverius, Vasten-avond-spel. Den tweeden druck. Vervatende 't ghebruyk en 't misbruyk van den taback, uyt het Latijn int Neder-duytsch vertaelt, door S. A. Noch zijn hier by gevoeght XL. vermaeckelicke poëtische grillen, den selven here P. S. toe-

ghe-eygent, door H. V. D. (Leyden, 1631), blz. 65—94 en 94—96 (U.B., Leiden).

[90] Zeeusche Nachtegael, II, blz. 17—20. — Tideman (Gedichten van Simon van Beaumont, t.a.p., blz. 31) neigt er toe, te menen dat dit gedicht van vóór 1600 dateert, op grond van enkele regels, waarin op de benarde omstandigheden van het vaderland wordt gezinspeeld. Beaumont kan zich natuurlijk getrouw aan het origineel hebben gehouden ofwel zich in die benarde tijden hebben teruggedacht. Dat het gedicht van vóór 1600 zou dateren is niet waarschijnlijk, omdat geen Nederlands dichter vóór het begin van de zeventiende eeuw in staat was, zulke vlotte en vloeiende alexandrijnen te schrijven als Beaumont in deze parafrase doet. Men behoeft slechts de vertaling van Van Mander (Ossenstal en landwerck van P. Vergilii Maronis (Haerlem, 1597), blz. 1—5) naast die van Beaumont te leggen, om te ervaren welke moeilijkheden de poëzie op het laatst der zestiende eeuw moest overwinnen om zich los te wringen uit het keurslijf van het rederijkersvers. Vgl. R. Jacobsen, Carel van Mander (1548—1606), dichter en prozaschrijver (Rotterdam, 1906), blz. 88.

[91] Zeeusche Nachtegael, I, blz. 20—23. — Hierachter een achtregelige Latijnse samenvatting: Aliquid putat esse, quod umbra est.

[92] T.a.p., I, blz. 42: Rien, que les premiers amours, voorafgegaan (blz. 41—42) door een achtregelige Latijnse vertaling: Optimus est juvenilis amor.

[93] T.a.p., I, blz. 71—73. — Cats verwart hier twee Scipiones; de in dit gedicht bezongen edelmoedige daad staat nl. op naam van P. Cornelius Scipio Africanus, niet van L. Scipio. Het gedicht is later door Cats uitgewerkt en aldus vóór de druk van 1628 van de „Self-stryt" (blz. 33—43) geplaatst.

[94] Zeeusche Nachtegael, II, blz. 21—22: Principiis obsta.

[95] T.a.p., II, blz. 22—23. — Dat Cats deze gedichtjes geschreven heeft, blijkt uit de eerder aangehaalde brief van Radermacher, waarin hij schrijft: „De Nopen syn Domini Catsij". — Vgl. hiervóór, noot 30. — Tideman meende dat ze van Van Beaumont waren; vgl. Gedichten van Simon van Beaumont, t.a.p., blz. XXXVI, en hiervóór, noot 89.

[96] T.a.p., III, blz. 12—14: Claegh-gedicht op het af-scheyden van den weerden eer-weerden, God-saligen Symon Ruytinck, dienaer des Goddelicken Woorts, in de Nederlantsche gemeente, tot Londen.

[97] T.a.p., III, blz. 40—41.

[98] T.a.p., III, blz. 42—45.

[99] T.a.p., III, blz. 46—48: Ghedicht op het bouck des weerde eerweerden ende Godsalighen dienaers des Woordts Mr. Willem Teellinck, ghenaemt Balsem Gileads voor Zions wonde.

[100] T.a.p., III, blz. 50—51.

[101] T.a.p., III, blz. 55—57: Ghedicht ter eeren den eer-weerden, hoogh-geleerden, ende wijt-beroemden D. Philips van Lansberge, des selffs bouck van 't ghebruyck des astronomischen ende geometrischen quadrants.

[102] T.a.p., III, blz. 37—39: Klaagh-dicht op den naam van de gemeente onses Heeren Jesu Christi binnen Ziericzee over het droevighe afsterven haars eerweerdighen, ende Godsalighen leeraers D. Laurentii Boenaard, overleden den 24. November, anno 1620.

[103] T.a.p., II, blz. 24—33 en III, blz. 21—39.

[104] T.a.p., I, blz. 82—84. — Het gedicht is ook opgenomen in de door Theodorus Dousa bijeengebrachte verzameling echo-liederen: Lusus imaginis jocosae sive Echus (Ultraiecti, 1638), p. 78—81.

[105] Zeeusche Nachtegael, III, blz. 58—61: Totten Romeynen cap. 14. vers. 6. Wie den dach acht, die achten den Heere: ende wie den dach niet en acht, die en achten den Heere niet.

[106] T.a.p., I, blz. 48.

[107] T.a.p., I, blz. 48—53.

[108] T.a.p., I, blz. 79—82.

[109] T.a.p., I, blz. 85—86.

[110] Reeds eerder had Jacob van der Schuere er een vertaling van gegeven, die opgenomen is in Den Nederduytschen Helicon (Haerlem, 1606), blz. 326—327 en in Den nieuwen verbeterden lust-hof (Amstelredam, 1617), blz. 87—89.

[111] Zeeusche Nachtegael, II, blz. 55—60.

[112] T.a.p., III, blz. 48—50: Aen Mr. Willem Teellinck, getrouwe man Gods, ende ware bedienaer van sijn ghemeente; op dit selve bouck.

[113] Vgl. De la Rue, blz. 99; Nagtglas, II, blz. 103; N. N. B. W., VI, kol. 977 (C. H. Ph. Meijer). — Waarschijnlijk is hij de Jacob, zoon van Frederick Sybrantsz, die op 1 November 1592 te Middelburg gedoopt werd, waarbij Lenaert Pueteman, de vader van de aanstonds te noemen dichter, getuige was.

[114] Jacob Cats, Maechden-plicht (Middelburgh, 1618), blz. ** v°. — Eer-dicht op den Maechden-plicht, van den hoogh-gheleerden heer Jacob Cats. J. C.

[115] Jacob Cats, Silenus Alcibiadis (Middelburgi, 1618), blz. ****** 2 r°: Gedicht ter

eeren van den hoogh-gheleerden heer Jacob Cats. J. C. op sijne const-rijcke Sinne-beelden. — Daarachter nog een vierregelig rijm „Ter eeren van den selven".

116 Constantijn Huygens, Costelick mal (Middelburgh, 1622), blz. * 4 r°: Ghedicht op het ghenoeghelicke Haeghsche Voor-hout, gheschreven door den hoogh-gheleerden heer Cons(t)antin Huygens. — De aanhef van Huygens' opdrachtlied „Aen myne vrinden in Zeeland" (Gedichten, II, blz. 116): „Nachtegalen, helle kelen, Stercke Luyten, snelle velen" houdt m.i. een woordspeling in met zijn naam; vgl. vs. 10—11: „Onder middelbare Luyten, Luyten die men gaeren terght".

117 Zeeusche Nachtegael, I, blz. 73—74: Liefde en denckt geen quaet. — Uxores ebriorum saepe furtivos amores excogitant. — Foelices ter, et amplius quos irrupta tenet copula. Horat. in Satyr.

118 T.a.p., blz. 75—77: Herders-dicht, gheschoncken aen den eersamen jong-man Clement van Sorgen ende de eerbare joffrou Cornelia van Heems-kercke.

119 Jan Vos, Alle de gedichten (Amsterdam, 1682), blz. 387 (puntdicht no. 187): Aan Zeeusche Luit. — Gy dreigt my van de key te bruien; 't hoeft niet Luit: Zoo gy my bruidt, zoo wordt ik van een key gebruidt.

120 Adriaen van de Venne zegt van hem in zijn Middelburchse lauwer-hof (Tafereel van sinne-mal, blz. 7): „Luyt, geeft een nieu geluyt, vol wel gesette woorden, Hy brengt wat voor den dach, dat niemant noyt en hoorden". — Iets bijzonders hoeft men daar overigens niet achter te zoeken.

121 Zeeusche Nachtegael, II, blz. 33—39.

122 T.a.p., II, blz. 39—42.

123 Vgl. Nagtglas, II, blz. 383; N. N. B. W., VI, kol. 1112 (C. H. Ph. Meyer), IX, kol. 794 (C. de Waard); Frederiks, t.a.p., blz. 79—80. — Hij werd 16 Maart 1590 gedoopt en 4 Juni 1608 te Leiden ingeschreven. Op 8 April 1616 trouwde hij te Middelburg met Anna Boreel, een dochter van de wijnkoper Pieter Boreel, met wie Peutemans' moeder, Jacomijntje Jansdr., een tweede huwelijk had aangegaan. Uit het huwelijk van onze dichter werden drie zoons geboren, Leonard, Jacob en Pieter. Een Leonard Peuteman(s), misschien de oudste zoon, werd in 1639 poorter van Goes, waar hij in 1666 als drukker voorkomt.

Peutemans schreef in het album amicorum van Adriaen Hoffer (fol. 56 v°). Nog vóór de „Zeeusche Nachtegael" verscheen, stierf hij; 7 October 1622 werd hij in de Nieuwe Kerk begraven.

124 Jacob Cats, Maechden-plicht, t.a.p., blz. ** r°: Lof-dicht ter eeren vanden hoochgheeleerden (sic) D. Jacob Cats. Op sijn Maechden-plicht. — Aen jonck-vrou Anna Roemer Visschers.

125 Jacob Cats, Sinn'- en minne-beelden, t.a.p., blz. ***** r°: Ghedicht ter eeren den hoogh-gheleerden D. I. Cats op sijne const-rijcke Sinne-beelden.

126 Zeeusche Nachtegael, I, blz. 78—79: Aen de beroemde ende konst-rijcke jonckvrouwe Anna Roemer Visschers, op haer onverwacht vertreck uyt Middelburch den 11. Julij 1622.

127 Het kasteel Westhoven onder Oostkapelle.

128 Aen den vrinthouwende Coridon. — In: Alle de gedichten van Anna Roemers Visscher, uitgegeven en toegelicht door Nicolaas Beets (Utrecht, 1881), II, blz. 176—178. — Aan een verliefdheid, hetzij van Peutemans, hetzij van Anna, hetzij van beiden te denken — Frederiks oppert de mogelijkheid — is m.i. wat ver gezocht.

129 Het is wonderlijk dat in de lijst der medewerkers Peutemans niet als overleden staat vermeld, maar ditzelfde geldt voor de op hem volgende burgemeester-dichter Hobius, die al in 1620 gestorven was.

130 Zie over hem: De la Rue, blz. 370; Nagtglas, I, blz. 390; N. N. B. W., VI, kol. 786 (C. H. Ph. Meyer); P. J. Meertens, Jacob en Johanna Hobius, twee Brouwershavense dichters (Archief Z. G. d. W., 1941—1942, blz. 68—77). — Uit zijn omstreeks 1606 met Lysbeth Jans Hollenboom, weduwe van Jacob Leenaertse Wadde, gesloten huwelijk zijn verscheidene kinderen geboren, o.a. een dochter Johanna, die in het huwelijk trad met Arnoud van Beyeren en vóór of omstreeks haar dertigste jaar overleed. Na haar dood verscheen van haar: Het lof der vrouwen (Amsterdam, 1643), welk gedicht door Jan Hermansz. Krul voor de druk bezorgd werd. Vgl. De la Rue, blz. 370; Nagtglas, I, blz. 390; N. N. B. W., VI, kol. 786 (C. H. Ph. Meyer).

Jacob Cats was op 29 Augustus 1610 getuige bij de doop van Hobius' zoon Salomon. Een zuster van Hobius' vrouw, Quirina Jansdr. Hollenboom, was in 1604 als weduwe van Jacob Mogge hertrouwd met Cats' broer Cornelis.

Hobius' oudste dochter Maria (± 1606—1631) trouwde met Jan Carst van der Vorm, burgemeester van Brouwershaven († 1631). Uit dit huwelijk werd op 17 Augustus 1628 een zoon Hobiq geboren, die onder de naam Hobius van der Vorm (1628—1700) bekend werd als medicus, filoloog en vooral als jurist. Caspar van Kinschot noemt in zijn: Iter Toxandricum (Poëmata (Hagae Comitum, 1685), p. 112) als enige merkwaardigheid van Brouwershaven, dat het de geboorteplaats van Cats en de geleerde Hobiussen is (Quo

celebretur habet vix Brouershavia quicquam Quam quod Catziaden miranti protulit orbi et doctos Hobios.

131 Jacob Cats, Sinn'- en minne-beelden, t.a.p., blz. ***** v⁰—***** 2 r⁰: Op de drie boucken der Sinne-dichten ende beelden van den hoogh-gheleerden heere D. Jacob Cats.

132 Zeeusche Nachtegael, I, blz. 27—30: Visscher-praetie. Tsamen-sprekers Steven ende Martijntje Visschers-kinderen.

133 Zie over hem: Nagtglas, I, blz. 154, 454; Biogr. wdb. v. Protest. godgel., II, blz. 430—431. — Naar zijn doop zocht ik in de Middelburgse doopboeken tevergeefs. Hij trouwde met Abigaël de Monier, een kleindochter van Remeus de Monier, predikant te Bruinisse. Uit dit huwelijk werd een dochter Maria van der Deliën geboren, die in 1649 met Robertus Immens (1623—1680), predikant te Schijndel (1643—1659) en Oorschot (1659—1680) trouwde, en die ook zelf, evenals haar vader en haar man, de dichtkunst beoefende. Een „Gebed tot Jezu" van haar hand is opgenomen in: Een bundeltjen uitgeknipte geestelyke gezangen[8] (Groningen, 1739), blz. 102—104.

Van enige verwantschap met Wouter van Delen (Delenus) en zijn zoon Pieter, beiden als predikant van de Nederlandse vluchtelingengemeente te Londen in 1563 aan de pest aldaar overleden, is mij niets gebleken.

134 Zeeusche Nachtegael, II, blz. 44—46: Liedeken van Cnemon ende Numa. Of soeten lach over de huyden-daeghsche weer-hanen. — De ondertekening: P. NAD. wordt opgelost in de in noot 30 geciteerde brief van Johan Radermacher aan Jacob Cole over de verschijning van de „Zeeusche Nachtegael". „P. NAD. is, per Nicolaum Ariam Delium", schrijft hij o.a. „Die is candidatus Theologiae, een aerdich pöeet wtter natueren. Hy is autheur van dat NISSI over de victorie die ons Godt de Heer over 2 jaeren in Vlaenderen te wege bracht, en wete niet oft ul. gesien heeft".

135 Nissi ofte gedenck-teecken, op-gericht tot ghedachtenisse van die seer wonderlicke ende miraculeuse verlossinge, nu onlangs in Vlaenderen door de hant des Heeren gheschiet, als de Spaenjaerden het eylant van Cadsant met gewelt meynden in te nemen. Psalm. 18. 15. God schoot sijne pijlen af, ende verstroydese. Tot Middelburgh, ghedruckt by Hans vander Hellen, anno 1621 (20 blzn.; 4to) (U.B., Gent). — Herdruk: Hoorn, 1622 (Pamflet Knuttel, no. 3223).

136 Wanhoops-worstelinghe. Ende triumphe des gheloofs, vertoonde [sic] hoe de Christ-geloovige ziele in den angst der aenvechtinge, is worstelende met de wan-hope. Mitsgaders hoe de gheloovige in 't midden van desen strijt inde macht Gods door 't gheloove den strijdt is winnende ende triumpherende. Mitsgaders de harders klachte over de verlatene gemeynte van Breda, op de stemme: O schoonste personagie. Ephes. cap. 9. vers. 13. Hieromme neemt aen de geheele wapenen Gods op dat ghy meught in den boosen dagh teghenstaen etc. Door Nicolaus Anthony van der Delien, in syn leven dienaer der Christelijcke gereformeerde gemeynte binnen 's Hartogen-bosch (16 blz.; 8vo) (U.B., Leiden). — De „Wanhoops-worstelinghe" hieruit, een gedicht van 35 achtregelige coupletten, verscheen reeds in de door Jacobus Viverius bijeengebrachte „Christelijcke ghesangen tot lof van onsen Heere ende Saligh-maker Iesus Christus ..."[5] (Amstelredam, 1627), blz. H 8 r⁰—I 4 v⁰.

137 Zeeusche Nachtegael, I, blz. 55—68. — J. G. Frederiks heeft gewezen (t.a.p., blz. 86) op de merkwaardige overeenkomst tussen dit lied en de „Lof der schilder-konst" (Leyden, 1642) van Philips Angel. Vgl. P. J. Frederiks, Philip Angel's Lof der schilderkonst (Oud-Holland, 6 (1888), blz. 113—122). Vgl. over Philip Angel hierna, blz. 449.

138 Zeeusche Nachtegael, III, blz. 57: Psalm C.

139 Zeeusche Nachtegael, II, blz. 60: Maechden-lesse. Op de sang-voyse vanden Psalm 42.

140 „Een gelaes-schryver van goet verstant" noemt Johan Radermacher hem in zijn in noot 30 aangehaalde brief. In 1626 graveerde hij wapens in de vensters van het nieuwe schuttershof der kolveniers te Goes (R. A. S. Piccardt, Bijzonderheden uit de geschiedenis der stad Goes (Goes, 1864), blz. 181).

141 Zeeusche Nachtegael, II, blz. 48. — Het is mogelijk dat ook het onmiddellijk daaraan voorafgaande, niet ondertekende „Ghedicht, ter eer gedaen vande Zeeusche Nachtegael" (blz. 46—47) van hem is, al herinneren taal en stijl meer aan het lied van Valerius (III, blz. 58—61).

142 Samuel de Swaef, Proef-stuck van de schryf-konste [Middelburg, 1619], blz. IX.

143 Men verwarre hem niet met de Amsterdamse kunsthandelaar Pieter van Melder, die ook glasmaker was; deze was bij zijn huwelijk in 1648 echter pas 23 jaar, en is dus omstreeks 1625 geboren. Misschien is hij een zoon van onze Pieter? Deze zou dan in of vóór 1648 overleden zijn, aangezien de jonge Pieter bij zijn huwelijk wees was.

In de „Christelijcke en vermakelijcke gesangen" (Leyden, 1647) van Franciscus de Laet staat een in het Frans geschreven „Sonnet encomiastique au sieur Françoys de Laat" (blz. XVI—XVII), ondertekend P. v. M. — Een Frans van Meldert schreef een lofdicht voor het tweede deel van de „Spieghel der schrijfkonste" (Rotterdam, 1605) van Jan vanden Velde. — In zijn „Veldt-dichtsche t'saemspraeck" (Nederduytschen Helicon, t.a.p., blz. 74) noemt Jasper Bernaerds een dichter Melder.

Adriaen van de Venne droeg hem een van de gedichten van zijn „Tafereel van sinne-mal", de „Zeeusche mossel-man" (blz. 95) op.

144 Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 891. — Hij werd 18 Januari 1606 te Vere gedoopt als zoon van Abraham de Vos en Johanna Honich, en overleed aldaar 10 Mei 1663.

145 Bovendien was hij van 1636 tot zijn dood permanente raad van Vere, en van 1637—1639 schepen. — Ermerins, Eenige Zeeuwsche oudheden, VI, blz. 153, 173—174.

146 Tenzij men een bijschrift bij een portret van Joos Banckert († 1647) (Zel. Ill., I, blz. 553), ondertekend met P. J. Vos, voor zijn werk houdt, wat ik echter meen te moeten betwijfelen.

147 Zeeusche Nachtegael, I, blz. 44—47.

148 T.a.p., III, blz. 62—63.

149 Zie over hem: De la Rue, blz. 148; Nagtglas, II, blz. 535; N. N. B. W., VI, kol. 1203 (C. H. Ph. Meijer). — Is hij dezelfde als de Johannes, f(ilius) Michiel Reegers, die 18 September 1602 te Middelburg werd gedoopt? In het album studiosorum van Leiden wordt hij bij zijn inschrijving op 28 September 1628 als Middelburgensis en 26 jaar genoemd, maar bij zijn huwelijk met Maria Mogge, in Mei 1647 te Zieriksee gesloten, wordt hij jm. van Amsterdam genoemd (B. F. W. von Brucken Fock, Het geslacht Mogge (Zierikzee, 1895), blz. 31). In 1650 hertrouwde hij met Johanna Boy, een zuster van de dichter mr. Cornelis Boy. Hij overleed te Zieriksee 25 April 1654. — Een andere Johannes Rogiers was in 1639 en 1644 diaken van de Engelse gemeente te Middelburg. Ook woonde in de zeventiende eeuw te Middelburg een uit Biervliet afkomstige familie Rogiers, die Rooms-Katholiek was gebleven.

150 Zeeusche Nachtegael, I, blz. 11—12: Welcom-gedicht aen de eer en achtbare, deucht en konst-rijcke jonckvrouw Anna Roemers, in Zeelandt comende.

151 T.a.p., I, blz. 39—40.

152 W. J. A. Jonckbloet, Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde[4], IV (Groningen, 1890), blz. 15.

153 Paulus Baynius, Een hulpe tot ware salicheyt, verduytscht door I. de Swaef (Amstelredam, 1622), blz. * 8vo: Ghedicht op de Hulpe tot ware salicheyt.

154 Godefridus Udemans, De laetste basuyne (Dordrecht, 1635), blz. (*$_*$*$_*$*) 2 r^0—v^0: Ghedicht op de Laetste basuyne van den weerden ende eerweerden mr. Godefridus Udemans, ghetrouwe predicant tot Zierickzee.

155 Adrianus Hofferus, Nederduytsche poëmata (Amsterdam, 1635), blz. (***** 2) r^0—v^0: Gedicht op het boeck van d'heer Adrianus Hofferus, rentmeester van Beoosterscheldt. — Daar Rogiers zich in de ondertekening „S:S:Theol:Studiosus" noemt, moet hij dit lofdicht al enkele jaren eerder, uiterlijk in 1633, geschreven hebben.

156 Zeeusche Nachtegael, I, blz. 30.

157 T.a.p., I, blz. 42—44.

158 T.a.p., I, blz. 44. — F. A. Snellaert nam het op in zijn: Oude en nieuwe liedjes[2], (Gent—'s-Gravenhage, 1864), no. 90.

159 Zeeusche Nachtegael, II, blz. 22—23.

160 T.a.p., II, blz. 46—47.

161 Ecclesiae Londino-Batavae archivum, l.c., I, p. 857.

162 Jonckbloet heeft er al de aandacht op gevestigd; t.a.p., IV, blz. 17.

163 Vgl. W. A. P. Smit, De dichter Revius (Amsterdam, 1928), blz. 46.

164 Tafereel van sinne-mal: waer in verscheyden verthooninghen werden aenghewesen, met poëtische vermaeckelijcke, ende leersame sinne-dichten, en sang-liedekens. Gemeynsaem by een gevought, ende verciert met verscheyden copere platen. Door A. V. Venne. Tot Middelburgh, ghedruckt by Jan Pietersz vande Venne, cunst ende boeck-vercooper, woonende op den hoeck vande nieuwe beurse, inde Schildery-winckel, anno 1623 (VIII, 114 blzn.; 4to). — Herdrukken (achter die van de Zeeusche Nachtegael): Rotterdam, 1632; Amsterdam, 1633; Amsterdam, 1651.

165 T.a.p., blz. 1—8.

166 T.a.p., blz. 5.

167 T.a.p., blz. 9—10.

168 Hij noemt dit boek op het eind van dit lied, blz. 56. — Van de Venne had zowel voor het „Voor-hout" als voor het „Costelick mal", die beide in 1622 bij zijn broer verschenen, een prent getekend, en bleef sindsdien met Huygens in relatie. In 1634 zond hij hem zijn „Sinne-vonck" (Worp, Briefwisseling van Const. Huygens, t.a.p., I, no. 892), het jaar daarop zijn „Tafereel van de belacchende werelt" (t.a.p., II, no. 1193), beide met een begeleidende brief.

169 Tafereel van sinne-mal, t.a.p., blz. 11—57. — Het lied is opgedragen aan Jacob de Gheyn (1565—1629), de bekende schilder-graveur.

170 T.a.p., blz. 58—60.

171 Jacob Cats, Maechden-plicht, t.a.p., blz. 93.

172 Tafereel van sinne-mal, t.a.p., blz. 75—80. — Het behoort tot een groep liederen (blz. 73—84) die onder de verzameltitel „Sinnighe Zeeusche slyper" zijn opgedragen aan Magdalena van de Passe (± 1598—1638), de enige dochter van de bekende plaat-

snijder Chrispijn van de Passe, ± 1560 te Arnemuiden geboren, maar al vroeg naar elders verhuisd en in 1639 te Utrecht overleden. Magdalena hanteerde evenals haar vader en eveneens met veel talent de graveerstift. Vgl. Nagtglas, II, blz. 346—348; N. N. B. W., V, kol. 454—455 (J. M. Blok).

[173] Tafereel van sinne-mal, blz. 80—82.

[174] T.a.p., blz. 82—83.

[175] T.a.p., blz. 85—93. — Het is opgedragen aan Michiel le Blon(d) (1587—1656), de bekende graveur.

[176] T.a.p., blz. 95—96. — Het is met de volgende liederen (blz. 96—99) opgedragen aan Pieter van Meldert (vgl. hiervóór, blz. 235).

[177] T.a.p., blz. 96—97.

[178] T.a.p., blz. 98—99.

[179] T.a.p., blz. 101—109. — Het is opgedragen aan Willem Jacobsz. Delff (1580—1638), de bekende graveur en een van Van de Venne's kunstvrienden.

[180] T.a.p., blz. 111—114.

[181] Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 819—822; N. N. B. W., VII, kol. 1229—1322 (J. C. E. Bartelds); Arnold Ising, Een schilder-dichter uit de zeventiende eeuw (De Gids, 1889, III, blz. 126—156). — Over Van de Venne als schilder vgl. hierna, blz. 448.

[182] Pieter van de Venne was „Spaensche fruytvercooper" en woonde in „de oude backerije" aan de Noordzijde van de Dam (N. no. 3). Op 16 December 1605 liet hij te Middelburg nog een dochter dopen. 4 Februari 1619 nam Grietjen Jans, zijn weduwe, hypotheek op haar huis „De vier Heemskinderen" (Rotterdamse kade, O. no. 280), even voorbij het zoëven genoemde huis gelegen. Van de Venne Sr. was eerder gehuwd geweest met Tanneken Hoffmans, die dus wel de moeder van Jan en Adriaen zal zijn geweest. Vgl. Künstler-inventare. Urkunden zur Geschichte der holländischen Kunst des XVIten, XVIIten und XVIIIten Jahrhunderts, herausgegeben von A. Bredius, II (Haag, 1916), S. 245.

[183] Vgl. Oud-Holland, 14 (1896), blz. 29. — Uit dit huwelijk werden zes kinderen geboren, waarvan de oudste twee, een zoon en een dochter, te Middelburg. De zoon, Pieter, was eveneens kunstschilder; hij stierf vijf jaar vóór zijn vader, in 1657. De dochter, die in 1660 stierf, was getrouwd met Joost van Coppenolle, „commis van de vivres en ammunities" te Sas-van-Gent. Van zijn vier te Den Haag geboren kinderen overleefden hem er maar twee: een dochter Elisabeth en een zoon Hubert, die ook kunstschilder was. Vgl. Bredius, a.a.O., II, S. 378—379.

[184] Van de Venne illustreerde, geheel of gedeeltelijk, de „Sinn'- en minne-beelden", de „Self-stryt", het „Tooneel van de mannelicke achtbaerheyt", het „Houwelyck", de „Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt", de „Trou-ringh" en „Ouderdom, buyten-leven en hof-gedachten".

[185] Steven Perret-Adriaen vande Venne, Woudt van wonderlicke sinne-fabulen (Rotterdam, 1632, blz. A 3 r°.

[186] Zeeusche Nachtegael, t.a.p., I, blz. 55—68. Vgl. hiervóór, blz. 235.

[187] J. Cats, Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt ('s Graven-hage, 1632), blz. ** 2 r°.

[188] Vgl. M. J. Schretlen, De Hollandsche boekillustratie uit het begin der zeventiende eeuw (Maandblad voor beeldende kunsten, 12 (1935), blz. 367—369).

[189] Hij voerde in 1639 een proces tegen Van de Venne, waarin deze veroordeeld werd. — Bredius, a.a.O., VII, S. 242—243.

[190] Nl. de „Self-stryt" (1628), het „Houwelyck" (1628 en 1632) en de „Mannelicke achtbaerheyt" (1632). Bovendien verscheen er de enige afzonderlijke uitgave van de „Galathee" (1629).

[191] Deze boekdrukker, eerst te Leiden, later in Den Haag gevestigd, was tegelijk dichter; in de jaren 1632 tot 1644 verschenen van zijn hand een aantal dichtbundels, die sterk aan het werk van Van de Venne herinneren. Hij gaf van Cats de „Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt" (1632) uit.

[192] Vgl. Bredius, a.a. O., II, S. 374—377, 385.

[193] Vgl. het Tafereel van de belacchende werelt, t.a.p., blz. 216—220, 230—231, 256—258 met het Tafereel van sinne-mal, t.a.p., blz. 75—80, 14—15, 62—64.

[194] Zie over hem: De la Rue, blz. 346—368, 574; Nagtglas, I, blz. 109—110; N. N. B. W., VI, kol. 279—285 (J. Prinsen J.Lz.). — Een volledige biografie, die aan de eisen der wetenschap voldoet, ontbreekt nog. Bijdragen daarvoor vindt men allereerst in 's dichters autobiografie: het „Twee en tachtig-jarig leven", dat hij in 1657 voltooide, maar dat pas in 1700 voor het eerst verschenen is, achterin de verzamelde werken. Verder zijn te raadplegen: J. H. de Stoppelaar, Jacob Cats te Middelburg (1603—1623) en zijn huis aldaar, ook in betrekking tot de vroegere en latere bewoners (Middelburg, 1860); J. G. Frederiks, Jacob Cats en zijne omgeving (Oud-Holland, 7 (1889), blz. 167—188, 241—265); A. Meerkamp van Embden, Nieuw gevonden brieven van Jacob Cats en zijne familie (Archief Z. G. d. W., 1927, blz. 40—68) en enkele andere hieronder te noemen studies.

Het voornaamste wat over Cats als dichter verschenen is, volgt hier: in chronologische volgorde van verschijning: Cd. Busken Huet, Jacob Cats (Litterarische fantasien en kritieken, I (Haarlem, 1868), blz. 42—72); J. A. F. L. van Heeckeren, Vader Cats (Taal en Letteren, 5 (1895), blz. 73—106); Gustave Derudder, Etude sur la vie et les oeuvres de Cats (Calais, 1898) (ook verschenen onder de titel: Un poète néerlandais, Cats, sa vie et ses oeuvres); G. Kalff, Cats (De Gids, 1899, III, blz. 387—434; IV, blz. 69—119) (ook in: Studiën over Nederlandsche dichters der zeventiende eeuw[2] (Haarlem, 1915), blz. 125—263; afzonderlijke uitgave: Jacob Cats (Haarlem, 1901); F. Buitenrust Hettema, Een en ander over Jacob Cats (Taal en Letteren, 14 (1904), blz. 438—461) (ook als inleiding voor de bloemlezing: Jacob Cats (Utrecht, 1905)); J. Postmus, Calvinistische vertoogen (Zwolle, 1906), blz. 162—274; H. Janssen Marijnen, Jacob Cats. Een mislukt eerherstel (Studiën, 74 (1910), blz. 497—514); H. Smilde, Jacob Cats in Dordrecht. Leven en werken gedurende de jaren 1623—1636 (Groningen-Batavia, 1938). — In de laatstgenoemde monografie is de Dordtse periode van Cats, waarin o.a. de Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt (1632), de Klagende maeghden (1633) en 's Werelts begin, midden, eynde, besloten in den trou-ringh, met den proef-steen van den selven (1637) ontstonden, uitvoerig beschreven.

De bekende beschouwingen van Potgieter over Cats vindt men in zijn Gids-opstel „Het Rijks-museum te Amsterdam" (De Gids, 1844, II), blz. 394—400 (herdrukt in: Proza, 1837—1845 (Haarlem, 1864), II, blz. 126—133). Die van Kuyper in: A. Kuyper, Het Calvinisme en de kunst (Amsterdam, 1888), blz. 31—39.

Uiteraard geven ook de Nederlandse literatuurgeschiedenissen en de letterkundige handboeken vrij uitvoerige beschouwingen over Cats' werken. Van deze zijn te noemen: G. Kalff, Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde, IV (Groningen, 1909), blz. 342—362, 382—386; J. te Winkel, De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde[2], III (Haarlem, 1923), blz. 327—340, 535—543; J. Prinsen J.Lzn., Handboek tot de Nederlandsche letterkundige geschiedenis[3] ('s-Gravenhage, 1928), blz. 341—349; J. L. Walch, Nieuw handboek tot de Nederlandsche letterkundige geschiedenis ('s-Gravenhage, 1940 — ...), blz. 269—283.

In 1851 schreef het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen een prijsvraag uit voor een grondig bewerkte levensgeschiedenis van Cats, waarop evenwel geen enkel antwoord is binnengekomen.

Een bibliografie van Cats' werken ontbreekt nog. De bouwstoffen daarvoor vindt men vooral in de beschrijving van de door W. C. M. de Jonge van Ellemeet bijeengebrachte en aan de Maatschappij der Nederl. Letterkunde vermaakte verzameling: Museum Catsianum[2], 1837—1887 ('s-Gravenhage, 1887). Een bibliografie van hetgeen over Cats geschreven is — een belangrijke bijdrage tot de kennis van de letterkundige roem — ontbreekt eveneens. Enkele bouwstoffen daarvoor vindt men genoemd op blz. 392, noot 439. — De door mij bijeengebrachte bouwstoffen voor een bibliografie sta ik graag af aan wie dit werk zou willen voltooien.

[195] De naam van de familie zal wel ontleend zijn aan een huis met het teken Die Catte; vgl. Frederiks, t.a.p., blz. 170.

[196] Vgl. P. D. de Vos, Kleine bijdrage tot de kennis van de naaste voorouders en familie van Jacob Cats (Maandblad van het geneal.-herald. gen. De Nederlandsche Leeuw, 37 (1919), kol. 58—60). — Het wapen van de dichter wijst op nauwe betrekkingen met het geslacht Couwenburch en met de heerlijkheden Brijdorpe of Klaaskinderkerke; zijn afkomst was dus misschien toch niet geheel onaanzienlijk. Wellicht was Adriaen Cornelis Adriaensz., die in het begin der zestiende eeuw als ambachtsgerechtigde in Brijdorpe voorkomt, familie van hem, misschien een broeder van Cornelis Cornelisz. Cats, de grootvader van de dichter.

[197] Ze was in 1541 weduwe en woonde nog in November 1557 in Brouwershaven; vgl. De Vos, t.a.p., kol. 58.

[198] Zij trouwde twee keer, eerst met Jacob Kempe († 1569), daarna met Gerbrand Gerbrandsz. en stierf te Brouwershaven in 1571; vgl. De Vos, t.a.p., kol. 58.

[199] Matthijs Cats studeerde te Leuven, trad aldaar in de orde der Franciscanen, was achtereenvolgens lector in de theologie te Leuven, gardiaan van de kloosters van zijn orde te Mechelen en te Leuven, en werd 6 Maart 1576 tot provinciaal van de Franciskanerorde gekozen. Hij overleed echter reeds 8 Augustus 1576 en werd begraven in het koor van de kloosterkerk te Leuven. Hij wordt geroemd als een „vir eximiae pietatis et eruditionis". Van hem zijn bekend: Catholica praeceptorum decalogi elucidatio (Antverpiae, 1573; 2de druk, 1576; 3de druk, 1604) en Institutionis christianae catholica et erudita elucidatio, secundum methodum a magistro II sententiarum observatam (Antverpiae, 1575). Op het titelblad noemt hij zich beurtelings Mathias Cats a Brouwershaven en Mathias Felisius. — Zie over hem: De la Rue, blz. 368—370; Nagtglas, I, blz. 109, 212; N. N. B. W., VI, kol. 286 (D. A. Felix); Schmitz, Het aandeel der Minderbroeders in onze middeleeuwse literatuur, t.a.p., blz. 102.

[200] Zie over hem: N. N. B. W., VI, kol. 278—279 (D. A. Felix).

[201] Ze was een dochter van Jacob Jansz. Breijde, brouwer of biersteker te Brouwershaven, en schepen († 1556).

[202] Deze, geboren te Brouwershaven omstreeks 1560 en aldaar overleden 26 Juli 1625, was bestemd om de loopbaan van zijn geleerde oom te volgen en daarom te Dowaai, „toen de plaats om haast te zijn geleert", bij de Paters Jezuïeten ter school gezonden, maar „de quade tijt" deed hem naar zijn geboorteplaats terugkeren, waar hij later thesaurier (1589), schepen (sedert 1590) en burgemeester (o.a. in 1602, 1603, enz.) werd. Hij gaf de stoot aan Cats' bedijkingen in Zeeuws-Vlaanderen. Hij huwde 1°. Quirina Huijbrechts, dochter van Huijbrecht Leenaertsz, schepen en burgemeester van Brouwershaven, waar ze op 15 September 1603 overleed; 2°. (ondertrouwd te Zieriksee op 2 Mei 1604) Quirina Jan Leenderts Hollenboom, geboren te Haamstede, overleden te Brouwershaven op 21 Juli 1639, weduwe van Jacob Mogge. — Vgl. De Vos, t.a.p., blz. 59; De Vos, De vroedschap van Zierikzee, blz. 286; N. N. B. W., VI, kol. 279 (D. A. Felix). — Neeltje Cornelisdr. Cadts, die met Jan Adriaense Thooft getrouwd was, uit welk huwelijk op 9 April 1626 een zoon Adriaen en op 12 December 1627 een dochter Adriaantje werd geboren, zal een dochter van Cornelis Cats zijn geweest, en eveneens Arjaantje Cornelis Cads, die in 1626 als doopgetuige optreedt (Doopboeken der Ned. Herv. kerk te Brouwershaven).

Een zoon van Cornelis, mr. Leonard Cats, werd omstreeks 1585 te Brouwershaven geboren, studeerde te Leiden (ingeschreven 25 Februari 1606), legde in 1614 de eed als advocaat af voor het Hof van Holland, trouwde in 1617 met Jacomina van Muylwijk uit Dordrecht, vestigde zich omstreeks die tijd in Middelburg en werd in 1625 benoemd tot lid van de Raad van Vlaanderen. Hij overleed te Middelburg in December 1639. Zijn enig zoontje Cornelis, te Middelburg gedoopt op 14 December 1625, waarbij Jacob Cats en Helena Luyck getuigen waren, was reeds in 1638 overleden. Twee dochters overleefden hem. — Vgl. Frederiks, t.a.p., blz. 185—186; N. N. B. W., VI, kol. 285—286 (D. A. Felix).

[203] Deze oudere zuster van Jacob bleef waarschijnlijk (ongehuwd?) te Brouwershaven wonen; zij zal dezelfde zijn die op 28 Mei 1626 met Pieter Hobius getuige was bij de doop van een kind van Pieter van Borre en Barbara Wadde, en wederom, op 30 Mei 1627, met „de raatsheer mr. Leendert Cadts" bij de doop van een dochter van Geerbrant de Jonge en Leonora Wadde (Doopboeken der Ned. Herv. kerk te Brouwershaven).

[204] Deze en volgende berijmde aanhalingen zijn uit Cats' Twee en tachtig-jarig leven, in zijn Gedachten op slapeloose nachten (Alle de wercken, Amsterdam—Utrecht, 1700), blz. 37—46.

[205] Zij was, toen ze trouwde, weduwe van jonkheer Jan van Heule, en dus klaarblijkelijk inderdaad van goede familie. Nog in 1603 woonde ze te Brouwershaven.

[206] Hun namen, die Cats in zijn autobiografie niet noemt, zijn: Doen Lenaertsz, schepen van Brouwershaven, en Anna Jacobsdr. Breijde, een zuster van Cats' moeder. — De Vos, t.a.p., kol. 59—60, vermeldt een akte van 30 December 1581 uit het weesregister van Brouwershaven, waaruit men de indruk krijgt dat de verhouding tussen Adriaen en de kinderen uit zijn eerste huwelijk wel wat te wensen heeft overgelaten.

[207] Een van hen is Matthijs Cats, van wie op 30 November 1608 te Brouwershaven een dochter Lijsbeth werd gedoopt, waarbij Cats' vrouw Elisabeth van Valckenburgh als getuige stond; een der beide andere heette Salomon. De laatste ging naar Indië, trad in dienst der O. I. C., en stierf er in 1621.

[208] Vgl. de opdracht aan de magistraat van Brouwershaven, vóór: Ouderdom, Buyten-leven, en Hof-gedachten, op Sorgh-vliet, t.a.p., blz. *** 4 v°.

[209] Bovendien nog aan die van Middelburg en Dordrecht.

[210] Vgl. Meerkamp van Embden, t.a.p., blz. 63—65.

[211] Op 3 Januari 1648 zond hij aan de twintigjarige Van der Vorm, die op het punt stond om student te worden, een vleiend antwoord op een aan hem gerichte brief. „Non laeto tantum et exultanti", schrijft Cats hem, „sed stupefacto prorsus animo litteras tuas, mi cognate, legi. Nescivi Brouwershaviam meam tantum Musarum ac eruditionis alumnium protulisse, tantum mihi cognatum genuisse". Vgl. voor deze en nog een andere brief van Cats, van 9 April 1650: De la Rue, blz. 372—373.

[212] Dat naar alle waarschijnlijkheid Cats hier wordt bedoeld, blijkt ook daaruit dat er in Brouwershaven geen tijdgenoot van hem heeft geleefd van deze naam.

[213] Johannes Cornelius Gesselius was aanvankelijk rector van de Latijnse school te Amersfoort, maar werd als Rooms-Katholiek ontslagen. Hij vestigde zich vervolgens in Leiden. Zie over hem: N. N. B. W., VI, kol. 579 (J. F. M. Sterck). — De bewering van Frederiks, t.a.p., blz. 172—173, en Buitenrust Hettema, Uit alle de wercken, t.a.p., blz. XIII, noot 2, dat Cats de kluts kwijt is geraakt in deze passage, is onjuist. Cats beweert niet dat hij in Zieriksee les heeft gehad van Gesselius, maar te Leiden. Een juistere toedracht van zaken gaf P. G. Witsen Geysbeek, Het leven en de verdiensten van Jacob Cats (Amsterdam, 1829), blz. 25—26, waar Gesselius echter voor Hervormd wordt gehouden.

[214] Althans betaalde hij op deze dag de traditionele kroon (Jacobus Felinus, Brou-

wershavenensis, 2 Junij 1598 dedit coronatum). — Livre des procureurs de la Nation Germanique de l'Université d'Orléans (4e livre, fol. 128). — Mededeling van de archivaris der Archives départementales van Orleans. — In de „Lijst van Nederlanders, studenten te Orleans (1441—1602)", medegedeeld door J. van Kuyk, t.a.p., komt zijn naam niet voor.

215 Twee en tachtig-jarig leven, t.a.p., blz. 39b.

216 Op 25 Juli 1598 opponeerde hij er tegen de theses pro gradu docturae van Elbertus Sosius, een zoon van de juridische hoogleraar Thomas Sosius. — Diarium Everardi Bronchorstii, l.c., p. 106. Cats komt hier voor als Felinus Browershavensis.

217 Over de aard van zijn praktijk laat Cats zich niet uit; hij noemt alleen een geval van een van toverij beschuldigde vrouw uit Goeree, waarvoor zijn hulp werd ingeroepen.

218 Vgl. M. A. van Andel, De Zeeuwsche koorts van Jacob Cats (Nederl. tijdschr. v. geneesk., 69 (1925) IA, blz. 1127—1132).

219 In deze laatste functie behandelde hij o.a. een langjarig geschil met Vlissingen over de jurisdictie en het recht van accijnsheffing in de heerlijkheid van Koudekerke, tot het einde toe met de voor Middelburg gewenste uitslag. De procedures van deze jaren berustten op het gemeente-archief. Een jurist had er wellicht gegevens uit kunnen putten voor een verhandeling over Cats' juridische bekwaamheden. A. G. C. Alsche, Specimen academicum de Jacobo Catsio, jcto (Lugd. Batav., 1828), heeft deze stukken niet geraadpleegd.

220 Over dit huis in 't bijzonder en het verblijf van Cats te Middelburg in 't algemeen, vgl. De Stoppelaar, t.a.p.

221 Haar ouders, Jan van Valckenburgh en Elisabeth Michielsdr. van Vaerlaer, waren van Antwerpen afkomstig, waar hun dochter in 1579 geboren was. Reeds in 1588 woonden ze in Amsterdam; misschien zijn ze daarheen na de val van de Scheldestad uitgeweken. In 1605 woonden ze in de Warmoesstraat, dezelfde straat waar ook Vondel zijn winkel had; deze kende de familie Van Valckenburgh dus, en zelfs, mogen we aannemen, vrij goed, aangezien Jean Michiels van Vaerlaer, een broer van Cats' schoonmoeder, zijn „singulier amy" en zijn maecenas was, aan wie hij zijn „Pascha" opdroeg.

222 Voor het volgende vgl. Meerkamp van Embden, t.a.p.

223 In later jaren bracht Cornelis zijn broer Jacob er toe, deel te nemen aan het grootse ondernemen der droogmaking van Hatfield Chase en Isle of Axholme, waarvan Cornelis Vermuyden de ziel was en waaraan Cornelis Cats van het begin af deel had genomen. Ook Cats' zwagers Lucas, Marcus en Matheus van Valckenburgh en Fabiaan de Vliet hadden aandelen in deze onderneming. Veel genoegen heeft Cats hiervan overigens niet beleefd: Vermuydens onderneming heeft hem slechts geldelijk verlies en verdriet gekost, en hem zelfs van oplichting doen beschuldigen. Vgl. hierover: J. Korthals Altes, Polderland in Engeland (Den Haag, 1924), blz. 79.

224 H. Q. Janssen, Groede (Bijdragen tot de oudheidkunde en geschiedenis, inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen, 3 (1858)), blz. 345—346.

225 Nagtglas, De algemeene kerkeraad, t.a.p., blz. 73.

226 Twee en tachtig-jarig leven, t.a.p., blz. 44 b.

227 T.a.p.

228 „Geresumeert zijnde de saeck van de beroepinge van een prof. Institutionum Juris, es voorgeslagen dat men door den H. Curateurs oft Rentmr. Baersdorp daertoe soude maecken te sonderen den advocaet Cats van Middelburch in Zeelandt, jegenwoordich zijnde in den Hage, met aenbiedinge van 800 off 900 guld. jaerlix tot gagie, des soude de negenste hondert g. wesen extraordinaris". — Resolutie van Curatoren, in: Molhuysen, Bronnen, II, blz. 103. — Overigens bevatten deze Bronnen geen nadere bijzonderheden over de tot Cats gerichte uitnodiging.

229 Kesteloo, Stadsrek., V, blz. 65.

230 Twee en tachtig-jarig leven, t.a.p., blz. 45b.

231 Vgl. A. H. Kan, Het vertrek van Jacob Cats van Middelburg naar Dordrecht (Archief Z. G. d. W., 1912, blz. 1—26; ook in: Tijdschr. v. Ned. taal- en letterk., 31 (1912), blz. 7—20, maar zonder de tekst der brieven, waarop dit opstel berust); Smilde, t.a.p., hfdst. I: Het vertrek naar Dordrecht.

232 „Soo schijnt het best te sijn mijn leven hier te eyndigen", schrijft hij aan Adriaen Blijenburg, die in November 1622 naar Middelburg was gegaan om hem tot vertrek naar Dordrecht te bewegen. — Kan, t.a.p., (Archief), blz. 4.

233 Twee en tachtig-jarig leven, t.a.p., blz. 46 a.

234 P. G. Witsen Geysbeek, Het leven en de verdiensten van Jacob Cats (Amsterdam, 1829), blz. 74—77, stelt het voor alsof de steil-rechtzinnige Middelburgse predikanten de soepeler Cats hebben weggewerkt. Er is voor deze aantijging geen enkele grond.

235 De Stoppelaar, t.a.p., blz. 25, uit de Notulen van Wet en Raad van 13 Mei 1623. — Het blijkt niet, waarvoor de burgemeesters hebben gekozen.

236 „Ut integer et oculo irretorto (ut horatiane loquar) apud vos degam". — Uit een brief aan Adriaen Blijenburg, bij Kan, t.a.p. (Archief), blz. 24.

237 Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 872. — In 1627 verhuisde hij, wegens zijn

benoeming tot lid van de Raad en het Leenhof van Brabant en het land van Over-Maze, naar Den Haag.

238 Meerkamp van Embden, t.a.p., blz. 63.

239 Vgl. over hem hierna, blz. 367.

240 Hortensia del Prado was weduwe van Jean Fourmenois, toen ze met Pieter Courten trouwde. Het Rijksmuseum te Amsterdam bezit drie geschilderde portretten van haar (Catalogus der schilderijen, t.a.p., nos. 970, 972, beide door Gortzius Geldorp, en no. 1543, door de Middelburgse schilder Salomon Mesdach) en bovendien van haar eerste en tweede man (nos. 971 en 212) en andere leden der geslachten Del Prado, Fourmenois en Courten, alle afkomstig van het kasteel Popkensburg en in 1875 door jhr. mr. Jacob de Witte van Citters aan de Staat gelegateerd.

241 Houwelyck, t.a.p., IV, blz. 123b—124a.

242 Antonius Walaeus, Opera (Lugd. Bat., 1647—1648), I, p. * 3 r^0—v^0. — De jonge Walaeus spreekt van „tuus in parentem nostrum affectus" en zegt even verder: „Scripta quoque ejus, scimus, aestimare soles & amare" (p. 3 v^0).

243 Gedicht, ter eere van den eerwaerden, hooghgeleerden, en wijtberoemden D. Philips van Lansbergen, op desselfs boeck van 't gebruyck des astronomischen en geometrischen quadrants. — Philippus Lansbergius, Verclaringhe van 'tghebruyck des astronomischen ende geometrischen quadrants (Middelburch, 1620), blz. III—IV.

Aenden weerden, eerweerden ende hoogh-geleerden D. Philips Lansbergen op zijn boeck van 't gebruyck des astrolabiums. — Philippus Lansbergius, Verclaringhe vande platte sphaere van Ptolemaeus (Middelburgh, 1628), blz. III—IV.

Aenden weet-gierigen leser op de Bedenckinghen van den weerden eerweerden ende wijt-vermaerden D. D. Philips Lansberge. — Philippus Lansbergius, Bedenckinghen, op den daghelijckschen, ende jaerlijckschen loop vanden aerdt-cloot (Middelburgh, 1629), blz. ** v^0.

244 Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 80—81; Voegler, t.a.p., blz. 362, 372, 374, 381, 386—387. — Hij was een begaafd man en trok als student al de aandacht van Scaliger, met wie hij levenslang in vriendschap verbonden bleef. Van 1598 tot 1630 was hij werkzaam aan de Latijnse school te Middelburg, eerst als praeceptor, vervolgens als conrector en sinds 1613 als rector. In 1630 werd hij in gelijke functie aan de Hieronymus-school te Utrecht benoemd, o.a. op aanbeveling van Cats. Hij stierf in 1646.

245 Smilde, t.a.p., blz. 127—128.

246 Vgl. hierna, blz. 300.

247 Sinn'- en minne-beelden, voorrede, blz. ** 3 r^0: „Der-halven willen wy wel rondelijck bekennen dat 't eerste deel van dit bouxken meest is gheweest het uyt-worpsel van onse blinde jonckheyt, de welcke, door de ghewoonelijcke gheneghentheden van die iaren, mitsgaders door eenighe lust tot de dicht-conste ghedreven zynde, hadde nu ende dan soo eenighe minnelijcke Sinne-beelden, dat is, geckelijcke invallen, daer henen ghestelt; welcke ten dien tyde by ons (als in andere saken als-doen besich zynde) aen d'een zyde geleyt, ende nu wederom, int door-sien van eenige oude papieren, ons in de hant ghevallen wesende, hebben, door over-sien van de selve, als in een spieghel, ontdeckt hoedanich den voorigen stant onser onbesuyselder ionckheyt is gheweest, enz."

248 Derudder heeft hierop al gewezen, l.c., p. 196.

249 Silenus Alcibiadis, sive Proteus, vitae humanae ideam, emblemate trifariam variato, oculis subijciens. Deus nobis haec otia fecit. Middelburgi, ex officina typographica Johannis Hellenij, anno M.DC.XVIII. Cum privilegio (XL, 120; 112; 112 blzn.; 4to) (Museum Catsianum, no. 27). — Vooraf gaan lofdichten van Daniël Heinsius, I. Lyraeus (Justus Lyraeus, rector van de Latijnse school te Middelburg), L. Peutemans, I. Hobius, J. F., Iosuah Sylvester (van 1613—1618 secretaris van de Company of Merchant Adventurers te Middelburg), Anna Roemers, Iac. Luyt en S. de Swaef. — Herdrukken: Museum Catsianum, nos. 27—52. — Vertaling: t.a.p., no. 53. — Vgl. A. G. C. de Vries, Nederl. emblemata, nos. 78—99.

250 Onder deze titel wordt het boek in het vervolg aangehaald.

251 In de herdrukken zijn het er twee en vijftig geworden.

252 De „Sileni Alcibiadis" zijn meermalen afzonderlijk gedrukt, o.a. met scholia van Joannes Frobenius (1517). Ook zijn ze in het Duits en het Spaans vertaald.

Opmerkelijk is, dat Cats in zijn voorbericht nergens de naam van Erasmus noch de „Adagia" noemt. Achtte hij deze zo algemeen bekend, dat ze te noemen overbodig kon schijnen? Het is nauwelijks aan te nemen.

253 Desiderius Erasmus Roterodamus, Adagiorum chiliades (Aureliae Allobrogum, 1606), kol. 917.

254 Sinn'- en minne-beelden, t.a.p., blz. ** 2 r^0—v^0.

255 T.a.p., blz. ** 4 v^0.

256 T.a.p.

257 Vgl. ook Vondels inleiding op het „Pascha" (1612) en zijn „Toneelschilt of pleitrede voor het tooneelrecht" (1661), waarin dezelfde opvattingen worden verdedigd.

258 Sinn'- en minne-beelden, t.a.p., blz. *** 4 v^0.

259 J. Koopmans, Cats' Sinne- en minne-beelden. — De XXe eeuw, 8 (1902), I, blz. 66—101.

260 Het kwam in dit verband al eerder ter sprake, blz. 217—218, en zal ook later nog als zodanig worden behandeld, blz. 282.

261 Sinn'- en minne-beelden, t.a.p., I, blz. 106—108. — Het is, enigszins omgewerkt, onder de titel „Cupido verloren en uytgeroepen" opgenomen achter de „Proteus"-uitgave van 1627, blz. 49—51, en vervolgens in de „Galathee" (1629), blz. 50—53. — Bilderdijk schreef in 1776 over deze bewerking een: Dichtkundig onderzoek van 's heeren Jacob Cats Cupido verloren en uitgeroepen (Taal- en dichtlievende oefeningen van 't Genootschap „Kunst wordt door arbeid verkregen", 3 (1780), blz. 271—302).

262 Sinn'- en minne-beelden, t.a.p., I, blz. 109—119. — Het is, enigszins omgewerkt en aanmerkelijk uitgebreid, opgenomen achter de „Proteus"-uitgave van 1627, blz. 34—48, en achter de „Galathee" (1629), blz. 26—49.

De namen Phyllis, Thyrsis, Amaryllis, Daphnis en Galathee (de beide laatste komen in zijn „Harders-clachte" voor) ontleende Cats aan de bucolische poëzie: de idyllen van Theocritus, de eclogen van Virgilius (vooral de vijfde) en soortgelijke literatuur.

263 Sinn'- en minne-beelden, t.a.p., II, blz. 106—111.

264 T.a.p., I, blz. 118—119.

265 Als bv. Pol Faes (blz. 114), een boerenjongen die Phyllis op de Domburgse paardenmarkt ontmoet, en die in het arcadische gezelschap van Thyrsis, Phyllis, Amaryllis en Pan „met al (zijn) bosch-gesellen" wat uit de toon valt. Verderop (blz. 118) ontmoeten we Claes en Pier.

266 Te Winkel bespreekt eerst de „Maechden-plicht" en dan pas de „Sinn'- en minne-beelden", omdat het eerste boek ouder is dan het tweede (vgl. zijn Ontwikkelingsgang², III, blz. 328 noot, 333—334). Dit houdt echter nog niet in, dat, zoals Te Winkel het wil voorstellen, de „Maechden-plicht" eerder verschenen zou zijn dan de „Sinn'- en minne-beelden". We houden ons dus aan de traditionele volgorde.

267 Het blijkt niet, waar en onder welke omstandigheden Cats haar heeft leren kennen. Misschien door hun wederzijdse vriend Heinsius?

268 Maechden-plicht ofte ampt der ionck-vrouwen, in eerbaer liefde, aen-ghewesen door sinne-beelden. Officium puellarum, in castis amoribus, emblemate expressum. Tot Middelburgh, ghedruckt by Hans vander Hellen, wonende op de Merct inde fransche Galeye. Anno M.DC.XVIII. Cum privilegio (XVI, 92, XX blzn.; 4to) (Museum Catsianum, no. 54). — Andere drukken: t.a.p., nos. 55—66, 34—36. — Vertalingen: t.a.p., nos. 67—71. — Een Engelse vertaling van de Latijnse dialoog tussen Phyllis en Anna (1637), door Thomas Heywood, noemt Smilde, t.a.p., blz. 127. — Vgl. A. G. C. de Vries, Nederl. emblemata, nos. 100—109, 85—87. — Het Brits museum te Londen bezit een Hongaarse vertaling van deze dialoog uit 1787: A' férjhez vágyó Fillis és oktató Anna, lakodalmiversben Lydi Jákóbból (Pesten, 1787). — Van Jacobus Lydius (± 1610—1679), wiens naam hier wordt genoemd, sinds 1637 predikant te Dordrecht, verscheen in de uitgaven van 1700 en 1712 van Cats' verzamelde werken een Latijnse commentaar op de „Monita amoris virginei", zoals de Latijnse vertaling van de titel luidt (Alle de wercken (Amsterdam—'s Gravenhage, 1712), I, blz. 161—164). — Janus Gruterus (1560—1627) nam de Latijnse verzen bijna alle over in zijn „Florilegium magnum, seu Polyantheae tomus secundus" (Argentorati, 1624), p. 146—148.

L. Peutemans, Jac. Luyt en J. A. F. (?) schreven Nederlandse lofdichten voor de „Maechden-plicht", I. Liraeus, de rector van de Latijnse school te Middelburg, een Latijns gedicht.

De „Maechden-plicht" heeft Cats later in het eerste boek, „Maeght", van zijn „Houwelyck" (1625) verwerkt; het is daarom ook niet in de verzamelde werken opgenomen.

In 1627 heeft hij dezelfde (44) etsen, die in de „Maechden-plicht" zijn afgedrukt, voor zijn „Emblemata moralia et aeconomica" gebruikt. Vgl. voor dit werk Smilde, t.a.p., blz. 128—134.

De Franse vertaler Auguste Abadie van de „Monita amoris virginei" noemt in de voorrede van zijn vertaling (L'amour virginal ou le devoir des jeunes filles ... (Paris, 1886), p. XI) een uitgave van het „Officium puellarum in castis amoribus emblematice expressum", in duodecimo en oblong-formaat, die „vers 1610" te Parijs zou zijn verschenen, en een ogenschijnlijk nog oudere Franse vertaling: „Le devoir des filles ès chastes amours, exprimé par emblèmes". Ik zocht naar deze uitgave(n) tevergeefs, en acht het waarschijnlijk dat Abadie, althans wat de eerste betreft, een der in het Museum Catsianum (nos. 57—60) beschreven duodecimo-uitgaven bedoelt. Ook is het mogelijk dat van de „Maechden-plicht" een hier te lande onbekende Franse vertaling is verschenen.

269 Ook voor de „Self-stryt" en het „Houwelyck" heeft Cats later dergelijke wapenschilden ontworpen; vgl. hierna, blz. 265 en 268. Vgl. ook, blz. 223, het wapenschild van Johanna Coomans in de „Zeeusche Nachtegael".

270 Nl. in de „Self-stryt" (1620) en in de gesprekken tussen Sophroniscus en Philogamus, die de verhalen van de „Trou-ringh" (1637) afwisselen.

271 Maechden-plicht, t.a.p., blz. O r^0—P 4 r^0.

272 Zij is een tweelingzuster van Jacomina van Muylwijck, die in 1619 met Cats' neef mr. Leonard Cats trouwde. Catharina trouwde in 1621 met Frederik Riccen, kastelein van Purmerend, en overleed al in 1631. Vóór haar huwelijk woonden deze zusters in Dordrecht, waar Catharina plaatselijke vermaardheid had als dichteres. Corn. Boey schreef een Latijns lofdicht op haar, dat opgenomen is in: Jac. Lydius, Vrolicke uren des doodts (Dordrecht, 1640), blz. 302.

273 Maechden-plicht, t.a.p., blz. O v^0.

274 In 1629 gaf hij het gedicht, omgewerkt en uitgebreid, afzonderlijk uit onder de titel: Galathee ofte harder minne-klachte ('s Graven-hage, 1629) (62 blzn.; 8vo) (Museum Catsianum, no. 139). — Vgl. voor deze herdruk Smilde, t.a.p., blz. 134—136.

275 Aenmerckinghe op de tegenwoordige steert-sterre, ende den loop deser tijden so hier als in ander landen. Met aenwijsinge vande rechte wetenschap om alle teykenen des hemels, ende vreemde gesterten wel ende loffelijck uyt te legghen. Esa. 51. 22. So spreeckt u heerscher de Heere ende u God die u wreeckt: Siet! ick neme den tuymelkelck, met t'samen den droesem des kelcx mijnder grimmicheydt: ghy en sult hem niet meer drincken (20 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 3003) (Vgl. no. 3004: ex. zonder approbatie aan de keerzijde van de titel). Andere pamfletten over de komeet van 1618: Knuttel, nos. 2799—2803, 3005.

276 Herdrukt, met kleine spellingvarianten, in de Zeeusche Nachtegael, III, blz. 40—41.

277 Herdrukt, met kleine spellingvarianten, t.a.p., III, blz. 50—51.

278 Aenmerckinghe, t.a.p., blz. C v^0.

279 Zeeusche Nachtegael, III, blz. 42—45.

280 T.a.p., III, blz. 45.

281 Kuyper, Het Calvinisme en de kunst, t.a.p., blz. 31, 83.

282 J. Postmus, Calvinistische vertoogen. Studiën en schetsen (Zwolle, 1906), blz. 205—208.

283 Terecht schrijft N. G. van Kampen dan ook, dat Cats, „schoon hij zich, als geen godgeleerde van beroep zijnde, aan de vastgestelde leer der kerke hield", toch „wars van de kerkgeschillen" was. — N. G. van Kampen, Vaderlandsche karakterkunde, II (Haarlem, 1826), blz. 159. — Een anoniem schrijver tekende hiertegen protest aan in: Iets over het leerstellig geloof van Cats (Nederlandsche stemmen over godsdienst, staat-, geschied- en letterkunde, 3 (1835), blz. 62—63). Smilde, t.a.p., blz. 299, deelt de opvatting van laatstgenoemde, m.i. zonder voldoende gronden. Overigens houdt dit niet in, dat Cats geen overtuigd rechtzinnig Christen zou zijn geweest. Men kan immers goed orthodox en toch geen partijman zijn, zelfs in een tijd van zo felle beroering op kerkelijk gebied als de jaren van het Bestand te zien gaven.

284 Self-stryt, dat is crachtighe beweginghe van vlees en gheest, poëtischer wijse verthoont in den persoon ende uytte gheleghentheyt van Joseph, ten tijde hy by Potiphars huys-vrouwe wiert versocht tot overspel. Mitsgaders schriftmatighe beschrijvinghe van de heymenisse ende eygenschap des Christelijcken self-strijts, met corte verclaringhe op de selve. Door J. Cats. Tot Middelburgh, ghedruckt by Hans van der Hellen, voor Jan Pietersz van de Venne, woonende op den houck van de nieuwe Beurse, in de Schildery-winckel. Anno 1620. Met privilegie (XXXVI, 120 blzn.; 4to) (Museum Catsianum, no. 72). — Herdrukken: t.a.p., nos. 72—95. — Engelse vertaling: t.a.p., no. 96. — Nog in 1620 werd het boek vier keer herdrukt. De vierde druk (1628) wordt voorafgegaan door een „Korte inleydinghe, aenden weet-gierighen leser" en drie „gheschiedenissen" in proza en verzen verteld: de zelfstrijd van een jonge man, die niet weet wie hij uit levensgevaar moet redden, de vrouw die hij tevergeefs liefheeft, of haar wier liefde bij hem geen gehoor vindt; de geschiedenis van de Zeeuwse gouverneur en Karel de Stoute, en het verhaal van Scipio en de verloofde maagd. Het laatste is een uitwerking van de „Aen-spraecke tot L. Scipio" uit de Zeeusche Nachtegael, I, blz. 71 — 73. — Vgl. hiervóór, blz. 230.

285 T.a.p., blz. * 2 r^0.

286 T.a.p., blz. * 4 r^0.

287 T.a.p., blz. ** 2 r^0.

288 T.a.p., blz. ** 3 v^0—** 4 r^0.

289 T.a.p., blz. **** 3 r^0—**** 4 v^0.

290 Kalff, Studiën over Nederlandsche dichters, t.a.p., blz. 254. — Kalff haalt uit J. Westerbaen, Nieuw-avond-school ('s Gravenhage, 1666), blz. 37 het volgende getuigenis aan: „Wie denckt de woorden nae Die de beroemde Cats de geyle Sephyra Voor haere lusten in sijn Selfstrijd heeft doen spreecken, Die niet een viertjen in zijn boezem voelt ontsteeken Of niet een kleyne bres in sijne kuysheyd lijdt, Schoon den Hebreeuwer knecht daer dapper tegen strijdt". — Ik wijs verder nog op een puntdicht van Jan Vos (Jan Vos, Alle de gedichten (Amsterdam, 1682), blz. 420), dat kennelijk op de „Self-stryt" slaat: „Op zeeker boek, &c. — Hier twisten Jozef en de huisvrouw van zijn heer. Hy roemt de kuisheidt: maar haar reeden weegen meer. Zoo leert men

door dit boek de breuk der huwlijksbanden. Een boek dat andre brandt, behoort ook zelf te branden".

291 Derudder, l.c., p. 338.

292 Sinne-beelt, de heymenisse ende eyghen-schap des Christelijcken self-stryts alle self-strijtbare lesers, door gemeynsame ghelijckenisse, bescheydentlijcken aen-wijsende. Gunst en cunst-halven toe-ge-eygent de eerbare, const-rijcke, loff-weerdighe jonck-vrou Johanna Coomans, weerde huys-vrouwe van de heer Iohan van der Meerschen, rent-meester van de edele ende mogende heeren Staten van Zeelandt. Tot Middelburgh, ghedruckt by Hans vander Hellen, voor Jan Pietersen vande Venne, woonende op den houck van de nieuwe Beurse, inde Schildery-winckel, anno 1620 (blz. 107—119).

293 Vgl. hiervóór, blz. 224.

294 Automachia, or the self-conflict of a Christian. London, 1607. — Het enig bekende ex. van deze vertaling bevindt zich in de Huth library. — Zie over Josuah Sylvester: Dictionary of national biography, LV, p. 260; over George Goodwin: l.c., XXII, p. 144.

295 Vgl. Alexander von Weilen, Der ägyptische Joseph im Drama des XVI. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur vergleichenden Litteraturgeschichte (Wien, 1887).

296 Self-stryt, t.a.p., blz. 23.

297 Tooneel van de mannelicke achtbaerheyt, aen-gewesen in de voor-sprake, teghen-sprake, ende uyt-sprake, gedaen over de weygheringhe van de koninginne Vasthi, aen de ghesanten des koninex Assuerus. Tot verbeteringe van de huys-gebreken deser eeuwe. Tot Middelburgh, gedruckt by Hans vander Hellen, voor Ian Pietersz van de Venne, woonende op den houck van de nieuwe Beurse in de Schildery-winckel, anno 1622 (XVI, 80 blzn.; 4to) (Museum Catsianum, no. 97). — Herdrukken: t.a.p., nos. 98—111. — Er gaan geen lofdichten aan vooraf.

Bijwijze van bladvulling volgen op het eigenlijke gedicht een berijming van een Griekse anekdote: „Aller princessen spiegel, aller vrouwen, spoor" (blz. H 3 v^0—H 4 v^0) en enkele korte prozaverhalen (in Latijnse en Nederlandse tekst) uit Herodotus, Anthonius Muretus en Lipsius (blz. I r^0—K r^0), die in het gedicht ter sprake zijn gekomen.

298 Vgl. de Voor-reden, blz. * 3 v^0—* 4 r^0, waar hij, om Gods oordeel over Vasthi begrijpelijker en aannemelijker te maken, verwijst naar Flavius Josephus, die haar „stege nortsicheyt" verwijt. Aldus heeft God haar „rechtveerdichlick verworpen, als in sijn sonderling beleyt doorgaens ghewoon zijnde den hoochmoedigen te vernederen, den nederighen te verheffen; alsooder allenthalven een wijt verschil is tusschen het gene dat by Gode in sijnen ongrondelicken raet heymelicken is besloten, ende tusschen het gene dat by menschelicke oogen opentlicken werd gesien". — Alles goed en wel, maar over Vasthi's karakter zegt het Bijbelboek niets.

299 Tooneel van de mannelicke achtbaerheyt, t.a.p., blz. * 2 v^0—* 3 r^0.

300 T.a.p., blz. * 3 r^0.

301 T.a.p., blz. 60.

302 Houwelyck. Dat is de gansche gelegentheyt des echten staets. Door I. Cats. Tot Middelburgh, inde druckerye van Jan Pietersz vande Venne, in sijn leven kunst en bouckdrucker, op den houck vande nieuwe Beurse inde nieuwe Druckery. Anno 1625. Met privilegie voor 15 jaren (XXXII, 38; X, 68; XXX, 72; XXII, 266; XVI, 72; XX, 76; 40; XXIV blzn.; 4to) (Museum Catsianum, no. 112). — Herdrukken: t.a.p., nos. 114—137. — Deense vertaling: no. 138.

303 In de tussenliggende jaren gaf hij enkele omwerkingen van vroegere gedichten uit. Vgl. Smilde, t.a.p., hfdst. V.

304 Houwelyck, t.a.p., I, blz. I (*) v^0. — De zes boeken van het „Houwelyck", „Maeght", „Vryster", „Bruyt", „Vrouwe", „Moeder" en „Weduwe", worden als dln. I—VI aangehaald.

305 „Ons, dat is mijn broeder saliger ende my, is alleen toe-ghestaen het beleyt van dese lichte peirden: Daer het aenden man gaet, sal de schrijver selfs tot u spreken". — T.a.p., I, blz. I (*) 2 v^0.

306 Vgl. hiervóór, blz. 258.

307 T.a.p., I, blz. I (*) 2 r^0.

308 T.a.p., I, blz. I (*) 3 r^0—I (**) 2 v^0.

309 T.a.p., I, blz. I (*) 3 v^0.

310 Vgl. Matth. 11 : 16—17 en Lucas 7 : 32.

311 De 44 platen uit de „Maechden-plicht" zijn in het „Houwelyck" weggelaten, maar Cats gebruikte ze in 1627 om er geheel nieuwe bijschriften bij te maken, die onder de titel „Emblemata moralia et aeconomica" het licht zagen. Vgl. over dit werk Smilde, t.a.p., blz. 128—134.

312 Houwelyck, t.a.p., III, blz. * r^0.

313 T.a.p., blz. * 2 r^0.

314 Vgl. 1 Petr. 3 : 1; Efes. 5 : 22; Koloss. 3 : 18.

315 T.a.p., III, blz. * 2 v^0—* 3 r^0.

316 T.a.p., III, blz. ** r^0—*** r^0.

317 T.a.p., III, blz. *** 2 r^0—*** 4 r^0.

318 T.a.p., III, blz. ** 3 r^0.
319 T.a.p., III, blz. ** 4 v^0.
320 T.a.p., III, blz. 1 r^0.
321 T.a.p., III, blz. 1 v^0.
322 T.a.p., IV, blz. 48 r^0.
323 T.a.p., IV, blz. 51 v^0.
324 T.a.p., IV, blz. 83 v^0.
325 Vgl. S. Kalff, Catsiaansche natuurbeschouwing (De Natuur, 1922, blz. 157—158, 189—192, 202—204).
326 Houwelyck, t.a.p., V, blz. 3 * r^0.
327 T.a.p., blz. 3 * v^0.
328 T.a.p., V, blz. 3 * 4 r^0.
329 T.a.p., V, blz. 3 ** r^0. — Hij beroept zich hierbij op de uitspraak van Hieronymus: Praestat verecundia parumper quam causa periclitari.
330 Psalm 139 : 13 (in de Statenvertaling vs. 14).
331 T.a.p., V, blz. 3 ** v^0.
332 T.a.p., VI, blz. 4 * r^0—v^0.
333 Psalm 90 : 12 (in de Statenvertaling: Leert ons alsoo onse dagen tellen, dat wy een wijs herte bekomen).
334 T.a.p., VI, blz. 4 ** v^0—4 ** 2 r^0.
335 T.a.p., VI, blz. 4 ** 2 v^0.
336 T.a.p., VI, blz. 3.
337 Hierna volgen nog, met afzonderlijke paginering, de „leges connubiales" van Andreas Tiraquellus, een uittreksel uit de brief van Bernardus Silvester: „de cura ac regimine rei familiaris", een der „Epistres dorées" van Don Antoine de Guevare, en enkele uittreksels uit juridische werken, die bepaalde passages uit het boek moeten toelichten. — Andreas Tiraquellus (André Tiraqueau (± 1480—1558) is de schrijver o.a. van „De legibus connubialibus et de opere maritali" (1574), een van de meest gebruikte juridische bronnen van Cats. Rabelais prijst deze vermaarde Franse jurist in zijn „Pantagruel" (1533) uitbundig. — Bernardus Silvester (of Carnotensis) (begin 11de eeuw), een Platonisch wijsgeer, schreef een „Epistola de modo rei familiaris utilius gubernandae", die ook onder de werken van de H. Bernardus is opgenomen. — Antonio de Guevara (1480 of 1490—1545), een bekend Spaans moralist, schreef o.a. de „Epistolas familiares" (1538), die Cats klaarblijkelijk in een Franse vertaling heeft gekend.
338 Houwelyck, t.a.p., III, blz. * r^0. — Vgl. t.a.p., III, blz. 3 r^0:

> Peynst vry dat echte trou, en haere vaste banden,
> Sijn steunsels voor het huys, zijn stijlen vande landen,
> En stutten voor den staet, en stoffe voor de kerck,
> En datter vaste gront dient tot een lastich werck.

339 Willem Teellinck, Noodwendigh vertoogh aengaende den tegenwoordigen bedroefden staet van Gods volck (Middelburgh, 1627), blz. 47—48.
340 De enige, die tot dusver hierop de aandacht heeft gevestigd, is J. C. van der Does, in stelling XII van zijn academisch proefschrift: Bijdrage tot de geschiedenis der wording van de anti-revolutionaire of christelijk-historische staatspartij (Amsterdam, 1925). — Voor de synodale vergaderingen vgl.: Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw, verzameld en uitgegeven door F. L. Rutgers ('s-Gravenhage, 1889).
341 Vgl. bv. het register van het „Houwelyck" en de „Tafel" van de „Trou-ringh".
342 Cd. Busken Huet, Het land van Rembrand[2], I (Haarlem, 1886), blz. 183. Vgl. Smilde, t.a.p., blz. 203—204.
343 Vgl. Te Winkel, Ontwikkelingsgang, t.a.p., III, blz. 41, 352; Smilde, t.a.p., blz. 203—205. — Ook „La trésor de la cité des dames" (± 1406) van Christine de Pisan en de „Champion des dames" (± 1485) van Martin Lefranc (± 1400—± 1460) zou men min of meer als voorlopers van het „Houwelyck" kunnen beschouwen.
344 Vgl. Kalff, Studiën[2], t.a.p., blz. 219.
345 Catharina Ypes, Petrarca in de Nederlandse letterkunde (Amsterdam, 1934), blz. 165.
346 Sinn'- en minne-beelden, t.a.p., I, blz. 92: Nuper, ubi pelago muris Flissinga resistit, enz. — In het Nederlandse gedicht wordt de naam van de stad echter niet genoemd. — Vgl. verder nog t.a.p., I, blz. 4: een Zeeusche maeght En comt niet onghenoot, en gheeft niet onghevraeght.
347 T.a.p., I, blz. 109—119; de aangehaalde versregels staan op blz. 116—118.
348 T.a.p., II, tussen blz. 106 en 107.
349 Maechden-plicht, t.a.p., blz. 66.
350 T.a.p., blz. 99. — Vgl. blz. 111: Jonck-vrou, ick send' u van Grijpskerck Een Harders-clacht, enz.
351 Houwelyck, t.a.p., III, blz. 1 v^0.
352 Vgl. Neen, rouwe Zeeuwen, neen ... (t.a.p., III, blz. 6 r^0); de ronde Zeeuw

t.a.p., blz. 8 r⁰); Wat gaet de Zeeuwen aen met Romen aen te spannen? ... in Zeelandt is de bruyt Geen ruyters eyghen slaef ... (t.a.p., blz. 32 v⁰); Eyeren met beyeren (segghen de Zeeuwen) is den huwelicken staet (t.a.p., IV, blz. 15 v⁰, kanttekening); Al wat tot liefde dient wordt in het Zeeusche lant Door gunst en soet onthael. niet mette vuyst geplant (t.a.p., blz. 65 r⁰); Maer dit is op een Zeeuws ... (t.a.p., blz. 77 r⁰); gelijck als Zeelant doet (t.a.p., blz. 79 v⁰); Bedenckt dit, Zeeusche jeucht (t.a.p., blz. 84 v⁰); de kusten van de Zeeuwen (t.a.p., blz. 89 r⁰); In Hollant luytet vreemt, in Zeelant sluytet niet (t.a.p., blz. 92 r⁰); Het is een Zeeusche spreuck; ghelijck het oude song Soo pijpt van eersten af, soo queelt het kleyne jong (t.a.p., blz. 96 r⁰); Ten koomt niet over een met onse Zeeusche lucht (t.a.p., blz. 104 v⁰); Hoort Zeeuws, en Hollants volck (t.a.p., blz. 110 r⁰); Ick bid de Zeeusche jeucht (t.a.p., blz. 112 v⁰); Van hier dan alle dwang; de Zeeuw is al te vry (t.a.p.); Maer siet ons Zeeusche jeucht (t.a.p., blz. 120 v⁰); de Zeeusche Peerel (Johanna Coomans) (t.a.p., blz. 121 v⁰); Ghy leert de Zeeusche kust (t.a.p., blz. 124 r⁰).

353 T.a.p., IV, blz. 56 v⁰—58 r⁰.

354 Vgl. de Naamlijst der geborene-gehuwde- en overledene personen (te) Middelburg, November 1835, blz. 14.

355 Trou-ringh, t.a.p., blz. 231—244: Liefde gekocht met gevaer des levens (Liefde-brant wt koude). — De tekenaar tekende er de stad bij, blz. 231 en 237.

356 Volgens de „Sleutel op de Burlesque notulen van Michiel Michielzon" stamde de vrouw van Martinus Waeywel, die op het laatst der zeventiende eeuw pachter van de herberg „De Toren" te Vere was, van deze Lycoris en Elpenor af. Misschien heeft Cats het verhaal van haar gehoord. Vgl. Nagtglas, II, blz. 916.

357 Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt (1632), blz. 52—56.

358 Ouderdom, Buytenleven, en Hof-gedachten (1655), blz. 211—212.

359 Doot-kiste voor de levendige (in: Ouderdom, Buyten-leven, en Hof-gedachten, t.a.p.), blz. 60—61.

360 Houwelyck, t.a.p., III, blz. 2 r⁰.

361 Vgl. A. Opprel, De zachte en scherpe e en o bij Cats (Tijdschr. v. Ned. taal- en letterk., 14 (1895), blz. 154—167).

362 Vgl.: Dus suldy van den boer in dilve syn geruckt,
Schoon datj' in synen meet noyt peul en hebt gepluckt
(Self-stryt, t.a.p., blz. 73) (ook in de herdrukken van 1621, 1625 en 1628),
met: Dus sult gy van den boer zijn in de sloot geruckt,
Schoon datj' op sijnen gront noit peul en hebt gepluckt
(herdruk van 1634, blz. 73).

363 Vgl. Smilde, t.a.p., blz. 141.

364 Voor zijn later werk vgl.: J. A. Worp, De bronnen van den Trou-ringh van Cats (Noord en Zuid, 20 (1897), blz. 39—66, en Smilde, t.a.p., hfdst. VI: De Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt, en hfdst. VIII: De Trou-ringh met den proef-steen.

365 Vgl. Johanna Breevoort, Vader Cats en de vrouw. Een boek voor gehuwden en voor hen die zich tot het huwelijk bereiden. Met een inleidend woord van A. Kuyper (Kampen, 1915).

366 Houwelyck, t.a.p., IV, blz. 121 r⁰.

367 T.a.p., IV, blz. 121 v⁰.

368 T.a.p., IV, blz. 123 v⁰—124 r⁰.

369 T.a.p., IV, blz. 48 r⁰; Trou-ringh, t.a.p., blz. **** 3 v⁰—**** 4 r⁰, ****** v⁰—****** 2 r⁰. — Anna Maria richtte in 1621 een Latijnse elegie tot Cats, die aanleiding heeft gegeven tot de dwaze bewering, dat zij op nog geen veertienjarige leeftijd door hem ten huwelijk zou zijn gevraagd (J. Kok, Vaderlandsch woordenboek, 27 (Amsterdam, 1792), blz. 32). In 1622 schreef zij hem een brief (Opuscula (Lugd. Bat., 1648), p. 168). Later (in 1632?) dichtte ze een lofdicht „Aan de Musen van mynheer Cats. Op het boeck, geintituleert: Spiegel van den ouden en nieuwen tijdt. door den auteur selven tot een geschenck aen mij overgesonden", naar het hs. in de Nat. Bibl. uitgegeven in: A. M. H. Douma, Anna Maria van Schurman en de studie der vrouw (Amsterdam, 1924), blz. 76.

Misschien is ook het Franse gedicht, omstreeks 1623, kort na de dood van haar vader, tot een letterkundige vriend gericht (Douma, t.a.p., blz. 80—81), voor Cats bestemd geweest. Vgl. H. C. M. Ghijsen, Anna Maria van Schurman (De Gids, 1926, I), blz. 387.

370 Houwelyck, t.a.p., IV, blz. 88 v⁰; vgl. blz. 99 r⁰—107 v⁰, waar Cats zijn vrouw sprekende invoert.

371 Twee en tachtig-jarig leven, t.a.p., blz. 47a.

372 Johanna Hobius, Het lof der vrouwen (Amsterdam, 1643).

373 Petrus van Gelre, Vrouwenlof (Leyden, 1646).

374 Johan van Beverwijck, Van de wtnementheyt des vrouwelicken geslachts (Dordrecht, 1639). — Vgl. Smilde, t.a.p., blz. 104—105.

375 Self-stryt, t.a.p., blz. 33.

376 Houwelyck, t.a.p., IV, blz. 47 r⁰.

377 Vgl. Smilde, t.a.p., blz. 211, noot 3.
378 Busken Huet, t.a.p., blz. 59.
379 J. Koopmans, Jacob Cats (De Nederlandsche Spectator, 1901), blz. 229.
380 Kalff, Studiën², t.a.p., blz. 250—256. — Vgl. hiervóór, blz. 274. — Vgl. ook nog uit het „Noot-wendigh bericht" vóór het boek „Moeder" in het „Houwelyck", t.a.p., V, blz. 3 ** r⁰: „Vrye woorden van natuerlijcke saecken moghen misschien by een kittelachtich breyn verdraeyt werden naer sijne genegentheden, maer een vroom en eerbaer herte en heefter gheen mis-komen van". En even verder (t.a.p.): „Tis daerom beter (mijns oordeels) voor eenmael wat beschaemtelijx te schrijven, als evenstaegh veel schandelickheden te laten geschieden". Het eerste citaat is aan Lipsius, het tweede aan Hieronymus ontleend.
381 Vgl. de uitspraak van Willem de Clercq: „Cats was Christen, bevorens dichter te zijn" (Verhandeling ter beantwoording der vraag: Welken invloed heeft vreemde letterkunde, inzonderheid de Italiaansche, Spaansche, Fransche en Duitsche, gehad op de Nederlandsche taal- en letterkunde, sinds het begin der 15e eeuw tot op onze dagen? (Amsterdam, 1824), blz. 162.
382 Houwelyck, t.a.p., III, blz. 2 r⁰. — Vgl. t.a.p., III, blz. 3 r⁰:

Wel aen dan, weerde maecht, in dit onseecker lot,
En gaet tot geenen man, off gaet tot uwen God,

en wat er verder volgt.
383 T.a.p., III, blz. 33 r⁰—v⁰.
384 Vgl. nog: t.a.p., V, blz. 5, 37—38, VI, voor-reden, blz. 4 ** 2 v⁰—4 ** 3 v⁰.
385 Ghedachten op slapeloose nachten (in: Alle de wercken (Amsterdam en Utrecht, 1700), II), blz. 3.
386 Vgl. Derudder, l.c., p. 262; Kalff, Studiën, t.a.p., blz. 190—192.
387 Derudder, l.c., p. 361, stelt als Cats' gedachte voor, dat aangezien wij aan de dood, de onvermijdelijke vijand, zelf zijn wapenen leveren, wij hem ook zelf kunnen ontwapenen. Deze wapens zijn onze hartstochten, onze liefde voor de ijdelheden der aarde. Wie deze weet te overwinnen, voor hem is de dood een bevrijding, het begin van het geluk, de deur die de hemel opent. Aldus Derudder. Deze zienswijze is echter te oncalvinistisch, dan dat men ze Cats in de schoenen mag schuiven. Vgl. zijn beschouwing over Christus' verzoenend sterven in de „Lof-sangh op het geestelick houwelick van Godes sone" (achterin de Trou-ringh, t.a.p.), blz. 135; verder in de „t'Samen-spraeck tusschen ziel en lichaam" (in: Ouderdom, Buyten-leven, en Hof-gedachten, t.a.p.), blz. 182—183.
388 Vgl. voor het volgende Kalff, t.a.p., blz. 176—187.
389 Tachtigh-jarigh leven (in: Ouderdom, Buyten-leven, en Hof-gedachten, t.a.p.), blz. 21.
390 Ghedicht op het bouck des weerde (sic) eerweerden ende godsaligen dienaers des woordts mr. Willem Teellinck, ghenaemt Balsem Gileads voor Zions wonde. — Willem Teellinck, Balsem Gileads (Middelburgh, 1622), blz. *** 2 v⁰—*** 3 v⁰.
391 Houwelyck, t.a.p., V, blz. 9, 10.
392 Hof-gedachten (in: Ouderdom, Buyten-leven, en Hof-gedachten, t.a.p.), blz. 15.
393 Ghedicht, op het saligh nieuwe-iaer ... — Godefr. Udemans, Een salich nieuweiaer (Zierickzee, 1640), blz. ** r⁰—** 2 r⁰.
394 Ghedicht op het gheestelijck roer van 't koopmans-schip, vanden weerden ende eerweerden D. Godefridus Udemans. — Godefr. Udemans, 't Geestelyck roer van 't coopmans schip (Dordrecht, 1638), blz. (*‗*) r⁰—v⁰. — Udemans citeert de aanhef van Cats' „Op de gelegenheid van staat, *enz.*" (Zeehelden, wacker volck, enz.) in de tweede druk van dit boek (Dordrecht, 1640), blz. 543—544.
395 Vgl. Meerkamp van Embden, t.a.p., blz. 66—67, die op enkele van Cats' karaktertrekken en eigenschappen wijst, die in zijn brieven tot uiting komen: zijn trouwhartig huwelijksleven, zijn lijdzaamheid onder tegenspoed, de eenvoudige inrichting van zijn huishouding, zijn verdraagzaamheid, zijn steunen, zowel moreel als financieel, van familieleden.
396 Vgl. Houwelyck, t.a.p., VI, blz. 4 * 2 r⁰—v⁰.
397 Vgl. t.a.p., V, blz. 48—50.
398 Houwelyck, t.a.p., IV, blz. 54 r⁰.
399 Trou-ringh, t.a.p., „Lof-sangh op het geestelick houwelick van Godes sone", blz. 133. — Vgl. ook de lofzang op het hemelse Jeruzalem, in: Houwelyck, t.a.p., VI, blz. 15—17, en de „t'Samen-spraeck tusschen den geestelicken bruydegom, en desselfs bruyt: te weten, den Heere Christus, en syn kercke", in: Klagende maegden (Dordrecht, 1633), By-voughsel, blz. 22—25. Cats gebruikt hierin tal van beelden, die aan het Hooglied zijn ontleend.
400 Houwelyck, t.a.p., III, blz. * 3 r⁰. — Vgl. in de voorrede op de Trou-ringh, t.a.p., blz. ***** 2 v⁰: „Mijn oogh-merck in desen allen is geweest ... de Nederlantsche

tale te vercieren, de Hollantsche gedichten sacht-vloeyende en sonder stoot en stop-woorden te maken; ten eynde de selve eenpaerlick en sonder stuyten gelesen mochten werden".

401 T.a.p., blz. * 2 v⁰. — Liefde voor de moedertaal, die zich niet zelden uitte in de vorm van trots daarop, is een typisch Renaissance-verschijnsel. Bij Cats uit deze trek zich een enkele keer, zo in een kunststukje in het „Houwelyck" (t.a.p., III, blz. *** 2 r⁰—v⁰); een reeks van vier en dertig opeenvolgende verzen, alle met dezelfde aanhef en geheel uit éénlettergrepige woorden opgebouwd. In een randschrift vestigt hij er de aandacht op, als een bewijs van de kort- en bondigheid van het Nederlands. „Ick wenste dat yemant van hare verachters dit eens poochde na te spelen, selfs in de tale die hem best te hant mochte wesen, en daer niet door wetende te raecken (gelijck ick oordeele sulx in andere talen onmoghelick te sijn) dat hy ten minsten van dan voortaen, in meerder achtinge vande selve wilde spreken, en ghevoelen".

402 W. A. P. Smit, De dichter Revius (Amsterdam, 1928), blz. 50.

403 Dan. Heinsius, Nederduytsche poemata (Amsterdam, 1616), blz. 26—33.

404 T.a.p., blz. 54—59.

405 T.a.p., blz. 53—54. — Hetzelfde schema en rhythme vindt men ook in „Dominae servitium libertatis summa est" (blz. 15—16).

406 T.a.p., blz. 40—41.

407 T.a.p., blz. 42.

408 Houwelyck, t.a.p., V, blz. 5.

409 Vgl. hiervóór, blz. 257.

410 P. Hofman Peerlkamp, Liber de vita, doctrina et facultate neerlandicorum, qui carmina Latina composuerunt[2] (Harlemi, 1838), p. 397—400. Vgl. Hoeufft, t.a.p., p. 117—118.

411 Ouderdom, Buyten-leven, en Hof-gedachten, t.a.p., blz. 20—21.

412 Vgl. Smilde, t.a.p., blz. 214, 223.

413 Hofman Peerlkamp, l.c., p. 399.

414 Hij haalt hem aan in het Houwelyck, t.a.p., IV, blz. 130 v⁰.

415 Enkele voorbeelden: Wat eetj' ... aen cost die tranen cost? (tot de „roock-eters" en „taback-blasers" (Sinn'- en minne-beelden, t.a.p., I, blz. 119); Nu, schoon ick niet en droegh den naem van hoogh geleert Noch ben ick by den staet met desen staet vereert (Twee en tachtig-jarig leven„ t.a.p., blz. 46). Vgl. nog: His vale, mi nepos, et rem nostram cura cum curâ (in een brief uit 1614, bij Meerkamp van Embden, t.a.p., blz. 58).

416 Vgl. Self-stryt, t.a.p., blz. 88, 99; Houwelyck, t.a.p., IV, blz. 64; Trou-ringh, t.a.p., Lof-sangh op het geestelick houwelick van Godes sone, blz. 136.

417 Houwelyck, t.a.p., V, blz. 37 r⁰.

418 T.a.p.

419 Busken Huet, t.a.p., blz. 50.

420 Cats heeft maar zes fabels geschreven, die opgenomen zijn in zijn Hof-gedachten, t.a.p., blz. 55—63. — Zie over deze „Leersame fabulen": J. F. Heijbroek, De fabel. Ontwikkeling van een literatuursoort in Nederland en in Vlaanderen (Amsterdam, 1941), blz. 92—93.

421 Vgl. A. G. van Hamel, Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieën over litteratuur in Nederland ('s-Gravenhage, 1918), blz. 51.

422 Vgl. de opvatting van Van de Venne in diens „Zeeusche mey-clacht, ofte schynkycker" (Zeeusche Nachtegael, I, blz. 55—68). Vgl. hiervóór, blz. 235.

423 Vgl. Werner Sombart, Luxus und Kapitalismus (München und Leipzig, 1913), S. 120.

424 Vgl. vooral de beschouwingen van Kuyper in zijn in de volgende noot te noemen rede, en Just Havelaar, Oud-Hollandsche figuurschilders (Haarlem, 1915), blz. 39.

425 A. Kuyper, Het Calvinisme en de kunst (Amsterdam, 1888).

426 Kalff, Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde, t.a.p., IV, blz. 355.

427 J. Huizinga, Herfsttij der Middeleeuwen[3] (Haarlem, 1928), hfdst. XX: Het beeld en het woord.

428 Een plaats als de door Buitenrust Hettema (Uit alle de wercken van Jacob Cats, t.a.p., blz. IX) aangehaalde uit het Houwelyck, t.a.p., III, blz. ** 3 v⁰—** 4 r⁰, zou op het tegendeel kunnen wijzen, maar Cats heeft het hier over de drang tot schrijven, wat hij als een hem door God opgelegde plicht gevoelde — niet over de drang om verzen te schrijven, zoals een dichter die nolens volens krijgt.

429 E. J. Potgieter, Het Rijksmuseum te Amsterdam (in: Proza, 1837—1845[7] (Haarlem, 1886), blz. 311—375), blz. 353.

430 J. Prinsen J.Lzn., Handboek tot de Nederlandsche letterkundige geschiedenis[3] ('s-Gravenhage, 1928), blz. 342—343.

431 J. L. Walch, Nieuw handboek tot de Nederlandsche letterkundige geschiedenis ('s-Gravenhage, 1940—...), blz. 271.

432 Derudder, l.c., p. 461.

433 Cd Busken Huet, Litterarische fantasien en kritieken, I (Haarlem, 1868), blz. 41—74.

434 T.a.p., blz. 43.

435 Mengelingen, achter de Hoff-gedachten (in: Ouderdom, Buyten-leven, en Hof-gedachten, t.a.p.), blz. 70—71.

436 Klagende maeghden (Dordrecht, 1633), II, blz. 170—172.

437 Jan Jansz. Starter, Friesche lust-hof (Amstelredam, 1621), blz. 2.

438 Op de wercken van M. H. Jacob Cats. — Jacobus Revius, Over-ysselsche sangen en dichten, uitgegeven door W. A. P. Smit, II (Amsterdam, 1935), blz. 63.

439 Een bibliografie waaruit het oordeel van tijdgenoot en nakomeling zou blijken, ontbreekt nog. Bouwstoffen daarvoor vindt men o.a. in: De la Rue, blz. 346—347; Buitenrust Hettema, Uit alle de wercken van Jacob Cats, t.a.p., blz. V—VIII; Kalff, Studiën over Nederlandsche dichters², t.a.p., blz. 127—140, 261—263; Te Winkel, Ontwikkelingsgang², t.a.p., III, blz. 543—550; Maurits Sabbe, Brabant in 't verweer (Antwerpen, 1931), blz. 187—189; Eug. de Bock, De populariteit van Cats in Zuid-Nederland (Gedenkboek A. Vermeylen (z. pl., 1932), blz. 329—330); Smilde, t.a.p., blz. 288—305.

Over zijn invloed op de literatuur van het buitenland zie men: Johannes Bolte, Verdeutschungen von Jakob Cats' Werken (Tijdschr. v. Ned. taal- en letterk., 16 (1897), blz. 241—251); Sophie Schroeter, Jacob Cats' Beziehungen zur deutschen Literatur. I. Die deutschen Uebertragungen seiner Werke (Heidelberg, 1905); J. E. Gilet, De Nederlandsche letterkunde in Duitschland in de zeventiende eeuw (Tijdschr. v. Ned. taal- en letterk., 33 (1914), blz. 1—31, vooral blz. 16—18); W. de Hoog, Studiën over de Nederlandsche en Engelsche taal en letterkunde en haar wederzijdschen invloed (Dordrecht, 1909), II, blz. 62; P. M. den Hoed, Iets over de cultuur-aanraking van Nederland met Denemarken en Zweden (Haarlem, 1929), blz. 12—19.

440 Constantijn Huygens, Gedichten, t.a.p., VI (Groningen, 1896), blz. 287.

441 Anth. Donker schreef over hem: „Het is diezelfde kwezeligheid die den Nederlander verleidde om blijkens den eerenaam in den opperkwezelaar Cats een Vader te huldigen" (De Stem, 15 (1935), II, blz. 716).

442 Vgl. Anton van Duinkerken, Problemen van het tweede plan (De Gids, 1942, I, blz. 190—191).

443 Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 1035—1037; N. N. B. W., I, kol. 262—265 (C. H. Ph. Meijer); J. Eysten, Simon van Beaumont (De Tijdspiegel, 1901, II, blz. 154—170); Kalff, t.a.p., IV, blz. 399—401; Te Winkel², t.a.p., III, blz. 345—346; Hoeufft, t.a.p., p. 111—112. — Zijn Nederlandse gedichten zijn herdrukt in: Gedichten van Simon van Beaumont, met eene inleiding en aanteekeningen uitgegeven door J. Tideman (Utrecht, 1843). — Inscripties van hem komen voor in de alba amicorum van Johan van Heemskerck en Joannes Colorius (beide in de Nat. Bibl., 's-Gravenhage).

444 Zijn geboortejaar schijnt te kunnen worden opgemaakt uit zijn in 1901 te Dordrecht verkochte kwartierbord. Het is mij niet gelukt, de vindplaats van dit bord op te sporen.

Van Beaumont is twee keer getrouwd, de eerste maal, op 11 Mei 1601, met Aarnoudina van Rosenburg, vervolgens, op 12 October 1636, met Catharina Brandt. Uit het eerste huwelijk zijn zes kinderen geboren, o.a. Herbert van Beaumont (1607—1679), sinds 1636 pensionaris van Dordrecht, sinds 1640 secretaris en chartermeester van Holland en Westfriesland, die in 1633 trouwde met Elisabeth de Jonge (1613—1691), het jongste kind van Jan Anthonisse de Jonge van Zieriksee. Door dit huwelijk werd Herbert de zwager van Adriaen Hoffer. De jongste zoon en naamgenoot van Simon van Beaumont, die ongetrouwd bleef, was advocaat der W. I. C. te Middelburg en van 1651 tot 1662 secretaris van de stad. Vgl. Tideman, t.a.p., blz. XXIII—XXIV.

445 Theses de donationibus exercitii gratia propositae (Luqd. Bat., Franc. Raphelengius, 1594) (U.B., Leiden). — Vgl. Diarium Everardi Bronchorstii, p. 70; vgl. p. 57, 61, 65, 66, 72, 73.

446 De Nat. Bibl. bezit een brief van Van Beaumont aan Merula (Middelburg, 9 November 1601) (Hs. 121. D. 8), afgedrukt bij Tideman, t.a.p., blz. 247—249, de U.B. te Leiden twee brieven (Hs. BPL 747) van Van Beaumont aan Merula (z. pl., 27 Maart 1592 en Leiden, 4 nonas September 1589). In beide laatstgenoemde brieven spreekt hij hem aan met „cognatus", maar op welke wijze zij verwant waren is mij niet gebleken.

447 Epitaphium Jani Dousae filii. — Aliud. — Simon van Beaumont, Horae succisivae (Rotterdam, 1640), blz. D 4 v^0—D 5 r^0.

448 Drie brieven van Vossius aan Van Beaumont, uit 1632 en 1638, zijn afgedrukt in: G. J. Vossius, Epistolae (1699), nos. CCXLVII, CCXLIX en CCCCXXVIII, ook in Tideman, t.a.p., blz. 251—254.

449 Vgl. Tideman, t.a.p., blz. 247.

450 Briefwisseling van Hugo Grotius uitgegeven door P. C. Molhuysen, I ('s-Gravenhage, 1928), no. 69 (Middelburg, 28 November 1605). Een brief van Gruterus aan De Groot over deze aangelegenheid t.a.p., no. 77 (Middelburg, 30 April 1606). Het verzoek werd afgewezen.

451 „Et, ut intra meos potius collegas maneam, nosti, credo, certe nosse debes, Simonem Bellimontium, cuius consiliis civitas Middelburgensis feliciter utitur. Is me non tantum hortatus est saepe, sed jure amicitiae prope impulit, ut facerem, quod tu nunc facis, et jamdudum me vir disertissimus permovisset verbis, nisi idem prudentissimus absterruisset exemplo: quippe cui facillimum erat de suo praestare, quod de meo exigebat". — T.a.p., no. 441 (Rotterdam, 15 December 1615).

452 Van Beaumont komt in De Groots brieven voor onder de naam Schoonenberg (Scombergius).

453 Geschreven in 't Vrienden-boeck van joncker Cornelis van der Myl. 1595. — Tideman, t.a.p., blz. 1.

454 22 Mei 1596 betaalde hij zijn contributie — een kroon — aan de Natio Germanica, waarin o.a. ook de Nederlandse studenten georganiseerd waren. Tussen 22 Mei en 18 Juni d.a.v. is hij gepromoveerd. — Mededeling van de archivaris van de Archives Départementales van de Préfecture du Loiret uit het „Livre des procureurs de la Nation Germanique de l'Université d'Orléans" (4e livre).

455 Vgl. de in noot 1 genoemde bron; verder: Hieremiae Persenio Aureliani reperto. — Horae succisivae, t.a.p., blz. D v^0. Vgl. Tideman, t.a.p., blz. VI. — Jeremias Piersenaeus is in 1597 assessor geweest van de Natio Germanica, maar zijn verdere lotgevallen zijn mij niet bekend. 14 Juni 1593 was hij te Leiden in de juridische faculteit ingeschreven.

456 Vgl. Christiaan Sepp, Polemische en irenische theologie[2] (Leiden, 1882), blz. 81—85.

457 De broer van de alchemist Theobald van Hogelande, Jan van Hogelande (± 1558—1614), van een bekende Middelburgse familie, was getrouwd met Aeghte van Beaumont, misschien een tante, in elk geval een familielid van Simon. Ook deze relatie kan dus de aanleiding zijn geweest van zijn vestiging in Middelburg.

458 Vgl. Tideman, t.a.p., blz. VIII, noot 4.

459 Bovendien met Johan Houck, de enige Middelburgse pensionaris uit het eerste kwart der eeuw die geen letterkundige was.

460 Epithalamium, in nuptias Jacobi Catsii, & Elisabethae Valckenburgiae. — Horae succisivae, t.a.p., blz. H 2 r^0—H 4 r^0. — Dat Cats' vrouw dezelfde zou zijn als de Elisabeth, op wie Van Beaumont in zijn jonge jaren verliefd is geweest, is hoogst onwaarschijnlijk; de gronden die Eysten, t.a.p., blz. 161, voor deze veronderstelling aanvoert, zijn uiterst zwak.

461 Een brief van Van Beaumont aan Van der Myl (Middelburg, 8 October 1601) is in de verzameling Papenbroek in de U.B. te Leiden. Vgl. hierna, blz. 339.

462 Zie over hem: De la Rue, Staatkundig en heldhaftig Zeeland, t.a.p., blz. 38—40; Nagtglas, I, blz. 102—103. — Jacob Campe was in 1600 getrouwd met Martha van Reigersberch (± 1584—1620), de oudste zuster van de vrouw van Hugo de Groot. In 1618 werd hij namens Zeeland afgevaardigd naar de Dordtse synode.

463 Vgl. Journael, vande legatie, gedaen inde iaren 1627 en 1628 by ... Rochus vanden Honaert, raets-heer inden Hoogen Rade van Hollant, Zeelant ende West-Vrieslant: Andries Bicker, burgemeester ende raedt der stadt Amstelredam: ende Simon van Beaumont, Raet Pension. der stadt Middelburgh .... te samen by de ... Staten Generael afgesonden, op den vrede-handel tusschen de coninghen van Polen ende Sweden ... Versiert met verscheyde kopere figuren ... Door A. B. een van de twee secretarisen der selver ambassade. t'Amstelredam, by Michiel Colijn ... 1632 (84 blzn.; 4to obl.) (Pamflet Van der Wulp, no. 2007).

464 Sur la blessure du roy de Suède. 1627. — Tideman, t.a.p., blz. 131—134. Vgl. t.a.p., blz. XI—XII.

465 Uit een brief van 19 Maart 1639 van G. J. Vossius aan J. Meursius, in: Joannes Meursius, Opera, XI (Florentiae, 1762), kol. 635.

466 Barlaeus schreef een lofdicht voor de „Horae succisivae" en op de disputen van Van Beaumonts zoons Aarnoud en Herbert. Zie: Caspar Barlaeus, Poemata (Amstelodami, 1646), II, p. 104—105, 313—315.

467 Vgl. ook zijn „Aanspraak tot een oproerig prediker", no. I van de „Tyts-snipperingen van 't jaer 1638" (Tideman, t.a.p., blz. 167), dat ook opgenomen is in de „Bloemkrans van verscheiden gedichten" (Amsterdam, 1659), blz. 50—51.

468 Het lofdicht voor de „Sinne-vonck op den Hollandtschen turf" (1634) van Adriaen van de Venne, dat met de initialen H. V. D. ondertekend is, dezelfde letters waarmee Van Beaumont een aantal van zijn gedichten in de „Zeeusche Nachtegael" ondertekende, houd ik met Tideman (t.a.p., blz. XXXVI, noot 3) voor het werk van een andere dichter.

469 Horae succisivae. Tyts-snipperinghen. Rymen ende versen. Meestendeel in sijn jonghe, eenighe in sijn ouder jaren nu ende dan gedicht, by Simon van Beaumont. In 's Graven-haghe, voor Anthony Iansz Tongerloo, boeck-verkooper inde Veen-straet, inde thien Geboden. Anno 1638 (162 ongen. blzn.; 4to) (U.B., Groningen). — Herdruk: Horae succisivae. Tyt-snipperingen. Vande ionckheyt, tot inden ouderdom, van Simon van Beaumont. Vermeerdert met de rijmen ende versen van de jaren XVI^c-XXXVIII ende

XXXIX. Tot Rotterdam, voor Johannes Neranus boeck-verkooper aen de Koorn-marckt, inde Boeckbinder, 1640 (126 ongen. blzn.; 8vo). De aanhalingen hieronder zijn naar deze druk. — Corn. Boy schreef een Nederlands en een Latijns lofdicht voor de eerste, Caspar van Baerle bovendien een Latijns lofdicht voor de tweede uitgave.

In 1644 heeft Corn. Boy de Latijnse gedichten van Van Beaumont afzonderlijk uitgegeven in: Simonis Bellimontii Horae succisivae, sive, carminum, ab adolescentia in senectutem usque scriptorum, collectanea. Hagae-Comitis, ex officina Theodori Maire, 1644 (IV, 112 blzn.; 8vo) (Nat. Bibl., 's-Gravenhage).

470 Tideman, t.a.p., blz. 1—2.

471 T.a.p., blz. 3.

472 T.a.p., blz. 4—30. — Een deel van deze gedichten had Van Beaumont al afgestaan aan de „Zeeusche Nachtegael", t.a.p., I, blz. 31—39. — De naam van het meisje vindt men in de beginletters van een van de sonnetten (Tideman, t.a.p., blz. 17: Eerbaerheyt eerst voor al, enz., waarbij men dan de elfde regel moet lezen als: Voert, groote koningin, de scepters en de kroonen, zoals de druk van 1640 heeft. Ook in het volgende sonnet (no. XVIII) en dat op blz. 20—21 (no. XXII) is de voornaam van het meisje in de beginletters verborgen. In de „Erotica" noemt hij haar Elisa.

473 T.a.p., blz. 18, no. XVIII.

474 T.a.p., blz. 22, no. XXIV.

475 T.a.p., blz. 27, no. XXXII.

476 T.a.p., blz. 27—30, no. XXXIII.

477 Op deze cyclus volgt in de „Horae succisivae", ed. 1638, blz. K 3 v^0—M 4 r^0, een verzameling Latijnse gedichten, „Erotica", die waarschijnlijk uit dezelfde tijd dateren. — Ook moeten in dit verband de dertien „Kusjes" worden genoemd, die overgeleverd zijn in een zeventiende-eeuws hs., dat het wapen van het geslacht Van Beaumont bevat en waarvan het schrift niet noemenswaard afwijkt van dat van onze dichter. Het zijn gedeeltelijk navolgingen of uitbreidingen van enkele „Basia" van Janus Secundus, gedeeltelijk oorspronkelijke verzen, terwijl een enkel lied naar Catullus is gevolgd. De vermelding van IJ en Amstel in een van deze „Kusjes" maakt het echter onwaarschijnlijk, dat Simon van Beaumont ze zou hebben gedicht. In dat geval had men ze ook in de „Horae succisivae" mogen verwachten. — Vgl. Tideman, t.a.p., blz. 266—283; Joannes Nicolai Secundus, Basia, herausgegeben von Georg Ellinger (Berlin, 1899), S. XVI—XVII.

478 Tideman, t.a.p., blz. 30—34; Zeeusche Nachtegael, II, blz. 17—20.

479 Bij Van Mander zijn de 83 regels van het origineel tot 162 uitgedijd, bij Vondel (1660) tot 114.

480 Vgl. Jacobsen, Carel van Mander, t.a.p., blz. 95.

481 Het begin van Ovidii Metamorphosis. — Tideman, t.a.p., blz. 34—36. — Van Beaumont vertaalde van het eerste boek der „Metamorphosen" vs. 5—44.

482 Tideman, t.a.p., blz. 123—131; Zeeusche Nachtegael, I, blz. 9—13.

483 In reditu è Polonia. — Horae succisivae, t.a.p., blz. G 6 v^0—G 7 v^0.

484 T.a.p., blz. G 5 v^0—G 6 r^0.

485 Exeuntibus induciis. — T.a.p., blz. H 4 r^0.

486 T.a.p., blz. D r^0—D 6 r^0.

487 T.a.p., blz. 157—167. — Voor de datering van deze gedichten is geen enkele aanwijzing.

488 T.a.p., blz. 36—122.

489 Zeeusche Nachtegael, II, blz. 1—17.

490 Tideman heeft van bijna alle het overeenkomstige epigram van Martialis aangewezen.

491 Tideman, t.a.p., blz. 137—157.

492 T.a.p., blz. 167—200, 200—240.

493 „De mont self van Ronsard, waer daer toe veel te slecht" (nl. om zijn klachten uit te spreken). — Tideman, t.a.p., blz. 20, no. XXI.

494 „Voicy du gay printans l'heureux advenement" (Ph. Desportes, Oeuvres chrestiennes (Rouen, 1611), Diane, liv. I, sonnet V, p. 19) is door Van Beaumont vertaald in: „Nu komt de soete lent vernieuwen ons den tijdt" (Tideman, t.a.p., blz. 9—10, no. VII). Vgl. het sonnet „O lict! s'il est ainsi que tu sois inventé" (Desportes, l.c., Diane, liv. I, sonnet VII) met „Als 't vlammich-licht gespan int westen is ghedoken" (Tideman, t.a.p., blz. 11, no. IX).

495 Cath^a. Ypes, Petrarca in de Nederlandse letterkunde (Amsterdam, 1934), blz. 153, wijst nog op het sonnet „Eerbaerheyt eerst voor al, daer toe volmaeckte seden" (Tideman, t.a.p., blz. 17, no. XVII), waarvan het thema op één lijn staat met dat van son. 178 van Petrarca: „Grazie ch'a pochi il ciel largo destina", en op het sonnet „Soo een oprecht, getrou, end' ongevalscht gemoedt" (t.a.p., blz. 21—22, no. XXIV), dat aansluit bij son. 188: „S'una fede amorosa, un cor non finto", maar aan het slot afwijkt.

496 T.a.p., blz. 3.

497 T.a.p., blz. 14—15, no. XIV.

[498] In een brief aan Merula (Middelburg, 9 November 1601), bij Tideman, t.a.p., blz. 249.

[499] Zie over hem: De la Rue, blz. 41—46; Nagtglas, I, blz. 86; N. N. B. W., IV, kol. 333 (W. Zuidema); C. H. O. M. von Winning, Johan de Brune de oude. Een Zeeuwsche Christen-moralist en Humanist uit de zeventiende eeuw (Groningen—Den Haag, 1921). — Na de vrij recente monografie van Von Winning kon ik aan deze auteur een beknopter bespreking wijden dan waarop zijn betekenis hem recht geeft.

[500] Proverbia, of, de Spreucken van Salomon: nu eerst uyt de Hebreeusche in onze Neder-duytsche tale over-gheset ende in alle duystere plaetsen uyt-gheleght ende verklaert door Johannem de Brune J. C. Tot Middelburgh, by Simon Moulert, boeckvercooper woonende op den Dam, by de oude Beurse anno 1619 (XVI, 238 blzn.; 8vo). — Het boek is opgedragen aan de Middelburgse kerkeraad.

[501] Vgl. Emblemata (Amsterdam, 1624), blz. 301: „De stoffe van dit zinnebeeld is geleent, uyt het elfde capittel van den Predicker: dien ick (God willende) onlangs zal in 't licht brengen, nieuwelicks van my, uyt den Hebreeuschen oorsprongh over-ghestelt, en in alle duystere plaetsen, naer mijn geringe moghelickheyd, uyt-geleght en verklaert".

[502] De CL. Davids Psalmen, uyt de Hebreeusche in de Nederlantsche tale van woord tot woord over-geset ende met de nieuwe oversettinge des Bybels over-een-komende. Door mr. I. de Brune, secretaris van de Ed. Moghende Heeren Staaten 's Lands ende graeflijckheyts van Zeelandt. By Zacharias ende Michiel Roman, boeckvercoopers woonende op den Burcht inden vergulden Bybel anno 1644. Met privilegie, voor 13 iaren (350 ongen. blzn.; 8vo). — Deze vertaling is door De Brune opgedragen aan de Staten-Generaal. — Herdruk: Amsterdam, 1650.

[503] Salomons Hoogh-lied, met verklaringhe van de historische ende letterlicke zin: tot ontdeckinghe van vele duysterheden en zwarigheden. Door Ioh. de Brune, secretaris van de Ed. Mogh. Heeren Staten van Zeelandt. Te Middelburgh, by Anthony de Later, ordinaris stadts drucker. 1647 (XII, 96 blzn.; 12mo).

[504] Vgl. over De Brune's Psalmvertaling: Von Winning, t.a.p., blz. 171—176. — Voetius roemde deze vertaling als de beste die hij kende: „Sed nunc omnes omnium inventiones superavit nova, ingeniosa, et erudita idustria ampliss. consultiss. et multiplici eruditione excultissimi viri D. Johannis de Brune illustr. Zelandiae ordd. syndici, qui purum putum textum sacrum ex hebraeo fideliter expressum, numeris tamen adstrictum, et cantui ecclesiastico adaptatum dedit". — Gisb. Voetius, Exercitia et bibliotheca studiosi theologiae[2] (Ultrajecti, 1651), p. 529. — De herdruk van 1650 is rhythmischer, maar niettemin nog verre van dichterlijk.

[505] Hemels-feest, ofte god-vruchtighe roeringhen, in-ghevallen by ghelegentheyt van de betrachtinghe van Christi heyliqhe maeltijdt. Spe et metu. Tot Middelburgh, ghedruckt by Hans vander Hellen. 1621 (XVI blzn. 8vo) (Nat. Bibl., 's-Gravenhage).

[506] De grond-steenen van een vaste reqieringe, gheleyt end uytgestelt tot bericht end nuttigheyt van alle goede vaderlanders. Door J. D. B. J. C. Spe et metu. Tot Middelburgh, gedruckt by Hans van der Hellen, voor Jan Pieterssen van de Venne, wonende op den hoeck van de nieuwe Burse 1621 (XVI, 192 blzn.; 8vo). — De Brune droeg dit boek op „Aende Ver-eenighde Nederlanden". — Herdruk: Gorinchem, 1661.

[507] Vgl. Von Winning, t.a.p., blz. 46.

[508] Bancket-werck van goede gedachten, I (Middelburgh, 1657), no. CXLVII.

[509] Aen mr. Willem Teellinck, ghetrouwe man Gods, ende ware bedienaer van sijn ghemeente, op dit selve bouck. — Willem Teellinck, Balsem Gileads (Middelburgh, 1622), blz. *** 4 r^0—v^0. — Ook in de Zeeusche Nachtegael, III, blz. 48—50.

[510] Aen den hoogh-gheleerden heer Constantin Huygens, op het uyt-gheven van syn Costelick mal, ende Haeghsche Voor-hout. — Constantin Huygens, 't Costelick mal (Middelburgh, 1622), blz. * 3 r^0—v^0.

[511] Vgl. Von Winning, t.a.p., blz. 62.

[512] Vgl. t.a.p., blz. 55.

[513] Vgl. t.a.p., blz. 56—57.

[514] Vgl. t.a.p., blz. 59—60.

[515] Vgl. t.a.p., blz. 61.

[516] In zijn op blz. 314 te noemen grafschrift op Faukeel.

[517] Grond-steenen, t.a.p., blz. 98.

[518] Vgl. Von Winning, t.a.p., blz. 48—50.

[519] Iohannis de Brunes I. C. Emblemata of zinne-werck voorghestelt, in beelden, ghedichten, en breeder uijt-legginghen, tot uijt-druckinghe, en verbeteringh van verscheijden feijlen onser eeuwe. t'Amsterdam bij Jan Evertsen Kloppenburch, boeckverkooper op 't water inden vergulden Bybel, teghen over de Kooren-marckt. Anno 1624 (X, 360 blzn.; 4to). — Het boek is opgedragen aan Steven Tenys, gecommitteerde raad van de Staten van Zeeland en van de admiraliteit. — Herdrukken: Amsterdam, 1661; Amsterdam, z. j. (1688?).

[520] Emblemata, t.a.p., blz. 49.

[521] T.a.p., blz. 46—47.

522 Grond-steenen, t.a.p., blz. * 2 r⁰. — Vgl. zijn lofrede op de Nederlandse taal in het Bancket-werck, t.a.p., II, no. CCCLXXXIII, waarin o.a.: „Maer dit staet my diep, in 't hooft gheprent, dat onze Nederlandsche gheen talen en hoeft te wijcken, om 't ghewighte van de hooghste afbeeldinghen, en ziel-driften, te vatten en te dragen".

523 Vgl. nog: „U meyn' ick heerlick vader-landt, die vernoemt sijt de woon-plaetse end' de herberge van de ghereformeerde kercke te wesen". — Grond-steenen, t.a.p., blz. 93.

524 T.a.p., blz. * v⁰. — Vgl. Von Winning, t.a.p., blz. 125.

525 Ad nobilissimos potentissimosque Zelandiae ordines. — Iacobus Eyndius, Chronici Zelandiae libri duo (Middelburgi, 1634), p.):(2 r⁰—3 v⁰.

526 Luctor et emergo. Zeeland spreeckt. — Jan van Reygersbergh, De oude chronijcke ende historien van Zeelandt. Van nieuws met eenighe byvoechsels mitsgaders met de figueren der graeven van Zeelandt vermeerdert (Middelburch, 1634), blz. *** 3 r⁰—v⁰. Hetzelfde gedicht is nog eens op blz. 355 afgedrukt. De „byvoechsels", die aan De Brune zijn toegeschreven, zijn zoals Von Winning, t.a.p., blz. 128—130 heeft aangetoond, niet van hem; althans één ervan is van de drukker Adriaen Roman, een broer van de uitgever.

527 Vgl. Von Winning, t.a.p., blz. 127—135.

528 In tegenstelling tot Cats spreekt De Brune in zijn werken betrekkelijk zelden over Zeeland. Ik tekende aan: „Al warens' (t.w. de modefatten) oock soo swart als d'Arnemuydsche keeten" (t.w. de zoutketen) (Lofdicht voor 't Costelick mal, t.a.p., blz. * 3 v⁰). — „d'Abdyesche onruste" (Emblemata, t.a.p., blz. * 2 v⁰). — „verghelijckt maer eens de moeder-stad van Zeeland met haer kloeckste dochter, die de Flesse draeght (t.a.p., blz. 201). — „die ongheluckigh is, alwaer hy in het kloeckste schip, zal tusschen Vlissinghen, en Breskens verdrincken" (Bankket-werk (1660), II, blz. 188, no. CCLXXXV). — „Een fraeye vrouw moet hebben een Neerlands lijf; een Engelands aengezichte; een Brabands tonghe; een Hollands herte; ick voegh-er by een Zeeuwsch verstand; zonder Italien hier te kennen" (t.a.p., II, blz. 281, no. CDLIII). Verder is de „Domburghs-reyse" in de Zeeusche Nachtegael, t.a.p., I, blz. 79—82, geheel doordrongen van de locale sfeer.

529 J. de Brunes Nieuwe wyn in oude le'er-zacken. Bewijzende in spreeck-woorden, 't vernuft der menschen, ende 't gheluck van onze Nederlandsche taele. Tot Middelburgh, by Zacharias Roman, boeckvercooper, op den Burght, inden Vergulden Bybel, anno 1636 (XXIV, 504 blzn.; 12mo). — Het boekje is opgedragen aan Johan de Knuyt, vertegenwoordiger van de Eerste Edele van Zeeland.

530 Vgl. Von Winning, t.a.p., blz. 114—115.

531 Joh. de Brunes Siel-gerechten, toe-gemaeckt met hemelsche speceryen, gehaelt uyt de kostelicke winckel der Goddelicke schriften. Spe et metu. Tot Middelburch, by Zacharias Roman, boeck-vercooper, wonende op den Burcht, inden Vergulden Bybel, anno 1632 (XVI, 160 blzn.; 8vo) (Stadsbibliotheek, Haarlem). — Herdruk: Joh. de Brunes Ziel-gerechten ... Vermeerdert met Geestelijck bancket-werk ... (Leeuwarden, 1660). — Deze herdruk is opgedragen aan de Prinses van Oranje. — Van der Aa, B, blz. 465, noemt een druk van 1643, De la Rue, t.a.p. een van 1644. Ik zocht naar beide tevergeefs.

532 T.a.p., blz. A 3 r⁰.

533 Bancket-werck van goede gedachten: door d'heer mr. Johan de Brune, raed pensionaris der Ed. M. Heeren Staten van Zeelandt. Spe & metu. Tot Middelburgh ghedruckt by Jaques Fierens, inde Globe. 1657. Met privilegie voor 15 jaren (XVI, 496 blzn.; 8vo). — Lofdichten van Cats, Huygens, W. Quirinus, C. Boey, P. van Gelre, Joan Wilmerdonx en Izaak van Hoornbeek gaan het boek vooraf, waarin ook het portret van de schrijver is opgenomen. — Herdruk: Het eerste deel van 't Bankket-werk van goede gedachten, door d'heer mr. Johan de Brune, raad-penzionaris der Ed. Mog. Heeren Staten van Zeelandt. Met een gemeyne bladwijser achter het tweede deel. Spe & metu. Tot Middelburgh, gedruckt by Jaques Fierens, inde Globe. 1660. Met privilegie van 15 jaren (XVI, 496 blzn.). — Het tweede deel van 't Bankket-werk van goede gedachten, door d'heer mr. Johan de Brune, raad-penzionaris der Ed. Mog. Heeren Staten van Zeelandt. Spe & metu. Tot Middelburgh, gedruckt by Jaques Fierens, inde Globe. 1660. Met privilegie voor 15 jaren (XXIV, 496 blzn.; 8vo). — Het eerste deel bevat dezelfde lofdichten als de eerste druk; alleen is het lofdicht van Wilmerdonx tussen die van Quirynsen en Boey geplaatst. — Het tweede deel bevat lofdichten van Volkerus ab Oosterwijck, C. Keizer en Cats en wordt besloten door een uitvoerige bladwijzer van de beide delen (blz. 439—495).

In mijn bezit is een ex., dat de eerste druk van de beide dln bevat, waarachter een „Appendix" van 48 blz. met 92 „gedachten" is gebonden. Zie: P. J. Meertens, Een onbekend „appendix" op het „Bancket-werck" van Johan de Brune (Het Boek, 13 (1924), blz. 262—263). — Een titeluitgave van het eerste deel uit Amsterdam, 1699, waarin ditzelfde appendix als tweede deel is opgenomen, is eigendom van dr. J. F. Buisman Jr. te Hoogeveen. Zie: J. F. Buisman Jr., Het appendix op De Brune's Banketwerk (Het Boek, 15 (1926), blz. 121.

534 Siel-gerechten (1632), t.a.p., blz. A 3 v⁰—A 4 r⁰.

[535] Bancket-werck, I, t.a.p., no. CCXXIX.
[536] Vgl. Von Winning, t.a.p., blz. 71.
[537] T.a.p., blz. 75.
[538] T.a.p., blz. 76.
[539] T.a.p.
[540] T.a.p., blz. 77.
[541] T.a.p., blz. 80.
[542] Emblemata, t.a.p., blz. 284.
[543] Zeeusche Nachtegael, I, blz. 48; vgl. II, blz. 56, 60.
[544] Vgl. over De Brune's stijl Von Winning, t.a.p., hfdst. IV, met vele voorbeelden.
[545] Bancket-werck, t.a.p., II, no. CDXII.
[546] T.a.p., II, no. CDXLIX.
[547] Op het Bancket-werck vanden hoogh-geleerden groot achtbaren heer Johannes de Brune, raet-pensionaris vande Ed Mog. Heeren Staten van Zeelandt. — Bancket-werck, t.a.p., I, blz. .·. 4 r⁰.
[548] Aen-spraecke, aen den overleden heer mr. Johan de Brune, voor desen raet-pensionaris vande Ed. Mogende Heeren Staten van Zeelandt. — Bankket-werk, t.a.p., II, blz. ·:· ·.· 4 v⁰.
[549] Aan den hoogh-gheleerden heer Constantin Huygens, op het uyt-gheven van syn Costelick mal, ende Haegsche Voor-hout. — Constantin Huygens, 't Costelick mal (Middelburgh, 1622), blz. * 3 r⁰—v⁰.
[550] Huygens was in Januari 1621 als gezantschapssecretaris met Jacob Schotte meegegaan naar Engeland; het gezantschap trachtte van Jacobus I hulp te verkrijgen voor zijn schoonzoon Frederik V van Bohemen.
[551] De briefwisseling van Constantijn Huygens (1608—1687), uitgegeven door J. A. Worp, t.a.p., IV, blz. 22.
[552] T.a.p., IV, blz. 203—204.
[553] T.a.p., V, blz. 247. — „Zoo ick eerstdaeghs een drucker vinden kan", schrijft De Brune uit Middelburg, 6 December 1655, „ick zal my quyten, koper om goud wederghevende, *χρύσεα χαλκείων*. 'T zal echter bynae denzelven titel hebben en de naem van sprongh-gedachten".
[554] T.a.p., V, blz. 286.
[555] De evangelio Matthaei, quanam lingua sit scriptum, dissertatio ejusdem: clariss. ac consultiss. viro, D. Johanni Brunaeo, J. U. doctori, & senatori Middelburgensi, in perpetuum, amicitiae mutuae, monumentum, dedicata. — In: Franciscus Gomarus, Examen controversiarum, de genealogia Christi (Groningae, 1627), p. 58.
[556] Graf-schrift, D. Hermann. Faukeel. — Hermannus Faukeel, Bruylofts-liet, ter eeren Jesu Christi (Middelburgh, 1628), blz. M v⁰.
[557] Aen de heer Philips van Lansberge; over zijne Bedenckinghen, op den daghelijckschen ende jaerlijckschen loop des aerdt-cloots. — Philippus Lansbergius, Bedenckinghen, op den daghelijckschen, ende jaerlijckschen loop vanden aerdt-cloot (Middelburgh, 1629), blz. ** 2 r⁰—v⁰.
[558] De oude Johan de Brune zat tussen 1579 en 1594 vijfmaal als ouderling in de kerkeraad der Nederl. Hervormde gemeente.
[559] Zeeusche Nachtegael, I, blz. 79—82.
[560] Volgen in ordre alle de keur-spreucken van Salomon, die in dit handt-boeck verklaert zijn, in rijm ghestelt, door den erntfesten, hoogh-geleerden ende seer voorsienighen heer mr. Joannes de Brune pensionaris vande Edl. Mog. Heeren Staten van Zeelandt. — Joannes de Mey, Het hand-boeck der spreucken Salomons (Middelburgh, 1657), blz. § 7 r⁰—§ 10 v⁰.
[561] Zie over hem: De la Rue, blz. 395; Nagtglas, I, blz. 63; N. N. B. W., III, kol. 150 (C. H. Ph. Meijer); J. A N. Knuttel, Een vergeten dichter (De Gids, 1927, III, blz. 292—299) (waarin Van Borsselen vooral als dichter van de „Strande" wordt getekend). — Al het werk van Van Borsselen is uitgegeven in: P. E. Muller, De dichtwerken van Philibert van Borsselen. Een bijdrage tot de studie van zijn taal en stijl (Groningen—Batavia, 1937).
[562] In Juli 1595 opponeerde hij (Philibertus Borstel Zelandus) tegen Theodorus Leontius, in Maart 1596 tegen Jacobus Dousa. — Diarium Everardi Bronchorstii, l.c., p. 92, 98. — In 1597 blijkt hij (nog?) in Leiden te zijn geweest, waar hij „amicitiae suae testimonium" enkele Latijnse verzen schreef in het album amicorum van Jean de la Vigne (Brit. Mus. M.S.S. No. 15, 843). Hij ondertekende deze met: Philibertus Borsalus Mattiacus. — In 1598 richtte hij zich tot de Staten van Zeeland en verzocht dit college „tot advancemente van zyne studien eenigh eerlick tractement tot laste van den lande, in consideratie van zyne vaders getrouwe diensten, zoo in Vossemaer als anders onder den vyand ter dier oorsaken geleden". Het verzoek werd echter „omme der consequentie wille" afgeslagen. — Notulen van de Staten van Zeeland, 1598, blz. 201.
[563] Zijn weduwe overleefde hem tot 1 Augustus 1655 en werd in de kerk te Poortvliet begraven. Zie: Ermerins, Eenige Zeeuwsche oudheden, VIII, blz. 121.

564 T.a.p., blz. 6 * r^0—v^0. — Herdrukt in: Muller, t.a.p., blz. 9—10. Paullus Merula (1558—1607), sinds 1592 professor in de geschiedenis te Leiden, verzamelde in dit werk, dat tevens een handboek was voor de beoefening van de jacht, alle bepalingen omtrent het jachtrecht. — Johan van Duvenvoirde (1547—1610), heer van Warmond, het Woud en Alkemade, de zgn. admiraal van Warmond, is bekend uit de geschiedenis van de Opstand; zie over hem: N. N. B. W., I, kol. 773 (H. G. A. Obreen).

565 Strande, oft ghedïchte van de schelpen, kinck-hornen ende andere wonderlïcke zee schepselen. Tot lof van den Schepper aller dingen. Aen Cornelis van Blyenburgh, weerd van alle fraeyheden ende bysonder lief hebber deser vremdigheden: midsgaders aen allen mede schelpisten. Door P. V. B. Gedruckt t' Haerlem by Adriaen Rooman. Voor Passchier van Wesbusch, boeck vercooper, woonende in den beslaghen Bybel, anno 1611 (60 blzn.; 8vo). — Herdrukken: Amstelredam, 1614. — Antwerpen, 1838. — De editie van 1614 is herdrukt in Muller, t.a.p., blz. 13—68. Die van 1838, uitgegeven door de Antwerpse rederijkerskamer „Den Olyftak", berust op een hs. uit 1628 (dat waarschijnlijk teruggaat op de editie van 1614), afkomstig uit de abdij van Sint-Salvator te Antwerpen. — Het boek wordt hier naar de ed. van 1611 geciteerd.

566 Cornelis van Blyenburgh (1545—1618), heer van Dortsmonde, Ketel, 's-Graven-ambacht, enz., dijkgraaf en baljuw van Delfland, was in tweede echt gehuwd met de waarschijnlijk veel jongere Martina van Borsselen. Uit dit huwelijk werden twee zoons geboren: Wolfert (1603—1615) en Heyman (1604—1645). — M. Balen Jansz., Beschrijvinge der stad Dordrecht (Dordrecht, 1677), blz. 992.

567 Strande, t.a.p., blz. 3.

568 Welk dier is hier bedoeld? De editie van 1838 heeft van deze „gheschoren Paep" een „moninck" gemaakt (vs. 165). Een andere opvallende verandering, die de hand van de Rooms-Katholieke afschrijver verraadt, is in deze editie die van „haer sinneloos gebed" (t.w. van tot het Rooms-Katholicisme bekeerde wilden) in „haer sin heel op 't gebedt" (vs. 286).

569 O.a. Plutarchus, Lucretius, Aristoteles, Bellonus, Valerius Maxianus, Aurelius Victor, Plato en Cicero.

570 T.a.p., blz. 5—6.

571 T.a.p., blz. 41—42.

572 T.a.p., blz. 51.

573 T.a.p., blz. 52.

574 T.a.p., blz. 58.

575 Den Binckhorst, ofte het lof des gelucsalighen ende gherustmoedighen land-levens. Aen jonck-heer Jacob Snouckaert. Heere van den Binckhorst. Amstelredam. Dirck Pietersz, boeckverkooper, op 't Water in de Witte pers. Anno 1613 (36 blzn.; 4to). — Herdrukt in Muller, t.a.p., blz. 71—106. — Vgl. over dit gedicht: J. Koopmans, Philibert van Borsselen's „Den Binckhorst" (De nieuwe taalgids, 11 (1917), blz. 25—40).

576 Een vergelijking tussen beide gedichten geeft Muller, t.a.p., vooral blz. 216—217.

577 Over dit kasteeltje en zijn bewoners vgl. t.a.p., blz. 219—221.

578 Als aanhanger van het Rooms-Katholieke geloof was Snouckaert ambteloos. — Jacob Snouckaert († 1618) werd 17 October 1575 met de Binckhorst verleid. Hij was getrouwd met Anna van Brederode, dochter van Arthur van Brederode, een natuurlijke zoon van Reimond III van Brederode. Diens vader, Walraven van Brederode, was gehuwd met Margaretha van Borselen, dochter van Wolfert VI van Borselen en Charlotte van Bourbon. Zie: Paulus Voet, Oorspronck, voortganck en daeden der doorluchtiger heeren van Brederode (Utrecht, 1656), passim.

579 Den Binckhorst, t.a.p., blz. 11.

580 T.a.p., blz. 14.

581 T.a.p., blz. 19.

582 T.a.p., blz. 20.

583 Snouckaerts Latijnse verzen zijn waarschijnlijk in portefeuille gebleven; als dichter wordt hij althans niet genoemd.

584 Lancelot van Bredero, raad van het Hof van Holland te 's-Gravenhage. Zie over hem: Van der Aa, B, blz. 389.

585 Vgl. hierna, blz. 408, noot 738.

586 Bijwijze van bladvulling volgen nog (blz. 35—36): Vier-vers op 't anagramma van Jacob Snouckaert; t' Ghelucksaligh leven ex Martiali 1. 10. ep. 47. Vitam quae faciunt beatiorem etc. Aen den selven; Anders Christelicker; Van de eer-suchte clinck-dicht. Daaronder de spreuk: In liefden volmaecktheyt.

Van Borsselen was een liefhebber van anagrammata. Behalve het hier genoemde van Jacob Snouckaert maakte hij er nog een van hem (Binckhorst, blz. 18), en verder van hemzelf (Binckhorst, blz. 2; Strande, blz. 52), van Cornelis van Blyenburgh en Martina van Borsselen (Strande, blz. 52) en van Johan van Duvenvoirde („Dianae Lied"). Een kreeftvers vindt men in de Binckhorst, blz. 26. — Vgl. Muller, t.a.p., blz. 135.

587 Vgl. hiervóór, blz. 231.

588 Den Binckhorst, t.a.p., blz. 28. Ook Petrus Hondius had hetzelfde voornemen; vgl. hierna, blz. 343.

589 Janus Douza, Poemata pleraque selecta (Lugd. Bat., 1609), p. 631. — Het album amicorum van Van Borsselen heb ik niet kunnen ontdekken; het zal, als zovele andere, verloren zijn gegaan.

590 Vgl. J. A. N. Knuttel, Bauw-heers wel-leven (Tijdschr. v. Ned. taal- en letterk., 46 (1927), blz. 180—185).

591 Vgl. P. J. Meertens, Bauw-heers wel-leven (t.a.p., 46 (1937), blz. 273—275).

592 Zo heeft Justus de Harduijn in zijn „Val ende op-stand van David" (1620) zinswendingen en zelfs hele versregels uit de Binckhorst overgenomen. — Vgl. O. Dambre, Ph. van Borsselen-plagiaat bij J. de Harduijn (De nieuwe taalgids, 31 (1937), blz. 364—366).

593 Zeer in 't kort handelt over zijn afhankelijkheid van Du Bartas: A. Beekman, Influence de Du Bartas sur la littérature néerlandaise (Poitiers, 1912), p. 32—35. Uitvoeriger: Muller, t.a.p., blz. 137—169.

594 Strande, t.a.p., blz. 52.

595 Al deze en vele andere voorbeelden vindt men bij Muller, t.a.p.

596 Zo spreekt Du Bartas herhaaldelijk van God als van „l'Ouvrier" of „ce grand Ouvrier", wat Van Borsselen vertaalt met „d'werck-man". Uitdrukkingen en omschrijvingen als „t' gevlimde volck" of „het blau-geschubde vee" (voor de vissen), „'t groot amphitrijtsche veld" of „ghelasen huys" (voor de zee) herinneren aan de „peuples escaillez" of de „bandes escaillez", „les bourgeois d'Amphitrite" en de „fleuves crystallins" waarvan bij Du Bartas herhaaldelijk sprake is. Aan deze herinneren ook de antithesen en woordspelingen die men ook bij Van Borsselen aantreft; vgl. Muller, t.a.p., blz. 139 (alwaar nog bij te voegen is: d'on-eenigh eenicheyt (d.i. de eenheid in verscheidenheid) uit de Binckhorst, vs. 424.

597 Daarentegen zou men kunnen veronderstellen dat Zacharias Heyns in zijn overzetting van Du Bartas: „De weke vanden edelen gheest-rijcken Willem van Saluste, heere van Bartas, inhoudende de Scheppinghe des werelts. Vertaelt door Zacharias Heyns" (1616), enkele vertalingen aan Van Borsselen heeft ontleend, als: tgroot Amphitritsche velt (Heyns, blz. 45b; Strande, blz. 7: T'groot Amphitrijtsche veld; Du Bartas, Premiere sepmaine ou creation du monde (Rouen, 1602), p. 187: les bourgeois d'Amphitrite ... la mer), ghevlimde volck (Heyns, blz. 119a; Binckhorst, blz. 8: t' gevlimde volck; Du Bartas, p. 519: citadins des flots).

598 Knuttel, t.a.p., blz. 294.

599 Strande, t.a.p., vs. 792—799.

600 Zie over hem: De la Rue, blz. 297—301; Nagtglas, I, blz. 394—395; N. N. B. W., VI, kol. 789—790 (C. H. Ph. Meyer); C. J. van der Palm, Biographie van den heer Adriaan Hoffer, in leven burgemeester te Zierikzee, uit onuitgegeven stukken bijeengezameld, en uitgesproken in de afdeeling Zierikzee (Maandblad voor de afdeeling Zierikzee van de Maatschappij tot nut van 't algemeen, 1827, blz. 153—174); C. F. de Jonge, Iets over Adriaan Hoffer (Zeeuwsche volksalmanak, 1836, blz. 118—127); De Vos, De vroedschap van Zierikzee, blz. 288—290. — Hoffers portret is in 1644, het jaar van zijn dood, gegraveerd door Johannes Sarragon; zie: Zel. Ill., I, blz. 392—394 en vgl. t.a.p., I, blz. 137, II, blz. 268. Boxhorn, Boy en Bruno dichtten er Latijnse verzen bij.

601 In zijn „Nederduytsche poëmata" (1635), blz. 187, laat hij zijn vader over diens ballingschap spreken.

602 Zij was een zuster van Cornelia Teelinck en gaf na haar dood haar „Corte belijdenisse des geloofs" (1607) uit; vgl. hiervóór, blz. 171. Voor de 5de druk van dit stichtelijk traktaat (1625) schreef Hoffer een lofdicht: Op de belijdenisse des gheloofs ghestelt by de eerbare, ende godtsalighe jonghe dochter Cornelia Eeuwout Teelinghx dochter, mijne eerweerdighe moeye (blz. 11—12), dat ook in de „Nederduytsche poëmata", blz. 294—295, is opgenomen.

603 „Om niet te lanck te vallen, en alle de tegenwoordige aensienelijke geslachten (t.w. van Zieriksee) onder malkander vermaegschapt, gelijkkelijk aen te raken", kon Smallegange volstaan met een opsomming van „de wonderlijk gezegende stam van Jan Anthonissen" die, dank zij zijn talrijk kroost, aan alle Zierikseese families van enige betekenis geparenteerd was (M. Smallegange, Nieuwe cronijk van Zeeland (Middelburg, 1696), blz. 526). — Hoffer dichtte op het overlijden van zijn schoonvader een rouwdicht, waarvan een exemplaar in het familie-archief De Jonge berust, en dat ook in de „Nederduytsche poëmata", blz. 80—83 is opgenomen. — Een twintig jaar jongere halfzuster van Magdalena de Jonge, Elisabeth (1613—1691), is in 1633 getrouwd met mr. Herbert van Beaumont, de zoon van de dichter Simon van Beaumont.

604 De inventaris van Hoffers nagelaten goederen vermeldt o.a.: op de voorvloer o.a. „een geschreven caerte" in het salet o.a. een grote schilderij van de stad Zieriksee, een afbeelding van de toren van Zieriksee, „een conterfeytsel van den overledene en zijn huisvrouw, een dito van des overledenen grootvader en moeder, 2 dito van de

langstlevendes vader en moeder, 1 dito van des overledenen moeder, 1 dito van juffrouw Hoffers moeder", boeken op 't kantoor: 150 in folio, 239 in 4to, 530 in 8vo, 266 in 12mo en 16mo, enige ongebonden boeken, twee grote manden met papieren en blauwboekjes, enz. — De Vos, De vroedschap van Zierikzee, blz. 289, aangevuld met mededelingen van wijlen P. D. de Vos.

605 De la Rue, blz. 300.

606 Boxhorn, Chroniick van Zeelandt, I, blz. 356.

607 Dit album, dat 219 bladen telt, berust sinds 1910 in de Nat. Bibl. te 's-Gravenhage. Een beknopte beschrijving vindt men in het Verslag der Koninklijke Bibliotheek over 1910, blz. LXI—LXIV. — Hoffer schreef op zijn beurt tijdens zijn verblijf te Dordrecht in de alba van Reinier Bogerman, Henricus ab Essen, lid van de synode, Aegidius Becius, de bekende Dordtse predikant, en Theodorus Aerarius, candidaat in de theologie.

608 Slechts de namen van twaalf afgevaardigden ontbreken; deze komen evenmin voor in de alba van Bogerman en Aerarius (met uitzondering van die van Jean Deodati, die in het album van Aerarius voorkomt).

609 T.w. Abraham van der Meer, de rector van de Latijnse school van Zieriksee, Willem Brandt (1594—1625), de zoon van de Zierikseese predikant Hendrik Brandt en zelf van 1619 tot zijn dood predikant te Nieuwerkerk op Duiveland, Wolfgang Agricola, predikant te Bedum en lid der synode vanwege Groningen, en D. Massijs, misschien de Middelburger David Massijs, een zoon van de Waalse predikant Lieven Massijs, die van 1586 tot zijn dood in 1605 in Zeelands hoofdstad stond.

610 Hoffer schreef een lofdicht voor de uitgave van 1627 van Cats' „Proteus", dat alleen in deze editie is opgenomen.

611 Klaagh-dicht op het salighe af-sterven des eerweerdighen, ende godsaligen heer, ende vriend mr. Hermannus Faukelius in zijn leven dienaar des Goddelijcken Woords, binnen Middelburgh in Zeeland. Overleden den 9. Mey, anno 1625. — Hermannus Faukeel, Bruylofts-liet, ter eere Jesu Christi (Middelburgh, 1628), blz. M 2 r^0—v^0. — Ook in de Nederduytsche poëmata, blz. 307—308.

612 (Zeven) Klinck-ghedighten. — Godefr. Udemans, Christelycke bedenckingen[4] Amsterdam, 1628), blz. A 3 v^0—A 4 v^0. — Ook in de Nederduytsche poëmata, blz. 12—16.

613 Op het Geestelick compas D. Godefridi Cornelii Udemans. — Godefridus Udemans, Geestelick compas[4] (Dordrecht, 1647), blz. Cc 3 v^0. — Ook in de Nederduytsche poëmata, blz. 74—75.

614 Op den Christelijcken land-man D. Josiae van den Houte, bedienaar des Goddelijcken Woord tot Rennisse uytgegeven anno 1620. — Nederduytsche poëmata, blz. 92—93. — Van het boek(je) van Van den Houte is geen exemplaar bekend.

615 Vgl. hiervóór, noot 602.

616 Epigramma in Historiam de rebus Danicis clarissimi, doctissimique viri D. Ioh. Isacii Pontani, illustrissimi regis Daniae historiographi. — Ioh. Isacius Pontanus, Rerum Danicarum historia (Amstelodami, 1631), p. $_{*}{}^{*}{}_{*}$ 5 r^0. — Een ander Latijns gedicht op Pontanus in Nederduytsche poëmata, blz. 260.

617 De Nat. Bibl. te 's-Gravenhage bezit zeven brieven van Pontanus aan Hoffer en een aan zijn zoon Rochus gericht, uit de jaren 1627—1634.

618 Nederduytsche poëmata, blz. 264—265, 273—274.

619 G. J. Vossius, Epistolae (Londini, 1690), I, no. LX (z. j.).

620 „Zelandiae tuae et Musarum decus" noemt hij Hoffer in de opdracht, waarin hij vrij uitvoerig spreekt over zijn toewijding ten opzichte van deze oudere vriend.

621 Op het salighe afsterven des eerweerdighen ende godsalighen Nicolaas Bayard, in sijn leven kerckendienaar vande Walsche gemeente Jesu Christi binnen Ziericzee, overleden den X. Meye Anno 1617. — Nederduytsche poëmata, blz. 69. — Klaagdicht ... over het droevighe afsterven ... D. Laurentij Boenaard, overleden den 24. Novemb. Anno 1620. — T.a.p., blz. 147—153. — Boenaert was van 1606(?) tot zijn dood predikant te Zieriksee.

622 De tuin van deze woning (Noordzijde van de Oude Haven, A. 344) is afgebeeld in de „Nederduytsche poëmata", blz. 116. — Bijna alle afbeeldingen uit deze bundel stellen gezichten voor uit Schouwen en Duiveland.

623 Men vindt deze passim in zijn gedichtenbundel, Boxhorn nam in zijn „Chroniick van Zeelandt" een aantal Latijnse gedichten van hem op, op de ondergang van Arnemuiden, op „een ontsicchelijcke scheure" in de dijk bij Zieriksee, op de steden Brouwershaven, Kortgene, Tolen, Vere, op „de herkomste van den naem van Walcheren", enz.; zie t.a.p., I, blz. 106, 107, 271, 307, 318, 371, 422, 431, 436, 467, 468. — Latijnse gelegenheidsgedichten van Hoffer vindt men verder in Boxhorns „Epistolae et Poemata" (1662): In effigiem Marci Zuerii Boxhornii (p. ** 3 r^0); In nuptias M. Z. Boxhornii & Susannae Duvelariae (p. ** 5 v^0—** 6 r^0); Elegia ad M. Z. Boxhornium (p. 85—86); Carmen (p. 108). — Hoffer heeft bovendien nog Latijnse bijschriften gedicht op afbeeldingen van Petrus Peckius (Zel. Ill., I, blz. 430), Levinus Lemnius en Jason Pratensis; voor de laatstgenoemde stelde hij ook het epitaphium in de kerk te Zieriksee op. — In Eyndius' „Chronicon Zelandiae" (1634) schreef hij enkele gedichten: De etymo

Zelandiae (p. † 2 r⁰—v⁰), Elegia ad ... Danielem Heynsium ... de morte ... Jacobi Eyndii (p. † 2 v⁰—† 4 v⁰), Tumulus ... Jacobi Eyndii (p. † 5 r⁰) en twee kleinere gedichtjes (p. † 5 v⁰), gedateerd uit 1614 en 1634.

624 Boxhorn, Epistolae et poemata, l.c., Epistolae, passim (zie register).

625 L.c., I, p. 85.

626 * Over de bloedige offerhande Christi. ZZee, 1613. 12mo. — Aldus de titel bij De la Rue, blz. 299. Deze zomin als de overige vertalingen van Hoffer kwamen mij onder ogen. De titel van het oorspronkelijke luidt: In cruentum Christi sacrificium, sive Domini passionem homilia (Lugd. Bat., 1613).

627 * Rechtsinnige bevestiginge van de ware gemeenschap des lichaams en des bloeds onses Heeren Jesus Christus. ZZee, 1614. 12mo. — De la Rue, blz. 299—300. — De titel van het oorspronkelijke werk heb ik niet kunnen vinden.

628 * Theses van de eeuwige Godheyd Christi of des eeuwigen Zoons Gods. ZZee, 1614. 12mo. — De la Rue, blz. 300. — Een verhandeling van Lucas Trelcatius Jr. over dit onderwerp is niet bekend, maar wel werd onder zijn praesidium de disputatio van Cornelis Geselius S. F. Dordracenus verdedigd, die tot titel heeft: Theses theologicae de aeterna Christi, seu aeterni Filii Dei deitate (Lugd. Bat., 1604) (U.B., Leiden).

629 * Een korte belydenisse des geloofs, door Theod. Beza. ZZee, 1614. 12mo. — De la Rue, t.a.p. — De titel van het oorspronkelijke luidt: Confessio Christianae fidei et eiusdem collatio cum papisticis haeresibus (Genève, 1560), een vertaling van de Confession de la foy chrestienne[2] (Genève, 1559; van de eerste editie is geen exemplaar bekend). De vertaling van Hoffer is klaarblijkelijk naar een verkorte uitgave.

630 * D. Heynsius, Ghespreck over den geboortedag onses Heeren. Dordr., 1622. 12mo. — De la Rue, blz. 299. — De titel van het oorspronkelijke luidt: In natalem Domini et ejus passionem (Lugd. Bat., 1613).

631 * Proteus sive Disticha synonyma in insolitam, nec auditam a multo retro tempore, anni 1615 siccitatem, &c. ZZeae ap. J. Hellenium, 1615. — Aldus de titel bij De la Rue, blz. 298; ik zag het boekje niet. — Herdrukken: Proteus, sive Disticha synonyma Adriani Hofferi Zirizaei, in insolitam nimis, nec à multo jam tempore auditam anni MDCXV siccitatem. Ad amplissimum, doctissimumque virum, D. Petrum Scriverium. Editio secunda ab authore recognita, atque augmentata. Lugduni Batavorum, excudebat Godefridus Basson. Anno MDCXXIII (28 blzn.; 4to) (Nat. Bibl., 's-Gravenhage). — Vooraf gaan lofdichten van P. Scriverius (een „in priorem editionem" en een uit 1616), Lud. à Kinschot en Abrahamus Merius, een opdracht aan Scriverius en aan de lezers. Op de 150 disticha volgen nog een „schediasma jambicum" van Scriverius en een Latijns gedichtje van Hoffer: In Hispanum, nequicquam Hollandis terrâ marique excidium meditantem. — Editio tertia, auctior et emendatior. Ultrajecti, 1670 (U.B., Leiden). — Vooraf gaat een opdracht van Godefridus Hofferus, filius, aan zijn vader Rochus Hofferus, waarin de kleinzoon als motieven voor deze nieuwe uitgave de overeenkomstige tijdsomstandigheden en de vermeerdering van het aantal disticha tot een getal van zevenhonderd opgeeft. Hierop volgen de opdracht van Hoffer aan Scriverius en lofdichten van Scriverius, Lud. à Kinschot, M. Z. Boxhornius, J. de Zuytlant et Moermondt, Corn. Boy, Cornelius Cromstryen, Abrahamus Merius en Rochus en Godefridus Hofferus. Achter de disticha is nog een brief van Cats aan Hoffer afgedrukt, die al hiervóór, blz. 371, noot 7, is aangehaald.

632 Een ghebed tot onsen Heere Iesum Christum voor de vrede der kercke. Uyt den Latijne in Nederduytsch over-gheset door Adrianum Hofferum. Tot Middelburgh, ghedruckt by Hans van der Hellen, woonende in den Noort-strate by het stadt-huys 1621 (28 blzn.; 4to) (Pamflet Knuttel, no. 3277). De kern van het geschrift is niet zozeer het door Hoffer vertaalde gebed in proza, als wel zijn eigen berijmde parafrase daarvan, die ook opgenomen is, met enkele wijzigingen, in de „Nederduytsche poëmata", blz. 164—178.

633 In deze uitgave (Amsterdam, bij Paulus van Ravesteyn, voor Cornelis van der Plasse) werden „De vier getyden des jaers" opgenomen (eveneens in de jaargang 1623), die later in de Nederduytsche poëmata, blz. 193—196, herdrukt zijn. Vgl. J. te Winkel, Almanakken met eene klucht van Brederoo en gedichtjes van Hofferus en Telle (Tijdschr. v. Ned. taal- en letterk., 3 (1883), blz. 167—173), blz. 168.

634 Van Hoffer werden een „Trouw-hertighe vermaninghe ... aan de belegherde stad van Berghen-op-Zoom", enkele Latijnse gedichten op het beleg en ontzet der stad (herdrukt in Nederduytsche poëmata, blz. 221—225, 240—241, 242, 243, 245) en een (niet herdrukt) lofdicht: „In Historiam de obsidione, et liberatione Bergae ad Zomam a reverendis viris D. Lamberto de Rijcke, D. Jobo du Rieu, D. Nathane Vayo, urbis ejusdem pastoribus editam", opgenomen voorin: Bergen op den Zoom beleghert op den 18 Julij 1622, ende ontleghert den 3 Octobris des selven jaers; volgens de beschrijvinge gedaen by de drie predikanten van de gemeynte Christi aldaer ... (Middelburgh, 1623), blz. ** 2 r⁰—*** v⁰.

635 Zeeusche Nachtegael, II, blz. 24—33, III, blz. 21—39. — In andere volgorde en met vele varianten zijn deze gedichten opgenomen in de „Nederduytsche poëmata",

blz. 84, 97—153, met uitzondering van de twee kleine gedichtjes „Dogma..." (II, blz. 30) en „Oderunt..." (III, blz. 27). Daarentegen komen de beide korte gedichtjes op blz. 113 en 115 van de „Nederduytsche poëmata" in de „Zeeusche Nachtegael" niet voor.

636 * Paraphrasis poëtica epistolae catholicae S. Jacobi Apostoli. Harderv. ap. Nic. v. Wieringen. 1634. 4to. — Aldus de titel bij De la Rue, blz. 298.

637 Nederduytsche poëmata van Adrianus Hofferus Zirizaeus rentmeester generaal over de graaffelycke domeynen van Zeeland Bëoosterscheld. t' Amsterdam, by Broer Jansz. woonende op de Nieuwezijds Achter-burghwal, inde silvere Kan. 1635 (XL, 400 blzn.; 4to). — Een uitvoerige bibliografische beschrijving van het boek geeft De Vries, De Nederlandsche emblemata, no. 161. — Geheel vooraf gaan lofdichten van Daniël Heinsius en Hermanus de Hubert (1593—1650), secretaris van Zieriksee, later raadsheer in het Hof van Holland (vgl. hierna, blz. 368). Daarop komt de voorrede, waarna nog lofdichten volgen van Abraham van der Meer, J. Cats, Ludov. à Kinschot, auditeur van de Rekenkamer van Holland, een studievriend, later zwager van Hoffer, I.V.D.M.D. (misschien Johan (van) Dach (1585—1652), medicinae doctor), Hermanus de Hubert, Antonius Walaeus, Petrus Cunaeus, P. S(criverius), Samuel de Lecherpierre de la Rivière, Waals predikant te Delft, Joh. Isacius Pontanus, Pierus Winsemius, de Friese geschiedschrijver, Cornelis Boy, A. van den Brouk, Joh. Rogiers, de medewerker aan de „Zeeusche Nachtegael", Ludovicius Berchemius, waarschijnlijk een uit Tolen afkomstig studievriend van Hoffer, en Samuel van den Ende, klaarblijkelijk van de Zierikseese familie Van den Eynde. — Van deze lofdichters was Abraham van der Meer, de rector van de Latijnse school te Zieriksee, al in 1632 gestorven. — Het gedicht van Scriverius, een ex-tempore (ook in: Gedichten van Petrus Scriverius (Amsteldam, 1738), blz. 48) is het enige goede, dat hij ooit geschreven heeft.

638 „Den ledighen tijd die my soo nu, soo dan van myne publijcke bedieninghen is vergunt geweest, hebbe ick hier aan besteed". — Voor-reden, blz. (***) r^0.

639 Of: Al drijft een gans met swanen jacht, Hy snuyft, hy blaast gelijck hy plaght (blz. (* 3) r^0). — Ook Johan de Brune had zich als dichter „een schorre gans, onder swaenen" genoemd (Zeeusche Nachtegael, I, blz. 82). Vgl. nog: H. Kz. Poot, Gedichten², II (Delft, 1728), blz. 290: „Doch schoon ik als een gans hier ook by zwaenen quaeke". — Hoffer ontleende het Latijnse citaat aan Virgilius, Bucolica, ecloga IX, vs. 36: „sed argutos inter strepere anser olores".

640 Nederduytsche poëmata, t.a.p., blz. (** 2) r^0.

641 T.a.p., blz. (** 3) r^0.

642 T.a.p., blz. (** 3) v^0.

643 T.a.p., blz. (** 3) v^0—(** 4) r^0.

644 T.a.p., blz. (** 4) r^0.

645 T.a.p., blz. (** 4) r^0—v^0.

646 Enkele titels van andere stichtelijke liederen zijn: „Vermaninghe tot werckelijcke betrachtinghe der genade Godes in Christo" (blz. 7); „De weerdigheyd der Heyligher Schrifture" (blz. 28); „Klaghe van den boetveerdighen sondaar, die van God gekastijd sijnde sich bekeert" (blz. 33); „Nieuwe-jaars-dicht op de gheboorte onses Heeren Jesu Christi anno 1615" (blz. 36); „De uytterlijcke godsdienst en behaaght Gode niet sonder de innerlijcke" (blz. 129); „Het onderscheyd des Ouden, ende Nieuwen Testaments" (blz. 144); „Van de nietigheyd, ende onmacht der menschen in 't wercken harer saligheyd" (blz. 156); „Een gebed tot onsen Heere Jesum Christum voor de vrede der kercke, ende welstand onses vader-lands. Uytgesproken in den jare 1621 op de gelegendheyd van den selven tijd" (blz. 164); „Bedenckinge op het lijden onses Heeren, ende Salighmakers Jesu Christi anno 1622" (blz. 202). Bovendien bevat de bundel achttien parafrases van teksten uit het O. en het N.T.

647 T.a.p., blz. 171.

648 T.a.p., blz. 40.

649 T.a.p., blz. 221—225.

650 T.a.p., blz. 238—240.

651 T.a.p., blz. 298.

652 De Vries, De Nederlandsche emblemata, t.a.p., blz. 84—85 en bibliographie, no. 161.

653 Nederduytsche poëmata, t.a.p., blz. 74—75.

654 T.a.p., blz. 105—106.

655 Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 187—189; Vrolikhert, t.a.p., blz. 41—52; G. D. J. Schotel, Dordrecht (Dordrecht, 1858), blz. 41—47: Abraham van der Myl (een omgewerkte herdruk van het art. in L. G. Visschers Historisch tijdschrift, 2 (1842), blz. 60—63). — Over het geslacht Van der Myl: Matthys Balen, Beschryvinge der stad Dordrecht (Dordrecht, 1677), blz. 1141—1145; Schotel, t.a.p., blz. 7—48.

656 Balen en Schotel noemen als zijn geboortejaar: 1563, Foppens en Vrolikhert: 1558. Van der Myls grafschrift vermeldt: Obiit A. 1637, 27 Martij, aetatis suae 79, maar een brief aan Johan van Beverwijck (zie hierna, blz. 406, noot 709), gedateerd 29 Mei 1633, ondertekent hij: aetatis meae LXX.

657 Er schijnt sprake van een beroep naar Friesland (Leeuwarden?) te zijn geweest;

prof. Sibrandus Lubbertus uit Franeker en de bekende Emder predikant Menso Alting schijnen zich daarvoor moeite te hebben gegeven, maar zonder succes. Een onbekende, die bang was dat zijn eigen luister door die van de jonge Van der Myl verduisterd zou worden, werkte hem namelijk tegen. Vgl. de brief van Lubbertus (Franeker, 6 December 1587) en die van Menso Alting (Emden, 16 Augustus 1587), beide aan Van der Myl, in: Thomas Crenius, Animadversiones philologicae et historicae, XI (Lugd. Bat., 1702), p. 125—126. Uit deze brieven blijkt ook dat Van der Myl in Augustus 1587 nog in Heidelberg studeerde, maar in December weer in Delft was, waar zijn vader destijds als predikant stond.

658 Reitsma en Van Veen, Acta, t.a.p., V, blz. 93—95.

659 De gedeputeerden van Vlissingen legden er op de synode de nadruk op, dat deze zaak vooral de magistraat van hun stad betrof, die hun uitdrukkelijk had verboden om op de genomen besluiten terug te komen. De synode oordeelde het daarop „onbehoorlick ende de kercke ende de policie schadelick te wesen, dat de kerckenraedt van Vlissinghe haer in een pure kerckelicke zaecke tegens den synodum met de authoriteyt der politycke overicheyt behelpt". — T.a.p., blz. 95.

660 Van der Myl is twee keer getrouwd geweest, eerst met Digneken Hoefyzer, uit een bekende Delftse familie, daarna met Agnetken van Duymen. Bij het tweede huwelijk, dat in het najaar van 1596 te Vlissingen werd gesloten (de ondertrouw had plaats op 19 October), was de hele kerkeraad als getuige tegenwoordig. Uit het eerste huwelijk werd een zoon Jan geboren, getrouwd met Engeltje Vermy; uit het tweede vier zoons en drie dochters: 1. Abraham, gehuwd met Barbara Zegers Bax; 2. Joachim; 3. Samuel, beiden ongetrouwd gestorven; 4. David, getrouwd met Kleysje Klaasdr.; 5. Digna, getrouwd met Aarnoud de Moor; 6. Christina, ongetrouwd gestorven; 7. Anna, getrouwd met ds. Andreas Colvius, predikant bij de Waalse gemeente te Dordrecht.

661 * Consolatio super morte Eilardi ab Alma Frisii (Heidelberg, 1587), 4to. — Aldus bij Van der Aa; ik zag dit geschrift niet. — Over Eilardus of Eclardus van Alma († 1586), de dichter van de * „Bellum Gigantum" (1587), vgl. Van der Aa. — Omstreeks 1595 maakte Van der Myl een lijkdicht op zijn toen nog eenige broer (David of Samuel), dat hij aan Philips Lansbergen zond. Vgl.: Nog twee brieven van Philips Lansbergen, medegedeeld door C. de Waard Jr. (Archief Z. G. d. W., 1915, blz. 93—99; alwaar, blz. 98).

662 Den slach van Lepanten des conincx van Schotlandt, Jacobi des Sesten, tegenwoordichlick regerende. Van hem eerst beschreven in Schotsche dicht, ende overgeset in Nederlantsche dicht, deur Abraham vander Myl. Middelburgh, ghedruct by Richard Schilders, wonende op de Groote Merckt, inde Fransche Galeye. 1593 (48 blzn.; 4to) (Nat. Bibl., 's-Gravenhage; Bibl. Thysiana, Leiden) — (Beschreven in B. B., M 159). — De vertaling is opgedragen aan de overheid van Vlissingen. — Herdruk: Amsterdam, z. j. (1603?) (U.B., Amsterdam). — Bovendien heeft Zacharias Heyns de vertaling van Van der Myl opgenomen in zijn: W. S. Heere van Bartas Wercken, IV, 2de stuk (Rotterdam, 1628), blz. 179—208. Vgl. blz. 175: „Onnoodich docht het my te stellen desen slagh, By Bartas meed in Frans ghebracht zijnd' aen den dagh: Dewijle vander Myl (poëtelijck beschreven) Den selven in goet Duyts te lesen heeft ghegheven".

Waarschijnlijk heeft Van der Myl de uitgave gebruikt die, tezamen met de Franse vertaling, verscheen in: His Maiesties poeticall exercises at vacant hours (Edinburgh, 1591).

663 T.a.p., blz. C 2 v^0.

664 T.a.p., blz. C 3 v^0.

665 In de herdruk zijn deze weggelaten.

666 T.a.p., blz. E 3 r^0—E 4 r^0. — Met de beide andere aanstonds te noemen oden van Horatius is deze, met slechts enkele onbetekenende spellingvarianten, herdrukt in: Horatius satyrae oft sermones rhetorijckelicken overgheset door Cornelis van Ghistele (Leyden, 1599), blz. 100—106: Volghen noch sommige andere dingen, overgheset deur A. V. M.

667 Vgl. Den loff ens landt-mans levens, t.a.p., blz. E 4 r^0:

> Oft een salaed' versch uyter aerd' gepluckt,
> Een kervelmoes, daer in veel groenicheden
> Den mensch gesondt, gescheerft sijn end gesneden,

met Bauw-heers wel-leven (Den Nederduytschen Helicon, t.a.p., blz. 236):

> Oft een salaadjen versch ghepluckt, end' zelf ghezeyt,
> Oft wel een kervelmoes, daer in veel groenigheden,
> Tot 's mensch gesontheyt goed, gescherft zijn en gesneden.

Men zou n.a.v. deze overeenkomst ook Van der Myl willen voegen bij de dichters, die voor het auteurschap van „Bauw-heers wel-leven" in aanmerking komen, maar dezelfde bezwaren, die beletten om dit gedicht aan Philibert van Borsselen toe te schrijven, gelden ook voor Van der Myl. Vgl. J. A. N. Knuttel, Bauw-heers wel-leven

(Tijdschr. v. Ned. taal- en letterk., 46 (1927), blz. 180—185); P. J. Meertens, Bauw-heers wel-leven (t.a.p., 56 (1937), blz. 273—275).

668 Vgl. Den Slach van Lepanten, t.a.p., blz. B 3 r°:

> Ick bid u eenich God, God dryich in personen,
> Dryes bid ick u, die t'saem hebt eew'lick willen wonen:
> Gelijck van macht end' eer, hoewel een onderscheyt
> Sy onder u, welck doch u wesen niet en scheydt,

met Strande, t.a.p., blz. 51:

> Ick bid dy eenigh God, God dryigh in persoonen,
> Die voor all' eeuwen hebst te samen willen woonen,
> Gelijck van macht end eer, hoe wel een onderscheyd
> Sy onder dy, welck doch dijn wesen niet en scheydt.

669 Den Slach van Lepanten, t.a.p., blz. F 2 r°—F 4 v°. — Het origineel is waarschijnlijk niet afzonderlijk verschenen; het wordt althans niet genoemd in de opgaven van Chandieu's werken.

670 T.a.p., blz. E 4 v°—F v°.

671 Achter het exemplaar van de „Bucolica en Georgica", dat in het bezit is van de Gentse Universiteitsbibliotheek. De andere bekende exemplaren van deze vertaling bezitten deze toevoeging niet. Vgl. B. B., M. 92.

Het sonnet luidt als volgt:

> Aen der sangs-godinner beionstichden A. van der Miil,
> tot Vlissingh.
>
> Van rijck Peru metael (daer sterfsaem wichten
> Al veelsins om doorcruycen Tethys schoot,
> Hoe seer ghedreycht met bleeck' en coude doot,
> Van Syrt, Charybd', ja storm, en donder-schichten)
>
> Wert niet dijn loon, o vriend, ghy crijght gedichten,
> Ghedichten slechts te loon met jonste groot:
> Voor dat u pen dit mijn vertael ter noot
> Beschermt vast, en Soyli hoop doet swichten.
>
> Mijn slechtheyt dan, neemt danckich van der Mijl,
> Vertaelt yet oudts in uwen soeten stijl,
> Dy comt het toe, ghy moeght ons best gherijven.
>
> Want selden valt dat letter-kondich man
> Recht weet ons tael, als ghy, en dichten can:
> Wilt dan ons Vlaemsch als eenich steunsel stijven.
> Een is noodich.

672 Bucolica en Georgica, dat is, Ossen-stal en landt-werck P. Virgilii Maronis, prince der poëten. Nu eerst in rijm-dicht vertaelt, door K. v. Mander (Haerlem, 1597), blz. A 3 r°—A 4 v°.

673 Een Nieu-jaer-liedt, aen den achtbaren, erentvesten, ende konst beminnenden heere, Melchior Wijntgis. — Den Nederduytschen Helicon (Haerlem, 1610), blz. 212—214.

674 Van dien Engelsman, die den nachtegael soo levendigh naesingt. — T.a.p., blz. 245—248.

675 T.a.p., blz. 42. — Ook Jasper Bernaerds noemt hem in zijn Veldt-dichtsche t'saemspraeck, t.a.p., blz. 74.

676 Vgl. hiervóór, blz. 233.

677 Abrah. vander-Milii, Lingua Belgica. Sive de linguae illius communitate tum cum plerisque aliis, tum presertim cum Latinâ, Graecâ, Persicâ; deque communitatis illius causis; tum de linguae illius origine et latissimâ per nationes quamplurimas diffusione; ut et de ejus prestantia. Quâ tum occasione, hic simul quaedam tractantur consideratu non indigna, ad linguas in universum omnes pertinentia. Additus et est index. Lugduni Batavorum, pro bibliopolio Commeliniano, excudebant anno MDCXII. Ulricus Cornelij et G. Abrahami (XXXIV, 268 blzn.; 8vo). — Vgl. over dit werk: P. J. Meertens, Abraham van der Myl als taalgeleerde (Bundel opstellen van oud-leerlingen aangeboden aan prof. dr. C. G. N. de Vooys (Groningen-Batavia, 1940), blz. 263—274). — Na deze uiteenzetting kan ik hier over de „Lingua Belgica" kort zijn.

De Bibl. der Remonstr. kerk te Amsterdam bezit een hs. Notationes et coniecturae in librum Abrahami Mylii, de Lingua Belgica (4 blzn., folio), dat misschien van G. J. Vossius is.

678 Godofr. Guilielm. Leibnitius, Collectanea etymologica (Hanoverae, 1717), II, p. 1—208: Archaeologus Teuto sive glossarium multorum vocabulorum veterum Teuto-

nicorum Celticorumque, collectorum ex variis vocabulariis et antiquissimis Teutonicis scriptoribus. — Waarschijnlijk is dit vocabularium bedoeld met het „Lexicum vetus Germanicum", waarop Grotius een lofdicht schreef (Hugo Grotius, Poemata (Lugd. Bat., 1617), p. 312—313).

679 De origine animalium, et migratione populorum, scriptum Abrahami Milii. Ubi inquiritur, quomodo quaque via homines caeteraque animalia terrestria provenerint; et post delivium in omnes orbes terrarum partes et regiones: Asiam, Europam, Africam, utramque Americam, et Terram Australem, sive Magellanicam, pervenerint. Genevae, apud Petrum Columesium, 1667 (68 blzn.; 12mo) (U.B., Gent). — De herdruk van 1705 kwam mij niet onder ogen.

680 Abrah: Milii Merckwürdiger Discurss von dem Ursprung der Thier, und Ausszug der Völcker ... Saltzburg, 1670 (XVI, 436 blzn.; 8vo) (Brit. Mus., Londen). — Zie de volledige titelbeschrijving bij Meertens, t.a.p., blz. 274.

681 „Alioqui est istud (sc. de taalstudie) *πάρεργον* nostrorum studiorum, opus ipsum et statutus labor noster est Theologia". — Lingua Belgica, l.c., p. a 4 v^0.

682 * Overleggînghe van den 23. Psalm (Dordr., 1611; 8vo). — Aldus de titel bij Van der Aa, M, blz. 372. — Het auteurschap van deze verhandeling is wel aan Van der Myl betwist, maar blijkt onomstotelijk uit een brief van hem aan Scriverius (Dordrecht, 4 Maart 1616) (U.B., Leiden), ter begeleiding van „meditationem meam in Psalmini XXIII".

683 Vgl. Archief voor kerkel. gesch., 5 (1834), blz. 117.

684 De U.B. te Leiden bezit twee brieven van Van der Myl aan Heinsius, o.a. een van 13 October 1600, waar hij twee Latijnse gedichten bij heeft ingesloten: In foedam monachorum *ἀνδρογινων* libidem en: In pontificem Johannam.

685 De U.B. te Leiden bezit een brief van hem aan Scriverius, geschreven uit Amsterdam, Maart 1616, en een andere uit dezelfde maand, uit Dordrecht geschreven. De U.B. te Amsterdam bezit het concept (z. pl. e. j.) van een brief van Van der Myl aan Scriverius.

686 Een brief van Lipsius aan Van der Myl is afgedrukt in: J. Lipsius, Opera omnia, II (Vesaliae, 1675), p. 152—153 (z. j.).

687 Omstreeks 1615 kwam hij met Vossius in aanraking, zoals blijkt uit een brief van deze aan Van der Myl van 31 Januari 1635, in: G. J. Vossius, Epistolae (Londini, 1690), I, no. 277. Van der Myl moet hem dikwijls geschreven hebben, maar geen van zijn brieven is afgedrukt in de „Clarorum virorum ad Vossium epistolae" (Londini, 1690), die het tweede deel van deze brievenverzameling vormen. Vossius prees het geschrift „De origine animalium", wat blijkt uit de nog te noemen brief van Van Beverwijck aan Van der Myl. Uit de aangehaalde brief van Vossius aan Van der Myl blijkt dat deze nog op 72-jarige leeftijd aan eerstgenoemde zijn bezwaren had meegedeeld tegen het stelsel van Copernicus. — Een concept van een brief aan Vossius (z. pl. en j.) berust in de U.B. te Amsterdam, die ook twee brieven van Vossius aan Van der Myl bezit (26 Dec. 1617 en z. j.).

688 Een brief van Van der Myl aan Junius (Vlissingen, 23 November 1599) is in de U.B. te Leiden.

689 De U.B. te Leiden bezit twee brieven van Van der Myl (Vlissingen, 1600) aan Heurnius, die hoogleraar in de medicijnen was.

690 Vgl. in: Joannes Wouwerus, Epistolarum centuriae II (Hamburgi, 1608), p. 489—490, een brief van Baudius aan Wouwerus, waarin hij o.a. het volgende schrijft: „Non amat ille (sc. Van der Myl) me sed deperit", terwijl Baudius even verder bekent dat hij zijn woorden en daden naar Van der Myls aanwijzingen pleegt te regelen („cuius nutu dicta consultaque mea gubernantur").

691 Vgl. Brieven en onuitgegeven stukken van Johannes Wtenbogaert, verzameld en met aanteekeningen uitgegeven door H. C. Rogge, I (1584—1618) (Utrecht, 1868), no. 9 (brief van Wtenbogaert aan Van der Myl, over de beroeping van zijn vader Jan van der Myl naar Utrecht, 1593), no. 72 (1607) en no. 131 (1612). — Een brief aan Wtenbogaert uit 1610 is in de U.B. te Amsterdam, met een ongedateerd concept van een andere brief.

692 Van der Myl aan Wtenbogaert, t.a.p., no. 72.

693 Wtenbogaert aan Van der Myl, t.a.p., no. 131. — Rogge veronderstelt dat het hier bedoelde geschrift de „Overleggînghe van den 23sten Psalm" is.

694 Vgl. G. P. van Itterzon, Franciscus Gomarus ('s-Gravenhage, 1929), blz. 75. — De brief van Gomarus, t.a.p., blz. 386—387. Het concept van de brief van Van der Myl, waarin deze het werk ter beoordeling toezendt, is in de U.B. te Amsterdam, waar zich ook het concept van een brief aan Marnix (13 April 1598) over dit onderwerp bevindt.

695 T.a.p., blz. 100. — De brief van Gomarus: t.a.p., blz. 390—391.

696 Vgl. Marnix, Godsdienstige en kerkelijke geschriften, t.a.p., II, blz. LXVII—LXVIII. De aldaar aangehaalde brief van Coddaeus aan Van der Myl (Leiden, 11 November 1606) heb ik niet kunnen opsporen.

[697] Deze brief (Middelburg, 8 October 1601) bevindt zich in de U.B. te Leiden.
[698] De U.B. te Leiden bezit een brief van Lansbergen aan Van der Myl (Goes, 15 Maart 1595), die uitgegeven is door C. de Waard Jr. in Archief Z. G. d. W., 1915, blz. 97—99.
[699] De U.B. te Amsterdam bezit een concept van een brief van Van der Myl aan Arminius (Vlissingen, 1 Augustus 1595).
[700] De U.B. te Amsterdam bezit concepten van vier brieven van Van der Myl aan Overall (Vlissingen, 30 Juni 1595, 15 October 1596, Dordrecht, 7 Juli 1612 en z. j.).
[701] De U.B. te Amsterdam bezit het concept van een brief van Van der Myl aan De Dominis (Dordrecht, z. j.).
[702] Vgl. uit een brief van Mylius aan Grotius (3 November 1613): „Disputatio illa, quousque ius magistratus obtineat in res religiones est perquam ardua: de qua meditari aliquid cogito: quod ubi absolvero tecum communicabo". — Briefwisseling van Hugo Grotius, t.a.p., no. 302.
[703] Vgl. uit een brief van Grotius aan G. J. Vossius (14 September 1614): „Mylius noster a Iesuitis vix ultra voces recedit". — T.a.p., no. 370. — Het volgende voorjaar komt Mylius' naam nogmaals voor in een brief van Grotius aan Vossius: „Simul de Mylii negotio — super quo tuas hic literas recepi — colloquemur, operamque dabimus, si fieri potest, ut ipsi, imo per ipsum ecclesiae prodesse valemus. — T.a.p., no. 392 (14 Maart 1615).
[704] T.a.p., no. 296 (28 October 1613).
[705] T.a.p., no. 302 (3 November 1613).
[706] T.a.p., no. 517 (4 Juli 1617).
[707] Vgl. hiervóór, noot 678. — Er is nog een uitvoerige brief van Van der Myl aan De Groot (t.a.p., no. 960; einde Maart 1625), destijds in Parijs wonende, in dezelfde toon gesteld als de brief uit 1617.
[708] Vgl. voor deze aangelegenheid en het aanstonds te noemen werkje: E. D. Baumann, Johan van Beverwijck in leven en werken geschetst (Dordrecht, 1910), blz. 61—68.
[709] Joh. Beverovicii Epistolica quaestio de vitae termino, fatali, an mobili? cum doctorum responsis. Dordrechti excudebat Henricus Essaeus impensis Joannis Maire. 1634 (XX, 424 blzn.; 8vo). — Herdrukken: Lugd. Bat., 1636. — Lugd. Bat., 1651.
[710] L.c., p. 54—84, 85—96, 349—352. — De brief van Van Beverwijck aan Van der Myl: p. 44—53.
[711] Zie over hem: De la Rue, blz. 212—223; Nagtglas, I, blz. 404—407; N. N. B. W., VIII, kol. 812—813 (J. Prinsen J.Lz.); Biogr. woordenb. v. Protest. godgel., IV, blz. 219—221; Vrolikhert, t.a.p., blz. 57—58, 60—61; J. van der Baan, De Moffeschans (Cadsandria, 1856, blz. 115—135); A. Walraven, Petrus Hondius (t.a.p., 1857, blz. 156—188); J. G. Frederiks, Petrus Hondius (Tijdschr. v. Ned. taal- en letterk., 6 (1886), blz. 103—159); J. van der Baan, De Hervormde gemeente van Ter Neuzen en hare leeraren (Ter Neuzen, 1894), blz. 9—14.
[712] Zie over hem: N. N. B. W., VI, kol. 795—796 (A. A. van Schelven); Vrolikhert, t.a.p., blz. 27—30.
[713] Zie over hem: N. N. B. W., VI, kol. 796 (A. A. van Schelven). — Jacobus Hondius († 1625) was van 1602 tot zijn dood als opvolger van zijn vader predikant te Vlissingen. — Een andere broer, Johannes, stierf 15 December 1588 in Duitsland, zoals uit een lijkdicht van Hondius (in zijn album amicorum gevoegd) blijkt.
[714] Disputationum theologicarum repetitarum trigesima-octava, de Oratione. Quam, Deo Opt. Max. favente ex auctoritate et decreto reverendi ordinis facultatis theologicae, sub praesidio clarissimi doctissimique viri D. Lucae Trelcatii ss. theologiae in illustri Batavorum academiâ doctoris et professoris ordinarij, publicè sustinere adnitar Petrus Hondius Flissing. 15. Septembris. Anno M.D.IC. Horis locoque solitis. Lugduni Batavorum, anno M.D.IC. (8 blzn.; 4to) (U.B., Leiden).
[715] Disputationum theologicarum repetitarum quinquagesima, de Conciliis, quam, cum bono Deo, ex authoritate ac decreto reverendae facultatis theologicae, sub praesidio D. Lucae Trelcati, s. theologiae doctoris ac professoris ordinarii, sustinere conabor Petrus Hondius Flissing. 10. Maii. horis ac loco solitis. Lugduni Batavorum, ex officina Ioannis Patii, anno M.D.C. (16 blzn.; 4to) (U.B., Leiden).
[716] Disputationum theologicarum repetitarum sexagesima-prima, de Missa, quam, Deo juvante, ex authoritate r. facultatis theolog. praeside D. Francisco Iunio, ss. theolog. doctore et professore primario, sustinebo Petrus Hondius Flissing. 16. kalend. Februarii. Ad amplissimum reipub. Flissing. senatum. Lugduni Batavorum, ex officinâ Ioannis Patii. Anno M.D.CI. (8 blzn.; 4to) (U.B., Leiden).
[717] Philips Lansbergen wijdde zijn bijdrage in het album amicorum van Hondius (Goes, 29 Juli 1601): „praeclaro juveni Petro Hondio, iter in Gallias paranti".
[718] In zijn „Moufe-schans" (Leyden, 1621) noemt hij hem „den oppersten prelaet" (blz. 125) en „den grooten helt" (blz. 126).
[719] Voor Hondius' verdiensten ten opzichte van de kruidkunde zie men: Rembertus Dodonaeus, Cruydt-boeck (Leyden, 1618), fol. 569, 1412, 1476; B. W. A. E. Sloet tot

Oldhuis, Onze tuinen (Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek, 11 (1855), blz. 441—448); Walraven, Petrus Hondius, t.a.p., blz. 171—181); C. A. J. A. Oudemans, De ontwikkeling onzer kennis aangaande de flora van Nederland (Ned. kruidkundig arch., 2de serie, 3 (1882), blz. 4—16); P. van der Wielen, Petrus Hondius en de Moufeschans (Onze tuinen, 5 (1920), blz. 113—116); H. Cohen, Bijdrage tot de geschiedenis der geneeskruidcultuur in Nederland (Rotterdam, 1927), blz. 118—123. — Hondius was de eerste, die hier te lande het katoenkruid van Canada (Apocynum Canadense) en het Chrysantemum of Batates Canadense heeft aangekweekt. Het laatstgenoemde gewas noemde hij „artichocken onder d'eerde" (Moufe-schans, blz. 147). Dodonaeus noemt ze ook „articiock-appelen van Ter Neusen" (Dodonaeus, t.a.p., fol. 1476). Zie hierover o.a. nog: Ch. Morren, Over de aardpeer, hare geschiedenis en gebruik (De vriend van den landman, 15 (1851), blz. 455—471); O. P. Hondius, Bijdrage tot de geschiedenis der aardpeer of Topinambour (Helianthus tuberosus) (De vriend van den landman, 22 (1858), blz. 271—276). — In 1615 betaalde prof. Pauw van de Leidse Hortus 15 stuivers port „voor een test chrysanten canadeesen van Terneus van Hondio" (Molhuysen, Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche universiteit, t.a.p., II, blz. 75*). — Ook schijnt Hondius op de Moffeschans de maïs het eerst hier te lande te hebben aangekweekt (Moufe-schans, blz. 137).

720 Moufe-schans, t.a.p., blz. 463.

721 Uit de classicale acta van Walcheren blijkt dat op 11 Augustus 1621 wegens ziekte van ds. Hondius door de classis in 39 liefdebeurten in Terneuzen voorzien was. Op 6 September d.a.v. werd al van zijn overlijden melding gemaakt en meegedeeld dat hij aan de classis een legaat had vermaakt om daaruit drie studenten in de theologie te laten studeren. Over deze schenking ontstond onenigheid met de familie, die weliswaar bij overeenkomst werd bijgelegd, maar waardoor de erflating sterk verminderde, zodat die in de achttiende eeuw nog maar uit een dijkje en een klein stukje grond bestond, bekend als „het Classisland". — Nagtglas, I, blz. 406—407.

722 Het album van Hondius werd in 1859 aan de Kon. Bibl. te Brussel verkocht, waar het nog berust. Een fotografische reproductie is in het bezit van het Zeeuws genootschap der Wetenschappen. Zie over dit album: A. Meerkamp van Embden, Het album amicorum van Petrus Hondius, 1578—1621, predikant te Terneuzen, 1604—1621 (Archief Z. G. d. W., 1934, blz. 45—62); L. A. J. Burgersdijk Jr., Speurtocht tusschen de bladen van het album amicorum van Petrus Hondius (t.a.p., blz. 63—109).

723 Het Brits Museum te Londen bezit twaalf brieven van Hondius aan hem uit de jaren 1599—1616 (mss. Add. 22960—22962).

724 Misschien dat van zijn commentaar over het Hooglied of over het lied van Jacob; vgl. hiervóór, blz. 338.

725 In het bezit van de U.B. te Leiden (hs. Papenbroek 2). Vgl. Burgersdijk, t.a.p., blz. 108.

726 Reverendo clarissimoque viro D. Abrahamo Mylio ... In linguam patriam felicissime meditanti. — Abrah. vander Milius, Lingua Belgica, l.c., p. c 4 v^0.

727 In een ex. van de Moufe-schans (ed. van 1621), in het bezit van de heer M. Buisman J.Fzn. te Ede (Gld.) is een afschrift van een ongedateerd briefje aan Vorstius gevoegd, waarin Hondius een uitbreiding van zijn „Gebet voor eeten" (Moufe-schans, t.a.p., blz. 206) geeft. Het dateert uit het laatst van zijn leven („cum jam aegrotare incineret", zoals de afschrijver er bij heeft geschreven).

728 In het bezit van de Nat. Bibl., 's-Gravenhage (hs. Lat. 120. B. 13). De brief is gedateerd: Rupella, X kal. Nov. 1601.

729 In het bezit van de U.B. te Leiden (z. d.).

730 U.B., Leiden (z. d.).

731 Vgl. Burgersdijk, t.a.p., blz. 91—94.

732 * Leo Belgicus, hoc est Inferioris Germaniae provinciarum septem-decim status hodiernus (Lugd. Bat., 1598). — Aldus de titel bij De la Rue, blz. 212. — Ik zag het boek niet.

733 De Ioannis Isaacus Batavi philosophi opere minerali. — Ioannes Isaacus Hollandus, Opera mineralia (Middelburgi, 1600), p. 1 v^0.

734 O.a. Dedicatie, blz. 13, 22. Een overzicht van de inhoud geeft hij blz. 409—428. Toen de „Moufe-schans" verscheen, was het eerste boek voltooid: Dedicatie, blz. 13.

735 Moufe-schans, t.a.p., blz. 347.

736 Petri Hondii Dapes inemptae, oft de Mouffe schans dat is de soeticheyt des buyten-levens, vergeselschapt met de boecken. Z. pl. en j. (64 blzn.; 8vo) (Nat. Bibl., 's-Gravenhage; ex., afkomstig van G. D. J. Schotel). — Een ander ex. van deze editie (of een der andere drukken van hetzelfde jaar?) werd in 1884 verkocht uit de nalatenschap van C. P. Lenshoek.

De la Rue, blz. 213, noemt 1619 als jaar van verschijning, ik weet niet op welke grond. De datering van het gedicht, waaraan Hondius vele jaren zal hebben gewerkt, stuit op moeilijkheden; vgl. Frederiks, t.a.p., blz. 108—109. De door hem aangehaalde

passages op blz. 197 en 227 van de druk van 1621 komen in de oudere uitgave echter niet voor.

737 Volgens Hondius' eigen mededeling, Dedicatie, blz. 15.

738 Petri Hondii Dapes inemptae, of de Moufe-schans, dat is, de soeticheydt des buyten-levens, vergheselschapt met de boucken. Afgedeelt in X gangen. Nieuwe editie. Nu eerst by den autheur uyt laeten gaen, t'samen met zijn hof-wetten. Tot Leyden, voor Daniel Roels boeckvercooper, anno 1621 (XXXII, 534 blzn.; 8vo). — Een aantal exemplaren van deze druk bevat achteraan een lijst van „Druckfauten, begaen in het affwesen van den autheur noodich verbetert". — Het enige lofdicht dat de bundel bevat is van Heinsius, en komt maar in enkele ex. voor; klaarblijkelijk is het pas op het laatste ogenblik gedicht. Bovendien geeft het nauwelijks meer dan een inhoudsoverzicht van Hondius' boek.

De titel van het boek, „Dapes inemptae", zal Hondius wel ontleend hebben aan Virgilius' Georgica, IV, vs. 133—134: seraque revertens Nocte domum dapibus mensas onerabat inemptis. Vgl. Moufe-schans, blz. 197: En u heele Moufe-schans, My ten dienste gaer en gans, Vult mijn tafel, sonder coopen Ofte naer de marckt te loopen; blz. 206: Al ons kost is ongekocht. Ook Philibert van Borsselen spreekt in de „Binckhorst" twee keer over zijn „ongecochte spijs" (blz. 25, 36). Vgl. noq: Cats, Trou-ringh (1637), blz. 129: Hy kond' een maeltijt doen met ongekochte spijs; Ouderdom, Buytenleven enz. (1656), blz. 84: Soo wort een vriendt onthaelt met ongekochte spijs; Cats in een lofdicht voor Westerbaens „Ockenburgh" (1654), blz. *** 4 r°.

739 Moufe-schans, t.a.p., Dedicatie, blz. 3.

740 Het is mij ondanks vele nasporingen niet gelukt, te vinden wie deze bespotter van Hondius is.

741 Het is opgedragen aan Guillaume de Soete de Lake, heer van Haultain († 1637), sinds 1602 als opvolger van Justinus van Nassau luitenant-admiraal van Zeeland. In 1627 werd hij gouverneur van Sluis. Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 666—667; N. N. B. W., I, kol. 1598—1600 (H. J. Boldingh).

742 T.a.p., blz. 27.

743 Opgedragen aan jhr. Dierick van Haestrecht, heer van Druynen, Gansoyen enz., die op zijn oude dag op zijn erfgoederen te Drunen leefde. Ik houd hem voor de oud-kapitein Dirk van Haestrecht, die onder Sonoy heeft gediend.

744 Vgl. Guido Gezelle, Dichtoefeningen (Volledige werken, I) (Amsterdam, 1930), blz. 101—108.

745 Opgedragen aan Cristiaen Porret, „vermaerden apothecaris, simplicist ende herbarist" te Leiden. Hij stond bekend als een groot liefhebber van bloemen en kruiden, en zijn uitgebreide verzameling van „sonderling-heden", die na zijn dood, in 1628, verkocht werden. Vgl. E. W. Moes, De sonderling-heden oft rariteyten ende wtgelesen sinnelickheden van Christiaen Porret (Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en Rijnland, 2 (1905), blz. 93—100).

746 Opgedragen aan Caspar Pelletier († 1639), medicus en botanicus te Middelburg. Zie over hem: hierna, blz. 440.

747 Moufe-schans, t.a.p., blz. 153.

748 T.a.p., blz. 157.

749 Opgedragen aan (Aelius) Everardus Vorstius (1565—1624), hiervóór genoemd.

750 Dergelijke woordspelingen met de plantennaam vindt men — om alleen enkele voorbeelden uit Zeeuwse dichters te noemen — ook bij Van Borsselen, Den Binckhorst (1613), blz. 7, vs. 150; Cats, Trou-ringh (1637), blz. 574a; De Brune, Bancket-werck, II (1660), blz. 322; A. de Vin, Den gezalvden Christen[3] (1769), blz. 59.

751 Opgedragen aan Johanna de Burchgrave, de vrouw van Serlippens, sinds bijna zestien jaar Hondius' gastvrouw.

752 Moufe-schans, t.a.p., blz. 262.

753 Opgedragen aan Pieter Courten (1581—1630), de aanzienlijke Middelburgse koopman, die met zijn vrouw Hortensia del Prado tot de vriendenkring van Cats behoorde. Vgl. hiervóór, blz. 251.

754 Opgedragen aan mr. Johan Huyssen, heer van Cattendijke (1566—1634), o.a. gecommitteerde raad van Zeeland, sinds 1602 voorzitter van de Raad van Vlaanderen. Deze staatsman, die door Lodewijk XIII in de adelstand is verheven en door Jacobus I tot ridder geslagen, was een voorstander van kunsten en wetenschappen. Zie over hem: Nagtglas, I, blz. 449—450; N. N. B. W., III, kol. 630 (C. J. de Waal).

755 Opgedragen aan Hendrik van Tuyll van Serooskercke (1582—?), o.a. gecommitteerde raad van Zeeland en sinds 1625 lid van de Raad van State. Hij wordt om zijn geleerdheid geroemd; zo erkent Wouter van Goudhoeven dankbaar de hulp, van hem ondervonden bij het schrijven van: D'oude chronycke ende historien van Holland, Zeeland ende Utrecht (1636), een bewerking van de Divisiekroniek. — Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 792.

756 Opgedragen aan zijn broer Jacobus Hondius, hiervóór op blz. 341 genoemd.

757 Moufe-schans, t.a.p., blz. 522.

758 Opgedragen aan Jeremias van Dalen, „vermaert ende ervaren medicijn" te Middelburg.
759 Moufe-schans, t.a.p., blz. 533.
760 T.a.p., blz. 72.
761 T.a.p., blz. 499.
762 T.a.p., blz. 76.
763 T.a.p., blz. 73—74. Vgl. dezelfde gedachte in de „Hof-wetten", blz. 529—530.
764 T.a.p., blz. 478—479.
765 T.a.p., blz. 231.
766 T.a.p., blz. 409—428.
767 T.a.p., Voor-reden, blz. 20; vgl. blz. 232, 379, 431 (tegen de Paus), Voor-reden, blz. 16—17, blz. 381—383 (de hostie), 166 (nonnen), 251 (kloosters), 343 (de Tempeliers), 385—386 (de Maltezers).
768 T.a.p., blz. 386—391.
769 T.a.p., blz. 299—300; vgl. blz. 330.
770 T.a.p., blz. 299.
771 T.a.p., Voor-reden, blz. 11; 391—398.
772 T.a.p., blz. 399—402.
773 T.a.p., blz. 399, 481.
774 T.a.p., blz. 402; vgl. blz. 102, 401—402, 417.
775 T.a.p., blz. 402.
776 T.a.p., blz. 457.
777 T.a.p., blz. 460. — Hondius voelde zich bewust Zeeuw. „Zeelandus sum ac nihil à me Seelandici moris alienum puto", schreef hij in 1600 aan Abraham van der Myl in de hiervóór, blz. 343 aangehaalde brief.
778 In de brieven van Hondius aan Sibrandus Lubbertus, hiervoor genoemd, is daar meermalen sprake van.
779 T.a.p., blz. 28.
780 T.a.p., blz. 158.
781 T.a.p., blz. 231, 240, 506.
782 T.a.p., blz. 270—275.
783 T.a.p., blz. 351—360.
784 T.a.p., blz. 80—81; vandaar plantennamen als honds- en varkensgras, zwaluwkruid, paddenbladen, havikskruid enz.
785 T.a.p., blz. 468—469.
786 T.a.p., blz. 122.
787 T.a.p., blz. 373—376. — Bestaat er misschien verband tussen Hondius' afkeer van het huwelijk en het feit, dat de enigen aan wie hij zijn geneeskrachtige kruiden onthoudt, de lijders zijn aan het „onbekende quaet, dat verborgen is van binnen, en gecomen is van minnen" (t.a.p., blz. 193)?
788 T.a.p., Voor-reden, blz. 28.
789 Zie over hem: De la Rue, blz. 317—318; Nagtglas, II, blz. 76—79; N. N. B. W., II, kol. 816—817 (C. de Waard); L. F. Duymaer van Twist, Genealogie van de familie Liens (Navorscher, 44 (1894), blz. 506—533); J. van der Baan, Genealogie Liens (t.a.p., 45 (1895), blz. 427—434); Fred. Caland, Geslacht Liens (t.a.p., 52 (1902), blz. 377—378). Van de literatuurgeschiedenissen noemt alleen die van Kalff, t.a.p., IV, blz. 391, 420, hem terloops.
Zijn portret, aet. 56, door W. J. Delff gegraveerd, is voor zijn „Kleyne werelt" geplaatst; vgl. D. Franken Dz., L'oeuvre de W. Delff (Amsterdam, 1873), no. 39.
790 Zijn naam komt in het album studiosorum van Leiden niet voor.
791 Cornelis Liens, Kleyne werelt (Amstelredam, 1655), blz. 133.
792 8 Juli 1607 kwamen Liens en zijn vrouw met attestatie van Tolen te Zieriksee tot het Avondmaal; eerst 26 Februari 1618 werd hij er poorter, hoewel hij al elf jaar tevoren tot stadsgeneesheer was aangesteld.
793 Vgl. N. N. B. W., I, kol. 1110 (C. de Waard).
794 J. Was, De Doopsgezinden in het eiland Tholen, voornamelijk te St. Maartensdijk, in de XVII eeuw (Zeeland, 1852, blz. 35—50).
795 Notulen van de Staten van Zeeland, 1631, blz. 167.
796 T.a.p., 1634, blz. 124, 130.
797 Een afbeelding van deze graftombe, die nog aanwezig is, is in de Zel. Illustr. II, blz. 335. — Behalve dit bezitten we van Liens nog twee andere grafschriften. Op het wapenbord dat hij met zijn broer Johan oprichtte boven het graf van zijn ouders, eveneens in de kerk van Sint-Maartensdijk (vgl. Zel. Illustr., II, blz. 333), dichtte hij:

Twee eenich leefden, scheiden en scheidend paren weer,
Doot synde. Hier met lyf, met siel by 's Hemels Heer
Daar leven eeuwiglyk, hier in haar nageslacht.
Tot dat de jongste dach voortbrengen sal syn nacht.

En na de dood van zijn oudere broer Joachim († 1625), burgemeester van Tolen, werd onder zijn (thans verdwenen) wapenbord in de kerk te Tolen het volgende rijm van Cornelis geplaatst (vgl. Nagtglas, II, blz. 79):

> Weent Musen drie maal drie; treurt Musen en Najaden
> D'Eendracht van d'Eendrachtslust is dood; hy leefde in daden,
> Godvruchtig, machtig, wys, welsprekend, hoog geleerd;
> Zijn treurblijeinde blijft denkwaardig en geëerd.

798 T.w. 1. een zoon (Cornelis?), drost van Sint-Maartensdijk; 2. Joan, med. doctor te Tolen; 3. een dochter, gehuwd met Anochée, advocaat voor 't Hof van Holland te 's-Gravenhage; 4. Maria, gehuwd met haar neef Pieter Liens († 1678), baljuw en dijkgraaf van Oud- en Nieuw-Vossemeer; 5. Elisabeth, gehuwd met Jacob Smulders, med. doctor te Sint-Maartensdijk; 6. Cornelia, † 1627, oud 8 jaar.

799 Liens, t.a.p., Voorbericht.

800 Notulen van de Staten van Zeeland, 1637, blz. 151.

801 Liens, t.a.p., Voorbericht.

802 Eerste en tweede deel van de Kleyne werelt: vervatende de verborgen oorsaack der minne, onderhandelinge van de ziele, en waare proef der selviger onsterffelijckheyt. In rijm te samen gestelt door mr. Cornelis Liens, drost van de baronie van Martians-dyck, en bailliou van Scherpenisse, etc. Tot Amstelredam, by Jan Janssen, 1655 (IV, 188 blzn.; 4to).

803 Nagtglas, II, blz. 77, spreekt van „een aantal rijmwerken" van Liens, maar dit is klaarblijkelijk een vergissing. Behalve dit gedicht schreef hij alleen een tweetal Latijnse medische verhandelingen. In 1614 werd hij nl. met zijn ambt- en stadgenoot Cromstrij gewikkeld in de weldra zeer hooglopende ruzie tussen de Middelburgse medici Frank en Herls met Philips Lansbergen en zijn beide zoons Pieter en Jacob, waarbij het ging over het toedienen van muskus aan een kraamvrouw. Over deze merkwaardige pennestrijd zie men: A. A. Fokker, Philippus Lansbergen en zijne zonen Pieter en Jacob. Bijdrage tot hun leven (Archief Z. G. d. W., I, 5de stuk (1863), blz. 52—100) en J. van der Baan, Philippus en Petrus Lansbergen. Eene bijdrage (t.a.p., II, 7de stuk (1869), blz. 203—227). — Liens schaarde zich aan de zijde der Lansbergens en schreef tot hun verdediging: Cornelii Liens medicinae doctoris Zirizeae ordinarii cum adversariis D. P. Lansbergij amica consertatio epistolica. Huius causae ex praescriptio fidei narratio approbatio. Zirizeae. Excudebat Johannes vander Hellen, anno 1614 (84 blzn.; 8vo) (Bibl. Brit. Museum, Londen) en: Cornelii Liens medicinae doctoris Zirizeae ordinarii Mittelburgensium medicorum responsi postliminii et epistolae apologeticae ex superabundanti cautela refutatio pro D. P. Lansbergio. Zirizeae, excudebat Johannes vander Hellen, anno 1614 (182 blzn.; 8vo) (Bibl. Brit. Museum, Londen). Beide werkjes zijn in een heftige toon geschreven.

804 Liens, t.a.p., blz. 1—134.

805 T.a.p., blz. 2, kanttekening.

806 T.a.p., blz. 11.

807 T.a.p., blz. 87. — Kanttekeningen: [a] Insecta. [b] Ex putredine. [c] Reptilia. [d] Frutices.

808 T.a.p., blz. 88.

809 T.a.p., blz. 92—134.

810 T.a.p., blz. 105.

811 T.a.p., blz. 114.

812 T.a.p., blz. 121.

813 T.a.p., blz. 135—188.

814 Een volledige opsomming hiervan zou te veel plaats vergen en bovendien vrij eentonig zijn; het volgende overzicht geeft dan ook maar enkele punten aan. Liens citeert o.a. de volgende wijsgeren: Heraclitus, Zeno, Pythagoras, Anaxagoras, Democritus, Plato, Aristoteles, Diogenes, Seneca, Plotinus, Philo, de Kerkvaders, Tertullianus, Origenes, Averroës, Avicenna, enz.

815 T.a.p., blz. 177—188.

816 Vgl. Adolf Meyer, Wesen und Geschichte der Theorie vom Mikro- und Makrokosmos. Inaug.-Dissert. (Bern, 1900).

817 Ook Pender vergelijkt bv. de lever met de maan, de nieren met steenmijnen, de blaas met de zee, de aderen met de rivieren, de ziekten met oorlogen, enz.

818 Udemans, Een salich nieuwe jaer (Zierikzee, 1640), blz. 140—142.

819 Johann Georg Gichtel, Eine kurtze Eröfnung und Anweisung der dreyen Principien und Welten im Menschen (z. pl., 1723). Vgl. Hylkema, Reformateurs, t.a.p., II, de plaat tegenover het titelblad.

820 Vgl. voor het volgende: Eduard Norden, Die antike Kunstprosa vom VI. Jahrh. v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance (Leipzig, 1898; 2 dln.); G. Kalff, Westeuropeesche letterkunde, II (Groningen—Den Haag, 1924), blz. 197—212: Euphuïsme, Marinisme en Gongorisme; Fr. Landmann, Der Euphuismus, sein Wesen, seine Quelle, seine Geschichte

(Giessen, 1881); R. F. Weymouth, Analysis of Euphuism and its elements (Philological Society's Transactions, 1870—1872); C. G. Child, John Lyly and Euphuism (Münchener Beiträge zur roman. und german. Philologie, 1894); Maurits Basse, Stijlaffectatie bij Shakespeare, vooral uit het oogpunt van het Euphuisme (Gand, La Haye, 1895); L. P. Thomas, Etude sur Gongora et le Gongorisme considérés dans leurs rapports avec le Marinisme (Mémoires in 8° de la Classe des lettres et des sciences morales et politiques de l'Académie Royale de Belgique, 2me série, VII, 4 (1911)).

821 Vgl. Eduard Norden, a.a.O.; D. H. Smit, Johan van Heemskerck (1597—1656) (Amsterdam, 1933), blz. 70—78.

822 Vgl. Georges Pellissier, La vie et les oeuvres de Du Bartas (Paris, 1883).

823 Liens, t.a.p., blz. 402—444: De poëet op den throon.

824 T.a.p., blz. 405, 407, 417, 419.

825 Vgl. A. Beekman, Influence de Du Bartas sur la littérature néerlandaise (Poitiers, 1912).

826 Bv.: „Kruyc-eygen-staert sleept, slect, beslict ('t slim-slijm) burg-kercke" (blz. 109); „Slap-sleurich slaet schips mast, 't kiel-trage-tronck luy-sleept" (blz. 133).

827 Bv.: „U zilte-meer, ameer gall'-Amaril" (blz. 70); „Spa laet is lêet gerêet; als betren bittren mach" (blz. 107); „Politiaen polyt Latyn" (blz. 117); „Man-Mantuaen" (t.a.p.); „zaylant-Zeelant" (blz. 84).

828 T.a.p., blz. 2.

829 T.a.p.

830 T.a.p., blz. 15.

831 T.a.p., blz. 81.

832 T.a.p., blz. 100.

833 T.a.p., blz. 102.

834 Guarini gebruikt ze alle vier in zijn „Pastor fido", Silvis en Dorinda bovendien in zijn herdersspel „Dorinda".

835 T.a.p., blz. 117.

836 T.a.p., blz. 127.

837 T.a.p., blz. 15. — Kanttekeningen: [a] Vant leuwerckjen le gentil alouette, [b] Syn wijfje.

838 Kalff, t.a.p., IV, blz. 391.

839 De la Rue, blz. 317.

840 Liens, t.a.p., blz. 115. — Kanttekeningen: [a] In bicipiti Parnasso, [b] Phoebus.

841 Herhaaldelijk spreekt hij nl. over het land en de onder het Engelse volk heersende zeden en gebruiken.

842 T.a.p., blz. 20—21.

843 Op de volgende wijze citeert hij (t.a.p., blz. 34) de eerste regels van de bekende monoloog uit de Granida:

> Waer'-hooft-stuck vande min, daer waerde coningin
> Verlieft, verlaet rijcx-croon; vint min, wert herderin:
> Bly-scheyt; erft leemen-hut; verlaet verheven throonen,
> (Swaer-laste dwing-gewaedt, waen-schyne schoone croonen)
> Verheven so, dat sy hoogh-klippen steylheyt yst.

Vgl. Granida, vs. 1569—1572:

> Vaert wel scepters, vaert wel, vaert wel verheven thróónen,
> Verheven soo, dat my van uwe steylheyt yst,
> Vaert wel dwingend ghewaedt, en al te sware cróónen,
> Afgoden die met windt uw ydle dienaers spijst.

844 Liens, t.a.p., blz. 20.

845 T.a.p.

846 T.a.p. en blz. 125.

847 T.a.p., blz. 178.

848 T.a.p., blz. 20.

849 T.a.p.

850 T.a.p., blz. 23; vgl. blz. 128.

851 T.a.p., blz. 52.

852 Een dochter van zijn zuster Eleonora was getrouwd met de dichter Philibert van Borsselen, en zijn broer Johan Liens noemde zich een neef van Jacob Cats. Deze beiden moet hij dus gekend hebben, en natuurlijk eveneens de Zierikseese dichter Adriaen Hoffer, maar er blijkt niets van in zijn werk.

853 Waarschijnlijk in 1635; op blz. 122 noemt hij de Floristen. In het verzoek om octrooi aan de Staten van Zeeland zegt zijn weduwe dat haar overleden echtgenoot het boek „in syn lanck penibel lyden en sieckbedde heeft gecomponeerd".

854 Liens, t.a.p., blz. 131.

855 T.a.p., blz. 102. — Bij herhaling klaagt hij er over, dat het dichten zo'n zwaar

werk is. Iedere morgen vóór de zon in het zuiden staat, schrijft hij 200 verzen. Hij raamt het boek op 25.000 regels, maar de eerste twee delen tellen er samen slechts een 6.000 (die hij dus in een maand gedicht zou kunnen hebben).

856 Ook Petrus Hondius, die hetzelfde plan koesterde, stierf voordat hij zijn plan had kunnen verwerkelijken; vgl. hiervóór, blz. 343.

857 Zie over hem: Nagtglas, I, blz. 71—72; N.N.B.W., VI, kol. 178 (H. Brugmans) en vgl. hierna, blz. 443—444.

858 Marcus Zuerius Boxhornius, Epistolae et poemata (Amstelodami, 1662).

859 Spiegeltien, vertoonende 't lanck hayr ende hayrlocken, by de oude Hollanders ende Zeelanders gedragen. Door Marcus Zuerius van Boxhorn. Tot Middelburg. By Jaques Fierens, boeck-verkooper, woonende in de Gist-strate, in de Globe, anno 1644 (56 blzn.; 12mo). Samengebonden met: Spiegeltjen vertoonende 't cort hayr, by de Hollanders ende Zeelanders joncst ghedragen, ende van vreemde ontleent. Door Marcus Zuerius van Boxhorn. Tot Middelburgh, by Jaques Fierens, boeck-verkooper, woonende inde Gist-strate, inde Glove (sic), anno 1644 (60 blzn.; 12mo).

860 Bediedinge van de tot noch toe onbekende afgodinne Nehalennia, over de dusent ende ettelicke hondert jaren onder het sandt begraven, dan onlancx ontdeckt op het strandt van Walcheren in Zeelandt. Door Marcus Zuerius van Boxhorn. Tot Leyden, by Willem Christiaens vander Boxe, 1647 (32 blzn.; 4to). — Hiertegen verscheen: Vraagen voorghestelt ende opghedraaghen aan de heer Marcus Zuerius van Boxhorn, over de bediedinge van de tot noch toe onbekende afgodinne Nehalennia, onlangs by hem uytgegeven. Tot Leyden, by Willem Christiaense vander Boxe, 1647 (8 blzn.; 4to), waarop Boxhorn antwoordde in: Antwoord van Marcus Zuerius van Boxhorn, gegeven op de vraaghen, hem voorgestelt over de bediedinge van de afgodinne Nehalennia, onlancx uytghegeven. In welcke de ghemeine herkomste van der Griecken, Romeinen, ende Duytschen tale uyt den Scythen duydelijck bewesen, ende verscheiden oudheden van dese volckeren grondelijck ontdeckt ende verklaert worden. Tot Leyden, by Willem Christiaens vander Boxe, 1647 (112 blzn.; 4to).

861 Marcus Zuerius Boxhornius, Epistolae et poemata (Amstelodami, 1662).

862 L.c., Poemata, p. 25.

863 L.c.

864 L.c., p. 24, 42 en 39—40.

865 L.c., p. 50—51.

866 L.c., p. 38. — Martinus Veth was in 1635 student in Leiden geworden. In 1562 werd hij raadsheer in het Hof van Holland en Zeeland. — Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 853.

867 Adriaen Veth werd in 1628 student te Leiden en kwam na de voltooiing van zijn studie in de regering van zijn vaderstad Middelburg. Hij werd raad van Vlaanderen, in 1651 secretaris van de Staten van Zeeland en in 1658 raadpensionaris, als opvolger van Johan de Brune. Ook hij bekleedde dit ambt tot zijn dood, op 25 November 1663. Zijn huwelijk met Elisabeth van der Merckt werd door Petrus Stratenus in zijn „Venus Zeelanda" (1641), p. 127—129, bezongen. — Zie over hem: De la Rue, blz. 495—499, 575; Nagtglas, II, blz. 851—853.

868 „Novum Zelandiae tuae, et litterarum decus". — * C. Plinii Panegyricus (Lugd. Bat., 1632), p. ?; ook in de Epistolae et poemata, l.c., p. 21. — De editie van 1632 kwam mij niet onder ogen; in de herdruk van 1640 komt deze opdracht niet voor. Eveneens in 1632 roemt Boxhorn hem in een brief aan Pontanus in de vleiendste bewoordingen om zijn wetenschappelijke verdiensten, vooral in de rechten en de vaderlandse geschiedenis. — Epistolae et poemata, l.c., Epistolae, p. 17.

869 L.c., p. 59.

870 L.c., p. 89.

871 L.c., p. 79.

872 Zie over hem: De la Rue, blz. 301—304, 574; Nagtglas, I, blz. 395—397; Hoefft, l.c., p. 177—178; De Vos, De vroedschap van Zierikzee, blz. 408—410.

873 Poëtica prophetae Nahumi paraphrasis. Lugduni Batavorum, Dan. Guilielm. vander Boxe et viduae Guil. Christ. vander Boxe, 1661 (VIII, 24 blzn.; 8vo). (Het enige mij bekende exemplaar, uit de nalatenschap van de heer P. D. de Vos, is bezit van de heer P. van Beveren te Zieriksee). — Deze parafrase, opgedragen aan Nic. Heinsius, Dan. fil., en voorafgegaan door Latijnse lofdichten van Servatius Gallaeus (Servais Galle (1627—1709), van 1652—1688 (?) predikant bij de Waalse gemeente te Zieriksee, uitgever van Lactantius (zie hieronder, noot 886) en enkele andere werken, vermeld bij Nagtglas, I, blz. 243), Jacobus Baselius en Henricus Bruno, wordt gevolgd door enkele kortere Latijnse gedichten, eveneens met een stichtelijke strekking.

874 * Paraphrasis poëtica in prophetiam Obadiae, cui accedunt et alia carmina. Lugduni Batavorum, 1664. — Aldus bij De la Rue, blz. 301. Het boekje is mij niet onder ogen gekomen.

875 In Spiritualem navis mercatoriae clavum ... Godefridi Udemanni. — Godefr. Udemans, 't Geestelyck roer van 't coopmans schip (Dordrecht, 1638), blz. (**) 3 r^0—v^0.

876 In reliquam hujus libri partem.—Godefr. Udemans, Een salich nieuwe-iaer (Zierickxzee, 1640), blz. ** 3 v^0.

877 Lectissimo juveni, & amico Arnoldo à Slichtenhorst, quum post orationem de commodis, ac successu navigationis Batavorum, in academia Lugduno—Batava publicè habitam, Galliam peteret. — Arn. Slichtenhorstius, Oratio de navigationibus ac commerciis foederatorum Belgarum (Lugd. Bat., 1639), p. * 4 r^0—v^0.

878 Ad eruditiss. clarissimumque juvenem Arn. Slichtenhorstium. Historiam Gelricam Belgico sermone edentem. — Arnold van Slichtenhorst, XIV boeken van de Geldersse geschiedenissen ... getrocken meerendeels uyt de Latynsse werken van ... Joh. Isacus Pontanus (Arnhem, 1654), blz. (*) 5 v^0.

879 Ad eundem generosum dominum. — Marcus Zuerius Boxhornius, Epistola ad generosum & illustrem dominum, Gabrielem Oxenstiernium ... in Galliam abeuntem (Lugd. Bat., 1639), p. B 4 r^0—v^0.

880 In eosdem (sc. M. Z. Boxhornii Commentarios rerum Zelandicarum). — Chroniick van Zeelandt (Middelburch, 1644), I, blz. *** v^0. — Ook opgenomen in Boxhorns Epistolae et poëmata, l.c., p. 208—209.

881 Ornatissimo doctissimoque juveni, Antonio Clementio, quum epistolas Claudii Salmasii ederet. — Claudius Salmasius, Epistolarum liber primus (Lugd. Bat., 1656), p. ** v^0.

882 Antonie Clement (± 1633—1657) was te Zieriksee geboren, waar zijn vader predikant bij de Waalse gemeente was; zijn moeder, Catharina Walaeus (1612—1684), was de tweede dochter van Antonius Walaeus. Antonie, die klaarblijkelijk naar zijn grootvader heette, kwam in 1656 te Leiden in de theologie studeren, waar hij al spoedig blijk van een meer dan gewone aanleg gaf, o.a. door uitgaven van Salmasius en Baronius. Zijn vroege dood heeft echter de verwachtingen, die men van hem mocht koesteren, de bodem ingeslagen. — Zie over hem: Nagtglas, I, blz. 129; N. N. B. W., I, kol. 606—607 (C. de Waard).

883 In Sulpitium Belgicum ... Jacobi Baseli. — Jacobus Baselius, Sulpitius Belgicus (Lugd. Bat., 1656), p. ** 5 r^0.

884 Ad Henricum Brunonem, ut Jobum suum, Belgico carmine translatum eliminet. — Henrick Bruno, Het boek Jobs (Hoorn, 1658), blz. * 4 v^0.

885 Eruditissimo viro Simoni Abbes Gabbema. — Catullus, Tibullus et Propertius, et quae sub Galli nomine circumferuntur (Trajecti ad Rhenum, 1659), p. * 5 r^0. — Deze Gabbema (1628—1688), die in 1651 te Leiden ging studeren en in 1659 tot historieschrijver van Friesland werd aangesteld, heeft behalve Hoffer nog enkele Zierikseeënaars gekend, t.w. Antonie Clement, die eveneens op de zojuist genoemde uitgave een lofdicht schreef (l.c., p. * 8 v^0—** r^0) en de oud-Zierikseeënaar mr. Anthonie de Hubert en zijn dochter Charlotte.

886 In Lactantium a reverendo doctissimoque viro D. Servatio Gallaeo ... restitutum, ac commentariis illustratum. — Lactantius, Opera omnia quae extant (Lugd. Bat., 1660), p. ** 3 v^0.

887 * Historia et contemplatio sacra plantarum, arborum et herbarum, quarum fit mentio in Sacra Scriptura (Flissingae, 1664). — Ik kreeg het boek niet onder ogen. Een overzicht van de inhoud geeft S. van Til, Bibliotheca theologica selectissima, p. 27, maar ook naar dit boek zocht ik tevergeefs.

888 Adriaen de Cocq (1617—?), uit een Zieriksees geslacht geboren, stond van 1662 tot 1683 als predikant te Vlissingen. — Zie over leven en werken van deze geleerde theoloog: Vrolikhert, t.a.p., blz. 146—153; Nagtglas, t.a.p., I, blz. 130; Biogr. wdb. v. Protest. godgel., II, blz. 159—160.

889 In eruditissimi viri Vincentii Ketelarii, medici, et gymnasiarchae Zirizaeani, commentarium de aphthis nostratibus. — Vincent Ketelaer, Commentarius medicus, de aphthis nostratibus sive Belgarum sprouw (Medioburgi, 1669), p. 7—8. — Het is ook in de herdruk (Lugd. Bat., 1672) opgenomen en in Nederlandse vertaling in: het Geneeskonstig verhael van de sprouw onzer landgenoten, Beschreven door Vincent Ketelaer ... nu vertaelt door David van Hoogstraten (Rotterdam, 1681). Vgl. Versl. en meded. d. Kon. Vlaamsche Ac., 1925, blz. 111—112.

890 Vincent Ketelaer (1627—1679), geboren te Vlissingen, was stadsdokter en bovendien rector van de Latijnse school te Zieriksee. Hij droeg zijn boekje op aan de vroedschap van de stad.

891 Toen in 1637 in de dijk aan de zuidkust van Schouwen een geweldige scheur ontstond, dichtten Boxhorn en Hoffer daarover enkele Latijnse verzen, die het jaar daarop in druk verschenen onder de titel: In aggerem Scaldiae vi aquarum admodum concussum, et fascibus instauratum anno 1637 XXII Augusti. Lugd. Bat. ex officina Wilhelmi Christiani, 1638 (één blad in folio) (Pamflet Knuttel, no. 4566). — Vgl. Boxhorn, Chroniick van Zeelandt, t.a.p., I, blz. 307.

In hetzelfde jaar schreef Hoffer een lijkdicht op Petrus Cunaeus, dat achter diens lijkrede werd gedrukt: Manibus Petri Cunaei viri celeberrimi. I. In ejus excessum cùm paulò antè historicus patriae esset designatus. II. De eodem postquam ex Zelandiâ aeger rediisset.

— Adolfus Vorstius, Oratio funebris recitata in exequiis ... D. Petri Cunaei ... Accedunt aliorum epicedia (Lugd. Bat., 1638), p. 46. — Ook in: Petrus Cunaeus, Orationes (Lipsiae, 1693), Oratio funebris, p. 53.

De herhaaldelijk geciteerde „Epistolae et poemata" van Boxhorn werden door de uitgever Caspar Commelin aan Hoffer opgedragen, die er enkele Latijnse gedichten op zijn vriend en leermeester, diens huwelijk en sterven, in liet afdrukken: Ad Marcum Zuerium Boxhornium (Epistolae, p. ** 7 v^0); In nuptias Marci Zuerii Boxhornii et Susannae Duvelariae. Ad sponsam (p. ** 8 r^0—v^0); In excessum Marci Zuerii Boxhornii (p. ** 8 v^0 — ** 9 r^0); Ad Bergopzomium, de obitu M. Z. Boxhornii (p. ** 9 r^0—v^0); Ad M. Z. Boxhornium (Poëmata, p. 209).

Onder Boxhorns gedichten vindt men er een op Rochus' vertrek van Leiden naar Frankrijk: Ad Rochum Hofferum ex academiâ Lugduno-Batavâ in Gallias abeuntem (Poëmata, p. 39). Ook zijn enkele brieven van Boxhorn aan zijn Zierikseese vriend bewaard gebleven: Epistolae, p. 118, 150, 166, 170 en 175.

Volgens de inventaris van zijn nagelaten goederen stonden op de boekenkamer van Hoffer 10 boekenkasten, waarin 407 boeken in folio, 618 in kwarto, 3603 in octavo en 668 in kleinere formaten geteld werden. — De Vos, De vroedschap van Zierikzee, blz. 409.

892 Zie over hem: N. N. B. W., III, kol. 120 (H. J. A. Ruys).

893 Aen sijn waerden vriend, Rochus Hoffer. — François le Bleu, Minne-vlam. Brandende in 't hert van Thyrsis, om de schoone Amaril (Leyden, 1642), blz. 173—176.

894 Hoffers klacht over het afwesen van sijn beminde Kara. — T.a.p., blz. 351—354.

895 Zie over hem: N. N. B. W., kol. 462 (W. M. C. Regt). — Zijn vader, Louis van Kinschot (1595—1647), was getrouwd met Maria de Jonge, een jongere zuster van Hoffers moeder. Vgl. hiervóór, blz. 207, noot 166.

896 In natalem Rochi Hofferi. — Caspar Kinschotius, Poemata (Hagae-Comitis, 1685), p. 30.

897 Ad Rochum Hofferum, Adr. F. cognatum, in Gallias abeuntem. — L.c., p. 43.

898 Zie over hem: N. N. B. W., II, kol. 557 (A. H. Kan).

899 In Poëmata Nicolai Heinsii, Dan. Fil. — Nic. Heinsius, Poematum nova editio (Amstelodami, 1666), II, p. 58—59. — De uitgave van 1638 kwam mij niet onder ogen.

900 Ad eundem. — L.c., II, p. 59—61.

901 Ad eundem quum ei Poëticam suam Nahumi prophetae paraphrasim dedicaret. — L.c., II, p. 61. — Daaronder nog eens: Ad eundem. — L.c.

902 Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 872—874; N. N. B. W., III, kol. 1321 (G. C. A. Juten); J. C. G. Boot, Johan van Vliet. Bijdrage tot de geschiedenis der letterkunde in de zeventiende eeuw. (Versl. en meded. d. Kon. Ak. v. Wet, afd. Letterk., 2de r., 4 (1874), blz. 278—323); idem, Nog iets over Jan van Vliet (t.a.p., 2de r., 8 (1878), blz. 28—34).

903 Ad Ianum Vlitium, quum Gratium de Venatione in lucem daret. — Janus Vlitius, Venatio novantiqua celsissimo Arausionis principi Guilhelmo dicata (Lugd. Bat., 1645), p. * 12 r^0. — In de herdruk: Autores rei venaticae antiqui, cum commentariis (Lugd. Bat., 1653) zijn de lofdichten weggelaten; daarentegen zijn ze weer opgenomen in: Poetae Latini rei venaticae scriptores (Lugd. Bat. & Hagae Comitum, 1728), alwaar het lofdicht van Hoffer op p. ***** 3 v^0.

904 Zie over hem: N. N. B. W., IV, kol. 336—338 (H. J. A. Ruys); G. D. J. S(chotel), Twee leermeesters der kinderen van Constantin Huygens (Vaderl. Letteroefeningen, 111 (1871), II, blz. 520—524).

905 Henrick Bruno, Mengel-moes, van verscheyde gedichten, op allerhande voorvallende saecken. Begreepen in twee deelen (Leyden, 1666), blz. 228.

906 T.a.p., blz. 5.

907 Met betrekking tot Hoffer maakte Bruno gedichten op zijn ziekten (t.a.p., blz. 18, 24, 69—70, 92, 171—172), zijn bruiloft (blz. 20—21), zijn onverwachts bezoek aan Bruno (blz. 222—223), de overlast van katten in zijn huis (blz. 238), de eerste verjaardag van zijn dochtertje (blz. 305), de blauwogige Susanna, aan wie Bruno later nog eens enkele versregels wijdde (blz. 380), de geboorte van zijn eerste zoon (blz. 327), het bouwen van zijn nieuwe huis (blz. 379—380), zijn benoeming tot thesaurier van Zieriksee (blz. 383), zijn ouders (blz. 281; gedichten op zijn vader: blz. 127, 204, 229, 235; een grafschrift op zijn moeder: blz. 379), zijn kinderen (blz. 60, 88), zijn vrouw (blz. 306—307, 326, 380), aan wie hij het tweede deel van zijn „Mengel-moes" opdroeg (blz. 289—291), de dood van zijn bloedverwant Jacobus Navander (blz. 233), zijn uitgaven van Eyndius (blz. 11) en Boxhorn (blz. 253) en die van zijn eigen gedichten (blz. 161, 254), zijn huis (blz. 34, 226—227), zijn tuin (blz. 34, 333, 355), zijn buitengoed Oostburg, waar Bruno meermalen te gast was (blz. 18, 34—35, 72, 78, 227, 235), zijn Groenlandse papegaai (blz. 226), een door Hoffer aan Bruno geschonken kreeft (blz. 236), of zonder meer op hemzelf (blz. 17, 18, 24, 27—30, 33—38, 42—43, 43—44, 45—46, 49, 53—54, 72, 74—75, 77, 82, 89, 94, 120, 153, 160, 161, 169—173, 224—225, 226, 228, 232—233, 234, 240, 286, 328) of op zijn portret (blz. 74, 120, 235, 240).

908 Ad Henricum Brunonem. — T.a.p., blz. 44—45.

909 Natalis octingentesimus urbis Zirizaeae celebratus anno 1649. — T.a.p., blz. 139—140. — Bruno's vertaling: blz. 141—143.

910 In Sylvam-Ducis. — T.a.p., blz. 391—393. — Bruno's vertaling: blz. 391—393.

911 Met betrekking tot Zieriksee en Schouwen maakte Bruno gedichten: „Op de Zirickzeesche zout-keeten" (t.a.p., blz. 66—67), „In templarios unâ nocte Zirizeae deletos 1312" (blz. 73), „Aen de stadt van Zericksee, op haer wapen" (blz. 88), op de bouw van een nieuw stadhuis (blz. 70—71), op de Sint-Lievensmonsterkerk (blz. 359), op de grote brand van Dreischor in 1661 (blz. 360—361) en andere plaatselijke onderwerpen (blz. 72—73, 78, 79, 80, 89, 227—228, 234, 321, 359—360, 362).

912 Dit waren allereerst Hoffers schoonvader Godefridus Cornelisz. Udemans (t.a.p., blz. 295—296) en zijn zwager mr. Eewoud de Huybert (blz. 160, 171—173, 362. — De Huybert (1616—1669), schepen en raad van Zieriksee, was getrouwd met Susanna Hoffer, een zuster van Rochus); vervolgens diens beide neven Justus de Huybert (blz. 79. — Justus de Huybert (1611—1682) maakte in 1660 deel uit van een gezantschap bij Lodewijk XIV — waarop het gedicht van Bruno slaat — en was van 1664 tot zijn dood secretaris van de Staten van Zeeland) en Cornelis de Huybert (blz. 156, 282—283, 366—368. — Cornelis de Huybert (1585—1663) was sinds 1625 raadsheer namens Zeeland bij de Admiraliteit te Hoorn), Jacob de Wit, eerst burgemeester van Zieriksee, vervolgens rentmeester-generaal van Zeeland Beoosten-Schelde (blz. 293, 382), Jacobus Verheye, pensionaris van de stad (blz. 129. — Verheye (1640—1718) werd in 1687 raadpensionaris van Zeeland), de predikanten Guilliam Reinvaen († 1681) (blz. 303—304, 360), Rochus Bruynvisch (blz. 87, 328—329) en Servatius Gallaeus (blz. 48—49), alle drie uit Zieriksee, Arnoldus de Rijcke van Burg (blz. 361. — De Rijcke († 1698) werd later predikant te Zieriksee en trouwde in 1676 als weduwnaar met Magdalena Hoffer), de geleerde pastor van Kerkwerve, Jacobus Baselius (blz. 284), Daniël Meyer van Dreischor (blz. 361), Jacobus Miggrode van Brouwershaven (blz. 150—151), de dokters Johan Bol (blz. 88, 90, 93) en Adriaen Bastaerdt (blz. 129), de apotheker Jan Boeije (1632—1679), uit een oude Zierikseese familie (blz. 82), Aelbert van der Hucht (1628—1678), schepen, raad en griffier van Zieriksee (blz. 307), Adriaen van Meulwijck, die in zijn huis een kunstige fontein bezat (blz. 302. — Van Meulwijck (1627—1702), kuiper en bovendien kapitein van de Rode Roede (een soort van veldwacht over Schouwen en Duiveland), was getrouwd met een nicht van Hoffer), de schoolmeester Joh. Ludov. Palatinus (blz. 129) en Mattheus Cocq, die op zijn huis te Haamstede een toren had staan, vanwaar men heel Zieriksee kon overzien (blz. 80). Ook de advocaat-fiscaal en procureur-generaal van Holland, Zeeland en Westfriesland, mr. Cornelis Boey, die zijn geboortestad nog weleens zal hebben bezocht, behoorde tot de Zierikseeënaren, die door Bruno bezongen werden (blz. 22, 97). Bovendien dichtte hij verzen op het huis van Levinus Lemnius (blz. 250) en op de uitgave der „Observationes ad jus nauticum" van Petrus Peckius door de Leidse hoogleraar Arn. Vinnius (blz. 116). Het bundeltje bevat verder o.a. nog gedichten op Boxhorn (blz. 204, 283) en op de promotie van David Eversdijck uit Goes, die onder prof. Bornius te Leiden promoveerde op een dissertatie „De felicitate seu summo bono" (blz. 369—370). Waarschijnlijk is hier een andere David Eversdijck bedoeld dan die, waarover Nagtglas, I, blz. 201 schrijft.

913 Zie over hem: De la Rue, blz. 309—310; Nagtglas, I, blz. 439—440 (beiden noemen echter ten onrechte Maria Boeye als zijn vrouw; hij was getrouwd met Cornelia van der Meer van Berendrecht); De Vos, De vroedschap van Zierikzee, blz. 195. — Zijn naam komt in het album academicum van Leiden niet voor.

914 In symbolum libri ... Hofferus, Nederduytsche poëmata, t.a.p., blz. (**) v^0. — *Iαμζεῖον* super emblematibus ... Adriani Hofferi. — T.a.p., blz. (*** 4) v^0.

915 In obitum ... Petri Strateni. — Petrus Stratenus, Venus Zeelanda et alia ejus poëmata (Hagae-Comitum, 1641), p. * 7 v^0. — Epicum carmen ad urbem Goesam ... — L.c., p. * 8 r^0. — De la Rue, blz. 310, noemt van De Huybert nog een * „Carmen nuptiale in nuptias J. Bommii et Johannae à Drywegen", waarnaar ik tevergeefs gezocht heb. Een epithalamium op dit huwelijk door Stratenus vindt men in diens Venus Zeelanda, l.c., p. 130—133; misschien is De la Rue daarmee in de war.

916 In Marci Zuerii Boxhornii Commentarios rerum Zelandicarum. — M. Z. van Boxhorn, Chroniick van Zeelandt (Middelburch, 1644), I, blz. *** r^0; ook in Boxhorns Epistolae et poëmata, l.c., Poëmata, p. 207—208.

917 Vgl. Constantijn Huygens, Briefwisseling, t.a.p., III, nos. 3211, 3215, 3215a en b, 3447, 3597; IV, nos. 3623, 4147, 4399.

918 Spiegel der jeught, ofte een kort verhael der voornaemste tyrannye, ende barbarische wreetheden, welcke de Spangiaerden hier in Nederlandt bedreven hebben... Door een lief-hebber des vaderlants in het licht gegeven ... Den laetsten druck ... (Middelburgh, 1663), blz. * 6 r^0—v^0.

Al in 1616 was in Middelburg (bij Symon Moulert?) een uitgave van dit boekje verschenen; vgl. De Wind, t.a.p., blz. 577. Ook: Joh. C. Breen, Gereformeerde populaire historiographie in de zeventiende en achttiende eeuw (Tijdschr. v. gesch., 37 (1922), blz. 254—273, 372—382), blz. 264—269.

919 Zie over hem: De la Rue, blz. 318; Nagtglas, II, blz. 202; De Vos, De vroedschap van Zierikzee, blz. 362—364; B. F. W. von Brucken Fock, Het geslacht Mogge (Zierikzee, 1895). — Rochus werd 20 April 1628 als student in de rechten te Leiden ingeschreven. Zijn vader Cornelis Mogge, schepen, raad en burgemeester, was door zijn huwelijk met Helena Hoffer verzwagerd met Adriaen Hoffer.

920 Vgl. Boxhorn, Epistolae et poemata, l.c., Epistolae, p. 93. — Het epithalamium schijnt niet gedrukt te zijn.

921 L.c., p. 78, 93, 118, 128.

922 Voeu. — Joh. van Beverwijck, Wtnementheyt des vrouwelicken geslachts² (Dordrecht, 1643), blz. A 4 v⁰—A 5 r⁰. — In mijn bezit is een ex. van de „Faces augustae" (Dordraci, 1643) van Barlaeus en Boy, waarin een opdracht is geschreven van Boy voor Rochus Mogghe, „cognato dilectissimo, amicitiae hoc ... signum".

923 * Praesepe Domini nostri Jesu Christi decantatum (Hagae-Com. ex officina H. Gael., 1665). — Aldus de titel bij De la Rue, t.a.p. — Ik kreeg het boekje niet onder ogen.

924 Zie over hem: Nagtglas, I, blz. 22—23; Biogr. wdb. v. Protest. godgel., I, blz. 333—334; N. N. B. W., III, kol. 68 (C. de Waard). — Zijn vader, Samuel Baselius (1597—1635) was predikant te Bergen-op-Zoom. Jacobus huwde in 1649 met Elisabeth Dodius, dochter van de predikant van Serooskerke op Schouwen.

925 Melchior Leydekker zegt van hem in de voorrede van de uitgave van 1700 van Boxhorns „Nederlandsche historie", dat hij Boxhorn „in het opteikenen van de ondersogte oudheden met oog, hand en pen (heeft) gedient".

926 * Lyckclachten over het afsterven van den eerwaerdigen, god-zaligen ende hooghgeleerden D. Festus Hommius (Leyden, 1642), blz. V (volgens het Biogr. wdb. v. Protest. godgel., I, blz. 333; ik zag het boek niet).

927 Liick-traenen ghestort op het on-tijdich af-sterven van Gods lievelingh ... D. Ludovicus de Dieu (Leyden, 1642), blz. A 4 v⁰; ook in: Verscheyden lijck-klachten, over den waeren leeraer, en man Gods, Lodowyk de Dieu² (Leyden, 1643), blz. C 3 r⁰.

928 Sulpitius Belgicus, sive historia religionis, instauratae, corruptae et reformatae in Belgio et à Belgis à nato Christo ad annum 1500 (Lugduni Batavorum, ex officinâ Davidis Lopez de Haro, 1656) (XXXVI, 326 blzn.; 12mo). — Nederlandse vertaling in: M. Zueris van Boxhorn, Nederlandsche historie ... Hier is by gevoeght den Nederlandschen Sulpitius van Jacobus Baselius ... door Melchior Leydekker (Utrecht, 1700). — Herdruk: Amsterdam, 1739.

929 Vgl. het ongunstige oordeel van W. Moll in zijn Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming, I (Arnhem, 1864), blz. XXV—XXVI.

930 M. Z. van Boxhorn, Epistolae et poemata, l.c., p. * 4 v⁰—* 11 r⁰. Deze biografie is aan Hoffer opgedragen. Een Latijns eredicht gaat er aan vooraf, blz. * 4 r⁰.

931 T.a.p., p. 111, 112, 174, 178, 207, 229. — De Prov. Bibl. van Zeeland bezit een hs, getiteld: Jacobi Baselij Poemata vario tempore ab ipso conscripta, et in IV partes divisa (1638—1661), waarin een groot aantal gedichten zijn verzameld op bloedverwanten, leermeesters en vrienden, o.a.: Ad Rochum Hofferum in Gallias abeuntem; In Adriani Hofferi Poemata latina post morthem authoris in lucem edita a Rocho Hoffero; In obitum Godefridi Udemanni querela. Zirizea loquitur; Zeelands plicht tegen God; Op het houlijcx bijeenkomen van Rochus Hofferus, en Johanna Udemans; Opt veroveren vant Zas van Gent (1644): Opt veroveren van Hulst (1645); enz. Enkele van deze zijn ook in druk verschenen, o.a.: Aen den wel-geleerden, sin en rijm-rijcken, en vermaerden Henrick Bruno, als sijne E. het boeck Jobs in Nederduytschen rijm hadde gestelt. — Henrick Bruno, Het boek Jobs, t.a.p., blz. * 6 r⁰—* 7 r⁰. — De Prov. Bibl. van Zeeland bezit verder het archief van het Collegium poeticum Belgico-latinum (1643), een dichtgenootschap van vijf Leidse studenten, waarvan Baselius praetor was. Over beide handschriften hoop ik te gelegener tijd nadere bijzonderheden te publiceren.

Een promotie-lofdicht van Baselius: Ad eundem, Scazon, is uitgegeven in: Carmina gratulatoria, in honorem Ioannis Klenckii (Lugd. Bat., 1642), p. † 4 v⁰.

932 Zie over hem: De la Rue, blz. 392; Nagtglas, I, blz. 16; N. N. B. W., I, kol. 222—223 (C. de Waard). — Enkele van zijn gedichten zijn ondertekend met zijn zinspreuk: Fata viam invenient.

Het blijkt niet of hij verwant is met Hadrianus of Hubertus Barlandus (vgl. hiervóór, blz. 40—41 en 36—37). Een halve eeuw ouder dan hij is Simon van Baerland, geboren te Goes omstreeks 1582, 1 Mei 1599 te Leiden ingeschreven als student in de filosofie (waarbij hij zich opgeeft als 17 jaar), en jong gestorven. Hij is misschien de Simon Jansz. Baerland, die 9 April 1600 te Goes werd begraven. Zijn studievriend Albertus Eufrenius (Albert Jansz. Goedhart) (1581—1626), die later medicus werd en een bundel Latijnse poëzie, „Poemata" (1601), uitgaf, heeft een lijkdicht op hem gemaakt, dat te Leiden aan het academiegebouw ad valvas werd aangeplakt. „Gloria Mattiaci, spesque, decusque soli" noemt Eufrenius hem, terwijl uit de verdere inhoud blijkt dat Van Baerland ook zelf dichter was. Men vindt dit lofdicht, behalve bij Eufrenius, l.c., p. 113—114, ook bij De la Rue, blz. 523. Over Simon van Baerland vgl. t.a.p.; Nagtglas, I, blz. 16—17.

933 De la Rue, blz. 392.

934 De uyt-muntende Dorimena: uyt-singende verscheyde mengel-rijmtjes, ter eeren van de Goesche Terpsichore. Een bede aen de selve, Ontfouwt u soete toon Godesje tot haar lof, Die stadigh aan u throon Op-offert stof op stof. Gerijmt door M. van Baarlant. Tot Dordrecht, by Nicolaes de Vries, boeck-drucker, wonende in de Grave-straet, in de Nieuwe Boeck-druckery, 1652 (VIII, 136 blzn.; 8vo). — Het bundeltje is door de dichter opgedragen aan zijn nichtjes Cornelia, Susanna en Elizabeth van der Nisse. De eerste twee waren dochters van Gerard van der Nisse, burgemeester van Goes, de vader van de derde, mr. Cornelis van der Nisse, was eveneens burgemeester van Goes (zie over haar: J. van der Baan, Wolfaartsdijk, geschetst als eiland en ambachtsheerlijkheid (Goes, 1866), blz. 551—552). — Vooraf gaan lofdichten van de dichteres J. Vaens en de Middelburgse predikantszoon Johannes Becius; achter het bundeltje vindt men een derde lofdicht van J. M. D. Castilleioz (zinspreuk: Ou bien ou jamais), een onbekend dichter. — Het gedicht van J. Vaens is ondertekend met haar zinspreuk: La verité obli l'homme. Het eerste lied van het bundeltje is aan haar opgedragen: De verplichte Dorimena lovende (tot danckbaerheit van genoote lof-tuyten) de airdigheyt van de scrandere (sic) poëtesse juffr. J. Vaens. — Wie was deze dichteres? Een Paulus Vaens was in 1602 ouderling te Bergen-op-Zoom.

935 De uyt-muntende Dorimena, t.a.p., blz. 2—15.

936 T.a.p., blz. 79—80.

937 T.a.p., blz. 125—135.

938 O.a. uit Goes: Anna Maria van Watervliet (in 1651 getrouwd met Ferdinand de Perponcher, graaf van Sedlnitsky), Nicolaus van der Goes (getrouwd met Maria de Vager), Cornelia, Digna en Anna, dochters van Adriaen van der Goes, „mijn seer weerde neef"; uit Dordrecht: Dana Boeije (getrouwd met mr. Timon van Slingelandt), Abraham de Gelder (getrouwd met Engeltje Moleschot), Gebelia en Judith Grenouw, e.a.

939 T.a.p., blz. 60—63.

940 Achter het eerste deel van: De Spaanse Diana van George de Monte Mayor en de standvastige Rodanthe van Theodorus Prodromus, vertaalt door Adr. van Nispen (Dordrecht, 1653) is van Van Baarlant afgedrukt: Dorimenaas verwondering over de schoonheid van George de Monte Mayors Spaanse Diana. — Voor de Geestelyke minne-vlammen poëtischer wijse voor-gestelt door jonkheer M. vander Merwede Heere van Clootwijk ('s Gravenhage, 1653) schreef hij: Lofs-stof op de stralen der Geestelycke minne-vlammen van den Heere van Clootwyck, geestigh geriimt tot deugden-spoor van alle Gods-yveraers.

941 * Mengeldichten. Dordrecht, 1658 (8vo). — Aldus bij J. Kok, Vaderlandsch woordenboek[2], V (Amsterdam, 1786), blz. 12.

VI. WETENSCHAP EN KUNST NA DE REFORMATIE

Hoezeer het kulturele leven in Zeeland na de Reformatie een opvlucht heeft genomen blijkt o.a. uit de ontwikkeling van de boekdrukkunst en de uitgeverij, van de schilderkunst en van het onderwijs. Het zou echter onjuist en onbillijk zijn, dit op de debetrekening van het Calvinisme te boeken en de kerk der Middeleeuwen te verwijten, dat ze de bloei van deze uitingen van het kulturele en het kunstleven heeft verijdeld. Op zijn hoogst kan men dit beweren van de boekdrukkunst en de ontwikkeling van de uitgeverij in Zeeland. De schilderkunst daarentegen dankt haar opkomst alleen aan de economische structuur van de zeventiende-eeuwse samenleving, die eveneens de oorzaak werd van de vlucht, die het onderwijs in de nareformatorische tijd heeft genomen.

Niettemin geldt voor de wetenschap en de beeldende kunsten hetzelfde als voor de letterkunde: ook op deze terreinen is Holland van meet af de meerdere van Zeeland. Men kan dit toeschrijven aan het feit dat de voor Holland en Zeeland bestemde hogeschool in Leiden en niet in Middelburg gevestigd was, en zeker verklaart dit althans goeddeels waarom in Zeeland het intellect niet in die mate op de voorgrond trad als in Holland. Alleen maakt dit nog niet duidelijk, waarom ontdekkers en uitvinders als Christiaan Huygens, Van Leeuwenhoek en Swammerdam, die buiten universitair terrein hun onderzoekingen verrichtten, in Zeeland niet gevonden werden. Philips Lansbergen, de astronoom, en Isaac Beeckman, de natuurkundige, zijn tenslotte toch niet van gelijk formaat als de zojuist genoemde Hollanders, en de laatste bracht bovendien zijn werkzaamste jaren in Holland door. Met de schilderkunst is het al evenzo gesteld. In steden als Delft, Dordrecht en Haarlem, economisch de mindere van Middelburg, vormden zich schildersscholen, waartoe de beroemdste kunstenaars van de zeventiende eeuw behoorden, terwijl Middelburg geen luisterrijker namen kan noemen dan die van Adriaen van de Venne en Ambrosius Bosschaert, een Delftenaar en een Antwerpenaar.

BOEKDRUKKUNST EN UITGEVERIJ

Pas na de overgang van de stad, in 1576, heeft zich de eerste drukker in Middelburg gevestigd [1]: *Hendrik Schilders* van Zieriksee, maar de man stierf voordat zijn eerste boek ter perse was gegaan. In Augustus 1577 trachtten Wet en Raad een overeenkomst voor zeven jaar aan te gaan met Jan Stel, „om de conste ende ampt van bouckdrucker hier binnen deser stede te exerceren"; deze onderhandelingen liepen evenwel op niets uit [2]. Meer succes hadden de pogingen, in 1579 en het volgende jaar aangewend, om *Gabriël Guyot*, lettergieter en drukker te Antwerpen, te bewegen om zijn bibliotheek en zijn winkel naar Middelburg over te brengen. Zijn werkzaamheid aldaar schijnt zich echter tot het drukken van plakkaten te hebben beperkt [3].

Intussen had in 1579 een Engels drukker, *Richard Schilders* (± 1538—1634) [4] zich te Middelburg gevestigd. Geboortig uit Edingen in Henegouwen, was hij sinds 1567 te Londen werkzaam geweest. Waarschijnlijk is hij een bloedverwant van de zojuist genoemde Hendrik Schilders. Bij zijn komst te Middelburg kreeg hij £ 4 : 3 : 4 „over zijn recompense van

zijn moeijte by hem gedaen int overcomen vuijt Ingelant alhier om aengenomen te worden als drucker" [5]. Al in 1575, dus toen hij nog te Londen woonde, was bij hem een Hollandse vertaling van de „Conjugalia praecepta" van Plutarchus verschenen, waarschijnlijk van zijn eigen hand [6]. Hij werd weldra gezworen drukker van de Staten van Zeeland [7] en gaf een groot aantal meer of min belangrijke werken uit [8], op staatkundig zowel als op theologisch, maar ook op ander wetenschappelijk gebied; o.a. drukte hij in 1600 de „Opera mineralia" van de alchemist Joannes Isaacus Hollandus en in 1610 de „Plantarum tum patriarum, tum exoticarum, in Walachria, Zeelandiae insula, nascentium synonyma" van Caspar Pelletier. Bovendien gaf hij een groot aantal theologische werken van Engelse Puriteinen uit, wier richting hij overtuigd was toegedaan; zijn vestiging te Middelburg valt, misschien niet geheel toevallig, ongeveer samen met de komst der Brownisten aldaar. Zelf vertaalde hij verscheidene bij hem verschenen geschriften uit het Engels in het Nederlands. Jacobus I verdacht hem in 1619 er van de drukker te zijn van de * „Dissertatio de gubernatione ecclesiae" van de Veerse predikant Gerson Bucerus; echter ten onrechte, want het boek was door Symon Moulert gedrukt [9]. Hij stierf in 1634, ongeveer 96 jaar oud. Zijn drukkerij was achtereenvolgens in het Lombaardstraatje (1580), de 's Gravenstraat (1588) en in de Langedelft (1609) gevestigd. Ook zijn zoon Isaac Schilders komt in 1611 en 1612 als drukker te Middelburg voor, maar schijnt later naar Breda te zijn verhuisd. Abraham Schilders, klaarblijkelijk een andere zoon, gaf in 1620 eveneens te Middelburg een Engels boek uit [10].

Al in 1590 schijnt het aantal boekdrukkers en boekverkopers in Middelburg zo groot te zijn geweest, dat tot de oprichting van een boekdrukkersgilde kon worden overgegaan [11], waaraan het stadsbestuur op 18 Augustus van dat jaar een privilege schonk. Door onbekende oorzaken raakte dit gilde, dat waarschijnlijk meer boekverkopers dan -drukkers zal hebben geteld, al spoedig in verval; eerst in 1620 werd het weer hersteld. Inmiddels hadden zich naast Richard Schilders enkele andere uitgevers in Zeelands hoofdstad gevestigd, die een groot aantal boeken zowel in het Nederlands als het Engels en het Frans, in de handel brachten. In het begin van de zeventiende eeuw was de bekendste Middelburgse uitgever de in 1592 als boekbinder uit Duisburg overgekomen *Adriaen van de Vivere* († 1617) [12], die in dat jaar poorter werd [13]. Hij vestigde zijn uitgeverij in het huis „'t Blauw Laken" op de Korte Burcht, naast de Herenbeurs aan de kant van de Groenmarkt [14], en werkte daar onder het huisteken van de Vergulde Bijbel [15]. Richard en Isaac Schilders, Symon Moulert en Hans van der Hellen drukten voor hem. Hijzelf vertaalde verscheidene van zijn uitgaven [16]. De predikanten Faukelius, Walaeus en Panneel behoorden tot zijn kennissenkring. Na zijn dood zetten zijn erven de zaak nog enige tijd aan hetzelfde adres voort, tot Jan Pietersz. van de Venne huis en bedrijf van hen overnam.

Deze *Jan Pietersz. van de Venne* († 1625) is waarschijnlijk dezelfde als de „prentvercooper" Jan Pietersz uit Lier in Brabant, die 1 Juli 1608 poorter werd te Middelburg [17]. Hij was getrouwd met Catharina de Gheyn uit de bekende kunstenaarsfamilie; zij was een dochter van Jacob Jansz. de Gheyn en dus een zuster van Jacob de Gheyn (1565—1629). Waarschijnlijk is Jan Pietersz eerst leerling bij Adriaen van de Vivere geworden, en heeft hij na diens dood het bedrijf overgenomen. Al in 1618 werden de „Maechden-plicht" en de „Sinn'- en minne-beelden" van Cats voor zijn rekening gedrukt bij Hans van der Hellen. Pas 1 Mei 1620 werd hij vrij, d. i. meester in het boekverkopersgilde. Behalve drukker en

boekverkoper was hij kunsthandelaar, en bovendien maakte hij gedichten; een lofdicht voor Cats' „Houwelyck" verscheen in het jaar van zijn dood [18]. In 1623 heeft hij de „Zeeusche Nachtegael" uitgegeven, waarvan hij waarschijnlijk ook de samenstelling in handen heeft gehad. Op 3 Mei 1625 werd hij begraven; zijn weduwe [19] deed de drukkerij en uitgeverij waarschijnlijk over aan Jacob van de Vivere, de jongere broer van Adriaen, die tot 1645 werkzaam bleef, en eveneens een belangrijk boekdrukker en -verkoper was. Bij hem zagen o.a. een aantal werken van Willem Teelinck het licht. Geeraert van de Vivere, misschien een derde broer, gaf in de jaren 1620 tot 1622 eveneens enkele werken van Teelinck uit.

Ook *Symon Moulert* [20] had zich in 1599 als drukker te Middelburg gevestigd. Voor zijn drukkerij, die op de Dam bij de oude beurs gevestigd was, hing het uithangteken „In de Druckerye" uit. Als Statendrukker gaf hij een aantal officiële stukken uit, maar daarnaast ook andere, belangrijker werken, als de in 1618 verschenen geruchtmakende „Dissertatio de gubernatione ecclesiae" van Gerson Bucerus, waarvoor, zoals we zagen, Moulerts collega Richard Schilders werd lastig gevallen [21]. In 1619 verschenen de „Proverbia" van Johan de Brune bij hem. In 1622 was hij deken van het gilde; niet lang daarna schijnt hij gestorven te zijn. Zijn weduwe en erfgenamen zetten de zaak voort; hun namen worden van 1623 tot 1642 vermeld, o.a. als Statendrukkers. Jacob Moulert, die in 1624 vrij werd en al in 1627 beleder van het gilde was, schijnt aan het hoofd van deze belangrijke uitgeversfirma te hebben gestaan, die o.a. in 1631 een der uitgaven van de „Colloquia et dictionariolum octo linguarum" uitgaf [22] en in 1634 de kroniek van Eyndius. Na 1663 komt de firmanaam in Middelburg niet meer voor [23].

In 1617 bracht de Zierikseese drukker *Hans van der Hellen* [24] zijn zaak over naar Middelburg, waar hij nog in 1664 woonde en werkte. Zijn drukkerij was eerst in „De Fransche Galey" (Markt I. no. 8), vervolgens in „'t Wapen van Audenaerde" (Markt C. no. 8) gevestigd; hij drukte er vele werken van Willem Teelinck, voor Middelburgse uitgevers als Van de Vivere, Van de Venne en Roman, maar ook voor elders gevestigde als Maerten Jansz. Brandt te Amsterdam. De eerste werken van Cats werden op zijn persen gedrukt. Bovendien was hij Statendrukker.

Zacharias Roman (1595—± 1675) [25], eveneens een van de bekendste Middelburgse boekdrukkers en uitgevers uit deze jaren, werd in 1620 in het poortersregister ingeschreven als „bouckvercooper van Haerlem". Hij was een zoon van de bekende Haarlemse drukker Gillis Roman, die uit Gent afkomstig was; Zacharias Heyns, naar wie hij genoemd was, had als peet over hem gestaan bij zijn doop. De jonge Roman vestigde zijn zaak op de Burcht, en aangezien de Vergulde Bijbel er als teken uithing, zal hij dit huisteken van Adriaen van de Vivere waarschijnlijk van Jan Pietersz. van der Venne hebben overgenomen. Zacharias Roman, die deken en beleder van het gilde werd, gaf o.a. tezamen met een ons verder onbekende Michiel Roman [26] in 1644 de door Boxhorn bewerkte druk van Reygersberchs „Cronijcke van Zeelandt" uit. Hij schijnt pas omstreeks 1675 te zijn overleden. Na zijn dood is de zaak opgeheven.

Naast deze grotere werkten nog tal van andere, kleinere boekverkopers en uitgevers in deze jaren te Middelburg. *Baernaerdt (Barend) Langenes* [27] gaf er in de jaren 1597—1605 verscheidene werken uit, o.a. in 1598 een „Caert-thresoor, inhoudende de tafelen des gantsche wereltslanden" [28], en in 1597 een merkwaardige reisbeschrijving naar de Oost [29]. Waarschijnlijk is hij dezelfde Barent Langenes, die van 1632 tot 1637 in Den Haag gevestigd was. *Jeronimus Wullebrechts* gaf in 1589 te

Middelburg een geschrift van Kimedoncius uit [30], dat bij R. Schilders werd gedrukt; het blijkt niet, of deze uitgever nog andere werken in het licht heeft gegeven. Uit deze onvolledige opsomming [31] wordt duidelijk, dat Middelburg in het laatste decennium der zestiende en het begin der zeventiende eeuw een belangrijk aandeel had in de boekenproductie, en aldus ook op dit gebied een kulturele taak vervulde in de Nederlandse volksgemeenschap van deze tijd.

In het tweede en derde kwart van de zeventiende eeuw had de drukkerij en uitgeverij van *Anthony de Later* [32], die tussen de jaren 1636 en 1667 aan de Markt, op de hoek van de Lange Burcht was gevestigd, enige bekendheid. Zijn oudste bekende uitgave is van 1625. De Later was stadsdrukker en tevens, althans in 1650 en 1664, drukker van de Staten van Walcheren. Van zijn persen verschenen een aantal theologische geschriften, waaronder over de zaak van Philips Lansbergen [33]. *Jacques Fierens* [34], die van 1642 tot 1669 voorkomt, gaf o.a. het „Bancket-werck" van Johan de Brune (1657; 2de druk 1660) uit, en de „Metamorphosis et historia naturalis insectorum" (1662, 1667 en 1669) van Johannes Goedaert. Hij woonde in de Giststraat „in de Globe", waar hij in 1669 overleed.

In Vlissingen is *Maerten Abrahamsz. van der Nolck* de oudst bekende boekdrukker. Hij had zijn winkel „in de Druckerije" op de Bierkaai en was aldaar van 1573 tot 1623 werkzaam. Ook bij hem verscheen een der uitgaven van de „Colloquia et dictionorariolum octo linguarum" (1613) [35]. Van *Jan van Dale* is een Vlissingse druk uit 1610 bekend, van *Samuel Claeys Versterre* enkele uitgaven uit de jaren 1628—1650, o.a. van werken van Willem Teelinck. *Jan Jansz. de Jonghe* drukte er van 1633—1652, *Jacob Jansz. Pick (Pieck)* [36] van 1636—1658. Deze boekverkoper, die uit Zieriksee afkomstig was, was een ijverig lid van de rederijkerskamer „De Blaeu Acolye", en gaf in 1642 haar bundel „Vlissings Redens-lust-hof" uit. *Jacob Verdoes* drukte er in 1651 en 1652. *Abraham van Laren* (1633—1679) [37], een zoon van de Vlissingse predikant Joos van Laren, zette in 1652 in zijn vaderstad een boekwinkel op in de Sint-Jacobstraat, vanwaar hij, toen hij stadsdrukker werd, verhuisde naar de Beurs. Hij gaf o.a. de meeste werken van zijn vader uit, en vertaalde zelf verscheidene theologische geschriften uit het Engels. Als ouderling schreef hij in 1673 een „Noodtsaeckelyke reformatie, ontrent het ampt der ouderlingen". Van *Geurt Jansz* is een Vlissingse druk uit 1653 bekend; *Johannes van den Eede* tenslotte gaf er tussen 1654 en 1667 verscheidene boeken uit.

In Zieriksee werd, in 1611, de zojuist genoemde Vlissingse boekdrukker *Maerten Abrahamsz. van der Nolck* als drukker toegelaten, maar dat hij er als zodanig werkzaam is geweest, is niet waarschijnlijk. Van 1614 tot 1617 ontmoeten we er *Hans van der Hellen*, die zijn drukkerij op de Appelmarkt had [38], maar al in 1618 naar Middelburg verhuisde. Tussen 1636 en 1652 was *Balthasar Doll* er als uitgever op de Dam gevestigd; waarschijnlijk is hij verwant aan het zeventiende-eeuwse Haagse uitgeversgeslacht van dezelfde naam. Na hem ontmoeten we geen Zierikseese drukkers of uitgevers meer vóór het midden van de achttiende eeuw.

In Goes vinden we in 1643 *Adriaan Huysman* als drukker gevestigd [39]. Eerst in 1654 werd er voor de eerste keer een stadsdrukker aangesteld [40]. In Hulst was *Adriaen de Jager* in 1662 als boekverkoper werkzaam, in Sluis *Pieter Roselaer* in 1673 als uitgever. *Christoffel Speckaert* was in 1636 als boekdrukker in Tolen werkzaam; mogelijk zijn door hem ook de Toolse drukken van 1627 en 1629 uitgegeven, waarvan we de drukkers niet kennen [41]. Op naam van *Govert Liefhebber* staat een Veerse druk van 1677, maar waarschijnlijk is dit een pseudoniem [42].

HET ONDERWIJS SINDS DE ZESTIENDE EEUW

In 1569 heeft Nicolaus de Castro, bisschop van Middelburg, aan Alva een verslag uitgebracht van een op diens verzoek gehouden inspectie van de Zeeuwse scholen [43]. Daaruit blijkt, dat er destijds in Middelburg behalve de stads- of Latijnse school nog zes andere waren, op twee waarvan Frans werd onderwezen. In Zieriksee had men maar twee scholen, in Vere drie, in Goes daarentegen zeven, waaronder een Latijnse school, maar een van de andere zes werd maar door drie of vier meisjes bezocht. Vlissingen had zes scholen, waaronder een Latijnse, en tenslotte noemt het rapport nog een school te Westsoeburg. De bisschop vermeldt vervolgens enkele namen van schoolmeesters en -vrouwen, die voor niet helemaal rechtzinnig doorgingen; onder hen vinden we magister Jason van Langemeersche (± 1536—1598), de rector van de Latijnse school van Middelburg, en zijn Zierikseese collega Paschasius Oedemus. Zij waren niet de enige leerkrachten, die onder verdenking van ketterij stonden. Al eerder horen we van Valerius de schoolmeester [44], die in de zestiger jaren in Middelburg en Zieriksee schoolhield, van meester Anthuenis en meester Jan Happaert, die door de Middelburgse overheid omstreeks dezelfde jaren werden uitgewezen [45], en van nog enkele andere verdachten.

Wanneer de Reformatie in Zeeland de overwinning heeft behaald op het oude geloof, wordt het onderwijs natuurlijk geheel en al hervormd. Voortaan schrijven de kerkelijke vergaderingen de schoolreglementen voor, die de wereldlijke overheid sanctionneert. De provinciale synode van Holland en Zeeland, die in 1574 te Dordrecht samenkwam, regelde al het schoolwezen in algemene trekken, en latere synoden vulden deze bepalingen telkens aan. In 1583 vaardigden de Staten van Zeeland een „placaet ende ordonnantie vande school-ordeninge" [46] uit, die voor heel Zeeland geldig was. Het onderwijs heet er de grondslag van de staat, „alsoo tot opbouwinghe van een goede republijcque ende welstandt vanden lande niet weynich aen gheleghen en is, dat die de jonckheyt, van kints beenen af wel werde opgevoedet, ende inde vreese ende rechte kennisse Godes, ende alle goede consten ende zeden van der jeucht aen onderwesen" [47].

Van grote invloed op het onderwijs in de Noordelijke Nederlanden is de Zuidnederlandse immigratie van het laatste kwart der zestiende eeuw geweest, en niet het minst in Zeeland, dat immers van de zeven gewesten het dichtst bij Vlaanderen en Brabant lag. Toen in 1591 in Middelburg de magistraat de schoolmeesters in een gilde verenigde [48], en in het eerste artikel van de daarvoor verleende ordonnantie het poorterschap werd vereist van ieder, die er onderwijs wilde geven, lieten niet minder dan achttien Zuidnederlanders zich als poorter inschrijven, waaronder er zeker geweest zullen zijn, die al eerder in Middelburg hun beroep uitoefenden [49]. Hun invloed blijkt ook hieruit, dat de Middelburgse ordonnantie een Antwerpse van 1579 tot voorbeeld heeft [50]. Deze onderwijzers zullen wel niet, en in geen geval alle, aan de „grote school" verbonden zijn geweest; de meesten zullen voor eigen rekening en op eigen gezag school hebben gehouden voor die kinderen der burgerij, die met de eenvoudigste beginselen der wetenschap konden volstaan. Van deze ordonnantiën en plakkaten is overigens niet veel verbetering uitgegaan, en de klacht van De Swaef uit 1621, dat het onderwijs in zijn vaderstad nog maar al te zeer aan „humpelaers ofte hoetelaers" wordt toevertrouwd, zal wel niet alleen voor Middelburg hebben gegolden, zomin als alleen voor de tijd, waarin De Swaef haar uitte.

Enkele Zeeuwse schoolmeesters uit de zestiende en de zeventiende eeuw zijn bekend gebleven als schrijvers van werkjes ten dienste van het onderwijs, die gedurende langer of korter tijd in Zeeland en daarbuiten ingang hebben gevonden. Hun namen en een opgave van hun werken volgen hieronder; voorop gaat Louis Porquin, die ofschoon geen schoolmeester, een boekje heeft geschreven, dat bij het onderwijs een grote populariteit heeft genoten.

Louis Porquin (1511—1565 of later) [51] was in 1511 onder de naam Luigi Porchini te Chieri in Piemont uit een adellijk geslacht geboren. Op achttienjarige leeftijd verliet hij in 1529 zijn geboorteplaats en trok naar Vlaanderen, waarschijnlijk als lakenkoopman. Na vele omzwervingen vestigde hij zich in 1537 in Sluis, maar het volgende jaar alweer te Zieriksee, waar hij ruim zeven jaar bleef wonen en in 1540 in het huwelijk trad met Magdalena de Meulenaere, uit een patricische familie die van Brugge afkomstig was. In 1547 verhuisde hij naar Middelburg, en tenslotte in 1556 naar Bergen-op-Zoom, waar hij in 1565 nog woonde en misschien ook wel gestorven is.

Porquin is in onze letterkunde bekend gebleven als de schrijver van een geestelijk testament, in de trant van gelijksoortige testamenten van middeleeuwse Franse dichters en zestiende-eeuwse Vlaamse rederijkers. Hij schreef zijn werk, dat klaarblijkelijk alleen voor zijn eigen kinderen bestemd is geweest, in proza en liet het door een zekere, ons overigens onbekende Antonius Verensis, blijkens zijn naam van Vere afkomstig, in dichtmaat overzetten. Het verscheen onder de titel: „Den wtersten wille van Lowys Porquin" (1563) als het tweede deel van „Een lieflick memorie boeck" [52], waarschijnlijk in niet meer dan elf exemplaren, bestemd voor de zonen en dochters van de schrijver. Hoe weinig zal deze Italiaan gedacht hebben, dat zijn geestelijk testament bijna twee eeuwen lang een van de bekendste en meest gebruikte schoolboeken zou worden in het land, waar hij bijna zijn hele leven heeft doorgebracht.

„Den wtersten wille" neemt onder de stichtelijke leesboeken van de tweede helft der zestiende en de beide volgende eeuwen een belangrijke plaats in, wat uit de talrijke herdrukken, die tot in de achttiende eeuw zijn verschenen, duidelijk blijkt [53]. In driehonderd achtregelige strofen deelt de schrijver zijn lessen en vermaningen uit aan zijn kinderen, die hij waarschuwt tegen onmatigheid en dronkenschap, tegen dobbelspel en onkuisheid en alle mogelijke andere zonden, ondeugden en tekortkomingen, terwijl hij ze opwekt tot wijsheid, godsvrucht, ouderliefde, eerbaarheid, eenvoud, kortom tot alle voortreffelijke eigenschappen. Al bevat dit werkje veel, dat men uit paedagogische overwegingen liever geschrapt zou zien, toch moet erkend worden, dat er over 't algemeen een sympathiek geluid in wordt beluisterd, een toon van oprechte godsvrucht en liefde tot de naaste. Valcooch gebruikte het voor zijn bekende „Regel der Duytsche schoolmeesters" (1591).

Een ander voorbeeld van een boekje, dat hoewel niet opzettelijk voor het onderwijs geschreven, daarvoor toch aanbevolen en gebruikt werd, is „Het heerlick bewijs, van des menschen ellende ende miserie" (1582) van Jeronimus van der Voort, die sinds 1585 in Vlissingen woonde en als rederijker eerder ter sprake is gekomen [54]. Ook dit werkje deed naar alle waarschijnlijkheid nog in de achttiende eeuw als schoolboek dienst.

Wel opzettelijk voor het onderwijs bedoeld is de „Neder-duytsche letter-konst" (1588) [55] van *Pieter de Berd* († 1599) [56], „schoolmeester tot Terghoes", die we evenwel alleen van naam kennen. Uit dezelfde tijd dateert een rekenboekje van een in Middelburg wonend rekenmeester, „t' Fondament van arithmetica" (1599) van Marten Wentsel [57]. De

eveneens te Middelburg gevestigde en uit Antwerpen afkomstige schoolmeester Johan Coutereels schreef een aantal werkjes op wis- en boekhoudkundig gebied, die tussen 1599 en 1632 het licht zagen [58]. In een stad met een zo opgewekt handelsverkeer als Middelburg destijds was, bestond er voor leerboeken van dit soort stellig een ruim debiet.

Tot de schoolboeken behoort ook het „Kort begrip der Christelijke religie" (1608?) van de Middelburgse predikant Herman Faukeel (± 1560—1625) [59], dat door de synode van Dordrecht voor de scholen werd goedgekeurd en sindsdien Microns „Cleyne catechismus" verving.

Eveneens uit Antwerpen afkomstig was *David Roelants* (± 1572—?)[60], die aanvankelijk te Goes en sinds 1616 te Vlissingen Frans schoolmeester was, en bevriend met Johan Coutereels, zoals blijkt uit een der opdrachten van zijn „Magazin oft' pac-huys der loffelycker penn-const" (1616) [61], een calligrafisch werk, waardig om gesteld te worden naast die van Felix van Sambix en Jan van den Velde.

Onder de vele Antwerpse families, die zich als uitwijkelingen in Zeeland vestigden, verdienen de De Swaefs met ere genoemd te worden. Hans de Swaef, de stamvader, kwam waarschijnlijk pas na de overgave der stad in 1586 naar Middelburg, waar we hem in 1607 als ouderling bij de Hervormde gemeente vinden. Van zijn aldaar geboren kinderen werden Johannes en Samuel bekende en verdienstelijke schoolmeesters, terwijl Daniël (1599—1654) predikant werd.

Johannes de Swaef

Johannes de Swaef (1594—1653 of later) [62] werd in zijn geboortestad, waar hij waarschijnlijk zijn leven lang is blijven wonen, onderwijzer en gaf er verscheidene zowel oorspronkelijke als vertaalde boeken uit. Zijn oudstbekende oorspronkelijke werk is een berijming van „De Claechliederen des propheten Jeremiae sang-wyse ghestelt" (1618) [63]. Drie jaar later volgde zijn voornaamste werk, de „Geestelycke queeckerye" (1621), waarop we aanstonds uitvoeriger terugkomen. Het daarop volgende jaar was de vreugde over het ontzet van Bergen-op-Zoom en de inneming van Steenbergen aanleiding voor deze vaderland- en vrijheidlievende Calvinist tot het schrijven van een gelegenheidsgedicht: „Eben-ezer, dat is Helpensteen: op-gericht tot gedachtenisse, van dat ons Iehovah Zebaoth, God de Heere der heyrscharen, tot hier toe geholpen heeft" (1622) [64], een der talrijke bij deze gelegenheid verschenen dichterlijke ontboezemingen, die meer de patriot dan de dichter tot eer strekken. Onder de schuilnaam Nehemius Publicola gaf hij tenslotte een lijvig geschrift uit, getiteld „Mardachai, ofte Christelijcken patriot" (1630) [65], dat tot enig oogmerk had „aen te wijsen hoe elck patriot onses weerden vader-landts beste soecken moet", zoals weleer Mordachaï ten tijde van koning Ahasverus, „die voor sijn volck wat goets sochte, ende sprack het beste voor alle sijn zaet". Met een zelfs voor de zeventiende eeuw buitensporige overvloed van Bijbelteksten toont de schrijver aan, waarin het welzijn van het vaderland gelegen is en hoe de goede patriot dit welzijn moet betrachten. Liefde tot het vaderland en haat tegen de Spanjaarden zijn de beide „affectiën", die met de „resolutiën: „het vaderlant op te offeren goet en bloet" en „des vader-landts welvaren voor alles te prefereren" de fundamenten zijn, waarop goede patriotten het welzijn van hun land moeten grondvesten. Uitvoerig zet De Swaef uiteen, welke plichten de staatsburger ten opzichte van God en het vaderland heeft, eerst in het algemeen, en vervolgens afzonderlijk voor de overheden, de predikanten, de landsdienaren, de burgers, de soldaten en tenslotte de verspieders.

Sterker dan bij de meeste Noordnederlanders treedt bij deze Zuidnederlander van afkomst de haat tegen Spanje op de voorgrond, en zijn afkeer van Papisten, Mennisten en Remonstranten, die hij in één adem pleegt te noemen, en met wie hij alle geestelijke gemeenschap aan de goede patriotten verbiedt. Zijn bewuste poging om een Christelijke leidraad te geven voor de staatsburger, en zijn streven om de theorie van het Christelijk geloof te verenigen met de praktijk van het leven, is verwant aan het Piëtisme. Men mag dan ook aannemen, dat De Swaef, die de Teelincks beide persoonlijk moet hebben gekend, onder invloed van deze stroming heeft gestaan. Piëtist in de eigenlijke zin van het woord is hij evenwel in dit geschrift zomin als in zijn ander werk; daartoe mist hij te zeer de typerende kenmerken van deze richting als de uitnodiging tot vernieuwing van het geestelijke leven en de strijd tegen de leerheiligheid.

Eerst op latere leeftijd schijnt De Swaef toegetreden te zijn tot de Middelburgse rederijkerskamer „Het Bloemken Jesse". Uit de jaren 1649 tot 1653 zijn enkele refereinen van hem bewaard, antwoorden op de door de kamer uitgeschreven vragen [66]. Een dichter is in hem niet verloren gegaan.

In 1621 heeft de toen nog slechts 27-jarige De Swaef het werk uitgegeven, waardoor zijn naam tot op heden bekend is gebleven: „De geestelycke queeckerye van de jonge planten des Heeren" [67]. Oorspronkelijk was deze verhandeling alleen voor eigen gebruik opgesteld; „om nu myn selven", schrijft hij in de opdracht, „ende myn huysvrouwe, welcke de sorge myner kinderkens nevens my op de handen ligt, te leeren ende te vermanen, so hebbe ick na myne swackheyd getracht uyt den woorde des Heeren te ondervinden, wat dat tot de Christelycke opvoedinge der kinderen behoort, ende het heeft den goeden Godt gelieft my uyt synen woorde te doen sien, sulx als ick daer van volghende gesteld hebbe" [68]. Niettemin heeft hij gemeend, zijn aantekeningen in de vorm van een traktaat te moeten uitgeven in de hoop „dat het door Godes zegen oock andere soude mogen eenigsins dienstig syn" [69]. „Nadien ik", vraagt hij, „geen goud, silver, ofte syde tot den opbou des geestelycken tabernakels in desen deele toebrengen en kan; wie kan my met reden weeren, dat ick myn geytenhayr, of yet sulx, dan offere ende geve?" [70]

De Swaef bespreekt in dit traktaat achtereenvolgens „dat de ouders hare kinderen moeten 1. opvoeden in het tydelijcke leven, 2. wel en godsaligh opvoeden, 3. tot een godsaligh houwelijck voorderen, 4. dat de ouders haer wel tegen Godt draghen, om eenen zeghen over de opvoedinghe harer kinderen". In het eerste hoofdstuk wijst hij o.a. de vrouwen op haar plicht, haar kinderen zelf te zogen. Het zwaartepunt van zijn verhandeling ligt echter in het tweede hoofdstuk, en vooral ook hierin komt het Christelijke karakter van zijn werk sterk naar voren. De hoofdzaak is, zegt hij, dat de ouders hun kinderen tot een godvruchtig leven opvoeden, en juist hierin ligt het kenmerkende onderscheid tussen een gelovige en een ongelovige opvoeding. De kinderdoop legt gelovige ouders een geheel bijzondere plicht op, die zij levenslang moeten nakomen. Salomo's moeder onderwees haar zoon nog, toen hij al koning was geworden (Spreuken 31 : 1—9).

In meer dan één opzicht blijkt De Swaef een kind van zijn tijd te zijn, en een zoon van een volk, dat om geloofs- en vrijheidswille zware offers had gebracht. Hij is heftig anti-Rooms en fulmineert als zodanig ook tegen allerlei „afgodische spelen, als coninck-brieven trecken, den schoen inde schouwe setten op eenen versierden S. Nicolaes-avond, den grave van half-vasten etc. en diergelijcke grouwelen, die noch van het afgodische

Pausdom ons syn overgebleven, ende by sommige voor spel haren kinderen wijs gemaeckt werden" [71]. Overigens echter is hij zijn tijd ver vooruit, zo waar hij de opvoeding als de taak bij uitnemendheid, niet van de schoolmeesters, maar van de ouders beschouwt, zo ook waar hij hen levenslang tot deze plicht verbindt. Fel richt hij zich, in het hoofdstuk over het schoolgaan der kinderen en de schoolmeesters, tegen de heersende misstanden op onderwijsgebied. De eerste de beste „plompen loer" kan vrij schoolmeester worden, als hij maar tien schellingen betaalt en de eed aflegt dat hij zal doen als een goed schoolmeester betaamt. „Het is schandelyck", vaart hij uit, „dat in soo treffelycken stad ende gemeente, als Middelburgh door Godts genade is, (laet dit andere plaetsen oock gheseyt syn) sulcken volck den name van schoolmeesters verkrygen, die onbequaem syn niet alleen tot verstandige saken, maer tot geringhe ende symelachtighe [72] dinghen, van kleer-lappen, weven, riet-maken, wollekammen, etc. Hoe konnen dese bequaem syn om de kinderen, de plantsoenen der Republycke ende der gemeynte, te fatsoeneren ende te leeren?" [73]

In alles wat De Swaef schrijft, treft ons zijn vrome zin en zijn oordeelkundige kijk op mensen en toestanden, zijn voor een zo jonge man merkwaardig rijpe levenswijsheid, zijn hoogstaande denkbeelden over de opvoeding. Een kenmerkend voorbeeld is de raad, die hij aan de ouders geeft, wanneer ze een beroep willen kiezen voor hun kinderen; laten ze, aldus waarschuwt hij, er niet zozeer op letten met welke betrekking hun kind het meest zou kunnen verdienen, maar liever in welk beroep het God het best kan dienen en staat en gemeente tot voordeel kan zijn. Met nadruk wijst hij in dit verband ook op aanleg en geschiktheid voor een beroep.

De Swaef is de eerste geweest, die in ons land de taak der zedelijke opvoeding in haar geheel systematisch uit een bepaalde gezichtshoek heeft behandeld, en daarbij aan de opvoeders bij uitnemendheid, de ouders, een leidraad heeft geschonken bij de vervulling van hun moeilijke taak [74].

Behalve deze oorspronkelijke geschriften zijn van De Swaef enkele vertalingen bekend. Van de Franse Calvinist Lambert Daneau (1530—1596), hoogleraar te Genève en te Leiden, gaf hij onder de titel „Tractaet van den eerlicken staet der Christenen in hare cleedinghe" (1617) [75] een vertaling van zijn „Traité de l'estat honneste des Chrestiens en leur accoutrement" (1580), een pleidooi voor de welvoegelijkheid van de kleding en een bestrijding van de daarin betoonde onbetamelijkheid en overdaad. Enkele jaren later vertaalde hij de „Help to true happiness" van de Puritein Paul Baynes († 1617), de opvolger van William Perkins aan St. Andrew's te Cambridge, onder de titel „Een hulpe tot ware salicheyt" (1622) [76]. De Swaef had dit boekje, dat een uiteenzetting geeft van de gronden der Christelijke religie, vertaald om tegemoet te komen aan het gemis van een dergelijk werkje, dat vooral de ouders bij het onderricht van hun kinderen van pas zou komen. Willem Teelinck had hem op het origineel opmerkzaam gemaakt; de vertaling droeg hij op aan Teelincks zusters Johanna en Agatha, en zijn nichtjes Magdalena, Martha en Maria, de dochters van wijlen Adriaen Stavenisse (1561—1619), baljuw van Zieriksee, die met Willems zuster Levina Teelinck was getrouwd geweest.

De Swaef heeft nog van twee andere puriteinse theologen een verhandeling vertaald: van Nicholas Byfield (1579—1622) [77] en van John Cotton (1584—1652) [78], maar deze vertalingen kennen we alleen van naam.

Samuel de Swaef

Ook Johannes' jongere broeder *Samuel de Swaef* (1597—1662) [79], geboren en gestorven te Middelburg, verdient zijn bescheiden plaats in de geschiedenis van Zeelands kulturele leven in de eerste helft der zeventiende eeuw, als schoolmeester, schoonschrijver, cartograaf [80], plaatsnijder [81], boekdrukker, en vooral als auteur van enkele stichtelijke werkjes. Aanvankelijk was hij in zijn geboorteplaats werkzaam, later, in elk geval omstreeks 1623, hield hij in Dirksland een school [82], en in 1627 vinden we hem te Bergen-op-Zoom, waar hij zich „Scholae Gallo-Belgicae praeceptor" noemde [83]. Al vroeg schijnt hij met Cats in aanraking te zijn gekomen, voor wiens „Sinn'- en minne-beelden" (1618) hij een lofdicht schreef [84], dat geen aanpraak maakt op kunstwaarde. Een jaar later liet hij een „Proef-stuck van de schryf-konste" (1619) [85] verschijnen, een calligrafisch werk, dat tezamen met een door hem vertaald „Tractaet Plutarchi, vande opvoedinghe der kinderen" [86] het licht zag. Belangrijker zijn de „Octonaria: ofte veerssen van acht reghels" (1623) [87], een verzameling van 92 achtregelige verzen [88], meest van stichtelijke inhoud, waarin naast zuiver godsdienstige aangelegenheden ook vraagstukken van meer algemeen zedekundige aard te berde worden gebracht, als de plicht der overheid tot de gemeente en die der gemeente tot de overheid, de verplichtingen die de man ten opzichte van zijn vrouw, de vrouw ten opzichte van haar man, het gezinshoofd tegenover de leden der familie, de kinderen tegenover hun ouders, hun vader en moeder afzonderlijk, de dienstboden ten opzichte van haar heren en meesters hebben. Een aantal van deze „octonaria" is aan de opvoeding en het onderwijs gewijd, en behandelt onderwerpen als „Hoe een school-meester behoord' gequalificeert te zijn", „Den plicht der school-kinderen, tot hare meesters", of beklaagt de ongeregelde staat van het schoolmeesters-ambt, niet geheel en al sine ira et studio, zoals uit deze „Klaeghte" blijkt:

Tis seker wel een saeck die weerd is om beclagen
Dat op de kinder tucht soo weynigh wort gepast:
Die gantsch' is onbequaem die wert daer toe gedragen
Soo dat wiens ampt het is by na van honger vast.
Maer ghy o weerde volck, die d' opsight is belast
Betracht hier in u ampt, tot welvaerd van u steden,
De jeught is 't saet daer af de Republijcke wast,
Wilt daerom van u zaet in vruchtbaer lant besteden [89].

Enkele jaren later heeft De Swaef, samen met zijn collega Henri Lancel, nog een tweede calligrafisch werkje uitgegeven, „Gedichten van verscheijde poëten" [90], dat met een sonnet van hem zelf opent. Het is het laatste werk dat we van hem bezitten. Heeft hij wellicht na zijn dertigste jaar niet meer geschreven, geheel in beslag genomen door de strijd om het bestaan? Of is hij jong gestorven? Hoe dit zij, een dichter is in hem niet verloren gegaan. Het anagram „Sedula musa fave", dat hij op zijn naam had gekozen, is niet in overeenstemming met wat hij bereikt heeft: de vlijtige muze, althans die der poëzie, is hem niet genadig geweest.

Abraham van Overbeeke

Eveneens uit Antwerpen afkomstig en er zelfs wellicht geboren was *Abraham van Overbeeke* († 1638) [91], die in 1605 lid werd van het Middelburgse schoolmeestersgilde, maar zich in 1609 te Domburg vestigde. Hij bleef er twintig jaar werkzaam en kocht er in 1617 het bekende huis het Schuttershof, klaarblijkelijk om er kostschool te houden. In 1629

kwam hij in Middelburg terug, maar het volgende jaar gaf hij gehoor aan het verzoek van het stadsbestuur van Arnemuiden, om zich daar voor zes of zeven jaar met zijn leerlingen, ongeveer veertig in getal, te vestigen, de kinderen uit de stad elk voor een redelijk maandgeld te onderwijzen en de arme kinderen voor niets. Al in 1631 komt Van Overbeeke onder de raden van Arnemuiden voor. Na afloop van de afgesproken termijn is hij weer naar Middelburg teruggekeerd, waar hij ook gestorven is. Tijdens zijn verblijf te Domburg gaf hij een calligrafisch werk uit, dat we alleen van naam kennen, de * "Beque der schryfkonste" (1620) [92].

Latijnse scholen

Terwijl in het althans officieel ontroomste Zeeland de kapittel- en kloosterscholen natuurlijk alle tegelijk met de clerus verdwenen, konden de parochiescholen de Reformatie overleven, aangezien deze al lang voordien van de directe invloed der kerk losgemaakt waren en door de stedelijke overheid tot zich getrokken. Deze stadsscholen, ook grote of Latijnse scholen geheten, trokken de overgrote meerderheid der leerlingen tot zich, die wat meer moesten leren dan de allereenvoudigste beginselen van lezen, rekenen en schrijven. Zelfs stelde de overheid alles in het werk om de oprichting van andere scholen tegen te gaan of te beperken. Wanneer in 1405 de kanunniken van Middelburg niet over een voldoende aantal jonge koorzangers kunnen beschikken en daarom aan hertog Willem VI verlof vragen om naast de stadsschool een eigen kapittelschool op te richten, „ter voorziening in hoir ghebreken van choraelkyn", wordt dit verzoek hun toegestaan, onder deze voorwaarde dat het aantal leerlingen tot vijf en twintig beperkt zal blijven [93].

Latijnse scholen vinden we in de zestiende eeuw in Middelburg, Vlissingen, Arnemuiden, Zieriksee en Goes. Die van Vere werd pas in 1601 opgericht, maar al in 1584 stelde de stad er een Latijnse schoolmeester aan [94]. In Tolen werd pas in 1624 een Latijnse school opgericht, maar ook hier schijnt al eerder onderwijs in het Latijn te zijn gegeven [95]. In 1616 richtte men in Brouwershaven een Latijnse school op, maar klaarblijkelijk waren daarvoor geen leerlingen genoeg aanwezig, want drie jaar later vertrok de rector en werd de school opgeheven [96]. Ook schijnt te Sluis omstreeks 1621 een Latijnse school te hebben bestaan, terwijl omstreeks dezelfde tijd te Hulst een der predikanten belast was met het onderwijs in de Latijnse taal aan de leerlingen, die daarvoor in aanmerking kwamen [97]. Zo wordt ons ook van *ds. Enoch Stertenheim (Sterthemius)* (± 1576—1626) [98], die van 1603 tot 1614 in Aksel stond, bericht dat hij aldaar tegelijk, tegen een bezoldiging van £ 25 's jaars, schoolmeester van de Latijnse school was, waarvan we verder echter niets meer horen.

Van de Latijnse school te Vlissingen [99] horen we niet voor de tachtiger jaren van de zestiende eeuw. Tijdens het rectoraat van *Thomas Schemeringius* (1561—1642) [100], die van 1592 tot 1636 aan het hoofd van deze school stond, waren Daniël Heinsius en Petrus Hondius er leerling. De enige rector uit het door ons te behandelen tijdvak, die nog een opzettelijke vermelding verdient, is *Johannes Schildius* [101], die in Bremen geboren was en van 1647 tot 1671 het rectoraat vervulde. Tijdgenoten roemen hem als een geleerde van een algemene en brede ontwikkeling. Er zijn verscheidene werken van hem bekend, waaronder een beschrijving van Vlissingen, maar deze helaas alleen van naam. Zijn opvolger was *Johannes Franciscus Gymmenich* († 1673) [102], die tevoren lector (vermoedelijk: privaatdocent) in het Grieks was geweest in Duisburg, maar al spoedig na zijn komst in Vlissingen, waarschijnlijk op nog jonge leeftijd, overleed.

Toen Arnemuiden in 1574 tot de rang van stad was verheven, vond de overheid het wenselijk ook hier een Latijnse school op te richten [103]. Toch duurde het nog bijna tien jaar voordat, in 1583, aan de schoolmeester *Raphael de Hond (Canisius)* het onderwijs in het Latijn werd opgedragen. Al anderhalf jaar later, in het voorjaar van 1585, moest De Hond mededelen dat hij van zijn verdiensten niet kon rondkomen, en dat hij daarom elders zijn fortuin zou zoeken. Hij werd opgevolgd door *Hubrecht van der Venne* [104], die wegens ongeschiktheid als rector van de Latijnse school te Middelburg ontslagen was, waar hij nog geen jaar in functie was geweest. In Arnemuiden hield hij het langer uit; pas in 1592 vertrok hij in gelijke betrekking naar Goes. Van der Venne mocht in Arnemuiden, om de andere schoolmeesters geen concurrentie aan te doen, alleen Latijn en Grieks onderwijzen. Na zijn vertrek zijn er, eerst in 1596, later van 1600 tot 1602, nog andere Latijnse schoolmeesters in Arnemuiden geweest [105], maar klaarblijkelijk was er voor de klassieke talen toch geen voldoende belangstelling in deze toen al achteruitgaande kleinere plaats. Een Latijnse school met meer dan één leerkracht schijnt hier nooit te zijn geweest.

De Latijnse school te Zieriksee [106] wordt al in een privilege van Willem van Henegouwen uit 1304 vermeld [107]. De eerste bekende rector is *Wilhelmus Sagarus* [108], de jongere tijdgenoot van Erasmus. Van 1604 tot 1610 was *Reinier Telle* (1558 of 1559—± 1619) [109] rector van deze school, die van Zieriksee, zijn geboorteplaats, naar Amsterdam vertrok en daar zijn talenten, o.a. als remonstrants hekeldichter, veelzijdig ontplooide. Zijn opvolgers waren de uit Vere gekomen *Abraham van der Meer* (± 1582—1632) [110], die tot zijn dood de school bestuurde, en de uit Middelburg afkomstige *Caspar Parduyn*, die van 1633 tot 1637 rector was. De Latijnse school van Zieriksee bleef tot 1880 bestaan.

De Latijnse school van Goes [111] schijnt pas in 1592 weer te zijn opgericht; ze bleef tot 1788 in stand [112]. Het schijnt dat de zojuist genoemde Caspar Parduyn er tussen de jaren 1627 en 1633 enige tijd als praeceptor aan verbonden is geweest. Van 1655 tot 1670 was *Petrus Suerendonck* (1622—1696) [113], die de naam had van een geleerd man te zijn, eerst conrector, sinds 1659 rector van deze school. Hij was later in gelijke functie in enkele Hollandse steden, o.a. Amsterdam werkzaam, en op het laatst van zijn leven nog in Middelburg. Overigens heeft de Latijnse school van Goes geen docenten van enige vermaardheid gehad.

Verreweg de belangrijkste onder de Latijnse scholen van Zeeland was die van Middelburg [114]. Al vóór het midden van de veertiende eeuw in het leven geroepen, heeft ze voor zover ons bekend is vóór de Reformatie geen leerkrachten gehad, die op de een of ander wijze in de geschiedenis van ons geestesleven naam hebben gemaakt. Pas na de overgang van Middelburg aan de Prins werd de school uit haar nog half middeleeuwse toestand opgeheven en het onderwijs in overeenstemming gebracht met de eisen van de tijd, als gevolg van de pogingen om in Middelburg een Illustre school op te richten. Van deze tijd af vinden we dan ook onder haar praeceptoren en rectoren mannen die zich door hun wetenschappelijke verdiensten onderscheidden, als *Jacobus Gruterus* (van 1585 tot 1607 rector), *Gillis Burs (Aegidius Bursius)* (± 1564—1634), Gruterus' opvolger als rector oeconomus tot 1634, *Johannes Murdisson* (van 1592 tot 1599 praeceptor), *Jacobus Miggrodius* (van 1595 tot 1598 praeceptor), later predikant, o.a. te Middelburg, *Justus Liraeus* (van 1598 tot 1613 praeceptor, van 1613 tot 1630 rector), *Petrus Montanus* (van 1600 tot 1603 (?) praeceptor), *Antonius Walaeus* (van 1607 tot 1619 praeceptor), *François Meyvaert* (van 1614 tot 1620 praeceptor), *Karel de Maets*

(van 1620 tot 1621 praeceptor), later professor te Utrecht. *Caspar Adriaensz. Parduyn* (1594—1644) (van 1627 tot 1633 praeceptor, later rector te Zieriksee en te Dordrecht), *Isaac Gruterus* (1610—1680) (van 1633 tot 1640 praeceptor), een neef van Jacobus, later rector te Nijmegen en te Rotterdam, *Adriaan Hereboord* (van 1640 tot 1641 praeceptor), later professor te Leiden, en *Johannes Becius* (1623—na 1690) (van 1647 tot 1651 praeceptor). Verscheidenen van hen waren tegelijk aan de Illustre school van Middelburg verbonden. Noch hun bekwaamheid als paedagoog, noch hun geleerdheid heeft de Latijnse school echter tot die vermaardheid vermogen te brengen, die deze onderwijsinrichtingen elders, bv. in Amsterdam, Leiden en Utrecht bezaten.

Schooldrama's

Ook in Zeeland heeft het schooldrama de Reformatie overleefd. Wel bezitten we maar enkele aanwijzingen, dat de leerlingen der Latijnse scholen ook toen het Protestantisme ingang had gevonden, van tijd tot tijd klassieke of andere spelen opvoerden, maar uit deze gegevens valt gemakkelijk op te maken, dat het gebruik destijds nog algemeen in zwang was. Zo speelden de leerlingen van de Latijnse schoolmeester Hubrecht van der Venne in 1589 bij gelegenheid van de jaarmarkt te Arnemuiden in het Latijn, en van een van zijn opvolgers, Anthonie Bieze, vernemen we een dergelijk feit in de stadsrekening van 1601/02 [115]. Op dezelfde kermis van 1589 speelden de leerlingen van de Franse schoolmeester Jacques du Four een Frans stuk, en in 1591 kreeg deze schoolmeester verlof om op de eerste Zondag in Mei, die de Arnemuidse ommegang heette, door zijn leerlingen in het openbaar op de markt een spel te laten opvoeren, waarschijnlijk wel weer in het Frans [116]. Toen Bieze in Vere rector van de Latijnse school was geworden, liet hij er eveneens Latijnse spelen opvoeren; in 1607 kreeg hij er van stadswege een beloning voor [117]. Eigenaardig is, dat de stadsrekeningen van Middelburg na de Reformatie geen posten meer bevatten, die er op wijzen, dat ook hier nog soortgelijke opvoeringen plaatsvonden. De vertoning van de Zeeuwse studenten in 1595 kwam al in ander verband ter sprake [118].

Dat deze schoolspelen in het begin der zeventiende eeuw nog vrij verbreid zijn geweest, blijkt uit een request van de Zeeuwse synode van 1602, waarin de Staten verzocht werden, zich „oock tegen de spelen in de Latijnsche ende Franssche scholen naerder te verclaeren, alsoo door sulcke onnoodighe ende ontstichtelijcke oeffeningen de jonckheijt haeren tijdt verliest". Gecommitteerde raden konden „alsoo hierop bij placate is voorsien" op dit verzoek evenwel niet ingaan [119].

Zeeuwse studenten

Toen in de zestiger jaren der zestiende eeuw de onlusten uitbraken, werd door edicten de studie aan vreemde hogescholen verboden verklaard, uit vrees voor ongunstige godsdienstige of politieke invloeden. Aanvankelijk gebeurde dit door „mesures partielles", later door een algemeen edict, dat op 4 Maart 1569 voor het eerst uitgevaardigd, verscheidene keren herhaald werd, zelfs nog in 1755. In aansluiting aan en op het voorbeeld van een twee jaar tevoren verschenen plakkaat van de Staten van Holland vaardigden die van Zeeland in 1593 nog eens een afzonderlijke verordening uit tegen „die groote inconveniënten desen lande opcommende, ende noch meer toestaende, deur de toelatinge van de jonge jeucht deser provintie, te gaen laten studeren tot Leuven, Douay, Dolen ende andere universiteyten oft plaetssen, geïnfecteert mette Roomsche dwalinge

ende superstitien" [120]. Niettegenstaande zijn, al of niet met toestemming van de overheid, toch jaar in, jaar uit tal van studenten, en daaronder ook verscheidene Zeeuwen, ook na de oprichting van de Leidse hogeschool aan de peregrinatio academica blijven deelnemen. Zoals uit de zojuist genoemde verordening blijkt, keerden de Staten zich trouwens eigenlijk alleen maar tegen de Roomse universiteiten, en deze werden sinds het derde kwart van de zestiende eeuw maar door weinigen bezocht. De grote stroom trok in het vervolg naar de beide Gereformeerd-Protestantse universiteiten, die van Heidelberg en Genève. In Heidelberg kwamen, zoals ook vóór de Reformatie, maar weinig Zeeuwen [121], maar groter was de belangstelling voor de in 1559 opgerichte universiteit van Beza, waar we tussen 1567 en 1627 21 Zeeuwen aantreffen [122], o.a. Jacobus Hondius (1599) uit Vlissingen, Adriaen van Manmaker (1599), Laurentius Boenaert (1604) uit Zieriksee, Abraham Mellinus (1605) uit Vlissingen, Joannes van Essen (1605) uit Vere en Nathan Vay uit Vlissingen (1608), met uitzondering van Manmaker uitsluitend theologen. In 1594 besloten de Staten van Zeeland de graden, toegekend door deze universiteit, als geldig te erkennen [123].

Boenaert (1602) en Mellinus (1603) lieten zich ook aan de universiteit van Bazel (1460 gesticht) inschrijven (beiden in 1604). In 1598 was Johannes Boreel in Bazel, waar hij Jonas van Reigersberch ontmoette. Ook Walaeus was hier omstreeks 1600.

De Hervorming reorganiseerde het onderwijs aan de andere Duitse universiteiten in Lutherse geest, o.a. te Wittenberg (1502 gesticht), waar we onder de 290 tussen 1502 en 1560 ingeschreven Nederlanders maar één Zeeuw vinden [124]. De later opgerichte Duitse hogescholen waren uiteraard eveneens Luthers georiënteerd. Tot deze behoorden o.a. Marburg (1527 gesticht), waar o.a. Josias van Vosbergen (1598) en Jacobus Gruterus (1613), beiden uit Heidelberg bekend, studeerden [125]; verder Herborn (1584 gesticht), waar we o.a. Jacob Schotte (1606) ontmoeten [126].

Engelse universiteiten schijnen de Nederlanders vóór de zeventiende eeuw weinig bezocht te hebben. In het eerste kwart van deze eeuw studeerden verscheidene Zeeuwen te St. Andrews (1411 gesticht) in Schotland [127], o.a. Jonas van Reigersberch (1597), die bovendien korte tijd te Cambridge [128] (in de 12de eeuw gesticht) en Oxford [129] (± 1170 gesticht) studeerde (1596, '97), Willem Teelinck (1600), Cornelis Beukelaer, alumnus van Vere (1615), Justinus van Assche (1618) en zijn neef Justinus Arondeaux, beiden eveneens uit Vere. Ook Jacob Cats studeerde in Oxford en Cambridge.

Italiaanse universiteiten, die in de Middeleeuwen ook door Nederlanders druk bezocht werden, waren na de Reformatie aanmerkelijk minder in trek. Toch vinden we de Middelburgse regentenzoon Jacob Magnus nog in 1587 in Padua en het jaar daarop in Bologna, dat met Orleans een van de centra der juridische studie was. Zijn jongere broers Alexander en Constantinus studeerden zelfs nog in 1608 in Padua, nadat ze vooraf de Leidse hogeschool bezocht hadden. De dichter Liens is er in het begin van de zeventiende eeuw in de medicijnen gepromoveerd. Hierbij dient te worden opgemerkt, dat de families Magnus en Liens tot die geslachten behoorden, die aanvankelijk alleen maar voor de schijn met de Hervorming zijn meegegaan, maar in hun hart het oude geloof nog lang trouw zijn gebleven.

Men moet bij het bovenstaande wel onderscheid maken tussen de volledige studie aan buitenlandse universiteiten en het bezoek aan deze, nadat men in Leiden of elders de studie voltooid had. In het laatste geval bezocht men, zoals nog steeds, andere universiteiten om er indrukken op

te doen, en meestal bleef men er dan ook maar kort. De invloed van deze vluchtige bezoeken zal doorgaans niet groot zijn geweest, tenzij men onder het gehoor van hoogleraren kwam, wier colleges indruk maakten, zoals die van William Perkins het op Cats deden. Meermalen gebeurde het ook, dat men aan een buitenlandse universiteit promoveerde, nadat men in Leiden of elders de grondslagen van zijn studie had gelegd; zo promoveerde Willem Teelinck in Poitiers (1431 gesticht), Jacob Cats en Simon van Beaumont in Orleans (omstr. 1200 gesticht). Aan beide hogescholen hebben de gehele zeventiende eeuw door Nederlanders gestudeerd [130]. De zojuist genoemde Cornelis Beukelaer studeerde van 1616 tot 1618 in Saumur (± 1590 gesticht), waar Isaac Beeckman in 1612 student was geweest. Deze laatste promoveerde in 1618 te Caen (1431 gesticht).

Het merendeel der studenten, die in de gelegenheid waren om een buitenlandse reis te maken, volstonden met een bezoek aan één of twee hogescholen. Enkele zoons van rijke regenten maakten er echter hele rondreizen van en bleven soms enkele jaren achter elkaar buitenslands. Zo bezocht Jonas van Reigersberch, de zoon van de Veerse burgemeester Pieter van Reigersberch, tussen 1595 en 1598 achtereenvolgens Cambridge, St. Andrews, Oxford, Heidelberg, Straatsburg en Bazel. De Middelburgse regentenzoon Apollonius Schotte reisde in 1599 naar Parijs, Orleans, Bourges en Vienne. Zijn studiegenoot Antonius Walaeus, die hem vergezelde, ging bovendien nog naar Genève (waar hij tien maanden bleef), vervolgens langs Lausanne en Bern naar Bazel en tenslotte naar Heidelberg. Voor de meesten was een zo lange reis uiteraard echter te kostbaar en te tijdrovend.

Van 1575 af ging het overgrote merendeel der Zeeuwen natuurlijk in Leiden studeren, en voorlopig blijft deze oudste Noordnederlandse universiteit de wetenschappelijke leerschool der Zeeuwen bij uitstek, ook wanneer zij in de hogescholen van Franeker (1585 gesticht), Harderwijk (1600 gesticht), Groningen (1614 gesticht) en Utrecht (1636 gesticht), de Illustre school van Deventer (1630 gesticht) en het Athenaeum van Amsterdam (1632 gesticht) mededingsters krijgt. Alleen Utrecht heeft al spoedig een groot aantal Zeeuwse studenten aangetrokken, uit alle delen van het gewest afkomstig.

Hoe onvolledig dit overzicht is van het aandeel der Zeeuwen aan de bevolking der Westeuropeese universiteiten vóór en gedurende de eerste eeuw na de Hervorming, men krijgt er in alle geval deze indruk uit, dat Zeeland er behoorlijk vertegenwoordigd was, en dat Middelburg en Zieriksee, vóór de Opstand de belangrijkste steden van het gewest, ook in kultureel opzicht de boventoon voerden. Waarom in de vijftiende en zestiende eeuw Zieriksee althans aan de universiteiten van Parijs en Orleans zooveel meer studenten oplevert dan Middelburg, is niet duidelijk.

De Illustre school te Middelburg

Toen Willem I in 1575 de oprichting van een hogeschool in de Noordelijke Nederlanden overwoog, was daarvoor naast Leiden ook Middelburg in aanmerking gekomen. Dat de keuze tenslotte op Holland is gevallen zal ook de meest chauvinistische Zeeuw van onze tijd als juist erkennen, maar het zal geen verwondering wekken dat de Zeeuwen, teleurgesteld in de kulturele waardering van hun hoofdstad, al spoedig pogingen in het werk hebben gesteld om een eigen Zeeuwse hogeschool te krijgen. Al op het eind van de tachtiger jaren rijzen plannen op tot stichting van een Illustre school, zoals er van 1580 tot 1584 een in Gent was geweest, en

die hoofdzakelijk de opleiding van de aanstaande predikanten ten doel zou hebben [131]. Naast de onuitgesproken bedoeling om zich ook op kultureel gebied niet al te nauw aan Holland te binden, zal daarbij zeker ook de bedoeling hebben voorgezeten, te waken voor de rechtzinnigheid van de toekomstige Zeeuwse theologanten, waarop men in Zeeland zelf gemakkelijker het toezicht kon houden dan in Leiden. Het is zeker geen toeval, dat de plannen juist ontstonden tijdens het hoogleraarschap (1587—1593) van Carolus Gallus (de Haan), wiens rechtzinnigheid op goede gronden ernstig in twijfel werd getrokken. In 1591 namen de Staten de zaak op verzoek van de Middelburgse afgevaardigden ter hand, en verzochten de Leidse hoogleraar Trelcatius om Martinus Lydius of Antonius Tegius als professor in de theologie naar Zeeland te beroepen [132]. De uitslag van deze zending is niet bekend. Uiteraard was men in Middelburg de mening toegedaan, dat de Illustre school alleen daar gesticht zou kunnen worden, en uit de stelselmatige verbetering van het onderwijs aan de Latijnse school [133] blijkt, hoezeer men de kansen van de hoofdstad zo gunstig mogelijk wilde maken. Andere Zeeuwse steden, Goes voorop, verzetten zich echter tegen Middelburg, en van het hele plan kwam voorlopig niets. Intussen ging Middelburg voort met de modernisering van de Latijnse school, die van 1585 tot 1607 door de kundige en geleerde Jacobus Gruterus [134] werd bestuurd. Van deze rector weten we, dat hij althans in 1595 colleges gaf in geschiedenis en wijsbegeerte, die behalve door tal van studenten ook door kooplieden werden bezocht [135].

In 1607 kwam het plan om in Middelburg een Illustre school, of zelfs een hogeschool op te richten, opnieuw op het tapijt. Waarschijnlijk ging het van de Middelburgse magistraat uit, en heeft deze zijdelings getracht om de Zeeuwse classes voor haar plannen te winnen. In de vergadering van de classis van Schouwen en Duiveland van 27 November 1607 deelde Willem Teelinck mee, dat hij van zijn broeder Eewoud, de ontvangergeneraal, een brief had ontvangen waarin de hoop werd uitgesproken dat men in Zeeland een hogeschool zou krijgen voor de Zeeuwse studenten, indien de classes daarvoor tenminste moeite zouden willen doen. De classis besloot om de predikanten Brandt en Teelinck hierover naar de Staten van Zeeland en de classis van Walcheren te deputeren [136]. De classes van Walcheren en Tolen werden bereid gevonden om haar medewerking te verlenen, die van Goes betoonde zich in deze aangelegenheid echter „slaperig". De zaak bleef slepende tot de synode van 1610, die te Vere werd gehouden, en waar besloten werd „om de studenten by de suyverheyt der leere ende by de vromicheyt der seden te beter te onderhouden", aan de Staten de noodzakelijkheid te betogen van een college in de provincie Zeeland, en haar intussen te verzoeken om er bij de Staten van Holland op aan te dringen „dat binnen Leyden professores theologiae van gesonder leere mochten worden gestelt" [137]. Het laatste doelt waarschijnlijk op de benoeming van Vorstius, de opvolger van Arminius, die van Socinianerij verdacht werd.

De Zeeuwse Staten voelden intussen niet voor het plan, en wilden er dan ook geen subsidie voor verlenen [138]. Niettemin werd in 1611 zo al niet in naam, dan toch in der daad de lang begeerde theologische school te Middelburg opgericht „ten dienste van de jonckheyt ende vorderinge van de suyvere leere", dus als een bolwerk tegen het in Leiden meer en meer veldwinnende Arminianisme [139]. De colleges werden in het koor van de Nieuwe Kerk (de latere Koorkerk) gehouden. Men had er over gedacht om de school op Westhoven, de voormalige lusthof der Middelburgse abten, te vestigen, maar dit plan vond geen voortgang. *Franciscus*

Gomarus (1563—1641) [140], al sinds 1594 hoogleraar en predikant te Leiden, waar hij zich echter met de daar heersende richting niet meer kon verenigen, werd nu in 1611 in gelijke functie te Middelburg beroepen, om er uitlegkunde van de Heilige Schrift, Hebreeuwse grammatica en de behandeling van speciale geschillen met Roomsen, Wederdopers en anderen te doceren. Aan *Antonius Walaeus* (1573—1639) [141] werd het onderwijs in de Griekse en de Hebreeuwse taal en in de catechesis opgedragen, aan *François Meyvaert (Franciscus Mayvardus)* (1585—1640) [142] dat in de filosofie. De studenten kregen dezelfde vrijheden als in Leiden [143]. Tot bloei kwam de Illustre school echter niet; klaarblijkelijk was het aantal Zeeuwse theologische studenten niet voldoende voor haar instandhouding, terwijl de waarschijnlijk gekoesterde verwachting, dat men ook van elders, terwille van de rechtzinnigheid, naar Middelburg zou komen studeren, niet vervuld schijnt te zijn. Al in 1613 besloten Wet en Raad dat enkele commissarissen zouden onderzoeken „oft de hooge schoole langer in dese stadt soude dienen gecontinueert", en tegelijk een poging te wagen om van de Staten „eenig collegium theologicum te obtineeren" [144], maar ook ditmaal weer zonder succes. Ook in andere opzichten ging het de school niet voor de wind. Gomarus vertrok in 1615, teleurgesteld, naar Saumur, wat de Illustre school evenmin goed deed als het vertrek van Walaeus in 1619. *Ds. Enoch Sterthemius* (± 1576—1626) [145] nam na het vertrek van de laatstgenoemde diens lessen in de catechesis op zich, terwijl de overige vakken aan *Justus Liraeus (Joost van Lier)* († 1646)[146], leerling en vriend van Scaliger, en Meyvaert werden opgedragen. De laatste vertrok echter al in 1620, waarmee de Illustre school voorlopig opgehouden had te bestaan. Eerst dertig jaar later, in 1650, werd ze definitief — voor zoover iets op aarde definitief kan zijn — opgericht [147], vooral door toedoen van de oud-secretaris der stad Adriaen Veth (1608—1663) [148] en zijn vrienden Hendrik Thibaut (1604—1667) [149] en Jacob Lansbergen (1590—1657) [150], beiden burgemeester van Middelburg. Had men echter bij de eerste oprichting uitsluitend een theologische school bedoeld, ditmaal stond de oprichters de instelling van een athenaeum voor ogen, waaruit dan wellicht mettertijd een universiteit zou kunnen ontstaan. De benoeming van de professoren wijst duidelijk in deze richting. De Waalse predikant *Alexander Morus* (1616—1670) [151] werd tot professor in de theologie aangesteld, *Claude Legros de Saint Hilaire* [152] tot professor in de wijsbegeerte, *Nicolaes Blancardus (Blanckaert)* (1624—1703) [153] in de geschiedenis en de staathuishoudkunde, terwijl hij bovendien verlof kreeg om aan huis private colleges over de mathematica en de politica te geven. De 3de September 1650 had de plechtige inwijding plaats. Even later volgde de benoeming van *Gregorius Cragius* [154] voor de jurisprudentie, terwijl in 1651, „alsoo doorgaens d'ingezetenen van deze provincie meest geneghen zijn tot het studium theologicum", *Willem Apollonius* (1603—1657) [155] als tweede professor in de theologie werd aangesteld. Tegelijkertijd werd Claude de Saint Hilaire ontslagen als ongeschikt „wegens syn natuurl. tael (het Frans) en hoochdravende studiën", en vervangen door *Johannes Wilmerdonck* († 1667) [156], rector van de Latijnse school. Bovendien moest men Cragius ontslaan omdat hij geen studenten had. De school had zich dus niet boven de rang van een collegium theologicum kunnen verheffen. Toen Morus in 1652 naar Amsterdam vertrok en Apollonius vijf jaar later overleed, verliep ze geheel, en een jaar nadien schijnt ze geheel bezweken te zijn bij gebrek aan leerlingen, al werd ze eerst 28 September 1666 definitief opgeheven [157]. Haar verdere geschiedenis — in 1676 immers beproefde men de school weer op te richten — valt buiten het bestek van deze bladzijden.

NATUURWETENSCHAPPEN

Zowel vóór als na de Reformatie hebben de Zeeuwen een levendig aandeel genomen in de studie der natuurwetenschappen, aanvankelijk vooral buiten Zeeland, maar na 1600 ook, onder invloed van de economische verhoudingen, in Zeeland zelf. De opkomst zowel van de handel als de industrie van Middelburg bevorderde de mogelijkheden zowel van de natuurkundige als de botanische studie, en het is zeker geen toeval dat juist van Middelburg uit de verrekijker hier te lande verbreid is en dat hier, waar de zeevaarders uit alle einden der aarde binnenvielen, de plantkunde in hoog aanzien stond. De praktische aard, die de Zeeuwen eigen is, zal er ook wel het zijne toe hebben bijgedragen dat voor en na velen uit dit land zich verdienstelijk hebben gemaakt op het terrein der natuurwetenschappen. Overigens zijn de meesten van hen figuren van het tweede en het derde plan; alleen Philips Lansbergen en Isaac Beeckman rijzen daarboven uit. De eerste bleef Zeeland levenslang trouw, de tweede verliet zijn geboorteland en zocht elders zijn geluk, zoals vóór hem de grote mathematicus en astronoom Paulus van Middelburg had gedaan. Beiden waren, als vele anderen, wier namen in de volgende bladzijden genoemd zullen worden, uit Vlaamse ouders geboren.

Wiskunde

De studie der wiskunde is in zekere zin bevorderd door de handel, in zoverre als de toekomstige koopman voor zijn bedrijf althans de gronden van het boekhouden diende te kennen. Men mag dan ook aannemen dat de gehele zestiende eeuw door, zo niet vroeger, het boekhouden op het lesrooster der scholen heeft gestaan. *Marten Wentsel* [158], afkomstig uit Aken, vestigde zich, nadat hij eerst in Rotterdam en Amsterdam had gewoond, tegen het eind van de zestiende eeuw te Middelburg als schoolmeester. Hij gaf er een leerboek voor Italiaans boekhouden uit: „t'Fondament van arithmetica" (1599) [159]. Uit Antwerpen afkomstig was *Johan Coutereels* [160], die eveneens schoolmeester was, en in 1594 in Middelburg kwam wonen, waar hij van 1596 tot 1624 als beleder van het gilde wordt genoemd. In 1613 werd hij Frans schoolmeester te Arnemuiden en drie jaar later schepen van deze stad; later, in elk geval vóór 1632, is hij weer naar Middelburg teruggekeerd. Coutereels, die een welgesteld man was [161], is de schrijver van het * „Constigh cyffer-boeck oft arithmetica" (1599) [162], aanvankelijk zowel in het Nederlands als in het Frans verschenen, later meermalen herdrukt, vertaald, uitgewerkt of vermeerderd uitgegeven, en in het midden der zeventiende eeuw en later op de meeste scholen van Zeeland en vele van Holland in gebruik. Hij schreef bovendien nog * „Den vasten stijl van boeck-houden" (1603) [163] en enkele andere werkjes [164] op wis- en boekhoudkundig gebied.

In hetzelfde jaar waarin het „Fondament van arithmetica" van Wentsel en het „Constigh cyffer-boeck" van Coutereels verscheen, kwam bij Symon Moulert nog een derde boekhoudkundig werk van de pers: „L'art de tenir livre de comptes" (1599) [165] van *Zacharias de Hoorebeke* [166]. Ook deze rekenmeester, blijkens zijn naam van Vlaamse afkomst, woonde in Middelburg. In het voorbericht van zijn boek, dat hij aan de magistraat van deze stad opdroeg, vertelt hij gedurende vijftien jaar in Italië in dienst te zijn geweest van kooplieden, en in de daarop volgende „briève instruction" spreekt hij van zijn verblijf „par plusieurs années tant en Italie, Angleterre qu'aux païs de par deça". Verdere bijzonderheden over hem ontbreken.

Een leerling van Coutereels was *Cornelis Eversdijck* (1586—1666) [167], uit het bekende Zuidbevelandse geslacht. Na in zijn vaderstad Goes verscheidene functies te hebben vervuld, werd hij in 1635 afgevaardigd naar de Rekenkamer van Zeeland, waarom hij naar Middelburg verhuisde, waar hij de rest van zijn jaren heeft doorgebracht. Hij schreef enkele werkjes die zich op het gebied van de toegepaste wiskunde bewegen: een * „Tractaat van de wijnroede" (1618) [168], dat hij al op jeugdige leeftijd schreef, verder „Pacht-tafelen" (1649) [169], „Tafelen van interest" (1652) [170], „Tafelen van de wanne-mate" (1655) [171] en tenslotte een „Paste-boeck van den broode" (1663) [172].

Kosmografie

De roem die Zeeland, dank zij Paulus van Middelburg, op astronomisch gebied had verworven, werd na de Reformatie levend gehouden door de Goese predikant *Philips Lansbergen* (1561—1632) [173]. Te Gent geboren, had deze Vlaming zich in Engeland op theologische en tegelijk wiskundige studies toegelegd. Van 1580 tot 1585 was hij predikant te Antwerpen; na de val der stad week hij uit naar Leiden, waar hij zijn theologische studie voortzette. In 1586 werd hij predikant te Goes, wat hij tot 1613 bleef, toen hij wegens zijn verzet tegen een burgemeestersverkiezing ontslagen werd. De toen twee-en-vijftigjarige Lansbergen vestigde zich daarop in Middelburg, waar hij zich tot het eind van zijn leven bleef bezighouden vooral met astronomische onderzoekingen. Deze hebben voor en na sterk de aandacht getrokken, al lokten ze veel verzet uit. Zijn „Triangulorum geometriae libri quatuor" (1591) [174] noemde Kepler een „doctrina aurea". Pas vijf en twintig jaar later verscheen zijn tweede wetenschappelijke geschrift, de „Cyclometriae novae libri duo" (1616) [175], dat evenwel al veel eerder geschreven was. Het behandelt de kwadratuur van de cirkel. Met korte tussenpozen volgen Lansbergens werken over mathematische en astronomische onderwerpen elkaar nu op. In zijn „Progymnasmatum astronomiae restitutae liber I" (1619) [176] verdedigt hij Copernicus' opvattingen over de waarschijnlijkheid van de beweging der aarde. Van praktische aard is de, daarom ook in het Nederlands geschreven, „Verklaeringhe van het gebruyck des astronomischen en geometrischen quadrants" (1620) [177], waarvoor Cats een lofdicht schreef, dat ook in de „Zeeusche Nachtegael" werd opgenomen. De „Chronologiae sacrae libri III" (1625) [178] bewegen zich op het gebied der Bijbelse tijdrekenkunde. De „Verclaringhe vande platte sphaere van Ptolemaeus, anders astrolabium genaemt" (1628) [179] behandelt weer een onderwerp uit de astronomie, het terrein waarop Lansbergens grootste verdiensten liggen. De „Bedenckinghen, op den daghelijckschen, ende jaerlijckschen loop vanden aerdt-cloot" (1629) [180] brachten nadere bewijzen voor het stelsel van Copernicus. Dit boek bleek vooral in de Latijnse vertaling, die Martinus Hortensius er het jaar daarop van bezorgde, een knuppel in het hoenderhok der astronomen te zijn en gaf aanleiding tot vele andere wetenschappelijke betogen pro en contra de stelsels van Copernicus, Tycho Brahé en Ptolomaeus. Inmiddels werkte de zeventigjarige geleerde aan zijn „Uranometriae libri tres" (1631) [181], waarin hij nieuwe berekeningen vaststelde voor de afstand en de grootte van de maan, de zon en de vaste sterren. Het behoort tot zijn belangrijkste werken. Kort voor zijn dood verschenen nog de „Tabulae motuum coelestium perpetuae" (1632) [182], met lofdichten van Daniël Heinsius. Ze bevatten o.a. nieuwe astronomische tafels en een grote sterrencatalogus voor 1600. Nog dertig jaar later

werden de meeste van zijn boeken als „Opera omnia" (1663) [183] herdrukt. Zijn zoon Jacob, die we bij de Grallenstrijd leerden kennen, verdedigde het astronomische systeem van zijn vader na diens dood in een „Apologia pro commentationibus Philippi Lansbergii" (1633) [184].

De betekenis die deze predikant voor de astronomie heeft gehad, ligt in zijn verdediging van het stelsel van Copernicus. Hierin was hij het merendeel van zijn land- en tijdgenoten vooruit, wat de bestrijding van velerlei zijde verklaart, die zijn verhandelingen ten deel is gevallen. Aan de andere kant heeft hij de ontdekkingen van Kepler, die aan dit stelsel pas zijn betekenis hebben gegeven, niet aanvaard. Men mag aannemen dat onder onze predikanten Lansbergen de enige is geweest, die in zijn tijd de beweging der aarde en de stilstand van de zon verdedigde.

Men zou zich deerlijk vergissen indien men deze predikant aanzag voor een in cijfers en stelsels verdord mathematicus. Als bij Pascal en zovele andere beoefenaren der natuurwetenschappen vinden we deze ook bij Lansbergen samengaan met een diep en zuiver geloofsleven, dat van de schoonheid der zienijke dingen opstijgt tot de aanbidding der onzienlijke. „Want de schoonheyt vanden aerdt-cloot, die meest alle menschen maer te seer tot hem treckt, die heeft my aengheleyt tot de schoonheyt des eersten hemels, die veel schoonder is, dan al wat inden aerdt-cloot schoon is. Ende vande schoonheyt des eersten hemels ben ick opgheтrocken tot de schoonheyt vanden tweeden, dewelcke noch schoonder is als de schoonheyt des eersten hemels. Van daer heeft my de schoonheyt des tweeden hemels opghevoert tot de schoonheyt des derden hemels, dewelke de schoonheyt des tweeden hemels noch verder te boven gaet, gelijck ons seer claer getoocht wort in 't boeck vande Openbaringe Iohannis aent. 21. ende 22. capittel. Ten laetsten ben ick vande schoonheyt des derden hemels gebracht tot God selve, die daer is de schoonheyt van alle schoonheyt, dat is, dat wtnemende pulchrum, ofte dat alderschoonste schoon, daer over de philosoph (sic) Plato, hem so seer heeft verwondert, dat hy ooc daer op is verlieft geworden, gelijck hy in sijnen Phaedra, ende elders meer getuyght" [185]. En tegenover degenen, die zijn werk lichtvaardig verwerpen en zelfs verdoemen, voert hij aan dat het niet minder dan op het fundament van de meetkunst ook op de getuigenissen van Gods Woord gegrondvest is, „dewelcke alle beyde soo onfeylbaer zijn, dat aen de vasticheyt ende waerheyt vande selve niet en is te twijffelen. Want gelijck de gronden vande meet-const, geheel vast ende seker zijn, alsoo zijn oock de getuygenissen van Gods woort, 't eenemael waerachtich, jae de waerheyt selve" [186]. In dit naast elkaar stellen van wetenschap en geloof is Lansbergen de vertegenwoordiger van de moderne richting in de natuurwetenschappen, die los van traditie en schriftgezag op het experimentele onderzoek de nadruk legt.

Naast een figuur als Lansbergen verdient de Middelburger Arent Roggeveen († 1679) [187], die we als rederijker eerder ontmoetten, niet meer dan een terloopse vermelding. In zijn „Nieuwe droevige nacht-licht, ontsteken door Godts toren" 1665) [188] heeft hij de loop beschreven van de komeet die in de winter van 1664 op '65 de wereld verontrustte. Roggeveen, die haar baan zorgvuldig observeerde, somt nog 56 andere kometen op, waarvan de geschiedenis melding maakt, en noemt bij elk van deze de rampen, die op hun verschijning gevolgd zijn, „waer uit een yder wel verstaen kan beter dan uyt eenige prognosticatie, dat het boden zijn van Gods plagen, die God de menschen (door overvloet van overtredinge) te huys sendt" [189].

Cartografie

Dezelfde Roggeveen vertegenwoordigt met zijn grote kaartenboek van West-Indië, „Het eerste deel van het brandende veen" (1675) [190] de Zeeuwse cartografie.

Natuurkunde

De omstandigheid dat Middelburg in het laatst der zestiende en het begin der zeventiende eeuw een belangrijk middelpunt van de glasindustrie is geweest, houdt zeker verband met het feit dat hier de eerste fabrikanten hebben gewoond van de zgn. Hollandse kijkers [191]. De overlevering schrijft de ontdekking van de verrekijker toe aan Sacharias Jansen [192] of Hans Lipperhey († 1619) [193], maar het is wel zeer waarschijnlijk dat noch de een, noch de ander deze uitvinding op zijn rekening mag stellen. Wel schijnt Jansen de eerste Nederlander te zijn geweest, die in 1604 een verrekijker heeft gemaakt, mogelijk naar het model van een Italiaans werkman uit de glasfabriek van Govert van der Haghen. In 1608 gaf Lipperhey er in Den Haag een demonstratie mee, waarbij o.a. Maurits, Frederik Hendrik en Spinola tegenwoordig waren. In hetzelfde jaar vroeg hij octrooi aan op deze kijker. Komt hun dus niet de eer van de uitvinding toe, het is aan hen te danken dat de verrekijker hier te lande is verbreid, terwijl zij het instrument zeker ook verbeterd in de handel hebben gebracht.

Isaac Beeckman

De belangrijkste Zeeuwse natuurkundige uit deze tijd, en tegelijk een van de belangrijkste natuurfilosofen van onze zeventiende eeuw, is *Isaac Beeckman* (1588—1637) [194]. Als zoon van een kaarsenmaker te Middelburg geboren, ging hij in 1607 te Leiden studeren met de bedoeling om predikant te worden. Hoewel hij in 1613 door de classis van Walcheren als proponent werd aangenomen, heeft hij nooit een standplaats gekregen; mogelijk heeft hij die ook niet begeerd. Inmiddels had hij zich in 1611 in Zieriksee als kaarsenmaker gevestigd en hield hij zich al in deze jaren bezig met natuurkundige studiën, waarin hij volslagen autodidact was. In 1616 deed hij zijn bedrijf in Zieriksee over om zich, in hoofdzaak te Vere, waar zijn jongere broer Jacob (1590—1629) [195] juist rector was geworden, aan de studie, in 't bijzonder die van de medicijnen te wijden. In 1618 promoveerde hij aan de universiteit te Caen tot doctor medicinae op een proefschrift over het bij uitstek Zeeuwse onderwerp „De febre tertiana". Een toevallige ontmoeting met Descartes in 1618 te Breda, die daar als jong soldaat in garnizoen lag, legde de grondslag tot een aanvankelijk innige, later verkoelde, maar tenslotte weer aangeknoopte vriendschap, waarin de Franse filosoof meer schijnt te hebben ontvangen dan gegeven. Niettegenstaande Descartes volgens zijn eigen getuigenis het aan Beeckman te danken had, dat hij tot de wetenschap was teruggekeerd, en later nog eens verzekerde dat hij, na Frankrijk, Duitsland en Italië doorreisd te hebben, niemand anders had gevonden van wie hij hulp bij zijn studie kon verwachten als Beeckman, ontstond weldra door volkomen ongemotiveerd wantrouwen van de lichtgeraakte Fransman een verwijdering tussen hen. Inmiddels was Beeckman na een kort verblijf te Middelburg in 1619 tot conrector van de Latijnse school in Utrecht benoemd. Omdat deze betrekking hem te veel in beslag nam, trok hij in December 1620 naar Rotterdam, waar zijn broer Jacob juist rector was geworden. In 1624 werd hij tot conrector aangesteld en in 1627 werd hij

rector van de Latijnse school te Dordrecht, die onder zijn leiding tot grote bloei kwam en in 1635 tot de rang van Illustre school werd verheven. Onder het grote aantal leerlingen, ook van elders, en vooral ook uit Zeeland, die deze school bezochten, behoorden Johan en Cornelis de Witt. In Mei 1637 stierf hij aan de tering, „welcke ons geslachte eygen schijnt", zoals zijn broer Abraham schreef, en waaraan Jacob al in 1629 gestorven was.

Beeckman heeft zijn wetenschappelijke theorieën vooral in een uitgebreid handschrift neergelegd, dat eerst thans, na drie eeuwen, wordt uitgegeven [196]. Bijna dagelijks tekende hij daarin zijn invallende gedachten aan, over onderwerpen als de wet der vallende lichamen, de voortplantingssnelheid en de breking van het licht, de magnetische verschijnselen en andere vraagstukken uit het wijde gebied der natuurkunde. De Waard, die zich meer dan enig ander voor de kennis van deze natuurfilosoof verdienstelijk heeft gemaakt, noemt hem de waardige opvolger van Stevin en voorloper van Christiaan Huygens [197]. Uit zijn nagelaten aantekeningen blijkt dat verscheidene denkbeelden, die algemeen aan Descartes zijn toegeschreven, oorspronkelijk van Beeckman afkomstig zijn.

Jacobus Gruterus

Tenslotte dient nog de Middelburger *Jacobus Gruterus* (1615—1652) [198] genoemd te worden, die te Utrecht candidaat in de medicijnen werd en van 1648 tot zijn dood praeceptor was aan de Latijnse school van zijn geboortestad. Hij was een groot bewonderaar van Francis Bacon, van wie hij een nagelaten hs. uit het Engels in het Latijn vertaalde en uitgaf onder de titel: „Sylva sylvarum, sive historia naturalis" (1648) [199]. Zijn enkele jaren oudere broer Isaac (1610—1680) [200], toentertijd rector van de Latijnse school te Rotterdam, bewerkte er na zijn dood een nieuwe druk van (1661). Ook Isaac Gruterus, die o.a. met Beeckman bevriend was, was een groot vereerder van Bacon, van wie hij een twintigtal kleinere verhandelingen heeft voltooid, bewerkt en uitgegeven onder de titel: „Scripta in naturali et universali philosophia" (1653). Al eerder had hij een posthuum werk van William Gilbert (1540—1603): „De mundo nostro sublunari philosophia" (1651) uitgegeven, waarin deze Engelse filosoof het stelsel van Aristoteles door een ander trachtte te vervangen. Van zijn belangstelling in de physica en de astronomie getuigt zijn briefwisseling met geleerden als Gassendi Lubienitzki en Constantijn Huygens.

Alchemie

In *Theobald van Hogelande* (± 1560—1608) [201] is Zeeland vertegenwoordigd in de alchemistische periode van de chemie. Deze afstammeling uit een oud Zeeuws geslacht, dat vooral in de zestiende eeuw in Middelburg, waar Van Hogelande geboren was, belangrijke ambten bekleedde, heeft echter na zijn twintigste jaar zijn leven buiten Zeeland doorgebracht, sinds 1593 te Keulen, waar hij zijn boeken heeft geschreven. Dientengevolge kan ook deze Zeeuw in dit overzicht van het wetenschappelijk leven in Zeeland maar terloops vermeld worden.

De enige Zeeuw, die dank zij zijn geschriften in de geschiedenis der alchemie bekend is gebleven, is geen figuur van betekenis geweest. Jaeger, die zijn werk bestudeerd heeft, kenschetst hem als het type van de zestiende-eeuwse alchemist van de betere soort: als een godvruchtig en eerlijk man, die oprecht geloofde aan de mogelijkheid van het „grote werk", maar die door zijn middelmatige aanleg en een volslagen gebrek

aan genialiteit slechts teleurstelling en ontgoocheling op zijn werk zou ervaren [202]. Zijn boeken hebben de wetenschap niet verder gebracht en onderscheiden zich in niets van de overgrote meerderheid van soortgelijke alchemistische verhandelingen. Hun betekenis schuilt alleen hierin dat ze over de studie der alchemie een aantal gegevens bevatten, die van elders onbekend zijn.

Biologie

Onder de biologische wetenschappen heeft vooral de studie der botanie omstreeks het begin der zeventiende eeuw ook in Zeeland belangstelling getrokken. Dit wordt ons het duidelijkst wanneer we de relaties nagaan die de Leidse hoogleraar Carolus Clusius (1526—1609) onder de Zeeuwen had [203]. Onder de briefwisseling van deze geleerde botanicus vinden we nl. enkele brieven van Middelburgers, waaruit blijkt dat deze levendig aandeel namen in zijn onderzoekingen en die, door eigen interesse in de plantkunde gedreven, naar hun beste vermogen steunden. Onder hen was de apotheker *Willem Jasperse Parduyn* (± 1550—1602) [204], die toen Clusius nauwelijks een maand in Leiden was, hem ter begeleiding van „een cleyn geschenck der eerster Spaenscher vruchten, hier in deser stede overgecommen", een brief zendt, waarin hij er zijn vreugde over uitspreekt dat Clusius in Nederland is komen wonen. Hij zendt hem een catalogus van de bloemen en geneeskruiden, die in zijn tuin groeiden, en verzoekt hem om toezending van enkele zeldzame bloemen die Clusius, naar hij gehoord heeft, meegebracht heeft. Weldra ontstond een drukke briefwisseling en een levendige ruilhandel tussen de beide bloemen- en kruidenminnaars, en Parduyn trok in de zomer van 1599 naar Leiden, om persoonlijk kennis te maken met zijn geleerde vriend. Naar alle waarschijnlijkheid was Parduyn een zwager van een ander bekend kruidkundige, *Matthias de l'Obel (Matthias Lobelius)* (1538—1616) [205], de schrijver o.a. van een „Kruydtboeck" (1581), waarin een aantal Zeeuwse groeiplaatsen van zeldzame kruiden worden genoemd. In 1590 werd deze oud-lijfarts van Willem van Oranje tot stadsdokter te Middelburg aangesteld, maar in 1596 vertrok hij naar Londen in dienst van Jacobus I.

Een vriend van Parduyn en eveneens, van 1591 tot 1602, stadsdokter te Middelburg was *Tobias Roels* († 1602) [206], een zoon van de pensionaris Willem Roels. Ook hij correspondeerde met Clusius over botanische onderwerpen, en een van zijn brieven, uit 1597, nam Clusius op in zijn „Historia rariorum plantarum" (1601) [207].

Tot een jongere generatie behoort *Caspar Pelletier* († 1639) [208], als wiens geboorteplaats Middelburg wordt opgegeven, waar hij van 1607 tot het jaar voor zijn dood stadsdokter en bovendien van 1613 tot zijn dood raad en schepen was. Van zijn hand is de oudstbekende Zeeuwse flora: „Plantarum tum patriarum, tum exoticarum, in Walachria, Zeelandiae insula nascentium synonymia" (1610) [209]. Petrus Hondius, over wiens verdiensten voor de Zeeuwse floristiek al werd gesproken, was bevriend met hem.

Entomologie

Als een der eerste zelfstandige waarnemers op entomologisch gebied bleef *Johannes Goedaert* (1617—1668) [210] voortleven in de geschiedenis van deze wetenschap. Te Middelburg uit een burgerfamilie geboren, bleef hij levenslang als kunstschilder in zijn geboortestad gevestigd. Al vóór

zijn twintigste jaar, in 1635, begon hij studie te maken van het leven en in 't bijzonder de gedaanteverwisselingen der insecten. Het resultaat van zijn waarnemingen legde hij een kwarteeuw later neer in zijn „Metamorphosis naturalis" (1662—1667), waarvan zijn weduwe in 1669 nog een derde deel uitgaf [211]. Het boek, met talrijke door hemzelf getekende afbeeldingen geïllustreerd, werd in het Latijn, het Frans en het Engels vertaald.

Goedaerts verdiensten voor de wetenschap mogen niet bijster groot zijn, als pionier van de moderne beoefening der natuurwetenschappen, die het middeleeuwse autoriteitsgeloof door zelfstandig onderzoek verving, verdient zijn naam in gedachtenis te worden gehouden. Terwille van deze zelfstandige waarnemingen, een mensenleeftijd lang dag in, dag uit met eindeloos geduld verricht, vergeeft men hem dwalingen als de zelfwording (generatio spontanea) van sommige insecten en het ontstaan van vliegen of wespen uit poppen van rupsen: de ergste fouten, die de wetenschap hem heeft kunnen verwijten.

Ook voor Goedaert sprak, als voor Lansbergen en zovele andere natuuronderzoekers van onze Gouden Eeuw, alle leven en heel de natuur de lof van de Schepper. Zijn waarnemingen van deze insecten, tot dusver door de mannen der wetenschap achteloos voorbijgegaan, leerden hem, zoals hij in de opdracht schrijft, „datter niets vande schepselen Godts verachtelick is, maar datse alle seer goet ende met een onuitsprekelicke wijsheyt beschickt zijn: ja mede, dat (buyten het oordeel ende verwachten der menschen) inde kleynste ende minst gheachte schepselen, de wonderen der natuyr aldermeest ende by uytnementheydt ghevonden worden". In zijn voorliefde voor het kleine is deze natuuronderzoeker een typische Zeeuw.

Geneeskunde

Medici van enige betekenis, als vóór de Reformatie Levinus Lemnius was, hebben in de periode die we hier behandelen niet meer in Zeeland gewoond. Ook nu was er voor hen nog geen plaats; niet alleen bezat het gewest geen hogeschool of een medische school, zoals in het begin der negentiende eeuw te Middelburg zou worden opgericht, maar zelfs ontbrak er een kasteelheer die zich, als weleer de heren van Vere, de weelde van een lijfarts kon veroorloven. Het behoeft dan ook niet te verwonderen dat de oogst aan medische geschriften in Zeeland bitter klein is. Het populair-wetenschappelijke boek van de Middelburgse medicus *Joachim Hubrechts van Bieselingen* [212], „Het licht der medecynen" (1567) [213], behoort strikt genomen nog tot de voorreformatorische periode en eigenlijk in het geheel niet tot de wetenschappelijke literatuur. Rondom Philips Lansbergen ontstond in 1613 een medische pennestrijd, waaraan medici uit Goes, Middelburg en Zieriksee deelnamen, maar geen van de pamfletten die zij naar aanleiding van deze zaak schreven, heeft ook maar enige wetenschappelijke betekenis [214]. Lansbergen leerden we als astronoom kennen, zoals De l'Obel, Roels en Pelletier als biologen. In Peutemans en Liens zijn de Zeeuwse medici in de letterkunde vertegenwoordigd. Hadrianus Junius (1511—1575), trouwens meer als taal- en oudheidkundige dan als medicus bekend gebleven, heeft alleen zijn laatste levensjaar als stadsdokter in Middelburg doorgebracht; hij overleed al 16 Juni 1575 tijdens een vriendenbezoek te Arnemuiden [215]. De verdienstelijke Leidse hoogleraar Jan de Wale (1604—1649) [216], een zoon van Antonius Walaeus, heeft alleen zijn jongensjaren in Middelburg doorgebracht, en men kan deze ijveraar voor Harvey's geruchtmakende ontdekking van de bloedsomloop dus al met even weinig recht een Zeeuw noemen als Junius.

RECHTSWETENSCHAP

De rechtswetenschappen zijn in Zeeland nooit van enige betekenis geweest. De hoogste rechterlijke organen van het Bourgondische rijk en van de Republiek hadden elders hun zetel, in Brussel, Mechelen en Den Haag. Er zijn enkele verdienstelijke rechtsgeleerden uit Zeeland afkomstig, maar nauwelijks één, die er een werkkring heeft gevonden. De beroemdste onder de Zeeuwse juristen der zestiende eeuw was Nicolaes Everaerts (1462—1532), de al terloops genoemde president van de Grote Raad van Mechelen. Een enkele tientallen jaren oudere tijdgenoot van hem was 'Jacob Anthonisz, uit Middelburg afkomstig, doctor in het kanonieke recht, vicaris-generaal van de bisschop van Kamerijk, Hendrik van Bergen, en schrijver van een juridisch werk, „De praeeccellentia potestatis imperatoriae" (1502), dat door Erasmus hoog werd geprezen. De juridische professoren Peter de Vriendt (± 1500—1556), Pieter Peck (1529—1589), Jan Tack (1535—1578) en Joachim Burgher († 1569) werden al eerder terloops genoemd. Peck werd later raadsheer in de Grote Raad. De andere Zeeuwen die hun gewest vertegenwoordigden in het Hof van Holland en Zeeland, de Grote Raad, de Hoge Raad en de Raad van State, zullen zeker verdienstelijke juristen zijn geweest, maar men vindt geen eminente figuren onder hen.

Een Zeeuws jurist, die in zijn eigen land een werkkring vond, is *Antonie de Jonge* (1607—1669) [217], achtereenvolgens burgemeester van Zieriksee (1632), rekenmeester van Zeeland (1639—1644), griffier van de Rekenkamer van Zeeland (1644—1664) en tenslotte pensionaris van Middelburg (1664—1669). Hij is de schrijver van een ongedrukt gebleven verhandeling: „Zeelands regeeringsform beschouwd", waaraan Smallegange zijn hoofdstuk over de domeinen en lenen in Zeeland heeft ontleend [218]. *Cornelis Cau* (1616—?) [219], te Middelburg geboren, maar eveneens uit een oude Zierikseese familie, sinds 1641 advocaat voor het Hof Provinciaal in Den Haag, sinds 1655 advocaat voor het land bij de Chambre Demipartie te Mechelen, verzamelde het eerst de Nederlandse plakkaten in het „Groot placaetboeck" (1658—1664). Naast hen dient als derde onder de verdienstelijke Zeeuwse juristen de Rooms-Katholieke Jacob Florisse van Grijpskerke (1614—?) te worden genoemd, die als auteur van „'t Graafschap van Zeeland" aanstonds als historiograaf wordt besproken. In deze eerst twee eeuwen na zijn dood gedrukte verhandeling toont hij zich een grondig kenner van het Zeeuwse staatsrecht. Maar evenals Cau bracht ook deze Zeeuw het grootste deel van zijn leven buiten Zeeland door, en ook zijn werk kan dientengevolge maar ten dele tot de Zeeuwse wetenschap in engere zin worden gerekend.

TAALWETENSCHAPPEN

Ook de taalwetenschap in Zeeland vertoont hetzelfde armelijke beeld als de overige wetenschappen er vertonen, en ook hier zien we het verschijnsel, dat de weinigen, die zich als filoloog naam hebben gemaakt, hun geboortegrond verlieten. Abraham van der Myl, overigens geen Zeeuw van geboorte, schreef zijn „Lingua Belgica" (1612) pas na zijn vertrek uit Vlissingen, waar trouwens de voedingsbodem voor filologen gunstiger scheen te zijn dan elders in Zeeland.

De eerste decenniën van de zeventiende eeuw waren in filologisch opzicht vooral voor de Oosterse talen een bloeitijd [220]. Ook uit Zeeland kwamen jonge studenten onder invloed van de Leidse filologen die, met

Scaliger aan hun hoofd, uit heel Europa leerlingen trokken. Zelfs is degene, die men als de eerste oriëntalist van Noordnederlandse afkomst mag beschouwen, *Adriaen Willemsz (Adrianus Guilielmi)* († 1604) [221] een Zeeuw. Deze Vlissinger, van huis uit medicus, begon omstreeks het begin der eeuw Arabisch te leren ten behoeve van zijn eigenlijke vakstudie. In Parijs, waar hij zijn laatste twee levensjaren doorbracht en waar hij ook gestorven is, ging hij met Isaäc Casaubonus om, die kort na Willemsz' vroege dood in een brief aan Scaliger hoog opgaf van zijn verdiensten. Ook Scaliger zelf, Erpenius en de aanstonds te noemen De Dieu gaven hoog op van deze jonge geleerde, van wie echter nooit iets in druk is verschenen.

Eveneens uit Vlissingen afkomstig was *Lodewijk de Dieu* (1590—1642) [222], achtereenvolgens als predikant werkzaam bij de Waalse gemeente te Middelburg (1614—1617), de Nederlandse gemeente te Vlissingen (1617—1619) en te Leiden (1619—1642). Een professoraat in het Oude Testament en de Oosterse talen te Utrecht, hem bij de oprichting der universiteit in 1635 aangeboden, sloeg hij af. De Dieu gaf een aantal geschriften uit met betrekking tot de Hebreeuwse, Syrische, Chaldeeuwse, Arabische en Perzische talen en bovendien over theologische onderwerpen, die door tijdgenoot en nageslacht geprezen werden.

Misschien is het aan de invloed van Faukelius te danken, dat enkele jonge Middelburgers, Johan de Brune en Johannes en Adam Boreel zich met Hebreeuwse studies bezighielden. *Johannes Boreel* (1577—1629) [223], die later raadpensionaris van Zeeland werd en bevriend was met Grotius, bracht van zijn reizen, o.a. door Syrië, vele Oosterse handschriften mee, die hij vrijgevig ter beschikking stelde van andere oriëntalisten. In zijn jeugd scheef hij een commentaar op Daniël [224], nadat hij een commentaar op hetzelfde Bijbelboek van de Engelse Hebraïcus Hugh Broughton in het Latijn had vertaald [225]. Voetius, Scaliger, Cunaeus, De Dieu, Polyander en andere geleerden hebben zich vleiend uitgelaten over zijn werk. Intussen heeft Boreel een staatkundige loopbaan verkozen boven een wetenschappelijke, zodat we slechts kunnen gissen wat hij bij verdere ontplooiing mogelijk voor de filologie had kunnen betekenen.

HISTORIOGRAFIE

Marcus Zuerius Boxhorn

De kroniek van Reygersberch is in 1634 opnieuw uitgegeven, slechts met geringe veranderingen en toevoegingen [226]. Al tien jaar later verscheen zelfs een derde uitgave, ditmaal echter zodanig uitgebreid en herzien, dat men van een zelfstandig werk mag spreken [227]. De auteur hiervan was de Leidse historicus *Marcus Zuerius Boxhorn* (1612—1653), die hoewel geen Zeeuw van geboorte, door zijn huwelijk en door vriendschapsrelaties vele betrekkingen met Zeeland en de Zeeuwen had. Een van zijn Zeeuwse vrienden, Adriaen Hoffer, is het vooral geweest, met wie Boxhorn zich over dit werk heeft verstaan. Boxhorns brieven aan Hoffer doen ons het aandeel kennen dat deze Zierikseese burgemeester-dichter in de totstandkoming ervan genomen heeft. In het najaar van 1641 schrijft de jonge Leidse professor hem voor het eerst hierover [228]. Boxhorn bezat zelf een aantal tot op die tijd onbekende bescheiden betreffende de geschiedenis van Zeeland, waarbij Hoffer de zijne voegde, die vooral Zieriksee en het eiland Schouwen betroffen [229]. Boxhorn zond hem geregeld de drukproeven toe, waarover zich een drukke correspondentie ontspon. In de laatste brief die hij aan Hoffer schreef, spreekt hij over

zijn wens, historieschrijver van de Staten van Zeeland te worden, niet uit hoop op een of ander gewin, waaraan elke gedachte hem vreemd is, maar slechts om zijn werk meer gezag en gewicht bij te zetten [230], en hij verzoekt Hoffers bemiddeling daarbij. Het boek was toen gereed op de opdracht aan de Staten van Zeeland en de voorrede na. Veertien dagen later maakte een onverwachte dood een einde aan Hoffers leven, en Boxhorn heeft het zonder de begeerde titel moeten stellen.

De belangstelling van de Calvinist Boxhorn voor het werk van de Rooms-Katholieke en in zijn ideeënwereld nog geheel middeleeuwse Reygersberch moet verklaard worden uit een zekere reactie tegen het Humanisme, die in de eerste helft der zeventiende eeuw alom waarneembaar is. Ze ging vergezeld van een meer wetenschappelijke beoefening der geschiedenis, die weer belangstelling ging tonen voor de middeleeuwse kronieken [231]. Aan de naïeveteit en de goedgelovigheid ten opzichte van oude oorkonden, waarvan Reygersberch herhaaldelijk blijk geeft, is Boxhorn ontgroeid; echter geeft niet zozeer historisch inzicht als wel zijn anti-Roomse gezindheid hem aanleiding, alles wat van monniken afkomstig is wantrouwend aan te zien. Aan heiligenmirakels schenkt hij geen geloof meer [232]. Zijn beschouwingswijze van het ontstaan der steden is juist, en in haar juistheid voor de tijd, waarin hij ze neerschreef, opmerkelijk [233].

Jacobus Eyndius

Inmiddels was, tussen de verschijning van de eerste en de tweede uitgave van Reygersberchs kroniek, een ander Zeeuws geschiedkundige aan het werk gegaan om de geschiedenis van zijn gewest te beschrijven. Jonkheer *Jacob van den Eynde (Jacobus Eyndius)* (1575—1614) [234] was, zoals we al zagen, door zijn huwelijk, in 1609, met Clara van Raephorst bewoner van het slot Haamstede op Schouwen, en daarmede Zeeuw geworden. Hij herbouwde het vervallen kasteel en wijdde zich daar, afgezonderd van de wereld, geheel aan zijn historische studiën. In 1611 gaf hij een geschrift over het sluiten van het Bestand in het licht [235], dat hij opdroeg aan de Staten van Zeeland, in wier college hij als eigenaar van de heerlijkheid Haamstede zitting had. Belangrijker was echter het werk waaraan hij verder zijn krachten wijdde, en waarvan toen hij op 11 September 1614, nog geen veertig jaar oud, overleed, de eerste twee boeken voltooid waren. Eyndius had het voornemen, een kroniek van Zeeland te schrijven; hij is echter niet verder gekomen dan tot de dood van Jan I (1299). Eerst twintig jaar later werden deze „Chronici Zelandiae libri duo" (1634) [236] op last der Staten van Zeeland uitgegeven. Johan de Brune, die destijds aan het begin van zijn politieke loopbaan stond, bezorgde de druk; in een Latijnse lofrede droeg hij het boek aan de Staten op. Uit deze opdracht blijkt zijn instemming met de kroniek, waarin hij voor het eerst licht zag opgaan in de duisternis van Zeelands verleden [237]. Hij roemt Eyndius' onbevooroordeeld en scherpzinnig onderzoek en zijn zin voor historische kritiek, en vermeldt met ingenomenheid, hoe deze eigenschappen de roem van het Zeeuwse volk slechts vergroot hebben. Inderdaad had Eyndius' kroniek, bezien in de lijst van de tijd waarin ze verscheen, grote verdiensten; zij geeft blijk van de grote belezenheid van de schrijver zowel in de oudere als de nieuwere literatuur, en tegelijk van zijn kritische zin, al gaat zijn historische kritiek te ver wanneer hij tracht aan te tonen dat de reeks der Hollandse graven pas met Dirk IV begint [238]. Aan de oorkondenstudie is hij nog niet toe, maar hij heeft de taal der Schouwse boeren even goed beluisterd als die der Noordhollanders,

en hij maakt er zijn gevolgtrekkingen uit ten opzichte van de afkomst der Zeeuwen. Overigens zijn zijn denkbeelden nu en dan nog uitermate fantastisch: zo gelooft hij, steunend op de vondst van de Herculessteen in Westkapelle, dat de Griekse held naar Walcheren is uitgeweken, waar men dus de zuilen van Hercules zou hebben te zoeken, en dat hij, die blijkens zijn reiniging van Augias' stallen een bekwaam dijkbouwer was, deze kunst aan de Zeeuwen heeft geleerd! Ook uit de naam van Vlissingen, aldus naar Ulysses genoemd, zou de Griekse invloed in Zeeland blijken!

Jean Françoys le Petit

In hetzelfde jaar als Eyndius stierf de ongeveer een generatie oudere geschiedschrijver *Jean Françoys le Petit* (± 1545—1614) [239], die hier zij het dan ook terloops genoemd moet worden, omdat zijn „Grande chronique" (1601) [240] de sporen draagt van zijn verblijf te Middelburg, waar hij sinds 1593 notaris was. Willem te Water, die het boek met betrekking tot de gebeurtenissen in Zeeland opzettelijk met de overige geschiedschrijvers heeft vergeleken, getuigt althans dat hij de bloedige zeeslagen van 1572 tot 1574 en hetgeen daarmee in verband staat, nauwkeuriger beschrijft dan een der andere historieschrijvers van deze tijd [241]. Tijdens zijn verblijf te Middelburg heeft Le Petit o.a. met De Moucheron in relatie gestaan, van wie (of van wiens neef Françoys de la Dale) hij bijzonderheden over de tochten om de Noord heeft vernomen [242].

Adriaen Valerius

Ook de „Nederlandtsche Gedenck-clanck" (1626) [243] van Adriaen Valerius verdient in dit verband nauwelijks meer dan terloops vermeld te worden, omdat deze kroniek, als geschiedbron zonder enige betekenis, voor de geschiedenis van Zeeland geen ons niet van elders bekende bijzonderheden inhoudt. Het boek bevat „de voornaemste geschiedenissen van de seventhien Neder-landsche provintien 'tsedert den aenvang der inlandsche beroerten ende troublen, tot den jare 1625", en de auteur heeft deze feiten ontleend aan andere bronnen: in de eerste plaats Van Meteren en de „Spieghel der jeucht" (1614), voor het gedeelte na 1612 Baudartius en waarschijnlijk enkele pamfletten, die toevallig in zijn bezit zijn geweest [244]. In historiografisch opzicht heeft deze kroniek, die Valerius met paedagogische bedoelingen schreef, dus generlei waarde.

Jacob van Grijpskerke

De verschijning van Boxhorns kroniek was aanleiding tot het ontstaan van een merkwaardige tegenhangster, die onder de titel „'t Graafschap van Zeeland" [245] pas meer dan twee eeuwen later zou worden uitgegeven. De schrijver van dit Zeeuwse geschiedwerk was *Jacob Florisse van Grijpskerke* (1614—1656) [246], heer van Grijpskerke, Poppendamme, enz., afstammeling van een oud geslacht, dat echter niet, zoals wel beweerd is, tot de adel behoorde. Jacob van Grijpskerke was in 1614, waarschijnlijk te Middelburg, geboren, had een klassieke opleiding genoten, waaromtrent ons overigens niets bekend is, en had zich vervolgens eerst te Vere, vervolgens te Middelburg gevestigd, waar hij waarschijnlijk ook, in 1656, gestorven is. Tussen 1644 en 1653 schreef hij zijn boek, waarvan hij

vervolgens tussen 1653 en 1656 een tweede, verbeterde en omgewerkte uitgave bezorgde.

Een tegenhangster van Boxhorns kroniek is dit werk in zoverre al, als Jacob van Grijpskerke Rooms-Katholiek was en als zodanig een aanhanger en verdediger van de oude staatsvorm van het Spaanse bewind [247]. De omwenteling had die geheel opgeheven en er de oligarchische staatsvorm voor in de plaats gesteld. Voor zover de adel in Zeeland nog bestond, had deze haar invloed verloren; de enige edele in de Staten was de stadhouder, die als heer van Sint-Maartensdijk deze functie door zijn vertegenwoordiger, de Eerste Edele, liet bekleden. Tegen deze beknotting van hun rechten hebben de Zeeuwse edelen niet opgehouden, protest aan te tekenen: zowel bij het optreden van Maurits als van zijn beide opvolgers dienden zij akten van verzet en verzoek in, doch telkens zonder het minste succes. Thans nam Grijpskerke het voor hun rechten op. De jaren waarin zijn werk tot stand kwam, waren gunstiger voor de zaak van de adel dan ooit tevoren. De afnemende geestvermogens van Frederik Hendrik, zijn dood en die van zijn jonge opvolger, maar vooral het daarop gevolgde stadhouderloze tijdperk, al deze feiten wettigden de pogingen, door Grijpskerke in het werk gesteld om de aanspraken van de edelen te verdedigen. Zo werd hij de woordvoerder van de Zeeuwse adel, die zichzelf overleefd had; zijn woord bleef de stem eens roependen in de woestijn en vond geen weerklank tenzij bij hen, die in zijn vertoog de verdediging van hun eigen belangen zagen.

Grijpskerke is de eerste historicus der zeventiende eeuw, die blijk gaf van enig inzicht in de ontwikkelingsgang der stadsbesturen en van de gewestelijke regeringsvorm, in de emancipatie der steden en hun rol op politiek en economisch gebied [248]. Zijn oorkondenkritiek stelt zich op een eigenaardig standpunt; hij verwerpt wel de oorkonden als zodanig, maar handhaaft hun inhoud [249]. Wat hij, in tegenstelling met al zijn voorgangers, miste, was patriotisme ten opzichte van zijn geboorteland. „'t Geene ik noodich", schrijft hij in zijn „Opdragtsbrief", „rakende Holland en Zeeland moeste aanraken, verklaere meede sonder passie, soo alles mij voorgekoomen is, opgesteld te hebben, beijde provintiën mij 't eenemaal indifferent zijnde. 't Is waer ik ben in Zeeland gebooren maar in Holland ten verscheijde respecten veel beter getracteerdt. In Hollandt is mij niet gegeven, ende in Zeeland is mij onthouden 't geene uyt geboorte mij toequam. 't Is waer, schoon genoomen men in Zeeland de ridderschap en edelen al niet en hadde uytgeslooten, soo bleef *ik* doch echter uytgeslooten om de Catholijque religie, dus in alle maniere verblijve buijten obligatie aen beyde provintien" [250].

Andere kronieken

Volledigheidshalve moeten dan nog twee kronieken van onbekende auteurs worden genoemd, die geen van beide enige wetenschappelijke betekenis bezitten. De eerste is een in alexandrijnen geschreven „Sommiere loffelijcke beschrijvinge van het wijt-berucht graefschap van Zeelandt" (1636) [251] van een ons onbekende I. Liefs, de tweede een „Gestaltenis van Out Zeelandt" (1647) [252] van de al evenzeer onbekende Abraham van der Burgh. De dichter Liefs houdt zich nog op met de fabeltjes van Wallachrijn en Mittellus, en bepaalt zich overigens tot een uiterst summiere beschrijving van die feiten uit de Zeeuwse geschiedenis, die hij als de belangrijkste beschouwt. De „Gestaltenis van Out Zeelandt" bevat korte levensbeschrijvingen van de graven van Zeeland en beschrij-

vingen van de Zeeuwse steden. Van der Burgh is kennelijk op de hoogte van de resultaten van de jongste onderzoekingen op historisch gebied, maar de wijze waarop hij die in toepassing brengt, verraadt de dilettant, en zo kan ook dit werkje van een niet-Zeeuwse schrijver zonder enig bezwaar buiten beschouwing worden gelaten.

Historieschrijvers van Zeeland

Drie keer hebben de Staten van Zeeland gedurende de zeventiende eeuw een historieschrijver van het gewest officieel aangesteld [253]. Tevoren had *Pieter Cornelis Bockenberg* (1548—?) [254] reeds een jaarrente van hen gekregen, evenals van de Staten van Holland, die hem in 1591 tot historieschrijver van Holland aanstelden. Had *Petrus Cunaeus* (1586—1638) [255] langer geleefd, dan zou deze Leidse hoogleraar de eerste historieschrijver van Zeeland zijn geworden; reeds was hem, in Augustus 1638, door de Provinciale Rekenkamer „visie van 's lands registers en munimenten, tot opstel van eene Chronyk van Zeeland dienende" [256], toegestaan, maar de dood maakte drie maanden later een einde aan zijn leven, zodat èn van de aanstelling èn van de kroniek niets kwam. In 1642 eindelijk werd *Matthaeus Vossius* (1610—1646) [257], die het jaar tevoren door de Staten van Holland tot historieschrijver was aangesteld, met dezelfde titel door de Zeeuwse Staten vereerd [258], zodat hij de eerste officieel aangestelde historieschrijver van Zeeland was. Toen hij in 1646 overleed, verzocht de oude vader om in de plaats van zijn broer zijn jongere zoon *Isaäc Vossius* (1618—1689) [259] te benoemen [260], die reeds historieschrijver van Holland en Westfriesland was, hetwelk werd toegestaan [261]. Deze voltooide het vierde deel van de „Annales Hollandiae, Zelandiaeque", waarmede Matthaeus bezig was, en gaf het in 1646 met een voorrede uit; daarna beschouwde hij zijn opdracht echter als een sinecure. Toen de Staten dit eindelijk moe begonnen te worden, en zij hem zijn jaarwedde niet langer uit wensten te betalen, deed hij tenslotte, in 1671, daarvan afstand.

Intussen was, al in 1655, een ander tot historiograaf van Zeeland aangesteld, nl. *Nicolaes Blanckaert* (1624—1703) [262], sinds 1650 hoogleraar in de geschiedenis en de oudheidkunde aan de Illustre school te Middelburg. Op voorstel van de raadpensionaris Johan de Brune was hij, echter „zonder gagie, buyten last van de provintie", aangesteld [263]. Zijn bedoeling was de geschiedenis van Vossius — die tot de tijd van Jacoba van Beieren was gekomen — voort te zetten, waarom hij in 1663 toegang verzocht tot de charters en de archieven van de Rekenkamer. Het werd hem toegestaan, „mits noghtans, dat de voorschreve beschryvinge by den voornoemden Blanchardt, effectivelyck by der handt sal werden genomen" [264]. Zijn vertrek naar Friesland, in 1664, maakte aan deze plannen echter al spoedig een einde. Na hem hebben de Staten geen historieschrijver meer aangesteld vóór ze in 1776 aan *Jona Willem te Water* deze waardigheid opdroegen.

BEELDENDE KUNSTEN

Schilderkunst

De gildeboeken van het Middelburgse Sint-Lucasgilde [265] leveren het overtuigende bewijs van het levendige aandeel, helaas meer kwantitatief dan kwalitatief, dat Zeelands hoofdstad in de bloeitijd van de Republiek aan de schilderkunst heeft gehad. Schilders van de eerste rang zijn nooit

in het gilde opgenomen, maar het kan zich niettemin beroemen op tal van kunstenaars, die op het tweede en het derde plan een eervolle plaats innemen, geboren Middelburgers en Zeeuwen uit andere plaatsen zowel als vreemdelingen.

De begaafdste schilder uit het begin der zeventiende eeuw, die Middelburg binnen haar muren heeft gezien, is *Adriaen van de Venne* (1589—1662) [266], die van omstreeks 1605 tot 1625 de Zeeuwse hoofdstad bewoonde. Hij is een van de belangrijkste figuren uit de overgangstijd, toen het Vlaams-Hollandse genre in de schilderkunst zich weer meer naar het Hollandse toeboog, een zelfstandig schepper, die eigen wegen bewandelde, en die men als een voorloper van Rembrandt kan beschouwen. De talrijke etsen, waarmee hij o.a. de gedichten van Cats illustreerde, getuigen op welsprekende wijze van zijn liefdevolle waarneming van de natuur en de mensenwereld. Geestig en raak is zijn bekende „Zielenvisserij" (1614), een allegorie op het Bestand, voortreffelijk van opvatting en afwerking zijn „Prins Maurits op de kermis te Rijswijk" (1618), zijn „Haven van Middelburg" (1625) en vooral zijn „Boeren-vastenavond". In 1625 is hij naar Den Haag getrokken. Als dichter kwam hij al eerder ter sprake.

Maar enkele jaren jonger was *François Venant* (1591 of 1592—1636) [267], die in Middelburg geboren is, maar slechts kort in zijn vaderstad gewoond schijnt te hebben. Zijn naam wijst op een Franse afkomst. Doordat hij geparenteerd was aan Melchior Wijntgis, de vriend van Carel van Mander, kwam hij al jong bij deze Haarlemse schilder in de leer. Na Van Manders dood (1606) werd hij leerling van de Amsterdamse schilder Pieter Isaacsz, studeerde vervolgens elders, misschien in Italië, en woonde in 1618 weer in Amsterdam, waar hij in 1625 met een zuster van Pieter Lastman trouwde. Er zijn maar twee doeken van deze schilder, die waarschijnlijk ook bij zijn zwager in de leer is geweest, bekend: het afscheid van David en Jonathan en de droom van Jacob. Ook Venant moet door deze Bijbelse composities tot de kleinere voorlopers van Rembrandt worden gerekend.

Het ligt voor de hand dat omstreeks het einde van de zestiende eeuw onder de Middelburgse schilders er gevonden werden, die afkomstig waren uit de schilderstad Antwerpen, vanwaar zovelen na de val der stad in Middelburg een toevlucht hadden gezocht en een blijvende woonplaats hadden gevonden. Men verwondert er zich zelfs over, dat we er maar drie bij name kennen: Daniël van den Queborne, Ambrosius Bosschaert en Adriaen van Stalbempt. De eerste woonde al in 1579 in Middelburg, de beide anderen zijn er pas na de val van Antwerpen gekomen, beiden al op jonge, Van Stalbempt zelfs op heel jonge leeftijd.

Daniël van den Queborne († 1617 of 1618) [268] was al in 1579 lid van het Sint-Lucasgilde, waarvan hij in 1590 deken werd. Hij woonde nog in 1602 in Middelburg, maar is later naar Den Haag verhuisd, waar hij hofschilder van prins Maurits en stamvader van een talrijke kunstenaarsfamilie werd. *Ambrosius Bosschaert* (± 1565—1621) [269] komt in 1588 voor als lid van het Antwerpse schildersgilde, maar is waarschijnlijk al het jaar daarop naar Middelburg getrokken, waar hij in 1597 deken van het gilde wordt. In 1616 was hij naar Utrecht verhuisd, en later heeft hij ook nog in Breda gewoond. Hij is de eerste en tegelijk de belangrijkste navolger van de Fluwelen Brueghel als schilder van bloemstillevens, en met Jacob de Gheyn van Amsterdam bovendien de eerste, die in ons land van het schilderen van deze bloemstukken een beroep heeft gemaakt en, wat zijn geval betreft, een winstgevend beroep: we weten dat hij voor

zijn stukken wel duizend gulden maakte. Zijn zoons Abraham, Johannes en Ambrosius en zijn schoonzoon Van der Ast hebben zijn traditie voortgezet. Deze *Balthasar van der Ast* (vóór 1590 — na 1655) [270] is in Middelburg geboren en waarschijnlijk met zijn schoonvader naar Utrecht getrokken, waar hij in 1619 als lid van het Sint-Lucasgilde wordt genoemd. In 1632 woont hij in Delft, waar hij in 1656 nog wordt vermeld. Hij schilderde als de Fluwelen Brueghel en Bosschaert stillevens van bloemen, vruchten, schelpen en vissen, minutieus en toegewijd, maar zonder de brede allure of de diepte, die het kenmerk zijn van de waarachtige kunstenaar.

De derde Antwerpenaar, die we in Middelburg ontmoeten, *Adriaen van Stalbempt* (1580—1662) [271] heeft van 1585 tot 1610, dus tot zijn dertigste jaar, in de Zeeuwse hoofdstad gewoond. Hij was een verdienstelijk landschapschilder en etser, zoals kan blijken uit de ets van een bergachtig landschap in het Rijksprentenkabinet. Uit zijn Middelburgse jaren kennen we echter geen werk van deze Antwerpenaar.

Het stilleven, een geliefd onderwerp van onze zeventiende-eeuwse schilders, vond behalve in Bosschaert en Van der Ast in nog enkele andere jongere Middelburgse schilders meer of minder talentvolle vertegenwoordigers: in François Rijckhals, Philip Angel en Laurens Craen, die er alle drie geboren zijn. *François Rijckhals* († 1647) [272] werkte enige tijd in Rotterdam en kwam in 1633 in het gilde te Dordrecht. In 1642 trouwde hij met een Middelburgse, klaarblijkelijk een jeugdliefde, en zijn laatste levensjaren heeft hij weer in zijn geboortestad doorgebracht. Zijn stillevens getuigen van een bijzonder talent. *Philip Angel* (1616—na 1682) [273] woonde en werkte beurtelings in Haarlem en Leiden, tot hij in 1645 door de O. I. C. naar Batavia werd uitgezonden. Omdat zijn beheer niet in orde werd bevonden, moest hij ontslag nemen als dienaar der Compagnie; hij werd toen hofschilder bij de sjah van Perzië, die hem zijn schilderijen voor een vorstelijk honorarium afkocht en bovendien schilderles bij hem nam. In 1665 woonde Angel weer in Middelburg, waar zijn naam nog in 1683 voorkomt. Hij is behalve een verdienstelijk schilder, o.a. van stillevens en interieurs, de schrijver van een boekje: „Lof der schilderkonst" (1642) [274], waarvan de titel de inhoud voldoende aanduidt. *Laurens Craen* († ± 1664) tenslotte wordt tussen de jaren 1655 en 1664 als gildebroeder genoemd, maar er is al uit 1645 en 1651 werk van hem bekend. Het herinnert aan dat van de Haarlemse meesters Willem Claesz. Heda en Pieter Claesz.

Jochem Langnouwer († 1653) [275], Zeeuw van geboorte, in 1633 beleder van het Sint-Lucasgilde, maakte enige naam als portretschilder. Al in 1630 had hij het portret van Willem Teelinck geschilderd. Andere portretschilders uit de eerste helft van de zeventiende eeuw zijn *Karel Slabbaert* (1619—1654) [276], te Zieriksee geboren, maar te Middelburg werkzaam, ook als schilder van genrestukken (o.a. binnenhuizen) en als graveur, en *Hendrik Berckmans* (1629—1679) [277], geboren in de Klundert, maar van 1654 tot zijn dood in Middelburg woonachtig, waar hij ook een voorkeur voor het schilderen van ruitergevechten aan de dag legde. Verder kennen we een aantal portretten van *Zacharias Blijhooft* († 1681 of 1682) [278], sinds 1659 lid van het gilde, waarvan hij in 1668 deken werd. Hij was bovendien architect.

Als landschapschilders ontmoeten we in Middelburg *Matheus Molanus* († 1645) [279], uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstig, wiens werk aan dat van de Fluwelen Brueghel herinnert en die men dus tot de Antwerpse school zou mogen rekenen, en *Johannes Goedaert* (1617—1668) [280], te

Middelburg geboren en daar werkzaam als fijnschilder. We bezitten van hem een zeer verdienstelijk gezicht op Westhoven. Bekend zijn zijn waterverftekeningen van vogels en insecten, waarvan men er vele vindt in zijn entomologisch werk: „Metamorphosis naturalis" (1662—1669; 3 dln.) [281].

Daniël de Blieck († 1673) [282], vermoedelijk te Middelburg geboren, komt in de jaren 1647—1669 in de gildeboeken voor. In 1664 en 1665 was hij deken, in 1666 overdeken, in 1668 weer deken. Hij schilderde vooral kerkinterieurs (o.a. in Delft en Rotterdam), in de trant van Hendrick van Steenwijck, de jonge en was bovendien architect. In dezelfde tijd werkte *Hendrik van Schuylenburgh* [283] er als schilder, tekenaar en glasschilder. De bekendste Middelburgse glasschilder uit deze eeuw was *Cornelis van Barlaer* († ± 1681) [284], wiens vader en naamgenoot († 1643 of 1644) [285] er eerder hetzelfde beroep had uitgeoefend. In 1662 en 1663 en vervolgens van 1666 tot 1672 was hij deken van het gilde. Vijf en twintig jaar lang leverde hij de stad telkens weer geschilderde glazen, bestemd voor het stadhuis van Middelburg en andere plaatsen, voor kerken in Zeeland en andere gebouwen.

Ook de Arnemuidse schilder *Dirck van Deelen* (1605—1671) [286] was sinds 1639 lid van het Middelburgse Sint-Lucasgilde. Geboortig uit Heusden, woonde hij sinds 1626 te Arnemuiden, waar hij ontvanger der tollen en licenten was en bovendien meermalen functies in de besturen der burgerlijke en kerkelijke gemeenten bekleedde, o.a. als burgemeester. Hij was waarschijnlijk een leerling van de architectuurschilder Hendrick Aerts (en niet van Frans Hals, zoals men vroeger meende) en herinnert ook aan Hendrick van Steenwijck, de jonge. Van Deelen is een van de beste architectuurschilders van zijn tijd, die ook een aantal kerkinterieurs heeft geschilderd. Bekend is zijn voorstelling van de zaal op het Binnenhof tijdens de grote staatsvergadering van 1651, die in het Mauritshuis hangt. Zijn werk, dat zich over een tijdvak van bijna een halve eeuw uitstrekt, is in deze zin conservatief dat het nauwelijks enige invloed verraadt van de grote stijlveranderingen, die zich in de dertiger en vijftiger jaren van de eeuw in onze schilderkunst voltrokken hebben.

Het is moeilijk, zich uit deze veelheid van namen [287], die voor een deel ook niet meer zijn dan namen, zich een voorstelling te vormen van de betekenis der Middelburgse schilders voor het kulturele leven van de stad en het gewest in de eerste helft van onze Gouden Eeuw. We weten bv. niet, of deze kunstenaars in hoofdzaak voor de Middelburgse en Zeeuwse kooplieden en regenten werkten, dan wel voor die van de Hollandse steden. Waarom zovelen van hen naar elders trokken, is een open vraag, maar het feit geeft te denken. Reeds werd burgemeester Jacob Magnus Simonsz. genoemd als de eigenaar van een Kruisafneming van Gossaert, en we mogen aannemen dat met hem vele andere rijke kooplieden-magistraten hun woningen opgesierd hebben met schilderijen van hun stadgenoten. Van Adriaen van de Venne vond men nog in de achttiende eeuw te Middelburg tal van schilderijen [288], en in de verzameling van het Zeeuws Genootschap te Middelburg bevinden zich zeker verscheidene doeken, die uit particulier bezit afkomstig zullen zijn. Slechts van één van deze verzamelingen uit het begin der zeventiende eeuw, die van Melchior Wijntgis [289], zijn ons enkele bijzonderheden bekend. Wijntgis, die van 1601 tot 1612 muntmeester was in Middelburg, behoorde tot de vriendenkring van Carel van Mander [290], die hem zelf een Kruisiging had geleverd, en die in zijn „Schilder-boeck" (1604), waarvan hij „Den grondt der edel vry schilderconst" aan hem opdroeg, vele werken uit zijn verzameling noemt, o.a. van Albrecht Dürer („een Roomsche Lucretia"),

van Jan Gossaert (eveneens een Lucretia), van Marinus de Zeeuw en Gillis Mostart. Van Mander kende de uitgebreide collectie uit eigen aanschouwing [291] en noemt er ruim dertig stukken van met name.

Van kunsthandelaren uit het zeventiende-eeuwse Middelburg kennen we maar twee voorbeelden. In 1608 werd *Jan Pietersz. van de Venne* [292], afkomstig uit Lier in Brabant, poorter te Middelburg, waar zijn vader, die een klaarblijkelijk welgesteld Spaans fruitverkoper was, toen al woonde. Hij vestigde zich als kunsthandelaar en uitgever in „de Schilderijewinckel" op de hoek van de Nieuwe Beurs aan het einde van de Korte Burcht. Een afbeelding van de „Lauwerhof" naast het huis vindt men in het „Tafereel van sinne-mal" (1623) van zijn broer Adriaen, die later als firmant in de zaak werd opgenomen en deze nog enige tijd voortzette toen Jan op het laatst van April 1625 stierf. Jan Pietersz. van de Venne, die zelf ook de dichtkunst beoefende [293], was getrouwd met Catharina de Gheyn, uit de bekende kunstenaarsfamilie. Men kocht in zijn winkel:

> Schildery, of prenten, boucken, buysen [294],
> Of aerdich goet verlackt, tot ciersel van de huysen:
> Compas en uyren-werck, of kaerten cleyn en groot,
> En watter tot behoef dient voor een zee-pyloot [295].

Over de omvang van zijn schilderijenhandel zouden we graag gegevens kennen, maar we missen die geheel. Beter zijn we ingelicht omtrent de kunsthandel die een halve eeuw later, sinds 1671, Laurens Bernaerts te Middelburg dreef in compagnonschap met Abraham Buscaré, en die strikt genomen dus buiten het bestek van dit boek valt. *Laurens Bernaerts* († 1676) [296] woonde op de Wal in „Het Wapen van Schotland" (B. no. 43) en had een buitentuin aan de Buitensingel buiten de Koepoort. Hij was behalve kunsthandelaar ook zelf schilder en had zijn opleiding genoten bij François Rijckhals; bovendien was hij eerste boekhouder in de Wisselbank en kapitein van de schutterij. In 1653/54 werd hij in het Sint-Lucasgilde opgenomen. In 1671 kwam hij met Buscaré overeen, gedurende vier jaar voor gemeenschappelijke of eigen rekening op veilingen schilderijen en tekeningen op te kopen ofwel die bij andere kunstenaars te bestellen, om ze weer te verkopen. Bernaerts zou bij deze transacties het geld verschaffen. De inventaris van zijn nalatenschap somt een vijfhonderd doeken op, waaronder van de bekendste Hollandse meesters der zeventiende eeuw; we mogen hieruit opmaken dat er in Zeeland wel zaken vielen te doen in schilderijen.

Dit schijnt zich echter vrijwel uitsluitend tot Middelburg te hebben beperkt. In Zeelands tweede stad, Zieriksee, was in de bloeitijd van onze Republiek voor een schilder klaarblijkelijk geen droog brood te verdienen. Karel Slabbaert, die er geboren werd, trok naar Middelburg om daar zijn fortuin te zoeken, zoals een eeuw tevoren Bernard Storm naar Spanje was getrokken [297]. In Arnemuiden ontmoetten we Dirck van Deelen. In Vlissingen werkte *Adriaen Georgius Verdoel* († 1675) [298], die er geboren schijnt te zijn, en naar de overlevering wil bij Rembrandt in de leer is geweest. Er zijn een aantal Bijbelse voorstellingen van hem bij name bekend, en volgens Immerzeel moet hij ook historiestukken geschilderd hebben. Als rederijker ontmoetten we hem al eerder. In Vere woonden tegen het eind van de zestiende en in het begin van de zeventiende eeuw enkele leden van het Brugse schildersgeslacht Finson. Arnould Finson, te Brugge geboren, werd er in 1587 poorter. Ook zijn zoon *David Finson* [299], in 1596 te Vere geboren, was schilder; op zijn naam staat een „Opwekking van Lazarus" (1638), een groot doek, waarschijnlijk gemaakt voor het stadhuis van Bergen-op-Zoom, waar het nog altijd hangt. *Jacob van*

Loo (1614—1670) [300] uit Sluis werkte in Amsterdam en later in Parijs.

Goes alleen kan er zich op beroemen, twee schilders te hebben bezeten, die zich althans met de Middelburgse op één lijn kunnen stellen. Het zijn de oude en de jonge Eversdijck, van wie vooral de jonge als historieschilder enige naam heeft gemaakt. Beiden behoorden tot de Rooms-Katholiek gebleven tak van een bekende Zuidbevelandse familie. *Cornelis Willemsz. Eversdijck* (± 1580—?) [301] heeft een aantal schuttersstukken geschilderd, waarvan er zich in het Museum Boymans bevinden. Zijn zoon *Willem Eversdijck* (1617—1671) [302] schilderde de portretten van een aantal bekende Zeeuwen uit het midden der eeuw, o.a. van zijn neef Cornelis Eversdijck, Johan de Brune, Johannes Goedaert, Johannes de Mey en Nicolaes Blancardus, en verder evenals zijn vader schuttersstukken, waarvan er zich in Goes bevinden [303]. Hij was eerst bij zijn vader, vervolgens bij Cornelis de Vos in Antwerpen in de leer, en werd omstreeks 1652 lid van het Middelburgse Sint-Lucasgilde. Later schijnt hij zich weer in zijn geboortestad te hebben gevestigd, waar hij ook gestorven is. Onder de Zeeuwse schilders van zijn tijd neemt hij een vooraanstaande plaats in.

Grafische kunsten

De plaatsnijder *Joannes Barra* († 1634?) [304], die in het laatst van de zestiende eeuw in Duitsland werkzaam was, is vermoedelijk te Middelburg geboren. In 1604 gaf hij daar bij de uitgever Richard Schilders een allegorische voorstelling van de dood uit, die hij opdroeg aan de schoolmeester Johan Coutereels. Misschien woonde hij in deze tijd, zo al niet in Middelburg zelf, dan toch in Zeeland.

De etser *Johannes Sarragon* [305] werkte tussen de jaren 1627 en 1655 in Zeeland, in het laatstgenoemde jaar in Brouwershaven. Hij graveerde de portretten van Samuel de Swaef (1627), Godefridus Cornelisz. Udemans (1635) en Adriaen Hoffer (1644).

De bekende graveur Chrispijn van de Passe [306] werd omstreeks 1560 te Arnemuiden geboren, maar vertrok al vroeg uit Zeeland en is er nooit teruggekeerd.

De Middelburger *Johannes Looff* († 1651) [307], die waarschijnlijk van Duitse afkomst was, was van 1634 tot zijn dood stempelsnijder van de Munt van Zeeland. We bezitten van hem een aantal gedenkpenningen, die getuigen van een grote kunstvaardigheid en kunstzinnigheid, o.a. op de zeeslag op het Slaak (1631), de inneming van Sas-van-Gent (1644) en Hulst (1645) door Frederik Hendrik en de vrede van Munster (1648). Ook sneed Looff een aantal leg- en gedenkpenningen, o.a. voor de Middelburgse rederijkerskamer „Het Bloemken Jesse" (1642). Marie de Man, die zijn leven en werken uitvoerig beschreef, rekent deze begaafde en veelzijdige kunstenaar onder de vooraanstaande Nederlandse graveurs.

Bouwkunst

Sinds het midden van de zestiende eeuw treft men in Zeeland gevels in Vlaamse Renaissance-stijl aan, met rijke ornamentiek [308], als het (in 1809 verbrande) stadhuis van Vlissingen (1594—1610) [309], dat van Brouwershaven (1599) en Zieriksee (1554), en tal van particuliere woningen. Het stadhuis van Vlissingen, een verkleinde navolging van dat te Antwerpen, is vermoedelijk gebouwd naar een ontwerp van Paulus Moreelse (1571—1638), de Utrechtse schilder-bouwmeester, die hier voor de eerste maal in onze Noordnederlandse raadhuisbouw een ruimteverdeling in klassicistische zin toepaste. Een der eerste uitingen van de Utrechts-Amsterdamse richting in de bouwkunst, waaraan de namen van Bloemaert

en De Keyser zijn verbonden, is de in 1599 opgetrokken zandstenen gevel van het al eerder bestaande stadhuis van Brouwershaven, die met zijn drie vensterassen eveneens een strengere opvatting van het Klassicisme vertegenwoordigt [310]. Ook de in deze periode in Zeeland gebouwde of voltooide torens van raadhuizen en kerken kenmerken zich door hun barokke Vlaamse Renaissance-bouw, als de toren van het Zierikseese stadhuis (1554), de houten bekroning van de „Lange Jan" (1590) ter vervanging van de in 1567 verbrande, de toren van het Veerse stadhuis (1599) en die van de Sint-Willebrorduskerk van Hulst (1600) [311].

Het mooiste woonhuis in de Vlaamse Renaissance-stijl gebouwd, niet alleen in Zeeland, maar in al de Noordelijke Nederlanden, was het huis „In de Steenrotse" (1590), dat de uit het Zuiden afkomstige metselaar Andries de Valckenaere zich op het einde der zestiende eeuw te Middelburg had gebouwd [312]. Vermenging van Vlaamse, Hollandse en Duitse karaktertrekken vond men in die andere prachtige Middelburgse gevel van „De Gouden Sonne" (1633 of '34) [313]. Beide zijn, met zovele andere gebouwen die het sieraad van mijn vaderstad uitmaakten, op 17 en 18 Mei 1940 jammerlijk in vlammen opgegaan.

Pas omstreeks het midden van de zeventiende eeuw begint de Zeeuwse bouwstijl zich langzaam van deze Vlaamse stijl los te maken en toenadering te tonen tot de Noordnederlandse, en dan in 't bijzonder de Zuidhollandse Renaissance-stijl [314]. Houdt deze trage ontwikkeling wellicht verband met de aanwezigheid van een groot contingent Zuidnederlanders in Zeeland, waardoor men hier langer vasthield aan de Vlaamse bouwtrant dan in Holland? Intussen moet in dit verband opgemerkt worden, dat de ontwikkeling van de bouwstijl in de landprovincies, Utrecht uitgezonderd, een nog langzamer tempo vertoonde. Eerst na 1640 dringt met name in Middelburg de invloed van het Klassicisme meer en meer door; de stedelijke overheid gelast dan zelfs, dat nieuw uitgegeven stadsgronden moesten worden bebouwd „op twee stagiën hoogte en op gelijcke forme met Italiaansche gevels" [315], en de bouw der Oostkerk (1644—1667) werd aan Pieter Post en andere Haagse bouwmeesters opgedragen. Uit hun school was o.a. de stadsarchitect Daniël de Blieck, die we eerder als schilder ontmoet hebben, en die de ontwerper is van de gevel van het pakhuis der O. I. C. aan de Breestraat (1671), een der mooiste voorbeelden — maar in 1940 helaas eveneens verbrand — van het Klassicisme in Zeelands hoofdstad.

MUZIEK

Ook voor de nareformatorische eeuw zijn de gegevens over het muziekleven in Zeeland al even schaars als voor de tijd daarvoor. De Hervorming heeft bovendien hier al evenmin als elders stimulerend op de ontwikkeling der toonkunst gewerkt, en terwijl men in de beginjaren der zeventiende eeuw in steden als Amsterdam, Leeuwarden, Arnhem en Deventer, later ook in Utrecht, Nijmegen, Groningen, Alkmaar en elders muziekcolleges aantreft, heeft men soortgelijke instellingen in Zeeland nooit gekend. Componisten van Zeeuwse origine, als Ghisilinus Danckerts en misschien ook Jacobus Clemens non Papa, zoekt men sinds het midden der zestiende eeuw tevergeefs.

Niet als componist, maar als verzamelaar van een groot aantal liederen kreeg de Veerse notaris Adriaen Valerius († 1625) [316] een plaats in de Nederlandse muziekgeschiedenis. Zijn „Nederlandtsche Gedenck-clanck" (1626) is door de 76 liederen, elk met luit- en citherbegeleiding, het bekendste Nederlandse liedboek geworden, maar het is tegelijk het meest

onnederlandse liedboek van onze hele zeventiende eeuw [317], wat niet zozeer aan de verzamelaar te wijten valt als wel aan de geest van de tijd, die zich voor alle buitenlandse, bovenal Franse en Engelse invloeden, openstelde. Ook een iets ouder Zeeuws liedboek, de „Druyven-tros der amoureusheyt" (1602) van Pieter Lenaerts van der Goes [318] uit Terneuzen vertoont diezelfde internationale invloed, maar toch minder dan de verzameling van Valerius. Of de 27 liederen die „op de wijse soot begint" gezongen moeten worden, composities van de dichter zelf zijn, is niet met zekerheid uit te maken.

Kerkorgels

Kerkorgels [319] vond men in de zestiende eeuw, hier en daar waarschijnlijk al eerder, in de grote kerken van de steden: Middelburg, Zieriksee, Brouwershaven, Goes, Reimerswaal en Tolen, naar alle waarschijnlijkheid ook in die van Vere en Vlissingen, al zijn daarover geen mededelingen bewaard. De enige Zeeuwse orgelmaker wiens naam ons is overgeleverd, mr. Noel, woonde in Vere [320]. Voor het bouwen en keuren van orgels liet men klaarblijkelijk doorgaans deskundigen van buiten het gewest komen; zo begon Jan Françoisz. Rose (die achtereenvolgens te Utrecht, Dordrecht en Bergen-op-Zoom gevestigd was) in 1597—1599 met de bouw van het nieuwe grote orgel in de Abdijkerk te Middelburg. Toen zijn blindheid hem belette, dit te voltooien, maakte Johan Morlet II het af. In 1603 werd het door Jan Pietersz. Sweelinck gekeurd. Dezelfde Jan Rose repareerde het orgel van de Onze-Lieve-Vrouwenkerk van Vere (1565), de beide orgels van de Sint-Maartenskerk van Middelburg (1571—1572) en dat van de Sint-Lievensmonster van Zieriksee (1585). De orgels van Brouwershaven (1557) en Tolen (1571) zijn misschien door Nicolaas Nijhoff uit 's-Hertogenbosch, een lid van een beroemd geslacht van orgelbouwers, gemaakt, die omstreeks 1600 het grote orgel in de Sint-Maria-Magdalenakerk van Goes herstelde, dat in 1529 door mr. Coenraat uit Antwerpen gerepareerd en verplaatst was. Nicolaas' vader Hendrik Nijhoff, eerst in Amsterdam, later in 's-Hertogenbosch gevestigd, bouwde het nieuwe grote orgel van de Sint-Lievensmonster te Zieriksee (1548—1549). Uit al deze gegevens blijkt duidelijk, dat Zeeland zelf geen orgelbouwers bezat, met uitzondering van mr. Noel, die misschien maar korte tijd als zodanig werkzaam is geweest, of niet voldoende bekwaam werd geacht voor zijn werk.

De weinige met name genoemde organisten, die we in de kerkelijke en stedelijke rekeningen tegenkomen, zijn niet meer dan klanken voor ons: Gerard le Hardy (1568) te Reimerswaal en mr. Adriaen Provoest (1585) te Zieriksee. Ook hier staan we, als op zovele andere plaatsen in de geschiedenis van het kulturele leven van Zeeland in vroeger eeuwen, voor de schaarse fragmenten van wat misschien een kleurig mozaïek is geweest, misschien ook niet meer dan een grauw en kleurloos tegeltableau. Alleen deze gevolgtrekking kunnen we maken, dat Zeeland in de periode, die we hier behandelen, noch orgelbouwers, noch organisten van enig formaat heeft voortgebracht.

Klokkenspelen

Het stadhuis van Vere en de Westmonsterkerk van Middelburg hadden al in de vijftiende eeuw een carillon, het stadhuis van Middelburg en dat van Arnemuiden, de Middelburgse Abdijtoren, de Sint-Jacobstoren te Vlissingen, de Lieve-Vrouwenkerk te Tolen kregen pas in de volgende eeuw een klokkenspel, de Magdalenakerk te Goes, de kerk van Sint-

Maartensdijk, de Zuidhavenpoort te Zieriksee, het stadhuis van Tolen en de kerken van Hulst en Vere pas in de zeventiende eeuw. Overigens zijn de gegevens over de oude beiaarden in Zeeland al even onvolledig als die over de kerkorgels [321]. Ook van de klokkenisten zijn er ons maar enkele bij name bekend: uit Middelburg achtereenvolgens Sacharias Gillis (Abdijtoren, 1532), Heyndrik Heyndricksen (1544), François de Leene (1552), Marcus Klaasz (Claessens) (1558), Marinus Klaasz (Stadhuis, 1559—1605), Klaas Blyleven (Stadhuis, tot 1567), Jan Fockedeys (Stadhuis, 1638—1640), Sacharias Gillis (Abdijtoren, 1638—1645), Pieter de Moor (1646—1657); uit Vere: Jan Adriaense (1474), Guillaume Brackelaer (1596) en nog een Guillaume Brackelaer (1669); uit Arnemuiden: Louis Baston (1583), Joris Baston (1597), Joris Bruis (1643—1646) en Jacobus van Overbeecke (1646); tenslotte uit Goes: Charles Toulon (1625—1628) [322]. Uit de gelijkluidendheid van verscheidene namen blijkt dat met de muzikale aanleg het ambt dikwijls erfelijk is geweest. De zuidelijke afkomst van een aantal van deze beiaardiers is onmiskenbaar.

Een bekend klokkengietersgeslacht uit Zeeland was de familie Burgerhuys [323], die gedurende drie generaties te Middelburg de kunst van het klokkengieten beoefende. Van Jan Burgerhuys († 1617), zijn zoon Michiel († 1651) en zijn kleinzoon (?) Johannes († 1679) zijn tal van klokken in en buiten Zeeland bewaard gebleven.

AANTEKENINGEN

[1] Vgl. voor het volgende: J. C. Altorffer, Over de invoering der boekdrukkunst te Middelburg (Handelingen van het XIIde Nederlandsch taal- en letterkundig congres (Middelburg, 1873), blz. 309—318); Nagtglas, II, blz. 589. Overigens zijn de gegevens voor deze aantekeningen passim ontleend aan de bekende drie werken van A. M. Ledeboer: De boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland (Deventer, 1872), Alfabetische lijst der boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland (Utrecht, 1876), en Chronologisch register behoorende bij de Alfabetische lijst der boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland (Utrecht, 1877); verder aan: Nagtglas, Levensberichten van Zeeuwen, (J.L.C.) J(acob), Zeeuwsche boekdrukkers in de 15de en 16de eeuw (Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, I (Amsterdam, 1884), blz. 463—468) en aan de (in 1940 verbrande) Bio-bibliografische aanteekeningen betreffende Middelburgsche boekdrukkers, uitgegeven door J. C. Altorffer, die in hs. in het Middelburgse gemeente-archief berustten.

[2] Vgl. J. H. de Stoppelaar, Inventaris van het oud archief der stad Middelburg, 1217—1581 (Middelburg, 1873), no. 2721.

[3] T.a.p., nos. 2793, 2845.

[4] Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 589—591; J. Dover Wilson, Richard Schilders and the English Puritans (Transactions of the Bibliographical society, 11 (1912), p. 65—134). In dit opstel worden 51 drukken van schilders opgesomd, alle aanwezig in de bibliotheek van het Brit. Mus. te Londen; volledig is deze lijst echter niet.

[5] Kestelooo, Stadsrek., IV, blz. 94—95.

[6] Den spieghel, des houwelicks, waer in door veel schoone ende ghenoechelycke redenen, gelyckenissen ende gheboden, vertoocht ende gheleert wordt, hoe dat man ende wyf hen teghen elckanderen dragende, een vreetsaem, lieflick, ende gheluckich leven met elckanderen sullen leyden. Wt den Grieckschen autheur Plutarchus, int Neduytsch (sic) overgheset. Ghedruct by Richard Schilders. Anno 1575 (48 blzn.; 8vo) (U.B., Gent).

[7] Notulen der Staten van Zeeland, 8 Februari 1583.

[8] Het eerste boek dat van zijn pers kwam, en dus het oudste in Middelburg gedrukte werk, was de „Requeste by die, welcke men die Wederdooperen ofte Mennoniten noemt, overghegeven" (Middelburgh, ghedruckt by Richardt Schilders, woenende int Lombaertstraetken, 1580). — Vgl. hiervóór, blz. 203, noot 87.

[9] Vgl. hiervóór, blz. 189.

[10] Charles E. Sayle, Early English printed books in the university library Cambridge (1475—1640), III (Cambridge, 1903), no. 6485.

[11] Het bleef tot 1795 in stand.

[12] Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 870—871.

[13] Kesteloo, Stadsrek., IV, blz. 95.

[14] Later het (in 1940 verbrande) huis, gemerkt D. 9 (en 10?). Tevoren had hier dr. Matthias de l'Obel, de laatste lijfarts van Prins Willem I, en een groot kruidenkenner, gewoond. Vgl. J. C. Frederiks, in Oud-Holland, 14 (1896), blz. 27—28.

[15] De zaak had een Bijbel tot uithangteken, met het toepasselijke woord uit Jesaja 35 : 7: „Waer het te vooren drooch geweest is, daer sullen vivers sijn".

[16] O.a. van D. Tossanus: Cort onderwiis van de ware kennisse Gods ... In Nederduyts gestelt door A.V.V. Middelburgh, bij Richard Schilders, voor A. vanden Vivere. 1610 (Prov. Bibl. van Zeeland, Middelburg).

[17] Bredius, Künstler-inventare, a.a.O., VII, S. 245. Voor Jan Pietersz. van de Venne vgl. hiervóór, blz. 219.

[18] De kunst en letter-drucker aen de Nederlantsche vrysters. — Houwelyck, t.a.p., II, blz. F r^0—v^0.

[19] Zij is in 1627 hertrouwd met Huybrecht Ruyssaert, die waarschijnlijk de kunsthandel van Van de Venne aanhield. — Vgl. Bredius, a.a. O.

[20] Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 235.

[21] Vgl. hiervóór, blz. 189 en 419.

[22] Vgl. Colloquia et dictionariolum septem linguarum ... opnieuw uitgegeven door R. Verdeyen, I (Antwerpen, 's-Gravenhage, 1926), blz. CX.

[23] Van 1643 tot 1645 komt de naam van Gerrit (Geraert) Moulert in het gildeboek voor.

[24] Zie over hem: Nagtglas, I, blz. 360.

[25] Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 538—539; H. J. van de Kerk, De Haarlemse drukkers en boekverkopers, 1540—1600 ('s-Gravenhage, 1941), blz. 88, 94, 136.

[26] Zijn naam komt alleen op het titelblad van het eerste deel voor; hij was dus misschien al voor de verschijning van het tweede deel gestorven. Dat het werk te Leiden werd gedrukt, houdt waarschijnlijk verband met het feit dat Boxhorn daar woonde.

[27] Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 27—28.

[28] Catalogus van de Prov. Bibliotheek van Zeeland, I, blz. 146.

[29] Vgl. P. A. Tiele, Mémoire bibliographique sur les journaux des navigateurs néerlandais (Amsterdam, 1867), p. 116.

[30] H. C. Rogge, Beschrijvende catalogus der pamfletten-verzameling van de boekerij der Remonstrantsche kerk te Amsterdam, stuk II, afd. I, blz. 7.

[31] Zo is geen melding gemaakt van kleinere zaken als die van Jan Bastiaansz. Krol (1625), Symon Verhoeven (1646), Gijsbert Vermeyde (1646) en Gysbert Verdussen 1647).

[32] Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 46—47.

[33] T.a.p., II, blz. 34.

[34] Zie over hem: t.a.p., I, blz. 214—215.

[35] Colloquia et dictionariolum septem linguarum, t.a.p., I, blz. CVII.

[36] Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 389—390.

[37] Zie over hem: De la Rue, blz. 224; Nagtglas, II, blz. 45—46; N.N.B.W., IV, kol. 875 (A. A. van Schelven); Biogr. wdb. v. Protest. godgel., IV, blz. 590—592.

[38] In 1615 drukte hij voor rekening van A. van de Vivere te Middelburg twee werken van de Zierikseese predikant Hendrik Brandt.

[39] Naamgenoten van hem waren in de tweede helft van de achttiende eeuw in Goes drukker en uitgever.

[40] Piccardt, Bijzonderheden uit de geschiedenis der stad Goes, t.a.p., blz. 200.

[41] Vgl. De la Rue, blz. 46 en 47.

[42] Pamflet Tiele, no. 7581.

[43] Vgl. Dalm. van Heel O. F. M., Archivalia aangaande Nicolaas de Castro, bisschop van Middelburg (Haarlemsche bijdr., 53 (1936), blz. 392—410).

[44] Vgl. hiervóór blz. 157.

[45] Van Vloten, Onderzoek, t.a.p., blz. 205, alwaar ook de naam van meester Valerius. Meester Anthuenis is waarschijnlijk dezelfde als Anthony Willemse, „voortvluchtich uyter steede, school gehouden hebbende over de leere van Calvin", die wegens deelneming aan een poging om Walcheren in handen der opstandelingen te brengen, met verbanning en confiscatie werd gestraft. — Vgl. Marcus, Sententien en indagingen, t.a.p., blz. 99.

[46] Placaet ende ordonnantie vande school-ordeninge diemen voortaen sal houden ende observeren binnen den lande ende graeffelickheyt van Zeelandt. Middelburg, ghedruct by Richardt Schilders, drucker der Staten van Zeelandt. Met privilegie der voorsz Staten. 1583. — Herdrukt in: Voegler, Geschiedenis van het Middelburgsch gymnasium, t.a.p., II, blz. 519—523.

[47] T.a.p., blz. A 2 r^{0}.

[48] Vgl. A. Dekker, Het ontstaan en de ordonnantie op de scholen van 1591 te Middelburg (Archief Z. G. d. W., 1941—1942, blz. 21—34).

[49] Vgl. A. A. van Schelven, Zuid-Nederlandsche schoolmeesters en schoolvrouwen in Noord-Nederland (Tijdschr. voor geschiedenis, 36 (1921), blz. 80—83).

[50] P. A. de Planque, Valcooch's Regel der Duytsche schoolmeesters. Bijdrage tot de kennis van het schoolwezen in de zestiende eeuw (Groningen, 1926), blz. 69.

[51] Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 1090—1092; B.N.B., XVIII, p. 62—66 (Leonard Willems); H. Levelt, Lowys Porquin en z'n boek (Sinte Geertruydtsbronne, 3 (1926), blz. 82—84); Emile van Heurck, Voyage autour de ma bibliothèque. Livres populaires et livres d'école flamands in -4^{0} (Anvers, 1927), p. 118—123; idem, Les livres populaires flamands (Anvers, 1931), p. 132—134.

De Louis Porquin, die in het begin van de zeventiende eeuw in Brouwershaven woonde en bevriend was met Cats, is klaarblijkelijk een nakomeling van hem.

[52] Een lieflick memorie boeck rhetorijckelijc ghestelt, inhoudende die gheboorten, gheslachten, wapenen, devijsen, reysen, met den trouwedach van Lowys Porquin ende Magdalena zijn wettighe huysvrou, oock die gheboorten en sterfdaghen van haer beyder kinderen. Noch volcht daer naer den wtersten wille van den selven Lowys vol schoonder instructie, dwelck hy zijn lieve kinderen tot een ghedenckenisse heeft achterghelaten. Iob. VIII. Der vaderen memorye wilt ondersoecken, ende der voor ouderen hare boecken.

Den wtersten wille van Lowys Porquin deur hem ghecomponeert in prose by maniere van een lieflijck testament, inhoudende veel schoone leeringhen, tot instructie ende stichtinghe van zijnen kinderen. Oock seer nut, oorboor ende nootsakelijck allen ouders, om haren kinderen hier mede tonderwijsen, om daer door te comen (met Gods hulpe) tot een goet eerlijck leven, ende een salich sterven. Ende tot meerder affectie vanden jonghen leser heeft tselfde by eenen Anthonis Verensis wter prose in rhetorijcke doen stellen. Het welck Lowys voornoemdt, wt liefden zyne lieve ende beminde kinderen tot een memoriael in

zynder gheheuchnisse heeft achtergelaten. Gheprint Thantwerpen, inde gulden Roose by Ameet Tavernier Lettersteker, a° 1563 (192 blzn.; 4to) (U.B., Gent; Museum Plantijn, Antwerpen) (beschreven in B.B., A. 22). — Herdrukken van „Den wtersten wille" afzonderlijk (in de latere uitgaven vooral sterk gewijzigd): Gent, 1573. — Gent, 1575. — Antwerpen, 1582. — Delft, 1589. — Amsterdam, 1590 (2 drukken). — Amsterdam, z.j. (± 1590). — Rotterdam, z.j. (± 1590). — Antwerpen, 1597. — Antwerpen, 1603. — Antwerpen, 1608. — 's-Hertogenbosch, 1623. — Leeuwarden, 1653. — Antwerpen, 1655. — Delft, 1677. — Amsterdam, 1680. — Utrecht, 1687. — Amsterdam, 1690. — Dordrecht, 1693. — Amsterdam, z.j. (tussen 1708 en 1717). — Amsterdam, z.j. (1726?).

53 Vgl. voor het volgende De Planque, t.a.p., blz. 91—103.

54 Vgl. t.a.p., blz. 103—110, en hiervóór, blz. 90—93.

55 * Neder-duytsche letter-konst (Middelburg, 1588). — Het boekje is ons alleen bekend uit aanhalingen in Richard Dafforne, Grammatica ofte leez-leerlings steunsel (1627), blz. 10, 28, 58, 104, 127, 134. Dafforne spreekt (blz. 134) van „den blinden Berdt", waar hij „niet gheern mede bemoeyd mocht zyn". — Vgl. C. G. N. de Vooys, Verzamelde taalkundige opstellen, I (Groningen—Den Haag, 1924), blz. 277.

56 Zie over hem: N.N.B.W., I, kol. 319 (F. S. Knipscheer); Biogr. wdb. v. Protest. godgel., I, blz. 434—436. — Petrus Bertius was een uit Vlaanderen geweken predikant, die in 1584 met zijn zoon en naamgenoot Petrus Bertius (1565—1629; zie over hem: N.N. B.W., I, kol. 320 (F. S. Knipscheer) te Goes een Latijnse school opende. De zoon, die ook de schrijver van dit leesboekje kan zijn, werd in 1589 rector te Leiden; de vader keerde weer tot het predikambt terug en werd predikant te Wolfaartsdijk (1591—1594) en Heinkenszand (1594—1599), waar hij stierf. We kennen van hem nog (althans bij name) een * „Elegia in sermones catecheticos Philippi Lansbergii" (1594).

57 Vgl. hierna, blz. 435.

58 Vgl. hierna, t.a.p.

59 Vgl. hiervóór, blz. 189—190.

60 Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 531—532; N.N.B.W., IX, kol. 870 (A. J. Versprille). — Hij was te Goes getrouwd met Cornelia Nieuwland. Zijn portret, gegraveerd door F. Schelemans (a° 1616, aet. 44), staat op het titelblad van zijn boek.

61 t'Magazin oft' pac-huys der loffelycker penn-const; vol subtyle ende lustighe trecken, percken, beelden, ende figuren van menschen, van beesten, voghelen, ende visschen, ende noch meer dan hondert onderscheyden gheschriften, verciert met divaersche capitalen oraculen, ende gulden sententien: alles tot profyt, oeffeninghe ende spore, der const-lievende gheesten. Ghepractizeert door David Roelants, van Antwerpen, Fransoijschen school-mr. binnen Vlissinghen. Anno 1616 (obl.) (Prov. Bibl. van Zeeland, Middelburg). — Het boek is opgedragen aan baljuw, burgemeesters, schepenen en raad van Vlissingen, de proeven van Roelants' kunst o.a. aan Vlissingse magistraatspersonen, de predikanten Joos van Laren en Jean Doncker en de Middelburgse koopman Pieter Courten.

62 Zie over hem: De la Rue, blz. 165—166; Nagtglas, II, blz. 728; N.N.B.W., II, kol. 1399 (C. de Waard). — Hij is drie keer getrouwd en wel, 1° 30 April 1616 met Geertruidt Cornelis, 2° 30 November 1619 met Anna Jans (de Hondt), 3° 29 December 1640 met Anna Hildernis.

63 * De Claech-liederen des propheten Jeremiae, sang-wyse ghestelt, enz, Middelburg, by H. vander Hellen, 1618 (8vo). — Ik ontleen deze titel aan De la Rue, blz. 166, maar kreeg het boek niet onder ogen.

64 Eben-ezer, dat is Helpen-steen: op-gericht tot gedachtenisse, van dat ons Iehovah Zebaoth, God de Heere der heyrscharen, tot hier toe geholpen heeft, dat Bergen op Zoom ontset, ende Steenbergen weder gewonnen is, weynich daghen na den bid-dach, ghehouden den 21. September anno 1622. Tot Middelburgh, ghedruckt by Hans vander Hellen, voor Geeraert van de Vivere, boeck-vercooper, woonende by de Nieuwe Beurse, in de Nieuwe Druckerye, anno 1622 (20 blzn.; 8vo) (Pamflet Knuttel no. 3342). — De naam van de schrijver, die niet op het titelblad vermeld wordt, blijkt uit de ondertekening van de opdracht aan de „Gecommitteerde Raets-Heeren van Zeelandt".

65 Mardachai, ofte Christelijcken patriot; allen vryen Vereenighden Neder-landers aenwijsende, hoe sy des weerden vader-lants beste, volghens Godts woort, recht moeten soecken. Esther 10. 3. Mardachai de Jode was de tweede naest den koningh Ahasueros, ende groot onder den Joden, ende aengenaem onder de veelheyt sijner broederen: die voor sijn volck wat goets sochte, ende sprack het beste voor alle sijn zaet. Door Nehemiam Publicolam. Tot Middelburgh, gedruckt voor Jacob vande Vivere, boeck-verkooper, wonende by de nieuwe Beurse, inde nieuwe Druckerije: 1630 (VIII, 220 blzn.; 4to) (Prov. Bibl. van Zeeland, Middelburg). — Twee jaar later verscheen van hetzelfde geschrift een nieuwe titeluitgave (Bibl. Ned. Ak. v. Wetenschappen, Amsterdam). Terwijl de eerste uitgave is opgedragen aan de ouderlingen der Middelburgse kerkgemeente, is deze opgedragen aan Frederik Hendrik. In de tweede opdracht, „aen het weerde ende lieve vader-landt", zijn enkele kleine veranderingen aangebracht. Alleen dit voorwerk is nieuw.

[66] Nl. in het op blz. 84 genoemde hs. van Samuel Bollaert, blz. 9—11, 51—52 en 114—116. Een lofdicht van Bollaert op hem is afgeschreven op blz. 21—23.

[67] * De geestelycke queeckerye van de jonge planten des Heeren, opdatse mochten werden boomen der gerechtigheydt, ten pryse des Alderhoogsten, cieraed van syne voorhoven en der planten behoudinge; ofte tractaet van de Christelyke opvoedinge der kinderen, uyt den woorde Godes nedergestelt. Amsterdam, 1621 (8vo). — Ik ontleen deze titel aan De la Rue, blz. 166, maar zag het werkje niet. — Herdruk: De geestelycke queeckerye van de jonge planten des Heeren, opdatse mochten werden boomen der gerechtigheydt, ten pryse des Alderhooghsten, cieraad van syne voorhoven, ende der planten behoudinge: ofte tractaet van de Christelycke opvoedinghe der kinderen, uyt den woorde Godes ter nedergestelt door Joannes de Swaef, schoolmeester te Middelburgh in Zeeland; de tweede druk, vermeerderd met eene voorreden ter aanpryzing van eene godvruchtige opvoedinge der kinderen, en bygevoegde aantekeningen door Jacobus Willemsen, predikant te Middelburg. Te Middelburg, by M. en A. Callenfels, 1740 (CLX, 360 blzn.; 8vo). — In de voorrede verklaart de uitgever, dat hij taal en spelling van de eerste uitgave geheel onveranderd heeft gelaten. — Alle aanhalingen zijn uiteraard uit deze herdruk.

Over „De geestelycke queeckerye" raadplege men: H. Eerdbeek, De geestelijcke queeckerije door Joannes de Swaef (Paedagogische bijdragen, 24 (1897), blz. 1—45; H. Pomes, Over Van Alphen's Kindergedichtjes (Rotterdam, 1908), blz. 30—34; P. A. de Planque, t.a.p., inleiding, passim; S. Visser, Joannes de Swaef en zijn tijd (Paedagogisch tijdschr. voor het Christelijk onderwijs, 26 (1933—1934), blz. 299—314, 321—336, 27 (1934—1935), blz. 8—22).

[68] De geestelycke queeckerye[2], t.a.p., blz. A 2 v^0—A 3 r^0.

[69] T.a.p., blz. A 3 r^0.

[70] T.a.p., blz. A 3 r^0—v^0.

[71] T.a.p., blz. 31.

[72] Sic. Lees: fymelachtighe(?).

[73] T.a.p., blz. 264—265.

[74] Eerdbeek, t.a.p., blz. 38—39.

[75] Tractaet van den eerlicken staet der Christenen in hare cleedinghe. In het Fransoys beschreven, door den hooch-geleerden, ende godtsaligen Lambertum Danaeum. Ende nu vertaelt, ende met sommarische aenteeckeninghen vergroot, door I. de Swaef. Den inhoudt deses boecks, sal den leser vinden achter de dedicatie. Tot Middelburgh, by Adriaen van de Vivere, boeck-vercooper in de nieuwe Druckerije. Ao. M.DC.XVII (XVI, 324 blzn.; 8vo) (U.B., Gent). — De Swaef droeg het werkje op aan gecommitteerde raden van Zeeland en baljuw, burgemeesters, schepenen en raad van Middelburg.

[76] Een hulpe tot ware salicheyt; ofte een korte, ende leersame verklaringe, van de gemeensame, ende fondamentale poincten der Christelicke religie. In het Engels beschreven door den hoogh-geleerden ende godsaligen mr. Paulum Baynium; ende nu tot dienste ende nutte der Nederlantsche kercken Christi verduytscht door I. de Swaef, schoolmeester tot Middelburg in Zeelant. 1 Petr. 2. 2. Als nieuw-gheboren kinderkens begeert de onvervalschte melck des woorts, op dat ghy daer door moocht op-groeyen. t'Amstelredam, voor Marten Iansz: Brandt, boeck-vercooper, woonende in de Grave-straet, by de Nieuwe Kerck, in de Gereformeerde Catechismus. 1622 (XVI, 238 blzn.; 8vo) (U.B., Leiden). — Vooraf gaat een lofdicht van J. Rogiers: Ghedicht op de hulp tot ware salicheyt (blz. * 8 v^0).

[77] * N. Biefields gulde regelen van een heyligh leven enz. Middelburg, 1624. — Herdruk: Amsterdam, 1656. — Aldus bij De la Rue, blz. 165. Ik zag geen van beide drukken. — De titel van het origineel luidt: The promises; or a treatise showing how a godley Christian may support his heart (1618).

[78] * Salomons prophetie, dat is Lied der liederen verklaart, door mr. J. Cotton, prediker des Goddelyken Woords binnen Londen. Middelburg, by A. de Latre. 1633 (8vo). — Aldus bij De la Rue, t.a.p. Ook dit werkje kreeg ik niet onder ogen. In de opdracht aan Cats deelt De Swaef mee, dat Eewoud en Willem Teelinck hem tot deze vertaling hebben aangespoord (De la Rue, blz. 166). — Het origineel verscheen in 1620 in een verzameling van zes traktaten: „The marrow of the oracles of God".

[79] Zie over hem: De la Rue, blz. 166—169; Nagtglas, II, blz. 729—730; N. N. B. W., II, kol. 1400 (C. de Waard). — Samuel de Swaef trouwde al in 1616 met Anna Heynincx.

[80] Voor de „Beque der schryfkonste" (1620) van Abraham van Overbeeke sneed hij de proeven.

[81] „Heeren rentmeesters, betaelt Samuel de Swaeff, over dat hy de heeren van de magistraet vereert heeft met de carten van Santvliet ende de gelegentheden van dien, de somme van ses carolus. Actum 27 Septembris 1627". — Uit het gemeente-archief van Bergen-op-Zoom meegedeeld door Alexandre Pinchart in Messager des sciences historiques, des arts et de la bibliographie de Belgique, 1856, p. 185.

[82] Blijkens de ondertekening van de opdracht der „Octonaria".

[83] Gedichten van verscheijde poëten (z. pl. en j.), blad XXIII, in een lofdicht aan de arts, burgemeester en scholarch van Bergen-op-Zoom, Paschasius Turcq.

[84] Clinck-dicht op de drie-sinnighe sinne-beelden van den hoogh-gheleerden ende achtbaren heere D. Iacob Cats. — Cats, Sinn'- en minne-beelden, t.a.p., blz. ****** 2 v°.

[85] Proef-stuck van de schryf-konste: tot nutticheyt ende voordeel vande jonghe jeught gheschreven, ghesneden ende ghedruct, door Samuel de Swaef, van Middelburg. Z. pl. en j. [Middelburg, 1619] (38 blzn.; obl.) (Nat. Bibl., 's-Gravenhage). E. d'Outreleau, J. en D. de Swaef (broeders van Samuel), Henri Lancel, P. van Meldert, A. v. d. Venne en S. E. P. L. M. plaatsten lofdichten voor dit werk; Cats schreef een vierregelig versje voor het titelblad. De Swaef droeg het op aan „de Staten 's Landts ende Graeflijckheydts van Zeelandt: midtsgaders Hare Ed. Mog. Ghecommitteerde Raedts-heeren", en (in een letterlijk gelijkluidende opdracht) aan baljuw, burgemeesters, schepenen en raden van Middelburg.

[86] Tractaet Plutarchi, vande op-voedinghe der kinderen. Nu eerst uyt het Françoische int Nederduytsche vertaelt. Middelburgh, ghedruct by Hans vander Hellen, voor Samuel de Swaef woonende inde Gortstrate, anno 1619 (16 blzn.; obl.) (Nat. Bibl., 's-Gravenhage). Deze vertaling is opgedragen aan Simon Schotte, secretaris van Middelburg, en ds. Herman Faukeel, als „opsienders der scholen".

[87] Octonaria: ofte, veerssen van acht reghels, vervatende verscheyden Christelijcke meditatien, ende leeringhen der zeden. Hoe hem een yder, in zijne beroepinge ende schuldighen plicht, teghens God, ende zijnen naesten heeft te draghen, achtervolgens de regulen des H. Geests, ons in de H. Schrifture voorgeschreven, ende de exempelen, der ouder, godvruchtige, ende vermaerde mannen. Sijn aen den kant verciert met sommige sententien, tot bevestinghe der selver, soo der Goddelijcken Schrift, eeniger out-vaderen, als der heydensche philosophen, ende schrijvers onses tijts. Proeft alle dinck, en behoud het goede. 1 Thess. 5. 21. Tot Dordrecht, by Nicolaes Vincentz. boeck-drucker, woonende inde Nieuwe Druckery. Anno 1623 (40 blzn.; 4to) (Stadsbibliotheek, Haarlem). — Het werkje is opgedragen aan jonkheer Carel van Mathenesse, ruwaard en baljuw van Putten, en de magistraten van Geervliet en alle plaatsen onder de jurisdictie van dit dorp. Vooraf gaat nog een Frans sonnet „A tout mrs. d'escole, mes confrerez".

[88] Gedicht in het rijmschema van de rederijkersballaden (a b a b b c b c).

[89] T.a.p., blz. E r°—v°.

[90] Gedichten van verscheijde poëten, beschreven door eenige liefhebbers der pennen. By een vergadert, gesneden en uutgegeven, door S. de Swaef, ende H. Lancel. Gedruckt by Henric Meurs (z. pl. en j.; ± 1627) (28 aan één zijde bedrukte bladen, obl.) (U.B., Leiden). — Vóórin dit werkje het portret van Samuel de Swaef, aetate 30, anno 1627, getekend door J. Beckx en gegraveerd door I. Sarragon, met Latijnse bijschriften van R(ijcke), L(ambertus de), F(ilius) W(ilhelmi) en Justus Turceus. De geheel met schrijfletters bedrukte en met pentekeningen versierde bladen bevatten verzen van Cats, J. de Swaef, A. Hoffer, H. Lancel, J. Schotte, A. Mahieu, S. de Swaef en J. Coutereels. De schrijfproeven van het werkje zijn van de calligrafen F. van Sambix, Jan Overbeke, Telioor Schrip, H. Cole, H. Lancel, P. Roelands en J. Coutreels.

[91] Zie over hem: N. N. B. W., VII, kol. 936 (C. de Waard); Nagtglas, II, blz. 326—327. — Hij was getrouwd met Rachel Telioor.

[92] * Beque der schryfkonste, inhoudende de noodwendighste geschriften voor de joncheid ende alle liefhebbers der pennen, geinventeert door Abraham van Overbeque schoolmeester der stad Domburch. 1620 (fol. obl.). — Aldus de titel bij De la Rue, blz. 167—168; ik zag het boek niet. — De titel houdt een woordspeling in met de naam van de schrijver. De proeven zijn gesneden door Samuel de Swaef. Ook komt een gecalligrafeerd gedicht van Van Overbeeke voor in de zojuist genoemde „Gedichten van verscheijde poëten".

[93] Schoengen, t.a.p., blz. 250.

[94] Nog in 1720 werd er een rector aangesteld. Van 1607—1610 was Abraham van der Meer er rector, die vandaar naar Zieriksee vertrok, als opvolger van Reinier Telle. — Zie over deze school: Vrolikhert, t.a.p., blz. 360—362; Ermerins, Eenige Zeeuwsche oudheden, VI, blz. 178—180. — In de zeventiende eeuw was ze in het voormalige woonhuis van Balthasar de Moucheron gevestigd.

[95] De school bestond nog in 1690. De eerste rector was de predikant Jacob Burs (1589—1650), ons bekend uit de Sabbats- en de Grallenstrijd (vgl. hiervóór, blz. 188, 191).

[96] Vgl. H. M. C. van Oosterzee, Latijnsche school te Brouwershaven (Nehalennia, 1 (1849), blz. 112).

[97] Vgl. Vrolikhert, t.a.p., blz. 336, noot b.

[98] Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 704—705.

[99] Vgl. t.a.p., blz. 337—352.

[100] Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 586—587. — Van hem is een Latijns bijschrift bekend bij een gravure van Adriaen van de Venne, waarop de aankomst van Frederik van de Palts te Vlissingen (1613) is afgebeeld. Zie: Zel. Ill., I, blz. 526—527.

[101] Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 587—589.

[102] Zie over hem: Vrolikhert, t.a.p., blz. 342—344, 402; N. N. B. W., III, kol. 514 (C. de Waard).

[103] Vgl. Kesteloo, Geschiedenis en plaatsbeschrijving van Arnemuiden, t.a.p., blz. 306—308.

[104] Er is aanleiding om verwantschap tussen deze schoolmeester en de schilder-dichter Adriaen van de Venne te veronderstellen, aangezien deze een zoon Hubrecht had.

[105] Bij een van deze, Antonius Bieze (Biesius), werd in 1601 Isaac Beeckman in de kost gedaan.

[106] Vgl. Vrolikhert, t.a.p., blz. 352—354; Te Water, t.a.p., blz. 230—235; P. D. de Vos, De Latijnsche school te Zierikzee en hare rectoren van de eerste helft der XVIe eeuw tot 1880 (Maandblad van het genealogisch-heraldisch genootschap „De Nederlandsche Leeuw", 15 (1897), kol. 129—133; 16 (1898), kol. 28—32, 119—123; 17 (1899), kol. 11—15).

[107] Van Mieris, Charterboek, t.a.p., II, fol. 38.

[108] Vgl. hiervóór, blz. 38.

[109] Vgl. over hem: De la Rue, blz. 341—343; Nagtglas, II, blz. 751—754; W. P. C. Knuttel, Reinier Telle, een libertijnsch hekeldichter (De Gids, 1886, IV, blz. 1—45); C. G. N. de Vooys, Amsterdamse spotliedjes uit het begin van de zeventiende eeuw (Tijdschr. v. Ned. volksk., 27 (1922), blz. 142—151). — Reinier Telle (Regnerus Vitellius) was te Zieriksee geboren uit een aldaar van ouds bekend geslacht. Hij bezocht verscheidene hogescholen in Duitsland, Frankrijk en Italië. Bij zijn terugkomst werd hij in zijn geboorteplaats rector van de Latijnse school. In 1610 trok hij naar Amsterdam, waarschijnlijk ambteloos. Hij vertaalde enkele vooral geografische en theologische boeken en schreef sinds 1613 een aantal hekeldichten, waarin hij de zaak der Remonstranten voorstond. Zie de titels in de pamflettencatalogus van Knuttel en de Beschrijvende catalogus der pamfletten-verzameling van de boekerij der Remonstrantsche kerk te Amsterdam, stuk I, afd. I, blz. 274—275, van H. C. Rogge. Aangezien zijn letterkundig werk zogoed als uitsluitend in zijn Amsterdamse periode valt, is Telle niet opzettelijk behandeld.

[110] Zie over hem: N.N.B.W., II, kol. 890—891 (C. de Waard). — Een Latijns gedicht van zijn hand is afgedrukt voorin: Bergen op den Zoom, beleghert op den 18 Julij 1622 ende ontleghert den 3 Octobris des selven jaers; volgens de beschrijvinge gedaen by de drie predikanten van de gemeynte Christi aldaer (Lambertus de Rijcke, Nathan Vay en Job du Rieu) (Middelburch, 1623).

[111] Vgl. Vrolikhert, t.a.p., blz. 354—358; Te Water, t.a.p., blz. 287—289; R. C. H. Römer, De Latijnsche school te Goes (Nehalennia, 1 (1849), blz. 75—111); Piccardt, Bijzonderheden, t.a.p., blz. 173—176.

[112] Bovendien bestond er van 1835 tot 1849 een Latijnse school te Goes.

[113] Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 724; N.N.B.W., III, kol. 1209 (C. de Waard). — J. van Vollenhove dichtte een bijschrift voor zijn door D. van der Plaats geschilderde en door J. van Munnikhuizen gegraveerde portret, waarin hij zijn geleerdheid prijst. — Suerendonck was in 1666 getrouwd met Magdalena Trouwers, weduwe van de predikant van Heinkenszand Jacob van Rentergem.

[114] Vgl. Voegler, Geschiedenis van het Middelburgsch gymnasium, t.a.p., I, blz. 103—250; II, blz. 347—553.

[115] Kesteloo, Geschiedenis en plaatsbeschrijving van Arnemuiden, t.a.p., blz. 307—308.

[116] T.a.p., blz. 309.

[117] Journal, tenu par Isaac Beeckman, publié par C. de Waard, I (La Haye, 1939), p. V, n. 6.

[118] Vgl. hiervóór, blz. 73.

[119] Reitsma en Van Veen, t.a.p., V, blz. 87.

[120] Notulen van de Staten van Zeeland, 1593, blz. 10, 132.

[121] Van de 364 uit het tijdvak 1576 tot 1662 te Heidelberg ingeschreven Nederlanders zijn er maar 9 uit Zeeland, o.a. Reinier Gruterus (1588) en zijn jongere broer Johannes (1592), zoons van de Zierikseese predikant Thomas Gruterus, Joannes Reichersberchius (1598), Josias Fosbergius (1598), beiden uit Vere, en Jacobus Gruterus uit Middelburg (1609). In 1586 studeerde Abraham van der Myl er, in 1601 Walaeus. — Vgl. de hiervóór, blz. 67, noot 193, aangehaalde bronnen.

[122] Vgl. de op blz. 66, noot 193 genoemde bronnen; verder H. de Vries (de Heekelingen), Genève pépinière du calvinisme hollandais, I—II (Fribourg — La Haye, 1918—1924).

[123] L.c., II, p. 365.

[124] Vgl. J. C. Schultz Jacobi, Naamlijst van Nederlanders, die van 1502 tot 1560 aan de hoogeschool te Wittenberg zijn ingeschreven (Oud en nieuw uit de geschiedenis der Nederlandsch-Luthersche kerk, 1862, blz. 20—77).

[125] Julius Caesar, Catalogus studiosorum scholae Marpurgensis (Marpurgi, 1875—1887). 4 vol.

[126] Vgl. J. G. Frederiks, Nederlanders studenten te Herborn (Bijdr. en meded. van de Maatsch. der Ned. letterk., 1886, blz. 156—183).

127 Vgl. Archief v. kerkel. gesch., 6 (1835), blz. 274; 8 (1837), blz. 418. — De matrikels van St. Andrews zijn niet uitgegeven.

128 The book of matriculations and degrees: a catalogue of those who have been matriculated or admitted to any degree in the University of Cambridge from 1544 to 1659, compiled by John Venn and J. A. Venn (Cambridge, 1913).

129 Vgl. Register of the University of Oxford, I (1449—1463; 1507—1571), edited by C. W. Boase (Oxford, 1885); Alumni Oxonienses: The members of the University of Oxford 1500—1714 ... alphabetically arranged, revised and annoted by Joseph Foster. I—IV (Oxford, 1891—1892).

130 Vgl. Van Kuyk, Lijst van Nederlanders, studenten te Orléans (1441—1602), t.a.p. — In Orleans studeerden o.a. Eewoud Teelinck (1593), Jacob Campe uit Vere (1596) en Maarten Magnus uit het zojuist genoemde Middelburgse regeringsgeslacht (1599).

131 Vgl. voor het volgende: H. H. Kuyper, De opleiding tot den dienst des Woords bij de Gereformeerden. I. Inleiding. — Geschiedenis ('s-Gravenhage, 1891), blz. 580—590; Voegler, Geschiedenis van het Middelburgsch gymnasium, t.a.p., II, blz. 358—403 passim.

132 Notulen van de Staten van Zeeland, 1591, blz. 144—145.

133 O.a. komt deze tot uiting in de benoeming van de geleerde Schot Johannes Murdisson (± 1568—1605), die in 1592 praeceptor werd, en van 1603 tot zijn dood, in 1605, hoogleraar in de logica te Leiden was. Walaeus kreeg al in 1589 te Middelburg zijn eerste lessen in de logica van hem. — Zie over hem: J. P. N. Land, Schotsche wijsgeeren aan Nederlandsche hoogescholen (Versl. en Meded. d. Kon. Ak. v. Wet., afd. Letterk., 2de r., 7 (1878), blz. 168—184; ald., blz. 172).

134 Zie over hem: De la Rue, blz. 541 (die van hem zegt, dat hij „toen ter tyd in de Grieksche en Latynsche taalkunde niemand der Nederlanderen behoefde te wyken"); Nagtglas, I, blz. 301; N. N. B. W., kol. 506—508 (C. de Waard). — Walaeus maakte een lijkdicht op hem: In mortem Jacobi Gruteri. — Antonius Walaeus, Opera omnia, II (Lugd. Bat., 1648), p. 506.

135 Voegler, t.a.p., II, blz. 360.

136 Vgl. de Handelingen der classis van Schouwen en Duiveland, d.d. 27 November 1607. — Voor het volgende vgl. dezelfde handelingen d.d. 8 December 1607, 15 en 22 Maart en 28 Juni 1608 en 27 October 1610.

137 Reitsma en Van Veen, t.a.p., V, blz. 103.

138 Er is zelfs beweerd dat Hugo de Groot de regering van Goes zou hebben aangespoord om de vestiging tegen te werken; zie: J. Borsius in Ned. arch. v. kerkel. gesch., 8 (1848), blz. 26.

139 Vgl. de Registers ten Rade d.d. 11 Maart, 30 Juli en 20 September 1611 en 20 Januari 1612.

140 Zie over hem: Nagtglas, I, blz. 277—278; N. N. B. W., VII, kol. 483—486 (F. S. Knipscheer); G. P. van Itterzon, Franciscus Gomarus ('s-Gravenhage, 1929) (over zijn verblijf te Middelburg: blz. 200—208). De bibliografie van zijn geschriften in: Louis D. Petit, Bibliographische lijst der werken van de Leidsche hoogleeraren. Faculteit der godgeleerdheid, aflev. 1 (Leiden, 1894), blz. 70—76. — Gomarus woonde eerst in de Korte Noordstraat (ter plaatse waar van 1621 tot 1808 het Oude-Mannen- en -Vrouwenhuis, later de kazerne gevestigd was) en vervolgens op de Groenmarkt. Na zijn verblijf te Saumur (1615—1618) werd hij hoogleraar te Groningen.

141 Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 917—919; N. N. B. W., II, kol. 1513—1517 (L. W. A. M. Lasonder); J. D. de Lind van Wijngaarden, Antonius Walaeus (Leiden, 1891). — Antoine de Waele, uit Gent geboortig, was na de overgang van deze stad met zijn ouders naar Middelburg verhuisd. Pas in 1596 kon hij, daartoe door een beurs van de Staten van Zeeland in staat gesteld, als student naar Leiden vertrekken om er theologie te gaan studeren. Na de voltooiing van deze studie maakte hij met zijn stad- en studiegenoot Apollonius Schotte een reis door Frankrijk, en vervolgens alleen door Zwitserland en Duitsland. Na zijn terugkomst werd hij in 1602 predikant te Koudekerke op Walcheren, en al in 1604 te Middelburg beroepen. In 1619 werd hij hoogleraar in de theologie te Leiden. Maurits deed moeite om hem als hofprediker te krijgen, maar zonder succes; echter stond de Middelburgse kerkeraad hem in 1617 voor enkele maanden aan de Prins af (vgl. E. J. W. Posthumus Meyes, Twee brieven over Antonius Walaeus (Ned. arch. v. kerkgesch., N.S., 1 (1902), blz. 414—422). In 1619 ontbood Maurits hem naar Den Haag om hem over de kerkelijke geschillen te raadplegen. Het volgende jaar vaardigden de Staten van Zeeland hem af naar de Dordtse synode; het jaar daarop stond hij Oldenbarnevelt in zijn laatste ogenblikken bij. De „Opera omnia" (Lugd. Bat., 1647—1648, 2 dln.) van Walaeus, die met een opdracht aan zijn vriend Cats het licht zagen, getuigen van zijn kunde. — Vgl. verder over hem hiervóór, blz. 187 en 190.

142 Zie over hem: Paulus Freher, Theatrum virorum eruditione clarorum (Noribergae, 1688), p. 1534—1535; W. J. A. Jonckbloet, Gedenkboek der hoogeschool te Groningen (Groningen, 1864), Bijlagen, blz. 15—16. — Meyvaert was te Gent geboren en kwam

in 1607 te Franeker. Van 1614 tot 1620 was hij praeceptor aan de Latijnse school te Middelburg; in 1620 vertrok hij als professor in de logica en physica naar Groningen.

143 Vgl. Register ten Rade, 16 April 1611.

144 Vgl. t.a.p., 20 Juli 1613, aangehaald bij Voegler, t.a.p., II, blz. 376.

145 Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 704—705. Hij was in Engeland uit een Vlaams geslacht geboren, studeerde te Leiden op kosten van de stad Middelburg en werd vervolgens predikant en schoolmeester van de Latijnse school te Aksel, vanwaar hij in 1614 naar Zieriksee en vandaar in 1617 naar Middelburg vertrok. Hier maakte hij zoveel opgang, dat de kerken de menigte toehoorders niet konden bevatten, en de kerkeraad zich in 1620 tot de overheid moest wenden om hierin te voorzien.

146 Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 80—81: Voegler, t.a.p., II, blz. 374—387. — Hij was van 1613 tot 1630 rector van de Latijnse school te Middelburg, en vervolgens in gelijke functie te Utrecht, waar hij na zijn ongevraagd ontslag lector (d.i. privaatdocent) in de fraaie letteren werd.

147 Vgl. over de geschiedenis van de tweede Illustre school de Secrete notulen van 10 en 18 April 1648, het Register ten Rade van 26 Februari, 7 Mei, 20 Augustus, 3 en 9 September 1650, 8 en 17 Juli, 16, 26 en 31 Augustus, 10 en 16 September, 30 October, 6 November, 16 en 30 December 1651, 5 Februari, 22 Juni 1652, 5 Februari 1661, 28 September 1666, Secrete notulen van 6 Augustus 1667. (N.B.: al deze bronnen zijn in 1940 verbrand).

148 Zie over hem: De la Rue, blz. 495—499, 575; Nagtglas, II, blz. 851—853. — Deze afstammeling van een der aanzienlijkste Middelburgse geslachten uit de tijd van de Republiek was achtereenvolgens secretaris van zijn geboortestad, raad van Vlaanderen, secretaris der Staten van Zeeland (1651—1658) en raadpensionaris van het gewest (1658—1663). Al in 1632 prees Boxhorn hem, in de opdracht van zijn uitgave van de „Panygyricus", als „novum Zeelandiae suae decus, qui praeter accuratam juris cognitionem in omni disciplinarum genere ita versatus est, ut juventutis nostri temporis sibi vindicet principatum, et historia patriae ita instructus, ut de hac nemo melius, nemo accuratius possit judicare" (Boxhornius, Epistolae et poemata, l.c. p. 17—18). Andere getuigenissen van zijn kunde en geleerdheid vindt men bij Nagtglas, t.a.p.

149 Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 759—761. — Thibaut, een van de belangrijkste Zeeuwse staatslieden van de zeventiende eeuw, was sinds 1634 burgemeester van Middelburg. Nadat hij in 1651 wegens zijn Orangistische gevoelens de stad had moeten verlaten, vestigde hij zich voor enkele jaren op zijn hofstede bij Groede. In 1654 kwam hij weer in Middelburg terug, en in 1662 zelfs weer in het stadsbestuur. Staats-Vlaanderen heeft veel aan hem te danken. Barlaeus heeft een lofdicht aan hem gewijd: Ad doctissimum iuvenem Henricum Thibautium, j. u. doctorem. — Caspar Barlaeus, Poemata (Amstelodami, 1646), II, p. 125—126.

150 Zie over hem: De la Rue, blz. 409—410; Nagtglas, II, blz. 35—36; N.N.B.W., II, kol. 773—775 (C. de Waard).

151 Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 222—224. — Hij was te Castres in Languedoc uit een oorspronkelijk Schotse familie geboren, studeerde te Genève, werd aldaar predikant en hoogleeraar, en in 1648 door de invloed van Saumaise als predikant bij de Waalse gemeente te Middelburg beroepen. In 1652 werd hij hoogleraar in de kerkelijke geschiedenis aan het Athenaeum te Amsterdam, vanwaar hij in 1657 als predikant naar Parijs vertrok. Tijdens zijn verblijf in Amsterdam raakte deze heftige geleerde in een hevige pennestrijd met Milton. Beschuldigd van „leugens, falsiteyten, bedriegeryen, godtloosheden, ondanckbaerheydt, een ondraeghlijcke hoogmoedt" werd hij door de provinciale synode van Gouda van zijn Amsterdams hoogleraarschap ontheven. Ook in Parijs had hij later moeilijkheden.

152 Ik vond over deze geleerde geen gegevens.

153 Zie over hem: Nagtglas, I, blz. 42—43; N.N.B.W., IV, kol. 154—156 (W. M. C. Regt). — Hij was te Leiden geboren, werd in 1648 hoogleraar te Steinfurt en in 1655 aangesteld tot historieschrijver van Zeeland (vgl. hierna, blz. 447). In 1664 te Harderwijk in de geneeskunde gepromoveerd, vestigde hij zich twee jaar later als geneesheer te Heerenveen. In 1669 werd hij hoogleraar in de Griekse taal en geschiedenis te Franeker. Zijn zoon Stephanus Blancardus (1650—1702) maakte naam als schrijver van medische werken.

154 Ik vond over deze geleerde geen gegevens.

155 Zie over hem hiervóór, blz. 211, noot 214, en vgl. voor zijn aandeel in de Sabbats- en de Grallenstrijd, blz. 188—189 en 190—192.

156 Zie over hem: De la Rue, blz. 188—189; Nagtglas, I, blz. 965—966; Voegler, t.a.p., II, blz. 394—403. — Hij was te Middelburg geboren en werd daar eerst praeceptor, vervolgens, in 1634, rector van de Latijnse school, wat hij tot zijn dood bleef.

157 Vgl. Register ten Rade, d.d. 28 September 1666.

158 Zie over hem: N.N.B.W., X, kol. 1170 (M. van Haaften); C. M. Waller Zeper, De oudste intresttafels in Italië, Frankrijk en Nederland (Amsterdam, 1937), blz. 66—75. — Marten Wentsel (Martinus Wenceslaus) woonde sinds 1598 in Middelburg. In 1587 had hij „Proportionale ghesolveerde taflen van intrest" uitgegeven; bovendien kennen we een werkje over boekhouden van hem, dat alleen in hs. bestaat.

159 t'Fondament van arithmetica: mette Italiaensche practijck, midtsgaders d'aller nootwendichste stucken van den reghel van interest. Beydes in Nederduyts ende in Franchois, met redelicke overeenstemminghe ofte concordantien. Alles door Martinum Wenceslaum, Aquisgranensem. Le fondement de l'arithmetique avec la practicque italienne ensemble les pieces, les plus necessaires de la regle d' interest. Ensemble en Bas Alleman et en François, avec raisonnable harmonie ou concordance. Le tout par Marthinum Wenceslaum. Aquisgranensis. Middelburgh. By Symon Moulert, woonende in de Druckerije, 1599. Ende men vintse te coope, by Adriaen van de Vivere, boeckvercooper, woonende by de nieuwe Burse, inden vergulden Bybel (XXXVI, 238 blzn.; 4to) (U.B., Amsterdam; Plimpton Library, New York).

160 Zie over hem: Nagtglas, I, blz. 138; N.N.B.W., I, kol. 644 (C. de Waard). — Coutereels was verzwagerd met de Delfts-Rotterdamse boekdrukker Felix van Sambix, en moet dus getrouwd zijn geweest met een dochter van Jan van Waesberghe uit het bekende uitgeversgeslacht. — Zijn portret komt voor in de meeste uitgaven van zijn werken; vgl. Zel. Illustr., I, blz. 346—347. — Uit het voorwerk van de druk van 1623 van „Den vasten stijl van boeck-houden" blijkt dat hij bekend was met de oude letteren. Uit lofdichten blijkt zijn vriendschap met Janus Gruterus, Jacobus Miggrode en Antonius Walaeus. Coutereels schreef een lofdicht voor de „Spieghel der schrijfkonste" (1605) van de eveneens uit Antwerpen geboortige Jan van den Velde, Fransoysch school-meester binnen de vermaerde coopstadt Rotterdam; verder bijdragen voor de „Gedichten van verscheijde poëten" (1628) en bovendien een „Cantique des victoires obtenues par l'illustre prince de Nassau" (Middelbourg, 1600) (Pamflet Knuttel, no. 1140).

161 Hij wordt genoemd onder degenen die tussen 1596 en 1600 te Middelburg meer dan 3000 £ Vl. bezaten. — Nagtglas, t.a.p.

162 * Het constigh cyffer-boeck oft arithmetica. Middelburg, Simon Moulert, 1599. — Herdrukken: ibid., 1620, 1645. — Franse uitgave: ibid., 1606, 1610, 1620. — Vertaling in het Nederlands door Hugo Cole: ibid., 1626, 1634, 1651, 1652, 1660, 1676, 1710, 1718. — Vertaling in het Nederlands door Cornelis Regius: ibid., 1670. — Uitgave van Cornelis Fr. Eversdyck: ibid., 1658. — Uitgave van Dirk de Grauw: Utrecht, 1690. — Vertaling in het Nederlands door Gerrit van der Tollen: Middelburg, 1710.

163 * Den vasten stijl van boeck-houden. Middelburg, 1603. — Herdrukken, ibid., 1615, 1623, 1631, Rotterdam, 1655. — Vertaling in het Frans: Middelburg, 1623. Vgl. O. ten Have, De leer van het boekhouden in de Nederlanden tijdens de zeventiende en achttiende eeuw (Delft, 1933), blz. 38—44.

164 Dit zijn: * Questionnaire. Middelburg, 1606. — * Constighe interest-rekeninghen. Grondighe maendt-tafelen. Nootwendige rekeninghen, met hare wercken. Mitsgaders d'onderrichtinghe vande rabatten, payementen ende van winst end verlies. Vlissingen, 1632. — * Algebraische werckinge.

165 L'art de tenir livre de comptes ou de raison, contenant le train de marchandise, par divers pais et villes capitales de l'Europe, tant pour compte de compagnie que particulier & par commission, à sçavoir pour Anvers, Amsterdam, Londres, Rouan, Bordeaux, Hambourg, Francfort, Nueremberg, Danzic, Venise, Rome, Naples, Livorne, Siville, Lisbonne & aillieurs. Ensemble la correspondence des changes de Middelbourg par les lieux susdits, le tout tres-utile & necessaire à tous marchans & autres qui desirent de sçavoir ledit art, compose & mis en ordre convenable. Avec quelques belles questions adioustées au iournal n°. B. Le tout par, Zacharias de Hoorebeke. A Middelbourg: chez Symon Moulert, à l'Imprimerie. Anno 1599 (VI, 76 ongepag. blzn.; 4to) (U.B., Leiden: ex. zonder opdracht en voorbericht. — De „Zelandia Illustrata" te Middelburg bezit beide laatstgenoemde stukken en het titelblad; vgl. Zel. Ill., I, blz. 345). — Op het titelblad is het portret van de schrijver afgebeeld, met het randschrift: „Nunquam deerit generosis in pectore virtus. Anno 1599".

In plaats van gefingeerde namen heeft De Hoorebeke voor zijn boek een groot aantal namen van Middelburgse en Zeeuwse kooplieden gebruikt, als De la Rue, Rogiers, Munnix, Braem, Ingils, Thybaut, Van der Goes, Bolle, De la Palme, Boreel, De Hase, De Quesnoy e.a.

166 Zie over hem: Nagtglas, I, blz. 419; Zel. Ill., I, blz. 345.

167 Zie over hem: De la Rue, blz. 396—399; Nagtglas, I, blz. 200; N. N. B. W., III, kol. 366—367 (C. de Waard). — Zijn neef Willem Eversdijck schilderde zijn portret, waarvan Jac. Houbraken een kopergravure heeft gemaakt. Vgl. Zel. Ill., I, blz. 128. — Eversdijck heeft nog een aantal werken in hs. nagelaten, die tijdens het leven van De la Rue nog onder zijn nakomelingen berustten.

168 * Tractaat van de wynroede. Middelburg, by S. Moulert. 1618. 8vo. — Aldus bij De la Rue, blz. 396.

169 Pacht-tafelen. Waer door alle on-ervarene inde reken-konste seer veerdigh en ghereedt konnen calculeren de pacht, huere, onkost, en koop van lande; ten advenante van alle voor-ghestelde prijs, 't gemet, de morgen, ofte bunder, midtsgaders eene grondighe instructie, om oock door de voorsz. pacht-tafelen te vinden een yeders competentie, in alle verhueringen van tienden, molens, dyck-ettingen, visscheryen, &c. Item in alle

besterffenissen, handelingen van compagnie of geselschap, als oock mede in 't bedijcken van nieuwe dijckagien, &c. naer advenant datmen uyte ponde is treckende. Voorders om te berekenen de weerde van alle goude en zilvere specien van gelde. Item van alle soorten van coopmanschappen, die by de stucke, elle, ponde, mate &c. verkocht worden. Hier achter syn noch byghevoeght de proportien van verscheyden landt-maten. Midtsgaders eenighe speculative mathematische questien. Alles door C. F. E. Tot Middelburgh, gedruckt by Anthony de Later, ordinaris stadts drucker, woonende op de Groote Markt. Anno 1649 (XXX, 414, XX blzn.; 4to) (Prov. Bibl. van Zeeland, Middelburg). — Herdruk: ibid., 1668 (U.B., Utrecht).

170 Tafelen van interest. Waer door seer licht gerekent kan werden de gereede weerde van alle uytstaende penningen. Als oock mede wat yemant voor eene uytgeleende somme gelts, t'eynden zekeren besproken tijt, voor capitael en wins-gewin ontfangen moet. Niet alleen van volle termijnen of geheele jaren, maer oock op alle voorgestelde tijt en deelen des jaers, tot eenen dach toe: veel zekerder en preçyser als tot noch toe is geschiet. Gecalculeert tegen 28derley interesten. Waer by gevoeght zijn verscheiden noodige en speculative questien, tot verklaringe van 't gebruyck der selver tafelen. Door Cornelis Fr. Eversdyck, reken-meester 's Lants ende Graeffelijckheyts van Zeelant. Tot Middelburgh. By Jaques Fierens, boeck-verkooper. Anno MDCLII. Met privilegie voor tien iaren (XII, 136 blzn.; 4to) (U.B., Groningen). — Herdruk: Middelburg, 1663 (Prov. Bibl. v. Zeeland, Middelburg). — De herdruk is vermeerderd met een Appendix of aen-hangh, der Interest-tafelen vanden rekenmeester Corn: Fr: Eversdijck, anno 1652 gedruckt. Alsoo mits de meerder ruimte en overvloet van gelt, boven voorgaende eeuwe, de interesten jegenwoordich tot minder prijs werden gerekent als wel voor desen, en misschien by vervolgh van tijt noch meer souden connen verminderen; hebben goet-gevonden de voor-gaende tafelen vanden jare 1652, by forme van appendix met eenige noodige interesten te amplieren en vermeerderen; te weten met de tafelen van 2 en 3 ten honderde, en met die vanden penninck 30 in 't jaer; soo wel op winninge als verlies, mitsgaders noch de tafelen vande gebroken interesten, te weten, tegen 2¼, 2½, 2¾, 3¼, 3½ en 3¾ ten honderde in 't jaer, op verlies. Waer mede de voorsz. tafelen in 't geheele, sullen behelsen 57derley bysondere interesten. Zijnde alle dese by-gevoegde, door den selven autheur, gecalculeert, met soo groote sorgvuldigheit en toeversicht, als voor desen, met de voorgaende is geschiet; waer op de gebruyckers hun mogen verlaten. Tot Middelburgh. By Jaques Fierens, boeck-verkooper; anno 1663 (16 blzn.; 4to).

171 Tafelen, vande wanne-mate, waer door met weynich moeyte, ghevonden kan werden de reste en wannigheydt van alle kantighe vaten. Door Cornelis Fr. Eversdyck, reken-meester 's Landts ende Graeffelyckheydts van Zeelandt. Tot Middelburgh, ghedruckt by Jaques Fierens, boeckverkooper, woonende inde Gist-straet, inde Globe. Anno MDCLV (28 blzn.; 4to) (Prov. Bibl. van Zeeland, Middelburg).

172 Paste-boeck vanden broode, waer door seer licht te vinden is, 't gewicht op alderley prijs, of de prijs op alderley gewicht van broot; door twee bysondere tafelen; gedresseert na 't gewicht en mate van alle steden en plaetsen, hoedaenigh die wesen moghen. Midtsgaders noch een derde tafel, waer door terstont, sonder eenighen calculatie, gevonden wert de prijs van 1 £ ghebacken broot; berekent na 't gewicht en coren-mate der stede Goes, of alle soodanige andere plaetsen daer een sack terwen-meel, vande mole komende, wege, niet minder als 130, of meer als 144 £. Seer dienstigh en nut, voor alle magistraten en regenten, om goede ordres te stellen op 't backen en verkoopen van 't broot. Uyt-gegeven door ordre en last vande Ed. Achtbare Heeren Burgemeesters en Schepenen der Stede Goes voornoemt. Gecalculeert door Corn: Fr: Eversdyck. Tot Middelburg. Gedruckt by Jaques Fierens, boeck-verkooper; anno 1663 (108 blzn.; 4to) (Prov. Bibl. van Zeeland, Middelburg).

173 Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 30—32; N. N. B. W., II, kol. 775—782 (C. de Waard); Biogr. wdb. v. Protest. godgel., V, blz. 549—554; A. A. Fokker, Philippus Lansbergen en zijne zonen Pieter en Jacob. Bijdrage tot hun leven (Archief Z. G. d. W., I, 5de stuk (1862), blz. 52—100). — De verkorte titels van zijn werken geeft D. Bierens de Haan, Bibliographie néerlandaise historique-scientifique des ouvrages importants dont les auteurs sont nés aux 16e, 17e et 18e siècles sur les sciences mathématiques et physiques avec leurs applications (Rome, 1883), p. 160—162. — Lansbergen is omstreeks 1586 getrouwd met Sara Lievaerts. Uit dit huwelijk zijn zes zonen en vier dochters geboren, o.a. Philips (1586—1647), van 1608 tot zijn dood predikant te Kloetinge en tegelijk med.dr., en Daniël, die apotheker werd te Middelburg.

Vooral aan het uitvoerige art. van C. de Waard in het N. N. B. W. is veel van het onderstaande ontleend.

174 Triangulorum geometriae libri quatuor; in quibus novâ & perspicuâ methodo, & ἀποδείξει tota ipsorum triangulorum doctrina explicatur. Ad Senatum Populumque Middelburgensem. Lugduni Batavorum, ex officina Plantiniana, Apud Franciscum Raphelengium. M.D.XCI. (XII, 208 blzn.; 4to) (U.B., Leiden). — Een Latijns lofdicht van Janus Dousa filius en een Latijns en een Grieks lofdicht van Jacobus Gruterus gaan aan het boek vooraf.

Toen Jacobus Christmann in zijn „Observationum libri III" (1601) enkele stellingen uit dit geschrift van Lansbergen bestreed, schreef de Goese medicus Daniël Miverius een: *Apologia pro Ph. Lansbergio adversus Jac. Christmannum, prof. logices Heidelbergensem (Medioburgi, 1602), die hij opdroeg aan de Middelburgse magistraat. — Over Miverius zie: De la Rue, blz. 416; Nagtglas, II, blz. 187; N.N.B.W., II, kol. 925—926 (C. de Waard); Fokker—De Man, blz. 114.

175 Philippi Lansbergii Cyclometriae novae libri duo. Ad Illustrissimum Principem Mauricium Nassovium et Illustres ac Potentes Zeelandiae Ordd. Middelburgii. Ex officinâ Richardi Schilders. MDCXVI. (VIII, 62, II blzn.; 4to) (U.B., Amsterdam; U.B., Leiden). — Herdruk: Middelburg, 1628 — Het boek is opgedragen aan Maurits en de Staten van Zeeland. Een Grieks lofdicht van Heinsius en een gedeelte van een brief van Willebrordus Snellius gaan er aan vooraf.

176 * Philippi Lansbergii Progymnasmatum astronomiae restitutae liber I. De motu solis. Middelburgi, 1619. — Herdrukken: Philippi Lansbergii Progymnasmatum astronomiae restitutae liber I. De motu solis. Middelburgi Zelandiae apud Zachariam Romanum, bibliopolam sub insigni Bibliorum deauratorum, M D CXXVIII. (XIV, 116 blzn.; 4to) (U.B., Leiden). — Ibid., 1637. — Het boek is opgedragen aan de Staten van Zeeland. Latijnse lofdichten van Heinsius, Cats, Petrus en Jacobus Lansbergen en een brief van Willebrordus Snellius gaan het vooraf.

177 Verclaringhe van 'tghebruyck des astronomischen ende geometrischen quadrants Philippi Lansbergii, ghesneden ende uyt-ghegheven door F. Schillemans. De hemelen vertellen de eere Gods, ende het firmament sijner handen werck. Psal. 19. 2. Tot Middelburch, ghedruckt by Hans vander Hellen, 1620 (IV, 32 blzn.; 4to) (U.B., Leiden). — Herdrukken: ibid., 1628 (titeluitgave), 1630, 1635, 1667. — Bewerking door David Goubard: ibid., 1633, 1650. — Bewerking door Matth. van Nispen: Dordrecht, 1659, 1685. — Vertaling in het Latijn door Joh. Francius Sil: Middelburg, 1635, Dordrecht, 1650.

178 Philippi Lansbergii Chronologiae sacrae libri III. In quibus annorum mundi series, ab orbe condito ad eversa per Romanos Hierosolyma, novâ methodo, atque infallibili ἀποδείξι ostenditur. Ad senatum populumque Goesanum. Tatianus. Apud quos temporum notatio non cohaeret, apud illos neque veritatis & fidei historicae ratio ulla constare potest. Middelburgi excudebat Vidua & Haeredes Simonis Moulertij, Illustrium Zelandiae ordd. typographi. M.DC.XXV. (VII, 182 blzn.; 4to) (U.B., Leiden). — Herdrukken: Middelburg, 1645, 1661. — Het boek is opgedragen aan de magistraat van Goes. Een Latijns lofdicht van Jacobus Lansbergen gaat er aan vooraf. — Vgl. R. Fruin, Een brief van Philippus van Lansbergen (Archief Z.G.d.W., 1903, blz. 143—148).

179 Verclaringhe Philippi Lansbergii vande platte sphaere van Ptolemaeus, anders astrolabium genaemt. Heere uwe goetheyt reyckt soo wijt als den hemel is, Psalm. 36. vers. 5. Tot Middelburgh, by Zacharias Rooman, kunst ende boeck-vercooper, woonende inde Kerck-strate inden Vergulden Bybel, anno 1628 (IV, 42 blzn.; fol.) (U.B., Amsterdam; U.B., Leiden). — Herdrukken: ibid., 1635, 1653, Amsterdam, 1680. — Vertaling in het Latijn door Joh. Francius Sil: Middelburg, 1636.

180 Philippi Lansbergii Bedenckinghen, op den daghelijckschen, ende jaerlijckschen loop vanden aerdt-cloot. Mitsgaders op de ware af-beeldinghe des sienelijcken hemels; daer in de wonderbare wercken Gods worden ontdeckt, tot prys van zijnen heyligen name, ende stichtinghe van alle menschen. En oordeelt niet na den aensien, maer oordeelt een rechtveerdich oordeel. Ioan. 24.7. Tot Middelburgh, by Zacharias Roman, kunst ende boeckvercooper, woonende in de Kerck-strate inden Vergulden Bybel, 1629. Met previlegie (XIX, 100 blzn.; 4to) (U.B., Amsterdam; U.B., Leiden). — Herdrukken: ibid. 1650, 1666. — Vertaling in het Latijn door Martinus Hortensius: ibid., 1630, 1651.

181 Philippi Lansbergi Uranometriae libri tres. In quibus, lunae, solis, et reliquorum planetarum, et inerrantium stellarum distantiae à terra, et magnitudines, hactenus ignoratae perspicuè demonstrantur. Ad illustres et potentes Zelandiae ordinum delegatos. Middelburgi Zelandiae. Apud Zachariam Romanum bibliopolam. Anno M.D.C.XXXI. (XXIV, 136 blz.; 4to) (U.B., Amsterdam).

182 Philippi Lansbergi Tabulae motuum coelestium perpetuae; ex omnium temporum observationibus constructae, temporumque omnium observationibus consentientes. Item novae et genuinae motuum coelestium theoricae, et astronomicarum observationum thesaurus. Middelburg, Z. Roman, 1632 (fol.). — Herdruk: ibid., 1655. — Vertaling in het Frans door David Goubard: Middelburg, 1633. — Vertaling in het Engels door John Pell: 1634.

183 Philippi Lansbergii astronomi celeberrimi Opera omnia. Middelburgi Zelandiae, apud Zachariam Roman. M.DC.LXIII. (XVI, 118; X, 74; 28, II; 28; VI, 54; VIII, 34; XII, 42; II, 180; 186; IV, 104 blzn.; 4to) (U.B., Amsterdam).

Behalve het merendeel van Lansbergens werken bevatten deze „Opera omnia" nog een nagelaten verhandeling van hem, „Horologia plana", die in 1666 door Jacob Mogge werd vertaald onder de titel: Philippi Lansbergii Beschryvinge der vlacke sonne-wysers, in de welcke alderley soorte van sonne-wijsers, die op eenig vlack connen werden beschreven, wis-constelick vertoont worden. Uyt het Latyn vertaelt door Jacob Mogge.

Tot Middelburgh, by Zacharias Roman, boeck-verkooper, woonende op den Burght, in den Vergulden Bybel. Anno MDCLXVI (IV, 56 blzn.; fol.) (U.B., Amsterdam). — Herdruk: ibid., 1675.

184 Iacobi Lansbergi medicinae doctoris Apologia, pro commentationibus Philippi Lansbergii in motum terrae diurnum & annuum: adversus Libertum Fromondum theologum Lovaniensem; & Joan. Baptistam Morinum, doct. med. & Parisiis mathematum professorem regium. Middelburgi Zelandiae, apud Zachariam Romanum. Anno MDCXXXIII (XVI, 132 blzn.; 4to) (U.B., Leiden; Prov. Bibl. v. Zeeland, Middelburg). — Het werk is opgedragen aan de Staten van Zeeland.

185 Bedenckinghen, op den daghelijckschen, ende jaerlijckschen loop vanden aerdtcloot, t.a.p., blz. * 3 r^0.

186 T.a.p., blz. * 3 v^0.

187 Vgl. hiervóór, blz. 87 en blz. 139, noot 123.

188 Vgl. hiervóór, blz. 139, noot 126.

189 Roggeveen, Het nieuwe droevige nacht-licht, t.a.p., blz. 12.

190 Vgl. hiervóór, blz. 139, noot 127.

191 Vgl. C. de Waard Jr., De uitvinding der verrekijkers. Eene bijdrage tot de beschavingsgeschiedenis. 's-Gravenhage, 1906.

192 Zie over hem: Nagtglas, I, blz. 475—476; N. N. B. W., I, kol. 1209—1210 (C. de Waard). — Het portret van Jansen, door J. van Meurs gegraveerd naar H. Berckmans, en opgenomen in: P. Borel, De vero telescopii inventore (Hag. Com., 1655), berust naar alle waarschijnlijkheid alleen op fantasie. — Jansen is omstreeks 1588 te 's-Gravenhage geboren, waarschijnlijk op een doorreis van zijn moeder Maeycken en zijn vader Hans Martens, die te Middelburg brillenslijper was. In 1613 en 1618 heeft hij zich beziggehouden met het maken van valse munten, en omstreeks 1628 heeft hij, na vele financiële moeilijkheden, Middelburg wegens schulden verlaten. Tussen 1628 en 1632 is hij gestorven.

193 Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 88—89; N. N. B. W., I, kol. 1278 (C. de Waard). — Ook het portret van Lipperhey bij Borel, l.c., door J. van Meurs gegraveerd naar H. Berckmans, berust klaarblijkelijk op fantasie. — Lipperhey (of Laprey) is te Wezel geboren en huwde in 1594 te Middelburg, waar hij in 1602 poorter werd. Hij was een buurman van Jansen en woonde evenals deze in de Kapoenstraat.

194 Zie over hem: De la Rue, blz. 8—10; Nagtglas, I, blz. 27—28; N. N. B. W., VII, kol. 84—88 (C. de Waard); De Waard, Journal tenu par Isaac Beeckman, l.c., I, p. I—XXIV: Vie de l'auteur.

195 Zie over hem: N. N. B. W., VII, kol. 88—89 (C. de Waard). — Jacob Beeckman was van 1616 tot 1619 rector in Vere, vervolgens tot zijn dood in Rotterdam. Hij had de naam, een goed Hebraïcus te zijn.

196 Journal tenu par Isaac Beeckman de 1604 à 1634, publié avec une introduction et des notes par C. de Waard. I. 1604—1619. II. 1619—1627 (La Haye, 1939—1942). — Van deze uitgave moeten nog twee delen verschijnen. — Het origineel bevindt zich in de Prov. Bibl. van Zeeland; het is bij de brand van 17 Mei 1940 wel zwaar beschadigd, maar niet verloren gegaan.

197 N. N. B. W., VII, kol. 87—88.

198 Zie over hem: N. N. B. W., III, kol. 508 (C. de Waard). — Hij was een zoon van Petrus Gruterus (± 1574—1634) (zie over hem: N. N. B. W., III, kol. 508—509 (C. de Waard)), sinds 1604 geneesheer te Middelburg, van 1628 tot 1631 rector van de Latijnse school te Amsterdam, die als schrijver (in een zeer barokke stijl) enige bekendheid genoot.

199 Sylva sylvarum, sive historia naturalis, in decem centurias distributi, Anglicè olim conscripta a Francisco Bacono, Barone Verulamio, vicecomite Sti Albani, Angliae quondam cancellario: nunc Latio transscripta à Iacobo Grutero, P. F. medicinae candidato. Lug. Batavor. Apud Franciscum Hackium. 1648 (XL, 612, XLVIII blzn.; 12mo) Amsterdam, 1661.

200 Zie over hem: De la Rue, blz. 296—297; Nagtglas, I, 302—303; N. N. B. W., III, kol. 505—506 (C. de Waard). — Isaac Gruterus was te Middelburg geboren, waar hij van 1633 tot 1640 conrector was. In 1644 of 1645 werd hij lector bij Dirck Graswinckel, advocaat-fiscaal van Holland en griffier der Staten-Generaal, in 1652 rector van de Latijnse school te Maastricht, later te Nijmegen, en in 1661 te Rotterdam als opvolger van Abraham Beeckman. Hij stond met vele geleerden in correspondentie, van de Zeeuwen o.a. met Cats, Adriaen Veth, en Nic. Blancardus. Hij schreef een Nederlands lofdicht voor de „Veirsjes" (1639) van Johan de Brune de jonge en een Latijns voor de „Venus Zeelanda" (1641) van Petrus Stratenus; verder een Latijns gedicht onder het portret van de Middelburgse rector Gilles Burs (Zel. Ill., I, blz. 280).

201 Zie over hem: De la Rue, blz. 75—76; Nagtglas, I, blz. 413; N.N.B.W., II, kol. 595—596 (C. de Waard); VI, kol. 790—793 (F. M. Jaeger); F. M. Jaeger, Theobald van Hogelande (in: Historische studiën (Groningen, Den Haag, 1919), blz. 1—50). — Het familiehuis der Van Hogelandes te Middelburg, „De witte hazewind" in de Langedelft

(H. no. 6), schuin tegenover het Kerkstraatje, werd in 1612 door Magdalena van Hogelande, wed. Jan Maten, aan het Gasthuis vermaakt.

Van Hogelande's grootvader was zoutzieder en baljuw van Middelburg. Zijn vader, Jasper Eewoutsz. van Hogelande, die ± 1570 op vrij jeugdige leeftijd moet gestorven zijn, bewoonde waarschijnlijk de heerlijkheid Hogelande. In verband daarmede is het mogelijk dat Theobald, hoewel hij zich Middelburgensis noemt, hier geboren is.

Van Hogelande schreef achtereenvolgens: De alchemiae difficultatibus (Coloniae Agrippinae, 1594), waarvan een Duitse vertaling verscheen (Frankfurt, 1600; titeluitgave: Franckfurt am Mayn, 1610); De lapidis physici conditionibus (Coloniae Agrippinae, 1595); Historiae aliquot transmutationis metallicae (1604), waarvan eveneens een Duitse vertaling verscheen (Leipzig, 1604).

202 Jaeger, t.a.p., blz. 50.

203 Vgl. voor het volgende: F. W. T. Hunger, Acht brieven van Middelburgers aan Carolus Clusius (Archief Z.G.d.W., 1925, blz. 110—133); F. W. T. Hunger, Charles de l'Escluse (Carolus Clusius), Nederlandsch kruidkundige 1526—1609 ('s-Gravenhage, 1927).

204 Zie over hem: N.N.B.W., III, kol. 958—959 (C. de Waard). — Parduyn was te Vere geboren en is waarschijnlijk in Januari 1602 te Middelburg gestorven. Zijn apotheek, de Vergulde Mortier, stond op de Markt (C.3). Zijn broer Simon Jasperse Parduyn († 1612) (zie over hem: N.N.B.W., III, kol. 958 (C. de Waard)), behoorde als compagnon in het handelshuis De Moucheron tot de invloedrijkste kooplieden van Middelburg. Hij was bovendien schepen, raad en burgemeester van de stad en sinds 1596 rekenmeester van Zeeland.

205 Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 91; N.N.B.W., V, kol. 321 (P. J. Blok); Fokker—De Man, blz. 108—109. — In Februari 1603 bezocht hij Middelburg nog eens met zijn vrouw, tot herstel van haar gezondheid. Bij die gelegenheid schreef hij aan Clusius, hoe hij de stad „abiecte et depeuplee" terug had gevonden. Zie: Hunger, t.a.p., blz. 272. Zijn wetenschappelijk werk, dat buiten zijn Middelburgse tijd valt, is bibliografisch beschreven in B.B., L. 118—125.

206 Zie over hem: De la Rue, blz. 147; Nagtglas, II, blz. 533—534; N.N.B.W., III, kol. 1083 (C. de Waard); Fokker—De Man, blz. 138. — Zijn oudste dochter werd de vrouw van de raadpensionaris en letterkundige Johan de Brune, de oude.

207 Epistola ad Carolum Clusium de certis quibusdam plantis. — Carolus Clusius, Historia rariorum plantarum (Antverpiae, 1601), p. CCCXV.

208 Zie over hem: De la Rue, blz. 137—139; Nagtglas, II, blz. 403—404; Fokker—De Man, blz. 124—125. — Petrus Hondius droeg hem de vierde ganck van zijn „Moufeschans" op.

209 Plantarum tum patriarum, tum exoticarum, in Walachria, Zeelandiae insula nascentium synonymia, authore Casparo Pilleterio, Monspeliensis Medicinae doctore ac inclytae Middelburg. Reip. medico ordinario. Middelburgii excudebit Richardus Schilders. 1610 (8vo). — De schrijver droeg het boekje op aan de magistraat van Middelburg. — Zie over dit geschrift: C. A. J. A. Oudemans, De ontwikkeling onzer kennis aangaande de flora van Nederland, uit de bronnen geschetst en kritisch toegelicht (Nederl. kruidkundig archief, 2de serie, 2 (1877), blz. 356—391, 3 (1882), blz. 1—4).

210 Zie over hem: De la Rue, blz. 61—64; Nagtglas, I, blz. 267—268; N.N.B.W., I, kol. 944—945 (C. de Waard); H. P. Snelleman Cz., Johannes Goedaert (Album der Natuur, 1877, blz. 203—212); S. C. Snellen van Vollenhoven, Determinatie der platen in het werk van Joannes Goedaert (t.a.p., 1877, blz. 307—318). Vgl. verder het hierna in noot 280 te noemen opstel van Van Regteren Altena over Goedaert als schilder, waarachter een literatuurlijst is gevoegd. Over de schilder Goedaert vgl. hierna, blz. 449—450.

Goedaert was getrouwd met Clara de Bock. De bekende Franse reiziger Balthasar de Monconys (1611—1665), die hem in 1663 op zijn reis door Nederland bezocht (vgl. zijn Journal des voyages (Paris, 1695), II, p. 216, 218, 220—222), noemt hun dochter „une des plus belles et de la plus douce physionomie que j'aye vue de ma vie".

Zijn portret, naar een schilderij van Willem Eversdyck gegraveerd door Reinier van Persijn, is opgenomen in het derde deel van de Nederlandse uitgave van zijn „Metamorphosis naturalis" en in de Latijnse vertaling.

211 Metamorphosis naturalis, ofte historische beschryvinghe vanden oirspronk, aerd, eygenschappen ende vreemde veranderinghen der wormen, rupsen, maeden, vliegen, witjens, byen, motten ende dierghelijke dierkens meer; niet uyt eenighe boecken, maer alleenelyck door eygen ervarentheyd uytgevonden, beschreven, ende na de konst afgeteykent door Johannem Goedaerdt. Tot Middelburgh, by Jaques Fierens, boeck-verkooper, inde Globe. 3 dln. (XXXII, 160; XXIV, 304; XVI, 208 blzn.; 8vo). De drie delen zijn respectievelijk in 1662, 1667 en 1669 verschenen. Echter bestaat er meer dan één Middelburgse niet gedateerde Nederlandse uitgave van. Het derde deel is door Goedaerts weduwe uitgegeven en evenals de beide voorafgaande opgedragen aan Gecommitteerde Raden van Zeeland. Dit laatste deel bevat drie lofdichten van J. le Gouche, over wie verder niets bekend is. — Een titeluitgave, met Frans titelblad, verscheen in 1700 te Amsterdam. Johannes de Mey

vertaalde het eerste en derde deel, Paulus Veezaerdt, predikant te Wolfaartsdijk, het tweede deel in het Latijn (Medioburgi, 1662—1669). Martin Lister gaf er een Engelse vertaling van (York, 1682) en een Latijnse bewerking (London, 1685).

212 Zie over hem: Nagtglas, I, blz. 39; Fokker—De Man, blz. 9—10; N. N. B. W., VII, kol. 133 (A. Mulder).

213 Het licht der medecijnen ende cyrurgien, int welcke ghy vinden sult goeden raet ende remedie tot alle gebreken des menschen lichaem, vanden hoofde totten voeten, als te weten, die iiii complectien der menschen. Wat een medecijn meester behoort te weten. Van astronomie. Van urijnen te iudiceren. Van alle gebreken der vrouwen. Sommige vraghen der natueren des menschen. Leeringhen en curatien der cyrurgien. Tabule der anatomie. Van siecten en ghebreken te cureren. Gemaect door M. Joachim Hubrechtsz van Bieselinge, medecijn tot Middelborch. Gheprint Thantwerpen op die Lombaerde veste in den Witten Hasewint, by my Jan van Ghelen (208 blzn.; 8vo) (U.B., Amsterdam: incompleet ex.).

214 De aanleiding tot deze pennestrijd was het overlijden van een kraamvrouw, aan wie Lansbergen muskus had toegediend. De Middelburgse medicus David d'Outreleau nam het voor hem op, contra de Goese stadsdokter Hieronymus Smallegange. Dr. Karel Frank uit Middelburg en zijn collega Cornelis Herls bestreden Lansbergen eveneens, terwijl diens zoon Pieter en de Zierikseese medicus-dichter Cornelis Liens het voor hem opnamen. — Vgl. Fokker, Philippus Lansbergen en zijne zonen Pieter en Jacob, t.a.p., blz. 58—69. Zes van de pamfletten, die over deze zaak het licht zagen (van D'Outreleau, Herls, Frank, Smallegange en Jacob Lansbergen) bevinden zich in de Prov. Bibl. van Zeeland (Catalogus, t.a.p., V, blz. 428—429). Twee strijdschriften van Cornelis Liens (vgl. hiervóór, blz. 410, noot 803) zijn in de U.B. te Amsterdam. Over D'Outreleau zie: Fokker—De Man, blz. 38—39; N. N. B. W., II, kol. 1049 (C. de Waard); over Smallegange: Fokker—De Man, blz. 143—144; over Frank: t.a.p., blz. 53; over Herls: t.a.p., blz. 79; N. N. B. W., II, kol. 568 (C. de Waard).

215 Zie over hem: Nagtglas, I, blz. 505—507; N. N. B. W., VII, kol. 692—694 (H. Brugmans). — Boven zijn graf in de Koorkerk te Middelburg werd in 1842 een marmeren gedenkplaat aangebracht.

216 Zie over hem: De la Rue, blz. 261—264; Nagtglas, II, blz. 919—920; N. N. B. W., IX, kol. 1270—1272 (E. D. Baumann).

217 Zie over hem: De la Rue, blz. 310—311; Nagtglas, I, blz. 493; N. N. B. W., III, kol. 648 (C. J. de Waal).

218 Smallegange, Nieuwe cronyk van Zeeland, t.a.p., blz. 641—652.

219 Zie over hem: De la Rue, blz. 50; Nagtglas, I, blz. 113.

220 Vgl. S. Ridderbos, De philologie aan de Leidsche universiteit gedurende de eerste vijfentwintig jaren van haar bestaan (Leiden, 1906); W. M. C. Juynboll, Zeventiende-eeuwsche beoefenaars van het Arabisch in Nederland (Utrecht, 1931).

221 Zie over hem: De la Rue, blz. 210—211; Nagtglas, I, blz. 310—311; N. N. B. W., VII, kol. 506—507 (A. Mulder); Juynboll, t.a.p., blz. 186—187. — Daniël Heinsius heeft op zijn dood een Grieks en Foppe van Aitzema een Latijns lijkdicht geschreven.

222 Zie over hem: De la Rue, blz. 206—210, 572; Nagtglas, I, blz. 157; N. N. B. W., VIII, kol. 396 (F. S. Knipscheer); Biogr. wdb. v. Protest. godgel., II, blz. 496—501, alwaar zijn werken worden opgesomd; Juynboll, t.a.p., blz. 200—204.

223 Zie over hem: De la Rue, blz. 29—35; Nagtglas, I, blz. 56—57; N. N. B. W., VI, kol. 166 (F. S. Knipscheer); Biogr. wdb. v. Protest. godgel., I, blz. 501; Juynboll, t.a.p., zie register i.v.

224 * Commentarius in Danielem, cum accessione Graecorum patrum, qui nunc primum in lucem veniunt, ex M. S. Basileae, Henricpetri, 1600 (4to). — Aldus de titel bij G. Draudius, Bibliotheca classica (Francofurti, 1625), p. 176. Ik zag er geen ex. van.

225 Commentarius in Danielem. Primum Anglicé scriptus ab Hughone Brougthone: nunc Latinitate donatus per Joannem Boreel Mittelburgens. *οἱ νοήμονες σωήσονοι.* Basileae, per Sebastianum Henricpetri [1599] (XLII, 122 blzn.; 4to) (U.B., Leiden).

226 De oude chronijcke ende historien van Zeelandt, beschreven door wijlen Heer Jan Reygersbergh, van Cortgene: Van nieus met eenighe byvoechsels, mitsgaders met de figueren der graeven van Zeelandt vermeerdert. Tot Middelburch, by Zacharias Roman, boeck-verkooper op den Burcht, inden Vergulden Bybel. 1634 (XVI, 356 blzn.; 4to).

Dat de „byvoechsels" het werk van Johan de Brune zouden zijn, zoals wel beweerd is, wordt afdoende weerlegd in Von Winning, Johan de Brune de Oude, t.a.p., blz. 128—130.

227 Chroniick van Zeelandt, eertijdts beschreven door d'heer Johan Reygersbergen, nu verbetert, ende vermeerdert door Marcus Zuerius van Boxhorn. Het eerste [en tweede] deel. Luctor et emergo. Tot Middelburch, by Zacharias ende Michiel Roman, boeck-verkoopers, woonende op den Burght, inden vergulden Bybel. Anno 1644. Met privilegie. 2 dln. (XL, 472; IV, 624 blzn.; 4to). — Het boek is opgedragen aan de Staten van

Zeeland. Aan het eerste deel gaan Latijnse lofdichten van H. de Hubert en Rochus Hofferus vooraf. — Vgl. nog hiervóór, blz. 67, noot 217.

228 Boxhornius, Epistolae et poemata, l.c., ep. p. 140.

229 De Prov. Bibl. van Zeeland bezit een hs. van Rochus Hoffer, waarin deze een aantal Hollandse en Latijnse gedichten heeft bijeengebracht, in origineel of in afschrift, die Boxhorn in zijn kroniek heeft opgenomen.

230 L.c., p. 167.

231 Kampinga, t.a.p., blz. 41.

232 T.a.p., blz. 205.

233 T.a.p., blz. 45.

234 Vgl. hiervóór, blz. 44—45, waar zijn literaire arbeid wordt besproken.

235 Jacobi Eyndii ab Haemstede, centurionis Batavi, convivalis senatus super pace ab Hispano foeder. Belgicae provinciis anno MDCIX oblata. Accedunt Flandrici belli lib. II. Cum poëmatiis. Lugduni-Batavorum, ex officina Henrici Ludovici ab Haestens, anno MDCXI (VIII, 68 blzn.; 8vo) (Pamflet Knuttel, no. 1832).

236 Chronici Zelandiae libri duo. Auctore Jacobo Eyndio, domino Haemstedae etc. Middelburgi ex officina Moulertiana 1634 (XXIV, 264 blzn.; 4to). Isaac Gruterus, Adrianus Hofferus en Cornelis Boy schreven Latijnse lofdichten voor het werk, dat bovendien het portret van de schr., met een vierregelig Latijns onderschrift van Hoffer bevat. — Het eerste boek heeft Smallegange vertaald en in zijn kroniek (blz. 1—60) ingelast.

237 Vgl. voor het volgende Von Winning, t.a.p., blz. 130—132.

238 Kampinga, t.a.p., blz. 147.

239 Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 379—380; N.N.B.W., VII, kol. 954—955 (H. Brugmans); De Wind, t.a.p., blz. 282—287.

240 La grande chronique ancienne et moderne, de Hollande, Zelande, West-Frise, Utrecht, Frise, Overyssel et Groeningen, jusques à la fin de l' an 1600. Receüillee tant des histoires des dites provinces, que de divers autres auteurs, par Jean François le Petit, greffier de Bethune en Arthois. Tome premier. A Dordrecht, de l'impression de Jacob Camin, pour l'auteur. Avec privilege pour dix ans [1601] (XXII, 652 en 258 blzn.; folio). — Tome second. A Dordrecht, de l'impression de Guillaume Guillemot [1601] (XVI, 794 blzn.; folio).

241 W. te Water, Het hoog adelyk, en adelryk Zeelant (Middelburg, 1761), II, blz. 69, noot 2; vgl. Ermerins, Eenige Zeeuwsche oudheden, V, blz. 146.

242 Le Petit, La grande chronique, l.c., II, p. 652.

243 Neder-landtsche gedenck-clanck. Kortelick openbarende de voornaemste geschiedenissen van de seventhien Neder-landsche provintien, 'tsedert den aenvang der inlandsche beroerten ende troublen, tot den iare 1625. Verciert met verscheydene aerdige figuerlicke platen, ende stichtelijcke rimen ende liedekens, met aenwijsingen soo uyt de H. Schriftuere, als uyt de boecken van geleerde mannen, tot verklaringe der uytgevallen saecken dienende. De liedekens (meest alle nieu zijnde) gestelt op musycknoten, ende elck op een verscheyden vois, beneffens de tablatuer vande luyt ende cyther. Alles dienende tot stichtelijck vermaeck ende leeringhe, van allen lief-hebbers des vaderlants. Door Adrianum Valerium. Neemt my inder hand, Hoort i'nt [sic] kort verklaren, Wat ons hier in 't land Al is weder-varen. Tot Haerlem, gedruct voor d'erfgenamen vanden autheur, woonende ter Veer in Zeeland. 1626. Met previlegie voor ses iaren (IV, 296 blzn.; 4to obl.). — Herdruk: ... ingeleid en voorzien van biografische, taalkundige, historische en musicologische aanteekeningen door P. J. Meertens, N. B. Tenhaeff en A. Komter-Kuipers (Amsterdam, 1942). — Vgl. B.B., V 73.

244 Vgl. de inleiding van Tenhaeff voor de herdruk van 1942: Valerius' Gedenck-clanck als geschiedverhaal.

245 't Graafschap van Zeeland ofte corte representatie van de regeeringe van Zeeland onder haare graven, tot den jaare 1579, behelsende zeer omstandigh den staat en recht van de ridderschap en edelen van Zeelandt. Beschreven door den edelen heere Jacob van Grijpskerke, heere van Grijpskerke, Poppendamme etc. Uitgegeven door het Zeeuwsch genootschap der wetenschappen, waar een handschrift in zijne boekerij, met een aanhangsel bevattende eene genealogie van het geslacht van Grijpskerke en andere stukken betrekkelijk dat geslacht. Middelburg, J. C. & W. Altorffer, 1882 (XXVIII, 538 blzn.; 8vo). — Willem te Water gaf het elfde hfdst. uit in: Het hoog adelyk, en adelryk Zeelant (Middelburg, 1761).

246 Zie over hem: Nagtglas, I, blz. 306—307. J. G. Frederiks, [Beoordeling van] Het Graafschap Zeeland, door Jacob van Grijpskerke (Maandblad van het gen.-herald. genootschap „De Nederlandsche Leeuw", 1894, blz. 39—42, 54—58, 67—72). — Frederiks (blz. 56) acht het niet onmogelijk dat het werk een falsificatie is, o.a. op grond dat het originele hs. verloren is.

247 Frederiks, t.a.p., blz. 70—71.

248 Kampinga, t.a.p., blz. 124 en 206, noot 1.

249 T.a.p., blz. 148, noot 6.

250 Van Grypskerke, 't Graafschap van Zeeland, t.a.p., blz. VII.

[251] Sommiere loffelijcke beschrijvinge van het wijt-berucht graefschap van Zeelandt. Midtsgaders de daden, het leven ende de handelinghe der vroomdadige Zeelanderen. By een vergadert ende in rhijm ghestelt, door I. Liefs. T'Amstelredam, ghedruckt by Jan Fredericksz Stam, woonende by de Zuyder-kerck inde Hope. Anno 1636 (12 blzn.; 8vo) (Pamflet Petit, no. 4062). — Het boekje is opgedragen aan de Staten van Zeeland en aan de burgemeesters en overige regenten van de Zeeuwse steden.

[252] Gestaltenis van Out Zeelandt. Gedruckt tot Arnhem, by Jacob van Biesen, ordinaris drucker vanden Ed: Hove van Gelderlant, in 't jaer 1647 (60 eenzijdig bedrukte blzn.; 4to) (Nat. Bibl., 's-Gravenhage; Prov. Bibl. van Zeeland, Middelburg).

[253] In de uitvoerige remonstrantie waarin de Haagse synode van 1586 zich tot Leycester wendde om zijn belangstelling te vragen voor een aantal punten, waarop van overheidswege order moest worden gesteld, vindt men ook de wens uitgedrukt „quil seroit fort expedient que les païs gageassent quelques hommes doctes, afin de rediger par escrit et publier les choses memorables advenues de notre temps en ce païs bas, tant au fait de la religion que de la police". Met het oog daarop vestigde de synode de aandacht van Leycester op mr. Paulus Knibbe, sinds 1585 baljuw van Vlissingen, Johan van der Warck († 1615), oud-pensionaris van Middelburg en Antwerpen, sinds 1586 stadsadvocaat van Middelburg bij het Hof van Holland, later opnieuw pensionaris van Middelburg (1588) en tenslotte raadpensionaris van Zeeland (1596—1614) (zie over hem: Nagtglas, II, blz. 925—926) en Justus Lipsius. Vgl. Rutgers, Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw, t.a.p., blz. 642. — Van het plan is echter niets gekomen.

[254] Kampinga, t.a.p., blz. XVII.

[255] Zie over hem: De la Rue, blz. 199—203; Nagtglas, I, blz. 143; N. N. B. W., I, kol. 658—660 (J. van Kuyk); Hofmann Peerlkamp, l.c., p. 302—303. — Petrus Cunaeus (van der Cun) was te Vlissingen geboren; zijn vader, die koopman was, verhuisde echter kort na de geboorte van deze zoon naar Middelburg, waar Petrus tot 1601 vertoefde, toen hij naar Leiden verhuisde, waar hij in 1607 werd ingeschreven als student in de theologie. De begaafde jonge man, weleens „het orakel van zijn tijd" genoemd, werd in 1612 te Leiden hoogleraar in het Latijn en later ook in de staatkunde en het burgerlijk recht. Hij stierf al in 1638. Zijn geschriften worden opgesomd bij De la Rue. Onder zijn nagelaten brieven — Petri Cunaei et doctorum virorum ad eundem epistolae ... Nunc primum editae cura Petri Burmanni (Leidae, 1725) — zijn er een aantal bewaard van en aan Apollonius Schotte, met wie hij al in diens Middelburgse tijd correspondeerde over allerlei in hoofdzaak juridische en andere wetenschappelijke onderwerpen (l.c., p. 2—79). Aan zijn broer Simon Schotte schreef hij in 1611 over het vertrek van Gomarus naar Middelburg (l.c., p. 79), aan Adriaen Veth in 1636 over het geschrift van Balzac tegen Heinsius' „Herodes infanticida" (l.c., p. 390). Waarschijnlijk heeft hij ook Cats gekend, evenwel niet in diens Zeeuwse tijd (l.c., p. 366). Met Hoffer verbond hem een „oude vrintschap", die hem, hoewel „vreemt van alle const, die fray, en aerdich sy", er toe bracht een lofdicht op de „Nederduytsche poëmata" (1635) te schrijven. Als Latijns dichter bezat Cunaeus maar zeer middelmatige verdienste, maar als woordkunstenaar blonk hij uit. Hij was bevriend met Jacob van Zevecote.

[256] De la Rue, blz. 201.

[257] Zie over hem: N. N. B. W., VII, kol. 1288—1289 (H. Brugmans); Kampinga, t.a.p., blz. XXXII.

[258] Notulen van de Staten van Zeeland, 1642, blz. 264.

[259] Zie over hem: N. N. B. W., I, kol. 1519—1525 (S. G. de Vries).

[260] Notulen van de Staten van Zeeland, 1646, blz. 375.

[261] T.a.p., 1646, blz. 391.

[262] Vgl. hiervóór, blz. 434.

[263] Notulen van de Staten van Zeeland, 1655, blz. 188—189.

[264] T.a.p., 1663, blz. 109—110. Er is hier sprake van Johannes Blancardus, maar dit is kennelijk een verschrijving voor Nicolaes. In: W. M. C. Regt, Het geslacht van professor Blancardus (De Navorscher, 55 (1905), blz. 96—113), komt geen Johannes voor.

[265] Vgl. A. Bredius, De gildeboeken van St. Lucas te Middelburg (Archief voor Ned. kunstgesch., 6 (1884—1887), blz. 106—264). Van dit gilde waren de rekeningboeken van 1544—1588 en van 1642—1802 bewaard, evenals de privilegiebrieven van 1539 en 1585; men vindt ze gedeeltelijk in deze studie herdrukt. In 1940 zijn al deze stukken verloren gegaan.

[266] Over Van de Venne als schilder zie: D. Franken Dz., Adriaen van de Venne (Amsterdam, 1878); Just Havelaar, Oud-Hollandsche figuurschilders (Haarlem, 1915), blz. 61—67; G. Knuttel, Das Gemälde des Seelenfischfangs von Adriaen Pietersz. van de Venne (Haag, 1917).

[267] A. Bredius en N. de Roever, Pieter Lastman en François Venant (Oud-Holland, 4 (1886), blz. 1—23); J. G. van Gelder, François Venant, schilder (t.a.p., 54 (1937), blz. 137—139). Salomon Koninck is een leerling van hem.

[268] Zie over hem: B. N. B., XVIII, p. 416 (Fernand Donnet); Künstler-inventare.

Urkunden zur Geschichte der holländischen Kunst des XVIten, XVIIten und XVIIIten Jahrhunderts, herausgegeben von A. Bredius. IV (Haag, 1917), S. 1155—1156. — Hij was getrouwd met Barbe van den Broeck. — F. Jos. van den Branden, Geschiedenis der Antwerpsche schilderschool (Antwerpen, 1883), blz. 293—294. — In 1593 woonde hij in de buurt van de Abdij, bij het huis van Prins Maurits.

269 Zie over hem: N. N. B. W., X, kol. 100 (J. M. Blok); A. P. A. Vorenkamp, Bijdrage tot de geschiedenis van het Hollandsch stilleven in de zeventiende eeuw (Leiden, 1933), blz. 115—117; J. G. van Gelder, Van blompot en blomglas (Elsevier's geïllustr. maandschr., 46 (1936), blz. 73—82, 155—166, vooral 156—165). — Bosschaert woonde eerst met zijn vader in de Noordstraat tegenover het stadhuis, en later, alleen, achter de Oude Kerk.

270 Zie over hem: N. N. B. W., I, kol. 192 (E. W. Moes); Vorenkamp, t.a.p., blz. 116—119.

271 Zie over hem: Van den Branden, t.a.p., blz. 625—631. Hij was Hervormd, maar is later Rooms-Katholiek geworden en tenslotte toch weer tot de Hervorming teruggekeerd, evenals hij later ook weer naar Antwerpen teruggekeerd is.

272 Zie over hem: A. Bredius, De schilder François Ryckhals (Oud-Holland, 35 (1917), blz. 1—11). — Hij was in de eerste jaren der eeuw te Middelburg geboren. Laurens Bernaerts is een leerling van hem.

273 Zie over hem: N. N. B. W., I, kol. 146 (E. W. Moes); P. J. Frederiks, Philip Angel's Lof der schilderkonst (Oud-Holland, 6 (1888), blz. 113—122). — Hij is misschien een kleinzoon van de uit Antwerpen afkomstige Philip Angel, die in 1591 schoolmeester werd te Middelburg.

274 Phlips Angel's Lof der schilder-konst. Tot Leyden, ghedruckt by Willem Christiaens, woonende by de Academie. Anno 1642 (IV, 58 blzn.) (Nat. Bibl., 's-Gravenhage).

275 Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 28; Kramm, t.a.p., III, blz. 951. — Hij werd 5 Augustus 1653 in de Oude Kerk begraven.

276 Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 633—634. — Omstreeks 1640 was hij te Leiden bij Gerard Dou in de leer. In 1649 en 1650 was hij commissaris, in 1653 en 1654 deken van het Middelburgse gilde.

277 Zie over hem: N. N. B. W., II, kol. 131—132 (E. W. Moes). — Het Rijksmuseum bezit van hem portretten van luitenant-admiraal Adriaen Banckert (1602—1684), Michiel Adriaensz. de Ruyter en de Vlissingse predikant Thomas Pots (1618—1689). Verder tekende hij fantasie-portretten van Sacharias Jansen en Hans Lipperhey. — Berckmans werkte voordat hij in Middelburg kwam te Leiden; hij was leerling van Thomas Willeboorts Bosschaert, de Antwerpse historie- en portretschilder, en van Jacob Jordaens.

278 Zie over hem: N. N. B. W., II, kol. 186 (E. W. Moes); De la Rue, blz. 481; Nagtglas, I, blz. 44—45. — Het Rijksmuseum bezit van hem portretten van de Toolse burgemeester François Leidecker (1651—1688) en zijn vrouw Maria van der Burght, het Zeeuws Genootschap heeft zijn zelfportret. In de „Zelandia Illustrata" is van hem een tekening van het kasteel Westhoven (1674).

279 Hij werd 3 April 1645 op het Oude Kerkhof te Middelburg begraven. — Een landschap uit 1635 is in het museum te Dresden.

280 Zie over hem de op blz. 468, noot 210 genoemde bronnen; bovendien: J. Q. van Regteren Altena, Een gezicht op Walcheren, van Johannes Goedaert (Oud-Holland, 44 (1927), blz. 269—274) (met een bibliografie van zijn werken). — Hij werd 15 Januari 1668 te Middelburg begraven.

281 Vgl. hiervóór, blz. 468, noot 211.

282 Zie over hem: Nagtglas, I, blz. 43—44; N. N. B. W., II, kol. 179—180 (E. W. Moes). — Hij werd 6 Maart 1673 te Middelburg begraven.

283 Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 621—622. — In 1647 vervaardigde hij de bekende afbeeldingen van de in Januari van dat jaar te Domburg gevonden Nehalenniastenen en penningen.

284 Zie over hem: N. N. B. W., II, kol. 91 (E. W. Moes).

285 Zie over hem: t.a.p. (E. W. Moes). — In 1631 en 1639 was Cornelia van Barlaer de oude beleder van het gilde. — Ook komt nog een Abraham van Barlaer († 1668) (vgl. t.a.p.), waarschijnlijk een zoon van deze Cornelis, te Middelburg als glasschilder voor.

286 Zie over hem: Nagtglas, I, blz. 153—154; N. N. B. W., VII, kol. 365 (A. Mulder); H. M. Kesteloo, Geschied- en plaatsbeschrijving van Arnemuiden (Middelburg, 1876), blz. 145—146. — Toen Van Deelen in 1633 tot ouderling was gekozen, verzocht iemand om hem niet toe te laten, omdat hij „utenteeckent de lieden gelick sy in de kerke sitten" (Acta van de kerkeraad, bij Kesteloo, t.a.p., blz. 146). — In het stadhuis van Arnemuiden is een groot schilderij van hem, een zinnebeeldige voorstelling van de gerechtigheid (1656), en in het ziekenhuis te Middelburg een schilderij van de Heiland te Bethesda.

287 Hier volgen nog enkele andere namen: Salomon Mesdach, in 1628 deken van het Sint-Lucasgilde; hij schilderde de portretten van Faukelius, Gilles Burs en ver-

scheidene leden van de familie Boudaen Courten, die in het Rijksmuseum te Amsterdam berusten; zie: Nagtglas, II, blz. 168—169; Jasper Beckx († vóór 1647), werkzaam te Bergen-op-Zoom en te Middelburg, van wie het Pepergasthuis te Groningen een keukenstuk (1627) bezit; zie: Vorenkamp, t.a.p., blz. 23; Abraham van Barlaer, klaarblijkelijk een familielid van de glasschilders, die in 1665 lid van het Sint-Lucasgilde was; zie: N. N. B. W., II, kol. 90 (E. W. Moes); Michiel van Limburg, schilder van gezelschapsstukken onder invloed van Frans Hals; in 1647 werd hij lid van het gilde; zie: C. Hofstede de Groot, Plaatselijke ontwikkeling van onze 17de eeuwsche schilderschool (Verslag van de algem. vergadering der leden van het Hist. Gen. te Utrecht, 1897), blz. 54.

288 Prof. Jacobus Willemsen († 1780) liet vijf uitvoerige stukken van deze schilder na. — Vgl. Nagtglas, II, blz. 820, 957.

289 Zie over hem: H. Hymans, Melchior Wyntgis (Dietsche warande, N.R., 2 (1889), blz. 152—158, 268—277). — In de inventaris van zijn goederen, die in dit art. is afgedrukt, komen verscheidene schilderijen, die Van Mander noemt als Wyntgis' bezit, niet meer voor. — Wyntgis vertrok in 1612 naar Brussel als conseiller et maître extraordinaire de la Chambre des comptes pour la duché de Luxembourg.

290 De Nederduytsche Helicon (1606) bevat een „Nieu-jaer-liedt" van Abraham van der Myl, dat aan Wijntgis is opgedragen; vgl. hiervóór, blz. 336.

291 Carel van Mander, Schilder-boeck (Haerlem, 1604), blz. 242a, 246b. — Vgl. H. E. Greve, De bronnen van Carel van Mander voor „Het leven der doorluchtighe Nederlandtsche en Hoogduytsche schilders" ('s-Gravenhage, 1903), register i. v. Wyntgis.

292 Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 818—822; Bredius, Künstler-inventare, a.a.O., VII, S. 245.

293 Vgl. Jacob Cats, Houwelyck (Middelburgh, 1625).

294 Verrekijkers.

295 Van de Venne, Tafereel van sinne-mal, t.a.p., blz. 8.

296 Zie over hem: N. N. B. W., II, kol. 137—138 (E. W. Moes); Bredius, Künstler-inventare, a.a.O., III, S. 1042—1064 (alwaar de inventaris van zijn nalatenschap); VII, S. 16—17. — Bernaerts stierf in het Oude-Mannenhuis en werd 22 Juni 1676 begraven. — Het Zeeuws Genootschap bezit van hem een in 1649 geschilderde voorstelling van het huis ter Linde bij Rittem.

297 In het laatste kwart van de eeuw woonde de middelmatige zeeschilder *Aernout* (of *Arnoldus*) *van Anthonissen* in Zieriksee, omstreeks 1640 geboren als zoon van Hendrick van Anthonissen, die eveneens zeeschilder was. De zoon was van 1667 tot 1669 lid van het Sint-Lucasgilde te Middelburg en komt in 1677 in Zieriksee voor, waar zich in het Burgerweeshuis twee grote riviergezichten van hem bevinden, en in de Kamer 's Lands van Schouwen een kaart van Schouwen in 1540 (1690), door hem getekend. — Zie over hem: N. N. B. W., I, kol. 156 (E. W. Moes); Bredius, Künstler-inventare, a.a.O, II, S. 633—635 en de in het register genoemde blzn.

298 Zie over hem: De la Rue, blz. 507—508; Nagtglas, II, blz. 827—828; Bredius, Künstler-inventare, a.a.O., zie register; Immerzeel, t.a.p., III, blz. 171. — Hij werd 19 Januari 1675 te Vlissingen begraven. A. Houbraken (De groote schouburgh der Nederlantsche konstschilders en schilderessen[2] ('s-Gravenhage, 1753), II, blz. 57—58) deelt mee dat Verdoel bij Rembrandt in de leer is geweest. Hij kan de grote schilder hebben leren kennen door diens te Vlissingen wonende zwager François Copal, die met Titia Uylenburgh Rembertusdr. getrouwd was.

Volgens Houbraken was Verdoel uit het Overmaasse afkomstig, maar De la Rue noemt hem Vlissinger van geboorte. Ook zijn zoon en naamgenoot heeft als schilder enige naam gemaakt.

Verdoel was ook lid van de Vlissingse rederijkerskamer „De Blaeu Acolye"; vgl. hiervóór, blz. 144, noot 181.

299 Zie over hem: Nagtglas, I, blz. 215—216; Ermerins, Eenige Zeeuwsche oudheden, VI, blz. 198.

300 Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 94.

301 Zie over hem: De la Rue, blz. 524; Nagtglas, I, blz. 198—199; N. N. B. W., III, kol. 365 (C. de Waard); P. Haverkorn van Rijsewijk, De schutterstukken uit Goes (Archief voor Ned. kunstgesch., 7 (1888—1890), blz. 166—183), blz. 179—183. — De doelenstukken van het Museum Boymans zijn uit 1616.

302 Zie over hem behalve in de vorige noot genoemde bronnen: De la Rue, blz. 524—525; N. N. B. W., III, kol. 372 (C. de Waard).

303 De twee stukken in het stadhuis van Middelburg (1655 en 1662) gingen in Mei 1940 verloren.

304 Zie over hem: N. N. B. W., II, kol. 91 (E. W. Moes). — In 1611 woonde Barra in Amsterdam, in 1623 in Londen.

305 Zie over hem: Kramm, De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, t.a.p., V, blz. 1444; Von Wurzbach, Niederländisches Künstler-Lexikon, a.a.O., II, S. 560.

306 Zie over hem: De la Rue, blz. 551—555; Nagtglas, II, blz. 346—348; N. N. B. W., V, kol. 454 (J. M. Blok); D. Franken Dzn., L'oeuvre gravé des Van de Passe (Amsterdam—Paris, 1881).

307 Zie over hem: Nagtglas, II, blz. 94—95; M. G. A. de Man, Het leven en de werken van Johannes Looff, stempelsnijder en graveur te Middelburg (Archief Z. G. d. W., 1925, blz. 1—72).

308 Vgl. voor het onderstaande vooral Vermeulen, Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst, t.a.p., II, passim, en vooral blz. 324—328, 385—387.

309 Vgl. C. Hollestelle, Het voormalige stadhuis te Vlissingen (Het Huis oud en nieuw, 14 (1916), blz. 335—345); Vermeulen, t.a.p., II, blz. 283—285.

310 T.a.p., II, blz. 242, 289.

311 T.a.p., II, blz. 385—387.

312 T.a.p., II, blz. 324—325.

313 T.a.p., II, blz. 326—327.

314 Vgl. t.a.p., III, blz. 299.

315 Aangehaald bij Unger, De monumenten van Middelburg, t.a.p., blz. 8.

316 Vgl. hiervóór, blz. 98—99, 445.

317 Vgl. J. C. M. Pollmann, Ons eigen volkslied (Amsterdam, 1935), blz. 113.

318 Vgl. hiervóór, blz. 109—111 en Pollmann, t.a.p., blz. 111—112.

319 Vgl. M. A. Vente, Bouwstoffen tot de geschiedenis van het Nederlandse orgel in de 16de eeuw (Amsterdam, 1942), waaraan alle hieronder volgende gegevens zijn ontleend.

320 In 1506/07 moest hij een orgel keuren in Bergen-op-Zoom. — Vente, t.a.p., blz. 73, 108.

321 Vgl. M. A. Brandts Buys, Klokkenspelen in Nederland (z. pl., 1925); F. A. Hoefer, Aanteekeningen betreffende de klokkenspelen van Middelburg (Archief Z. G. d. W., VIII, 1ste stuk (1898), blz. 1—39 (met bijlage: Lijst der klokkenspelers van Middelburg, blz. 35—39).

322 Vgl. M. A. Brandts Buys, Voorloopige naamlijst van Nederlandsche klokkenisten (z. pl., 1925).

323 Vgl. J. W. Enschedé, Het geslacht Burgerhuys, klok- en geschutgieters te Middelburg (Bulletin, uitgeg. door den Nederl. Oudheidkundigen bond, 2de serie, 9 (1916), blz. 221—222; W. S. Unger, Het klokkengietersgeslacht Burgerhuys (Archief Z. G. d. W., 1926, blz. 19—29).

VII. SLOTBESCHOUWING

Het beeld van het letterkundig leven in Zeeland, zoals dat in de voorafgaande bladzijden beschreven is, is het tegendeel van monumentaal. De letterkunde is nooit de sterkste zijde van het Nederlandse kulturele leven geweest, en naar alle waarschijnlijkheid zal ons volk door zijn literatuur wel nimmer een wereldreputatie verwerven. In de vijftiende eeuw hebben onze musici, in de zeventiende eeuw onze schilders op hun terrein internationaal de toon aangegeven, maar er is geen tijdperk aan te wijzen, zelfs niet dat van onze Gouden Eeuw, waarin onze dichters de belangstelling van de gehele Westeuropese wereld hebben bezeten. Niet Cornelis Everaert of Anna Bijns, maar de auteur der „Imitatio" en Erasmus, niet Vondel of Hooft, maar De Groot en Heinsius zijn het geweest, die onze naam buiten de grenzen groot hebben gemaakt. Niet de dichters, maar de schilders en de geleerden zijn de gezanten geweest van onze kultuur. Onze letterkunde kent zomin een Dante als een Petrarca, een Rabelais als een Shakespeare, maar alle eeuwen door hebben onze geleerden het denkleven van hun tijd beïnvloed en zich zo niet de meerdere, dan toch de evenknie geweten van de grote vertegenwoordigers der wetenschappen in de ons omringende landen. Ons volk leeft meer uit de daad dan uit de droom; onder zijn geleerden staan de beoefenaren der exacte wetenschappen vooraan, en terwijl we onze dichters vergaten, bleven onze zeehelden eeuwen lang populair.

Dit alles geldt ook voor Zeeland. Meer dan elders was hier de strijd om het bestaan hard en gebiedend; meer dan welke andere bevolkingsgroep ook moest het Zeeuwse volk onafgebroken wakker en waakzaam zijn, wilde het niet ten offer vallen aan de altijd onberekenbare grilligheid van het water. Dijkwerkers en waterbouwkundigen werden hier geboren, als Cornelis Vermuyden en later Abraham Caland, toekomstige zeehelden als de Evertsens en De Ruyter brachten hier hun jongensjaren door en kozen van hieruit voor het eerst zee. Tezamen met hen groeiden de duizenden naamlozen op, de boeren, de vissers, de schippers en de kooplieden, die het land en de steden welvarend maakten. Op de altijd eendere maatslag van de tijd kwamen en gingen hun geslachten; elk verbonden aan het voorafgaande en het volgende. Er zijn geen plotselinge overgangen aanwijsbaar in het leven en evenmin in het denken der generaties, alles voltrekt zich langs lijnen van geleidelijkheid, en elke breuk in de organische ontwikkeling der geschiedenis, die we een revolutie noemen, werd lang voorbereid in de geest alvorens ze uitgroeide tot een daad. Aldus ontwikkelt zich uit de middeleeuwse idee der katholiciteit van het leven, die in de ene Katholieke kerk haar belichaming vond, de Renaissance die de mens en de wereld ontdekte, en uit deze weer de Reformatie, die het vrijheidsbeginsel, door het Humanisme in de wetenschap toegepast, op de kerk en het geloofsleven betrok. In de Nederlanden valt de strijd om geloofsvrijheid vrijwel samen met die om de nationale vrijheid, en wanneer beide bevochten zijn, helaas ten koste van het verlies der Zuidelijke Nederlanden, breekt voor de Noordelijke gewesten een bloeitijd aan als deze nooit tevoren en nooit meer sindsdien gekend hebben. Het is de tragiek der geschiedenis, dat de nieuwe kerk al heel spoedig na haar vrijmaking overgaat tot vervolging en verdrukking van dissidente groepen,

als wilde ze aantonen dat alle waarden in het leven maar betrekkelijk zijn, en dat de consequente doorvoering van een beginsel tot zelfvernietiging moet leiden.

Van dit alles ondervindt Zeeland steeds de weerslag, maar doorgaans minder sterk dan elders, met name in Holland. Het wetenschappelijk leven der Humanisten in Middelburg, Vere en Zieriksee is maar een flauwe afschaduwing van dat in de Vlaamse en de IJselsteden. De Renaissance-dichtkunst heeft in Haarlem en Amsterdam heel wat weliger gebloeid dan in Zeeland, het Romanisme, parallel verschijnsel in de schilderkunst, vindt alleen al daarom in Zeeland weinig ingang, omdat er nauwelijks schilders zijn. Weinig opgewekt is er ook het rederijkersleven; een landjuweel van enige betekenis vond er nimmer plaats. Alleen in de scheepvaart en het handelsverkeer der vijftiende en zestiende eeuw, straks ook in de economische opbloei tijdens onze Gouden Eeuw neemt Zeeland een naar verhouding tot Holland gelijkwaardig aandeel. Maar vooral in het kerkelijke en godsdienstige leven domineert het tijdens de Republiek. Het blijkt uit het gezag van de Zeeuwse synoden, uit het aandeel der Zeeuwse theologie in de Bijbelvertaling, uit het aandeel dat de Zeeuwse predikanten nemen in het wetenschappelijke leven van hun tijd, het blijkt vooral ook uit de diepe en langdurige invloed van het Piëtisme, dat in Zeeland voor het eerst wortel heeft geschoten.

Door hun geografische ligging waren de Zeeuwse eilanden het natuurlijke overgangsgebied van Vlaanderen naar Holland. Ook al vóór de zestiende eeuw was de invloed der Zuidelijke gewesten er sterk, o.a. als gevolg van de bedijkingen op Zuidbeveland en Schouwen, die van de Vlaamse kloosters Ter Duinen bij Veurne en Ter Doest bij Lissewege uitgingen. Via Zeeland dringen de rederijkerskamers in de Noordelijke gewesten door; indien de Middelburgse kamer al niet de oudste is, dan behoort ze toch, met die van Vere, Goes en Reimerswaal, tot de oudste kamers uit het Noorden. En als, bijna anderhalve eeuw later, vooral na de val van Antwerpen tienduizenden vluchtelingen uit Vlaanderen en Brabant naar de Zeeuwse eilanden uitwijken, wordt de Vlaamse invloed in Zeeland van dusdanige aard dat het volk er in zijn taal, in zijn zeden en gebruiken en vooral in zijn geloofsleven nog na drie en een halve eeuw en langer de sporen van is blijven dragen. Vooral onder invloed van deze rigoureuze Calvinisten keerde het gewest zich eerst tegen het sluiten van het Bestand, later ook tegen de vrede van Munster. Beide keren zonder succes, omdat Zeeland in 1609 al lang en breed en voorgoed door Holland overvleugeld was.

Enkele keren scheen het alsof er iets groots zou gaan gebeuren in dit kleine land van vele wateren. In de late Middeleeuwen is de koopvaart, die in Middelburg haar zetel had, van zo grote betekenis geweest dat de stad het kwijnende Brugge had kunnen vervangen, maar het is niet gebeurd. De Schotse stapel heeft aan het wel voorname, maar desondanks altijd klein gebleven Vere een belangrijkheid gegeven, die ver uitreikt boven de rang, waarop het van nature recht had, maar dit privilege heeft niet kunnen verhinderen dat Vere mettertijd een dode stad werd. Het kasteel van Sandenburg, dat onder zijn muren lag, schijnt in het begin der zestiende eeuw als middelpunt van kunstzinnig en wetenschappelijk leven betekenis te zullen krijgen, maar binnen een halve eeuw heeft de dood van de laatste slotheer alle verwachtingen in dit opzicht ijdel gemaakt. De emigratie van Vlamingen en Brabanders opent ongekende perspectieven voor handel en economisch leven, voor wetenschap en

kunst, maar Balthasar de Moucheron moet weldra met de noorderzon vertrekken, en wat er van de emigranten in Zeeland blijft, reikt in kultureel opzicht niet boven rederijkers en dorpspredikanten uit, een enkele uitzondering daargelaten. De eerste universiteit in de Noordelijke Nederlanden had ook in Middelburg opgericht kunnen zijn, maar de keus viel tenslotte op Leiden, en de met veel moeite in het leven geroepen Illustre school van Middelburg leidt een kortstondig en bloedarm bestaan.

Zoals Leiden de geleerden tot zich trekt, doet Amsterdam het de kooplieden. Maar weinige jaren zijn Holland en Zeeland op voet van gelijkheid verbonden geweest, in de tijd toen ze schouder aan schouder optrokken tegen de macht, die hen gemeenschappelijk bedreigde. Weldra wijken hun belangen te zeer uiteen dan dat ze nog langer gemeen front zouden kunnen maken. Dan wordt Zeeland in vrijwel alle opzichten meer en meer naar het tweede plan geschoven. Wat zich op politiek, vervolgens ook op economisch terrein afspeelt, weerspiegelt zich in de letterkunde. Naast Vondel en Hooft, Bredero en Huygens, zijn de Zeeuwen met Cats en De Brune, met Van Borsselen en Hondius verreweg de minderen, alle lofdichters van de „Zeeusche Nachtegael" ten spijt, en wel in die mate dat van een vergelijking zelfs geen sprake kan zijn.

Zoals in de letterkunde ging het ook in de schilderkunst. Op geen enkel terrein hebben de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden zich een zo grote internationale roem verworven als door hun schilders. Een indrukwekkend lange rij van werken, in de musea van alle werelddelen verspreid, legt een welsprekend getuigenis af van het vermogen, dat ons als aangeboren schijnt, om de zintuigelijke indrukken vast te leggen in een zo algemeen menselijke taal, dat de verstilde vroomheid van een Madonna van Bouts, de deerniswekkendheid van de kreupelen van Brueghel of de jacht der wolken langs Hollands lage hemel, zoals Ruysdael ze schilderde, ons op zijn minst nog even sterk ontroeren als het geslacht, dat deze stukken zag ontstaan. Maar wat is de reden dat Zeeland vele schilders van het tweede plan voortbracht, maar nooit een die zich met de grootsten kon meten, noch in de tijd toen in Vlaanderen en Brabant de Van Eycks, Memlinck, Bouts en Jeroen Bosch aan hun werk voor de eeuwigheid arbeidden, noch in de Gouden Eeuw, toen Rembrandt, Hals en Steen hun onvergankelijke glorie schiepen, noch in de negentiende eeuw, toen de Marissen, Israëls en Van Gogh de traditie van onze schildersschool voortzetten? Het is moeilijk, op deze pijnlijke vraag een bevredigend antwoord te vinden. Uit het feit dat sinds lang schilders uit andere streken in Zeeland inspiratie komen zoeken voor hun kunst, blijkt dat het landschap niet de schuld draagt van deze lacune. Zeker heeft de rijkdom der Brugse en Antwerpse, later der Amsterdamse kooplieden het ontstaan van schildersscholen bevorderd, maar hebben van de zestiende tot de achttiende eeuw ook in Middelburg en Zieriksee geen handelsmagnaten geleefd, die zich met hun gezinnen lieten uitschilderen? Het schilderij dat Cornelis de Zeeu van Pierre de Moucheron met zijn vrouw en al hun twintig kinderen heeft gemaakt, is de bevestiging van deze veronderstelling. Ook Middelburgse regenten en confrerieën hebben getracht, de vergankelijkheid van hun kleine namen te bezweren door althans hun beeltenis voor het nageslacht vast te leggen, maar in het gunstigste geval was het een Willem Eversdijck, die zijn talent in dienst van hun ijdelheid stelde. Men zou willen weten waarom het zeventiende-eeuwse schildergenie Zeeland als het ware angstvallig heeft vermeden, terwijl in steden als Haarlem en Delft, aanmerkelijk minder van betekenis dan Middelburg, in deze zelfde tijd hele schildersscholen kunnen ontstaan. Maar ook deze vraag keert

als zovele andere ledig weer tot wie ze stelde. Men kan alleen constateren dat de Zeeuwen klaarblijkelijk geen picturale aanleg hebben bezeten, zomin als een muzikale aanleg dit volk eigen is geweest.

De samenvatting van deze beschouwingen kan geen andere zijn, dan dat de Zeeuwen weinig hebben bijgedragen tot de Nederlandse kunst. Niet op dit terrein ligt hun betekenis voor de opbouw van ons volk, maar op dat van de wetenschap, en dan vooral van de natuurwetenschappen, waarin zij met Paulus van Middelburg, Philips Lansbergen en Isaack Beeckman op verdienstelijke wijze vertegenwoordigd zijn.

Slechts op één ander terrein van het geestelijke leven hebben de Zeeuwen meer en grotere waarden bijgedragen tot de Nederlandse volksgemeenschap: op dat van het geloofsleven. „It is well said, in every sense", zegt Carlyle [1], „that a man's religion is the chief fact with regard to him. A man's, or a nation of men's". Wie deze woorden onderschrijft, heeft reden om Zeelands aandeel in het Nederlandse geestesleven tenslotte toch weer hoger te schatten dan het aanvankelijk leek. Het Calvinisme, dat voor de ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden als natie van groter betekenis is geweest dan een van de andere Protestantse gezindten, rustte nergens op hechter pijlers dan in Zeeland. Sociale en economische factoren hebben er het hunne toe bijgedragen, dat dit gewest vooral in godsdienstig opzicht zo grote krachten zou ontplooien. Maar in sterker mate nog wellicht is de gepraedisponeerdheid van de Zeeuwen voor het Calvinisme daarop van invloed geweest. De eigenaardige nuance van het calvinistische geloof, die hier het eerst en het sterkst tot uiting kwam, heeft zich ook buiten Zeeland doen gelden en in zekere zin het godsdienstige leven van ons volk telkens weer beïnvloed. Het Piëtisme, dat persoonlijk geloofsleven en praktische beleving van de vroomheid tegenover vormelijke rechtzinnigheid stelde, vond in Zeeland zijn wegbereiders: de Teelincks, Udemans en anderen. In Cats, bijna twee eeuwen lang populair als geen ander dichter vóór en na hem, heeft deze stroming het Nederlandse volk in brede lagen beïnvloed. Kon Zeeland dan geen groot dichter toevoegen aan de dichters van onze Gouden Eeuw, het nam revanche door een dichter, wat ons betreft een rijmelaar voort te brengen, die ook in Holland meer gelezen werd dan zelfs de besten onder de Hollandse dichters. In kunstzinnig opzicht was en bleef het ook nadien de mindere van Holland, maar wat het daarin te kort schoot, compenseerde het doordat het in zijn piëtistisch mysticisme aan het godsdienstig leven van ons volk een karaktertrek toevoegde van grote en wezenlijke betekenis. En het is tenslotte niet de poëzie, maar het geloof, dat het karakter van een volk bepaalt en het zijn plaats toekent in de wereld en in de geschiedenis.

[1] Thomas Carlyle, On heroes, hero-worship and the heroic in history (London, 1872), p. 2.

NAAMREGISTER

Abrahamsz (Galenus), 186
Adams (Thomas), 206
Adolf van Bourgondië, 31, *35—36*, 37, 41, 53, 61, 89, 97, 155
Adolfs (Roelant), 86, 88, 138, 140
Adriaen van Borselen, 7, 62
Adriaensdr. (Christina), 145
Adriaense (Jan), 455
Adriaensz (Adriaen Cornelis), 381
Aegidius (Guilielmus), 41
Aegidius (Johannes) (Gilles van Leeuw), 28
Aegidius (Petrus), 32, 43, 48
Aelianus, 317
Aerarius (Theodorus), 225, 400
Aerssen van Wernhout (Cornelis van), 248
Aerts (Hendrick), 450
Aesopus, 49
Agricola (Wolfgang), 400
Aitzema (Foppe van), 185, 469
Albertus van Oostenrijk, 83
Alboldus (Abt), 27
Albrecht van Beieren (Hertog), 16
Alciati (Andrea), 252
Aldegonde (Philips van Marnix van Sint-), 94, 161, *162—163*, 166, 171, 201, 337, 339, 343, 373, 405.
Alewijnsz (Hendrik), 157, 158, 198
Alianus, 91
Alma (Eilardus of Eclardus), 403
Alta Terra (Henricus Nicolai de) (van Hogelande), 28, 131
Alta Terra (Joachim Nicolai de), 21
Alting (Menso), 403
Alva, 9, 159, 326, 341, 348, 351, 422
Amalia van Solms, 148
Amama (Sixtinus), 212
Amicus (Petrus) (Peter de Vriendt), 41, 442
Ampzing (Samuel), 181
Amsterdam (Alardus van), 32, 33
Anaxagoras, 410
Andreas (Valerius), 327
Angel (Philip) (schilder), 378, 449, 472
Angel (Philip) (schoolmeester), 472
Anglicus (Bartholomeus), 47
Anna van Bergen, 37, 53, 69
Anna van Borselen, 7, 31, *34*, 35, 36, 61
Anna van Bourgondië, 7, 62
Anochée, 410
Anthonissen (Aernout of Arnoldus van), 473
Anthonisz (Jacob), 442
Anthonisz (Jan), 22
Anthuenis (Meester), 422, 457
Antonie van Bourgondië, 37, 54
Antonius van Bergen, 34
Antonius van Glymes, 61
Apart (Appaert, Happaert) (Jan), 79, 422
Aper (Jacob), 304
Apollonius (Caspar), 300
Apollonius (Willem), *188—192*, 212, 213, 434
Appaert (Apart, Happaert) (Jan), 79, 422
Appart (Happart) (Abraham), 189
Apuleius, 283
Apyroneus (Cornelius) (Cornelius Psychroecclesius, Cornelis van Couckercken), 38, 41, 60, 62
Arduenna (Remaclus), 43
Arentsz (Dirck), 156
Ariosto (Lodovico), 284
Aristoteles, 283, 327, 347, 398, 410
Arminius (Jacobus), 84, 161, 339, 406, 433
Arnedo (Geslacht De), 20
Arnisaeus (Henning), 269, 285
Arondeaux (Justinus), 431
Assche (Justinus van), 431
Ast (Balthasar van der), 449
Athanasius, 284
Athenaeus, 259
Aubigné (Théodore Agrippe d'), 284
Augustinus, 33, 34, 52, 60, 259, 262, 264
Aurelius (Cornelius), 155
Aurelius Victor, 283, 398
Aurifaber (Aegidius) (Jillis Goudsmit), 29
Ausonius, 283
Averroës, 410
Avicenna, 410
Awyts (Jacop), 120, 152

Baarlant (Johan van), 369
Baarlant (Michiel van), 3, 16, 23, *369—370*, 417
Bacon (Francis), 284, 439
Baerland (Geslacht Van), 20, 202, 369
Baerland (Cornelis van), 64
Baerland (Hubert van), 36, 41, 58, 416
Baerland (Michiel van), 202
Baerland (Simon van), 416
Baerland (Simon Jansz.), 416
Baerle (Barlaeus) (Caspar van), 45, 301, 327, 340, 393, 394, 416, 463
Baerle (Ida van), 372
Baerle (Suzanna van), 361
Baersdorp (Cornelis van), 21
Baerse (Pieter van der), 81
Baggaert (Sara), 212
Baggaert (Susanna), 208
Balzac (Jean Louis Guez de), 471
Banckert (Adriaen), 148, 472
Banckert (Joos), 379
Bara (Jacobus), 144
Bara (Jan), 96, 144
Barbari (Jacobus de), 58
Bargagli (Jeronimo), 259
Barlaer (Abraham van), 473
Barlaer (Cornelis van), 450, 472
Barlaeus (van Baerle) (Caspar), 45, 301, 327, 340, 393, 394, 416, 463
Barlandus (Cornelis), 63
Barlandus (Hadrianus), 21, 30, 31, 32, 33, 36, 38, *40—41*, 49, 51, 52, 60, 61, 64, 67, 416
Barlandus (Hubertus), *36—37*, 41, 59, 416
Baronius (Robertus), 413
Barra (Joannes), 452, 473

Bartas (Guillaume du), 104, 270, 284, 292, 316, 324, 325, 335, 356, 358, 361, 362, 399
Baselius (Jacobus), 151, 165, 197, 365, 366, 369, 412, 415, 416
Baselius (Samuel), 416
Basilius, 37
Bastaerdt (Adriaen), 415
Baston (Joris), 455
Baston (Louis), 455
Battus (Cornelis), 35, 51, 68
Battus (Jacobus), 33, *34*, 35, 60, 61
Bauda(e)rt (Willem) (Baudartius), 189, 200, 368, 445
Baudius (Dominicus), 24, 65, 327, 338, 343, 405
Bax (Barbara Zegers), 403
Baxter (Richard), 206
Bayard (Nicolaas), 328
Bayly (Lewis), 206
Baynes (Paul), 426
Beaufort (P. de), 145
Beaumont (Geslacht Van), 372
Beaumont (Aarnoud van), 393
Beaumont (Aeghte van), 393
Beaumont (Herbert van), 299, 392, 393, 399
Beaumont (Simon van), 22, 23, 45, 193, 220, 226, *228—230*, 238, 240, 242, 247, 249, 252, *299—306*, 326, 339, 375, 376, 392, 393, 394, 399, 432
Beaumont (Simon van), de zoon, 301
Becar Borsalus (Joannes) (Jan Beker van Borselen, Johannes Beker Borsalus), 21, *31*, 33, 36, 37, 41, 58, 59, 67
Becius (Aegidius), 400
Becius (Johannes) († 1628), 208
Becius (Johannes) (1623—na 1690), 417, 430
Beckx (Jasper), 460, 473
Beeckman (Abraham), 439, 467
Beeckman (Isaac), 418, 432, 435, *438—439*, 461, 478
Beeckman (Jacob), 438, 439, 467
Beka (Joannes de), 60
Beker van Borselen (Jan) (Joannes Becar Borsalus, Johannes Beker Borsalus), 21, *31*, 33, 36, 37, 41, 58, 59, 67
Bellaert van Ziericxee (Jacob), 47
Bellonus, 398
Belosius (Janus), 341
Berchem (Lodewijk van) (Ludovicius Berchemius), 402
Berck (Hubert), 304
Berckmans (Hendrik), 449, 467, 472
Berd (Pieter de) (Petrus Bertius) (de vader), 423, 458
Berg (Geslacht Van den), 335
Berg (Willem van den), 334
Berghe (Jacob van), 135
Berghe (Marie van den), 125
Bernaerds (Jasper), 122, 140, 152, 194, 378, 404
Bernaerts (Laurens), 451, 472, 473
Bernardus, 177
Bertgels (Catharina), 136
Bertius (Petrus) (Pieter de Berd) (de vader), 423, 458
Bertius (Petrus) (de zoon), 458
Besold (Christophorus), 284
Beu(c)kelaar (Cornelis), 193, 196, 215, 431, 432
Beverwijck (Johan van), 225, 273, 285, 335, 340, 369, 373, 402, 405, 406
Beyeren (Arnoud van), 377
Beza (Theodorus), 163, 284
Bibliander (Theodor Buchmann), 337
Bicker (Andries), 301
Biefield (Nicholas), 182
Bierses (Ardt), 151
Bieselingen (Joachim Hubrechts van), 21, 40, 441
Bieze (Anthonie) (Antonius Biesius), 430, 461
Blancardus (Stephanus), 463
Blanckaert (Blancardus) (Nicolaes), 434, 447, 452, 467, 471
Blauwaert (Jan Matthysz.), 156
Bleu (François le), 366, 374
Blieck (Daniël de), 450, 453
Blocxs (Lieven Anthonisz.), 39
Bloemaert (Abraham), 452
Bloemaert (Hendrick), 212
Blon(d) (Michiel le), 380
Blount (Charles), 60
Blount, lord Mountjoy (William), 60, 61
Blijenburg (Adriaen), 66, 383
Blyenburgh (Cornelis van), 316, 317, 319, 325, 398
Blyenburgh (Heyman van), 398
Blyenburgh (Wolfert van), 398
Blijhooft (Zacharias), 449
Blyleven (Klaas), 455
Bocheroel (Aegidius), 29
Bock (Clara de), 468
Bockenberg (Pieter Cornelis), 447
Bodin (Jean) (Johannes Bodinus), 269, 284
Boehme (Jacob), 360
Boenaert (Laurens), 197, 208, 230, 328, 400, 431
Boendale (Jan van), 259
Boëtius, 284
Boey (Boy) (Geslacht), 20, 245
Boey (Boy) (Cornelis), 15, 23, 45, 46, 63, 66, 85, 137, 181, 215, 300, 314, 328, 369, 375, 379, 386, 394, 396, 399, 401, 402, 415, 416, 470
Boeije (Dana), 417
Boeije (Jan), 415
Boeye (Maria) 415
Bogerman (Reinier) (Regnerus Bogermannus), 189, 225, 400
Boisot (Charles de), 10
Bol (Johan), 415
Bollaert (Geslacht), 137
Bollaert (Daniël), 137
Bollaert (Johannes), 137
Bollaert (Samuel), 82, *84—85*, 87, 88, 130, 136, 138
Bollaert (Titus), 84
Bolle (Geslacht), 464
Bolten (C.), 144
Bommenée (Geslacht), 12, 20
Bonte (Hugo de), 23
Bontius (Regnerus), 327
Boom (Eleonora Jansse), 222
Boone (Jan Jacobse), 113
Booth (Everardus), 343
Bor (Pieter), 159
Boreel (Geslacht), 12, 20, 464
Boreel (Adam), 186, 187, 211, 213, 443
Boreel (Anna), 376
Boreel (Jacob), 186
Boreel (Johan(nes)), 23, 186, 300, 371, 431, 443
Boreel (Pieter), 20, 159, 376
Bornius (Henricus), 415
Borre (Pieter van), 382
Borrendamme (Geslacht Van), 20

Borsalus (Joannes Becar, Jan Beker van Borselen, Johannes Beker Borsalus), 21, *31*, 33, 36, 37, 41, 58, 59, 67
Borselen (Geslacht Van), 13, 14, 16, 20, 34
Borselen van der Hooge (Geslacht Van), 23
Borsselen (Margaretha van), 398
Borsselen (Martina van), 316, 398
Borsselen (Philibert van), 1, 16, 23, 192, 218, 221, 231, 238, 239, 240, 292, *315—326*, 336, 345, 354, 362, 364, 397, 399, 403, 408, 411, 477
Borsselen (Wolfert van) (Baljuw van Goes), 315
Bos (Lambert van den), 361
Bosch (Jeroen), 477
Bosschaert (Abraham), 449
Bosschaert (Ambrosius), 418, 448, 449, 472
Bosschaert (Ambrosius) (de zoon), 449
Bosschaert (Cornelis), 189
Bosschaert (Johannes), 449
Bosschaert (Thomas Willeboorts), 472
Bossche (Klaas van den) (Nicolaes van Broekhoven), 48, 49, 67
Bostijns (Anthoninia Joosdr.), 152
Botherius (Rodolphus) (Rudolf Bouthrays), 284
Botticelli (Sandro), 169
Boudaen (Geslacht), 12
Boudaen (Simon), 20
Boudaen–Courten (Geslacht), 473
Boudewijn van Bourgondië, 30
Boulenger (Julius Caesar), 284
Bourel (Ruffin), 20
Bourgondië (Geslacht Van), 34
Bouthrays (Rudolf) (Rodolphus Botherius), 284
Bouts (Dirc), 477
Bouwens (Leenaert), 157
Boxhorn (Marcus Zuerius van), 51, 69, 100, 181, 225, 327, 328, *364—365*, 366, 368, 369, 399, 400, 401, 412—416, 420, *443—444*, 446, 457, 463, 470
Boy (Boey) (Geslacht), 20, 245
Boy (Cornelis) (Boey), 2, 15, 23, 45, 46, 63, 66, 85, 137, 181, 215, 300, 314, 328, 369, 375, 379, 386, 394, 396, 399, 401, 402, 415, 416, 470
Boy (Cornelis Quirijnsen), 85
Boy (Crijn Cornelisz.), 137
Boy (Johanna), 379
Brackelaer (Guillaume), 455
Braem (Geslacht), 464
Brahé (Tycho), 436
Brandt (Catharina), 392
Brandt (Geraerdt), 226
Brandt (Hendrik), 189, 197, 206, 208, 211, 400, 433, 457
Brandwijck en Bloklandt (Anna van), 369
Brant (Martijn), 128
Branteghem (Jan van), 58
Branteghem (Willem van), 58
Brasser (Adriaen), 116
Bredero (Gerbrand Adriaensz.), 42, 111, 217, 218, 238, 239, 241, 242, 243, 291, 295, 297, 356, 363, 477
Brederode (Anna van), 398
Brederode (Arthur van), 398
Brederode (Reinoud III van), 398
Brederode (Walraven van), 162, 201, 398
Breide (Jacobus) (Jacob Cats), 246
Bremden (Daniël van (den)), 205
Brès (Guido de), 157
Breijde (Anna Jacobsdr.), 382
Breijde (Jacob Jansz.), 382
Breijde (Leenken), 244
Brisson (Barnabas), 269, 284
Broeck (Barbe van den), 471
Broekhoven (Nicolaes van) (Klaas van den Bossche), 48, 49, 67
Bronckhorst (Everard), 249, 299, 374
Broucke (Willem van den), 133
Brouërius van Niedek (Mattheus), 374
Broughton (Hugh), 443
Brouk (Abraham van den), 402
Brouwer (Jan Cornelisz.), 112
Brouwershaven (Adriaen Cornelisz. van), 41
Browne (Robert), 167, 168
Brueghel (Jan) („de Fluwelen Brueghel"), 448, 449
Bruellis (Hendrik van), 112
Bruis (Joris), 455
Bruna (Susanna), 414
Brune (Johan de), 22, 23, 85, 94, 165, 172, 181, 192, 193, 207, 220, *231—232*, 238, 240, 252, 305, *306—315*, 356, 363, 371, 395, 396, 397, 402, 420, 421, 443, 444, 447, 452, 469, 477
Brune, de jonge (Johan de), 467
Bruno (Henrick) (Henricus), 181, 366, 367, 368 399, 412, 414, 415
Bruynvisch (Martinus), 118, 194, 197, 365
Bruynvisch (Rochus), 415
Bruys (Hugo), 68
Bucerus (Gerson), 15, 189, 196, 197, 212, 419, 420
Buchell (Arend van), 201
Bullinger (Heinrich), 157
Burchgrave (Johanna de), 342, 408
Burchoorn (Isaac), 243
Burgerhuys (Geslacht), 13, 455
Burgerhuys (Jan), 455
Burgerhuys (Johannes), 455
Burgerhuys (Michiel), 455
Burgh (Geslacht Van), 20
Burgh (Abraham van der), 446, 447
Burgher (Politer) (Joachim), 16, 41, 43, 62, 64, 442
Burght (Maria van der), 472
Burman (Pieter), 37, 375
Burs (Gillis of Aegidius), 429, 467, 472
Burs (Jacob), 164, 188, 191, 192, 197, 460
Burs (Melchior), 181
Buscaré (Abraham), 451
Busleiden (Hieronymus), 31, 40
Buusere (Bucerus) (Gerson de), 15, 189, 196, 197, 212, 419, 420
Buys (Petrus), 29
Buysere (Bucerus) (Gerson de), 15, 189, 196, 197, 212, 419, 420
Buzere (Bucerus) (Gerson de), 15, 189, 196, 197, 212, 419, 420
Byfield (Nicholas), 426
Bijns (Anna), 475

Cads (Arjaantje Cornelis), 382
Cadts (Neeltje Cornelisdr.), 382
Calvijn (Johannes), 128, 157, 163, 176, 284
Camden (William), 326, 327

Camerarius (Philippus), 284
Caminadus (Augustinus Vincentius), *32—33*, 59
Campe (Jacob), 300, 372, 393, 462
Campe (Petronella), 372
Canis (Jacobus) (Jacob de Hont), 125, 126, 153
Canisius, (Raphael de Hond), 429
Cannenburgh (Hendrik (van)), 82, *83—84*, 130, 135, 136, 137, 165, 193, 203
Canu (Robbert Robbertsz. le), 204, 205
Capitain (Pieter) (Petrus Stratageus), 41
Carbonier (Eleonora), 37, 62
Carbonier (Pieter), 62
Carleton (Dudley), 189
Carnotensis (Bernardus Silvester), 388
Cartwright (Thomas), 168
Casaubonus (Isaäc), 341, 443
Casselletanus (Petrus Zutpenius), *36*, 41, 60
Cassier (de Ries) (Hans), 167
Cassiodorus, 284
Castelein (Mathijs de), 111
Castro (Geslacht De), 20
Castro (Nicolaus de), 48, 158, 422
Castro (Rodericus a), 285
Cato, 283
Cats (Geslacht), 20, 244
Cats (Adriaen), 382
Cats (Adriaen Cornelisz.), 244, 246
Cats (Anna), 248
Cats (Cornelis), 244, 248, 377, 382, 383
Cats (Cornelis Cornelisz.), 244, 381
Cats (Elisabeth), 248
Cats (Helene), 248
Cats (Jacob), 3, 5, 13, 16, 17, 22, 23, 45, 66, 85, 94, 102—104, 126, 148, 164, 170, 172, 180, 181, 193, 218—221, 223, 224, 226, *230*, *231*, 241, 243, *244—299*, 300, 304—307, 310, 312—314, 326, 327, 330, 333, 340, 342, 356, 363, 366, 370, 371—374, 376, 377, 380—386, 388—391, 393, 396, 400—402, 411, 419, 420, 427, 431, 432, 436, 448, 459, 460, 466, 467, 477, 478
Cats (Johannes) (15de eeuw), 50
Cats (Johannes) (zoon van Jacob), 248
Cats (Leenken), 244
Cats (Leonard), 382
Cats (Lijsbeth), 382
Cats (Matthijs), 41, 244, 381, 382
Cats (Quirina), 244
Cats (Salome), 234, 244
Cats (Salomon), 382
Catullus, 283, 366, 394
Cau (Geslacht), 20
Cau (Bonifacius), 144
Cau (Cornelis), 442
Caversinus (Bartholomaeus), 40, 43, 44
Cele (Johannes), 55
Charles van Bourgondië, 152
Charlotte van Bourbon, 398
Chastellain (Georges), 7
Chevael (Petrus), 373
Christiaan II van Denemarken, 155
Christmann (Jacobus), 466
Cicero, 283, 312, 360, 362, 398
Ciriacinus (Sebastianus), 51
Claerbout (Joos), 94, *95—96*, 129, 130, 144, 193, 194
Claerbout (Joris), 142, 143
Claerbout (Stefanus), 144
Claert (Jacques), 95
Claessens (Marcus Klaasz), 455
Claesz (Pieter), 449
Clairvaux (Bernard van), 284
Clais (Mr.), 49
Claudianus, 284
Clemens non Papa (Jacobus), 55, 69, 453
Clement (Geslacht), 70
Clement (Antonie), 366, 413
Clenardus (Nicolaes), 60
Cloetinghen (Johannes de), 50
Clusius (Carolus), 341, 343, 440, 468
Cocq (Adriaen de) (Adrianus Cocquius), 366, 413
Cocq (Mattheus), 415
Codde (Willem van der) (Coddaeus), 339, 405
Coenraat, 454
Cole (Hugo), 464
Cole (Jacques), 238, 372, 375
Collaertsen (Sebastiaen), 131
Colorius (Joannes), 392
Colvius (Andreas), 403
Colijn (koster te Middelburg), 77
Colyn (Anthon), 139
Commelin (Caspar), 414
Confleyt (Nicolaes) (Nicolaus Conflita, Nicolaas van Crompvliet), 25, 40, *43*
Conincx (Regius) (Martinus), 163
Conradus (Guilhelmus), 34
Conyns (Maria), 137
Cool (Jacob), 36
Cooman (Jan), 373
Coomans (Jan Jansz.), 222
Coomans (Johanna), 23, 220, *222—225*, 240, 251, 265, 273, 285, 373, 374, 385
Coorne (Catharina), 137
Coornhert (Dirck Volckertsz.), 253
Copal (François), 473
Copernicus, 436, 437
Coppenolle (Joost van), 380
Coppens (Ir.), 143
Cordatus (Hadrianus), 31, *32*, 33, 41, 48, 59, 67, 156
Cornelis (Geertruidt), 458
Cornelissen (Reinier), 47
Cotton (John), 426
Couckercken (Cornelis van) (Cornelius Psychroecclesius, Cornelius Apyroneus), 38, 41, 60, 62
Courten (Geslacht), 384
Courten (Johan Boudaen), 138
Courten (Pieter), 251, 252, 408, 458
Coutereels (Johan), 193, 424, 435, 452, 460, 464
Couwenburch (Geslacht), 381
Couwenburgh (Geslacht Van), 20
Couwenburgh (Jan van), 22
Couwenburgh (Pieter), 22
Craen (Laurens), 449
Cragius (Gregorius), 434
Cramail (Adrien de), 259
Craneveld(ius) (Franciscus), 58, 60, 62
Crocus (Cornelius), 33, 265
Crompvliet (Nicolaas van) (Nicolaes Confleyt, Nicolaus Conflita), 25, 40, *43*
Cromstryen (Claes Willem Symonse van), 372
Cromstrijen (Cornelius), 401
Cunaeus (Petrus) (Pieter van der Cun), 226, 301, 327, 334, 375, 402, 413, 443, 447, 471
Cuyper (Cornelis de), 167

Dach (Johan (van)), 23, 26, 402
Daele (Simon van), 54
Daensius (Petrus), 156, 198

Dafforne (Richard), 141, 458
Dale (Françoys de la), 445
Dale (Jan van), 421
Dale(n) (Jeremias van), 131, 409
Damhouder (Joost de), 284
Dammaert (J.), 144
Dammaerts (Maria), 95
Danaeus (Lambertus), 335
Danckerts (Ghisilinus), 55, 56
Daneau (Lambert), 426
Dante, 169, 351, 475
Dathenus (Petrus) (hervormer), 94, 159, 339
Dathenus (Petrus of Pieter Pietersz.) (Middelburgs rederijker), 86, 139
David (Jean), 83, 165
David van Bourgondië, 30
Decker (Jeremias de), 291
Deelen (Dirck van), 450, 451, 472
Deelen (Deliën) (Nicolaes Antonisz. van der), 23, 193, 234, 239
Delen (Wouter van), 378
Delff (Willem Jacobsz.), 212, 373, 380, 409
Deliën (Deelen) (Nicolaes Antonisz. van der), 23, 193, 234, 239
Deliën(Maria van der), 378
Delmanhorstius (Henricus), 327
Dematius (Carolus) (Karel de Maets), 190, 196, 212, 429
Democritus, 91, 330, 410
Denck (Johannes), 167
Dene (Eduard de), 253
Deodati (Jean), 400
Descartes (René), 438
Desportes (Philippe), 304
Diest (Willem van), 242
Dieu (Lodewijk de), 196, 369, 443
Diogenes, 410
Dirk IV (Graaf), 444
Dod (John), 173
Dodius (Elisabeth), 416
Doll (Balthasar), 421
Dominis (Marcus Antonius de), 339
Doncker (Jean), 458
Donne (John), 361, 370
Dorme (Andries van), 108, 149, 150
Dorp (Arend van), 372
Dorp (Dorothea van), 372
Dorp (Frederik van), 372
Dorp—Van Trello (Sara Adriana van), 372
Dorpius (Martinus), 36, 58
Dorth (Johannes van), 196
Dou (Gerard), 294
Doublet (Philips), 372
Dousa (George), 323, 343
Dousa (Jacobus), 397
Dousa (Janus) (de vader), 42, 44, 52, 68, 299, 300, 302, 323, 343
Dousa (Janus) (de zoon), 303, 304, 465
Dousa (Stephanus), 323
Dousa (Theodorus), 143, 376
Downam (George), 189
Drogo (Bisschop), 24
Dulcia (moeder van Hadrianus Barlandus), 63
Dullaert (Heiman), 295
Duplessis—Mornay (Philippe), 341
Dürer (Albrecht), 55, 450
Duvelaar (Geslacht), 225
Duvelaar (Pieter Joosse), 364
Duvelaar (Susanna), 364
Duvenvoirde (Johan van), 315, 398
Duymen (Agnetken), 403
Duynherder (Gerrit), 157
Duyveland (Geslacht Van), 20

Eede (Johannes van den), 421
Eepen (Jacob van), 100, 101, 143, 146
Eepen (Matthijs van), 100, 101, 143
Egmont (Lamorael, graaf van), 87, 88
Egnatius, 283
Elisabeth (koningin van Engeland), 14, 166, 361
Ende (Samuel van den), 402
Ennius, 358
Epen (Johannes van), 142, 143
Episcopius (Simon), 340
Erasmus, 29—37, 40, 44, 48, 51, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 155, 157, 255, 256, 259, 279, 442, 475
Erdorf (Cornelius), 31
Erik XIV van Zweden, 62
Ernst van Nassau, 194
Erpenius (Theodorus), 443
Escouteaux, 356
Essen (Henricus ab), 400
Essen (Joannes van), 431
Eufrenius (Albertus) (Albert Jansz. Goedhart), 416
Euripides, 283
Everaert (Cornelis), 475
Everaerts (Everardus) (Nicolaes), 41, 42, 442
Everdijk (Michael), 74, 132
Eversdijck (Geslacht), 16, 22
Eversdijck (Cornelis), 436, 452, 464
Eversdijck (David), 415
Eversdijck (Willem), 452, 464, 468
Everts (Jan), 156
Evertsen (Geslacht), 475
Evertsen (Jan), 14, 95
Ewoutz (Bouwen), 14
Eyck (Hubert en Jan van), 477
Eyndius (Jacobus) (Jacob van den Eynde), *44—45*, 65, 66, 150, 310, 414, 420, *444—445*

Faukeel (Herman) (Hermanus Faukelius), 136, 167, 173, 189, 205, 206, 212, 314, 327, 395, 419, 424, 443, 460, 472
Favolius (Hugo), 43, 65
Felinus (Jacobus) (Jacob Cats), 246, 382
Feylingius (Johannes), 360
Fierens (Jacques), 421
Finson (Geslacht), 451
Finson (Arnould), 451
Finson (David), 451
Flavius Josephus, 262, 265, 387
Floris (Frans), 54
Floris III (Graaf), 15
Floris V (Graaf), 51
Fockedeys (Jan), 455
Fontaine (Jean de la), 241
Fonteyne (Claude), 149
Four (Jacques du), 430
Fourmenois (Geslacht) 384
Franck (Sebastian), 167
Frank (Karel), 410, 469
Frank van Borselen, 7, 46
Frans I (koning van Frankrijk), 125
Frederik Hendrik (Prins), 3, 100, 194, 215, 227, 438, 446, 452, 458
Frederik V van Bohemen, keurvorst van de Palts, 460
Frobenius (Joannes), 59, 384
Fruytiers (Jan), 90

Gabbema (Simon Abbes), 366, 413
Gail (Andreas), 284
Galenus (Mattheus), 41
Gallaeus (Servatius) (Servais Galle), 366, 412, 415
Gallus (Carolus) (de Haan), 433
Gama (Vasco da), 8
Gansfort (Wessel), 62, 157
Gassarus (Achilles Pirminius), 337
Gassend (Pierre), 439
Gataker (Thomas), 284
Geldenhauer Noviomagus (Gerardus), *30—31*, 32,

33, 39, 51, 52, 58, 60, 62, 63, 156
Gelder (Abraham de), 417
Geldorp (Gortzius), 384
Geleinse (Apollonia) (Gillisse), 374
Geleinse (Quirijn), 21
Gelre (Pieter van), 2, 285, 314, 396
Gerbrandsz (Gerbrand), 381
Gerobulus (Oudraadt) (Johannes), 196
Gesner (Conrad), 284
Gesnerus, 337
Gessel (Jan Cornelisz. van) (Gesselius), 246, 382
Gheurts (Reyer), 152
Gheyn (Catharina de), 419, 451
Gheyn (Jacob de), 379, 419, 448
Gheyn (Jacob Jansz. de), 419
Ghistele (Cornelis van), 403
Ghistele (Joost van), 152
Gichtel (Johann George), 360
Gilbert (William), 439
Gillis (Sacharias) (16de eeuw), 455
Gillis (Sacharias) (17de eeuw), 455
Gillisse (Geleinse) (Apollonia), 374
Gillijsse (Cornelis), 113
Goddaeus (Conradus), 65
Godebald van Utrecht (Bisschop), 27
Godin (Geslacht), 12
Goedaert (Johannes), 421, 440, 441, 449, 452, 468
Goedhart (Albert Jansz.) (Albertus Eufrenius), 416
Goes (Geslacht Van der), 464
Goes (Adriaen van der), 417
Goes (Anna van der), 417
Goes (Cornelia van der), 417
Goes (Digna van der), 417
Goes (Hubrecht Jansz. van der), 112
Goes (Hugo van der), 70
Goes (Joannes Antonides van der), 147
Goes (Matthias van der), 47
Goes (Nicolaus van der), 417
Goes (Pieter Lenaerts van der), *109—111*, 130, 454
Goetthem (Geslacht Van), 88
Goetthem (Pieter van), 85, *88—89*, 139
Goltzius (Hubert), 54, 69
Gomarus (Franciscus), 161, 173, 181, 188, 196, 197, 206, 208, 314, 327, 338, 339, 405, 434, 462, 471
Gommersz (Job), *119—120*, 130, 151
Gongora (Luis de Argote), 360, 362
Goodwin (George), 265
Gossaert van Mabuse (Jan), 30, 37, 53, 58, 450, 451
Gouche (J. le), 468
Goudhoeven (Wouter van), 408
Goudsmit (Jillis) (Aegidius Aurifaber), 29
Gouge (William), 284
Goulart (Simon), 281, 284
Govaerts (Cornelis), 139
Grande (Jolente de), 244
Grapheus (Cornelius), 43
Grapheus (Johannes), 48
Graswinckel (Dirck), 467
Gratius, 367
Grauw (Dirk de), 464
Greendon (Grijns) (Martha), 206
Grenouw (Gebelia), 369, 370, 417
Grenouw (Judith), 417
Grindet (Jan), 97
Gronovius (Johannes Fredericus), 66, 226
Groot (Cornelis de), 327
Groot (Hugo de) (Grotius), 23, 42, 66, 186, 202, 212, 226, 265, 299, 300, 301, 340, 363, 372, 375, 392, 393, 405, 406, 443, 462, 475
Groot (Willem de), 299
Grotius. Zie: Groot (Hugo de)
Gruterus (Isaac), 46, 430, 439, 467, 470
Gruterus (Jacobus), 299, 392, 429, 430, 431, 433, 439, 461, 465
Gruterus (Janus), 283, 385, 464
Gruterus (Johannes), 461
Gruterus (Petrus), 246
Gruterus (Reinier), 461
Gruterus (Thomas), 197, 461
Gruytroede (Jacobus van), 29
Grijns (Greendon) (Martha), 206
Grijpskerke (Jacob Florisse van), 22, 442, 445, 446
Guarini (Giovanni Battista), 358, 361, 362, 411
Guazzo (Stefano), 281
Guépin (Jan), 145
Guevara (Antonio de), 284, 388
Guicciardini (Lodovico), 6
Guilielmi (Adrianus), 443
Gustaaf II Adolf, 44, 301, 304
Guyot (Gabriël), 418
Gymmenich (Johannes Franciscus), 428
Gyraldus (Giovanni Battista), 337

Haan (Karel de) (Carolus Gallus), 433
Hadewych, 294
Haecht (Laurens van), 359
Haecht (Willem van), 90, 133, 140
Haeck (Pieter), 79, 158
Haeff (Adriaan Hendriksz. ten), 12
Haemstede (Geslacht Van), 20
Haemstede (Adriaen van), 39
Haestrecht (Dierick van), 408
Haestrecht (Dirk van), 408
Haghen (Govert van der), 13, 438
Halibertus (J.), 86, 138
Hall (Joseph), 181, 247, 280, 284, 288
Hals (Frans), 450, 473, 477
Hamstede (Christoferus de), 50
Happa(e)rt (Appaert, Apart) (Jan), 79, 422
Happart (Appart) (Abraham), 189
Hardinck (Adolf), 39
Harduijn (Justus de), 399
Hardy (Gerard le), 454
Harinckman (Geslacht), 164
Harinckman (Alexander), 164
Harrison (Robert), 167, 168
Harsdörfer (Georg Philipp), 260
Harthouwer (Hermanus), 138
Harvey (William), 441
Hase (Geslacht), 464
Havius (Elisabeth), 148
Hayman (Cornelis), 118
Haze (Geslacht De), 20, 200
Hecx (Gosinus), 28
Heda (Willem Claesz.), 449
Heemskerck (Johan van), 361, 370, 392
Heere (Lucas de), 37, 54, 61, 69
Hees (Jan d'), 144
Heeswijk (Mattheus van), 63
Heidanus (Abraham), 148
Heige (Peter) (Petrus Heigius), 284

Heigius (Petrus) (Peter Heige), 284
Heindricxsen (Evert), 25
Heinsius (Daniël), 17, 23, 42, 65, 66, 94, 212, 217, 218, 226, 238, 253, 284, 289—292, 300, 327, 329, 330, 334, 337, 338, 341—343, 352, 356, 363—365, 367, 374, 384, 385, 402, 405, 428, 436, 466, 469, 471, 475
Heinsius (Nicolaes), 66, 366, 412
Hellen (Hans van der), 419, 420, 421
Helmichius (Wernerus), 248
Helmond (Geertruid van), 210
Hendrik VIII, koning van Engeland, 60
Hendrik van Bergen, 34, 442
Henrycquez (Geslacht), 20
Heraclitus, 330, 410
Hereboord (Adriaan), 430
Herls (Cornelis), 410, 469
Hermans van Gouda (Willem), 34, 43, 59
Herodotus, 283, 387
Heropilus, 91
Hertsbeecke (Lucretia van), 315
Hesiodus, 283
Heule (Jan van), 382
Heurnius (Johannes), 338, 343, 405
Heyden (Caspar van der), 160
Heijden (Hendrik van der), 53
Heyn (Piet), 193, 332
Heynderssen (Lieven), 128
Heyndricksen (Heyndrik), 455
Heynincx (Anna), 459
Heyns (Peter), 90
Heyns (Zacharias), 403, 420
Heyst (Johannes van), 164, 194, 197, 215
Heijst (Nicolaas van), 22
Heyst (Wouter Claesz. van), 215
Heywood (Thomas), 385
Hieronymus, 54, 388, 390
Hilarius, 284
Hildegaersberch (Willem van), 71
Hildernis (Anna), 458
Hildersum (Arthur), 173
Himnidicus (Jason), *38*
Hiniosa (Geslacht De), 20
Hobius (Geslacht), 377
Hobius (Hobickse) (Jacob), 16, 23, 234, 238, 239, 240, 245, 377, 384
Hobius (Johanna), 2, 225, 285, 377
Hobius (Maria), 377
Hobius (Pieter), 382
Hobius (Salomon), 377
Hoefyzer (Digneken), 403
Hoffer (Geslacht), 15, 20, 23, 245
Hoffer(us) (Adriaen), 45, 63, 66, *75*, 118, 159, 164, 165, 171, 180, 181, 193, 208, 214, 219, 221, *230—231*, 237, 239, 240, 252, 315, *326—334*, 364, 365, 368, 371, 377, 392, 399, 400, 401, 402, 411, 413, 414, 415, 416, 443, 444, 452, 460, 470, 471
Hoffer(us) (Godefridus), 401
Hoffer (Helena), 416
Hoffer (Magdalena), 415
Hofferus (Rochus) (1615—1671), 45, 147, 180, 181, *364—368*, 401, 414, 470
Hoffer (Rochus Adriaensz.) (1541–1606), 22, 159, 326
Hoffer (Susanna), 415
Hoffmans (Tanneken), 380
Hofman (Melchior), 167
Hogelande (Geslacht Van), 23, 467
Hogelande (Henricus Nicolai van) (de Alta Terra), 28, 131
Hogelande (Jan van), 393
Hogelande (Jasper Eewoutsz. van), 468
Hogelande (Maria van), 468
Hogelande (Theobald van), 21, 393, 439, 468
Hogerbeets (Rumoldus), 375
Hohenlohe (Philips, graaf van), 348
Hollaer (Marinus), 193
Hollandus (Joannes Isaacus), 419
Hollare (Marinus), 14
Hollenboom (Lysbeth Jans), 377
Hollenboom (Quirina Jansdr.), 377
Hollenboom (Quirina Jan Leenderts), 382
Homerus, 88, 256, 283
Hommius (Festus), 327, 369
Hond (Cornelis de), 341
Hond (Raphael de) (Canisius), 429
Hondius (Geslacht), 20
Hondius (de Hond) (Cornelis), 341
Hondius (Jacobus), 341, 406, 408, 431
Hondius (Johannes), 406
Hondius (Petrus), 3, 17, 22, 23, 45, 165, 192, 197, 218, 221, 284, 308, 311, 326, 333, 338, *341—354*, 399, 407, 408, 409, 412, 428, 440, 468, 477
Hondt (Anna Jans de), 458
Honert (Rochus van den), 226, 301
Honich (Johanna), 379
Hont (Jacob de) (Jacobus Canisius), 125, 126, 153
Hoochstraten (Michiel Hillen van), 47
Hooft (Pieter Cornelisz.), 111, 159, 217, 218, 221, 226, 238, 241, 243, 290, 291, 295, 298, 305, 326, 356, 361, 363, 370, 475, 477
Hooge (Cornelia van der), 374
Hooge (Jacomine van der), 375
Hooge (Maria van der), 374
Hooker (Thomas), 206
Hoorebeke (Zacharias van), 435, 464
Hoornbeek (Izaak van), 314, 396
Hoornbeek (Johannes), 186, 211
Hoorne (Ghislein de), 157, 158, 159
Hoorne (Philips van Montmorency, graaf van), 87, 88
Horatius, 44, 88, 239, 283, 319, 323, 324, 330, 336, 403
Hortensius (Martinus), 436
Houbraken (Jacob), 464
Houck (Johan), 393
Houckaert (Eligius), 49, 66
Hout (Jan van), 134, 323, 325
Houte (Gillis van den), 181
Houte(n) (Josias van (den)), 171, *181—182*, 187, 197, 205, 208, 327, 400
Houtman (Cornelis), 12
Houtman (Frederik), 12
Houwaert (Jan Baptista), 94, 280
Hubert (Geslacht De), 15
Hubert (Anthony de), 2, 219, 327, 371, 372
Hubert (Theobald de), 246
Hubner (Balthazar), 167
Hubrechtse (Hobick), 234
Hubrechtsen (Geslacht), 14
Hucht (Aelbert van der) 415

Huybert (Geslacht De), 20, 164, 371
Huybert (Anna Genoveva de), 371
Huybert (Anthonia de), 371
Huybert (Anthonie Jansz. de), 368
Huybert (Cornelis de), 415
Huybert (Eewoud de), 415
Huybert (Hubert) (Herman Anthonisz. de), 45, 46, 66, 368, 371, 402, 469
Huybert (Justus de), 371, 415
Huybert (Pieter de), 371
Huybert (Theod. de), 327
Huijbrechts (Quirina), 382
Huygens (Geslacht), 219, 372
Huygens (Christiaen) (1551—1624), 372
Huygens (Christiaan) (de kleinzoon), 418, 439
Huygens (Constantijn), 66, 94, 104, 148, *219—220*, 236, 238, 240, 242—244, 261, 290, 291, 295, 298, 304, 308, 312—314, 333, 345, 356, 361, 363, 367, 368, 370—372, 376, 379, 396, 397, 439, 477
Huygens (Geertruida), 372
Huygens (Maurits), 372
Huyghens (Rutger), 301
Huysman (Adriaan), 421
Huyssen (Johan), 408
Huysser (D. d'), 144

Imans (Geslacht), 14
Imans (Catharina), 208
Immens (Robertus), 378
Ingelandt (Jacop uuyt), 156
Ingels (Geslacht), 14, 464
Innocentius, 284
Isaacsz (Pieter), 448
Isabella van Oostenrijk, 83
Isacq (Abraham), 131

Jaarsma (H.), 145
Jaccheus, 327
Jacoba van Beieren, 7, 16, 46, 447
Jacobi (Wilhelmus), 118
Jacobsen (Euwout), 114
Jacobus I (koning van Schotland), 14
Jacobus II (koning van Engeland), 189
Jacobus VI van Schotland (= Jacobus I, koning van Engeland), 15, 335, 397, 408, 419, 440
Jacqueline van Bourgondië, 53
Jager (Adriaen de), 421
Jan van Bloys, 16
Jan van Cruyninghen, 7
Jans (Adriaantje), 215
Jans (de Hondt) (Anna), 458
Jans (Grietjen), 380
Jansdochtere (Aechte), 156
Jansdr. (Jacomijntje), 376
Jansen (Sacharias), 13, 438, 467, 472
Jansen (Symon), 121
Jansse (Marten), 116
Janssen (Geslacht), 164
Janssen (Ambrosius), 202
Janssen (Cornelius), 202
Janssen (Dominicus), 202
Janssen (Jan), 355
Janssen (Leonardus), 202
Janssen (Nicolaas), 202
Janssenboy (Geslacht), 164
Jansz (Arend), 133
Jansz (Geurt), 421
Jansz (Louris), 120
Joachimi (Albert), 372
Jonckheere (Matthijs), 142, 143
Jonge (Geslacht De), 20, 22, 327
Jonge (Antonie de), 442
Jonge (Elisabeth de), 399
Jonge (Geerbrant de), 382
Jonge (Jan Anthonisse de), 22, 207, 327
Jonge (Johanna de), 173
Jonge (Magdalena de), 327, 399
Jonge (Maria de), 207, 414
Jonge van Oosterland (Cornelis de), 371
Jonghe (Jan Jansz. de), 421
Joossen (Pieter), 81, 82, 135
Jordaens (Jacob), 472
Joris (David), 167
Joubert (Laurent), 284
Junius (Franciscus), 300, 338, 343, 405
Junius (Hadrianus), 441
Justinus van Nassau, 408
Juvenalis, 283

Karel de Stoute, 48, 60, 386
Karel V (Keizer), 13, 30, 36, 61, 125, 284
Karel IX van Zweden, 44
Keersemaker (Lieven Jansz.), 23
Keizer (C.), 314
Keldermans (Geslacht), 55
Keldermans (Andries), 55
Keldermans (Anthonis), 55
Keldermans (Rombout), 55
Kemp (Dirck), 245
Kemp (Jacobus), 144
Kempe (Jacob), 381
Kempe (Liele), 234
Kempis (Thomas a), 170, 289
Kepler (Johannes), 436, 437
Kero, 337
Kerstiaensdochter (Janne Pier), 156
Ketelaer (Vincent), 366, 413
Key (Willem), 61
Keyser (Hendrik de), 453
Kien (Geslacht), 20, 200
Kien (Cornelia), 369
Kimedoncius (Jacobus), 166, 167, 196, 335, 421
Kinschot (Caspar van), 367, 377
Kinschot (Louis van), 181, 207, 401, 402, 414
Kitslitz (Johan von), 329
Klaasdr. (Kleysje), 403
Klaasz (Marcus) (Claessens), 455
Klaasz (Marinus), 455
Knibbe (Paulus), 471
Knuyt (François de), 167
Knuyt (Johan de), 22, 314, 371, 396
Koelman (Jacobus), 168, 182, 185, 189, 205
Koninck (A. de), 146, 147
Koninck (Salomon), 471
Krol (Jan Bastiaansz.), 457

Labadie (Jean de), 185
Lactantius, 283, 366, 412
Lambrechtsen (Geslacht), 14
Lambrechtsen (N.), 145
Lampsins (Geslacht), 14, 20, 200
Lampsins (Adriaan), 14
Lampsins (Cornelis), 14
Lampsins (Jan), 14
Lamsweerde (Steven van), 212
Lancel (Henri), 460
Langemeersche (Jason van), 49, 422
Langenes (Baernaerdt, Barend of Bernard), 339, 420
Langnouwer (Jochem), 449
Lansbergen (Geslacht), 16, 20, 191, 202
Lansbergen (Daniël), 465
Lansbergen (Jacob), 23, 410, 434, 437, 466
Lansbergen (Philips) (1561—1632), 23, 196, 197, 213, 230, 251, 284, 314, 339, 343, 363, 403, 406, 410, 418, 421, 435, *436—437*, 441, 466, 469, 478
Lansbergen (Philips) (1586—1647), 465
Lansbergen (Pieter), 190, 191, 196, 410, 466, 469
Lare (Adolphus van), 80, 134

Laren (Abraham van), 421
Laren (Daniël van), 196
Laren (Joos van) (1563—1618), 161
Laren (Joos van) (1586—1653), 187, 190, 191, 192, 196, 208, 212, 421, 458
Lastman (Pieter), 448
Later (Anthony de), 421
Laurentius (Joannes), 38, 41
Laurinus (Marcus), 61
Laurys (Hendryck), 135
Lauwereysz (Adriaen), 156
Lazius (Wolfgang), 337
Lecherpierre de la Rivière (Samuel de), 402
Ledenberg (Gillis), 83
Leenaerts (Goeree) (Pieter), 150
Leenaertsz (Huijbrecht), 382
Leendertsz (Claes of Blaes), 142
Leene (François de), 455
Leeuw (Gilles van) (Johannes Aegidius), 28
Leeuwenhoek (Antoni van) 418
Lefranc (Martin), 388
Legate (Bartholomew), 168
Legros de Saint Hilaire (Claude), 434
Leibnitz (Gottfried Wilhelm), 337
Leidecker (François) 472
Leiden (Jan van), 166
Lemnius (Lemse) (Geslacht), 20
Lemnius (Levinus) (Lieven Lemse), 15, *39—40*, 46, 52, 63, 284, 365, 400, 441
Lemnius (Willem), 63
Lenaerts (P.), 150
Lenaerts van der Goes (Pieter), *109—111*, 130, 454
Lenaertsz (Doen), 382
Lenaertsz (Pieter), 150
Lernutius, 42
Leycester (Robert Dudley, graaf van), 132, 200, 471
Leydekker (Melchior), 416
Liefhebber (Govert), 421
Liefs (I.), 446
Liefvelt (Th. van), 324
Liens (Geslacht), 20, 164, 431
Liens (Clasina), 315
Liens (Cornelis), 15, 23, 192, 221, 315, 327, 340, *354—364*, 409, 410, 431, 441, 469
Liens (Eleonora), 411
Liens (Elisabeth), 410
Liens (Joachim), 410
Liens Corn.z. (Joan), 410
Liens (Johan), 354
Liens Joh.z. (Johan), 409, 411
Lier (Joost van) (Justus Liraeus, Lyraeus), 251, 384, 385, 429, 434
Lier (Maria van), 314, 410
Liere (Jan of Johannes van), 97, 143, 144
Liesvelt (Jacob van), 47
Lievaerts (Sara), 465
Lievensz (Lieven) (Levinus Linius), 49, 67
Limburg (Michiel van), 473
Lindanus (Willem), 113
Linius (Levinus) (Lieven Lievensz), 49, 67
Linschoten (Jan Huyghen van), 317
Lipperhey (Laprey) (Hans), 13, 230, 438, 467, 472
Lipsius (Justus), 23, 42, 323, 337, 338, 387, 390
Liraeus (Justus) (Joost van Lier), 251, 384, 385, 429, 434
Lister (Martin), 469
Livius, 283
Lodensteyn (Jodocus van), 291
Lodewijk XIII, 408
Lodewijk van Montfoort, 35
Loo (Jacob van), 452
Looff (Johannes), 136, 452
Looper (Mathias), 131
Louise de Coligny, 163
Louise van Croy, 37
Loyola (Ignatius de), 165, 351
Lubbertus (Sibrandus), 343, 403, 409
Lubienitzki (Stanislaus), 439
Lucanus, 283
Lucianus, 44, 49, 259
Lucretius, 283, 398
Lumtius (Jacobus Zovitius), 64
Luther (Maarten), 128, 155, 157, 284
Luyck (Helena), 382
Luyt (Jacob), 220, *232—233*, 240, 251, 376, 384, 385
Lydius (Balthazar), 343
Lydius (Jacobus), 181, 385
Lydius (Martinus), 433
Lyly (John), 361

Maayken Willemsdr., 147
Mabuse (Geertruida van), 53
Mabuse (Jan Gossaert van), 30, *37*, 53, 58, 450, 451
Machutius (Machuyts) (Joannes), 38, 41
Macrobius, 284
Macropedius (G.), 265
Maecht (Geslacht De), 14
Maecht (Laurens de), 13
Maerlant (Jacob van), 259
Maets (Karel de) (Carolus Dematius), 190, 196, 212, 429
Magnus (Geslacht), 431
Magnus (Alexander), 431
Magnus (Constantinus), 431
Magnus Simonsz. (Jacob), 69, 431, 450
Magnus (Maarten), 462
Mahieu (A.), 460
Mahyeu (Mahijeu, Mahuij) (Joos), 79, 133
Malderé (Jacob van), 161
Mander (Carel van), 54, 69, 229, 303, 324, 325, 336, 376, 448, 450, 473
Maninc (Joos), 79
Manmaker (Adriaen van), 23, 227, 371, 431
Maquet (Jean David), 86, 138
Maresius (Samuel), 186, 213
Margaretha van Parma, 7
Maria Stuart, 14
Marini (Giambattista), 360, 362
Marnix van Sint-Aldegonde (Philips van), 94, 161, *162—163*, 166, 171, 201, 337, 338, 339, 343, 373, 405
Marot (Clement), 94
Martens (Hans), 467
Martialis, 229, 283, 304
Massijs (David), 400
Massijs (Lieven), 400
Maten (Christophorus), 148
Maten (Jan), 468
Mathenesse (Carel van) 460
Mathijsz (Vincent), 93, *94—95*, 130, 137, 141, 143, 193
Matsys (Quinten), 54
Matthieu (Pierre), 284
Matthijsz (Jan), 166, 167
Maurits (Prins), 3, 17, 65, 164, 176, 183, 189, 193, 194, 216, 227, 332, 341, 342, 438, 446, 448, 462, 466, 472
Maurus (Rhabanus), 337
Maxianus (Valerius), 398
Maximiliaen van Bourgondië (1486—1535) (abt van Middelburg), 7, 28, *30*, 32, 41, 51, 53, 58
Maximiliaen van Bourgondië (1514—1558) (heer van Vere), 13, 31, *37—*

38, 63, 68, 98, 106, 195
Maximilaen van Oostenrijk, 123
Medicus (Jodocus), 34
Meer (Abraham van der), 181, 214, 401, 402, 429, 460
Meer (Jacob Jacobssoen van der), 47
Meer van Berendrecht (Cornelia van der), 415
Meersch (Jacob van der), 158
Meerschen (Johannes van der), 220, 222, 251
Melanchton (Philipp), 284
Melder (Pieter van), 378
Meldert (Frans van), 378
Meldert (Pieter van), 23, 235, 237, 380, 460
Mellinus (Abraham), 431
Memlinck (Hans), 477
Menander, 283
Merckt (Elisabeth van der), 412
Merula (Paullus), 44, 299, 300, 304, 315, 337, 343, 392, 395, 398
Merwede (Matthijs van der), 370
Mes (Geslacht), 69
Mesdach (Salomon), 205, 384, 472
Meteren (Emanuel van), 4, 192, 445
Meulenaere (Magdalena de), 423
Meulenaers Smoelders (Margareta), 53
Meulwijck (Adriaen van), 415
Meuninx (Geslacht), 20, 200
Meurs (Jacob van), 467
Meursius (Joh.), 299, 301, 343, 393
Mey (Johannes de), 189, 196, 314, 452, 468
Meyer (Daniël), 415
Meyerus (Jacobus), 36, 61
Meyr (Cornelis de), 210
Meyvaert (François) (Franciscus Mayvardus), 429, 434
Michelangelo Buonarotti, 169
Micron (Marten), 424
Middelburg (Bartholomeus van), 28
Middelburg (Levinus van), 55
Middelburg (Paulus van), 41, 48, 67, 435, 478
Middelburg (Willebrord Jansz. van), 28
Middelburgh (Henrick Peetersen van), 47
Middeldonck (Jacob van), 133
Middelhoven (Daniël van), 197
Miggrode (Jacob(us) van), 131, 189, 208, 415, 429, 464
Miggrode (Jan van), 159, 160, 208
Milton (John), 463
Mispelblom (Joannes Hendricks), 149
Miverius (Daniël), 466
Moded (Hermanus) (Herman Strijker), 160, 167, 197, 204, 205
Moerman (Jan), 360
Mogge (Geslacht), 20
Mogge (Cornelis), 416
Mogge (Jacob), 377, 382
Mogge (Maria), 379
Mogge (Rochus), 45, 365, *368—369*, 416
Molanus (Matheus), 449
Molenaer Smoelders (Margareta de), 53
Moleschot (Engeltje), 417
Molière, 265, 360
Molin (Pierre du), 284
Monconys (Balthasar de), 468
Mondragon (Christobal de), 10, 195
Monier (Abigaël de), 378
Monier (Remeus de), 378
Montaigne (Michel de), 269, 284
Montanus (Petrus), 429
Moor (Aarnoud de), 403
Moor (Joost de), 10, 14
Moor (Pieter de), 455
Morbecanus (Petrus), 61
More (Thomas), 284
Moreelse (Paulus), 452
Morlet II (Johan), 454
Morris (Gideon), 142
Morus (Alexander), 212, 434
Morus (Samson), 208
Moschus, 291
Mostart (Gillis), 451
Motte (Charles de la), 95
Moucheron (Geslacht De), 20, 249, 468
Moucheron (Balthasar de), 12, 99, 200, 247, 248, 445, 460, 477
Moucheron (Pierre de), 12, 54, 477
Moucheron (Pieter de), 247, 248, 249
Moulert (Gerrit of Geraert), 456
Moulert (Jacob), 420
Moulert (Symon), 419, 420, 435
Moyaert (Zeger), 128
Mullem (Gilles van), 128
Munnikhuizen (J. van), 461
Munnix (Geslacht), 464
Munzer (Thomas), 167
Murdisson (Johannes), 429, 462
Muretus (Anthonius), 387
Muris (Johannes de), 70
Musch (Cornelis), 248
Muylwijck (Catharina van), 260, 386
Muylwijk (Jacomina van), 382, 386
Muynck (Elizabeth Adriaens), 145
Myl (Geslacht Van der), 402
Myl (Abraham van der), 22, 23, 45, 187, 196, 222, 223, 233, 299, 300, 307, 324, *334—341*, 343, 393, 402, 403, 405, 406, 409, 442, 461, 473
Myl (Anna van der), 403
Myl (Christina van der), 403
Myl (David van der), 403
Myl (Digna van der), 403
Myl (Jan van der), 403
Myl Claasz (Jan van der), 334
Myl (Joachim van der), 403
Myl (Samuel van der), 403
Myle (Adriaen van der), 201, 202
Myle (Cornelis van der), 44, 299, 302

Nannius (Petrus), 60
Nans (Elisabeth), 373
Nans (François), 373
Nansius (Franciscus), 373
Navander (Jacobus), 414
Neeff (Pieter Davidtsz. (de)), 146
Nicolaes (Hendrik), 167
Nicolaes van Bourgondië, 35
Nicolai (Everardus), 42
Nieustad (Cornelis van) (Neostadius), 281, 284
Nieuwland (Cornelia), 458
Nispen (Adriaen van), 370, 417
Nisse (Geslacht Van der), 20
Nisse (Cornelia van der), 417
Nisse (Elizabeth van der), 417
Nisse (Gerard van der), 417
Nisse (Susanna van der), 417
Noel (Mr.) (orgelbouwer), 454
Nolck (Maerten Abrahamsz. van der), 421
Noot (Jan van der), 325
Noozeman (Jelis), 144

Noviomagus (Gerardus Geldenhauer), *30—31*, 32, 33, 39, 51, 52, 58, 60, 62, 63, 156
Nijhoff (Nicolaas), 454

Obel (Matthias de l'), 440, 441, 456
Obry (Adriaen), 158
Ockerss (Joost), 243
Oedemus (Paschasius), 422
Oldenbarnevelt, 83, 101, 183, 202, 299, 300
Olivier (Geslacht), 20, 200
Ollem (Robrecht van), 54
Oosten(Hans Marijnsz. van), 157
Oosterwijck (Volkerus ab), 314, 396
Oppianus, 317
Origenes, 410
Ortelius (Abraham), 284
Oudejans (Judith Jasondr.), 208
Oudewerve (Geslacht Van), 20
Oudraadt (Gerobulus) (Johannes), 196
Outreleau (David d'), 469
Overall (John), 339, 406
Overbeecke (Jacobus van), 455
Overbeeke (Abraham van), 427, 428, 460
Overbeke (Jan), 460
Ovidius, 44, 45, 283, 292, 303, 362

Palatinus (Johannes Ludovicus), 415
Palma (Geslacht De la), 20, 464
Paludanus (Michael), 202
Panneel (Gerson), 251, 419
Panormita (Antonius), 284
Paracelsus (Theophrastus), 359
Parduyn (Geslacht), 20
Parduyn (Caspar Adriaensz.), 181, 429, 430
Parduyn (Simon Jasperse), 12, 468
Parduyn (Willem Jasperse), 440, 468
Parma (Alexander Farnese, hertog van), 341
Pas (Chrispijn de), 375
Pascal (Blaise), 437
Passe (Chrispijn van de), 380, 452
Passe (Magdalena van de), 379, 380
Passe, (Willem van de), 308
Pauw (M. de), 147
Pauw (Pieter), 407
Pauwels (Pieter), 167
Peckius (Jacobus), 85, 88, 140
Peckius (Petrus) (Pieter Peck), 41, 400, 415, 442
Peetersen van Middelburgh (Henrick), 47
Pell (John), 466
Pelletier (Caspar), 408, 419, 440, 441
Pender (Johannes), 360, 410
Perclaes (Nicolaes), 146
Perkins (William), 181, 206, 247, 280, 288, 374, 426, 432
Perponcher (Ferdinand de), 417
Perre (Geslacht Van de), 12
Perre (Jan van de), 20
Pers (Dirk Pietersz.), 253
Persius, 283
Persyn (Reinier), 468
Petit (Jean François le), 445
Petrarca, 169, 280, 284, 304, 356, 358, 475
Petri (Cunerus), 41
Petronius, 283
Peutemans (Jacob), 377
Peutemans (Leonard) (de vader), 220, 221, *233—234*, 238—240, 251, 327, 376, 377, 384, 385, 441
Peutemans (Leonard) (de zoon), 377
Peutemans (Pieter), 377
Philips (Obbo), 167
Philips II, 14, 16, 65, 341, 351
Philips van Bourgondië (de Goede), 7, 8, 30, 132
Philips van Bourgondië (1453?—1498), 34, 35
Philips van Bourgondië (1464—1524) (heer van Vere), 7, 30, 53
Philips van Bourgondië (jonggestorven zoon van Adolf van Bourgondië) (1512—1525?), 31, 37
Philipsz (Dirk), 167,204
Philo, 410
Philostratus, 283
Picans (Jan), 125
Pick (Pieck) (Jacob Jansz.), 142, 143, 421
Piersenaeus (Jeremias), 300, 393
Pieter (de schilder), 132
Pieterse (Neeltje), 225
Pieterse (Pieter Witte Job), 117
Pirckheimer (Willibald), 198
Pisan (Christine de), 388
Piscator (Johannes), 189
Plaats (David van der), 461
Plato, 255, 269, 277, 283, 362, 398, 410, 437
Plautus, 48, 49, 131
Plinius, 91, 272, 283, 317, 365
Plockhoy (Pieter Cornelis), 185
Plotinus, 410
Plutarchus, 91, 248, 283, 398, 419
Polderman (Cornelis), 156
Polites (Burgher) (Joachim), 16, 41, 43, 62, 64, 442
Poliziano (Angelo), 358, 361, 362
Polyander a Kerckhoven (Johannes), 443
Polybius, 283
Polydorus, 91
Pontanus (Johannes Isacius), 328, 373, 400, 402, 412
Pontanus (Johannes Jovianus), 284
Pontanus (Petrus), 43
Porquin (Louis) (Luigi Porchini) (16de eeuw), 423
Porquin (Louis) (17de eeuw), 457
Porret (Christiaen), 341, 408
Porta (Johannes Baptista de la), 284
Post (Pieter), 453
Pots (Thomas), 472
Potter (Dirk), 280
Pours (Kapitein de), 242
Pours (Elisabeth de), 242
Pours (Jeremie de), 200
Pouwelsz (Reinier), 78
Prado (Geslacht Del), 384
Prado (Hortensia del), 251, 273, 285, 384, 408
Pratensis (Jason) (Jason van Praet), 15, 32, 37, *39*, *43*, 47, 62, 63, 68, 208, 400
Pratensis (Thomas), 43
Pratis (Lieven van), 63
Procopius, 284
Propertius, 283, 366
Provoest (Adriaen), 454
Psychroecclesius (Cornelius) (Cornelis van Couckercken, Cornelius Apyroneus), 38, 41, 60, 62
Ptolemaeus, 436
Pueteman (Lenaert), 376
Put (Nicolaes van de), 49
Pynacker (Cornelius), 65, 327
Pythagoras, 410

Quaed (Geslacht), 334
Queborne (Daniël van den), 448

Querynsz (Mr.), 49
Quesnel (Petrus), 194
Quesnoy (Geslacht De), 464
Quiroga, 63
Quirynsen (Maria), 137
Quirynsen (Willem), 21, 314, 396
Quisthout (Jan), 123

Rabelais (François), 388, 475
Racine (Jean), 265
Radermacher (Johan), 238, 372, 376, 378
Raephorst (Clara van), 44, 444
Ramus (Joannes) (Jan Tack), 41, 43, 65, 442
Rant de Wemeldingen (Joannes), 50
Rantsaet (Jacop Pietersse), 117
Raphelengius (Franciscus), 337, 343
Reegers (Johannes), 379
Reegers (Michiel), 379
Regius (Cornelis), 464
Regius (Conincx) (Martinus), 163
Reicherberchius (Joannes), 461
Reigersberch (Geslacht (Van)), 67
Reigersberch (Jan van), 159
Reigersberch (Jonas van), 131, 431, 432
Reigersberch (Maria van), 212
Reigersberch (Martha van), 372, 393
Reigersberch (Nicolaes van), 299
Reigersberch (Pieter van), 432
Reimerswaal (Cornelis van), 25
Reimerswaal (Marinus van) (Marijn de Seeu, Marinus de Zeeuw), 25, 451
Reinvaen (Guilliam), 415
Rembrandt Harmensz. van Rhijn, 294, 448, 451, 473 477
Renesse (Jan van), 24
Renisse (Petrus de), 50
Rentergem (Jacob van), 461
Requesens (Don Luis de), 11, 195
Revius (Jacobus), 225, 291, 295, 298, 373
Reygersberch (van Cortgene) (Jan Janssen), 15, 32, 37, 39, 47, 51, 52—53, 68, 82, 310, 328, 420, 443
Reymerswael (Laurens Petri de), 50
Reymerswael (Marinus Claesz. van), 53, 54
Riccen (Frederik), 386
Richter (Gregorius), 283
Ries (Hans de) (Cassier), 167
Rieu (Job du), 329
Rinck (Thomas Lenaartse), 116
Rivet (André), 284, 286
Robbertsz. le Canu (Robbert), 204, 205
Roche de Chandieu (Antoine la), 336
Roelants (David), 424, 458
Roelants (Jan), 13
Roels (Christoffel), 161, 306
Roels (Maria), 306
Roels (Tobias), 440, 441
Roels (Willem), 161, 314, 440
Roggeveen (Arent), 85, *86—87*, 130, 138, 139, 140, 437, 438
Roggeveen (Jacob), 87, 88, 139
Rogiers (Geslacht), 464
Rogiers (Johannes), 181, 220, 235, *236—237*, 239, 379, 402, 459
Roman (Adriaen), 396
Roman (Gillis), 420
Roman (Michiel), 420
Roman (Zacharias), 420
Rombouts (Pieter), 156
Romerswale (Cornelis van), 41
Rompel (Jo(h)annes Tomijs), 100, 145, 146
Rondelet (Guillaume), 284
Ronsard (Pierre de), 232, 302, 304, 356, 358, 361
Roosenburch (Geslacht In), 300
Roovere (Anthonis de), 111
Rose (Jan Françoisz.), 454
Roselaer (Pieter), 421
Rosemondt (Godschalc), 49
Rosenburg (Aarnoudina van), 300, 392
Rue (Pieter de la), 363, 464
Rutgersius (Janus), 65
Ruttenberg (Gijsbertus Theodorici), 29
Ruusbroec (Jan van), 177, 207, 255
Ruyssaert (Huybrecht), 456
Ruyter (Michiel Adriaensz. de), 14, 87, 472, 475
Ruytinck (Simon), 230
Rijcke (Arnoldus de), 415
Rijcke (Lambertus de), 329, 460
Rijcke (Pieter de), 161
Rijckhals (François), 449, 451
Rijssele (Colijn van), 113, 130

Saegman (J. G.), 146
Sagarus (Jacob), 134
Sagarus (Nicolaes Clenardus), 62
Sagarus (Wilhelmus) (Willem Janse Sagher, Guillermus Zagarus), *38*, 39, 41, 49, 50, 60, 62, 65, 67, 429
Sage (Maria le), 306
Saleingere (Slingertrecht) (Jan Pietersen), 88, 138, 139, 140
Sallustius, 283
Salmasius (Claudius), 190, 366, 413
Sambix (Felix van), 424, 464
Sannazaro (Jacopo), 358, 361, 362
Santdijck (François van) (Franciscus Zandicus, François van Sandingck), 38, 39
Sappho, 44
Sarragon (Johannes), 399, 452, 460
Sarreau (Cornelis), 128
Scaliger (Josephus Justus), 42, 44, 323, 327, 341, 343, 384, 443
Schemeringius (Thomas), 428
Schenckfeldt (Caspar), 167
Schilders (Abraham), 419
Schilders (Hendrik), 418
Schilders (Isaac), 419
Schilders (Richard), 162, 168, 418—421, 452
Schildius (Johannes), 428
Schonaeus (Cornelis), 265
Schonck (P.), 144
Schoonenbooms (Jacomina), 215
Schorer (Geslacht), 14, 20
Schotte (Geslacht), 9, 225
Schotte (Apollonius), 23, 45, 131, *225—226*, 240, 246, 247, 252, 300, 374, 375, 432, 462, 471
Schotte (Jacob), 21, 225, *226—228*, 240, 252, 374, 375, 397, 431, 460
Schotte (Simon) (de vader), 21, 225, 227
Schotte (Simon) (de zoon), 21, 23, 131, *225*, 246, 252, 374, 460, 471
Schryver (Remigius), 86, 138

Schuere (Jacob van der), 376
Schurman (Anna Maria van), 212, 272, 285, 389
Schuylenburgh (Hendrik van), 450
Scipio Africanus maior (P. Cornelius), 376
Scolpaert (Jan), 125
Scribani (Charles), 194
Scriverius (Petrus), 44, 52, 229, 299, 304, 337, 338, 343, 401, 402, 405
Secundus (Janus), 42, 45, 46, 373, 394
Seeu (Marijn de) (Marinus van Reimerswaal, Marinus de Zeeuw), 25, 451
Segers (Guiliam), 62
Seneca, 92, 131, 283, 312, 324, 360, 410
Serlippens (Johan), 342, 344, 408
Serooskercke (Jacobmynken Jansdr. van), 137
Seu (Johannes), 167
Seuse (Maria), 147
Shakespeare (William), 361, 475.
Sil (Johannes Francius), 466
Silvester (Bernardus) (Carnotensis), 388
Simons (Menno), 156, 165, 167
Slabbaert (Karel), 449, 451
Slatius (Hendrik), 327
Slichtenhorst (Arend van), 328, 366
Slingeland (Cornelis van), 299
Slingelandt (Timon van), 417
Slingertrecht (Saleingere) (Jan Pietersen), 88, 138, 139, 140
Smallegange (Mattheus), 68, 374, 470
Smallegange (Hieronymus), 469
Smet (Smidt, Vulcanius) (Pieter de), 60
Smith (Henry), 284
Smulders (Jacob), 410
Snellius (Willibrord), 284, 343, 466
Snouckaert (Jacob), 319, 320, 321, 322, 398
Snoup (Jacob), 114
Snoy (Reinier) (Renerus Snoyus), *36*, 155
Snyers (Isaacus), 148
Soete de Lake (Guillaume de), 408
Soetemans (Janneken), 84
Soggaert (Egidius T'), 23
Somer (David), 66
Sonoy (Dirk), 408
Sophocles, 131
Sosius (Elbertus), 383
Sosius (Thomas), 383
Souter (Adriaan), 212
Spalatinus (Georg), 198
Speckaert (Christoffel), 421
Spieghel (Hendrik Laurensz.), 323, 362, 373
Spinola (Ambrogio), 438
Spoormaker (Pieter Hendricksz.), 100, 130, 146
Stalbempt (Adriaen van), 448, 449
Stalin (Anthonis), 125, 126, 153
Starter (Jan Jansz.), 298
Stavenisse (Adriaen), 426
Stavenisse (Cornelis van), 371
Stavenisse (Magdalena), 426
Stavenisse (Maria), 426
Stavenisse (Martha), 426
Steenwijck, de jonge (Hendrick), 450
Stel (Jan), 418
Stertenheim (Enoch), 428, 434
Stobaeus, 283
Stoke (Melis of Amelis), 51, 68, 71
Storm (Bernard), 451
Storm (Ferdinand), 54
Storm (Maria), 139
Straeten (Hieronymus van der), 66
Straeten (Mattheus van der), 66
Straeten (Matthijs van der), 66
Straeten (Pieter van der) (Petrus Stratenus), 3, 16, 23, *45—46*, 66, 328, 368, 412, 467
Stratageus (Petrus) (Pieter Capitain), 41
Straten (Geslacht Van der), 21
Stratenus (Petrus) (Pieter van der Straeten), 3, 16, 23, *45*, *46*, 66, 328, 368, 412, 467
Stringe (Van der), 282
Stuermans (Bartel), 142
Suerendonck (Petrus), 429, 461
Suetonius, 283
Suys (Geslacht), 63
Suys (Daniël), 63
Suys (Jacob) (Jacobus Susius), 21, *40*, 43, 63
Swaef (Geslacht De), 161, 424
Swaef (Daniël de), 424, 460
Swaef (Johannes de), 84, 164, 235, 237, 251, 422, *424—426*, 459, 460
Swaef (Samuel de), 235, 251, 384, 424, *427*, 452, 459, 460
Swammerdam (Johannes), 418
Sweelinck (Jan Pietersz.), 454
Swelinck (Jan), 254
Sybrantsz (Frederick), 376
Sydney (Robert), 343
Sylvester (Josuah), 251, 265, 384, 387

Tacitus, 269, 283
Tack (Jan) (Joannes Ramus), 41, 43, 65, 442
Tanchelm, 27
Tasso (Torquato), 291, 361
Tauler, 92
Tay (Johannes), 167
Taylor (Thomas), 206
Taymon (Cornelis), 161
Teelinck (Geslacht), 15, 20, 171, 181, 187, 245, 333, 478
Teelinck (Agatha), 426
Teelinck (Cornelia), *171*, 328, 399
Teelinck (Eewoud), 23, 74, 153, 168, 169, *171—172*, 173, 178, 187, 188, 206, 216, 252, 459, 462
Teelinck (Johanna), 426
Teelinck (Johannes), 181, 182, *184—185*, 196, 210, 246
Teelinck (Joos), 163, 171, 173
Teelinck (Levina), 426
Teelinck (Maximiliaen), 75, 169, 181, *182—184*, 188, 196, 205, 206, 208, 209, 212
Teelinck (Susanna), 171, 326
Teelinck (Willem), 23, 75, 118, 165, 168—172, *173—178*, 180—182, 184, 188, 194, 196, 205, 207, 230, 246, 251, 278, 284, 288, 308, 314, 327, 420, 421, 426, 431—433, 449, 459
Teelinck (Willem) († 1719), 210
Tegius (Antonius), 433
Telioor (Rachel), 460
Telioor Schrip (= scripsit?), 460
Telle (Reinier) (Regnerus Vitellius), 2, 15, 24, 187, 194, 326, 328, 429, 460, 461
Templo (Jaacob Juda Leon), 211

Tenys (Steven Cornelisz.), 314
Tertullianus, 410
Tesselschade Visscher (Maria) 226
Tessynck (Cornelis), 146
Theocritus, 361, 385
Thibault (Hendrik), 20
Thibaut (Geslacht), 20
Thibaut (Hendrik), 434
Thomasz (Gijsbrecht), 54
Thönisz (Jan), 134
Thooft (Adriaantje), 382
Thooft (Jan Adriaense), 382
Thoor (Leuntje (van)), 374
Thuanus (Jacobus Augustus), 284
Thybaut (Geslacht), 464
Thijssen (Maerten), 14
Tibullus, 366
Tiraqueau (André) (Andreas Tiraquellus), 284, 388
Titelmannus (Franciscus), 69
Todi (Jacopona da), 169
Tollen (Gerrit van der), 464
Toulon (Charles), 455
Trelcatius Sr. (Lucas), 173, 329, 343, 433
Trelcatius Jr. (Lucas), 401
Trello (Lucretia van), 372
Treurniet (Willem), 77
Trigland (Jacobus), 188
Tromp (Marten Harpertsen), 193, 297
Trouwers (Magdalena), 461
Turceus (Justus), 460
Tuyll van Serooskerke (Hendrik van), 408

Udemans (Apolonia Cornelisdr.), 101
Udemans (Cornelis Hendricksz.), 15, 88, *101—104*, 130, 139, 146, 147, 252, 371
Udemans (Godefridus Cornelisz.), 23, 74, 101, 147, 148, 168, 169, 171—173, *178—181*, 187, 188, 192, 194, 197, 205, 237, 252, 288, 307, 327, 333, 360, 365, 366, 415, 452, 478
Udemans Corn.z. (Hendrick), 147, 149
Udemans (Hendrik) (1576—1649), 147
Udemans (Johanna), 180, 365
Ugarte (Geslacht D'), 20
Wtenbogaert (Johannes), 187, 338, 405
Utenhove (Jan), 94
Uylenburgh Rembertusdr. (Titia), 473
Vaens (J.), 417
Vaens (Paulus), 417
Vaerlaer (Elisabeth Michielsdr. van), 383
Vaerlaer (Jan Michiels van), 383
Vager (Geslacht De), 163
Vager (Maria de), 417
Vair (Guillaume du), 142
Valcke (Jacob), 12, 372
Valckenaere (Andries de), 453
Valckenburgh (Geslacht Van), 220, 383
Valckenburgh (Elisabeth van), 220, 248, 250, 300, 382
Valckenburgh (Jan van), 383
Valckenburgh (Lucas van), 383
Valckenburgh (Marcus van), 383
Valckenburgh (Matheus van), 383
Valckenburgh (Susanna van), 220, 250, 367
Valcooch (Dirck Adriaensz.), 423
Valeolaeta (Agatha), 60
Valeolaetus (Valladolid) (Jacobus), *33—34*, 41, 60
Valeolaetus (Valladolid) (Joannes), 32, *33*, 34, 41, 60
Valerius (Adriaen), 12, 15, 23, *98—100*, 140, 145, 157, 158, 199, 220, 223, 231, 239, 422, *445*, 453, 454, 457
Valerius (Cornelis), 37
Valerius (François) (1604—1634), 100
Valerius (Marcus Adriaensz.), 100
Valerius Maximus, 283
Valéry (François) (16de eeuw), 98
Valk (Simon de), 242
Valkenisse (Nicolaus Lamberti de), 50
Valladolid (Geslacht De), 20, 34
Valladolid (Valeolaetus) (Jacobus), *33—34*, 41, 60
Valladolid (Valeolaetus) (Joannes), 32, *33*, 34, 41, 60
Valladolydt (Jan), 60
Vallodolyt Jacobsz. (Jacobus), 60
Valodolyt (Jacob de), 60
Varro, 283
Vay (Nathan), 329, 431
Vedelius (Nicolaes), 190
Veezaerdt (Paulus), 469
Velde (Abraham van de), 184
Velde (Jan van de), 424, 464
Velters (Geslacht), 20, 200
Venant (François), *448*
Venne (Adriaen van de), 23, 193, 220, 222, 235, 238, *239—244*, 259, 268, 282, 292, 308, 326, 373, 375, 377, 379, 380, 391, 418, *448*, 450, 451, 460, 461
Venne (Elisabeth van de), 380
Venne (Hubert van de), 380
Venne (Hubrecht van der), 429, 430, 461
Venne (Jan Pietersz. van de), 218—221, 238, 242, 267, 372, 419, 420, 451, 456
Venne (Pieter van de), 380
Verbeeck (Margarita), 210
Verbrugge (Lambrecht), 142
Verdoel (Adrianus Georgius), 144, 451, 473
Verdoes (Jacob), 421
Verdussen (Gysbert), 457
Verensis (Antonius), 423
Verheye (Jacobus), 415
Verhoeven (Symon), 457
Vermeyde (Gijsbert), 457
Vermuyden (Cornelis), 315, 383, 475
Vermy (Engeltje), 403
Versluis (Cornelis), 139
Verspecken (Andreas), 202
Versterre (Samuel Claeys), *421*
Vertrecht (Cornelia), 147
Vesalius (Andreas), 39
Veth (Adriaen), 364, 371, 412, 434, 467, 471
Veth (Jan), 21
Vet(h) (Jan Janse), 21
Veth (Martinus), 365, 412
Vierling (Maria), 207
Viglius van Aytta van Zuichem, 195
Villiers (Pierre Loyseleur de), 163, 216
Vincentius (Anna Maria), 138
Vincentius (Daniel), 86, 138
Vinnius (Arnoldus), 415
Viret (Peter), 284
Virgilius, 65, 88, 229, 283, 303, 324, 357, 361, 385, 402
Visch (Pieter), 151
Visscher (Anna Roemers), *220—221*, 223, 229, 234, 236, 258, 285, 305, 377, 384

Visscher (Johan Fernando), 131
Visscher (Maria Tesselschade), 226
Visscher (Roemer), 220, 229, 230, 239, 242, 252, 253, 304, 333
Vitry (Philippe van), 70
Vivere (Adriaen van de), 242, 419, 420, 457
Vivere (Catalina van de), 144
Vivere (Geeraert van de), 420
Vivere (Jacob van de), 420
Viverius (Jacobus), 378
Vleeschouwers (A. de), 143
Vliet (Fabiaan of Fabianus de), 220, 250, 367, 383
Vliet (Jacob de), 250
Vliet (Johannes de), 251, 367
Voecht (Jacobus), 61
Voetius (Gisbertus), 170, 172, 174, 182, 184, 186, 188, 189, 206, 212, 443
Vogelaar (Geslacht De), 220
Vogelaer (Margriet de), 219
Vollenhove (J. van), 461
Vondel (Joost van den), 42, 183, 187, 197, 210, 229, 238, 239, 265, 266, 278, 292, 294, 295, 297, 298, 303, 305, 314, 325, 356, 358, 360, 361, 363, 368, 383, 384, 394, 475, 477
Voort (Jeronimus van der), *90—93*, 129, 130, 141, 161, 423
Voragine (Jacobus a), 120
Vorm (Hobius van der), 245, 377, 382
Vorm (Jan Carst van der), 377
Vorsterman (Willem), 47
Vorstius (Adolphus), 226
Vorstius ((Aelius) Everardus), 327, 343, 407, 408
Vorstius (Conradus), 433
Vos (Abraham de), 379
Vos (Cornelis de), 452
Vos (Jan), 96, 210, 233, 386
Vos (P.), 57
Vos (Pieter de), 100, *235—236*, 239, 379
Vos (P. J.), 379
Vosbergen (Caspar van), 23, 66, 73
Vosbergen (Josias van), 131, 431, 461
Vosmeer (Sasbout), 163
Vossius (Gerardus Johannesz.), 229, 301, 328, 338, 392, 393, 405, 406
Vossius (Isaäc), 446
Vossius (Matthaeus), 447
Vriendt (Peter de), 41, 442
Vroe (Catharina de), 306
Vrij (Frederik de), 360
Vrys (Elisabeth de), 302
Vulcanius (Bonaventura), 60, 327, 337, 339, 343
Vulcanius (de Smidt, de Smet) (Pieter), 60

Wadde (Barbara), 382
Wadde (Jacob Leenaertse), 377
Wadde (Leonora), 382
Waesberghe (Jan van), 464
Waeywel (Martinus), 389
Walaeus (Antonius) (Antoine de Waele), 131, 173, 187, 188, 190, 196, 197, 226, 251, 375, 384, 402, 413, 419, 429, 431, 432, 434, 441, 461, 462, 464
Walaeus (Catharina), 413
Walaeus (Johannes), 251
Wale (Antoine de) (Antonius Walaeus), 131, 173, 187, 188, 190, 196, 197, 226, 251, 375, 384, 402, 413, 419, 429, 431, 432, 434, 441, 461, 462, 464
Wale (Walhain) (Eleonora de), 354
Wale (Jan de), 441
Walhain (de Wale) (Eleonora de), 354
Warck (Johan van der), 161, 471
Water (Jona Willem te), 447
Water (Willem te), 445, 470
Watervliet (Anna Maria van), 417
Weissenburg (Otfried von), 337
Wemeldinge (Johannes van), 41
Wemeldingen (Gilles de), 50
Wemeldingen (Joannes Rant de), 50
Wenceslaus (Martinus). (Marten Wentsel), 423, 435, 463
Wenneckers (Bernaert), 49
Werckendet (Geslacht), 164
Werckendet (Cornelis Lieven), 354
Werckendet (Philippina), 354
Werrecoren (Pieter), 46
Wesbusch (Passchier van), 323
Wevere (Jan de), 156
Weysse (Wulfaert), 125
Wiele (Andries van der), 66
Willem I (Prins), 10, 11, 14, 87, 98, 163, 166, 193, 194, 332, 364, 432, 440, 456
Willem II (Prins), 95, 102, 183
Willem III (Graaf), 51
Willem III (Prins), 100, 101, 102, 140, 145, 192
Willem V (hertog van Beieren), 7
Willem VI (hertog van Beieren), 428
Willem van Henegouwen, 429
Willemsdr. (Maayken), 147
Willemse (Anthony), 457
Willemse(n) (Willemsz) (Jacobus) (1644—1712), 85, 88, 138, 140
Willemsen (Jacobus) († 1780), 473
Willemsz (Adriaen), 443
Williram, 337
Wilmerdonx (Johannes), 314, 396, 434
Wimborg (Christina van), 334
Winsemius (Pierus), 402
Wissekerke (Adrianus Johannis de), 59
Wissekerke (Simon van) (Henrici (Joannis) de), 21, 33, 59
Wit (Jacob de), 415
Withaker (William) 206
Wits (Claes Jacobsz.), 84
Witt (Cornelis de), 438
Witt (Johan de), 439
Witte (Anna Jacobsdr. de), 214
Witte (Boudewijn de), 371
Witte van Citters (Jacob de), 384
Witte van Haemstede, 63
Wittewrongel (Petrus), 187, 197, 236
Wolfert III van Borselen, 7
Wolfert VI van Borselen, 14, 34, 398
Worst (Ewout), 14
Wouwerus (Johannes), 405
Wullebrechts (Jeronimus), 420
Wymers (J.), 86, 138
Wynants (Elisabeth), 96, 144
Wynants (Jacob), 137
Wijnants (Willem), 82, 84, 130, 137, 193
Wijntgis (Melchior), 69, 336, 448, 450, 473
Yemantssoen van Middelburch (Mauricius), 47

Zandicus (Franciscus) (François van Santdijck, François van Sandingck), 38, 39
Zeeu (Cornelis Jacobsz. de), 54, 477
Zeeuw (Marinus de) (Marinus van Reimerswaal, Marijn de Seeu), 25, 451
Zelandia (Henricus de), 55
Zelandia (Laurens Petri de), 50
Zeno, 410
Zevecote (Jacob van), 471
Zierickxzee (Balduinus Heinrici de), 50
Zieriksee (Amandus van), 28, 53, 69
Zieriksee (Claes Marinusz. van), 53
Zierikzee (Cornelis van), 47
Zoetje (moeder van Hadrianus Barlandus), 64
Zovitius (Jacobus), 38, 43, 49, 65
Zutpenius Casselletanus (Petrus), 36, 41, 61
Zuydkerke (Geslacht Van), 20
Zuydlands (Susanna), 232
Zuytland et Moermondt (J. de), 401
Zwingli (Ulrich), 157

Namen van vorstelijke personen en middeleeuwse edelen zijn op hun voornaam geplaatst.

LIJST VAN ILLUSTRATIES

Sandenburg. — „'t Casteel van Sandenburg (van agteren) ten tyde wanneer in dezer weerelt geruymt den Marquis Maximiliaan van Bourgondiën A° 1558". Naar een tekening van Jc. Hildernisse (1701), gevolgd door Theodorus Verrijk (1784). — W. S. Unger, Catalogus van den historisch-topografischen atlas van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, II (Middelburg, 1940), no. 1125.

Soeburg. — Het kasteel van Westsoeburg. Koperprent van Pieter Bast (1598).

Jason Pratensis. — Muller, no. 3534; Zel. Ill., I, blz. 430.

Levinus Lemnius. — Muller, no. 3176; Zel. Ill., I, blz. 430.

Blazoen van de Middelburgse rederijkerskamer „Het Bloemken Jesse" (Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen). — Foto.

Arent Roggeveen. — Portret op het titelblad van: Het eerste deel van het brandende veen (Amsteldam, 1675). — Muller, no. 4540; Zel. Ill., I, blz. 352.

Nieuw-jaers-gift aen Mittels Reden-hof (Middelburg, 1680). — Titelblad.

Vlissings Redens-lust-hof (Vlissinge, 1642). — Titelblad.

Cornelis Udemans. — Aet. 61, gegraveerd door H. Udemans. — Uit: Cornelis Udemans, Het geestelyck gebouw (Middelburgh, 1659), blz. (ē) 3 v°. — Muller, no. 5506; Zel. Ill., I, blz. 605.

Blazoen van de Domburgse rederijkerskamer (Gemeentehuis te Domburg). — Foto.

Blazoen van de Oud-Vosmeerse rederijkerskamer (Ambachtsheerlijkheid Oud-Vosmeer). — Foto.

Blazoen van de Sint-Annalandse rederijkerskamer (Gemeentehuis te Sint-Annaland). — Foto.

Eewoud Teelinck. — Aet. 50, door L. V(orsterman). — Muller, nos. 5277, 5278; Zel. Ill., I, blz. 392.

Willem Teelinck. — Aet. 41 (1621), naar Adriaen van de Venne gegraveerd door Petrus de Jode. — Uit: Willem Teelinck, Huysboeck (Middelburg, 1639). — Muller, no. 5280; Zel. Ill., I, blz. 282.

Godefridus Cornelisz. Udemans. — Aet. 53 (1635), naar en door Johannes Sarragon gegraveerd. — Muller, no. 5507; Zel. Ill., I, blz. 416.

Maximiliaen Teelinck. — Door J. Suiderhoef gegraveerd. — Van Someren, no. 5487; Zel. Ill., I, blz. 284.

Antonius Walaeus. — Foto naar de schilderij van David Bailly in het Rijksmuseum te Amsterdam.

Hermanus Faukelius. — Door een onbekende schilder. — Uit: Archief voor kerkel. gesch., 15 (1844), tgr. blz. 188. — Muller, no. 1641.

Zeeusche Nachtegael ende des selfs dryderley gesang (Middelburgh, 1623). — Titelblad.

Middelburchsche lauwer-hof ofte rust-plaetse van Mercurius. — Uit: Adriaen van de Venne, Tafereel van sinne-mal (Middelburgh, 1623), blz. 1.

De Munnikenhof. — Uit: Jacob Cats, Maechden-plicht (Middelburgh, 1618), blz. O r° (illustratie bij het gedicht „Harders-clachte").

Jacob Cats. — Aet. 56 (1634). — Foto naar de schilderij van Michiel Jansz. van Miereveld in het Rijksmuseum te Amsterdam.

„Kinderspel gheduijdet tot Sinne-beelden ende leere der seden". — Gezicht op het binnenplein der Middelburgse Abdij, gezien van het noorden uit, met spelende kinderen. Kopergravure uit: Jacob Cats, Sinn'- en minne-beelden (Middelburgh, 1618), II, tussen blz. 106—107. — Unger, no. 494.

Adriaen Hoffer. — Aet. 55 (1644), door Johannes Sarragon gegraveerd. — Muller, no. 2414; Van Someren, no. 2496; Zel. Ill., I, blz. 137.

Johan de Brune, de oude. — Aet. 67 (1656), naar Willem Eversdijck door Th. Matham gegraveerd. — Uit: Johan de Brune, Bancket-werck van goede gedachten (Middelburgh, 1657), voorin. — Muller, no. 776; Zel. Ill., I, blz. 348.

Cornelis Liens. — Aet. 56 (1636), door W. J. Delff (zonder naam van den graveur). — Muller, no. 3220; Zel. Ill., I, blz. 431.

Samuel de Swaef. — (Aet. 30) (1627), naar J. Beckx door Johannes Sarragon gegraveerd. — Muller, no. 5214; Zel. Ill., I, blz. 349.

Adriaen Valerius, Neder-landtsche gedenck-clanck (Haerlem, 1626). — Titelblad.

Adriaen van de Venne. — Door David van Bremden gegraveerd. — Uit: Adriaen van de Venne, Sinne-vonck op den Hollandtschen turf ('s Graven-hage, 1634), blz. 7. — Muller, no. 5601.

Philips Lansbergen. — Aet. 67 (1628), door Willem Delff gegraveerd naar Zacharias Roman. — Muller, no. 3118; Zel. Ill., I, blz. 345, 449.

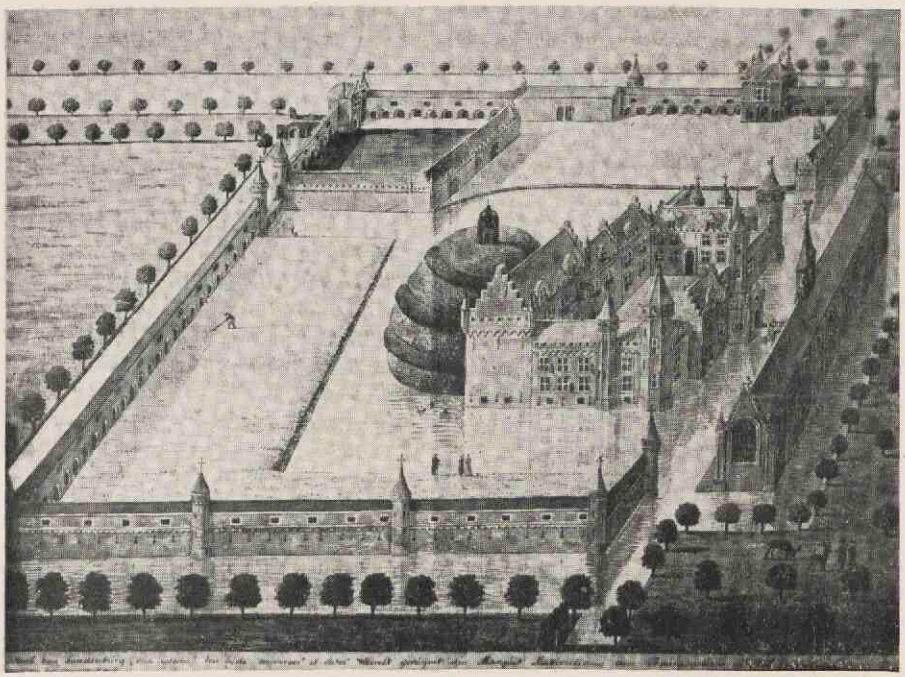

Het kasteel Sandenburg

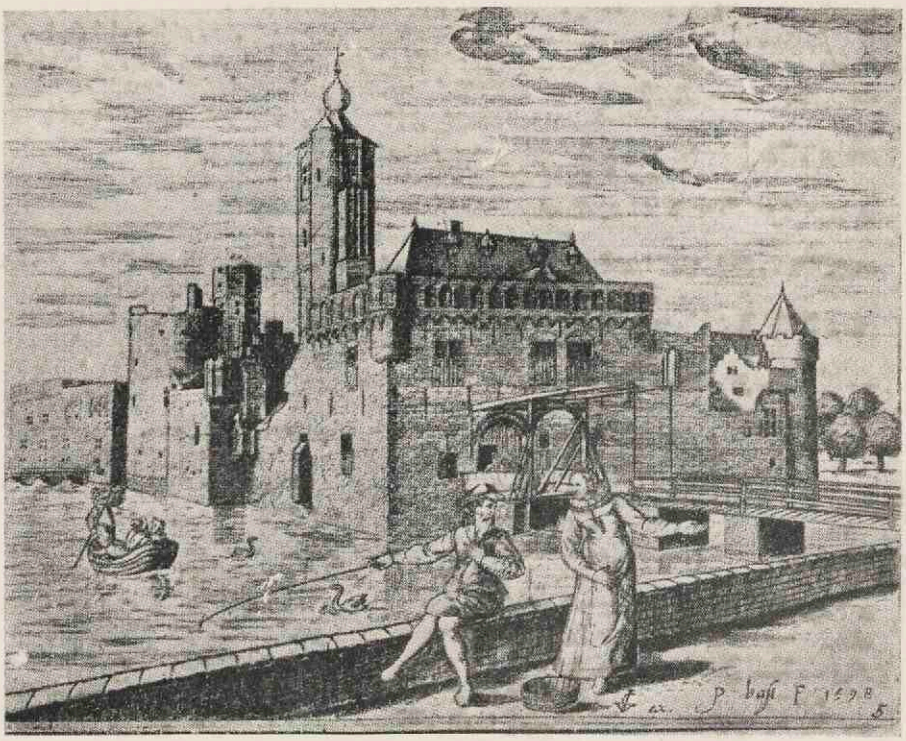

Soeburg

Jason Pratensis

Levinus Lemnius

Blazoen van „Het Bloemken Jesse" (1589)

Arent Roggeveen

Nieuw-Jaers-Gift
Aen Mittels

Reden-hof,

Op de geestige

VRAGEN

Van Pallas,

Voorgestelt en door de Redenaers en Lief-hebbers van de

SPRUYTE JESSE,

Onder 't WOORD In

MINNEN GROEYENDE,

Beantwoort binnen Middelburg in Zeeland, den 1. Jan. 1680.

Tot MIDDELBURG,

Gedruckt by *Johannes Meertens*, Boeckdrucker woonende in de Gist-straet, in de Globe, 1680.

VLISSINGS Redens - Lust - Hof,

Beplant met seer schoone en bequame Oeffeningen,

Gheſtelt op de Wage /

Wat oeff'ning is elck best, en noodigst voor 't gemeen?

Als ooch een regel vast gestelt /

Gelueкigh is het Landt, daer sulcke Volck'ren woonen.

Met een Liedt op desen sin,

Die God heeft tot sijn hulp, geen dingh hem hinder doet.

Dit alles beantwoordt met 63 verscheyden wercken / op den 1 Julij 1641.

En is besloten met een knie-werck regel,

't Is 't Werck van Godes Geest te roepen Abba Vader.

Alles upt-gegeven by de Reden-Camer tot VLISSINGE,

De Blaeu Acoleye, Den Geest onderspoecket al.

Tot VLISSINGE,

By Iacob Ianſz Pick, Boeck-verkooper op de Beurs.

Anno M D C XLII

Cornelis Hendricksz. Udemans

Blazoen van de rederijkerskamer van Domburg

Blazoen van de rederijkerskamer van Oud-Vosmeer

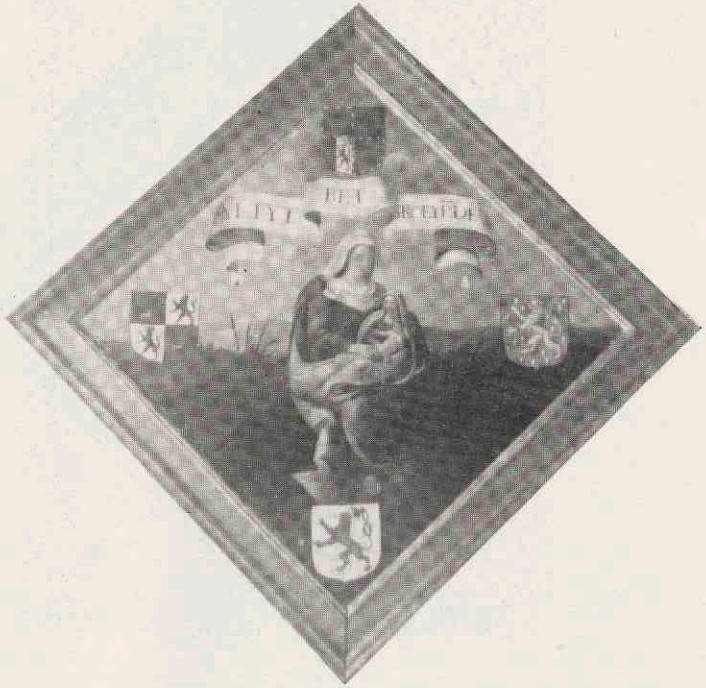

Blazoen van de rederijkerskamer van Sint-Annaland

Willem Teelinck

Eewoud Teelinck

Godefridus Cornelisz. Udemans

Maximiliaen Teelinck

Antonius Walaeus

Hermanus Faukelius

ZEEVSCHE NACHTEGAEL,

ENDE

Des ſelfs dryderley geſang

Geheel anders inder vvaerheyt verthoont, als de ſelve voor deſen by ſommighe uyt enckel mis-verſtant verkeerdelijck is gheoordeelt.

DOOR

Verſcheyden treffelijcke Zeeuſche Poëten by een ghebracht, ende verciert met Copere Plaeten.

Hier is noch by-ghevought een Poëtiſch vverck ghenaemt
TAFEREEL *van* SINNE-MAL.

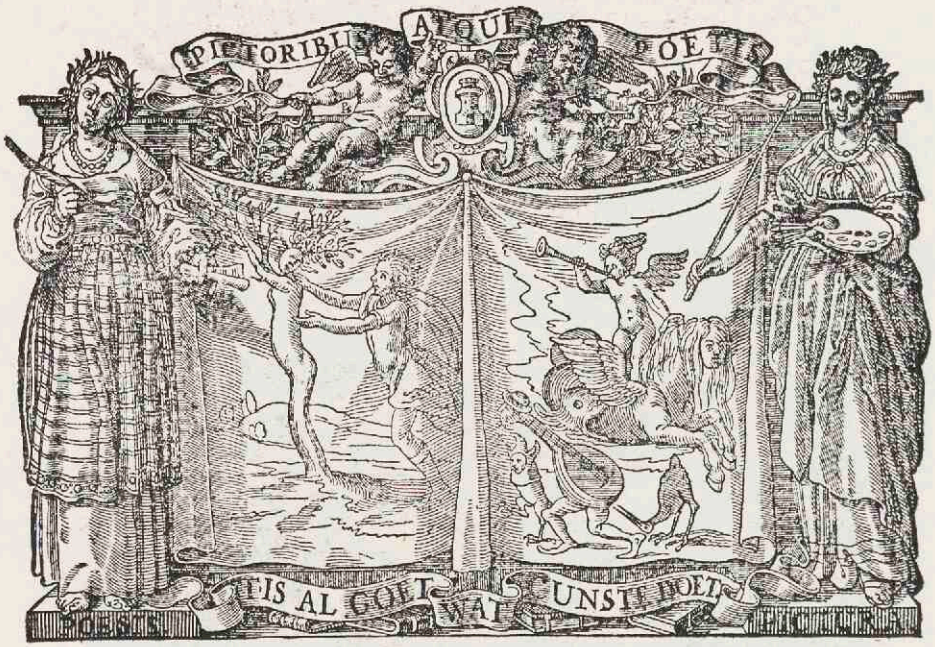

TOT MIDDELBVRGH,

Ghedruckt by *Ian Pieterſs vande Venne*, Cunſt ende Boeck-vercooper, woonende op den hoeck vande nieuwe Beurſe, inde Schildery-winckel,
ANNO 1623.
Met Previlegie voor 7. Jaren.

MIDDELBVRGHSE
LAVWER-HOF,

Ofte

Ruſt-plaetſe, van MERCVRIVS,

ENDE

Des ſelfs aenſpraecke tot alle Conſt-beminders.

WAnneer ick heb beſtaen, uyt wijt-beröemde rijcken,
Naer Ooſt, en Zuyd, en Weſt, en Noorden heen te kijckē,
A En

Bladzijde uit het „Tafereel van Sinne mal" van Adriaen van de Venne

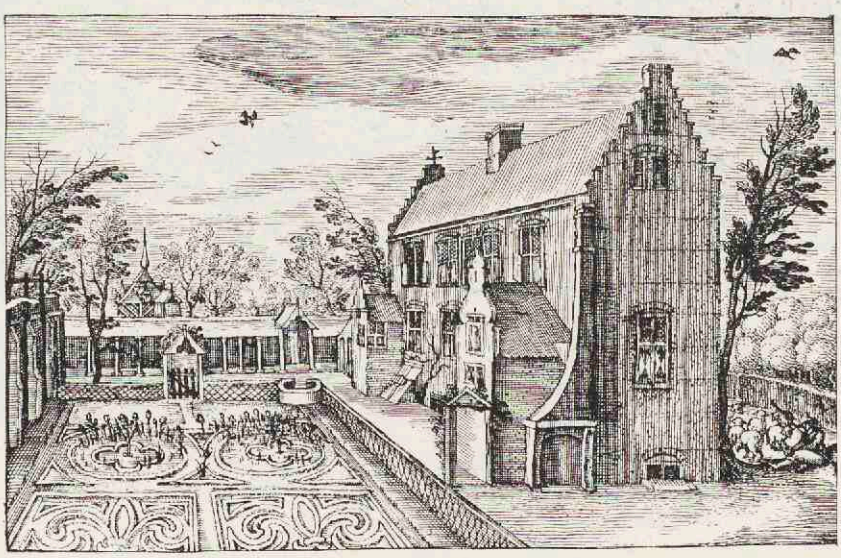

De Munnikenhof, het buitenverblijf van Cats

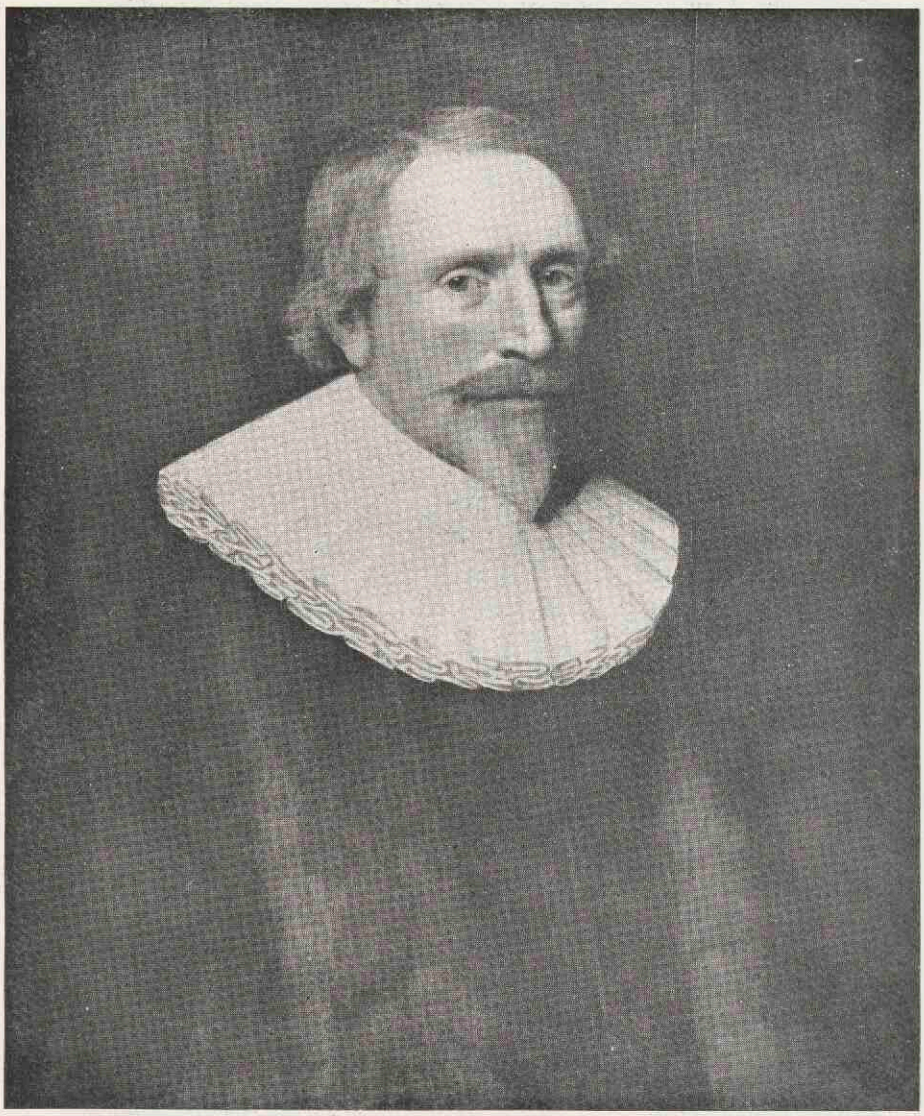

Jacob Cats

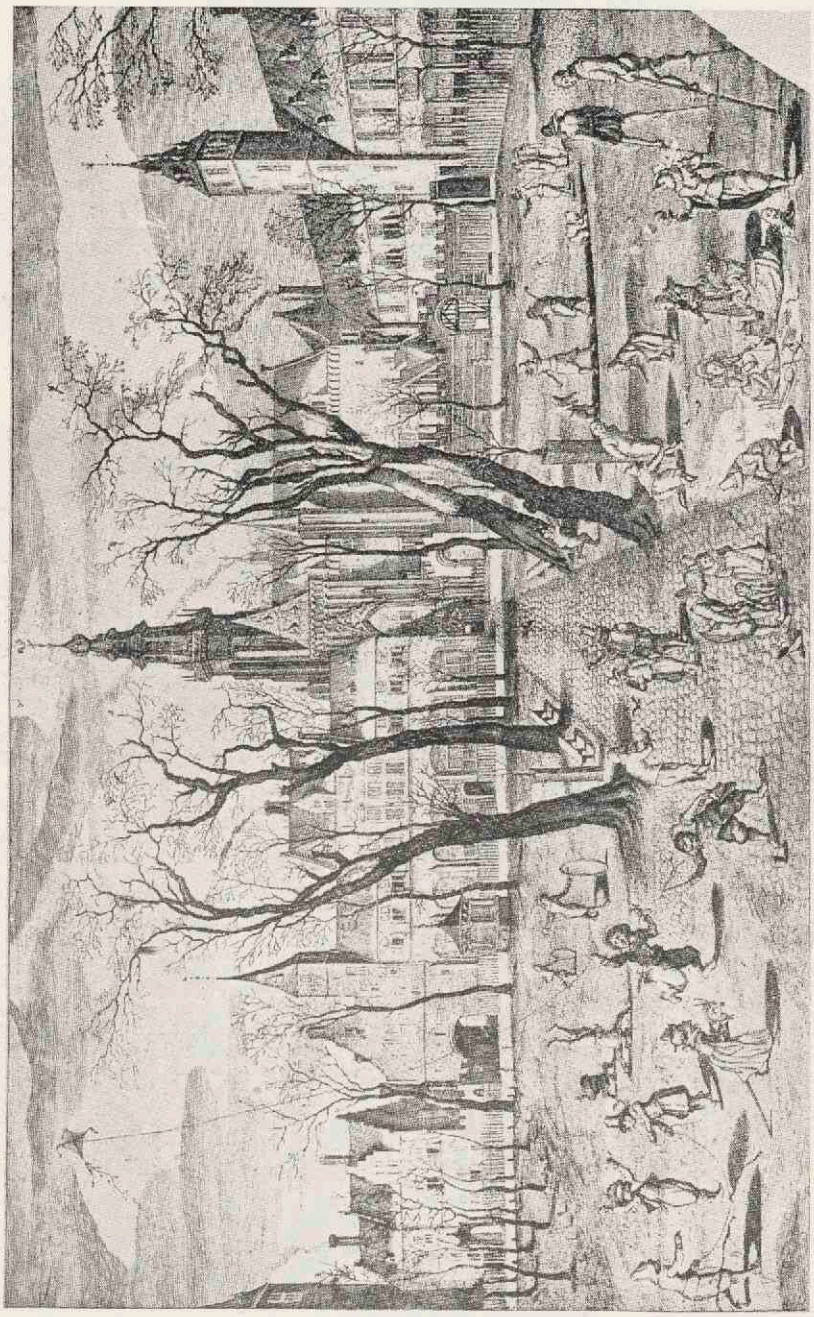

Kinderspel in de Middelburgsche Abdij

Adriaen Hoffer

Johan de Brune, de oude

Cornelis Liens

PLAAT XIV

Samuel de Swaef

NEDER-LANDTSCHE GEDENCK-CLANCK.

Kortelick openbarende de voornaemſte geſchiedeniſſen van de ſeventhien Neder-Landſche Provintien, 't ſedert den aenvang der Inlandſche beroerten ende troublen, tot den Iare 1625.

Verciert met verſcheydene aerdige figuerlicke platen,
ENDE
Stichtelijcke Rimen ende Liedekens, met aenwijſingen ſoo uyt de H. Schriftuere, als uyt de boecken van geleerde Mannen, tot verklaringe der uytgevallen ſaecken dienende.

De Liedekens (meeſt alle nieu zijnde) geſtelt op Muſyck-noten, ende elck op een verſcheyden Vois, beneffens de Tablatuer vande Luyt ende Cyther.
Alles dienende tot ſtichtelijck vermaeck ende leeringhe, van allen Lief-hebbers des Vaderlants.

Door
ADRIANUM V. ALERIUM.

Neemt my inder hand, Hoort 't'nt kort verklaren, Wat ons hier in't Land Al is weder-varen.

TOT HAERLEM,

Gedruct voor d'Erfgenamen vanden Autheur, woonende ter Veer in Zeeland. 1626.
Met previlegie voor ſes Iaren.

PLAAT XV

Adriaen van de Venne

Sidera qui tereis, totumq; relinquit Olympum,
Monstrator ætheris novi,
Iam pridem cœli vetus incola, corporis agei
Pertæsus, et nostri satur,
Umbeam animi, cœlog; oculos quos fixit, amicis
Z. Roman exc. *Sic consecrat Lansbergius.* D. Heinsius.

Philips Lansbergen

PLAAT XVI

STELLINGEN

I.

De literatuurgeschiedenis dient beschouwd te worden als een onderdeel van de sociologie.

II.

Voor de waardering van sociale en economische toestanden en verhoudingen bevatten literaire bronnen in het algemeen slechts onbetrouwbare gegevens.

III.

De geschiedenis van de Nederlandse letterkunde behoort ook de Latijnse letterkunde, door Nederlanders geschreven, te omvatten.

IV.

Enige bekendheid met typografische gewoonten uit de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw is noodzakelijk voor uitgevers van teksten uit die tijd.

V.

De mening dat Revius in zijn „Over-Ysselsche sangen en dichten" een religieus epos zou hebben gegeven, mist bewijsgrond.

Contra W. A. P. Smit, De dichter Revius (Amsterdam, 1928).

VI.

Frederik van Eeden is de grootste figuur onder de mannen van '80.

VII.

De voornaamwoorden du (dij) en dijn waren in het begin der zeventiende eeuw in Zeeland nog volop in gebruik.

Contra J. W. Muller, Bijdragen tot de geschiedenis onzer Nieuwnederlandsche aanspreekvormen (De Nieuwe Taalgids, 20 (1926), blz. 81—104).

VIII.

De Nederlandse familienamen zijn wat hun oorsprong betreft in het algemeen maar tot vier groepen te herleiden.

IX.

Indien voor buitenlandse geografische namen Nederlandse equivalenten bestaan, behoren we die te gebruiken.

Vgl. A. J. Schreuder, Lijst van Nederlandse plaatsnamen buiten de landsgrenzen (Middelburg, 1939).

X.

Dialect- en volkskunde-onderzoek dienen nauw aan elkaar verbonden te zijn.

XI.

De dialectgeografie zou zeer gebaat zijn met historische monografieën van een aantal steden.

XII.

Een systematische beschrijving van de Nederlandse vissersdialecten is een dringende eis van de Nederlandse dialectologie.

XIII.

Invoering van het Fries in Friesland als eerste taal is een eis van gezond nationalisme.

XIV.

Het begrip „religieuze volkskunde", dat verschijnselen uit de volkskunde, de sociografie en de godsdienstwetenschap samenvat, is wetenschappelijk aanvaardbaar.

Contra H. Th. Fischer, Drieërlei soort religieuze volkskunde (Mensch en Maatschappij, 9 (1933), blz. 429—436).

XV.

De Walcherse Annetjeliesjesdag ontleent zijn naam aan de middeleeuwse namen Hanne en Lijs.

XVI.

Meester Eckehart heeft zijn leer van het „zielevonkje" aan de Stoa ontleend.

XVII.

Erasmus was geen pacifist.

XVIII.

De gegevens van de „Enqueste upt stuck der verpondinghe" van 1494 en de „Informacie upt stuck der verpondinghe" van 1514 zijn voor de economische verhoudingen omstreeks 1500 weinig betrouwbaar.

XIX.

Massale volksbewegingen als de Beeldenstorm van 1566 verdienen, in het licht der geschiedenis beschouwd, onze waardering.

XX.

De mening dat de Protestantisering van het Nederlandse volk van boven af ingevoerd zou zijn, gaat althans voor Zeeland slechts zeer gedeeltelijk op.

Contra L. J. Rogier, Protestantisering en Katholiek herstel (Studiën, 132 (1939), blz. 368—384); idem, Sociale differentiatie in het Noordnederlandse Protestantiseringsproces (t.a.p., blz. 497—507).

XXI.

De betekenis van Martinus des Amorie van der Hoeven voor het Nederlandse geestesleven der negentiende eeuw wordt door de officiële geschiedschrijving zeer onvoldoende gewaardeerd.

XXII.

De voorstelling die dr. G. Oorthuys van de leer en het optreden van Jean de Labadie geeft, is onjuist en onbillijk.

Contra G. Oorthuys, Kruispunten op den weg der kerk. Zwingli—De Labadie—Kohlbrügge (Wageningen, 1935).

XXIII.

De betekenis van de geslachtkunde (genealogie) als hulpwetenschap, in 't bijzonder voor de geschiedenis en de literatuurgeschiedenis, wordt nog steeds niet voldoende begrepen.

XXIV.

Invoering van de significa van het recht als universitair examenvak voor juristen zou onze rechtspraak stellig ten goede komen.